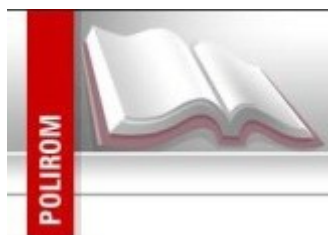

Ian Morris

De ce Vestul deține încă supremația și ce ne spune istoria despre viitor

**Traducere de
Irina Vainovski-Mihai
Și
Ioana Miruna Voiculescu
EDITURA POLIROM
2012**

Ian Morris
Why the West Rules - For Now
© 2010

First published by Farrar, Straus and Giroux
Translation rights arranged by Sandra Dijkstra Literary Agency
All rights reserved
© 2012 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

ISBN ePub: 978-973-46-3063-9
ISBN PDF: 978-973-46-3064-6
ISBN print: 978-973-46-2444-7

Pe copertă: Jules Didier (1831-1914), Jacques Guiaud (1811-1876),
Plecarea ministrului Gambetta către Tours cu balonul „Armand-Barbès”, 7
octombrie 1870, ulei pe pânză, 1872

Coperta: Radu Răileanu

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright și este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura digitală protejează mediul

Versiune digitală realizată în colaborare cu elefant.ro

IAN MORRIS este profesor de istorie la Stanford University și membru al Stanford Archaeology Center. Dintre lucrările publicate, menționăm: *Burial and Ancient Society* (1987), *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity* (1992), *Archaeology as Cultural History* (2000), *The Ancient Economy: Evidence and Models* (2005), *The Greeks: History, Culture and Society* (2005), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (2007), *The Dynamics of Ancient Empires* (2009).

Contribuția traducătoarelor:

Irina Vainovski-Mihai – introducere, capitolele 1-6

Ioana Miruna Voiculescu – capitolele 7-12, anexă, mulțumiri

Lista tabelelor

Tabelul 2.1. *Începuturile Estului și ale Vestului, între anii 14000 și 3000 î.Hr.*

Tabelul 4.1. *Dezastre de proporții în Est și Vest, între anii 3100 și 1050 î.Hr.*

Tabelul A.1. *Captarea energiei între anii 14000 î.Hr. și 2000 d.Hr.*

Tabelul A.2. *Dimensiunea orașelor între anii 7500 î.Hr. și 2000 d.Hr.*

Tabelul A.3. *Capacitatea de a purta războaie între anii 3000 î.Hr. și 2000 d.Hr.*

Tabelul A.4. *Tehnologia informației între anii 9300 î.Hr și 2000 d.Hr.*

Lista figurilor

Figura I.1. *Nava chineză Qiying în Londra, în anul 1848. (Imagine reprodusă din Illustrated London News, volumul 12, 1 aprilie 1848, p. 222)*

Figura 1.1. *Locurile menționate în capitolul 1*

Figura 1.2. *Linia lui Movius*

Figura 1.3. *Răspândirea omului modern dincolo de continentul african între anii 60000 și 12000 î.Hr.*

Figura 1.4. *Picturi rupestre și diverse vestigii descoperite în Europa*

Figura 2.1. *Locurile menționate în capitolul 2*

Figura 2.2. *Temperaturile din ultimii 20.000 de ani*

Figura 2.3. *Locurile din împrejurimile Coastelor Muntoase menționate în capitolul 2*

Figura 2.4. *Răspândirea agriculturii în Europa între anii 9000 și 4000 î.Hr.*

Figura 2.5. *Harta ADN-ului european, realizată de Luca Cavalli-Sforza*

Figura 2.6. *Centre ale cultivării plantelor și domesticirii animalelor în lume*

Figura 2.7. *Locurile din China menționate în capitolul 2.*

Figura 2.8. *Răspândirea agriculturii în estul Asiei, între anii 6000 și 1500 î.Hr.*

Figura 3.1. *Estimările făcute de geologul Earl Cook privind energia captată de-a lungul istoriei*

Figura 3.2. *Deplasarea centrelor de putere din Est și Vest începând cu Era Glaciară*

Figura 3.3. *Dezvoltarea socială între anii 14000 î.Hr și 2000 d.Hr.*

Figura 3.4. *Creșterea exponențială, redată într-un grafic convențional*

Figura 3.5. *Creșterea exponențială întreruptă, redată într-un grafic convențional*

Figura 3.6. *Creșterea exponențială întreruptă, redată într-un grafic log-liniar*

Figura 3.7. *Dezvoltarea socială între anii 14000 î.Hr și 2000 d.Hr, redată într-un grafic log-liniar*

Figura 3.8. *Perturbări ale dezvoltării sociale între anii 1600 î.Hr și 1900 d.Hr.*

Figura 3.9. *Dezvoltarea socială anticipată între anii 1700 și 2100 d.Hr.*

Figura 4.1. *Dezvoltarea socială între anii 14000 și 5000 î.Hr.*

Figura 4.2. *Dezvoltarea socială între anii 5000 și 1000 î.Hr.*

Figura 4.3. *Locuri din Vest menționate în capitolul 4*

Figura 4.4. *Regatele Erei Internaționale din centrul vestic, în jurul anului 1350 î.Hr.*

Figura 4.5. *Locuri din Est menționate în capitolul 4*

Figura 5.1. *Dezvoltarea socială între anii 1000 și 100 î.Hr.*

Figura 5.2. *Locuri din Est între anii 1000 și 500 î.Hr., menționate în capitolul 5*

Figura 5.3. *Locuri din Vest între anii 1000 și 500 î.Hr., menționate în capitolul 5*

Figura 5.4. *Schimbarea climei la începutul primului mileniu î.Hr.*

Figura 5.5. *Imperiul Asirian și cel Persan*

Figura 5.6. *Imperiul Qin*

Figura 5.7. *Imperiul Persan și cel Roman*

Figura 5.8. *Rutele comerciale care legau Estul și Vestul la sfârșitul primului mileniu î.Hr.*

Figura 6.1. *Dezvoltarea socială între anii 100 î.Hr. și 500 d.Hr.*

Figura 6.2. *Naufragiile și poluarea cu plumb din Marea Mediterană între anii 900 și 1 î.Hr.*

Figura 6.3. *Extinderea maximă atinsă de Imperiul Han și de cel Roman*

Figura 6.4. *Sfârșitul Imperiului Han, între anii 25 și 220 d.Hr.*

Figura 6.5. *Imperiul Roman în secolul al III-lea d.Hr.*

Figura 6.6. *Naufragiile și poluarea cu plumb din Marea Mediterană între anii 1 și 800 d.Hr.*

Figura 6.7. *Sfârșitul Imperiului Roman, între anii 376 și 476 d.Hr.*

Figura 6.8. *Regatele divizate din Est și Vest între anii 400 și 500 d.Hr.*

Figura 6.9. *Creșterea numărului de adepți ai creștinismului și ai budismului Mahayana*

Figura 7.1. *Dezvoltarea socială între anii 300 și 1100*

- Figura 7.2. (a) Statele din China în anul 541; (b) Imperiul Tang în anul 700
- Figura 7.3. Războaiele purtate de Iustinian, Chosroes și Heracliu între anii 533 și 628
- Figura 7.4. Cuceririle arabe între anii 632 și 732
- Figura 7.5. Diviziunile din cadrul centrului vestic între anii 100 î.Hr și 900 d.Hr.
- Figura 7.6. Migrațiile turcilor selgiucizi și ale vikingilor în secolul al XI-lea
- Figura 7.7. China în jurul anului 1000
- Figura 8.1. Dezvoltarea socială între anii 1000 și 1500
- Figura 8.2. Imperiile Jurchen și Song în anul 1141
- Figura 8.3. Imperiul Mongol între anii 1227 și 1294
- Figura 8.4. Zone din Eurasia reprezentative pentru comerț și călătorii în jurul anului 1300
- Figura 8.5. Centrele din Est și Vest în jurul anilor 100 și 1200
- Figura 8.6. Centrul vestic între anii 1350 și 1500
- Figura 8.7. Lumea secolului al XV-lea, văzută din China
- Figura 8.8. Lumea secolului al XV-lea, văzută din Europa
- Figura 8.9. Legarea picioarelor: papucii și șosetele lui Huang Sheng, 1243 (Reprodus după Fujiansheng bowuguan, ed., Fuzhou Nan-Song Huang sheng mu, publicat de Wenwu Chubanshe, Cultural Relics Publishing House, Beijing, 1982)
- Figura 8.10. Lumea secolului al XV-lea, văzută din America
- Figura 9.1. Dezvoltarea socială între anii 1400 și 1800
- Figura 9.2. Locuri din estul Asiei menționate în capitolul 9
- Figura 9.3. Retribuția muncitorilor necalificați din mediul urban între anii 1350 și 1800
- Figura 9.4. Imperiile din Vest în jurul anului 1550
- Figura 9.5. Cucerirea stepelor între anii 1650 și 1750
- Figura 9.6. Imperiile și comerțul în Oceanul Atlantic între anii 1500 și 1750
- Figura 9.7. Războiul din Vest între anii 1689 și 1815
- Figura 10.1. Revoluția industrială în Vestul secolului al XIX-lea
- Figura 10.2. Dezvoltarea socială între anii 1 și 2000 d.Hr.
- Figura 10.3. Retribuția muncitorilor necalificați din Londra, Florența și Beijing între anii 1375 și 1875
- Figura 10.4. Globalizarea în secolul al XIX-lea
- Figura 10.5. Vânzarea opiului în Guangzhou între anii 1730 și 1832
- Figura 10.6. Războaiele lumii între anii 1914 și 1991
- Figura 10.7. Autorul și jucăriile sale în anul 1964 (fotografie din arhiva personală realizată de Noel Morris)
- Figura 10.8. Sănătatea veteranilor din armata Statelor Unite între anii 1910 și 1988
- Figura 10.9. O comparație între dezvoltarea socială din Est și cea din Vest între anii 1900 și 2000
- Figura 11.1. Dezvoltarea socială între anii 14000 î.Hr și 2000 d.Hr., redată într-un grafic log-liniar
- Figura 12.1. Dezvoltarea socială anticipată între anii 1700 și 2100 d.Hr.
- Figura 12.2. Instabilitate și lipsa apei în secolul XXI
- Figura A.1. Captarea energiei între anii 14000 î.Hr. și 2000 d.Hr.
- Figura A.2. Semnificațiile unei marje de eroare de 10% în dezvoltarea socială

Introducere

Albert la Beijing

Londra, 3 aprilie 1848. Pe regina Victoria o durea capul. Stătea deja de 20 de minute cu capul sprijinit de platforma din lemn a docului. Era furioasă, speriată și obosită de efortul de a se abține din plâns. Iar acum începuse să plouă. Cum ploaia mărunță o udase până la piele, spera ca toți să creadă că nu frica o făcea să tremure.

Soțul ei stătea alături. Suficient de aproape ca să-i poată pune mâna pe umăr ori să îl mângâie pe părul ud, să facă un gest care să îl îmbărbăteze pentru ceea ce urma. Ce bine ar fi fost ca timpul să se oprească în loc. Sau să se deruleze rapid înainte. Iar ea și prințul Albert să se afle oriunde altundeva.

Victoria, Albert, ducele de Wellington și jumătate din Curte așteptau în ploaie, îngenuncheați. Cu siguranță că pe fluviu apăruse o problemă. Vasul amiral al flotei chineze era prea mare pentru a intra în docurile Indiilor de Est, așa că guvernatorul Qiyong urma să-și facă intrarea fastuoasă în Londra pe un vapor mai mic ce îi purta numele. Dar chiar și „Qiyong” era incomod de mare pentru docurile de la Blackwall. În deruta generală, șase remorchere îl trăgeau spre mal. Qiyong nu era deloc amuzat.

Cu coada ochiului, Victoria privea mica fanfară chinezească de pe chei. În urmă cu o oră, mantiile de mătase și ciudatele lor acoperăminte de cap arătau minunat. Numai că ploaia englezească le pleoștise. Muzicanții se lansaseră de patru ori într-o cacofonie melodică orientală, crezând că litiera lui Qiyong avea să fie adusă pe țărm, și de tot atâtea ori renunțaseră. Dar a cincea oară nu își mai întrerupseră cântarea.

Victoria simți un nod în stomac. Qiying ajunsese, probabil, în sfârșit pe mal. Lucrurile chiar stăteau rău.

Apoi, solul lui Qiying apăru chiar în fața lor, atât de aproape, încât Victoria îi putea vedea broderia de pe papuci. Dragoni micuți, scoțând fum și flăcări pe nări. O cusătură mult mai delicată decât cea de care erau în stare doamnele ei de onoare.

Solul bolborosea întruna, citind mesajul oficial de la Beijing. Victoriei i se adusese la cunoștință despre ce era vorba: că Preamăritul, Preaeducatul Împărat Daoguang a recunoscut dorința reginei britanice de a-și aduce omagiile suzeranului imperial, că Victoria implorase să i se acorde posibilitatea de a oferi tribut și taxe, arătându-se extrem de supusă și așteptând să i se poruncească, și că împăratul consimțise să îi considere regatul drept unul dintre domeniile de rang inferior, supuse lui, și să le permită britanicilor să urmeze tradiția chinezească.

Însă toți britanicii știau ce se întâmplase de fapt. Inițial, chinezii fuseseră bine-veniți. Ajutaseră la finanțarea războiului împotriva lui Napoleon, care le închisese accesul la porturile de pe continent. Numai că, din 1815, au început să își vândă mărfurile în porturile britanice la prețuri tot mai mici, până au scos de pe piață filaturile de bumbac din Lancashire. Când britanicii au protestat și au mărit taxele, chinezii au incendiat mândra Flotă Regală, l-au omorât pe amiralul Nelson și au devastat toate orașele de pe coasta de sud. Timp de aproape opt secole, Anglia sfidase orice cuceritor, dar, de acum, numele Victoriei va fi înscris pentru totdeauna în analele rușinii. Domnia ei fusese o perioadă de crime, jafuri și răpiri, de înfrângeri, pângăriri și moarte. Și iată-l pe însuși Qiying, urzitorul malefic al planurilor împăratului Daoguang, venit să-și reverse iar preaplinul de ipocrizie.

La momentul potrivit, translatorul Victoriei îngenunche în spatele ei și tuși ca un curtean perfect, astfel încât să-l audă numai regina. Acesta era semnalul: protejatul lui Qiying ajunsese la partea despre învestirea ei ca domnitor supus. Regina își desprinsese fruntea de pe doc și se ridică să primească calota și roba barbare, ce simbolizau dezonorarea națiunii sale. Atunci reuși pentru prima oară să se uite bine la Qiying. Era

surprinsă să vadă un bărbat între două vârste, inteligent și puternic. Să fie oare acesta monstrul care o înfricoșase? La rândul său, Qiying se uită pentru prima oară la Victoria. Îi văzuse un portret de la încoronare, dar, în realitate, era chiar mai solidă și mai ștearsă decât se așteptase. Și tânără. Foarte tânără. Era udă learcă și avea fața plină de așchii și bucăți de noroi de pe doc. Nici nu știa să se ploconească. Ce popor lipsit de eleganță!

Și acum venea oroarea cea mai mare, de neconceput. Făcând plecăciuni adânci, doi mandarini care stătuseră în spatele lui Qiying s-au dus în dreptul lui Albert și l-au ajutat să se ridice în picioare. Victoria știa că nu trebuia să scoată niciun sunet, să facă niciun gest. De fapt, îi înghețase sângele în vine și nu ar fi reușit să protesteze, chiar dacă ar fi vrut.

L-au luat pe Albert de acolo. Se mișca încet, plin de demnitate. La un moment dat s-a oprit și s-a uitat înapoi, spre Victoria. Privirea lui spunea atât de multe...

Victoria a leșinat. Un slujitor chinez a prins-o înainte să cadă pe pavajul docului. Nu se cădea ca o regină, chiar și o regină străină diabolică, să pățească ceva într-un asemenea moment. Mergând ca un somnambul, cu chipul încremenit și gâfâind, Albert și-a părăsit țara adoptivă. A străbătut pasarela, a intrat în cabina luxoasă și ferecată, pentru a se îndrepta spre China, iar acolo, în Orașul Interzis, avea să fie investit ca vasal de însuși împăratul.

Când Victoria și-a revenit, Albert deja plecase. Acum, în sfârșit, plângea în hohote. Drumul lui Albert până la Beijing putea dura o jumătate de an și tot atât până când avea să se întoarcă. Apoi, era posibil să fie nevoit să aștepte luni sau chiar ani printre barbarii aceia până ce împăratul îi acorda o întrevedere. Ce putea să facă? Cum își putea proteja poporul singură? Cum să-l înfrunte pe blestematul acesta de Qiying după tot ce le făcuse?

Albert nu s-a mai întors niciodată. A ajuns la Beijing, unde i-a uimit pe toți cu chineza lui vorbită fluent și cunoștințele lui din clasicii

confucianismului. Dar în urma lui sosiră vești despre muncitorii agricoli fără terenuri, care se răzvrătiseră și distrugeau mașinile de treierat în tot sudul Angliei. Și apoi despre sângeroasele lupte de stradă dezlănțuite în jumătate din capitalele Europei. Peste câteva zile, împăratul a primit o scrisoare de la Qiying, prin care îi sugera că ar fi mai bine și mai sigur să țină departe de țară un prinț atât de talentat ca Albert. Toate acele violențe aveau legătură atât cu dificila tranziție spre modernitate, cât și cu Imperiul Chinez, dar nu avea niciun rost și era riscant să își asume riscuri cu un asemenea popor turbulent.

Așa că Albert a rămas în Orașul Interzis. S-a lepădat de hainele englezești, și-a lăsat părul să crească, și-a împletit o codiță manciuriană și, an de an, cunoștințele lui din clasicii chinezi au devenit tot mai aprofundate. A îmbătrânit singur printre pagode și, după treisprezece ani petrecuți în colivia sa de aur, în cele din urmă a renunțat să mai trăiască.

De cealaltă parte a lumii, Victoria s-a izolat în pavilionul său insuficient încălzit de la Palatul Buckingham și și-a ignorat stăpânii coloniali. Pur și simplu Qiying conducea Anglia fără ea. O mulțime dintre așa-ziii politicieni s-ar fi târât în fața lui ca să facă afaceri cu el. Când Victoria a murit, în 1901, nu au avut loc funeralii de stat. S-a ridicat doar din umeri și s-a zâmbit strâmb atunci când, pe străzi, a trecut ultima relicvă a epocii care precedase Imperiul Chinez.

Looty la Balmoral

Desigur, în realitate, lucrurile nu s-au petrecut în felul acesta. Sau cel puțin o parte din ele. A existat cu adevărat un vapor chinezesc numit *Qiying*, care a ajuns într-adevăr în docurile londoneze ale Indiilor de Est, în aprilie 1848 (figura I.1). Dar nu un vapor de război blindat îl aducea pe guvernatorul chinez la Londra. Adevăratul *Qiying* era doar o joncă din lemn, vopsită în culori vii. Oameni de afaceri din colonia Coroanei numită Hong Kong cumpăraseră mica ambarcațiune cu câțiva ani înainte și se gândiseră apoi că ar fi o glumă drăguță să o trimită spre vechea patrie.

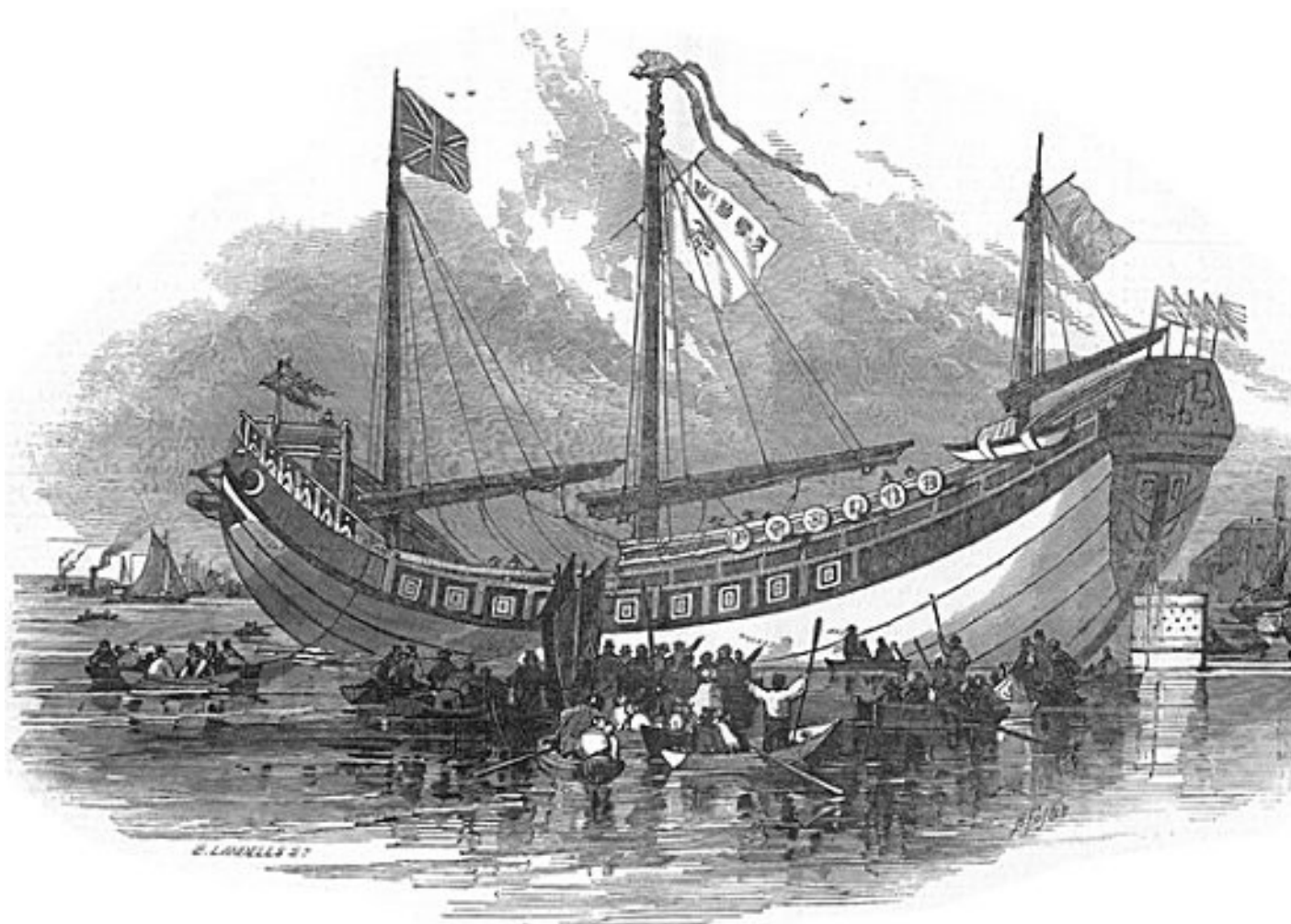

Figura I.1. Adevăratul „Qiyong”: o mulțime de londonezi în bărci se îndreaptă curioși spre vapor în 1848, conform consemnării unui artist de la Illustrated London News

Regina Victoria, prințul Albert și ducele de Wellington au venit, într-adevăr, pe malul fluviului, dar nu pentru a se ploconi în fața noului lor stăpân. S-au dus acolo doar pentru a privi uimiți primul vapor chinezesc care ajunsese vreodată pe țărmuri britanice.

Vaporul purta într-adevăr numele guvernatorului provinciei Guangzhou. Dar, după ce distrusese Flota Regală în 1842, Qiyong nu primise declarația de supunere a britanicilor. În realitate, el negociase, în același an, capitularea Chinei, după ce o mică escadrilă britanică scufundase toate joncile de luptă pe care le întâlnise în cale, redusese la tăcere bateriile de pe coastă și închisese Marele Canal ce lega Beijingul

de valea fluviului Yangtze, o zonă mare producătoare de orez, amenințând astfel capitala cu înfometarea.

Iar împăratul Daoguang domnea într-adevăr în China, în 1848. Dar Daoguang nu a despărțit cuplul format de Victoria și Albert. În realitate, cele două capete încoronate au dus o viață fericită împreună, cu interludii create de toanele Victoriei, până la moartea lui Albert, în 1861. De fapt, Victoria și Albert au fost cei care l-au sfâșiat pe Daoguang.

Adesea, istoria este mai imprevizibilă decât ficțiunea. Conaționalii Victoriei l-au distrus pe Daoguang și i-au spulberat imperiul pentru cel mai britanic viciu – o ceașcă de ceai (sau, mai exact, pentru miliarde de cești de ceai). În anii '90 ai secolului al XVIII-lea, Compania Britanică a Indiilor de Est, care controla o bună parte din Asia de Sud ca pe un fief privat, transporta anual la Londra 23 de milioane de livre de ceai chinezesc. Profiturile erau enorme, dar exista o problemă: guvernul chinez nu era interesat să importe la schimb bunuri produse în Anglia. Nu voia decât argint, iar compania întâmpina dificultăți în strângerea unei cantități suficiente pentru derularea afacerilor. Astfel, pentru comercianți a fost o mare bucurie să afle că, indiferent de ce dorea guvernul chinez, poporul chinez voia altceva: opiu. Iar cel mai bun opiu provenea din India, care se afla sub controlul companiei. La Guangzhou – unul dintre porturile în care străinii puteau desfășura activități comerciale – negustorii vindeau opiu pe argint, utilizau argintul pentru a cumpăra ceai, apoi vindeau ceaiul la Londra cu un profit și mai mare.

Dar, așa cum se întâmplă deseori în afaceri, rezolvarea unei probleme a creat o altă problemă. Indienii ingerau opiul, iar britanicii îl dizolvau și îl beau, consumând zece, până la douăzeci de tone pe an (o parte din această cantitate fiind folosită pentru a calma bebelușii). Ambele moduri de ingerare produceau efecte narcotice ușoare, suficiente pentru a inspira câte un poet ciudat și pentru a stimula câțiva nobili la noi orgii, dar nu era nimic îngrijorător. Pe de altă parte, chinezii îl fumau. Diferența era oarecum asemănătoare cu aceea dintre frunzele de coca mestecate și drogurile fumate. Traficanții de droguri britanici au trecut

cu vederea această diferență. Daoguang, în schimb, nu, iar în 1839 a declarat război drogurilor.

Era un război ciudat, care, în scurt timp, a degenerat într-o confruntare directă între responsabilul numit de Daoguang pentru a limita comerțul cu droguri, comisarul Lin Zexu, și administratorul britanic al afacerilor de la Guangzhou, căpitanul Charles Elliot. Când Elliot și-a dat seama că a început să piardă, i-a convins pe comercianți să îi predea lui Lin amețitoarea cantitate de 17.000 de tone de opiu. El a reușit să îi convingă pe comercianți să facă acest lucru, garantându-le că guvernul britanic îi va despăgubi pentru pierderile suferite. Negustorii s-au grăbit să primească oferta, deși nu le era clar dacă Elliot avea autoritatea să le facă o asemenea promisiune. Lin și-a primit opiul. Elliot a ieșit basma curată și a făcut posibilă continuarea comerțului cu ceai. Iar negustorii au beneficiat de cele mai mari prețuri pentru drogurile pe care le vindeau (plus profitul și cheltuielile de transport). Toată lumea a câștigat.

De fapt, toată lumea în afară de lordul Melbourne, prim-ministrul britanic. Melbourne, care trebuia să facă rost de două milioane de lire sterline pentru a-i despăgubi pe comercianții de droguri, *nu* a câștigat. Părea o nebunie ca un simplu căpitan de marină să îl pună într-o asemenea situație pe prim-ministru, dar Elliot știa că se poate baza pe comunitatea oamenilor de afaceri, care vor face lobby pe lângă parlament pentru a recupera banii. Astfel, interesele personale, financiare și politice l-au strâns în chingă pe Melbourne, până când acesta nu a mai avut altă soluție decât să plătească, apoi să trimită o expediție pentru a determina guvernul chinez să restituie Angliei opiul confiscat.

Imperiul Britanic nu se afla chiar într-o situație roz. Analogiile cu perioada contemporană nu sunt niciodată exacte, dar era ca și cum încercarea Agenției de Supraveghere a Drogurilor din Statele Unite de a lua măsuri severe ar fi primit drept răspuns acțiunea cartelului de la Tijuana de a convinge guvernul mexican să își croiască drum spre San Diego, cerând Casei Albe să-i despăgubească pe baronii drogurilor

pentru cocaina confiscată. La prețul de comercializare pe stradă, plus profitul și taxele de transport, precum și costurile expediției militare. De asemenea, imaginați-vă că, în timp ce se afla în zonă, o flotă mexicană a capturat Insula Catalina pentru a o utiliza ca bază a viitoarelor operațiuni și a amenințat să impună blocada asupra Washingtonului până când Congresul avea să le dea baronilor drogurilor din Tijuana drept de monopol în Los Angeles, Chicago și New York.

Diferența constă, firește, în faptul că Mexicul nu se află în situația de a bombarda San Diego, în timp ce Anglia, în 1839, putea face ce voia. Navele britanice au măturat din calea lor apărarea chineză, iar Qiying a semnat un tratat umilitor, lăsând cale liberă comerțului și misionarilor. Soțiile lui Daoguang nu au fost duse la Londra, așa cum Albert a mers la Beijing în scena pe care am imaginat-o la începutul acestei introduceri, dar „Războiul Opiului” l-a distrus în aceeași măsură pe Daoguang. A dezamăgit trei sute de milioane de supuși și a trădat 2.000 de ani de tradiție. Avea dreptate să se simtă un ratat. China se destrăma. Dependența de droguri lua amploare, statul pierdea controlul și tradiția se năruia.

În această lume nesigură a apărut un om care nu reușise să devină funcționar în administrație, Hong Xiuquan, provenit dintr-o așezare de lângă Guangzhou. De patru ori luase drumul orașului pentru a susține dificilele examene de admitere în administrație. Și de patru ori picase. Ultima oară, în 1843, a leșinat. L-au luat și l-au dus înapoi în sat. În visele sale alimentate de febră, îngerii l-au ridicat la cer. Acolo s-a întâlnit cu un bărbat despre care i s-a spus că este fratele lui mai mare. Stând unul lângă altul, cei doi s-au luptat cu demoni, în timp ce bărbosul lor tată îi privea.

Nimeni din sat nu găsisese vreo noimă în visul lui, iar Hong însuși păru să-l uite ani de-a rândul, până într-o zi, când a deschis o cărticică pe care o primise la Guangzhou, într-unul dintre drumurile făcute acolo pentru a-și susține examenele. Paginile acesteia rezumau textele sacre ale creștinilor și, din câte își dădu seama Hong, conțineau cheia interpretării visului pe care îl avusese. Evident, fratele din vis era Iisus, ceea ce făcea

din Hong fiul chinez al lui Dumnezeu. El și Iisus alungaseră demonii din ceruri, dar visul părea să însemne că Dumnezeu voia ca Hong să îi izgonească și de pe pământ. Întrețesând creștinismul evanghelic și confucianismul, Hong a proclamat un Regat Ceresc al Marii Păci. Țărani nemulțumiți și bandiți s-au reunit deopotrivă sub stindardul lui. Până în 1850, mulțimea aceea pestriță a ajuns să înfrângă armatele imperiale dezorganizate trimise împotriva lui Hong, iar el a urmat voința lui Dumnezeu și a inițiat reforme sociale radicale. A redistribuit pământurile, a acordat drepturi egale femeilor și chiar a interzis mutilarea picioarelor acestora din motive estetice.

La începutul anilor '60 ai secolului al XIX-lea, în timp ce americanii se măcelăreau unii pe alții cu artilerie și puști cu repetiție în cadrul primului război modern din lume, chinezii făceau același lucru folosind cuțite de abordaj și lănci în cadrul ultimului război tradițional al omenirii. Prin oroarea sa, varianta tradițională a depășit-o cu mult pe cea modernă. Peste douăzeci de milioane de oameni au murit, în primul rând de inaniție și din cauza bolilor, iar diplomații și generalii occidentali au profitat de acest haos pentru a pătrunde și mai mult în Asia de Est. În 1854, în căutarea unor stații de alimentare cu cărbune pe traseul dintre California și China, comodorul american Perry a reușit să impună accesul la porturile japoneze. În 1858, Marea Britanie, Franța și Statele Unite au obținut noi concesii din partea Chinei. Împăratul Xianfeng, care, din motive lesne de înțeles, ura diavoli străini ce îi nenorociseră tatăl, pe Daoguang, și profita acum de războiul împotriva lui Hong, a încercat să se sustragă de la prevederile noului tratat. Dar când Xianfeng a ajuns într-o situație dificilă, guvernele britanic și francez i-au făcut o ofertă pe care nu a putut să o refuze. Au pornit în marș spre Beijing și Xianfeng s-a retras în mod nedemn la o reședință de vacanță din apropiere. Apoi europenii i-au incendiat încântătorul Palat de Vară, dându-i de înțeles că, dacă ar fi considerat de cuviință, ar fi putut face la fel și cu Orașul Interzis. Xianfeng a cedat. Chiar mai distrus decât tatăl său, a refuzat să mai iasă din ascunzătoare sau să se întâlnească cu oficialități, găsimu-și refugiul în droguri și sex. A murit un an mai târziu.

Prințul Albert s-a stins la numai câteva luni după Xianfeng. Deși ani de-a rândul încercase să convingă guvernul britanic că sistemul precar de canalizare era o sursă de boli, Albert a murit probabil de febră tifoidă, răspândită în Castelul Windsor de canalizarea defectuoasă. În chip și mai trist, Victoria, la fel de îndrăgostită de instalațiile sanitare moderne ca Albert, se afla în baie când acesta a plecat pe lumea cealaltă.

Rămasă fără iubirea vieții ei, Victoria a devenit și mai plină de toane, și mai melancolică. Dar nu era complet singură. Ofițerii britanici i-au oferit în dar una dintre cele mai drăgălașe curiozități luate drept pradă de război de la Palatul de Vară din Beijing: un câine pekinez. Victoria i-a dat numele Looty¹.

Predestinarea

De ce istoria a urmat cursul care l-a dus pe Looty la Castelul Balmoral, ca să îmbătrânească acolo alături de Victoria, și nu cel care l-a dus pe Albert la Beijing, ca să-l studieze pe Confucius? De ce în 1842 vapoarele britanice și-au croit drumul pe Yangtze și nu cele chinezești pe Tamisa? Sau, pe scurt, de ce Vestul deține supremația?

A spune că Vestul „deține supremația” sună puțin cam categoric. De fapt, oricum am defini „Vestul” (un aspect asupra căruia voi reveni peste câteva pagini), occidentalii nu au condus cu adevărat lumea din anii '40 ai secolului al XIX-lea și, frecvent, nu au reușit să se impună. Mulți dintre noi sunt suficient de bătrâni să își amintească de umilitoarea retragere grăbită a americanilor pentru a ieși din Saigon (acum orașul Ho Și Min) în 1975 și de felul în care fabricile japoneze și-au eliminat din afaceri concurența occidentală în deceniul al optulea al secolului XX. Chiar mai mulți dintre noi avem impresia că tot ceea ce cumpărăm este fabricat în China. Dar este la fel de evident că, în ultimii aproximativ 100 de ani, vesticii au trimis armate în Asia și nu invers. Guvernele est-asiatice s-au confruntat cu teorii vestice capitaliste și comuniste, dar niciun guvern vestic nu a încercat să conducă pe principii confucianiste sau daoiste.

¹ Numele derivă din *loot* (engl. – „pradă”) (n. trad.).

Esticii depășesc deseori barierele lingvistice cu ajutorul limbii engleze. Europeanii rareori apelează în acest scop la mandarină sau la japoneză. Sau, așa cum i-a declarat un avocat malaysian jurnalistului britanic Martin Jacques: „Vă port hainele, vă vorbesc limba, mă uit la filmele voastre și astăzi suntem în data calendaristică în care suntem pentru că voi spuneți așa”¹.

Lista poate continua. Din ziua în care oamenii Victoriei i l-au adus pe Looty, Vestul a menținut o dominație globală neegalată vreodată în istorie.

Scopul meu este de a explica acest lucru.

La o primă privire, poate să pară că nu mi-am propus o sarcină dificilă. Aproape oricine este de acord că Vestul deține supremația deoarece revoluția industrială a avut loc aici, și nu în Est. În secolul al XVIII-lea, antreprenorii britanici au descătușat energia aburului și a cărbunelui. Fabricile, căile ferate și canonierele le-au permis europenilor și americanilor din secolul al XIX-lea să-și edifice puterea la nivel global. Avioanele, calculatoarele și armele nucleare le-au dat succesorilor acestora din secolul XX posibilitatea de a cimenta această dominație.

Firește, aceasta nu însemna că totul trebuia să se petreacă întocmai așa cum s-a petrecut. În cazul în care căpitanul Elliot nu i-ar fi forțat mâna lordului Melbourne în 1839, britanicii nu ar fi atacat China în acel an. În cazul în care comisarul Lin ar fi acordat mai multă atenție apărării de coastă, britanicii nu ar fi înregistrat un succes atât de ușor. Cu toate acestea, indiferent de momentul în care cineva a avut o idee, de cine se afla pe tron, de cine câștiga alegerile sau conducea armatele, Vestul avea să învingă întotdeauna în secolul al XIX-lea. Poetul și politicianul britanic Hilaire Belloc a rezumat atât de frumos acest lucru în 1898:

Orice s-ar întâmpla, noi avem
Mitraliera Maxim, iar ei, nu².

Și cu asta, gata, povestea s-a încheiat.

Numai că, firește, acesta nu este sfârșitul poveștii. Fiindcă apare o nouă întrebare: *de ce* aveau vesticii mitraliera Maxim, iar ceilalți nu? Aceasta este prima întrebare pe care o pun, fiindcă răspunsul ne explică de ce Vestul deține supremația astăzi. Și, înarmați cu acest răspuns, putem pune o a doua întrebare. Unul dintre motivele pentru care oamenii sunt interesați să afle de ce Vestul deține supremația este că vor să știe dacă fenomenul va continua, pentru cât timp și în ce formă, cu alte cuvinte, ce se va întâmpla în viitor.

Această întrebare a devenit tot mai presantă spre sfârșitul secolului XX, când Japonia și-a făcut simțită prezența ca o putere majoră, devenită de neevitat la începutul secolului XXI. Economia Chinei își dublează potențialul la fiecare șase ani și, până în 2030, va deveni probabil cea mai mare din lume. În timp ce scriu aceste rânduri, la începutul anului 2010, majoritatea economiștilor privesc spre China, și nu spre Statele Unite sau Europa, în speranța relansării mecanismului economic mondial. China a găzduit spectaculoasele Jocuri Olimpice din 2008 și doi „taikonauti” au ieșit în spațiu. Atât China, cât și Coreea de Nord dețin arme nucleare, iar strategii occidentali își fac probleme pentru felul în care Statele Unite se vor adapta în fața puterii crescânde a Chinei. Cât timp va mai rămâne în frunte Vestul? Aceasta este o întrebare tot mai arzătoare.

Istoricii de profesie au faima de a nu fi profeți prea buni, astfel încât mulți dintre ei refuză categoric să vorbească despre viitor. Cu cât m-a preocupat mai mult motivul pentru care Vestul deține supremația, cu atât mai mult am ajuns la convingerea că istoricul amator Winston Churchill a înțeles lucrurile mai bine decât majoritatea profesioniștilor. „Cu cât poți privi mai departe în urmă”, insista Churchill, „cu atât mai departe vei putea privi în viitor³„. Urmând această idee (chiar dacă lui Churchill poate nu i-ar fi plăcut răspunsurile mele), voi sugera faptul că, știind de ce Vestul deține supremația, ne putem forma o idee destul de clară despre felul în care vor evolua lucrurile în secolul XXI.

Firește, nu sunt primul care face speculații despre motivul pentru care Vestul deține supremația. Întrebarea are o vechime de 250 de ani.

Înainte de secolul al XVIII-lea, rareori se punea această întrebare, fiindcă, efectiv, nu prea avea sens. Când, în secolul al XVII-lea, intelectualii europeni au început să se gândească prima oară în mod serios la China, majoritatea se simțeau umiliți de vechimea și rafinamentul Estului. Pe bună dreptate, spuneau puținii estici care dădeau o oarecare importanță Vestului. Unele oficialități chineze admirau ceasurile occidentale ingenioase, tunurile diabolice și calendarele exacte, dar găseau puține motive pentru a-i imita pe acești străini, altfel neinteresanți. Dacă împărații chinezi din secolul al XVIII-lea ar fi știut că filosofi francezi ca Voltaire scriau poeme în care îi laudau, probabil că și-ar fi zis că exact acesta era lucrul pe care filosofi francezi trebuiau să îl facă.

Dar, încă din prima clipă în care fabricile au umplut de fum cerul Angliei, intelectualii europeni și-au dat seama că aveau o problemă. Pe măsură ce problema creștea, reieșea că, de fapt, nu era un lucru rău: se părea că începuseră să cucerească lumea, dar nu știau de ce.

Revoluționarii, reacționarii, romanticii și realiștii Europei au început, frenetic, să facă speculații despre motivul pentru care Vestul prelua puterea, lansând o mulțime năucitoare de supoziții și teorii. Cel mai bun mod de a analiza de ce Vestul deține supremația ar putea începe cu împărțirea celor susmenționați în două școli de gândire generale, pe care le voi numi teoria „supremației predestinate pe termen lung” a Occidentului și cea a „accidentului pe termen scurt”. Firește, nu toate ideile se încadrează strict într-o categorie sau în cealaltă, dar această divizare este totuși o modalitate de abordare utilă.

Ideea comună a teoriilor predestinării pe termen lung este aceea că, din vremuri imemorabile, un anumit factor decisiv a făcut ca Estul și Vestul să fie substanțial și imuabil diferite, determinând apariția revoluției industriale în Vest. Adepții predestinării pe termen lung poartă dispute aprinse asupra naturii acestui factor și a momentului în care a început să acționeze. Unii insistă asupra forțelor materiale, cum ar fi clima, topografia sau resursele naturale. Alții se referă la elemente mai puțin tangibile, cum ar fi cultura, politica sau religia. Cei care pun accentul pe forțele materiale tind să considere „termenul lung” cu

adevărat lung. Unii privesc înapoi cu 15.000 de ani, spre sfârșitul Erei Glaciare. Câțiva merg chiar mai departe în timp. În general, cei care pun în evidență cultura consideră că termenul lung este ceva mai scurt, începând cu doar 1.000 de ani în urmă, în Evul Mediu, sau cu 2.500 de ani în urmă, în epoca marelui gânditor grec Socrate și a marelui înțelept al Chinei, Confucius. Dar singurul lucru în privința căruia sunt de acord adepții teoriei predestinării pe termen lung este că britanicii, care au ajuns la Shanghai în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, și americanii, care, un deceniu mai târziu, au impus cu forța accesul în porturile Japoniei, nu au fost decât agenții involuntari ai unui șir de evenimente puse în mișcare cu un mileniu în urmă. Un adept al teoriei predestinării pe termen lung ar spune că paralela pe care am făcut-o la începutul acestei cărți, între scenariul cu Albert la Beijing și cel cu Looty la Balmoral este stupidă. Regina Victoria era menită să învingă mereu. Rezultatul era inevitabil. Predestinat pentru nenumărate generații ce vor urma.

Aproximativ între anii 1750 și 1950, aproape toate explicațiile privind motivul pentru care Vestul deținea supremația au constituit variante ale temei predestinării pe termen lung. Cea mai populară versiune a fost aceea că europenii erau pur și simplu superiori oricui din punct de vedere cultural. Din perioada de agonie a Imperiului Roman, majoritatea europenilor s-au identificat în primul rând ca fiind creștini, cu rădăcini în vremea Noului Testament, dar, încercând să explice de ce Vestul venea acum la putere, unii intelectuali din secolul al XVIII-lea și-au conceput o genealogie alternativă. În urmă cu 2.500 de ani, susțineau ei, grecii antici au creat o cultură unică a rațiunii, inventivității și libertății. Astfel, Europa a fost plasată pe o traiectorie diferită (mai bună) față de restul lumii. Și Estul avea înțelepciunea sa, recunoșteau ei, dar tradițiile estice au fost prea confuze, prea conservatoare și prea ierarhice pentru a le concura pe cele occidentale. Mulți europeni au ajuns la concluzia că le cucereau pe toate celelalte popoare datorită culturii.

Până în anul 1900, intelectualii estici, în încercarea de a accepta superioritatea economică și militară a Vestului, s-au lăsat seduși de

această teorie, chiar dacă uneori au modificat-o. În decurs de 20 de ani de la sosirea comodului Perry în Golful Tokyo, mișcarea „Civilizației și Iluminismului” a tradus în japoneză clasicii Iluminismului francez și ai liberalismului britanic și a pledat pentru recuperarea decalajului față de Vest prin democrație, industrializare și emanciparea femeii. Unii au dorit chiar ca engleza să devină limba națională. După cum susțineau unii intelectuali din deceniul al șaptelea al secolului al XIX-lea, cum ar fi Fukuzawa Yukichi, era o problemă pe termen lung: o bună parte din cultura japoneză era de sorginte chineză, iar China greșise îngrozitor în trecutul îndepărtat. În consecință, Japonia era doar „semicivilizată”. Însă, conform lui Fukuzawa, deși problema se manifestase pe termen lung, nu era vorba despre predestinare. Prin respingerea Chinei, Japonia putea deveni complet civilizată.

Intelectualii chinezi, în schimb, nu aveau de cine să se dezică, cel mult de ei înșiși. În deceniul al șaselea al secolului al XIX-lea, o mișcare de revigorare a neamului susținea că tradițiile chineze continuau să fie perfect adecvate, iar China nu trebuia decât să își construiască niște vapoare și să își cumpere câteva arme străine. Ceea ce avea să se dovedească a fi greșit. În 1895, o armată japoneză modernizată, pornită într-un marș dârz, a luat prin surprindere o fortăreață chineză, a capturat armamentul străin aflat acolo și l-a întors împotriva vapoarelor Chinei. Reieșea clar că problema era mai profundă decât deținerea armamentului potrivit. La începutul secolului XX, intelectualii chinezi urmau deja calea adoptată de japonezi, traducând cărți occidentale despre evoluție și economie. La fel ca Fukuzawa, ei au ajuns la concluzia că dominația vestică era pe termen lung, dar nu era vorba despre predestinare. Renunțând la propriul trecut, China, la rândul său, putea recupera decalajul.

Dar unii occidentali, adepți ai teoriei predestinării pe termen lung, considerau că Estul nu poate face nimic. Vestul, susțineau ei, era superior datorită culturii, dar aceasta nu era singura explicație pentru dominația occidentală, deoarece cultura avea determinări materiale. Unii credeau că Estul avea o climă prea caldă sau că predispunea prea mult

la boli, astfel încât oamenii nu mai reușeau să își creeze o cultură la fel de inovatoare precum cea vestică. Sau că poate în Est erau prea multe guri, care consumau tot surplusul, menținând traiul la un nivel scăzut și împiedicând apariția oricărei forme de societate asemănătoare celei vestice, liberale și vizionare.

Teoriile predestinării pe termen lung au avut toate coloraturile politice posibile, dar versiunea lui Karl Marx a fost cea mai importantă și mai influentă. Chiar în zilele în care trupele britanice îl sustrăgeau pe Looty, Marx, într-un articol despre China, scris pentru *New York Daily Tribune*, sugera faptul că politica fusese adevăratul factor care determinase blocarea acestei țări sub dominația vestică. De mii de ani, afirma el, statele orientale fuseseră atât de centralizate și de puternice, încât, practic, opriseră cursul istoriei. Europa progresase din Antichitate până în capitalism, trecând prin feudalism, iar revoluțiile proletare urmau să instaureze comunismul, dar Estul era împotmolit în mlaștina despotismului și nu putea împărtăși traiectoria progresului european. Când istoria nu a evoluat exact așa cum prezisese Marx, comuniștii care i-au urmat (în special Lenin și adepții lui) i-au ameliorat teoriile, susținând că o avangardă revoluționară ar putea trezi estul din somnolența sa străveche. Însă acest lucru, insistau leniniștii, nu se putea întâmpla decât dacă avangarda revoluționară reușea să sfărâme, cu orice preț, vechea societate fosilizată. Această teorie a predestinării pe termen lung nu este singurul motiv pentru care Mao Zedong, Pol Pot și membrii familiei Kim din Coreea de Nord au dezlănțuit asemenea orori asupra popoarelor pe care le conduceau, însă poartă o responsabilitate copleșitoare pentru acestea.

Pe parcursul secolului XX, în Vest se făcea echilibristică, pe măsură ce istoricii descopereau fapte care nu păreau să se încadreze în poveștile predestinării pe termen lung, iar adepții teoriei își reformulau ideile și le adaptau. De exemplu, nimeni nu contestă astăzi faptul că, în momentul în care marea epocă europeană a descoperirilor maritime abia începea, navigația chineză era de departe mult mai avansată, iar marinarii chinezi cunoșteau deja coastele Indiei, Arabiei, Africii de Est și poate ale

Australiei². Amiralul eunuc Zheng He, când a pornit de la Nanjing spre Sri Lanka, în 1405, se afla la comanda a aproape trei sute de vase. Printre acestea se numărau nave-cisternă ce transportau apă potabilă și imense „Corăbii-tezaur”, cu cârme realizate cu o tehnică avansată, cabine etanșe și instrumente complicate de semnalizare. În rândul celor 27.000 de navigatori conduși de Zheng se aflau 180 de doctori și farmaciști. Spre deosebire de el, Cristofor Columb, când a pornit de la Cadiz, în 1492, avea doar 90 de oameni pe trei corăbii. Vasul lui cu cea mai mare cocă disloca doar a treizecea parte din apa dislocată de cea mai mare corabie a lui Zheng. Având 26 de metri, era mai scurt decât catargul principal al navei lui Zheng și era doar de două ori mai lung decât cârma acesteia. Columb nu dispunea de apă potabilă și nici de doctori adevărați. Zheng avea busole și cunoștea Oceanul Indian suficient cât să umple o hartă nautică de șase metri. Columb rareori știa unde se află, cu atât mai puțin despre locul spre care se îndrepta.

Toate acestea i-ar putea pune pe gânduri pe cei care consideră că dominația vestică este predestinată încă din trecutul îndepărtat, dar numeroase cărți prestigioase susțin că totuși Zheng He nu infirmă teoriile predestinării pe termen lung. Astfel, nu ar fi nevoie decât de versiuni mai sofisticate ale acestor teorii. De exemplu, în minunata sa carte *Avuția și sărăcia națiunilor*, economistul David Landes readuce în prim-plan ideea că bolile și demografia i-au creat mereu Europei un ascendent decisiv asupra Chinei, dar adaugă o nouă interpretare, sugerând că populația densă din China a favorizat existența unei autorități statale centralizate și a diminuat inițiativele conducătorilor de a exploata călătoriile lui Zheng. Fiindcă nu aveau rivali, majoritatea

² Unii cred că navigatorii chinezi au ajuns în America în secolul al XV-lea, dar, așa cum voi încerca să arăt în capitolul 8, acestea sunt probabil speculații fanteziste. Dovada considerată cea mai plauzibilă pentru aceste călătorii imaginare este o hartă a lumii, prezentată la Beijing și la Londra în 2006, despre care se susține că ar fi copia realizată în 1763 după originalul chinezesc din 1418. Harta nu numai că este complet diferită de toate hărțile chinezești din secolul al XV-lea, dar seamănă în mod frapant cu hărțile lumii desenate de francezi în secolul al XVIII-lea, inclusiv în privința detaliilor, cum ar fi reprezentarea Californiei ca insulă. Este foarte probabil ca un cartograf chinez din secolul al XVIII-lea să fi îmbinat elementele hărților din secolul al XV-lea cu cele noi, apărute pe hărțile franceze. Autorul hărții probabil nu a avut intenția să înșele pe nimeni, dar colecționarii secolului XXI, dornici de descoperiri senzaționale, au fost încântați să se autoamăgească.

împăraților chinezi erau frământați mai mult de teama că activitățile comerciale ar putea îmbogăți grupuri indezirabile, cum erau negustorii, decât de dorința de a se îmbogăți ei înșiși. Și pentru că statul era atât de puternic, aceștia puteau elimina asemenea practici alarmante. În anii '30 ai secolului al XV-lea, au interzis călătoriile pe ocean și, patru decenii mai târziu, probabil că au distrus însemnările lui Zheng, punând capăt mării epoci a explorărilor chinezești.

În vestita sa carte *Guns, Germs and Steel*, biologul și geograful Jared Diamond ridică o problemă asemănătoare. În principal, el își propune să explice de ce societățile de pe banda latitudinală care leagă China de Marea Mediterană au fost cele în care s-au dezvoltat primele civilizații, dar, totodată, Europa, și nu China, a ajuns să domine lumea modernă, deoarece peninsulele Europei le-au permis micilor regate să țină piept posibililor cuceritori, favorizând astfel fragmentarea politică, în timp ce linia de țărm mai rotundă a Chinei a fost mai curând în avantajul conducerii centralizate, decât a unor mici regate. Datorită unității politice astfel rezultate, împărații chinezi ai secolului al XV-lea au putut interzice călătorii precum cea a lui Zheng.

În schimb, în Europa fragmentată, mai mulți monarhi puteau respinge propunerea nebunească a lui Columb, dar acesta putea găsi mereu pe altcineva spre care să se îndrepte. Am putea face o speculație: dacă Zheng ar fi avut tot atât de multe opțiuni precum avusese Columb, atunci în 1519 Hernán Cortés s-ar fi întâlnit în Mexic cu un guvernator chinez, nu cu nefericitul Montezuma. Dar, potrivit teoriilor predestinării pe termen lung, imense forțe impersonale, ca bolile, demografia și geografia, au exclus această posibilitate.

Însă, în ultima vreme, călătoriile lui Zheng și o mulțime de alte evenimente au început să fie considerate de unii inadecvate unei încadrări în modelele predestinării pe termen lung. Încă din 1905, Japonia, când a înfrânt Imperiul Rus, a demonstrat că națiunile estice, la fel ca europenii, puteau fi extrem de performante pe câmpul de luptă. În 1942, Japonia aproape că a măturat din Pacific puterile vestice, apoi, revenindu-și după înfrângerea nimicitoare din 1945, și-a schimbat

traseul, devenind un gigant economic. Din 1978, China, după cum știm cu toții, a urmat un drum similar. În 2006, China a depășit țara cu cele mai mari emisii de carbon, Statele Unite, și chiar în cele mai negre zile ale crizei financiare din 2008, economia Chinei a continuat să crească într-un ritm pe care guvernele occidentale l-ar fi invidiat și în anii cei mai buni. Poate ar trebui să întoarcem spatele vechii întrebări și să punem o nouă întrebare: nu *de ce* Vestul deține supremația, ci *dacă* Vestul deține supremația. Dacă răspunsul este „nu”, atunci teoriile predestinării pe termen lung, care caută în trecutul îndepărtat explicațiile pentru o dominație vestică ce, în fapt, nu există, nu prea își au rostul.

Ca o consecință a acestor incertitudini, unii istorici vestici au conceput o teorie complet nouă, care explică de ce Vestul deținea supremația în trecut, dar nu o mai deține în prezent. Eu o numesc modelul accidentului pe termen scurt. Argumentele în sprijinul modelului pe termen scurt tind să fie mai complicate decât cele aduse în sprijinul modelului pe termen lung, iar în rândul celor care susțin această teorie au loc dezbateri furtunoase. Există însă un lucru asupra căruia toți au căzut de acord: aproape tot ceea ce susțin adepții teoriei predestinării pe termen lung este greșit. Vestul nu a fost predestinat să domine lumea încă din trecutul îndepărtat. Abia din anul 1800 d.Hr., înaintea izbucnirii Războiului Opiului, Vestul a devansat temporar Estul și chiar și acest lucru a fost în bună măsură accidental. Scenariul cu Albert la Beijing nu este deloc stupid. S-ar fi putut petrece foarte ușor.

Cu puțin noroc

Comitatul Orange din California este mai cunoscut pentru politica conservatoare, palmierii bine coafați și John Wayne, care a locuit aici mult timp (aeroportul local îi poartă numele, chiar dacă lui îi dis plăcea faptul că avioanele survolau terenul de golf), și este mai puțin cunoscut pentru cercetătorii radicali. Numai că în deceniul al nouălea al secolului XX a devenit epicentrul teoriilor accidentului pe termen scurt în istoria universală. Doi istorici (Bin Wong și Kenneth Pomeranz) și un sociolog

(Wang Feng) din sediul din Irvine³ al University of California au scris o serie de lucrări de referință, în care susțineau că oriunde am căuta – în ecologie sau structurile familiale, în tehnologie și industrie ori în finanțe și instituții, în standardele de viață sau gusturile consumatorilor –, până în secolul al XIX-lea, asemănările dintre Est și Vest erau copleșitor mai numeroase decât diferențele.

Dacă aceștia au dreptate, devine dintr-odată mai greu de explicat de ce Looty a ajuns la Londra și nu Albert s-a îndreptat spre Est. Unii adepți ai teoriei accidentului pe termen scurt, cum ar fi economistul nonconformist Andre Gunder Frank (care a scris peste 30 de cărți pe toate temele posibile, de la preistorie, până la finanțele latinoamericane), susțin că, de fapt, Estul era mai bine situat pentru a avea o revoluție industrială decât Vestul, până au intervenit o serie de accidente. Europa, conchidea Frank, era doar „o peninsulă marginală și îndepărtată”⁴ într-o „ordine mondială sinocentrică”. Disperați să pătrundă pe piețele din Asia, unde se afla adevăratul belșug, europenii au încercat, cu 1.000 de ani în urmă, să își croiască drumul prin Orientul Mijlociu, cu ajutorul cruciadelor. Cum nu au reușit, unii, asemenea lui Columb, au pornit pe mare spre vest, în încercarea de a ajunge în Cathay.

Nici el nu a reușit, fiindcă în calea lui se afla America. Dar, în opinia lui Frank, gafa lui Columb a marcat începutul schimbării locului pe care îl ocupa Europa în sistemul mondial. În secolul al XVI-lea, economia Chinei era înfloritoare, dar se confrunta în mod constant cu o penurie de argint. Cum America era plină de argint, europenii au răspuns necesităților Chinei punând nativii americani să scormonească munții din Perú și Mexic și să scoată peste 150.000 de tone de metal prețios. O treime din cantitate a ajuns în China. Argintul, cruzimea și sclavia i-au adus Vestului „un bilet la clasa a treia în trenul economic asiatic”, după cum spunea Frank, dar trebuiau să se mai întâmple multe până ce Vestul putea „prelua locul asiaticilor din locomotivă”.

³ Wong a plecat de la Irvine în 2005, dar s-a mutat în sediul din Los Angeles al University of California, situat la o distanță de numai 65 de kilometri. Wang l-a avut drept coautor pe James Lee, care, la rândul său, predă tot la 65 de kilometri de Irvine, la California Institute of Technology din Pasadena.

Frank considera că ascensiunea Vestului se datora, în ultimă instanță, mai puțin inițiativei europene decât „declinului Estului” după 1750. Acesta a început, credea Frank, odată cu diminuarea rezervelor de argint, ceea ce a declanșat crize politice în Asia, dar a constituit un stimul pentru Europa, unde, pe măsură ce rămâneau fără argint pentru export, europenii și-au mecanizat industriile pentru a produce alte bunuri competitive pe piețele asiatice, în afară de argint. Frank mai afirma că creșterea populației după 1750 a avut și rezultate diferite la cele două extreme ale Eurasiei, polarizând averea, alimentând crize politice și descurajând inovația în China, dar furnizând forță de muncă mai ieftină pentru noile fabrici din Marea Britanie. Când Estul s-a destrămat, în Vest a avut loc revoluția industrială, care ar fi trebuit să se petreacă în China. Cum aceasta a avut loc în Marea Britanie, Vestul a urmat la conducerea lumii.

Totuși, unii adepți ai teoriei accidentului pe termen scurt sunt de altă părere. Sociologul Jack Goldstone (care a predat câțiva ani la filiala din Davis a University of California și care a creat sintagma „Școala din California” pentru a-i desemna pe adepții teoriei accidentului pe termen scurt) susținea că Estul și Vestul aveau, până în 1600, o situație la fel de bună (sau de proastă), fiecare fiind condus de mari imperii agrare, cu o structură sacerdotală complicată, care apăra vechile tradiții. Pretutindeni, din Anglia până în China, epidemiile, războaiele și răsturnarea dinastiilor au adus aceste societăți pe marginea prăpastiei în secolul al XVII-lea, dar, în timp ce majoritatea imperiilor s-au redresat și au reimpus ideile strict ortodoxe, protestanții din nord-vestul Europei au renunțat la tradițiile catolice.

Această sfidare, sugerează Goldstone, este gestul care a condus Vestul pe calea revoluției industriale. Descătușați de ideologiile arhaice, oamenii de știință europeni au dezvoltat mecanismele naturii atât de eficient, încât întreprinzătorii britanici, angajându-se la rândul lor în această cultură a pragmatismului și eficienței, au învățat să utilizeze energia cărbunelui și a aburului. Până în 1800, Vestul ajunsese în mod decisiv înaintea celorlalți.

Nimic dintre toate acestea nu era predestinat, susține Goldstone, și, de fapt, câteva accidente ar fi putut schimba lumea complet. De exemplu, în bătălia de la Boyne, din 1690, un glonț de muschetă a străpuns umărul hainei purtate de Wilhelm de Orania, pretendentul protestant la tronul Angliei. „Bine că nu a ajuns mai aproape”⁵, se pare că ar fi spus Wilhelm. Chiar așa e, zice Goldstone, făcând speculații că, dacă glonțul ar fi lovit cu câțiva centimetri mai jos, Anglia ar fi rămas catolică, Franța ar fi dominat Europa și poate că revoluția nu ar mai fi avut loc.

Kenneth Pomeranz, din Irvine, merge chiar mai departe. După el, chiar faptul că a avut loc o revoluție industrială s-a datorat unui noroc enorm. În jurul anului 1750, susține el, atât Estul, cât și Vestul se aflau în pragul unei catastrofe ecologice. Ritmul de creștere a populației fusese mai rapid decât cel al dezvoltării tehnologice, iar oamenii făcuseră aproape tot posibilul pentru a extinde și a intensifica agricultura, punând bunurile în mișcare și reorganizându-se. Erau pe punctul de a atinge limitele posibilului cu tehnologia de care dispuneau și aveau toate motivele să se aștepte la o recesiune și un declin al populației în secolele al XIX-lea și XX.

Cu toate acestea, în ultimii 200 de ani s-a înregistrat o creștere economică mai mare decât în toate perioadele istorice anterioare luate împreună. După cum explică Pomeranz în valoroasa sa carte *Marea divergență*, motivul constă în faptul că Europa Occidentală și în special Marea Britanie au avut pur și simplu noroc. La fel ca Franz, Pomeranz consideră că norocul Vestului a început odată cu descoperirea accidentală a Americilor, ceea ce a creat un sistem comercial care a stimulat industrializarea producției. Dar, spre deosebire de Frank, el sugerează că, până în 1800, norocul Europei s-ar fi epuizat totuși. Ar fi fost nevoie de foarte mult spațiu, subliniază Pomeranz, pentru a crește suficienți copaci care să alimenteze cu lemn primitivele motoare cu abur din perioada de început – de fapt, mai mult spațiu decât cel de care dispunea aglomerata Europă de Vest. Dar a intervenit un al doilea noroc: în întreaga lume, numai Marea Britanie avea bazine carbonifere situate

în locuri convenabile, precum și fabrici care se mecanizau în ritm rapid. Până în 1840 britanicii au ajuns să utilizeze motoare alimentate cu cărbune în aproape toate domeniile, inclusiv navele de război cu blindaj metalic, care puteau pătrunde pe fluviul Yangtze. Dacă nu ar fi avut cărbunele care producea energia, Marea Britanie ar fi trebuit să ardă alte șase milioane de hectare de pădure pe an, hectare care, de fapt, nu existau. Odată cu începutul revoluției combustibilului fosil, catastrofa ecologică a fost evitată (sau cel puțin amânată până în secolul XXI) și deodată Vestul, în pofida tuturor, a început să domine planeta. Nu a existat o predestinare pe termen lung. Totul nu a fost decât un accident, o anomalie petrecută recent.

Numeroasele versiuni ale explicațiilor fundamentate pe ideea accidentului pe termen scurt, începând cu norocul care, potrivit lui Pomeranz, a împiedicat un dezastru mondial și până la schimbarea temporară în cadrul unei economii globale în expansiune, susținută de Frank, acoperă o arie la fel de largă precum este, să zicem, cea a diferenței care îl separă pe Jared Diamond de Karl Marx, în tabăra adeptilor teoriei predestinării pe termen lung. Dar, în ciuda controverselor din cadrul celor două școli, liniile de demarcație *dintre* acestea sunt cele care dau naștere celor mai tranșante opoziții teoretice în privința modului de funcționare a lumii. Unii adepți ai teoriei predestinării pe termen lung susțin că revizioniștii nu sunt decât pseudocercetători mărunți, preocupați de corectitudinea politică. În replică, unii adepți ai teoriei accidentului pe termen scurt afirmă că ceilalți sunt apologeți pro-occidentali sau chiar rasiști.

Concluziile atât de diferite la care au ajuns experții denotă faptul că poate problema nu a fost abordată în mod adecvat. În această carte voi arăta că atât unii, cât și ceilalți au înțeles greșit configurația istoriei și, în consecință, au ajuns doar la rezultate parțiale sau contradictorii. După părerea mea, este necesară o perspectivă diferită.

Configurația istoriei

Prin această expresie mă refer la faptul că teoreticienii din ambele tabere consideră în mod unanim că Vestul a dominat lumea în ultimii 200 de ani, dar sunt în dezacord în privința felului în care arăta lumea înainte. Totul depinde de modul în care aceștia au evaluat istoria premodernă. Nu putem rezolva această dispută decât analizând aceste perioade anterioare pentru a stabili „configurația” generală a istoriei. Abia după stabilirea acestei delimitări putem dezbate eficient motivul pentru care lucrurile s-au petrecut într-un anumit fel.

Dar se pare că aproape nimeni nu dorește să facă acest lucru. Majoritatea experților care studiază motivul pentru care Vestul deține supremația provin din domenii cum ar fi economia, sociologia, științele politice sau istoria modernă, fiind, de fapt, specialiști în evenimente curente sau recente. Ei au tendința de a se concentra asupra ultimelor generații, privind cu cel mult 500 de ani în urmă și abordând sumar, dacă nu chiar deloc, istoria din perioadele anterioare, cu toate că principalul aspect disputat este întrebarea dacă factorii ce au condus la dominația Vestului existau deja în vremurile dinainte sau au apărut brusc în epoca modernă.

Există și câțiva gânditori care abordează problema foarte diferit, axându-se pe preistoria îndepărtată, sărind apoi la epoca modernă și referindu-se foarte puțin la miile de ani dintre cele două perioade. Geograful și istoricul Alfred Crosby exprimă clar ceea ce mulți dintre acești cercetători consideră a fi un lucru de la sine înțeles: apariția agriculturii în perioada preistorică a avut o importanță vitală, dar „între acea perioadă și epoca dezvoltării societăților care i-au trimis pe Columb și pe alți călători să străbată oceanele s-au scurs aproximativ 4.000 de ani, în care s-au petrecut puține lucruri importante *față de ceea ce avusese loc anterior*”⁶.

Cred că este greșit. Nu vom găsi răspunsuri dacă ne vom limita cercetarea la preistorie sau la epoca modernă (după cum nu le vom găsi, mă grăbesc să adaug, nici dacă ne vom limita la cele patru sau cinci

milenii dintre cele două perioade). Pentru a răspunde la întrebare, e necesar să avem în vedere întregul parcurs al istoriei umane ca o singură poveste, stabilindu-i forma generală, înainte de a pune în discuție motivul pentru care are această formă. Aceasta este ceea ce voi încerca să fac în cartea de față, bazându-mă pe o serie de metode oarecum diferite.

Sunt de formație arheolog și istoric, specializat în istoria clasică a Mediteranei din primul mileniu î.Hr. Când am început colegiul, la University of Birmingham din Anglia, în 1978, majoritatea specialiștilor în perioada clasică pe care i-am întâlnit păreau să nu aibă nimic de obiectat față de vechea teorie a predestinării pe termen lung, potrivit căreia cultura grecilor antici, creată acum 2.500 de ani, a modelat un mod de viață occidental specific. Unii dintre ei (în special cei mai în vârstă) afirmau chiar fățiș că această tradiție greacă a făcut ca Vestul să fie superior restului lumii.

Din câte îmi amintesc, nimic din toate acestea nu mi s-a părut problematic până când mi-am demarat cercetarea postuniversitară la Cambridge University, la începutul anilor '80, și m-am lansat în studierea originilor cetăților-state grecești. Astfel, am ajuns printre arheologi-antropologi care se ocupau de procese similare în alte zone ale lumii. Nu s-au abținut să râdă de ideea demodată conform căreia cultura greacă este unică și stă la baza unei tradiții occidentale distincte, democratice și raționale. Așa cum se întâmplă frecvent, timp de mulți ani am reușit să port în minte două idei contradictorii: pe de o parte, aceea că societatea greacă a avut același traseu de dezvoltare ca alte societăți antice; pe de altă parte, aceea că aceasta a inițiat o traiectorie occidentală distinctă.

Echilibrarea celor două idei s-a dovedit a fi mai dificilă în momentul în care mi-am preluat primul post universitar, la University of Chicago, în 1987. Acolo am predat, în cadrul renumitului program de istorie a civilizației occidentale, cursuri despre diferite perioade, de la Atena antică, până, în cele din urmă, la căderea comunismului. Pentru a mă afla zilnic cu un pas înaintea studenților mei, a trebuit să citesc despre istoria europeană medievală și modernă în mod mult mai serios decât

înainte și nu am putut să nu remarc că, pe perioade îndelungate, libertatea, rațiunea și ingeniozitatea pe care se presupune că grecii le-au lăsat moștenire Vestului se manifestau mai mult ca excepții decât ca reguli. În încercarea de a găsi sensul acestor lucruri, m-am pomenit studiind intervale tot mai mari din trecutul omenirii. Am fost surprins de extraordinara asemănare dintre presupusa experiență occidentală unică și istoria altor zone ale lumii, în special marile civilizații ale Chinei, Indiei și Iranului.

Nimic nu le place mai mult profesorilor decât să se plângă de corvoadele administrative, dar, în 1995, când m-am mutat la Stanford University, mi-am dat seama foarte repede că, făcând parte din anumite comitete, aveam o ocazie excelentă de a afla ce se întâmplă în afara domeniului meu limitat. De atunci, m-am aflat în fruntea Institutului de Istorie a Științelor Sociale și a Centrului de Arheologie din cadrul universității, am fost șeful Departamentului de Studii Clasice, prodecan al Facultății de Științe Umaniste și am condus un șantier arheologic mare – ceea ce a însemnat multă birocrație și dureri de cap, dar, în același timp, mi-a oferit prilejul să cunosc specialiști din toate domeniile, care m-ar fi putut ajuta să găsesc un răspuns la întrebarea de ce Vestul deține supremația, de la genetică și până la critica literară.

Am învățat un lucru foarte important: pentru a răspunde la întrebare e nevoie de o abordare largă, care să îmbine concentrarea istoricului asupra contextului, atenția arheologului față de trecutul îndepărtat și metodele comparative ale specialistului în științe sociale. Putem realiza această îmbinare prin constituirea unei echipe multidisciplinare de specialiști, prin punerea laolaltă a competențelor din diverse domenii, iar aceasta este ceea ce am făcut de fapt când am venit la conducerea unui șantier arheologic din Sicilia. Nu știam în niciun caz atât de multă botanică încât să analizez semințele carbonizate descoperite de echipa noastră, atât de multă zoologie încât să identific oasele animalelor, atât de multă chimie încât să înțeleg reziduurile din vase, atât de multă geologie încât să reconstitui procesele de formare a solului din regiune, nu aveam cunoștințe nici din alte numeroase domenii indispensabile,

astfel încât am apelat la specialiști. Directorul unui șantier arheologic este un fel de impresar științific, care strânge artiștii talentați ce vor prezenta spectacolul pe scenă.

Acesta este un mod bun de a obține rapoartele săpăturilor arheologice, care sunt utile fiindcă au drept menire strângerea datelor pentru a fi utilizate de alții, dar cărțile pe o temă dată cu numeroși coautori sunt, în general, mai puțin utile pentru elaborarea unor răspunsuri convergente la întrebări importante. Ca atare, în cartea pe care o citiți acum voi avea o abordare mai curând *inter-* decât *multi-* disciplinară. În loc să pornesc alături de un întreg grup de specialiști, plec singur la drum pentru a strânge și interpreta descoperirile specialiștilor din numeroase domenii.

O asemenea acțiune este amenințată de diverse pericole (superficialitatea, înclinația părtinitoare spre o anumită disciplină sau, pur și simplu, erorile generale). Nu voi avea niciodată o înțelegere atât de subtilă a culturii chineze precum o persoană care și-a petrecut toată viața citind manuscrise medievale, după cum, în domeniul evoluției umane, nu voi avea informații la zi ca un genetician (mi s-a spus că revista *Science* își actualizează site-ul, în medie, la fiecare treisprezece secunde; în timp ce scriu această frază, probabil că am rămas deja în urmă). Dar, pe de altă parte, cei care se mențin în limitele propriilor discipline nu vor vedea niciodată imaginea de ansamblu. Modelul interdisciplinar, cu autor unic, este probabil cea mai nefericită modalitate de a scrie o asemenea carte – în afară de toate celelalte modalități. Mie, indiscutabil, mi se pare modalitatea cea mai puțin defectuoasă, dar va trebui să evaluați rezultatele pentru a-mi da dreptate sau nu.

Așadar, care sunt rezultatele? În această carte voi demonstra că întrebarea privind motivul pentru care Vestul deține supremația este de fapt o întrebare legată de ceea ce voi numi dezvoltare socială, înțelegând prin aceasta, în linii esențiale, capacitatea societăților de a realiza anumite lucruri – de a-și configura mediul fizic, economic, social și intelectual potrivit propriilor scopuri. Din secolul al XIX-lea și până

destul de târziu în secolul XX, observatorii occidentali considerau un fapt aproape de la sine înțeles că dezvoltarea socială era în mod incontestabil un lucru bun. Dezvoltarea înseamnă progres (sau evoluție, sau istorie), sugerau ei, ori o spuneau chiar în mod explicit, iar progresul – fie spre Dumnezeu, spre abundență sau spre un paradis al poporului – constituie scopul vieții. Astăzi, toate acestea par a fi mai puțin evidente. Mulți oameni au sentimentul că degradarea mediului, războaiele, inegalitatea și dezamăgirea pe care dezvoltarea socială le aduce cu sine depășesc cu mult beneficiile pe care le generează.

Totuși, orice acuzații morale am aduce dezvoltării sociale, realitatea acesteia este de netăgăduit. Aproape toate societățile actuale sunt mai dezvoltate (în sensul pe care l-am dat termenului în paragraful anterior) decât acum 100 de ani și unele dintre societățile de astăzi sunt mai dezvoltate decât altele. În 1842, crudul adevăr era că Marea Britanie înregistra o dezvoltare mai mare decât China – o dezvoltare atât de mare, încât sfera sa de influență s-a extins la nivel global. În trecut existaseră o multitudine de imperii, dar sfera lor de influență se menținuse mereu la nivel local. Dar până în 1848 producătorii britanici au reușit să inunde China cu produsele lor, industriașii britanici au reușit să construiască vapoare din metal, care le-au înfrânt pe toate celelalte din lume, iar politicienii britanici au putut trimite o expediție care a făcut pe jumătate înconjurul lumii.

Întrebarea de ce Vestul deține supremația conține, de fapt, două întrebări. Trebuie să aflăm de ce Vestul este mai dezvoltat – cu alte cuvinte, de ce este mai capabil de anumite realizări – decât orice altă regiune a lumii și de ce dezvoltarea occidentală a atins un asemenea nivel înalt în ultimii 200 de ani, încât, pentru prima oară în istorie, câteva țări au putut domina întreaga planetă.

Cred că singurul mod de a răspunde la aceste întrebări este măsurarea dezvoltării sociale printr-un grafic care să reprezinte efectiv configurația istoriei. Odată ce vom face acest lucru, vom observa că nici teoria predestinării pe termen lung, nici cea a accidentului pe termen scurt nu explică foarte bine configurația istoriei. Răspunsul la prima

întrebare – de ce Vestul este mai dezvoltat decât orice altă regiune a lumii – nu se regăsește în niciun accident recent: Vestul a fost cea mai dezvoltată regiune a lumii timp de 14 dintre ultimele 15 milenii. Dar, pe de altă parte, supremația Vestului nu a fost predestinată în trecutul său îndepărtat. Pentru mai mult de 1.000 de ani, aproximativ din anul 550 până în 1775 d.Hr., regiunile estice se aflau într-o situație superioară. Dominația vestică nu a fost nici predeterminată cu mii de ani în urmă, nici rezultată din accidente recente.

Cele două teorii, în sine, nu pot răspunde nici la a doua întrebare, respectiv de ce dezvoltarea socială occidentală a atins un nivel atât de înalt, în comparație cu toate societățile anterioare. După cum vom vedea, abia în jurul anului 1800 d.Hr. realizările vestice au început să crească într-un ritm uimitor. Dar această ascensiune era doar cel mai recent exemplu al unei tendințe îndelungate de accelerare constantă a dezvoltării sociale. Termenul lung și termenul scurt sunt corelate.

Din acest motiv nu putem explica dominația vestică doar studiind preistoria sau doar urmărind ultimele sute de ani. Pentru a răspunde la întrebare, trebuie să tragem concluzii din întregul trecut. Cu toate acestea, diagrama creșterii și scăderii dezvoltării sociale relevă configurația istoriei și ne înfățișează ceea ce trebuie explicat, dar nu ne oferă și explicația. Pentru aceasta trebuie să ne afundăm în detalii.

Lene, teamă și lăcomie

„ISTORIE, *subst.* O relatare, de cele mai multe ori falsă, a unor evenimente, de cele mai multe ori neimportante, despre domnitori, de cele mai multe ori ticăloși, și despre soldați, de cele mai multe ori nerozi.”⁷ Uneori este greu să nu fim de acord cu definiția comică dată de Ambrose Bierce: istoria poate părea doar un șir de evenimente nenorocite, un talmeș-balmeș haotic de genii și neghiobi, tirani și romantici, poeți și hoți, ce au realizat lucruri extraordinare ori s-au scufundat în mocirla depravării.

Paginile care urmează sunt pline de asemenea oameni. Așa și trebuie. În ultimă instanță, indivizii în carne și oase, și nu vaste forțe impersonale, sunt cei care trăiesc, mor, creează și luptă în această lume. Totuși, așa cum voi demonstra, dincolo de tot acest zgomot și de această furie, trecutul are tipare durabile, iar istoricul, cu instrumentele potrivite, poate afla care sunt acestea și le poate chiar explica.

Voi folosi trei dintre aceste instrumente.

Primul este biologia⁴, care ne spune ce sunt oamenii cu adevărat: cimpanzei inteligenți. Suntem parte a regnului animal care, la rândul său, face parte dintr-o sferă mai largă a vieții, ale cărei trepte coboară de la primate până la amibă. Acest adevăr absolut evident are trei consecințe importante.

În primul rând, asemenea tuturor formelor de viață, supraviețuim fiindcă ne luăm energia din mediul care ne înconjoară și transformăm această energie în ceva ce este mai aproape de noi înșine.

În al doilea rând, asemenea tuturor animalelor mai inteligente, suntem ființe curioase. Mânuim tot timpul obiecte, ne întrebăm dacă anumite lucruri sunt comestibile, dacă ne putem amuza cu ele, dacă le putem îmbunătăți. Mânuim obiectele mai bine decât orice alte animale, fiindcă avem creiere mari și rapide, cu multe circumvoluțiuni, pentru a gândi bine lucrurile, coarde vocale deosebit de supte, pentru a rosti ce gândim, și degete opozabile, pentru a meșteri diverse lucruri.

Dar, evident, ființele umane – asemenea celorlalte animale – nu sunt toate la fel. Unele extrag mai multă energie din mediu decât altele; unele se reproduc mai mult decât altele; unele sunt mai curioase, mai creative, mai inteligente sau mai practice decât altele. Dar a treia consecință a animalității noastre este aceea că grupurile mari de ființe umane, spre deosebire de indivizii umani, *sunt* în bună măsură la fel. Dacă scoți la întâmplare doi oameni dintr-o mulțime, aceștia pot diferi în toate modurile imaginabile, dar dacă formezi două mulțimi de oameni, acestea vor tinde să semene aproape ca o reflexie în oglindă. Iar dacă compari grupuri de milioane, așa cum fac eu în această carte, sunt șanse

⁴ Biologia este un domeniu academic vast. Abordarea mea va fi mai curând pe linia ecologică/evoluționistă decât pe cea moleculară/celulară.

mari să găsești proporții similare de oameni energici, fertili, curioși, creativi, deștepți, vorbăreți și practici.

Aceste observații oarecum de bun-simț explică o bună parte din cursul istoriei. Milenii de-a rândul dezvoltarea socială a avut în general un curs ascendent, mulțumită faptului că am mănuit obiecte, și, în general, procesul s-a desfășurat într-un ritm rapid. Ideile bune dau naștere și mai multor idei bune și, odată ce am avut idei bune, tindem să nu le uităm. Dar, așa cum vom vedea, biologia nu explică întreaga istorie a dezvoltării sociale. Uneori, dezvoltarea socială a stagnat perioade îndelungate, alteori a avut un curs descendent. Nu este suficient să știm că suntem cimpanzei inteligenți.

În acest punct intervine al doilea instrument, sociologia⁵. Sociologia ne spune în același timp ce determină schimbarea socială și ce este determinat de schimbarea socială. Faptul că cimpanzeii deștepți mănuiesc obiecte este una, dar este cu totul diferit faptul că ideile lor devin populare și schimbă societatea. Pentru aceasta se pare că este nevoie de un catalizator. Marele autor de literatură științifico-fantastică Robert Heinlein afirma odată că „progresul este realizat de leneși care caută un mod mai ușor de a face anumite lucruri”⁸. Vom vedea ulterior în cartea de față că această teoremă a lui Heinlein este doar parțial adevărată, fiindcă leneșele sunt la fel de importante ca leneșii, trândăvia nu este *singura* mamă a inventivității, iar progresul este deseori un cuvânt cam optimist pentru ceea ce se petrece în realitate. Dar dacă o dezvoltăm puțin, cred că formula lui Heinlein devine cea mai bună frază pe care am putea-o găsi pentru a rezuma cauzele schimbării sociale. De fapt, în continuare, voi începe să avansez o versiune mai puțin succintă a acesteia ca propria mea teoremă, Teorema lui Morris: „Schimbarea este determinată de oameni leneși, lacomi și temători, care caută un mod mai ușor, mai profitabil și mai sigur pentru a face unele lucruri. Și

⁵ Utilizez termenul „sociologie” ca o prescurtare pentru științele sociale, în general, și mă voi baza pe acele ramuri care au mai curând o abordare generală a modului de funcționare a societăților decât pe cele care se concentrează asupra diferențelor. Această definiție transgresează distincțiile academice tradiționale între sociologie, antropologie, economie și științe politice și pune un mare accent pe zonele în care biologia și științele sociale își dau mâna, în special demografia și psihologia.

aceștia rareori știu ce fac”. Istoria ne învață că, atunci când există o presiune, se produce o schimbare.

Cei leneși, lacomi și temători își caută propriul echilibru între a se simți confortabil, a lucra cât mai puțin posibil și a fi în siguranță. Dar cu aceasta povestea nu se sfârșește, fiindcă succesul înregistrat de oameni în a se reproduce și a capta energia exercită, inevitabil, o presiune asupra resurselor (intelectuale și sociale, precum și materiale) de care dispun. Creșterea dezvoltării sociale generează chiar forțele ce subminează continuarea dezvoltării sociale. Eu numesc acest fenomen paradoxul dezvoltării. Succesul creează noi probleme. Rezolvarea lor creează alte probleme. Viața, așa cum se spune, este o vale a plângerii.

Paradoxul dezvoltării se manifestă în mod constant, punându-i pe oameni în fața unor opțiuni dificile. Adesea, oamenii nu reușesc să înfrunte aceste provocări, iar dezvoltarea socială stagnează sau chiar intră în declin. Alteori, lenea, teama și lăcomia se îmbină pentru a-i impulsiona pe oameni să riște, venind cu inovații pentru a schimba regulile jocului. Dacă cel puțin o parte dintre ei reușesc și apoi majoritatea adoptă inovațiile încununate de succes, o societate se poate ridica din nou la nivelul de plutire, iar dezvoltarea socială își va continua cursul ascendent.

Oamenii se confruntă zilnic cu asemenea probleme și le rezolvă, de aceea dezvoltarea socială a continuat să aibă în general un curs ascendent de la sfârșitul ultimei Ere Glaciare. Dar, așa cum vom vedea, în anumite momente paradoxul dezvoltării creează baraje foarte puternice, care nu pot fi deschise decât de schimbări cu adevărat importante. Dezvoltarea socială tinde să mențină aceste baraje, declanșându-se astfel o cursă disperată. Luând fiecare caz în parte, vom vedea că, atunci când societățile nu reușesc să rezolve problemele cu care se confruntă, încep să fie afectate de un set întreg de dificultăți – foamete, epidemie, migrație necontrolată și criza statului –, transformând stagnarea în declin. Iar când foametei, epidemiei, migrației și prăbușirii statului li se adaugă alte forțe perturbatoare, ca schimbările climatice (eu le numesc pe toate acestea „cei cinci cavaleri ai

Apocalipsei”), declinul se poate transforma într-un colaps dezastruos și într-o perioadă de obscurantism care ar putea dura secole la rând.

Dintre aceste instrumente, biologia și sociologia explică cea mai mare parte a configurației istoriei – de ce dezvoltarea socială a avut în general un curs ascendent, de ce uneori ritmul de creștere este mai rapid, iar alteori mai lent și de ce câteodată scade. Dar aceste legi biologice și sociologice sunt constante valabile oriunde, în orice perioadă și în orice loc. Prin definiție, acestea ne vorbesc despre umanitate, în general, nu despre motivul pentru care oamenii dintr-un anumit loc au avut un destin atât de diferit față de alții. Pentru a explica acest lucru, așa cum voi arăta în cartea de față, avem nevoie de al treilea instrument: geografia⁶.

Așezarea, așezarea, așezarea

„Arta biografiei este diferită de geografie”, remarca umoristul Edmund Bentley în 1905, „biografia se ocupă de bărbații din clasele superioare, iar geografia de hărți”⁹. Mulți ani la rând, cei aparținând claselor sociale superioare s-au aflat în centrul poveștilor relatate de istorici, într-o asemenea măsură, încât istoria abia se putea distinge de biografie. Acest lucru s-a schimbat în secolul XX, când istoricii au inclus femeile, bărbații din clasele inferioare și copiii în rândul celor demni de interes, dar, în această carte, vreau să merg chiar mai departe. Voi arăta că, odată ce recunoaștem că oamenii (organizați în grupuri mari și luați în considerare indiferent de statutul lor social) sunt, în bună măsură, asemănători, tot ce mai rămâne sunt hărțile.

Mulți istorici reacționează în fața unei asemenea afirmații ca un taur care vede culoarea roșie. Mi s-a spus că a respinge ideea conform căreia câțiva oameni importanți au determinat un curs diferit al istoriei în Orient sau în Occident este un lucru, dar este cu totul altceva să susții că valorile, cultura și convingerile au fost lipsite de importanță și să cauți

⁶ Geografia, la fel ca biologia și sociologia, este un domeniu vast, vag definit (de fapt, atât de vag, încât, din 1940, multe universități au ajuns la concluzia că aceasta nici nu este o disciplină academică și și-au închis secțiile de geografie). Mă voi baza mai mult pe geografia umană/economică decât pe geografia fizică.

motivul pentru care Vestul deține supremația doar în forțele materiale brute. Totuși, în linii mari, îmi propun să realizez tocmai acest lucru.

Voi încerca să demonstrez că Estul și Vestul, în ultimii 15.000 de ani, au parcurs aceleași etape ale dezvoltării sociale, în aceeași ordine, fiindcă au fost populate de aceleași tipuri de ființe umane, care generează aceleași forme ale istoriei. Voi încerca, de asemenea, să arăt că lucrurile nu au avut loc în aceeași perioadă și în același ritm. Concluzia la care voi ajunge este că biologia și sociologia explică asemănările globale, în timp ce geografia explică diferențele regionale. În acest sens, geografia este cea care explică de ce Vestul deține supremația.

O asemenea exprimare directă sună la fel de intransigent ca o teorie a predestinării pe termen lung și, într-adevăr, au existat istorici care s-au raportat la geografie în acest fel. Ideea este cel puțin la fel de veche ca Herodot, grecul din secolul al V-lea î.Hr., considerat părintele istoriei. „Țările blânde nasc oameni blânzi”¹⁰, insista el și, asemenea mai multor determiniști ce au urmat, Herodot conchidea că geografia i-a predestinat patria la măreție. Poate cel mai remarcabil exponent al acestei țări este Ellsworth Huntington, un geograf de la Yale University, care, în primul deceniu al secolului XX, a sistematizat un volum imens de date statistice pentru a demonstra că orașul său, New Haven din Connecticut, avea o climă aproape ideală pentru a-i stimula pe oameni întru măreție. (Numai Anglia stătea mai bine.) În schimb, conchidea el, clima Californiei – unde trăiesc eu –, „stimulând prea uniform”¹¹, producea doar o incidență mare a afecțiunilor psihiatrice. „Californienii”, își asigura Huntington cititorii, „ar putea fi asemănați cu niște cai solicitați atât de mult, încât unii dintre ei ostenesc peste măsură”.

Asemenea lucruri sunt ușor de luat în răspăr, dar când spun că geografia explică de ce Vestul deține supremația mă gândesc la ceva total diferit. Diferențele geografice au, într-adevăr, efecte pe termen lung, dar acestea nu echivalează cu o predestinare, iar ceea ce constituie un avantaj geografic într-o etapă a dezvoltării sociale poate deveni irelevant sau chiar un dezavantaj categoric într-o altă etapă. Am

putea spune că, în timp ce geografia facilitează dezvoltarea socială, dezvoltarea socială determină semnificația geografiei. Este o stradă cu circulație în ambele sensuri.

Pentru a explica lucrurile ceva mai bine – și a oferi câteva repere pentru restul paginilor din această carte – aș vrea să privesc în urmă cu 20.000 de ani, spre punctul cel mai rece al ultimei Ere Glaciare. Pe atunci, geografia avea o mare importanță: ghețari cu o grosime de kilometri întregi acopereau o bună parte a emisferei nordice, iar aceștia erau mărginiți de tundre cu greu locuibile. Grupuri mici de ființe umane reușeau să supraviețuiască din cules și vânat doar în zonele mai apropiate de ecuator. Deosebirea dintre sud (unde oamenii puteau trăi) și nord (unde nu puteau trăi) era extremă, dar, în cadrul zonei sudice, distincția dintre Est și Vest era relativ minoră.

Sfârșitul Ere Glaciare a schimbat semnificația geografiei. Firește, polii au rămas reci, iar ecuatorul cald, dar în șase locuri situate între aceste extreme – pe care le voi numi în capitolul 2 centrele originare – clima mai caldă, precum și geografia locală au înlesnit evoluția plantelor și/sau a animalelor, pe care oamenii le-au putut domestici (cu alte cuvinte, au reușit să le modifice genetic pentru a fi mai folositoare și, în cele din urmă, aceste organisme modificate genetic au ajuns să poată supraviețui doar în simbioză cu oamenii). Plantele cultivate și animalele domesticite însemnau mai multă hrană, ceea ce însemna mai mulți oameni, ceea ce însemna mai multe inovații. Dar domesticirea și cultivarea însemnau totodată și o presiune crescută exercitată asupra resurselor care generaseră procesul. Paradoxul dezvoltării se declanșase.

Toate aceste regiuni-nucleu fuseseră, în Era Glaciară, destul de tipice pentru regiunile relativ calde și locuibile, dar, de acum, deveneau tot mai deosebite, atât față de restul lumii, cât și unele față de altele. Geografia le privilegiase pe toate, dar pe unele le privilegiase mai mult decât pe celelalte. Un centru, așa-numitele Coaste Muntoase din vestul Eurasiei, avea o densitate unică de plante cultivabile și de animale ce puteau fi domesticite și, cum grupurile de oameni sunt în mare măsură

asemănătoare, cultivarea și domesticirea au început chiar în acest loc, unde resursele erau mai bogate și activitățile respective mai ușor de realizat. Acestea se petreceau în jurul anului 9500 î.Hr.

Pe linia a ceea ce consider a fi uzanța generală, în această carte voi folosi cuvântul „Vest” pentru a descrie societățile care provin din aceste centre situate la limita vestică a Eurasiei, de altfel, cele mai vechi. Cu mult timp în urmă, Vestul s-a extins din centrul original situat în sud-vestul Asiei⁷, înglobând bazinul mediteranean și Europa, iar în ultimele secole, și America și Australasia. Așa cum sper că va reieși în mod clar, definiția „Vestului” conform acestei uzanțe generale (și nu identificarea unor valori „vestice” presupus unice, cum ar fi libertatea, rațiunea, toleranța și apoi punerea în discuție a sursei acestor valori și a zonelor lumii în care sunt prezente) are consecințe majore pentru înțelegerea lumii în care trăim. Scopul meu este de a înțelege de ce mai curând anumite societăți care provin din centrul vestic original – în special cele din America de Nord – domină astăzi globul, și nu alte societăți din zone diferite ale Vestului, societăți care provin din alte centre sau, de ce nu, niciuna dintre societăți.

Urmând aceeași logică, folosesc termenul „Est” pentru a mă referi la acele societăți care provin din centrele eurasiatice situate la limita estică, acestea fiind pe al doilea loc ca vechime. Estul, la rândul său, s-a extins cu mult timp în urmă de la centrul său original, aflat între Fluviul Galben și Yangtze, unde cultivarea plantelor a început în jurul anului 7500 î.Hr., întinzându-se astăzi de la Japonia, în nord, până la Indochina, în sud.

Societățile provenind din alte centre – un centru sud-estic din Noua Guinee de astăzi, unul sud-asiatic din Pakistanul modern și nordul Indiei, unul african din estul Deșertului Sahara și două centre din Lumea Nouă, din Mexic și Perú – își au propriile istorii fascinante. În cele ce urmează, voi face deseori referire la acestea, dar mă voi concentra cât voi putea de mult asupra comparațiilor dintre Est și Vest. Argumentul meu este acela că, de la sfârșitul Erei Glaciare, cele mai dezvoltate societăți ale

⁷ Ceea ce, începând cu secolul al XIX-lea, este numit, în mod destul de ambiguu, „Orientul Mijlociu”.

lumii au fost aproape întotdeauna cele provenite fie din centrul original vestic, fie din cel original estic. În timp ce versiunea în care Albert merge la Beijing este o alternativă plauzibilă pentru prezența lui Looty la Balmoral, cele referitoare la Albert la Cuzco, Delhi sau Noua Guinee nu sunt. Astfel, cel mai eficient mod de a explica de ce Vestul deține supremația este acela de a avea permanent în vizor comparația dintre Est și Vest. Este exact ceea ce am făcut.

Dar a scrie o carte în acest fel implică un anumit preț. O relatare mai cuprinzătoare, care să studieze fiecare regiune a lumii, ar fi mai bogată și mai nuanțată și ar oferi aprecierea cuvenită culturilor din Asia de Sud, America și alte regiuni pentru contribuția adusă civilizației. Dar o asemenea versiune globală are și neajunsuri, în special lipsa de focalizare, și ar fi nevoie de mai multe pagini decât cele ale cărții pe care am scris-o. Samuel Johnson, cel mai pătrunzător gânditor al Angliei secolului al XVIII-lea, remarcă odată, în timp ce toată lumea admira poemul *Paradisul pierdut*, că „nimeni nu și-a dorit vreodată să fie mai lung”¹². Presupun că ceea ce este valabil pentru Milton este încă și mai valabil pentru orice ar urma să realizez eu.

Dacă geografia a oferit cu adevărat o explicație a istoriei de tipul teoriei predestinării pe termen lung a lui Herodot, aş putea încheia destul de repede această carte după ce aş pune în evidență faptul că domesticirea și cultivarea au început în centrul vestic în jurul anului 9500 î.Hr., iar în centrul estic în jurul anului 7500. Dezvoltarea socială vestică și-ar fi menținut avansul de 2.000 de ani față de cea estică, iar Vestul ar fi trecut deja prin revoluția industrială, în timp ce Estul încerca încă să inventeze scrisul. Dar, evident, acest lucru nu s-a întâmplat. După cum vom vedea în capitolele ce urmează, geografia nu a blocat istoria, fiindcă avantajele geografice se pot transforma întotdeauna în dezavantaje până la urmă. Determină dezvoltarea socială, dar, pe parcurs, aceasta modifică sensul geografiei.

Odată cu parcursul ascendent al dezvoltării sociale, centrele se dilată, uneori prin migrație, alteori prin imitație sau prin inovații independente ale vecinilor. Tehnicile care au funcționat bine într-un centru mai vechi –

fie că aceste tehnici se traduceau prin agricultură sau organizarea vieții rurale, a orașelor și statelor, a marilor imperii, fie că însemnau industria grea – s-au răspândit în noile societăți și noile medii. Uneori aceste tehnici au înflorit în noua ambianță, alteori doar au supraviețuit, iar în alte cazuri, pentru a funcționa, a fost necesar să treacă prin modificări enorme.

Oricât ar părea de ciudat, cele mai importante progrese ale dezvoltării sociale au loc adesea în locuri în care metodele importate sau copiate dintr-un centru mai dezvoltat nu funcționează foarte bine. Uneori, acest lucru se datorează faptului că eforturile de adaptare la noile conjuncturi determină oamenii să facă descoperiri, alteori se datorează faptului că factorii geografici care nu au prea mare importanță într-o anumită etapă a dezvoltării sociale devin mult mai semnificativi în altă etapă.

Acum 5.000 de ani, de exemplu, faptul că Portugalia, Spania, Franța și Marea Britanie s-au extins din Europa în Atlantic a reprezentat un dezavantaj geografic enorm, în sensul că aceste regiuni se aflau la o distanță foarte mare de adevăratele evenimente, care se petreceau în Mesopotamia⁸ și Egipt. Dar, până în perioada de acum 500 de ani, dezvoltarea socială cunoscuse o ascensiune atât de mare, încât geografia și-a modificat sensurile. Existau noi tipuri de nave, care puteau traversa oceanele până atunci de nestrăbătut, ceea ce, dintr-odată, a făcut ca exinderea în Atlantic să devină un avantaj extraordinar. Corăbiile portugheze, spaniole, franceze și engleze au fost cele care au pornit spre America, China și Japonia, nu corăbiile egiptene sau irakiene. Europeanii occidentali au fost cei care au început să facă legătura între diverse zone ale lumii prin comerțul pe mare, iar dezvoltarea socială europeană a cunoscut un curs ascendent vertiginos, depășind vechiul centru din estul Mediteranei.

⁸ Mesopotamia este denumirea grecească antică a Irakului (având sensul literal de „între două râuri”). În mod convențional, istoricii și arheologii utilizează denumirea „Mesopotamia” pentru perioada dinaintea invaziei arabe (637 d.Hr.) și „Irak” pentru perioada ulterioară.

Eu numesc acest fenomen, la fel de vechi ca dezvoltarea socială însăși, „avantajele înapoierii”¹³. De exemplu, când satele agricole au început să se transforme în orașe (nu mult după anul 4000 î.Hr. în Vest și 2000 î.Hr. în Est), accesul la anumite terenuri și zone climatice care facilitaseră inițial apariția agriculturii conta tot mai puțin față de accesul la marile cursuri de apă, care puteau fi captate pentru irigarea pământurilor sau folosite ca rute comerciale. Și, pe măsură ce statele se extindeau, accesul la marile cursuri de apă conta tot mai puțin față de accesul la metale, la rute comerciale mai importante sau la surse de forță de muncă. Odată cu schimbarea dezvoltării sociale, resursele de care aceasta are nevoie se schimbă la rândul lor, iar regiuni care cândva contau prea puțin puteau descoperi că înapoierea lor presupunea unele avantaje.

Întotdeauna este greu de prezis în ce mod se vor epuiza avantajele unei poziții înapoiate. Nu toate situațiile sunt la fel. În urmă cu 400 de ani, de exemplu, multor europeni li se părea că plantațiile tot mai prospere din Caraibe aveau un viitor mult mai promițător decât fermele din America de Nord. Privind în urmă, putem înțelege de ce Haiti a devenit cea mai săracă regiune din emisfera vestică, iar Statele Unite cea mai bogată, dar este mult mai greu să prezicem asemenea evoluții.

Totuși, o consecință foarte clară a avantajelor înapoierii a fost aceea că regiunea cea mai dezvoltată din cadrul fiecărui centru s-a deplasat odată cu trecerea timpului. În Vest, s-a deplasat de la Coastele Muntoase (din epoca primilor cultivatori) spre sud, în văile fluviale din Mesopotamia și Egipt, odată cu apariția statelor, apoi spre vest, în bazinul mediteranean, pe măsură ce comerțul și imperiile deveneau tot mai importante. În Est, a migrat spre nord, din zona situată între Fluviul Galben și Yangtze spre bazinul propriu-zis al Fluviului Galben, apoi spre vest, până la Fluviul Wei și regiunea Qin.

O a doua consecință a fost fluctuația supremației Vestului în privința dezvoltării sociale, determinată, pe de o parte, de faptul că aceste resurse vitale – plantele și animalele sălbatice, cursurile de apă, accesul

⁹ Am preluat această expresie de la economistul Alexander Gerschkenon (deși el a folosit-o cu un sens oarecum diferit).

la rutele comerciale, forța de muncă – erau distribuite în mod diferit în fiecare centru și, pe de altă parte, de faptul că în ambele centre procesul de expansiune și de încorporare a unor noi resurse a fost violent și instabil, împingând paradoxul dezvoltării până la limita epuizării. Dezvoltarea statelor vestice în al doilea mileniu î.Hr., de exemplu, a făcut din Marea Mediterană nu numai o importantă rută comercială, ci și o cale de acces a forțelor dezintegratoare. În jurul anului 1200 î.Hr. statele vestice au pierdut controlul, iar migrațiile, crizele statale, foametea și epidemiile au declanșat colapsul întregului centru. Estul, care nu dispune de o asemenea mare interioară, nu a trecut printr-un colaps asemănător, astfel încât, până în anul 1000 î.Hr., supremația Vestului în privința dezvoltării sociale s-a restrâns foarte mult.

În următorii 3.000 de ani, același model s-a repetat iar și iar, cu consecințe care se schimbau în mod constant. Geografia determina locul din lume în care dezvoltarea socială avea să pornească cel mai rapid pe un traseu ascendent, dar creșterea socială schimba semnificația geografiei. În momente istorice diferite, marile stepe care leagă regiunea estică a Eurasiei de cea vestică, bogatele zone cultivate cu orez din sudul Chinei, Oceanul Indian și Atlanticul au avut o importanță vitală. Când Atlanticul a devenit tot mai important, în secolul al XVII-lea d.Hr., popoarele cel mai bine situate pentru a-l exploata – la început în special britanicii, apoi foștii lor coloniști din America – au creat noi tipuri de imperii și de economii și au eliberat energia înmagazinată în combustibilul fosil. Acesta este, așa cum voi arăta, motivul pentru care Vestul deține supremația.

Planul

Am împărțit capitolele ce urmează în trei secțiuni. Partea I (capitolele 1-3) abordează problemele elementare: Ce este Vestul? Unde începe povestea noastră? Ce înțelegem prin supremație? Cum ne putem da seama cine conduce și cine deține supremația? În capitolul 1 voi prezenta fundamentele biologice ale istoriei evoluției și răspândirii

ființelor umane moderne pe planetă. În capitolul 2 voi urmări formarea și dezvoltarea centrului original estic și ale celui vestic după Era Glaciară. În capitolul 3 voi întrerupe firul narativ pentru a defini dezvoltarea socială și a explica modul în care voi folosi acest concept pentru a măsura diferențele dintre Est și Vest¹⁰.

În partea a II-a (capitolele 4-10) voi urmări în detaliu istoria Estului și a Vestului, ridicând în permanență întrebarea cum se explică asemănările și diferențele dintre acestea. În capitolul 4 voi urmări apariția primelor state și marile evenimente care au dezmembrat centrul vestic de-a lungul secolelor, până în anul 1200 î.Hr. În capitolul 5 voi studia primele mari imperii din Est și din Vest și felul în care dezvoltarea lor socială s-a ridicat până la limita posibilităților în economiile agrare. Apoi, în capitolul 6, voi aduce în discuție marele colaps care a afectat Eurasia aproximativ după anul 150 d.Hr. În capitolul 7 vom ajunge la un punct de cotitură, când centrul estic înregistrează o nouă deschidere și preia conducerea în evoluția socială. Până aproximativ în anul 1100 d.Hr., Estul ajunge să exercite din nou presiuni asupra limitelor a ceea ce era posibil într-o lume agrară, dar în capitolul 8 vom vedea cum acest lucru a declanșat un al doilea mare colaps. În capitolul 9 voi descrie noile frontiere create de imperiile estice și vestice în stepe și dincolo de oceane, în momentul în care și-au revenit, și voi analiza felul în care Vestul a recuperat decalajul față de Est. În final, în capitolul 10 vom vedea cum revoluția industrială a transformat poziția de frunte a Vestului în supremație și enormele consecințe pe care le-a avut acest fapt.

În partea a III-a (capitolele 11 și 12) voi încerca să răspund celei mai importante întrebări pe care și-o poate pune un istoric: și ce dacă? Mai întâi, în capitolul 11, voi aduce argumente în sprijinul ideii mele, conform căreia, dincolo de toate detaliile privind tot ce s-a întâmplat în ultimii 15.000 de ani, două serii de legi – cele ale biologiei și cele ale sociologiei – au determinat configurația istoriei la nivel global, în timp ce o a treia serie de legi – cele ale geografiei – a determinat diferențele dintre

¹⁰ Prezint mai multe detalii tehnice în anexa acestei cărți și pe pagina mea de internet: www.ianmorris.org.

evoluția estică și cea vestică. Interacțiunea dintre aceste legi – și nu predestinarea pe termen lung sau accidentele pe termen scurt – este cea care l-a trimis pe Looty la Balmoral, și nu pe Albert la Beijing.

În mod normal, istoricii nu vorbesc în acest fel despre trecut. Majoritatea cercetătorilor caută explicații în cultură, credințe, valori, instituții sau pur și simplu în accidente, nu în suprafața dură a realității materiale, iar unii mai degrabă ar muri decât să vorbească despre legi. Dar, după ce voi lua în considerare (sau voi respinge) unele dintre aceste alternative, voi încerca să fac un pas înainte, sugerând, în capitolul 12, că legile istoriei ne oferă de fapt o previziune destul de bună pentru ceea ce este posibil să se întâmple în continuare. Istoria nu se încheie cu supremația vestică. Paradoxul evoluției și avantajele unei poziții defavorizate încă funcționează. Competiția dintre inovațiile care dau un curs ascendent evoluției sociale și perturbările care o trag în jos este în plină desfășurare. De fapt, sugerez eu, competiția este mai acerbă ca oricând. Noi tipuri de evoluție și de perturbări promit – sau amenință – să transforme nu numai geografia, ci și biologia și sociologia. Marea întrebare a vremurilor noastre nu este dacă Vestul va continua să dețină supremația, ci aceea dacă umanitatea, în totalitatea ei, va face efortul să se îndrepte spre un mod de existență complet nou înainte ca dezastrul să ne răpună – pentru totdeauna.

PARTEA I

1

Înainte de Est și Vest

Ce este Vestul?

„Când cineva s-a plictisit la Londra”, spunea Samuel Johnson, „s-a plictisit de viață. Pentru că la Londra se găsește tot ce poate oferi viața”¹. Era anul 1777 și toate curente de gândire, toate noile invenții strălucite animau orașul în care locuia Dr. Johnson. Londra avea

catedrale și palate, parcuri și ape curgătoare, conace și mahalale. Mai presus de orice, avea lucruri de cumpărat – lucruri dincolo de tot ce și-ar fi putut imagina generațiile anterioare. Doamne și domni rafinați puteau descinde din trăsurile în dreptul noilor galerii de pe Oxford Street în căutare de noutăți, cum era umbrela, o invenție a anilor '60 ai secolului al XVIII-lea, pe care britanicii au considerat-o în scurt timp indispensabilă, sau poșeta, sau pasta de dinți, ambele produse în același deceniu. Și nu numai cei bogați se lăsau atrași de această nouă cultură a consumismului. Spre groaza conservatorilor, negustorii petreceau ore întregi în cafenele, cei săraci numeau ceaiul „o necesitate”², iar soțiile fermierilor își cumpărau pian.

Britanicii începeau să simtă că erau diferiți de celelalte popoare. În 1776, în cartea sa *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, înțeleptul scoțian Adam Smith îi numise „o națiune de prăvăliași”, dar intenția sa fusese aceea de a le face un compliment. Respectul britanicilor față de bunăstare, insista el, îi făcea bogați pe toți. Gândiți-vă numai, spunea el, la contrastul dintre Marea Britanie și China. China fusese „mult timp una dintre cele mai bogate, adică dintre cele mai fertile, mai bine cultivate, mai harnice și mai populate țări din lume”, dar deja atinsese „acea bogăție deplină posibil de obținut prin legile și instituțiile sale”³. Pe scurt, chinezii erau blocați. „Competiția dintre cei ce muncesc și interesele stăpânilor”, prezicea Smith, „îi va aduce în curând la nivelul cel mai de jos al condiției umane”, având drept consecință faptul că „sărăcia păturilor inferioare ale chinezilor o va depăși cu mult pe cea a celor mai paupere națiuni ale Europei... Orice hoit, cadavrul unui câine sau al unei pisici, de exemplu, deși puturos și pe jumătate putrezit, este la fel de bine-venit pentru ei ca o mâncare absolut hrănitoare pentru popoarele din alte țări”.

Johnson și Smith aveau un motiv întemeiat să facă aceste afirmații. Deși revoluția industrială abia începuse în deceniul al șaptelea al secolului al XVIII-lea, veniturile medii erau deja mai mari și mai uniform distribuite în Anglia decât în China. Teoriile predestinării pe termen lung pornesc deseori de la această realitate: Vestul, potrivit acestor teorii, a

fost mai curând o cauză decât o consecință a revoluției industriale și, pentru a o explica, trebuie să privim înapoi în timp, poate cu mult înapoi.

Așa să fie oare? Istoricul Kenneth Pomeranz, a cărui carte, *Marea divergență*, am menționat-o în introducere, insistă că Adam Smith și toți susținătorii Vestului care i-au urmat făceau, de fapt, comparații greșite. China este la fel de mare și de diversă, subliniază Pomeranz, ca întreg continentul european. Atunci ar trebui să nu ne surprindă prea mult dacă, referindu-ne doar la Anglia, cea mai dezvoltată regiune europeană în vremea lui Smith, și comparând-o cu nivelul mediu de dezvoltare din întreaga Chină, Anglia ar avea un punctaj superior. La fel, dacă am privi din cealaltă perspectivă și am compara delta fluviului Yangtze (cea mai dezvoltată zonă a Chinei în deceniul al șaptelea al secolului al XVIII-lea) cu nivelul mediu de dezvoltare în întreaga Europă, delta fluviului Yangtze ar avea un punctaj mai mare. Pomeranz susține că Anglia secolului al XVIII-lea și delta fluviului Yangtze aveau mai multe lucruri în comun (industrializarea incipientă, piețele în plină expansiune, o diviziune complexă a muncii) decât avea Anglia cu zonele subdezvoltate ale Europei sau delta fluviului Yangtze cu zonele subdezvoltate ale Chinei – ceea ce l-a condus la concluzia că teoreticienii predestinării pe termen lung abordează lucrurile în sens invers fiindcă au o gândire neglijentă. Dacă Anglia și delta fluviului Yangtze erau atât de asemănătoare în secolul al XVIII-lea, constată Pomeranz, atunci explicația pentru motivul dominației Vestului trebuie găsită *după* această perioadă, și nu înainte.

O implicație este clară: dacă vrem să știm de ce Vestul deține supremația, trebuie să știm mai întâi ce este „Vestul”. Dar, îndată ce ne punem această întrebare, lucrurile devin mai încurcate. Cei mai mulți dintre noi simt instinctiv ce constituie „Vestul”. Unii consideră termenul sinonim cu democrația și libertatea, alții cu creștinătatea, alții cu raționalismul secular. Istoricul Norman Davies a identificat nu mai puțin de douăsprezece moduri în care cercetătorii definesc Vestul, având ca termen comun doar ceea ce el numește „geografie elastică”⁴. Fiecare definiție conferă Vestului o configurație diferită, creând exact acel tip de confuzie de care se plânge Pomeranz. Vestul, afirmă Davies, „poate fi

definit de cei interesați în orice mod pe care îl consideră adecvat”, astfel încât, atunci când utilizăm termenul, „civilizația vestică este în esență un amalgam de constructe intelectuale menite să servească interesele celor ce le-au creat”.

Dacă Davies are dreptate, a ne întreba de ce Vestul deține supremația nu înseamnă altceva decât să alegem în mod arbitrar o valoare care să definească Vestul, susținând că un anumit grup de țări exemplifică această valoare, apoi să comparăm acest grup cu un grup la fel de arbitrar de țări „neoccidentale” pentru a ajunge la concluzia care ne convine. Oricine este în dezacord cu concluziile noastre poate pur și simplu să aleagă o altă valoare pentru a exemplifica occidentalitatea, un grup diferit de țări care să o reprezinte și un alt grup pe care să îl supună comparației, ajungând, firește, la o concluzie care să îi convină.

Un asemenea demers ar fi inutil, astfel încât doresc să am o altă abordare. În loc să începem cu sfârșitul, făcând presupuneri despre ceea ce poate fi considerat o valoare occidentală și apoi întorcându-ne în timp pentru a-i afla originile, vom începe cu începutul. Vom porni de la început și ne vom deplasa în timp până când vom ajunge într-un punct în care vom observa apariția unor moduri de viață diferite în zone diferite ale lumii. Apoi vom numi „Vest” regiunile situate spre limita vestică, iar „Est”, regiunile situate spre limita estică, considerând Vestul și Estul ceea ce sunt, de altfel – denumiri geografice, nu judecăm de valoare.

A afirma că trebuie să începem cu începutul este un lucru, și a găsi începutul este cu totul altceva. După cum vom vedea, există multe momente din trecutul îndepărtat în legătură cu care cercetătorii au fost tentați să definească Estul și Vestul în termeni biologici, respingând ideea pe care am avansat-o în introducere, conform căreia oamenii (organizați în grupuri mari) sunt în bună măsură asemănători, și considerându-i în schimb pe oamenii dintr-o parte a lumii superiori din punct de vedere genetic tuturor celorlalți. Există și situații în care se poate ajunge foarte ușor la concluzia că o regiune a fost, din vremuri străvechi, superioară din punct de vedere cultural tuturor celorlalte regiuni. Trebuie să abordăm aceste idei cu atenție, fiindcă, dacă facem

un singur pas greșit aici, la început, vom realiza o configurație complet greșită a trecutului și, în consecință, a viitorului.

Începuturile

Fiecare cultură își are propria poveste despre felul în care au început lucrurile, dar în ultimii ani, astrofizica ne-a oferit ceva nou: versiuni științifice. Astăzi, majoritatea experților cred că timpul și spațiul s-au născut acum treisprezece miliarde de ani, chiar dacă nu sunt toți de acord cu felul în care s-a petrecut acest lucru. Principala teorie, cea „inflaționară” susține că, inițial, universul s-a extins, cu o rapiditate mai mare decât viteza luminii, dintr-un punct infinit de dens și infinit de mic, în timp ce o teorie rivală, cea „ciclică”, afirmă că universul a explodat în momentul în care un univers anterior a intrat în colaps. Ambele școli consideră că universul nostru este încă în expansiune, dar, în timp ce inflaționarii spun că acesta va continua să se extindă, stelele se vor stinge și, în cele din urmă, vor domni întunericul și frigul infinite, adepții ciclicității susțin că universul se va restrânge la loc, va exploda iar și va da naștere unui nou univers.

Este greu să înțelegi aceste teorii dacă nu ai o pregătire îndelungată și aprofundată în domeniul matematicii, dar, din fericire, pentru a răspunde la întrebarea noastră nu este nevoie să mergem atât de departe. Nici Estul, nici Vestul nu puteau exista pe vremea când lipsea orice direcție și când legile naturii nu existau. De asemenea, Estul și Vestul nu puteau fi concepte utile înainte ca soarele și planeta noastră să se formeze, acum patru miliarde și jumătate de ani. Probabil putem vorbi despre Est și Vest odată cu formarea crustei pământului, sau cel puțin odată ce continentele au ajuns într-o poziție oarecum asemănătoare celei actuale, iar acest moment ne duce deja în perioada ultimelor milioane de ani. Însă, în realitate, toate aceste discuții depășesc scopul nostru. Estul și Vestul nu pot avea nicio semnificație pentru întrebarea pusă în această carte dacă nu adăugăm în amalgam și un alt ingredient: ființele umane.

Paleoantropologilor, celor care studiază primii oameni, le plac controversile chiar mai mult decât istoricilor. Domeniul lor de cercetare este foarte nou și dinamic, noile descoperiri dând peste cap în mod constant adevărurile instituite. Dacă vei închide într-o cameră doi paleoantropologi, este foarte posibil ca aceștia să iasă de acolo cu trei teorii despre evoluția umană și, de îndată ce ușa s-a închis în urma lor, toate ar putea să fie perimate deja.

Inevitabil, granița dintre ființele umane și cele preumane nu este trasată strict. Unii paleoantropologi sunt de părere că putem vorbi despre ființe umane imediat ce maimuțele au început să meargă în poziție verticală. Judecând după resturile fosilizate de oase ale bazinului și ale degetelor de la picioare, unele maimuțe est-africane au început să facă acest lucru în urmă cu șase sau șapte milioane de ani. Însă majoritatea experților consideră că astfel ștacheta este coborâtă prea jos, iar clasificările biologice generale definesc de fapt genul *Homo* („ființă umană” în latină) luând în considerare atât creșterea dimensiunii creierului de la 400-500 de centimetri cubi la aproximativ 630 (creierele noastre sunt în general de două ori mai mari), cât și primele dovezi ale faptului că maimuțele bipede spărgeau pietre pentru a-și crea unelte primitive. Ambele procese au început în rândul maimuțelor bipede est-africane cu aproximativ două milioane și jumătate de ani în urmă. Louis și Mary Leakey, vestiții cercetători care au făcut săpături arheologice în Defileul Olduvai din Tanzania (figura 1.1), au numit *Homo habilis* („omul îndemânatic” în latină) aceste ființe care aveau creierul bine dezvoltat și foloseau unelte. (Până nu demult, paleoantropologii nu aveau nimic împotriva să utilizeze în limba engleză cuvântul „man”¹¹ pentru indivizi de ambele sexe. Acest lucru s-a schimbat, dar, în mod convențional, oamenii de știință folosesc în continuare o terminologie cu gen unic, ca, de exemplu, expresia „Handy Man” pentru *Homo habilis*.)

Est și Vest însemnau prea puțin în vremurile în care *Homo habilis* umbla pe pământ. În primul rând pentru că aceste ființe trăiau exclusiv în pădurile Africii de Est, neexistând încă diferențe regionale, și în al

¹¹ Cuvântul are în limba engleză atât sensul de „om”, cât și pe cel de „bărbat” (n. trad.).

doilea rând, fiindcă expresia „umbla pe pământ” este extrem de generoasă. Omul îndemânatic avea degete la picioare și glezne asemănătoare cu ale noastre și, cu siguranță, putea merge, dar brațele sale lungi sugerează că își petrecea o mare parte din timp și în copaci. Era vorba despre maimuțe ciudate, dar nimic mai mult. Semnele lăsate de uneltele lor din piatră pe oasele de animale relevă faptul că *Homo habilis* se hrănea atât cu carne, cât și cu plante, dar se pare că acest om se afla încă pe o treaptă relativ inferioară a lanțului trofic. Unii paleoantropologi susțin o teorie să omoare vânatul, considerând că *Homo habilis* era suficient de deștept și de curajos încât să vâneze înarmat doar cu bețe și pietre, în timp ce alții văd în *Homo habilis* (în mod ceva mai convingător) omul necrofag, care mergea pe urmele adevăraților vânători (ca, de exemplu, leii), mâncând ceea ce rămânea de la aceștia. Examinarea cu microscopul relevă cel puțin faptul că uneltele omului îndemânatic au lăsat urme pe oasele animalelor înaintea dinților de hienă.

Timp de 25.000 de generații, oamenii îndemânatici au alergat de colo până colo și s-au agățat de crengile copacilor în acest mic colț de lume, cioplinind unelte din piatră, având grijă unii de alții și împerechindu-se. Apoi, cu aproximativ 1,8 milioane de ani în urmă, au dispărut. Din câte știm, acest lucru s-a petrecut destul de brusc, deși una dintre problemele studierii evoluției umane constă în dificultatea datării exacte a rămășițelor descoperite. De cele mai multe ori ne bazăm pe faptul că straturile de rocă conțin fosile de oase sau unelte care pot avea în componența lor și izotopi radioactivi instabili, a căror rată de înjumătățire ne este cunoscută, astfel încât măsurarea raportului dintre izotopi ne permite să datăm descoperirile. Totuși, aceste datări au o marjă de eroare de zeci de mii de ani, astfel încât, atunci când spunem că lumea în care a trăit *Homo habilis* s-a sfârșit brusc, termenul „brusc” poate însemna viața câtorva generații sau viața câtorva mii de generații.

Figura 1.1. Înainte ca „Estul” și „Vestul” să însemne prea mult: locuri din Lumea Veche menționate în acest capitol

Când, în anii '40 și '50 ai secolului al XIX-lea, Charles Darwin se gândea la selecția naturală, pornea de la prezumția că aceasta avea loc prin acumularea treptată a unor schimbări infime, dar, în anii '70 ai secolului următor, biologul Stephen Jay Gould a avansat o altă idee, aceea că perioade îndelungate nu se întâmplase nimic, apoi un eveniment declanșase un șir întreg de schimbări. Evoluționiștii de astăzi se împart în două grupuri de opinie în privința stabilirii celui mai adecvat model general: cei care consideră că a avut loc o schimbare treptată (o evoluție târăgănată, așa cum o numesc criticii acestei teorii) și cei care,

asemenea lui Gould, au în vedere un „echilibru întrerupt”⁵ (o evoluție cu convulsii). Cea de-a doua categorie pare să explice cel mai bine dispariția omului îndemânatic. Acum 1,8 milioane de ani, clima din Africa de Est devenea tot mai aridă, iar savanele deschise începeau să ia locul pădurilor în care trăia *Homo habilis*. Acela a fost momentul în care alte tipuri de oameni-maimuță¹² au luat locul omului îndemânatic.

Nu-i voi eticheta încă pe acești noi oameni-maimuță – deocamdată voi sublinia doar că aveau creiere mai mari decât *Homo habilis*, în general, de 800 de cm³. Nu aveau brațele lungi, ca de cimpanzeu, ale omului îndemânatic, ceea ce, probabil, însemna că își petreceau aproape tot timpul pe pământ. De asemenea, erau mai înalți. Un schelet vechi de un milion și jumătate de ani, descoperit la Nariokotome, în Kenya, cunoscut ca „Băiatul de la Turkana”, aparține unui copil înalt de 1,5 metri, care ar fi ajuns la 1,8 metri dacă ar fi supraviețuit până la vârsta adultă. Oasele lui erau nu doar mai lungi, ci și mai puțin robuste decât cele ale lui *Homo habilis*, ceea ce înseamnă că el și contemporanii săi se bazau mai mult pe inteligență și pe unelte decât pe forța brută.

Mulți dintre noi cred că a fi deștept este, de la sine-înțeles, un lucru bun. Atunci, de ce *Homo habilis*, dacă avea capacitatea de a se transforma în această direcție, a trăgănat o jumătate de milion de ani până când, „brusc”, a devenit o ființă mai înaltă, cu un creier mai mare? Cea mai plauzibilă explicație este aceea că nimic nu se obține fără cheltuieli. Funcționarea unui creier mare presupune costuri importante. În general, creierul nostru reprezintă 2% din greutatea corpului, dar ne consumă până la 20% din energie. Creierele mari creează și alte probleme: pentru un creier mare este nevoie de o cutie craniană mare – chiar atât de mare, încât femeile din epoca modernă întâmpină dificultăți când, la naștere, trebuie să expulzeze un făt cu un asemenea cap. De fapt, femeile fac față acestei probleme născând prematur. Dacă bebelușii noștri ar rămâne în uter până când ar ajunge să fie aproape

¹² Termenul „om-maimuță”, care amintește de filmul cu Tarzan și Jane, era preferat de manualele din vremea tinereții mele. Paleoantropologii de astăzi tind să se raporteze la acest termen cu condescendență, dar mie mi se pare că surprinde destul de bine ambiguitățile acestor hominizi preumani și, în plus, este destul de scurt.

independenți (asemenea celorlalte mamifere), capetele lor ar fi prea mari pentru a mai putea ieși din pânțele mamelor.

Cu toate acestea, nașterea riscantă, anii îndelungați în care trebuie să ne îngrijim copiii și creierele enorme care ne consumă o cincime din hrana pe care o ingerăm nu ne deranjează – sau, oricum, ne deranjează mai puțin decât dacă am folosi aceeași cantitate de energie ca să ne crească ghearele și colții sau ca să ni se întărească mușchii. Față de aceste alternative, inteligența este un câștig mult mai mare. Totuși, este mai puțin clar de ce o mutație genetică care a creat creiere mai mari le-a oferit oamenilor-maimuță suficiente avantaje pentru a face să merite costurile suportate cu două milioane de ani în urmă. Dacă a fi mai deștept nu era un beneficiu suficient pentru a suporta costurile de întreținere a materiei cenușii, maimuțele istețe ar fi avut mai puțin succes decât rudele lor mai prostănace, iar genele deșteptăciunii lor ar fi dispărut în scurt timp din cadrul populației.

Poate ar trebui să dăm vina pe fenomenele meteorologice. Când nu a mai plouat și copacii în care trăiau oamenii-maimuță au început să moară, mutanții cu mai mult creier, care erau probabil mai sociabili, s-au impus în fața rudelor lor cu caracteristici mai apropiate de cele ale maimuțelor. În loc să se retragă în fața savanelor, maimuțele mai deștepte au găsit moduri de a supraviețui aici și, cât ai clipi (aplicând unitatea de măsură a timpului din perioada evoluției), un număr redus de mutanți și-au răspândit genele în întreaga populație, înlocuindu-l pe acel *Homo habilis* mai puțin inteligent, subdimensionat și iubitor al pădurii.

Începuturile Estului și Vestului?

Fie pentru că teritoriile lor natale au devenit suprapopulate, fie pentru că diverse grupuri s-au hărțuit unele pe altele, ori din pură curiozitate, noii oameni-maimuță au fost primele asemenea ființe care au părăsit Africa de Est. Oasele lor au fost descoperite pretutindeni, de la capul sudic al continentului, până la țărmurile asiatice ale Pacificului. Dar nu trebuie să

ne imaginăm marile valuri de migrație ca într-un film cu cowboy. Cu siguranță, oamenii-maimuță nu prea își dădeau seama ce fac, iar traversarea unor asemenea distanțe enorme necesita o perioadă de timp și mai semnificativă. De la Defileul Olduvai la Cape Town, din Africa de Sud, este un drum lung – peste 3.000 de kilometri –, dar, ca să străbată această distanță în o sută de mii de ani (cât se pare că a durat drumul), oamenii maimuță nu au avut nevoie să își extindă teritoriul decât cu 30 de metri pe an. Avansând în același ritm au ajuns la porțile Asiei. În anul 2002, săpăturile de la Dmanisi, din Republica Georgia, au scos la lumină un craniu de 1,7 milioane de ani, care îmbină trăsăturile acelui *Homo habilis* cu cele ale omului-maimuță mai apropiat de noi. Anumite unelte de piatră găsite în China și oase fosilizate găsite în Java (în acea perioadă încă legată de continentul asiatic) ar putea fi la fel de vechi, ceea ce înseamnă că, după ce au părăsit Africa, oamenii-maimuță au accelerat ritmul, deplasându-se cu viteza amețitoare de 130 de metri pe an¹³.

Dacă privim lucrurile în mod realist, ne putem aștepta să găsim diferențe în modul de viață estic și cel vestic după ce oamenii-maimuță au plecat din Africa de Vest, răspândindu-se pe latitudinile calde, subtropicale, până în China. Și chiar găsim asemenea deosebiri între Est și Vest. Vestigiile arheologice de acum 1,6 milioane de ani reflectă clar aceste diferențe. Rămâne însă întrebarea dacă aceste contraste sunt suficient de importante pentru a ne imagina că au la bază moduri de viață diferite.

Arheologii cunosc aceste diferențe între Est și Vest încă din anii '40, când Hallam Movius, arheolog la Harvard, a remarcat că oasele noilor oameni-maimuță, cu un creier mai mare, erau descoperite frecvent alături de unelte din piatră cu vârf ascuțit. Arheologii au numit cele mai remarcabile dintre aceste unelte „topoare de mână aparținând culturii acheuleane” („topor” fiindcă arată ca un cap de topor, deși este evident că se utilizau pentru tăiere, străpungere și zdrobire, ca și pentru mărunțire, „de mână” pentru că se utilizau ca atare și nu atașate la un

¹³ De fapt, probabil că se deplasau pe distanțe de câțiva kilometri odată pentru a găsi locuri mai prielnice pentru obținerea hranei, apoi rămâneau acolo câțiva ani la rând.

mâner și „acheulean” după micul oraș francez St. Acheul, unde au fost descoperite pentru prima oară numeroase asemenea unelte). Ar fi exagerat să numim astfel de unelte opere de artă, dar adesea simetria lor le face mult mai frumoase decât alte unelte mai brute de perforat și de mărunțit ale omului îndemânic. Movius a observat că, în timp ce topoare de mână din cultura acheuleană erau obișnuite în Africa, Europa și sud-vestul Asiei, asemenea unelte nu au fost descoperite deloc în estul și sud-estul Asiei. În schimb, săpăturile arheologice estice au dus la descoperirea unor unelte mai brute, foarte asemănătoare celor create de *Homo habilis* în Africa.

Dacă așa-numita Linie a lui Movius (figura 1.2) marchează într-adevăr începutul unor moduri de viață separate în Est și în Vest, aceasta ar putea constitui și temeiul unei frapante teorii a predestinării pe termen lung – o teorie care să susțină că, aproape imediat ce oamenii-maimuță au părăsit Africa, aceștia s-au divizat în cultura vestică, avansată tehnologic, a topoarelor de mână de tip acheulean și cea mai puțin avansată, a uneltelor de străpuns și de mărunțit din estul Asiei. Nu este de mirare că Vestul deține astăzi supremația, am putea conchide noi. Din punct de vedere tehnologic, conduce lumea de un milion și jumătate de ani.

Figura 1.2. Începuturile Estului și Vestului? Această hartă reprezintă Linia lui Movius, care, timp de aproape un milion de ani a separat cultura

vestică a toporului de mână, de cea estică a uneltelor de străpuns și mărunțit

Dar trasarea pe hartă a Liniei lui Movius este mai simplă decât explicarea ei. Cele mai vechi topoare de mână de tip acheulean, descoperite în Africa, au o vechime de aproape 1,6 milioane de ani, dar la Dmanisi, în Georgia, existau deja oameni-maimuță cu o sută de mii de ani înainte. Este evident că primii oameni-maimuță au părăsit Africa înainte ca toporul de mână să facă parte din trusa lor de unelte, purtând cu ei în Asia tehnologiile ce au precedat cultura Acheulean, în timp ce regiunea vestică/africană a mers pe linia de dezvoltare a realizării unor instrumente de tip acheulean.

Totuși, dacă privim figura 1.2, observăm că Linia lui Movius nu desparte Africa de Asia, ci trece de fapt prin nordul Indiei. Este un detaliu important. Primii migratori au părăsit Africa *înainte* de inventarea topoarelor de mână de tip acheulean, astfel încât trebuie să fi existat o serie de valuri de migrare ulterioare dinspre Africa, care au adus topoarele de mână în Asia de Sud-Vest și India. Astfel, apare o nouă întrebare: de ce aceste valuri ulterioare de oameni-maimuță nu au dus chiar mai departe spre Est tehnologia aparținând culturii acheulean?

Cel mai plauzibil răspuns este că Linia lui Movius nu delimitează un Vest evoluat tehnologic de un Est mai puțin evoluat, ci pur și simplu regiuni vestice, în care tipul de piatră necesară pentru topoarele de mână este ușor accesibilă, de zone estice, unde o asemenea piatră este rară și unde alternativele bune – ca bambusul, care, deși este dur, nu poate dăinui pentru a fi descoperit în săpăturile arheologice – se găsesc din plin. Potrivit acestei interpretări, pe măsură ce utilizatorii de topoare de mână depășeau Linia lui Movius, renunțau la uneltele de tip acheulean fiindcă nu le puteau înlocui pe cele deteriorate. Au continuat să realizeze unelte de mărunțit și de străpuns, pentru crearea cărora orice pietricică era bună, dar probabil că au început să folosească bambusul pentru activitățile în care anterior utilizaseră topoarele de mână din piatră.

Unii arheologi cred că descoperirile din Depresiunea Bose, situată în sudul Chinei, susțin această idee. Un meteorit s-a prăbușit aici cu 800.000 de ani în urmă. A fost un dezastru de dimensiuni enorme. Incendiile au mistuit sute de mii de hectare de pădure. Înainte de impact, oamenii-maimuță din Depresiunea Bose folosiseră unelte de mărunțit, de străpuns și (probabil) bambusul la fel ca toți ceilalți est-asiatici, dar când au revenit după incendii, au început să își facă topoare de mână asemenea celor de tip Acheulean – probabil, susține teoria, pentru că incendiile distruseseră tot bambusul și scosese la iveală pietrele utilizabile. După câteva secole, când vegetația a crescut la loc, localnicii au renunțat la topoarele de mână și au revenit la bambus.

Dacă această speculație este întemeiată, oamenii-maimuță din estul Asiei erau absolut capabili să realizeze topoare de mână când condițiile erau favorabile creării acestor instrumente, dar, în general, nu se străduiau prea mult în această privință, fiindcă alternativele erau mai la îndemână. Topoarele de mână din piatră și unelte din bambus constituiau două tipuri diferite de unelte utilizabile în același scop, iar oamenii-maimuță duceau aproape același mod de viață, indiferent că se aflau în Maroc sau în Peninsula Malaysiană.

Toate acestea sunt destul de logice, dar, fiind vorba despre arheologie preistorică, există și alte moduri de a interpreta Linia lui Movius. Până în acest moment am evitat să dau un nume oamenilor-maimuță care utilizau topoarele de mână caracteristice culturii Acheulean, dar în acest moment felul în care îi desemnăm începe să aibă importanță.

Începând cu anii '60, majoritatea paleoantropologilor au numit noile specii apărute în Africa acum aproximativ 1,8 milioane de ani *Homo erectus* („omul biped”) și au pornit de la presupunerea că aceste ființe au ajuns din zonele situate pe latitudinile subtropicale de pe țărmurile Oceanului Pacific. Dar în anii '80, unii experți au început să își concentreze atenția asupra diferențelor dintre craniul celui *Homo erectus* descoperit în Africa și al celui descoperit în estul Asiei. Ei bănuiau că, de fapt, aveau de a face cu două specii diferite de oameni-

mămăuță. Astfel, au dat un nou nume, *Homo ergaster* („omul muncitor”), celor care s-au dezvoltat în Africa acum 1,8 milioane de ani și s-au răspândit apoi până în China. Potrivit acestor cercetători, *Homo erectus* s-a dezvoltat din *Homo ergaster* abia după ce acesta din urmă a ajuns în estul Asiei. Ca atare, *Homo erectus* era o specie pur est-asiatică, distinctă de *Homo ergaster*, care popula Africa, sud-vestul Asiei și India.

Dacă această teorie este corectă, Linia lui Movius nu delimitează pur și simplu diferitele tipuri de unelte, ci, de fapt, un lanț genetic a separat în două tipuri oamenii-mămăuță. Astfel, efectiv, devine posibilă ceea ce ar putea fi numită teoria supremă a predestinării pe termen lung: Estul și Vestul sunt diferite pentru că esticii și vesticii sunt – și au fost timp de mai mult de un milion de ani – tipuri diferite de ființe umane.

Primii estici: Omul din Pekin

Această controversă tehnică privind clasificarea scheletelor preistorice are posibile implicații alarmante. Rasiștii se dovedesc deseori bucuroși să insiste asupra unor asemenea detalii pentru a justifica prejudecățile, violența și chiar genocidul. S-ar putea să aveți sentimentul că, acordând timp discutării unei asemenea teorii, nu facem decât să punem în valoare fanatismul. Poate ar trebui să o ignorăm pur și simplu. Dar cred că ar fi o greșeală. Nu este suficient să declarăm că teoriile rasiste sunt demne de dispreț. Dacă vrem cu adevărat să le respingem și să ajungem la concluzia că oamenii (în grupuri mari) sunt cu adevărat în bună măsură la fel, trebuie să fim motivați de faptul că teoriile rasiste sunt greșite, nu de faptul că, în prezent, celor mai mulți dintre noi nu le plac.

Practic nu știm dacă acum aproximativ 1,5 milioane de ani pe pământ exista un singur tip de om-mămăuță – adică oamenii-mămăuță (în grupuri mari) erau aproape la fel din Africa până în Indonezia – sau dacă la vest de Linia lui Movius trăia *Homo ergaster*, o specie distinctă de *Homo erectus*, aflat la est de acea linie. Doar continuarea cercetărilor va putea clarifica această chestiune. Dar ceea ce știm, fără nicio umbră de

îndoială, este că, în ultimul milion de ani, în Est și în Vest s-au dezvoltat *într-adevăr* două specii diferite de oameni-maimuță.

Probabil că geografia a jucat un rol important. Oamenii-maimuță care au plecat din Africa acum aproape 1,7 milioane de ani erau bine adaptați la clima subtropicală, dar, pe măsură ce au înaintat către nord, spre interiorul Europei și al Asiei, s-au văzut confrunțați cu ierni mai lungi și mai aspre. Traiul în aer liber pe care îl duceau, asemenea strămoșilor lor africani, devenea tot mai impropriu pe măsură ce avansau pe coordonata aproximativă de 40 de grade latitudine la nord de ecuator (dinspre regiunea superioară a Portugaliei spre Beijing; vezi figura 1.1). Din câte ne putem da seama, capacitățile lor mentale nu le permiteau să își construiască colibe și să își facă îmbrăcăminte, dar au reușit să găsească totuși o soluție: să se adăpostească în peșteri. Așa au apărut oamenii cavernelor, despre care am auzit atât de multe cu toții în copilărie.

Sălășluirea în peșteri a fost o binecuvântare ce implica și anumite dezavantaje pentru oamenii-maimuță, nevoiți în permanență să își împartă teritoriul cu urșii și hienele de dimensiunea unor lei, cu dinți puternici care puteau zdrobi oasele. În schimb, pentru arheologi, a fost o mană cerească, fiindcă vestigiile preistorice s-au conservat bine în peșteri, permițându-ne să urmărim felul în care evoluția oamenilor-maimuță a început să urmeze trasee diferite în regiunile estice și cele vestice ale lumii vechi, pe măsură ce se înregistrau mutații de adaptare la climatele mai reci.

Cel mai important sit pentru a înțelege oamenii-maimuță din Est este cel de la Zhoukoudian, situat lângă Beijing, chiar pe paralela 40, locuit cu intermitențe cu aproximativ 670.000 de ani în urmă și până acum 410.000 de ani. Desfășurarea săpăturilor arheologice, o legendă în sine, constituie fundalul unei părți a narațiunii din excelentul roman al lui Amy Tan *The Bonesetter's Daughter* (*Fiica vindecătorului de oase*). În timp ce arheologi europeni, americani și chinezi efectuau aici săpături, între anii 1921 și 1937, dealurile din jurul sitului au devenit teren de luptă într-un sângeros război civil purtat de naționaliști, comuniști și diverse căpetenii

locale. Săpăturile se desfășurau adesea cu sunetul focurilor de armă pe fundal și, pentru a transporta descoperirile arheologice la Beijing, trebuiau evitați bandiții și punctele de control. În cele din urmă, proiectul a fost distrus când Japonia a invadat China, Zhoukoudian a devenit o bază comunistă, iar trupele japoneze au torturat și ucis trei membri ai echipei.

Apoi lucrurile s-au înrăutățit și mai mult. În noiembrie 1941, când războiul dintre Japonia și Statele Unite părea iminent, s-a luat hotărârea ca descoperirile să fie duse la New York, pentru a le proteja. Tehnicienii le-au ambalat în două lăzi mari, care urmau să fie luate de o mașină trimisă de ambasada americană de la Beijing. Nimeni nu e sigur dacă mașina a venit sau, în cazul în care a venit, dacă a luat lăzile. Potrivit uneia dintre povești, soldații japonezi i-au interceptat pe pușcașii marini care escortau vestigiile chiar în momentul în care bombele începuseră să cadă peste Pearl Harbour, i-au arestat și au abandonat obiectele de o valoare inestimabilă. Viața nu valora nimic în acele zile sumbre, așa că nimeni nu a dat prea mare atenție câtorva cutii cu pietre și oase.

Dar nu era totul pierdut. Echipa de la Zhoukoudian publicase informații meticuloase despre descoperirile făcute și trimisese la New York mulaje ale oaselor – iată unul dintre primele exemple privind importanța realizării unor copii de rezervă pentru date. Toate acestea relevă că, până în perioada de acum 600.000 de ani, Omul din Pekin¹⁴ (așa cum l-au denumit cei de pe șantierul arheologic) ajunsese să difere de africanii înalți, subțiri, cum era Băiatul de la Turkana, devenind mai îndesat, mai adaptat condițiilor de climă rece. Oamenii din Pekin aveau în general o înălțime de un metru și șaiszeci de centimetri și erau mai puțin păroși decât maimuțele moderne, deși, dacă ați avea ocazia să vă întâlniți cu unul dintre acești oameni pe strada principală a orașului dumneavoastră, cu siguranță ați fi stupefiați. Aveau fața mică și lată, cu frunte îngustă și teșită, sprâncene stufoase și împreunate, maxilare puternice și erau aproape complet lipsiți de bărbie.

¹⁴ Deși acum transliterăm în general numele capitalei chineze în forma „Beijing”, paleoantropologii au convenit să vorbească în continuare despre Omul din Pekin.

A purta o conversație cu Omul din Pekin ar fi fost o mare încercare. Din câte ne putem da seama, ganglionii bazali (părțile creierului care permit omului modern să combine un număr redus de mișcări ale gurii într-un număr infinit de sunete) de care dispunea *Homo erectus* erau slab dezvoltate. De asemenea, scheletul atât de bine păstrat al Băiatului de la Turkana are un canal rahidian (în care se află măduva spinării) care măsoară în diametru cât trei sferturi din cel al omului modern, ceea ce sugerează că nu își putea controla respirația cu suficientă precizie pentru a vorbi cât de cât la fel ca noi.

Totuși, alte descoperiri indică – în mod indirect – că oamenii-maimuță din vechea lume estică puteau comunica într-o anumită formă. În 1994, arheologii de pe mica insulă Flores, de lângă Java, au scos la lumină ceea ce păreau a fi unelte din piatră vechi de 800.000 de ani. În urmă cu 800.000 de ani, Flores era o insulă pe care 19 kilometri de ocean o separau de continent. Toate acestea păreau să însemne că *Homo erectus* trebuia să fi fost capabil să comunice suficient de bine pentru a construi bărci, pentru a naviga dincolo de orizont și a coloniza Floresul. Dar alți arheologi, uluiți de ideea unui *Homo erectus* constructor de bărci, au avut o altă opinie, și anume că probabil aceste „unelte” nu erau deloc unelte, ci, eventual, simple pietre cărora procesele naturale le dăduseră forme derutante.

Disputa ar fi putut ajunge foarte ușor într-un impas, așa cum se întâmplă frecvent cu polemicele arheologice, dar, în 2003, Flores a oferit surprize și mai neașteptate. O excavație adâncă a scos la lumină opt schelete, toate datând din jurul anului 16000 î.Hr., toate aparținând unor adulți și toate având o înălțime de până la 1,2 metri. Primul film realizat de Peter Jackson în seria *Stăpânul inelelor* tocmai apăruse în cinematografe, iar jurnaliștii i-au numit imediat „hobbiți” pe acești oameni preistorici micuți, după piticii blănoși ai lui J.R.R. Tolkien. Când populațiile de animale sunt izolate pe insule unde nu există prădători, acestea evoluează deseori spre forme pitice, acesta fiind probabil procesul în urma căruia „hobbiții” au ajuns să fie mici. Dar pentru a se reduce la dimensiuni de hobbiți până în 16000 î.Hr., oamenii-maimuță

trebuie să fi colonizat Floresul cu multe mii de generații în urmă – poate chiar cu 800.000 de ani înainte, așa cum reiese după uneltele din piatră descoperite în 1994. Din nou, implicația este aceea că *Homo erectus* putea comunica suficient de bine pentru a traversa marea.

Astfel, oamenii-maimuță de la Zhoukoudian se puteau face înțeleși mult mai bine decât cimpanzeii sau gorilele, iar urmele din peșteră sugerează și faptul că știau să aprindă focul. Cel puțin o dată Omul din Pekin a fript un cap de cal sălbatic. Tăieturile de pe craniu relevă faptul că ceea ce dorea erau limba și creierul, ambele bogate în grăsimi. Poate că îi plăceau și creierele semenilor lui: după modul de fracturare a oaselor, săpăturile din anii '30 au dus la concluzia unui posibil canibalism, și chiar a vânătărilor de capete. Un studiu efectuat în anii '80 asupra mulajelor a demonstrat că majoritatea urmelor de pe cranii proveneau de fapt de la colții unor hiene preistorice gigantice, și nu de la alți Oameni din Pekin, dar un craniu – un fragment suplimentar scos la lumină în 1966 – relevă incontestabil urmele unei unelte din piatră.

Dacă, în loc să dai peste un Om din Pekin pe strada principală a unui oraș modern ai putea lua o mașină a timpului pentru a merge la Zhoukoudianul de acum o jumătate de milion de ani, ai trece printr-o experiență năucitoare și alarmantă. I-ai vedea pe oamenii caverelor comunicând între ei, probabil cu mormăituri și gesturi, dar nu ai reuși să vorbești cu ei. Nu ai reuși să te faci înțeles nici prin desene. Nu există dovezi relevante în favoarea ideii că arta însemna pentru *Homo erectus* ceva mai mult decât înseamnă pentru cimpanzei. Oamenii din Pekin care au evoluat în vechea lume estică erau foarte diferiți de noi.

Primii vestici: neanderthalienii

Dar erau oare oamenii din Pekin diferiți și de oamenii-maimuță care evoluau în lumea veche din Vest? Cele mai vechi descoperiri din Europa, realizate în 1994 într-un lanț de peșteri de la Atapuerca, din Spania, datează de acum 800.000 de ani (aproximativ din vremea când *Homo erectus* a pornit probabil cu bărcile pentru a coloniza Floresul). În

anumite privințe, descoperirile de la Atapuerca erau destul de asemănătoare celor de la Zhoukoudian: multe oase aveau numeroase urme de crestare cu unelte de piatră, exact asemenea celor pe care le-ar produce loviturile cauzatoare de moarte.

Indiciile de canibalism au ținut titlurile ziarelor, dar paleoantropologii erau chiar mai entuziasmați de elementele prin care Atapuerca se deosebea de Zhoukoudian. Craniile de la Atapuerca aveau cavități craniene mai mari decât craniul lui *Homo erectus*, nasuri și pomeți cu un aspect destul de modern. Paleoantropologii au ajuns la concluzia că o nouă specie era pe cale de a fi descoperită și au numit-o *Homo antecessor* („strămoșul omului”).

Homo antecessor a ajutat la înțelegerea unei serii de descoperiri făcute începând cu 1907, când niște muncitori din Germania au descoperit o mandibulă ciudată într-o groapă cu nisip. Această specie, numită Omul din Heidelberg, după un oraș universitar din apropiere, semăna foarte mult cu *Homo erectus*, dar forma capului său era mai apropiată de a noastră, cu un craniu mare și rotunjit și un creier de aproximativ 1.000 cm³ – mult mai mare decât media de 800 cm³ a lui *Homo erectus*. Părea că, acum 800.000 de ani, ritmul evoluției accelerase în întreaga lume veche, odată ce oamenii-maimuță ajungeau în regiunile nordice reci, unde întâlneau clime complet diferite, în care mutațiile genetice întâmplătoare puteau avea loc foarte ușor¹⁵.

Iată că aici avem în sfârșit câteva lucruri incontestabile. Acum 600.000 de ani, când a intrat în scenă Omul din Heidelberg, iar Omul din Pekin era stăpân la Zhoukoudian, în zona estică și în cea vestică a lumii vechi existau specii de *Homo* fără îndoială diferite: în Est, *Homo erectus* cel cu creierul mic, iar în Vest, *Homo antecessor* și Omul din Heidelberg, cu creiere mai mari¹⁶.

¹⁵ Dar Omul din Heidelberg a trăit atât în Africa, cât și în Europa. Unii paleoantropologi au în vedere o origine europeană, urmată de o întoarcere și o răspândire în Africa, în timp ce alții consideră că Omul din Heidelberg, la fel ca *Homo habilis* și *Homo ergaster*, a apărut în Africa în urma unor schimbări de climă locale, apoi s-a răspândit spre nord. În China au fost găsite oase oarecum asemănătoare cu cele ale Omului din Heidelberg, dar în jurul acestor descoperiri există numeroase dispute.

¹⁶ Și, desigur, un număr necunoscut de specii de hominizi – ca, de exemplu, hobbiții de pe insula Flores – care au murit fără a mai avea urmași moderni. O altă specie nouă a fost

În privința creierului, dimensiunea nu reprezintă totul. În 1921, Anatole France a câștigat Premiul Nobel pentru Literatură cu un creier la fel de mare ca al Omului din Heidelberg. Dar Omul din Heidelberg pare să fi fost într-adevăr mult mai deștept decât oamenii-maimuță anteriori sau decât contemporanul său, Omul din Pekin. Până la apariția Omului din Heidelberg, uneltele din piatră suferiseră puține modificări de-a lungul unui milion de ani, dar în anul 500000 î.Hr., Omul din Heidelberg realiza unelte mai subțiri, așadar mai ușoare, folosind ciocane moi (probabil din lemn) sau pur și simplu lovind pietrele unele de altele. De aici reiese existența unei mai bune coordonări între mână și ochi. Oamenii din Heidelberg (bărbați și femei) realizau și unelte mai specializate și au început să dea o formă specială unor pietre, din care să poată face apoi mai ușor diferite unelte, ceea ce trebuie să însemne că reușeau să gândească mult mai bine decât *Homo erectus* la ceea ce voiau de la această lume și cum puteau să obțină ce voiau. Însuși faptul că Omul din Heidelberg a putut supraviețui la Heidelberg, situat mult mai la nord de paralela 40, dovedește faptul că era un om-maimuță mai deștept.

Cei ce trăiau la Zhoukoudian s-au schimbat foarte puțin între anii 670000 și 410000 î.Hr., dar omul-maimuță vestic a continuat să se dezvolte în toată această perioadă. Dacă străbați câteva sute de metri în peșterile spaniole umede și reci de la Atapuerca, mai mult târâș și, câteodată agățat de frânghii, ajungi, la o adâncime de 12 metri, la ceea ce, pe bună-dreptate, a fost numit Groapa Oaselor – locul cu cele mai multe relicve ale omului-maimuță descoperite vreodată. Aici s-au găsit, începând cu anii '90, peste 4.000 de fragmente, datând de acum 564.000-600.000 de ani. Majoritatea aparțin unor adolescenți sau adulți tineri. Ce făceau la o adâncime atât de mare sub pământ rămâne un mister, dar, asemenea vestigiilor mai vechi de la Atapuerca, cele din Groapa Oaselor reprezintă resturi umane remarcabil de diverse. Specialiștii spanioli care au realizat săpăturile le-au clasificat ca aparținând în majoritate Omului din Heidelberg, dar mulți cercetători

identificată în zona muntoasă din Asia Centrală în anul 2010. În mod previzibil, acest strămoș al omului a fost numit „Yeti”.

străini cred că seamănă mai mult cu o altă specie - cea a neanderthalienilor.

Cei mai vestiți dintre oamenii cavernelor au fost remarcați prima oară în 1856, când muncitorii de la o carieră din Valea (Tal sau Thal, în Germană) Neanderului i-au arătat unui învățător de la o școală din zonă un fragment de calotă craniană și 15 oase pe care le găsiseră (săpăturile din anii '90 au recuperat alte 62 de fragmente din groapa de gunoi a muncitorilor). Învățătorul i le-a prezentat unui expert în anatomie, care le-a declarat, subevaluându-le în mod impresionant, „pregermanice”.

Descoperirile de la Atapuerca sugerează că neanderthalienii au apărut treptat, pe parcursul unui milion de ani. Aceasta a fost poate nu atât o consecință a schimbării de climă sau a deplasării în zone noi care să ofere câtorva mutanți condițiile prielnice de a se înmulți și de a-l înlocui pe Omul din Heidelberg, cât o abatere genetică, în situația în care diferite tipuri de oameni-maimuță se dezvoltau unele alături de altele. Neanderthalienii „clasici” au apărut acum 200.000 de ani și, în decursul altor 100.000 de ani s-au răspândit în cea mai mare parte a Europei și spre est, până în Siberia, deși, din câte știm, nu au ajuns în China sau în Indonezia.

Cât de mult se deosebeau neanderthalienii de Omul din Pekin? Erau, în general, de aceeași statură ca oamenii-maimuță estici și aveau un aspect chiar mai primitiv, cu frunți teșite și bărbie mică. Aveau incisivi mari, de cele mai multe ori tociți, fiindcă îi foloseau drept unelte, o față cu proeminență anterioară, nas mare, acesta din urmă probabil o adaptare la aerul rece al Erei Glaciare din Europa. Neanderthalienii aveau o construcție mai robustă decât Omul din Pekin, erau mai lați în umeri și în umeri. Erau puternici ca boxerii, aveau rezistența alergătorilor la maraton și se pare că se dovedeau feroce în luptă.

Deși aveau oase mult mai solide decât majoritatea oamenilor-maimuță, neanderthalienii se răneau deseori. De fapt fracturile pe care le sufereau pot fi cel mai bine comparate cu cele ale călăreților de rodeo, din perioada modernă. Însă cum în urmă cu 100.000 de ani nu existau cai sălbatici năvălași de pe care să cadă (caii, așa cum îi știm, nu au

apărut decât în anul 4000 î.Hr.), paleoantropologii sunt convinși că neanderthalienii se răneau în luptă - unii cu alții și cu animalele sălbatice. De asemenea, se ocupau intens de vânătoare. O analiză a izotopilor de nitrogen din oasele lor relevă faptul că erau în mare măsură carnivori, obținându-și o proporție uimitoare de proteine din carne. Arheologii au bănuț mult timp că neanderthalienii făceau rost de o parte din carne mâncându-se unii pe alții, la fel ca Omul din Pekin, iar descoperirile făcute în Franța în anii '90 au dovedit acest lucru în mod incontestabil. Oasele a șase neanderthalieni au fost descoperite printre oasele a cinci cerbi. Oamenii-maimuță și cerbii suferiseră același tratament: mai întâi fuseseră tranșați cu unelte din piatră, apoi carnea le fusese desprinsă de pe oase și, în cele din urmă, craniile și oasele lungi le fuseseră sfărâmate pentru a ajunge la creier și la măduvă.

Detaliile pe care le-am prezentat până acum nu îi fac pe neanderthalieni să pară prea diferiți de oamenii din Pekin, dar mai există și alte elemente. În primul rând, neanderthalienii aveau creiere mari - de fapt, chiar mai mari decât ale noastre, având în medie aproximativ 1.520 de cm³, în timp ce creierul nostru are 1.350 cm³. De asemenea, aveau un canal rahidian mai larg decât al Băiatului de la Turkana, și faptul că aveau o măduvă a spinării groasă le conferea o dexteritate manuală mai mare. Uneltele lor din piatră erau mai bine realizate și mai diverse decât cele ale oamenilor din Pekin, cu răzuitoare specializate, lame și țepușe. Urmele de gudron găsite pe o țepușă din piatră descoperită în Siria, înfiptă în gâtul unui măgar sălbatic, pare să fi fost un vârf de lance prins de un băț. Uzura uneltelor relevă faptul că neanderthalienii le foloseau mai ales pentru a tăia lemn, care rareori rezistă în timp, dar la situl german de la Schöningen, un loc îmbibat de apă, s-au găsit patru lănci de doi metri, foarte frumos cioplite, lângă un morman de oase de cal sălbatic. Fiind grele, lăncile se foloseau pentru străpungere directă, fără a fi aruncate. Oricât ar fi fost de deștepți, neanderthalienii probabil că nu își puteau coordona mișcările pentru a arunca proiectile.

Nevoia de a se apropia de animale periculoase ar putea explica leziunile asemănătoare celor ale călăreților de rodeo, dar unele

descoperiri, în special cele din peștera Shanidar, din Irak, sugerează cu totul alte calități. Un schelet demonstra că un bărbat supraviețuise ani de-a rândul cu un braț ciuntit și picioarele deformate, după ce își pierduse antebrațul drept și ochiul stâng (în bestseller-ul *The Clan of the Cave Bear* de Jean Auel, schilodul Creb – liderul spiritual al unei cete de neanderthalieni din Crimeea – este inspirat de acest schelet). Un alt bărbat de la Shanidar avea artrită deformantă la genunchiul drept, dar a reușit la rândul său să-și continue viața până când a fost ucis de o rană provocată prin înjunghiere. Fără îndoială, creierul mai mare îi ajuta pe cei debili sau răniți să își poarte de grijă. Neanderthalienii știau să facă focul și probabil să transforme pieile de animale în îmbrăcăminte. Însă este greu de crezut că bărbații de la Shanidar s-ar fi descurcat fără ajutorul prietenilor lor întregi la trup sau al familiei. Chiar și cei mai reținuți oameni de știință sunt de acord că neanderthalienii – spre deosebire de tipurile anterioare de *Homo* și de contemporanii lor de la Zhoukoudian – aveau o serie de trăsături pe care le putem numi „umane”.

Unii paleoantropologi cred chiar că creierul mare al neanderthalienilor și canalul rahidian larg le permiteau să vorbească mai mult sau mai puțin asemenea nouă. Asemenea ființelor umane moderne, aveau oase hioide, care fixează limba și datorită cărora laringele poate face mișcările complexe necesare vorbirii. În schimb, alți cercetători susțin contrariul, subliniind că creierul neanderthalian, deși mare, era mai lung și mai plat decât al nostru și că zonele folosite pentru vorbire erau probabil mai puțin dezvoltate. Bazându-și observațiile numai pe cele trei cranii la care s-au păstrat aceste porțiuni relevante, ei remarcă și faptul că neanderthalienii se pare că aveau laringele plasat foarte sus în gât, astfel încât, deși dispuneau de oase hioide, nu puteau scoate decât o serie limitată de sunete. Poate că reușeau doar să mormăie silabe izolate (ceea ce am putea numi modelul „eu Tarzan, tu Jane”) sau poate reușeau să exprime concepte importante – „vino aici”, „să mergem la vânătoare”, „hai să facem unelte din piatră/de mâncare”, „hai să ne iubim” –, combinând gesturile și sunetele (modelul din romanul *Clan of*

the Cave Bear, în care neanderthalienii au un sistem foarte elaborat de limbaj al gesturilor).

În anul 2001 se părea că genetica va găsi rezolvarea. Oamenii de știință au descoperit că o familie britanică afectată de trei generații de o dificultate de exprimare numită dispraxie verbală avea de tot atâtea generații o mutație a genei numite FOXP2. A reieșit că această genă codifică o proteină ce influențează felul în care creierul procesează actul vorbirii. Asta nu înseamnă că FOXP2 este „gena vorbirii”. Exprimarea verbală este un proces extraordinar de complex, care implică conlucrarea unor gene nenumărate în moduri pe care încă nu le putem înțelege. FOXP2 a atras atenția geneticienilor fiindcă, uneori, un singur element care nu funcționează este suficient pentru a face întregul sistem să nu mai funcționeze. Un șoarece roade un cablu de doi cenți și mașina mea de 20.000 de dolari nu mai pornește. FOXP2 funcționează defectuos și rețeaua complexă a vorbirii cedează. Pe această linie, unii arheologi au sugerat că poate FOXP2 și celelalte gene asociate acesteia au fost create de mutații întâmplătoare, oamenii dobândind astfel abilitățile lingvistice pe care speciile anterioare, inclusiv neanderthalienii, nu le aveau.

Apoi însă scenariul a devenit mai consistent. După cum se știe, acidul dezoxiribonucleic este cărămida care stă la temelia vieții, iar în anul 2000, geneticienii au aflat structura genomului uman modern. Ceea ce se cunoaște mai puțin este că, înainte cu doar câțiva ani, în 1997, într-o scenă amintind de *Jurassic Park*, oamenii de știință din Leipzig, Germania, au prelevat ADN din brațul scheletului neanderthalian original descoperit în Valea Neanderului în 1856. Aceasta a fost o performanță deosebită, deoarece descompunerea ADN începe imediat după moarte și într-un material de o asemenea vechime se păstrează doar fragmente minuscule. Din câte știu¹⁷, echipa din Leipzig nu se pregătește să

¹⁷ Un antropolog de la Harvard a salutat publicarea structurii genomului neanderthalian, afirmând că o investiție de numai 32 de milioane de dolari ar face posibilă modificarea genetică a ADN-ului uman modern și introducerea acestuia într-o celulă de cimpanzeu pentru a obține un bebeluș neanderthalian adevărat. Tehnologia necesară nu este (încă) disponibilă, dar și atunci când va fi, probabil am ezita să o aplicăm. Așa cum l-am întrebat pe un jurnalist colegul meu de la Stanford, Richard Klein, unul dintre cei mai mari paleoantropologi din lume: „Și îi vei duce [pe neanderthalieni] la Harvard sau la grădina

cloneze oameni ai cavernelor pentru a deschide un Neanderthal Park, dar, în 2007, procesul de reconstituire a genomului neanderthalian (încheiat în 2009) a condus la o descoperire remarcabilă: și neanderthalienii aveau gena FOXP2.

Poate asta înseamnă că neanderthalienii erau la fel de vorbăreți ca noi. Sau poate înseamnă că FOXP2 nu constituia cheia vorbirii. Cu siguranță, într-o bună zi vom afla, dar, pentru moment, nu putem decât să constatăm consecințele interacțiunii dintre neanderthalieni. Aceștia trăiau în grupuri mai mari decât tipurile anterioare de oameni-maimuță, vânau în mod mai eficient, ocupau câte un teritoriu o perioadă mai îndelungată și se îngrijeau unii de alții așa cum nu reușiseră să facă oamenii-maimuță anteriori.

De asemenea, aveau grijă să își înmormânteze unii dintre morți și poate chiar să efectueze o serie de ritualuri cu acest prilej. *Dacă* am interpretat corect descoperirile, acestea sunt cele mai vechi indicii ale unei calități exclusiv umane, existența unei vieți spirituale. De exemplu, la Shanidar reiese clar că mai multe cadavre au fost înmormântate, iar pământul dintr-un mormânt conținea o concentrație mare de polen, ceea ce ar putea însemna că unii neanderthalieni au depus trupul cuiva iubit pe un strat de flori de primăvară. Mai puțin romantici, unii arheologi remarcă faptul că mormântul este ciuruit de vizuini de șobolani, iar șobolanii își aduc de multe ori flori în culcuș.

Într-un al doilea caz, în 1939, muncitori constructori au descoperit la Monte Circeo, lângă Roma, o peșteră care fusese blocată de prăbușirea unei stânci acum 50.000 de ani. Muncitorii le-au relatat arheologilor că un craniu neanderthalian se afla pe jos, în mijlocul unui cerc din pietre, dar fiindcă au mutat craniul înainte ca experții să îl vadă, arheologii au oarecare îndoieli.

Și, în sfârșit, un alt caz, cel al descoperirilor de la Teșik-Taș, din Uzbekistan. Hallam Movius (cel asociat cu celebra Linie Movius) a descoperit scheletul unui băiat, în jurul căruia, spunea el, se aflau cinci

zoologică?”. Richard Klein, citat în „Scientists in Germany Draft Neanderthal Genome”, *New York Times*, 12 februarie 2009 (http://www.nytimes.com/2009/02/13/science/13neanderthal.html?_r=1&partner=rss&emc=rss).

sau șase perechi de coarne de capră sălbatică. Totuși, situl de la Teșik-Taș este plin de coarne de capră, iar Movius nu a publicat niciodată un plan sau fotografii ale descoperirilor pentru a-i convinge pe sceptici că acestea ar fi fost dispuse după un anumit tipar.

Pentru a răspunde tranșant la această întrebare, avem nevoie de dovezi mai clare. Personal, cred că nu există fum fără foc și că neanderthalienii aveau într-adevăr o anumită formă de viață spirituală. Poate că aveau chiar femei vindecătoare și șamani, ca Iza și Creb din *The Clan of the Cave Bear*. Dar, fie că acest lucru este adevărat, fie că nu este, dacă mașina timpului pe care am amintit-o mai devreme v-ar transporta la Shanidar și la Zhoukoudian, ați putea remarca diferențe de comportament între Est și Vest, între Omul de la Pekin și neanderthalieni. Și atunci ați face eforturi să nu ajungeți la concluzia că Vestul era mai dezvoltat decât Estul. Este posibil ca acest lucru să fi fost adevărat deja acum 1,6 milioane de ani, când a fost trasată Linia lui Movius, dar în mod cert era adevărat în urmă cu 100.000 de ani. Din nou, se întrezărește spectrul unei teorii rasiste a predestinării pe termen lung: oare Vestul domină astăzi fiindcă europenii moderni sunt urmașii neanderthalienilor genetic superiori, în timp ce asiaticii sunt descendenții aceluia *Homo erectus* mai primitiv?

Pași mărunți

Nu.

Istoricilor le place să dea răspunsuri lungi, complicate la întrebări simple, dar de data aceasta lucrurile nu par a fi deloc încâlcite. Europenii nu sunt descendenți ai neanderthalienilor superiori, iar asiaticii nu sunt descendenți ai unui *Homo erectus* inferior. Începând cu aproximativ 70.000 de ani în urmă, o nouă specie de *Homo* – noi – a pornit din Africa și a înlocuit toate celelalte forme¹⁸. Specia căreia îi aparținem, *Homo*

¹⁸ Unele grupuri izolate, asemenea „hobbiților” de pe insula Flores, se pare că au supraviețuit până nu demult. Marinarii portughezi ajunși pe Flores în secolul al XVI-lea susțineau că au văzut aici niște oameni micuți, păroși, care locuiau în peșteri și abia puteau vorbi. Au trecut mai mult de 100 de ani de când prezența lor a fost atestată prin mărturii, dar se spune că asemenea oameni există și astăzi în Java. Recent s-a găsit un fir de păr despre care se presupune că ar fi aparținut unuia dintre aceștia, dar un test ADN a

sapiens („omul inteligent”) s-a amestecat cu indivizii din specia neanderthaliană de-a lungul timpului. Locuitorii moderni ai Eurasiei au în comun cu neanderthalienii între 1 și 4% din materialul genetic, însă oriunde, fie în Franța, fie în China, este vorba despre aceleași 1-4 procente¹⁹. Răspândirea omului modern a uniformizat situația, nivelând diferențele. Evoluția, firește, continuă și, de când am început să ne răspândim pe glob, au apărut variații locale în privința culorii pielii, a formei feței, a staturii, a toleranței la lactoză și nenumărate altele. Dar, dacă ne uităm mai bine, acestea sunt lucruri neînsemnate. Oriunde te-ai duce, orice ai face, oamenii (în grupuri mari) sunt în mare măsură la fel.

Evoluția speciei noastre și faptul că a cucerit planeta au pus bazele unității biologice a umanității și, în consecință, temeiul oricărei explicații a motivului pentru care Vestul domină. Unitatea biologică a umanității exclude teoriile rasiale. Totuși, în ciuda importanței covârșitoare a acestor procese, originea oamenilor moderni nu este pe deplin elucidată. Până în anii '80, arheologii au aflat că scheletele mai mult sau mai puțin asemănătoare celor ale noastre au apărut prima oară acum aproximativ 150.000 de ani în estul și sudul Africii. Noile specii aveau fețele mai plate, mai retrase sub frunte decât oamenii-maimuță anteriori. Își foloseau mai puțin dinții drept unelte, aveau membre mai lungi și mai puțin musculoase, canale rahidiene mai largi și laringe mai bine poziționate pentru a vorbi. Cavitățile craniului lor erau puțin mai mici decât cele ale neanderthalienilor, dar calota craniană era mai înaltă și mai bombată, făcând loc unor centri ai vorbirii mai mari și unor straturi suprapuse de neuroni, care puteau efectua simultan un număr important de calcule.

După forma scheletelor, putem presupune că cel mai vechi *Homo sapiens* putea merge la fel ca noi, dar – în mod ciudat –, după părerea arheologilor, timp de aproape o sută de mii de ani a refuzat cu

demonstrat că are caracteristici absolut umane. Unii antropologi sunt de părere că, în cele din urmă, vom găsi aceste relicve ale umanității premoderne în pădurile javaneze ce se întind pe arii mai restrânse. Trebuie să recunosc că sunt sceptic.

¹⁹ Totuși, exemplarele de *Homo sapiens* care au rămas în Africa nu s-au încrucișat cu cei din specia neanderthaliană, iar locuitorii de astăzi ai Africii nu au deloc gene neanderthaliene. Semnificațiile acestui fapt necesită studii ulterioare.

încăpățănare să vorbească. Uneltele folosite de *Homo sapiens* și comportamentul său păreau foarte asemănătoare cu cele ale omului-maimuță anterior și – tot asemenea celorlalți oameni-maimuță, dar în mod total diferit de noi – la început, *Homo sapiens* părea că nu știe să facă lucrurile decât într-un singur fel. Indiferent de locul în care săpau arheologii în Africa, descopereau aceleași lucruri, nu foarte captivante. Asta s-a întâmplat până în momentul în care au început să efectueze săpături la situri cu vestigii ale *Homo sapiens* având o vechime mai mică de 50.000 de ani. La aceste situri mai noi reieșea că *Homo sapiens* începuse să facă tot felul de lucruri nu numai interesante, dar și în moduri diferite. De exemplu, arheologii au identificat nu mai puțin de șase stiluri diferite de unelte din piatră folosite în Egipt, pe Valea Nilului, între anii 50000 și 25000 î.Hr., în timp ce înainte, din Africa de Sud până la țărmurile Mediteranei un singur tip de unelte era predominant.

Oamenii inventaseră stilul. Pentru că își cioplea uneltele într-un fel, și nu în altul, un grup ajungea să se deosebească de vecinii săi. Cei ce le ciopleau într-un al treilea fel se remarcă ca o nouă generație, diferită de cei mai în vârstă. Schimbările aveau loc într-un ritm extrem de lent judecând după zilele noastre, când, dacă mă afixez cu un telefon vechi de patru ani, pe care nu pot înregistra videoclipuri, nu-mi pot repera locul pe hartă sau citi mesajele electronice, par un înapoiat, dar, în comparație cu ceea ce fusese înainte, schimbările erau foarte rapide.

Așa cum vă poate spune orice adolescent care vine acasă cu părul vopsit în verde și un nou piercing, cel mai bun mod de a vă pune în evidență este acela de a vă împodobi, dar, până acum 50.000 de ani, se pare că aproape nimeni nu gândea în felul acesta. Apoi, deodată, se pare că toată lumea a început să gândească astfel. După anul 50000 î.Hr., în nenumărate situri, arheologii au descoperit podoabe din os, colți de animale și fildeș. Dorința de a purta podoabe lasă în urmă asemenea obiecte care așteaptă să fie descoperite de noi. Foarte probabil, toate celelalte forme de împodobire a trupului pe care le cunoaștem atât de bine – coafura, machiajul, tatuajul, îmbrăcămintea – au apărut cam în aceeași perioadă. Conform unui studiu genetic destul de neplăcut,

păduchii, care ne sug sângele, dar trăiesc printre hainele noastre, au apărut acum 50.000 de ani, ca un mic bonus pentru primii cocheți.

„Ce minunată lucrare e omul!”, suspină Hamlet, când prietenii săi Rosencrantz și Guildenstern vin să îl spioneze. „Cât de nobilă îi este inteligența, ce nesfârșite îi sunt puterile, cât de potrivit și de admirabil e în alcătuirea și în mișcările sale, cât de aproape de îngeri prin faptele sale, cât de aproape de Dumnezeu prin cugetare!”⁶ Și, în toate acestea, cât de deosebit de omul-maimuță. În anul 50000 î.Hr., ființele umane moderne gândeau și acționau în cu totul alt plan decât strămoșii lor. Părea să se fi petrecut ceva extraordinar – ceva atât de profund și de încântător, încât, în anii '90, oameni de știință altfel foarte sobri au început să folosească figuri de stil. Unii vorbeau de un Mare Salt Înainte²⁰, alții despre Zorii Culturii Umane sau chiar despre un Big Bang al Conștiinței Umane.

Însă, cu tot dramatismul lor, aceste teorii ale Marelui Salt Înainte nu au fost niciodată pe deplin satisfăcătoare. Acestea ne cereau să ne imaginăm nu o transformare, ci două, prima (acum aproximativ 150.000 de ani) ducând la apariția trupurilor umane din epoca modernă, însă nu și a comportamentul uman modern, iar a doua (acum aproximativ 50.000 de ani) ducând la apariția comportamentului uman modern, dar lăsându-ne trupurile neschimbate. Explicația cea mai frecventă era că a doua transformare – Marele Salt – a început cu modificări pur neurologice, care au reconfigurat creierul pentru a face posibile modalitățile moderne de exprimare verbală, care, la rândul lor, au revoluționat comportamentul. Rămâne însă un mister în ce a constat această reconfigurare (și de ce nu a condus și la modificarea craniului).

Dacă știința evoluționismului a lăsat vreun loc și intervenției supranaturale, a unei forțe superioare care să insuflă un licăr de divinitate omului-maimuță, atunci, cu siguranță, acesta este locul

²⁰ Mao Zedong a creat această expresie în 1957, pentru a descrie experimentul său radical de industrializare și colectivizare a Chinei. Acesta a fost unul dintre cele mai mari dezastre din istoria universală și, până în 1962, când Mao a renunțat la acest program, foametea afectase probabil 30 de milioane de oameni (voi reveni la acest lucru în capitolul 10). Astfel, expresia „Marele Salt Înainte” este destul de nepotrivită pentru a descrie apariția ființelor umane complet moderne. Cu toate acestea, ea s-a răspândit.

respectiv. Când eram (mult) mai tânăr, îmi plăcea în mod deosebit povestea de la începutul romanului științifico-fantastic al lui Arthur C. Clarke, *2001: A Space Odyssey* (și a ecranizării memorabile, deși greu de urmărit, a lui Stanley Kubrick). Un monolit cristalin misterios căzut din spațiu pe pământ îi ajută pe oamenii-maimuță de pe planeta noastră să evolueze înainte să se stingă de foame. Seară de seară, Privește-Lună, masculul alfa al unui asemenea grup de pământeni simte ceea ce Clarke numește „tentaculele inchizitive strecurându-i-se pe căile nedestelenite ale creierului”⁷, în timp ce monolitul îi transmite viziuni și îl învață cum să arunce cu bolovani. „Atomii creierului său erau aranjați în structuri noi”, spune Clarke. Apoi, misiunea monolitului este îndeplinită: Privește-Lună ridică o piatră și sparge cu ea țeasta unui mistreț. În mod deprimant, viziunea lui Clark asupra aceluia Big Bang al Conștiinței Umane constă exclusiv din ucideri, culminând cu O-Ureche, liderul unui grup rival de oameni-maimuță, pe care Privește-Lună îl ucide. Până să se dezmeticească cititorul, deja ne aflăm în era spațială.

Clarke a plasat acest moment din *2001* în urmă cu trei milioane de ani, probabil pentru a povesti despre inventarea uneltelor de către *Homo habilis*, dar am întotdeauna impresia că momentul în care un monolit ar avea într-adevăr un rol bun de jucat este cel în care au apărut ființele umane complet moderne. Când am început să studiez arheologia la colegiu, am învățat să nu spun asemenea lucruri, dar nu pot să scap de sentimentul că explicațiile profesioniștilor erau mai puțin atrăgătoare decât cele ale lui Clark.

Marea problemă pe care o aveau arheologii în acele zile atât de îndepărtate ale studenției mele era aceea că nu efectuaseră săpături la foarte multe situri datând din perioada 200000-50000 î.Hr. În anii '90, pe măsură ce se făceau tot mai multe descoperiri, începea să fie clar că totuși nu am avut nevoie de monoliți. De fapt, chiar Marele Salt Înainte începea să se fărâmițeze într-o serie de Pași Mărunți prin care omenirea a înaintat pe parcursul a zeci de mii de ani.

Astăzi cunoaștem multe situri datând dinainte de anul 50000 î.Hr., unde se găsesc dovezi ale unui comportament care pare surprinzător de

modern. Să luăm, de exemplu, Pinnacle Point, o peșteră de pe țărmul Africii de Sud, unde au avut loc săpături în 2007. *Homo sapiens* s-a mutat aici acum aproximativ 160.000 de ani. Acesta este un lucru interesant în sine: în general, oamenii-maimuță anteriori evitau să se stabilească în zone de coastă, probabil fiindcă nu prea știau cum să își găsească hrana în asemenea locuri. Totuși, *Homo sapiens* nu numai că s-a îndreptat spre țărm – un comportament deosebit de modern –, dar, odată ajuns acolo, a fost suficient de inteligent să strângă, să deschidă și să prepare crustacee. De asemenea, cioplea pietre pentru a realiza obiecte mici, ușoare și ascuțite, pe care arheologii le numesc lamele, foarte bune pentru a fi utilizate ca vârfuri de sulită sau de săgeată – ceea ce Omul din Pekin ori neanderthalianul european nu a făcut niciodată.

În alte câteva locuri din Africa, oamenii desfășurau activități diferite, dar cu caracteristici la fel de moderne. Acum 100.000 de ani, în peștera Mumbwa, din Zambia, oamenii au împrejmuit câteva vetre cu dale din piatră, pentru a crea un ungher plăcut, în care ni-i putem imagina cu ușurință stând confortabil la povești, iar în zeci de locuri de pe coastele Africii, din extremitatea sa sudică până în Maroc și Algeria, în nord (și chiar dincolo de Africa, în Israel), oamenii ședeau și își petreceau timpul tăind și mărunțind cu răbdare coji de ouă de struț, pentru a realiza mărgelile, unele cu un diametru mai mic de un centimetru. Până în anul 70000 î.Hr., oamenii de la Katanda, din Congo, deveniseră pescari în adevăratul sens al cuvântului, cioplinind harpoane din os. Dar cel mai interesant sit este cel de la peștera Blombos, pe țărmul sudic al Africii, unde, pe lângă mărgelile din cochilii, arheologii au găsit un baton din ocră (un fel de minereu de fier) vechi de 77.000 de ani. Printre altele, ocrul se poate folosi pentru lipit și pentru etanșeizarea bărcilor, iar în perioadele mai noi a devenit foarte utilizat pentru desene, pentru realizarea unor semne de un roșu intens pe scoarța copacilor, pe pereții peșterilor și pe trupurile oamenilor. La Pinnacle Point s-au descoperit 57 de bucăți de ocră și, din anul 100000 î.Hr., ocrul se regăsește în aproape toate siturile africane, ceea ce probabil înseamnă că oamenilor de demult le plăcea să deseneze. Dar ceea ce pare cu adevărat remarcabil în privința batonului

de ocru de la Blombos este faptul că cineva a scrijelit pe el un model geometric, acesta devenind astfel în mod indiscutabil cea mai veche operă de artă din lume, chiar mai mult de atât, una creată pentru realizarea altor opere de artă.

În fiecare dintre aceste situri găsim unul sau două tipuri de exemple de comportament modern, dar niciodată întreaga paletă de activități devenite curențe după anul 50000 î.Hr. De asemenea, încă nu avem multe dovezi că activitățile de tip modern au rezultat dintr-un proces cumulativ, dezvoltându-se treptat, până când s-au impus. Dar, cu gândul la schimbările climatice, arheologii au început să aibă bănueli privind cauza acestor pași aparent mărunți făcuți de umanitate în evoluția spre modernitatea deplină.

Încă din anii '30 ai secolului al XIX-lea, geologii și-au dat seama că acele curburi de sedimente ce se întindeau pe kilometri întregi, descoperite în unele părți ale Europei și ale Americii de Nord, trebuie să fi fost create de ghețarii care, în deplasarea lor, au împins aceste deșeuri (și nu de potopul biblic, așa cum se crezuse anterior). Și astfel s-a născut ideea de „Eră Glaciară”, chiar dacă au mai trecut 50 de ani până când oamenii de știință au înțeles exact de ce au loc erele glaciare.

Orbita pământului în jurul soarelui nu este perfect circulară, fiindcă suntem atrași și de gravitația altor planete. Pe parcursul a 100.000 de ani, orbita noastră trece de la o formă aproape circulară (cum este acum), la una mai eliptică, apoi revine la forma anterioară. Și înclinația axei pământului se modifică la fiecare 22.000 de ani, iar felul în care planeta se rotește în jurul acestei axe se schimbă la 41.000 de ani. Oamenii de știință le-au numit cicluri Milankovici, după matematicianul sârb care a calculat amănunțit aceste variații în timpul detenției sale din Primul Război Mondial (a fost o detenție în condiții foarte onorabile, întrucât Milankovici era liber să își petreacă toată ziua în biblioteca Academiei Ungare de Științe). Modelele se combină și recombina într-un mod extrem de complex, dar, în decurs de aproximativ 100.000 de ani, aceste cicluri ne poartă de la expunerea la radiații solare ceva mai mari

decât media, distribuite neuniform pe parcursul anului, la o expunere ceva mai scăzută la radiații solare distribuite oarecum mai uniform.

Nimic din toate acestea nu are o relevanță prea mare, în afară de felul în care ciclurile Milankovici interacționează cu două tendințe geologice. În primul rând, în ultimele 50 de milioane de ani, deriva continentelor a împins majoritatea maselor de pământ la nord de ecuator, iar existența unei emisfere constituite mai ales din pământ și a alteia mai ales din apă a amplificat efectele variațiilor sezoniere ale radiațiilor solare. În al doilea rând, aproximativ în aceeași perioadă, activitatea vulcanică a scăzut. În atmosfera noastră există (pentru moment) mai puțin dioxid de carbon decât în era dinozaurilor și, din această cauză, planeta a trecut – vreme îndelungată, până nu demult – printr-un proces constant de răcire.

Aproape pe tot parcursul istoriei Pământului, iernile au fost suficient de reci încât să ningă la poli și ca această ninsoare să înghețe, dar, în mod normal, soarele topea această gheață în fiecare vară. Totuși, cu 14 milioane de ani în urmă, din cauza reducerii activității vulcanice, Pământul se răcise atât de mult, încât, la Polul Sud, unde există o masă terestră mare, soarele de vară nu a mai topit zăpada. La Polul Nord, unde nu există masă terestră, gheața se topește mai ușor, dar, până în perioada de acum 2,75 de milioane de ani, temperatura scăzuse suficient încât gheața să reziste de-a lungul întregului an și în această regiune. Acest lucru a avut consecințe enorme, fiindcă, de fiecare dată când ciclurile Milankovici ofereau Pământului mai puțină radiație solară, distribuită mai uniform pe parcursul anului, calota de gheață a Polului Nord se extindea spre nordul Europei, spre Asia și America, blocând mai multă apă, făcând pământul mai arid și scăzând nivelul mării, reflectând mai mult radiațiile solare și reducând în continuare temperaturile. Atunci Pământul a intrat într-o Eră Glaciară, până când planeta s-a răsucit, s-a înclinat și a revenit într-un loc mai cald, iar gheața s-a retras.

În funcție de cum calculăm, au existat între 40 și 50 de ere glaciare, iar cele două din perioada 190000-90000 î.Hr. – milenii cruciale în evoluția umană – au fost deosebit de aspre. Lacul Malawi, de exemplu,

avea în anul 135000 î.Hr. a douăzecea parte din cantitatea actuală de apă. Mediul mai aspru trebuie să fi schimbat regulile de supraviețuire, ceea ce ar putea constitui motivul răspândirii mutațiilor care au favorizat dezvoltarea creierului. De asemenea, ar putea explica de ce s-au descoperit atât de puține situri din această perioadă: probabil că ființele protoumane au dispărut. Unii arheologi și geneticieni estimează că, de fapt, în jurul anului 100000 î.Hr. abia dacă mai erau în viață 20.000 de *Homo sapiens*.

Dacă această nouă teorie este corectă, criza populației a realizat mai multe lucruri deodată. Pe de o parte, prin reducerea resurselor genetice, mutațiile se puteau răspândi mai ușor. Dar, pe de altă parte, dacă grupurile de *Homo sapiens* deveneau mai mici, acestea dispăreau mai ușor, făcând să dispară odată cu ele și toate mutațiile avantajoase. Și dacă, de asemenea, existau mai puține grupuri (așa cum se pare, judecând după numărul de situri cunoscute din această perioadă), acestea se întâlneau mai rar și aveau mai puține șanse să facă schimburi genetice și de informație. Ar trebui probabil să ne imaginăm că, timp de 100.000 de ani, mici cete de ființe protoumane au făcut mari eforturi să-și ducă viața în Africa, în medii ostile și imprevizibile. Nu se întâlneau, nu se încrucișau și nu făceau prea des schimburi de bunuri și de informații. Mutațiile genetice au prosperat în aceste locuri populate izolate, o parte din ele ducând la apariția unor ființe umane foarte asemănătoare cu noi, o altă parte, nu. Unele grupuri inventau harpoane, altele făceau mărgelile, dar cele mai multe nu creau nici harpoane, nici mărgelile, iar spectrul extincției le amenința pe toate.

Erau zile negre pentru *Homo sapiens*, dar, acum aproape 70.000 de ani, soarta le-a surâs. Estul și sudul Africii au devenit mai calde și mai umede, astfel încât vânătoarea și culesul se făceau mai ușor, iar ființele umane se reproduceau la fel de rapid precum sursele lor de hrană. *Homo sapiens* modern evoluase timp de multe sute de mii de ani, trecând prin multe încercări, erori și perioade de extincție, dar când clima s-a îmbunătățit, populațiile cu cele mai avantajoase mutații s-au

impus, încrucișându-se cu ființele umane cu creier mai mic. Nu a existat niciun monolit, niciun Mare Salt Înainte, doar mult sex și nou-născuți.

În decurs de câteva mii de ani, primii oameni au atins un punct de cotitură atât din punct de vedere demografic, cât și biologic. În loc să fie decimate atât de des, cetele de ființe umane moderne au devenit suficient de mari și de numeroase pentru a fi într-un contact permanent, pentru a-și schimba între ele genele și cunoștințele. Schimbările au început să se acumuleze, iar *Homo sapiens* a început să aibă în scurt timp un comportament diferit de cel al omului-maimuță. Și, odată ce s-a întâmplat acest lucru, zilele diferențelor biologice dintre Est și Vest erau numărate.

Plecarea din Africa – din nou

Schimbarea climei este rareori un proces simplu și, cu 70.000 de ani în urmă, în timp ce zonele din estul și sudul Africii în care locuia *Homo sapiens* deveneau mai umede, nordul Africii era tot mai arid. Strămoșii noștri, înmulțindu-se rapid în zonele de origine, au ales să nu se extindă acolo. În schimb, mici cete au migrat din regiunea în care se află astăzi Somalia și au traversat un pod terestru, ajungând în sudul Arabiei, apoi în Iran (figura 1.3). Cel puțin asta este ceea ce credem că trebuie să fi făcut. În Asia de Sud au avut loc relativ puține explorări arheologice, dar putem foarte bine presupune că cete de ființe umane moderne s-au deplasat în acest fel, fiindcă, până în anul 60000 î.Hr. ajunseseră în Indonezia, apoi traversaseră cu bărcile 50 de mile până la Lacul Mungo din sudul Australiei. Se deplasaseră de cincizeci de ori mai rapid decât *Homo erectus/ergaster* atunci când părăsise Africa, străbătând în medie mai mult de un kilometru și jumătate pe an, față de cei 32 de metri pe care îi făceau anterior oamenii-maimuță.

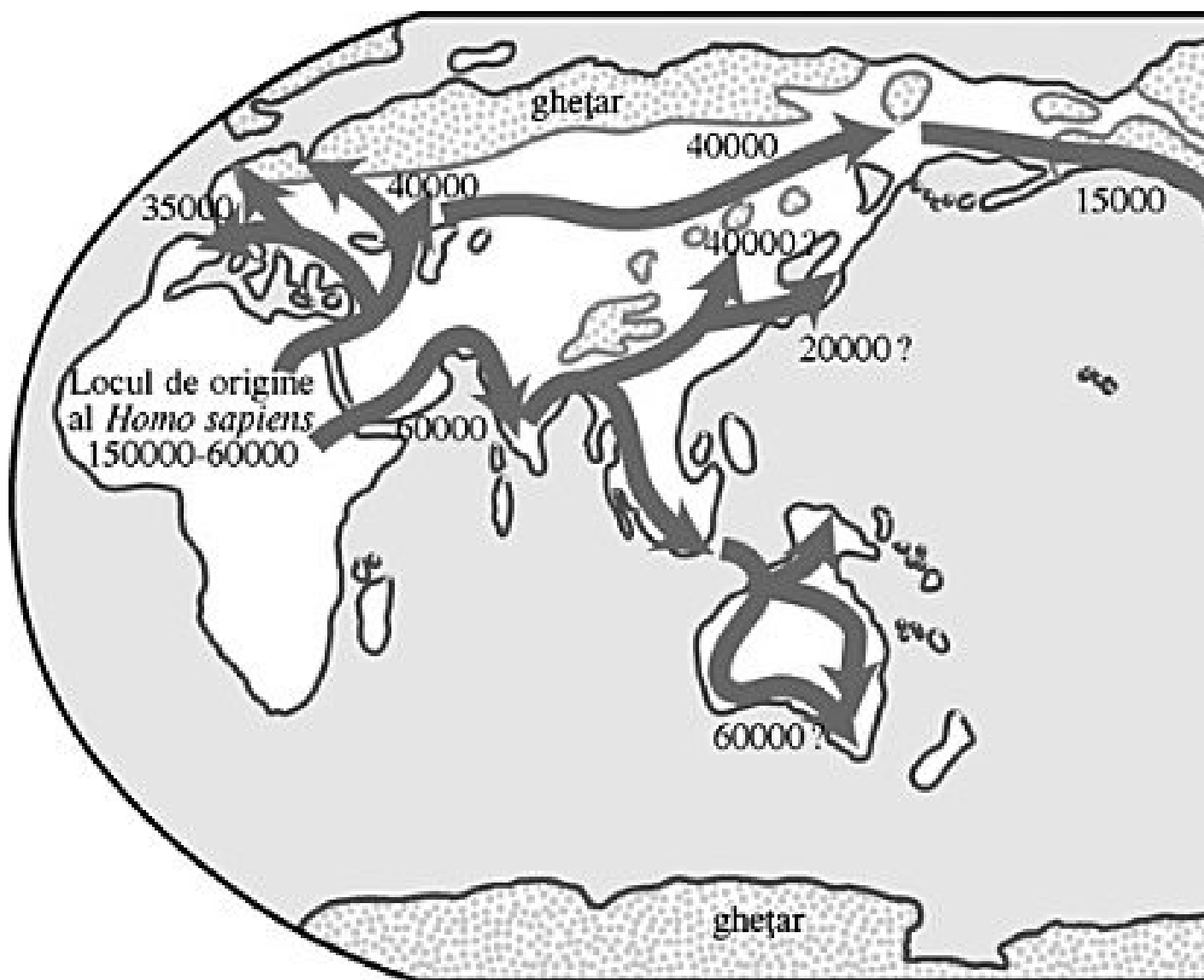

Figura 1.3. *Unitatea omenirii refăcută: migrația din Africa și răspândirea ființelor umane complet moderne aproximativ între anii 60000 și 12000 î.Hr. Cifrele indică cu câți ani în urmă au ajuns oamenii în fiecare parte a lumii, iar liniile reprezintă profilul coastelor la sfârșitul Ereii Glaciare, acum aproximativ 20.000 de ani*

În perioada dintre anii 50000 și 40000 î.Hr., un al doilea val migrator s-a deplasat probabil, prin Egipt, până în sud-vestul și centrul Asiei, de acolo ajungând în Europa. Suficient de inteligenți pentru a-și crea lame fine și ace din oase, aceste ființe umane moderne și-au croit și cusut îmbrăcăminte potrivită și și-au ridicat locuințe din colți și piei de mamut, transformându-și în cămin chiar și cele mai reci pustiuri ale Siberiei. În jurul anului 15000 î.Hr., oamenii au traversat podul terestru care lega

Siberia de Alaska și/sau au navigat în etape scurte pe lângă mal. Prin anul 12000 î.Hr. au lăsat coproliți (termen științific pentru „excremente”) în peșterile din Oregon și alge marine în munții din Chile. (Unii arheologi cred că oamenii au traversat și Atlanticul pe marginea calotelor glaciare care legau pe atunci Europa de America, dar, deocamdată, aceasta rămâne doar o speculație.)

Situația din Asia de Est este mai puțin clară. Un craniu uman absolut modern de la Liujiang, din China, ar putea avea o vechime de 68.000 de ani, dar există o serie de probleme tehnice legate de această dată, astfel încât cele mai vechi vestigii a căror dată nu este contestată provin de acum 40.000 de ani. Noi săpături vor stabili dacă ființele umane moderne au ajuns în China relativ devreme sau relativ târziu²¹, cert este însă că aceștia au ajuns în Japonia cu 20.000 de ani în urmă.

Se pare că oriunde se duceau, noii oameni provocau distrugere. Când *Homo sapiens* a ajuns pe continentele pe care oamenii-maimuță anteriori nici nu pusese piciorul, acestea erau pline de vânat de dimensiuni gigantice. Primii oameni veniți în Noua Guinee și în Australia au găsit aici păsări de 180 de kilograme care nu zburau și șopârle de o tonă. Până în anul 35000 î.Hr., acestea au dispărut. Descoperirile de la Lacul Mungo și de la alte câteva situri sugerează faptul că oamenii au ajuns aici în jurul anului 60000 î.Hr., ceea ce înseamnă că ființele umane și megafauna au coexistat timp de 25 de milenii, dar unii arheologi nu sunt de acord cu aceste date, considerând că sosirea oamenilor a avut loc abia acum 40.000 de ani. Dacă aceștia au dreptate, înseamnă că animalele enorme au dispărut în mod suspect la scurt timp după venirea oamenilor. Pe continentul american, primii coloniști umani de acum 15.000 de ani au întâlnit cămile, elefanți și leneși tereștri gigantici. În 4.000 de ani, și aceste animale au dispărut. Coincidența dintre momentul în care a sosit *Homo sapiens* și cel al dispariției acestor ființe gigantice este cel puțin uimitoare.

Nu există nicio dovadă directă că oamenii ar fi vânat aceste animale, determinându-le dispariția sau că le-ar fi gonit din preajma lor, iar

²¹ Unii arheologi chinezi sunt de părere că ființele umane moderne au apărut în China în mod independent. Voi discuta mai jos această idee.

explicațiile alternative pentru dispariție (cum ar fi schimbarea climei sau exploziile unor comete) sunt foarte numeroase. În schimb, este mai puțin controversat faptul că, atunci când oamenii moderni au pătruns în medii ocupate deja de oameni-maimuță, oamenii-maimuță au dispărut. Oamenii moderni au ajuns în Europa în jurul anului 35000 î.Hr. și, în decurs de 10.000 de ani, neanderthalienii au dispărut de peste tot, în afară de limitele muntoase ale continentului. Cele mai târzii vestigii neanderthaliene pe care le cunoaștem, din Gibraltar, în sudul Spaniei, datează aproximativ din anul 25000 î.Hr. După ce au dominat Europa preț de 150.000 de ani, neanderthalienii pur și simplu au dispărut.

Dar detaliile privind felul în care oamenii moderni i-au înlocuit pe oamenii-maimuță sunt cruciale pentru a decide dacă explicația rasială a dominației Vestului are vreun sens. Nu știm încă dacă strămoșii noștri au ucis cu îndârjire speciile mai puțin înzestrate intelectual sau doar le-au eliminat din competiția pentru hrană. În majoritatea siturilor, vestigiile oamenilor moderni pur și simplu le înlocuiesc pe cele ale neanderthalienilor. Astfel, ar reieși că schimbarea a fost bruscă. Principala excepție se găsește în Grotă Renilor din Franța, unde se pare că etapa viețuirii neanderthalienilor și cea a omului modern au alternat între anii 33000 și 35000 î.Hr., iar straturile neanderthaliene conțin fundații din piatră pentru colibe, unelte din os și coliere din colți de animal. Arheologii au fost de părere că neanderthalienii au învățat de la oamenii moderni și s-au îndreptat spre Zorii Conștiinței neanderthaliene. Numeroasele batoane de ocră descoperite în situri neanderthaliene din Franța (nouă kilograme într-o singură grotă) ar putea indica același lucru.

Ne putem imagina ușor neanderthalienii musculoși, cu fruntea îngustă, privind cum cei nou-veniți, mai agili, vorbăreți, își pictează trupurile și își construiesc colibe, străduindu-se apoi să repete aceste acțiuni cu degetele lor butucănoase, sau poate dând carnea unui animal abia ucis în schimbul vreunei podoabe. În *The Clan of the Cave Bear*, Jean Auel i-a imaginat pe oamenii moderni alungându-i cu dispreț pe neanderthalienii „Capete-Plate”, în timp ce neanderthalienii încercau să

nu le stea în cale „Celorlalți”. Excepție făcea Ayla, o orfană umană de cinci ani, înfiată de clanul neanderthalian din Grota Ursului, gest având drept consecință o serie de transformări. Firește, totul este ficțiune, dar absolut plauzibilă (dacă nu ne luăm după acei arheologi lipsiți de romantism, care pun în evidență faptul că săpăturile neglijente constituie cea mai simplă explicație pentru straturile intercalate de vestigii neanderthaliene și umane din Grota Renilor, ceea ce înseamnă că nu există nicio dovadă directă a supoziției conform căreia Capetele Plate ar fi învățat de la Ceilalți).

Cel mai important aspect constă în relațiile sexuale. Dacă oamenii moderni i-au înlocuit pe neanderthalieni în vestul lumii vechi și pe *Homo erectus* în regiunile estice fără a se încrucișa, atunci teoriile rasiste care pun dominația vestică contemporană pe seama diferențelor biologice preistorice trebuie să fie greșite. Dar oare aceasta este ceea ce s-a întâmplat?

În anii '30, în perioada de glorie a așa-numitului rasism științific, unii specialiști în antropologia fizică insistau că chinezii moderni sunt mai primitivi decât europenii fiindcă craniile lor prezintă asemănări cu cele ale Omului din Pekin (mici protuberanțe în creștet, relativ mai plate, maxilare neproeminente, incisivi în formă de lopată). De asemenea, acești antropologi puneau în evidență faptul că craniile indigenilor din Australia prezentau unele asemănări cu craniul de *Homo erectus* indonezian de acum un milion de ani (protuberanțe în spate pentru prinderea mușchilor gâtului, sprâncene în formă de streășină, frunți teșite, dinți mari). Esticii moderni, conchideau acești cercetători (vestici), trebuie să fie descendenții acestor oameni-maimuță mai primitivi, în timp ce vesticii sunt descendenții neanderthalienilor mai evoluți. Iar acest lucru ar putea explica de ce Vestul domină.

Nimeni nu mai pune astăzi problema atât de tranșant, dar, dacă ne întrebăm cu toată seriozitatea de ce Vestul domină, trebuie să ne confruntăm cu posibilitatea că *Homo sapiens* s-a încrucișat cu oamenii premoderni și că, din punct de vedere biologic, populațiile estice au rămas mai puțin evolute decât cele vestice. Nu vom reuși niciodată ca,

prin săpături arheologice, să descoperim oameni ai cavernelor în timp ce se împerechează și, astfel, să vedem dacă, în Vest, *Homo sapiens* și-a amestecat genele cu neanderthalienii, iar în Est cu Omul din Pekin, dar, din fericire, nici nu avem nevoie de așa ceva. Dacă asemenea întâlniri au avut loc, ar trebui să le putem observa consecințele în propriile noastre trupuri.

Fiecare dintre noi și-a moștenit ADN-ul de la toți strămoșii pe care i-am avut vreodată, ceea ce înseamnă că, teoretic, pot compara ADN-ul tuturor persoanelor în viață, pentru a realiza apoi un arbore genealogic, care să meargă până la cel mai recent strămoș comun. Însă, în practică, faptul că jumătate din ADN-ul organismului nostru provine de la mamă și cealaltă jumătate de la tată face ca descâlcirea informației să fie tot atât de dificilă precum încercarea de a reconstitui oul întreg dintr-o omletă.

Geneticienii au găsit un mod isteț de a aborda problema, concentrându-se asupra ADN-ului mitocondrial. În loc să fie reproduc sexual, ca majoritatea ADN-urilor, ADN-ul mitocondrial este transmis doar de femei (bărbații moștenesc ADN-ul mitocondrial de la mamele lor, dar nu îl transmit). În vremurile de demult, aveam toți același ADN mitocondrial, astfel încât, orice diferență dintre ADN-ul mitocondrial din trupul meu și cel din trupul dumneavoastră trebuie să fie rezultatul unor mutații întâmplătoare, nu al unor încrucișări sexuale.

În 1987, o echipă condusă de geneticianul Rebecca Cann a publicat un studiu privind ADN-ul mitocondrial al unor oameni aflați în viață, selectați din întreaga lume. Cercetătorii au identificat în datele obținute aproximativ 150 de tipuri și și-au dat seama că, indiferent de felul în care își sistematizau statistica, obțineau mereu trei rezultate-cheie. În primul rând, că în Africa există o diversitate genetică mai mare decât oriunde altundeva. În al doilea rând, că diversitatea din restul lumii reprezintă doar un subset al diversității din Africa. Și, în al treilea rând, că cele mai profunde – și, așadar, cele mai vechi – structuri ale ADN-ului mitocondrial provin din Africa, fără excepție. Concluzia era inevitabilă: ultimul strămoș comun de sex feminin al tuturor oamenilor din lume trebuie să fi trăit în Africa. Era Eva Africană, după cum a fost

supranumită imediat. După cum afirmau Cann și colegii săi, era „o mamă fericită”⁸. Aplicând estimările standard pentru rata mutațiilor în ADN-ul mitocondrial, ei au ajuns la concluzia că Eva a trăit acum 200.000 de ani.

Pe parcursul anilor '90, paleoantropologii au dezbătut concluziile echipei lui Cann. Unii au pus în discuție metodele folosite (există mii de moduri de a sintetiza rezultatele, teoretic, toate sunt valabile), alții dovezile (majoritatea africanilor din studiul inițial erau, de fapt, afroamericani), însă, indiferent de cine refăcea mostrele sau cifrele, rezultatele erau aproape la fel. Singura modificare adevărată a constat în aducerea perioadei în care a trăit Eva mai aproape de anul 150000 î.Hr. Pentru a încheia lucrurile cum se cuvine, Eva Africană a primit și un tovarăș la sfârșitul anilor '90, când progresele tehnicii au permis geneticienilor să studieze ADN-ul nuclear al cromozomului Y. La fel ca ADN-ul mitocondrial, acesta se reproduce în mod asexuat, dar se transmite doar pe linie masculină. Studiile au demonstrat că și ADN-ul cu cromozom Y are de asemenea cea mai mare varietate și cea mai veche ascendență în Africa, indicând existența unui Adam African care a trăit acum 60.000-90.000 de ani și care, în urmă cu aproximativ 50.000 de ani, s-a aflat la originea variantelor neafricane²². În anul 2010, geneticienii au mai descoperit un detaliu: imediat după ce au părăsit Africa, exemplarele de *Homo sapiens* s-au împerecheat cu neanderthalienii în suficientă măsură încât să preia un fragment din ADN-ul acestora, iar apoi au răspândit acest amestec de gene pretutindeni pe glob.

Dar unii paleoantropologi tot nu sunt convinși. Ei insistă că genetica are o relevanță mai mică decât asemănările pe care le-au remarcat la

²² Motivul pentru care, în mod ciudat, se spune că acel Adam African ar trăit cu 100.000 de ani după Eva Africană este faptul că aceste nume nu reprezintă nimic. Ei nu au fost primul bărbat și prima femeie *Homo sapiens*, ci doar cei mai recentii strămoși în care toți cei aflați astăzi în viață își pot regăsi genele. În general, bărbații au același număr de descendenți ca femeile (firește, fiindcă toți avem un tată și o mamă), dar media numărului de copii ai unui bărbat variază mai mult decât media numărului de copii ai unei femei, fiindcă unii bărbați procrează zeci de copii. Numărul relativ mare al bărbaților fără progenituri înseamnă că linia genetică a bărbaților dispare mai ușor decât cea a femeilor, iar liniile genetice masculine care supraviețuiesc converg spre un strămoș mai recent decât liniile feminine.

structura pe care o are scheletul de *Homo sapiens* vestic și cel de neanderthalian, pe de o parte și, pe de altă parte, cel de *Homo sapiens* estic și de *Homo erectus*. În locul modelului plecării din Africa, acești paleoantropologi au propus un model „multiregional”. E posibil, afirmă ei concesiv, ca, inițial, Pașii Mărunți prin care umanitatea a evoluat să fi fost făcuți, într-adevăr, în Africa, apoi însă, deplasările populației între Africa, Europa și Asia au determinat un transfer genetic atât de rapid, încât mutațiile benefice dintr-un loc s-au răspândit pretutindeni în decurs de câteva mii de ani. Drept urmare, în diferite zone ale lumii au evoluat în paralel tipuri umane moderne ușor diferite. Astfel s-ar explica atât dovezile constatate la schelete, cât și cele genetice și, totodată, ar însemna că esticii și vesticii sunt cu adevărat diferiți din punct de vedere biologic.

Asemenea multor teorii, multiregionalismul poate avea două tăișuri. Unii oameni de știință chinezi insistă că China este deosebită, deoarece – după cum afirma cotidianul *China Daily* – „omul chinez modern își are originea pe teritoriul actual al Chinei, și nu în Africa”⁹. Dar, de la sfârșitul anilor '90, în mod constant descoperirile au infirmat această idee. În estul Asiei, s-au analizat relativ puține mostre de ADN preistoric, și există chiar mai puțin material care ar putea alimenta teoriile multiregionaliștilor. Autorii studiului asupra cromozomului Y au ajuns chiar la concluzia că „datele nu susțin nici măcar o contribuție minimă *in situ* pe care hominizii ar fi adus-o originii omului cu anatomie modernă în estul Asiei”¹⁰. În Europa, studiile inițiale ale ADN-ului mitocondrial provenind de la neanderthalieni nu au descoperit niciun fel de suprapunere între acesta și ADN-ul mitocondrial al oamenilor (fie că este vorba de cel prelevat de la scheletele vechi de 24.000 de ani sau de la oamenii care trăiesc în Europa zilelor noastre), ceea ce sugerează faptul că neanderthalienii și *Homo sapiens* nu s-au încrucișat – probabil nu au putut să se încrucișeze – deloc. Decriptarea completă a genomului neanderthalian a demonstrat recent faptul că aceste supoziții erau exagerate și că odinioară neanderthalienii au inspirat, de fapt, suficient de multă pasiune în rândurile celor din specia *Homo sapiens* încât să

lase o mică amprentă asupra ADN-ului nostru; dar a demonstrat de asemenea faptul că această amprentă nu diferă câtuși de puțin din Franța până în China. Pretutindeni pe teritoriul Eurasiei oamenii (organizați în grupuri mari) sunt în general asemănători.

Dezbaterea privind originile multiregionale continuă și în prezent, iar descoperiri făcute în anul 2007 în Zhoukoudian și în Xuchang au fost anunțate cu surle și trâmbițe în chip de dovezi ce atestă faptul că oamenii moderni din China au evoluat din *Homo erectus*. Dar, chiar în momentul în care publicația ce avea să anunțe aceste descoperiri se afla sub tipar, alți cercetători păreau a fi dat lovitura de grație teoriei multiregionaliste. Complicatele lor studii, aplicând analiza regresivă multiplă asupra rezultatelor reieșite din măsurarea a peste 6.000 de cranii, au demonstrat că, dacă excludem influența climatului, diferențele constatate între tipurile de cranii din lume coincid de fapt cu dovezile oferite de ADN. Plecarea noastră din Africa și răspândirea în alte zone, pe parcursul ultimilor 60.000 de ani, a eliminat toate diferențele genetice apărute cu o jumătate de milion de ani înainte.

Teoriile rasiste care pun dominația Vestului pe seama biologiei nu au niciun temei real. Oamenii, în grupuri mari, sunt în bună măsură la fel, oriunde s-ar afla, și am moștenit cu toții aceeași minte neliniștită, inventivă, de la strămoșii noștri africani. Biologia în sine nu ne poate explica motivul pentru care Vestul deține supremația.

Picasso preistorici

Atunci, dacă teoriile rasiale sunt greșite, unde *au* început Estul și Vestul? Timp de mai mult de o sută de ani, răspunsul li s-a părut evident multor europeni: chiar dacă biologia nu este implicată, afirmau ei foarte convinși, europenii au fost superiori esticilor din punct de vedere cultural încă de la apariția oamenilor moderni. Dovezile care i-au convins au început să apară în 1879. Cartea lui Charles Darwin, *Originea speciilor*, publicată cu două decenii în urmă, făcuse din căutarea fosilelor o pasiune respectabilă, demnă de un aristocrat, astfel încât, asemenea

altora din clasa lui socială, Don Marcelino Sanz de Sautuola a început să caute oameni ai cavernelor pe moșiile sale din nordul Spaniei. Într-o zi, a vizitat împreună cu fiica lui peștera de la Altamira. Cum arheologia nu este prea distractivă pentru copiii de opt ani, în timp ce Sautuola se uita cu atenție pe jos, micuța Maria țopăia și se juca. „Deodată”, a povestit ea într-un interviu acordat mulți ani mai târziu, „am deslușit niște semne și forme pe tavan”¹¹. Maria a murmurat: „Uite, tati, tauri!”.

Era visul oricărui arheolog să aibă un asemenea moment în care să exclame: „O, Doamne!” – o clipă de uimire profundă, când timpul se oprește în loc și totul din jur dispare în umbra acelei descoperiri copleșitoare, de necrezut. De fapt, nu mulți arheologi au avut parte de un asemenea moment și probabil niciunul dintre ei pe măsura acestuia. Sautuola a văzut bizoni, cerbi, strat peste strat de animale multicolore acoperind o porțiune de șase metri din tavanul peșterii, unele contorsionate sau sărind, altele mergând vesel. Fiecare era redat încântător, impresionant. Când, peste ani, Picasso a vizitat peștera, a fost uluit. „Niciunul dintre noi nu ar putea picta așa”, a spus el. „După Altamira, totul este decadentă.”

Prima reacție a lui Sautuola a fost să râdă, dar, în scurt timp, „s-a entuziasmat atât de mult”¹², își amintea Maria, „încât abia mai putea vorbi”. Treptat, s-a convins că picturile erau cu adevărat foarte vechi (potrivit ultimelor studii, unele au peste 25.000 de ani). Dar în 1879, nimeni nu știa acest lucru. De fapt, când Sautuola a prezentat situl la Congresul Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică, desfășurat la Lisabona în 1880, profesioniștii au râs de el, determinându-l să coboare de pe scenă. Toți știau că oamenii cavernelor nu puteau avea asemenea realizări artistice. Sautuola, spuneau ei la unison, este fie un mincinos, fie un fraier. Sautuola își simțea onoarea lezată – și pe bună dreptate. Distrus, a murit opt ani mai târziu. Momentul în care i-a fost dat să exclame „O, Doamne!” i-a distrus viața.

De fapt, principalul critic al lui Sautuola a vizitat Altamira abia în 1902, după care și-a retractat în mod public afirmațiile anterioare. De atunci, s-au descoperit sute de alte peșteri preistorice care adăpostesc

picturi. Peștera Chauvet, din Franța, una dintre cele mai spectaculoase, descoperită relativ recent, în 1994, este atât de bine conservată, încât lasă impresia că artiștii tocmai au ieșit să ia repede o îmbucătură de carne de ren, urmând să se întoarcă dintr-o clipă în alta. O pictură de la Chauvet are 30.000 de ani, fiind astfel unul dintre cele mai vechi vestigii ale oamenilor moderni din vestul Europei.

Nicăieri altundeva în lume nu au fost descoperite asemenea peșteri. Migrarea din Africa a oamenilor moderni a eliminat toate deosebirile create de Linia lui Movius și toate diferențele biologice dintre speciile anterioare de oameni-maimuță. Dar este oare cazul să considerăm că adevăratul început al unei tradiții vestice speciale (și superioare) a avut loc acum 30.000 de ani printr-o cultură înzestrată cu un talent creativ neasemuit ce a umplut nordul Spaniei și sudul Franței cu artiști de valoarea lui Picasso?

Răspunsul, probabil în mod surprinzător, se găsește în pustirile înghețate ale Antarcticii. Acolo ninge în fiecare an, zăpada cea nouă acoperind ninsorile precedente și comprimându-le în straturi subțiri de gheață. Aceste straturi sunt ca o cronică a condițiilor meteorologice preistorice. Separându-le, climatologii le pot măsura grosimea, spunându-ne apoi cât de mult a nins, pot măsura proporția de izotopi de oxigen, aflând apoi temperaturile și pot compara cantitățile de dioxid de carbon și de metan, dezvăluind efectul de seră. Dar forarea straturilor de gheață este una dintre cele mai grele sarcini ale oamenilor de știință. În 2004, o echipă europeană a terminat operațiunea de forare a unui miez de gheață antarctic aflat la o adâncime de aproape trei kilometri și având o vechime uimitoare de 740.000 de ani, adică fiind din vremea în care neanderthalienii nu erau încă decât un vis al unor oameni-maimuță. Oamenii de știință au reușit acest lucru în pofida temperaturilor care coborau iarna sub -50°C și nu erau niciodată mai mari de -25°C , fiind nevoiți să ia totul de la capăt când sonda s-a înfundat, în 1999, și să folosească, pentru ultimii 90 de metri, un sac din plastic umplut cu etanol în chip de sondă improvizată.

Rezultatele studiilor efectuate asupra gheții de către acești supraoameni de știință au demonstrat foarte clar un lucru: lumea în care au trăit artiștii de la Altamira era foarte rece. Temperaturile începuseră iar să scadă brusc după ce oamenii moderni au părăsit Africa și, acum aproximativ 20.000 de ani – când un număr neegalat de artiști mângăleau pereții peșterilor cu ocră și cărbune –, Era Glaciară atinsese punctul culminant al frigului. Temperatura medie era cu 10° C mai scăzută decât cea din perioadele recente. Ceea ce înseamnă o diferență extraordinară. Asia, Europa și America erau acoperite de ghețari cu o grosime de câțiva kilometri, care mențineau în stare solidă atât de multă apă, încât nivelul mării era mai scăzut cu 90 de metri decât cel actual. Ai fi putut merge pe jos din Africa până în Anglia, Australia sau America fără să vezi marea. Dar nu prea ai fi vrut să vizitezi multe dintre aceste locuri. Pe marginea ghețarilor vântul urla, iar furtunile de nisip măturau imensele stepe aride, reci în timpul iernii și pustii vara. Chiar și în regiunile cu climă mai blândă, situate până la nivelul paralelei 40, verile scurte, ploile insuficiente și nivelurile reduse de dioxid de carbon din aer îngrădeau creșterea plantelor și mențineau la un nivel scăzut populațiile de animale (inclusiv oamenii). Lucrurile erau ca în cele mai rele zile dinaintea plecării din Africa a ființelor umane moderne.

În zona tropicală de astăzi, viața era mai ușoară decât în Siberia, dar, oriunde ar privi, arheologii observă că oamenii se adaptau la Era Glaciară în moduri oarecum asemănătoare. Trăiau în cete mici. În mediile mai reci, 12 oameni constituiau un grup mare. În regiunile mai blânde se puteau strânge laolaltă chiar de două ori mai mulți oameni. Ei au învățat când se coceau fructele și semințele anumitor plante și unde le pot găsi, când era sezonul de migrație al animalelor și unde le puteau captura. Astfel, se deplasau de colo până colo după plante și animale. Cei care nu au învățat aceste lucruri au murit de foame.

Asemenea mici cete se luptau între ele pentru a se reproduce. La fel ca vânătorii-culegătorii moderni din zonele marginale, se întâlneau din timp în timp pentru a face schimb de parteneri și de bunuri, pentru a-și spune povești și poate pentru a le vorbi zeilor, spiritelor și strămoșilor

lor. Aceste reuniuni trebuie să fi fost cele mai captivante evenimente sociale din agendă. Firește, noi doar presupunem, dar mulți arheologi sunt convinși că aceste zile de sărbătoare au dus la crearea acelor spectaculoase picturi din peșterile vest-europene: toți se îmbrăcau cu cele mai bune piei și se împodobeau cu mărgelile, își pictau fețele și făceau tot posibilul să își ornameze locurile sacre de întâlnire, făcându-le cu adevărat speciale.

Totuși, întrebarea firească este de ce – dacă viața era la fel de grea în Africa, Asia și Europa – asemenea picturi rupestre spectaculoase pot fi găsite doar în Europa. Răspunsul obișnuit, că europenii erau mai creativi din punct de vedere cultural decât toți ceilalți, pare foarte rezonabil, dar ar fi mai bine să punem problema în mod diferit. Istoria artei europene nu este un catalog continuu de capodopere începând cu Chauvet și terminându-se cu Chagall. După anul 11500 î.Hr., în peșteri nu s-au mai realizat picturi și au trecut multe milenii până când a apărut din nou ceva asemănător.

Este evident o greșală să căutăm rădăcinile dominației vestice într-o tradiție de 30.000 de ani a creativității europene, dacă această tradiție, de fapt, nu s-a mai manifestat apoi timp de câteva mii de ani. Poate ar trebui să ne întrebăm în schimb de ce nu s-au mai pictat peșteri, fiindcă, odată ce ne vom pune această întrebare, uimitorul descoperiri din Europa preistorică vor începe să pară a avea o legătură la fel de mare cu geografia și clima, precum și cu ideea caracterului special al culturii vestice.

În cea mai mare parte a Erei Glaciare, nordul Spaniei și sudul Franței au constituit zone excelente de vânătoare, în care turmele de reni migrau dinspre pășunile de vară spre cele de iarnă și invers. Dar când temperaturile au început să crească din nou, acum aproximativ 15.000 de ani (voi vorbi mai mult despre aceasta în capitolul 2), renii nu au mai migrat atât de departe în sud, iar vânătorii au pornit în urmărirea lor spre nord.

Nu poate fi o coincidență faptul că obiceiul de a picta din peșterile din vestul Europei au intrat în declin exact în acea perioadă. Tot mai puțini

artiști se strecurau sub pământ cu lămpile lor ce ardeau cu grăsime de animal și cu batoanele de ocru. Cândva în jurul anului 13500 î.Hr., ultimul artist a plecat. Probabil că nu a fost conștient de acest lucru, dar în acea zi străvechea tradiție a murit. În peșteri s-a lăsat întunericul și timp de multe mii de ani doar lilieci și picuratul apei mai tulburau liniștea mormântală.

De ce frumoasele picturi din peșteri nu s-au deplasat încet-încet spre nordul Europei după anul 11500 î.Hr. pe măsură ce vânătorii urmăreau renii în retragere? Poate pentru simplul motiv că vânătorii nord-europeni nu aveau atât de multe peșteri potrivite pentru pictat. În nordul Spaniei și în sudul Franței există extraordinar de multe peșteri adânci din calcar. În nordul Europei sunt mult mai puține. Eforturile oamenilor preistorici de a-și împodobi locurile de întâlnire au supraviețuit rareori astfel încât noi să le descoperim, în afară de cazurile în care zonele de vânătoare coincideau cu cele în care existau peșteri adânci. De fiecare dată când nu avea loc această coincidență fericită, oamenii se reuneau probabil mai aproape de suprafață sau chiar la suprafață. Expuse vântului, soarelui și ploii timp de 20.000 de ani, puține dintre lucrările lor artistice au supraviețuit.

Totuși, „puține” nu înseamnă „niciuna” și, uneori, avem noroc. Într-o peșteră din Namibia, atât de frumos numită Apollo 11, lespezi de piatră cu desene reprezentând rinoceri și zebre s-au desprins de pe pereți și, căzând, s-au păstrat sub sedimentele formate într-o perioadă cuprinsă între 19.000 și 26.000 de ani în urmă. Unele exemple din Australia sunt chiar mai vechi. La Sandy Creek, sedimentele minerale care au acoperit o parte a ciopliturilor de pe un perete datează de acum 25.000 de ani, iar urmele de pigment au între 26.000 și 32.000 de ani, iar la Carpenter's Gap, o bucată dintr-un perete pictat al peșterii a stat ascunsă sub sedimente timp de 40.000 de ani, ceea ce înseamnă că acest fragment este chiar mai vechi decât vestigiile de la Chauvet.

Niciunul dintre exemplele din Africa sau Australia nu se compară din punct de vedere estetic cu cele mai bune exemple din peșterile franceze sau spaniole și există câteva peșteri adânci situate în zone îndepărtate

de Europa Occidentală în care nu se găsesc picturi (ca aceea de la Zhoukoudian, reocupată acum 20.000 de ani). Ar fi o naivitate să susținem că toți oamenii se preocupau în egală măsură cu arta rupestră, cu atât mai puțin că toate tradițiile artistice sunt la fel de reușite. Dar, având în vedere problemele legate de conservare și faptul că arheologii au făcut investigații mai îndelungate și mai minuțioase în Europa decât în alte părți, chiar și cele mai puțin importante vestigii descoperite pe alte continente sugerează faptul că toți oamenii moderni, oriunde s-ar fi aflat, simțeau aceeași chemare artistică. Acolo unde condițiile pentru picturile rupestre nu erau atât de prielnice ca în Europa Occidentală, probabil că oamenii și-au concentrat energia în alte forme.

Figura 1.4 relevă foarte bine faptul că, în timp ce în Europa de Vest există numeroase vestigii de artă rupestră, mai spre est, figurinele umane și animale din os sunt mai frecvente. Dacă considerentele economice ale publicării cărții mi-ar fi permis, aș fi putut prezenta ilustrații cu zeci de figurine absolut extraordinare descoperite pretutindeni, din Germania până în Siberia. Cum nu am această posibilitate, o să mă limitez la a descrie cea mai recentă descoperire, cea din 2008, de la Hohle Fels, din Germania – o statueta de cinci centimetri a unei femei fără cap, dar cu sâni imenși, cioplită acum 35.000 de ani dintr-un fildeș de mamut. Cam în aceeași perioadă, vânătorii de la Malaya Söya, de lângă Lacul Baikal din Siberia – fără îndoială, unul dintre cele mai neospitaliere locuri de pe pământ – și-au făcut timp să graveze pe oase imaginea unor animale, iar în anul 25000 î.Hr. grupuri de până la 120 de oameni se strângeau la Dolní Vestonice, din Cehia, în colibe construite din oase și piei de mamut, și modelau din lut mii de figurine de animale, precum și, din nou, femei cu sâni mari. În Asia de Est, vestigiile sunt încă puține, dar prima descoperire – figurina minusculă a unei păsări, cioplită probabil acum 15.000 de ani dintr-un corn de cerb, găsită în 2009 la Xuchang – este atât de bine realizată, încât putem fi siguri că viitoarele săpături vor scoate la lumină și în China o tradiție artistică înfloritoare din Era Glaciară.

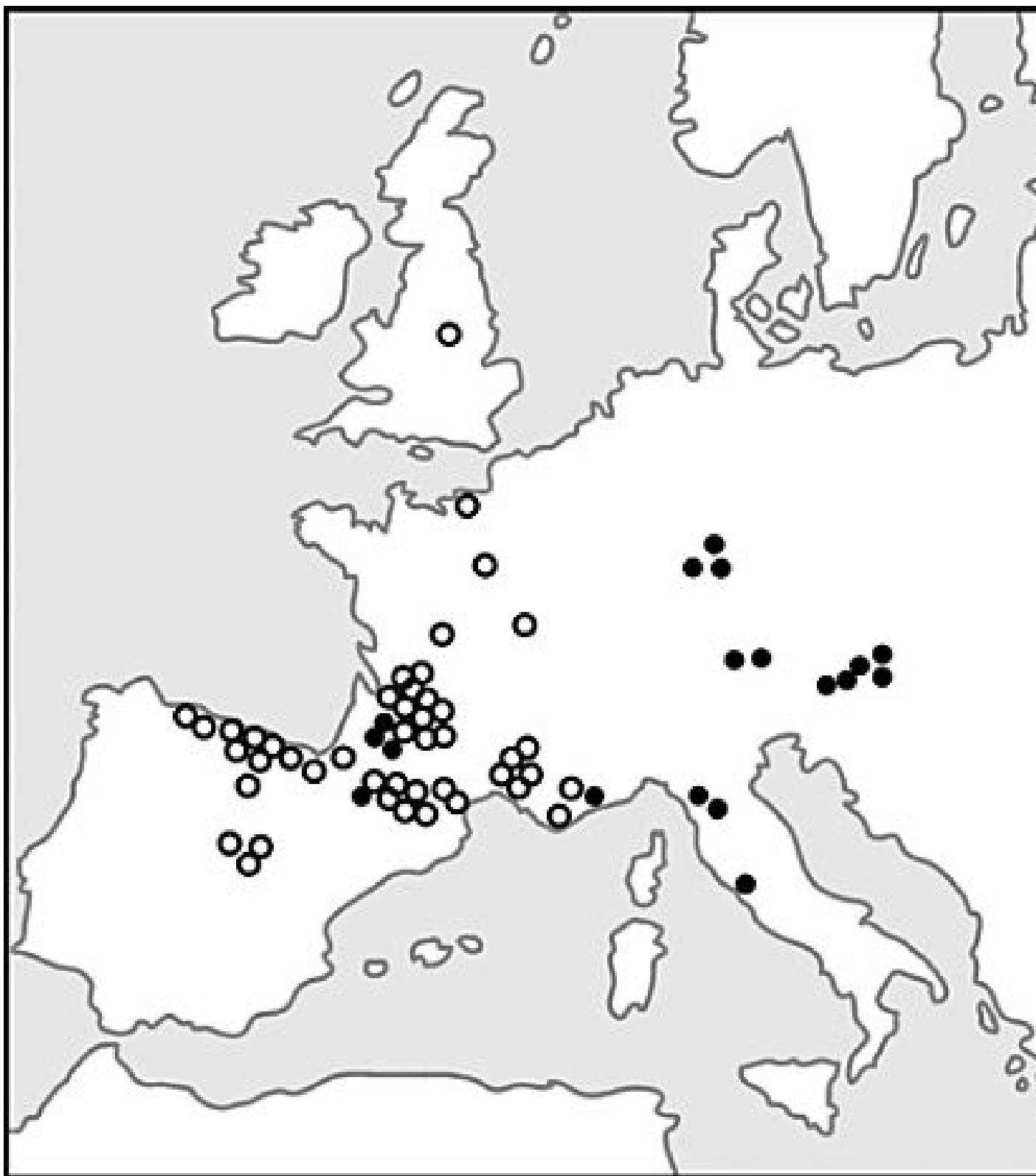

Figura 1.4. Începuturile culturii vestice? Cercurile albe reprezintă picturile rupestre de 12.000 de ani sau chiar mai vechi, iar cercurile negre localizează vestigiile de artă mobilă din aceeași perioadă

Se pare că, în Era Glaciară, ființele umane care populau alte regiuni decât Europa de Vest, nebeneficiind de condițiile datorită cărora Chauvet și Altamira au fost ceea ce au fost, au găsit alte mijloace de a-și exprima creativitatea. Există prea puține dovezi că oamenii-maimuță anteriori ar fi avut porniri artistice și imaginația pare să fie un apanaj al lui *Homo sapiens*. Acum 50.000 de ani, oamenii aveau capacitatea mentală de a căuta sensul acestei lumi și abilitățile de a reprezenta aceste sensuri în artă și (probabil, chiar dacă nu dispunem de dovezi) în poezie, muzică și dans. Putem afirma din nou că oamenii (în grupuri mari) par a fi toți în bună măsură la fel, oriunde s-ar afla. Cu toată splendoarea sa, Altamira nu făcea ca Vestul să fie altfel decât restul.

Diferențele tehnologice, intelectuale și biologice s-au acumulat timp de peste un milion de ani și jumătate după ce primii oameni-maimuță au plecat din Africa, împărțind lumea veche într-un Vest populat de neanderthalieni/*Homo sapiens* și un Est populat de *Homo erectus*. Acum aproximativ 100.000 de ani, Vestul se caracteriza printr-o tehnologie relativ avansată și chiar trăsături specifice umanității, în timp ce Estul părea tot mai înapoiat. Dar când ființele umane complet moderne au plecat din Africa acum 60.000 de ani, au nivelat toate aceste diferențe. Până în momentul în care ultima eră glacială a ajuns la apogeu, în urmă cu 2.000 de ani, „estul” și „vestul” nu mai erau decât puncte cardinale, direcția din care soarele răsărea și apunea. Mult mai multe erau lucrurile care îi uneau pe oamenii răspândiți din Anglia până în Siberia – și, în scurt timp, până peste ocean, în America – decât cele care îi separau. Fiecare ceată culegea și vâna, străbătând spații mari pe măsură ce plantele se pârguiau, iar animalele veneau și plecau. Fiecare trebuie să își fi cunoscut teritoriul în cele mai mici amănunte, putând să spună povești despre orice stâncă și copac. Fiecare își avea propria exprimare artistică, propriile tradiții, unelte și arme, spirite și demoni. Și, fără îndoială, fiecare știa că propriii lor zei îi iubesc, fiindcă, în ciuda tuturor adversităților, erau încă în viață.

Într-o lume atât de rece și de aridă, oamenii au ajuns cât de departe au putut. Și am putea bănuși că lucrurile s-ar fi oprit acolo dacă pământul nu s-ar fi cutremurat sub picioarele lor.

2

Vestul preia conducerea

Încălzirea globală

Oamenii cavernelor ce tremurau în jurul focului acum 20.000 de ani nu aveau cum să știe, dar lumea lor începuse să redevină mai caldă. Pe parcursul următorilor 10.000 de ani, schimbările climaterice și creierile lor extrem de agere aveau să transforme geografia, dând naștere unor moduri de viață specifice fiecărei regiuni, care s-au perpetuat până în zilele noastre. Estul și Vestul începeau să capete o semnificație.

Consecințele încălzirii globale erau năucitoare. Pe parcursul a două sau trei secole, în jurul anului 17000 î.Hr., nivelul mării a crescut cu 12 metri odată cu topirea ghețarilor care acoperiseră nordul Americii, Europa și Asia. Regiunea dintre Turcia și Crimeea, unde astăzi freamătă valurile Mării Negre (figura 2.1), fusese în Era Glaciară un bazin depresionar, dar topirea ghețarilor îl transformase acum în cel mai mare lac cu apă dulce din lume. Fenomenul s-a manifestat printr-o revărsare asemănătoare potopului biblic²³, în anumite etape, apa crescând cu câte 15 centimetri pe zi. Cu fiecare răsărit de soare, malurile avansau cu încă un kilometru și jumătate. Nimic din epoca modernă nu se poate compara cu ceea ce s-a petrecut atunci.

Schimbările suferite de orbita pământului declanșau oscilații constante între perioade de încălzire și cele de răcire, între îndestulare și

²³ În cartea *Noah's Flood*, scrisă în 1999, geologii William Ryan și Walter Pitman sunt de părere că povestea biblică este inspirată de revărsarea Mării Negre. Ei au datat potopul în jurul anului 5600 î.Hr., dar, potrivit unor studii mai recente, bazinul a fost inundat cu apă dulce probabil între 16000 și 14000 î.Hr., iar apa a devenit sărată după ce a intrat în contact cu Mediterana, în jurul anului 7400 î.Hr. Este puțin probabil ca o asemenea catastrofă petrecută foarte demult să fi inspirat povestea lui Noe, scufundarea regiunii în care se află astăzi Golful Persic fiind o sursă mai plauzibilă pentru poveștile despre potop din literatura antică.

foamete. Figura 2.2 înfățișează oscilațiile raportului dintre doi izotopi de oxigen în miezuri de gheață antarctică (menționate în capitolul 1), în funcție de schimbările climei. Abia aproximativ din anul 14000 î.Hr., când ghețarii topiți nu își mai revărsau apele reci în oceane, planeta a început să se încălzească. În jurul anului 12700 î.Hr., această transformare a ajuns galopantă și, pe parcursul unei singure generații, globul s-a încălzit cu aproximativ 15 °C, apropiindu-se cu trei-patru grade de temperaturile din perioadele recente.

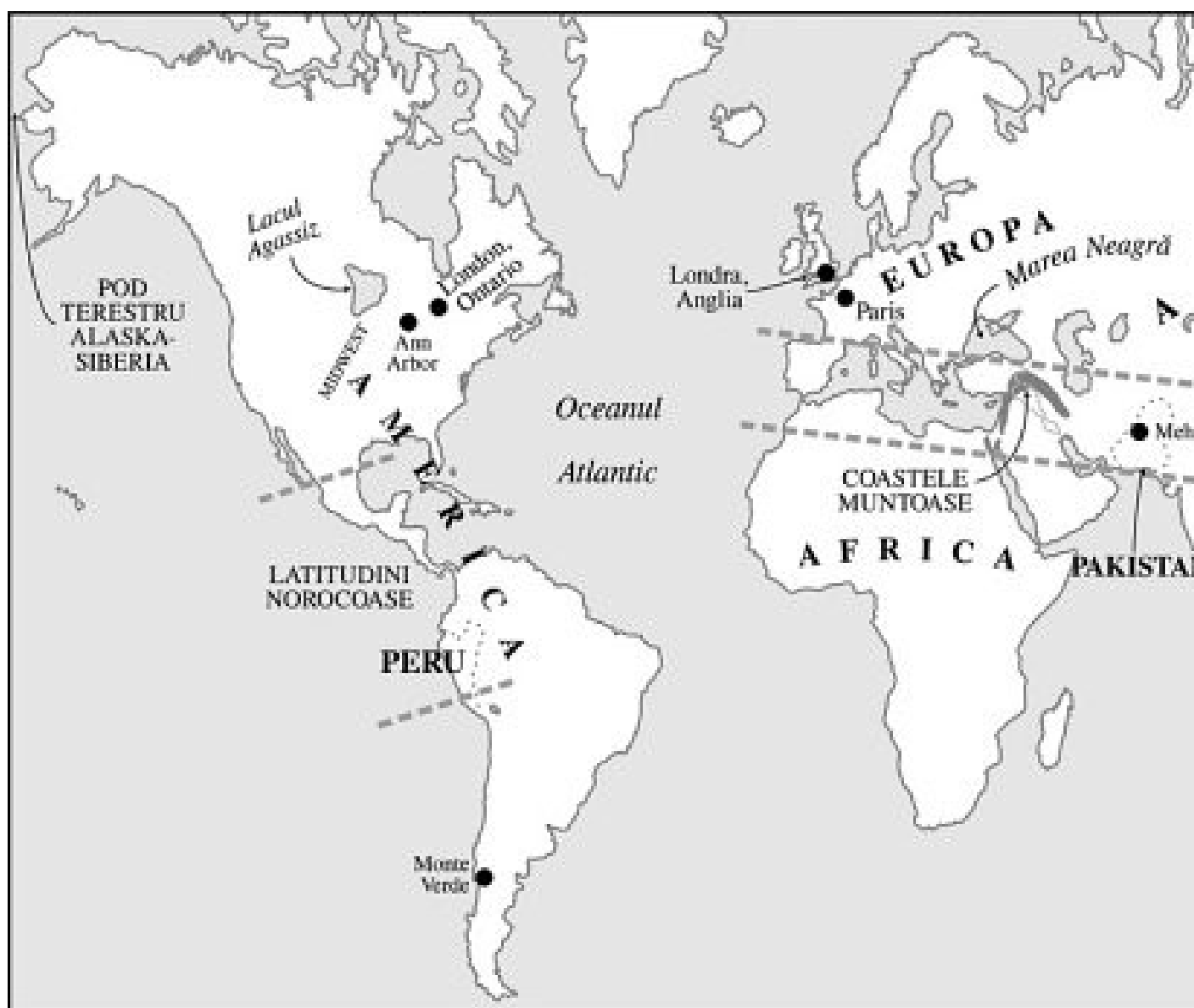

Figura 2.1. Imaginea de ansamblu: povestea din acest capitol văzută la nivel global

Creștinilor medievali le plăcea să creadă că universul este un mare lanț al existenței, începând cu Dumnezeu și sfârșind cu cea mai umilă rămă. Bogatul în castelul său, săracul la poarta sa – fiecare își avea locul desemnat într-o ordine atemporală. Dar ar fi mai bine să ne închipuim un mare lanț al energiei care nu este câtuși de puțin atemporal. Energia gravitațională structurează universul. Aceasta a transformat supra cosmică primordială în hidrogen și heliu, apoi a transformat aceste elemente simple în stele. Soarele nostru acționează ca un reactor nuclear imens, transformând energia gravitațională în energie electromagnetică, iar plantele de pe Pământ fotosintetizează o parte infimă a acesteia, obținând energie chimică. Apoi animalele mănâncă plantele și metabolizează energia chimică, obținând energie cinetică. Interacțiunea dintre gravitația soarelui și cea a altor planete creează forma orbitei terestre, determinând cantitatea de energie electromagnetică pe care o primim, cantitatea de energie chimică pe care o produc plantele și cantitatea de energie cinetică pe care o obțin animalele. Iar aceasta determină tot restul.

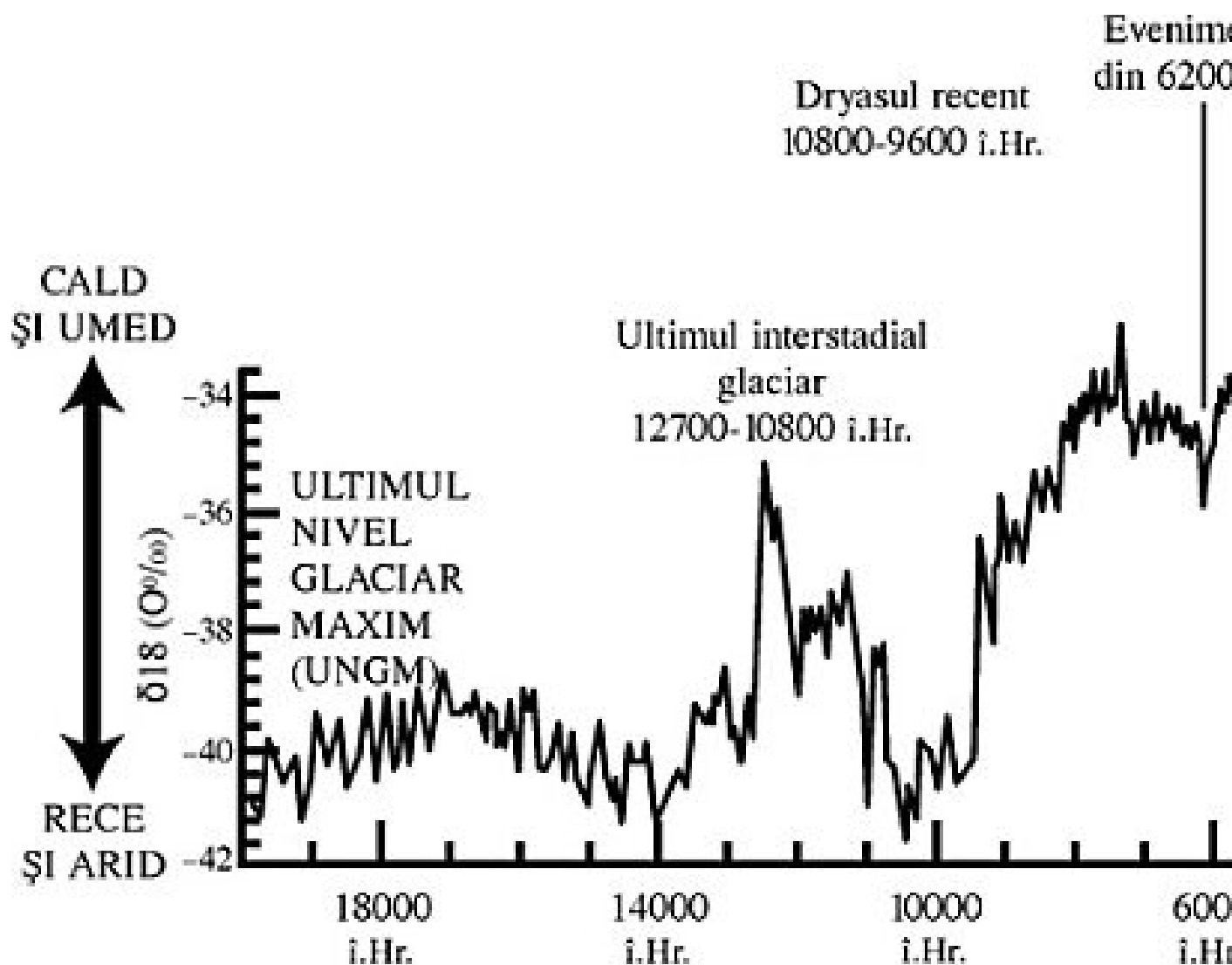

Figura 2.2. *O poveste cioplită în gheață: proporția de izotopi de oxigen în bulele de aer prinse în masa de gheață antarctică, dezvăluind oscilația dintre vremea caldă/umedă și cea rece/aridă pe parcursul ultimilor 20.000 de ani*

În jurul anului 12700 î.Hr., Pământul a avansat în marele lanț al energiei. Mai mult soare însemna mai multe plante, mai multe animale și mai multe posibilități pentru oameni în privința hranei, a muncii, a reproducerii. Fiecare individ și fiecare mică ceață își combina probabil aceste posibilități într-un mod specific, dar, în linii generale, oamenii au reacționat la acest avans câștigat în cadrul marelui lanț al energiei într-un mod oarecum asemănător cu plantele și animalele pe care le culegeau și le vâneau: s-au înmulțit. Fiecărui om aflat în viață în anul

18000 î.Hr. (probabil, în total, o jumătate de milion) îi corespundeau alți 12 în anul 10000 î.Hr.

Felul în care oamenii au perceput experiența încălzirii globale a depins de locul în care trăiau. În emisfera sudică, marile oceane au moderat impactul schimbării de climă, dar nordul a cunoscut diferențe dramatice. Pentru culegătorii și vânătorii din regiunea în care avea să se formeze bazinul Mării Negre, încălzirea a constituit o catastrofă, iar situația oamenilor care trăiau pe câmpiile de pe litoralul mării a fost doar cu puțin mai bună. În Era Glaciară, ei beneficiaseră de cele mai abundente resurse existente în lume, dar o climă mai caldă însemna un nivel mai ridicat al mărilor. În fiecare an se retrăgeau din fața valurilor care înghițeau încă un pic din vechile lor terenuri de vânătoare, până când, în cele din urmă, au pierdut totul²⁴. Dar pentru majoritatea oamenilor din emisfera nordică, ascensiunea în marele lanț al energiei a fost, incontestabil, benefică. Oamenii puteau merge spre nord în căutarea plantelor și a animalelor, ajungând în regiuni care înainte fuseseră insuportabil de reci și, până în anul 13000 î.Hr. (data exactă este controversată), oamenii s-au răspândit în America, acolo unde niciun om-maimuță nu pusese piciorul înainte. Până în anul 11500 î.Hr., oamenii atinseseră limita sudică a continentului, îi escaladaseră munții și pătrunseseră în pădurea ecuatorială. Omenirea începuse să stăpânească pământul.

Grădina Edenului

Cei mai mari beneficiari ai încălzirii globale trăiau pe o fâșie a „Latitudinilor Norocoase”, cuprinse aproximativ între paralelele 20 și 35

²⁴ Unii sunt de părere că, în Era Glaciară, pe câmpiile litorale s-au dezvoltat civilizații uimitoare, mai bogate decât Atlantida, dar acestea au dispărut după anul 12700 î.Hr., înghițite de nivelul în creștere al mării. În general, arheologii nu iau în seamă această idee, nu fiindcă ar încerca să ascundă adevărul, ci pur și simplu pentru că nu este plauzibilă. Pe lângă alte considerente, această supoziție ne cere să credem că nimeni din zonele interioare mai înalte (adică cele care nu au fost acoperite de apă) nu a avut legături comerciale cu orașele dispărute sau nu a încercat să le imite realizările. Deși s-au făcut săpături arheologice timp de peste 100 de ani, nu s-au găsit obiecte uimitoare aparținând unor civilizații pierdute. De pe fundul mării, traulerele aduc permanent la suprafață unelte din piatră și oase de mamut din Era Glaciară, dar artefactele mai deosebite se încăpățânează să nu iasă la lumină.

latitudine nordică în lumea veche și între paralele 15 latitudine sudică și 20 latitudine nordică în lumea nouă (vezi figura 2.1). Plantele și animalele care se dezvoltaseră în această zonă temperată în Era Glaciară s-au înmulțit într-un ritm extraordinar după anul 12700 î.Hr., în special, din câte se pare, la cele două extremități ale Asiei, unde cerealele sălbatice – precursori ale orzului, grâului și secarei în sud-vestul Asiei, orezului și meiului în Asia de Est – au suferit modificări și au început să aibă semințe mari, pe care culegătorii le puteau fierbe sub formă de terci sau le puteau măcina, pentru a le coace apoi drept pâine. Nu aveau decât să aștepte până ce plantele ajungeau la maturitate, apoi să le scuture și să strângă semințele. Experiențele efectuate asupra plantelor sălbatice din sud-vestul Asiei indică faptul că, din plantele crescute pe o suprafață de numai un hectar, se putea obține o tonă de semințe comestibile. Cu fiecare calorie de energie consumată pentru cules se câștigau 50 de calorii alimentare. Era epoca de aur a culesului.

În Era Glaciară, vânătorii și culegătorii cutreierau terenurile în cete mici, fiindcă alimentele se găseau în cantități mici, dar, de acum, descendenții lor începeau să își schimbe obiceiurile. Asemenea speciilor de animale cu creier mai mare (fie că vorbim despre albine, delfini, papagali sau despre rudele noastre cele mai apropiate, maimuțele), oamenii au o tendință instinctivă de a forma grupuri. Suntem ființe sociabile.

Poate că animalele cu creier mai mare au ajuns să facă acest lucru fiindcă au fost suficient de deștepte încât să observe că grupurile au mai mulți ochi și mai multe urechi decât fiecare individ izolat și că pot repera mai bine dușmanul. Sau poate, după cum sugerează unii evoluționiști, traiul în grup a precedat existența unui creier mare, determinând ceea ce specialistul în științe cognitive Steven Pinker numește „cură înarmării cognitive”¹, în care animalele ce reușeau să bănuiască gândurile și intențiile celorlalte animale – identificându-și prietenii și dușmanii, pe cei ce erau dispuși să împartă și pe cei ce nu erau – s-au impus în fața celor cu creiere incapabile de asemenea performanțe.

Oricare ar fi realitatea, am evoluat astfel încât să ne placem unii pe alții, iar strămoșii noștri au exploatat ascensiunea Pământului în marele lanț al energiei prin constituirea unor grupuri permanente mai mari. Până în anul 12500 î.Hr., pe Latitudinile Norocoase nu mai era un lucru neobișnuit ca oamenii să trăiască în grupuri de câte 40 sau 50, sau câteodată de peste 100.

În Era Glaciară, oamenii aveau tendința să poposească, să consume plantele și să vâneze animalele pe care le puteau găsi, apoi să se mute într-un alt loc, după aceea în altul și tot așa. Încă mai înălțăm imnuri omului călător, hoinar, liber ca pasărea cerului și așa mai departe, dar când marele lanț al energiei a oferit cu adevărat posibilitatea sedentarizării, căminul ne-a atras mult mai mult. Oamenii din China au început să facă obiecte de olărie (o idee proastă pentru cineva care are de gând să se tot strămute după câteva săptămâni) încă din anul 16000 î.Hr., iar în zonele înalte din Perú, în jurul anului 11000 î.Hr., vânătorii-culegători construiau ziduri pe care le mențineau curate – un comportament lipsit de sens pentru oamenii foarte mobili, dar absolut justificat pentru cei ce trăiau într-un loc timp de mai multe luni.

Cele mai clare dovezi ale agregării și sedentarizării provin din zona numită de arheologi Coastele Muntoase, zona cu relief ridicat din sud-vestul Asiei, arcuită în jurul văilor Tigrului, Eufratului și Iordanului. Voi dedica cea mai mare parte a capitolului de față acestei regiuni în care a avut loc prima desprindere importantă a umanității de modurile de viață ale vânătorilor-culegători – și, prin aceasta, nașterea Vestului.

Situl de la 'Ain Mallaha, din Israelul de astăzi (figura 2.3; cunoscut și ca Eynan) oferă cel mai bun exemplu pentru ceea ce s-a petrecut. În jurul anului 12500 î.Hr., oameni, deveniți astăzi anonimi, au construit aici case circulare semisubterane, uneori cu un diametru de 9 metri, folosind pietre pentru ziduri și trunchiuri de copac pentru susținerea acoperișurilor. Resturi alimentare carbonizate relevă faptul că strângeau o diversitate uimitoare de semințe și de fructe cu coaja lemnoasă, care se coceau în diferite perioade ale anului, le depozitau în gropi cu tencuială impermeabilă și le măcinau folosind pietre. S-au păstrat de la

ei, împrăștiate în tot satul, oase de reni, vulpi, păsări și (mai ales) gazele. Arheologilor le plac dinții de gazelă, al căror smalt are proprietatea minunantă de fi colorat diferit vara față de iarnă, creând astfel posibilitatea stabilirii anotimpului în care a murit animalul. La 'Ain Mallaha s-au găsit colți de ambele culori, ceea ce probabil înseamnă că oamenii au locuit în acel loc pe toată perioada anului. Nu cunoaștem alte situri contemporane cu acesta nicăieri în lume, în afară de cele din regiunea Coastelor Muntoase.

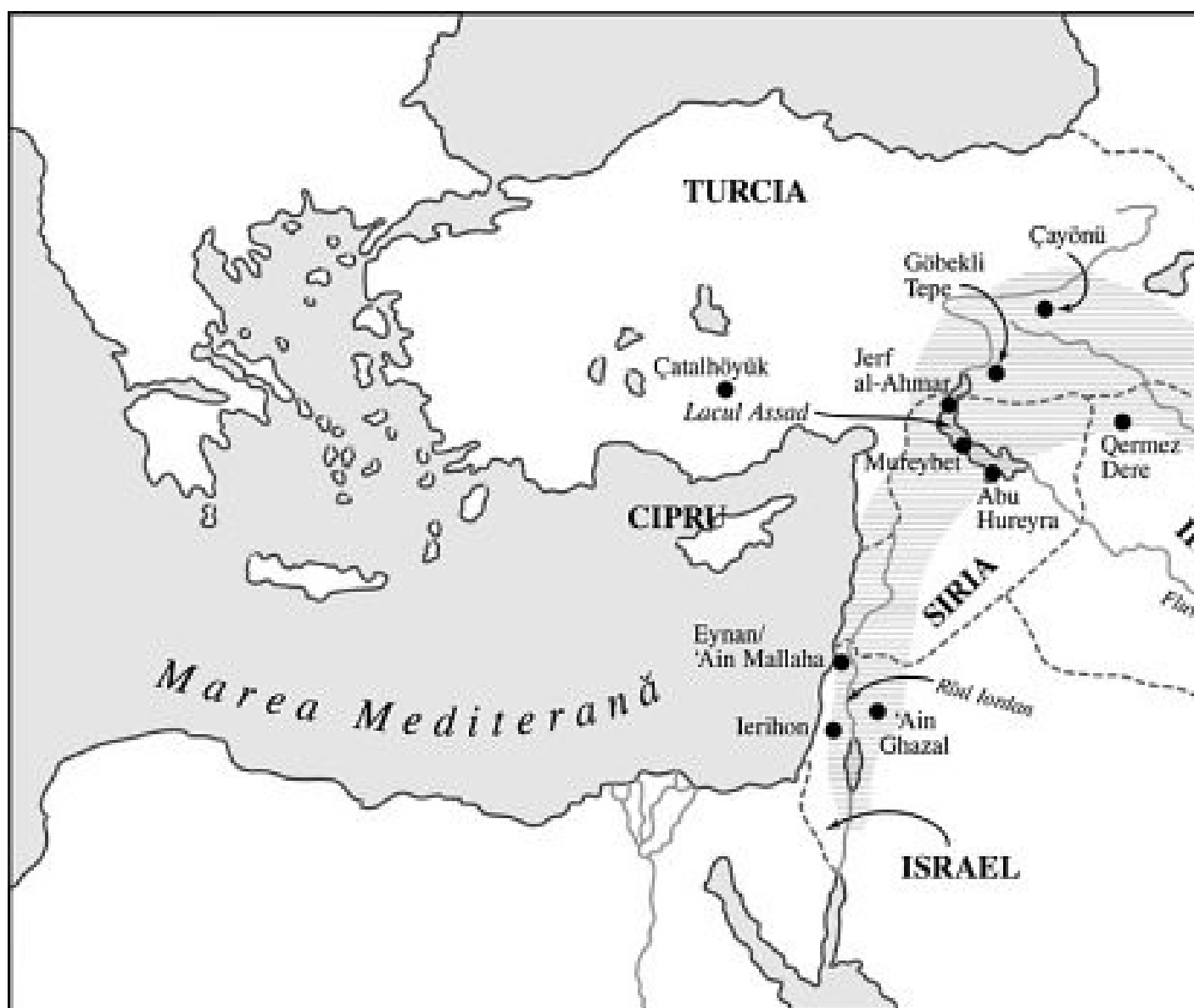

Figura 2.3. Începutul Vestului: siturile de pe Coastele Muntoase și din jurul acestora menționate în capitolul de față

Sedentarizarea în grupuri mai mari trebuie să fi schimbat relațiile dintre oameni și a oamenilor cu lumea înconjurătoare. În trecut, oamenii fuseseră nevoiți să se deplaseze în căutarea hranei, fiind astfel în permanentă mișcare. Cu siguranță că spuneau povești despre fiecare loc în care poposeau: aceasta este peștera în care a murit tatăl meu, acela e locul în care fiul meu a dat foc la colibă, acela e izvorul unde vorbesc spiritele și așa mai departe. Dar 'Ain Mallaha nu era doar un loc oarecare de pe traseu. Pentru sătenii care trăiau acolo, acesta era *locul lor*. Aici se nășteau, se maturizau și mureau. Nu își mai lăsau morții în vreun loc pe unde nu ar mai fi trecut poate ani în șir, ci îi înmormântau acum printre case și chiar în interiorul acestora, făcând ca strămoșii să rămână pentru totdeauna într-o așezare anume. Oamenii aveau grijă de casele lor, reconstruindu-le iar și iar.

Ei au început să își facă griji și în privința murdăriei. Vânătorii-culegători din Era Glaciară fuseseră foarte dezordonați și murdari, lăsându-și locurile de popas pline cu resturi de mâncare. Și de ce nu? Până la apariția viermilor și sosirea necrofagilor, ceata plecase demult, căutând următoarea sursă de hrană. Dar la 'Ain Mallaha era o cu totul altă poveste. Oamenii aceștia nu plecau nicăieri și trebuiau să trăiască cu gunoiul pe care îl produceau. La 'Ain Mallaha, săpăturile arheologice au scos la lumină mii de oase de șobolani și de șoareci – animale care, în Era Glaciară, nu existaseră în forma pe care o cunoaștem. Necrofagii anteriori, ca să beneficieze de resturile lăsate de oameni, trebuiau să adopte o strategie mai amplă pentru a se hrăni. Era o surpriză plăcută dacă oamenii lăsau pe jos, în peșteră, oase și semințe, dar orice protoșobolan care ar fi încercat să se bazeze pe această sursă de hrană ar fi murit de foame cu mult timp înainte ca oamenii să se întoarcă în acel loc și să realimenteze sursa.

Satele permanente au schimbat situația rozătoarelor. Mormane de gunoi aromat și delicios le stăteau acum la dispoziție 24 de ore din 24, iar șobolanii și șoarecii mici, care se furișau ușor și care puteau trăi chiar sub nasul oamenilor, o duceau mai bine în acest mediu nou decât cei mari, agresivi, care atrăgeau atenția. Pe parcursul câtorva zeci de

generații (un secol ar fi o perioadă suficientă, în definitiv, șoarecii se înmulțesc ca șoarecii), rozătoarele s-au modificat în mod efectiv din punct de vedere genetic pentru a coabita cu oamenii. Animalele dăunătoare mai discrete (domestici) i-au înlocuit pe strămoșii lor mari (sălbatici) într-un proces la fel de complet ca acela prin care *Homo sapiens* l-a înlocuit pe Omul de Neanderthal.

Drept răsplată pentru că li s-a dăruit gunoiul permanent, rozătoarele domestice își ușurau intestinele în rezervele de hrană și de apă, accelerând răspândirea bolilor. Oamenii au învățat să aibă aversiune față de șobolani tocmai din acest motiv. Unora dintre noi chiar ne este frică de șoareci. Dar cei mai înspăimântători dintre necrofagi erau lupii, pentru care gunoaiile sunt de asemenea irezistibile. Majoritatea oamenilor consideră foarte neplăcut faptul că în jurul lor mișună monștri înfricoșători de genul celor din *Chemarea străbunilor*, așa că, la fel ca în cazul rozătoarelor, animalele mai mici, mai puțin amenințătoare, au fost cele cărora le-a mers mai bine.

Mult timp arheologii au presupus că oamenii s-au angajat activ în domesticirea câinilor, luând drept animale de companie puii de lup mai blânzi și împerechindu-i pentru a da naștere unor pui și mai blânzi, care iubeau oamenii aproape la fel de mult cum se iubeau oamenii între ei, dar studii recente sugerează că selecția naturală și-a spus cuvântul încă o dată, fără intervenția noastră conștientă. Dar oricare ar fi adevărul, interacțiunea dintre lupi, gunoi și oameni a creat animalele pe care le numim câini, ce puteau omorî rozătoarele purtătoare de boli, care își disputau cu ei resturile de mâncare și care se puteau chiar lupta cu adevărații lupi, dobândindu-și poziția de cel mai bun prieten al omului. Al bărbaților, dar și al femeilor: aproximativ în anul 11000 î.Hr., o bătrână a fost înmormântată la 'Ain Mallaha ținându-și mâna pe un cățel, amândoi fiind ghemuiți, ca și cum ar fi dormit²⁵.

²⁵ O scenă înduioșătoare, atât timp cât nu ne punem întrebarea cum de a ajuns cățelul în situația de a fi înmormântat în același timp cu stăpâna lui.

Pâinea cea de toate zilele

În introducerea acestei cărți am dezvoltat câteva considerații pe marginea frazei autorului de literatură științifico-fantastică Robert Heinlein, ce spunea că „progresul este realizat de leneși care caută un mod mai ușor de a face anumite lucruri”, obținând o teorie sociologică generală, potrivit căreia istoria este creată de oameni leneși, lacomi și înspăimântați (care rareori știu ce fac) și care caută un mod mai ușor, mai profitabil și mai sigur pentru a face unele lucruri. Acest principiu a răbufnit din plin în regiunea Coastelor Muntoase, la sfârșitul Erei Glaciare, creând un mod de viață vestic aparte, cu o dezvoltare socială superioară tuturor celorlalte din restul zonelor lumii.

Meritul (sau vina) pentru aceasta aparține probabil femeilor. În societățile moderne de vânători-culegători, femeile se ocupă mai ales de culesul plantelor, iar bărbații cu vânătoarea. Judecând după tendința ca mormintele bărbaților să conțină mai multe vârfuri de sulite și de săgeți, iar cele ale femeilor mai multe unelte de măcinat, putem conchide că lucrurile se petreceau la fel și în preistorie, ceea ce sugerează că răspunsul la întrebarea aflată în centrul atenției până în acest punct al cărții – de când și de unde putem începe să vorbim despre un mod de viață vestic diferit de celelalte – rezultă din ingeniozitatea femeilor care trăiau pe Coastele Muntoase acum aproape 15.000 de ani.

Cerealele sălbatice sunt plante anuale. Cu alte cuvinte, acestea cresc, produc semințe și mor la capătul unui sezon, apoi, din semințele lor cresc alte plante în anul următor. Când o plantă se coace, spicul slăbește și, una câte una, semințele cad pe pământ, unde germinează, după ce teaca (învelișul protector) s-a desprins. Pentru culegătorii de acum 15.000 de ani, cea mai ușoară metodă de a strânge aceste semințe era aceea de a lua un coș și de a scutura plantele, astfel încât semințele aproape coapte să cadă în el. Singura problemă era că fiecare sămânță de pe fiecare plantă din fiecare loc se cocea în momente diferite. În cazul în care culegătorii se duceau într-un loc prea târziu, majoritatea boabelor căzuseră deja și ar fi germinat sau ar fi fost mâncate de păsări.

Dacă ajungeau prea devreme, spicele erau încă puternice și majoritatea boabelor prea bine prinse pentru a fi scuturate. În ambele situații pierdeau cea mai mare parte a recoltei. Firește, puteau merge de mai multe ori la rând în același loc, însă atunci aveau mai puțin timp să se ducă la cules și în alte locuri.

Nu știm dacă lenea (dorința de a nu merge dintr-un loc de cules în altul), lăcomia (simpla dorință de a avea mai multă mâncare) sau teama (de foame sau că altcineva ar putea ajunge mai repede la acea plantă) a fost sursa de inspirație, dar cineva, foarte probabil o femeie, a avut o idee strălucită: de ce să nu ia cele mai bune boabe și să le planteze într-un anumit loc fertil? Apoi, și-o fi zis ea, dacă avem grijă de ce am însămânțat – afânând pământul, smulgând buruienile, poate chiar udând plantele –, putem culege de acolo în fiecare an și vom avea eventual chiar o recoltă mai bună. Viața e frumoasă.

Și de data aceasta cea mai veche dovadă directă provine de pe Coastele Muntoase, iar pentru cea indirectă putem mulțumi Partidului Ba'ath. Membrii Partidului Ba'ath sunt cel mai bine cunoscuți ca fiind reprezentanții mișcării politice sângeroase conduse de Saddam Hussein în Irak, dar aceștia au venit mai întâi la putere în 1963 în Siria vecină. După eliminarea rivalilor, au început modernizarea Siriei. Un proiect important în acest sens l-a constituit îndiguirea Eufratului pentru crearea Lacului Assad, care, având o lungime de 80 de kilometri, produce astăzi cea mai mare parte a energiei electrice din Siria. Anticipând că barajul va duce la inundarea zonei centrale a Coastelor Muntoase, Directoratul Sirian General al Vestigiilor a lansat o campanie internațională de studiere a siturilor care ar fi urmat să fie distruse. În 1971, o echipă britanică a studiat colina de la Abu Hureyra. Descoperirile de la suprafață au sugerat faptul că, în jurul anului 7000 î.Hr., aici s-a aflat un sat, iar arheologii au confirmat acest lucru prin numeroase dovezi. Dar una dintre săpături a revelat că acest sat fusese construit pe ruinele unei așezări mai vechi, datând din anul 12700 î.Hr.

Era o descoperire suplimentară extraordinară. Arheologii lucrau contra cronometru, în timp ce apele barajului urcau, și în condițiile

mobilizării pentru război, armata siriană înrolându-le muncitorii pentru a lupta împotriva Israelului în conflictul de Yom Kippur/Ramadan din 1973. Când situl a fost inundat, echipa excavase puțin peste 150 de metri pătrați din satul mai vechi: o suprafață minusculă, dar una dintre cele mai importante pentru arheologie. Au descoperit colibe semisubterane circulare, pietre de măcinat, vetre și mii de semințe carbonizate. Majoritatea proveneau de la ierburi sălbatice, dar se remarcă și câteva boabe umflate, grele, de secară.

Aceste boabe sugerează faptul că oamenii de la Abu Hureyra foloseau sapa pentru a lucra pământul. Ei plantau boabele, nu le aruncau pur și simplu pe pământ, ceea ce favoriza mai mult tinerele plante mai înalte, care reușeau să se ridice mai ușor spre aer, decât pe cele mai mici. Dacă cultivatorii preistorici mâncau orice reușeau să cultive, acest lucru nu ar fi avut importanță, dar dacă păstrau o parte dintre semințe pentru a le planta în anul următor, semințele bine dezvoltate erau în număr mai mare. La început, diferența nici nu era sesizabilă, dar dacă cultivatorii repetau operațiunea suficient de mult, ajungeau în cele din urmă să considere „normale” semințele de dimensiuni ceva mai mari. Arheobotaniștii (cei care studiază vestigiile vechilor plante) numesc aceste semințe mai mari produse ale „cultivării”² cerealelor, pentru a le distinge de grăunțele sălbatice și de cele cultivate, pe care le mâncăm astăzi.

Până în momentul în care cei de la 'Ain Mallaha i-au îngropat pe bătrâna doamnă și pe cățelul ei, în jurul anului 11000 î.Hr., cei de la Abu Hureyra reînsămânțaseră secara de atât de multe ori, încât obținuseră grăunțe mai mari. La vremea respectivă trebuie să fi părut un lucru mărunț, numai că s-a dovedit a fi (pentru a folosi unul dintre cele mai neinspirate jocuri de cuvinte ale arheologiei) sămânța din care va răsări Vestul.

Paradisul pierdut

La o distanță de o jumătate de planetă, cu o indiferență glacială față de căței și secară, ghețarii continuau să se topească. În urmă cu 100.000 de ani, scăldaseră America de Nord în înaintarea lor și creaseră vastul platou din Midwest. Acum retragerea lor a transformat aceste câmpii tot mai împădurite într-o zonă cotropită de mlaștini și de țânțari. Păduri bete, așa le numesc ecologiștii – pământul devine atât de îmbibat de apă, încât copacii nu se mai pot menține drepți. Lanțuri de stânci și gheața care nu se topise încă au zăgăzuit apele scurse din ghețari, formând lacuri imense. Geologii l-au numit pe cel mai mare dintre acestea Lacul Agassiz (figura 2.1), după omul de știință elvețian care, în anii '30 ai secolului al XIX-lea, a fost primul care a înțeles că trebuie să fi existat ere glaciare globale. Până în anul 10800 î.Hr., Lacul Agassiz ajunsese să acopere peste 400.000 de kilometri pătrați din câmpiile vestice, cât de patru ori suprafața actualului Lac Superior din America de Nord. Apoi, inevitabilul s-a produs: temperaturile și apele în creștere au subminat chinga de gheață care ținea lacul în loc.

Distrugerea acesteia a fost un cataclism de durată, total diferit de multe povești moderne despre dezastre. În impresionant de neplauzibilul film *The Day After Tomorrow*, de exemplu, Dennis Quaid joacă rolul lui Jack Hall, un om de știință (aparent singurul) care a observat că încălzirea globală va provoca prăbușirea calotelor de gheață în ziua următoare. Chemat la Casa Albă, acesta îi spune președintelui că o furtună extraordinară este pe cale să creeze temperaturi de $\sim 100^\circ\text{C}$, deturnând Curentul Golfului care scaldă coastele de nord ale Europei cu ape tropicale, astfel încât la Londra, în Anglia, nu pot fi ierni asemănătoare cu cele din London, din Ontario. Superfurtuna va provoca o nouă eră glaciară, insistă Hall, făcând cea mai mare parte a Americii de Nord nelocuibilă. În mod deloc surprinzător, președintele este sceptic. Nu se ia nicio măsură. Câteva ore mai târziu izbucnește furtuna, blocându-l la New York pe fiul lui Hall. Urmează fapte eroice.

Nu am să stric suspansul scenariului spunându-vă cum se termină filmul, am să vă spun doar că, în jurul anului 10800 î.Hr., când Lacul Agassiz a deviat într-adevăr Curentul Golfului, lucrurile s-au petrecut oarecum diferit. Nu a existat nicio superfurtună, ci, pe parcursul a 12.000 de ani, în timp ce lacul se scurgea în Atlantic, lumea a revenit încet la condițiile Erei Glaciare. (Geologii numesc perioada 10800-9600 î.Hr. „Dryasul Recent”, după numele unei mici flori cunoscute drept Dryasul Arctic²⁶, astăzi o plantă obișnuită, care crește în turbării, pe teren mlăștinos.) Cerealele sălbatice care hrăniseră așezările permanente de pe Coastele Muntoase, care făcuseră posibile mormanele de gunoi și ne aduseseră șoarecii și câinii erau acum mai firave, dădeau grăunțe mai puține și mai mici²⁷.

Omenirea a fost alungată din Grădina Edenului. Părăsindu-și așezările din toată perioada anului, majoritatea oamenilor s-au împărțit în grupuri mai mici și au început iar să colinde dealurile în căutarea hranei pentru următorul prânz, aproape la fel ca strămoșii lor din cea mai rece perioadă a Erei Glaciare. Oasele de animale găsite pe Coastele Muntoase relevă faptul că, până în anul 10500 î.Hr., gazelele deveniseră mai mici, fiindcă oamenii le vânau excesiv, iar smalțul de pe dinții umani este brăzdat de șanțuri ce indică în mod regulat malnutriția cronică din copilărie.

Nu a mai existat niciodată o catastrofă de asemenea dimensiuni. De fapt, pentru a găsi o asemănare trebuie să recurgem la literatura științifico-fantastică. În 1941, Isaac Asimov, pe atunci aflat abia la început de carieră, a publicat în revista *Astounding Science Fiction* o povestire intitulată „Nightfall” („Căderea nopții”). Acțiunea se petrece pe Lagash, o planetă cu șase sori. Oriunde ar merge lagashienii, strălucește cel puțin un soare și este zi în permanență – cu o singură excepție, o

²⁶ *Dryas octopetala*, în limba română având denumirea comună de „argințică” (n. trad.).

²⁷ Unii arheologi spun o poveste diferită. Bilele mici din sticlă, carbon și iridiu descoperite în numeroase situri nord-americane datând din jurul anului 11000 î.Hr., susțin acești arheologi, nu au putut fi create decât de o căldură intensă – asemenea celei provocate de fragmentele unei comete care ar atinge Pământul. Ei susțin nu o topire treptată a ghețarilor, ci o explozie la Polul Nord care a blocat Curentul Golfului. Dar niciun asemenea eveniment nu ar fi putut declanșa superfurtuna din *The Day After Tomorrow*.

dată la 2.049 de ani, când cei șase sori se aliniază și o lună ajunge în dreptul lor, producând o eclipsă. Cerul se întunecă și apar stelele. De groază, populația își iese din minți. Până la sfârșitul eclipsei, lagashienii și-au distrus civilizația și au devenit niște sălbatici. În următorii 2.049 de ani își refac treptat cultura, doar pentru a lua totul de la capăt la căderea nopții.

Dryasul Recent sună ca un fel de „Căderea nopții”: orbita Pământului generează oscilații extreme între congelare și decongelare, care, la fiecare câteva mii de ani, produc dezastre precum scurgerea Lacului Agassiz, făcând istoria să o ia din nou de la capăt. Deși „Căderea nopții” este o povestire extraordinară (Uniunea Autorilor Americani de Literatură Științifico-Fantastică a declarat-o cea mai bună povestire de acest gen din toate timpurile și, pentru meritele sale, are și votul meu), nu constituie un model chiar atât de bun pentru o abordare istorică. În lumea reală, nici măcar Dryasul Recent nu a putut determina ca totul să fie luat de la capăt, precum în „Căderea nopții”. De fapt, ar fi mai bine să îl ascultăm pe gânditorul antic grec Heraclit, care – cu 2.500 de ani înainte ca Asimov să se apuce de scris – observa: „Nu poți intra în apa aceluiași râu de două ori”³. Este un paradox celebru: când îți scufunzi piciorul a doua oară în cursul unui râu, apele pe care le-ai tulburat prima oară s-au scurs deja spre mare, iar râul nu mai este același.

În mod similar, nu putem avea aceeași eră glaciară de două ori. Societățile de pe Coastele Muntoase când Lacul Agassiz s-a scurs, aproximativ în anul 10800 î.Hr., nu mai erau aceleași ca societățile care fuseseră acolo în timpul erei glaciare anterioare. Spre deosebire de lagashieni, pământenii nu și-au pierdut mințile când natura le-a dat lumea peste cap. În schimb, ei au recurs la o capacitate specific umană, ingeniozitatea, și s-au bazat pe ceea ce realizaseră deja. Dryasul Recent nu a dat ceasul înapoi. Nimic nu reușește să facă vreodată acest lucru.

Unii arheologi sunt de părere că, departe de a fi un moment de cădere a nopții, de fapt, Dryasul Recent a accelerat dezvoltarea. La fel ca orice metodă științifică, cele utilizate pentru datarea celor mai vechi boabe de secară cultivate, descoperite la Abu Hureyra, implică și o marjă

de eroare. Specialiștii care au făcut săpăturile subliniază faptul că, atât timp cât mijlocul perioadei probabile în care au fost culese aceste boabe se plasează în jurul anului 11000 î.Hr., înainte de Dryasul Recent, este foarte posibil ca acestea să fi fost strânse cu 500 de ani mai târziu, *după* începutul Dryasului Recent. Poate nu lenea sau lăcomia le-a îndemnat pe femeile de la Abu Hureyra să însămânțeze secara, ci teama. Odată cu scăderea temperaturii și a numărului de plante sălbatice, poate că, în urma unor încercări, cei de la Abu Hureyra au descoperit că îngrijirea atentă ducea la obținerea unor grăunțe mai multe și mai mari. Pe de o parte, vremea rece și aridă făcea mai dificilă activitatea de cultivare a cerealelor. Pe de altă parte, vremea mai aspră sporea motivațiile de a o continua. Unii arheologi și-i imaginează pe culegătorii din Dryasul Recent cărând saci cu semințe și împrăștiindu-le în locuri ce li se păreau prielnice, ca o măsură de siguranță în cazul în care natura nu îi mai ajuta.

Săpături ulterioare vor demonstra dacă așa s-a întâmplat, dar deja știm că nu toți cei de pe Coastele Muntoase au reacționat în fața dezastrului climatic redevenind migratori și pornind în căutarea hranei. La Mureybet, puțin în amonte de Abu Hureyra, arheologii francezi au descoperit un nou sat întemeiat în jurul anului 10000 î.Hr. Până când Lacul Assad a înghițit și acest sit, ei au scos la lumină doar șapte metri pătrați, dar a fost destul pentru a demonstra că locuitorii așezării reușiseră să facă provizii de suficiente plante și gazele încât să se poată hrăni tot anul. Și, într-o casă datând din 10000-95000 î.Hr., arheologii au făcut o descoperire neașteptată: într-o laviță de lut erau înfipite coarnele unui bour, strămoșul fioros, înalt de aproape doi metri, al boului modern, plus omoplații altor doi bouri.

Niciun sit dinaintea Dryasului Recent nu oferise vreun lucru atât de ciudat, dar după anul 10000 î.Hr. satele au început să fie pline de tot felul de lucruri surprinzătoare. De exemplu, Qermez Dere, din nordul Irakului, excavat cu buldozerul în 1986. Nu au putut fi săpate decât două șanțuri mici, unul dintre acestea într-o zonă în care se preparau alimentele obținute din vânat și cules, foarte asemănătoare cu cele

cunoscute de la 'Ain Mallaha sau Abu Hureyra. Însă în al doilea șanț nu s-au găsit urme ale unor activități casnice. În schimb, aici se găsea o serie de trei încăperi circulare, cu diametre între trei metri și jumătate și patru metri și jumătate, săpate la aproape doi metri sub nivelul pe care îl avea pământul la acea vreme. Prima încăpere era tencuită și avea patru stâlpi înfiți în pardoseală, amplasați atât de aproape unii de alții, încât aproape că ocupau întreaga încăpere. Unul dintre stâlpi a fost găsit în stare intactă: modelat din lut și ghips peste un miez din piatră, se subția spre vârf, în apropierea căruia se aflau două proeminențe ciudate ce făceau ca stâlpul să pară un trunchi omenesc stilizat, cu umeri. Încăperea fusese umplută (după toate aparențele, în mod intenționat) cu tone de pământ conținând câteva grămezi de oase ale unor animale mari și obiecte neobișnuite, cum ar fi măgelele din piatră. Apoi, în același loc, a fost dezgropată o altă încăpere, care arăta la fel ca prima: fusese tencuită și, după aceea, umplută cu tone de pământ. După aceea, o a treia încăpere a fost dezgropată în același loc, tot tencuită și tot umplută cu pământ. În această ultimă încăpere, după ce au aruncat câteva coșuri pline de pământ, oamenii au așezat chiar deasupra podelei șase crani umane cărora le lipseau mandibulele. Craniile erau într-o stare foarte proastă, ceea ce ar putea fi un indiciu al faptului că, până a fi îngropate aici, fuseseră manipulate mult timp.

Oare ce anume or fi făcut oamenii aceia? Printre arheologi circulă o glumă ce spune că, de fiecare dată când nu ne putem da seama ce am descoperit în urma unor săpături, spunem că sunt vestigii cu semnificație religioasă (cum tocmai am terminat săpăturile la un sit din Sicilia despre care cred că are un caracter religios, trebuie să mărturisesc că nu mă mai amuză deloc această glumă). Firește, problema este că nu putem scoate la lumină, prin săpături, și vechile credințe. Dar asta nu înseamnă că arheologii fantazează atunci când vorbesc despre religia preistorică.

Dacă pornim de la definiția general acceptată potrivit căreia religia este credința în ființe puternice, supranaturale, de obicei nevăzute, cărora le pasă de oameni și care așteaptă ca și oamenii să îi iubească pe

ei (ceea ce pare să fie valabil în atât de multe societăți, încât unii psihologi evoluționiști cred că religia este întipărită în creierul uman), ar trebui să putem recunoaște, chiar dacă nu le și înțelegem neapărat, vestigiile ritualurilor prin care oamenii comunicau cu lumea divină.

După cum se știe foarte bine, ritualurile sunt determinate cultural. În funcție de timpul și locul în care te afli, s-ar putea ca atotputernicii să nu te asculte decât dacă verși sângele unei capre albe pe partea dreaptă a unei anumite stânci. Sau dacă îți scoți pantofii, îngenunchezi și te rogi cu fața într-o anumită direcție. Ori dacă îți spui păcatele unui bărbat în negru care nu are viață sexuală. Și așa mai departe. Lista este nesfârșită. Totuși, în ciuda diversității lor uimitoare, ritualurile au unele lucruri în comun. Pentru multe dintre ele sunt necesare locuri speciale (vârfuri de munte, peșteri, clădiri deosebite), obiecte (imagini, statui, bunuri de valoare sau străine), deplasări (procesiuni, pelerinaje) și îmbrăcăminte (foarte oficiale și, de obicei, cât se poate de lăbărțate), toate sporind impresia ieșirii din cotidian. Sărbătorile, deseori însoțite de alimente deosebite, sunt frecvente. La fel și postul, care induce o schimbare a stării de spirit. Privarea de somn, inducerea durerii, psalmodierea fără întrerupere și dansul sau drogurile (preferate, de altfel) – toate au același efect și le pot provoca oamenilor cu adevărat pioși transe, stări neobișnuite, viziuni.

Aceste situri au de toate: încăperi subterane ciudate, stâlpi ce imită siluete umane, cranii fără mandibule – și, atât timp cât în arheologia ce se ocupă cu practicile și credințele religioase totul ține de speculație, îmi vine greu să nu le consider reacții religioase față de Dryasul Recent. Planeta devenea tot mai rece, plantele mureau și gazelele dispăreau. Ce altceva putea fi mai firesc decât implorarea zeilor, a spiritelor și a strămoșilor pentru ajutor? Ce putea fi mai logic decât identificarea unor persoane speciale și crearea unor locuri speciale pentru facilitarea comunicării? Sanctuarul de la Qermez Dere arată ca un amplificator care face să răsunе mai tare rugămințile de ajutor.

Astfel, când, la sfârșitul Dryasului Recent, în jurul anului 9600 î.Hr., când planeta s-a încălzit, Coastele Muntoase nu mai erau cum fuseseră

atunci când planeta trecuse prin procesul de încălzire, după încheierea principalei Ere Glaciare, cu trei mii de ani înainte. Încălzirea globală nu și-a făcut intrarea în aceeași societate de două ori. Situri din perioadele anterioare ale încălzirii, precum cel de la 'Ain Mallaha, lasă impresia că oamenii au profitat fericiți de darurile naturii, dar în satele apărute în jurul Coastelor Muntoase după anul 9600 î.Hr. și-au consumat numeroase resurse în religie. Multe situri de după anul 9600 î.Hr. demonstrează un tratament special și complicat, la care erau supuse craniile umane și cele de bouri, în multe situri existând încăperi subterane mari care arătau ca niște sanctuare colective. În Siria, la Jerf al-Ahmar, odihnindu-se acum alături de atât de multe situri în adâncurile Lacului Assad, arheologii francezi au descoperit zece clădiri cu mai multe încăperi în jurul unei săli subterane mari. Pe o bancă se afla un craniu uman, iar în mijlocul încăperii, un schelet fără cap. Seamănă tulburător de mult cu un sacrificiu uman.

Cel mai spectaculos este Göbekli Tepe, străjuind sud-vestul Turciei de pe un vârf de munte. Începând cu 1995, arheologii germani și turci au scos la lumină patru încăperi subterane cu o adâncime de până la trei metri și o lungime de nouă metri, datând din anul 9000 î.Hr., dacă nu sunt chiar mai vechi. Asemenea celor de la Qermez Dere, fiecare sală fusese umplută în mod intenționat cu pământ. În fiecare se găseau coloane din piatră în formă de T, unele înalte de doi metri, ornamentate cu sculpturi reprezentând animale. Explorările geomagnetice indică existența altor 15 săli încă neexcavate. În total, situl ar putea cuprinde 200 de stâlpi din piatră, mulți cântărind peste opt tone. Un stâlp neterminat, cu o lungime de șase metri, descoperit cu prilejul săpăturilor cântărea 50 de tone.

Oamenii realizau toate acestea cu unelte simple din cremene. Deși nu vom ști niciodată de ce era atât de sacru acest vârf de munte, pare a fi neîndoielnic un sanctuar regional, poate un loc destinat organizării sărbătorilor, unde se întâlneau sute de oameni și, timp de mai multe săptămâni, ciopleau stâlpi, îi trăgeau până în săli și, acolo, îi ridicau în

poziție verticală. Un lucru însă pare sigur: în perioadele anterioare, grupuri atât de mari nu lucraseră niciodată împreună.

Oamenii nu au fost victime pasive ale schimbării de climă. Au apelat la ingeniozitate și au acționat pentru a-și aduce zeii și strămoșii alături de ei în lupta împotriva adversităților. Și, chiar dacă cei mai mulți dintre noi se îndoiesc de existența acestor zei și a acestor strămoși, ritualurile au realizat totuși un lucru bun, fiind un fel de liant social. Oamenii care credeau în mod sincer că, prin ritualurile desfășurate în sanctuare somptuoase, vor obține ajutorul zeilor erau cu siguranță suficient de dârzi încât să depășească greutățile și să rămână solidari, indiferent de cât de aspre erau vremurile.

În jurul anului 10000 î.Hr., Coastele Muntoase se diferențiau de restul lumii. Majoritatea oamenilor din majoritatea locurilor încă oscilau între peșteri și locuri de popas, precum cel de la Longwangcan, din China, unde se desfășoară săpături încă din anul 2004 și unde singurele urme ale activității oamenilor păstrate până astăzi sunt mici cercuri de pământ ars, provenite de la focurile de tabără. O bucată de șist aproape distrusă, descoperită în acest sit, ar putea fi o cazma simplă din piatră, din care am putea deduce eventual începutul unei activități de cultivare a plantelor, dar nu există niciun vestigiu asemenea boabelor mari de secară descoperite la Abu Hureyra, nemaivorbind de monumentele de la Mureybet sau Qermez Dere. Cea mai consistentă construcție descoperită pe continentul american este o colibă mică din trunchiuri curbate de pomi tineri, acoperită cu piei de animal, descoperită de arheologi meticuloși la Monte Verde, în Chile, în timp ce în întreaga Indie nu s-a putut găsi nici măcar atât, uneltele din piatră rămase pe ici, pe colo fiind singurele urme ale activității umane.

O lume vestică distinctă era în curs de formare.

Paradisul transformat

În jurul anului 9600 î.Hr., pământul se încălzea din nou, iar de data aceasta cei de pe Coastele Muntoase știau deja cum să folosească

eficient ierburile. În scurt timp (firește, după standardele acelor vremuri), au reînceput să cultive plante. În anul 9300 î.Hr., boabele de grâu și de orz din Valea Iordanului erau remarcabil mai mari decât speciile sălbatice, iar oamenii modificau și smochinii pentru a obține recolte mai bune. Cele mai vechi hambare descoperite, spații de depozitare din lut, late de trei metri și înalte de trei metri, provin din Valea Iordanului de acum 9.000 de ani. În acea vreme, cultivarea cerealelor avea loc în cel puțin trei locații de pe Coastele Muntoase, de la actualul Israel, până în sud-estul Turciei și, în jurul anului 8500 î.Hr., cerealele cu semințe mari erau deja un lucru obișnuit în întreaga regiune.

După standardele moderne, schimbările aveau loc într-adevăr foarte lent, dar, în decurs de 1.000 de ani, acestea au făcut ca Coastele Muntoase să se deosebească tot mai mult de oricare altă zonă a lumii. Fără să își dea seama, oamenii din această zonă modificau genetic plantele pentru a crea specii de cultură în adevăratul sens, care nu se puteau reproduce fără intervenție umană. Asemenea câinilor, aceste plante aveau tot atâta nevoie de noi, precum aveam și noi nevoie de ele.

Plantele, la fel ca animalele, evoluează datorită unor mutații întâmplătoare produse atunci când ADN-ul este transmis de la o generație la alta. Din când în când, o mutație sporește capacitatea de reproducere a plantei. Acest lucru se întâmplă mai ales când are loc și o schimbare a mediului, ca în cazul locuitorilor din așezările permanente care au creat adăposturi ce îi favorizau pe lupii mici, blânzi, față de cei mari, feroși, sau ca în cazul luării în cultură a plantelor care le-a avantajat pe cele cu boabe mari, față de cele cu boabe mici. Am amintit deja faptul că cerealele sălbatice se reproduc prin semințele care se coc, cad pe pământ rând pe rând, apoi tecile se desprind, eliberând sămânța, gata să încolțească. Dar câteva plante – una dintr-un milion sau două de plante normale – suferă o mutație întâmplătoare a unei gene, datorită căreia spicul ce conține semințele plantei devine mai viguros, la fel și tecile ce protejează semințele. Când aceste semințe se coc, nu cad pe pământ, iar tecile nu se desprind. Semințele efectiv așteaptă să fie recoltate. Pe vremea când încă nu avea cine să le recolteze, plantele

mutante mureau în fiecare an, fiindcă semințele lor nu puteau ajunge în pământ. Astfel, această mutație era foarte dezavantajoasă. La fel se întâmpla și în vremea când oamenii scuturau plantele și strângeau semințele căzute. Semințele mutante nu cădeau și, la fel, plantele respective mureau.

Arheobotaniștii poartă discuții aprinse despre cauza care a determinat schimbarea situației, dar este foarte probabil ca aceeași veche lăcomie să fi intrat iar în joc. După ce și-au cheltuit energia cu prășitul, plivitul și udatul celor mai bune parcele cu ierburi, femeile (presupunând din nou că era vorba despre femei) s-ar fi putut să vrea să ia de la plante și ultima fărâmbă de hrană pe care o puteau oferi. Aceasta ar fi însemnat să meargă de mai multe ori la aceeași parcelă ca să scuture plantele și, cu siguranță, ar fi observat că, oricât de tare le-ar fi zgâlțâit, unele semințe – cele mutante, cu spice viguroase – se încăpățâneau să nu cadă. Ce ar fi putut fi mai firesc decât să smulgă planta din pământ și să o ducă acasă cu totul? În definitiv, tulpinile de grâu și de orz nu sunt prea grele și sunt absolut sigur că și eu aș reacționa la fel dacă m-aș confrunta cu o cereală care nu se dă bătută.

Dacă femeile au plantat apoi semințe ale acestor plante, alese la întâmplare, alături de semințele normale s-au aflat și unele mutante. De fapt, cele mutante trebuie să fi fost ceva *mai multe*, având în vedere că o mare parte dintre semințele normale se scuturaseră deja și se pierduseră. Odată cu însămânțarea din fiecare an, femeile creșteau proporția de mutanți din fiecare parcelă cultivată. Evident, era un proces extrem de lent, aproape imperceptibil pentru cei implicați, dar acesta a declanșat o spirală a evoluției la fel de spectaculoasă ca aceea a șoarecilor din mormanele de gunoaie. În decurs de câteva mii de ani, în locul unei plante care își aștepta culegătorul, oamenii dispuneau *numai* de plante de cultură modificate genetic. Descoperirile arheologice relevă faptul că, chiar și în anul 8500 î.Hr., grâul și orzul de cultură (complet „domesticite”) erau încă aproape necunoscute. Dar, până în anul 8000 î.Hr., jumătate dintre semințele găsite pe Coastele Muntoase aveau deja

un spic viguros care aștepta intervenția culegătorului, iar în jurul anului 7500 î.Hr., practic toate aveau un asemenea spic.

Lenea, lăcomia și teama aduceau în permanență îmbunătățiri. Oamenii au descoperit că plantarea în grădină a cerealelor într-un an, apoi, în anul următor, a unor legume bogate în proteine contribuia la refacerea solului și la diversificarea alimentației. Astfel, au început să cultive linte și năut. Măcinând grâul și orzul cu pietre neșlefuite, își umpleau pâinea de pietricele, motiv pentru care dinții li se toceau până când rămâneau în gură doar cu cioturi. Așa că au început să cearnă impuritățile. Au descoperit noi moduri de preparare a grăunțelor, arzând lutul pentru a face vase de gătit impermeabile. Dacă putem face în mod justificat o analogie cu agricultorii moderni, femeile trebuie să fi fost cele care au realizat majoritatea acestor inovații și, tot ele, cele care au învățat să țeară ca să facă haine. Pieile și blănurile au fost date jos.

În timp ce femeile „domesticeau” plantele, bărbații făceau (probabil) același lucru cu animalele. În jurul anului 8000 î.Hr., păstorii se ocupau atât de bine de capre, încât au început să apară exemplare mai mari, mai blânde. Înainte de anul 7000 î.Hr., păstorii transformaseră bizonii sălbatici în ceva asemănător vacilor pe care le cunoaștem astăzi și făcuseră din mistreți porci blânzi. Pe parcursul următoarelor mii de ani au învățat să nu omoare animalele pentru carne cât erau încă tinere și să păstreze câteva pentru lână și lapte, iar apoi au învățat – cel mai util lucru – să le înhame la carele cu roți²⁸. Înainte, transportarea unui obiect însemna că acesta trebuia ridicat și apoi cărat, dar un bou înhămat putea duce de trei ori mai mult decât un om. Domesticirea animalelor și luarea în cultură a plantelor au condus, în jurul anului 4000 î.Hr., la apariția plugului tras de boi. Omul continua să manipuleze obiecte, dar aveau să treacă aproape 6.000 de ani până când acesta va adăuga zestrei pe care o avea câteva noi surse de energie importante, înhămând la vehiculul revoluției industriale energia produsă de cărbune și de abur.

²⁸ Pare a fi un lucru firesc, dar înhămarea animalelor pentru a trage carele fără să se stranguleze și rămânând sub controlul căruțașului este mult mai complicat decât pare.

Primii agricultori din zona Coastelor Muntoase au schimbat modul de viață al oamenilor. Aceia dintre noi care sunt cuprinși de un fior la gândul că ar putea să facă o călătorie lungă cu avionul alături de un copil care plânge întruna ar trebui să se gândească o clipă la femeile din societățile de culegători, care își poartă mereu copiii cu ele în timp ce străbat sute de kilometri ca să strângă plante. Nu e de mirare că nu vor prea mulți copii. În mod conștient sau nu, își amână graviditatea, prelungind perioada de alăptare până când copilul împlinește trei sau patru ani (producerea laptelui matern împiedică ovulația). Probabil că femeile culegătoare din Era Glaciară adoptau aceeași strategie, dar, pe măsură ce deveneau tot mai sedentare, era tot mai puțin necesar să facă acest lucru. De fapt, a avea mai mulți copii însemna o binefacere, mai multă forță de muncă. Potrivit studiilor recente efectuate asupra scheletelor, în medie, o femeie dintr-o așezare agricolă timpurie, trăind într-un loc cu rezerve de hrană, năștea șapte sau opt copii (dintre care probabil patru ajungeau să împlinească un an și trei atingeau vârsta la care se puteau reproduce), față de cei numai cinci sau șase copii născuți vii de predecesoarele lor nomade. Cu cât oamenii produceau mai multe alimente, cu atât mai mulți copii puteau hrăni. Pe de altă parte, firește, cu cât aveau mai mulți copii, cu atât mai multe alimente trebuiau să producă.

Populația a crescut vertiginos. În anul 8000 î.Hr., unele sate aveau probabil 500 de locuitori, de zece ori mai mult decât în cătunele dinaintea Dryasului Recent, ca 'Ain Mallaha. În 6500 î.Hr., Çatalhöyük, din Turcia actuală, avea probabil 300 de locuitori. Satele se dezvoltau în ritm rapid, dar aveau de suferit o serie de consecințe. Analizele microscopice ale sedimentelor de la Çatalhöyük relevă faptul că oamenii aruncau gunoiul și reziduurile umane printre case, formând mormane urât mirositoare, care se amestecau cu praful și noroiul. Murdăria îi dezgusta probabil pe vânătorii-culegători, dar cu siguranță era încântătoare pentru șobolani, muște și purici. Din bucățile minuscule de excremente bătătorite pe podelele de pământ, ne putem da seama că oamenii își adăposteau animalele domestice în case, iar scheletele

umane de la 'Ain Ghazal relevă faptul că, în anul 7000 î.Hr., tuberculoza trecuse de la vite la oameni. Sedentarizarea și producția crescută de alimente a sporit natalitatea, dar a însemnat și mai multe guri de hrănit și mai mulți gemeni de combătut, ceea ce creștea și rata mortalității. Probabil că fiecare nou sat de agricultori se dezvolta rapid pe parcursul câtorva generații, până când fertilitatea și mortalitatea se echilibrau.

Cu toată mizeria, asta era ceea ce voiau oamenii. Cetele mici de vânători-culegători aveau orizonturi geografice largi, dar perspective sociale înguste: peisajul se schimba, nu însă și fețele. Lumea primilor agricultori era exact contrariul. Îți puteai petrece o zi întreagă plimbându-te prin satul natal. Dar ce loc era acela! Plin de sanctuare în care zeii își făceau simțită prezența, cu sărbători și petreceri care să încânte simțurile și cu vecini bârfitori și băgăcioși ce trăiau în case solide, cu pardoseli tencuite și acoperișuri impermeabile. Mulți oameni ar fi uimiți astăzi de înghesuiala, fumul și mirosurile din aceste cocioabe, dar ele constituiau un progres foarte mare față de peșterile pe care oamenii le împărțeau cu urșii sau de pieile întinse între ramurile copacilor, sub care se zgribuleau apărându-se de ploaie.

Primii agricultori au îmblânzit peisajul, împărțindu-l în cercuri concentrice – în centru se afla casa, urmau apoi vecinii, apoi terenurile cultivate, apoi pășunile de vară și de iarnă, străbătute de păstori și de turme, iar dincolo de ele, ținutul sălbatic, lumea fără reguli a animalelor înfricoșătoare, a sălbaticilor vânători și a cine știe căror monștri. Câteva săpături au scos la lumină dale din piatră cu linii scrijelite, care, cel puțin pentru cei care cred acest lucru, arată oarecum ca niște hărți ale unor câmpuri străbătute de poteci, iar în jurul anului 9000 î.Hr., locuitorii de la Jerf al-Ahmar și din alte câteva locuri învecinate, aflate acum pe fundul Lacului Assad, par să fi încercat un fel de protoscriere, scrijelind șerpi, păsări, animale domestice și semne abstracte pe bucăți mici din piatră.

Am putea spune că, impunându-și asemenea structuri mentale asupra lumii înconjurătoare, cei de pe Coastele Muntoase se îmblânzeau pe ei înșiși. Ei chiar au reconsiderat sensul iubirii. Iubirea dintre soț și soție sau părinte și copil este firească, este întipărită în noi de milioane

de ani, dar agricultura a implicat noi forțe în aceste relații. Vânătorii-culegători le-au împărtășit mereu cunoștințele celor tineri, învățându-i să găsească plantele gata de cules, animalele sălbatice de vânat și peșterile fără primejdii, dar agricultorii au avut ceva mai concret de transmis. Pentru a le merge bine, oamenii aveau nevoie acum de proprietăți – o casă, ogoare și turme, nemaivorbind de investiții cum ar fi fântânile, zidurile și uneltele. Primii agricultori par să fi dus o viață comunitară, împărțind mâncarea și poate preparând-o împreună, dar în jurul anului 8000 î.Hr. începuseră să își construiască locuințe mai mari, mai complicate, fiecare cu propria cămară și bucătărie și, probabil, să împartă pământul în parcele deținute individual. Viața se concentra tot mai mult în jurul grupurilor familiale mici, probabil unitatea fundamentală pentru transmiterea proprietății de la o generație la alta. Copiii aveau nevoie de această moștenire materială, fiindcă alternativa era sărăcia. Transmiterea proprietății devenise o chestiune de viață și de moarte.

Există semne a ceea ce am putea numi obsesia strămoșilor. Probabil o putem remarca încă din 10000 î.Hr., prin acele cranii fără maxilare de la Qermez Dere, dar, odată cu dezvoltarea agriculturii, această preocupare a luat amploare. Însmormântarea morților din mai multe generații sub pardoseala caselor devine o practică uzuală, făcând astfel o legătură fizică între proprietate și obârșie. Unii au mers chiar mai departe, dezgropând trupurile după descompunere, îndepărtând craniile și reîngropând corpurile fără cap. Pe cranii modelau chipuri din lut, puneau bucăți de scoici în orbitele ochilor și pictau o serie de detalii care semănau cu părul.

Kathleen Kenyon, o femeie extraordinară în lumea masculină a arheologilor din anii '50, a fost prima care a adus dovezi pentru acest obicei parcă desprins din filmele de groază, în urma săpăturilor pe care le-a realizat la vestitul sit de la Jerihon, din Cisiordania, dar, până astăzi, asemenea cranii îmbrăcate în argilă au fost descoperite în alte câteva zeci de așezări. Este mai puțin clar ce făceau oamenii cu craniile, fiindcă nu s-au găsit decât cele reîngropate. Majoritatea erau așezate în fose,

dar la Çatalhöyük o femeie tânără a fost înmormântată în jurul anului 7000 î.Hr. strângând la piept un craniu care fusese reîmbrăcat în argilă și vopsit în roșu nu mai puțin de trei ori.

O asemenea relație apropiată cu cadavrele ne face pe cei mai mulți dintre noi să strâmbăm din nas, dar, pentru primii fermieri din regiunea Coastelor Muntoase avea în mod clar o importanță foarte mare. Majoritatea arheologilor sunt de părere că aceasta constituie o dovadă că strămoșii erau considerați cele mai importante ființe supranaturale. Strămoșii și-au dat mai departe proprietățile, fără de care traiul ar fi fost precar. Pentru aceasta, cei aflați în viață îi venerau. Este posibil ca ritualurile ancestrale să fi învăluit transmiterea proprietății într-o aură sacră, justificând motivul pentru care unii aveau mai mult decât alții. E posibil ca oamenii să fi folosit craniile și pentru necromanție, întrebându-și strămoșii când să însămânțeze, unde să vâneze și dacă să-și atace vecinii.

Cultul strămoșilor s-a dezvoltat în întreaga regiune a Coastelor Muntoase. La Çatalhöyük aproape fiecare casă avea câte un cadavru sub pardoseală și cranii ale strămoșilor încastate în ziduri. La 'Ain Ghazal au fost descoperite două fose cu statui reprezentând oameni în mărime naturală și busturi făcute din snopi de trestie învelite cu un strat de argilă. Unele aveau două capete și majoritatea ochi mari și pătrunzători. Cea mai frapantă descoperire este cea de la Çayönü, din sud-estul Turciei, datând aproximativ din anul 8000 î.Hr., numită de arheologi „Casa morților”, constând din 66 de cranii și peste 400 de schelete ascunse în spatele unui altar. Pe altar, chimiștii au identificat cristale de hemoglobină din sânge uman și animal. Sânge uman coagulat se afla și în vase de lut, iar în alte două clădiri altarele erau, la rândul lor, pătate de sânge. Pe unul dintre aceste altare era cioplit un cap de om. Tulburător. Pare un film de groază: victime ce se zbat în timp ce sunt legate de altar, preoți ce le taie jugulara cu lame de cremene, le desprind capetele să le pună la păstrare, iar cei ce participau la ritual le beau sângele...

Sau poate nu. Nicio descoperire a arheologilor nu poate confirma sau infirma asemenea secvențe imaginare. Totuși, statuile și Casa morților par să sugereze apariția profesioniștilor în religie, care au convins pe toată lumea că au o relație privilegiată cu supranaturalul. Poate că aveau momente de transă. Poate că reușeau să își descrie viziunile mai bine. Oricare ar fi fost motivul, preoții au constituit probabil prima categorie de autoritate instituționalizată. Poate că, în acest caz, avem de a face cu începuturile stabilirii unei ierarhii.

Fie că acest lucru este adevărat, fie că nu, rămâne cert că ierarhia s-a dezvoltat mai repede *în cadrul* familiei. Am remarcat deja anterior că bărbații și femeile jucau roluri diferite în societățile de vânători-culegători, bărbații fiind mai implicați în activitățile de vânătoare, iar femeile în cele de cules, dar studii efectuate asupra unor grupuri contemporane relevă o diviziune a muncii pe sexe tot mai tranșantă, apărută odată cu domesticirea animalelor și luarea în cultură a plantelor, menținând femeile mai mult în casă, pentru activitățile din gospodărie. Mortalitatea/fertilitatea crescută impunea majorității femeilor să își petreacă cea mai mare parte a vieții în stare de graviditate și/sau îngrijindu-și copiii mici, iar transformările din agricultură – pe care probabil chiar femeile le-au inițiat – amplificau această tendință. Cerealele cultivate necesitau mai multe activități pentru preparare decât alimentele sălbatice și, cum cernutul, măcinatul și coptul se pot face în casă odată cu supravegherea copiilor, toate acestea au devenit, firește, activități specifice femeilor.

Când există mult pământ, dar puțină forță de muncă (ca în perioada timpurie a cultivării plantelor), oamenii cultivă sporadic pe suprafețe mari, bărbații și femeile prășind și plivind împreună. Dacă populația crește, în schimb terenul agricol nu, așa cum s-a întâmplat pe Coastele Muntoase după anul 8000 î.Hr., devin necesare culturile mai intensive, obținând cât mai mult pe fiecare hectar, prin aplicarea de îngrășăminte, arat și chiar irigații. Toate aceste activități necesită brațe puternice. Multe femei sunt la fel de puternice ca bărbații, dar, pe măsură ce agricultura se intensifică, bărbații desfășoară tot mai multe activități în

afara casei, iar femeile în interior. Bărbații adulți lucrează pe câmp. Băieții au grijă de turme. Iar femeile și fetele se îngrijesc de domeniul casnic, tot mai strict delimitat. Studiarea a 162 de schelete datând din jurul anului 7000 î.Hr., descoperite la Abu Hureyra, a demonstrat existența unor deosebiri de gen frapante. Atât femeile, cât și bărbații prezentau vertebre mărite în partea superioară a coloanei, probabil din cauza căratului pe cap a unor greutăți mari, însă numai femeile sufereau de o anumită formă de artrită a degetelor de la picioare, provocată de petrecerea unui timp îndelungat în genunchi, proptindu-se în degetele de la picioare pentru a avea mai multă forță atunci când măcinau grăunțele.

Plivitul, îndepărtatul bolovanilor, aplicarea îngrășămintelor și aratul duceau la recolte mai bogate, iar un pământ bine îngrijit, spre deosebire de o parcelă oarecare, constituia o moștenire ce contribuia la prosperitatea unei gospodării. Felul în care s-a dezvoltat religia după anul 9600 î.Hr. sugerează faptul că oamenii erau preocupați de strămoși și de moștenire și am putea trage concluzia că acesta a fost momentul în care au început să se implice în ritualuri și alte instituții. Miza fiind atât de mare, bărbații din culturile agrare moderne vor să fie siguri de paternitatea copiilor care le vor moșteni proprietățile. Atitudinea destul de nepăsătoare a vânătorilor-culegători în privința relațiilor sexuale a fost înlocuită de preocuparea obsesivă față de virginitatea premaritală a fiicelor și a activităților extramaritale ale soțiilor. În societățile agrare tradiționale, bărbații se căsătoreau de obicei în jurul vârstei de 30 ani, după ce intraseră în posesia moștenirii, în timp ce femeile se căsătoresc, în general, în jurul vârstei de 15 ani, înainte de a fi avut prea mult timp să își facă de cap. Chiar dacă nu suntem siguri, se pare că aceste obiceiuri datează de la începutul perioadei agrare. De exemplu, în jurul anului 7500 î.Hr., o fată creștea de obicei sub autoritatea tatălui, ca apoi, adolescentă fiind, să intre sub autoritatea unui soț suficient de în vârstă pentru a-i fi tată. Căsătoria devenea o sursă de avere, cei care aveau deja terenuri bune și turme căsătorindu-se cu cineva în aceeași situație, extinzându-și astfel proprietățile. Cei bogați deveneau și mai bogați.

Existența unor lucruri demne de a fi moștenite însemna și existența unor lucruri demne de a fi furate. Cu siguranță nu este o coincidență prezența tot mai frecventă a vestigiilor de fortificații și a unor lupte purtate în mod organizat în regiunea Coastelor Muntoase după anul 9600 î.Hr. Viața dusă de vânătorii-culegători moderni este renumită pentru violența sa. În lipsa unei ierarhii adevărate care să le țină pornirile sub control, tinerii vânători considerau adesea crima un mod adecvat de a-și rezolva neînțelegerile. În cadrul multor cete, aceasta era principala cauză a mortalității. Dar, pentru a conviețui în sate, oamenii trebuiau să învețe cum să își rezolve conflictele interpersonale. Cei care au făcut asta au prosperat. Și au putut recurge la violență pentru a lua bunuri de la alte comunități.

Cele mai remarcabile dovezi provin de la Jerihon, vestit pentru povestea biblică a zidurilor cetății care s-au prăbușit după ce Iosua a sunat din trâmbiță. Acum 50 de ani, când Kathleen Kenyon a efectuat săpături acolo, a descoperit într-adevăr niște ziduri, dar nu pe cele ale lui Iosua. El a trăit aproximativ în jurul anului 1200 î.Hr., în schimb, Kenyon a descoperit o serie de fortificații care păreau a fi cu 8.000 de ani mai vechi. Cercetătoarea a interpretat aceste vestigii ca fiind ale unui bastion defensiv datând aproximativ din anul 9300 î.Hr., cu ziduri înalte de aproape patru metri și groase de un metru și jumătate. Noi studii realizate în anii '80 sugerează faptul că probabil Kenyon a greșit, iar „fortificațiile” ei constau de fapt din mai multe ziduri mici construite în perioade diferite, probabil pentru a bloca un curs de apă. Dar a doua sa mare descoperire, un turn din piatră, înalt de șase metri, probabil era într-adevăr o construcție de apărare. Parapetul era chiar impresionant pentru o lume în care cea mai evoluată armă era un băț cu o piatră ascuțită legată în vârf.

Nicăieri în afara Coastelor Muntoase oamenii nu aveau atât de multe de apărare. Chiar și în anul 7000 î.Hr., aproape toți cei ce trăiau în alte zone decât aceasta erau vânători-culegători ce migrau în funcție de sezon, dar chiar și atunci când au început să se stabilească în sate precum Mehrgarh, din actualul Pakistan, sau Shangshan, din delta

fluviului Yangtze, acestea nu reprezentau decât așezări modeste în comparație cu Ierihonul. Dacă niște vânători-culegători din alte locuri de pe pământ ar fi fost parașutați la Çayönü sau la Çatalhöyük, cred că nu ar fi înțeles pe ce lume sunt. Peșterile lor sau micile grupuri de colibe n-ar fi fost nicăieri de găsit, înlocuite de orașe pline de viață, cu locuințe trainice, rezerve mari de alimente, o artă expresivă și monumente religioase. S-ar fi trezit muncind din greu, murind de tineri și găzduind un număr neplăcut de mare de microbi. S-ar fi amestecat printre bogați și săraci, ar fi suportat sau ar fi exercitat autoritatea bărbatului asupra femeii și a părinților asupra copiilor. Ar fi putut chiar descoperi că unii oameni aveau dreptul să îi omoare în cadrul unor ritualuri. Și s-ar fi putut să se întrebe de ce și-au pricinuit oamenii toate aceste neajunsuri.

Oamenii înaintează și se înmulțesc

Să derulăm filmul înainte 10.000 de ani și să ajungem, de la originile ierarhiei și ale muncii grele de pe Coastele Muntoase preistorice, în Parisul anului 1967.

Bărbaților între două vârste care administrau campusul Universității din Paris, aflat în sumbra suburbie Nanterre – moștenitorii tradiției patriarhale de la Çatalhöyük – li se părea normal ca tinerelor doamne aflate în grija lor să nu li se permită să primească în dormitoare tineri domni (și invers). Tinerilor probabil că asemenea reguli nu li s-au părut niciodată normale, dar au fost nevoiți să le suporte timp de trei sute de generații. Însă până aici. Când se apropia vacanța de iarnă, studenții au contestat dreptul adulților de a se impune în viața lor amoroasă. În ianuarie 1968, Daniel Cohn-Bendit, astăzi un respectabil reprezentant al Partidului Verzilor în Parlamentul European, dar pe vremea aceea un student activist cunoscut drept „Danny cel Roșu”, a asemuit atitudinea ministrului pentru Problemele Tineretului cu cea a Organizației Tineretului Hitlerist. În mai, studenții au atacat poliția înarmată și luptele de stradă, cu baricade și mașini incendiate, au paralizat centrul Parisului.

Președintele de Gaulle s-a întâlnit în secret cu generalii săi să afle dacă – în cazul unei noi Zi a Bastiliei – armata va fi de partea lui.

În acest punct își face intrarea Marshall Sahlins, un profesor de antropologie încă tânăr de la University of Michigan. Sahlins se remarcase printr-o serie de eseuri strălucite despre evoluția socială și prin criticile sale referitoare la războiul din Vietnam, iar acum plecase de la Ann Arbor („un mic oraș universitar constând exclusiv din străzi laterale”⁴, cum îl numise el în mod nepolitic, dar nu neîntemeiat) pentru a-și petrece doi ani la Collège de France, pe atunci Mecca atât a teoriei antropologice, cât și a radicalismului studentesc. Pe măsură ce criza se adâncea, Sahlins a trimis un manuscris revistei *Les temps modernes*, menit să fie citit de toți cei care însemnau ceva pe scena intelectuală franceză. Acesta avea să devină cel mai influent eseu antropologic scris vreodată.

„Deschideți porțile grădinițelor, universităților și altor închisori”⁵, au mângălit studenți radicali pe un zid de la Nanterre. „Mulțumită profesorilor și examenelor, competiția începe la șase.” Manuscrisul lui Sahlins le-a oferit ceva studenților: nu un răspuns, pe care anarhiștii probabil nici nu îl doreau („Fii realist, cere imposibilul”, spunea unul dintre sloganuri), ci cel puțin o oarecare încurajare. Principala problemă, susținea Sahlins, era că societatea burgheză ridicase „un sanctuar pentru ceea ce era de neatins: *Necesitățile Infinite*”⁶. Ne supunem disciplinei capitaliste și intrăm în competiție pentru a câștiga bani ca să urmărim *Necesitățile Infinite* cumpărând lucruri de care nu avem nevoie cu adevărat. Am putea învăța ceva de la vânătorii-culegători, sugera Sahlins. „Cei mai primitivi oameni ai lumii”, explica el, „dețin puține bunuri, *dar nu sunt săraci*”. Suna ca un paradox. Sahlins susținea că vânătorii-culegători lucrau în general numai 21, până la 35 de ore pe săptămână – mai puțin decât muncitorii parizieni din industrie sau, bănuiesc eu, studenții din acest oraș. Vânătorii-culegători nu aveau automobile sau televizoare, dar nu știau că ar trebui să și le dorească. Aveau mijloace puține, dar necesități și mai puține, fiind astfel, conchidea Sahlins, „societatea îmbelșugată originală”.

Sahlins avea o perspectivă interesantă: de ce, se întreba el, agricultura a luat locul culesului dacă răsplata a însemnat muncă, inegalitate și război? Dar culesul a fost clar înlocuit. Până în anul 7000 î.Hr., agricultura a ajuns să prevaleze pe Coastele Muntoase. Încă din 8500 î.Hr. cerealele cultivate se răspândiseră în Cipru și, până în anul 8000 î.Hr. ajunseseră în centrul Turciei. În anul 7000 î.Hr. plantele de cultură ajunseseră în toate aceste zone și se răspândeau spre est (sau evoluau independent), în Pakistan. Au ajuns în Grecia, sudul Irakului și Asia Centrală până în anul 6000 î.Hr., în Egipt și Europa Centrală până în 5000 î.Hr. și pe țărmurile Atlanticului până în 4000 î.Hr. (figura 2.4).

Figura 2.4. Mergând înainte și înmulțindu-se, prima versiune:
răspândirea plantelor de cultură spre vest, de pe Coastele Muntoase la
Atlantic, 9000-4000 î.Hr.

Decenii de-a rândul, arheologii s-au contrazis asupra motivului pentru care s-a întâmplat acest lucru, fără să ajungă cu adevărat la un consens. La sfârșitul unei recente analize academice, de exemplu, cea mai cuprinzătoare generalizare pe care Graeme Barker, de la Cambridge University, a simțit că o poate face a fost aceea că agricultorii au luat locul vânătorilor-culegători „în moduri diferite, în ritmuri diferite și din motive diferite, dar în condițiile unor provocări asemănătoare venite din partea lumii în care trăiau”⁷.

Deși întregul proces a fost dezordonat – întrucât se desfășura pe parcursul unor milenii și la scara unor continente întregi, cum altfel ar fi putut să fie? –, îl putem înțelege foarte bine dacă ne amintim că a fost vorba, în ultimă instanță, despre ascensiunea Pământului în Marele Lanț al Energiei. O schimbare a orbitei însemna că Pământul reținea mai mult din energia electromagnetică a soarelui. Fotosinteza a transformat o parte din acest aport mai mare în energie chimică (adică mai multe plante). Metabolismul a transformat o parte din această cantitate mai mare de energie chimică în energie cinetică (adică mai multe animale). Iar agricultura le-a permis oamenilor să extragă cu mult mai multă energie din plante și din alte animale pentru uzul propriu. Bolile, animalele de pradă și paraziții, la rândul lor, îi secătuiau pe agricultori cât de mult puteau de această energie nou-descoperită, dar agricultorilor le mai rămânea încă energie din plin.

Ființele umane, asemenea plantelor și celorlalte animale, au găsit un debușeu important pentru energia lor suplimentară în reproducerea sexuală. Rata mare a natalității însemna că noile sate puteau crește rapid, până ce fiecare metru pătrat de teren disponibil era cultivat, după care foametea și bolile s-au extins până ce au anulat fertilitatea. Atunci, absorbția și consumul de energie au ajuns la un oarecare echilibru. Unele sate s-au stabilizat în această situație, trăind mereu la limita sărăciei extreme. În altele, câteva spirite îndrăznețe au hotărât să o ia de la capăt. Puteau merge câte o oră până când găseau un loc liber (poate mai puțin dorit) din aceeași vale sau câmpie sau putea străbate zeci de kilometri în căutarea unor pășuni bune despre care auziseră.

Puteau chiar traversa mările. Mulți aventurieri trebuie să fi eșuat, să se fi târât înapoi acasă, cu coada între picioare, epuizați și înfometați. Alții, în schimb, au reușit. Populația a crescut rapid, până când mortalitatea a ajuns iar din urmă natalitatea sau până când coloniile și-au creat la rândul lor colonii.

Mulți cultivatori care s-au extins au găsit în noile teritorii vânători-culegători ce trăiau deja acolo. E tentant să ne imaginăm scene asemenea celor din vechile westernuri, cu vite furate, scalpări și atacuri (ambele părți folosind arcuri cu săgeți), dar realitatea se poate să fi fost mai puțin dramatică. Cercetările arheologice indică faptul că, în fiecare regiune, primii fermieri aveau tendința de a se stabili în zone diferite de cele ale vânătorilor-cultivatori aflați deja acolo, și asta aproape sigur pentru că rareori cele mai bune terenuri cultivabile erau și cele mai bune terenuri pentru vânat și cules. Cel puțin la început, cultivatorii și vânătorii-culegători probabil că s-au ignorat în bună măsură.

Firește, în cele din urmă, vânatul și culesul au dispărut. În prezent, veți găsi puțini vânători-culegători umblând după pradă prin peisajul atât de îngrijit al Toscanei sau prin suburbiile orașului Tokyo. Populațiile de agricultori au crescut rapid, având nevoie doar de câteva secole pentru a ocupa în întregime terenurile cele mai bune, neavând apoi altă opțiune decât să avanseze în teritoriile marginale (din perspectiva lor), pe care trăiau vânătorii-culegători.

În privința celor întâmplate după aceea există două teorii principale. Potrivit primei teorii, cultivatorii au distrus de fapt prospera societate originală. Și bolile trebuie să fi jucat un rol însemnat. Fără îndoială că, din cauza șobolanilor, a turmelor și a condițiilor existente în așezările permanente, agricultorii erau mai puțin sănătoși decât vânătorii-culegători. Dar nu trebuie să ne imaginăm epidemiile asemenea celor care au luat viața a milioane de amerindieni după anul 1492. Focarele de boală ale cultivatorilor și cele ale vânătorilor-culegători erau separate doar de câțiva kilometri de pădure, nu de oceane de netrecut, astfel încât nu s-au răspândit foarte departe.

Totuși, chiar fără un număr enorm de victime, raportul dintre forțe era decisiv. Dacă vânătorii-culegători se hotărau să lupte, așa cum s-a întâmplat în perioada modernă la frontierele atât de multor colonii, aceștia puteau distruge ciudatul sat agricol, dar alți coloniști ar fi continuat să vină, slăbind tot mai mult rezistența. Alternativ, vânătorii-culegători puteau alege să părăsească zona, dar, indiferent de distanța la care ajungeau, în cele din urmă acolo soseau agricultorii, tăind tot mai mulți copaci și împrăștiindu-și germenii peste tot în jur, astfel încât vânătorii-culegători au sfârșit prin a se retrage în locuri pe care agricultorii nu le puteau utiliza, precum Siberia sau Sahara.

A doua teorie susține că nimic din toate acestea nu s-a petrecut, pentru că agricultorii din regiunile înfățișate în figura 2.4 nu erau nicidecum descendenți ai imigranților de pe Coastele Muntoase. Aceștia erau vânători-culegători care s-au sedentarizat și au devenit ei înșiși agricultori. Sahlins a făcut ca agricultura să pară foarte neatrăgătoare față de societatea îmbelșugată originală, dar, mai mult ca sigur, vânătorii-culegători rareori se aflau în fața unei simple opțiuni între două moduri de viață. Un agricultor care își lăsa plugul și începea să se plimbe nu ar fi pătruns prea mult pe teritoriul vânătorilor-culegători. În schimb, s-ar fi dus în satele în care oamenii practicau agricultura ceva mai puțin intens decât el (eventual prășind pământul, în loc să-l are și să pună pe el îngrășământ), apoi la cei care practicau agricultura și mai puțin intensiv (poate incendiind zone împădurite, apoi cultivându-le până erau invadate de buruieni, după care plecau mai departe) și abia în ultimă instanță la cei care se bazau exclusiv pe vânătoare și cules. Ideile, oamenii și microbii se deplasau nestingheriți pretutindeni în această zonă largă de contact.

Când oamenii și-au dat seama că vecinii lor cu activități mai intensive distrugau plantele sălbatice și goneau animalele de care depindea viața lor de vânători-culegători, în loc să îi atace pe acești vandali sau să fugă din calea lor, aveau la rândul lor opțiunea de a se alătura acestora și de a-și intensifica modalitățile de cultură. În loc să prefere agricultura vânatului și culesului, oamenii probabil au decis doar să își petreacă mai

puțin timp culegând și mai mult timp grădinărint. Mai târziu, ei au trebuit să decidă probabil dacă să înceapă plivitul, apoi aratul, apoi îngrășatul pământului, dar aceștia au fost – pentru a repeta o imagine din capitolul anterior – mai curând o serie de pași mărunți decât un salt decisiv de la societatea prosperă originară la truda istovitoare și bolile nesfârșite. În general, pe parcursul a sute de ani și mii de kilometri, cei ce și-au intensificat aceste activități s-au și înmulțit. Cei care s-au cramponat în vechiul mod de viață au scăzut numeric. În acest proces, „frontiera” agricolă a avansat pe nesimțite spre noi teritorii. Nimeni nu a ales ierarhia și munca îndelungată. Femeile nu au ales de bunăvoie artroza la degetele de la picioare. Toate aceste lucruri s-au insinuat treptat.

Indiferent de cât de multe unelte din piatră, semințe carbonizate sau fundații de case au scos la lumină, arheologii nu vor reuși niciodată să dovedească niciuna dintre teorii, dar, din nou, genetica le vine (parțial) în ajutor. În anii '70, Luca Cavalli-Sforza, de la Stanford University, a început să efectueze o serie extinsă de analize a unor grupe europene de sânge și a ADN-ului nuclear. Echipa lui de cercetători a descoperit o variație sistematică a frecvenței genelor, din sud-est până în nord-vest (figura 2.5), care, au relevat acești cercetători, se suprapunea destul de bine cartografierii descoperirilor arheologice privind răspândirea agriculturii, așa cum reiese din figura 2.4. Concluzia lor: după ce migranții din vestul Asiei au adus agricultura în Europa, descendenții lor i-au înlocuit în bună măsură pe vânătorii-culegători aborigeni, împingându-i pe cei rămași până departe, în nord și în vest.

Potrivit arheologului Colin Renfrew, și lingviștii susțin scenariul lui Cavalli-Sforza: primii agricultori, presupunea el, nu numai că au înlocuit genele europene cu cele din sud-vestul Asiei, dar au înlocuit și limbile native ale Europei cu cele indoeuropene de pe Coastele Muntoase, lăsând doar enclave izolate în care persistau limbi mai vechi, precum basca. Drama depozitării care a pus capăt societății prospere originare este înscrisă în trupurile europenilor și reconfirmată de fiecare dată când aceștia deschid gura.

La început, noile descoperiri nu au făcut decât să amplifice controversele dintre cercetători. Imediat, lingviștii l-au contrazis pe Renfrew, susținând că limbile europene moderne ar fi mult mai diferite unele de altele dacă s-ar fi desprins dintr-o limbă ancestrală comună acum șase sau șapte milenii, iar în 1996, o echipă de la Oxford condusă de Bryan Sykes l-a contrazis pe Cavalli-Sforza în privința geneticii. Sykes a studiat ADN-ul mitocondrial, și nu pe cel nuclear, pe care Cavalli-Sforza își bazase cercetările, identificând, în locul unei înaintări de la sud-est spre nord-vest, ca în figura 2.5, o tendință de deplasare prea haotică pentru a fi reprezentată ușor pe o hartă, descoperind șase grupuri de linii genetice, din care doar una ar putea avea legătură cu migrații agricoli din vestul Asiei.

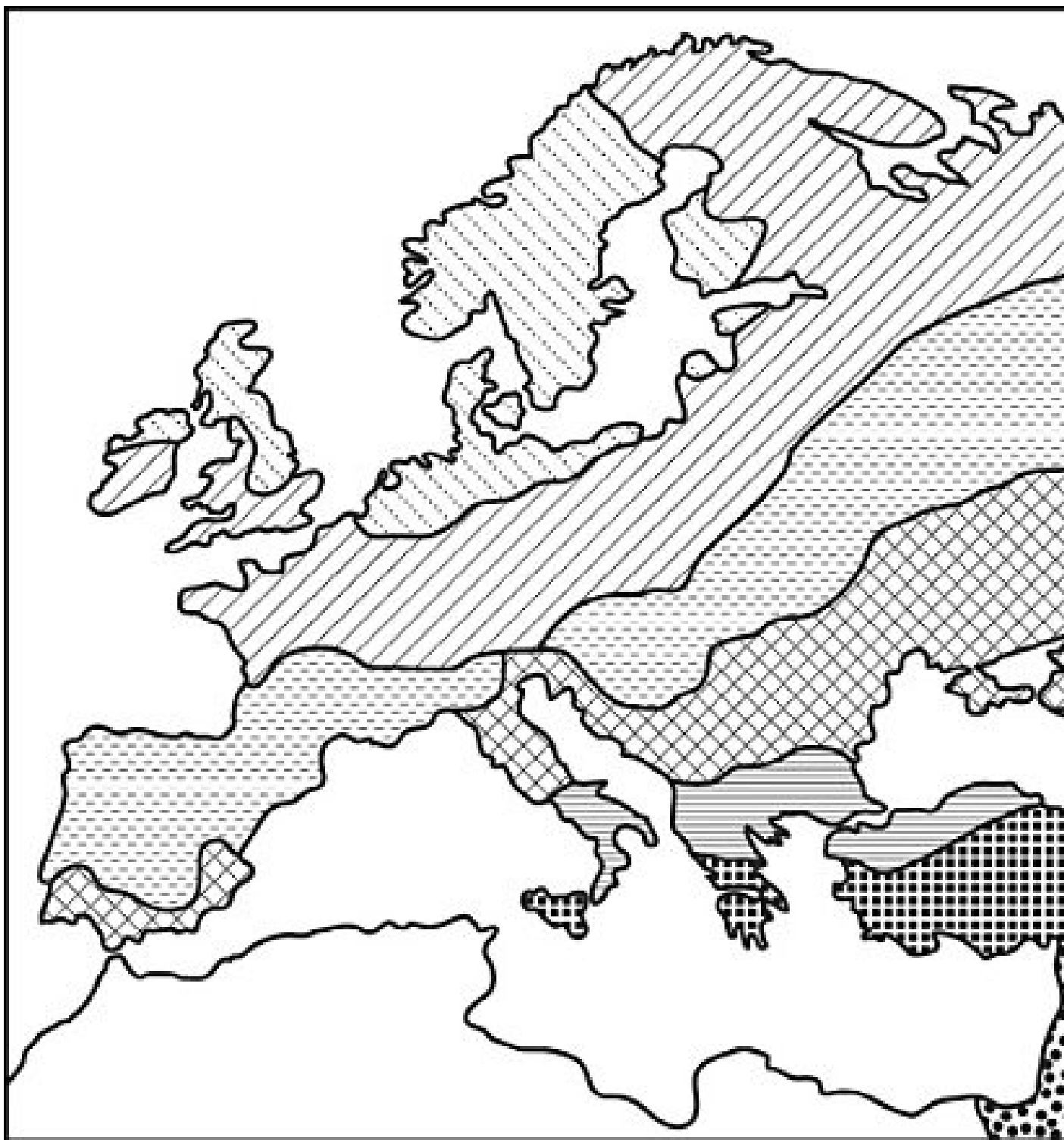

Figura 2.5. *O poveste înscrisă în sânge: interpretarea dată de Luca Cavalli-Sforza structurii genetice europene, pe baza unor numeroase mostre de ADN nuclear. El a ajuns la concluzia că această hartă, ilustrând diverse grade de similaritate genetică între populații moderne și presupuși coloniști din regiunea Coastelor Muntoase, cu 8 prezentând similaritate totală, iar 1 nivelul minim de corespondență (echivalând cu*

prima componentă principală din interpretarea statistică a rezultatelor, reprezentând 95% din variațiile mostrelor), demonstrează faptul că acei coloniști proveniți din zona Flancurilor Muntoase au răspândit agricultura în Europa. Dar mulți arheologi și unii geneticieni nu sunt de acord

Sykes era de părere că celelalte cinci grupuri sunt mult mai vechi, provenind în special de la cei care au plecat din Africa și au populat Europa acum 25.000-50.000 de ani. Toate acestea, conchidea el, indică faptul că primii cultivatori ai Europei au fost mai ales vânători-culegători aborigeni, care au decis să se sedentarizeze, și nu descendenți ai imigranților din zona Coastelor Muntoase.

În 1997, echipa lui Cavalli-Sforza și cea a lui Sykes s-au confruntat cu înverșunare în articolele din *American Journal of Human Genetics*, dar, de atunci, opiniile lor au devenit tot mai apropiate. În urma calculelor, Cavalli-Sforza estimează astăzi proporția ADN-ului agricultorilor imigranți din vestul Asiei ca reprezentând 26-28% din ADN-ul european. Sykes consideră că proporția este mai aproape de 20%. A spune că, dintre primii agricultori europeni, unui descendent al imigranților din sud-vestul Asiei îi corespundeau alți trei sau patru care erau descendenți ai localnicilor este foarte simplist, dar nu complet greșit.

Predestinare

Nici concluziile lui Cavalli-Sforza, nici cele ale lui Renfrew, dar nici alternativa lui Sykes – nici chiar compromisul apărut între ei – nu i-ar fi mulțumit pe studenții din Nanterre, fiindcă toate teoriile consideră că triumful agriculturii a fost inevitabil. Competiția, sugerează geneticienii și arheologii, nu are nicio legătură cu examenele sau profesorii, fiindcă a existat în noi dintotdeauna. Atunci este logic că lucrurile s-au petrecut așa cum s-au petrecut.

Dar oare este adevărat? În ultimă instanță, oamenii sunt liberi să decidă. Lenea, lăcomia și teama pot pune istoria în mișcare, dar toți suntem în situația de a alege una dintre ele. Dacă trei sferturi sau mai mulți dintre primii agricultori europeni erau descendenți ai vânătorilor-

culegători aborigeni, cu siguranță că europenii preistorici ar fi putut opri procesul de trecere la agricultură dacă suficient de mulți dintre ei ar fi fost împotriva intensificării cultivării plantelor. Atunci de ce nu s-a întâmplat acest lucru?

Câteodată s-a întâmplat. După ce, pe parcursul a câtorva sute de ani înainte de 5200 î.Hr., s-a extins din zona Poloniei de astăzi până în Bazinul Parisului, valul dezvoltării agricole s-a oprit (vezi figura 2.4). Timp de o mie de ani, aproape că nu au existat cultivatori care să invadeze ultimii 80 sau 90 de kilometri care îi separau de Marea Baltică și puțini vânători-culegători s-au apucat de cultivarea mai intensivă. Aici, vânătorii-culegători își aveau propriul mod de viață. De-a lungul liniei de demarcație dintre agricultori și vânătorii-culegători se găsește un număr remarcabil de mare de așezări fortificate și de schelete ale unor tineri uciși prin lovire în partea din față sau în cea din dreapta a craniului cu un obiect contondent – exact traumele pe care le-ar fi suferit dacă ar fi murit într-o confruntare directă cu adversari dreptaci care foloseau topoare din piatră. Unele gropi comune ar putea fi chiar dovezi sumbre ale unor masacre.

Nu vom ști niciodată ce fapte de eroism și de violență au avut loc de-a lungul limitei nordice a Câmpiei Europene acum 7.000 de ani, dar probabil că geografia și economia au avut o contribuție la fel de mare ca violența și cultura în fixarea frontierelor dintre agricultori și vânători-culegători. Vânătorii-culegători trăiau într-o Grădină a Edenului friguroasă, în care resursele marine hrăneau populații dense din așezările permanente. Arheologii au scos la lumină mormane de cochilii de scoici rămase de la ospete, înălțate printre colibe. Generozitatea naturii le oferea vânătorilor-culegători mâncare din belșug și, chiar dacă erau suficienți vânători-culegători încât să le țină piept cultivatorilor, totuși aceștia nu erau atât de mulți încât să fie nevoiți să treacă la agricultură pentru a se hrăni. În același timp, agricultorii au constatat că plantele cultivate inițial pe Coastele Muntoase și animalele domesticate acolo erau mai puțin productive în acest nord îndepărtat.

Adevărul este că nu știm de ce agricultura s-a extins spre nord după anul 4200 î.Hr. Unii arheologi insistă asupra factorului de presiune, fiind de părere că agricultorii s-au înmulțit atât de mult, încât nu s-au mai confruntat cu nicio opoziție. Alții insistă asupra factorilor de atracție, fiind de părere că o criză în cadrul societății de vânători-culegători a deschis calea invaziei spre nord. Oricum s-ar fi încheiat, excepția baltică pare să confirme regula că, odată cu apariția agriculturii pe Coastele Muntoase, societatea prosperă originară nu a putut supraviețui.

Făcând această afirmație, nu neg existența liberului-arbitru. Ar fi naiv, deși destul de mulți au cedat acestei tentații. Marele Lev Tolstoi, de exemplu, își încheia romanul *Război și pace* cu o digresiune ciudată, în care nega existența liberului-arbitru în istorie – ciudată, fiindcă romanul este plin de frământări legate de decizii (și indecizii), răzgândiri bruște, nu rareori gafe prostești, deseori cu consecințe semnificative. Cu toate acestea, Tolstoi spunea că: „Pentru istorie, liberul arbitru este doar o expresie care desemnează tot ceea ce nu știm despre legile care guvernează istoria umanității”⁸. Apoi adăuga:

Pentru istorie, să recunoască libertatea umană ca o forță ce poate înrâuri evenimentele istorice... ar fi același lucru ca pentru astronomie să recunoască o forță liberă a mișcării corpurilor cerești... Dacă există măcar un singur corp care să se miște liber, atunci nu mai există legile lui Kepler și ale lui Newton și nu mai există nicio reprezentare a mișcării corpurilor cerești. Dacă există măcar o singură faptă omenească liberă, atunci nu mai există nicio lege a istoriei și nicio putință de reprezentare a evenimentelor istorice.

Este un nonsens. Un nonsens elevat, firește, dar tot un nonsens. În orice moment, un vânător-culegător putea decide să nu cultive plantele în mod intensiv, după cum, într-o comunitate de agricultori, orice bărbat putea să-și părăsească câmpul, orice femeie să-și părăsească piatra de măcinat pentru a culege semințe și a vâna cerbi. Unii chiar așa au făcut, cu consecințe enorme pentru propriile vieți. Dar, pe termen lung, nu a

avut importanță, deoarece competiția pentru resurse însemna că aceia care continuau să cultive sau cultivau mai intens utilizau mai multă energie decât cei care nu făceau acest lucru. Cultivatorii hrăneau mai mulți copii și mai multe vite, defrișând mai multe terenuri și făcând mai amară viața vânătorilor-culegători. În anumite condiții, asemenea celor care prevalau în jurul Mării Baltice în anul 5200 î.Hr., extinderea agriculturii a fost mult încetinită. Dar asemenea condiții nu puteau dura la nesfârșit.

Firește, agricultura a întâmpinat numeroase dificultăți (pășunatul excesiv, de exemplu, se pare că a transformat Valea Iordanului într-un deșert între anii 6500 și 6000 î.Hr.), dar, cu excepția unui dezastru climatic precum fusese Dryasul Recent, niciun liber-arbitru din lume nu putea împiedica modul de viață agrar să se extindă și să umple toate golurile prielnice. *Homo sapiens* cu creierul dezvoltat, precum și condițiile create de vremea caldă, umedă și stabilă, plus plantele și animalele care puteau evolua în formă cultivată și domesticită au făcut ca acest lucru să devină absolut inevitabil.

Până în anul 7000 î.Hr., societățile agrare din extremitatea vestică a Eurasiei, aflate în plină expansiune, nu aveau termen de comparație pe Pământ, astfel încât, în acest moment putem distinge „Vestul” de restul lumii. Dar, deși Vestul era complet diferit de restul lumii, deosebirile nu au avut un caracter permanent și, pe parcursul următoarelor mii de ani, oamenii au început să inventeze în mod independent agricultura, probabil în aproximativ șase locuri situate pe Latitudinile Norocoase (figura 2.6).

Cel mai timpuriu și mai clar caz din afara zonei Coastelor Muntoase este China. Cultivarea orezului a început în Valea Fluviului Yangtze, între 8000 și 7500 î.Hr., iar cea a meiului, în nordul Chinei, în jurul anului 6500 î.Hr. Meiul a devenit plantă de cultură în mod definitiv în jurul anului 5500, iar orezul în 4500, în timp ce porcii au fost domesticiți între 6000 și 5500. Descoperirile recente sugerează faptul că în Lumea Nouă agricultura a început aproape la fel de timpuriu. Dovlecelul luat în cultură a început să evolueze spre formele de plantă cultivată în jurul

anului 8200 î.Hr. în Valea Nanchoc, în regiunea de nord din Perú, și între anii 7500 și 6000 î.Hr., în Valea Oaxaca din Mexic. Arahidele au apărut în Nanchoc în jurul anului 6500 și, deși potrivit dovezilor aduse de arheologi plantele sălbatice din familia porumbului evoluau în Oaxaca spre porumbul de cultură abia în anul 5300 î.Hr., geneticienii presupun că procesul a început de fapt încă din anul 7000.

Domesticirea animalelor și cultivarea plantelor în China și în Lumea Nouă aveau loc, categoric, independent de evenimentele din zona Coastelor Muntoase, dar lucrurile sunt mai puțin clare în privința Văii Indului din Pakistan. Orzul și grâul de cultură, ca și oile și caprele domestice apar la Mehrgarh brusc, în jurul anului 7000 î.Hr. – atât de brusc, încât mulți arheologi cred că au fost aduse acolo de migranții din regiunea Coastelor Muntoase. Prezența grâului pare foarte relevantă, fiindcă, până în acest moment, nimeni nu a identificat specii de grâu sălbatic în zona Mehrgarhului din care ar fi putut evolua cel de cultură. Botaniștii nu au explorat minuțios regiunea (nici chiar armata pakistaneză nu prea a îndrăznit să-și bage nasul în aceste ținuturi sălbatice locuite de triburi), astfel încât surprizele nu sunt excluse. Și, deși dovezile existente sugerează faptul că agricultura din Valea Indului a rezultat din aceea de pe Coastele Muntoase, nu putem să nu remarcăm că, în scurt timp, și-a urmat propriul curs: zebul a fost domesticit în jurul anului 5500 î.Hr., iar în jurul anului 2500 î.Hr. a apărut o societate urbană cu o cultură foarte rafinată.

În est, deșertul Sahara era mai umed în jurul anului 7000 î.Hr. decât astăzi, abundentele ploi musonice umplând lacurile în fiecare vară. Cu toate acestea, era un mediu de locuit aspru, în care adversitățile par să fi încurajat invențiile: turmele nu putea supraviețui în sălbăticie, dar vânătorii-culegători își puteau duce viața mânând animalele de la un lac la altul. Între anii 7000 și 5000 î.Hr., vânătorii-culegători au devenit păstori, iar vitele și oile lor sălbatice, animale mai blânde.

În jurul anului 5000 î.Hr., agricultura se dezvolta și în două zone muntoase, una în Perú, unde lamele sau alpacalele erau mânate în turme și unde semințele de quinoa sufereau mutații în așteptarea

culegătorilor, și o a doua zonă în Noua Guinee. Vestigiile din Noua Guinee au fost la fel de controversate precum cele din Valea Indului, dar acum pare cert că, în jurul anului 5000 î.Hr., locuitorii zonelor muntoase incendiau pădurile, desecau mlaștinile și luau în cultură plante ca bananierul și taroul.

Aceste regiuni aveau istorii foarte diferite, dar, la fel ca în cazul Coastelor Muntoase, fiecare dintre ele a constituit punctul de plecare al unei tradiții economice, sociale și culturale specifice, care s-a transmis până în zilele noastre. În acest moment putem răspunde în sfârșit la întrebarea care ne-a preocupat încă din capitolul 1: cum putem defini Vestul? Am văzut critica pe care istoricul Norman Davies o aduce interpretărilor pe care el le acuză de o anumită „elasticitate geografică” aplicată în definirea Vestului, „menită”, după cum afirma el, „să promoveze interesele propriilor autori”. Davies a renunțat la tot, fără discriminare, nemaivorbind deloc despre Vest. Datorită perspectivei în timp pe care ne-o oferă arheologia, astăzi putem vedea lucrurile mai bine.

Figura 2.6. Țările făgăduinței: șapte regiuni din lume unde cultivarea plantelor și domesticirea animalelor a început în mod independent între 11000 și 5000 î.Hr.

Toate marile civilizații ale lumii moderne își au originea în aceste episoade inițiale de domesticire și cultivare de la sfârșitul Erei Glaciare. Nu trebuie ca disputele intelectuale pe care le descrie Davies să ne priveze de categoria analitică a „Vestului”: este doar un termen geografic care se referă la societățile provenite din centrul activităților de domesticire desfășurate la limita vestică a Eurasiei, respectiv pe Coastele Muntoase. Nu are rost să vorbim despre „Vest” ca o regiune distinctă înainte de anul 11000 î.Hr., când cultivarea plantelor a început

să dea un caracter aparte zonei Coastelor Muntoase. Conceptul începe să devină un instrument analitic important abia după anul 8000 î.Hr., odată cu apariția altor centre agricole. Până în anul 4500 î.Hr., Vestul s-a extins, cuprinzând cea mai mare parte a Europei, iar în ultimii 500 de ani coloniștii l-au purtat până pe continentul American, la Antipozi și în Siberia. „Estul”, în mod destul de firesc, înseamnă pur și simplu societățile provenite din centrul activităților de domesticire desfășurate la limita estică, respectiv cele care au început să evolueze în China în 7500 î.Hr. Putem vorbi și despre existența unor tradiții comparabile în Lumea Nouă, Asia de Sud, Noua Guinee și Africa. A ne întreba de ce Vestul deține supremația înseamnă de fapt a ne întreba de ce au ajuns să domine planeta societățile provenite din centrul agricol al Coastelor Muntoase, și nu cele din centrele aflate în China, Mexic, Valea Indului, estul Saharei, Perú sau Noua Guinee.

Gândul ne poartă imediat la predestinarea pe termen lung: oamenii de pe Coastele Muntoase – primii vestici – au dezvoltat agricultura cu mii de ani înaintea tuturor celorlalți din lume fiindcă erau mai inteligenți. Când s-au răspândit în Europa, ei și-au transmis inteligența prin gene și prin limbile pe care le vorbeau. Europeanii le-au dus mai departe când au colonizat alte regiuni ale globului, după anul 1500 î.Hr. Acesta este motivul pentru care Vestul deține supremația.

Asemenea teoriilor rasiste discutate în capitolul 1, în mod aproape cert acest lucru este greșit, din motivele pe care evoluționistul și geograful Jared Diamond le pune atât de pregnant în evidență în celebra sa carte *Guns, Germs and Steel*. Natura, remarca Diamond, nu ține deloc seama de dreptate. Agricultura a apărut pe Coastele Muntoase cu mii de ani înaintea altui loc nu fiindcă oamenii care trăiau acolo erau deosebit de inteligenți, ci fiindcă geografia i-a ajutat să aibă un avans în această cursă.

În lume astăzi există 200.000 de specii de plante, constata Diamond, din care însă numai câteva sute sunt comestibile și numai câteva zeci ar putea fi transformate în plante de cultură. De fapt, peste jumătate dintre kaloriile consumate astăzi provin din cereale, în special din grâu,

porumb, orez, orz și sorg. Plantele sălbatice din care au evoluat aceste cereale nu sunt distribuite în mod egal pe planetă. Dintre cele 56 de plante cu cea mai mare valoare nutritivă, 32 cresc în stare sălbatică în sud-vestul Asiei și în bazinul mediteranean. În Asia de Est se găsesc numai șase specii sălbatice, în America Centrală cinci, în Africa, la sud de Sahara, patru, în America de Nord, tot patru, în Australia și America de Sud, câte două, iar în Europa de Vest, una. Dacă oamenii (adunați în grupuri mari) sunt în bună măsură la fel, iar vânătorii-culegători din întreaga lume erau aproape toți la fel de leneși, lacomi și speriați, era extrem de probabil ca oamenii de pe Coastele Muntoase să cultive plantele și să domesticească animalele înaintea tuturor, fiindcă aveau la dispoziție mai multă materie primă pe care să o prelucreze.

Coastele Muntoase prezentau și alte avantaje. A fost nevoie doar de o singură mutație genetică pentru a transforma grâul și orzul din plante sălbatice în plante de cultură, în schimb, pentru a transforma zea în ceva ce seamănă cât de cât cu porumbul a fost nevoie de zeci de mutații. Oamenii care au pătruns în America de Nord în jurul anului 14000 î.Hr. nu erau mai puțin leneși și nu erau mai proști decât ceilalți, după cum nu au greșit atunci când au încercat să cultive zea în loc de grâu. În Lumea Nouă nu exista grâu sălbatic. Imigranții nu au putut aduce cu ei plante de cultură din Lumea Veche, fiindcă nu au putut ajunge în America decât pe vremea când aceasta era legată de Asia printr-un pod terestru. Când au traversat podul, înainte ca acesta să se scufunde în apele crescute ale oceanului, în jurul anului 12000 î.Hr., nu existau plante de cultură pe care să le ia cu ei. Când au apărut plantele de cultură folosite în alimentație²⁹, podul terestru era deja scufundat în ocean.

Nu numai în privința plantelor, dar și a animalelor, soarta le-a fost aproape la fel de favorabilă celor de pe Coastele Muntoase. În lume există 148 de specii de mamifere mari (de peste 45 de kilograme). Până în anul 1900 d.Hr., doar 14 dintre acestea fuseseră domesticite. Șapte din cele 14 proveneau din sud-vestul Asiei, iar dintre cele mai

²⁹ Spre deosebire de plantele de cultură nealimentare – un studiu ADN din 2005 relevă faptul că primii colonizatori ai Americii au adus cu ei din Asia dovleci cilindrici, pe care îi foloseau drept recipiente.

importante cinci animale domestice din lume (oaia, capra, vaca, porcul și calul), numai calul nu își are strămoșii sălbatici pe Coastele Muntoase. În Asia de Est existau cinci dintre cele 14 specii ce puteau fi domesticite, iar în America de Sud doar una. În America de Nord, Australia și Africa, la sud de Sahara, niciuna. Africa este plină de animale mari, dar acolo există o serie de impedimente evidente în domesticirea unor specii cum ar fi leul, care și-ar mânca stăpânul, sau girafa, care întrece în viteză și un leu.

Așadar, nu trebuie să tragem concluzia că oamenii de pe Coastele Muntoase au inventat agricultura fiindcă erau superiori din punct de vedere rasial sau cultural. Fiindcă trăiau într-un mediu cu mai multe plante cultivabile și animale ce puteau fi domesticite ușor, au fost primii care și le-au însușit. În China, concentrațiile de plante și de animale sălbatice erau mai puțin favorabile, dar destul de bune. Aici, cultivarea și domesticirea au avut loc cu două milenii mai târziu. Păstorii din Sahara, care nu aveau la dispoziție decât oi și vite, au avut nevoie de încă 500 de ani și, cum deșertul este necultivabil, nu au devenit niciodată agricultori. Pentru locuitorii zonelor înalte din Noua Guinee, situația a fost exact invers, cu puține specii de plante și fără animale mari ce puteau fi domesticite. Ei au avut nevoie de încă 2.000 de ani și nu au devenit niciodată păstori. Centrele agricole din Sahara și Noua Guinee, spre deosebire de Coastele Muntoase, China, Valea Indului, Oaxaca și Perú, nu și-au dezvoltat propriile orașe și civilizații rafinate nu pentru că ar fi fost inferioare, ci pentru că nu dispuneau de resurse naturale.

Amerindienii aveau la dispoziție mai multe resurse decât cei din Africa sau Noua Guinee, dar mai puțin decât oamenii de pe Coastele Muntoase și din China. Cei din Oaxaca și din Anzi au acționat repede, cultivând plante (dar nu și domesticind animale) pe parcursul a 25 de secole de la sfârșitul Dryasului Recent. În privința curcanilor și a lamelor, singurele animale pe care le puteau domestici, în afară de câini, procesul a mai durat câteva secole.

Australienii aveau cele mai limitate resurse. Săpăturile arheologice recente relevă faptul că aceștia au încercat să creeze crescătorii de

țipari și, dacă ar mai fi avut la dispoziție câteva mii de ani, ar fi ajuns la un mod de viață agricol. În schimb, coloniștii europeni i-au copleșit în secolul al XVIII-lea d.Hr., aducând aici grâul și oile, plante și animale provenite din revoluția agrară ce a avut loc inițial pe Coastele Muntoase.

Din câte ne putem da seama, oamenii erau aceeași pretutindeni. Încălzirea globală le oferea tuturor noi opțiuni, de a lucra mai puțin, de a lucra la fel și de a mânca mai mult, sau de a avea mai mulți copii, chiar dacă acest lucru însemna să muncească mai mult. Noul tip de climă le-a oferit și posibilitatea de a trăi în grupuri mai mari și de a se deplasa mai puțin. Pretutindeni în lume, oamenii care au ales să rămână pe loc, să se înmulțească mai mult și să muncească mai din greu i-au eliminat pe cei care au ales altceva. Natura nu a făcut decât ca întregul proces să înceapă mai devreme în Vest.

La răsărit de Eden

Poate că așa este, ar afirma un adept al teoriilor predestinării pe termen lung. Poate că pretutindeni oamenii sunt într-adevăr în mare măsură la fel și poate că geografia le-a făcut vesticilor sarcina mai ușoară. Dar istoria înseamnă mai mult decât clima și mărimea semințelor. Firește, contează și amănuntele alegerii pe care au făcut-o oamenii, între a munci mai puțin, a mânca mai mult și a avea o familie mai numeroasă. Adesea, sfârșitul unei povești se regăsește în începutul său și poate că Vestul deține astăzi supremația fiindcă cultura creată pe Coastele Muntoase acum mai bine de 10.000 de ani, din care provin toate societățile vestice ulterioare, a avut doar un potențial mai mare decât culturile create în alte centre regionale ale lumii.

Atunci să privim la civilizația cel mai bine atestată, cea mai veche și mai puternică (în vremurile noastre) situată în altă zonă decât în Vest, civilizația care s-a născut în China. Trebuie să aflăm cât de diferite erau primele sale societăți agricole față de cele din Vest și dacă aceste diferențe au plasat Estul și Vestul pe traiectorii diferite, explicând astfel cauza pentru care societățile vestice au ajuns să domine globul.

Până nu demult, arheologii știau foarte puține despre agricultura timpurie din China. Mulți cercetători credeau chiar că orezul, alimentul reprezentativ pentru bucătăria chinezească a zilelor noastre, își are originea în Thailanda, nu în China. Descoperirea orezului sălbatic în valea fluviului Yangtze, în 1984, a condus la concluzia că totuși aceasta ar fi putut fi zona în care orezul a devenit plantă de cultură, dar confirmările arheologice directe au rămas neconcludente. Problema constă în faptul că, în timp ce aceia care coc pâinea lasă mereu în urmă grăunțe carbonizate de grâu sau de orz pe care arheologii le pot descoperi, în urma fierberii orezului, singurul mod normal de a-l găti, rareori se păstrează câte ceva. Ca atare, arheologilor le este mult mai greu să descopere orez preistoric.

Totuși, cu puțină ingeniozitate, arheologii au reușit să depășească acest obstacol. În 1988, arheologii care făceau săpături la Pengtoushan, în valea fluviului Yangtze (figura 2.7), au observat că, în jurul anului 7000 î.Hr., olarii au început să își amestece lutul cu tărâțe și spice de orez, astfel încât vasele să nu crape în cuptor, iar analizele minuțioase au relevat o serie de dovezi ale faptului că aceste plante erau cultivate.

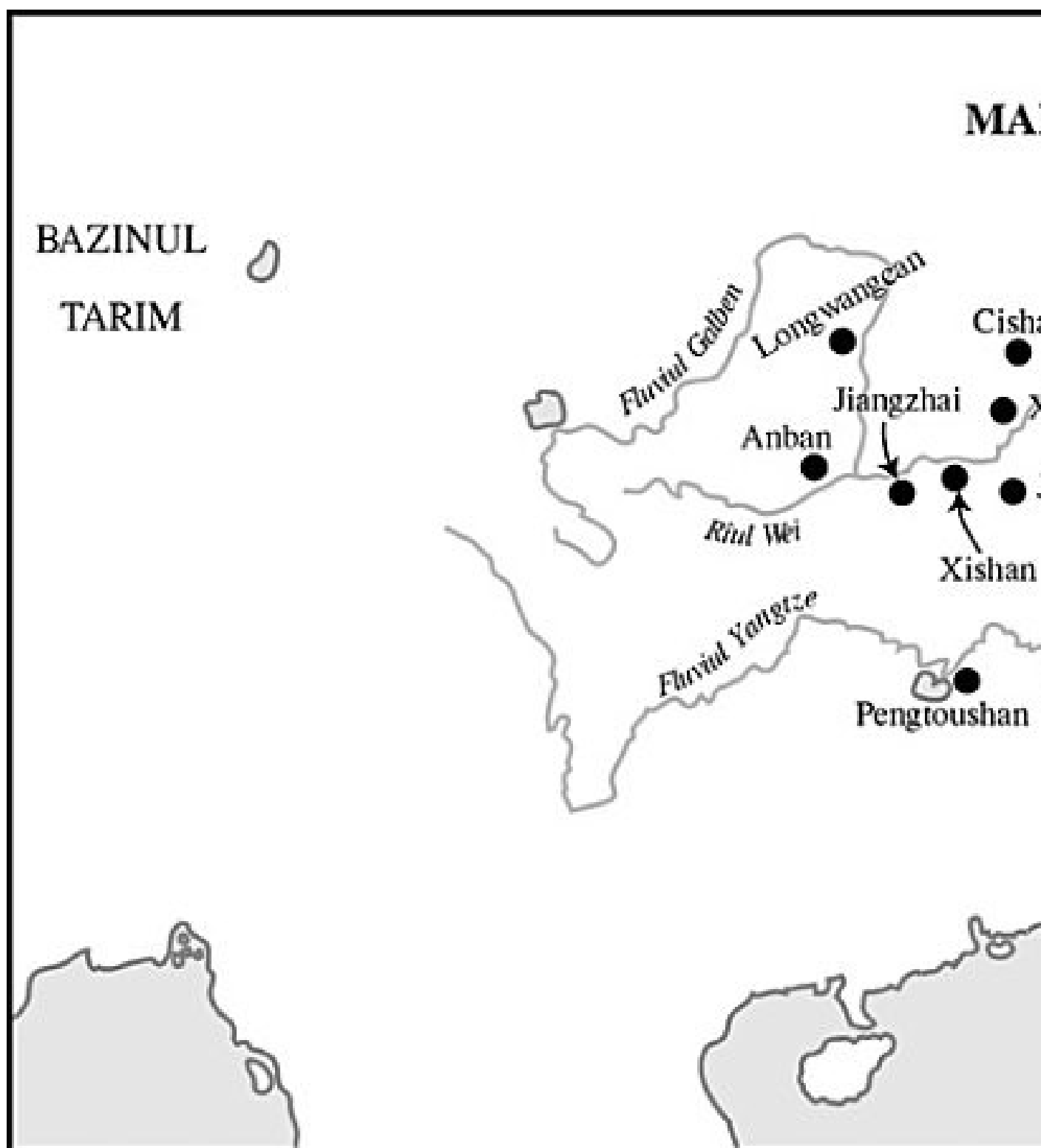

Figura 2.7. Începutul Estului: situri din China actuală la care se face referire în acest capitol

Dar adevăratele descoperiri au început să apară din 1995, când Yan Wenming, de la Universitatea din Pekin³⁰, a format o echipă cu arheologul american Richard MacNeish, printre cei mai tenace cercetători de pe teren din lume. (MacNeish, care a început să participe la săpături arheologice în Mexic, în 1940, a înregistrat remarcabila performanță de a petrece 5.683 de zile pe șantierele arheologice – aproape de zece ori mai mult decât am reușit eu. A murit în 2001, la vârsta de 82 de ani, când era încă activ din punct de vedere profesional, într-un accident, în timpul unor cercetări de teren din Belize. Se zice că, în drum spre spital, i-a vorbit șoferului de pe ambulanță numai despre arheologie.) MacNeish a adus în China nu numai deceniile sale de experiență în studierea agriculturii timpurii, dar a adus-o și pe arheobotanista Deborah Pearsall, care, la rândul ei, a adus o nouă tehnică științifică. Chiar dacă orezul se păstrează rareori printre vestigiile arheologice, toate plantele absorb cantități infime de siliciu din pânza freatică. Siliciul umple unele dintre celulele plantelor, iar când aceasta se descompune, siliciul lasă în sol pietricele microscopice de forma unor celule, numite fitoliți. O analiză atentă a fitoliților poate demonstra nu numai dacă orezul era mâncat, dar și dacă era cultivat.

Yan și MacNeish au săpat în peștera de la Diaotonghuan, de lângă valea fluviului Yangtze, un tranșeu adânc de aproape cinci metri, iar Pearsall, studiind fitoliții, a reușit să demonstreze că, în jurul anului 12000 î.Hr., oamenii smulgeau din pământ orez sălbatic și îl duceau în peșteră. Oarecum la fel ca pe Coastele Muntoase, unde grâul, orzul și secara sălbatică creșteau din abundență odată ce lumea se încălzise, aceasta era epoca de aur a vânătorilor-culegători. Fitoliții nu prezentau niciun indiciu că orezul evolua spre forme de cultură, așa cum evolua secara la Abu Hureyra, dar Dryasul Recent a fost, fără îndoială, la fel de devastator în valea fluviului Yangtze ca în Vest. Practic, orezul a dispărut din Diaotonghuan în jurul anului 10500 î.Hr., ca să reapară abia după îmbunătățirea condițiilor de climă, începând cu anul 9600 î.Hr.

³⁰ Ca în cazul Omului din Pekin, la care m-am referit în capitolul 1, Universitatea din Pekin și-a păstrat forma veche a denumirii. În anii '80, administratorii instituției au hotărât ca „Beijing Daxue” să se traducă și mai departe în limbile vestice prin „Universitatea din Pekin”.

Fragmentele din ceramică brută, probabil de vase folosite pentru fiertul boabelor, indică faptul că asemenea vase deveniseră obiecte uzuale în acea perioadă (cu 2.500 de ani înaintea primelor vase de lut din regiunea Coastelor Muntoase). În jurul anului 8000 î.Hr., fitoliții au început să fie mai mari, o dovadă certă a faptului că oamenii luaseră în cultură orezul sălbatic. În 7500 î.Hr., la Diaotonghuan cerealele complet sălbatice și cele luate în cultură erau la fel de frecvente. Până în anul 6500 î.Hr., orezul complet sălbatic dispăruse.

O serie de săpături efectuate în delta fluviului Yangtze începând cu anul 2001 confirmă această periodizare și faptul că, în jurul anului 7000 î.Hr., oamenii din valea Fluviului Galben începuseră să cultive meiul. Cei de la Jiahu, un sit remarcabil aflat între Yangtze și Fluviul Galben, cultivau orezul și meiul în jurul anului 7000 î.Hr. și probabil domesticiseră și porcul. La Cishan, un incendiu care a avut loc în jurul anului 6000 î.Hr. a ars și a păstrat în stare carbonizată peste o sută de tone de boabe mari de mei, depozitate în 80 de fose. Pe fundul unora dintre fose, sub mei, se aflau schelete întregi de câini și porci (probabil sacrificați), acestea fiind printre cele mai vechi vestigii ale unor animale domesticate descoperite în China.

La fel ca în Vest, domesticirea și cultivarea presupunea numeroase schimbări mici petrecute pe parcursul secolelor în privința plantelor, a animalelor și a tehnicilor folosite. Pânza freatică de mică adâcime de la Hemudu, în delta fluviului Yangtze, le-a oferit arheologilor o comoară, conservând mari cantități de orez îmbibat cu apă, precum și instrumente din lemn și din bambus datând din perioada de după anul 5000 î.Hr. Până în anul 4000 î.Hr., orezul a devenit o plantă exclusiv de cultură, depinzând de cultivatori în aceeași măsură ca grâul și orzul în Vest. Cei din Hemudu dispuneau și de bivoli indieni domesticiți și le foloseau omoplații în chip de cazmale. În valea râului Wei, din nordul Chinei, arheologii au descoperit dovezi ale trecerii treptate de la vânătoare la agricultură după anul 5000 î.Hr. Aceasta reieșea cel mai evident din unelte folosite: cazmalele și sapele din piatră au înlocuit topoarele pe măsură ce oamenii treceau de la simpla defrișare a unor zone

împădurite la cultivarea permanentă a terenurilor, iar cazmalele deveneau tot mai mari pe măsură ce cultivatorii săpau pământul mai adânc. În valea fluviului Yangtze, urmele clare ale unor orezării, cu maluri înalte pentru a păstra apa în sol, datează probabil încă din anul 5700 î.Hr.

Primele aşezări chinezeşti, precum Jiahu aproximativ în anul 7000 î.Hr., semănau destul de mult cu primele sate de pe Coastele Muntoase, cu colibe mici, semisubterane, având o formă aproape circulară, cu pietre de măcinat şi morminte între case. La Jiahu locuiau între 50 şi 100 de oameni. Una dintre colibe era puţin mai mare decât celelalte, dar distribuţia egală a vestigiilor sugerează că deosebiri determinate de avere sau de gen erau încă foarte mici, iar hrana era preparată şi depozitată în comun. Dar situaţia începuse să se schimbe prin anul 5000 î.Hr., când unele sate aveau 150 de locuitori şi erau protejate de şanţuri. La Jiangzhai, situl din această perioadă cu cele mai multe vestigii, colibe erau orientate spre un spaţiu deschis, unde s-au găsit două mormane mari de cenuşă, probabil urmele unor ritualuri ale comunităţii.

Sacrificiile de la Jiangzhai – dacă despre aşa ceva este vorba – par destul de blânde în comparaţie cu sanctuarele pe care vesticii le construiau deja de mii de ani, dar două serii de descoperiri remarcabile din mormintele de la Jiahu sugerează faptul că religia şi strămoşii erau la fel importante precum erau pe Coastele Muntoase. Prima serie constă în peste 30 de fluieri cioplite din oasele unor aripi de cocori, descoperite în mormintele unor bărbaţi, mai bogate decât majoritatea celorlalte morminte. Cinci dintre fluieri încă funcţionează. Cel mai vechi dintre ele, datând aproximativ din anul 7000 î.Hr., avea cinci sau şase orificii şi, chiar dacă nu erau instrumente foarte rafinate, pot fi folosite pentru interpretarea unor melodii populare chinezeşti moderne. În general, fluierile din 6500 î.Hr. aveau şapte orificii şi scoteau un sunet la fel de acut, ceea ce înseamnă că exista un grup de instrumentişti care cântau împreună. Într-un mormânt datând aproximativ din anul 6000 î.Hr. se găsea un fluier cu opt orificii, pe care se poate interpreta orice melodie modernă.

Toate aceste lucruri sunt foarte interesante, dar adevărata semnificație a fluierelor poate fi înțeleasă doar cu ajutorul celor descoperite în mormintele a 24 de bărbați bogați: carapace de broaște-țestoase, 14 având scrijelite niște semne simple. Într-un mormânt datând din jurul anului 6250 î.Hr., capul celui decedat fusese îndepărtat (amintind de Çatalhöyük!) și înlocuit cu 16 carapace de broaște-țestoase, două dintre ele având inscripții. Unele dintre aceste semne – cel puțin după părerea unor cercetători – seamănă izbitor cu pictogramele din primul sistem complet de scriere chineză, folosit de regii Dinastiei Shang, 5.000 de ani mai târziu.

Voi reveni la inscripțiile din perioada Shang în capitolul 4, aici vreau doar să remarc că, deși timpul scurs între semnele de la Jiahu (aproximativ din 6250 î.Hr.) și primul sistem propriu-zis de scriere chineză (aproximativ din 1250 î.Hr.) este aproximativ egal cu intervalul ce desparte simbolurile ciudate de la Jerf al-Ahmar, din Siria (aproximativ din 9000 î.Hr.), și prima scriere propriu-zisă din Mesopotamia (aproximativ din 3300 î.Hr.), în China există mai multe dovezi ale continuității. Zeci de situri contribuie la inventarul de semne scrijelite, mai ales după anul 5000 î.Hr. Cu toate acestea, specialiștii poartă dispute aprinse dacă semnele primitive de la Jiahu sunt precursorile directe ale celor peste 5.000 de simboluri ale sistemului de scriere Shang.

În aceste dispute, un argument important adus în favoarea unei asemenea legături este faptul că atât de multe texte Shang erau scrijelite tot pe carapace de broaște-țestoase. Regii Shang foloseau aceste carapace în ritualuri de prezicere a viitorului, iar dovezi certe ale acestei practici există încă din anul 3500 î.Hr. Este posibil, se întreabă acum arheologii de la Jiahu, ca relația dintre carapace, scriere, strămoși, divinație și autoritate socială să fi început înainte de anul 6000 î.Hr.? După cum știu toți cei care l-au citit pe Confucius, în China primului mileniu î.Hr. muzica acompania ritualurile. Oare fluierele, carapacele și scrierea din mormintele de la Jiahu ar putea fi o dovadă a faptului că

specialiștii în ritualuri, capabili să le vorbească strămoșilor, au apărut cu mai mult de 5.000 de ani înainte?

Ar fi o continuitate remarcabilă, dar mai există cazuri asemănătoare. Anterior în acest capitol am menționat acele statui ciudate cu capete duble și ochi imenși privind fix, datând din jurul anului 6600 î.Hr. și descoperite la 'Ain Ghazal, în Iordania. Istoricul de artă Denise Schmandt-Besserat a pus în evidență asemănarea frapantă dintre descrierea zeilor din textele mesopotamiene din anul 2000 î.Hr. și acele statui. Atât în Est, cât și în Vest, unele elemente ale religiilor primilor cultivatori s-au perpetuat probabil foarte mult în timp.

Chiar înaintea descoperirilor de la Jiahu, Kwang-Chih Chang, de la Harvard University – cea mai importantă autoritate din America în domeniul arheologiei chineze, din anii '60 până la moartea sa, în 2001 –, era de părere că primii oameni cu adevărat puternici din China au fost șamanii, care i-au convins pe ceilalți că pot vorbi cu animalele și strămoșii, pot pluti între o lume și alta și dețin monopolul comunicării cu cerurile. Când Chang și-a prezentat această teorie, în anii '80, dovezile disponibile nu i-au permis să identifice asemenea specialiști mai devreme de anul 4000 î.Hr., o perioadă în care societățile chineze se transformau în ritm rapid, iar unele sate deveneau orașe. Până în anul 3500 î.Hr., unele așezări aveau 2.000 sau 3.000 de locuitori, la fel de mulți precum avuseseră Çatalhöyük sau 'Ain Ghazal cu 3.000 de ani înainte, iar câteva așezări puteau mobiliza mii de oameni care să înalțe fortificații din straturi suprapuse de pământ bătătorit (piatra bună pentru construcții este rară în China). Cel mai impresionant zid, cel de la Xishan, avea o grosime de trei până la patru metri și jumătate și o lungime de peste un kilometru și jumătate. Părți din scheletele unor copii puse în vase de lut așezate sub fundații erau probabil sacrificii, iar în interiorul așezării, numeroase gropi pline cu cenușă conțineau adulți în poziții de luptă, uneori alături de oase de animale. Este posibil ca acestea să fi fost sacrificii rituale, asemenea celor de la Çayönü, în Turcia, și există o serie de dovezi că asemenea ritualuri macabre datează în China din anul 5000 î.Hr.

Dacă Chang avea dreptate când susținea că, prin anul 3500 î.Hr., șamanii începeau să își asume rolul de conducători, ei trebuie să fi fost cei care trăiau în casele mai mari, cu o suprafață de până la 1.200 de metri pătrați, care apăreau acum în unele orașe (arheologii le numesc deseori „palate”, deși este puțin exagerat). Acestea aveau podele pavate, vetre mari, amplasate central, și fose cu cenușă, în care se găseau oase de animale (provenind din sacrificii?). Într-una dintre aceste case s-a găsit un obiect de marmură albă care arată ca un sceptru. Cel mai interesant „palat”, descoperit la Anban, era construit pe un teren înalt, în mijlocul orașului. Era susținut de stâlpi din piatră și înconjurat de gropi pline cu cenușă, în unele dintre acestea găsindu-se și mandibule de porci vopsite în roșu, în altele, cranii de porci înfășurate în pânză sau figurine mici din lut cu nasuri mari, bărbii și pălării ciudate, țuguiate (foarte asemănătoare celor ale vrăjitoarelor de Halloween).

În privința acestor statuete, două lucruri îi entuziasmează pe arheologi. În primul rând, faptul că obiceiul de a realiza asemenea statuete a durat mii de ani, iar un model foarte asemănător descoperit într-un palat datând din anul 1000 î.Hr. avea pictat pe pălărie caracterul *wu* al scrierii chineze. *Wu* însemna „mijlocitor religios”, iar unii arheologi au ajuns la concluzia că aceste figurine, inclusiv cele de la Anban, trebuie să fi reprezentat șamani. În al doilea rând, multe dintre aceste figurine au trăsături specific caucaziene, nu chineze. Modele similare au fost descoperite de la Anban până în Turkmenistan, în Asia Centrală, de-a lungul traseului ce avea să devină ulterior Drumul Mătăsii, care lega China de Roma. Șamanismul este încă prezent și astăzi în Siberia. Contra unei plăți, vizionari extatici invocă și acum spiritele și le prezic viitorul unor turiști aventurieri. Figurinele de la Anban ar putea constitui o dovadă a faptului că șamanii din pustiurile Asiei Centrale au fost asimilați de practicile chineze ale autorității religioase în jurul anului 4000 î.Hr. Unii arheologi cred că acestea ar putea chiar însemna că șamanii de pe Coastele Muntoase, din anul 10000 î.Hr., au avut, de la distanță, o anumită influență asupra Estului.

Alte dovezi ne conduc la concluzia că așa ceva este absolut posibil. Cele mai remarcabile sunt câteva mumii descoperite în Bazinul Tarim, aproape necunoscute occidentalilor, până ce revistele *Discover*, *National Geographic*, *Archaeology* și *Scientific American* au realizat o campanie de presă în jurul lor, la mijlocul anilor '90. Trăsăturile caucaziene ale mumiiilor par să dovedească incontestabil faptul că oamenii, în anul 2000 î.Hr., au migrat din centrul și chiar din vestul Asiei în regiunea de la limitele nord-vestice ale Chinei. Ca o coincidență ce pare prea mare pentru a fi adevărată, oamenii înmormântați în bazinul râului Tarim nu numai că aveau bărbi și nasuri mari, ca figurinele de la Anban, dar purtau și ceva oarecum asemănător cu pălăriile țuguiate (într-unul dintre morminte se aflau zece căciuli de lână).

Este ușor să ne entuziasmăm peste măsură în urma unor descoperiri neobișnuite, dar chiar lăsând la o parte teoriile mai excentrice, se pare că în vechea Chină autoritatea religioasă era la fel de importantă precum era în vechile societăți de pe Coastele Muntoase. Și, dacă mai există încă îndoieli, două descoperiri frapante din anii '80 ar trebui să le spulbere. Arheologii care au efectuat săpături la Xishuipo au descoperit cu uimire un mormânt datând aproximativ din anul 3600 î.Hr., în care se afla un adult flancat de imaginea unui dragon și a unui tigru realizate din scoici. În jurul mormântului se găseau și alte forme făcute din scoici. Una dintre acestea înfățișa un tigru cu cap de dragon purtând pe spate un cerb, iar pe cap un păianjen, în timp ce alta înfățișa un bărbat călărind un dragon. Chang sugera că decedatul fusese șaman, iar încrustațiile înfățișau spiritele unor animale care îl ajutau să se deplaseze între ceruri și pământ.

O descoperire din Mancuria, mult mai departe în nord, i-a surprins pe arheologi chiar mai mult. Între anii 3500 și 3000 î.Hr., la Niuheliang a apărut un șir de construcții religioase, acoperind o suprafață de trei kilometri pătrați. În centrul acestora se afla ceea ce arheologii au numit „Templul Zeiței”, un coridor ciudat, semisubteran, lung de 18 metri, cu încăperi în care se aflau statuete din lut reprezentând oameni, hibrizi între porci și dragoni și alte animale. Cel puțin șase dintre statui

înfățișează nuduri de femei în mărime naturală sau chiar mai mari, având picioarele încrucișate. Cea mai bine conservată avea buzele vopsite în roșu și ochii albaștri deschiși, din intarsii de jad, o piatră rară, greu de cioplit, care începea să devină un produs de lux în întreaga Chină. Cum în China nu prea există ochi albaștri, suntem tentați să facem legătura între aceste statuete, figurinele cu trăsături caucaziene de la Anban și mumiile din bazinul râului Tarim.

Deși Niuheliang este un loc izolat, dealurile din jurul templului sunt presărate de șase grupuri de morminte. Câteva morminte sunt marcate de movile lungi de câte 30 de metri, iar printre bunurile îngropate în ele se numără podoabe din jad, una dintre ele cioplită tot în formă de porc-dragon. Arheologii au susținut cu toată sinceritatea că nu există dovezi pentru a stabili dacă bărbații și femeile din morminte erau preoți sau căpetenii. Este posibil să fi fost și una, și alta. Dar, orice ar fi fost, ideea de a înmormânta o mică parte a celor decedați – de obicei bărbați – cu ofrande de jad s-a extins în întreaga Chină și, până în anul 4000 î.Hr., în unele cimitire începeau să se desfășoare adevărate ritualuri de venerare a morților. Se pare că oamenii din centrul estic erau la fel de preocupați de strămoși precum erau și locuitorii Coastelor Muntoase, dar își exprimau preocuparea în moduri diferite – prin desprinderea craniului celui mort și păstrarea acestuia printre vii în Vest, iar în Est, prin venerarea morților în cimitire. Dar în ambele extremități ale Eurasiei se investea o mare energie în ceremoniile dedicate zeilor și strămoșilor, iar primele persoane cu adevărat puternice par să fi fost cei care comunicau cu lumile invizibile ale strămoșilor și ale spiritelor.

Se pare că, până în anul 3500 î.Hr., modurile de viață agrară destul de asemănătoare celor create în Vest cu multe milenii în urmă – care presupuneau munca grea, depozitarea alimentelor, fortificațiile, riturile ancestrale, subordonarea femeilor și a copiilor față de bărbați și de bătrâni – se instituieră ferm în centrul estic și se extindeau tot mai mult. Extinderea agriculturii în Est pare să fi avut loc în mod asemănător celui din Vest. Sau, cel puțin, controversile dintre experți capătă forme similare pentru ambele zone ale lumii. Unii arheologi sunt de părere că

oamenii din centrul situat între Fluviul Galben și Yangtze au traversat Asia de Est, luând cu ei practica agriculturii. Alții cred că grupurile locale de vânători-culegători s-au sedentarizat, au luat în cultură plantele și au domesticit animalele, au făcut schimburi comerciale și au creat culturi tot mai asemănătoare în zone extinse. Dovezile lingvistice sunt la fel de controversate cum sunt și în cazul Europei, iar până în acest moment nu există suficiente date genetice pentru a se ajunge la o concluzie. Tot ceea ce putem spune este că, incontestabil, vânătorii-culegători mancani, în jurul anului 5000 î.Hr., trăiau în sate mari și creșteau mei. Orezul era cultivat pe valea fluviului Yangtze, până spre amonte, în anul 4000 î.Hr., în Taiwan și în jurul Hong Kongului în anul 3000 î.Hr., iar în Thailanda și Vietnam în anul 2000 î.Hr. Tot în acea perioadă orașul se răspândea, din Peninsula Malaysiană peste Marea Chinei de Sud, până în Filipine și Borneo (vezi figura 2.8).

Asemenea expansiunii agricole vestice, versiunea estică s-a împiedicat și de bariere. Fitoliții demonstrează că, în jurul anului 4400 î.Hr., orezul și meiul erau cunoscute în Coreea, meiul ajungând și în Japonia până în anul 2600 î.Hr., dar coreenii și japonezii au ignorat în mare măsură aceste noutăți timp de încă 2.000 de ani. La fel ca nordul Europei, zona de coastă a Coreei și a Japoniei beneficiau de importante resurse marine, care putea hrăni sate permanente mari, ce își strângeau în mormane mari cochiliile goale aruncate. Acești vânători-culegători prosperi și-au dezvoltat culturi elevate și, aparent, nu au simțit nevoia să treacă la agricultură. La fel ca vânătorii-culegători baltici din perioada de o mie de ani cuprinsă între 5200 și 4200 î.Hr., aceștia erau suficient de numeroși (și de hotărâți) încât să îi respingă pe coloniștii care ar fi vrut să le ocupe terenurile, dar nu atât de numeroși încât foamea să îi determine să treacă la agricultură pentru a se hrăni.

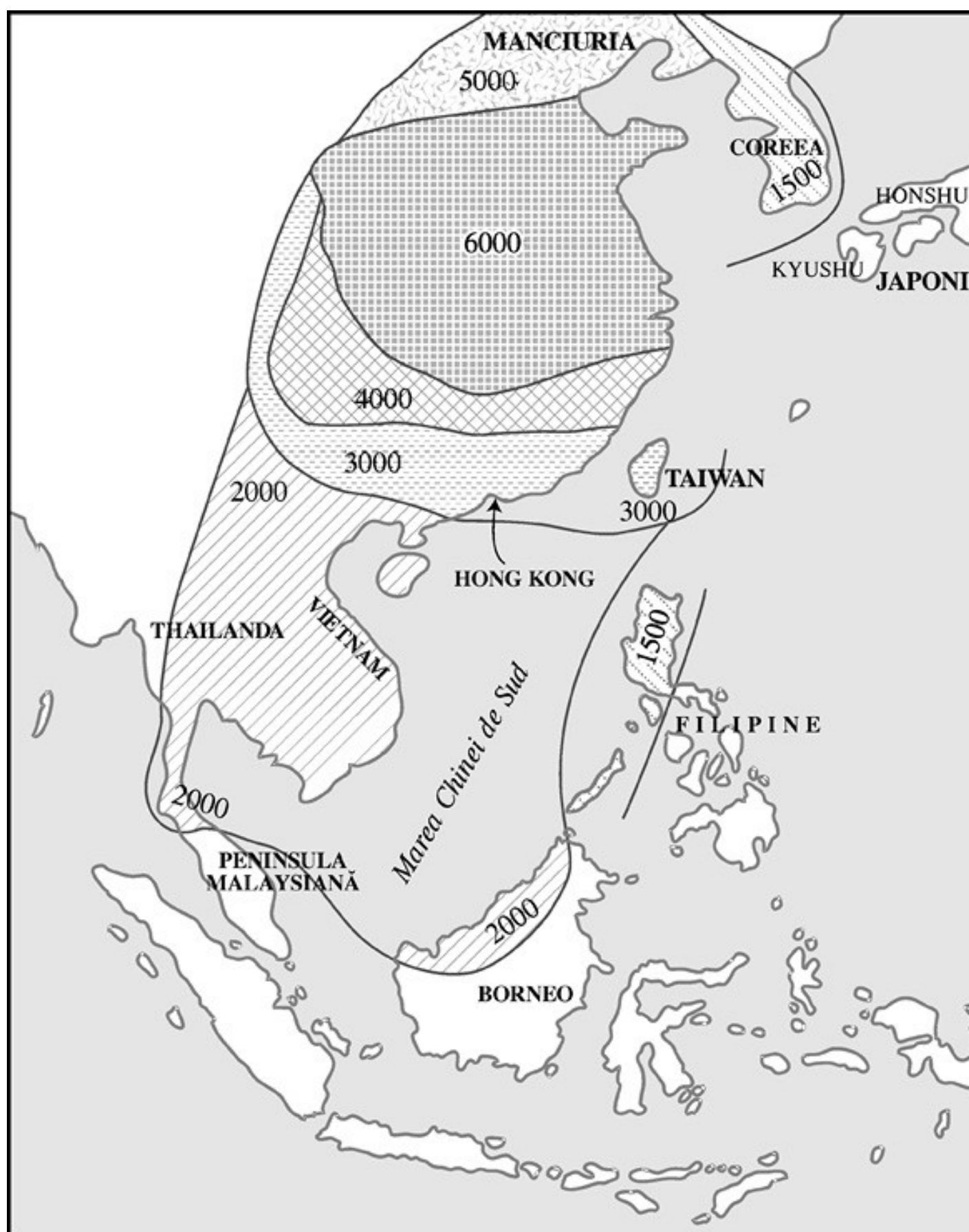

Figura 2.8. *Mergând înainte și înmulțindu-se, versiunea a doua: expansiunea agriculturii din văile fluviilor Galben și Yangtze, 6000-1500 î.Hr.*

Atât în Coreea, cât și în Japonia, trecerea la agricultură coincide cu apariția armelor din metal – bronzul în Coreea, în jurul anului 1500 î.Hr., și fierul în Japonia, în jurul anului 600 î.Hr. La fel ca arheologii europeni, care se întreabă dacă factorii de presiune sau cei de atracție au pus capăt societăților baltice prospere de vânători-culegători, unii specialiști în studii asiatice sunt de părere că armele au aparținut unor invadatori, care, în drumul lor, au introdus și agricultura, în timp ce alți specialiști cred că schimbările interne au determinat la un moment dat societățile de vânători-culegători să considere atrăgătoare agricultura și armele din metal.

În anul 500 î.Hr., orezăriile erau foarte răspândite pe insula Kyushu, din sudul Japoniei, dar extinderea agriculturii s-a blocat din nou, de data aceasta în Honshu, cea mai mare insulă. A durat încă 1.200 de ani până când oamenii să ajungă pe insula Hokkaido, din nord, unde existau posibilități foarte mari pentru activitățile de cules. Dar, în cele din urmă, în Est, la fel ca în Vest, agricultura a înlocuit complet vânatul și culesul.

Fiert și copt, cranii și morminte

Cum să interpretăm toate acestea? Firește, Estul și Vestul erau diferite, de la alimentele pe care le mâncau oamenii până la zeii pe care îi venerau. Nimeni nu ar confunda Jiahu cu Jerihonul. Dar să fi fost diferențele culturale atât de mari încât să explice motivul pentru care Vestul deține supremația? Sau aceste tradiții culturale nu constituiau decât moduri diferite de a face același lucru?

Tabelul 2.1 prezintă o sinteză a dovezilor. După părerea mea, trei aspecte ies în evidență. În primul rând, dacă cultura creată pe Coastele Muntoase cu 10.000 de ani în urmă, din care provin societățile vestice ulterioare, a avut într-adevăr un potențial mai mare pentru dezvoltarea socială decât cultura creată în Est, ar fi de așteptat ca între cele două

coloane ale tabelului 2.1 să existe o serie de diferențe foarte mari. Dar nu este așa. De fapt, în Est și în Vest s-au petrecut aproape aceleași lucruri. În ambele regiuni au avut loc domesticirea câinilor, luarea în cultură a plantelor și domesticirea unor animale mari (respectiv, cu o greutate de peste 45 de kilograme). Ambele zone au cunoscut dezvoltarea treptată a agriculturii „complete” (respectiv, sisteme care aveau randament mare și necesitau o muncă intensă, cu plante exclusiv de cultură, prosperitate și o ierarhie bazată pe diferențele de sex), a unor sate mari (respectiv, cu peste o sută de locuitori) și, după 2.000 sau 3.000 de ani, a unor orașe (respectiv, așezări cu mai mult de 1.000 de locuitori). În ambele regiuni oamenii au construit clădiri și fortificații complexe, au încercat sisteme de protoscriere, au pictat ornamente frumoase pe vase, au avut morminte luxoase, au fost fascinați de strămoși, au făcut sacrificii umane și, treptat, și-au extins modurile de viață agrare (la început încet, apoi, după circa 2.000 de ani, într-un ritm mai accelerat, ca, în cele din urmă, să îi copleșească și pe cei mai prosperi vânători-culegători).

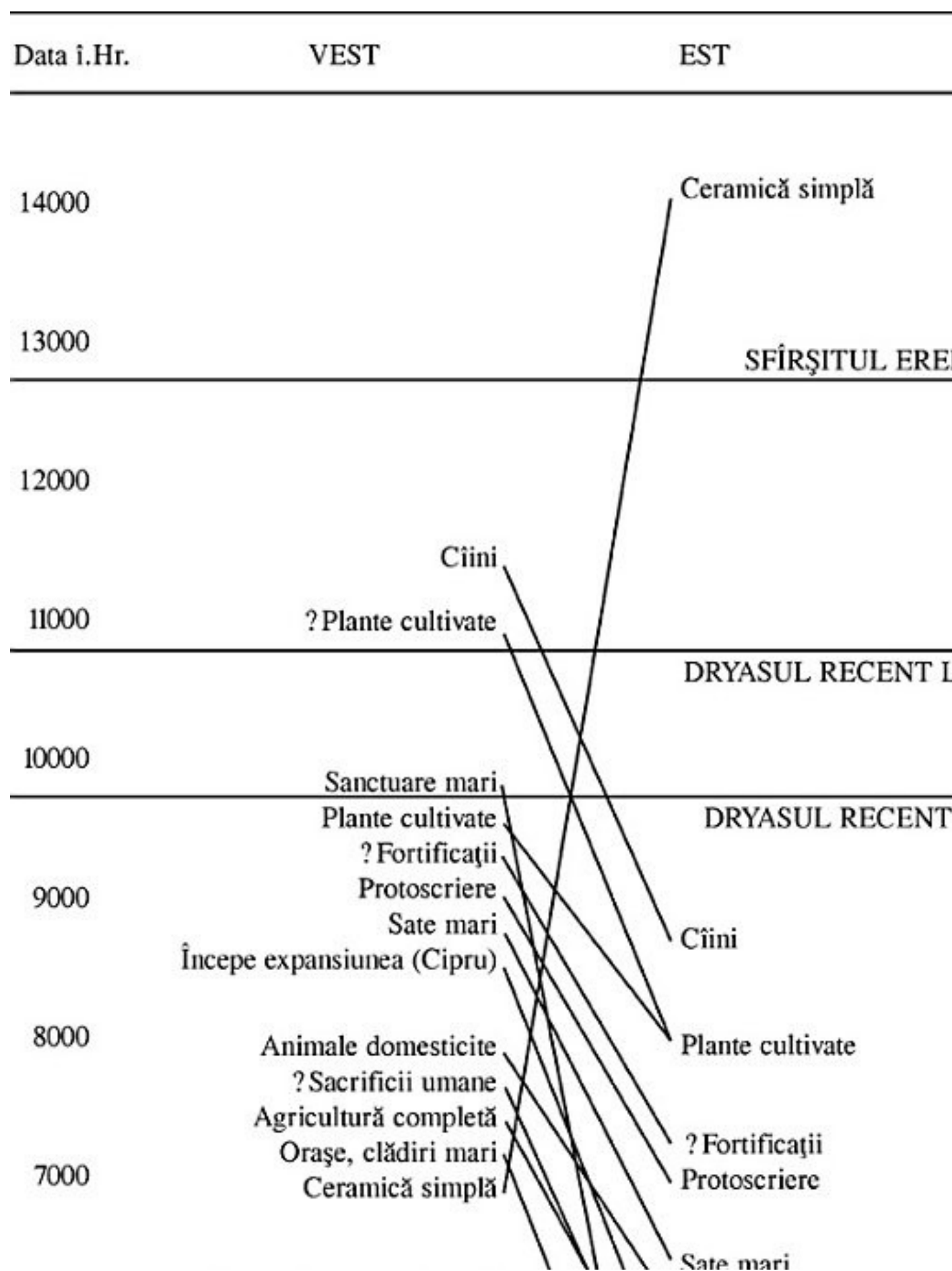
În al doilea rând, nu numai că în Est și în Vest s-au petrecut lucruri similare, dar acestea s-au petrecut într-o succesiune aproape identică. În tabelul 2.1 am ilustrat acest fenomen printr-o linie care unește evoluțiile paralele din cele două regiuni. Majoritatea acestor linii coboară aproape la același unghi, evoluțiile apărând mai întâi în Vest, fiind urmate apoi, după aproximativ 2.000 de ani, în Est³¹. Toate acestea sunt argumente întemeiate pentru a crede că evoluția a avut aceeași logică culturală în Est și în Vest. Cauze identice au avut consecințe identice la ambele extremități ale Eurasiei. Singura diferență reală este aceea că procesul a început cu 2.000 de ani mai devreme în Vest.

În al treilea rând, niciunul dintre primele mele două argumente nu este totuși *complet* adevărat. Regulile își au și excepțiile. Olăritul primitiv a apărut în Est cu cel puțin două mii de ani mai devreme decât în Vest, iar mormintele bogate, cu 1.000 de ani mai devreme. Pe de altă parte, vesticii au construit sanctuare monumentale cu mai mult de 5.000 de ani

³¹ Diferența dintre medii a fost sub 1.700 de ani, iar mediana de 2.250 ani.

înaintea esticilor. Oricine crede că aceste diferențe au plasat Estul și Vestul pe traiectorii culturale distincte care explică motivul supremației Vestului trebuie să demonstreze de ce obiectele de ceramică, mormintele și sanctuarele au o importanță atât de mare, în timp ce aceia care cred că acestea nu însemnau chiar atât de mult (ca mine, de exemplu) trebuie să explice de ce se abat de la linia generală.

Tabelul 2.1. *Începuturile Estului și ale Vestului din perspectivă comparată*

Majoritatea arheologilor împărtășesc aceeași părere în privința motivului pentru care ceramica a apărut atât de timpuriu în Est: fiindcă fiertul era important pentru alimentele ce se găseau acolo. Esticii aveau nevoie de vase pe care să le poată pune pe foc și, de aceea, au început să facă vase foarte timpuriu. Dacă acest lucru este adevărat, în loc să ne îndreptăm atenția spre vase în sine, ar trebui poate să ne întrebăm dacă modalitățile diferite de preparare a hranei au blocat Estul și Vestul pe traiectorii de dezvoltare diferite. Poate că, de exemplu, modul vestic de a găti era mai nutritiv, făcând oamenii mai puternici. Totuși, acest argument nu este foarte convingător. Analiza scheletelor oferă o imagine destul de deprimantă a vieții, atât din centrul agricol estic, cât și din cel vestic: era, cam cum spunea filosoful englez Thomas Hobbes, meschină, primejdioasă și scurtă (chiar dacă nu neapărat abrutizantă). În Est și în Vest, deopotrivă, primii agricultori erau subnutriți și subdezvoltați, plini de paraziți, aveau dantura proastă și mureau de tineri. În ambele regiuni, agricultura a îmbunătățit treptat nutriția și în ambele regiuni au apărut în cele din urmă gastronomii de elită, mai rafinate. Preferința Estului pentru fierberea alimentelor a reprezentat una dintre numeroasele diferențe în privința modului de a găti, dar, în linii generale, asemănările dintre modul de nutriție estic și cel vestic erau mult mai numeroase decât diferențele.

Sau poate diferitele moduri de preparare a hranei au determinat diferite moduri de a mânca și structuri familiale diferite, cu consecințe pe termen lung. Numai că, din nou, faptul că lucrurile s-au petrecut cu adevărat așa este departe de a constitui o evidență. Atât în Est, cât și în Vest, se pare că primii agricultori și-au depozitat, preparat și probabil mâncat alimentele în comun, abia în următoarele milenii făcând toate acestea strict în cadrul familiei. Din nou, asemănările dintre Est și Vest sunt mai numeroase decât diferențele. Faptul că Estul a inventat ceramica mult mai devreme reprezintă, desigur, o diferență interesantă, dar nu pare a fi foarte relevantă pentru a explica de ce Vestul deține supremația.

Dar ce să spunem despre apariția timpurie a unor morminte bogate în Est și despre apariția și mai timpurie a unor sanctuare bogate în Vest? Aceste evoluții, după părerea mea, erau ca o singură imagine reflectată în oglindă. Ambele, așa cum am văzut, se aflau într-o relație intimă cu obsesia față de strămoși într-o perioadă în care agricultura făcea din moștenirea de la cei morți unul dintre cei mai importanți factori ai vieții economice. Din motive pe care probabil nu le vom înțelege niciodată, vesticii și esticii și-au creat moduri diferite de a le mulțumi strămoșilor și de a intra în legătură cu aceștia. Se pare că unii vestici credeau că plimbatul craniilor rudelor dintr-un loc în altul, umplerea clădirilor cu capete de tauri și stâlpi și sacrificarea oamenilor în aceste clădiri reprezintă metode eficiente de a-și atinge scopul. Esticii, în general, credeau că e mai bine dacă îngroapă alături de rude animale cioplite în jad, dacă le venerează mormintele și, eventual, decapitează alți oameni și îi aruncă în aceeași groapă. Acțiuni diferite ale unor persoane diferite. Dar rezultatele erau similare.

Cred că putem trage două concluzii din tabelul 2.1. În primul rând, evoluția timpurie din centrul vestic a fost destul de asemănătoare celei din centrul estic. Nu vreau să minimalizez importanța tuturor diferențelor adevărate, de la forma uneltelor din piatră până la plantele și animalele pe care le mâncau oamenii. Niciuna dintre aceste diferențe nu vine în sprijinul teoriei predestinării pe termen lung, despre care am vorbit, potrivit căreia ceva din felul în care a evoluat cultura vestică după Era Glaciară i-a conferit acesteia un potențial mai mare față de cultura estică, astfel explicându-se de ce Vestul deține supremația. Dar acest lucru nu pare să fie adevărat.

Orice teorie a predestinării pe termen lung care își poate menține valabilitatea după confruntarea cu dovezile din tabelul 2.1 nu poate fi decât extrem de simplă, și anume că, datorită geografiei, Vestul a avut din start un avans de 2.000 de ani în privința dezvoltării și și-a menținut acest avans o perioadă suficient de îndelungată pentru a fi prima zonă care a realizat industrializarea și, în consecință, domină lumea. Pentru a testa această teorie este necesar să extindem comparația dintre Est și

Vest la perioade mai recente pentru a vedea dacă într-adevăr așa s-au petrecut lucrurile.

Pare destul de simplu, dar a doua concluzie importantă care reiese din tabelul 2.1 este că orice comparație între culturi poate fi un demers delicat. Simpla enumerare pe două coloane a evoluției a constituit doar un punct de plecare, fiindcă interpretarea anomaliilor din tabelul 2.1 ne-a impus să punem în context fierberea sau coacerea alimentelor, craniile și mormintele, pentru a afla ce însemnau toate acestea în contextul societăților preistorice. Și astfel am ajuns la una dintre problemele centrale ale antropologiei, studiul comparat al societăților.

Când misionarii și administratorii europeni ai secolului al XIX-lea au început să culeagă informații despre popoarele din domeniile coloniale, rapoartele lor despre o serie de obiceiuri ciudate i-au uimit pe oamenii de știință. Antropologii au întocmit un catalog al acestor activități și au făcut speculații despre răspândirea lor pe glob și despre ceea ce ar putea să ne dezvăluie acestea în privința evoluției unui comportament mai civilizat (prin care ei desemnau comportamente mai apropiate de cele europene). Și-au îndemnat studenții zeloși să meargă în zone cu climă exotica pentru a strânge și mai multe dovezi. Printre acești tineri excepționali s-a numărat și Bronisław Malinowski, un polonez ce studia la Londra și pe care izbucnirea Primului Război Mondial, în 1914, l-a prins în Insulele Trobriand. Neputând să revină acasă cu vaporul, Malinowski a ales singurul lucru rezonabil pe care îl putea face: după ce a stat ceva timp îmbufnat în cort, și-a găsit o prietenă. Drept urmare, până în 1918 a ajuns să cunoască din interior cultura Insulelor Trobriand. A sesizat tot ceea ce le scăpase profesorilor lui, care își bazaseră studiile pe informații din cărți: că antropologia însemna de fapt explicarea punctelor de convergență ale tradițiilor. Comparația trebuie realizată între culturi care funcționează pe deplin, nu între practici specifice, rupte din context, fiindcă același comportament poate avea semnificații diferite în contexte diferite. Tatuajul de pe față, de exemplu, te poate face un rebel în Kansas, dar te marchează drept conformist în Noua Guinee. La fel, aceeași idee poate lua forme diferite în culturi diferite, ca, de pildă,

craniile purtate dintr-un loc în altul și obiectele de jad îngropate în Vestul și Estul preistoric, ambele exprimând venerarea strămoșilor.

Lui Malinowski i-ar fi dispăcut profund tabelul 2.1. El ar fi insistat că nu putem amesteca de-a valma obiceiuri din două culturi funcționale pentru a aprecia apoi care o ducea mai bine. Și, firește, nu putem scrie cărți care să cuprindă un capitol intitulat „Vestul preia conducerea”. Cum adică, ar fi întrebat el, „conducerea”? Cum am putea oare să justificăm desprinderea anumitor practici din păienjenișul vieții, ca apoi să le comparăm unele cu altele? Și chiar dacă am reuși să desfacem păienjenișul realității, cum am ști ce elemente să măsurăm?

Sunt întrebări pertinente și este necesar să le găsim răspunsurile dacă vrem să explicăm motivul pentru care Vestul domină – chiar dacă, în ultimii 50 de ani, antropologia a fost măcinată de încercarea de a afla răspunsurile. Nu lipsit de o oarecare îngrijorare, mă voi cufunda acum în aceste ape tulburi.

3

Măsurarea trecutului

Dezvoltarea arheologiei

Evoluția socială era încă o idee nouă atunci când antropologii culturali au pornit împotriva acesteia rebeliunea pe care am prezentat-o la sfârșitul capitolului 2. Sensul modern al termenului datează abia din anul 1857, când Herbert Spencer, un spirit enciclopedic englez, educat în cadrul familiei, și-a publicat eseul intitulat „Progress: Its Law and Cause”. Spencer era un personaj ciudat, care își încercase deja șansele ca inginer de căi ferate, redactor la nou-înființata revistă *The Economist* și partener de relație amoroasă cu romanciera George Eliot (dar nimic din toate acestea nu i se potrivea; nu a avut niciodată o slujbă stabilă și nu s-a căsătorit). Dar acest eseu a făcut deodată furori. În el, Spencer

explica: „Din trecutul cel mai îndepărtat pe care știința îl poate scruta, până la noutățile zilei de ieri, esența progresului a constatat în trecerea de la omogen la eterogen”¹. Evoluția, susținea Spencer, este procesul care transformă lucrurile inițial simple în altele mai complexe și care explică tot ce poate fi explicat despre toate fenomenele:

Trecerea de la simplu la complex printr-un proces de diferențieri succesive se observă deopotrivă în cele mai vechi modificări ale universului pe care le putem demonstra și în cele mai vechi modificări pe care le putem intui, se observă în evoluția geologică și climatică a Pământului, se observă în transformarea fiecărui organism de pe suprafața acestuia, se observă în evoluția umanității, fie că aceasta este privită din punctul de vedere al individului civilizat, fie al comunităților de rase, se observă în evoluția societății atât în organizarea sa politică, cât și în cea religioasă și economică și se observă în toate acele realizări concrete ori abstracte ale activității umane care ne înconjoară în viața cotidiană.

Spencer și-a petrecut următorii 40 de ani însumând într-o singură teorie evoluționistă geologia, biologia, psihologia, sociologia, studiile politice și etica. A reușit atât de bine, încât, în jurul anului 1870, era probabil cel mai influent filosof care scria în limba engleză, iar când intelectualii japonezi și chinezi au ajuns la concluzia că trebuie să înțeleagă realizările Vestului, el a fost primul autor tradus. Marii gânditori ai epocii au salutat ideile lui. Prima ediție a *Originii* speciilor de Charles Darwin, publicată în 1859, nu conținea cuvântul „evoluție”, dar nici a doua sau a treia ediție, ori măcar a patra sau a cincea. În schimb, la cea de-a șasea, din 1872, Darwin s-a simțit obligat să preia termenul pe care deja îl instituisese Spencer³².

³² Însă Darwin avea o părere diferită de cea a lui Spencer despre evoluție. Spencer considera că evoluția este aplicabilă în orice domeniu, are un caracter progresist și va desăvârși universul. Darwin limita evoluția la domeniul biologiei și o definea ca o „descendență cu modificări” rezultate din mutații genetice aleatorii și, ca atare, fără direcție, uneori transformând simplul în complex, alteori nu.

Spencer considera că societățile au evoluat parcurgând patru niveluri de diferențiere, de la simplu (cete migratoare fără conducători) la compus (sate populate de sedentari cu lideri politici), apoi la dublu compus (grupuri cu biserici, state, diviziuni complexe ale muncii și cărturari) și la triplu compus (mari civilizații, ca Roma și Marea Britanie din perioada victoriană). Modelul a prins rădăcini, chiar dacă nu au existat doi teoreticieni care să numească etapele în același fel. Unii vorbeau despre evoluția de la sălbăticie la civilizație, trecând prin barbarie, alții au preferat să se refere la evoluția de la magie la știință, trecând prin religie. În 1906, hățișul terminologic era atât de supărător, încât Max Weber, părintele sociologiei, se plângea de „vanitatea autorilor contemporani, care se poartă cu terminologia folosită de altcineva ca și cum ar fi periuța de dinți a acestuia”².

Numai că, indiferent de etichetele pe care le foloseau, evoluționiștii se confruntau cu aceeași problemă. Intuiau că aveau dreptate, dar dispuneau de puține dovezi concrete pentru a demonstra acest lucru. Și atunci, antropologia, noua disciplină în curs de formare, și-a propus să furnizeze datele. S-a ajuns la concluzia că unele societăți sunt mai puțin evolute decât altele: popoarele colonizate din Africa sau din Insulele Trobriand, cu uneltele lor din piatră și obiceiurile pitorești, sunt asemenea unor strămoși în viață, ilustrând felul în care trebuie să fi fost oamenii civilizați ai societăților triplu compuse în perioada preistorică. Tot ce avea de făcut antropologul (în afară de a face față malariei, paraziților intestinali și băștinașilor nerecunoscători) era să își ia notițe minuțios și, odată ajuns (în acea vreme, rareori „ajunsă”) acasă, să completeze lacunele poveștii evoluției.

Acesta era programul intelectual pe care îl respingea Malinowski. Totuși, într-un fel, pare ciudat că problema s-a pus în acest fel. Dacă evoluționiștii doreau să documenteze progresul, de ce nu făceau acest lucru direct, folosind datele arheologice, vestigiile fizice rămase de la adevăratele societăți preistorice, și nu indirect, folosind observațiile antropologice asupra unor grupuri contemporane și făcând speculații că acestea ar fi vestigii vii? Răspuns: în urmă cu un secol, arheologii nu

știa foarte multe. Săpăturile sistematice abia începuseră, astfel încât evoluționiștii trebuiau să coroboreze puținele informații din rapoartele arheologice cu detaliile ocazionale din literatura antică și cu relatările etnografice întâmplătoare – ceea ce îi putea determina foarte lesne pe Malinowski și pe alți antropologi cu aceleași concepții ca ale sale să califice reconstituirile evoluționiștilor drept abstracții, scenarii speculative.

Arheologia este o știință tânără. Cu doar trei secole în urmă, cele mai vechi mărturii istorice de care dispuneam – cele cinci cărți clasice ale Chinei, Vedele hinduse, Biblia ebraică și poetul grec Homer – abia dacă datau de dinaintea anului 1000 î.Hr. Anterior acestor capodopere nu se găsea decât întunericul. Simpla scoatere la suprafață a unor lucruri a schimbat totul, numai că a durat o vreme. Când a invadat Egiptul în 1799, Napoleon a adus cu sine o legiune de cărturari, care au copiat sau au luat cu sine zeci de inscripții antice. În deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, lingviștii francezi au descifrat secretele acestor texte hieroglifice, adăugând dintr-odată 2.000 de ani de istorie documentată. Pentru a nu fi mai prejos, în anii '40 ai aceluiași secol, exploratorii britanici și-au croit drum printre ruinele cetăților din ținuturile aflate în Irakul de astăzi sau, atârnați de frânghii, au transcris inscripții regale din munții Iranului. Până la sfârșitul deceniului, oamenii de știință puteau citi deja înțelepciunea Babilonului, precum și texte în persana veche și în asiriană.

Când Spencer a început să scrie despre progres, în deceniul al șaselea al secolului al XIX-lea, arheologia era mai curând un domeniu al aventurii decât o știință, plin de personaje de tipul lui Indiana Jones. Abia în anii '70 ai aceluiași secol arheologii au început să aplice principiul geologic al stratigrafiei (ideea logică potrivit căreia, având în vedere că straturile superioare ale pământului dintr-un sit s-au format abia după straturile inferioare, din ordinea sedimentelor putem reconstitui succesiunea evenimentelor) în săpăturile pe care le realizau. Dar analiza stratigrafică a început să fie utilizată pe scară largă abia în deceniul al treilea al secolului XX. Pentru a data descoperirile din situri, arheologii

încă depindeau de evenimentele menționate în literatura antică. Astfel, până în anii '40, descoperirile din cele mai multe părți ale lumii pluteau între deducții și speculații. Dar acest lucru a luat sfârșit când fizicienii nucleari au descoperit posibilitatea datării cu ajutorul carbonului radioactiv, bazată pe descompunerea izotopilor instabili de carbon din oase, cărbune și alte resturi organice, pentru stabilirea vechimii unor obiecte. Arheologii au început să sistematizeze preistoria și, până în anii '70, s-a constituit un cadru global.

În anii '80, pe vremea când eram masterand, mai era câte un profesor în vârstă care susținea că, pe vremea studenției sale, mentorii le recomandau studenților, ca instrumente esențiale ale muncii de teren, un frac și un pistol. Nici astăzi nu sunt sigur dacă era cazul să îi cred, dar, indiferent de adevărul sau neadevărul spuselor lor, în anii '50 epoca lui James Bond intrase în declin. Adevăratele descoperiri se datorau tot mai mult muncii monotone și obositoare a unei armate de specialiști care scotoceau după dovezi, înaintau mai departe în preistorie și cuprindeau tot mai multe zone ale globului.

Depozitele muzeelor se umpleau de artefacte și rafturile bibliotecilor gemeau sub greutatea monografiilor tehnice, dar unii arheologi se temeau că întrebarea fundamentală – *ce înseamnă toate acestea?* – rămânea fără răspuns. Situația din anii '50 constituia imaginea în oglindă a celei din anii '50 ai secolului precedent: dacă în trecut o teorie măreață se afla în căutarea unor date, acum datele solicitau o teorie. Înarmați cu rezultatele obținute atât de greu, cercetătorii din domeniul științelor sociale de la mijlocul secolului XX, în special în Statele Unite, s-au simțit pregătiți să se lanseze iar în teorii.

Desemnându-se neoevoluționiști pentru a semnala că se aflau la un nivel mai avansat decât bătrânicioșii evoluționiști „clasici”, precum Spencer, unii specialiști în studii sociale au început să sugereze că, deși era încântător să aibă la dispoziție atât de multe dovezi, multitudinea dovezilor devenea treptat oarecum problematică. Informațiile importante erau îngropate de antropologi și arheologi în relatări dezordonate sau documente istorice: pe scurt, demersul nu era suficient de științific.

Pentru a ieși din hățișul tipologiilor secolului al XIX-lea și pentru a crea o teorie unică privind societatea, neoevoluționiștii au considerat necesar să transforme aceste povestiri în cifre. Măsurând diferențele și realizând punctaje pe baza acestora, ei au putut clasifica societățile, pentru a face apoi corelații între punctaje și a căuta posibile explicații. În sfârșit, arheologia începea să merite toate eforturile depuse și banii cheltuiți, pentru că se puteau concentra asupra anumitor aspecte – dacă există un singur mod de dezvoltare a societăților sau mai multe, dacă societățile sunt grupate pe etape diferite de evoluție (și, în acest caz, cum se face trecerea de la o etapă la alta) ori dacă o singură caracteristică, precum populația sau tehnologia (sau chiar geografia), explică toate fenomenele.

În anul 1955, Raoul Naroll, un arheolog care a lucrat la un proiect amplu de culegere a datelor, finanțat la nivel federal și intitulat Human Relations Area Files (Dosarele Zonale ale Relațiilor Umane), a făcut o primă încercare de a realiza un indice al dezvoltării sociale. Alegând la întâmplare 30 de societăți preindustriale din întreaga lume (unele contemporane, altele istorice), el a căutat informații în aceste dosare pentru a afla cât de diferite erau societățile respective. În opinia lui, diferențele se reflectau în dimensiunea așezărilor, nivelul de specializare al meșteșugarilor și în numărul de subgrupuri constituite. Transformând rezultatele într-un format standardizat, Naroll a întocmit clasificări. Pe nivelul de jos se afla populația Yahgan din Țara de Foc, care îl impresionase pe Darwin în 1832 pentru că „viețuia într-o stare de dezvoltare inferioară tuturor [celor] din alte zone ale lumii”³. Această populație obținuse doar 12 puncte dintr-un total de 63. Pe nivelul superior al clasificării se aflau aztecii dinaintea cuceririi spaniole, cu 58 de puncte.

În următorii 20 de ani, și alți antropologi și-au încercat norocul în acest joc. Deși fiecare a folosit alte categorii, alt set de date, de modele matematice și tehnici de clasificare, în 87 până la 94 la sută dintre cazuri au ajuns la rezultate similare, ceea ce este un rezultat destul de bun pentru științele sociale. La 50 de ani după moartea lui Spencer și la 100

de ani după publicarea cărții sale despre progres, neoevoluționiștii păreau hotărâți să demonstreze legile evoluției sociale.

Declinul antropologiei

Dar ce s-a întâmplat? Dacă neoevoluționiștii ar fi oferit materialele și ar fi explicat totul în legătură cu evoluția socială, am fi auzit de acest lucru. Și, revenind la subiectul discuției noastre, ar fi răspuns deja la întrebarea de ce Vestul deține supremația. În ultimă instanță, întrebarea se referă la nivelurile de dezvoltare ale societăților estice și vestice: dacă, așa cum susțin adepții teoriei predestinării pe termen lung, Vestul s-a aflat în frunte cu mult timp în urmă sau, așa cum spun adepții teoriei accidentului pe termen scurt, supremația Vestului este de dată recentă. Dacă neoevoluționiștii ar fi putut măsura dezvoltarea socială, nu ar mai fi trebuit să ne batem capul cu diagrame complicate precum cea din tabelul 2.1. Nu ar trebui decât să calculăm punctajul Estului și al Vestului în diverse etape, de la sfârșitul Erei Glaciare, să le comparăm și să vedem ce teorie corespunde mai bine realității. Atunci de ce nu a făcut nimeni acest lucru?

Bănuiesc că în mare măsură din cauza faptului că neoevoluționismul a făcut implozie. Chiar înainte ca Naroll să își folosească rigla de calcul, în anii '50, antropologii considerau naivă dorința de a măsura societățile. Membrii „echipei legii și ordinii” (cum îi numeau criticii pe Naroll și pe cei asemenea lui), cu cartelele lor perforate ce cuprindeau date codificate, cu dezbaterile misterioase despre statistici și calculatoare de mărimea unor hambare păreau total ruși de realitatea arheologilor care săpau tranșee și a antropologilor care intervievau vânători-culegători. Și, pe măsură ce lucrurile au început să se schimbe în anii '60, neoevoluționismul a început să nu mai pară ridicol, ci de-a dreptul sinistru. De exemplu, antropologul Marshall Sahlins, al cărui eseu intitulat „Original Affluent Society” („Societatea originară îmbelșugată”) l-am amintit în capitolul 2, își începuse cariera în anii '50 ca evoluționist, dar în anii '60 a ajuns la concluzia că „simpatia și chiar admirația față de

lupta vietnamezilor, alături de nemulțumirea morală și politică față de războiul american pot submina o antropologie a determinismului economic și a evoluției ascendente”⁴.

În jurul anului 1967, când Sahlins se afla la Paris și susținea că vânătorii-culegători nu erau cu adevărat săraci, o nouă generație de antropologi – care se călise în mișcările pentru drepturi civile, împotriva războiului și în cele feministe – adopta poziții mult mai tranșante. Aceștia susțineau că evoluționiștii nu făceau altceva decât să clasifice societățile nonvestice în funcție de măsura în care se asemănau vesticilor care efectuau măsurătorile, iar aceștia – în mod uimitor – își acordau întotdeauna cel mai mare punctaj.

„Teoriile evoluționiste”, scriau arheologii Michael Shanks și Christopher Tilley în anii ‘80, „alunecă ușor spre ideologii autojustificatoare sau afirmă prioritățile Vestului în relația cu alte culturi, care au principalul rol de a constitui punctul de plecare al «civilizației» noastre contemporane”⁵. De asemenea, mulți critici considerau că această încredere în cifre nu constituia un joc chiar inocent, în care vesticii se angajau pentru a se simți bine. Era doar a fațetă a aroganței care ne-a adus bombardamentele masive, războiul din Vietnam și complexul militar-industrial. *Hey, hey, ho, ho, LBJ had got to go*³³. Dar nu numai Johnson trebuia să plece, ci și profesorii de etnocentrism, cu tot cu aroganța și matematica lor.

Protestele prin ocuparea locurilor și boicotarea activităților și invectivele au transformat o dezbatere academică într-o confruntare maniheistă. Pentru unii evoluționiști, criticii lor erau relativiști decăzuți moral, iar pentru unii critici, evoluționiștii erau servili imperialismului american. Pe parcursul anilor ‘80 și ‘90, antropologii au purtat această luptă în cadrul comisiilor de angajare, de accedere la funcțiile superioare și de admitere la facultate, distrugând cariere și polarizând domeniul cercetării. Departamentele de antropologie din cele mai vestite campusuri americane au degenerat în ceva asemănător căsniciilor eșuate, până când cuplurile destrămate după ani îndelungați de

³³ „Hei, hei, ho, ho, LBJ trebuie să plece.” Slogan pacifist din anii ‘60 împotriva președintelui american Lyndon B. Johnson (n. trad.).

reproșuri reciproce au început să-și ducă viața separat. „Nici nu ne [mai] insultăm unul pe altul”⁶, se plângea un arheolog remarcabil în 1984. Într-un caz extrem – la Stanford, propria mea universitate –, antropologii au divorțat în 1998, separându-se oficial în Departamentul de Științe Antropologice, căruia îi plăcea evoluția, și Departamentul de Antropologie Socială și Culturală, căruia nu îi plăcea. Fiecare își angaja sau demitea oamenii, își organiza admiterea și cursurile pentru studenți. Membrii unui grup nu aveau nevoie să îi bage în seamă pe membrii celuilalt grup. Și chiar au creat un nou verb, „a stanfordiza” un departament.

Ani la rând, amărăciunile sau bucuriile stanfordizării (văzute într-un fel sau altul în funcție de cine povestea) i-au făcut pe antropologi să-și petreacă timpul dezbătând prin baruri cu ocazia conferințelor de specialitate, dar stanfordizarea nu prea este o soluție pentru una dintre cele mai mari probleme ale științelor sociale³⁴. Dacă vrem să explicăm de ce Vestul deține supremația, trebuie să avem în vedere argumentele provenite din ambele părți.

Fără îndoială, criticii evoluției sociale erau îndreptățiți să considere că echipa legii și ordinii era arogantă. La fel ca Herbert Spencer, încercând să explice orice despre tot, ajungeau probabil în cele din urmă să explice destul de puține despre nimic. Existau multe confuzii în privința aspectelor măsurate de fapt de neoevoluționiști și, chiar și atunci când se ajungea la un consens asupra elementelor care ar fi trebuit să evolueze în cadrul societăților (ceea ce se întâmpla mai ales când aplicau ideea preferată a lui Spencer referitoare la diferențiere), nu era întotdeauna clar ce loc ar fi trebuit să ocupe societățile lumii într-un tabel comparativ.

Graficele cu punctaje, insistau criticii, mai mult ascund decât dezvăluie, mascând particularitățile anumitor culturi. Mi-am dat seama că acest lucru este adevărat când am studiat originile democrației în anii '90. Orașele antice grecești care au inventat această formă de guvernare erau cu adevărat deosebite. Mulți dintre locuitorii lor credeau

³⁴ Stanford a recunoscut aceasta în 2007 și a impus o nouă căsătorie, readucând împreună cele două antropologii.

sincer că, în loc de a-i întreba pe preoți ce părere aveau zeii, cel mai bun mod de a afla adevărul era acela de a strânge oamenii pe un deal pentru a dezbate și a vota. Acordând Greciei antice un punctaj de diferențiere nu explicăm proveniența democrației, iar închiderea particularităților Greciei într-un indice al dezvoltării sociale ne poate chiar îngreuna sarcina, fiindcă ne distrage atenția de la realizările sale unice.

Dar aceasta nu înseamnă că stabilirea unui indice al dezvoltării sociale înseamnă o pierdere de timp, ci doar că reprezenta un instrument neadecvat problemei în cauză. A ne întreba de ce Vestul deține supremația este o chestiune de *tip* diferit, o comparație la scară mare care necesită parcurgerea a mii de ani de istorie, studierea unui teritoriu de milioane de kilometri pătrați și punerea laolaltă a miliarde de oameni. Pentru o asemenea sarcină, un indice al dezvoltării sociale constituie exact instrumentul de care avem nevoie. Dezacordul dintre teoria predestinării pe termen lung și cea a accidentului pe termen scurt pornește, în ultimă instanță, de la forma generală a dezvoltării sociale în Est și în Vest pe parcursul celor aproximativ zece milenii în care „Estul” și „Vestul” au fost concepte semnificative. În loc să se concentreze asupra acestui aspect și să își confrunte argumentele în mod direct, adepții teoriei predestinării pe termen lung și cei ai accidentului pe termen scurt tind să ia în considerare părți diferite ale poveștii, să folosească dovezi diferite și să își definească termenii în feluri diferite. A urma linia echipei legii și ordinii și a reduce marea de informații la simple punctaje numerice implică o serie de neajunsuri, dar au și marele merit de a constrânge pe toată lumea să confrunte aceleași dovezi – iar rezultatele sunt surprinzătoare.

Ce trebuie măsurat?

Primul pas este să aflăm ce anume trebuie să măsurăm. Ar putea fi mai rău decât să-l ascultăm pe lordul Robert Jocelyn, combatant în Războiul Opiului, care i-a făcut pe toți să înțeleagă că Vestul deține supremația. Într-o după-amiază sufocantă de duminică, în iulie 1840, privea cum

navele britanice se apropiau de Tinghai, unde un fort le bloca înaintarea spre gura fluviului Yangtze. „Navele au deschis focul asupra orașului”, scria Jocelyn, „de pe mal se auzeau lemnăria zdrobită, casele prăbușite și gemetele oamenilor. Tunurile noastre au tras timp de nouă minute... Am debarcat pe o plajă pustie, pe care nu se găseau decât câteva cadavre, arcuri și săgeți, lănci rupte și arme”⁷.

Cauza imediată a dominației Vestului se află chiar aici: în jurul anului 1840 navele și armele europene puteau mătura din calea lor orice forțe ar fi putut mobiliza o putere estică. Dar instaurarea dominației vestice însemna mai mult decât simpla forță militară. Armine Mountain, un alt ofițer al flotei britanice din 1840, asemăna forța chineză de la Tinghai cu ceva coborât din paginile unor cronici medievale: era „ca și cum personajele din [acele] vechi manuscrise ar fi prins viață, formă și culoare”, medita el, „mișcându-se și purtându-se sub privirile mele fără să știe de mersul lumii timp de secole, de orice utilizare, invenție sau îmbunătățire modernă”⁸.

Mountain și-a dat seama că distrugerea cu tunurile a navelor și a forturilor era doar cauza imediată a dominației Vestului, ultima verigă dintr-un șir lung de avantaje. O cauză mai profundă era aceea că fabricile britanice puteau produce proiectile explozive, tunuri bine calibrate și nave de război capabile să străbată oceanele, iar guvernele britanice puteau organiza și finanța expediții la o distanță atât de mare. Iar motivul suprem datorită căruia britanicii au putut năvăli în Tinghai în acea după-amiază consta în faptul că reușiseră să extragă energia din mediul natural și să o folosească pentru a-și atinge scopurile. Totul se rezuma la faptul că vesticii reușiseră nu numai să ajungă mai sus decât oricine pe treptele Marelui Lanț al Energiei, dar ajunseseră într-un punct atât de înalt, încât – spre deosebire de societățile anterioare din istorie – își puteau proiecta puterea asupra întregii lumi.

Pe acest proces de ascensiune pe treptele Marelui Lanț al Energiei, în tradiția antropologilor evoluționiști din anii '50, începând cu Naroll, se întemeiază ceea ce voi numi „dezvoltare socială” – în esență, capacitatea unui grup de a-și stăpâni mediul fizic și intelectual pentru a

realiza anumite lucruri³⁵. Exprimat în termeni mai formali, dezvoltarea socială constituie ansamblul de realizări din domeniul tehnologiei, subzistenței, organizării și culturii, cu ajutorul cărora oamenii se hrănesc, se îmbracă, își fac locuințe și se reproduc, explică lumea înconjurătoare, rezolvă disputele din cadrul propriilor comunități, își extind autoritatea asupra altor comunități și se apără împotriva încercării altora de a-și extinde puterea. Dezvoltarea socială, am putea spune, măsoară capacitatea unei comunități de a face anumite lucruri, care, în principiu, poate fi supusă unei comparații în timp și spațiu.

Înainte de a merge mai departe pe această linie a argumentării, există un lucru pe care aș vrea să îl subliniez în termenii cei mai categorici: măsurarea și compararea dezvoltării sociale nu constituie o metodă de a face aprecieri morale în privința diferitelor comunități. De exemplu, Japonia secolului XXI este țara aparatelor de aer condiționat, fabricilor computerizate și a orașelor pline de viață. Are automobile și avioane, biblioteci și muzee, asistență medicală cu tehnologie de vârf și o populație educată. Japonezii contemporani își stăpânesc mediul fizic și intelectual cu mult mai bine decât strămoșii lor de acum 1.000 de ani, care nu dispuneau de nimic din toate acestea. Așadar, putem afirma că Japonia modernă este mai dezvoltată decât Japonia medievală. Dar aceasta nu implică în niciun fel faptul că oamenii din Japonia modernă ar fi mai deștepți, merituoși sau norocoși (nici măcar mai fericiți) decât japonezii din Evul Mediu. La fel, nu sugerează nimic despre costurile morale, ambientale sau de alt tip ale dezvoltării sociale. Dezvoltarea socială este o categorie analitică neutră. Măsurarea acesteia are un anumit rol, laudarea sau blamarea acesteia este cu totul altceva.

Mai târziu în acest capitol voi discuta de ce măsurarea dezvoltării sociale ne arată ce trebuie să explicăm dacă vrem să răspundem la întrebarea de ce Vestul deține supremația. De fapt, voi avansa ideea că, atât timp cât nu vom stabili o metodă de a măsura dezvoltarea socială, nu vom reuși niciodată să răspundem la întrebare. Dar, mai întâi, trebuie să stabilim câteva principii pentru realizarea indicelui.

³⁵ Psihologii folosesc sintagma „dezvoltare socială” în mod foarte diferit, pentru a se referi la procesul prin care copiii învață normele societății în care cresc.

Cred că nu putem începe mai bine decât cu Albert Einstein, cel mai respectat om de știință al vremurilor moderne. După cum se spune, el era de părere că „în știință, lucrurile trebuie făcute cât se poate de simplu, dar nu mai simplu de atât”⁹. Cu alte cuvinte, oamenii de știință trebuie să își reducă ideile până la nucleul verificabil în realitate, să își imagineze cel mai simplu mod de verificare. Nimic mai mult, dar nici mai puțin.

Chiar teoria relativității a lui Einstein ne oferă un exemplu celebru. Relativitatea implică faptul că gravitația curbează lumina, ceea ce înseamnă că – dacă teoria este adevărată –, de fiecare dată când Soarele se deplasează între Pământ și o altă stea, gravitația curbează lumina provenită de la stea, făcând ca aceasta să apară ca și cum și-ar fi schimbat ușor poziția. Aceasta oferă o posibilitate simplă de testare a teoriei. Numai că Soarele este prea strălucitor ca să mai putem vedea stelele din jurul lui. Dar în 1919, astronomul britanic Arthur Eddington a venit cu o soluție ingenioasă, foarte aproape de spiritul aforismului lui Einstein: privind, în timpul unei eclipse, stelele de lângă soare, Eddington și-a dat seama că putea stabili prin măsurători dacă acestea s-au deplasat pe distanța pe care o presupusese Einstein.

Eddington s-a dus în Pacificul de Sud, a făcut o serie de observații și a declarat că Einstein avea dreptate. Au urmat dispute aprinse, fiindcă diferența dintre rezultatele care confirmau afirmațiile lui Einstein și cele care le infirmau erau extrem de mici, iar Eddington forțase până la limită instrumentele disponibile în 1919. Dar, în pofida complexității teoriei relativității³⁶, astronomii au reușit să ajungă la un acord în privința celor ce trebuiau măsurate și a modului de măsurare. Astfel, nu mai rămânea decât întrebarea dacă Eddington a făcut bine măsurătorile. Dar revenind din înălțimile sublime ale mișcării stelelor la bombardamentul de la Tinchai, ne dăm imediat seama că lucrurile sunt mult mai complicate când avem de-a face cu societăți umane. Ce ar trebui să măsurăm pentru a acorda punctaje dezvoltării sociale?

³⁶ Când un membru al Societății Astronomice Regale de la Londra a încercat să îl flateze pe Eddington spunându-i că este unul dintre singurii trei oameni din lume care înțelegeau cu adevărat teoria lui Einstein, Eddington a tăcut și, în cele din urmă, i-a spus: „Mă întreb cine este cel de al treilea”, în Arthur Eddington, citat în Isaacson, Walter, 2007, p. 262.

Dacă Einstein ne oferă cadrul teoretic, am putea crea un cadru practic din Indicele Națiunilor Unite pentru Dezvoltare Umană, fiindcă are multe elemente în comun cu tipul de indice care ne va ajuta să răspundem la întrebarea noastră. Programul ONU pentru Dezvoltare Umană a conceput indicele pentru a măsura cât de bine o națiune le poate oferi cetățenilor săi posibilitatea de a-și realiza potențialul înăscut. Economiiștii programului au început să se întrebe ce înseamnă de fapt dezvoltarea umană și au esențializat-o în trei elemente: speranța medie de viață, nivelul mediu de educație (exprimat prin nivelurile instruirii și școlarizării) și venitul mediu. Apoi au alcătuit un sistem complicat de evaluare prin combinarea acestor elemente, acordând fiecărei țări un punctaj între zero, însemnând nicio dezvoltare umană (caz în care toată lumea ar fi moartă), și unu – perfecțiunea, având în vedere posibilitățile lumii reale în anul în care a fost realizat studiul. (Dacă sunteți curioși, în cel mai recent indice disponibil când scriu această carte, cel din 2009, Norvegia s-a aflat în frunte, cu un punctaj de 0,971, iar pe ultimul loc s-a clasat Sierra Leone, cu 0,34010.)

Indicele satisface regula lui Einstein, atât timp cât cele trei elemente constituie cea mai mare simplificare pe care au putut-o realiza Națiunile Unite în încercarea de a surprinde ce înseamnă dezvoltarea umană. Dar economiiștii au încă multe obiecții. Firește, speranța de viață, educația și veniturile nu sunt singurele aspecte pe care le putem măsura. Acești indicatori au avantajul de a fi relativ ușor de definit și de consemnat (spre deosebire de alte posibile elemente, cum ar fi fericirea), dar, firește, există și alte lucruri pe care le putem analiza (ca, de exemplu, rata șomajului, nutriția sau locuințele) și care ar conduce la punctaje diferite. Chiar și economiiștii care apreciază că elementele alese de ONU sunt cele mai bune ezită uneori să le îmbine într-un punctaj unic ce reflectă dezvoltarea umană. Sunt ca merele și perele, susțin acești economiiști, așadar este ridicol să le punem împreună. Alți economiiști sunt de acord atât cu variabilele alese, cât și cu asocierea lor, dar nu le place modul în care statisticienii ONU măsoară fiecare element în parte. Punctajele pot părea obiective, subliniază acești economiiști, dar în

realitate sunt foarte subiective. Există și o serie de critici care resping însăși ideea realizării unui punctaj pentru a estima dezvoltarea umană, fiindcă, susțin ei, creează impresia că islandezii și norvegienii au parcurs în proporție de 97,1% drumul spre fericirea supremă și sunt de 2,9 ori mai fericiți decât oamenii din Sierra Leone – ambele situații părând, desigur, improbabile.

Dar, în ciuda tuturor criticilor, indicele dezvoltării umane s-a dovedit a fi extrem de util. A ajutat organizațiile umanitare să își dirijeze fondurile spre țările în care erau cel mai bine venite, iar criticii înșiși tind să accepte că simplul fapt de a avea un indice contribuie benefic la dezbateri, făcând totul mai explicit. Un indice al dezvoltării sociale pe parcursul ultimilor aproximativ 15.000 de ani are de întâmpinat aceleași probleme precum indicele ONU (și al altora), dar, totodată, cred că oferă și avantaje asemănătoare.

Ar fi necesar să urmărim, la fel ca economiștii de la ONU, regula lui Einstein. Indicele trebuie să măsoare cât mai puține dimensiuni ale societății umane (pentru a fi simplu), surprinzând însă principalele caracteristici ale dezvoltării sociale, așa cum a fost definită aceasta anterior (nesimplificând *prea* mult). Fiecare dimensiune a societății pe care o măsurăm ar trebui să îndeplinească șase criterii esențiale. În primul rând, să fie relevantă, adică să ne spună ceva despre dezvoltarea socială. În al doilea rând, trebuie să nu fie dependentă de cultură: ne-am putea gândi, de exemplu, că valoarea literaturii și a artei sunt utile în măsurarea dezvoltării sociale, dar aprecierile în această privință depind, după cum se știe, de cultură. În al treilea rând, trăsăturile trebuie să fie independente unele de altele – dacă, de exemplu, considerăm trăsături analizabile numărul populației dintr-un stat și prosperitatea din acel stat, nu trebuie să folosim venitul pe cap de locuitor drept a treia trăsătură, fiindcă este, de fapt, doar rezultatul primelor două trăsături. În al patrulea rând, caracteristica analizată trebuie să fie bine documentată. Aceasta este o reală problemă când privim înapoi în istorie, cu mii de ani în urmă, fiindcă numărul vestigiilor disponibile variază foarte mult. Mai ales în cazul trecutului îndepărtat, pur și simplu nu știm prea multe

despre unele caracteristici ce ne-ar putea fi utile. În al cincilea rând, caracteristicile trebuie să fie demne de încredere, adică experții să fie mai mult sau mai puțin de acord asupra semnificației atestărilor. În al șaselea rând, caracteristicile trebuie să fie convenabile. Acesta ar putea fi cel mai puțin important criteriu, dar, cu cât dovezile sunt mai greu de obținut sau cu cât durează mai mult să calculăm rezultatele, cu atât mai puțin utilă este acea caracteristică.

Nu există caracteristici perfecte. Inevitabil, orice caracteristică am alege, aceasta va avea rezultate mai bune după anumite criterii, spre deosebire de altele. Dar, după ce mi-am petrecut câțiva ani cumpănind opțiunile, am stabilit patru caracteristici despre care cred că pot conduce la rezultate bune după toate cele șase criterii. Ele nu contribuie la o imagine completă a societății estice și vestice într-o măsură mai mare decât cea în care indicatorii ONU ai speranței de viață, educației și veniturilor reușesc să ne transmită ce este de știut despre Islanda, Norvegia sau Sierra Leone. Însă ne oferă o imagine destul de bună a dezvoltării sociale, indicându-ne modelele pe termen lung care trebuie explicate dacă vrem să știm de ce Vestul deține supremația.

Prima caracteristică pe care o am în vedere este captarea energiei. Fără a avea capacitatea de a extrage energia din plante și animale pentru a hrăni soldații și marinarii care se ocupau prea puțin de agricultură, din vânt și din cărbune pentru a purta vapoarele până în China și din explozibili pentru a lansa proiectile asupra garnizoanei chineze, britanicii nu ar fi ajuns niciodată la Tinghai în 1840 și nu l-ar fi spulberat. Captarea energiei este fundamentală pentru dezvoltarea socială – într-o asemenea măsură, încât, în anii '40, renumitul antropolog Leslie White propunea reducerea întregii istorii umane la o singură ecuație: $E \times T \rightarrow C$, unde E înseamnă energie, T tehnologie, iar C cultură.

Nu este chiar atât de simplist pe cât pare. Intenția lui White nu fusese aceea de a sugera că, prin simpla înmulțire a energiei cu tehnologia putem afla tot ce dorim despre Confucius și Platon sau despre artiști precum maestrul olandez Rembrandt și peisagistul chinez Fan Kuan. Prin

„cultură” White înțelegea mai curând ceva asemănător cu ceea ce eu numesc dezvoltare socială. Dar chiar și așa, formula lui este prea simplă pentru ceea ce ne propunem noi. Pentru a explica evenimentele de la Tingshai trebuie să știm mai multe.

Chiar și dacă ar fi captat toată energia din lume, escadrila britanică nu ar fi ajuns la Tingshai dacă nu ar fi fost organizată. Anturajul reginei Victoria a trebuit să strângă trupe, să le plătească și să le întrețină, să le determine să își urmeze comandanții și să îndeplinească multe alte misiuni delicate. Este necesar să măsurăm potențialul lor organizatoric. Până la un anumit punct, capacitatea organizatorică se suprapune vechii concepții a lui Spencer privind diferențierea, dar neoevoluționiștii au aflat în anii '60 că ne este aproape imposibil să măsurăm diferențierea în mod direct și chiar să o definim în așa fel încât criticii să fie satisfăcuți. Avem nevoie de un substitut, de un element care ține de capacitatea organizatorică, dar este mai ușor de măsurat.

În acest sens, am ales urbanizarea. Poate părea ciudat. În definitiv, faptul că Londra era un oraș mare nu reflectă în mod direct veniturile lordului Melbourne sau structura de comandă a Marinei Regale. Dar cred că, dacă ne gândim mai bine, alegerea va părea mai puțin ciudată. Pentru a susține un oraș cu trei milioane de locuitori, era nevoie de o organizare extraordinară. Cineva trebuia să furnizeze alimentele și apa și să evacueze deșeurile, să ofere locuri de muncă, să mențină legea și ordinea, să stingă incendiile și să îndeplinească toate celelalte lucruri necesare vieții de zi cu zi într-un oraș mare.

Incontestabil, unele dintre cele mai mari orașe ale lumii sunt astăzi disfuncționale, adevărate coșmaruri, pline de crime, mizerie și boli. Dar, firește, aceasta a fost situația în majoritatea marilor orașe de-a lungul istoriei. În secolul I î.Hr., Roma avea un milion de locuitori. Și mai avea și bande de stradă care, uneori, puneau în dificultate conducerea cetății și provocau o rată a mortalității atât de mare, încât peste o mie de locuitori din mediul rural trebuiau să migreze lunar la Roma pentru a reface numărul populației. Cu tot vălmășagul din Roma (excelent evocat în serialul cu același nume realizat în anul 2006 de televiziunea HBO),

organizarea necesară pentru bunul mers al oraşului era departe de orice ar fi putut realiza vreo societate anterioară – după cum chiar şi administrarea Lagosului (cu o populaţie de 11 milioane) sau a Mumbaiului (cu o populaţie de 19 milioane), nemaivorbind de Tokyo (cu o populaţie de 35 de milioane), s-ar fi aflat cu mult în urma posibilităţilor Imperiului Roman.

Din acest motiv specialiştii în ştiinţe sociale folosesc de obicei urbanizarea drept ghid orientativ pentru capacitatea organizatorică. Nu este un etalon perfect, dar, fără îndoială, constituie un ghid orientativ util. În cazul nostru, dimensiunea celor mai mari oraşe ale unei societăţi are şi avantajul că o putem deduce nu numai din statisticile oficiale realizate în ultimele sute de ani, ci şi din vestigiile arheologice, permiţându-ne astfel să apreciem nivelurile de organizare încă din Era Glaciară.

Pe lângă generarea energiei fizice şi organizarea acesteia, britanicii trebuiau, evident, să şi proceseze şi să comunice cantităţi imense de informaţie. Oamenilor de ştiinţă şi industriaşilor le revenea să transmită datele în mod exact. Producătorii de armament, constructorii de nave, soldaţii şi marinarii aveau tot mai multă nevoie de instrucţiuni scrise, de planuri şi de hărţi. Mesajele trebuiau să parcurgă drumul dintre Asia şi Europa. În secolul al XIX-lea, tehnologia britanică a informaţiei era primitivă în comparaţie cu ceea ce ni se pare firesc astăzi (scrisorile obişnuite aveau nevoie de trei luni pentru a ajunge de la Guangzhou la Londra, iar cele oficiale, din anumite motive, de patru luni), dar depăşise cu mult nivelul secolului al XVIII-lea, care, la rândul său, era mult mai avansat decât cel din secolul al XVII-lea. Procesarea informaţiilor fiind esenţială pentru dezvoltarea socială, aceasta va fi a treia caracteristică pe care o voi utiliza în analiza mea.

În cele din urmă, însă din păcate nu în ultimul rând, urmează capacitatea de a purta un război. Dincolo de posibilităţile lor de a extrage energia, de a o organiza şi de a comunica, abilitatea britanicilor de a transforma aceste trei trăsături într-o forţă distructivă a fost cea care a determinat rezultatul din 1840. Am bombănit în capitolul 1 despre

faptul că Arthur C. Clarke, în faimoasa sa carte științifico-fantastică *2001. O odisee spațială*, echivala evoluția cu abilitatea de a ucide, dar un indice al dezvoltării sociale care nu include forța militară nu ar fi de niciun folos. Conform unei afirmații faimoase a președintelui Mao, „orice comunist trebuie să înțeleagă acest adevăr: «puterea politică provine din țeava puștii»”,¹². Înaintea anilor '40 ai secolului al XIX-lea nu își putea impune puterea militară pe întreaga planetă, iar întrebarea cine „deține supremația” era un nonsens. Dar după acest deceniu a devenit probabil cea mai importantă întrebare din lume.

Ca și în cazul Indicelui Națiunilor Unite pentru Dezvoltare Umană, nu există niciun criteriu pentru a considera aceste caracteristici și nu altele modul fundamental de a măsura dezvoltarea socială și, tot ca în cazul indicelui ONU, orice schimbare a caracteristicilor va determina modificarea punctajelor. Însă vestea bună este că niciuna dintre caracteristicile alternative pe care le-am analizat în ultimii ani nu a modificat foarte mult punctajele și nici tendința generală³⁷.

Dacă Eddington ar fi fost artist, ar fi aparținut curentului vechilor maeștri, reprezentând lumea până în cele mai mici detalii, aproape imperceptibile. Alcătuirea unui indice al dezvoltării sociale se aseamănă mai curând cu realizarea unei sculpturi cu ferăstrăul electric, cu cioplitul unui urs grizzly dintr-un trunchi de copac. Fără îndoială, nivelul de aproximare și superficialitatea i-ar fi albit părul lui Einstein încă și mai mult, dar fiecare problemă își are marjele de eroare. Pentru artistul care sculptează cu ferăstrăul electric important este ca trunchiul să arate ca un urs, iar pentru un istoric care face comparații, ca indicele să reflecte imaginea generală a istoriei dezvoltării sociale. Iar istoricilor le rămâne, firește, să judece singuri, comparând modelul care reiese din indice cu detaliile atestărilor istorice.

³⁷ Am strâns, de asemenea, date despre numărul populației în cea mai mare unitate politică, despre standardul de viață (folosind, drept substitut, talia adulților), viteza mijloacelor de transport și dimensiunea celor mai înalte clădiri. Fiecare dintre acestea prezintă anumite probleme (se suprapune altor caracteristici, are lacune), ceea ce le-a făcut să pară mai puțin utile decât cele patru caracteristici la care m-am referit în cele din urmă. Vestea bună este că fiecare dintre acestea urma în mare măsură un model asemănător celor patru caracteristici pe care le-am ales.

A-i confrunta pe istorici cu o asemenea provocare poate fi, de fapt, cel mai mare serviciu adus de un indice. Există un câmp larg pentru dezbateri: alte caracteristici și alte modalități de acordare a punctajelor ar putea fi mai eficiente. Dar prezentarea cifrelor ne determină să ne concentrăm asupra punctelor în care s-ar fi putut strecura erori și asupra modului de corectare a acestora. Poate că nu este astrofizică, dar este totuși un început.

Cum putem face măsurători?

Acum a sosit momentul să prezentăm câteva cifre. Este destul de ușor să găsim cifre pentru situația în care se afla lumea în anul 2000 î.Hr. (fiind un număr atât de rotund, voi folosi această dată ca punct final al indicelui). Diferitele programe ale Națiunilor Unite publică anual sinteze statistice din care aflăm, de exemplu, că americanul mediu consumă anual 83,2 milioane de kilocalorii, față de 38 de milioane consumate în medie de o persoană din Japonia, că 79,1% dintre americani trăiesc în orașe, față de 66% dintre japonezi, că există 375 de furnizori de internet la o mie de americani, dar numai 73 la o mie de japonezi și așa mai departe. Anuarul *Military Balance* al Institutului Internațional pentru Studii Strategice ne spune, în măsura în care asemenea lucruri pot fi cunoscute, câte trupe și cât armament are fiecare țară, ce potențial și care sunt costurile. Ne sufocăm cu cifre. Acestea nu contribuie la indice până când nu decidem cum să le sistematizăm.

Urmând principiul celei mai mari simplități posibile, am stabilit punctajul maxim posibil al dezvoltării sociale în anul 2000 la 1.000 de puncte și am împărțit în mod egal aceste puncte la cele patru caracteristici. În 1956, când a publicat primul indice modern al dezvoltării sociale, Raoul Naroll a acordat tot punctaje egale celor trei trăsături pe care le-a urmărit, fiindcă, așa cum afirma el, „nu a existat niciun motiv pentru a da o pondere mai mare unui anumit criteriu”¹³. Sfatul poate părea rezultatul unei resemnări, dar, de fapt, există un motiv foarte bun pentru a da o pondere egală tuturor caracteristicilor:

chiar dacă aş considera întemeiat ca una dintre caracteristici să aibă o pondere mai mare decât alta în calcularea dezvoltării sociale, nu aş avea niciun temei să presupun că această pondere s-a menţinut pe parcursul celor peste 15.000 de ani studiaţi sau că a fost la fel în Est şi în Vest.

După ce am stabilit valoarea de 250 drept punctajul maxim posibil al fiecărei caracteristici în anul 2000, ajungem la partea cea mai complicată, şi anume, cum să acordăm Estului şi Vestului un punctaj pentru fiecare etapă a istoriei lor. Nu vom explica pas cu pas fiecare calcul necesar (am sintetizat datele şi unele dintre principalele aspecte complexe în anexa de la sfârşitul acestei cărţi şi am publicat on line o descriere mai completă³⁸), dar ar fi poate util să vedem puţin şi bucătăria, pentru a explica mai bine procedura. (Fireşte, dacă sunteţi de altă părere, puteţi trece la subcapitolul următor.)

Urbanizarea este probabil elementul caracteristic cel mai evident, chiar dacă ridică o serie de probleme. Prima priveşte chiar definirea acestuia: ce înţelegem prin urbanizare? Unii specialişti în ştiinţele sociale definesc urbanizarea drept proporţia unei populaţii care trăieşte în aşezări cu dimensiuni peste o anumită limită (de exemplu, 10.000 de oameni), alţii, drept distribuţia oamenilor în diferite categorii de aşezări, începând cu oraşele şi sfârşind cu cătunele, sau drept dimensiunea medie a comunităţii în cadrul unei ţări. Toate acestea sunt abordări utile, dar greu de aplicat pentru toată perioada pe care o analizăm, fiindcă natura dovezilor de care dispunem se schimbă permanent. Astfel încât am hotărât să adopt un etalon mai simplu: dimensiunea celei mai mari aşezări cunoscute în Est şi în Vest pentru fiecare etapă.

Referindu-ne la cel mai mare oraş, nu eliminăm problema definirii, fiindcă trebuie să decidem cum definim limitele oraşelor şi cum corelăm cifrele din cadrul diferitelor categorii de dovezi. Totuşi, în acest fel, incertitudinile se reduc la minimum. Când am făcut o serie de exerciţii cu cifrele, am realizat că corelarea dimensiunii celui mai mare oraş cu alte criterii, precum, de exemplu, aproximarea distribuţiei locuitorilor în oraşe şi în sate sau dimensiunea medie a oraşelor a complicat extrem de

³⁸ www.ianmorris.org.

mult aflarea soluției, dar nu a determinat o modificare semnificativă a punctajelor generale. Astfel, dacă măsurătorile mai complicate au condus aproximativ la aceleași rezultate, dar în urma mult mai multor estimări, am decis să iau în calcul doar dimensiunile orașelor.

În anul 2000 d.Hr., majoritatea geografilor apreciau că Tokyo este cel mai mare oraș din lume, având 26,7 milioane de locuitori³⁹. Astfel, Tokyo înregistrează toate cele 250 de puncte rezervate organizării/urbanizării, ceea ce înseamnă că în toate celelalte calcule, pentru obținerea unui punct este nevoie de 106.800 de oameni (adică 26,7 milioane împărțit la 250). În anul 2000 d.Hr., cel mai mare oraș vestic era New York, înregistrând 156,37 de puncte, cu 16,7 milioane de locuitori. Datele de acum 100 de ani nu sunt atât de exacte, dar toți istoricii sunt de acord că orașele aveau dimensiuni mult mai mici. În Vest, Londra avea aproximativ 6,6 milioane de locuitori (înregistrând 61,80 de puncte) în anul 1900 d.Hr., iar în Est, tot Tokyo era cel mai mare oraș, dar aici trăiau numai 1,75 milioane de oameni (obținând astfel 16,39 de puncte). Mergând înapoi în timp până în anul 1800 d.Hr., istoricii trebuie să coreleze diferite tipuri de atestări, printre care aprovizionarea cu alimente și taxele plătite, suprafața fizică acoperită de orașe, densitatea locuințelor din acestea și relatările anecdotice, dar majoritatea ne duc la concluzia că Beijingul era cel mai mare oraș din lume, în care locuiau probabil 1,1 milioane de oameni (10,30 puncte). Cel mai mare oraș vestic era tot Londra, cu o populație de aproximativ 861.000 (8,06 puncte).

Cu cât ne întoarcem mai în urmă, cu atât marjele de eroare sunt mai importante, dar, fără îndoială, în cei 100 de ani care ne duc până în 1700, cele mai mari orașe erau cele chinezești (urmate îndeaproape de orașele japoneze). Între anii 800 și 1200 d.Hr., mai întâi Chang'an, apoi Kaifeng și, mai târziu, Hangzhou au ajuns să aibă aproape sau peste un milion de rezidenți (în jur de nouă puncte). Orașele vestice, în schimb, nu

³⁹ Populația de 35 de milioane a orașului Tokyo, amintită la pagina 122, este cea din anul 2009 – ceea ce înseamnă că, între anii 2000 și 2009, scorul Estului pentru organizare/urbanizare a crescut vertiginos de la 250 la 327,72 de puncte. Mă voi referi din nou la accelerarea dezvoltării sociale în secolul XXI la sfârșitul acestui capitol și în capitolul 12.

au depășit niciodată jumătatea dimensiunii orașelor chinezești. Câteva sute de ani mai înainte, situația era invers: în secolul I î.Hr., cei un milion de cetățeni ai săi făceau din Roma, incontestabil, cea mai mare metropolă a lumii, în timp ce Chang'an, din China, avea probabil 500.000 de locuitori.

Cu cât ne întoarcem mai mult și ajungem în preistorie, atestarea devine, firește, mai neclară, iar cifrele mai mici, dar corelarea studiilor arheologice sistematice cu rezultatele săpăturilor amănunțite în zone mai restrânse ne oferă totuși o imagine aproximativă a dimensiunii unui oraș. După cum spuneam anterior, rezultatul este oarecum asemănător unei sculpturi realizate cu ferăstrăul electric. Estimările acceptate în general sunt poate reduse cu 10%, dar este improbabil ca dimensiunile să fi fost cu mult mai mari de atât și, fiindcă aplicăm aceleași metode de estimare atât pentru siturile estice, cât și pentru cele vestice, aprecierile ar trebui să fie demne de încredere. Pentru acordarea unui punct în acest sistem este nevoie de 106.800 de oameni, astfel încât, un număr cu puțin mai mare de 1.000 de oameni va fi punctat cu 0,01, cea mai mică valoare pe care am considerat că merită să o introduc în indice. Așa cum am văzut în capitolul 2, cele mai mari sate vestice au atins acest nivel în jurul anului 7500 î.Hr., iar cele mai mari sate estice, în jurul anului 3500 î.Hr. Anterior acestor date, atât Vestul, cât și Estul aveau punctajul zero (puteți vedea tabelele punctajelor în anexe).

S-ar cuveni ca în acest punct să ne oprim puțin pentru a vorbi și despre captarea energiei, fiindcă aceasta ridică probleme complet diferite. Cel mai simplu mod de a ne referi la captarea energiei este acela de a o aprecia în termenii consumului pe cap de om, măsurat în kilocalorii zilnice. Urmând același procedeu ca în cazul urbanizării, voi începe cu anul 2000 d.Hr., când americanul mediu consuma zilnic aproximativ 228.000 de kilocalorii. Fără îndoială, această cifră, cea mai mare din istorie, îi conferă pe deplin Vestului 250 de puncte (așa cum am afirmat anterior în acest capitol, nu mă interesează să judec capacitatea noastră de a capta energia, de a construi orașe, de a transmite informații și de a purta războaie, ci doar să o măsurăm). În Est,

cel mai mare consum pe cap de om din anul 2000 d.Hr. se înregistra în Japonia, cu 104.000 kilocalorii zilnice, ceea ce reprezenta 113,89 puncte.

Statisticile oficiale privind utilizarea energiei datează doar din 1900 d.Hr. în Est și din 1800 în Vest, dar, din fericire, există mijloace de a depăși acest handicap. Corpul uman are o serie de necesități fiziologice. Nu va funcționa în mod adecvat dacă nu va primi aproximativ 2.000 de kilocalorii de hrană pe zi (ceva mai mult pentru cei înalți și/sau activi fizic, ceva mai puțin pentru cei care nu îndeplinesc aceste condiții; media americană actuală de 3.460 kilocalorii de hrană pe zi depășește, așa cum dezvăluie și curelele de pantaloni supradimensionate, excesiv de mult necesarul unui om). Dacă vei ingera considerabil mai puțin de 2.000 de kilocalorii pe zi, treptat, unele funcții ale corpului – forță, vedere, auz și așa mai departe – vor înceta și, în cele din urmă, vei muri. Consumul mediu nu a putut fi niciodată cu mult mai mic de 2.000 de kilocalorii zilnice pe cap de om timp de perioade îndelungate, ceea ce face ca punctajul cel mai mic posibil să fie de aproximativ 2 puncte.

Dar, în realitate, punctajul cel mai scăzut a fost dintotdeauna mai mult de 2, fiindcă majoritatea energiei consumate de oameni are forme nealimentare. Am văzut în capitolul 1 că, în urmă cu o jumătate de milion de ani, la Zhoukoudian, *Homo erectus* ardea deja lemne pentru a găti, iar neanderthalienii făceau cu certitudine acest lucru în urmă cu 100.000 de ani și, de asemenea, purtau piei de animale. Cum știm atât de puține despre modul de viață al neanderthalienilor, aprecierile noastre nu pot fi foarte exacte, dar, recurgând și la surse de energie nealimentare, categoric, aceștia captau în medie încă 2.000 de calorii și ceva zilnic, pe lângă alimente, câștigând astfel în total 3,25 de puncte. Oamenii pe deplin moderni găteau mai mult decât neanderthalienii, purtau mai multă îmbrăcăminte și, de asemenea, construiau mai multe locuințe din lemn, frunze, oase și piei de mamut – toate acestea parazitând energia chimică pe care o creaseră plantele din energia electromagnetică a soarelui. Chiar și societățile de vânători-culegători din secolul XX î.Hr., cu tehnologia cea mai simplă, captau cel puțin 3.500 de calorii pe zi, atât din surse alimentare, cât și nealimentare. Având în

vedere clima mai rece, strămoșii lor îndepărtați de la sfârșitul Erei Glaciare trebuie să fi atins o medie zilnică de 4.000 de kilocalorii pe zi, adică cel puțin 4,25 de puncte.

Mă îndoiesc că vreun arheolog ar avea multe obiecții în legătură cu aceste estimări, dar între cele 4,25 puncte ale vânătorilor din Era Glaciară și cele 250 ale Vestului contemporan îmbuibat cu benzină și electricitate se cascadează o mare prăpastie. Ce s-a întâmplat între timp? Punându-și laolaltă cunoștințele, arheologii, istoricii, antropologii și ecologiștii ne pot oferi o imagine destul de bună.

În 1971, redacția revistei *Scientific American* i-a propus geologului Earl Cook să publice un eseu, pe care acesta l-a intitulat „The Flow of Energy in an Industrial Society” („Fluxul energiei într-o societate industrială”). În lucrarea sa, autorul a inclus o diagramă, frecvent republicată după aceea, reprezentând o estimare a energiei consumate pe cap de om în cadrul societăților de vânători-culegători, ale primilor agricultori (categorie în care îi includea pe cultivatorii din sud-vestul Asiei din perioada anului 5000 î.Hr., pe care i-am prezentat în capitolul 2), ale celor care practicaau agricultura avansată (cei din nord-vestul Europei în jurul anului 1400 d.Hr.), ale celor care lucrau în industrie (vest-europenii aproximativ în anul 1860), din cadrul societăților „tehnologice” de la sfârșitul secolului XX și a împărțit această energie în patru categorii de alimente (inclusiv hrana animalelor a căror carne este mâncată), gospodărie și comerț, industrie și agricultură și transport¹⁴ (figura 3.1).

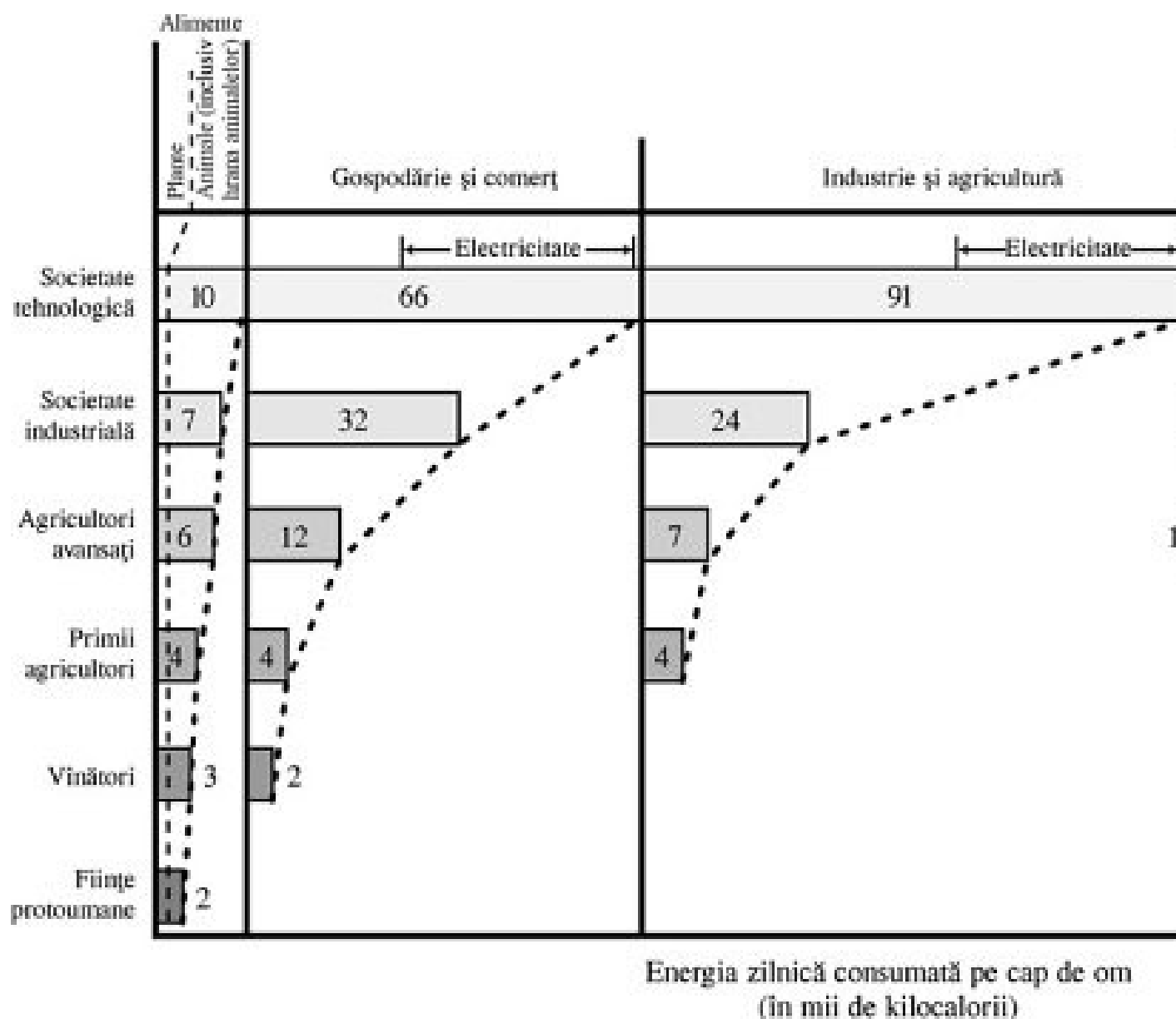

Figura 3.1. Marele Lanț al Energiei în cifre: estimările geologului Earl Cook privind energia captată pe cap de om zilnic, din perioada în care a trăit Homo habilis până în America anilor '70

Timp de aproape 40 de ani, estimările lui Cook au făcut față în mod remarcabil comparațiilor cu rezultatele obținute de istorici, antropologi, arheologi și economiști⁴⁰. Firește, aceste estimări constituie doar un punct de pornire, dar putem folosi atestări detaliate din fiecare perioadă

⁴⁰ Am făcut o singură modificare substanțială în cifrele date de Cook. Sunt de părere că a supraevaluat rata creșterii captării de energie în sud-vestul Asiei după perioada de început a luării în cultură a plantelor, iar valoarea de 12.000 de kilocalorii zilnice pe cap de om pe care o dă pentru „agricultura timpurie” se potrivește mai curând perioadei din jurul anului 3000 î.Hr. decât celei din jurul anului 5000 î.Hr., unde a plasat-o acesta.

a istoriei Estului și Vestului pentru a afla cât de mult s-au îndepărtat de fapt societățile de acești parametri. Uneori putem apela la atestări textuale, dar, pentru majoritatea perioadelor mai vechi de câteva sute de ani, descoperirile arheologice – oase de oameni și de animale, case, unelte agricole, urme de terasări și irigații, vestigii ale unor ateliere și ale unor bunuri supuse schimburilor, cât și ale unor care, bărci și drumuri folosite pentru a le transporta – sunt chiar mai importante.

Uneori ajutorul vine din locuri neașteptate. Miezurile de gheață pe care le-am amintit atât de des în capitolele 1 și 2 relevă și faptul că poluarea aerului a crescut de șapte ori în ultimele secole î.Hr., în special din cauza mineritului roman din Spania, iar în ultimii zece ani, studierea sedimentelor din turbării și lacuri a confirmat acest lucru. În secolul I d.Hr., europenii produceau de nouă sau de zece ori mai mult cupru și argint decât în secolul al XII-lea d.Hr., cu tot necesarul de energie pe care îl implicau asemenea activități – oamenii să sape minele și animalele să care zgura; atât animalele, cât și oamenii să muncească la construirea drumurilor și porturilor, să încarce și să descarce corăbii și să care metalele până în orașe; mori de apă pentru a sparge minereul; și, mai mult decât orice, copaci pentru lemnul folosit la susținerea galeriilor de mină și drept combustibil în cuptoarele de topit. Această sursă independentă de dovezi ne permite totodată să comparăm nivelurile activității industriale în perioade diferite. Abia în secolul al XI-lea d.Hr. – când, potrivit documentelor chinezești, nevoile tot mai mari ale fierarilor au defrișat atât de mult munții din jurul orașului Kaifeng, încât, pentru prima oară în istorie, cărbunele a devenit un combustibil important – poluarea din calota de gheață a revenit la nivelurile din epoca romană, ca apoi, abia după trombele de fum din Marea Britanie a secolului al XVIII-lea poluarea să depășească mult nivelurile din epoca romană.

Aș vrea să subliniez încă o dată că ceea ce facem acum este o sculptură cu ferăstrăul electric. De exemplu, estimez la 31.000 de kilocalorii zilnice energia captată pe cap de om în secolul I d.Hr., când Imperiul Roman s-a aflat la apogeu. Este cu mult peste cele 25.000 de calorii estimate de Cook pentru societățile agricole avansate, dar

arheologia ne arată foarte clar că romanii mâncau mai multă carne, construiau mai multe orașe, foloseau nave comerciale mai multe și mai mari (și multe altele) decât alți europeni până în secolul al XVIII-lea. Dar, firește, captarea energiei de către romani se poate să fi avut o valoare cu 5 procente mai mică sau mai mare decât estimările mele. Totuși, din motive despre care voi vorbi în anexe, probabil că diferența nu depășea 10 procente, în plus sau în minus, dar nu era nicidecum de 20 de procente. Modelul lui Cook și atestările amănunțite ne limitează destul de mult posibilitățile de a face presupuneri și, ca în cazul punctajelor pentru urbanizare, faptul că aceeași persoană face presupunerile în toate cazurile, aplicând aceleași principii, ar trebui să însemne că erorile sunt cel puțin constante.

Tehnologia informației și strategiile de război ridică probleme specifice, pe care le voi aborda pe scurt în anexe și mai detaliat pe pagina mea de internet, dar rămân aplicabile aceleași principii precum în cazul urbanizării și al captării de energie și, probabil, aceleași marje de eroare. Din motive pe care le voi discuta în anexe, punctajele ar trebui să aibă sistematic erori de 15 sau chiar 20% pentru a se înregistra o diferență reală în modelul de bază al dezvoltării sociale, dar asemenea marje mari de eroare par incompatibile cu dovezile istorice. Totuși, până la urmă, singurul mod de a stabili lucrurile cu certitudine este ca alți istorici, eventual optând pentru alte caracteristici și acordând punctajele în alt fel, să își propună cifrele proprii.

Acum 50 de ani, filosoful Karl Popper susținea că progresul în știință este o chestiune de „ipoteze și negări”¹⁵, urmând un drum în zigzag pe măsură ce un cercetător emite o idee, iar alții se străduiesc să o respingă, venind cu idei mai bune. Cred că același lucru este valabil și în privința istoriei. Sunt convins că orice indice care nu se îndepărtează de dovezi va conduce la un model mai mult sau mai puțin asemănător cu al meu, dar, dacă greșesc și alții descoperă că această schemă are deficiențe, sper ca eroarea mea să îi încurajeze să descopere soluții mai bune. Pentru a-l cita pe Einstein încă o dată: „O teorie nu poate avea un

destin mai frumos... decât să indice calea către o altă teorie, mai cuprinzătoare, prin care să fie dusă mai departe”¹⁶.

Când și unde trebuie să facem măsurători?

Ultimele două aspecte tehnice. În primul rând, cât de des ar trebui să calculăm punctajele? Dacă am vrea, am putea urmări schimbările înregistrate în dezvoltarea socială de la an la an sau chiar de la lună la lună începând cu anii '50. Dar nu prea cred că ar avea rost. În definitiv, vrem să vedem configurația generală a istoriei pe parcursul unor perioade îndelungate și, pentru aceasta – după cum sper că voi demonstra în cele ce urmează –, se pare că putem obține suficiente detalii dacă luăm pulsul dezvoltării sociale câte o dată în fiecare secol.

Însă, pe măsură ce ne întoarcem spre sfârșitul Erei Glaciare, analiza dezvoltării sociale pe secole devine nu numai imposibilă, dar și nu tocmai de dorit. Nu putem sesiza o diferență prea mare între ceea ce se întâmpla în anul 14000 î.Hr. și în anul 13900 î.Hr. (sau, să zicem, 13800), pe de o parte, fiindcă nu dispunem de atestări suficient de bune și, pe de altă parte, fiindcă schimbarea se producea foarte lent. De aceea voi recurge la o eșalonare. Între 14000 și 4000 î.Hr., voi măsura dezvoltarea socială în fiecare mileniu. Cum între 4000 și 2500 î.Hr. calitatea atestărilor se ameliorează și schimbarea se accelerează, voi face măsurători la fiecare 500 de ani. Voi reduce apoi intervalul de măsurare la 250 de ani pentru perioada cuprinsă între 2500 î.Hr. și 1250 d.Hr., apoi, în final, pentru perioada dintre 1400 și 2000 d.Hr. voi efectua măsurarea la fiecare secol.

Există și riscuri. În mod evident, pe măsură ce ne întoarcem în timp, schimbarea va părea că s-a produs mai lin și treptat. Calculând punctajele doar la fiecare 1.000 sau 500 de ani, e posibil să ne scape ceva interesant. Crudul adevăr este că doar rareori putem data informația cu o precizie mai mare decât intervalele de timp pe care le propun. Nu vreau să evit această problemă, astfel încât, în prezentările din capitolele 4-10 voi încerca să completez pe cât posibil lacunele, dar

cadrul general pe care îl folosesc în acest caz cred că îmi oferă cea mai bună soluție de mijloc între aspectul practic și precizie.

O altă întrebare este *unde* să facem măsurătorile. Poate, citind ultimul subcapitol, ați fost uimiți de reținerea mea în a afirma despre ce zonă a lumii vorbeam atunci când am stabilit cifrele pentru „Est” și „Vest”. Am vorbit câteodată despre Statele Unite și altă dată despre Marea Britanie, uneori despre China, alteori despre Japonia. Încă din capitolul 1 m-am referit la nemulțumirea lui Kenneth Pomeranz că specialiștii în istorie comparată distorsionează deseori analiza motivului pentru care Vestul domină, comparând cu neglijență minusculele Anglie cu enorma Chină, ajungând la concluzia că Vestul domina Estul încă din anul 1750 d.Hr. El insista că trebuie să comparăm entități de dimensiuni egale. În consecință, pe parcursul capitolelor 1 și 2 am definit Vestul și Estul în mod explicit ca fiind societățile provenite din revoluțiile agrare vestice și estice originare de pe Coastele Muntoase și din valea Fluviului Galben și a fluviului Yangtze. Este însă momentul să recunosc că, în acest fel, am rezolvat doar o parte a problemei ridicate de Pomeranz. În capitolul 2 am prezentat atât expansiunea spectaculoasă a zonelor vestice și estice care a avut loc în cei aproximativ 5.000 de ani ce au urmat luării în cultură a plantelor, cât și diferențele de dezvoltare socială existente frecvent între centre precum Coastele Muntoase sau valea fluviului Yangtze și periferii ca Europa de Nord sau Coreea. Așadar, asupra căror zone din Est și din Vest ar trebui să ne concentrăm când stabilim punctajele pentru un indice al dezvoltării sociale?

Am putea încerca să avem în vedere întregul spațiu estic și cel vestic, deși asta ar însemna ca punctajul pentru anul 1900 d.Hr., de exemplu, să cuprindă atât fabricile fumegânde și mitralierele răpăitoare ale Marii Britanii industrializate, cât și șerbii din Rusia, peonii din Mexic, fermierii din Australia și orice alt grup din fiecare colț al vastei zone vestice. Atunci ar trebui să alcătuim un anumit punctaj al dezvoltării medii pentru întreaga regiune vestică și încă unul pentru Est, apoi să repetăm procedeul în cazul fiecărui moment anterior din istorie. Ar fi atât de complicat, încât ar deveni nepractic și mă gândesc că oricum nu prea ar

avea sens. Când vrem să explicăm motivul pentru care Vestul deține supremația, în mod normal, cea mai importantă informație rezultă din compararea celor mai dezvoltate zone ale fiecărei regiuni, centrele care erau legate prin cele mai intense interacțiuni politice, economice, sociale și culturale. Indicele dezvoltării sociale trebuie să măsoare și să compare schimbările din cadrul acestor centre.

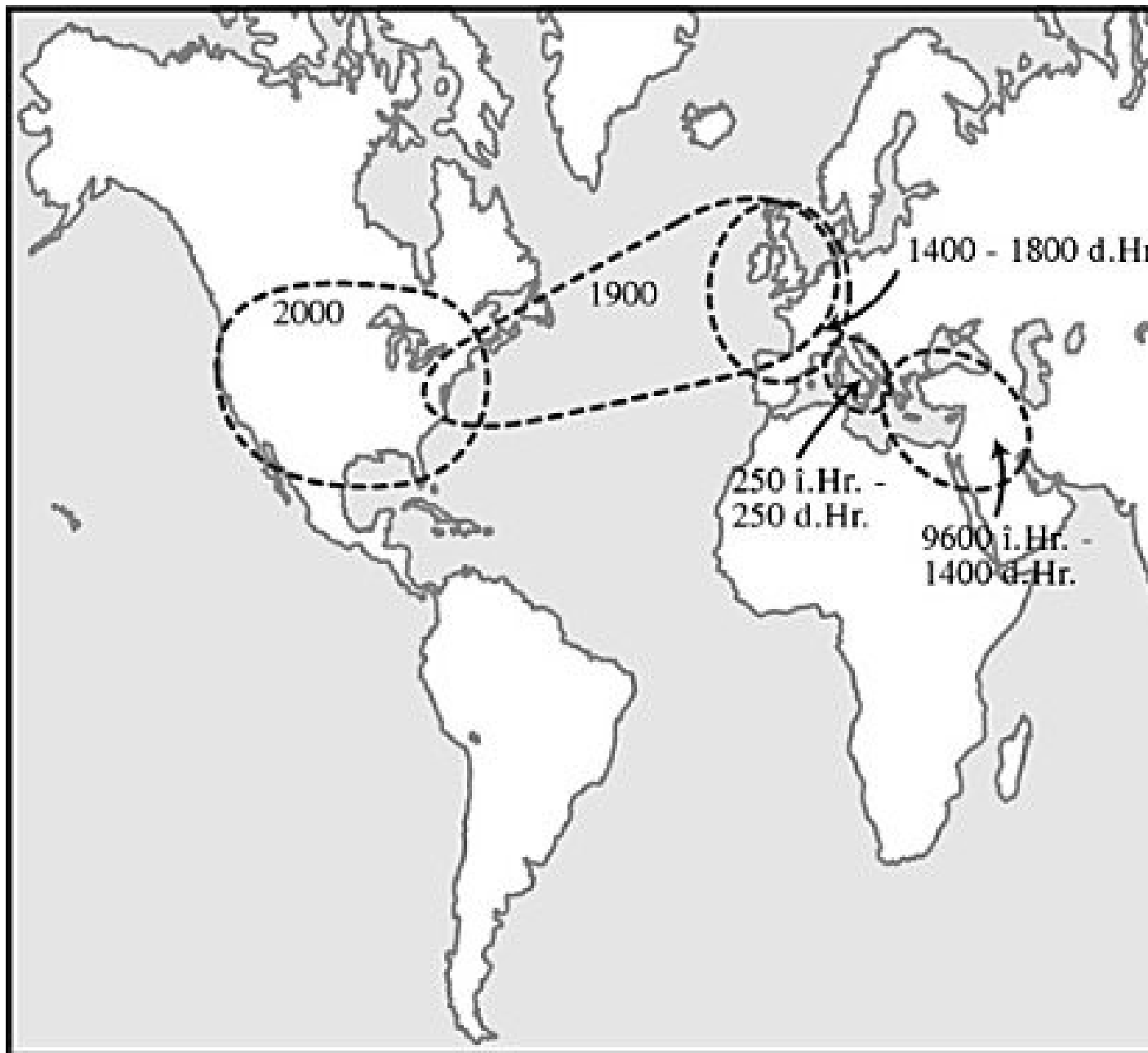

Figura 3.2. *Deplasarea centrelor de putere: schimbarea, uneori lentă, alteori rapidă, a poziționării centrelor celor mai dezvoltate din cadrul tradițiilor vestice și estice, începând cu Era Glaciară*

Însă, așa cum vom vedea în capitolele 4-10, chiar centrele s-au deplasat și s-au modificat în timp. Centrul vestic a fost foarte stabil din punct de vedere geografic între anul 11000 î.Hr. și aproximativ 1400 d.Hr., menținându-se strict la limita estică a Mării Mediterane, cu excepția celor cinci secole cuprinse cu aproximație între anul 250 î.Hr. și 250 d.Hr., când Imperiul Roman a împins această limită spre vest, pentru a include Italia. Altfel, s-a situat mereu într-un triunghi format din actualele state Irak, Egipt și Grecia. Din 1400 î.Hr., s-a deplasat fără încetare spre nord și vest, mai întâi spre nordul Italiei, apoi spre Spania și Franța, apoi s-a extins, incluzând Marea Britanie, Belgia, Olanda și Germania. Până în 1900 a trecut Atlanticul, ca în 2000 să se stabilească ferm în America de Nord. În Est, centrul s-a menținut în aria inițială din zona Fluviului Galben și a fluviului Yangtze până în anul 1800 d.Hr., chiar dacă și-a deplasat centrul de gravitație spre nord, în direcția câmpiei centrale a Fluviului Galben, aproximativ după anul 4000 î.Hr., înapoi spre sud, în direcția văii fluviului Yangtze, ulterior anului 500 d.Hr., apoi, treptat, din nou spre nord, după anul 1400. Până în 1900 s-a extins pentru a include Japonia și, până în 2000, China (figura 3.2). Deocamdată vreau doar să remarc că toate punctajele dezvoltării sociale reflectă societățile din aceste zone-nucleu. Motivul pentru care aceste centre s-au deplasat va constitui una dintre principalele preocupări ale capitolelor 4-10.

Modelul trecutului

Atât despre regulile jocului. Acum să vorbim despre unele rezultate. Figura 3.3 prezintă punctajele pe parcursul ultimilor 15.000 de ani, de când clima a început să se încălzească la sfârșitul Erei Glaciare.

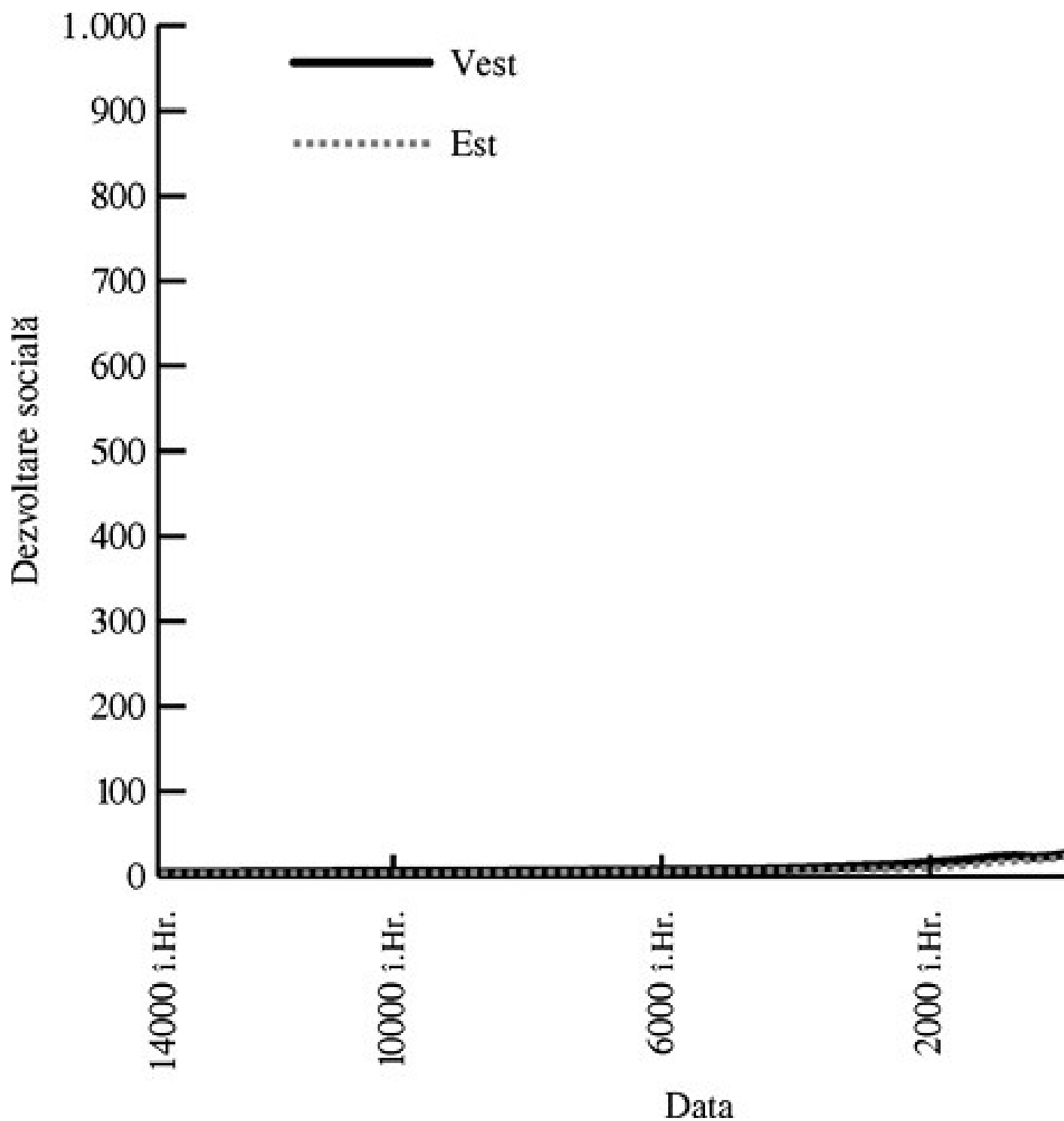

Figura 3.3. Înregistrarea punctajului: dezvoltarea socială estică și vestică după anul 14000 î.Hr.

Ce observăm după ce am reușit să realizăm această schemă? Sincer, aproape nimic, dacă nu aveți vederea mult mai bună decât a mea. Liniile Estului și ale Vestului se află atât de aproape, încât abia le distingem și abia se clintesc de pe nivelul inferior al graficului până în anul 3000 î.Hr.

Chiar și atunci se pare că nu se întâmplă prea multe până în perioada de acum câteva secole, când ambele linii urcă brusc, la un unghi de aproape 90 de grade.

Dar acest grafic, al cărui aspect ne cam dezamăgește, ne spune de fapt două lucruri foarte importante. În primul rând, faptul că dezvoltarea socială estică și cea vestică nu au fost foarte diferite. La scara la care privim lucrurile, cu greu le putem deosebi în cea mai mare parte a parcursului istoric. În al doilea rând, în ultimele secole s-a petrecut ceva foarte important, de departe cea mai rapidă și mai mare transformare din istorie.

Pentru a obține mai multe informații, trebuie să privim punctajele altfel. Problema figurii 3.3 este aceea că mișcarea ascendentă a liniilor estice și vestice din secolul XX a fost atât de dramatică, încât, pentru a trasa scala de pe axa verticală la un nivel suficient de înalt pentru a include punctajele din anul 2000 d.Hr (906,38 pentru Vest și 565,44 pentru Est) trebuie să comprimăm punctajele mult mai scăzute din perioadele anterioare, încât acestea devin abia vizibile cu ochiul liber. Este, de altfel, problema ce afectează graficele care încearcă să reprezinte anumite modele în care creșterea se accelerează, punctajele înmulțindu-se, nu adăugându-se pur și simplu celor anterioare. Din fericire, există o modalitate convenabilă de a rezolva acest neajuns.

Imaginați-vă că vreau o ceașcă de cafea și nu am bani. Împrumut un dolar de la versiunea locală a lui Tony Soprano (imaginați-vă, de asemenea, că această poveste se petrece în zilele când, cu un dolar, încă se putea cumpăra o ceașcă de cafea). Firește, îmi este prieten, așa că nu-mi va cere dobândă dacă îi voi restitui banii într-o săptămână. Dar dacă voi depăși termenul, datoria mea se va dubla la fiecare șapte zile. Nu mai e nevoie să vă spun că nu reușesc să apar cu suma la data scadentă, așa că acum îi datorez doi dolari. Cum prudența fiscală nu este punctul meu forte, las să mai treacă o săptămână, așa că îi datorez patru dolari. Și mai trece încă o săptămână. Plec din oraș și, în mod convenabil, uit de înțelegerea noastră.

Figura 3.4 arată ce s-a întâmplat cu datoria mea. La fel ca în figura 3.3, mult timp nu se prea vede nimic. Linia care reprezintă dobânda devine vizibilă abia în jurul săptămânii a paisprezecea – când datorez deja suma amețitoare de 8.192 de dolari. Abia în săptămâna a șaisprezecea, când datoria mea urcă la 32.768 de dolari, linia se desprinde de partea inferioară a graficului. În săptămâna a douăzeci și opta, când gangsterii sunt pe urmele mele, datorez 8.260.608 dolari. A fost o ceașcă de cafea scumpă.

După acest sistem de calcul, în primele săptămâni datoria mi-a crescut, într-adevăr, nesemnificativ – de la unu la doi, apoi la patru, apoi la opt dolari. Dar imaginați-vă că m-aș fi întâlnit cu unul dintre ajutoarele cămătarului cam la o lună după ce am băut cafeaua aceea nefastă, când aveam o datorie de 16 dolari. Și să spunem că nu aveam cei 16 dolari, așa că îi dădeam cinci. Îngrijorat de soarta mea, mai fac patru plăți săptămânale de câte cinci dolari, după care dispar iar și nu mai plătesc. Linia neagră din figura 3.5 reprezintă ce s-a întâmplat cât timp nu am plătit nimic, iar cea gri reprezintă cum mi-a crescut datoria după acele plăți de câte cinci dolari. Cafeaua mă costă până la urmă tot peste 3.000.000 de dolari, dar această sumă înseamnă mai puțin de jumătate din datoria pe care aș fi avut-o dacă nu aș fi făcut acele plăți. Deși au fost decisive, pe grafic acestea nu pot fi observate. Din figura 3.5 nu putem înțelege de ce linia gri se sfârșește la un nivel mult mai jos decât decât cea neagră.

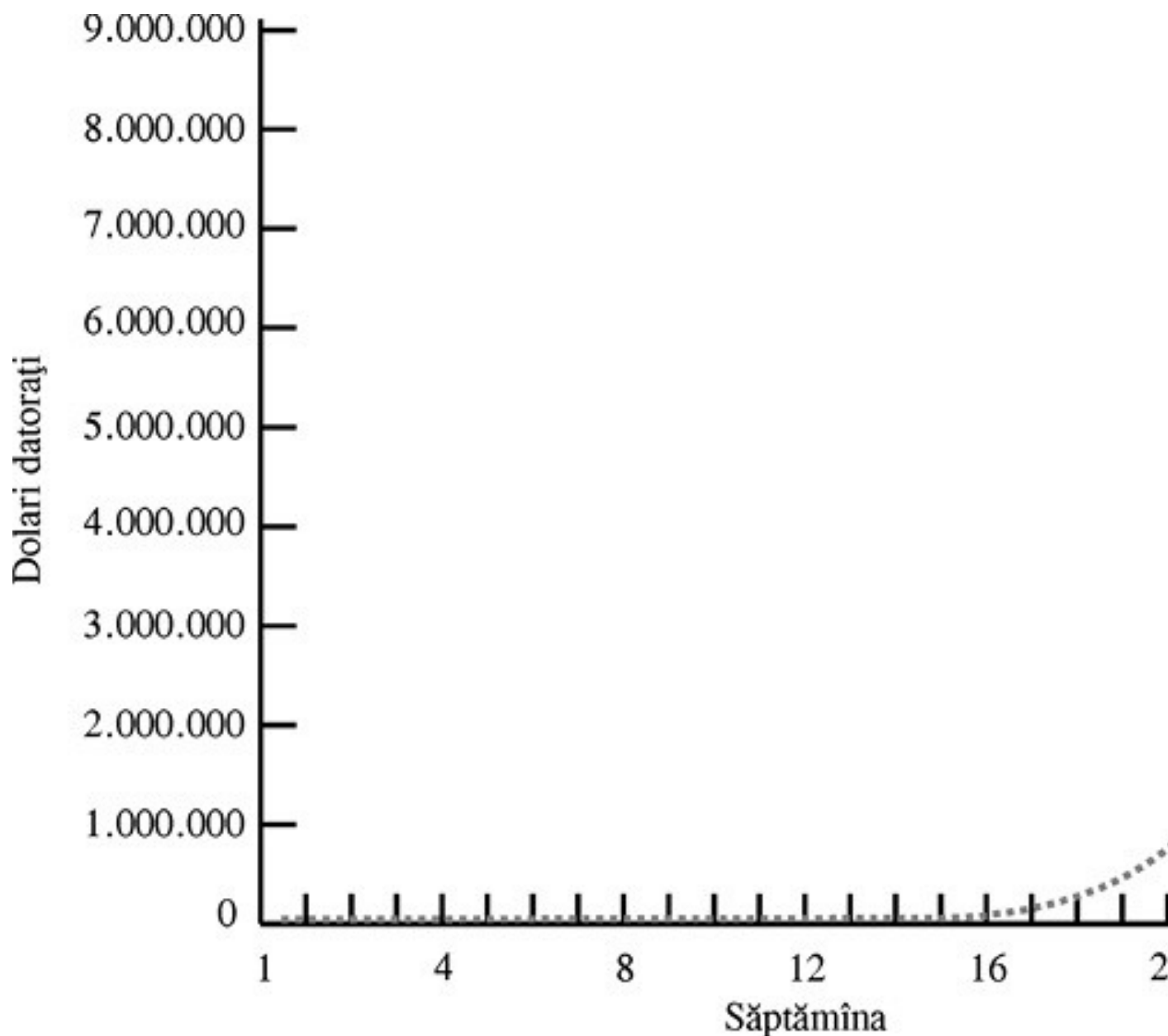

Figura 3.4. *Ceașca de cafea de 8 milioane de dolari: dobândă compusă prezentată într-un grafic convențional. Chiar dacă prețul unei cești de cafea se ridică vertiginos de la un dolar la 8.192 dolari în 14 săptămâni, cursa spre dezastrul financiar rămâne invizibilă pe grafic până în săptămâna a șaptesprezecea*

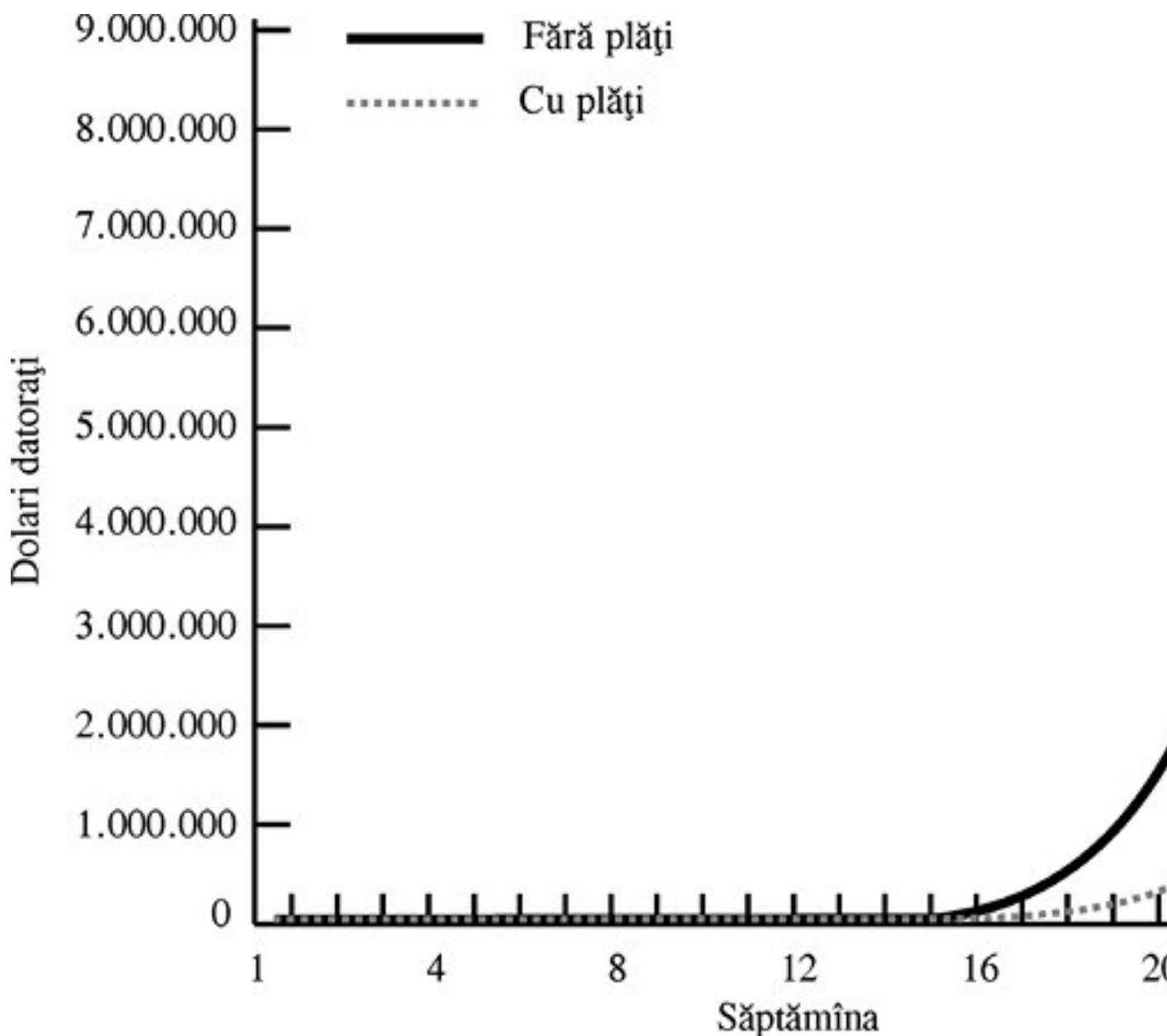

Figura 3.5. *Reprezentarea deficitară a unui plan financiar deficitar: linia neagră reprezintă aceeași creștere a datoriei ca în figura 3.4, iar linia gri reprezintă ce se întâmplă după plata unor mici sume din datorie în săptămânile 5-9. Pe un asemenea grafic (diagramă liniară) aceste plăți decisive sunt invizibile*

Figura 3.6 ne spune povestea falimentului meu într-un mod diferit. Statisticienii numesc figurile 3.4 și 3.5 diagrame liniare, fiindcă scara fiecărei axe reprezintă creșteri liniare. Adică fiecare săptămână care s-a scurs ocupă același spațiu pe axa orizontală, iar fiecare dolar datorat, același spațiu pe axa verticală. În schimb, figura 3.6 este ceea ce

statisticienii numesc diagramă logaritmică. Pe scala orizontală, timpul este împărțit tot în unități liniare, dar scala verticală îmi înregistrează datoria logaritimic, adică spațiul dintre axa de jos a graficului și prima linie orizontală reprezintă creșterea datoriei mele de la unu la zece dolari. În spațiul dintre prima și cea de-a doua linie crește iar de zece ori, de la 10 la 100 de dolari, apoi încă de zece ori, de la 100 la 1.000 și tot așa, pentru a ajunge, în partea de sus, la zece milioane.

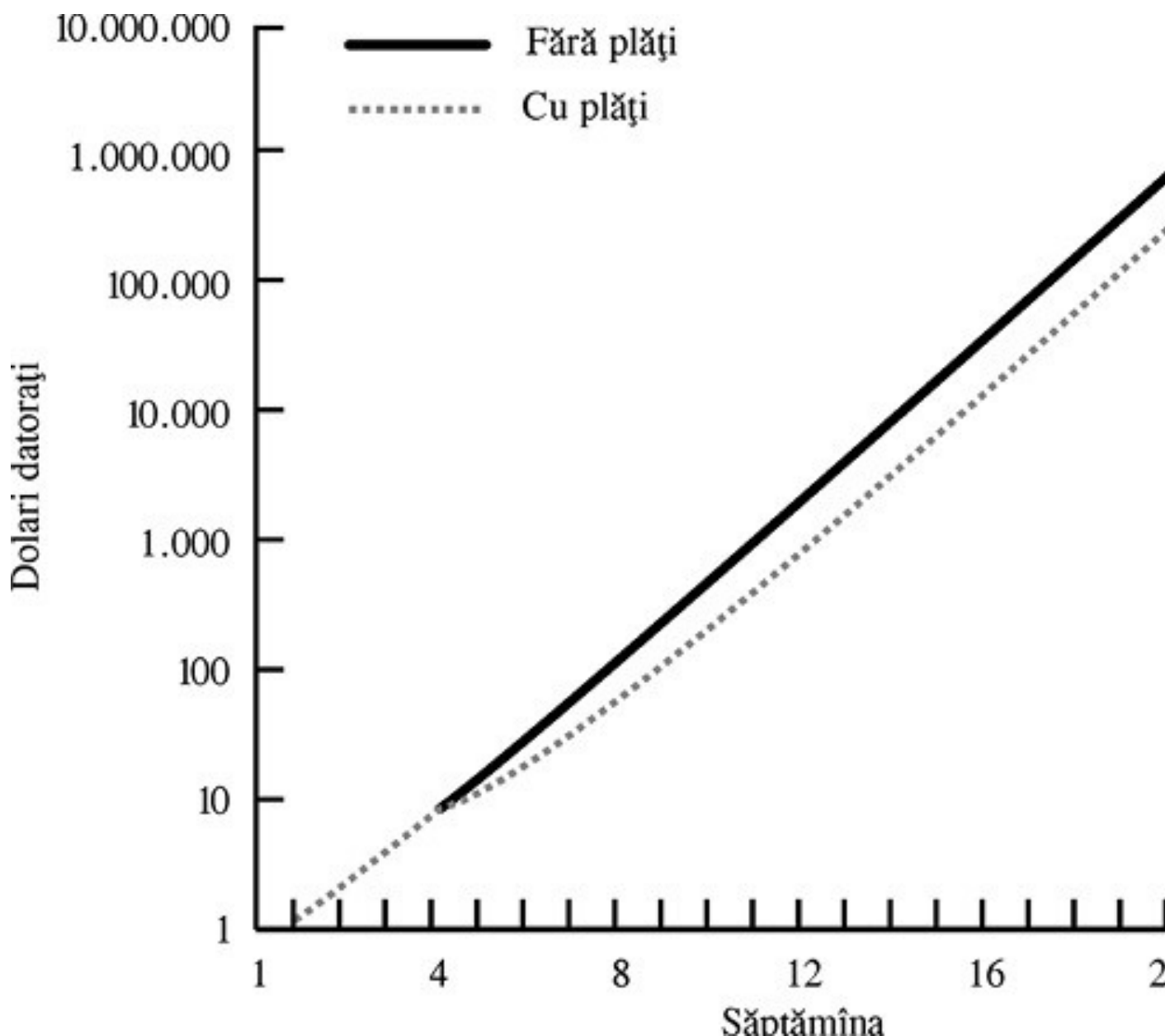

Figura 3.6. *Drumurile drepte către ruină: spirala datoriei pe o scală log-liniară. Linia neagră arată dublarea constantă a datoriei dacă nu se fac*

plăți, iar cea neagră indică impactul plăților mici în săptămânile 5-9, înainte de a se dubla din nou după încetarea plăților

Politicienii și publicitatea ne induc în eroare, transformând statistica într-o adevărată artă. Încă acum un secol și jumătate, prim-ministrul britanic Benjamin Disraeli s-a simțit nevoit să constate: „Există trei tipuri de minciuni: minciuni, minciuni afurisite și statistici”¹⁷. Figura 3.6 vă poate surprinde, fiindcă reflectă exact această idee a lui. Dar ceea ce face de fapt acest grafic este să pună în evidență un aspect al datoriei mele în mod diferit față de figurile 3.4 și 3.5. O diagramă liniară este utilă pentru a-mi arăta cât de gravă a ajuns situația datoriei. O diagramă logaritmică este utilă pentru a-mi arăta cum au ajuns lucrurile într-o situație atât de gravă. În figura 3.6, linia neagră are un traseu lin și drept, indicând că, fără nicio plată, valoarea datoriei crește constant, dublându-se în fiecare săptămână. Linia gri arată cum, după ce datoria s-a dublat timp de patru săptămâni, plățile de câte cinci dolari încetinesc rata creșterii, dar nu o elimină. Când nu mai plătesc, linia gri crește din nou paralel cu cea neagră, fiindcă datoria mi se dublează iar în fiecare săptămână, dar nu se oprește la o înălțime atât de amețitoare.

Nici politicienii, nici statisticile nu mint *întotdeauna*. Numai că nu există un mod complet neutru de a prezenta nici politica, nici cifrele. Fiecare declarație de presă și fiecare grafic scoate în evidență anumite aspecte ale realității și le minimizează pe altele. Astfel, figura 3.7, prezentând pe o diagramă logaritmică punctajele dezvoltării sociale din anul 1400 î.Hr. până în 2000 d.Hr., produce o impresie complet diferită față de cea a acelorași punctaje prezentate în diagrama liniară a figurii 3.3. Se petrec mai multe lucruri decât cele sesizabile în figura 3.3. Saltul înregistrat de dezvoltarea socială în ultimele secole este real și rămâne foarte evident. Nicio jonglerie statistică nu îl poate face să dispară. Dar figura 3.7 arată că acest salt nu a avut loc din senin, așa cum părea în figura 3.3. În momentul în care liniile încep să țâșnească în sus (în jurul anului 1700 d.Hr. în Vest și al anului 1800 în Est), punctajele ambelor regiuni erau deja de zece ori mai mari decât fuseseră pe partea stângă a graficului – o diferență abia vizibilă în figura 3.3.

Figura 3.7 ne arată că, pentru a explica de ce Vestul deține supremația, este necesar să răspundem simultan la mai multe întrebări. Va trebui să aflăm de ce, după 1800 d.Hr., dezvoltarea socială a înregistrat un salt care a adus-o la un nivel (aproape de 100 de puncte) ce le permitea statelor să își proiecteze autoritatea la nivel global. Înainte ca dezvoltarea să atingă asemenea cote înalte, chiar și cele mai puternice societăți de pe pământ nu puteau deține supremația decât în propria regiune, dar noile tehnologii și instituții ale secolului al XIX-lea le-au permis să transforme dominația locală în autoritate mondială. Firește, va trebui să aflăm și de ce Vestul a fost prima zonă a lumii care a atins acest prag. Însă, pentru a răspunde la ambele întrebări, ar fi necesar, de asemenea, să înțelegem de ce dezvoltarea socială cunoscuse deja o puternică tendință ascendentă în cei 14.000 de ani anteriori.

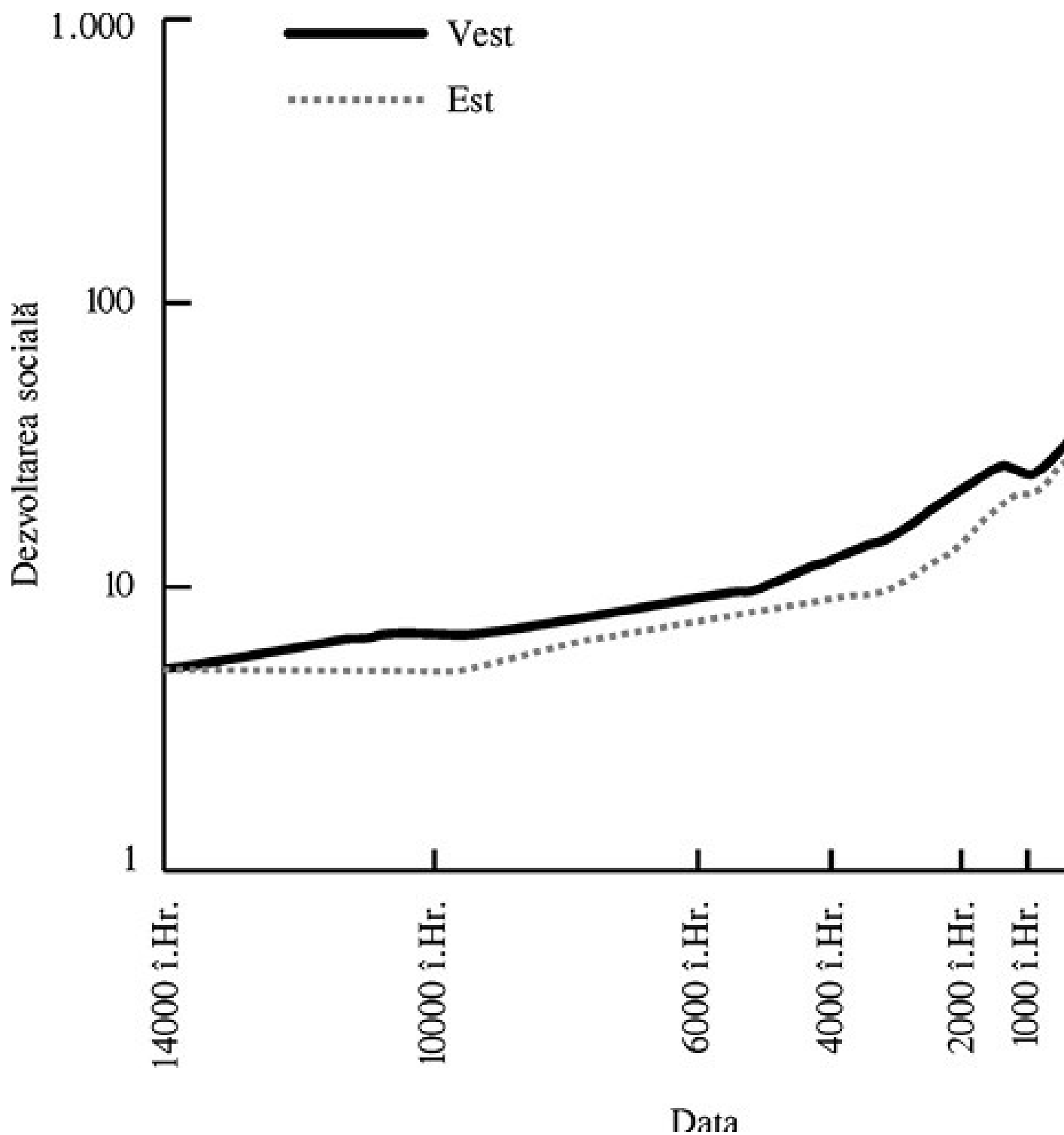

Figura 3.7. *Tendința ascendentă a dezvoltării sociale (14000 î.Hr. – 2000 d.Hr.), reprezentată pe o diagramă logaritmică. Acesta ar putea fi cel mai util mod de a prezenta punctajele, punând în evidență ratele de creștere comparate pentru Est și Vest, ca și importanța schimbărilor dinainte de 1800 d.Hr.*

Dar cu aceasta nu se termină ceea ce ne dezvăluie figura 3.7. Aceasta ne arată și faptul că, până acum câteva mii de ani, punctajele estice și cele vestice nu erau, de fapt, de nediferențiat: din anul 14000 î.Hr., 90% din timp punctajele vestice au fost mai mari decât cele estice. Aceasta pare să constituie o problemă grea pentru adepții teoriei accidentului pe termen scurt. Supremația Vestului începând cu anul 1800 d.Hr. este o revenire la regula predestinării pe termen lung, și nu o anomalie ciudată.

Figura 3.7 nu contestă neapărat teoriile accidentului pe termen scurt, dar indică faptul că o asemenea teorie, pentru a avea succes, va trebui să fie mai sofisticată, să explice modelele predestinării pe termen lung încă de la sfârșitul Erei Glaciare, precum și evenimentele de după 1700 d.Hr. Dar modelele relevă și faptul că adepții teoriei predestinării pe termen lung nu ar trebui să se bucure prea repede. Figura 3.7 relevă clar faptul că punctajele dezvoltării sociale vestice nu au fost *întotdeauna* superioare celor ale dezvoltării estice. După ce converg o bună parte din primul mileniu î.Hr., liniile se intersectează în anul 541 d.Hr., după care Estul se menține în frunte până în 1773. (Firește, aceste date neplauzibil de exacte depind de prezumția improbabilă că punctajele dezvoltării sociale pe care le-am calculat sunt absolut exacte; de fapt, cel mai rezonabil ar fi să spunem că punctajul estic l-a depășit pe cel vestic la mijlocul secolului al VI-lea d.Hr., iar Vestul a revenit în frunte la sfârșitul secolului al XVIII-lea.) Faptul că punctajul Estului și cel al Vestului erau convergente în vremurile de demult și că Estul s-a aflat apoi în fruntea dezvoltării sociale mondiale timp de 1.200 de ani nu contravine teoriilor predestinării pe termen lung, după cum faptul că Vestul s-a aflat în frunte aproape întreaga perioadă de după sfârșitul Erei Glaciare nu contravine teoriilor accidentelor pe termen scurt. Însă, din nou, sunt o dovadă a faptului că o teorie menită să aibă succes trebuie să fie mai complexă și să ia în considerare o gamă mai largă de probe decât cele oferite până acum.

Înainte de a încheia discuția despre grafice, mai există o serie de modele ce ar trebui remarcate. Acestea sunt observabile în figura 3.7,

dar figura 3.8 le prezintă și mai clar. Aceasta este o diagramă liniară convențională, dar cuprinde doar cele trei milenii și jumătate din 1600 î.Hr. până în 1900 d.Hr. Reducerea punctajelor enorme din 2000 d.Hr. ne permite să prelungim axa verticală suficient de mult pentru a remarca punctajele din perioadele anterioare, iar scurtarea marjei de timp ne permite să prelungim axa orizontală suficient de mult pentru a face mai evidente schimbările pe parcursul timpului.

Două lucruri mă surprind în privința acestui grafic. Primul este valoarea maximă a punctajului înregistrat de Vest în primul secol d.Hr., de aproximativ 43 de puncte, urmat de un ușor declin după anul 100 d.Hr. Dacă ne uităm puțin mai la dreapta, remarcăm un maximum estic de aproximativ 42 de puncte în anul 1100 d.Hr., în perioada de apogeu a Dinastiei Song din China, apoi un declin similar. Puțin mai în dreapta, în jurul anului 1700 d.Hr., punctajele, atât pentru Est, cât și pentru Vest, revin la valoarea scăzută de 40 de puncte, dar, de data aceasta, în loc să rămână la acest nivel, ele cresc. O sută de ani mai târziu, linia ajunge la un nivel fără precedent odată cu începutul revoluției industriale.

A existat oare un fel de „prag scăzut la nivelul de 40 de puncte” care a înfrânt Roma și China Dinastiei Song? În introducere am amintit că, în cartea sa *Marea divergență*, Kenneth Pomeranz susținea că în secolul al XVIII-lea, atât Estul, cât și Vestul au ajuns să fie supuse unor presiuni ecologice, care ar fi putut determina, în mod justificat, stagnarea și declinul dezvoltării sociale. Și totuși, acest lucru nu s-a întâmplat, pentru că, după cum sugera Pomeranz, britanicii – mai mult datorită norocului decât unor decizii cumpănite – au îmbinat jefuirea Lumii Noi cu utilizarea energiei provenite din combustibilii fosili, neglijând constrângerile ecologice tradiționale. Să fi fost romanii și cei din perioada Dinastiei Song supuși unor presiuni similare când dezvoltarea socială a ajuns la nivelul scăzut de 40 de puncte și nu au reușit să le depășească? Dacă așa s-au petrecut lucrurile, poate că modelul dominant al ultimilor 2.000 de ani din istorie a fost acela al unor valuri de lungă durată, în care marile imperii se străduiau să urce până la plafonul nivelului scăzut de

40 de puncte, pentru a coborî apoi, până în secolul al XVIII-lea, când a avut loc ceva deosebit.

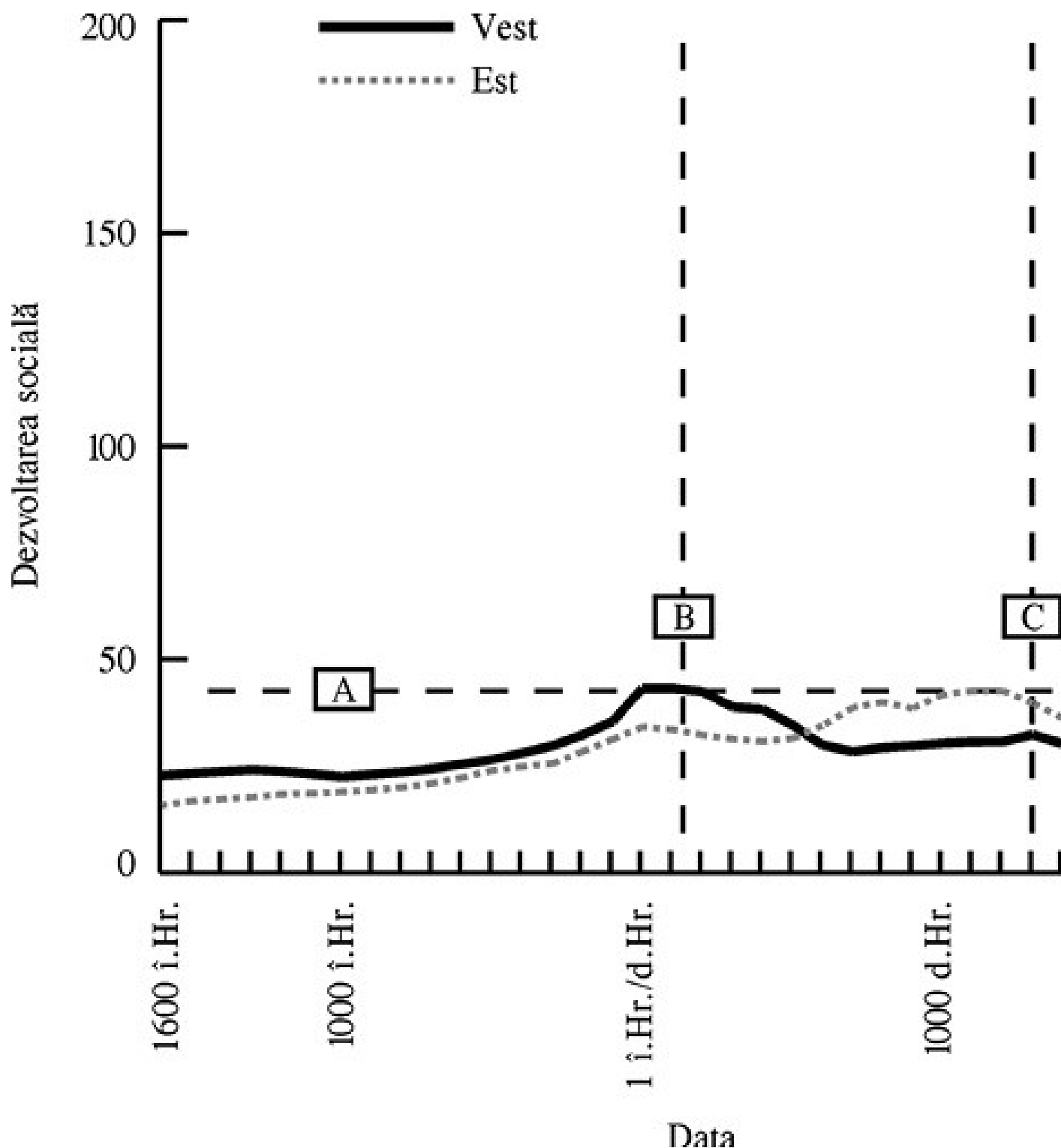

Figura 3.8. *Linii în timp și spațiu: dezvoltarea socială pe parcursul celor trei milenii și jumătate dintre 1600 î.Hr. și 1900 d.Hr., reprezentate printr-o diagramă liniară. Linia A prezintă un posibil prag de aproximativ*

43 de puncte care ar fi putut bloca dezvoltarea continuă a Imperiului Roman de Vest în primele secole d.Hr. și a Dinastiei chineze Song în jurul anului 1100 d.Hr., înainte ca, atât Estul, cât și Vestul să îl depășească în jurul anului 1700 d.Hr. Linia B prezintă o posibilă legătură între punctajele în scădere atât ale Estului, cât și ale Vestului, în primele secole î.Hr., iar linia C prezintă o altă posibilă legătură Est-Vest începând din jurul anului 1300 d.Hr.

Al doilea aspect pe care îl remarc în figura 3.8 este faptul că, pe grafic, putem trasa atât linii verticale, cât și linii orizontale. Locul în care se poate trasa în mod evident o linie verticală este primul secol d.Hr., când, atât punctajul vestic, cât și cel estic au crescut, chiar dacă cel estic se afla mult sub cel vestic (34,13 de puncte față de 43,22). În loc să (sau poate în timp ce) ne concentrăm asupra Vestului care a atins nivelul scăzut de 40 de puncte, poate ar trebui să căutăm o serie de evenimente care au afectat ambele extreme ale Lumii Vechi, diminuând punctajele dezvoltării sociale romane și ale celei chinezești din perioada Dinastiei Han, indiferent de nivelul pe care îl atinseseră.

Am putea trasa o altă linie verticală în jurul anului 1300 d.Hr., când punctajele estice și cele vestice au urmat traiectorii similare, chiar dacă de data aceasta punctajul vestic era cel care atingea o valoare mult mai scăzută (30,73 de puncte, față de 42,66). Punctajul estic înregistrase deja un declin timp de 1.000 de ani, iar acum cel vestic urma aceeași tendință, ambele linii urcând abia după anul 1400 și într-un ritm chiar mai accelerat după 1700. Din nou, în loc să ne concentrăm asupra punctajelor care au înregistrat nivelul scăzut de 40 la începutul secolului al XVIII-lea, poate ar fi mai bine să căutăm evenimentele mondiale care au început să impulsonieze dezvoltarea estică și vestică pe un traseu comun în secolul al XIV-lea. Poate că revoluția industrială s-a produs mai întâi în Vest nu datorită vreunei șanse extraordinare, așa cum conchidea Pomeranz, ci pentru că Estul și Vestul se aflau deopotrivă pe calea spre o asemenea revoluție. Apoi, ceva din felul în care Vestul a reacționat la evenimentele secolului al XIV-lea i-a conferit un avans ușor, dar decisiv

pentru a atinge punctul din care și-a început ascensiunea în secolul al XVIII-lea.

Se pare că figurile 3.3 și 3.7, ca și 3.8 relevă o adevărată deficiență ce aparține atât teoriei predestinării pe termen lung, cât și teoriei accidentului pe termen scurt. Câțiva teoreticieni se concentrează asupra începutului poveștii odată cu revoluția agricolă, în timp ce majoritatea lor au în vedere doar sfârșitul acesteia, în ultimii 500 de ani. Pentru că neglijează în bună măsură miile de ani ce s-au scurs între aceste perioade, ei rareori încearcă măcar să urmărească creșterile bruște, încetinirile, prăbușirile, convergențele, schimbările în deținerea poziției principale sau plafoanele orizontale și relaționările verticale care ne sar în ochi atunci când avem posibilitatea să vedem întreaga configurație a istoriei. Ceea ce, spus într-un mod mai direct, înseamnă că niciuna dintre abordări nu ne poate explica de ce Vestul deține supremația și, în această situație, niciuna nu poate spera să răspundă la întrebarea care se întrezărește în spatele acestei chestiuni: ce se va întâmpla în continuare?

Întrebarea lui Scrooge

În nuvela lui Charles Dickens *Colind de Crăciun*, Fantoma Crăciunului ce avea să vină îl duce pe Ebenezer Scrooge în curtea plină de buruieni a unei biserici. Fără să scoată o vorbă, Fantoma îi arată o piatră de mormânt neîngrijită. Scrooge știe că numele lui va fi înscris pe ea. Știe că se va afla acolo pentru veșnicie, singur, părăsit de toți. „Astea sunt umbrele lucrurilor ce vor fi sau numai ale lucrurilor ce ar putea fi?”¹⁸, întreabă el strigând.

Am putea întreba și noi același lucru în legătură cu figura 3.9, care preia ratele dezvoltării sociale din Est și din Vest în secolul XX și le proiectează spre viitor⁴¹. Linia estică o intersectează pe cea vestică în

⁴¹ Firește, punctajul maxim de 1.000 de puncte pe care îl dau pentru anul 2000 d.Hr. nu înseamnă că aceasta este cea mai mare dezvoltare ce va exista vreodată. Din calculele mele, între 2000 și 2010, anul în care scriu această carte, în Vest, dezvoltarea a urcat de la aproximativ 906 puncte la aproximativ 1.060, iar în Est, de la aproximativ 586 de puncte la aproximativ 680.

2013. Până în 2150, supremația Vestului se încheie, iar măreția sa devine asemenea celei pe care au avut-o civilizațiile din Ninive și din Tir.

Epitaful Vestului arată la fel de clar ca acela al lui Scrooge:

Dominația Vestului 1773-2103 R.I.P

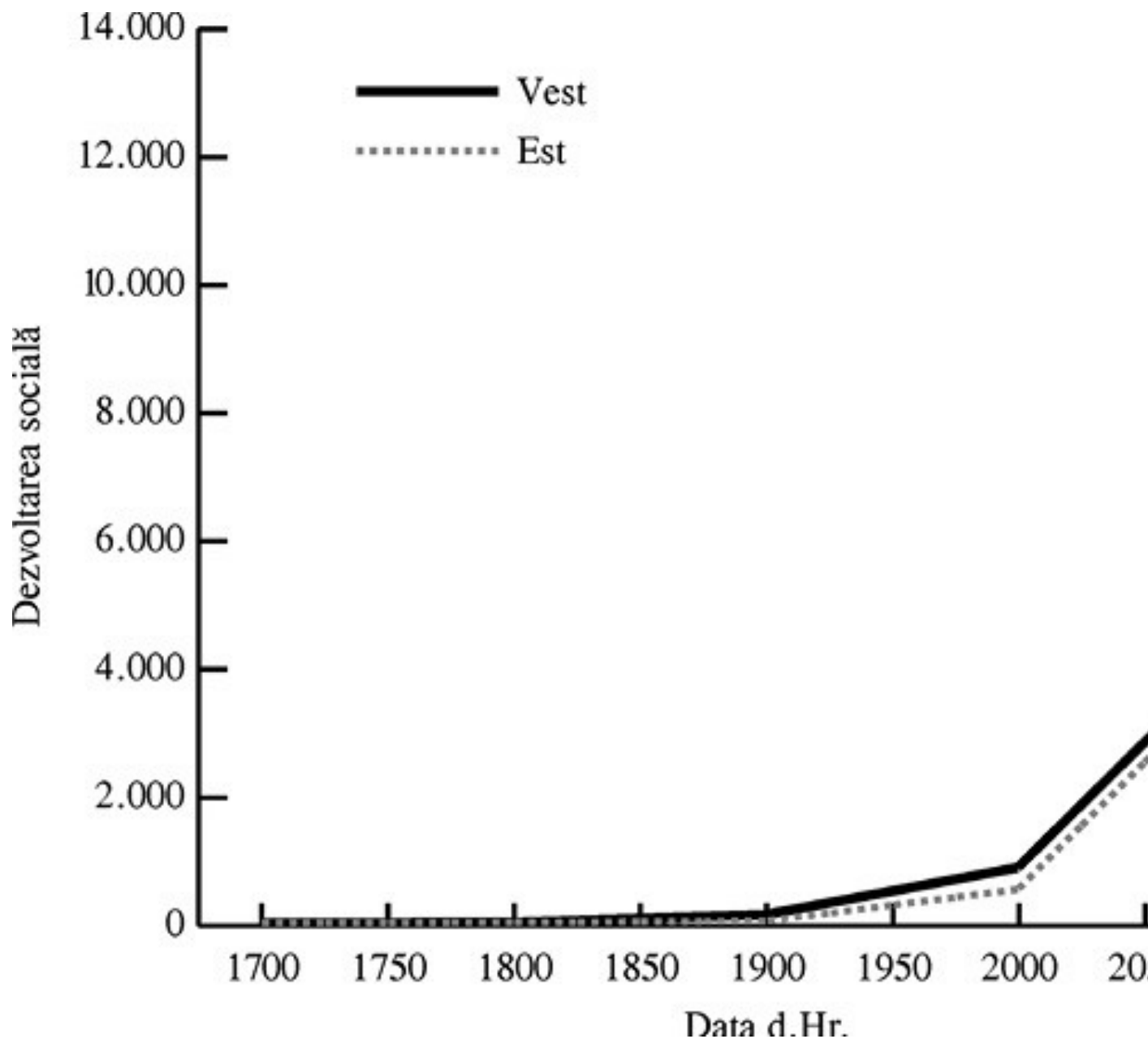

Figura 3.9. Cum arată viitorul? Dacă proiectăm în secolul XXII ratele de creștere ale dezvoltării sociale în Orient și în Occident în secolul XX, observăm că Orientul preia din nou conducerea în 2103. (Pe un grafic log-liniar, liniile care ar marca dezvoltarea Estului și Vestului ar fi

amândouă drepte începând din 1900, reflectând rate stabile de creștere; deoarece aceasta este o reprezentare liniar-liniar, amândouă se curbează accentuat în sus)

Dar oare acestea sunt cu adevărat umbrele lucrurilor ce vor fi?

În fața propriului său epitaf, Scrooge a căzut în genunchi. „Bunule Spirit”, imploră el umbra, prinzând-o de mână, „zi-mi că pot schimba fantasmelor pe care mi le-ai arătat, ducându-mi viața altfel!”. Fantoma Crăciunului ce avea să vină nu îi răspunde nimic, dar Scrooge găsește răspunsul singur. A trebuit să-și petreacă o seară neplăcută cu Fantoma Crăciunului trecut și cu cea a Crăciunului prezent, fiindcă avea de învățat de la amândouă. „O să iau în seamă lecția lor”, a promis Scrooge. „Spune-mi numai că pot șterge ce e scris pe piatra asta!”

În introducere am comentat că sunt reprezentantul unei minorități în rândul celor care scriu despre motivul pentru care Vestul deține supremația și mai ales despre ce se va întâmpla pe viitor, nefiind economist, specialist în istorie modernă sau analist politic. Riscând să exagerez analogia cu Scrooge, aș spune că absența istoricilor din această dezbatere ne-a condus la greșeala de a vorbi exclusiv cu Fantoma Crăciunului prezent. Trebuie să aducem înapoi Fantoma Crăciunului trecut.

Pentru aceasta, ca istoric, voi consacra partea a II-a a acestei cărți (capitolele 4-10) poveștilor despre Est și Vest pe parcursul ultimelor câteva mii de ani, încercând să explic de ce dezvoltarea socială a cunoscut aceste schimbări, iar în partea a III-a (capitolele 11 și 12) voi corela aceste povești. Astfel, cred că vom afla nu numai de ce Vestul deține supremația, dar și ce se va întâmpla în continuare.

PARTEA A II-A

4

Estul recuperează decalajul

Elefantul din cameră

Există o veche poveste sud-asiatică despre șase orbi care întâlnesc un elefant. Unul îl prinde de trompă și spune că e un șarpe, altul îi pipăie coada și crede că e o frânghie, altul se proptește de piciorul elefantului și ajunge la concluzia că e un copac și așa mai departe. E greu să nu ne vină în minte această fabulă atunci când citim teorii ale predestinării pe termen lung sau ale accidentului pe termen scurt în privința dominației vestice: asemenea orbilor, adepții unei teorii sau ale celeilalte tind să pună mâna pe o parte a animalului și să o confunde cu întregul. În schimb, un indice al dezvoltării sociale ne deschide perspectiva proporțiilor. Nu mai e loc pentru erori cu șerpi, frânghii și copaci. Fiecare e nevoit să admită că se bazează pe o singură parte a elefantului.

Figura 4.1 sintetizează ceea ce am văzut în mod superficial în capitolul 2. La sfârșitul ultimei Ere Glaciare, clima și ecologia au conlucrat, permițând dezvoltării sociale vestice să cunoască un curs ascendent mai devreme decât cea estică și, în pofida catastrofei climatice din Dryasul Recent, Vestul a păstrat un avans clar. Dar trebuie să recunoaștem că, pentru această perioadă timpurie anterioară anului 10000 î.Hr., sculptura noastră cu ferăstrăul electric are realmente o formă foarte stilizată. În Est, timp de peste 4.000 de ani cu greu detectăm o schimbare socială și chiar și în Vest, unde, în anul 11000 î.Hr., nivelul de dezvoltare era superior anului 14000 î. Hr., subtilitățile schimbării ne scapă. Însă, cu toate că acest indice luminează informațiile doar parțial și difuz, lumina puțină este de preferat întunericului și, în plus, indicele dezvăluie un lucru foarte important: exact așa cum prevăd teoriile predestinării pe termen lung, Vestul a avut un avans din start și l-a menținut.

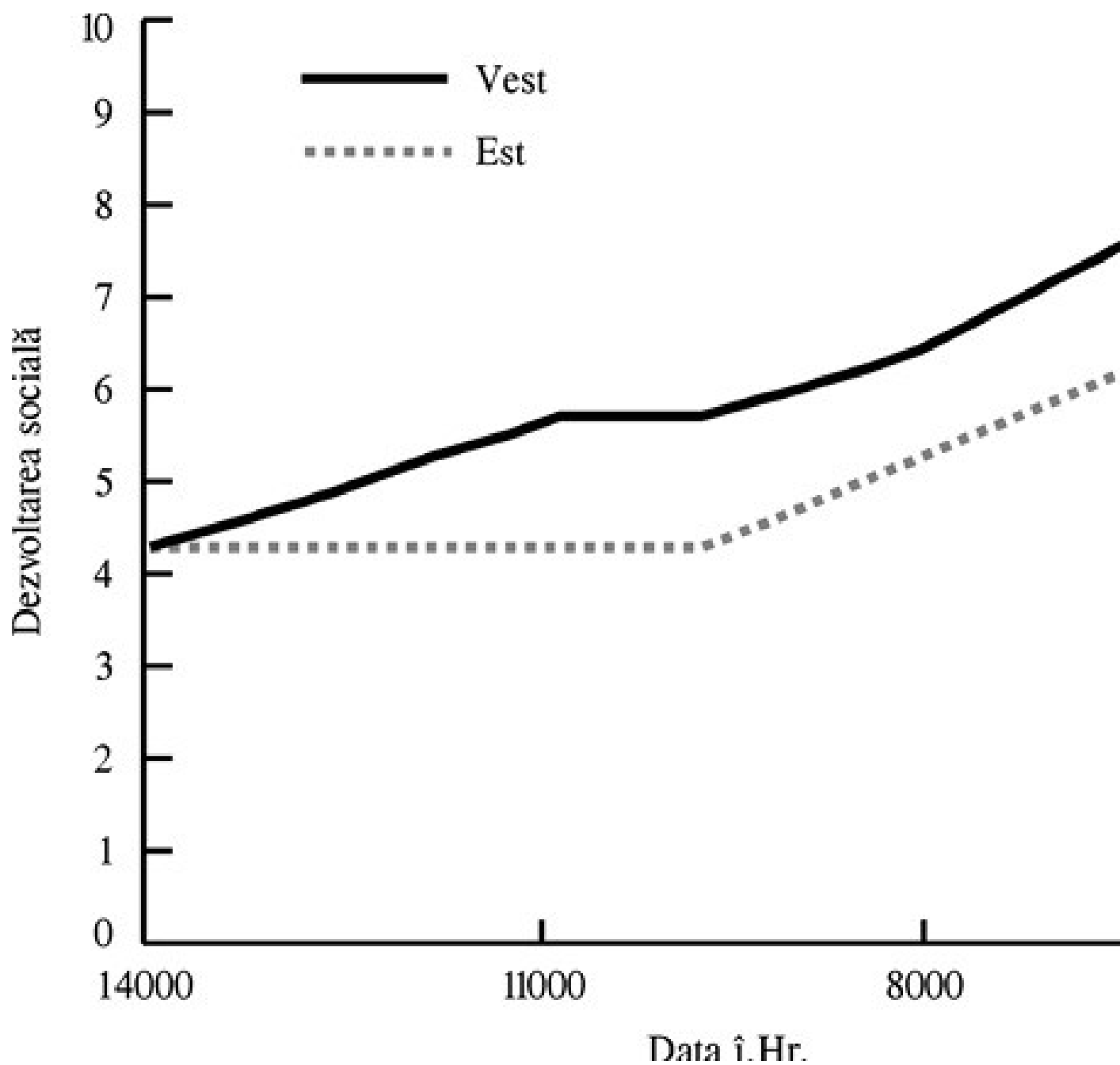

Figura 4.1. *Configurația lucrurilor până acum: Vestul se află în fruntea dezvoltării sociale între 14000 și 5000 î.Hr., așa cum am prezentat în capitolul 2*

Dar figura 4.2, continuând povestea din anul 5000 î.Hr. până în 1000 d.Hr., nu este chiar atât de directă. Diferă la fel de mult de figura 4.1 precum diferă, să zicem, o frânghie de un șarpe. Dar, precum în cazul frânghiilor și șerpilor, cele două grafice prezintă și o serie de asemănări: în ambele grafice punctajele finale Estului și Vestului sunt mai mari

decât cele inițiale și, în ambele, punctajele vestice sunt întotdeauna mai mari decât cele estice. Dar diferențele sunt la fel de frapante. În primul rând, liniile au o mișcare ascendentă mult mai rapidă în figura 4.2 decât în figura 4.1. În cei 9.000 de ani scurși între 14000 și 5000 î.Hr., punctajul vestic s-a dublat, iar cel estic a crescut cu două treimi, dar în următorii 4.000 de ani – mai puțin de jumătate din perioada la care se referă figura 4.1 – punctajul vestic s-a triplat, iar cel estic a crescut de două ori și jumătate. A doua diferență constă în faptul că, pentru prima oară în istorie, observăm că, de fapt, dezvoltarea socială cunoaște un curs descendent în Vest după anul 1300 î.Hr.

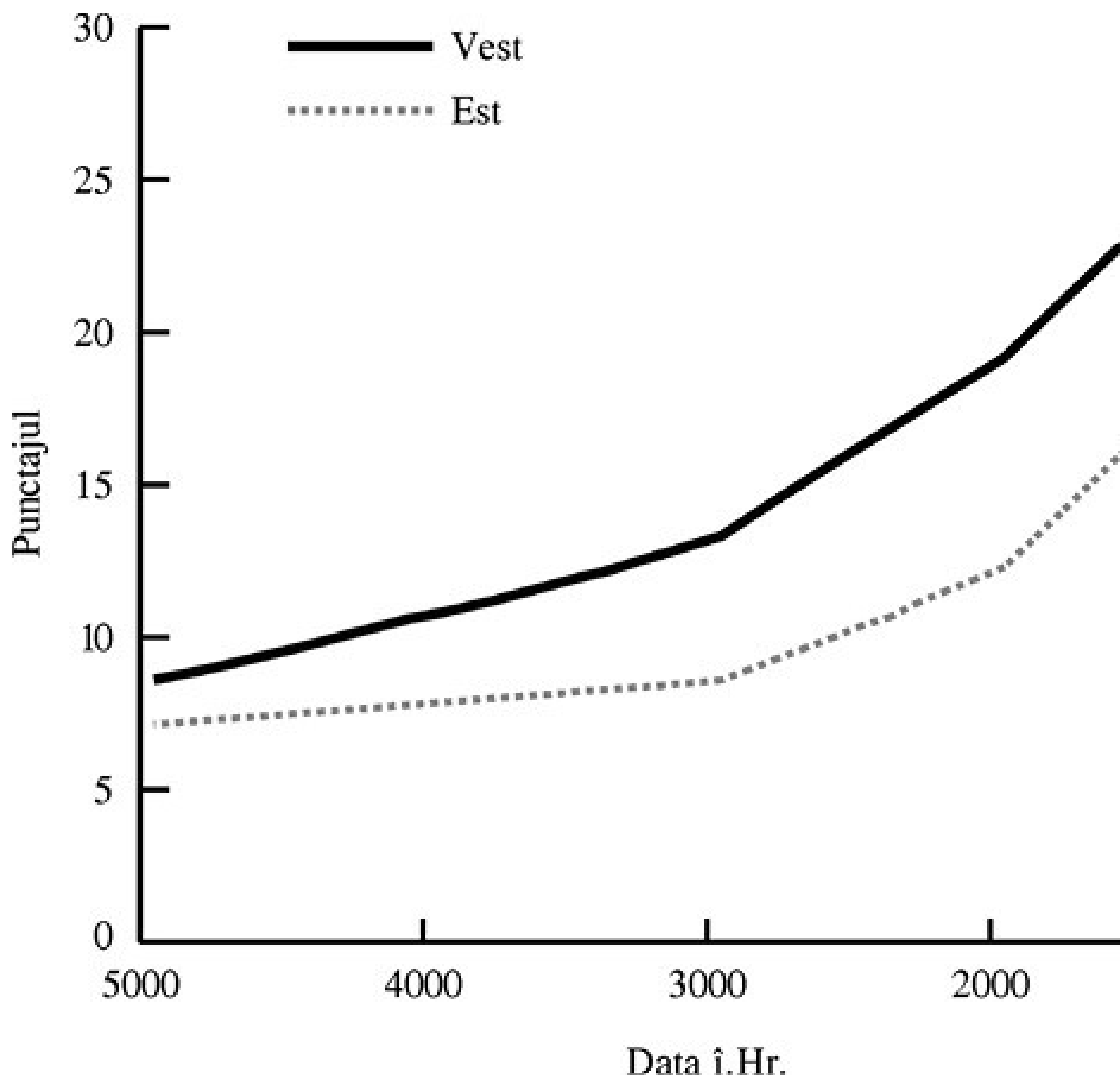

Figura 4.2. *Înainte, în sus, mai departe unul de celălalt, mai aproape unul de celălalt: accelerarea, divergența și convergența dezvoltării sociale a Estului și a Vestului (5000-1000 î.Hr.)*

În capitolul de față voi încerca să explic aceste lucruri. Voi arăta că accelerarea și declinul Vestului după anul 1300 î.Hr. au reprezentat de fapt două fațete ale aceluiași proces, pe care eu îl numesc paradoxul dezvoltării. În capitolele următoare vom vedea că acest paradox este important pentru a explica de ce Vestul domină și pentru a afla ce se va

petrece în continuare. Dar mai întâi este necesar să observăm ce s-a întâmplat între 5000 și 1000 î.Hr.

Linie directă de comunicare cu zeii

Între 14000 și 5000 î.Hr., punctajele dezvoltării sociale vestice s-au dublat și satele de cultivatori s-au răspândit, din punctul lor inițial situat pe Coastele Muntoase, până în Asia Centrală și pe țărmurile Atlanticului. Dar în anul 5000 î.Hr., agricultura nu prea ajunsese în Mesopotamia, „ținutul dintre cele două râuri” pe care astăzi îl numim Irak, chiar dacă, față de Coastele Muntoase, se afla la o distanță de numai câteva zile de mers (figura 4.3).

Figura 4.3. Expansiunea nucleului vestic (5000-1000 î.Hr.): situri și regiuni menționate în acest capitol

Într-un fel, nu e surprinzător. Din anul 2003, imaginile de la emisiunile de știri ne-au făcut să cunoaștem prea bine geografia aspră a Irakului. Vara, temperatura depășește 40 °C, rareori plouă, iar deșertul se insinuează din toate părțile. Cu greu ne imaginăm că agricultorii ar alege să trăiască într-un asemenea loc, iar în jurul anului 5000 î.Hr., în Mesopotamia era chiar mai cald. De asemenea, clima era mai umedă, iar pentru agricultori principala problemă consta nu în găsirea surselor de apă, ci în menținerea acestora sub control. Vânturile musonice din Oceanul Indian aduceau uneori ploaia, însă în cantitate insuficientă

pentru agricultură. Dar dacă agricultorii reușeau să țină sub control revărsările tumultuoase ale fluviilor Tigru și Eufrat și să dirijeze apele acestora spre câmpuri la momentul potrivit pentru a le fertiliza, posibilitățile erau infinite.

Oamenii care au adus modul de viață agricol dintr-un ținut în altul al Europei sau care au adoptat agricultura de la vecinii lor cultivatori adaptau permanent tradiția pentru a face agricultura posibilă în medii noi. Dar, pentru ca tehnicile elaborate pentru agricultura din zonele cu ploi abundente de pe Coastele Muntoase să dea roade în condițiile agriculturii susținute cu irigații din Mesopotamia, era nevoie de ceva mai mult decât o adaptare. Agricultorii au fost nevoiți să își creeze propriile sisteme aproape de la zero. Timp de douăzeci de generații și-au perfecționat canalele, șanțurile și rezervoarele. Treptat, au făcut ținuturile periferice ale Mesopotamiei nu numai locuibile, ci și, de fapt, mult mai productive decât fuseseră vreodată Coastele Muntoase. Începuseră să schimbe semnificația geografiei.

Economiștii numesc uneori acest proces „descoperirea avantajelor înapoierii”. Când oamenii transformă tehnicile viabile într-un centru dezvoltat pentru a funcționa într-un teritoriu periferic mai puțin dezvoltat, schimbările pe care le introduc pot face ca acele tehnici să fie atât de eficiente, încât periferia să devină chiar un adevărat nou centru. Asta se întâmpla în anul 5000 î.Hr. în sudul Mesopotamiei, unde un sistem minuțios de canale făcea posibilă viața în unele dintre cele mai mari așezări din lume, ajungând probabil și la o populație de 4.000 de locuitori. Acești oameni numeroși puteau construi și temple, chiar mult mai bine realizate, iar într-una dintre așezări, la Eridu, găsim vestigii ale unor temple înălțate pe platforme de cărămidă între anii 5000 și 3000 î.Hr., pentru construirea cărora se pornea de la același plan arhitectonic, dezvoltat apoi ca dimensiune și ornamentație.

Mesopotamia beneficia de atât de multe avantaje, încât cei din vechiul centru al Coastelor Muntoase au început să imite societățile dinamice noi din lunci. În jurul anului 4000 î.Hr., locuitorii din Susa, situată în sud-vestul Iranului, într-o câmpie din zona Coastelor Muntoase,

i-au depășit chiar pe cei din Eridu, construind o platformă din cărămidă lungă de 67 de metri și înaltă de nouă metri. Probabil că pe aceasta se înălța un templu maiestuos, dar cei care au efectuat săpăturile în secolul al XIX-lea, mai puțin atenți la aspectele delicate ale tehnicilor arheologice, au ciopârțit situl și au distrus vestigiile. Cu toate acestea, ei au remarcat semne ale unei organizări tot mai complexe, inclusiv unele dintre cele mai vechi ornamente de cupru din lume, precum și sigilii și amprente în lut, care ar putea indica un control administrativ asupra bunurilor, alături de imagini pe care unii cercetători le interpretează ca fiind ale unor „preoți-regi”. Frecvent, arheologii sunt de părere că la Susa, care era mult mai mare decât așezările din jur, trăia o căpetenie regională. Locuitorii din jur veneau probabil la Susa pentru a-și venera divinitățile, a-și arăta supunerea față de stăpân și a face schimb de alimente, podoabe și arme.

Sau poate că nu. E greu de spus, având în vedere modul atât de deficitar în care a fost excavat situl. Dar, pentru a înțelege această perioadă, arheologii sunt nevoiți să se bazeze pe ceea ce reiese de la Susa, fiindcă așezările Mesopotamiei contemporane sunt îngropate adânc sub aluviunile de 6.000 de ani ale revărsării Eufratului și Tigrului, fiind astfel greu de studiat (și, în plus, din motive lesne de înțeles, în Iran, după Revoluția Islamică din 1979, și în Irak, după ce Saddam Hussein a ocupat Kuweitul în 1990, au avut loc puține cercetări noi). Schimbări asemănătoare au avut loc probabil de-a lungul Tigrului și Eufratului după anul 4500 î.Hr., dar acestea devin evidente pentru arheologi abia după anul 3800.

Motivul pentru care așezările au devenit mai mari și mai complexe rămâne un subiect de controversă. În mileniul al șaselea î.Hr., când agricultorii s-au mutat prima oară în Mesopotamia, Pământul atingea cel mai cald și mai umed punct din cadrul procesului de schimbare permanentă a orbitei în jurul soarelui și a înclinării axei sale de rotație, dar, în jurul anului 3800 î.Hr., lumea începea să se răcească din nou. Ați crede că era o veste bună pentru agricultorii din Mesopotamia. Dar s-ar putea să greșiți. Dacă verile aveau temperaturi mai scăzute, musonii

care băteau dinspre Oceanul Indian, aducând ploaia, scădeau în intensitate. Ploile erau mai rare și mai puțin previzibile, iar Mesopotamia începuse să semene tot mai mult cu locul acela arid pe care îl vedem la CNN. Problemele se atrăgeau unele pe altele: mai puține ploi primăvara însemnau perioade mai scurte de dezvoltare a plantelor, ceea ce însemna că recoltele se coceau înainte ca Eufratul și Tigrul să se reverse în fiecare vară. Sistemele pe care agricultorii mesopotamieni le creaseră cu mari eforturi pe parcursul a 2.000 de ani nu mai funcționau.

Schimbarea climei i-a pus pe mesopotamieni în fața unor opțiuni dure. Ar fi putut să nu ia în seamă toate acestea și să își vadă de treburile lor, ca de obicei, dar, dacă nu ar fi făcut nimic, prețul ar fi fost foarte mare: foametea și sărăcia. Sau ar fi putut migra în regiuni ce depindeau mai puțin de muson. Numai că agricultorilor nu le este prea ușor să-și părăsească lanurile atât de bine îngrijite. Și, oricum, Coastele Muntoase – locul unde ar fi fost firesc să plece – erau deja pline de sate. În 2006, arheologii de la Tell Brak, din nord-estul Siriei, au descoperit două gropi comune în care se aflau scheletele unor tineri, probabil victime ale unor masacre ce au avut loc aproximativ în anul 3800 î.Hr. Revenirea în regiunea violentă și aglomerată a Coastelor Muntoase nu prea era o opțiune atrăgătoare.

Dacă suficient de mulți mesopotamieni nu ar fi făcut nimic sau ar fi fugit, acest nou centru ar fi eșuat. Numai că a apărut o a treia posibilitate. Oamenii își puteau părăsi satele, rămânând însă în Mesopotamia, reuniți în câteva așezări mari. Pare o contradicție: în condițiile în care recoltele scădeau, lucrurile s-ar fi înrăutățit dacă și mai mulți oameni s-ar fi înghesuit în locuri restrânse. Dar se pare că unii mesopotamieni și-au dat seama că, lucrând mai mulți împreună, reușeau să realizeze sisteme de irigații mai mari și să își creeze rezerve din apele revărsărilor până ce recoltele erau gata. Puteau hrăni mai mulți mineri care să scoată cuprul din pământ, mai mulți fierari care să facă podoabe, arme și unelte, mai mulți negustori care să ducă aceste bunuri în alte locuri. Au înregistrat un succes atât de mare, încât, până în anul 3000 î.Hr., bronzul (un aliaj de cupru cu puțin cositor) a înlocuit în mare

măsură piatra pentru producerea armelor și a celor mai multe unelte, crescând astfel eficiența luptătorilor și a lucrătorilor.

Dar, pentru a ajunge în acest punct, era nevoie de organizare. Administrația centralizată constituia soluția. În anul 3300 î.Hr., oamenii scrijeleau pe tăblițe de lut însemnări despre activitățile lor, folosind simboluri atât de elevate, încât arheologii le numesc scriere (chiar dacă deocamdată doar o mică elită a scribilor le putea citi). Micile așezări care nu puteau desfășura asemenea activități complicate riscau să se confrunte cu mari dificultăți, în timp ce una dintre așezări, Uruk, devenea un adevărat oraș, probabil cu 20.000 de locuitori.

Mesopotamienii erau în curs de a inventa managementul, ședințele și procesele-verbale – care sunt astăzi blestemul multora dintre noi. Dar așa cum va reieși din următoarele capitole, acestea au constituit adesea cele mai importante cronici ale dezvoltării sociale. Organizarea a transformat satele din regiunea Coastelor Muntoase și de pe malurile Fluviului Galben în orașe, state și imperii, iar neputința de a le organiza a dus la prăbușirea lor. Managerii sunt, deopotrivă, personajele pozitive și cele negative ale poveștii noastre.

Nașterea managementului odată cu uscarea musonilor trebuie să fi fost un proces traumatizant. Ar fi cazul probabil să ne imaginăm șiruri de oameni înfometați și copleșiți, târându-se spre Uruk prin aerul plin de praf, ca migranții îmbibați de colb din Oklahoma, dar fără hârburile lor de mașini, ca să nu mai vorbim de un New Deal⁴². Ar trebui, de asemenea, să ne imaginăm țărani furioși refuzând să le cedeze puterea înalților birocrați care încercau să le rechiziționeze lanurile sau recoltele. Cu siguranță, deseori lucrurile degenerau în violențe. Uruk ar fi avut toate șansele să se destrame. Probabil că multe dintre orașele rivale au avut această soartă.

Nu vom cunoaște niciodată povestea managerilor din acele vremuri, care au scos Urukul la liman, dar arheologii bănuiesc că aceștia se aflau în strânsă legătură cu templele. Multe vestigii indică acest lucru, susținându-se unele pe altele, ca stâlpii unui cort conic. De exemplu,

⁴² Program de redresare economică a Statelor Unite în perioada cuprinsă între anii 1933 și 1938, în urma Marii Depresiuni (n. trad.).

săpăturile efectuate în temple au scos la lumină teancuri de farfurii cu dimensiuni egale, cunoscute sub denumirea de „boluri cu margini înalte”, folosite probabil pentru împărțirea alimentelor. Cele mai vechi tăblițe din lut cu simboluri primitive provin mai ales din temple, iar simbolul pentru „porție” întipărit pe aceste tăblițe are forma unui bol cu margini înalte. Iar când sistemele de scriere s-au dezvoltat suficient pentru a consemna asemenea informații, aflăm că templele dețineau hectare întregi de terenuri irigate și forța de muncă necesară pentru a le lucra.

Templele au crescut și au devenit monumente imense, copleșind comunitățile care le construiseră. Scări lungi duceau spre încăperi de câte 30 de metri, în care specialiștii se consultau cu zeii. Dacă sanctuarele din mileniul al zecelea despre care am vorbit în capitolul 2 constituiau amplificatoare pentru mesajele transmise spiritelor, mărețul sanctuar din Urukul mileniului al patrulea era un sistem audio demn de Led Zeppelin. Zeii ar fi trebuit să fie surzi ca să nu audă.

Aceste strigăte către zei sunt cele care m-au atras inițial spre arheologie. În 1970, părinții m-au dus să văd o ecranizare a cărții edwardiene clasice a lui Edith Nesbit *The Railway Children*. Cred că mi-a plăcut, dar scurtul documentar de dinaintea filmului m-a dat gata (cum se zicea pe vremea aceea). Până în seara aceea fusesem obsedat de Apollo 11 și dorisem să mă fac astronaut, dar filmul acela comercial – (un fel de) documentar bazat pe cartea lui Erich von Däniken *Amintiri despre viitor* – m-a făcut să înțeleg că arheologia era de mine.

La fel ca Arthur C. Clarke în *O odisee spațială* (publicată, la fel ca *Amintiri despre viitor*, în 1968), Däniken susținea că extraterestrii vizitaseră pământul în vremurile de demult și le dezvăluiseră oamenilor mari secrete. Dar von Däniken se deosebea de Clark fiindcă insista că (a) relatările lui nu sunt invenții și (b) extraterestrii au tot revenit. Ei inspiraseră construirea monumentului de la Stonehenge și a piramidelor din Egipt, Biblia ebraică și epopeile hinduse le-au descris navele spațiale și armele atomice. Motivul pentru care atât de multe civilizații vechi au avut regi care pretindeau că vorbesc cu ființele supraomenești din

ceruri, insista von Däniken, era acela că odinioară regii chiar vorbeau cu ființele supraomenești din ceruri.

În timp ce dovezile sunt firave (ca să ne exprimăm blând), argumentul este, fără îndoială, de natură economică. Mulți oameni au crezut, iar von Däniken a vândut 60 de milioane de volume. Încă mai are numeroși fani. În urmă cu numai câțiva ani, în timp ce-mi vedeam de treaba mea la un grătar, am fost acuzat – cu toată seriozitatea – că aparțin unei secte secrete de arheologi care suprimă aceste adevăruri.

Oamenii de știință sunt deseori criticați că elimină misterele lumii, dar, în general, ei fac acest lucru în speranța de a le înlocui cu adevăruri. În cazul de față, adevărul este că nu avem nevoie de ființe din spațiu pentru a explica existența regilor mesopotamieni cu trăsături de zei, după cum nu avem nevoie de *Odiseea spațială* pentru a explica felul în care a evoluat *Homo sapiens*. Specialiștii în religie au fost importanți încă de la începuturile agriculturii și, după toate indiciile, acum, când cei puternici păreau să-i fi părăsit pe oameni luându-le ploaia, mesopotamienii au privit instinctiv spre preoții care pretindeau că au un acces special la zei pentru a le spune ce să facă. În acele vremuri dificile, organizarea era cheia supraviețuirii; cu cât oamenii urmau mai mult spusele preoților, cu atât mai bine mergeau lucrurile (cu condiția ca preoții să dea sfaturi suficient de bune).

Două procese s-au bazat probabil unul pe celălalt, printr-o logică la fel de circulară ca a lui von Däniken, dar chiar mai convingătoare. Ambițioșii care susțineau că au un acces special la zei spuneau că, pentru a fi auziți de aceștia, au nevoie de temple minunate, ceremonii fastuoase și averi mari. Și, odată ce obțineau toate acestea, puteau arăta spre templele lor minunate, ceremoniile fastuoase și averile mari ca dovadă a faptului că se aflau într-adevăr aproape de zei – în definitiv, cine să aibă așa ceva, dacă nu o persoană iubită de zei? În jurul anului 2700 î.Hr., în vremea în care scribii consemnau asemenea lucruri, regii mesopotamieni susțineau chiar că zeii le sunt strămoși. Uneori, cum se întâmpla (din câte cred eu) la Uruk, acordând puterea unor oameni care aveau linie directă de comunicare cu zeii, se realizau minuni. Iar când nu se realizau, ceea ce

se întâmpla de cele mai multe ori, rămâneau foarte puține urme care să fie descoperite de arheologi.

Uruk a devenit nu numai un oraș, dar și un stat, cu instituții centralizate care impuneau taxe, luau decizii obligatorii pentru întreaga comunitate și le impuneau cu forța. Câțiva bărbați (și, din câte se pare, nicio femeie) ocupau pozițiile superioare, iar un grup mai larg, constituit din războinici, proprietari de pământ, negustori și birocrați instruiți, îi susțineau. Apariția statului a însemnat pentru toți renunțarea la libertăți, dar acela era prețul succesului în vremuri grele. Comunitățile care plăteau acest preț puteau atrage mai mulți oameni și puteau acumula mai multă bogăție și putere decât societățile prestatale.

După anul 3500 î.Hr., orașele și statele au dat un curs ascendent dezvoltării sociale din Mesopotamia, care s-a extins apoi, așa cum se întâmplase cândva cu așezările agrare de pe Coastele Muntoase. Cultura materială de tipul celei de la Uruk (boluri cu margini înalte, tăblițe scrise, temple luxoase) s-a extins spre Siria și Iran. Disputele privind felul în care s-a petrecut acest lucru seamănă mult cu cele privind răspândirea inițială a agriculturii. Probabil că a avut loc o colonizare dinspre sudul Mesopotamiei, dens populate și bine organizate, spre nordul mai puțin locuit și nu atât de centralizat: Habuba Kabira, din nordul Siriei, de exemplu, arată ca și cum cineva ar fi clonat un cartier al Urukului și i-ar fi dat drumul pe pământ la o distanță de 1.600 de kilometri. În schimb, Tell Brak, care fusese un oraș mare cu mult timp înainte de inventarea bolurilor cu margini înalte, arată mai curând ca o comunitate locală ce alege și preia unele dintre creațiile de la Uruk. Locuitorii așezărilor mici, luptând să facă față condițiilor și văzând succesul orașelor mesopotamiene, i-au lăsat probabil pe preoții locali să se transforme în regi. Iar preoții ambițioși, văzând cum prosperă liderii religioși ai Urukului, probabil că i-au convins pe locuitorii din satul lor, prin argumente, înșelăciune sau cu forța, să le acorde puteri asemănătoare. Oricum, celor care preferau viața rurală, formarea statului trebuie să li se fi părut la fel de irezistibilă cum li se păruse vânătorilor-culegători agricultura, în urmă cu mii de ani.

Întruparea zeilor

În timp ce primii agricultori transpirau pentru a cultiva câmpiile Mesopotamiei în anul 5000 î.Hr., alți oameni, mai întreprinzători, plecau din Valea Iordanului și străbăteau deșertul Sinai pentru a-și încerca norocul de-a lungul fluviului Nil. Egiptul avea puține plante locale ce puteau fi luate în cultură și rămăsese în urma Coastelor Muntoase în adoptarea agriculturii, dar odată ce au fost importate semințele și animalele potrivite, noul stil de viață a înflorit. Nilul se revărsa în fiecare an la momentul potrivit pentru recolte, iar oazele mari, udate de ploaie, făceau posibilă agricultura până în zone îndepărtate ale deșertului actual.

Dar aceste avantaje însemnau că retragerea musonului în jurul anului 3800 î.Hr. a afectat Egiptul încă și mai mult decât Mesopotamia. Mulți egipteni și-au părăsit oazele și s-au înghesuit pe Valea Nilului, unde exista suficientă apă, dar nu și pământ, mai ales în zona din Egiptul Superior⁴³, unde valea se îngusta. La fel ca în Mesopotamia, managementul era soluția. După mormintele descoperite reiese că, în satele din Egiptul Superior, căpeteniile îndeplineau atât un rol militar, cât și unul religios. Conducătorii de succes se îmbogățeau pe măsură ce satele lor capturau mai mult pământ. Conducătorii fără succes dispăreau. Iar până în 3300 î.Hr. s-au format trei state mici. Fiecare avea un cimitir luxos în care primii regi – dacă nu este un titlu prea grandios pentru aceștia – erau îngropați în morminte care imitau arhitectura mesopotamiană, alături de obiecte de aur, arme și bunuri importate din Mesopotamia.

Regatele s-au luptat între ele până când, în 3100 î.Hr., nu a mai rămas decât unul. În acel moment, dimensiunea monumentelor regale a explodat și a apărut brusc o scriere egipteană distinctă, cea hieroglifică. Probabil că doar grupul restrâns al scribilor cunoșteau scrierea, la fel ca în Mesopotamia, dar încă de la început, textele egiptene conțin atât

⁴³ În mod derutant pentru noi, obișnuiți cu hărțile moderne, pe care nordul este plasat în partea superioară, egiptenii se raportau la Nil: fluviul curgea dinspre „Egiptul Superior”, aflat în sud, spre „Egiptul Inferior”, aflat în nord.

narațiuni, cât și înregistrări birocratice. O inscripție remarcabilă relatează că regele Egiptului Superior, numit Narmer, a cucerit Egiptul Inferior aproximativ în anul 3100 î.Hr., iar alta sugerează implicarea unei personalități numite Regele Scorpion⁴⁴. Textele ulterioare menționează și un cuceritor, numit Menes (poate aceeași persoană cu Narmer). Dar, deși detaliile sunt confuze, liniile generale ale poveștii sunt clare: în jurul anului 3100 î.Hr., Valea Nilului era unificată în cadrul celui mai mare regat ce existase până atunci în lume, având probabil un milion de supuși.

După 3100 î.Hr., cultura materială a Egiptului Superior s-a răspândit rapid de-a lungul Văii Nilului. La fel ca în cazul extinderii agriculturii cu mii de ani înainte și a răspândirii culturii de la Uruk, în Mesopotamia contemporană, e posibil ca cei din Egiptul Inferior să fi imitat modul de viață al celor din Egiptul Superior (de bunăvoie sau din necesitatea de a le face concurență). Dar și de data aceasta există dovezi clare că populația din Egiptul Superior, organizată într-un stat, s-a dezvoltat mai rapid decât locuitorii satelor din Egiptul Inferior și că unificarea politică a constat parțial dintr-o colonizare de la sud spre nord.

Deși au avut atât de multe caracteristici comune, expansiunea Urukului din Mesopotamia după 3500 î.Hr. și expansiunea Egiptului Superior după anul 3300 î.Hr. au avut consecințe diferite. În primul rând, când Narmer/Menes/Regele Scorpion supunea Egiptul Inferior, aproximativ în anul 3100 î.Hr., expansiunea Urukului se încheia brusc. Urukul propriu-zis a ars, iar majoritatea noilor așezări cu o cultură materială de tipul celei de la Uruk au fost abandonate. Motivul rămâne un mister. Când textele încep să consemneze mai multe informații, în jurul anului 2700 î.Hr., mesopotamienii din sud, care își spuneau acum sumerieni, erau împărțiți în 35 de cetăți-state, fiecare cu regele său asemenea unui zeu. Prin destrămarea Urukului, Egiptul unificat rămânea singurul centru vestic major.

Motivul pentru care Egiptul și Mesopotamia au cunoscut trasee divergente nu a fost încă explicat. Poate că Egiptul, cu valea și delta

⁴⁴ Filmul *Regele Scorpion*, din păcate, nu are nicio legătură cu puținele lucruri pe care le cunoaștem despre adevăratul Rege Scorpion.

unui singur fluviu, câteva oaze și deșert de jur împrejur era mai ușor de cucerit și de păstrat decât Mesopotamia, cu cele două fluvii ale sale, numeroși afluenți în văile cărora putea mocni rezistența și munții din jur plini de posibili rivali. Sau poate Narmer *et al.* au luat decizii mai bune decât regii acum fără nume ai Urukului. Sau poate un factor complet diferit a fost decisiv. (Voi reveni ulterior la acest aspect.)

Între Mesopotamia și Egipt există încă o diferență importantă. În timp ce regii sumerieni pretindeau a fi *asemenea* zeilor, regii egipteni pretindeau că *sunt* zei. Filmul și serialul de televiziune *Stargate*, influențate de cărțile lui von Däniken, oferă o explicație simplă: Narmer & Co. ar fi fost cu adevărat extraterestri, în timp ce regii din Uruk ar fi fost doar prieteni ai extraterestrilor. Oricât de atrăgător și de simplu ar fi, nu există dovezi în acest sens, în schimb există multe dovezi că faraonii (așa cum erau numiți regii Egiptului) făceau tot posibilul să își promoveze imaginea propriei divinități.

Autodivinizarea ni se poate părea multora dintre noi o manifestare psihotică și nici în urmă cu 5.000 de ani nu era un lucru obișnuit. Atunci, cum a fost posibil acest lucru? Narmer și prietenii lui nu ne-au lăsat relatări (zeii nu au nevoie să se explice), iar cel mai bun indiciu provine din povestiri mult mai recente despre Alexandru cel Mare al Macedoniei. Alexandru a cucerit Egiptul în anul 332 î.Hr. și s-a proclamat faraon. Implicat într-o luptă pentru putere cu proprii generali, a considerat util să răspândească zvonul că, asemenea faraonilor anteriori, era de fapt zeu. Puțini macedoneni l-au luat în serios, astfel încât Alexandru a mărit miza. Când armata sa a ajuns în teritoriul pe care se află astăzi statul Pakistan, a strâns zece localnici înțelepți și le-a poruncit – sub amenințarea pedepsei cu moartea – să îi răspundă la întrebările care îl frământau. Venind rândul celui de-al șaptelea înțelept, Alexandru l-a întrebat: „Cum poate un om să devină zeu?”¹. Filosoful i-a răspuns simplu: „Făcând ceva ce un om nu poate face”. E ușor să ni-l închipuim pe Alexandru scărpinându-se în cap și gândindu-se: *Oare știu pe cineva care să fi făcut de curând ceva ce niciun om nu ar putea face?* Firește, răspunsul pe care și l-ar fi dat ar fi fost: *Da. Eu sunt acela. Tocmai am înfrânt Imperiul*

Persan. Un simplu muritor n-ar fi putut face asta. Sunt zeu și ar trebui să nu mă mai simt prost când îmi omor prietenii dacă mă contrazic.

Pe de altă parte, se poate ca Alexandru sau susținătorii săi să fi inventat întreaga poveste, dar, într-un fel, contează mai puțin dacă e reală și mai mult faptul că, în jurul anului 320 î.Hr. cel mai bun mod pentru ca un rege să treacă drept divinitate era să își dovedească bravura militară supraomenească. Nu putem face decât presupuneri dacă acesta era deja cel mai bun mod și cu 3.000 de ani mai devreme, dar, prin unificarea Văii Nilului, Regele Scorpion, Narmer și/sau Menes au înfăptuit, fără îndoială, lucruri neașteptate pentru un muritor. Poate că îmbinând caracteristicile unui rege asemenea unui zeu cu cele ale unui mare cuceritor, autodivinizarea devenea plauzibilă.

Dar aceasta nu era singura lovitură dată de faraoni. Primii regi ai Egiptului trebuie să își fi format abilități manageriale asemenea celor din Uruk, determinându-i pe oameni să le ofere resurse și să accepte administrația centrală, dar faraonii cooptaseră acum elitele locale din întreaga vale a Nilului pentru a le fi manageri. Faraonii au construit o capitală nouă la Memfis, amplasată strategic între Egiptul Superior și cel Inferior, și i-au chemat la ei pe potentății locali. La Memfis, faraonii împărțeau funcțiile, dându-le micilor aristocrați care își plătiseră locul în sistem stimulente pentru a face lucrurile să funcționeze în continuare. Căpeteniile locale strângeau veniturile de la țărani, încercând să obțină cât mai mult fără a le face țăranilor viața imposibilă, apoi transmiteau câștigul pe filieră, în sus, și în schimbul acestuia primeau, pe aceeași filieră, favorurile regale.

Succesul faraonilor depindea, pe de o parte, de impresia pe care o făceau și de serviciile reciproce și, pe de altă parte, de fastul din jurul lor, astfel încât, fiind zei, nu doar prieteni ai zeilor, lucrurile deveneau mai simple. Ce măreață personalitate locală nu ar vrea să lucreze pentru un zeu? Dar, pentru a fi în siguranță, faraonii și-au creat și un puternic limbaj simbolic. La puțin timp după 2700 î.Hr., artiștii regelui Djoser au creat stiluri de hieroglife și de reprezentare a regilor-zei care s-au păstrat 500 de ani. Djoser a înțeles cât de periculos era din punct de

vedere teologic ca un nemuritor să fie văzut murind și a creat simbolul suprem al regalității egiptene – piramida –, care să păstreze cadavrul sacru. Având o înălțime de 137 de metri, Marea Piramidă a lui Cheops, construită aproximativ în anul 2550 î.Hr., a rămas cea mai înaltă clădire din lume până în 1880 d.Hr., când Catedrala din Köln, din Germania, a depășit-o, dar este și acum cea mai grea, cântărind aproximativ un milion de tone. Mii de muncitori au lucrat la construirea acesteia timp de decenii, scoțând piatră din cariere, transportând-o pe Nil și trăgând-o până pe șantier. Așa-numitul sat al muncitorilor de la poalele piramidelor se număra printre cele mai mari orașe din acele vremuri. Hrănirea muncitorilor și aducerea lor până acolo impunea alte numeroase măsuri birocratice, iar pentru locuitorii de la sate, care probabil nu mai plecaseră niciodată de acasă, mutarea pe șantier reprezenta experiența unei mari schimbări. Dacă cineva se îndoiește de divinitatea faraonului înainte de construirea piramidelor, după construirea lor, cu siguranță nu se mai îndoia nimeni.

Cetățile-state sumeriene din Mesopotamia s-au îndreptat în aceeași direcție, dar mai încet și mai precaut. Fiecare cetate, după cum spun textele, era împărțită în „gospodării” care cuprindeau mai multe familii monogame. Fiecare gospodărie avea în frunte o familie care se ocupa de organizarea terenului și a muncii, iar celelalte familii, structurate pe ranguri, lucrau fie la câmp, fie în diferite meșteșuguri, îndeplinind anumite cote în schimbul rațiilor de alimente. Teoretic, familiile cele mai mari și mai bogate erau conduse de zei și aveau la dispoziție mii de hectare de teren și sute de lucrători. În general, conducătorii orașelor erau cei care administrau aceste gospodării în numele zeilor, iar regele se afla în fruntea gospodăriei aparținând zeului protector al cetății. Regelui îi revenea să promoveze interesele zeului său protector. Dacă regelui îi mergea bine, și zeul prospera, dacă nu avea o activitate prea bună, și creditul zeului scădea.

După anul 2500 î.Hr., aceasta a început să fie o problemă. Dezvoltarea agriculturii le-a permis oamenilor să întrețină familii mai mari, iar creșterea populației a intensificat competiția pentru terenuri

mai bune și a dus la mijloace mai eficiente de a lupta pentru obținerea acestora. Unele cetăți au înfrânt și au cucerit alte cetăți. Implicațiile teologice erau la fel de spinoase ca în cazul morții regilor-zei egipteni: dacă un rege reprezenta interesele unui zeu protector, ce însemna când un alt rege, care acționa în numele altui zeu, prelua puterea? Unii preoți au propus o teorie a „cetății-templu”, prin care ierarhia religioasă și interesele zeilor erau independente de regi. Regii care reușiseră să înregistreze succese susțineau că sunt mai mult decât simpli reprezentanți ai zeilor. În jurul anului 2440 î.Hr., după ce un rege a anunțat că este fiul zeului său protector, au început să circule poeme despre regele Ghilgameș din Uruk, care a călătorit dincolo de această lume, în căutarea nemuririi. Acestea au fuzionat apoi în *Epopeea lui Ghilgameș*, cea mai veche capodoperă literară care s-a păstrat până în zilele noastre.

Conducătorii au căutat locuri noi în care să își etaleze măreția, iar cea mai mare descoperire arheologică făcută vreodată în Mesopotamia, Cimitirul Regal din Ur, era probabil un asemenea loc. Obiectele de aur și argint din mormânt, la fel ca în cazul piramidelor faraonice, indică statutul superior celui al muritorilor de rând pe care îl deținuse cel decedat, iar cei 74 de oameni otrăviți ca să îi țină companie reginei Puabi pe lumea cealaltă sugerează că străduința conducătorilor de a-și dovedi legăturile cu zeii putea fi o veste proastă pentru sumerienii de rând.

Conflictul a atins apogeul în jurul anului 2350 î.Hr. Au avut loc răsturnări sângeroase, cuceriri armate și redistribuiri revoluționare ale proprietăților și ale drepturilor sacre. În 2334 î.Hr., un bărbat numit Sargon (care, în mod destul de suspect, înseamnă „conducător legitim”, nume pe care probabil l-a adoptat după ce a preluat puterea) a întemeiat un nou oraș, Akkad. Probabil că acesta se află sub Bagdad și – nu e de mirare – nu a fost încă scos la lumină, dar tăblițele descoperite în alte situri relevă că, în loc să se lupte cu alți regi sumerieni, Sargon a prădat Siria și Libanul până a putut plăti o armată permanentă de 5.000

de soldați. După aceea s-a îndreptat împotriva celorlalți sumerieni, cucerindu-le orașele prin diplomație și violență.

Manualele îl desemnează deseori pe Sargon drept cel care a edificat primul imperiu din lume, dar, de fapt, ceea ce au realizat el și succesorii săi akkadieni nu diferă prea mult de ceea ce făcuseră unificatorii egipteni cu opt secole mai devreme. Sargon nu a devenit el însuși zeu, dar nepotul său, Naram-Sin, după înfrângerea unei rebeliuni în 2240 î.Hr., a anunțat că opt dintre zeii Sumerului voiau să li se alăture. Artiștii sumerieni au început să-l reprezinte pe Naram-Sin cu coarne și mai mare decât în mărime naturală, acestea fiind atribute tradiționale ale divinității.

Până în anul 2230 î.Hr., centrele vestice gemene din Sumer și Egipt ajunseseră să eclipseze puternic centrul originar de pe Coastele Muntoase. Găsind soluții pentru problemele ecologice, oamenii creaseră orașe. Găsind soluții pentru competiția dintre orașe, creaseră state cu milioane de locuitori, conduse de regi-zei sau asemenea zeilor și administrate de birocrați. Pe măsură ce luptele din cadrul centrului dădeau un curs ascendent dezvoltării sociale, o rețea de orașe s-a răspândit în zonele cu sate agrare mai modeste din Siria și Levant și, prin Iran, până la granițele actualului Turkmenistan. În curând, oamenii au început să construiască palate și în Creta și temple impunătoare din piatră în Malta, iar coasta sud-estică a Spaniei a început să fie presărată de orașe fortificate. Mai spre nord și vest, agricultorii au umplut fiecare nișă viabilă din punct de vedere ecologic, iar la limita cea mai îndepărtată a lumii vestice, unde Atlanticul scaldă țărmurile reci ale Marii Britanii, se estimează că oamenii au investit 30 de milioane de ore de muncă în cel mai enigmatic monument, cel de la Stonehenge. Un extraterestru al lui von Däniken care ar fi vizitat Pământul în anul 2230 î.Hr. ar fi ajuns la concluzia că nu prea mai era nevoie de intervenții de pe alte planete: acești cimpanzei isteți dădeau constant un curs ascendent dezvoltării sociale.

Vestul sălbatic

Dacă ar fi revenit după 50 de ani, extraterestrul ar fi fost șocat. De la un capăt la altul al centrului vestic statele se destrămau, oamenii se luptau între ei și își părăseau casele. Pe parcursul următorului mileniu, o serie de tulburări (un termen cu rezonanță neutră referitor la o înșiruire cumplită de masacre, sărăcie extremă, lipsuri și refugieri) au declanșat în Vest o cursă sălbatică. Iar dacă ne întrebăm ce a tulburat dezvoltarea socială, vom găsi un răspuns surprinzător: de vină era însăși dezvoltarea socială.

Unul dintre principalele moduri prin care oamenii au încercat să își schimbe soarta în bine a constat dintotdeauna în schimbul de informații și de bunuri și deplasarea către alte zone. Ceea ce se află din abundență aici poate fi deficitar – sau valoros – dincolo. Drept rezultat, s-au constituit rețele tot mai complexe care uneau comunitățile și care acționau la toate nivelurile societății. Acum 4.000 de ani, templele și palatele dețineau unele dintre cele mai bune pământuri și, în loc să le împartă familiilor de țărani, astfel încât fiecare să cultive cele necesare, birocrațiile centralizate mențineau controlul asupra terenurilor și le spuneau oamenilor ce să cultive. Un sat cu teren bun pentru cereale putea crește doar grâu, altul de pe o colină putea cultiva viță-de-vie, iar un al treilea sat se putea specializa în fierărie, iar birocrații redistribuiau produsele, reținând ceea ce le era necesar, depozitând o parte pentru situații de urgență și divizând restul sub formă de rații. Acest sistem începuse la Uruk în jurul anului 3500 î.Hr. O mie de ani mai târziu devenise regula.

Din interes, regii își făceau daruri unii altora. Faraonii Egiptului, deținând mult aur și cereale, le ofereau asemenea bunuri micilor conducători ai orașelor libaneze, care, în schimb, le dădeau cedru parfumat, în Egipt neexistând lemn bun. Era o greșeală să nu oferi darul adecvat. Schimbul de daruri ținea atât de psihologie și de dorința de afirmare, cât și de economie, astfel punându-se în mișcare în mod destul

de eficient bunuri, oameni și idei. Regii aflați la extremitățile acestor lanțuri și mulți negustori s-au îmbogățit.

Astăzi tindem să considerăm ineficiente „economii dirijate”, cu un rege, dictator sau birou politic care să le spună tuturor ce au de făcut, dar majoritatea civilizațiilor timpurii depindeau de ele. Poate că, într-o lume lipsită de încrederea și legile care fac piețele să funcționeze, acestea erau cele mai bune opțiuni existente. Însă nu au fost niciodată singurele opțiuni, unii negustori independenți mai modești reușind să prospere alături de instituțiile regale și sacerdotale. Vecinii făceau trocuri, dând brânză contra pâine sau ajutând la săparea unei latrine în schimbul îngrijirii copiilor. Populația de la orașe și de la sate își desfășura activitatea comercială la târguri. Meseriașii își încărcau măgarii cu oale și cratițe și porneau la drum. Iar la marginile unui regat, unde lanurile se opreau în fața deșerturilor sau a munților, sătenii schimbau cu păstorii sau vânătorii-culegători pâine și arme din bronz contra lapte, brânză, lână și animale.

Cea mai cunoscută relatare este aceea din Biblia ebraică. Iacob era un păstor prosper de pe colinele de lângă Hebron, din Cisiordania de astăzi. Avea doisprezece fii, dintre care al unsprezecelea – Iosif – era preferatul său, căruia i-a dat o haină multicoloră. Într-un acces de invidie, cei zece frați mai mari l-au vândut pe Iosif cel îmbrăcat strident, lumina ochilor tatălui lor, unor negustori de sclavi ce se îndreptau spre Egipt. Aproximativ zece ani mai târziu, când la Hebron era criză de alimente, Iacob i-a trimis pe cei zece fii mai mari ai săi în Egipt, să cumpere grâne. Fără să își dea seama, guvernatorul cu care s-au întâlnit acolo era chiar fratele lor, Iosif, care, deși sclav, ajunsese la un rang înalt în serviciul faraonului (după o perioadă petrecută în închisoare pentru tentativă de viol; desigur, fusese o înscenare). Într-o ilustrare perfectă a dificultății de a ști cu siguranță dacă niște negustori erau de încredere, frații nu s-au arătat deloc surprinși când Iosif cel deghizat s-a prefăcut că îi crede iscoade și i-a aruncat în închisoare. Dar povestea se termină cu bine, Iacob s-a mutat cu fiii săi și cu toate turmele în Egipt „și l-a

moștenit și a crescut și s-a înmulțit foarte tare” după cum ne spune Cartea Sfântă2.

Povestea lui Iosif se petrece probabil în secolul al XVI-lea î.Hr., pe vremea când, popoare ale căror nume s-au pierdut urmau același scenariu de 2.000 de ani. Amoriții de la periferia deșertului sirian și gutienii din munții Iranului, sosiți ca negustori și lucrători, erau prezente familiare în orașele Mesopotamiei. La fel și „asiaticii”, pentru a folosi termenul atotcuprinzător și disprețuitor al egiptenilor, în Valea Nilului. Dezvoltarea socială ascendentă întrețesea economiile, societățile și culturile centrelor cu cele ale regiunilor învecinate, extinzând centrele, sporind controlul asupra mediilor respective și impulsionând dezvoltarea socială. Dar prețul complexității tot mai mari era fragilitatea tot mai mare. Acesta era și este în continuare un aspect esențial al paradoxului dezvoltării sociale.

În jurul anului 2200 î.Hr., când la fel de divinul fiu al regelui-zeu Naram-Sin, Sharkalisharri, domnea aproape peste întreaga Mesopotamie din sala tronului de la Akkad, ceva a început să nu mai meargă bine, iar Harvey Weiss, arheolog de la Yale University, care a făcut săpături la situl Tell Leilan din Siria, crede că știe ce s-a întâmplat. Pe vremea lui Sargon, în jurul anului 2300 î.Hr., Tell Leilan era un oraș cu 20.000 de locuitori, pentru ca, un secol mai târziu, să ajungă un oraș-fantomă. Căutând explicații, geologii din echipa lui Weiss au descoperit, după ce au studiat sedimentele la microscop, că volumul de praf din pământul de la Tell Leilan și din siturile învecinate a crescut brusc chiar înainte de 2200 î.Hr. Canalele de irigație s-au colmatat, probabil din cauza diminuării ploilor, iar oamenii s-au răspândit în alte zone.

Și pe Valea Nilului, la o distanță de 1.600 de kilometri, ceva nu mergea bine. În povestirea despre Iosif, faraonul apela la cei care interpretau visele pentru a afla producția agricolă, dar faraonii adevărați dispuneau de un instrument, numit nilometru, care măsura nivelul revărsărilor fluviului, anunțând din timp recoltele bune sau pe cele slabe. Inscripțiile care consemnează unele dintre aceste măsurători relevă

faptul că revărsările au scăzut foarte mult în jurul anului 2200 î.Hr. Și Egiptul devenea mai arid.

Anterior, în jurul anului 3800 î.Hr., clima mai uscată purtase Urukul spre măreție și declanșase războaiele care unificaseră Egiptul, dar în lumea mai complicată, mai interdependentă de la sfârșitul mileniului al treilea î.Hr., abandonarea unor așezări ca Tell Leilan înseamna și dispariția comerțului de care depindeau amoriții și asiaticii. Era ca și cum frații lui Iosif s-ar fi dus în Egipt să cumpere grâne și nu ar fi găsit pe nimeni acasă. S-ar fi putut întoarce la Hebron pentru a-i spune tatălui că trebuia să moară de foame sau ar fi putut merge mai departe în ținutul faraonului, făcând comerț sau muncind pentru mâncare, când era posibil, sau luptând, sau furând, când era cazul.

În alte condiții, gărzile akkadiene și cele egiptene ar fi ucis asemenea indivizi deranjați (migranți din motive economice sau răufăcători, în funcție de perspectiva din care priviți), dar în 2200 î.Hr. chiar aceste forțe armate erau pe punctul de a se destrăma. Unii mesopotamieni îi considerau pe regii lor akkadieni cuceritori nemiloși, iar când Sharkalisharri, cel presupus divin, nu a reușit să facă față prea bine problemelor cu care se confrunta în jurul anului 2190 î.Hr., multe familii de preoți au încetat să mai coopereze cu el. Armatele lui au dispărut, generalii s-au proclamat regi și bandele amorite au preluat controlul asupra multor orașe. În mai puțin de un deceniu, imperiul s-a dezintegrat. Fiecare oraș era pe cont propriu sau, așa cum spunea un cronicar sumerian, „cine era pe atunci rege? Cine nu era?”³.

Și în Egipt tensiunile dintre curte și aristocrație erau în creștere, iar regele Pepi al II-lea, aflat pe tron de 60 de ani, s-a dovedit incapabil în fața provocărilor. În timp ce curtenii urzeau împotriva lui și unii împotriva altora, elitele locale au preluat controlul. Când, în jurul anului 2160 î.Hr., o lovitură de palat a adus o nouă dinastie din Egiptul Inferior, existau zeci de căpetenii independente, iar în zonele rurale se dezlănțuiau bande asiatice de nestăpânit. Chiar mai rău, înalții preoți de la marele templu al lui Amon din Teba, în Egiptul Superior, au adoptat treptat titulaturi mai

mărește și, în cele din urmă, s-au implicat într-un război civil cu faraonul Egiptului Inferior.

Până în jurul anului 2150 î.Hr., Egiptul și Akkadul s-au destrămat în mici formațiuni statale ce se luptau atât cu nelegiuții, cât și între ele pentru produsele țăranilor, a căror cantitate se diminua tot mai mult. Unele căpetenii au prosperat, dar tonul general al puținelor texte care s-au păstrat este disperat. De asemenea, există semne conform cărora criza ar fi reverberat dincolo de centru. Arheologilor le este greu să stabilească dacă evenimentele dintr-o regiune au legătură cu cele dintr-o altă regiune și simplele coincidențe nu trebuie subestimate niciodată, dar nu putem să nu constatăm un model asemănător în distrugerea celor mai mari construcții din Grecia, sfârșitul templelor malteze și abandonarea fortărețelor de pe coasta Spaniei, toate petrecute între anii 2200 și 2150 î.Hr.

Sistemele mai mari și mai complexe ale centrului vestic depindeau de fluxul sistematic de oameni, bunuri și informații, iar schimbările bruște – cum ar fi vremea mai aridă de la Tell Leilan sau senilitatea lui Pepi – perturbau acest flux. Perturbații ca seceta și migrațiile de după 2200 î.Hr. nu erau menite să producă haosul, dar au decis sorții istoriei. Cel puțin pe termen scurt, se putea întâmpla orice. Dacă Pepi ar fi avut un sfetnic ca Iosif, ar fi putut întoarce dificultățile în avantajul său. Dacă Sharkalisharri ar fi încheiat înțelegeri mai bune cu generalii și preoții săi, poate că imperiul acestuia ar fi rezistat. În schimb, principalul rezultat din Mesopotamia a fost că cetatea Ur a exploatat prăbușirea Akkadului, creând un nou imperiu, mai mic decât Akkadul, dar pe care îl cunoaștem mai bine, fiindcă birocrații săi maniaci au eliberat numeroase chitanțe de plată a taxelor. Au fost publicate 440.000 dintre acestea și alte câteva mii au rămas să fie studiate.

Shulgi, care a preluat tronul în 2094 î.Hr., s-a proclamat zeu și a instituit un cult al personalității. A oferit Urului chiar și un nou tip de muzică, „Imnul lui Shulgi”, care îi preamărea priceperea în toate, de la cântat la profeții, ceea ce semăna enervant de mult cu imaginea dictatorului de operetă dezvoltată de Kim Jong-Il. Dar, în ciuda talentelor

lui Shulgi, la câțiva ani după moartea sa din 2047 î.Hr., și imperiul lui a făcut implozie. În jurul anului 2030, raidurile deveniseră o asemenea problemă, încât la Ur s-a construit un zid de 160 de kilometri pentru a împiedica atacurile amoriților, iar în 2028, cetățile au început să se retragă din sistemul de taxe al Urului, astfel încât, în jurul anului 2020, finanțele statului au intrat în colaps. Ca într-o reconstituire a prăbușirii Akkadului, unii generali au încercat să rechiziționeze cereale pentru Ur, provocând astfel foamete, iar alți generali s-au declarat independenți. „Foametea a inundat cetatea precum apa”⁴, spune poemul sumerian *Bocetul Urului*, „oamenii de aici erau ca împresurați de ape, abia își mai trăgeau suflarea. Regele cetății suspina greu, singur în palat, oamenii își lăsaseră armele...”. În 2004 î.Hr., atacatorii au prădat Urul și l-au luat în sclavie pe ultimul său rege.

Dar, în timp ce Mesopotamia se destrăma, Egiptul se refăcea. Marii preoți ai Tebei, din Egiptul Superior, de acum cu adevărat regi, și-au înfrânt principalii rivali în 2056 î.Hr. și au pus stăpânire pe întreaga Vale a Nilului în 2040 î.Hr. În anul 2000 î.Hr., centrul vestic semăna destul de mult cu ceea ce fusese cu o mie de ani înainte: Egiptul unificat sub un rege-zeu, iar Mesopotamia împărțită în cetăți-state conduse de regi ce erau, în cel mai bun caz, asemenea unor zei.

Până în acest moment al istoriei, cu mai mult de patru mii de ani în urmă, cursa amețitoare, sălbatică a centrului vestic epuizase deja unele dintre forțele fundamentale ale dezvoltării sociale. Dezvoltarea socială nu este un dar sau un blestem abătut asupra umanității de monolitul lui Clarke sau de extraterestrii lui von Däniken, ci un lucru pe care îl realizăm singuri, dar nu în moduri pe care le alegem noi. Așa cum spuneam în introducere, concluzia este că suntem leneși, lacomi și temători, căutând mereu modurile mai ușoare, mai profitabile și mai sigure de a face anumite lucruri. De la ascensiunea Urukului și până la unificarea tebană a Egiptului, trândăvia, avariția și/sau spaima s-au aflat în spatele fiecărui impuls al dezvoltării sociale. Dar oamenii nu pot impulsiona lucrurile după voia lor. Fiecare impuls se întemeiază pe cele anterioare. Dezvoltarea socială este cumulativă, se realizează în etape

incrementate ce trebuie parcurse în ordinea potrivită. În jurul anului 3100 î.Hr., căpeteniile de la Uruk nu ar fi putut organiza acel tip de birocrație cu care se mândrea Urul sub domnia lui Shulgi, un mileniu mai târziu, tot așa cum Wilhelm Cuceritorul nu ar fi putut produce calculatoare în Anglia medievală. Așa cum spune zicala yankee, nu poți ajunge acolo plecând de aici⁴⁵. Această tendință cumulativă explică și motivul pentru care cursul ascendent al dezvoltării sociale continuă să accelereze: fiecare inovație se sprijină pe cele anterioare și contribuie la cele ulterioare, ceea ce înseamnă că, cu cât nivelul dezvoltării sociale atinge un punct mai înalt, cu atât mai rapid va continua să crească.

Dar cursa inovațiilor nu a fost niciodată lină. Inovația înseamnă schimbare, ceea ce aduce deopotrivă bucurie și suferință. Dezvoltarea socială creează învingători și înfrânți, noi clase de bogați și săraci, noi relații între bărbați și femei, bătrâni și tineri. Aceasta creează chiar și centre noi, atunci când avantajele înapoierii îi fac mai puternici pe cei care înainte fuseseră marginali. Cursul său ascendent depinde de măsura în care societățile devin mai mari, mai complicate și mai greu de administrat. Cu cât atinge un punct mai înalt, cu atât își creează mai multe pericole. De aici și paradoxul: dezvoltarea socială generează însăși forțele care o subminează. Când acestea scapă de sub control – și, în special, când un mediu în schimbare devine foarte imprevizibil –, ceea ce urmează poate fi haosul, distrugerea, colapsul, așa cum s-a întâmplat în jurul anului 2200 î.Hr. Și, așa cum vom vedea în capitolele următoare, paradoxul dezvoltării sociale explică în mare măsură de ce teoriile predestinării pe termen lung nu pot fi corecte.

Grupul de frați

Dar, în ciuda haosului care domnea în centrul vestic după anul 2200 î.Hr., acesta nu era un moment asemănător Căderii nopții. Prăbușirile de

⁴⁵ Expresie intraductibilă utilizată în zona New England (mai ales în Maine) de persoanele cărora li se cer indicații pentru a ajunge la o destinație prea îndepărtată, ce necesită explicații dificile (n. trad.).

după 2200 nici nu sunt înregistrate în figura 4.2⁴⁶, ceea ce probabil că minimizează proporțiile dificultăților, dar chiar și așa, un lucru este clar: în anul 2000 î.Hr., dezvoltarea socială vestică era aproape cu 50% superioară nivelului pe care îl avusese în anul 3000 î.Hr. Dezvoltarea socială și-a continuat cursul ascendent și societățile vestice au devenit mai mari și mai rafinate.

Centrele s-au schimbat și în alte privințe. După anul 2000 î.Hr., niciun conducător mesopotamian nu a mai pretins că e zeu și chiar și în Egipt unii dintre faraoni și-au mai pierdut din aplomb. Statuile și poezia mileniului al doilea î.Hr. îi prezintă pe faraoni mai războinici, mai apăsăți și dezamăgiți de cele lumești decât cei din mileniul al treilea. Și, printr-un proces probabil corelat, puterea statului s-a restrâns: deși palatele și templele au rămas importante, de acum, mai multe terenuri și activități comerciale erau deținute de proprietari particulari.

Cel mai important motiv pentru care dezmembrările nu au dat totuși ceasul înapoi a fost acela că centrul a continuat să se extindă și în timpul crizelor, atrăgând periferiile, care găseau avantaje noi în starea de înapoiere și care avansau spre centru. Din Iran și până în Creta, oamenii au adaptat stilul palatelor egiptene și mesopotamiene, ca și economiile redistributive, la frontierele instabile, adesea violente, cu agricultură alimentată de ploi. În general, regii de la frontiere se bazau mai mult pe puterea militară decât cei din centrele alimentate de irigații și pretindeau mai rar că sunt divinități. Probabil le era greu să pară asemenea zeilor, când conducătorii Egiptului și Sumerului arătau cu mult mai măreți.

Și de această dată, mișcarea ascendentă a dezvoltării sociale a schimbat sensurile geografiei. Accesul la bazinul unui râu mare era crucial pentru dezvoltarea din mileniul al treilea î.Hr., dar, în mileniul al

⁴⁶ Acest lucru se datorează, în parte, faptului că datele noastre arheologice sunt folosite la scară destul de mare și, în parte, unor motive tehnice. Cum informațiile sunt atât de neuniforme, am măsurat dezvoltarea socială din mileniul al treilea î.Hr. la intervale de un sfert de mileniu, iar la punctele aferente anilor 2250 și 2000 î.Hr. nu reușesc să surprindă o bună parte din haos. În al doilea rând, regiunea vestică are două centre separate, unul în Mesopotamia și unul în Egipt, unde prăbușirile au avut ritmuri ușor diferite. În 2100 î.Hr., dezvoltarea socială egipteană era mai scăzută decât în anul 2200 î.Hr., dar Mesopotamia își revenise după căderea inițială. În 2000 î.Hr., Mesopotamia s-a prăbușit din nou, iar Egiptul și-a revenit.

doilea, a fi situat la limita nordică a vechiului centru devenise un avantaj și mai mare. Păștorii din regiunea în care se află astăzi Ucraina domesticiseră caii în jurul anului 4000 î.Hr., iar 2.000 de ani mai târziu cei din stepele actualului Kazahstan au început să înhame aceste animale puternice la care ușoare, cu două roți. Câțiva păstori mânăndu-și carele prin stepe nu constituiau o problemă pentru centru, dar ar fi fost o cu totul altă poveste dacă cineva ar fi dispus de resursele necesare pentru a cumpăra mii de asemenea care. Carele nu erau tancuri, pentru a-și croi drumul printre liniile inamicilor, zdrobindu-i (în felul în care le prezintă regizorii de filme cu subiecte inspirate din Antichitate), dar armatele cu mulțimi de arcași ce se deplasau în carele foarte rapide puteau face ca vechile îmbrânceli ale armatelor de infanterie să devină demodate.

Avantajele carelor par evidente, dar armatele care au folosit cu succes un sistem tactic deseori adoptă cu greu o altă tactică. Constituirea unui corp de războinici bine antrenați care să mână carele ar fi aruncat în haos armatele ordonate alcătuite numai din infanteriști, impunând o elită total nouă și, chiar dacă atestările sunt lacunare, egiptenii și mesopotamienii, cu ierarhiile lor înrădăcinate, par să fi adoptat foarte greu noile sisteme de luptă. Noile state nordice, asemenea celor ale misterioșilor hurieni, care se pare că au migrat din Caucaz în nordul Mesopotamiei și în Siria în 2200 î.Hr., erau mai flexibile. Datorită legăturilor pe care le aveau cu stepa, hurienilor le venea mai ușor să folosească noile arme, iar structura lor socială mai laxă ridica probabil mai puține bariere în calea adoptării acestor arme. Nici ei și nici kasiții din vestul Iranului, hitiții din Anatolia⁴⁷, hicsoșii din actualul Israel și Iordania, micenienii din Grecia nu erau atât de organizați precum cei din Egipt sau cetatea mesopotamiană Babilon, dar, pentru un timp, acest lucru nu a avut importanță, deoarece carele le dădeau acestor popoare foste periferice un asemenea avantaj în război, încât îi puteau prăda sau chiar cuceri pe vecinii lor cu tradiție mai îndelungată și mai bogată.

⁴⁷ În general, specialiștii în istorie antică se referă la teritoriul Turciei de astăzi folosind denumirea grecească de Anatolia (care înseamnă „Ținutul de la Răsărit”), fiindcă turcii – proveniți din Asia Centrală – s-au stabilit în Anatolia abia în secolul al XI-lea.

Hicsoșii au migrat constant spre Egipt, construindu-și propriul oraș în jurul anului 1720 î.Hr. și cucerind tronul în 1674. În 1595, hitiții au devastat Babilonul și, peste puțin timp, kasiții au pus stăpânire pe orașele Mesopotamiei. Până în 1500 î.Hr., hurienii și-au creat un stat numit Mitanni, iar micenienii au cucerit Creta (figura 4.4).

Figura 4.4. Grupul de frați: situația regatelor din Era Internațională a centrului vestic în jurul anului 1350 î.Hr., după ce hitiții și Mitanni au înghițit Kizzuwatna, dar înainte ca Mitanni să fie distrus de hitiți și de asirieni. Zonele gri din Sicilia, Sardinia și Italia indică locul în care a fost descoperită ceramică miceniană

Erau vremuri turbulente, dar, pe termen lung, tulburările au servit doar la extinderea centrului, nu la diminuarea dezvoltării. În Mesopotamia, principala consecință a luării în robie, a deportărilor, masacrelor și spolierii a fost aceea că imigranții din nord i-au înlocuit pe conducătorii locali. În Egipt, unde rebelii sub conducere tebană i-au alungat pe hicsoși în 1552 î.Hr., nu s-au produs schimbări atât de mari. Dar, până în 1500 î.Hr., în jurul limitei nordice a vechiului centru s-au format noi regate, a căror dezvoltare a cunoscut o ascensiune atât de rapidă, încât s-au impus, creându-și locul într-o formă extinsă a aceluși centru. Marile state erau de acum legate prin relații atât de strânse, încât istoricii numesc următorii 300 de ani Era Internațională.

Comerțul a înflorit. Textele regale atestă din plin acest fapt, iar scrisorile din secolul al XIV-lea descoperite la Amarna, în Egipt, relevă faptul că regii Babilonului, al Egiptului și ai noilor state puternice Asiria, Mitanni și cel al hitiților apelau la tertipuri pentru a câștiga un anumit statut, solicitau daruri și se căsătoreau cu anumite prințese. Ei și-au creat un limbaj diplomatic comun și se adresau unul altuia cu apelativul „frate”. Pe conducătorii de rangul trei, excluși din clubul marilor puteri, îi numeau „slujitori”, dar rangul putea fi renegociat. Ahhiyawa (probabil Grecia), de exemplu, era o mare putere frontalieră. În arhiva de la Amarna nu există scrisori din Ahhiyawa, dar când un rege hitit a enumerat, într-un tratat din secolul al XIII-lea, „regii care sunt egali în rang cu mine”⁵, i-a menționat pe „regele Egiptului, regele Babiloniei, regele Asiriei și regele Ahhiyawei” – numai că, după ce s-a gândit mai bine, l-a șters pe ultimul de pe listă.

Cu cât „frații” aveau mai mult de a face unii cu alții, cu atât mai acerbă devenea rivalitatea lor frățească. Invazia hicsoșilor din secolul al XVIII-lea î.Hr. traumatizase elita egipteană, spulberându-le impresia că

deșertul de nepătruns îi apăra de atacuri. Hotărâți să împiedice repetarea atacurilor, și-au perfecționat gărzile destul de fragile pentru a deveni o armată permanentă, cu ofițeri de carieră și un corp modern de care. În jurul anului 1500 î.Hr., aceștia au ajuns, avansând pe coasta Mediteranei, până în Siria, construindu-și pe drum forturi.

În jurul anului 1400 î.Hr. s-a declanșat o cursă antică a înarmărilor, în care fiecare și-a urmărit propriul interes. Între anii 1350 și 1320 î.Hr., hitiții și asirienii au făcut ca Mitanni să-și piardă identitatea. Asiria a intervenit într-un război civil babilonian și, până în 1300 î.Hr., hitiții au distrus Arzawa, un alt vecin. Regii hitiți și cei egipteni au purtat un război rece nimicitor, cu spioni și operațiuni sub acoperire, pentru a prelua controlul cetăților-state siriene. În 1274 î.Hr. acesta s-a transformat în război convențional și cele mai mari armate pe care le văzuse vreodată omenirea – probabil 30.000 de infanteriști și 5.000 de care de fiecare parte – s-au confruntat la Kadesh. Ramses al II-lea, faraonul egiptean, a căzut, se pare, într-o capcană. Cum însă el era zeu, aceasta nu constituia o problemă și, într-o relatare înscrisă pe nu mai puțin de șapte temple, Ramses ne descrie cum s-a lansat într-o acțiune asemenea celor ale lui Rambo:

Maiestatea Sa [Ramses] a răpus toate forțele dușmanului de hatti [un alt mod de a-i numi pe hitiți], laolaltă cu marile lor căpetenii și toți frații lor, precum și pe toate căpeteniile din toate țările care îi însoțiseră, pedestrașii și cei ce mânau carele prăvălindu-se cu fețele în jos, unii peste alții. Maiestatea Sa i-a sfârtecat pe loc. Se prăbușeau dinaintea cailor lui. Iar Maiestatea Sa era de unul singur, nu se mai afla nimeni cu el.

„Ticăloasa căpetenie a hattilor”, spune Ramses, a cerut apoi pacea (și n-ar fi făcut rău să o ceară, într-adevăr).

E complicat să deducem istoria militară din relatarea bombastică a unui rege-zeu, dar toate celelalte atestări sugerează că, contrar laudelor sale, în acea zi Ramses abia a scăpat din ambuscada hitită. Hitiții au

continuat să avanseze de-a lungul coastei până în 1258 î.Hr., când s-au oprit doar pentru că au avut de purtat alte lupte, una cu Asiria, în munții din sud-estul Anatoliei, și alta cu aventurierii greci, pe coasta de vest a Anatoliei. Unii istorici cred că *Iliada* lui Homer, poemul epic grec scris cinci secole mai târziu, reflectă în mod destul de obscur un război din anii '20 ai secolului al XIII-lea î.Hr., în cursul căruia trupele aliate ale grecilor au asediat cetatea Troia, vasală hitiților. Mai departe, în sud-est, avea loc un asediu chiar mai cumplit, încheiat cu prădarea Babilonului de către Asiria în anul 1225 î.Hr.

Aceste lupte erau crâncene. Înfrângerea putea să însemne anihilarea – bărbați măcelăriți, femei și copii luați în robie, cetăți șterse de pe fața pământului și condamnate la uitare. Astfel, se făceau toate sacrificiile pentru obținerea victoriei. Au apărut noi elite militarizate, mult mai bogate decât cele precedente, iar conflictele lor interne s-au întetit. Regii și-au fortificat palatele sau și-au construit cetăți complet noi, în care cei de rang inferior să nu le tulbure liniștea. Taxele și nevoia de muncă forțată au crescut considerabil, iar aristocrații făceau împrumuturi pentru a-și finanța traiul luxos, în timp ce țăranii își amanetau recoltele pentru a supraviețui. Regii se prezentau drept păstori ai poporului, dar petreceau mai mult timp jupuindu-și turmele decât protejându-le, făcând tot posibilul să controleze forța de muncă și să mobilizeze mase de oameni care să lucreze la construirea proiectelor lor. Evreii ce trudeau la înălțarea cetăților faraonului, urmași îndepărtați ai fiilor lui Iacob, care migraseră în Egipt cu speranțe atât de mari, sunt cei mai cunoscuți din rândurile acestor populații de sclavi.

Așadar, după anul 1500 î.Hr., puterea statală a crescut și, odată cu aceasta, centrul vestic s-a extins. În zonele de coastă ale Siciliei, Sardiniei și ale nordului Italiei s-au descoperit obiecte de ceramică produse în Grecia, ceea ce înseamnă că și alte bunuri, mai prețioase (dar mai puțin vizibile arheologic), ajungeau până în zone îndepărtate. Arheologii care au efectuat săpături pe coasta anatoliană au scos la lumină dovezi uimitoare ale activităților comerciale. Un vapor eșuat la Uluburun aproximativ în anul 1316 î.Hr., de exemplu, transporta o

cantitate de cupru și de cositor suficientă pentru a produce zece tone de bronz, precum și abanos și fildeș din Africa tropicală, lemn de cedru din Liban, sticlă din Siria și arme din Grecia și din regiunea în care se află astăzi Israelul. Pe scurt, câte puțin din tot ceea ce putea aduce un profit, bunuri strânse probabil pe rând, din fiecare port de pe traseul corabiei, de un echipaj la fel de divers ca mărfurile transportate.

Țărmurile Mediteranei erau atrase în centru. Mormintele bogate sugerează faptul că, în Sardinia și Sicilia, căpeteniile deveneau regi, iar textele relevă că unii tineri din aceste insule plecau de la sat să își caute norocul ca mercenari în războaiele purtate de centru. Cei din Sardinia mergeau la Babilon și chiar în zona actualului Sudan, unde armatele egiptene înaintau spre sud, în căutare de aur, zdrobind în calea lor statele locale și construind temple. În zone chiar mai îndepărtate, căpeteniile din Suedia erau înmormântate alături de care de luptă, simbolul suprem al rangului în cadrul centrului, precum și alte obiecte militare de import, în special săbii tăioase din bronz.

Pe măsură ce Mediterana s-a transformat într-o nouă frontieră, cursul ascendent al dezvoltării sociale a schimbat din nou semnificația geografiei. În mileniul al patrulea î.Hr., apariția irigațiilor și a cetăților a făcut ca valoarea terenurilor din văile marilor cursuri de apă din Egipt și Mesopotamia să fie mult mai mare decât cea a terenurilor din vechiul centru al Coastelor Muntoase, iar în al doilea mileniu, explozia comerțului pe distanțe mari a făcut ca accesul la extinsele trasee maritime ale Mediteranei să fie și mai valoros. După anul 1500 î.Hr., turbulentul centru vestic a intrat într-o eră complet nouă de expansiune.

Zece mii de *guo* sub soare

Deseori arheologii suferă de o afecțiune pe care aș numi-o complexul Egiptului. Indiferent unde am săpa, bănuim mereu că am găsi lucruri mai interesante dacă am efectua explorările în Egipt. Așa că este o ușurare să aflu că acest complex al Egiptului îi afectează și pe cei din alte domenii. În 1995, consilierul de stat Song Jian, o autoritate științifică de

rang înalt din China, a efectuat o vizită oficială în Egipt. Nu a fost prea încântat când i s-a spus că vestigiile antice de aici erau mai vechi decât cele ale Chinei, așa că, după întoarcerea la Beijing, a lansat Proiectul Cronologiei celor Trei Dinastii, care să studieze problema. După ce au trecut patru ani și s-au cheltuit două milioane de dolari, s-au anunțat concluziile: vestigiile Egiptului sunt într-adevăr mai vechi decât cele ale Chinei. Dar măcar acum știm precis cu cât sunt mai vechi.

După cum am văzut în capitolul 2, modul de viață agrar a început să se dezvolte în Vest în jurul anului 9500 î.Hr., cu mai bine de două mii de ani mai devreme decât în China. Până în 4000 î.Hr., agricultura s-a extins în zone periferice, cum ar fi Egipt și Mesopotamia, iar când musonii și-au schimbat traiectoria spre sud, după 3800 î.Hr., acești noi agricultori, din instinct de conservare, și-au creat cetăți și state. Și Estul avea numeroase zone periferice, dar până în anul 3800 î.Hr. agricultura nu prea ajunsese până acolo, astfel încât răcirea climei și ariditatea mai mare nu au determinat apariția cetăților și a statelor. În schimb, probabil că aceste transformări climatice le-au făcut viața mai ușoară locuitorilor din sate, mediul cald și umed din valea fluviului Yangtze și a Fluviului Galben devenind ceva mai uscat și mai ușor de suportat. Oricât ar fi de greu de imaginat astăzi, în jurul anului 4000 î.Hr. valea Fluviului Galben era, în cea mai mare parte, o pădure subtropicală. Acolo unde acum se află străzile înțesate de mașini ale Beijingului, pe atunci se plimbau elefanții.

În locul unei tranziții spre cetăți și state, cum s-a întâmplat în Egipt și Mesopotamia, China mileniului al patrulea î.Hr. a cunoscut o creștere constantă, nespectaculoasă a populației. Se defrișau păduri și se întemeiau sate noi. Vechile sate se dezvoltau, devenind orașe. Cu cât oamenii captau mai bine energia, cu atât se înmulțeau mai mult și se expuneau unor presiuni mai mari. Astfel, la fel ca vesticii, manevrau obiecte și experimentau, găsind metode noi de a obține cât mai mult din pământ, de a se organiza mai eficient și de a smulge de la alții ceea ce voiau. În jurul așezărilor mai mari răsăreau fortificații din pământ bătătorit, ceea ce sugerează existența unor conflicte, iar unele locuri

erau mai organizate, ceea ce sugerează o sistematizare la nivelul comunității. În casele devenite mai mari găsim mai multe obiecte, un semn al nivelului de trai care creștea treptat. Dar și diferențele dintre case erau tot mai mari, ceea ce însemna probabil că țăranii mai bogați se distingeau de ceilalți vecini ai lor. Unii arheologi sunt de părere că distribuția uneltelor în case relevă și apariția distincțiilor de gen. În câteva locuri, în special la Shandong (figura 4.5), unii oameni – în special bărbați – își au locul de veci în gropi mari, cu mai multe ofrande decât alții, unele chiar cu podoabe cioplite cu grijă în jad.

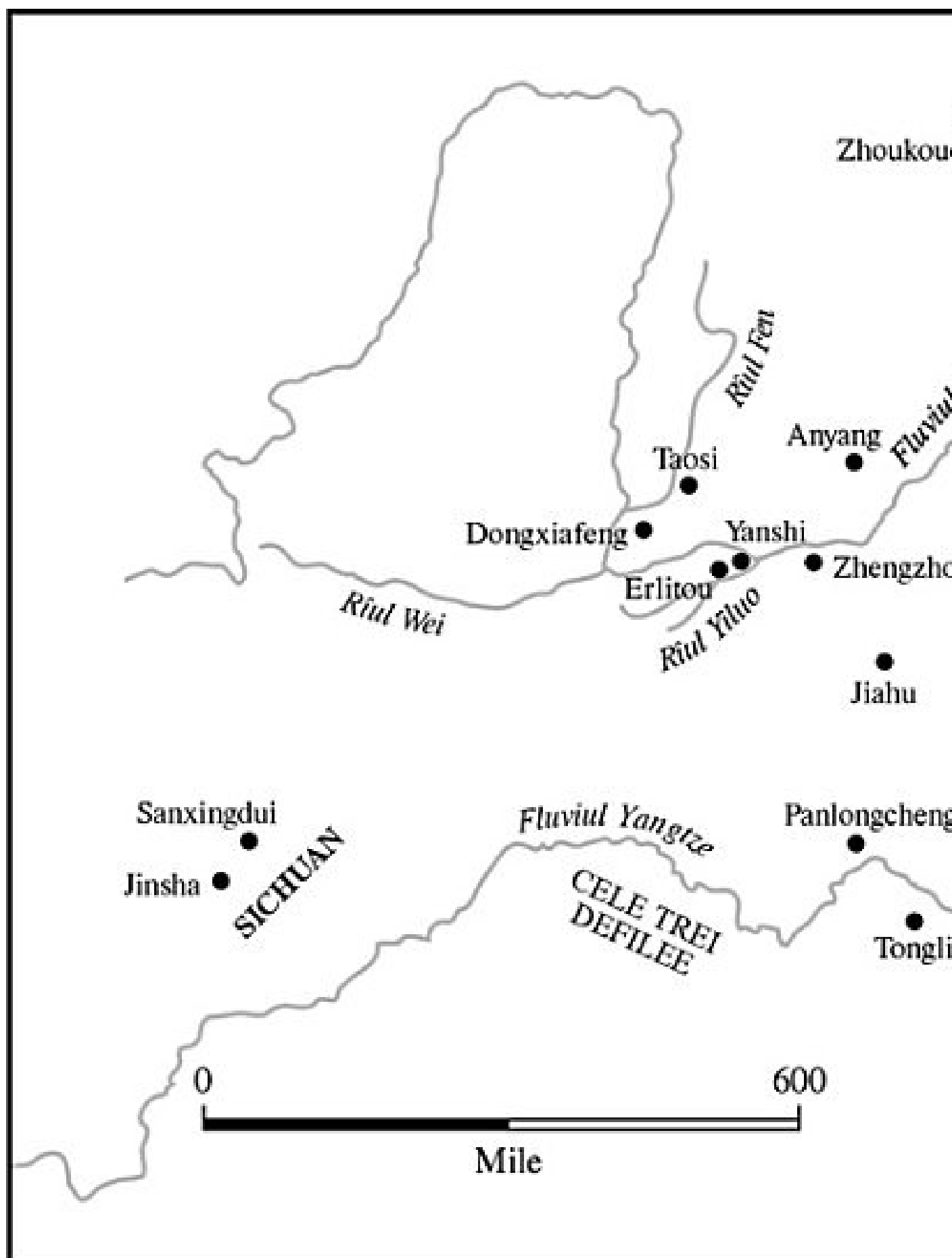

Figura 4.5. *Extinderea centrului estic (3500-1000 î.Hr.): situri menționate în acest capitol*

Oricât de încântătoare ar fi aceste obiecte de jad, arheologilor care efectuează săpături la aceste situri chinezești din jurul anului 2500 î.Hr. le este greu să își reprime totuși complexul Egiptului. Nu au găsit piramide mari sau inscripții regale. Descoperirile lor seamănă mai mult cu ceea ce au găsit în siturile din centrul vestic datate din perioada anului 4000 î.Hr., la scurt timp după apariția primelor cetăți și state. Estul parcurgea același traseu ca Vestul, dar se afla în urmă cu cel puțin 1.500 de ani și, pentru a rămâne în grafic, între anii 2500 și 2000 î.Hr., Estul a trecut prin transformări asemănătoare celor înregistrate în Vest între 4000 și 3500 î.Hr.

De-a lungul văilor cursurilor mari de apă, ritmul schimbării s-a accelerat, dar a apărut un model interesant. Cele mai rapide schimbări nu au apărut în câmpiile cu pământul cel mai fertil, ci în spații înghesuite, unde oamenilor le era greu să fugă sau să își găsească alte locuri de trai în cazul în care pierdeau lupta pentru resursele din cadrul satelor sau războaiele dintre acestea. Pe una dintre micile câmpii din Shandong, de exemplu, arheologii au descoperit un nou tip de așezare ce începuse să se constituie între anii 2500 și 2000 î.Hr.: un oraș mare, probabil cu 5.000 de locuitori, înconjurat de orașe-satelit mai mici, care, la rândul lor aveau sate-satelit. Explorările din jurul Susei, în sud-vestul Iranului, au condus la descoperirea unui sistem similar folosit cu aproximativ 1.500 de ani mai devreme. Acesta este probabil felul în care evoluează lucrurile de fiecare dată când o comunitate obține controlul politic.

Judecând după obiectele scumpe pe care unii oameni le aveau în morminte, adevărații regi trebuie să fi depus eforturi foarte mari pentru a urca pe scara ierarhică a Shandongului după anul 2500 î.Hr. Câteva locuri de veci cuprind obiecte de jad realmente spectaculoase, iar într-unul se găsește o podoabă de purtat pe cap făcută din turcoaz, care seamănă bine cu o coroană. Dar cea mai remarcabilă descoperire este un ciob de vas de la Dinggong. Când au dat de acest fragment aparent

nesemnificativ, de ceramică cenușie, arheologii l-au pus pur și simplu în găleată, alături de alte descoperiri, dar, odată ajunși la laborator, după ce l-au curățat, au remarcat că avea înscrise unsprezece simboluri asemănătoare aceloră din scrierile chineze ulterioare, și totuși diferite. Să fie acesta, s-au întrebat cercetătorii, vârful unui aisberg reprezentat de numeroase inscripții făcute pe materiale perisabile? Să fi avut și regii din Shandong birocrați care să le administreze treburile, asemenea conducătorilor de la Uruk, din Mesopotamia, cu 1.000 de ani înainte? Poate. Însă alți arheologi, pornind de la modul neobișnuit în care a fost identificată inscripția, se întreabă dacă nu cumva datarea ei a fost greșită sau chiar dacă nu cumva este un fals. Doar alte descoperiri ulterioare vor clarifica problema. Totuși, fie că este, fie că nu este o scriere, comunitățile de la Shandong erau, incontestabil, puternice. Până în 2200 î.Hr., sacrificiile umane deveniseră obișnuite, iar unele morminte făceau obiectul practicilor de venerare a strămoșilor.

Cine erau acești oameni aflați în frunte? Taosi, un sit așezat la o distanță de 160 de kilometri, în valea râului Fen, poate oferi câteva indicii. Taosi este cea mai mare așezare cunoscută din acele timpuri, care avea probabil 10.000 de locuitori. Se pare că pe o platformă imensă de pământ compactat se înălța unul dintre primele palate ale Chinei, numai că singura dovadă palpabilă constă în fragmentul ornamentat al unui zid distrus, descoperit într-o fosă. (Voi reveni imediat la acest vestigiu.)

Miile de morminte excavate la Taosi relevă existența unei societăți foarte ierarhizate. Aproape nouă morminte din zece aveau dimensiuni mici și nu conțineau ofrande. Aproximativ unul din zece era mai mare și numai unul dintr-o sută (întotdeauna al unui bărbat) avea dimensiuni enorme. În unele dintre mormintele gigantice se aflau ofrande, ca, de exemplu, vase pe care erau pictați dragoni, podoabe din jad și porci întregi sacrificați fără a fi însă mâncați. Într-un mod surprinzător de asemănător cu cel de la Jiahu, cimitirul preistoric prezentat în capitolul 2, în mormintele cele mai bogate se găseau instrumente muzicale: tobe din

lut sau din lemn cu piei de crocodil, clopote mari din piatră și unul din cupru, cu un aspect ciudat.

Când am vorbit despre Jiahu în capitolul 2, am amintit teoria arheologului Kwang-Chih Chang, potrivit căreia regii estici provin din șamanii preistorici, care recurgeau la alcool, muzică și ritualuri repetitive pentru a se convinge (și a-i convinge și pe alții) că pătrund în lumea spiritelor și că vorbesc cu strămoșii și cu zeii. La Jiahu încă nu se efectuaseră săpături când Chang a dezvoltat această idee, astfel încât nu a putut prezenta decât dovezi datând cel mult din jurul anului 3500 î.Hr., dar, cu referire la Taosi și la alte situri asemănătoare a fost de părere că simbolurile religioase și regale ale Chinei antice s-au cristalizat între anii 2500 și 2000 î.Hr. Peste aproximativ 2.000 de ani, *Ritualurile lui Zhou*, un manual confucianist de ceremonii, continua să enumere toate tipurile de instrumente descoperite în mormintele de la Taosi ca fiind adecvate ritualurilor elitei.

Chang era de părere că și alte opere literare, create aproximativ în aceeași perioadă ca *Ritualurile lui Zhou*, reflectă reminiscențe ale perioadei de dinainte de anul 2000 î.Hr. Unul dintre cele mai semnificative pasaje, deși foarte obscur, ar putea fi cel din *Primăverile și toamnele domnului Lü*⁴⁸, o prezentare a cunoștințelor utile alcătuită în anul 239 î.Hr. de un anume Lü Buwei, prim-ministrul statului Qin. Lü afirma: „Calea Cerului este rotundă. Calea Pământului este pătrată. Regii înțelepți și-au luat asta drept model”⁷. Se spunea că regii sunt descendenți ai marelui zeu Di, iar ultimul dintre acești regi înțelepți, Yu, ar fi salvat omenirea săpând șanțuri de drenaj la revărsarea Fluviului Galben. „De nu ar fi fost Yu”, spune un alt text, „am fi devenit pești”⁸. Poporul recunoscător l-a făcut pe Yu rege, spune povestea, și acesta a întemeiat prima dinastie complet umană a Chinei, Dinastia Xia.

Lü Buwei credea în acuratețea cărții sale și, din câte se spune, când a ieșit din piața principală a orașului său, a anunțat că renunță la cei 1.000 de bani de aur pe care îi primise pe carte, oferindu-i oricui putea să-i demonstreze că ar trebui să adauge sau să elimine un singur cuvânt.

⁴⁸ *Primăverile și toamnele* era un titlu frecvent al cărților chinezești de istorie, însemnând, de fapt, „ani”. O traducere adecvată ar fi „anale”.

(Din fericire, editurile nu mai au asemenea pretenții de la autori.) Dar, în ciuda convingerii înduioșătoare a lui Lü, regele Yu pare la fel de credibil ca Noe, versiunea vestică a omului ireproșabil care a salvat omenirea de inundații. Majoritatea istoricilor sunt de părere că regii înțelepți au fost personaje complet fictive. Totuși, Kwang-Chih Chang crede despre cartea lui Lü că a consemnat informații reale, deși distorsionate, despre sfârșitul mileniului al treilea î.Hr., perioada în care, în Est, se contura ceva asemănător regalității.

Chang a remarcat o legătură între relatarea lui Lü ce susținea că regii înțelepți și-au luat drept model atât rotunjimea cerului, cât și forma pătrată a pământului, și *cong*, un tip de vas din jad descoperit în mormintele bogate din regiunea deltei fluviului Yangtze, datând din anul 2500 î.Hr. și răspândit și în alte situri, printre care Taosi. *Cong* este un cub din jad în care s-a perforat o deschidere cilindrică, cercul și pătratul exprimând uniunea dintre cer și pământ. Îmbinarea dintre cerc și pătrat a rămas un însemn important al puterii regale până la căderea ultimei dinastii a Chinei, în anul 1912 d.Hr. Dacă aveți curajul să înfrunțați mulțimile ce vizitează Orașul Interzis din Beijing și aruncați o privire în interioarele întunecate ale palatelor, veți remarca aceleași simboluri – forma cubică a postamentului pentru tron și forma circulară a tavanului – repetate iar și iar.

Chang sugerează că tradiția vechilor preoți-regi, care susțineau că se deplasează între această lume și cea a spiritelor și care foloseau un asemenea *cong*, s-a păstrat probabil până în vremea lui Lü. Chang a numit perioada cuprinsă între 2500 și 2000 î.Hr. „Epoca *Cong*-ului de Jad, perioada în care șamanismul și politica și-au unit forțele și în care a apărut o elită ce se baza pe monopolul său șamanic”⁹. Cu siguranță că printre comorile regilor se numărau și cele mai spectaculoase exemplare de *cong*. Cel mai mare dintre acestea, gravat cu imagini ale unor spirite și ale unor animale, a fost numit de arheologi (al căror umor este atât de previzibil) King *Cong*.

Dacă Chang are dreptate, specialiștii în religie s-au transformat între anii 2500 și 2000 î.Hr. într-o elită conducătoare, așa cum se întâmplase

în Mesopotamia cu 1.000 de ani mai devreme, ce beneficia de obiecte din jad, muzică și temple înălțate pe platforme din pământ compactat care serveau drept amplificatoare pentru mesajele lor către zei. Într-un loc se găsea chiar un sanctuar (indiscutabil, de dimensiuni mici, având diagonala de doar șase metri și o platformă joasă) în formă de *cong*.

În anul 2300 î.Hr., Taosi arăta ca un Uruk în devenire, cu palate, platforme și căpetenii pe cale de a ajunge asemănătoare zeilor. Apoi, deodată, nu a mai părut astfel. Complexul de construcții al elitei a fost distrus. Din acest motiv fragmentul de zid pictat pe care l-am amintit anterior, descoperit într-o groapă de gunoi, a rămas singura urmă a palatului. Patruzeci de schelete, unele dezmembrate sau cu arme înfipite în ele, au fost aruncate într-un șanț, iar o parte dintre mormintele cele mai mari au fost prădate. Taosi s-a redus la jumătate, iar la o distanță de numai câțiva kilometri s-a născut un alt oraș mare.

Unul dintre aspectele frustrante ale arheologiei este că adesea vedem rezultatele activităților desfășurate de oameni, dar nu și motivele. Putem broda multe povești (Barbarii au incendiat Taosi! Războiul civil a distrus Taosi! Luptele interne au sfâșiat Taosi în două! Noii vecini au devastat Taosi! și așa mai departe), dar rareori putem spune care a fost adevărul. În acest caz, cel mai bun lucru pe care îl putem face este să constatăm că prăbușirea așezării de la Taosi a făcut parte dintr-un proces mai amplu. În anul 2000 î.Hr., și cele mai mari așezări din Shandong fuseseră abandonate, iar în nordul Chinei populația cunoștea un declin – firește, în aceeași perioadă în care seceta, foametea și colapsul politic măcinau Egiptul și Mesopotamia. Să fi provocat schimbarea de climă o criză în întreaga Lume Veche?

Dacă Taosi ar fi înregistrat nivelul revărsărilor cu un instrument precum nilometrul egiptean sau dacă arheologii chinezi ar fi efectuat studii micromorfologice asemenea celor de la Tell Leilan, în Siria, poate am fi reușit să răspundem, dar asemenea dovezi nu există. Am putea căuta informații în textele literare scrise după 2.000 de ani de la aceste evenimente, deși, la fel ca în cazul povestirilor despre regii înțelepți, nu

ne putem da seama cât de multe știau de fapt autorii lor despre vremuri atât de îndepărtate.

„În timpul stăpânirii lui Yu”, se spune în *Primăverile și toamnele domnului Lü*, „sub cer existau zece mii de *guo*”¹⁰. Traducând termenul *guo* ca „zonă de dominanță”, o formațiune politică de mici dimensiuni, constituită într-un oraș împrejmuit cu ziduri, mulți arheologi consideră că aceasta este o descriere foarte bună a situației din Valea Fluviului Galben între anii 2500 și 2000 î.Hr. Mai departe, unii cercetători susțin că a existat într-adevăr un rege numit Yu, care a pus capăt epocii celor 10.000 de *guo*, instituind asupra lor autoritatea unei dinastii Xia. Sursele literare invocă chiar o cauză climatică, dar, în locul furtunilor de nisip asemenea celor din Mesopotamia, acestea vorbesc despre ploi torențiale care aveau loc în nouă ani dintr-un deceniu, motiv pentru care Yu trebuise să dreneze valea Fluviului Galben. Cu siguranță, cam așa trebuie să se fi petrecut. Până acum două decenii, când a început să sece în unele locuri, Fluviul Galben era frecvent numit de oameni „amărăciunea Chinei”, fiindcă în majoritatea anilor se revărsa și își schimba cursul, în medie, o dată la fiecare secol, sărăcind sau omorând țăranii cu miile.

Poate că povestea lui Yu se bazează pe o catastrofă reală petrecută în jurul anului 2000 î.Hr. Sau poate este doar o legendă. Pur și simplu nu știm. Și de această dată, în timp ce cauzele schimbării rămân obscure, consecințele sunt clare. Până în anul 2000 î.Hr., orașele din Shandong și din valea râului Fen și-au revenit (la Taosi s-a ridicat chiar o platformă înaltă de șase metri și lungă de șazeci de metri), avantajele înapoierii – atât de importante în istoria Vestului – făcându-se simțite, monumente chiar mai impresionante începând să umple o vale până atunci nesemnificativă, cea a râului Yiluo.

Nu dispunem de suficiente dovezi pentru a cunoaște motivul, dar locuitorii din valea râului Yiluo nu s-au rezumat la imitarea celor din Taosi. Ei au creat un stil arhitectonic complet nou, înlocuind clădirile mari, ușor vizibile și accesibile din orice direcție, care timp de 1.000 de ani fuseseră des întâlnite în nordul Chinei, cu palate închise, având curți

interioare înconjurate de coridoare cu acoperiș, accesul făcându-se doar prin câteva puncte. Palatele erau apoi ascunse în spatele unor ziduri înalte, din pământ compactat. Interpretarea arhitecturii este un demers destul de dificil, dar stilul Yiluo ar putea releva că relațiile dintre conducători și cei conduși s-au schimbat, devenind probabil mai ierarhizate, pe măsură ce conducerea sacerdotală se răspândea în valea râului Yiluo.

Am putea considera că acesta este momentul Uruk al Estului, când o comunitate și-a depășit toți rivalii și a devenit un stat cu conducători care puteau recurge la forță pentru a-și impune deciziile și strânge taxe de la supuși. Comunitatea era Erlitou, care, între anii 1900 și 1700 î.Hr., a explodat, transformându-se într-un adevărat oraș cu 25.000 de locuitori. Mulți arheologi chinezi cred că Erlitou a fost capitala Dinastiei Xia, despre care se spune că a fost întemeiată de regele înțelept Yu. Toți arheologii care nu sunt chinezi au o altă părere, punând în evidență faptul că textele literare încep să se refere la Xia abia la 1.000 de ani după ce Erlitou a fost abandonat. Ei sugerează că probabil Dinastia Xia – la fel ca regele Yu – a fost o născocire. Acești critici îi acuză pe cercetătorii chinezi că sunt, în cel mai bun caz, naivi în fața mitologiei și, în cel mai rău caz, că ar face propagandă în favoarea identității naționale a Chinei moderne, împingându-i originile cât mai departe posibil în Antichitate. Nu este de mirare că aceste dispute devin neplăcute.

În mare măsură, controversa depășește cadrul problemelor pe care le punem în discuție aici, dar nu o putem evita în întregime. În ceea ce mă privește, tind să cred că a existat într-adevăr o Dinastie Xia cu capitala la Erlitou, chiar dacă povestirile despre Yu sunt în majoritatea lor legende. Așa cum vom vedea în subcapitolul următor, de fiecare dată când îi putem verifica, reiese că istoricii chinezi ulteriori au transmis destul de bine numele. Nu îmi pot imagina că Yu și Dinastia Xia au fost inventate chiar în întregime.

Însă oricare ar fi adevărul, Yu, Dinastia Xia sau oricine a domnit la Erlitou a putut impune realizarea unor lucrări la o nouă dimensiune, construind un șir de palate și poate un templu ancestral, înălțate pe

platforme din pământ compactat și înconjurate de coridoare după noul stil. Realizarea unei platforme, cea pe care se află Palatul I, trebuie să fi necesitat aproximativ 100.000 de zile de lucru. Cam la o jumătate de kilometru de aceasta, arheologii au descoperit urme ale activităților de turnare a bronzului – zgură, creuzete și matrițe – împrăștiate pe o suprafață de aproape un hectar. Cuprul era cunoscut din anul 3000 î.Hr., dar a rămas mult timp o noutate, fiind utilizat mai ales pentru bibelouri. Când a fost întemeiat Erlitou, în jurul anului 1900 î.Hr., armele din bronz erau încă rare, iar piatra, osul și cochiliile au rămas materialele obișnuite ale uneltelor agricole mult timp după începutul primului mileniu î.Hr. Astfel, turnătoria de la Erlitou reprezenta un salt înainte față de activitățile meșteșugărești anterioare. Aceasta producea arme și unelte pentru meseriași, ceea ce trebuie să fi contribuit la succesul orașului, dar și obiecte rituale remarcabile – clopote asemenea celor create anterior la Taosi, aplice cu încrustații din turcoaz reprezentând ochi, animale, coarne și vase rituale cu un diametru de 30 de centimetri sau chiar mai mult. Formele inventate la Erlitou (vasele *jia* cu trei picioare, cazanele *ding*, cupele *jue* pentru turnat lichide, urciorele *he* pentru încălzirea vinului) au devenit pentru Est amplificatoarele supreme ale mesajelor religioase, înlocuind obiectele *cong* din jad și dominând ritualurile următorului mileniu.

Aceste vase remarcabile au fost descoperite doar la Erlitou, iar dacă Chang avea dreptate când susținea că autoritatea regală se întemeia pe pretențiile regelui de a se situa la intersecția dintre această lume și cea supranaturală, vasele rituale din bronz erau probabil la fel de importante pentru puterea de la Erlitou precum erau săbiile din bronz. Regele din Erlitou avea cel mai puternic amplificator. Cei care domneau asupra câte unui *guo* mai mic au ajuns probabil la concluzia că merita să coopereze cu un om pe care spiritele îl auzeau atât de bine.

Dar pentru rege, vasele din bronz trebuie să fi reprezentat, deopotrivă, un instrument și o durere de cap. Erau extrem de scumpe, necesitau armate de meșteșugari și tone peste tone de cupru, cositor și combustibil – toate disponibile în cantități mici în valea râului Yiluo. În

afară de faptul că se constituise ca un mic regat (judecând după forma așezărilor, unii arheologi estimează că acesta se întindea pe o suprafață de aproximativ 3.000 de kilometri pătrați), Erlitou trimisese probabil coloniști pentru a obține materii prime. Dongxiafeng, de exemplu, situat în vest, la 150 de kilometri de Erlitou, pe dealuri cu zăcămintele bogate din cupru, are ceramică în stilul celei de la Erlitou și mormane mari de deșeuri rezultate din topirea cuprului, însă nu și palate, morminte bogate ori matrițe de turnătorie pentru producerea vaselor, ca să nu mai vorbim de vase în sine. Poate că arheologii au săpat în locurile nepotrivite, dar au efectuat prospecțiuni în zonă mult timp. Cel mai probabil, cuprul era extras și rafinat la Dongxiafeng, apoi trimis la Erlitou – primul regim colonial al Estului.

Strămoșul-șef

Înapoierea poate avea avantaje, dar are și dezavantaje, printre care nu în ultimul rând faptul că, îndată ce o periferie încearcă să pătrundă într-un centru mai vechi, se confruntă cu alte periferii, care, la rândul lor, se străduiesc să pătrundă în centru. În anul 1650 î.Hr., Erlitou era cel mai încântător oraș din Est, în ale cărui temple sclipeau căldări de bronz și răsunau clopoței și clopote, dar o simplă călătorie de o zi dincolo de Fluviul Galben l-ar fi purtat pe orășeanul aventuros într-o lume violentă, cu fortărețe și căpetenii ce se războiau între ele. Două schelete descoperite într-o groapă, la numai 60 de kilometri de orașul cel mare, prezintă semne inconfundabile de scalpare.

Relațiile dintre Erlitou și acest ținut sălbatic trebuie să fi fost oarecum asemănătoare celor dintre imperiul Akkadian al Mesopotamiei și amoriți, comerțul și raidurile fiind profitabile pentru ambele părți – până când ceva a stricat echilibrul. Tulburarea din Est apare sub forma unei fortărețe numite Yanshi, construită în jurul anului 1600 î.Hr. la numai opt kilometri de Erlitou. Potrivit unor surse literare ulterioare, aproximativ în acea vreme un grup nou, Shang, a răsturnat Dinastia Xia. Vestigiile cele mai timpurii de la Yanshi îmbină stilul materialelor de la Erlitou cu

tradițiile din nordul Fluviului Galben, iar majoritatea arheologilor (de data aceasta și mulți care nu sunt de origine chineză) sunt de părere că Dinastia Shang a traversat Fluviul Galben în jurul anului 1600 î.Hr., a înfrânt Erlitou și a construit orașul Yanshi pentru a-și domina dușmanii umiliți, dar mai elevați. Yanshi a înflorit, devenind un oraș mare, pe măsură ce Erlitou decădea. Dar aproximativ în anul 1500 î.Hr., regii Dinastiei Shang, hotărând probabil că nu era cazul să își privească foștii inamici de aproape, s-au mutat cu 80 de kilometri spre est, în noul oraș Zhengzhou.

Se pare că tot ceea ce putea fi făcut la Erlitou, putea fi făcut încă și mai bine la Zhengzhou, sau cel puțin la dimensiuni mai mari. Zhengzhou avea un oraș interior aproape la fel de mare ca Erlitou, dar și suburbiile întinse pe o suprafață de un kilometru pătrat și jumătate, fiecare dintre acestea fiind împrejmuită de propriul zid enorm din pământ compactat. Potrivit unei estimări, lucrările de construcție au durat opt ani și a fost nevoie de 10.000 de muncitori. „Loveau pământul cu un huruit”, spune un poem ulterior despre construirea unui asemenea zid, „Îl băteau c-o bufnitură surdă./ Loveau zidurile cu plesnete aprige,/ Le despărțeau și le ciopleau cu un răpăit ușor”¹¹. Zhengzhou răsună probabil de huruituri, bufnituri, plesnete și răpăituri. De asemenea, orașul avea nevoie de mai multe topitorii de bronz, numai una dintre acestea lăsând în urmă trei hectare de deșeuri. Vasele rituale de la Zhengzhou continuau tradiția celor de la Erlitou, dar, firește, erau mai mari. Un cazan din bronz, îngropat în grabă aproximativ în anul 1300 î.Hr. (probabil în timpul unui atac), avea o înălțime de aproape un metru și cântărea peste 90 de kilograme.

De asemenea, Zhengzhou a extins colonialismul celor de la Erlitou. La o distanță de peste 600 de kilometri, dincolo de fluviul Yangtze, minerii despicau văile din Tongling în căutare de cupru, săpând o sută de puțuri căptușite cu scânduri, desfigurând peisajul cu 300.000 de tone de zgură. Obiectele pe care le-au lăsat în urma lor (atât de bine păstrate, încât arheologii le-au găsit chiar uneltele din lemn și bambus și rogojinile pe care dormeau) sunt exact la fel ca acelea din capitala Dinastiei Shang.

Când, după anul 3500 î.Hr., cultura materială în stilul celei de la Uruk s-a răspândit în Mesopotamia, unele așezări arătau ca niște clone ale Urukului, chiar și în privința planului străzilor. În mod asemănător, la Panlongcheng, de cealaltă parte a rutei celei mai ușoare dinspre Tongling spre centrul ținutului controlat de ei, coloniștii Shang au construit un fel de Zhengzhou în miniatură, cu palate, morminte bogate și vase rituale din bronz realizate într-un stil Shang perfect dezvoltat.

Însă, pentru noi, Dinastia Shang capătă viață abia în jurul anului 1250 î.Hr. Potrivit legendei, în 1899 (adică d.Hr.), o rudă a lui Wang Qirong, directorul Academiei Imperiale de la Beijing, s-a îmbolnăvit de malarie și a trimis un servitor să cumpere o carapace descompusă de broască-țestoasă, un remediu chinezesc tradițional⁴⁹. Ruda bolnavă a lui Wang era o persoană educată și, când a văzut un șir de simboluri scrijelite pe carapacea pe care i-o adusese servitorul, a bănuț că se afla în fața unei forme vechi de scriere chineză. I-a trimis carapacea lui Wang, pentru a afla și părerea lui, iar acesta a fost de părere că inscripția data din perioada Dinastiei Shang.

Cumpărând mai multe carapace, Wang a înregistrat progrese rapide în descifrarea simbolurilor, dar nu suficient de rapide. În vara anului 1900, mânia față de occidentali a dus la declanșarea Răscoalei Boxerilor. Împărăteasa văduvă i-a sprijinit pe rebeli și i-a numit pe demnitarii imperiali, printre care se număra și Wang, în fruntea milițiilor. Boxerii au luat cu asalt cartierul legațiilor străine, dar la Beijing au sosit 20.000 de trupe străine – japonezi, ruși, britanici, americani și francezi. Prinși în vârtejul dezastrului și cu viața distrusă, Wang, soția și nora lui s-au otrăvit și au sărit într-o fântână.

Oasele cu inscripții ale lui Wang au ajuns în mâinile unui vechi prieten al său. După un deceniu și el era mort, după ce căzuse în dizgrație și fusese exilat în pustiurile din vestul Chinei, dar în 1903 a reușit să publice inscripțiile sub forma unei cărți. Aceasta a declanșat o frenezie a

⁴⁹ Spun „potrivit legendei” fiindcă se povestește că pista care a condus spre Zhoukoudian, marele sit preistoric prezentat în capitolul 1, ar fi început în același an în mod oarecum asemănător, când un naturalist german, blocat la Beijing din cauza tulburărilor sociale, și-a dat seama că un „os de dragon” din prăvălia unui farmacist era, de fapt, un dinte uman străvechi. Coincidența este oarecum suspectă.

oaselor. Cercetători străini și indigeni se întreceau în a cumpăra carapace de broaște-țestoase. Pentru fiecare cuvânt inscripționat se ofereau 100 de grame de aur, într-o vreme când muncitorii din Beijing câștigau doar patru grame pe zi. Vestea proastă este că, în felul acesta, s-a declanșat o febră a săpăturilor ilegale, bande înarmate încăierându-se pe plantațiile de cartofi pentru fragmente de carapace antice. Dar vestea bună a fost extraordinară. Nu numai că Wang avusese dreptate când crezuse că pe carapacele și oasele carbonizate se aflau cele mai vechi texte ale Chinei, dar acestea pomeneau și numele regilor care corespundeau exact celor enumerați de istoricul din secolul I î.Hr. Sima Qian drept ultimii domnitori ai Dinastiei Shang.

Negustorii de antichități au încercat să păstreze secretul asupra locului din care proveneau oasele, dar în curând toată lumea a aflat că acestea erau aduse din satul Anyang, iar în 1928, guvernul chinez a lansat primele săpături arheologice oficiale de acolo. Din păcate, imediat au apărut aceleași probleme ca în cazul excavațiilor de la Zhoukoudian pentru Omul din Pekin. Căpeteniile locale și bandiții și-au purtat luptele pe acel teritoriu, tâlharii de morminte cu pistoale artizanale au intrat în schimburi de focuri cu poliția, iar armata japoneză a încercuit zona. Cel mai mare număr de inscripții descoperit vreodată a fost găsit într-o fosă care conținea 16.000 de oase cu numai o oră înainte de încheierea sezonului arheologic din 1936. Arheologii s-au străduit să obțină încă patru zile și nopți pentru a scoate obiectele din pământ, conștienți că s-ar fi putut să nu mai iasă la suprafață niciodată. Multe dintre descoperirile lor au dispărut în cei zece ani de război care au urmat, dar vasele din bronz și inscripțiile au ajuns în Taiwan după venirea la putere a comuniștilor, în 1949. Și toate eforturile nu au fost în zadar. Săpăturile de la Anyang au schimbat istoria timpurie a Chinei.

Săpăturile au arătat că Anyang a fost ultima capitală a Dinastiei Shang, întemeiată în jurul anului 1300 î.Hr. Așezarea împrejmuită cu ziduri, localizată abia în 1997, se întindea pe o suprafață de aproape cinci kilometri pătrați, dar, ca la Zhengzhou, suburbiile acopereau un teritoriu mult mai mare. Templele, cimitirele și topitoriile de bronz se

desfășurau pe alți 19 kilometri pătrați, o suprafață egală cu o treime din Manhattan. O topitorie, excavată în anul 2004, se întindea pe 16 kilometri, dar în centrul acestui peisaj acoperit cu vestigii ale unor lăcașuri de cult, dominând ceea ce consemnau inscripțiile, se afla o activitate diferită: efortul regilor de a-și măguli strămoșii, astfel încât aceștia să îi ajute.

Inscripțiile scoase la lumină încep în timpul îndelungatei domnii a regelui Wuding (1250-1192 î.Hr.) și, din informațiile pe care le cuprind, putem deduce ritualurile care au condus la crearea lor. Regele le punea întrebări strămoșilor, invocându-le spiritele din mormintele cele mari aflate de cealaltă parte a râului care traversa Anyangul. Apăsând pe o carapace sau pe un os cu un băț încins, interpreta crăpăturile produse, apoi specialiștii înscriau rezultatele pe „osul oracol”.

Ritualurile l-au transformat pe Wuding în strămoșul-șef ce organiza petreceri pentru spiritele regilor recent decedați și le oferea prilejul să devină gazdele propriilor lor strămoși, care, la rândul lor – pentru probleme cu adevărat importante – reuniau toate spiritele, până la Di, marele zeu. Ideea că țestoasa cea tăcută putea face auzite vocile strămoșilor avea probabil o vechime de 6.000 de ani și provenea din locuri ca Jiahu, despre care am vorbit în capitolul 2, dar, firește, regii Dinastiei Shiang au amplificat-o și au îmbunătățit-o. Arheologii au descoperit la Anyang peste 200.000 de oase-oracol, iar David Keightley, principalul specialist occidental care a studiat inscripțiile, estimează că, de fapt, fuseseră realizate aproximativ două, până la patru milioane, pentru care se folosiseră 100.000 de broaște-țestoase și de boi. Ritualurile includeau și beția, probabil pentru a le induce regilor și ghicitorilor o stare prielnică dialogului cu spiritele.

Regii Dinastiei Shang încercau să le facă pe plac spiritelor cu funeralii spectaculoase care să marcheze trecerea predecesorilor lor spre lumea strămoșilor. S-au descoperit opt morminte regale, câte unul pentru fiecare rege din perioada cuprinsă între anii 1300 și 1076 î.Hr., și un al nouălea neterminat pentru Di Xin, ce se afla încă pe tron la căderea dinastiei, în 1046. Toate au fost prădate, dar cimitirele au rămas

impresionante – nu atât pentru cele câteva mii de tone de pământ cărate pentru fiecare mormânt, ceea ce era infim după standardele egiptene, cât pentru adevărata specialitate funerară a Dinastiei Shang: violența.

Literatura chineză antică vorbește despre oameni care îi „urmau în moarte” pe cei aparținând elitei, dar nimic nu i-a pregătit pe arheologi pentru ceea ce au găsit la Anyang. În mormântul 1001, probabil locul de veci al lui Wuding, se aflau aproximativ 200 de trupuri – dintre care 9 pe fundul gropii, fiecare în propria sa fosă, având alături un câine mort și o lamă de bronz ruptă în mod intenționat, 11 pe o bordură din jurul gropii, între 73 și 136 (este greu de spus, fiindcă trupurile au fost ciopârțite) împrăștiate pe platforme din mormânt și alte 80 pe suprafața de lângă mormânt. Lângă morminte au fost identificate aproximativ 5.000 de fose pentru sacrificii, conținând, în general, mulți oameni uciși (majoritatea bărbați, unii cu încheieturile afectate de munca grea) și animale (de la păsări, la elefanți). Nici cei osândiți nu piereau ușor. Unii erau decapitați, altora li se tăiau membrele sau erau secționati în două în dreptul mijlocului, iar alții au fost găsiți contorsionați, fără îndoială, după ce fuseseră înmormântați de vii.

Cifrele sunt copleșitoare. Oasele-oracol menționează 13.052 de sacrificii rituale și, dacă Keightley are dreptate când susține că s-au descoperit doar 5-10% dintre inscripții, trebuie să fi pierit în total un sfert de milion de oameni. Calculând în medie, aceasta ar însemna patru sau cinci pe zi, zilnic, timp de 150 de ani. Dar, în realitate, erau strânși la marile funeralii însoțite de orgii cu măceluri, țipete și morți, în timpul cărora în cimitire literalmente curgeau râuri de sânge. Aproape 3.000 de ani mai târziu, regii azteci din Mexic duceau războaie special pentru a lua prizonieri cu care să își hrănească zeul însetat de sânge, Quetzalcoatl. Dinastia Shang făcea probabil același lucru pentru strămoșii săi, îndreptându-se în special împotriva celor pe care îi numeau Qiang, peste 7.000 dintre aceștia fiind enumerați ca victime pe oasele-oracol.

Wuding și confracții lui, asemenea marilor regi din Vest, vorbeau cu spiritele dintr-o altă lume, în timp ce se ocupau de morții din această lume. Asocierea dintre venerarea religioasă și război îi făcea regi, iar funeraliile care îi transformau pe regi în strămoși erau încărcate de un simbolism marțial. Chiar și după ce a fost prădat, mormântul 1004 (probabil al regelui Lin Xin, care a murit în jurul anului 1160 î.Hr.) cuprindea încă 731 de vârfuri de lance, 69 de securi și 141 de coifuri de luptă, iar când Wuding îi vorbea direct marelui zeu Di, tema era în general lupta. „Crăpătură din ziua patruzeci și unu, când a ghicit Zheng”, spune un os-oracol tipic. „Dacă îl atacăm pe Mafang, Di ne va oferi ajutor.”¹²

După standardele vestice, armatele Dinastiei Shang erau mici. Cea mai mare menționată pe oasele-oracol era de 10.000 de oameni, doar o treime din cea a armatei lui Ramses la Kadesh. Toponimele din inscripții sugerează și faptul că Wuding administra direct o fâșie destul de îngustă de pe Fluviul Galben, plus câteva colonii îndepărtate, ca Panlongcheng. Se pare că nu conducea un stat integrat, plătitor de taxe, administrat birocratic, așa cum era Egiptul, ci un grup mai liber de aliați care își trimiteau tributul la Anyang – vite, cai albi, oase și carapace pentru divinații și chiar oameni pentru sacrificii.

Sima Qian, istoricul din secolul I î.Hr. care i-a enumerat pe regii Dinastiei Shang, a făcut ca istoria timpurie a Chinei să pară simplă. După regii înțelepți, care au culminat cu Yu, săpătorul de șanțuri, a urmat Dinastia Xia, apoi Dinastia Shang, succedată de Dinastia Zhou (cele trei dinastii ale Proiectului Cronologiei celor Trei Dinastii). Apoi China s-a dezvoltat și nu mai merita menționat nimic. Dar, în timp ce arheologia a arătat că Erlitou și Anyang nu au avut egal la vremea lor, a demonstrat de asemenea că relatarea lui Sima Qian simplificase prea mult lucrurile. Asemenea egiptenilor și babilonienilor, Dinastiile Xia și Shang au avut relații cu zeci de state învecinate.

Arheologii abia au început să scoată la lumină vestigiile impresionante ale acestor state, în special în sudul și estul Chinei. Până în 1986 nu se știa prea bine faptul că, în jurul anului 1200 î.Hr., un regat

prosper înflorise pe fluviul Yangtze mult în amonte, la Sichuan. Apoi însă arheologii au descoperit două fose pline de comori la Sanxingdui: zeci de clopote din bronz, câteva statui înalte de aproape doi metri, reprezentând bărbați cu coroane și ochi imenși, privind fix, precum și „copaci ai spiritului”, minuțios realizați din bronz, de două ori mai înalți decât statuile, cu ramurile încărcate de fructe, frunze delicate și păsări din metal. Arheologii dăduseră peste un regat uitat. Iar în 2001, un alt oraș important a fost scos la lumină în apropiere, la Jinsha. După unele estimări, jumătate dintre construcțiile de case și de autostrăzi din lume în perioada deceniilor al doilea și al treilea ale secolului XXI vor fi realizate în China și, în aceste condiții, este greu de anticipat ce vor mai afla arheologii salvatori care se străduiesc să fie cu un pas înaintea buldozerelor și excavatoarelor.

Ne vine ușor să ne gândim la hitiți, asirieni și egipteni ca fiind popoare diferite, fiindcă textele antice le-au păstrat limbile distincte și fiindcă suntem obișnuiți ca Vestul să fie divizat în numeroase state naționale. Dar în Est, cronologia lui Sima Qian, potrivit căreia identitatea chineză s-a născut odată cu Dinastia Xia și a radiat apoi spre exterior, ne îndeamnă atât de mult să credem că aceste state timpurii, care astăzi sunt cuprinse într-o națiune modernă unică, au fost „dintotdeauna” chineze. În realitate, probabil că Estul și Vestul au avut rețele oarecum similare de state, situate unele lângă altele, împărtășind unele credințe, practici și modele culturale și deosebindu-se în privința altora. Aveau relații comerciale, se luptau sau erau în competiție și se extindeau. Pe măsură ce dispunem de tot mai multe dovezi, procesele prin care dezvoltarea socială a cunoscut un curs ascendent în Est și în Vest par tot mai asemănătoare. Probabil că la Anyang exista cândva o sală din lemn unde se păstrau mesaje înscrise pe mătase și bambus, asemenea celor înscrise pe tabletele de argilă la Amarna, în Egipt, și care consemnau corespondența diplomatică cu alți conducători străini care vorbeau alte limbi. Poate că regele din Jinsha îl numea pe Wuding „frate” când făceau schimb de păreri dacă să îi trateze pe conducătorii din Shandong ca pe egali lor. Și poate că Wuding a aranjat chiar să trimită drept mireasă la o

curte neînsemnată de pe fluviul Yangtze vreo prințesă Shang neștiutoare, iar acolo, departe de familie și de cei iubiți, să se ofilească și să nască copii. Nu vom ști niciodată.

Destrămarea

Aș vrea să-i readuc în poveste pe extratereștrii lui von Däniken. Chiar dacă decăderea Egiptului și a Mesopotamiei după anul 2200 î.Hr. i-ar fi luat pe extratereștrii prin surprindere, așa cum am sugerat anterior, nu ar fi simțit decât satisfacție dacă ar fi revenit cu farfuria lor zburătoare pe orbita lumii lui Wuding și a lui Ramses al II-lea în anul 1250 î.Hr. În această perioadă, activitatea lor chiar părea să fi dat roade. Dezvoltarea socială atinsese, în indice, 24 de puncte, aproape de trei ori mai mult decât în anul 5000 î.Hr.

Egipteanul sau mesopotamianul obișnuit valorifica probabil 20.000 de kilocalorii pe zi, față de 8.000 în jurul anului 5000 î.Hr., iar orașele mari, ca Teba, din Egipt, ori Babilonul aveau 80.000 de locuitori. Existau mii de scribi educați și biblioteci în curs de dezvoltare. Armatele cele mai mari aveau și 5.000 de care de luptă și se putea presupune, pe bună dreptate, că unul dintre state (Egiptul sau poate hitiții) își va crea cât de curând un imperiu de dimensiunea unui centru. În Italia, Spania și dincolo de acestea se vor dezvolta noi state, cu propriile palate, temple și regi asemănători zeilor. Apoi, imperiul din centru le va înghiți și pe acestea, până când o țară mare va umple toată harta reprezentată în figura 4.3. Estul va continua să meargă pe urmele dezvoltării vestice, dar la un decalaj de un mileniu sau două. Va trece probabil prin aceleași tulburări ca Vestul, iar Vestul, la rândul său, va avea de înfruntat noi dificultăți. Dar, ca în episoadele anterioare, toate acestea nu vor încetini prea mult tendința ascendentă a dezvoltării sociale. Vestul își va menține supremația, după câteva mii de ani va descoperi combustibilii fosili și va ajunge să domine la nivel global.

Astfel, când aproape fiecare oraș important din centrul vestic, începând din Grecia și sfârșind cu ceea ce numim astăzi Fâșia Gaza, a

fost cuprins de flăcări în jurul anului 1200 î.Hr., extraterestrii trebuie să fi presupus că era tot o tulburare, ca în anul 2200 sau în 1750 î.Hr. – una de proporții, cu siguranță, dar fără a constitui un motiv serios de îngrijorare pe termen lung. Chiar atunci când dezastrul s-a abătut asupra palatelor atât de brusc încât scribii nu prea au mai avut timp să îl consemneze, extraterestrii nu au avut insomnii.

O tăbliță de lut neobișnuită, datând aproximativ din anul 1200 î.Hr., descoperită în ruinele palatului de la Pylos, în Grecia, începe cu câteva cuvinte de rău augur: „paznicii supraveghează coastele”¹³. O altă tăbliță, din același loc, scrisă evident în grabă, pare să descrie sacrificii umane menite să împiedice o situație extremă, dar se încheie apoi brusc. La Ugarit, un oraș comercial prosper de pe coasta siriană, arheologii au descoperit un set de scrisori imprimate în lut, așezate într-un cuptor de scribii care voiseră să le usuce înainte de a le arhiva. Ugaritul a fost devastat înainte ca vreunul dintre ei să se poată întoarce pentru a lua inscripțiile. Aceste mesaje din vremea când orașul era pe moarte constituie o lectură macabră. Unul este din partea regelui hitit, care cere disperat alimente: „e o problemă de viață și de moarte!”. În altul, regele Ugaritului scrie că, în timp ce trupele și corăbiile lui pleaseră să-i sprijine pe hitiți, „corăbiile dușmanului au ajuns până aici; mi-au ars orașele și mi-au adus nenorociri în țară”¹⁴.

În toată țara s-a lăsat întunericul, dar, atât timp cât Egiptul se menținea pe poziții, mai exista o speranță. Într-un templu pe care l-a construit în cinstea sa, faraonul Ramses al III-lea a montat o inscripție care pare să preia povestea de la Ugarit: „Țările străine au creat o conspirație în insulele lor”, se spune în inscripție. „Niciun ținut nu se poate opune armelor lor.”¹⁵ Acești străini – Popoarele Mării, după cum îi numește Ramses – i-au supus pe hitiți, au cucerit Ciprul și Siria. Acum, în 1176 î.Hr., au pornit împotriva Egiptului. Dar nu i-au făcut față regelui-zeu:

Le-a pierit seminția celor ce au ajuns la hotarele mele, inimile și sufletele lor au pierit pe veci... Au fost târâți, încercuiți, îngenuncheați

pe țărm, uciși și strânși în mormane... Am făcut ca ținuturile [lor] să [nici] nu mai pomenească de Egipt. Căci atunci când îmi pronunță numele pe pământul lor, îi mistuie focul¹⁶.

E posibil ca Popoarele Mării pomenite de Ramses al III-lea să fi fost și răufăcătorii din incidentele de la Pylos și Ugarit. După cum spune Ramses, printre aceștia se numărau Shrdn, Shkrsh, Dnyn și Prst. Hieroglifele egiptene nu notau vocalele, iar pentru arheologi, identificarea persoanelor la care se referă aceste nume constituie o muncă artizanală. Cei mai mulți sunt de părere că Shrdn se pronunța „sherden” și era unul dintre vechile nume sub care erau cunoscuți sardinezii, iar Shkrsh erau shekleshii, termenul egiptean pentru sikeli (sicilieni). Cuvântul Dnyn este mai puțin clar, dar i-ar putea desemna pe danaani, denumire pe care Homer o va utiliza ulterior cu referire la greci. Cât despre Prst, lucrurile sunt ceva mai limpezi: cuvântul înseamnă „Peleset” – numele egiptean al filistenilor, bine cunoscuți din Biblie.

Acesta este un adevărat cocteil de popoare mediteraneene, iar istoricii nu încetează să dezbată motivul pentru care au ajuns în Delta Nilului. Atestările sunt lacunare, dar unii arheologi insistă asupra dovezilor conform cărora, după anul 1300 î.Hr., în toate zonele centrului vestic, temperaturile erau mai ridicate, iar precipitațiile sub formă de ploaie, mai reduse. Seceta, sugerează ei, a relansat scenariul din anul 2200 î.Hr., cu migrații și prăbușiri ale unor state. Alții sunt de părere că o serie de cutremure au provocat turbulențe în centru, creând situația prielnică pentru jafuri și raiduri dincolo de frontieră. Au apărut și o serie de schimbări în modul în care se luptau oamenii. Săbiile noi pentru despicați și lăncile încă și mai periculoase au devenit probabil pentru mulțimea dezordonată și insuficient echipată a infanteriei din periferii armele de care aveau nevoie pentru a înfrânge armatele strălucitoare, dar mai puțin mobile, ce dispuneau de care de luptă. Este posibil ca seceta să fi jucat la rândul său un rol însemnat. În anul 1320 î.Hr., o epidemie cumplită s-a răspândit din Egipt în ținutul hitiților. „Tărâmul hitiților, tot, e pe moarte”, se spunea într-o rugăciune, numai că textele

care s-au păstrat nu mai menționează apoi epidemia. Dacă ar fi fost vorba într-adevăr de o epidemie, aceasta ar fi apărut din nou în textele din perioadele cu mai multe atestări documentare. În anul 1200 î.Hr., se pare că populațiile din centru au scăzut.

Crudul adevăr este că nu cunoaștem cauzele exacte ale crizei, chiar dacă dinamica acesteia pare destul de clară: o schimbare bruscă a relațiilor dintre centru și frontierele în expansiune ale acesteia. Așa cum se întâmplase deseori înainte, expansiunea a fost o sabie cu două tăișuri. Pe de o parte, noua frontieră din Mediterană a încurajat dezvoltarea socială, dar, pe de altă parte, a dezvăluit noi avantaje ale înapoierii și a declanșat tulburări – migrații, mercenari și noi tactici greu de ținut sub control – care au constituit o provocare pentru ordinea instituită. Iar în secolul al XIII-lea î.Hr. se pare că marile puteri din centru au început să piardă controlul asupra frontierei pe care o stabiliseră.

Fie că au fost supuși unui factor de presiune ori de atracție, fie că forța motrice a constat în schimbarea de climă, cutremure, schimbări ce au avut loc pe câmpul de luptă sau epidemii, oamenii au început să se îndrepte spre centru într-un număr copleșitor de mare. Încă din anul 1220 î.Hr., Ramses al II-lea a fortificat granițele Egiptului, stabilind migranții în orașe supuse unui control atent sau înrolându-i în armata sa, dar o asemenea măsură nu era suficientă. În 1209 î.Hr., faraonul Merneptah a trebuit să lupte nu numai cu popoarele Sherden și Sheklesh, cu care Ramses al III-lea se va confrunta din nou în anul 1170 î.Hr., ci și cu libienii și cu cei numiți Akaiwasha – poate aheii din Grecia? –, care și-au unit forțele pentru a declanșa un atac împotriva Egiptului dinspre Est.

Victoriosul Merneptah și-a trecut pe răboj moartea unor dușmani, înregistrând cu bucurie că a retezat 6.239 de penisuri circumcise, dar chiar în timp ce le număra, nordul era cuprins de furtună. Orașe grecești, hitite și siriene erau în flăcări. Legende ulterioare vorbesc despre migrația spre Grecia care a avut loc în această perioadă, iar arheologia oferă indicii și pentru mișcarea de migrație spre exterior. Obiectele de ceramică descoperite în jurul Gazei, unde filistenii s-au stabilit în secolul

al XII-lea î.Hr., sunt aproape identice cu vasele din Grecia, ceea ce sugerează că filistenii au fost inițial refugiați greci, iar în Cipru s-au stabilit chiar mai mulți greci.

Migrația trebuie să se fi amplificat pe măsură ce oamenii dislocați li se alăturau refugiații din zonele devastate. Pare să fi fost o mișcare diformă, cu jafuri și lupte ce aveau loc pretutindeni în același timp. Aparent, prăbușirea siriană a împins în Mesopotamia poporul numit aramean și, în pofida victoriilor pe care Ramses pretindea că le-a înregistrat, fostele Popoare ale Mării s-au stabilit în Egipt. Asemenea Greciei, Egiptul a cunoscut migrația, atât spre exterior, cât și spre interior. Povestirea biblică a lui Moise și a israeliților care au fugit din Egipt și s-au stabilit în cele din urmă în ținutul numit astăzi Cisiordania reflectă probabil acești ani haotici. Probabil nu este o coincidență faptul că prima referire nebiblică la Israel îi aparține lui Merneptah, care anunța, în inscripția sa din 1209 î.Hr., că a lăsat ținutul „pustiit, sterp de sămânță”¹⁷.

Amploarea migrațiilor începute în deceniul al doilea din secolul al XIII-lea î.Hr. a depășit cu mult tulburările anterioare, dar chiar mult mai târziu, în deceniul al optulea din secolul următor, privind din farfuriile lor zburătoare, extratereștrii ar fi putut crede, pe bună dreptate, că și acest episod se va încheia asemenea celor anterioare. În ultimă instanță, Egiptul nu fusese prădat, iar în Mesopotamia, asirienii își extinseseră de fapt regatul pe măsură ce rivalii lor se restrânseseră. Dar, în secolul al XII-lea, pe măsură ce anii treceau și tulburările continuau, devenea tot mai clar că se petrecea un fenomen complet nou.

În Grecia, palatele distruse după anul 1200 î.Hr. nu au fost reocupate și vechea birocrație a dispărut. Aristocrații destul de bogați și-au menținut unele aspecte ale vechiului mod de viață, adesea mutându-se în locuri ușor de apărat din munți sau de pe mici insule, dar în jurul anului 1125 î.Hr. au suferit un nou val de distrugerii. În timpul studiilor postuniversitare am avut un noroc dublu: nu numai că arheologia era fascinantă, dar mi-am cunoscut și viitoarea soție pe unul dintre șantierul de la aceste situri, cel al fortificației din vârful unei coline de la

Koukounaries, în Insula Paros⁵⁰. Căpetenia acesteia se bucurase de o viață prosperă, o panoramă încântătoare, plaje minunante și un tron împodobit cu intarsii din fildeș, dar în anul 1100 î.Hr. a fost copleșit de dezastru. Sătenii săi au adunat bolovani pe care să-i arunce împotriva atacatorilor și și-au adus animalele în zona împrejmuită cu ziduri (printre ruine am descoperit schelete de măgari), dar au fugit din fața flăcărilor când cineva (nu am aflat niciodată cine) a luat cu asalt citadela. Scene similare au avut loc în întreaga Grece, iar în secolul al XI-lea î.Hr., supraviețuitorii nu își mai construiau decât colibe simple din chirpici. Populația, meșteșugurile și speranța de viață au intrat în declin. Începuse o eră neagră.

Grecia constituia cazul extrem, dar și Imperiul Hitit decăzuse, iar Egiptul și Babilonul făceau eforturi să mențină sub control valurile de migratori și raidurile. Cum sătenii își păăseau ogoarele, foametea se răspândea tot mai mult. Fiindcă agricultorii nu puteau plăti taxe, statele nu își puteau întreține trupele și, fiindcă nu existau trupe, raidurile nu puteau fi respinse, dar o serie de localnici puternici au reușit să își constituie mici fiefuri. Până în anul 1140 î.Hr., Imperiul Egiptean de pe teritoriul actual al Israelului s-a stins. Abandonați de cei ce îi finanțau, soldații au devenit agricultori sau bandiți. „În zilele acelea nu era rege în Israel”, spune Cartea Judecătorilor, relatarea israeliților despre propria lor poveste a prăbușirii, „și fiecare făcea ceea ce i se părea că este cu dreptate”¹⁸.

În anul 1100 î.Hr., Egiptul însuși se fragmenta. Teba s-a desprins de Egipt, imigranții și-au creat principate în Delta Nilului, iar în scurt timp, Ramses al XI-lea, regele-zeu oficial, era condus de propriul prim-ministru, care, de altfel, a preluat tronul în 1069. Multe secole la rând, puțini dintre faraonii obscuri ai Egiptului au mai mobilizat armate mari, au înălțat monumente sau au consemnat multe evenimente.

Asiria, care, mai devreme, păruse a fi marele învingător, a pierdut controlul asupra mediului rural când migrația arameenilor s-a

⁵⁰ Aș dori să-i mulțumesc încă o dată domnului Demetrius Schilardi de la Societatea Arheologică din Atena pentru generozitatea de a ne invita pe șantierul său între anii 1983 și 1989.

intensificat. Până în anul 1100 î.Hr., ogoarele au devenit pârlăoage, vistieria s-a golit, iar foametea afecta tot ținutul. Putem citi informații tot mai lacunare despre această situație, fiindcă birocratii scriau din ce în ce mai puțin, ca după anul 1050 î.Hr. să își oprească brusc însemnările. Pe atunci, orașele Asiriei erau deja pustii, iar imperiul său doar o amintire.

În anul 1000 î.Hr., centrul vestic se contractase. Sardinia, Sicilia și Grecia pierduseră în bună măsură contactul cu restul lumii, iar rămășițele Imperiului Hitit și al celui asirian fuseseră tranșate de o serie de căpetenii. În Siria și în Babilonia au supraviețuit unele orașe, dar acestea nu reprezentau decât o degradare jalnică a unor centre metropolitane din mileniul al doilea î.Hr., precum Ugaritul. În Egipt s-au menținut câteva state mici, dar mai slabe și mai sărace decât mărețul imperiu al lui Ramses al II-lea. Și, pentru prima oară, dezvoltarea socială a înregistrat un curs cu adevărat descendent. Toți indicatorii au scăzut: în anul 1000 î.Hr., oamenii captau mai puțină energie, trăiau în orașe mai mici, mobilizau armate mai slabe și scriau mai puțin decât predecesorii lor din perioada anului 1250 î.Hr. Indicii au scăzut și au revenit la valoarea pe care o avuseseră cu 600 de ani înainte.

Care triumfale, dar nu ale zeilor

În jurul anului 1200 î.Hr., când regele Wuding se afla încă pe tron, elita Dinastiei Shang a găsit încă ceva bun de distrus în timpul funeraliilor: carele. Acestea se regăsesc la Anyang în zeci de morminte din secolele al XII-lea și al XI-lea (inutil să mai adăugăm că alături de ele se află, uciși, caii ce le trăgeau și oamenii ce le foloseau). Carele Dinastiei Shang seamănă atât de mult cu cele apărute în centrul vestic 500 de ani mai devreme⁵¹, încât majoritatea arheologilor sunt de părere că ambele tipuri de vehicule au avut o origine comună, respectiv carele inventate în Kazahstan în jurul anului 2000 î.Hr. În decurs de două sau trei secole, carele au fost adoptate de hurieni și au înclinat balanța puterii în Vest,

⁵¹ Singura diferență importantă se remarcă în privința roților, carele chinezești având mai multe spițe decât cele vestice.

dar a fost nevoie de opt secole pentru ca acestea să străbată o distanță mai mare, pentru a ajunge în valea Fluviului Galben.

Asemenea egiptenilor și babilonienilor, Dinastia Shang a adoptat destul de greu această armă nouă. Trebuie să fi aflat de care de la popoarele numite de ei Gui și Qiang, ce trăiau la nord și la vest de ei, iar oasele-oracol menționează că acești vecini foloseau în luptă asemenea vehicule. Dinastia Shang, în vremea lui Wuding, folosea care, dar numai la vânătoare, și nici atunci cu prea multă pricepere. Cea mai completă relatare descrie cum Wuding și-a rupt carul pe când urmărea niște rinoceri. El a scăpat cu bine, dar un prinț pe nume Yang s-a rănit atât de grav, încât un set întreg de oase-oracol consemnează eforturile de exorcizare a spiritelor care îi provocau durerea. O sută de ani mai târziu, Dinastia Shang folosea carele în lupte, dar, în loc să le grupeze, ca hitiții și egiptenii, le împrăștiu printre soldații de infanterie, probabil pentru ca ofițerii să se deplaseze cu vehiculele printre ei.

Relațiile Dinastiei Shang cu vecinii săi nord-vestici semănau oarecum cu relațiile avute de mesopotamieni cu hurienii și hitiții, 500 de ani mai devreme. La fel ca mesopotamienii, Dinastia Shang avea relații comerciale cu vecinii sau se lupta cu ei, incitându-i pe unii împotriva altora. Unul dintre aceste grupuri, Zhou, este primul inamic menționat pe oasele-oracol, în jurul anului 1200 î.Hr. Grupul apare apoi ca aliat, dar, în 1150 î.Hr., când se pare că locuia în valea râului Wei, le redevine dușman. Oscilând între prietenie și dușmănie cu Dinastia Shang, grupul Zhou pare să fi adoptat și adaptat acele elemente ale culturii Shang pe care le considerau convenabile. În jurul anului 1100 î.Hr. au început să își constituie propriul stat, cu palate, vase de bronz, practici de divinație și morminte bogate. Caii înhămați la carul unui nobil Zhou au fost sacrificați la funeraliile acestuia, în stil Shang, iar regii Zhou se căsătoreau chiar cu prințese Shang. Apoi – la fel ca mesopotamienii, confrunțați cu vecinii lor hurieni și hitiți – Dinastia Shang a scăpat situația de sub control. Grupul Zhou a constituit o alianță a popoarelor din nord-vest, care, în anul 1050 î.Hr., amenința chiar Anyangul, marea capitală Shang.

La fel ca anticele state vestice, cel Shang s-a destrămat destul de repede când lucrurile au început să meargă prost. Oasele-oracol sugerează că dinamica internă a elitei Shang a fost marcată de frământări începând aproximativ cu anul 1150 î.Hr., în urma cărora regele a devenit mai puternic, dar a rămas cu mai puțini susținători din rândul aristocraților. Până în anul 1100 î.Hr., coloniile Shang probabil că au devenit independente și mulți aliați din apropierea centrului (ca grupul Zhou) s-au dezis de acesta.

În 1048 î.Hr., Di Xin, regele Shang, putea încă mobiliza 800 de căpetenii pentru a bloca un atac al populației Zhou, dar doi ani mai târziu situația era complet diferită. Wu, regele Zhou, a strâns 300 de care de luptă și a făcut un ocol, pentru a ataca Anyangul din spate. Un poem probabil contemporan lasă de înțeles că aceste care au jucat un rol decisiv:

*Carele de război străluceau,
Mulțimea celor cu burți albe⁵² era îndârjită,
Ah, acel rege Wu
A năvălit în grabă peste Marele Shang,
Care, până în zori, a implorat să se încheie un armistițiu¹⁹.*

Din Xin s-a sinucis. Wu i-a atras de partea lui pe unii conducători Shang, i-a executat pe alții și l-a lăsat pe fiul lui Di Xin pe tron, ca rege vasal. Înțelegerile politice ale lui Wu se vor confrunta în scurt timp cu probleme, așa cum vom vedea în capitolul 5, dar până în acel moment, decalajul dintre dezvoltarea socială din Est și cea din Vest se va fi redus semnificativ. Vestul avea față de Est un avans de 2.000 de ani în privința agriculturii, a orașelor și a statelor, dar, pe parcursul mileniilor al treilea și al doilea î.Hr., supremația Vestului s-a redus treptat până a ajuns la o diferență de numai o mie de ani.

Încă din anii '20, majoritatea arheologilor occidentali erau de părere că știu motivul pentru care China începuse să recupereze decalajul:

⁵² Este vorba despre cai.

chinezii copiaseră Vestul în aproape toate domeniile (agricultură, ceramică, construcții, metalurgie, utilizarea carelor). Sir Grafton Elliot Smith, un anatomist britanic de la Cairo, era atât de entuziasmat, încât a reușit să confere o faimă proastă așa-numitului complex al Egiptului. Oriunde s-ar fi uitat în lume și orice ar fi privit – piramide, tatuaje, povești despre pitici și giganți –, Elliot Smith vedea copii ale arhetipurilor egiptene, fiind convins că „Copiii Soarelui”²⁰ purtaseră cultura „heliolitică” (a soarelui și a pietrei) în întreaga lume. La urma urmei, a conchis Elliot Smith, suntem cu toții egipteni.

Unele dintre aceste afirmații păreau destul de ridicole chiar la acea vreme, iar din anii '50 arheologia a infirmat constant aproape tot ceea ce susținuse Elliot Smith. Agricultura estică s-a dezvoltat în mod independent. Esticii au folosit ceramica cu mii de ani înaintea vesticilor. Estul și-a avut propria tradiție de construcții monumentale. Chiar sacrificiul uman a fost o invenție estică independentă. Totuși, o serie de elemente importante au ajuns în mod evident din Vest în Est, în primul rând obiectele din bronz. Acel metal, atât de important la Erlitou, apare prima oară în China nu în zona dezvoltată a văii râului Yiluo, ci în Xinjiangul arid și bățut de vânt din nord-vestul îndepărtat, probabil după ce a fost adus prin stepe de oamenii cu trăsături vestice, ale căror morminte din bazinul Tarim le-am menționat anterior. Carele, așa cum am văzut, au ajuns aici probabil în același fel, la numai 500 de ani după ce sosiseră în centrul vestic venind din stepe.

Dar, în timp ce transferul dinspre Vest spre Est explică probabil o parte dintre motivele pentru care China a recuperat din decalaj, de departe cel mai important factor a constatat nu în spiritul de imitație al Estului, ci în colapsul Vestului. În 1200 î.Hr., dezvoltarea socială estică se afla încă în urma Vestului cu 1.000 de ani, însă implozia centrului vestic efectiv a șters tot ce se câștigase timp de șase secole. În anul 1000 î.Hr., punctajul dezvoltării Estului se afla doar la câteva sute de ani în urma celui al Vestului. Marele colaps vestic din perioada cuprinsă între anii 1200 și 1000 î.Hr. a marcat primul punct de cotitură din istoria noastră.

Cavalerii Apocalipsei

Motivul pentru care centrul vestic s-a dezintegrat rămâne totuși unul dintre cele mai mari mistere ale istoriei. Dacă aș fi avut un răspuns cert, firește că l-aș fi menționat până acum, dar, din păcate, dacă norocul nu ne va scoate în cale o serie de dovezi cu totul noi, probabil că nu vom ști niciodată motivul.

Cu toate acestea, este destul de relevant să analizăm sistematic tulburările înregistrate de dezvoltarea socială pe care le-am descris în acest capitol. Tabelul 4.1 sintetizează caracteristicile acestora care mi s-au părut cele mai importante.

Tabelul 4.1. Cavalerii Apocalipsei: dimensiunile atestate ale dezastrelor (3100-1050 î.Hr.)

Data î.Hr.	MIGRAȚI E	DEZINTEGRAREA STATULUI	FOAMET E	BO LI	SCHIMBAREA CLIMEI
Vest :					
3100		X			
2200	X	X	X		X
1750	X	X			
1200	X	X	X	?X	X
Est:					
2300	X	X			
1050		X			

Cunoaștem atât de puține lucruri despre tulburările ce au anihilat expansiunea Urukului în Vest, aproximativ în anul 3100 î.Hr., și a culturii Taosi în Est, aproximativ în anul 2300, încât ar trebui probabil să nu le luăm în discuție, dar celelalte patru cazuri de perturbări se constituie în două perechi. Prima pereche – criza vestică de după anul 1750 î.Hr. și cea estică din jurul anului 1050 – a fost, am putea spune, provocată de oameni. Utilizarea carelor în luptă a înclinat balanța puterii și ambițioșii nou-veniți au pătruns în centru, provocând violențe, migrații și

determinând schimbarea regimului. În ambele cazuri, principalul rezultat a constat în transferul de putere spre fostele grupuri periferice, iar dezvoltarea și-a continuat mișcarea ascendentă.

A doua pereche – crizele vestice din perioadele 2200-2000 și 1200-1000 î.Hr. – a fost complet diferită, cu siguranță pentru că natura a amplificat nebunia umană. În cea mai mare măsură, schimbarea climei nu putea fi controlată de oameni și, cel puțin în parte, constituia cauza foametei din aceste perioade (deși, dacă avem în vedere povestirea biblică despre Iosif, a contribuit și planificarea precară). Cum această a doua pereche de tulburări a fost mult mai gravă decât prima, am putea ajunge la o concluzie preliminară: când cei patru cavaleri ai Apocalipsei – schimbarea climei, foametea, dezintegrarea statului și migrația – apar împreună, dar mai ales când li se alătură un al cincilea cavaler, cel al bolilor, tulburările se pot transforma în colapsuri, determinând uneori chiar un curs descendent al dezvoltării.

Cu toate acestea, nu putem ajunge la concluzia că înclinația axei și modificările orbitei ce au provocat schimbarea de climă au *determinat* în mod direct colapsul. Seceta care a afectat centrul vestic în jurul anului 2200 î.Hr. pare să fi fost mai gravă decât cea care a avut loc în jurul anului 1200 î.Hr., însă, cu toate acestea, între anii 2200 și 2000, centrul a trecut printr-o situație confuză, în timp ce între 1200 și 1000 î.Hr. s-a dezmembrat. E posibil ca fenomenul de ariditate ce s-a declanșat începând aproximativ din anul 3800 î.Hr. să fi fost mai puternic decât cel din 2200 sau 1200 î.Hr., dar a avut un impact relativ scăzut în Est, iar în Vest a determinat de fapt o mișcare ascendentă a dezvoltării sociale.

De aici s-ar deduce o a doua posibilitate: colapsul rezultă din interacțiunea forțelor naturale și a celor umane. Am putea exprima acest lucru chiar mai exact: centrele mai mari, mai complexe, generează frământări mai mari, mai amenințătoare, sporind riscul ca forțe perturbatoare precum schimbarea climei și migrația să declanșeze colapsuri semnificative. În jurul anului 2200 î.Hr., centrul vestic avea deja dimensiuni considerabile, cu palate, regi asemenea zeilor și economii redistributive, cuprinzând întreaga zonă din Egipt, până în

Mesopotamia. Când seceta și migrațiile dinspre Deșertul Sirian și Munții Zagros au zdruncinat relațiile interne și externe ale acestei regiuni, rezultatele au fost cumplite, însă, cum cele două centre gemene ale Egiptului și Mesopotamiei nu au avut legături foarte strânse, fiecare s-a menținut sau s-a prăbușit în mod independent. Până în anul 2100 î.Hr., Egiptul se prăbușise parțial, dar Mesopotamia renăscuse. Iar în jurul anului 2000 î.Hr., când Mesopotamia decăzuse parțial, Egiptul își revenise.

În schimb, în anul 1200 î.Hr., centrul se extinsese spre Anatolia și Grecia, ajunsese în oazele din Asia Centrală și chiar în Sudan. Din câte se pare, la noua frontieră mediteraneană instabilă începuseră migrațiile, dar în secolul al XII-lea î.Hr. popoarele erau pretutindeni în mișcare, din Iran, până în Italia. Bulgărele de zăpadă pe care îl formaseră era mult, mult mai mare decât fusese oricare altul până atunci și se rostogolea într-un centru cu relații mai strânse, ce avea mai multe de pierdut. Se declanșau raiduri în cursul cărora erau incendiate lanurile de la Ugarit, fiindcă regele își trimisese armata în ajutorul hitiților. Dezastrele dintr-un loc se adăugau celor din alt loc, așa cum nu se întâmplase cu 1.000 de ani înainte. Prăbușirea unui regat le afecta pe celelalte. În secolul al XI-lea, haosul s-a extins pentru că, în cele din urmă, să îi tragă pe toți în jos.

Paradoxul dezvoltării sociale – tendința dezvoltării de a genera însăși forțele care o subminează – înseamnă că centrele mai mari își creează singure problemele mai mari. Este un fenomen binecunoscut al zilelor noastre. Apariția finanțelor internaționale în secolul al XIX-lea (d.Hr.) a creat o legătură între națiunile capitaliste din Europa și America, stimulând cursul ascendent al dezvoltării sociale într-un ritm fără precedent, însă, în același timp, permițând bulei inflaționiste cauzate de bursa americană să se gonfleze într-o asemenea măsură în 1929, încât să fie capabilă să împingă toate aceste țări în jos. La fel, evoluția financiară amețitoare ce a contribuit la stimularea dezvoltării sociale din ultimii 50 de ani a făcut posibilă, în 2008, o nouă bulă inflaționistă americană, ce practic a zguduit din temelii întreaga lume.

Este o concluzie alarmantă, numai că din istoria frământată a acestor state antice putem desprinde și o a treia idee, mai optimistă. Centrele mai mari, mai complexe, generează tulburări mai mari, mai amenințătoare, însă oferă totodată modalități tot mai complexe de confruntare a acestora. Liderii financiari ai lumii au străbătut crahul din anul 2008 în moduri de neimaginat în 1929 și acum, când scriu aceste rânduri (la începutul anului 2010), par să fi prevenit o prăbușire asemenea celei din anii '30.

Pe măsură ce capătă un curs ascendent, dezvoltarea socială declanșează o cursă între fenomenele perturbatoare tot mai amenințătoare și metodele de apărare tot mai complexe. Uneori, așa cum s-a întâmplat în Vest în jurul anilor 2200 și 1200 î.Hr., provocările depășesc replicile posibile. Fie că liderii comit greșeli și instituțiile eșuează, fie că organizarea ori tehnologia nu sunt disponibile, problemele se agravează până când scapă de sub control, tulburarea duce la colaps și dezvoltarea socială degenerează în înapoiere.

Până la colapsul din perioada cuprinsă între 1200 și 1000 î.Hr., dezvoltarea socială vestică s-a aflat cu mult înaintea celei estice timp de 13.000 de ani. Ar fi existat toate motivele să credem că supremația Vestului era permanentă. După colaps, supremația Vestului a devenit subțire precum o coală de hârtie și încă un eșec ar fi putut să o elimine complet. Paradoxul dezvoltării sociale, manifestat atât de brutal și atât de frecvent între anii 5000 și 1000 î.Hr., a demonstrat că nimic nu durează o veșnicie. O simplă teorie a predestinării pe termen lung nu ne poate spune de ce Vestul deține supremația.

5

Umăr la umăr

Avantajele monotoniei

Figura 5.1 ar putea fi cea mai plicticoasă diagramă ce a existat vreodată. Spre deosebire de figura 4.2, nu prezintă divergențe, perturbații sau

convergențe semnificative - sunt doar două linii mergând în paralel aproape o mie de ani.

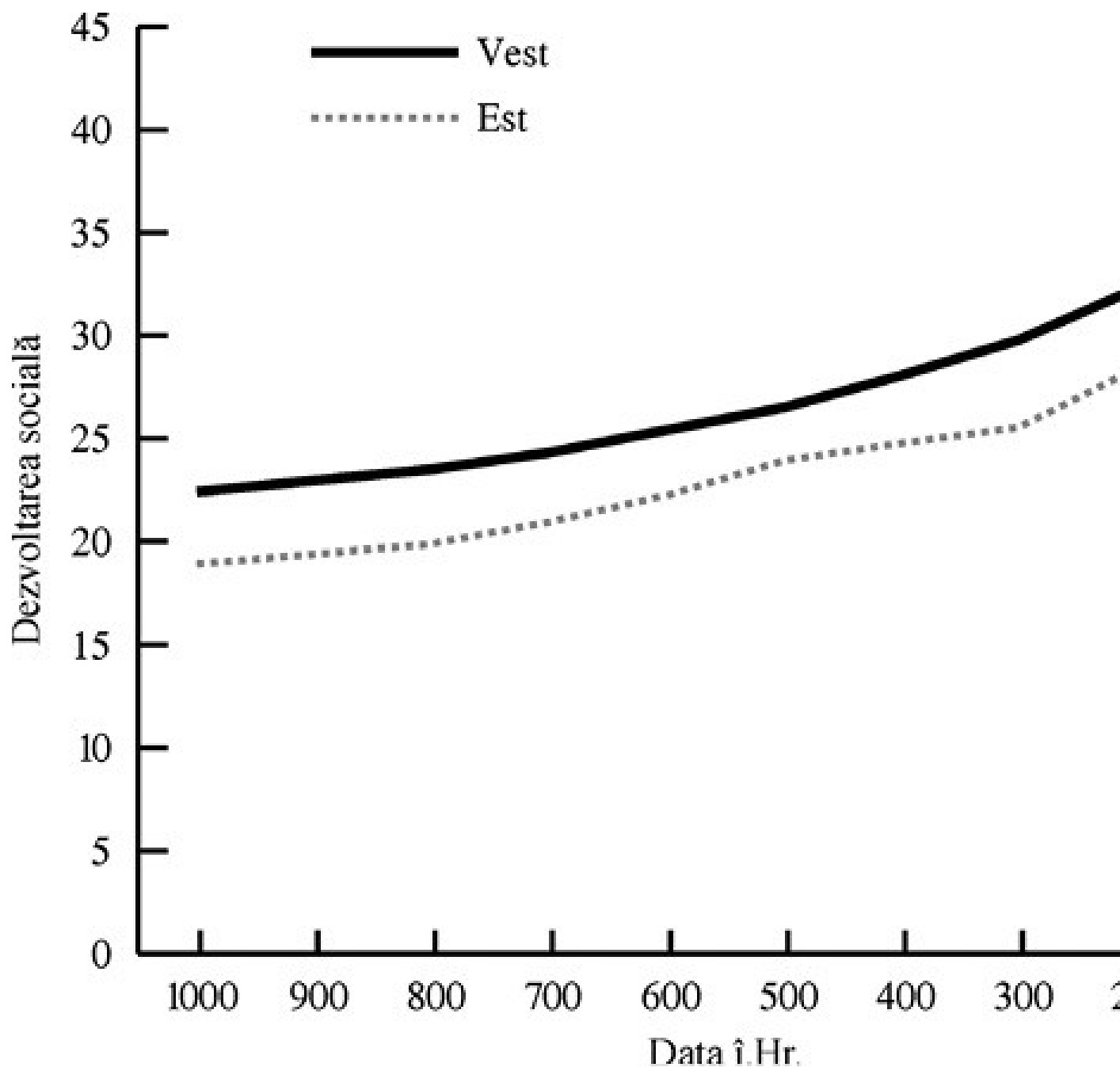

Figura 5.1. *Cea mai plicticoasă diagramă din istorie? Dezvoltarea socială (1000-100 î.Hr.)*

Chiar dacă figura 5.1 este banală, lucrurile pe care *nu* le înfățișează sunt cele cruciale pentru povestea noastră. Am văzut în capitolul 4 că, atunci când centrul vestic s-a prăbușit, în jurul anului 1200 î.Hr.,

supremația sa în privința dezvoltării sociale s-a redus considerabil. Dezvoltarea vestică a avut nevoie de cinci secole pentru a urca înapoi la cele 24 de puncte pe care le avusese în jurul anului 1300 î.Hr. Dacă s-ar fi prăbușit iar când a atins acest nivel, decalajul Est-Vest ar fi dispărut complet. Dacă, pe de altă parte, dezvoltarea socială s-ar fi prăbușit când a atins 24 de puncte, Vestul și-ar fi recâștigat avantajul dinainte de anul 1200 î.Hr. În realitate, așa cum reiese din figura 5.1, nu s-a întâmplat nimic din aceste lucruri. Dezvoltarea socială din Est și cea din Vest și-au continuat evoluția ascendentă în paralel, într-o cursă umăr la umăr. Mijlocul primului mileniu î.Hr. a constituit unul dintre punctele de cotitură ce ar fi putut schimba istoria.

Însă și lucrurile prezentate în figura 5.1 sunt importante. Între anii 1000 și 100 î.Hr., atât în Est, cât și în Vest, dezvoltarea socială aproape s-a dublat. Dezvoltarea vestică a depășit 35 de puncte. Când Iuliu Cezar a traversat Rubiconul, punctajul era mai mare decât atunci când Columb a traversat Atlanticul.

De ce nu s-a prăbușit centrul vestic în jurul anului 700 î.Hr., ori cel estic în anul 500 î.Hr., când fiecare dintre ele atinsese nivelul de 24 de puncte? De ce a ajuns dezvoltarea socială la un nivel atât de ridicat în anul 100 î.Hr.? De ce până în acest punct centrul estic și cel vestic au fost atât de asemănătoare? Acestea sunt întrebările la care voi încerca să răspund în capitolul de față, chiar dacă alte întrebări, care apar în mod logic – dacă dezvoltarea socială se afla la un nivel atât de ridicat în anul 100 î.Hr., de ce Roma antică sau China nu au colonizat Lumea Nouă ori de ce nu au avut o revoluție industrială? –, vor trebui să aștepte capitolele 9 și 10, când voi compara cele petrecute după anul 1500 d.Hr. cu cele ce nu s-au petrecut în Antichitate. Însă acum va trebui să urmărim cele *petrecute*.

Regalitatea ieftină

Pe scurt, centrele estic și vestic au evitat colapsul în primul mileniu î.Hr. restructurându-se, inventând instituții noi, care le-au menținut cu un pas înaintea tulburărilor generate chiar de expansiunea lor continuă.

În principiu, există două căi fundamentale pentru administrarea unui stat, pe care le-am putea numi strategii sofisticate și strategii modeste. Strategia sofisticată, după cum am putea deduce și din denumire, propune cheltuieli mari: existența unor lideri care dețin puterea centrală, care angajează și concediază subalterni ce îi servesc în cadrul birocrăției sau al armatei în schimbul unui salariu. Pentru a plăti salariile este nevoie de venituri mari, dar birocrății au principala sarcină de a aduce aceste venituri sub formă de taxe, iar armata are rolul de a impune colectarea taxelor. Scopul este realizarea unui echilibru: cheltuiește o parte mare a încasărilor, dar o parte și mai mare se alocă pentru întreținerea conducătorilor și a celor aflați în slujba lor.

Strategia modestă este ieftină. Liderii nu au nevoie de venituri mari din impozite fiindcă nu cheltuiesc mult. Îi fac pe alții să se ocupe de treburile lor. În loc să plătească o armată, conducătorii se bazează pe elitele locale – care le pot fi chiar rude – ce își constituie trupe din populația propriilor teritorii. Conducătorii le răsplătesc pe aceste căpetenii împărțind prada cu ele. Conducătorii ce câștigă în permanență războaie creează un echilibru modest: veniturile nu sunt mari, dar cheltuielile sunt mai mici, din acestea întreținându-se atât liderii, cât și rudele lor.

Cel mai mare eveniment al primului mileniu î.Hr., atât în Est, cât și în Vest, a fost trecerea de la statele cu strategii modeste la statele cu strategii sofisticate. Încă din vremea Urukului, statele se îndreptaseră în această direcție. Faraonii egipteni de la mijlocul mileniului al treilea î.Hr. dispuneau deja de o forță birocratică suficient de puternică pentru a construi piramide, iar o mie de ani mai târziu, succesorii lor au organizat armate complexe ce foloseau care de luptă. Dar mărimea și sfera statelor din primul mileniu î.Hr. au pus în inferioritate toate eforturile

anterioare. Din acest motiv, activitățile statelor – administrarea și confruntările armate – se vor afla în centrul atenției în capitolul de față.

În primul mileniu î.Hr., statele estice și cele vestice au ajuns pe căi diferite la strategii sofisticate, dar ambele au fost anevoioase. Statele estice, create mult mai târziu decât cele vestice, se aflau încă aproape de capătul modest al spectrului în jurul anului 1000 î.Hr. Statul Dinastiei Shang fusese o adunătură de aliați ce trimiteau broaște-țestoase și cai la Anyang și care, uneori, participau la războaie. Când regele Wu a răsturnat Dinastia Shang în anul 1046 î.Hr., statul Zhou creat de el era probabil și mai eterogen. Wu nu a anexat regatul Shang fiindcă nu avea pe cine să desemneze drept administrator. Nu a făcut decât să pună în Shang un rege-marionetă și să plece acasă, în valea râului Wei (figura 5.2).

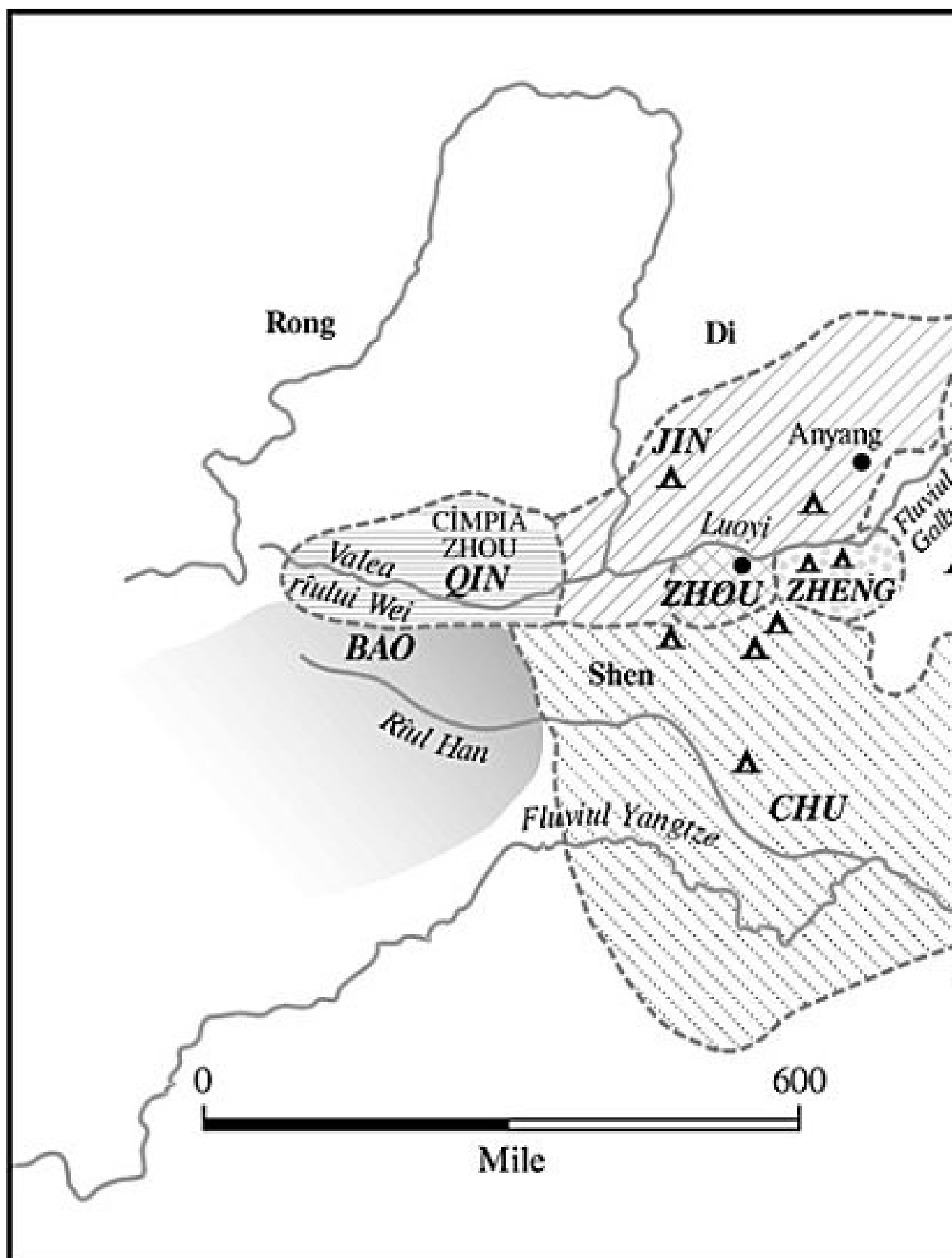

Figura 5.2. *Regat cu strategie modestă în Est: așezări din prima jumătate a mileniului I î.Hr. menționate în text. Triunghiurile marchează principalele colonii Zhou*

Acesta este un mod economic de a-i menține sub control pe foștii dușmani atunci când funcționează, dar, în acest caz, rivalitatea între frați, o problemă veșnică a organizărilor de tip modest, a devenit contraproductivă în scurt timp. Wu nu se putea baza pe familia sa pentru a realiza ceea ce voia. A murit în 1043 î.Hr., lăsând în urmă trei frați și un fiu. Potrivit versiunii oficiale a Dinastiei Zhou, scrisă de învingători, firește, Cheng, fiul lui Wu, era prea tânăr pentru a conduce, astfel încât ducele de Zhou, fratele mai mic al lui Wu, a acceptat loial să devină regent (mulți istorici sunt de părere că, de fapt, ducele a dat o lovitură de stat). Cei doi frați mai mari ai regelui Wu au reacționat unindu-și forțele cu ceea ce mai rămăsese din regimul Shang, pentru a se opune ducelui.

În anul 1041 î.Hr., ducele de Zhou a ieșit învingător în acest război civil și și-a omorât frații mai mari, dar și-a dat seama că nu putea nici să conducă Dinastia Shang cu costurile mici la care sperase Wu, nici să o lase să comploteze împotriva lui. Atunci a venit cu o soluție modestă strălucită: să trimită membri ai clanului regal Zhou în valea Fluviului Galben pentru a întemeia cetăți-state practic independente (numărul acestora oscilând între 26 și 73, în funcție de autorul antic căruia îi dăm crezare). Aceste cetăți nu îi plăteau impozite, dar nici el nu era nevoit să le plătească pentru a se afla acolo.

Regatul Zhou era, de fapt, o afacere de familie – având multe puncte comune cu cea mai faimoasă afacere de familie, Mafia. Regele, așa-zisul *capo di tutti capi* al familiei Zhou, trăia pe seama marilor domenii din Câmpia Zhou, administrându-le prin intermediul unei birocrații rudimentare, în timp ce conducătorii subordonați lui – „mafiosi”, în termenii organizației – locuiau în propriile orașe fortificate. La solicitarea regelui, aceste căpătenii îi puneau la dispoziție forța combatantă, care de luptă și trupe, ca regele să își poată înfrânge dușmanii. Când luptele

se sfârșeau, gangsterii împărțeau prada și plecau acasă. Toată lumea era mulțumită (mai puțin inamicii prădați).

Asemenea capilor din *la cosa nostra*, regii Zhou le ofereau căpitanilor lor atât stimulente sentimentale, cât și materiale, pentru a-i menține fideli. De fapt, investeau foarte mult în legitimare, ceea ce deseori este singurul lucru care îi deosebește pe regi de gangsteri. Ei îi convingeau pe conducătorii subordonați că regele – în calitate de cap al familiei, maestru al divinației și al cultului strămoșilor și punct de contact între lumea aceasta și cea divină – avea dreptul să îi solicite.

Firește, cu cât un rege putea conta mai mult pe loialitatea neamului său, cu atât mai puțin era nevoit să recurgă la împărțirea prăzii. Regii Zhou au promovat activ o nouă teorie a regalității: Di, divinitatea supremă din ceruri, a ales conducători pământeni și i-a împuternicit pe virtuozii Zhou, fiind dezgustat de decăderea morală a celor din neamul Shang. Povestirile despre virtuțile regelui Wu s-au denaturat atât de mult, încât, în secolul al IV-lea î.Hr. filosoful Mencius susținea că, în loc să lupte împotriva celor din neamul Shang, nu a făcut decât să anunțe: „Am venit să aduc pacea, nu să mă războiesc cu oamenii”. Îndată, „zgomotul pe care l-au făcut oamenii când s-au lovit cu fruntea de pământ [în semn de supunere] a răsunat de parcă s-ar fi prăbușit un munte”¹.

Puține – sau poate niciuna – dintre căpeteniile Zhou nu aveau naivitatea să creadă așa ceva, dar teoria desemnării divine le încuraja să îi urmeze pe regi. Numai că teoria putea fi și răsturnată: dacă neamul Zhou nu mai avea un comportament virtuos, divinitatea își putea retrage împuternicirea, acordându-i-o altcuiva. Și cine era în măsură, dacă nu căpeteniile, să aprecieze cum s-a conformat regele standardelor divinității?

Aristocraților Zhou le plăcea să înscrie lista onorurilor primite pe vasele din bronz pe care le foloseau în ritualurile desfășurate pentru cinstirea strămoșilor, ilustrând în mod relevant îmbinarea recompenselor materiale cu cele psihologice. Pe un asemenea vas, de exemplu, se descrie cum regele Cheng (a domnit între 1035 și 1006 î.Hr.) și-a

„instituit” un urmaș în cadrul unei ceremonii complicate, acordându-i titlul de căpătenie și teritorii. „Seara”, se spune în inscripție, „căpeteniei i s-au dat mulți vasali purtători de securi, două sute de familii și i s-a oferit folosința atelajului cu care se deplasa regele, precum și harnașamentul cu podoabe din bronz, o pelerină, o mantie, o bucată de pânză și papuci”².

Când funcționa, șantajul membrilor familiei Zhou era foarte eficient. Regii mobilizau armate destul de mari (sute de care până în secolul al IX-lea î.Hr.) și obțineau consensul general că era voința strămoșilor să stoarcă taxe de protecție de la „dușmanii barbari” din jurul ținutului controlat de Zhou. Agricultorii din acest ținut, protejați astfel mai bine de atacuri, își lucrau pământurile și furnizau alimentele necesare orașelor tot mai mari. Căpeteniile nu le impuneau taxe agricultorilor, ci zile-muncă. Teoretic, câmpurile erau împărțite în carioaje de câte trei, ca grila unui joc X și 0, opt familii lucrând pentru sine loturile exterioare și, prin rotație, pe cel de-al nouălea, situat în centru, pentru căpetenie. Fără îndoială, realitatea era mai dură, dar, împreună, munca țăranilor, prăzile și extorcarea îi îmbogățeau pe membrii elitelor. Se înmormântau unii pe alții în morminte fastuoase și, în timp ce sacrificau mai puțini oameni decât aristocrații Shang, numărul carelor îngropate era mult mai mare. Produceau și inscripționau extraordinar de multe vase din bronz (au fost scoase la lumină și publicate textele de pe aproximativ 13.000 de asemenea obiecte) și, chiar dacă scrierea a rămas un apanaj al elitelor, a depășit utilizările limitate din era Shang.

Sistemul avea totuși un punct slab: depindea de menținerea constantă a numărului victoriilor. Căpeteniile și-au îndeplinit rolul timp de aproape un secol, dar în anul 957 î.Hr., regele Zhao s-a confruntat cu un eșec. Cum nimeni nu voia să consemneze un eșec, tot ceea ce știm despre acesta provine dintr-un comentariu marginal păstrat în *Analele de bambus*, o cronică îngropată într-un mormânt, în 296 î.Hr., redescoperită aproape șase secole mai târziu, când mormântul a fost prădat. În comentariu se spune că două mari căpetenii i s-au alăturat regelui Zhao împotriva regiunii Chu, situată la sud de teritoriul Dinastiei

Zhou. „Cerul era întunecat și vijelios”, spune cronicarul. „Fazanii și iepurii erau îngroziți. Cele șase armate ale regelui au pierit în râul Han. Regele a murit.”³

Deodată, Dinastia Zhou și-a pierdut armata, regele și credința în desemnarea divină. Aparent, căpeteniile au ajuns la concluzia că neamul Zhou nu era chiar atât de virtuos. Problemele s-au complicat: după anul 950 î.Hr., vasele din bronz descoperite la limita estică a Fluviului Galben nu mai exprimă loialitatea față de Dinastia Zhou și, în timp ce regii făceau eforturi să își mențină vasalii, au pierdut controlul asupra „dușmanilor barbari” din Vest, care au început să amenințe orașele Zhou.

Când numărul teritoriilor nou-cucerite a intrat în declin, se pare că s-a intensificat conflictul elitelor asupra pământurilor. Confruntat cu disoluția statului său ce funcționa după principiul strategiilor modeste, regele Mu s-a orientat spre soluții sofisticate, întemeind o birocrație după anul 950 î.Hr. Unii regi Zhou (nu știm exact care) și-au folosit administratorii pentru a transfera pământurile între familii, probabil pentru a recompensa loialitatea și a pedepsi trădarea, dar aristocrația a reacționat. Compilând povestea din scurtele consemnări de pe vasele din bronz, am presupune că cineva l-a detronat pe regele Yih în anul 885 î.Hr., apoi „multe căpetenii” l-au reînscăunat. După aceea, Yih a declanșat războiul împotriva celei mai mari dintre aceste căpetenii, marchizul Ai din Qi, pe care l-a fiert de viu într-un cazan din bronz în anul 863 î.Hr. În anul 842 î.Hr., acele „multe căpetenii” au contraatacat, iar regele Li, asemenea unui cap mafirot doborât de locotenenții trădători ce au vrut să îl elimine, a fugit în exil.

La celălalt capăt al Eurasiei, în secolele al X-lea și al IX-lea î.Hr., regii vestici edificau la rândul lor state cu strategii modeste. Cum anume a reușit centrul vestic să iasă din criza de după anul 1200 î.Hr. rămâne aproape la fel de neclar ca modul în care a apărut criza, dar probabil că inventivitatea născută din disperare a avut un rol important. Prăbușirea comerțului pe distanțe mari îi determinase pe oameni să revină la resursele locale, dar unele bunuri vitale – în primul rând staniul, esențial

pentru producerea bronzului – nu erau disponibile în multe locuri⁵³. Prin urmare, vesticii au învățat să folosească fierul în locul bronzului. Fierarii din Cipru, care fuseseră de multă vreme patria celei mai dezvoltate metalurgii din lume, știau încă dinainte de 1200 î.Hr. cum să extragă un metal util din minereul de fier urât, roșu negricios, care se găsește din abundență în jurul Mediteranei, dar atât timp cât bronzul a fost disponibil, fierul a rămas pentru ei o simplă noutate. Epuizarea sursei de staniu a determinat schimbarea, fiindcă, dacă nu foloseau fierul, nu mai puteau folosi nimic, astfel încât, până în anul 1000 î.Hr., metalul nou și ieftin a ajuns să fie produs din Grecia până în regiunea în care se află astăzi Israelul (figura 5.3).

⁵³ Principala sursă de staniu a centrului vestic se afla în sud-estul Anatoliei.

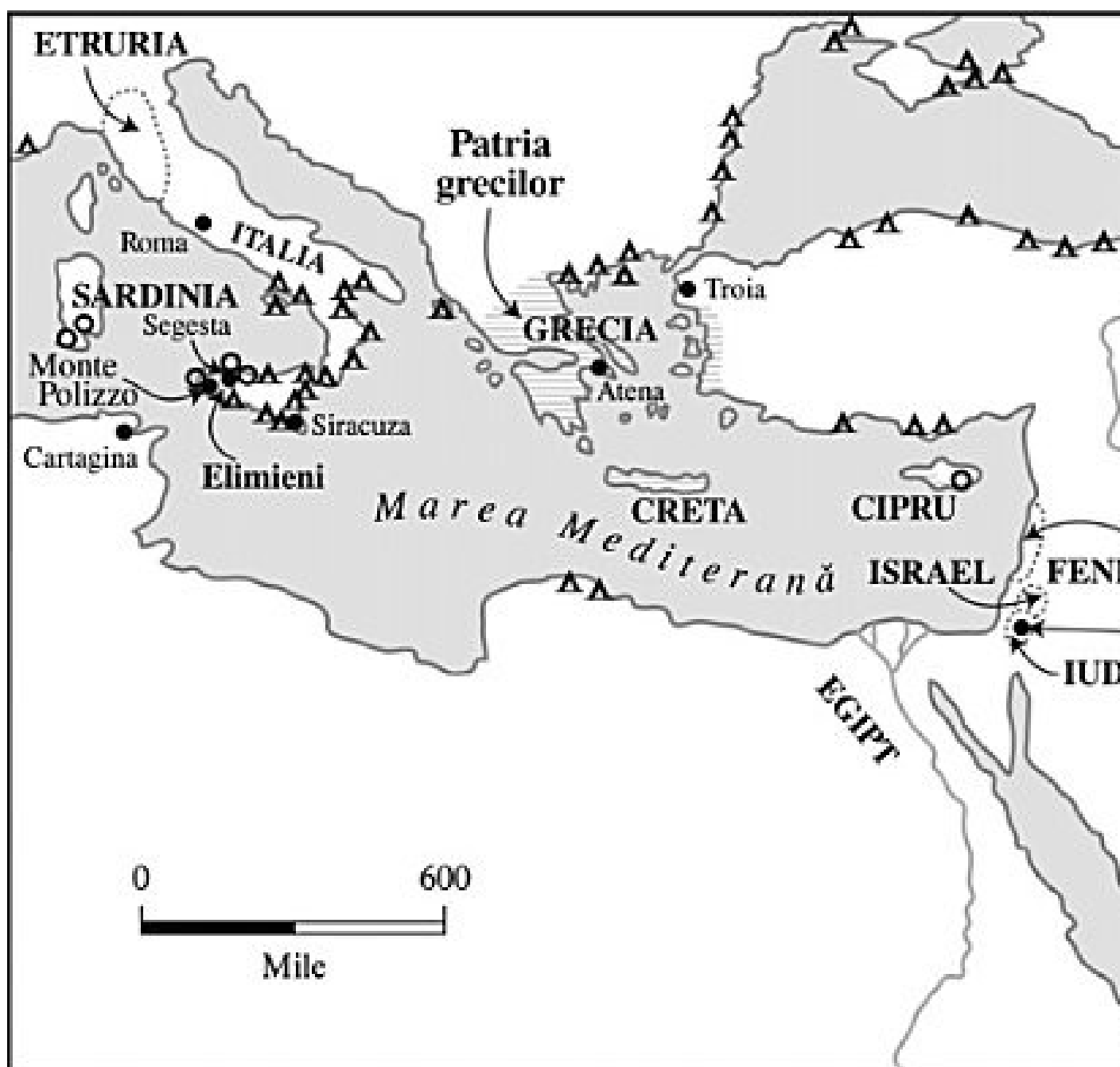

Figura 5.3. Regat cu strategie modestă în Vest: aşezări din prima jumătate a primului mileniu î.Hr. menţionate în text. Triunghiurile marchează principalele colonii greceşti, cercurile albe, principalele colonii feniciene. Patria grecilor este haşurată

Încă din anii '40 ai secolului XX, Gordon Childe, unul dintre giganţii arheologiei europene, afirma: „Fierul ieftin a democratizat agricultura şi, totodată, industria şi purtarea războaielor”⁴. Săpăturile arheologice din următorii 60 de ani nu au clarificat prea mult lucrurile, dar, cu siguranţă,

Childe avea dreptate că, datorită fierului ușor accesibil, armele și uneltele din metal au devenit mai răspândite în primul mileniu î.Hr. decât fuseseră în cel de-al doilea. Iar când drumurile comerciale s-au reluat, nimeni nu a revenit la bronz pentru fabricarea armelor sau uneltelor.

Prima regiune din centrul vestic care a renăscut după epoca neagră a fost probabil Israelul, unde, după cum spune Biblia ebraică, în secolul al X-lea, regii David și Solomon au creat o „Monarhie Unită” ce se întindea de la granițele cu Egiptul până la Eufrat. Se spune că Ierusalimul, capitala acesteia, a înflorit, iar regele Solomon a primit-o aici cu fast pe regina din îndepărtata Saba (probabil Yemen) și tot de aici a trimis expediții comerciale în Mediterană. Deși mai mică și mai puțin puternică decât regatele Erei Internaționale, Monarhia Unită pare mai centralizată decât afacerea de familie a neamului Zhou, din aceeași perioadă, strângând impozite și primind tribut din regiunile înconjurătoare. Poate că a fost cel mai puternic stat din lume până când componentele sale, popoarele Israelului și Iudeei, s-au scindat brusc la moartea lui Solomon, în jurul anului 931 î.Hr.

Aceasta dacă nu cumva nimic din toate acestea nu s-a petrecut. Mulți cercetători din domeniul studiilor biblice consideră că Monarhia Unită nu a existat. Totul a fost o ficțiune, susțin ei, imaginată de israeliți secole mai târziu pentru a se consola în fața situației cumplite pe care o trăiau în zilele lor. Este binecunoscut că arheologii s-au confruntat cu probleme când au încercat să găsească marile proiecte de construcții despre care Biblia spune că ar fi fost realizate de David și de Solomon, iar disputele pe această temă au devenit alarmant de aprinse. Se știe că, de obicei, chiar și cei mai pasionați arheologi ațipesc la seminariile despre cronologia vaselor antice, dar, când un arheolog a sugerat în anii '90 ai secolului XX că oalele considerate de regulă ca datând din secolul al X-lea î.Hr. erau, de fapt, produse în secolul al IX-lea – ceea ce ar însemna că acele construcții monumentale atribuite anterior lui Solomon, în secolul al X-lea, ar trebui datate la rândul lor cu o sută de ani mai târziu, ceea ce ar însemna, mai departe, că regatul lui Solomon era un loc sărac

și nesemnificativ, Biblia ebraică relatând povestea în mod eronat – a provocat o asemenea furie, încât s-a văzut nevoit să angajeze o gardă de corp.

Suntem în ape tulburi. Neavând gardă de corp, voi ieși repede la mal. Mi se pare că, relatarea biblică, la fel ca tradițiile chineze despre Xia și Shang pe care le-am discutat în capitolul 4, ar putea fi exagerată, dar probabil că nu este și complet inventată. Iar atestări din alte zone ale centrului vestic sugerează la rândul lor că, la sfârșitul secolului al X-lea î.Hr., avea loc o renaștere. În 926, Sheshonq I, o căpetenie libiană ce acaparase tronul egiptean, a străbătut cu armata sa Iudeea (partea sudică a Israelului modern și Cisiordania) încercând din câte se pare să refacă vechiul Imperiu Egiptean. El a eșuat, dar o putere și mai mare se punea în mișcare în nord. După un interludiu de o sută de ani în timpul epocii întunecate, însemnările regale asiriene reîncep în anul 934 î.Hr., sub regele Ashur-Dan al II-lea, oferindu-ne scurte descrieri ale unui stat gangsteresc care făceau ca statul Zhou să pară angelic.

Ashur-Dan era conștient că Asiria își revenea după epoca neagră. „Am adus înapoi popoarele istovite ale Asiriei care și-au părăsit orașele și casele din cauza lipsurilor și foametei și s-au dus în alte ținuturi”, scria el, „i-am așezat în orașe și în case... și au trăit în pace”⁵. În anumite privințe, Ashur-Dan era un rege de tip vechi, considerându-se reprezentantul pământean al zeului protector al Asiriei, Ashur, în bună măsură așa cum făcuseră regii mesopotamieni timp de două mii de ani. Numai că în epoca neagră Ashur se transformase. Devenise un zeu mânios; de fapt, un zeu foarte mânios, fiindcă, deși el știa că este divinitatea supremă, majoritatea muritorilor nu reușea să înțeleagă acest lucru. Sarcina lui Ashur-Dan era de a-i face pe oameni să înțeleagă, transformând lumea în terenul de vânătoare al lui Ashur. Iar dacă vânătoarea în numele lui Ashur îl îmbogățea pe Ashur-Dan, era cu atât mai bine.

Din centrul Asiriei, regele conducea un grup restrâns de birocrați și desemna guvernatorii, numiți Fii ai Cerurilor, cărora le oferea proprietăți vaste și forță de muncă. Erau practici sofisticate pe care orice

conducător din Era Internațională le-ar fi recunoscut, dar adevărata putere a regelui asirian avea surse modeste. În loc să aplice impozite în Asiria pentru a întreține o armată care să vâneze în numele lui Ashur, regele se baza pe Fiii Cerurilor pentru a-i furniza trupe, oferindu-le drept răsplată – așa cum făceau regii Zhou cu căpeteniile lor – o parte din pradă, daruri exotice și un rol în ritualurile regale. Fiii Cerurilor s-au folosit de această poziție drept pârghie pentru a se instala în funcție timp de 30 de ani, transformându-și în mod eficient teritoriile în fiefuri ereditare, iar lucrătorii în șerbi.

Asemenea conducătorilor Zhou, regii asirieni depindeau de bunăvoința căpeteniilor, dar acest lucru nu avea importanță atât timp cât câștigau războaiele. Fiii Cerurilor ofereau armate mult mai mari decât regii Zhou vasali (potrivit analelor regale, 50.000 de infanteriști în anii '70 ai secolului al IX-lea î.Hr. și peste 100.000 în 845, plus mii de care de luptă), iar birocrăția relativ sofisticată a regilor furniza suportul logistic pentru hrana și deplasările acestor trupe.

Nu este de mirare că vecinii mai mici și mai slabi ai Asiriei preferau să plătească o taxă de protecție decât să fie trași în țeapă, iar orașele să le fie incendiate. În mod normal, nu puteau refuza o ofertă din partea asirienilor, mai ales că Asiria îi lăsa deseori la putere pe regii locali ce i se supuneau, nerecurgând la strategia Zhou de a-i înlocui cu coloniști. În cele din urmă, regii înfrânți puteau avea chiar un profit: dacă angajau trupele Asiriei în următorul război purtat de aceasta, puteau chiar obține o parte din pradă.

Existând tentația ca regii-clienți să renunțe la cele convenite, le menținea angajamentul terorizându-i. Cei care se supuneau nu erau nevoiți să îl venereze pe Ashur, dar trebuiau să recunoască faptul că acesta domnea în ceruri și le poruncea zeilor lor ce au de făcut – revolta devenind astfel atât o blasfemie împotriva lui Ashur, cât și un atac politic, la care asirienii nu puteau reacționa altfel decât printr-o pedeapsă cât se poate de dură. Regii asirieni și-au împodobit palatele cu scene de o brutalitate cumplită, iar fascinația lor față de catalogarea masacrelor este șocantă. Să vedem, de exemplu, relatarea lui

Ashurnasirpal al II-lea despre pedeapsa aplicată unor rebeli în jurul anului 870 î.Hr.:

Am construit un turn aplecat peste poarta cetății sale, am jupuit toate căpeteniile ce s-au revoltat și am învelit turnul cu pielea lor. Pe unii i-am zidit în turn, pe alții i-am tras în țeapă pe vârful turnului sau i-am legat de pari în jurul turnului...

Pe mulți dintre cei capturați i-am ars în foc și pe alții i-am luat prizonieri de vii. Unora le-am tăiat nasurile, urechile și degetele, multora le-am scos ochii. Am făcut un morman cu cei vii și un altul cu capete și le-am atârnat capetele în cetate, de trunchiurile copacilor. Le-am ars în foc băieții și fecioarele. Am prins de vii douăzeci de bărbați și i-am zidit în palatul său... Pe ceilalți războinici i-am mistuit de sete în deșert⁶.

Destinele politice ale centrului estic și celui vestic se îndreptau în direcții diferite în secolul al IX-lea î.Hr., domnia Zhou destrămându-se, iar Asiria renăscând după epoca neagră. Dar ambele centre au trăit experiența războaielor permanente, a dezvoltării orașelor, a extinderii comerțului și a noilor strategii economice și de administrare a statelor. Iar în secolul al VIII-lea î.Hr., ambele centre au avut încă un punct comun: au descoperit limitele regalității ținute cu cheltuieli reduse.

Vântul schimbării

Vântul rău nu face bine nimănui, spune o zicală care nu a fost niciodată mai valabilă ca în jurul anului 800 î.Hr., când oscilații minore ale axei pământului au provocat vânturi puternice în întreaga emisferă nordică (figura 5.4). În vestul Eurasiei, unde principalele vânturi de iarnă sunt de vest, bătând dinspre Atlantic, aceste modificări au determinat cantități mai mari de ploaie în timpul iernii, ceea ce era bine pentru locuitorii din bazinul mediteranean, unde, dintotdeauna, cea mai răspândită cauză a mortalității fuseseră virușii intestinali ce se dezvoltă foarte bine în

condiții de climă caldă, aridă, iar cea mai mare îngrijorare pentru agricultori fusese că vânturile de iarnă ar putea să nu aducă precipitații suficiente pentru a obține o recoltă bună. Frigul și ploaia erau de preferat bolilor și foametei.

Totuși, noul regim climatic era neprielnic pentru cei ce locuiau la nord de Alpi, unde principalele cauze ale mortalității erau bolile respiratorii, frecvente în condiții de frig și umiditate, iar principala problemă pentru agricultură era sezonul scurt de cultură. Odată cu schimbarea climei între anii 800 și 500 î.Hr., populația a scăzut în nordul și vestul Europei, dar a crescut în jurul Mediteranei.

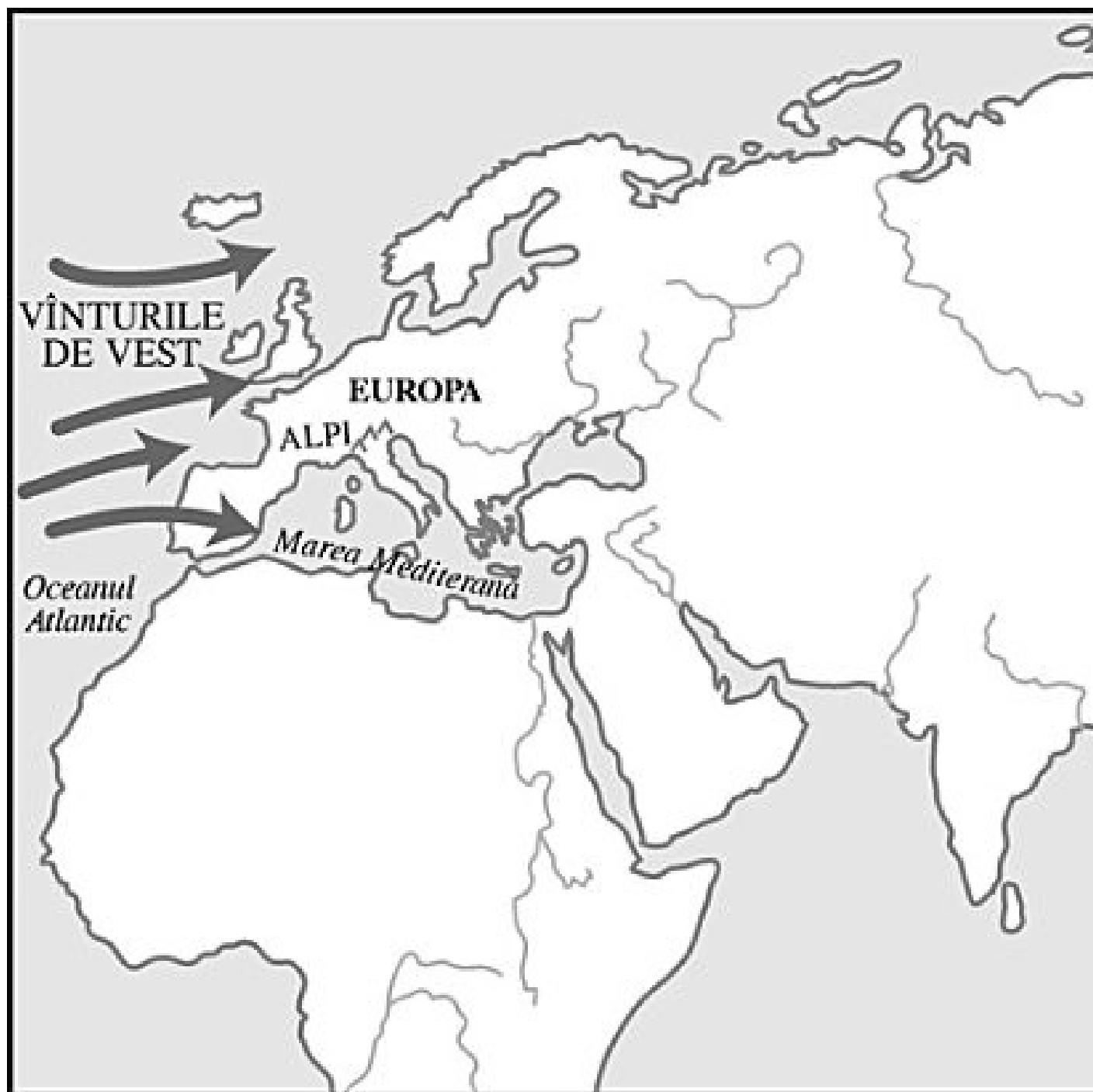

Figura 5.4. *Vântul rece de iarnă: schimbarea climei în primul mileniu î.Hr.*

În China, vânturile de iarnă bat mai ales dinspre Siberia, astfel încât, când acestea s-au întetit, după anul 800 î.Hr., clima a devenit mai uscată și mai rece. Probabil că schimbarea, prin reducerea inundațiilor, a înlesnit activitățile agricole în jurul fluviului Yangtze și al Fluviului Galben și populația a continuat să crească pe ambele văi, dar le-a creat

dificultăți locuitorilor de pe platoul tot mai arid aflat la nord de Fluviul Galben.

În cadrul acestor tipare generale existau nenumărate variații locale, dar principala consecință a fost asemănătoare cu episoadele schimbărilor de climă despre care am vorbit în capitolul 4. Echilibrul din cadrul regiunilor și dintre acestea s-a modificat, determinându-i pe oameni să reacționeze. Referindu-se la acești ani, autorul unui manual obișnuit de paleoclimatologie afirmă: „dacă o asemenea tulburare a sistemului climatic ar avea loc astăzi, consecințele sociale, economice și politice nu ar fi decât catastrofale”⁷.

Odată cu creșterea populației, atât în Est, cât și în Vest, aceeași suprafață de teren trebuia să hrănească tot mai multe guri, ceea ce a generat atât conflicte, cât și inovații. Acestea puteau fi benefice pentru cei aflați la conducere: mai multe conflicte însemnau mai multe posibilități de a-i ajuta pe prieteni și de a-i pedepsi pe inamici, mai multe inovații însemnau mai multă prosperitate, iar forța lor motrice – mai mulți oameni – însemna numărul de lucrători, luptători și o pradă mai mare.

Toate aceste beneficii le puteau reveni regilor care mențineau controlul, dar regii cu strategii modeste din secolul al VII-lea î.Hr. întâmpinau dificultăți în acest sens. Marii învingători, cei mai bine poziționați pentru a exploata noile oportunități, erau adesea șefi locali – guvernatorii, căpeteniile și comandanții de garnizoane pe care contau regii cu strategii modeste pentru a-și realiza scopurile. Era o situație nefavorabilă pentru regi.

În anii ‘70 ai secolului al VIII-lea î.Hr., regii estici și, deopotrivă, cei vestici, și-au scăpat vasalii de sub control. Statul egiptean, mai mult sau mai puțin unificat după anul 945 î.Hr., s-a împărțit în trei principate în 804 și, până în anul 770 î.Hr., s-a fragmentat în zeci de ducate practic independente. În Asiria, Shamshi-Adad al V-lea a fost nevoit să lupte pentru a-și asigura succesiunea la tron în 823 î.Hr., apoi a pierdut controlul asupra regilor-clienți și guvernatorilor. Unii Fii ai Cerurilor au purtat chiar războaie în nume propriu. Unii asiriologi numesc anii 783-

744 î.Hr. „perioada de întrerupere”, o vreme când regii contau puțin, loviturile de stat erau obișnuite, iar guvernatorii făceau orice doreau.

Pentru aristocrații locali, prinții minori și micile cetăți-state, această epocă a fost de aur. Cel mai interesant caz îl constituie Fenicia, un lanț de cetăți de-a lungul coastei Libanului modern ai căror locuitori prosperaseră ca intermediari încă din secolul al X-lea î.Hr., când centrul vestic renăscuse, transportând mărfuri între Egipt și Asiria. Dar prosperitatea fenicienilor a atras atenția asirienilor, astfel încât în jurul anului 850 î.Hr. au ajuns să plătească taxă de protecție. Unii istorici cred că aceasta a fost cauza care i-a determinat pe fenicieni să se aventureze în Mediterană, căutând câștiguri din care să plătească prețul păcii. Alții consideră că un rol mai important l-au avut creșterea populației și atracția exercitată de noile piețe din Mediterană. Oricum, în jurul anului 800 î.Hr., fenicienii călătoreau până departe, întemeind enclave comerciale în Cipru și chiar construind un mic sanctuar în Creta. În anul 750 î.Hr., poetul grec Homer considera firesc ca publicul său să îi cunoască și să aibă rețineri față de „bărbații fenicieni, vestiți pentru corăbiile lor, dornici de câștiguri, purtând nenumărate lucruri frumoase în pânțelele întunecat al fiecărui vas”⁸.

Dar populația greacă a crescut cel mai mult, iar exploratorii și negustorii fenicieni i-au stimulat probabil pe grecii avizi. În anul 800 î.Hr. se transporta ceramică grecească în sudul Italiei și, până în anul 750, atât grecii, cât și fenicienii s-au așezat în vestul bazinului Mediteranei (vezi figura 5.3). Ambelor grupuri le plăceau golfurile cu acces, pe fluviu, la piețele din interior, dar grecii, care au venit în număr mult mai mare decât fenicienii, s-au stabilit și ca agricultori, punând stăpânire pe unele dintre cele mai bune terenuri de pe coastă.

Uneori, grupurile autohtone s-au opus. Dintre acestea, triburile din regiunile italiene Etruria și Sardinia aveau deja orașe și beneficiaseră de comerțul pe distanțe mari încă dinaintea sosirii coloniștilor, iar acum construiau cetăți și monumente, organizau state cu strategii modeste și intensificau agricultura. Au creat alfabete după modelul grecesc (pe care grecii, la rândul lor, îl adaptaseră după cel fenician între anii 800 și 750

î.Hr.). Aceste alfabete erau mai ușor de învățat și utilizat decât majoritatea sistemelor de scriere anterioare, care întrebuițaseră sute de semne, fiecare reprezentând o silabă constituită din consoană plus vocală, și decât hieroglifele egiptene sau scrierile chinezești, care aveau mii de semne, fiecare exprimând un cuvânt. Din câte se pare, în secolul al V-lea î.Hr., 10% dintre atenieni – cu mult mai mult decât locuitorii oricărui stat din Est sau Vest în perioade anterioare – puteau citi fraze simple sau erau capabili să își scrie numele.

Cunoaștem mult mai multe lucruri despre dezvoltarea orașelor, statelor, comerțului și scrisului în Europa primului mileniu î.Hr. decât despre răspândirea agriculturii cu patru sau cinci mii de ani înainte (fenomen despre care am vorbit în capitolul 2), dar controversile despre ceea ce s-a întâmplat sunt straniu de similare în cele două cazuri. Unii arheologi susțin că procesul de colonizare din estul Mediteranei, în primul mileniu î.Hr., a determinat apariția orașelor și a statelor în zonele situate mai la vest. În schimb, alții afirmă că populațiile native și-au transformat propriile societăți pentru a se opune colonialismului. Membrii celui de-al doilea grup, majoritatea cercetători mai tineri, îi acuză uneori pe cei din primul grup că proiectează asupra lumii antice nostalgia față de autoproclamatele misiuni civilizatoare ale regimurilor coloniale moderne. În replică, unii membri ai primului grup, dintr-o generație mai în vârstă, susțin că criticii lor sunt mai interesați să pozeze în apărători ai celor oprimați decât să afle ce s-a întâmplat de fapt.

Invectivele sunt categoric mult mai blânde decât furia pe care o provoacă discuțiile despre arheologia Israelului (din câte știu, nimeni nu a avut încă nevoie de gardă de corp), dar, potrivit codului bunelor maniere din domeniul studiilor clasice, se poate considera că dezbaterile au încins spiritele. Oricum, au fost suficiente cât să mă atragă și, străduindu-mă să îmi clarific lucrurile, între 2000 și 2006 mi-am petrecut verile efectuând săpături la un sit sicilian numit Monte Polizzo⁵⁴. Acesta

⁵⁴ Pentru întregul sprijin pe care mi l-au acordat, profit de ocazie să le mulțumesc încă o dată codirectorilor mei, Sebastiano Tusa (anterior administrator pentru probleme de arheologie în provincia Trapani), Kristian Kristiansen (Universitatea din Göteborg), Christopher Prescott (Universitatea din Oslo), Michael Kolb (Universitatea de Nord din Illinois) și Emma Blake (University of Arizona), administratorilor Rossella Giglio și Caterina

era un oraș indigen ocupat între anii 650 și 525 î.Hr. de o populație indigenă, numită elimieni. Așezarea era atât de aproape de coloniile feniciene și grecești, încât le puteam vedea din vârful dealului pe care se afla șantierul, devenind astfel un loc ideal pentru a testa teoriile concurente și a afla dacă avântul din vestul Mediteranei a fost determinat de colonizare sau de dezvoltarea indigenă. Și, după șapte veri de scurmat, râcâit, cernut, calculat, cântărit și mâncat prea multe paste făinoase, concluzia noastră este că ambele teorii au dreptate, într-o anumită măsură.

Aceasta este, firește, cam aceeași concluzie la care au ajuns arheologii în privința răspândirii agriculturii cu mii de ani înainte. În fiecare caz, dezvoltarea socială a cunoscut un curs ascendent atât în centru, cât și la periferiile acestuia. Negustorii și coloniștii au părăsit centrul, deplasându-se spre exterior, fie împinși de rivali, fie atrași de unele posibilități tentante, iar unii oameni din zonele de periferie au imitat practicile specifice centrului ori și-au creat propriile versiuni în mod independent. Drept rezultat, nivelurile superioare ale dezvoltării sociale s-au extins în afara centrului, suprapunându-se peste sistemele anterioare și transformându-se pe măsură ce oamenii de la periferii își puneau amprenta și descopereau avantajele înapoierii.

La Monte Polizzo, inițiativele locale au jucat, incontestabil, un rol important. De pildă, bănuim că situl nostru a fost distrus de alți elimieni, proveniți din Segesta, care și-au creat propria cetate-stat în secolul al VI-lea î.Hr. Dar și sosirea coloniștilor greci a avut un rol foarte important, deoarece statul Segesta s-a constituit și ca o reacție la competiția grecilor pentru teritorii, purtând, totodată amprenta puternică a culturii grecești. Aristocrații din Segesta făceau eforturi să treacă drept rivali redutabili ai grecilor, adoptând în acest scop obiceiuri grecești. De fapt, în anii '30 ai secolului al IV-lea î.Hr. au construit un templu într-un stil grecesc atât de perfect, încât mulți istorici cred că îi angajaseră pentru aceasta pe arhitecții Partenonului din Atena. Locuitorii Segestei s-au

Greco, locuitorilor din Salemi (în special lui Giovanni Bascone și lui Nicola Spagnolo), numeroșilor finanțatori care au făcut posibil proiectul Stanford University și tuturor studenților și membrilor echipei care au participat la proiect.

inclus și în mitologia greacă, susținând (așa cum au făcut și romanii) că sunt descendenții lui Aeneas, un refugiat după căderea Troiei. Însă, în secolul al V-lea î.Hr., cetățile coloniale din vestul Mediteranei, precum Cartagina (o așezare feniciană) și Siracuză (o așezare grecească) rivalizau cu oricare alt oraș din vechiul centru. Dezvoltarea socială etruscă nu se afla cu mult în urmă, iar zeci de grupuri asemenea elimienilor îi urmau îndeaproape.

Odată cu creșterea populației, și în Est a avut loc un proces oarecum similar de destrămare a statului din centru și, totodată, de expansiune a periferiei. În jurul anului 810 î.Hr., regele Xuan din Dinastia Zhou și-a scăpat căpeteniile de sub control, care găseau tot mai puține motive să coopereze cu el, pe măsură ce ei înșiși deveneau tot mai bogați și mai puternici. Capitala lui Xuan, situată în Câmpia Zhou, a fost afectată de conflicte facționale, iar grupuri de prădători din nord-vest au pătruns adânc în regat. În anul 781 î.Hr., când a moștenit tronul, You, unul dintre fiii lui Xuan, a încercat să împiedice decăderea, pregătind, din câte se pare, o reglare de conturi cu vasalii lui irascibili și cu miniștrii atotputernici ai tatălui său, care probabil complotau alături de fiul cel mai mare al lui You și mama acestuia.

În acest punct, povestea se transformă într-o legendă de tipul celor des întâlnite în sursele noastre antice. Sima Qian, marele istoric din secolul I î.Hr., relatează povestea bizară a unui rege Zhou care a deschis odată o ladă din salivă de dragon, veche de o mie de ani, din care a ieșit o reptilă neagră. Dintr-un motiv pe care Sima Qian nu îl explică, reacția regelui a fost să comande ca zece femei de la palat să se dezbrace în pielea goală și să strige la monstru. În loc să fugă, acesta s-a împreunat cu una dintre ele, iar femeia a născut apoi o fiică reptiliană pe care a abandonat-o. Un bărbat și o femeie care fugeau de mânia regelui dintr-un motiv ce nu avea nicio legătură cu toate acestea l-au dus pe acest copil-șarpe în Bao, un stat vasal rebel din regatul Zhou.

Ideea acestei povești ciudate este că, în anul 780 î.Hr., locuitorii din Bao au încercat să ajungă la o înțelegere cu regele You trimițându-i drept concubină progenitura dragonului, devenită de acum o fată

frumoasă, numită Bao Si. You s-a bucurat foarte mult și, în anul următor, Bao Si i-a născut un fiu. Se pare că acesta a fost motivul pentru care You s-a hotărât să se descotorosească de primul său născut și soția sa mai în vârstă.

Pentru You, toate au mers bine până în anul 777 î.Hr., când fiul său exilat a fugit într-un alt stat vasal turbulent, unde a fost urmat de cel mai important ministru al lui You. În acel moment, un grup de vasali au încheiat o alianță cu poporul din nord-vest, pe care Dinastia Zhou îl numea Rong (ceea ce înseamnă pur și simplu „străini ostili”).

Nepăsător față de toate acestea, regele You și-a îndreptat atenția spre o problemă mai urgentă: cum să o facă pe Bao Si să râdă (nu este de mirare, dată fiind originea ei, că era destul de lipsită de umor). Un singur lucru părea să aibă efect. Predecesorii lui You înălțaseră turnuri de pază, astfel încât, dacă erau atacați de poporul Rong, tobele și focurile alertau numeroasele căpetenii ce porneau imediat în ajutor cu cetele lor. Sima Qian spune:

Regele You a aprins făcliile și a bătut tobele cele mari. Cum făcliile trebuiau aprinse numai când se apropiau cotropitorii, au venit toate căpeteniile cele multe. Și cum au venit, nu s-a mai zărit niciun cotropitor, așa că doamna Bao Si a râs cu poftă. Regelui i-a plăcut și atunci a aprins făcliile de mai multe ori. După aceea, fiindcă lumina lor nu mai era un semn sigur, căpeteniile cele multe șovăiau să vină⁹.

Cum regele You a tot strigat „lupul!”, când poporul Rong și rebelii Shen au atacat cu adevărat, în 771 î.Hr., căpeteniile nu au mai luat în seamă făcliile. Rebelii l-au omorât pe You, au incendiat capitala și l-au urcat pe tron pe fiul său înstrăinat, numindu-l regele Ping.

Este greu de luat complet în serios această poveste, dar numeroși istorici consideră că ea conține și referiri la fapte reale. Se pare că în anii '70 ai secolului al VIII-lea î.Hr., în același deceniu în care cărmuitorii egipteni și asirieni pierdeau controlul, creșterea populației, reactivarea

puterii locale, politica dinastică și presiunile externe au generat un eșec și mai grav pentru monarhia din China.

Poate că vasalii care l-au abandonat pe regele You în anul 771 î.Hr. au vrut doar să își demonstreze puterea, să îl instaleze pe Ping ca domnitor-marionetă și să ignore monarhia în continuare. Faptul că au decis să își îngroape vasele rituale din bronz în întreaga vale a râului Wei, unde arheologii le-au descoperit în număr atât de mare în anii '70 ai secolului XX, sugerează că aveau de gând să se întoarcă îndată ce poporul Rong revenea acasă încărcat de prada de la palatul lui You. Dar s-au înșelat dacă și-au făcut astfel de calcule. Cei din neamul Rong sosiseră cu gândul de a rămâne, iar căpeteniile s-au văzut nevoite să îl instaleze pe regele Ping la Luoyi, în valea Fluviului Galben, în fruntea guvernului din exil⁵⁵. În scurt timp a devenit clar că regele Zhou, oricât de Fiu al Cerurilor ar fi fost, nu mai dispunea de nicio autoritate odată cu pierderea teritoriilor din valea râului Wei, iar nobilimea Zheng, cei mai puternici dintre „vasali”, a început să își pună la încercare regii de odinioară. În anul 719 î.Hr., un nobil l-a luat ostatic pe moștenitorul tronului, iar în 707 un alt nobil a tras în rege cu o săgeată.

În anul 700 î.Hr., curtea Dinastiei Zhou devenise aproape irelevantă pentru ducii, conții, viconții și marchizii din fostele colonii (care, potrivit unei surse antice, erau acum în număr de 148). „Vasalii” aflați în frunte încă pretindeau că acționează în numele regelui Zhou, dar, de fapt, luptau între ei pentru supremație, fără să îi ceară părerea presupusului lor conducător, încheind sau anulând tratate după bunul lor plac. În anul 667, marchizul Huan din Qi, ce a dominat temporar, și-a chemat rivalii la o întâlnire în cadrul căreia aceștia l-au recunoscut drept lider (cu toate că au continuat să se lupte cu el și cu toți ceilalți). În anul următor, marchizul Huan l-a constrâns pe regele Zhou să îl numească *ba*,

⁵⁵ În mod convențional, istoricii numesc anii 1046-771 î.Hr. „perioada vestică a Zhou”, iar când se referă la perioada dintre migrația familiei regale spre est, din 771 până în anul 481, 453 sau 403 î.Hr. (istoricii dau repere diferite pentru limita finală a cronologiei) vorbesc despre „perioada estică a Zhou”. Totodată, pentru a face lucrurile și mai confuze, istoricii numesc de obicei intervalul 722-481 î.Hr. „perioada de primăvară și toamnă”, pornind de la principala cronică a acestor ani, *Primăverile și toamnele statului Lu*, și se referă la anii 480-221 î.Hr. ca la „perioada statelor beligerante”.

„căpetenie supremă”, ce avea să reprezinte (teoretic) interesele Dinastiei Zhou.

În mare parte, marchizul Huan a dobândit acest statut protejând statele mai slabe de atacurile din partea popoarelor pe care le considerau străine – în nord, Rong și Di, în sud, grupurile cunoscute sub numele de Man. Însă principala consecință (cu siguranță neintenționată) a acestor războaie a fost oarecum asemănătoare celei rezultate din colonizarea feniciană și greacă a vestului bazinului Mediteranei, atrăgând spre centru neamurile Rong, Di și Man și extinzând considerabil centrul pe parcurs.

În secolul al VII-lea î.Hr., statele situate la limita nordică a centrului au recrutat drept aliați neamurile Rong și Di, cimentând aceste legături prin căsătorii. Mulți domnitori Rong și Di au devenit cunosători ai literaturii Zhou și s-au atașat în mod intenționat de state de frontieră precum Qi, Jin și Qin, care au devenit mult mai mari. În sud, unii membri ai neamului Man și-au creat propriul stat de dimensiuni mari, Chu, în urma luptelor purtate cu popoarele Jin și Qi în secolul al VII-lea. În anii '50 ai secolului al VII-lea, statul Chu devenise membru cu drepturi depline al comunității interstatale, participând la conferințele acesteia și, asemenea segestanilor și romanilor din Vest care susțineau că sunt descendenții lui Aeneas, conducătorii neamului Chu au început să afirme că, asemenea altor state din centrul estic, și-au început existența ca o colonie Zhou. În jurul anului 600 î.Hr. s-a născut o cultură materială Chu distinctă, care îmbina elemente din centru și din sud.

Chu a devenit o putere atât de importantă încât, în anul 583 î.Hr., statul Jin a decis să încheie alianțe cu alte popoare Man pentru a crește numărul inamicilor din ariergarda Chu. În anul 506, unul dintre acești aliați, statul Wu, a fost suficient de puternic pentru a înfrânge armata Chu; atât de puternic, de fapt, încât, în anul 482 î.Hr., marchizul de Jin și-a cedat statutul de *ba* vicontelui Fuchai din neamul Wu – care, asemenea regilor Chu, își revendica acum descendența Zhou. Dar încă un stat sudic, Yue, devenise o mare putere. Vicontii săi au încercat să se impună ideologic în fața celor din Wu, susținând că sunt descendenții celei mai

vechi dinastii, Xia. În anul 473 î.Hr., după ce viconte Fuchai din Wu s-a spânzurat în timp ce armatele din Yue îi asediau capitala, viconte de Yue i-a luat locul în calitate de *ba*. În pofida dezmembrării politice, centrul estic s-a extins la fel de spectaculos ca cel vestic.

Calea spre strategia sofisticată

Anii 750-500 î.Hr. au reprezentat alt punct de cotitură care ar fi putut schimba istoria. În anul 750 î.Hr., dezvoltarea socială vestică atingea 24 de puncte, situându-se exact acolo unde se aflase în ajunul marelui colaps din 1200 î.Hr. În anul 500 î.Hr. Estul se afla în aceeași situație. La fel cum se întâmplase în jurul anului 1200, clima se modifica, oamenii migrau, conflictele escaladau, state noi reușeau să pătrundă în centre, iar statele vechi se dezintegrau. Deși părea foarte posibil să aibă loc noi colapsuri, ambele centre s-au restructurat, dezvoltându-și resursele economice, politice și intelectuale, care le-au permis să facă față provocărilor. Din acest motiv figura 5.1 este atât de anostă și, totodată, atât de interesantă.

Putem remarca schimbările mai întâi în Asiria. Parvenitul care a uzurpat tronul în anul 744 î.Hr. sub numele de Tiglath-Pileser al III-lea semăna la început foarte mult cu toți ceilalți pretendenți care acționaseră la fel începând cu anii '80 ai secolului al VIII-lea, numai că el, în mai puțin de două decenii, a propulsat Asiria din situația de stat falit, cu strategii modeste, la cea de stat dinamic, cu strategii sofisticate. Pe parcurs s-a transformat, asemenea unui mafiot care intră în legitimitate, dintr-un șef de gangsteri într-un rege măreț (dar brutal).

Secretul său a constatat în eliminarea aristocraților Fii ai Cerurilor. Tiglath-Pileser a realizat acest lucru prin crearea unei armate regulate, plătite doar de el și loiale numai lui, care a înlocuit trupele oferite de căpetenii. Textele care s-au păstrat nu relatează cum, dar a reușit să îi constrângă pe prizonierii de război pentru a-și forma armata personală. Când câștiga câte o bătălie, Tiglath-Pileser nu împărțea prada cu căpeteniile, ci o folosea pentru a-și plăti trupele. Apoi, susținut de

armată, a înfrânt puterea nobililor, creând subdiviziuni pentru funcțiile administrative superioare și numind în multe dintre acestea eunuci capturați. În privința eunucilor existau două avantaje: nu puteau avea fii cărora să le transmită funcția și erau atât de disprețuiți de aristocrația tradițională, încât existau puține șanse să se afle în fruntea unor grupări rebele. Dar mai ales, Tiglath-Pileser și-a creat un aparat birocratic foarte extins, care să se ocupe de problemele statului, renunțând la vechea elită pentru a crea administratori loiali numai lui.

Cum toate aceste măsuri erau costisitoare, Tiglath-Pileser și-a reglementat sistemul financiar. În loc să îi intimideze pe străini, apărând în mod periodic pentru a le pretinde anumite sume, el insista asupra contribuțiilor regulate – adică impozite. Dacă un rege clientelar se opunea, Tiglath-Pileser îl înlocuia cu un guvernator asirian. De exemplu, în anul 735 î.Hr., regele Pekah al Israelului s-a alăturat Damascului și altor orașe siriene în cadrul unei revolte împotriva impozitelor (figura 5.5). Tiglath-Pileser s-a repezit asupra lor ca lupul la stână¹⁰. În anul 732 î.Hr. a distrus Damascul, a instalat un guvernator și a anexat văile fertile din nordul Israelului. Nemulțumiți, supușii lui Pekah l-au asasinat și l-au instalat pe tron în locul său pe regele pro-asirian Hoshea.

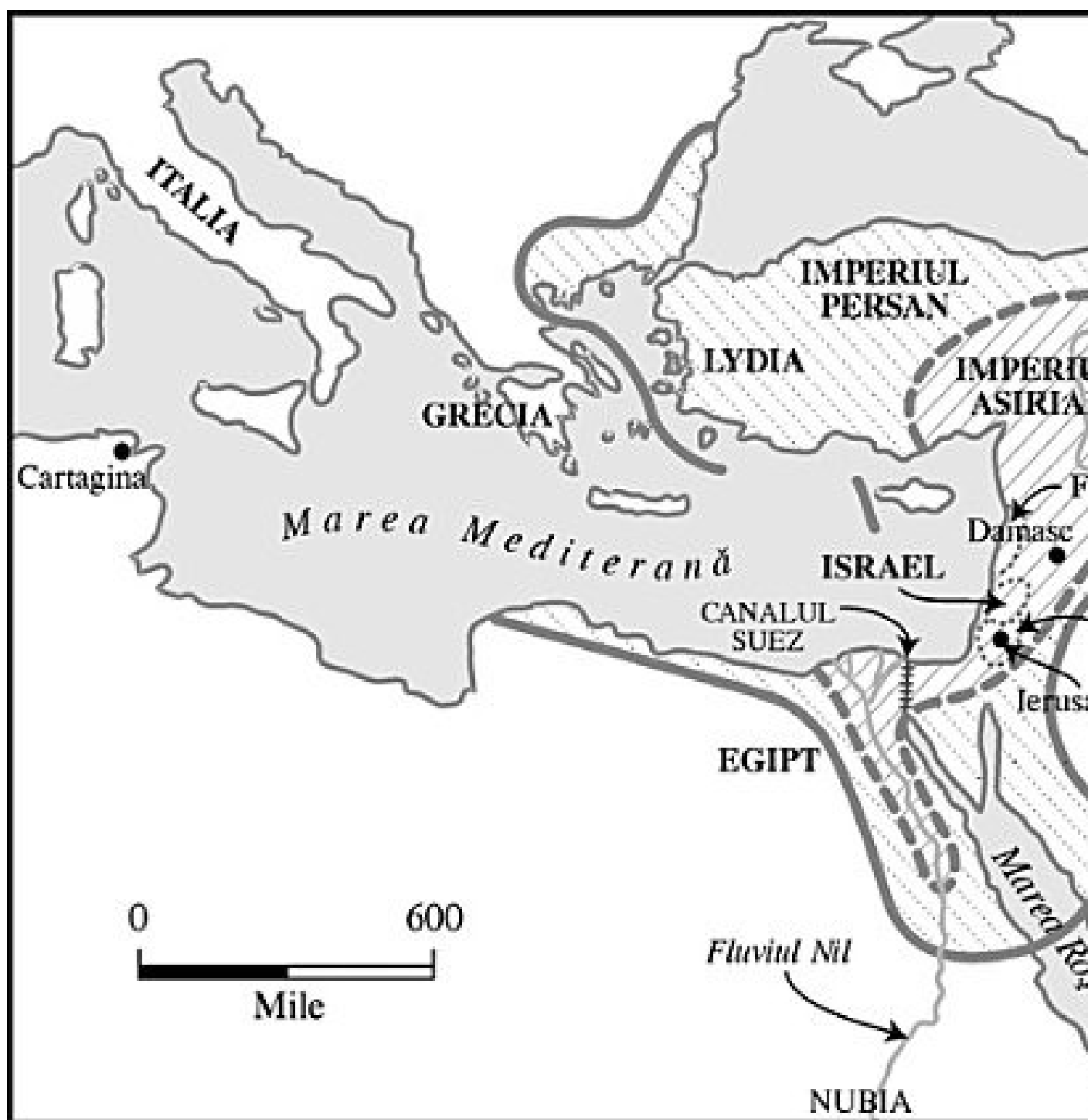

Figura 5.5. *Primele imperii cu strategii sofisticate. Liniile întrerupte marchează limitele maxime ale Imperiului Asirian în jurul anului 660 î.Hr., iar liniile continue, limitele maxime ale Imperiului Persan în jurul anului 490 î.Hr.*

Totul a mers bine până la moartea lui Tiglath-Pileser, în 727 î.Hr. Hoshea, presupunând că noul sistem asirian va dispărea odată cu

Tiglath-Pileser, a încetat să mai plătească taxele, dar instituțiile regelui decedat s-au dovedit a fi suficient de robuste pentru a supraviețui unei schimbări la vârf. În 722, noul rege al Asiriei, Salmanasar, a devastat Israelul, l-a ucis pe Hoshea, a instalat un guvernator și a deportat zeci de mii de israeliți. De fapt, între 934 și 612 î.Hr., Asiria a strămutat forțat 4,5 milioane de oameni. Deportații au completat rândurile armatei asiriene, au construit orașe și au lucrat la proiecte menite să crească productivitatea imperiului – au ridicat baraje, au plantat copaci, au cultivat măslini și au săpat canale. Prin munca lor au hrănit cetățile Ninive și Babilon, fiecare dintre acestea ajungând să aibă 100.000 de locuitori, cu mult mai mult decât orașele de până atunci, și atrăgând toate resursele din împrejurimi. Dezvoltarea socială a înregistrat un curs ascendent. Până în anul 700 î.Hr., Asiria a ajuns mai puternică decât oricare alt stat cunoscut până atunci în istorie.

Oare a schimbat Tiglath-Pileser cursul istoriei când a evitat colapsul în secolul al VIII-lea? Într-o vreme, istoricii răspundeau afirmativ fără ezitare, dar astăzi majoritatea are rețineri în a pune atât de mult pe seama voinței unor personalități unice. În acest caz, probabil că au dreptate. Poate că Tiglath-Pileser a fost o personalitate unică, dacă acesta este calificativul pe care vrem să îl folosim pentru cruzime, doar că el nu a fost unic. Pretutindeni în centrul vestic, conducătorii de la sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr. au recurs la centralizare ca soluție pentru problemele cu care se confruntau. În Egipt, nubienii din Sudanul de astăzi au unificat țara chiar înainte ca Tiglath-Pileser să se fi instalat pe tronul Asiriei, iar în următorii treizeci de ani au instituit o serie de reforme pe care Tiglath-Pileser le-ar fi aprobat. Iar în primul deceniu al secolului al VIII-lea î.Hr., chiar regele miciei Iudeea, Ezechia, a adoptat aceleași măsuri.

Pare să nu fie vorba despre un singur geniu care a schimbat istoria, ci, mai curând, despre oameni disperați care au încercat toate ideile pe care le-au avut, iar soluțiile cele mai bune au ieșit învingătoare. Ori realizau centralizarea, ori piereau; conducătorii care nu au reușit să își impună controlul asupra căpeteniilor au fost înfrânți de cei care au reușit

acest lucru. Ezechia, simțindu-se amenințat de Asiria, a fost nevoit să întărească Iudeea. Noul rege al Asiriei, Senaherib, îngrijorat de puterea dobândită de Ezechia, s-a simțit nevoit să îl oprească. În anul 701 î.Hr., Senaherib a prădat Iudeea și i-a luat populația în captivitate. În schimb, a menajat Ierusalimul, fie pentru că (așa cum spune Biblia ebraică) Îngerul Domnului i-a lovit pe asirieni, fie pentru că (așa cum spune cronica lui Senaherib) Ezechia a acceptat să plătească un tribut mai mare.

Oricum, în urma victoriei, Senaherib s-a confruntat cu o nouă realitate dură: fiecare război câștigat de Asiria crea noi inamici. Când, la începutul anilor '30 ai secolului al VIII-lea î.Hr., Tiglath-Pileser a anexat nordul Siriei, Damascul și Israelul s-au organizat împotriva lui. Când Salmanasar a cucerit Damascul și Israelul, între 732 și 722 î.Hr., Iudeea a devenit linia de front; iar intimidarea Iudeei în anul 701 î.Hr. a transformat Egiptul într-o amenințare, astfel încât Asiria a invadat Valea Nilului în anii '70 ai secolului următor. Numai că Egiptul s-a dovedit a fi o țară prea îndepărtată și, zece ani mai târziu, când asirienii s-au retras, înregistrau probleme la toate frontierele. Distugând Urartu, principalul dușman situat la nord, se expuseseră în fața raidurilor devastatoare dinspre Caucaz; cucerirea Babilonului, principalul lor dușman situat în sud, nu făcuse decât să provoace războaie cu Elamul, spre sud-est; iar distrugerea Elamului în anii '40 ai secolului al VII-lea nu a făcut decât să deschidă calea amenințărilor din partea mezilor în Munții Zagros și să permită Babilonului să își recâștige puterea.

În cartea sa de referință *Ascensiunea și decăderea marilor puteri*, istoricul Paul Kennedy de la Universitatea Yale consideră că, în ultimii 500 de ani, necesitatea de a purta războaie de anvergură a constrâns sistematic statele europene să se extindă excesiv, subminându-și puterea până la colaps. Deși a adoptat o strategie sofisticată, cu venituri imense, o armată de profesioniști și birocrație, deși și-a înfrânt toți rivalii, Asiria a sfârșit prin a fi un exemplu de astfel de extindere imperialistă. Până în anul 630 î.Hr., Asiria se retrăgea de pretutindeni, iar în 612 î.Hr.

o coaliție a mezilor și babilonienilor a cucerit Ninive și i-a divizat imperiul.

Prăbușirea Asiriei a repetat modelul discutat în capitolul 4, în care acțiunile militare extind centrul, dând popoarelor situate altădată la periferie posibilitatea de a pătrunde în centru. Media a adoptat multe dintre instituțiile și politicile Asiriei, Babilonul a devenit din nou o mare putere, iar Egiptul a încercat să își reconstituie imperiul din Levant, pierdut cu mult timp în urmă. Totodată, lupta pe rămășițele Asiriei a menținut dinamica expansionismului. Centralizarea mezilor a transformat un alt popor periferic, perșii din sud-vestul Iranului, într-o putere extraordinară. În anul 550 î.Hr., căpetenia persană Cyrus i-a înfrânt pe mezi printr-o victorie favorizată și de luptele facționale ale mezilor. (Regele mezilor, printr-un gest necugetat, și-a pus armata trimisă împotriva lui Cyrus sub comanda unui general pe care, anterior, îl forțase să mănânce din carnea propriului fiu ucis. Generalul a dezertat imediat, armata s-a destrămat, iar Cyrus a preluat controlul.)

Asemenea regilor asirieni dinaintea lor, conducătorii persani considerau că au o misiune divină. Potrivit acestei credințe, familia lor, ahmenizii, reprezenta interesele pământene ale lui Ahuramazda, zeul luminii și al adevărului, în lupta eternă împotriva întunericului și răului. Persanii erau convinși că zeii altor popoare înțelegeau că aceasta era o cauză dreaptă și doreau ca ei să învingă. Astfel, când a cucerit Babilonul, în anul 539 î.Hr., Cyrus a pretins (în mod sincer, se pare) că a făcut acest lucru pentru a-i elibera pe zeii Babilonului de conducătorii decăzuți care îi neglijau. Când cucerirea Babilonului a fost urmată de trimiterea evreilor înapoi la Ierusalim, de unde babilonienii îi luaseră în captivitate în anul 586 î.Hr., autorii Bibliei ebraice au confirmat părerea bună pe care Cyrus o avea despre sine. Propriul lor zeu, insistau aceștia, îl considera pe Cyrus „păstorul Meu... unsul Său..., pe care îl ține de mână lui cea dreaptă, ca să doboare neamurile înaintea lui și ca să dezlege cingătorile regilor”¹¹.

Cyrus și-a purtat armatele până la marea Egee și granițele actualelor state Kazahstan, Afghanistan și Pakistan. Fiul său, Cambyses, a cucerit și

stăpânit Egiptul, apoi, printr-o întâmplare la fel de ciudată ca în povestea lui Sima Qian, ruda sa îndepărtată Darius a urcat pe tron în anul 521 î.Hr. Potrivit istoricului grec Herodot, Cambyses a interpretat greșit un vis și a crezut că fratele său Smerdis uneltește împotriva lui și, de aceea, a cerut ca Smerdis să fie ucis în secret. Dar, spre groaza lui Cambyses, un preot – care, întâmplător, se numea tot Smerdis și semăna leit cu Smerdis cel mort – a preluat puterea pretinzând că este adevăratul Smerdis. Cambyses a încălecat în grabă și a pornit la galop spre casă pentru a dezvălui înșelătoria (și faptul că își ucisese propriul frate), dar s-a înjunghiat accidental în coapsă și a murit. Între timp, falsul Smerdis a fost dat în vileag când una dintre soțiile lui a descoperit că nu avea urechi (cu ceva timp în urmă, falsul Smerdis fusese pedepsit prin tăierea urechilor). Apoi, șapte nobili l-au ucis pe Smerdis și au organizat un concurs pentru a decide cine va urca pe tron: fiecare și-a dus calul într-un loc anume, convenind să devină rege cel al cărui cal avea să necheze primul la răsăritul soarelui. Darius a învins (printr-o înșelătorie).

În mod remarcabil, acesta s-a dovedit a fi un mijloc la fel de bun pentru a alege un rege⁵⁶ ca oricare altul și, în scurt timp, Darius a devenit un nou Tiglath-Pileser. Atât de bine a reușit să maximizeze veniturile obținute din teritoriile sale cu aproape 30 de milioane de locuitori, consemnează Herodot, încât „perșilor le place să spună că Darius era un prăvăliaș... [care] scotea profit din orice”¹².

Mergând pe urma banilor, Darius s-a îndreptat spre vest, unde tendința ascendentă a dezvoltării sociale reînsuflețise frontiera mediteraneană. În jurul anului 500 î.Hr., negustorii, acționând pe cont propriu, și nu în beneficiul palatelor și templelor, creaseră o economie prosperă, determinând o scădere atât de semnificativă a cheltuielilor de transport maritim, încât puteau realiza profituri din transportul de bunuri en gros, cum ar fi alimentele și bunurile de lux. În jurul anului 600 î.Hr., populația Lydiei, în vestul Anatoliei, a început să marcheze bucăți de metal pentru a le garanta greutatea, iar până în epoca lui Darius această

⁵⁶ În cazul în care povestea este adevărată. Majoritatea istoricilor bănuiește că, de fapt, Darius l-a omorât pe adevăratul Smerdis și a îndepărtat clica sacerdotală din jurul acestuia.

inovație – baterea monedelor – a devenit foarte răspândită, încurajând și mai mult comerțul. Nivelul de trai a crescut: în jurul anului 400 î.Hr., un grec de rând consuma probabil cu 25-50% mai mult decât predecesorul său cu trei secole înainte. Casele erau mai mari, alimentația mai diversificată, iar oamenii trăiau mai mult.

Darius a pătruns în această economie mediteraneană angajând fenicieni pentru echipajele primei flote a Persiei, săpând canalul Suez între Mediterană și Marea Roșie și preluând controlul asupra cetăților grecești. Potrivit lui Herodot, și-a trimis oameni să spioneze Italia și chiar se gândea să atace Cartagina.

În anul 486 î.Hr., când Darius a murit, dezvoltarea socială vestică depășise cu mai bine de 10% cele 24 de puncte atinse în jurul anului 1200 î.Hr. În Egipt și Mesopotamia, agricultura prin irigații determinase o creștere constantă a recoltelor; Babilonul avea probabil 150.000 de locuitori (orașul era atât de mare, spune Herodot, încât, atunci când a fost capturat de Cyrus, nou-veniților le-au trebuit câteva zile să ajungă în unele cartiere); armatele persane erau atât de mari (tot potrivit lui Herodot), încât secau râuri întregi când își potoleau setea; în plus, așa cum am mai amintit, probabil că un atenian din trei știa să își scrie numele.

La rândul lor, nivelurile estice erau de 24 de puncte, iar procesele de restructurare și centralizare a statului se desfășurau asemănător cu cele înregistrate în Vest începând cu secolul al VIII-lea î.Hr. Destrămarea autorității exercitate de statul Zhou începând cu anul 771 î.Hr. a fost o sabie cu două tăișuri pentru conducătorii din fostele state vasale. Acestea au fost libere să se lupte între ele, ceea ce au și făcut cu îndârjire, dar destrămarea nu s-a oprit în acest punct. Ducii și viconții care fuseseră înainte vasali nesupuși, angajați față de regele Zhou, dar exploatând faptul că acesta se baza pe ei pentru a obține trupe, constatau acum că proprii lor aristocrați erau la fel de nesupuși cum fuseseră ei cândva. O soluție era aceea de a-i evita pe aristocrați aducând în stat persoane din exterior, așa cum făcuse Tiglath-Pileser când angajase prizonieri de război în armată. Patru state mari de la

marginea lumii dominate de Zhou (Jin, Qi, Chu și Qin; vezi figura 5.2) au început să adopte această soluție în secolul al VII-lea î.Hr. și au devenit puternice.

Încă din anul 690 î.Hr., statul Chu, mai puțin încălțat de normele aristocrate ale erei Zhou decât statele din valea Fluviului Galben, a creat diviziuni administrative noi, cu guvernatori care răspundeau direct în fața autorității centrale a palatului. Alte state au imitat acest sistem. În anii '60 ai secolului al VII-lea î.Hr., marchizul Xian, conducătorul statului Jin, a încercat o soluție mai drastică, masacrând capii familiilor conducătoare din stat și numind miniștri care, spera el, aveau să fie mai obedienți. Alte state au copiat și acest sistem. În 594, marchizul Xuan din Lu a găsit o altă soluție pentru a-i evita pe nobili: scutindu-i pe țărani de obligațiile de zile muncă, le-a acordat, de fapt, titlul de proprietate asupra pământurilor pe care lucrau în schimbul efectuării serviciului militar și a plății impozitelor direct către el. Bineînțeles că alte state s-au grăbit să imite și această politică.

Conducătorii reformatori au creat armate mai mari, au purtat războaie mai sângeroase și au beneficiat de o creștere economică asemenea celei din Vest. Țăranii, dornici să obțină rezultate mai bune, fiindcă pământul era al lor, au crescut recolte prin îmbuntățirea culturilor și investirea în pluguri trase de boi. S-au răspândit unelte agricole din fier, iar fierarii secolului al V-lea î.Hr. au învățat să folosească foalele pentru a încălzi minereul de fier până la temperatura de 1500 °C, când se topea și putea fi turnat⁵⁷. Meșterii din Wu chiar modificau conținutul de carbon al fierului pentru a produce oțel adevărat.

Orașele au înflorit – Linzi din Lu avea probabil 50.000 de locuitori în anul 500 î.Hr. – și, la fel ca în Vest, cererea acestora i-a încurajat pe negustori să le aducă alimente. În anul 625 î.Hr., un ministru din Lu a desființat punctele de control de la frontieră pentru a înlesni comerțul. Navigația comercială s-a dezvoltat foarte mult, iar la curțile Jin și Zhou

⁵⁷ Până în secolul I î.Hr., fonta a devenit un material obișnuit în China. Fierul forjat obținut prin încălzirea fierului la 900 °C, apoi lovirea repetată a metalului „incandescent” și moale a fost singura tehnică cunoscută în Vest până în secolul al XIV-lea î.Hr.

de la Luoyi s-au introdus monede din bronz, fără nicio legătură cu inventarea acestora în Vest. Și, la fel ca în Vest, dezvoltarea economică a determinat creșterea nivelului de trai, dar și a inegalității. Valoarea impozitelor a crescut, de la 10% în prima parte a secolului al VI-lea î.Hr. la 20% o sută de ani mai târziu. Nobilii își construiau ghețării în palate, țăranii se înglodau în datorii.

În secolul al VI-lea î.Hr., când expansiunea economică a început în Vest, regii își reafirmaseră deja autoritatea, dar în Est dezvoltarea nu a făcut decât să agraveze problemele conducătorilor, atât timp cât miniștrii care au înlocuit căpeteniile facțiunilor proveneau de obicei din familii puternice. Adesea, miniștrii erau mai bine plasați decât stăpânii lor pentru a-și însuși rezultatele dezvoltării, transformându-se de obicei în rivali. În anul 562 î.Hr., trei familii ministeriale din Lu l-au dat la o parte pe marchiz și, în anii '80 ai secolului al V-lea, una dintre ele a preluat puterea. În Jin, trei grupări ministeriale au purtat un război civil timp de 50 de ani, împărțindu-și apoi statul în 453 î.Hr.

Dar, între timp, conducătorii (și miniștrii care le-au uzurpat puterea) au găsit o soluție. Dacă miniștrii aristocrați creau probleme la fel de mari ca nobilii pe care îi înlocuiseră, de ce să nu se recruteze administratori din cu totul alte state? Aceste persoane angajate, numite *shi* – tradus de obicei prin „domni” –, neavând legături politice, nu puteau deveni rivali. De fapt, mulți dintre ei erau de origine destul de modestă, acesta fiind principalul motiv pentru care doreau să se angajeze. Utilizarea răspândită a acestor *shi* atestă atât centralizarea puterii, cât și creșterea nivelului de alfabetizare. Mii de *shi* notau și socoteau în liniștea oficiilor din provincii, mutându-se dintr-un stat în altul pe măsură ce apărea câte un post liber.

Câțiva *shi* norocoși au atras atenția unor duci și marchizi și au ajuns în posturi înalte. În mod interesant, spre deosebire de birocrăția din Vest, acești oameni, și nu conducătorii care i-au angajat, au devenit personajele principale ale literaturii vremii, prezentați ca sfetnici fideli ce îi ajutau pe conducători să prospere păzindu-le integritatea. *Zuozhuan*, un comentariu asupra unor documente istorice colectate în jurul anului

300 î.Hr., este plin de astfel de personaje. Preferatul meu este Zhaodun, înalt demnitar al ducelui Ling din Jin. „Ducele Ling nu a fost adevăratul conducător”, se exagerează în *Zuozhuan*. „De pe terasa lui trăgea în oameni cu o arbaletă și privea la ei cum fug de săgeți⁵⁸. Când bucătarul i-a pregătit o mâncare din labe de urs nu prea bine pătrunse, l-a omorât, i-a îndesat trupul într-o ladă și le-a cerut femeilor sale să-l poarte prin camera de audiențe.¹³„

Zhaodun l-a mustrat atât de mult pe ducele Ling, încât acesta a trimis în cele din urmă un asasin care să îi închidă gura sfetnicului cicălit. Dar când ucigașul a ajuns în zori acasă la Zhaodun, vrednicul *shi* era deja îmbrăcat în veșmintele oficiale și lucra de zor. Copleșit de grozăvia de a ucide un asemenea om bun și rușinea de a încălca porunca stăpânului, asasinul a recurs la singurul mod de a ieși din încurcătură cu demnitate: s-a sinucis zdrobindu-și capul de un copac.

Au urmat alte aventuri. Ducele Ling a organizat o ambuscadă, dar Zhaodun a scăpat când servitorul lui a omorât un câine de vânătoare cu o singură lovitură de pumn și când a reieșit că unul dintre cei trimiși de duce era un bărbat pe care Zhaodun îl salvase de foamete cu ani în urmă. La final, ca în toate poveștile din *Zuozhuan*, ducele Ling își primește pedeapsa meritată, deși, ca în majoritatea acestor texte moralizatoare, Zhaodun este învinuit că nu a împiedicat acest deznodământ.

În schimb, alți conducători (probabil cu o purtare mai bună) au prosperat, iar noile stiluri arhitectonice reflectă puterea tot mai mare pe care o dețineau în secolul al V-lea î.Hr. În timp ce regii Zhou își construiseră palate pe platforme din pământ compactat înalte de un metru sau un metru și jumătate, nobilii construiau acum pe verticală. Se

⁵⁸ În acest pasaj există o problemă: povestea lui Zhaodun este plasată aproximativ în anul 610 î.Hr., dar arbaletele au ajuns să fie folosite în mod obișnuit abia la mijlocul secolului al V-lea. Asemenea discrepanțe i-au condus pe unii istorici la concluzia că *Zuozhuan* este de fapt o antologie de povești populare, dezvoltate pe măsură ce au fost repovestite de-a lungul secolelor, exprimând idealuri generale, dar spunându-ne prea puțin despre sfetnicii și domnitorii adevărați. Totuși, aceasta ar putea fi o interpretare prea sceptică. Deși în mare parte povestea lui Zhaodun are în mod evident un caracter fantastic, se pare că antologatorii volumului *Zuozhuan* au avut acces la surse demne de încredere și reușesc să ne ofere cel puțin o idee generală despre schimbările instituționale și intelectuale.

spune că un palat din Chu se afla pe o platformă înaltă de 152 de metri, atingând (implauzibil) norii. Un altul, din nordul Chinei, era numit „platforma care ajunge la jumătatea drumului spre ceruri”. Conducătorii își fortificau palatele, părând să se teamă de propriii oameni la fel de mult ca de statele inamice.

În anul 450 î.Hr., conducătorii din Est, asemenea celor din Vest, se îndreptau spre modelele sofisticate, strângând impozite și armate permanente și administrând aceste tranzacții complexe prin intermediul birocrăției loiale numai lor, dar suficient de independente încât să supraviețuiască după moartea lor. Economii înfloreau, iar dezvoltarea socială depășise 24 de puncte. În Vest, centrul se extinsese și se unificase în cea mai mare parte în cadrul Imperiului Persan. În Est aveau loc procese similare. Din cele 148 de state apărute după căderea statului Zhou în anul 771 î.Hr., până în anul 450 î.Hr. nu au mai rămas decât 14, dintre care doar patru au fost dominante: Jin, Qi, Chu și Qin.

În capitolul 4 mi i-am imaginat pe extratereștii lui von Däniken prezicând în jurul anului 1250 î.Hr. că centrele se vor extinde în continuare și că în fiecare va apărea un singur imperiu. Dacă ar fi revenit în jurul anului 450 î.Hr., ar fi avut o satisfacție: de fapt, prezicerea lor nu a fost eronată. Doar momentul a fost calculat greșit.

Clasicii

Poate că extratereștii ar fi constatat cu interes și faptul că pământeni își pierdeau apetența pentru a pretinde că dispuneau de o conexiune directă cu ființele supraumane. Timp de mii de ani, regi asemenea unor zei ancoraseră ordinea morală în ritualuri ce creau o legătură între cel mai modest țăran și conducătorii ce aveau acces la ceruri prin îndeplinirea unor sacrificii pe zigurate sau măcelărind captivi în cimitire. Dar acum, când regii asemenea zeilor își creau o nouă identitate de primi legiuitori, lumea se elibera de vrajă. „Aș fi vrut să fi murit înainte sau să mă fi născut mai târziu”, se plângea poetul grec Hesiod în secolul al VII-lea, „căci acum e o adevărată epocă a fierului... Corectitudinea și

Indignarea, învăluindu-și frumusețea în robe albe, părăsesc calea cea largă a pământului. Abandonează omenirea pentru a se alătura zeilor nemuritori din Olimp. Muritorilor le vor rămâne tristețile amare, iar răul nu va mai avea leac”¹⁴.

Dar acesta era doar un mod de a vedea lucrurile. De pe malurile Egeei, până în bazinul Fluviului Galben, unii gânditori începeau să dezvolte idei complet noi despre ceea ce se petrecea în lume. Aceștia vorbeau de la periferie – din punct de vedere social, fiindcă majoritatea provenea din straturile inferioare ale elitei, și din punct de vedere geografic, fiindcă majoritatea provenea din state mici care se aflau la marginea puterii⁵⁹. Nu disperați, spun aceștia (într-o măsură mai mare sau mai mică). Nu avem nevoie de regi asemenea zeilor pentru a transcende această lume întinată. Posibilitatea de mântuire se află în noi, nu în mâinile unor conducători decăzuți, violenți.

Karl Jaspers, un filosof german care a încercat la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial să găsească o explicație pentru criza morală din vremea sa, a numit secolele din jurul anului 500 î.Hr. „Era Axială”, în sensul că aceste secole formau o axă în jurul căreia se învârtea istoria. În Era Axială, declara Jaspers pe un ton categoric, „a apărut omul așa cum îl știm astăzi”¹⁵. Scrierile Erei Axiale – textele confucianiste și daoiste din Est, documentele budiste și jainiste din Asia de Sud, filosofia greacă și Biblia ebraică (cu descendentele sale, Noul Testament și Coranul) în Vest – au devenit capodopere clasice, nemuritoare, care, de atunci înainte, au dat sens vieții a milioane de oameni.

Aceasta era o realizare remarcabilă pentru personalități ca Buddha și Socrate, care au scris ei înșiși foarte puțin sau deloc. Succesorii lor, uneori îndepărtați, au fost cei care le-au consemnat, înfrumusețat sau pur și simplu inventat cuvintele. Adesea, nimeni nu știa cu adevărat ce gândiseră întemeietorii, iar moștenitorii lor, prinși în dispute aprige, țineau consilii, anatemizau și își aduceau acuzații grave. Cea mai mare

⁵⁹ Însă nu toți. Mahavira (cca 497-425 î.Hr.), părintele jainismului, provenea din Magadha, cel mai puternic stat al Indiei. Zoroastru, pe care unii istorici îl includ printre maeștrii Erei Axiale, a fost iranian, chiar dacă a trăit într-o perioadă – probabil cândva între anii 1400 și 600 î.Hr. – când Persia deținea încă un loc marginal față de centrul vestic. (Nu voi vorbi aici despre Zoroastru, fiindcă atestările sunt foarte confuze).

realizare a filologiei moderne a fost revelarea faptului că, între controverse, lupte, acuzații și persecuții la care se supuneau reciproc, succesorii au găsit și timpul necesar să scrie și rescrie cărțile sacre de atât de multe ori, încât identificarea sensului inițial al textelor devine practic imposibilă.

Totodată, textele Axiale sunt foarte diverse. Unele constau din colecții de aforisme obscure, altele, din dialoguri înțelepte, ori din poeme, istorii sau polemici. În unele texte se regăsesc toate aceste genuri. Și, ca o încercare finală, toți clasicii sunt de acord că subiectul suprem, o lume transcendentă, dincolo de cea sordidă a noastră, nu poate fi definită. Nirvana – literal, „stingerea”, o stare de spirit în care pasiunile lumii sunt stinse așa cum se stinge o lumânare – nu poate fi descrisă, spunea Buddha, chiar încercarea de a o defini este nepotrivită. Pentru Confucius, *ren* – deseori tradus ca „omenie” – se afla tot deasupra posibilităților de a fi explicat în cuvinte. „Cu cât aspir mai mult la ea, cu atât mai sus se află. Cu cât pătrund mai mult în ea, cu atât mai de nepătruns devine. O zăresc înaintea mea și, deodată, se află în spate... când vorbești despre ea, oare poți să nu șovăiești?”¹⁶ La fel, în fața insistențelor de a defini *to kalon*, „binele”, Socrate a ridicat din mâini: „Mă depășește și, dacă aș încerca, m-aș face de râs”¹⁷. Așa încât nu a putut decât să povestească parabole: binele este asemenea unui foc ce creează umbre pe care le confundăm cu realitatea. Iisus vorbea în termeni la fel de aluzivi despre Împărăția Cerurilor și îi plăceau tot atât de mult parabolele.

Dar cea mai de nedefinit dintre toate era *dao*, „Calea”¹⁸ pe care o urmează daoiștii:

Calea despre care putem vorbi nu este Calea cea adevărată;

Numele ce poate fi numit nu este numele adevărat...

Putem spune că amândouă sunt misterioase.

Misterioase și mai misterioase,

Poarta spre toate subtilitățile!

Al doilea lucru în privința căruia clasicii erau de acord consta în modul de a obține transcendența. Confucianismul, budismul, creștinismul și așa mai departe propun mai mult decât sloganele autocolantelor lipite pe barele de protecție, dar un asemenea slogan pe care l-am văzut pe o mașină parcată în fața cafenelei mele preferate când lucram la acest capitol al cărții rezuma foarte frumos ideea: „Compasiunea înseamnă revoluție”. Trăiește etic, renunță la dorințe, poartă-te cu ceilalți așa cum ai vrea să se poarte ei cu tine și astfel vei schimba lumea. Toți clasicii ne îndeamnă să întoarcem și obrazul celălalt și ne oferă tehnici de a ne forma întru această disciplină. Buddha recurgea la meditații, Socrate prefera conversația. Rabinii evrei⁶⁰ îndemneau la studiu. Confucius era de aceeași părere, adăugând îndeplinirea minuțioasă a ritualurilor și muzica. Și, în cadrul fiecărei tradiții, unii adepți au înclinat spre misticism, iar alții spre o tendință mai lumească, mai nepretențioasă.

Procesul a fost întotdeauna unul de *auto*-formare, o reorientare internă, personală spre transcendență, care nu depindea de regi asemenea zeilor – sau nici chiar de zei. De fapt, în gândirea axială, puterile supranaturale par a se afla adesea în afara acestui context. Confucius și Buddha refuzau să vorbească despre divinități. Socrate, deși profesa pietatea, a fost condamnat într-o anumită măsură și pentru că nu credea în zeii Atenei. Iar rabinii i-au avertizat pe evrei că Dumnezeu era atât de inefabil, încât numele lui nu trebuia menționat și nu trebuia lăudat prea mult.

În gândirea axială, regii se aflau într-o situație mai neplăcută decât zeii. Daoiștii și budiștii erau destul de indiferenți față de ei, dar Confucius, Socrate și Iisus îi mustrau fățiș pe conducători pentru deficiențele lor etice. Criticile axiale îi tulburau pe cei prosperi și puternici, iar noile întrebări privind nașterea, bogăția, sexul, rasa și casta puteau avea o valoare contraculturală pozitivă.

Remarcând aceste asemănări între clasicii estici, cei vestici și cei sud-asiatici, nu încerc să trec cu vederea diferențele care au existat, la rândul lor. Nimeni nu ar confunda Tripitaka („Cele Trei Coșuri” ale

⁶⁰ Școlile rabinice s-au dezvoltat în special în secolul I î.Hr și în primele secole d.Hr.

canonului budist) cu *Republica* lui Platon sau *Analectele* lui Confucius, dar, la fel, nimeni nu ar confunda *Analectele* lui Confucius cu textele chinezești clasice concurente, ca daoistul *Zhuangzi* ori „legalista” *Carte a Domnului Shang*. În tradiția chineză, perioada cuprinsă între anii 500 și 300 î.Hr. a fost cea „în care concureau o sută de școli de gândire”. Aș dori să mă opresc pentru un moment asupra acestei palete foarte largi de idei din cadrul acestei unice tradiții regionale.

Confucius l-a luat drept model de virtute pe ducele de Zhou din secolul al XI-lea î.Hr. și și-a propus să refacă perfecțiunea morală din vremea ducelui, reinstituind sistemul de ritualuri de atunci. „Eu transmit, dar nu creez”, a spus Confucius. „Sunt un admirator al Antichității.”¹⁹ Arheologia sugerează însă că acesta știa de fapt destul de puține despre perioada îndepărtată din vremea ducelui. Nu ducele, ci „o revoluție a ritualurilor” de mari dimensiuni, petrecută mult mai târziu, în jurul anului 850 î.Hr., a fost cea care a oferit societății contemporane lui Zhou ritualuri moderate, gradate cu atenție, astfel încât toți membrii unei elite largi să ocupe un loc în ierarhie. Pentru ca apoi, în jurul anului 600 î.Hr., ritualurile să se schimbe din nou, câțiva oameni deosebit de puternici începând să fie înmormântați cu obiecte de o valoare inestimabilă, plasându-se astfel deasupra restului elitei.

Confucius, unul dintre acei *shi* educați, dar nu deosebit de bogați, reacționa probabil împotriva acestei schimbări, idealizând ordinea stabilă a ritualurilor din perioada cuprinsă între anii 850 și 600 î.Hr. și proiectând-o în urmă, în epoca ducelui de Zhou. „A te supune și a reveni la ritual”, insista Confucius, „înseamnă a profesa bunătatea (*ren*)”. Aceasta însemna grija mai mare față de rudele aflate în viață decât față de strămoși, aprecierea mai mare acordată venerației sincere decât adorației spectaculoase, cinstirea virtuților unui om, și nu a originii sale, îndeplinirea corectă a ritualurilor folosind obiecte de cult simple și urmarea precedentelor exemplare. Confucius insista că, dacă ar putea să convingă măcar un singur conducător să profeseze *ren*, toți l-ar imita, iar pacea ar domni în lume.

Dar Mozi, gânditorul din secolul al V-lea î.Hr., nu era deloc de acord. După părerea sa, Confucius înțeleșese greșit ce este *ren*. Însemna a *face* bine, nu a *fi* bun, și includea pe oricine, nu numai propria familie. Mozi respingea ritualurile, muzica și pe ducele de Zhou. Chiar dacă oamenilor le e foame și suferă din cauza violențelor, spunea el, confucianiștii „se poartă ca niște cerșetori, se îndoapă cu mâncare ca hamsterii, își fac ochi dulci precum țapii și se bălăbăne de colo până colo ca porcii castrați”. Îmbrăcându-se cu haine grosolane, dormind pe unde apucă și mâncând doar terci, Mozi umbla printre săraci și le predica despre *jian ai*, un amestec de compasiune universală și egalitarism rigid. „Priviți statul altora așa cum îl priviți pe al vostru, familia altuia așa cum o priviți pe a voastră și persoana altuia așa cum o priviți pe a voastră”, spunea el. „Motivul pentru care în lume apar calamități, furturi, resentimente și ură este lipsa de *jian ai*.”²⁰ Mozi a inițiat acțiuni diplomatice pentru a preveni războaie, umblând până i s-au rupt sandalele și chiar și-a trimis 180 de tineri adepți să lupte până la moarte în apărarea unui stat atacat pe nedrept.

Dar gânditorii grupați, în general, sub denumirea de „daoiști” nu erau impresionați nici de Mozi, nici de Confucius. Calea Universului este schimbarea, susțineau ei: noaptea devine zi, bucuria tristețe, viața moarte. Nimic nu este imuabil, nimic nu poate fi definit. Oamenii se hrănesc cu carne de vacă, cerbii mănâncă iarbă, miriapozii mănâncă șerpi, bufnițele mănâncă șobolani. Cine poate spune care este cea mai bună hrană? Ceea ce confucianiștii consideră a fi adevărat, constatau daoiștii, adepții lui Mozi consideră a fi fals, dar, în realitate, toate lucrurile au legătură unele cu altele. Nimeni nu știe încotro duce Calea. Trebuie să devenim una cu Calea, dar nu putem face asta printr-o activitate frenetică.

Zhuangzi, unul dintre maeștrii daoiști, spune o poveste despre un alt mare daoist numit Liezi. După ce a căutat Calea ani de zile, Liezi și-a dat seama că nu învăța nimic și s-a întors acasă.

Timp de trei ani [spune Zhuangzi] nu a ieșit în lume. Îi gătea soției lui și îngrijea de porci ca și cum ar fi fost oameni. Nu îl interesa deloc să studieze. Își lăsase deoparte dorințele și căuta adevărul. Stătea în trupul său ca în pământ. În mijlocul tuturor, el a rămas închis în Unul și așa a stat până la sfârșit²¹.

Zhuangzi considera că Liezi făcuse ca activismul lui Confucius și al lui Mozi să pară ridicol și, totodată, periculos. „Nu poți suporta suferințele acestei generații”, și-l imagina Zhuangzi pe Confucius spunându-i cuiva, „de aceea, te apuci și creezi probleme următoarelor 10.000 de generații. Chiar vrei să fii atât de nenorocit sau nu îți dai seama ce faci?... Ceea ce e greșit nu poate pricinui decât rău, iar ceea ce este activ nu poate fi decât rău”. În schimb, Mozi l-a surprins pe Zhuangzi ca fiind „unul dintre oamenii buni de pe această lume”, dar un om care a eliminat bucuria din viață. „Moiștii poartă piei și țesături butucănoase, încălțări din lemn sau sandale împletite din cânepă, nu se opresc, fie noapte, fie zi, și consideră că această activitate febrilă este cea mai mare realizare a lor.” Numai că astfel aveau „o viață trudnică și o moarte neînsemnată... Chiar dacă Mozi putea suporta așa ceva”, se întreba Zhuangzi, „cum li se poate cere celorlalți oameni să ducă o asemenea viață?”.

Mozi îl contesta pe Confucius. Zhuangzi îi contesta pe Confucius și pe Mozi. Iar așa-numita Tradiție Legalistă îi contesta pe toți. Legalismul era opțiunea antiaxială, mai machiavelică decât Machiavelli. Legalistii considerau că atât *ren*, cât și *jian ai* și *dao* erau greșite. Încercarea de a transcende realitatea era o negliobie: regii asemănători zeilor duseseră la apariția regilor care doreau o administrare eficientă, iar noi, ceilalți, ar trebui să urmăm acest program. Pentru nobilul Shang, demnitar de rang înalt din Qin, în secolul al IV-lea î.Hr., și lumina călăuzitoare a Legalismului, scopul nu era bunătatea, ci „îmbogățirea statului și întărirea capacității sale militare”²². Nu te purta cu ceilalți așa cum ai vrea să se poarte ei cu tine, spunea nobilul Shang, fiindcă, dacă „în acțiunile tale faci ceea ce dușmanului tău i-ar fi rușine să facă, avantajul va fi de partea ta”. Nu fi bun și nici nu face fapte bune, fiindcă „într-un

stat care se folosește de mârșavi pentru a-i conduce pe cei buni domnește mereu ordinea și acel stat devine puternic”. Și oamenii nu trebuie să își piardă vremea cu ritualuri, activism sau fatalism. În schimb, trebuie create legi atotcuprinzătoare cu pedepse dure (decapitare, îngroparea de viu, muncă silnică) impuse în mod strict tuturor. Asemenea colțarului unui tâmplar, după cum le plăcea legaliştilor să spună, legile le impun materialelor diforme să se conformeze.

Gândirea axială chineză cuprindea un spectru larg, de la misticism până la totalitarism, și evolua permanent. De exemplu, învățatul Xunzi, din secolul al III-lea î.Hr., îmbina confucianismul cu ideile lui Mozi și daoismul și căuta puncte comune cu legalismul. Mulți legalişti apreciau aspectul etic al operei lui Mozi și acceptarea daoistă a lucrurilor. Pe parcursul secolelor, ideile au fost combinate și recombinate într-o complexitate calidoscopică.

Situația era oarecum asemănătoare în privința gândirii axiale din Asia de Sud și din Vest. Nu voi intra în detaliile acestor tradiții, dar chiar și dintr-o privire aruncată asupra micului ținut al Greciei putem observa cum ideile clocoteau. Ideea că regii ar fi asemănători zeilor fusese mai puțin pronunțată în Grecia dinainte de anul 1200 î.Hr. decât în statele mai vechi din sud-vestul Asiei și, până în anul 700, grecii au renunțat la ea definitiv. Probabil că acesta a fost motivul pentru care au continuat, chiar mai insistent decât alții din Era Axială, să se întrebe cum ar trebui să arate o societate bună în lipsa unor conducători ce realizează legătura cu o altă lume.

Un răspuns al grecilor a fost acela de a căuta binele prin intermediul politicilor colective. Dacă nimeni nu are acces la înțelepciune supranaturală, se întrebau unii greci, de ce să nu se obțină de la fiecare om cunoștințele limitate de care dispune, pentru a crea o democrație (masculină)? Aceasta era o idee deosebită – nici măcar Mozi nu se gândise la așa ceva –, iar adepții teoriei predestinării pe termen lung sugerează deseori că inventarea democrației masculine de către greci marchează o separare decisivă între Vest și restul lumii.

În acest punct al cărții probabil nu veți fi surprinși să auziți că nu sunt convins că lucrurile stau cu adevărat astfel. Dezvoltarea socială vestică se situase la un nivel mult mai înalt decât cea estică cu 1.400 de ani înainte ca grecii să fi început să voteze pentru a lua anumite decizii, iar poziția superioară a Vestului s-a schimbat foarte puțin în secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr., epoca de aur a democrației grecești. Abia în secolul I î.Hr., când Imperiul Roman a făcut din democrație o tautologie, superioritatea Vestului față de Est a cunoscut o creștere bruscă. O problemă încă și mai mare a teoriei separării determinate de Grecia este (așa cum va reieși din capitolele 6-9) că democrația a dispărut complet din Vest în cei 2.000 de ani care separă Grecia clasică de revoluția americană și cea franceză. Fără îndoială, radicalii secolului al XIX-lea au găsit în Atena antică un punct de sprijin util în dezbaterile lor despre felul în care ar trebui să funcționeze democrațiile moderne, dar e necesar un efort de selecție de-a dreptul eroic în parcurgerea istoriei, în așa fel încât putem considera că spiritul libertății democratice a existat neîntrerupt din Grecia clasică până la Părinții Fondatori ai Statelor Unite (care, întâmplător, tindeau să folosească cuvântul „democrație” în sens peiorativ, doar cu puțin mai presus de „puterea gloatei”).

Oricum, adevărata contribuție a Greciei la gândirea axială a venit nu din partea democrațiilor, ci din partea criticilor acesteia, în frunte cu Socrate. Grecia, susținea el, nu avea nevoie de democrații, care nu făceau decât să adune laolaltă ignoranța celor ce judecau totul după aparențe, ci avea nevoie de oameni ca el, care știau că, atunci când venea vorba despre singurul lucru important – natura binelui –, nu știau de fapt nimic. Doar asemenea oameni puteau spera să înțeleagă binele (dacă chiar exista cineva care putea să-l înțeleagă; Socrate nu era sigur) prin intermediul rațiunii călitate în dezbateri filosofice.

Platon, unul dintre adepții lui Socrate, a realizat două versiuni ale modelului maestrului său în ceea ce privește societatea bună: *Republica*, destul de idealistă pentru orice confucianist, și *Legile*, suficient de autoritare pentru a-i încălzi inima nobilului Shang. Aristotel (unul dintre discipolii lui Platon) a acoperit o paletă la fel de diversă, de la umanismul

Eticii până la analiza rece din *Politica*. Unii gânditori din secolul al V-lea, cunoscuți drept sofști, ar putea fi comparați cu daoiștii în privința relativismului, la fel cum vizionarii Parmenide și Empedocle ar putea fi comparați cu aceștia în privința misticismului, în timp ce Protagoras era un susținător la fel de fervent al omului simplu precum era și Mozi.

În introducerea acestei cărți am vorbit despre o altă teorie a predestinării pe termen lung, potrivit căreia Vestul deține astăzi supremația nu fiindcă grecii antici au inventat democrația în sine, ci fiindcă au creat o cultură unică prin raționalitatea și dinamismul său, în timp ce China era obscurantistă și conservatoare⁶¹. În opinia mea, și această teorie este greșită. Ea caricaturizează gândirile estică, vestică și sud-asiatică și le ignoră diversitatea internă. Gândirea estică poate fi la fel de rațională, liberală, realistă și cinică precum cea vestică, în timp ce gândirea vestică poate fi la fel de mistică, de autoritară, de relativistă și de obscură precum cea estică. Adevărata unitate a gândirii axiale este o unitate în diversitate. În pofida tuturor diferențelor dintre gândirea estică, vestică și cea sud-asiatică, *paleta* de idei, argumente și conflicte era remarcabil de asemănătoare în fiecare regiune. În Era Axială, gânditorii s-au aflat pe același teren al dezbaterilor, fie că trăiau în valea Fluviului Galben, pe câmpia Gangelui ori în cetățile din estul Mediteranei.

Adevărata desprindere de trecut a constat în configurația acestui teren intelectual considerat *un tot*, și nu fiecare trăsătură în parte ce îl compunea (ca, de exemplu, filosofia greacă). În 1300 î.Hr., când dezvoltarea socială a Vestului se afla pentru prima oară aproape de valoarea de 24 de puncte, nimeni nu avea argumente axiale. Cel care s-a apropiat cel mai mult de aceasta a fost Akhenaton, faraon al Egiptului între anii 1364 și 1347 î.Hr., care a lăsat deoparte zeii tradiționali și a instalat o trinitate constituită din el însuși, soția sa, Nefertiti, și discul soarelui, Aten. A construit un oraș nou, plin de temple dedicate lui Aten, a compus imnuri răsunătoare și a promovat un stil artistic deosebit de ciudat.

⁶¹ Unii cercetători ai istoriei intelectuale și mulți entuziaști ai Noii Ere răstoarnă această teorie, păstrând distincția Est-Vest, dar susținând că gândirea estică/sud-asiatică eliberează spiritul uman, în timp ce abstractizarea vestică o prinde într-o cămașă de forță.

Timp de 100 de ani, egiptologii au tot dezbătut ce făcuse Akhenaton. Unii cred că încerca să inventeze monoteismul. O autoritate precum Sigmund Freud susținea că Moise a furat acest concept de la Akhenaton, în vremea în care evreii se aflau în Egipt. Există, într-adevăr, anumite asemănări frapante între „Marele Imn pentru Aten” al lui Akhenaton și Psalmul 104 din Biblia ebraică, imnul înălțat Creatorului. Dar revoluția religioasă a lui Akhenaton nu a fost nicidecum axială. Aceasta nu permitea transcendența personală. De fapt, Akhenaton le-a interzis complet simplilor muritori să îl venereze pe Aten, făcând din figura faraonului, mai mult chiar decât înainte, o punte între această lume și divinitate.

Atenismul ilustrează foarte bine dificultățile întâmpinate de încercările de a face schimbări majore în societățile în care regii-zei dețin un loc izolat și confortabil. Noua religie a lui Akhenaton nu a câștigat adepți și, imediat după moartea sa, vechii zei au fost reînstituiți. Templele lui Akhenaton au fost distruse, iar revoluția sa dată uitării, până când arheologii i-au scos la lumină orașul, în 1891.

Să fie atunci gândirea axială elementul subtil care dă un aspect atât de anost figurii 5.1? Confucius, Socrate și Buddha să fi îndrumat societățile în așa fel încât să depășească o anumită barieră intelectuală atunci când dezvoltarea socială a atins nivelul de 24 de puncte, la mijlocul primului mileniu î.Hr., iar în al doilea mileniu, absența unor asemenea genii să fi blocat dezvoltarea socială?

Probabil că nu. Cel puțin cronologia relevă contrariul. În Vest, Asiria a devenit un stat cu strategii elevate și, în secolul al VIII-lea î.Hr. a depășit cele 24 de puncte, dar, în gândirea vestică nu prea remarcăm elemente axiale înainte de Socrate, care a trăit cu 300 de ani mai târziu. În Est, tendința a fost mai timpurie: Qin, Chu, Qi și Jin au înregistrat 24 de puncte în jurul anului 500 î.Hr., chiar atunci când Confucius se afla la apogeul activității sale, dar principalul val de gândire axială estică apare mai târziu, în secolele al IV-lea și al III-lea î.Hr. Și, dacă istoricii specializați în Asia de Sud au dreptate când reconsideră perioada lui

Buddha, plasând-o la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr., și aici se pare că formarea statelor cu strategii sofisticate a precedat gândirea axială.

Și geografia relevă contrariul. Cei mai importanți gânditori axiali proveneau din comunități mici, marginale, precum Grecia, Israelul, Sakya, statul natal al lui Buddha, sau statul Lu al lui Confucius. Este greu de înțeles cum breșele transcendente din zonele marginale politic au afectat dezvoltarea socială a marilor puteri.

Și, nu în ultimul rând, logica relevă contrariul. Gândirea axială a constituit o reacție împotriva statelor cu strategii sofisticate sau, cel puțin, o atitudine de indiferență față de marii regi și birocrății lor, deseori cu accente vădite de ostilitate față de autoritatea acestora. În opinia mea, adevărata contribuție a gândirii axiale la cursul ascendent al dezvoltării sociale a avut loc mai târziu, în primul mileniu î.Hr., când toate marile state au aflat cum să o îmblânzească, făcând-o să acționeze în favoarea lor. În Est, Dinastia Han a secătuit confucianismul, până la punctul în care acesta a devenit o ideologie oficială, ce îndruma clasa loială a birocrăților. În India, marele rege Ashoka, aparent sincer îngrozit de propriile cuceriri violente, s-a convertit la budism în jurul anului 257 î.Hr., dar a reușit, într-un fel sau altul, să nu renunțe la război. Iar în Vest, romanii au neutralizat mai întâi filosofia greacă, apoi au făcut din creștinism un element de recuzită al imperiului lor.

Tendențele cele mai raționale din cadrul gândirii axiale au încurajat dezvoltarea dreptului, a matematicii, științelor, istoriei, logicii și retoricii, toate acestea ajutând-i pe oameni, din punct de vedere intelectual, să stăpânească mai bine lumea în care trăiau, dar adevăratul factor motrice al elementelor reprezentate în figura 5.1 era identic celui existent încă de la sfârșitul Erei Glaciare. Oamenii leneși, lacomi și speriați au găsit modalități mai simple, mai profitabile și mai sigure de a face anumite lucruri, creând astfel state mai puternice, făcând comerț cu cei aflați în locuri mai îndepărtate și stabilindu-se în orașe mai mari. După un model care, așa cum vom vedea în următoarele cinci capitole, s-a tot repetat pe măsură ce dezvoltarea socială lua un curs ascendent, noua epocă își crea cultura de care avea nevoie. Gândirea axială a fost doar unul dintre

lucrurile petrecute atunci când oamenii au format state cu strategii sofisticate și au eliminat iluziile din această lume.

Imperii limitrofe

Dacă mai este nevoie să dovedim că gândirea axială a fost mai curând o consecință decât o cauză a restructurării statului, e suficient să observăm situația din Qin, statul barbar situat la limita vestică a centrului din Est (figura 5.6). „Cei din Qin au aceleași obiceiuri ca [barbarii] Rong și Di”, spunea autorul anonim al *Stratagemelor statelor aflate în război*, un fel de manual de șicane diplomatice. „Au inimi de tigru sau de lup, sunt lacomi, dornici de câștig, nu-și țin cuvântul, nu știu nimic despre ritualuri, îndatoriri sau purtare demnă.²³„ Însă, cu toate că erau complet diferiți de tot ceea ce îi era drag unui confucianist bine-crescut, Qin s-a extins brusc de la marginea centrului estic, cucerindu-l în întregime în secolul al III-lea î.Hr.

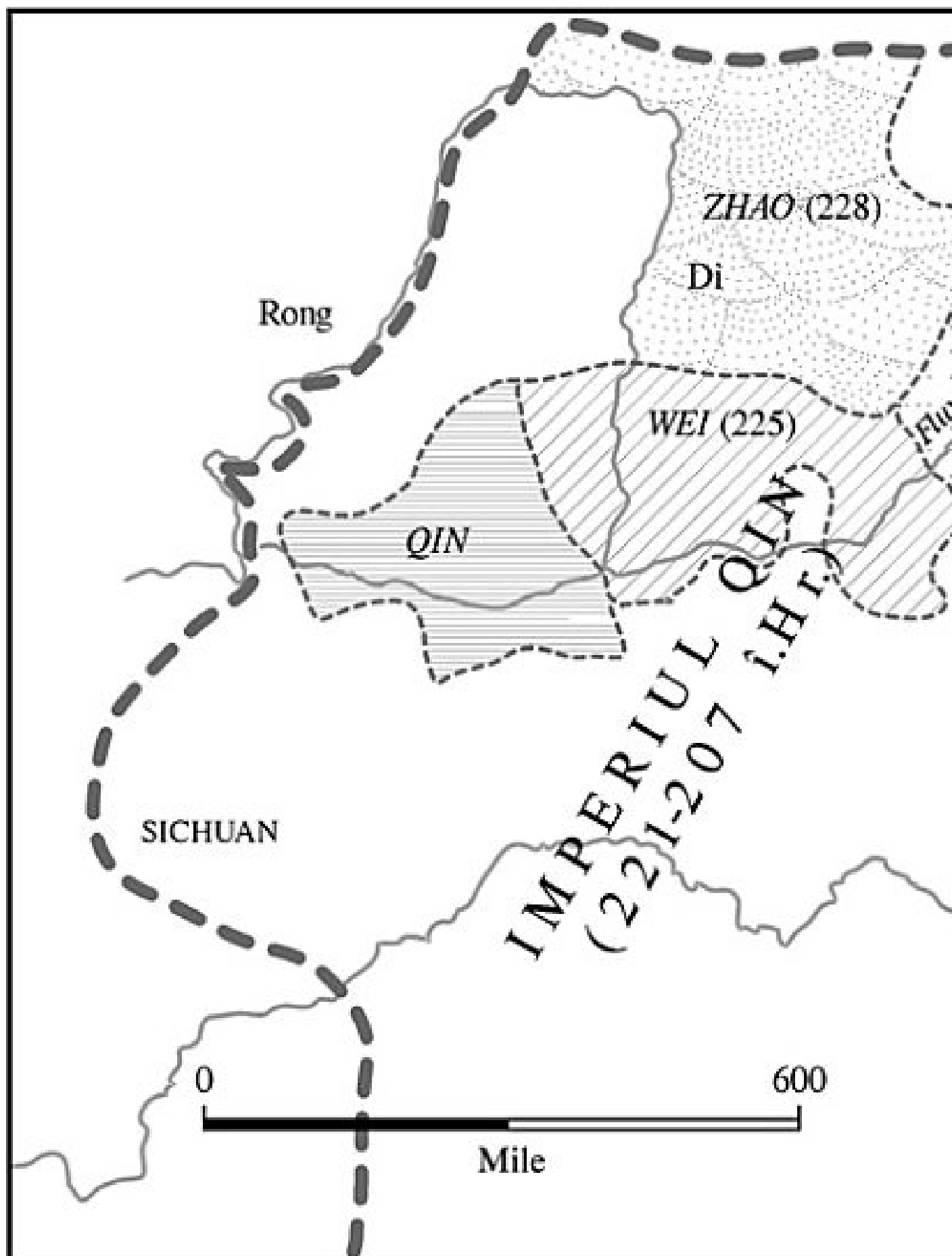

Figura 5.6. *Triumful statului Qin: Estul în perioada Statelor Beligerante (300-221 î.Hr.). Între paranteze sunt indicate datele când principalele state au fost înfrânte de Qin*

Ceva oarecum similar s-a petrecut la celălalt capăt al Eurasiei, unde romanii – comparați, la rândul lor cu lupii – au venit de la marginea centrului vestic pentru a-i înfrânge și a-i lua în sclavie pe filosofi care îi numeau barbari. Polibiu, un bărbat grec educat, dus la Roma ca ostatic în anul 167 î.Hr., a scris o *Istorie universală* în patruzeci de volume pentru a le explica totul concetățenilor săi. „Cine”, se întreba el, „ar putea fi atât de îngust la minte sau de leneș încât să nu vrea să afle cum..., în mai puțin de 53 de ani [220-167 î.Hr.], romanii au luat în stăpânire aproape întreaga lume locuită⁶², un lucru fără precedent în istorie?”²⁴.

Qin și Roma aveau multe lucruri în comun. Fiecare era un exemplu spectaculos pentru a ilustra avantajele înapoierii, îmbinând metodele organizatorice inițiate într-un centru mai vechi cu metodele militare create pe o frontieră la care aveau loc ciocniri violente. Ambele masacrau, înrobeau și prădau milioane de oameni și ambele au imprimat dezvoltării sociale un curs ascendent mai rapid decât în oricare dintre perioadele anterioare. Totodată, Qin și Roma constituie exemple pentru ceea ce am putea numi paradoxul violenței: când râurile de sânge au secat, imperialismul lor i-a făcut pe oameni, atât în Est, cât și în Vest, mai prosperi.

Atât pentru Qin, cât și pentru Roma, secretul succesului era simplu: cantitatea. Qin și Roma au obținut-o pe căi diferite, dar ambele și-au dovedit eficiența în mobilizare, înarmare, asigurarea hranei și înlocuirea trupelor mai mult decât orice rival.

În Est, Qin fusese timp de secole cel mai slab dintre cele șase state beligerante⁶³. A început să adopte strategii organizatorice sofisticate

⁶² Este vorba despre lumea pe care o cunoștea Polibiu. El nu avea cunoștință de existența statului Qin.

⁶³ Cele patru mari puteri ale secolului al VI-lea î.Hr. (Jin, Qi, Chu și Qin) au devenit șase atunci când Jin s-a divizat în trei state (Hann, Wei și Zhao) după războiul civil. Unii istorici includ și statul Yan, din jurul actualului Beijing, ca a șaptea mare putere.

târziu, introducând taxe funciare abia în anul 408 î.Hr. Însă după aceea, luptele au determinat celelalte state să își înroleze supușii în armată, să le impună taxe și să folosească metode legaliste pentru a-i disciplina. Conducătorii făceau tot posibilul să își mărească încasările, iar bunele practici s-au răspândit rapid, fiindcă alternativa imitației era distrugerea. În jurul anului 430 î.Hr., statul Wei începuse să mobilizeze lucrători pentru a săpa canale de irigație de mari dimensiuni, care să sporească producția agricolă. I-au urmat alte state, inclusiv (în cele din urmă) Qin. Zhao și Wei au înălțat ziduri pentru a-și proteja terenurile irigate. Celelalte state au făcut la fel.

În secolul al IV-lea î.Hr., Qin le-a ajuns din urmă. Nobilul Shang și-a creat aici un renume în anii '40 ai secolului al IV-lea, sfătuindu-l pe conducătorul din Qin cum să își transforme statul într-un tărâm sumbru, marcat de supraveghere și disciplină:

[Nobilul Shang] a poruncit ca oamenii să fie împărțiți câte zece și câte cinci, să se urmărească unii pe alții să răspundă unii de alții. Cel care nu dădea de știre despre vreo faptă avea să fie despicat în două de la brâu, în timp ce aceia care ar fi dat de știre aveau să primească aceeași răsplată pe care ar fi primit-o dacă ar fi adus capul unui dușman...25

Aceasta nu era doar fantezia unui spirit autoritar. Consemnările făcute pe suluri de bambus descoperite în mormintele unor magistrați din Qin relevă faptul că legile erau aplicate cu toată cruzimea lor.

Dacă aceasta este o consolare, nobilul Shang a primit în cele din urmă tratamentul pe care-l aplicase altora, fiind condamnat să fie sfâșiat cu încheieturile legate de care. Dar în acel moment statul legalist cu strategii sofisticate triumfase, iar centrul estic devenise o tabără de armată. În anul 500 î.Hr., o armată de 30.000 de oameni era considerată mare, dar în anul 250 î.Hr. o forță militară de 100.000 era normală. Două sute de mii nu însemnau nimic deosebit, iar armatele cu adevărat puternice aveau o dimensiune de două ori mai mare. În mod

corespunzător, numărul victimelor era enorm. Potrivit unui text, o armată a statului Qin a ucis 60.000 de soldați ai statului Wei în anul 364 î.Hr. Cifrele ar putea fi exagerate, dar, atât timp cât soldații statului Wei erau plătiți după numărul de capete (în mod literal: aduceau urechile retezate pentru a-și cere recompensa), acestea nu sunt departe de realitate.

Forțele dezlănțuite provocau atât de multă îngrijorare, încât, în anul 361 î.Hr., marile puteri au organizat sistematic conferințe pentru a-și negocia diferendele, iar în anii '50 ai secolului al IV-lea au apărut diplomații-de-închiriat, cunoscuți drept „convingători”. Un singur om putea face naveta între mai multe regate mari, în calitate de prim-ministru pentru toate dintre acestea simultan, țesând intrigi demne de Henry Kissinger.

„Vorba cu vorbă e întotdeauna mai bună decât războiul cu război”²⁶, spunea Winston Churchill, dar, în secolul al IV-lea î.Hr., forța brută se impunea încă în fața negocierilor. Problema era Qin. Baricadat în spatele frontierelor muntoase și liber să își folosească poziția de la marginea centrului pentru a atrage oameni din societățile neorganizate în state, situate mai departe în vest, statul Qin exercita constant presiuni armate asupra centrului. „Qin este inamicul ucigător al «Tuturor celor de sub Ceruri»”, se spunea în *Stratagemele statelor aflate în război*, vrea „să înghită lumea întreagă”²⁷.

Celelalte state recunoșteau că ar fi trebuit să se alieze contra celor din Qin, dar patru secole de război creaseră o asemenea neîncredere, încât nu se puteau abține să se înjunghie pe la spate. Între anii 353 și 322 î.Hr., Wei s-a aflat în fruntea unor coaliții, dar, îndată ce aliații înregistrau câteva victorii, se întorceau întotdeauna împotriva statului Wei, speriați că acestuia i-ar putea merge mai bine decât celorlalți. Iar Wei reacționa ca mulți îndrăgostiți sau lideri nesăbuiți, transferându-și afecțiunea asupra propriului dușman, Qin. Între anii 310 și 284 î.Hr., Qi s-a aflat în fruntea unor noi alianțe, dar a suferit același eșec ca Wei. Apoi a venit rândul statului Zhao. În anul 269 î.Hr., Zhao a obținut două mari victorii împotriva statului Qin și toate inimile s-au umplut de speranțe.

Dar era prea târziu. Regele Zheng, din Qin, a descoperit o nouă strategie cumplită: cea de a ucide pur și simplu atât de mulți oameni, încât celelalte state să nu-și mai poată reface armatele. Statul Qin a inventat numărarea victimelor.

În următorii 30 de ani, generalii din Qin au ucis aproximativ un milion de soldați inamici. Analele sunt pline de consemnări ale unor masacre lugubre, apoi se încheie brusc în anul 234 î.Hr., când, după cum ni se spune, cei din Qin au decapitat 100.000 de oameni din Zhao. După aceea nu a mai rămas niciun inamic potențial, iar în ane, acțiunile de capitulare ale statelor iau locul descrierii masacrelor.

Cum nici vorba cu vorbă și nici războiul cu război nu mai erau eficiente, inamicii statului Qin care mai rămăseseră și-au pus toate speranțele în asasinat. În anul 227 î.Hr., un ucigaș plătit i-a convins pe paznicii regelui Zheng din Qin să îl lase să treacă, l-a prins de braț pe Zheng și s-a repezit la el cu un pumnal otrăvit – dar nu a reușit decât să îi sfâșie mâneca. Zheng s-a ascuns după un stâlp, s-a forțat să își scoată din teacă sabia de cermonie ridicol de lungă, apoi l-a ciopârțit pe asasin.

Nu mai era nicio șansă și Qi, ultimul stat independent, a fost cucerit în anul 221 î.Hr. Regele Zheng și-a luat numele Shihuangdi sau Mărețul Prim Împărat. „Noi suntem Primul Împărat”, tuna el, „iar urmașii noștri voi fi știuți ca al Doilea Împărat, al Treilea Împărat și tot așa, generații nenumărate”²⁸. Nimeni nu l-a contrazis.

Calea Romei spre constituirea imperiului a fost diferită (figura 5.7). Persia unificase deja, încă din vremea în care Darius cucerise tronul în anul 521 î.Hr., aproape toate teritoriile ce aparțineau pe atunci centrului vestic, dar dorința lui de a acapara bogățiile de la frontiera mediterană a declanșat un val de constituire a unor state în scop defensiv și a creat forțele care aveau să distrugă în cele din urmă Imperiul Persan. Orașele grecești și cele italiene erau deja foarte dezvoltate, înregistrând valori mari în privința energiei captate și a posibilităților de informare, dar mai mici în privința organizării și a forței militare. Atât timp cât Darius se ocupa de fiecare în parte, le putea face să se supună, dar chiar această

intervenție separată a determinat orașele să se unească, mărindu-și capacitatea organizatorică și militară.

Figura 5.7. Imperiile antice din Vest: de la Persia la Roma (500-1 î.Hr.).
Linia întreruptă marchează limita maximă a zonei vestice din Imperiul

*Persan, în jurul anului 490 î.Hr., iar linia continuă marchează limita
Imperiului Roman în anul 1 î.Hr*

Astfel, în anul 480 î.Hr., când Xerxes, fiul lui Darius, a intervenit în Grecia cu o forță imensă, Atena și Sparta și-au uitat divergențele pentru a i se opune. Istoricul Herodot (și, în mod destul de diferit, filmul *300*) le-a imortalizat extraordinara victorie, în urma căreia Atena a devenit o mare putere în fruntea unei coaliții de cetăți. Într-o anumită măsură, așa cum se întâmplase atunci când statele estice au încercat să se alieze împotriva statului Qin, Sparta se temea de puterea ateniană chiar mai mult decât persanii și, în anul 431 a izbucnit cumplitul conflict ateniano-spartan, cunoscut drept războiul peloponesiac (imortalizat de Tucidide, dar, deocamdată, de niciun film). În momentul în care atenienii înfrânți și înfometăți își predau flota și își dărau zidurile, în anul 404 î.Hr., războiul se extinsese în Sicilia și în Cartagina, prinzând în chingile dependenței economice față de greci unele zone ale Mediteranei, în special Macedonia.

Macedonia era un fel de republică bananieră, bogată în resurse (mai ales lemn și argint), dar haotică. Timp de 50 de ani, cetățile grecești se implicaseră, susținându-i pe rivalii pretendenților la tron și făcând din politica acestui stat o telenovelă plină de adultere, incesturi și asasinate, dar, în anul 359 î.Hr., Filip al II-lea, o versiune macedoneană a lui Tiglath-Pileser, s-a instalat pe tronul regatului. Filip nu a avut nevoie de specialiști în științe sociale care să îi explice avantajele înapoierii: înțelegând instinctiv, acesta a adaptat instituțiile grecești la regatul său mare, bogat, dar anarhic. A extras argint, a angajat mercenari și i-a determinat pe aristocrații turbulenți să colaboreze cu el, apoi a întors spatele cetăților grecești. Cu siguranță ar fi făcut același lucru și față de Persia, dacă un asasin misterios – motivat, după cum s-a zvonit, de bețiile lui Filip și/sau un conflict amoros încheiat cu un viol homosexual în grup – nu l-ar fi răpus în anul 336 î.Hr. Fără să dea greș vreodată, Alexandru, fiul lui Filip, a împlinit planurile tatălui său în numai patru ani (334-330 î.Hr.), vânându-l până la moarte pe regele Persiei, incendiindu-i

orașul sacru și ajungând până la granițele Indiei. Doar refuzul trupelor sale de a merge mai departe l-a împiedicat să își continue cuceririle.

Alexandru a fost un om al lumii noi, dezvrăjite (Aristotel fusese unul dintre măștrii săi) și probabil nu a înțeles cât de dificil era să se afle în pielea unui rege asemenea zeilor⁶⁴. Persanii pioși considerau că regii lor erau reprezentanții lumești ai lui Ahuramazda, în lupta sa eternă cu întunericul. Ca atare, Alexandru trebuia să fie o întrupare a răului. Fără îndoială, această problemă de imagine este motivul pentru care Alexandru s-a chinuit (așa cum am amintit în capitolul 4) să îi convingă pe persani că este asemenea unui zeu. Poate că, dacă ar fi avut timp, ar fi reușit, deși, cu cât încerca mai mult să îi impresioneze pe persani cu divinitatea sa, cu atât mai nebun îl considerau grecii și macedonenii. Dar timpul a fost scurt: Alexandru a murit, în anul 323 î.Hr., probabil otrăvit, iar generalii săi au declanșat războaie civile, au dezmembrat imperiul și, treptat, au devenit regi (aproape divini).

În cele din urmă, unul dintre regatele lor le-ar fi putut cuceri pe celelalte, așa cum se întâmplase cu Qin, dar pentru succesorii lui Alexandru, la fel ca pentru marele rege, timpul era scurt. În secolul al IV-lea î.Hr., Macedonia a fost implicată în conflictele grecești, a adaptat instituțiile grecești la propriile nevoi, i-a înfrânt pe greci și apoi a distrus marele imperiu al acelor zile. În secolul al II-lea, Roma a parcurs practic același scenariu.

Roma este exemplul perfect pentru felul în care colonizarea și evenimentele de la periferie contribuie la extinderea centrelor. Orașul s-a aflat sub o puternică influență greacă încă din secolul al VIII-lea î.Hr., dar s-a întărit în luptele cu vecinii și și-a creat o organizare care îmbina în mod ciudat strategiile sofisticate cu cele modeste. Un senat alcătuit din aristocrați adopta majoritatea deciziilor importante, în timp ce adunările, constituite în special din agricultori cu averi mijlocii, votau în privința unor probleme ce priveau pacea sau războiul. Asemenea statului Qin, Roma a adoptat destul de târziu strategiile sofisticate. Abia în anul

⁶⁴ Literal: Alexandru era cu un cap mai mic decât regele persan și, când a urcat prima oară pe tron, picioarele nu îi ajungeau până la pământ. I s-au bălăbănit într-un mod complet nedivin, până când un curtean i-a adus un scăunel pentru picioare.

406 î.Hr. a început să își plătească soldații și probabil tot atunci a instituit primele taxe. Secole la rând, bugetul Romei se baza în special pe pradă și, în loc să le impună o taxă dușmanilor înfrânți, încheia cu aceștia înțelegeri pentru a obține soldați care să îi permită să poarte și mai multe războaie.

La fel ca grecii, romanii aveau aversiune față de regii-zei, dar înțelegeau foarte bine relația dintre cucerire și divinitate. Generalii învingători erau onorați în cadrul paradelor de care triumfale trase de cai albi ce străbăteau Roma, li se crea o imagine sacră, însă alături de ei se aflau sclavi ce le șopteau la ureche: „Amintește-ți că ești muritor”²⁹. Triumful ținea în frâu regalitatea divină în mod eficient, făcându-l pe atotputernicul cuceritor zeu pentru o zi – dar nu mai mult de atât.

Oricât de demodat li se părea grecilor acest sistem în secolul al III-lea î.Hr., prin îmbinarea strategiilor sofisticate și a celor modeste, acesta mobiliza o forță umană la un nivel ce egala chiar statul Qin. Persia strânsese probabil 200.000 de soldați pentru a invada Grecia în anul 480 î.Hr., dar după ce i-a pierdut a avut nevoie de câteva decenii pentru a-și reface vistieria. Roma nu se confrunta cu asemenea constrângeri. După un secol de război beneficia de toată forța umană a Italiei, iar în anul 264 î.Hr., senatul a început o luptă titanică împotriva Cartaginei, pentru a prelua controlul în vestul Mediteranei.

Cartaginezii au atras flota romană într-o furtună, trimițând-o spre adâncuri, împreună cu cei 100.000 de marinari ai săi. Dar Roma și-a creat o flotă chiar mai mare. Aceasta s-a scufundat doi ani mai târziu, așa că romanii au trimis o a treia armadă, însă au pierdut-o și pe aceasta. În sfârșit, o a patra flotă a câștigat războiul, în 241 î.Hr., deoarece Cartagina nu a reușit să se refacă după imensele pierderi suferite. Cartagina a avut nevoie de 23 de ani pentru a-și reveni, după care, un general al său, Hanibal, a traversat Alpii împreună cu armata sa călare pe elefanți pentru a ataca Italia din spate. Între anii 218 și 216 î.Hr., acesta a ucis sau capturat 100.000 de romani, numai că Roma a mobilizat forțe și mai numeroase, cu ajutorul cărora l-a înfrânt într-un război de uzură. Și, asemenea statului Qin, Roma a redefinit brutalitatea.

„Romanii aveau obiceiul”, spunea Polibiu, „să extermină orice formă de viață pe care o întâlneau în cale, fără să cruțe pe nimeni, ...astfel încât, în orașele cucerite de romani puteai vedea deseori nu numai cadavre de oameni, dar și de câini, tăiate în două, și mădulare de alte animale”³⁰. Până la urmă, Cartagina a capitulat în anul 201 î.Hr.

Senatul a înțeles că războiul cu război este mult mai eficient decât vorba cu vorbă. După ce s-a odihnit o singură vară, Roma s-a îndreptat împotriva regatelor din estul Mediteranei, conduse de succesorii lui Alexandru și, până în anul 167 î.Hr., le-a nimicit. Un alt val de războaie aprige împotriva rebelilor a purtat armatele până în interiorul Spaniei, în Africa de Nord și în sudul Italiei. Roma devenise singura mare putere a Vestului.

Primul contact

În jurul anului 200 î.Hr., Estul și Vestul aveau în comun mult mai multe lucruri decât avuseseră vreodată, încă din Era Glaciară. Ambele erau dominate de un singur mare imperiu, cu zeci de milioane de supuși. Ambele aveau o elită educată pe linia gândirii axiale, care trăia în orașe mari, a cărei hrană era asigurată de agricultori foarte eficienți și al cărei necesar era furnizat de rețele comerciale bine puse la punct. Și în fiecare centru dezvoltarea socială înregistra cu 50 de puncte mai mult decât în anul 1000 î.Hr.

Acest capitol a ilustrat foarte bine principiul că oamenii (în grupuri mari) sunt în bună măsură asemănători. Separați de întinderile imense ale Asiei Centrale și ale Oceanului Indian, Estul și Vestul au avut o istorie separată, dar asemănătoare, în condițiile în care au fost izolate unul față de celălalt, deosebindu-se, în principal, prin faptul că Vestul își menținea încă ușoara superioritate a dezvoltării sociale, care fusese determinată de posibilitățile geografice de cultivare a plantelor și domesticire a animalelor la sfârșitul Ere Glaciare.

Dar acest capitol ilustrează și un al doilea principiu major, și anume că, în timp ce geografia determină cursul dezvoltării sociale, la rândul

său, dezvoltarea socială modifică sensurile geografiei. Extinderea centrelor diminua distanța dintre acestea, cuprinzând Estul și Vestul într-o singură poveste globală. Acest lucru avea să aibă consecințe extrem de importante.

Nici măcar în 326 î.Hr., când Alexandru a ajuns cu trupele în Punjab (Figura 5.8), chiar și cei mai educați estici și vestici nu știau aproape nimic unii despre ceilalți. Alexandru și-a asigurat soldații că se vor scălda cât de curând în apele oceanului, marele fluviu ce înconjură lumea (când de fapt în fața lor, în locul oceanului, se întindea câmpia Gangelui, presărată cu orașele fortificate pe care le-au răvășit).

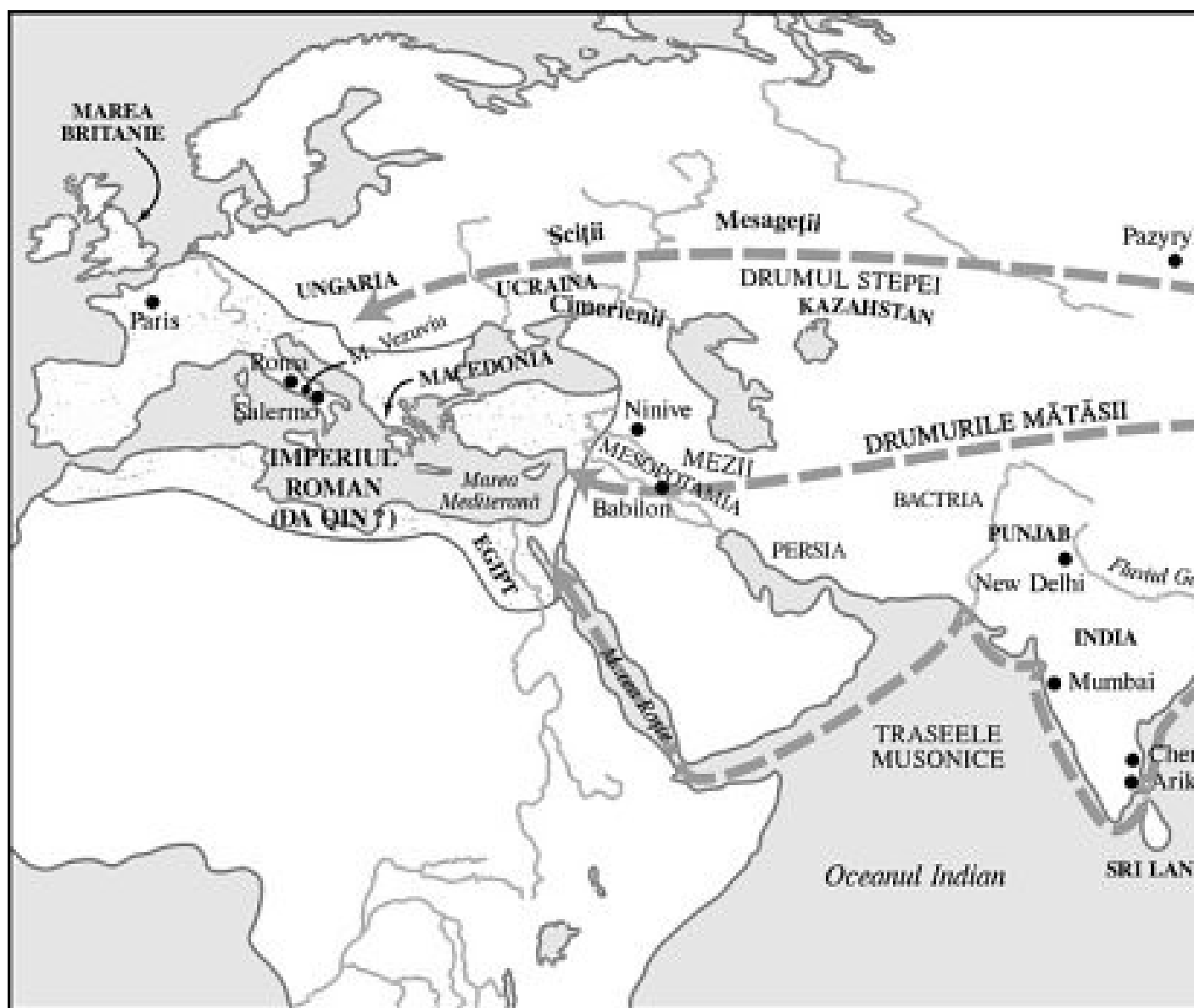

Figura 5.8. Între Est și Vest: rețelele comerciale de la sfârșitul primului mileniu î.Hr. care legau Estul de Vest prin Oceanul Indian, Drumurile Mătășii și Drumul Stepei.

Alexandru a făcut cale întoarsă, dar a lăsat în urma sa diverși nemulțumiți ce s-au stabilit acolo. Pe teritoriul actual al Afghanistanului, un grup a întemeiat regatul numit Bactria, care, în jurul anului 150 î.Hr. a cucerit unele teritorii din câmpia Gangelui și a început să realizeze o fuziune remarcabilă între cultura greacă și cea indiană. Un text indian susține că a consemnat conversația dintre un rege bactrian ce vorbea în greacă și un preot budist, după ce regele s-a convertit, împreună cu mulți dintre supușii săi.

Bactria se bucură de o faimă remarcabilă: dezintegrarea sa, în jurul anului 130 î.Hr., este cel mai vechi eveniment istoric menționat atât de documentele estice, cât și de cele vestice. Un ambasador al curții chineze, care a străbătut ruinele regatului câțiva ani mai târziu, i-a povestit împăratului său, la întoarcere, lucruri minunate, în special despre caii din Asia Centrală, iar în anul 101 î.Hr. o expediție chinezească și-a croit drumul până în această regiune. Unii istorici sunt de părere că trupele locale care li s-au opus includeau probabil și romani, prizonieri de război capturați în îndepărtata Mesopotamie, vânduți în mai multe rânduri, până s-au trezit luptând contra Chinei în munții din Asia Centrală.

Istoricii mai puțin romantici cred că au mai trecut două secole până la întâlnirea dintre chinezi și romani. Potrivit unei istorii chineze oficiale, în anul 97 d.Hr., un general chinez „și-a trimis aghiotantul, pe Gan Ying, să facă drumul dus-întors până la Marea de Vest”³¹. Pe acest țărm îndepărtat, oriunde s-ar fi aflat cu precizie, Gan a vizitat regatul Da Qin – literal, „Marele Qin”, numit astfel fiindcă chinezii au fost uimiți de măreția sa, ca o copie îndepărtată a propriului lor imperiu. Rămâne o întrebare fără răspuns dacă Marea de Vest era Mediterana, iar Da Qin, Roma. Iar istoricii și mai puțin romantici cred că abia în 166 î.Hr., când ambasadorii regelui Andun din Da Qin (cu siguranță, împăratul roman Marc Aureliu

Antoniou) au ajuns în capitala chineză Luoyang, chinezii și romanii au avut prilejul să stea față în față.

Dar trebuie să fi avut loc și întâlniri anterioare, mai rodnice, între oameni pe care nobilii educați ce au scris majoritatea textelor disponibile astăzi îi considerau prea umili pentru a-i lua în seamă. Sclavii reprezentau o asemenea categorie. În anul 2010, specialiștii în genetică au anunțat că ADN-ul mitocondrial prelevat din oasele unui bărbat îngropat în secolul al II-lea d.Hr. la Vagnari, o localitate din sudul Italiei, sugera faptul că strămoșii săi de pe linie maternă veniseră din estul Asiei, iar arheologii au observat faptul că împrejurările în care a fost îngropat vin în sprijinul ideii că fusese sclav utilizat în muncile agricole. Putem doar să ghicim câte ceva despre nenorocirile ce i-au împins, pe acest om și pe strămoșii săi, atât de departe de locul în care trăiau.

Un alt exemplu de călători trecuți cu vederea îl reprezintă negustorii – după câte putem ști, tocmai acei negustori care au adus un sclav provenit din estul Asiei tocmai în Italia. Pliniu cel Bătrân, un aristocrat roman, autor al unei descrieri de proporții a lumii și a particularităților sale (care a murit în anul 79 î.Hr., prea fascinat de erupția Vezuviului pentru a fugi din calea lavei), s-a îndurat să menționeze plecarea anuală a unei flote comerciale de pe țărmul Egiptean al Mării Roșii spre Sri Lanka și, de asemenea, un document cu adevărat comercial, un text grecesc aproximativ contemporan, intitulat *Călătorie pe Marea Roșie* s-a păstrat până astăzi. Acesta era un fel de manual pentru negustori, care descria porturile de la Oceanul Indian și curenții de aer.

Fără îndoială că negustorii romani și-a lăsat amprenta asupra Indiei. Aproape imediat ce coloniștii britanici și francezi s-au stabilit acolo în secolul al XVIII-lea, localnicii au început să le aducă monede antice romane, dar abia începând cu anul 1943 dimensiunea contactelor a început să devină tot mai clară. În vara aceluiași an, după ce a neglijat decenii la rând moștenirea culturală a Indiei – în plină desfășurare a celui de-al Doilea Război Mondial și în perspectiva încetării *Raj*-ului⁶⁵ – Ministerul Coloniilor al Marii Britanii a decis că era momentul să se

⁶⁵ *Raj* sau *British Raj*, termeni folosiți pentru dominația britanică din India, în perioada 1858-1947 (n. trad.).

intereseze îndeaproape de arheologia indiană. L-a mobilizat imediat pe comandantul de brigadă Mortimer Wheeler să părăsească plaja de la Salerno, unde se afla o forță anglo-americană care tocmai invadase Italia, și să plece la New Delhi pentru a administra un teritoriu de două milioane și jumătate de kilometri pătrați, aproape la fel de bogat din punct de vedere arheologic ca Egiptul.

Wheeler era un personaj de dimensiuni mitologice. Luptase în ambele războaie mondiale, lăsase în urma lui un șir de inimi frânte pe trei continente și a revoluționat arheologia britanică prin săpăturile sale meticuloase efectuate la situri romane. Dar, la numirea lui, unii s-au mirat. Era clar că Imperiul Britanic se afla pe picior de plecare, așa că naționaliștii indieni se întrebau de ce le era impus un militar vajnic, mai familiarizat cu siturile romane înglodate în noroi din Marea Britanie, decât cu cele din țara lui Buddha?

Wheeler avea multe de demonstrat, așa că, îndată ce a debarcat la Mumbai (cunoscut de britanici drept Bombay), a pornit în trombă să facă un tur arheologic. Ajuns la Chennai (numele colonial: Madras), șiroind de transpirație din cauza musonului iminent, Wheeler a găsit birourile guvernamentale închise și atunci s-a hotărât să își petreacă timpul la muzeul local. „Într-un dulap dintr-un atelier”, nota el în memoriile sale,

am strâns în mână gâtul și toarta lungă a unui vas din lut neobișnuit pentru acel mediu tropical. Privindu-l, mi-am amintit acea întrebare provocatoare din Adunarea Legislativă de la New Delhi: „Ce legătură este între Britania romană și India?”. Și iată, acolo se afla răspunsul complet³².

Wheeler ținea în mână un fragment dintr-un urcior roman de vin, descoperit la Arikamedu (Pondicherry), la 100 de kilometri de țărm. A luat trenul de noapte și, după un mic dejun lung și înecat în alcool la legația franceză din oraș, Wheeler a plecat să-i caute pe romani.

Într-o încăpere a bibliotecii publice se aflau trei sau patru vitrine de muzeu. M-am îndreptat plin de speranță spre ele și, ștergând praful cu palma mult prea transpirată, m-am uitat înăuntru. Pentru a doua oară în luna aceea am făcut ochii mari de uimire. Acolo erau îngrămădite fragmente ale altor zeci de amfore, o bucată dintr-o lampă, o intalie romană [medalion din camee], un morman de materiale indiene – cioburi, mărgelile, bucăți de teracotă – și numeroase fragmente de vase cu smalț roșu, pe care nimeni dintre cei școliți în arheologia clasică nu le putea confunda.

Ca un mic bonus, când s-a întors la New Delhi cu unul dintre cioburile roșii în buzunar, Wheeler a dat peste alți doi coloși ai arheologiei britanice, care îndeplineau misiuni de război, ocupându-se de fotografii aeriene. „Am găsit întâmplător un fragment de ceramică arretină”, le-a spus el, referindu-se la fragmentul cu smalț roșu de la muzeul din Arikamedu, „efectul a fost încântător – ce bucurie copilărească este să te adresezi unor oameni care te înțeleg!”.

În scurt timp, săpăturile arheologice au dovedit că mărfurile mediteraneene ajungeau, în anul 200 î.Hr., până la Arikamedu și în alte porturi. În următoarele trei secole, volumul acestora a crescut, iar excavațiile recente de pe coasta egipteană a Mării Roșii au scos la lumină, de asemenea, nuci de cocos uscate, orez și piper, care nu pot proveni decât din India. În primul secol avea loc un schimb de mărfuri între China și India și, din ambele locuri, erau exportate în sud-estul Asiei.

Ar fi exagerat să spunem că Estul și Vestul și-au dat mâna peste oceane. Nu era vorba despre o rețea de legături, ci, mai curând, de fire extrem de subțiri, întinse de la un capăt la altul. Un negustor transporta vin din Italia în Egipt cu corăbiile, în timp ce altul le transporta pe uscat până la Marea Roșie, un al treilea ajungea până în Arabia, iar un al patrulea traversa Oceanul Indian până la Arikamedu. Acolo stătea de vorbă cu un negustor local ce vindea mătăsurile trecute prin și mai multe mâini în drumul lor ce pornea din valea Fluviului Galben.

Dar era un început totuși. În *Călătorie pe Marea Roșie* se pomenește de un loc numit „Thin”, probabil o alterare a lui Qin (pronunțat Chin), de unde provine numele vestic al Chinei, iar o generație mai târziu, un grec numit Alexandru susținea că a călătorit în Sinae, probabil tot China. Aproximativ în anul 100 î.Hr., parțial datorită înaintării armatelor chineze în Bactria, mătăsurile și mirodeniile luau calea vestului, iar aurul și argintul pe cea a estului, pe vestitele Drumuri ale Mătăsii. Numai bunuri ușoare și scumpe – ca mătasea, firește – puteau rămâne profitabile după ce parcurgeau 8.000 de kilometri în șase luni, dar, după un secol sau două, nicio nobilă romană care se respecta nu putea trăi fără șalul său din mătase, iar negustorii din Asia Centrală și-au creat filiale în toate orașele importante ale Chinei.

Aristocrații bogați care conduceau centrul estic și pe cel vestic aveau multe motive de bucurie în aceste prime contacte, dar și multe motive de îngrijorare, fiindcă la mijloc se aflau și oameni ce li păreau a fi chiar mai josnici decât negustorii. „Sunt îndesați la trup, au mădulare puternice și arată așa de hidos și de slut, că ar putea fi jivine cu două picioare”³³, scria istoricul Ammianus despre acești oameni în jurul anului 390 î.Hr. Și, tot el, mai spunea:

Forma lor, deși cumplită, este totuși omenească, dar duc o viață atât de grosolană, încât nu folosesc focul sau mâncarea gătită, ci trăiesc cu rădăcini și carne aproape crudă, pe care o încălzesc puțin, punându-și-o între coapse și pe spatele cailor.

Acești oameni erau nomazi, complet diferiți de latifundiarii precum Ammianus. Le-am cunoscut deja strămoșii, păstorii din Asia Centrală care au domesticit caii în jurul anului 3500 î.Hr. și i-au înhămat la care în jurul anului 2000 î.Hr., creând vehiculele trase de cai ce au aruncat în haos centrul vestic după anul 1750 î.Hr. și au ajuns în Est 500 de ani mai târziu. Încălecatul și călăritul de colo până colo par a fi mai simple decât înhămatul cailor la care, dar abia în jurul anului 1000 î.Hr. apariția unor rase de cai mai mari, îmbunătățirea harnașamentului și inventarea unor

arcuri mai mici, mai puternice, care puteau fi manevrate din şa au contribuit, fiecare în parte, la crearea unui mod de viaţă complet nou: nomadismul pastoral al călăreţilor. Deplasarea călare a transformat din nou geografia, făcând treptat din fâşia aridă ce se întindea între Mongolia şi Ungaria (ambele purtând numele unor popoare nomade) o „Drumul Stepei” ce lega Estul de Vest.

În anumite privinţe, aceşti nomazi din stepă nu erau diferiţi de celelalte popoare relativ mobile, relativ subdezvoltate ce trăiau la marginea marilor imperii, începând cu Iacob şi fiii săi, din Biblia ebraică. Ei ofereau piei de animale contra produselor realizate de societăţile sedentare. Pretutindeni existau posibilităţi de profit: mătăsuri chinezeşti şi un covor persan împodobesc mormintele fastuoase din secolul al V-lea, de la Pazyryk, în Siberia, în timp ce în secolul al IX-lea î.Hr., asirienii importau cai şi arcuri din stepe şi îşi înlocuiau carele de luptă cu cavaleria.

Dar pretutindeni puteau exista şi probleme. Pe lângă mătăsuri şi covoare, în mormintele de la Pazyryk se găsesc şi mormane de arme din fier şi pocale făcute din craniile învelite în aur ale duşmanilor, ceea ce sugerează că relaţia dintre comerţ şi beligeranţă era foarte bună. În special după anul 800 î.Hr., când vremea mai rece, mai uscată, a diminuat suprafaţa păşunilor din stepe, păstorii care îşi puteau mîna cirezile rapid pe distanţe mari şi se puteau lupta când era cazul beneficiau de avantaje enorme. Triburi întregi au încălecat şi au străbătut călare sute de kilometri, deplasându-se între păşunile de vară şi cele de iarnă.

Migraţia lor a creat un efect de domino. În secolul al VIII-lea î.Hr., un grup numit mesageţii a migrat spre vest, prin actualul Kazahstan, punând în faţa poporului scit, întâlnit în calea lor, aceleaşi opţiuni pe care le avuseseră vânătorii-culegători, când agricultorii se mutaseră pe pământurile lor, sau sătenii sicilienii, când coloniştii greci debarcaseră pe ţărmurile lor: să rămână pe loc şi să se organizeze pentru a se apăra şi chiar să îşi aleagă regi sau să fugă. Cei care au câştigat teren traversând Volga i-au pus pe cimerieni în faţa aceloraşi opţiuni de luptă sau de fugă.

În primul deceniu al secolului al VIII-lea î.Hr., grupuri de refugiați cimerieni au început să pătrundă în centrul vestic. Nu erau numeroși, dar puteau provoca multe daune. În statele agrare, mulți țărani erau nevoiți să trudească pe câmp pentru a susține un număr mic de soldați. În momentele de intensificare a războaielor, Roma și Qin mobilizaseră probabil un bărbat din șase, dar în vreme de pace abia dacă strâneau câte unul din 20. În schimb, printre nomazi, toți bărbații (și, de asemenea, multe femei) puteau fi războinici, născuți și crescuți cu un arc în mână, călare pe un cal. Acesta a constituit exemplul original al războiului asimetric. Marile imperii aveau bani, intendenți și armament greu, în timp ce nomazii contau pe rapiditate, teroare și faptul că victimele lor sedentare erau deseori ocupate să se războiască între ele.

În acești ani, schimbarea climei și tendința ascendentă a dezvoltării sociale s-au întrepătruns din nou pentru a distruge frontierele centrului vestic, având încă o dată drept rezultat violențele și revoltele. Imperiul Asirian, care era încă cea mai mare putere din Vest în jurul anului 700 î.Hr., i-a invitat pe cimerieni în centru pentru a-i ajuta să-și înfrângă rivalii. La început, totul a mers bine, iar în 695 î.Hr. regele Midas din Frigia, situată în centrul Turciei, care era atât de bogat, încât legendele grecești spuneau că putea transforma obiectele în aur doar atingându-le, s-a sinucis în timp ce cimerienii se apropiau de capitala sa.

Dar eliminând state-tampon ca Frigia, asirienii și-au expus totuși teritoriul principal la raidurile nomazilor și, până în anul 650 î.Hr., sciții au ajuns practic să controleze nordul Mesopotamiei. „Violența și disprețul lor față de lege au dus la un adevărat haos”, scria istoricul grec Herodot. „S-au purtat ca niște simpli tâlhari, prădând ținutul în sus și în jos, furând de la toți”³⁴. Nomazii au destabilizat Imperiul Asirian și i-au ajutat pe mezi și pe babilonieni să cucerească Ninive în 612 î.Hr., apoi s-au întors imediat și împotriva mezilor. Abia în jurul anului 590 î.Hr. mezii și-au dat seama cum pot înfrânge asemenea dușmani vicleni și rapizi – potrivit lui Herodot, îmbătându-le căpeteniile la un banchet, apoi ucigându-le.

Regii din Media, Babilon și Persia au încercat diverse moduri de a-i trata pe nomazi. O posibilitate a fost aceea de a nu face nimic, dar atunci raidurile nomade au distrus provinciile de frontieră, împiedicând astfel strângerea taxelor. Mituirea nomazilor era o altă posibilitate, dar taxa de protecție putea fi la fel de costisitoare ca raidurile. O a treia soluție consta în războaiele preventive, pătrunderea în stepe și ocuparea pășunilor de care nomazii aveau nevoie pentru a supraviețui, dar aceasta era o măsură chiar mai costisitoare și mai riscantă. Având prea puține lucruri de apărut, nomazii se puteau retrage în pustiurile fără copaci și apă, ducându-i la pierzanie pe invadatori când aceștia rămâneau fără provizii.

Cyrus, întemeietorul Imperiului Persan, a încercat să poarte un război preemptiv împotriva mesageților, în anul 530 î.Hr. Asemenea mezilor înaintea lui, el a adus în luptă și strugurii: a lăsat avangarda mesageților să îi prade tabăra și, după ce aceștia s-au îmbătat, i-a măcelărit și l-au capturat pe fiul reginei. „Ești însetat de sânge”, îi scria regina Tomyris lui Cyrus, „dar dă-mi fiul înapoi și pleacă din țara mea cu armata neatinată... Dacă refuzi, jur pe stăpânul nostru soare să-ți dau mai mult sânge decât o să poți bea”³⁵. Tomyris s-a ținut de cuvânt, i-a înfrânt pe persani, i-a retezat capul lui Cyrus și l-a îndesat într-un burduf cu sânge.

Războaiele preemptive au început prost, dar în anul 519 î.Hr., Darius al Persiei a dovedit că pot fi eficiente, înfrângând o confederație pe care persanii o numeau „Sciții cu capete Țuguiate” și impunându-i un tribut și un rege-marionetă. Cinci ani mai târziu a încercat din nou, traversând Dunărea și urmărind alți sciți până pe teritoriul Ucrainei. Ca în cazul multor războaie asimetrice din zilele noastre, este greu de spus cine a învins. Herodot considera că a fost un dezastru din care Darius a avut noroc să scape teafăr, dar sciții nu au mai amenințat niciodată Persia, așa că, fără îndoială, ceva a avut efect.

A trecut mai mult timp până când cavaleria din stepă a devenit un element al vieții din Est, tot așa cum carelor le-a trebuit mai mult timp să ajungă în China decât în Vest, dar când efectul de domino al nomazilor s-a declanșat, a fost la fel de devastator. Răspândirea spre est

a nomadismului a fost probabil cauza pentru care poporul Rong i-a atacat pe cei din Zhou în secolul al VIII-lea î.Hr., iar popoarele nordice absorbite de statele Qin și Jin în secolele al VII-lea și al VI-lea î.Hr. au ales probabil adesea asimilarea în locul luptei cu nomazii veniți peste ei. Făcând aceasta, presiunea dublă a incursiunilor nomade și a expansiunii statelor chineze a eliminat societățile-tampon, la fel cum se întâmplase în Vest.

Zhao devenise de acum stat de frontieră. Asemenea asirienilor care se confruntau cu sciții, Zhao a recrutat imediat călăreți nomazi pentru a lupta împotriva vecinilor săi și și-a creat o cavalerie, instruindu-și supușii. De asemenea, Zhao și-a creat o strategie antinomadă puțin utilizată în Vest, războiul de uzură, construind ziduri pentru a împiedica pătrunderea nomazilor (sau, cel puțin, pentru a le crea coridoare pentru comerț și raiduri). Se pare că era mai eficient decât să lupte cu ei sau să le plătească taxă de protecție, iar în secolul al III-lea î.Hr. zidurile au proliferat. Zidul Primului Împărat din Qin se întindea pe 3.000 de kilometri și costase (potrivit legendei) viața câte unui lucrător pentru fiecare metru construit⁶⁶.

Având firea pe care o avea, Primul Împărat nu s-a mulțumit cu atât. De fapt, a apreciat atât de mult zidurile, încât le-a transformat într-o armă defensivă, extinzându-și marele zid astfel încât să împrejmuiască o pășune imensă folosită în mod tradițional de nomazi. Apoi, în 215 î.Hr., a continuat cu un război preemptiv.

Marele zid a transmis un semnal clar: geografia își schimba din nou sensul. Forțele care au determinat ascensiunea anostă a dezvoltării sociale în figura 5.1 – captarea unei cantități mai mari de energie, o organizare mai eficientă, extinderea educației, armatele tot mai periculoase – transformau lumea. În anul 200 î.Hr., un singur mare imperiu domina în fiecare centru, iar luptătorii și negustorii acestora ajungeau chiar în spațiile dintre centre. Dintr-o barieră vastă între Est și Vest, stepele au devenit un drum de legătură între acestea și, în loc să

⁶⁶ Marele Zid Qin nu este cunoscuta barieră din piatră pe care o puteți vizita făcând o călătorie de o zi de la Beijing (acela datează, în cea mai mare parte, din secolul al XVI-lea). Și nu este adevărat că Marele Zid poate fi văzut de pe o navetă spațială care se învâртеște pe orbita Pământului, cu atât mai puțin de pe Lună.

aibă istorii separate, dar similare, centrul estic și cel vestic au început să se întrepătrundă. Încă foarte puține mărfuri, oameni sau idei străbăteau tot drumul de la un capăt al Eurasiei la celălalt, dar se constituiau noi realități geografice, care, în următoarele câteva secole aveau să măture marile imperii care dominaseră centrele în anul 200 î.Hr., să răstoarne tendința ascendentă a dezvoltării sociale și să pună capăt supremației Vestului. Paradoxul dezvoltării intra într-o etapă complet nouă.

6

Declinul și prăbușirea

Totul a fost spre bine

„Totul este spre bine în această lume, cea mai bună dintre cele posibile”¹, tot repetă doctorul Pangloss în clasică nuvelă comică *Candid* de Voltaire. Deși a contractat sifilis, și-a pierdut un ochi și o ureche, a fost luat prizonier, spânzurat, a trecut nu printr-un singur cutremur, ci prin două, Pangloss rămâne la părerea lui.

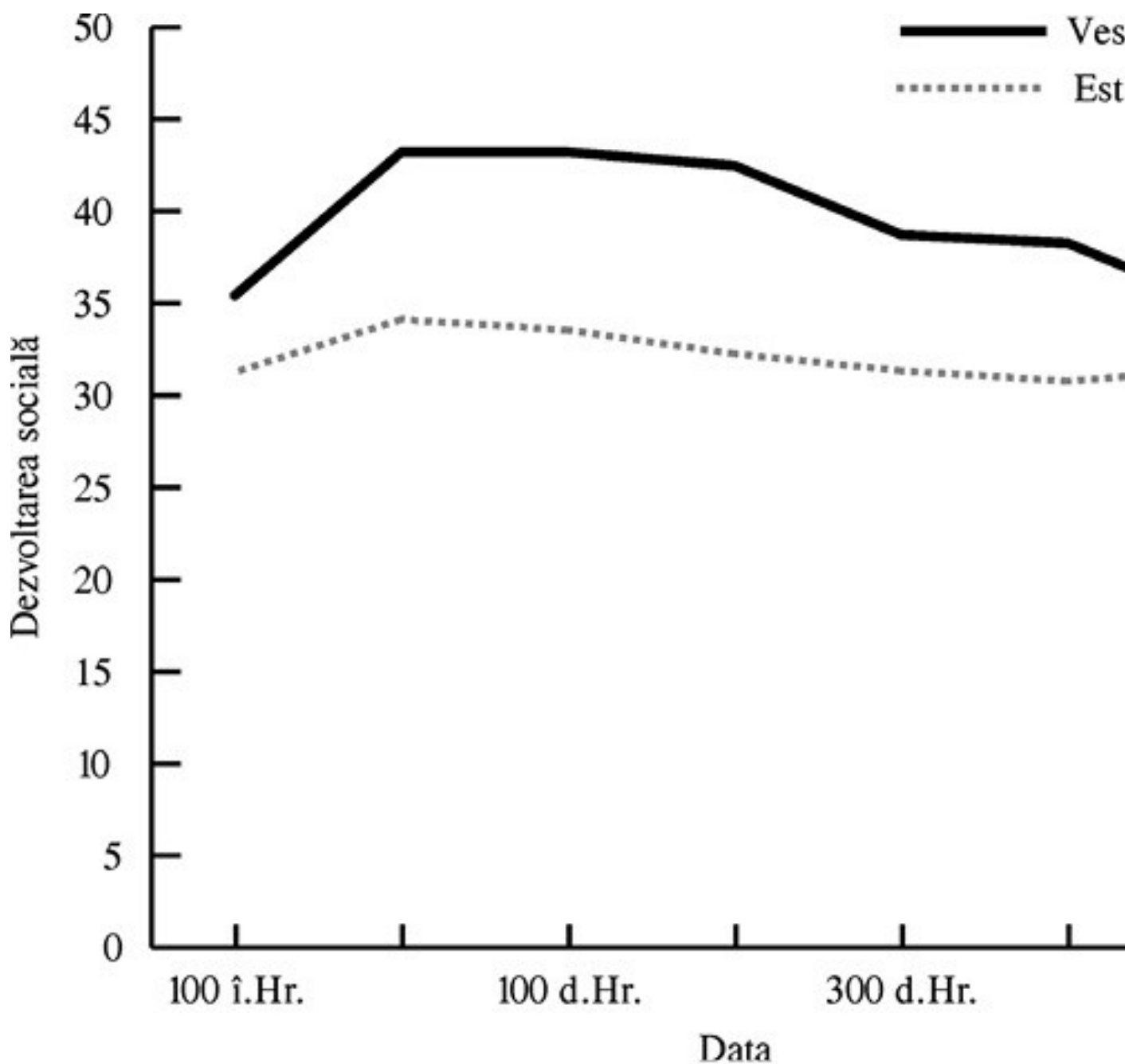

Figura 6.1. *O depresiune la scara întregii Lumi Vechi: apogeul, declinul și prăbușirea imperiilor antice (100 î.Hr. – 500 d.Hr.)*

Pangloss este, firește, mica glumă a lui Voltaire, în care ironizează stupiditatea filosofiei contemporane lui, dar istoria a oferit o mulțime de asemenea modele reale. Marile imperii care au dominat centrul estic și pe cel vestic în primele secole d.Hr. par a fi deosebit de pline de exemple în acest sens. „Când împăratul își face turul imperial, totul strălucește”, scria un poet chinez. „Nemărginita bucurie domnește zece

mii de ani.”² În Imperiul Roman, oratorul grec Aristide dădea dovadă de și mai mult entuziasm. „Întreaga lume civilizată se roagă ca imperiul să dureze veșnic”, declama el. „Să dea zeii ca acest imperiu și acest oraș să înflorească veșnic și să nu se stingă decât atunci când pietrele vor pluti pe mare și copacii nu vor mai înmuguri.”³

Și atunci, ce ar fi spus acești adevărați Pangloss dacă ar fi văzut figura 6.1? După ce a ajuns la apogeu în jurul anului 1 î.Hr./d.Hr., dezvoltarea socială a decăzut, atât în Est, cât și în Vest. Era o prăbușire la o scară complet nouă. Nu numai că avea o extindere mai mare ca oricând, afectând ambele limite ale Eurasiei, dar a durat mai mult și a fost mai profundă. S-a manifestat secole la rând, reducând cu peste 10% punctajul dezvoltării sociale a Estului până în anul 400 d.Hr. și cu 20% pe cel al Vestului până în anul 500. Capitolul de față va urmări cum s-a petrecut acest lucru care a anulat în cele din urmă supremația deținută de Vest timp de 1.400 de ani în privința dezvoltării sociale.

Noua ordine mondială

Imperiile antice nu au fost mereu pline de personaje ca Pangloss. A fost nevoie de războaie purtate pe parcursul a sute de ani și de milioane de morți pentru ca paradoxul violenței, pe care l-am menționat în capitolul 5 – faptul că, în ultimă instanță, războiul a adus pacea și prosperitatea –, să devină evident. Îndată ce războaiele de unificare s-au încheiat, cele două mari puteri, statul Qin și Imperiul Roman s-au întors împotriva lor înșelor prin războaie civile. Qin a fost distrus imediat, statul roman treptat.

Instituțiile centralizate, represive ale statului Qin au fost excelente pentru cuceriri, dar s-au dovedit mai puțin eficiente pentru administrare. După ce și-a înfrânt ultimii dușmani în 221 î.Hr., Primul Împărat a continuat să își înroleze supușii de sex bărbătesc, punându-i de acum să construiască, în loc să lupte. Câteodată erau eficienți, ca atunci când au realizat mii de kilometri de drumuri și de canale, alteleori nu prea. Sima Qian relatează că, deși s-a convins pe sine însuși că este de natură

divină și a cheltuit enorm cu șarlatani care îi promiteau că-l vor face să trăiască veșnic, Primul Împărat – poate ca o măsură de siguranță – a pus 700.000 de oameni să-și petreacă 30 de ani construindu-i mormântul. (Arheologii au descoperit sute de morminte ale celor care au murit pe acel șantier.)

Complexul mortuar de 30 de kilometri pătrați (în cea mai mare parte neexcavat) constituie versiunea chinezească a complexului Egiptului. Cunoscuți astăzi mai mult ca Armata de Teracotă, cei peste 6.000 de soldați din lut în mărime naturală ce îl păzesc au fost descoperiți din întâmplare de o echipă de muncitori care, în 1974, săpau puțuri de apă în zonă. Aceste statui se numără printre minunile arheologice ale lumii, dar chiar mai uimitor este faptul că, atunci când a descris mormântul Primului Împărat, Sima Qian nici măcar nu menționează Armata de Teracotă ce i-a frapat pe vizitatorii de muzee din întreaga lume. În schimb, Sima descrie în amănunt palatul subteran din bronz aflat în mormânt, lung de peste 350 de metri, înconjurat de copii ale râurilor regatului realizate din mercur. (Analizele chimice au confirmat, în 1981 și 2003, că terenul de deasupra mormântului conține un nivel ridicat de mercur.) Toate concubinele Primului Împărat care nu îi născuseră acestuia un copil, povestește Sima Qian, plus toți meșterii care cunoșteau secretele mormântului și poate chiar sutele de demnitari de rang înalt ai imperiului au fost înmormântați împreună cu împăratul în anul 210 î.Hr.

Politica megalomană a Primului Împărat a provocat o rezistență la toate nivelurile. Când nobilii s-au plâns, i-a mutat cu forța în capitală. Când intelectualii s-au plâns, a îngropat de vii 460 dintre aceștia. Când țăranii s-au plâns, i-a despiciat⁶⁷.

Domnia terorii a făcut implozie aproape chiar în momentul morții Primului Împărat. Într-o zi a anului 209 î.Hr., spune povestea, din cauza unei ploi grele, doi mici demnitari nu au reușit să-i trimită pe recruți la garnizoană la timp. Pedeapsa pentru întârziere era, firește, moartea. „După cum stau lucrurile, riscăm să murim și dacă stăm, și dacă fugim”,

⁶⁷ Sau cel puțin așa susțineau cărturarii cunfucianiști. Mulți istorici moderni bănuiesc că oamenii au exagerat povestea. Totuși, despicierea țăranilor pare de netăgăduit.

relatează Sima Qian că ar fi zis unul dintre ei. „Iar dacă ar fi să stârnim o revoltă, ne paște tot moartea. Și atunci, dacă tot trebuie să murim, nu ar fi mai bine să murim luptând pentru țară [răsculându-ne]?”⁴

Așa cum prevăzuseră, ambii rebeli au fost uciși în scurt timp, dar revolta lor s-a extins. În câteva luni, statele beligerante s-au reconstituit. Până în anul 206 î.Hr., Qin a fost distrus, iar revolta a devenit un cumplit război civil. După alți patru ani de măceluri, doar Liu Bang, un țăran devenit căpetenie, a mai rămas pe poziții. Acesta a instaurat Dinastia Han, a decapitat 80.000 de prizonieri de război, a proclamat pacea universală și, în cele din urmă, și-a luat numele Gaodi („Înaltul Împărat”)⁶⁸.

Dar problema Romei era contrariul celei cu care s-a confruntat Qin. Instituțiile sale nu erau prea centralizate pentru a funcționa pe timp de pace, ci prea difuze. Senatul său cu bătrâni bogați și consiliile cu cetățeni săraci se dezvoltaseră pentru a administra o cetate-stat, nu un imperiu, și nu a putut face față imenselor jafuri, puzderiei de sclavi și cârdurilor de generali extraordinar de bogați create de victorie. În anul 133 î.Hr., în cursul unei dispute politice, auguștii senatori au rupt băncile din lemn pe care ședeau și le-au folosit picioarele pentru a se omorî în bătaie unii pe alții, iar în anii ‘80 î.Hr., nimeni nu mai știa cine conduce de fapt imperiul.

Însă Roma nu s-a prăbușit brusc, precum Qin, ci, timp de 50 de ani, a trecut prin războaie civile intermitente. Tot mai mult, armatele deveneau loiale generalilor care le conduceau și nu statului, iar singurul mod în care senatul putea rezolva problema generalilor învingători era de a-i trimite să atace popoare străine mai slabe (ceea ce îi făcea pe generali și mai puternici) sau de a da altor generali misiunea de a-i ataca pe cei vechi (ceea ce nu făcea altceva decât să creeze noi competitori). În anul 45, Iuliu Cezar a reușit să îi înfrângă pe toți cei nou-apăruți, dar în anul

⁶⁸ Există diferite modalități de a se face referire la împărații chinezi. Fiecare avea unul sau mai multe nume proprii (Liu Bang era cunoscut și ca Liu Ji) și, de asemenea, i se acorda cel puțin un „nume de templu” (Liu a devenit Gaodi, dar și Gaozu, „Înaltul Progenitor”). Pentru a evita confuziile, mă voi referi la împărați cu numele lor de templu folosite de Anne Paludan în utila sa carte *The Chronicle of the Chinese Emperors (Cronica împăraților chinezi)*. În cazul în care există mai mulți împărați cu același nume, voi adăuga și numele dinastiei (de exemplu, Han Wudi, Liang Wudi etc.).

următor a fost asasinat. Apoi roata s-a învârtit din nou, până când, în anul 30 î.Hr., Octavian i-a vânat pe Antoniu și pe Cleopatra până în Egipt, unde cei doi s-au sinucis. Epuizată de războaiele permanente, elita romană a fost de acord să facă tot ceea ce spunea Octavian (care și-a luat numele Augustus, „cel mai măreț”) pe vremea când pretindea că nu este de fapt decât un cetățean oarecare. Aparențele fiind astfel salvate de această înțelegere ciudată, în anul 27 î.Hr., Augustus a declarat reinstaurarea republicii și a început să domnească în calitate de împărat.

În anul 1 î.Hr., centrul estic și cel vestic se aflau în întregime sub dominația câte unui singur imperiu, dar această situație nu fusese inevitabilă. Gaodi, întemeietorul Dinastiei Han, a încheiat în anul 203 î.Hr. de fapt un acord de partajare a centrului estic cu ultimul său dușman, numai că a încălcat înțelegerea, și-a ucis rivalul și a preluat el tot. Iar în anii '30 î.Hr. Mediterana părea că se va scinda între vestul latinofon, condus de Octavian de la Roma, și estul grecofon, condus de Antoniu și Cleopatra din Egipt. Dacă Gaodi ar fi fost mai onorabil sau Antoniu mai puțin tulburat de băutură și sex, acest capitol al cărții ar fi început altfel. În Asia de Sud lucrurile au decurs în mod diferit. Între anii 1000 și 600 î.Hr., pe Valea Gangelui au apărut orașe și state mici, care ulterior au devenit state cu strategii sofisticate asemenea celor din centrele estic și vestic. În secolul al III-lea î.Hr., acestea au fost înghițite de Imperiul Mauryan, probabil cel mai mare stat al lumii din acele vremuri (deși, peste puțin timp, Qin avea să îl depășească). Dar, în loc să se întărească tot mai mult, ca Roma și China, acest imperiu s-a destrămat treptat în următorul secol. În vremea lui Augustus, Asia de Sud era din nou fărâmițată într-o mulțime de regate mici.

„Toate familiile fericite seamănă una cu alta, fiecare familie nefericită este nefericită în felul ei”⁵ – sunt celebrele cuvinte ale lui Tolstoi. La fel și în cazul imperiilor. Există nenumărate moduri de dezintegrare a imperiilor – bătălii pierdute, guvernatori nemulțumiți, demnitari incontrollabili, țărani disperați, birocrați incompetenți –, dar numai un singur mod de a-și menține unitatea: compromisul. Conducătorii Han și cei romani s-au dovedit a fi cu adevărat talentați în această privință.

Gaodi a câștigat războiul civil în anul 202 î.Hr. numai pentru că a încheiat înțelegeri cu alte căpetenii și le-a răsplătit pe zece dintre acestea, lăsându-le controlul asupra unor regate semiindependente, care constituiau două treimi din „imperiul” său. Pentru a preveni noi războaie civile, imperiul trebuia să-i înfrângă pe acești regi vasali, dar o intervenție prea rapidă și intimidarea lor puteau declanșa tocmai războaiele pe care imperiul voia să le prevină – după cum o intervenție prea înceată și creșterea autorității acestor regi ar fi avut același efect. Însă împărații Han au acționat într-un ritm adecvat, dezmembrând regatele până în anul 100 î.Hr., provocând surprinzător de puține rebeliuni.

Împărații Han nu erau atât de megalomani precum fusese Primul Împărat din Qin, deși au avut și ei asemenea momente. Jingdi, de exemplu, a fost înmormântat în anul 141 î.Hr. cu propria armată de teracotă (de șase ori mai mare decât cea a Primului Împărat, dar cu două treimi mai scundă). Însă, cu excepția marelui cuceritor Wudi, împărații Han s-au abținut să se pretindă nemuritori și de natură divină, chiar dacă continuau să afirme rolul regilor Shang și Zhou de intermediari între lumea aceasta și cea supranaturală.

Ei au echilibrat balanța cu multă grijă. Pentru a menține relații bune cu marile familii era necesar ca regalitatea să nu mai aibă un caracter divin (chiar dacă măsura practică de a realiza o legătură între averea aristocrației și propriul succes al curții era, la rândul său, eficientă). Pentru a pacifica elita cărturarilor era necesar ca regalitatea să fie inclusă într-un model ideal, confucianist, al unui univers ierarhizat (precum și o altă măsură pragmatică, aceea de a face din cunoașterea scrierilor confucianiste clasice, și nu din relațiile aristocrate, calea de ascensiune spre o funcție administrativă). Iar pentru menținerea controlului asupra vastului mediu rural era nevoie de menținerea unor aspecte ale statutului monarhiei din perioada preaxială, ca punte între strămoși și zei, și îmbinarea acestora cu măsuri mai lumești, cum ar fi reducerea serviciului militar, relaxarea celor mai crude legi Qin și diminuarea taxelor, după un calendar stabilit cu grijă.

Compromisul a dus la pace și unitate, care au însăilat treptat centrul estic într-o singură entitate. Conducătorii acesteia o numeau *zhongguo* („Regatul de Mijloc”, aflat în centrul lumii) sau *tianxia* („Întregul de sub Ceruri”, fiindcă nimic din ceea ce se afla dincolo de ea nu conta) și, din acest moment, ne putem gândi cu adevărat la centrul estic ca la o singură entitate, pe care vesticii moderni, pronunțând greșit „Qin”, o numesc „China”. În cadrul „Întregului de sub Ceruri” s-au menținut diferențe culturale enorme, dar centrul estic începuse să devină chinezesc.

Roma a făcut compromisuri asemănătoare. Când războaiele civile s-au încheiat, în anul 30 î.Hr., învingătorul Augustus i-a demobilizat pe militarii înrolați și a pus la frontiere soldați de carieră. Asemenea împăraților Han, știa că armata poate fi o amenințare pentru regimul său, dar, în timp ce conducătorii Chinei și-au îngroșat rândurile armatei cu condamnați și cu străini, împingând-o oarecum în afara cadrului general al societății, Augustus și succesorii lui au decis să își mențină dușmanii chiar mai aproape decât prietenii. Ei au făcut din armată o instituție socială centrală, dar aflată sub controlul lor direct.

Războiul a devenit un domeniu rezervat specialiștilor, iar toți ceilalți s-au orientat spre artele păcii. Roma, asemenea Chinei, și-a anihilat regii clientelari și a legat prosperitatea aristocraților de cea a imperiului. Împărații făceau echilibristică, pretinzând a fi doar primii dintre nobili în raporturile cu aristocrația, comandanți supremi pentru armată, iar față de acele părți ale imperiului care se așteptau ca stăpânul lor să fie un numinos pretindeau că sunt asemenea zeilor. Ei au înlocuit vechiul compromis al „divinității pentru o zi” cu strategia „sunt zeu după ce mor”. Potrivit acestei teorii, împărații erau doar oameni deosebiți până la moarte, când divinitățile îi strângeau la piept. Unii, ca împăratul Vespasian, considerau această idee ridicolă. Prăbușit, înainte de a muri le-a spus în glumă curtenilor săi: „Cred că încep să devin zeu”⁶.

În secolul I d.Hr. a început să se dezvolte o cultură mixtă greco-romană. Cei bogați puteau călători de pe malurile Iordanului până pe cele ale Rinului, oprindu-se în orașe ce arătau asemănător, mâncând de

pe tăvi din aur alimente destul de asemănătoare, urmărind tragedii grecești cunoscute și făcând aluzii pline de spirit la Homer și Virgiliu, găsind pretutindeni oameni care să le aprecieze erudiția. Senatul primea în rândurile sale tot mai multe somități din provincie, personalitățile locale montau inscripții în latină și greacă și chiar agricultorii începeau să se considere romani.

Compromisul a dezamorsat rezistența. Ar fi bine să cităm un text antic, dar nimic nu rezumă mai bine această idee decât comedia *Monty Python's Life of Brian*, realizată în anul 1979. Când Reg (interpretat de John Cleese), președintele Frontului Popular al Iudeei, încearcă să își instige adepții nu prea zeloși la revoltă împotriva romanilor, își dă seama că aceștia preferă să stea de vorbă despre beneficiile imperiului (în special vinul). Atunci Reg reacționează, punându-le întrebarea ce a devenit cu siguranță cea mai faimoasă în legătură cu Imperiul Roman: „Păi, bine. În afară de igienă, medicină, educație, vin, ordine publică, irigații, sisteme de apă potabilă, sănătate publică, ce ne-au oferit romanii?”. Luptătorii pentru cauza libertății se gândesc o clipă, apoi, unul dintre ei ridică timid mâna: „Ne-au oferit pacea?”. Cu respirația gâtuită de o asemenea prostie, Reg îi răspunde: „Ei, pacea... Taci din gură!”⁷.

Reg nu a înțeles: pacea a schimbat totul, aducând prosperitatea la ambele limite ale Eurasiei. Populația a crescut în ambele imperii, iar economiile lor s-au dezvoltat chiar mai rapid. La nivelul de bază, oricum am calcula – producția totală, producția pe unitate de teren sau producția pe unitate a forței de muncă –, randamentul agricol a crescut. Legile Han și cele romane le-au oferit latifundiarilor și țăranilor deopotrivă o mai mare siguranță privind proprietatea. La toate nivelurile, agricultorii au luat terenuri noi pentru a le cultiva, au extins sistemele de irigații și de drenare, au cumpărat sclavi sau au angajat lucrători, au folosit îngrășăminte mai multe și unelte mai bune. Potrivit documentelor egiptene, agricultorii din epoca romană culegeau patru kilograme și jumătate de grâu pentru fiecare jumătate de kilogram de boabe însămânțate, un nivel remarcabil în perioada agriculturii premoderne. Din China nu s-a păstrat nicio statistică, dar descoperirile arheologice și

informațiile din manualele de agricultură sugerează că și aici producția era crescută, în special în bazinul Fluviului Galben.

Printr-un proces lin, de fapt atât de lin încât nobilii care au scris textele păstrate până astăzi abia îl remarcă, fermierii și meseriașii au dus nivelul energiei captate până la un anumit prag. Practic, toată energia utilizată anterior în întreaga istorie a umanității provenea din forța mușchilor și din biocombustibili, dar oamenii apelau de acum la resurse potențial revoluționare: cărbunele, gazul natural, apa și vântul.

Primele două au rămas complet marginale – puțini fierari chinezi foloseau cărbunele în topitoriile de fier, iar sărarii din Sichuan captau gazul natural prin tuburi de bambus și îl ardeau pentru a evapora saramura –, dar nu și cea de-a treia și de-a patra. În secolul I î.Hr., atât romanii, cât și chinezii au început să folosească morile de apă pentru a măcina cerealele și foalele pentru a încălzi cuptoarele de topit. În cel mai impresionant exemplu cunoscut, construit la Barbegal, în Franța, la scurt timp după anul 100 d.Hr., un sistem integrat de 60 de roți genera 30 de kilowați putere, aproximativ cât o sută de boi (sau două mașini Ford model T turate la maximum). Majoritatea roților de moară erau mult mai mici, dar chiar și o moară romană de dimensiuni medii genera o putere egală cu cea a zece bărbați vânjoși ce ar fi învârtit roțile cu picioarele.

Dar cea mai importantă utilizare a forței vântului și a apei nu a constat în noile mori de apă, ci în vechile tehnologii de navigație, de acum îmbunătățite. Nimeni nu s-ar fi obosit să producă mii de tone de grâu, milioane de litri de vin și miliarde de cuie din fier, dacă nu le-ar fi putut transporta de pe ogor sau de la topitorie până la posibiii cumpărători. Corăbiile mai mari, mai bune și mai ieftine (cât și porturile și canalele) erau la fel de importante ca plugurile și morile de apă. Comerțul și industria s-au dezvoltat împreună.

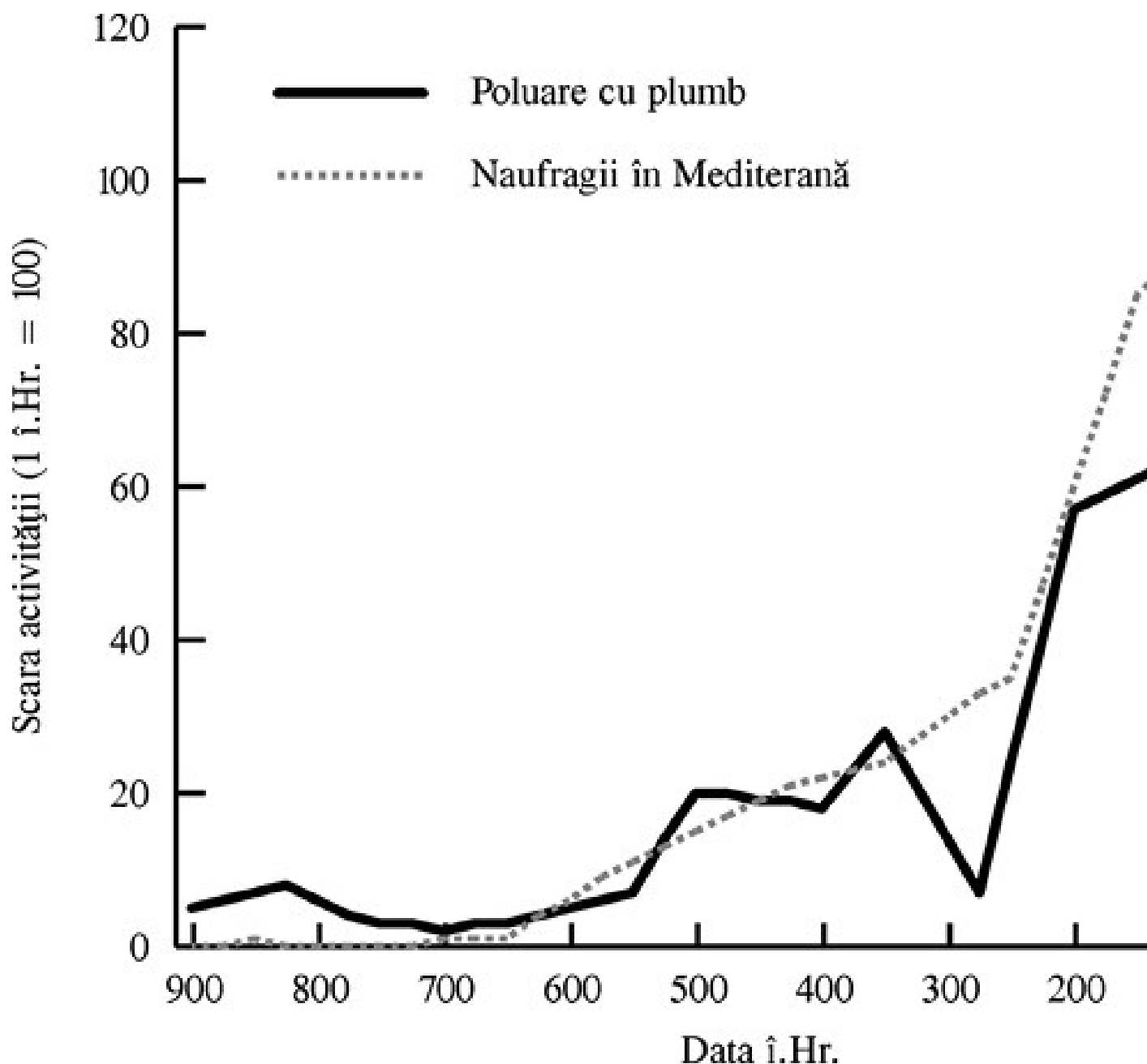

Figura 6.2. *Bunuri și servicii: creșterea în paralel a numărului de naufragii în Mediterană și a nivelului de poluare cu plumb în lacul spaniol de la Penido Velho. Numărul de naufragii și nivelul plumbului au fost ponderate, astfel încât să poată fi comparate pe aceeași scară verticală, valoarea fiecăruia în anul 1 î.Hr. fiind evaluată la 100*

Figura 6.2 relevă foarte clar acest lucru în privința Vestului, comparând grafic numărul în creștere al naufragiilor față de nivelul poluării cu plumb înregistrat într-un studiu din 2005 asupra sedimentelor dintr-un lac de la Penido Velho, din Spania. (Am inclus naufragiile fiindcă

nu s-au păstrat atestări despre transporturile navale antice, astfel încât – doar dacă nu cumva căpitani au devenit mai neîndemânatici și și-au cârmit corăbiile spre stânci tot mai frecvent odată cu trecerea timpului – naufragiile pot înlocui cel mai bine numărul călătoriilor. Și am inclus poluarea cu plumb, un produs secundar al procesării argintului, fiindcă plumbul este izotopul cel mai ușor de studiat de geochimiști.) Curbele se înalță simultan pentru a forma două culmi gemene în secolul I î.Hr., arătând cât de strânsă era relația dintre comerț și industrie (și că Roma antică nu era o epocă de aur pentru mediul înconjurător).

Încă nu putem compara figura 6.2 cu un grafic echivalent pentru Est, fiindcă arheologii chinezi nu au strâns multe date cuantificabile. Totuși, cele existente sugerează faptul că comerțul s-a dezvoltat în centrul estic după anul 300 î.Hr., dar nu atât de mult ca în cel vestic. Un studiu recent, de exemplu, a ajuns la concluzia că Imperiul Roman avea în circulație aproximativ de două ori mai multe monede decât Imperiul Han și că romanii cei mai prosperi erau de două ori mai bogați decât chinezii cei mai prosperi.

Probabil că geografia a influențat mult diferențele în privința dezvoltării comerțului. În Imperiul Roman, 90% dintre oameni trăiau într-un perimetru situat la o distanță de 16 kilometri de Marea Mediterană. În cel de-al doilea mileniu î.Hr., extinderea centrului vestic în bazinul Mediteranei a determinat un curs ascendent al dezvoltării și, în egală măsură, perturbări, dar, odată ce Roma a cucerit întreaga linie de coastă în secolul I î.Hr., tulburările au încetat. De acum, transportul maritim permitea realizarea unei legături ieftine cu aproape oricine, iar nivelul dezvoltării a crescut considerabil.

În Imperiul Han, o proporție mult mai mică a populației trăia aproape de mare sau de cursuri mari de apă, iar râurile oricum nu erau mereu navigabile. Expansiunea militară a Romei a asigurat o nouă frontieră economică, în cadrul căreia agricultorii ce aplicau cele mai avansate tehnici pe pământurile recent cucerite își puteau vinde recoltele pentru a hrăni orașele Italiei și Greciei, dar, în absența unor căi maritime precum cele ale Mediteranei, cuceririle statelor Qin și Han au realizat acest lucru

la o scară mult mai mică. Unii împărați Han au lucrat cu îndârjire pentru îmbunătățirea condițiilor de transport, dragând Fluviul Galben și râul Wei și deviind prin canale porțiunile cele mai dificile, dar au trecut câteva secole până când China și-a depășit dezavantajul de a nu avea o Mare Mediterană.

Atât în Est, cât și în Vest, două forțe oarecum similare au determinat creșterea economică, una trăgând, cealaltă împingând economia în sus. Factorul care a tras economia în sus a constat în dezvoltarea statului. Cuceritorii romani și cei Han au impus taxe unor zone vaste, cheltuindu-și majoritatea veniturilor pe armatele staționate de-a lungul frontierelor (probabil 350.000 de trupe în Roma și cel puțin 200.000 în China) și pentru întreținerea capitalelor imense (probabil un milion de oameni la Roma și o jumătate de milion la Chang'an, capitala Han). Ambele state aveau nevoie să transporte alimente, bunuri și bani din provinciile bogate, plătitoare de taxe, spre concentrațiile umane consumatoare de bunuri.

Monte Testaccio („Muntele Cioburilor”), situat în suburbiile Romei, ilustrează dimensiunea acestui factor care a tras economia Vestului în sus. Această colină făcută din cioburi de vase, înaltă de 45 de metri și năpădită de buruieni, este mai puțin spectaculoasă decât mormântul Primului Împărat, dar, pentru arheologii tenaci constituie replica italiană față de complexul Egiptului. Aici au fost aruncate, pe parcursul a trei secole, 25 de milioane de vase din lut, un număr impresionant. Majoritatea au fost utilizate pentru transportul uleiului de măsline – 900 de milioane de litri – din sudul Spaniei la Roma, unde orășenii îl puneau în mâncare, se spălau cu el⁶⁹ și îl ardeau în lămpi. Dacă vă urcați pe Monte Testaccio, veți fi copleșiți de ceea ce pot face oamenii înfometați. Și acesta era doar unul dintre munții de gunoi ai Romei.

Cea de-a doua forță care a împins economia în sus a constat în binecunoscutul factor al schimbării de climă. Răcirea globală după anul

⁶⁹ În acele vremuri, când săpunul încă nu exista, cei care își puteau permite se curățau ungându-se cu ulei, apoi frecându-și pielea. S-ar putea să nu fie pe gustul tuturor, dar, față de folosirea urinei ca pastă de dinți (menționată de un poet roman, în glumă totuși), era, categoric, o practică igienică. Săpunul adevărat și pasta de dinți s-au inventat 1.000 de ani mai târziu, în China.

800 î.Hr. a aruncat în haos statele mai modeste și a declanșat secolele de expansiune. În anul 200 î.Hr., schimbările orbitale continue au inițiat ceea ce climatologii numesc Perioada Romană Caldă. Aceste schimbări au redus intensitatea vânturilor de iarnă – ceea ce era o veste proastă pentru agricultorii din zona Mediteranei și din cea a văilor marilor cursuri de ape din China –, dar imperiile cu strategii sofisticate, ce fuseseră create parțial ca răspuns la răcirea globală anterioară, le creau acum societăților din Est și din Vest nu numai capacitatea de a supraviețui modificărilor de climă, ci și pe cea de a profita de ele. Condițiile mai aspre au încurajat inițiativele de diversificare și inovare. Oamenii îmbunătățeau morile de apă, găseau noi utilizări ale cărbunelui și exploatau avantajele regionale, transportând bunuri dintr-un loc în altul. Statele cu strategii sofisticate creau drumuri și porturi pentru a face schimburile profitabile, iar armatele și codurile juridice asigurau siguranța acestor profituri, pornind de la prezumția perfect întemeiată conform căreia, devenind mai bogați, supușii vor putea plăti mai multe taxe.

Figura 6.3. *Profitând de climă: extinderea maximă a Imperiului Han (cca 100 d.Hr.) și a celui roman (117 d.Hr.), incluzând zone care au beneficiat de încălzirea globală*

Totodată, imperiile cu strategii sofisticate au pătruns dincolo de vechile teritorii centrale, în zone unde, datorită Perioadei Calde, producția agricolă crescuse – ca, de exemplu, Franța, România și Anglia cea ploioasă, în vest, Manciuria, Coreea și Asia Centrală, în est (figura

6.3). Fără să își dea seama, imperiile efectiv și-au schimbat soarta, fiindcă modificările de climă care le-au afectat în regiunile mai calde au fost în beneficiul lor în zonele mai reci. La Roma, unde Mediterana le oferea negustorilor posibilitatea de a transporta mărfurile cu ușurință de la o regiune la alta, beneficiile erau, fără îndoială, enorme. În China, unde marile cursuri de apă erau mai puțin practicabile, beneficiile trebuie să fi fost mai mici, însă existente.

Rezultatul războaielor, înrobirilor și masacrelor din primul mileniu î.Hr. a fost o epocă a abundenței care a inspirat entuziasmul panglossian despre care am vorbit la începutul acestui capitol. Roadele acesteia erau distribuite inegal – existau cu mult mai mulți țărani decât filosofi sau regi –, dar populația ajunsese la un număr fără precedent, oamenii locuiau în orașe mai mari, trăiau, în medie, mai mult, mâncau mai bine și dețineau mai multe bunuri decât în vreo perioadă anterioară.

Când am început să merg pe șantiere arheologice, în Anglia, în anii '70, am efectuat săpături la numeroase situri romane. Era o muncă extenuantă, curățam cu târnăcopul fundații imense, dând la o parte cimentul (o altă invenție romană) turnat peste ele și încercam să țin jurnalul la zi în tot acel val imens de descoperiri. Însă după aceea mi-am început doctoratul pe o temă referitoare la societatea greacă din jurul anului 700 î.Hr. iar în anul 1983 am început să fac pentru prima oară săpături la un sit din acea epocă. A fost un șoc. Oamenii aceia pur și simplu nu aveau nimic. Era mare lucru când găseam măcar câteva bucăți de fier ruginit. În comparație cu populațiile anterioare, romanii trăiau într-un paradis al consumatorilor. Consumul pe cap de locuitor din teritoriile devenite provincii vestice ale Imperiului Roman a crescut de la un nivel aproape de limita subzistenței, în jurul anului 500 î.Hr., cu peste 50% în următorii 600 sau 700 de ani.

Evident, și în est aveau loc procese similare, chiar dacă, așa cum am amintit anterior, acestea nu sunt încă atât de bine cuantificate. În ambele centre oamenii au rămas cumplit de săraci, după standardele moderne – jumătate dintre copii mureau înainte de împlinirea vârstei de cinci ani, puțini oameni trăiau mai mult de 50 de ani, iar din cauza

alimentației sărace adulții erau, de regulă, cu 15 centimetri mai scunzi decât suntem noi –, dar, în comparație cu tot ceea ce fusese anterior, aceasta era o epocă de aur. Nu este de mirare că vechile imperii erau pline de personaje ca doctorul Pangloss.

Schimburile din vechea lume

Dar ceea ce nu vedeau aceste personaje era că dezvoltarea socială ascendentă din centre transforma și teritoriile aflate dincolo de granițele imperiilor. Când imperiile erau puternice, acestea și-au impus voința asupra popoarelor de la frontiere, cum au procedat Darius al Persiei, în secolul al VI-lea î.Hr., și Primul Împărat al statului Qin, în secolul al III-lea, care au preluat sub controlul lor întinderi mari ale stepei din Asia Centrală. Însă când imperiile erau slabe, nomazii le respingeau. În Vest, statele succesoare întemeiate de generalii lui Alexandru cel Mare pe ruinele Imperiului Persan după anul 300 î.Hr. nu au atins niciodată măreția ilustrului predecesor, iar grupurile scite au ajuns în scurt timp să lanseze incursiuni de jaf în Bactria și nordul Indiei. Un alt grup din Asia Centrală, parții, au început prin a se infiltra în Iran, iar când regatele macedonene s-au destrămat în urma atacurilor romane, după anul 200 î.Hr., parții au profitat din plin.

Parții erau diferiți de nomazii anteriori care înaintaseră până în centrul vestic. Unii nomazi, ca sciții, s-au îmbogățit prădând și extorcând taxe de protecție de la imperiile agrare. Practic, aceștia erau bandiți pe care nu îi interesa să cucerească statele cu strategii sofisticate și să le preia birocrăția prea complicată. În schimb, călăreții parți erau doar seminomazi. Proveniți de la marginile stepei din Asia Centrală și nu din regiunile pustii situate în mijlocul acesteia, trăiseră de generații alături de agricultori. Conducătorii știau cum să obțină taxele de la țăranii asupriți, menținându-și totodată tradițiile de călăreți nomazi de care depindea puterea lor militară și, aproximativ în anul 140 î.Hr., au transformat o mare parte a Imperiului Persan într-un regat propriu, cu strategii modeste și o integrare laxă.

Monarhilor parți le plăcea să se considere urmașii lui Cyrus și ai lui Darius și insistau să se recunoască în cultura elevată a Vestului, pe când, de fapt, aveau un stat modest. Nu ar fi putut constitui niciodată o amenințare reală pentru Roma, chiar dacă le-au creat un șoc puternic, de scurtă durată tuturor romanilor care uitaseră se însemna forța cavaleriei nomade. Parții erau renumiți pentru „lovitura partă”, când un călăreț se prefăcea că fuge, apoi se răsucea în șa și trăgea cu săgeți asupra următorului său. Asemenea tactici i-au permis Parției să îl respingă pe generalul roman Crassus, care și-a pierdut armata și viața într-un atac imprudent din anul 53 î.Hr. Regele part, mare admirator al culturii vestice, tocmai urmărea o tragedie greacă când i-a fost adus capul lui Crassus. Fiind suficient de bine educat, a gustat gluma actorului principal, care a inclus momentul sumbru în replica sa.

Dar problemele pe care le avea Roma din pricina Parției, la limita vestică a stepelor, păleau în fața celor avute de China din pricina triburilor Xiongnu, aflate la graniță estică. Războiul preventiv purtat de Primul Împărat din Qin în anul 215 î.Hr. a avut rezultate dezastruoase: în loc să-i intimideze pe nomazi, a declanșat în stepe o revoluție ce a unit triburile beligerante Xiongnu, constituindu-se astfel, pentru prima oară în lume, un imperiu cu adevărat nomad. În loc să le impună țăranilor o taxă din care să fie plătită o aristocrație călare, așa cum au făcut parții, Maodun, căpetenia triburilor Xiongnu, a întemeiat un stat cu strategii extrem de modeste ce constau în jefuirea Chinei și cumpărarea loialității căpeteniilor mai puțin nomade cu mătase și vin provenite din jaf.

Maodun a acționat la momentul oportun. A preluat conducerea confederației Xiongnu în anul 209 î.Hr., imediat după moartea Primului Împărat, și, timp de nouă ani, a profitat de războaiele civile din China pentru a o jefui după pofta inimii. În anul 200 î.Hr., primul împărat Han a decis că trebuie să pună capăt acestei situații și a pătruns în stepă cu o armată imensă, numai că a aflat că exista o diferență între lupta cu nomazii și cea împotriva rivalilor pretendenți la tronul Chinei. Luptătorii Xiongnu s-au retras, lăsându-i pe chinezi să moară de foame în pustietate, iar când Maodun s-a întors și a organizat o ambuscadă, o

treime din oamenii lui Gaodi își pierduseră degetele din cauza degerăturilor. Împăratul chinez a scăpat teafăr cu greu, dar majoritatea oamenilor săi, așa cum se întâmplă de obicei în război, nu au avut această șansă.

Când și-a dat seama că războiul de uzură, cel de prevenire și inacțiunea nu aveau niciun efect asupra triburilor Xiongnu, Gaodi a recurs la o a patra strategie: să încheie o alianță matrimonială cu Maodun. Smulgându-și fiica cea mare din saloanele cu piatră lustruită⁸ de la Chang'an și din așternuturile de pat brodate cu perle⁷⁰, Gaodi a trimis-o să-i fie soție lui Maodun și să-și petreacă restul zilelor într-un cort de pâslă din stepă. O mie de ani mai târziu, poeții chinezi încă mai cântau durerea fecioarei rămasă singură printre călăreții sălbatici.

Această căsătorie regală a inaugurat ceea ce, în mod eufemistic, cărturarii chinezi numeau politica înrudirii armonioase și, în cazul în care iubirea nu era suficientă, Gaodi îl mituia pe Maodun anual cu „daruri” constând în aur și mătase. Din păcate, nici darurile nu au avut efect. Triburile Xiongnu au tot ridicat prețul, apoi și-au continuat nestingheriți jafurile, convinși că, atât timp cât pagubele erau mai mici decât cheltuielile declanșării unui război pentru a-i pedepsi, împărații Han nu vor acționa în niciun fel.

Înrudirea armonioasă a durat 60 de ani, care au fost tot mai costisitori, până în anii '30 ai secolului întâi î.Hr., când curtea Imperiului Han s-a scindat în cursul disputelor aprinse privind continuarea acestei practici. Unii și-au amintit de dezastrul din anul 200 î.Hr. și au îndemnat la răbdare, alții au cerut vărsare de sânge. În anul 135 î.Hr., când precuta sa mamă a murit, tânărul împărat Wudi s-a alăturat grupării sângeroase. Între anii 129 și 119 î.Hr., a trimis anual în stepă armate de sute de mii de soldați, din rândul cărora, de fiecare dată, abia dacă s-au mai întors jumătate. Pierderile materiale și de vieți omenești erau imense, iar criticii lui Wudi – elita educată care a scris cărțile de istorie – au ajuns la concluzia că războiul său preventiv fusese un dezastru.

⁷⁰ Așa descria poetul Chuci luxul de la palatele din Chang'an, în anul 208 î.Hr., deși aceste minunății nu au fost încă descoperite de arheologi.

Dar campaniile lui Wudi, asemenea celor purtate de Darius al Persiei împotriva sciților cu 400 de ani înainte (considerate tot un eșec de către autorii lucrărilor de istorie), au transformat problema nomazilor. Lipsiți de daruri și de obiectele jefuite pe care să le împartă cu subordonații lor și văzându-și pășunile expuse amenințărilor permanente, conducătorii triburilor Xiongnu și-au pierdut aliații și au început să se lupte între ei. În anul 51 î.Hr. au recunoscut dominația statului Han și, aproximativ un secol mai târziu, s-au separat în două triburi. Unul s-a retras spre nord, celălalt s-a stabilit în interiorul imperiului chinez.

Până în secolul întâi d.Hr., atât romanii, cât și chinezii Han au reușit să își impună inițiativele împotriva nomazilor. Statul Han a început să „folosească barbarii pentru a lupta contra barbarilor”, după cum spuneau ei, oferindu-i tribului Xiongnu din sud un loc în care să trăiască (și „daruri” permanente) în schimbul intervențiilor militare împotriva altor nomazi. Roma, beneficiind de pădurile, munții și ogoarele din estul Europei ce o protejau de majoritatea forțelor deplasate de-a lungul drumului stepei, nu s-a confruntat direct cu (semi)nomazii decât în Parția. Și chiar și aici, Roma nu s-a confruntat cu aceștia în stepă, unde nomazii aveau atât de multe avantaje, ci în zonele presărate cu orașe și canale ale Mesopotamiei. De fiecare dată când împărații luau lucrurile în serios, legiunile romane nimiceau rezistența partă.

Astfel, nici frontiera estică a Romei, nici cea nordică a Chinei nu au fost vreodată pe deplin stabile. În anul 114, Roma i-a alungat pe parți din Mesopotamia, preluând controlul asupra întregului centru vestic, ca în 117 să abandoneze ținutul dintre cele două râuri. În secolul al II-lea, Roma a mai cucerit de patru ori Mesopotamia și tot de patru ori a renunțat la ea. În ciuda bogăției sale, Mesopotamia se situa prea departe și era prea greu de menținut sub dominație. În schimb, China a aflat că, aducându-i pe Xiongnu în interiorul teritoriului său, și-a transformat frontiera dintr-o linie pe hartă într-o zonă de graniță instabilă, un Nord Sălbatic în care oamenii veneau și plecau după bunul plac, hotărârile guvernului erau rareori luate în seamă, iar o sabie bună conta mai mult decât subtilitățile juridice.

Relațiile tot mai numeroase dintre imperiile nomade și cele agrare modificau geografia Eurasiei, reducând dimensiunile lumii. Cea mai vizibilă consecință este o zonă imensă a culturii materiale comune, desfășurată din Ucraina până în Mongolia, în care negustorii și războinicii își transmiteau unii altora ideile, arta și armele estice și vestice. Dar cel mai important schimb ce avea loc între est și Vest nu putea fi zărit cu ochiul liber.

În cele câteva mii de ani de când începuseră să se aglomereze în sate, agricultorii din Lumea Veche au devenit gazdele pe care se dezvoltau patogeni extrem de neplăcuți. Majoritatea erau foarte contagioși, mulți puteau fi fatali. Respirându-și unii altora în față și făcând schimb de fluide corporale, au răspândit rapid bolile, dar mulți oameni aveau și anticorpii potriviți pentru a le rezista. Pe parcursul mileniilor, acești oameni și-au transmis sistemul de apărare prin zestrea genetică. Mutații aleatorii puteau oricând trezi la viață unele boli, transformându-le în ucigași ce nimiceau populația umană ca un incendiu scăpat de sub control, dar atunci gazdele și virușii căutau să realizeze un nou echilibru, în care ambele părți să poată supraviețui.

Oamenii expuși pentru prima oară unor germeni cu care nu au fost obișnuiți au mai puține mijloace de apărare împotriva ucigașilor nevăzuți. Cel mai faimos exemplu este ceea ce geograful și istoricul Alfred Crosby a numit „Schimbul columbian”⁹, cumplita și nedorita consecință a cuceririi Lumii Noi de către Europa, începând cu anul 1492 d.Hr. În Europa și pe continentul american se dezvoltaseră tipuri de boli complet separate. America își avea propriile maladii, cum ar fi sifilisul, dar populațiile mici, nu atât de aglomerate ale Americii nu puteau începe să concureze cu repertoriul de microbi atât de bogat al Europei. Popoarele colonizate erau virgine din punct de vedere epidemiologic. Odată cu sosirea europenilor, corpurile le-au fost invadate de tot felul de boli, de la pojar și meningită la variolă și tifos – precum și multe altele de felul acesta –, care le-au atacat celulele și i-au ucis cu perfidie. Nimeni nu știe sigur câți oameni au murit, dar Schimbul Columbian a luat probabil viețile a cel puțin trei din patru locuitori ai Lumii Noi. „Se vede

clar că Dumnezeu vrea ca [băştinaşii] să le lase locul noilor oameni”¹⁰, conchidea un francez în secolul al XVI-lea.

În secolul al II-lea d.Hr. pare să se fi declanşat un „Schimb al Vechii Lumi”, un fenomen asemănător, dar mai echilibrat. Pe parcursul miilor de ani scurşi de la începuturile agriculturii, în centrul vestic, cel sud-asiatic şi cel estic apăruseră boli mortale specifice şi, până în anul 200 î.Hr., acestea evoluaseră separat, aproape ca şi când ar fi fost pe planete diferite. Dar, pe măsură ce tot mai mulţi negustori şi nomazi se deplasau pe drumurile care legau centrele, tipurile de boli începeau să se combine, dezlănţuind o teroare generală.

Documentele chineze consemnează declanşarea unei epidemii ciudate în rândul armatei care lupta împotriva nomazilor la frontiera nord-vestică, în anii 161-162 d.Hr., ucigând o treime din trupe. În anul 165, textele antice vorbesc din nou despre o boală ce se răspândea printre soldaţi. De data aceasta textele aparţin romanilor şi descriu epidemia izbucnită la bazele militare din Siria în timpul unei campanii împotriva Parţiei, la peste 6.000 de kilometri de locul în care avusese loc epidemia chinezească. Între anii 171 şi 185, molimele au revenit în China de cinci ori şi, în aceeaşi perioadă, au făcut ravagii în Imperiul Roman aproape tot de atâtea ori. În Egipt, de unde ni s-au păstrat consemnări detaliate, se pare că epidemiile au ucis peste un sfert din populaţie.

Cu greu am putea afla care erau de fapt bolile antice, într-o anumită măsură pentru că viruşii au continuat să evolueze pe parcursul ultimilor 2.000 de ani, dar mai ales fiindcă autorii antici le descriu într-un mod exasperant de vag. La fel cum astăzi cei ce aspiră să devină scenarişti pot cumpăra o carte ce oferă reţete de scriere a scenariilor, pentru ca apoi să încropească, din formulele date, câte un scenariu de film sau de televiziune, vechii autori ştiau că o carte bună de istorie trebuia să vorbească despre politică, bătălii şi epidemii. Cititorii acestora, la fel ca noi atunci când mergem la cinematograful, ştiau foarte bine cum ar trebui să arate aceste elemente ale intrigii. Pentru epidemii era nevoie de o prevestire sumbră, de simptome groaznice şi de o rată a mortalităţii

zguduitoare, de cadavre în putrefacție, de dispariția legii și ordinii, de văduve, părinți și/sau copii cu inimile zdrobite.

Cel mai ușor mod de a scrie despre o molimă era ca un autor să preia descrierea de la un altul și să schimbe doar numele. În Vest, exemplul cel mai relevant a fost relatarea lui Tucidide, ca martor ocular al epidemiei care a cuprins Atena în anul 430 î.Hr. Potrivit unui studiu ADN efectuat în 2006, a fost vorba despre o formă de febră tifoidă, deși acest lucru nu prea reiese din povestea lui Tucidide. Și după ce, timp de 1.000 de ani, alți istorici i-au reciclat proza (în mod incontestabil captivantă), aproape nimic nu mai este foarte clar în descrierile făcute de aceștia altor epidemii.

În pofida acestor incertitudini, sursele romane și chinezești sunt complet diferite de literatura indiană, care nu pomenește de nicio epidemie în secolul al II-lea d.Hr. S-ar putea ca această absență să reflecte dezinteresul claselor educate față de un lucru atât de trivial cum era moartea a milioane de oameni săraci, dar mai plauzibil este ca epidemiile să fi ocolit într-adevăr India, ceea ce ar însemna că Schimbul Vechii Lumi a avut loc mai ales pe Drumul Mătăsii și pe Drumul Stepei, și mai puțin pe traseele comerciale ale Oceanului Indian. Această a doua posibilitate ar fi susținută și de felul în care au izbucnit epidemiile în China și la Roma, în taberele militare de la frontiere.

Oricare ar fi fost mecanismele schimbului de microbi, începând cu anii '80 ai secolului al II-lea d.Hr., epidemiile cumplite se repetau aproximativ la fiecare generație. În Vest, cea mai afectată perioadă a fost aceea cuprinsă între anii 251 și 266, când, pentru o vreme, la Roma mureau zilnic 5.000 de oameni. În est, cele mai negre zile au fost între anii 310 și 322, totul începând și de această dată în nord-vest, unde (potrivit relatărilor) a murit aproape toată lumea. Un medic care a asistat la manifestările bolii, îi face o descriere ce amintește de simptomele rujeolei sau variolei:

De curând au fost oameni ce sufereau de pustule epidemice care apar pe cap, față și trunchi. În scurt timp, se întind pe tot corpul. Arată ca niște bășici cu ceva alb înăuntru. În timp ce unele dintre

aceste pustule se usucă, se ivesc altele noi. De obicei, dacă nu sunt tratați la timp, pacienții mor. Cei ce se vindecă sunt desfigurați de cicatrice roșiatice¹¹.

Schimbul Vechii Lumi a avut consecințe devastatoare. Orașele și-au redus dimensiunile, comerțul a intrat în declin, taxele încasate au scăzut, iar ogoarele au fost părăsite. Și, ca și cum nu ar fi fost deajuns, există dovezi din toate sursele – turbării, sedimente din lacuri, calote glaciare, inele ale trunchiurilor de copaci, raportul dintre stronțiu și calciu prezent în recifurile de corali, chiar compoziția chimică a algelor – conform cărora și clima a devenit ostilă umanității, punând capăt Perioadei Romane Calde. Între anii 200 și 500 d.Hr., temperatura medie a scăzut cu 16°C și, cum verile mai reci din perioada numită de climatologi Perioada Rece a Epocii Întunecate au redus evaporarea oceanelor și au scăzut intensitatea vânturilor musonice, și cantitatea de ploaie a scăzut.

În alte condiții, înfloritoarele centre din Est și din Vest ar fi reacționat la schimbarea de climă la fel de eficient ca la începutul Perioadei Romane Calde, în secolul al II-lea î.Hr. Dar de data aceasta bolile și schimbarea climei – doi dintre cei cinci cavaleri ai Apocalipsei care au apărut atât de des în capitolul 4 – veneau în același timp. Ce însemna asta și ce se întâmpla dacă ceilalți trei cavaleri, foametea, migrația și eșecul statului li se alăturau, depindea numai de modul în care oamenii aveau să reacționeze.

Pierderea sprijinului ceresc

Asemenea altor organizații, Imperiul Han și cel roman au ajuns să rezolve anumite probleme specifice. Au învățat cum să își înfrângă rivalii, cum să administreze teritorii vaste și populații imense cu tehnologii simple, cum să transfere alimentele și veniturile dinspre provinciile bogate înspre armatele staționate la frontiere și mulțimile din marile orașe. Dar fiecare realiza aceste lucruri într-un mod oarecum diferit, iar diferențele le-au determinat modul de adaptare la Schimbul Vechii Lumi.

Cel mai important a fost felul în care fiecare imperiu și-a organizat armata. Pentru a înfrunta triburile Xiongnu, începând cu anii '20 ai secolului întâi î.Hr., Imperiul Han și-a creat divizii imense de cavalerie, cu soldați recrutați tot mai mult chiar din rândul nomazilor, și, pe măsură ce și-au perfecționat politica de „folosire a barbarilor pentru a lupta cu barbarii”, în secolul întâi d.Hr., au sedentarizat mulți dintre acești nomazi în cadrul imperiului. Aceasta a avut o dublă consecință: militarizarea frontierelor, unde luptătorii Xiongnu locuiau fără a fi supravegheați îndeaproape de statul Han, și demilitarizarea teritoriilor din interior. Cu excepția capitalei, în centrul Chinei se aflau puține trupe, și chiar și mai puține erau recrutate de aici. Aristocrații chinezi considerau că nu prea ar avea mult de câștigat ca ofițeri puși să supravegheze niște „barbari”, staționați departe de capitală. Războiul a devenit o activitate de care se ocupau străinii în numele împăratului.

Iar în ceea ce îi privește pe împărați, în felul acesta ei nu mai trebuiau să se teamă că unii nobili puternici ar putea folosi armata împotriva lor, dar, pe de altă parte, nu prea mai aveau modalități de a pedepsi vreun nobil devenit îndărătnic. Drept urmare, odată cu slăbirea monopolului exercitat de stat asupra forței, aristocraților le-a fost mai ușor să-i terorizeze pe țărani, integrându-le pământurile în terenuri imense pe care moșierii le conduceau ca pe fiefurile lor. Cum surplusul care poate fi stors de la țărani are o limită și cum moșierul era atât de aproape, iar împăratul atât de departe, tot mai mult surplus ajungea în mâinile stăpânilor locali, drept chirie, și tot mai puțin pleca spre Chang'an, ca taxă.

Împărații reacționau, limitând dimensiunea proprietăților pe care le puteau deține aristocrații și numărul țăranilor care trăiau pe acestea, redistribuind pământul micilor agricultori liberi (și impozabili) și încasând bani din comercializarea unor bunuri aflate în monopolul statului, precum fierul, sarea și alcoolul. Dar în anul 9 d.Hr., disensiunile dintre împărat și moșieri s-au agravat, când un înalt demnitar, numit Wang Mang, a acaparat tronul, a naționalizat toate pământurile, a abolit sclavia și iobăgia și a decretat că, începând de atunci, doar statul putea

deține aur. Sistemul său centralizat aproape maoist s-a prăbușit imediat, dar răscoalele țăranilor au zguduit imperiul și, în momentul în care a fost restabilită ordinea, în anii '30 ai secolului întâi d.Hr., politica Dinastiei Han suferise schimbări radicale.

Împăratul care l-a înlocuit pe Wang Mang, Guangwu (a domnit în perioada 25-57 d.Hr.), provenea dintr-o familie înstărită, nu din una care își datora puterea relațiilor cu vechea curte. Pentru a reînstitui autoritatea Dinastiei Han, Guangwu a trebuit să conlucreze îndeaproape cu ceilalți magnați. S-a alăturat acestora, inaugurând o epocă de aur pentru moșieri. Devenind la fel de bogați ca regii și stăpânind mii de țărani, aceștia practic ignorau statul și pe enervanții percepatori de taxe. Anterior, împărații Dinastiei Han îi aduseseră pe moșierii recalcitranți la Chang'an, ca să îi poată supraveghea, dar Guangwu a mutat capitala la Luoyang (figura 6.4), unde moșierii erau mai puternici, iar magnații puteau supraveghea curtea⁷¹.

Elita a început să tragă statul înapoi și să contribuie tot mai puțin la principală sa cheltuială bugetară, armata. Până la sfârșitul secolului întâi d.Hr., când Xiongnu nu prea mai constituia o amenințare, marea armată de cavalerie ce fusese creată să lupte împotriva lor a fost lăsată să se descurce singură, ceea ce însemna jefuirea țăranilor pe care ar fi trebuit să îi protejeze. În anul 150 d.Hr., tribul Xiongnu din sud, teoretic vasal, devenise mai mult sau mai puțin independent.

⁷¹ Istoricii numesc adeseori perioada cuprinsă între anii 202 î.Hr. și 9 d.Hr. Perioada Vestică a Dinastiei Han, deoarece capitala se afla la Chang'an, în vest, iar cea cuprinsă între 25 și 200 d.Hr., Perioada Estică a Dinastiei Han, deoarece capitala se afla la Luoyang, în est. Alții preferă să vorbească despre Dinastia Han Timpurie și Dinastia Han Târzie.

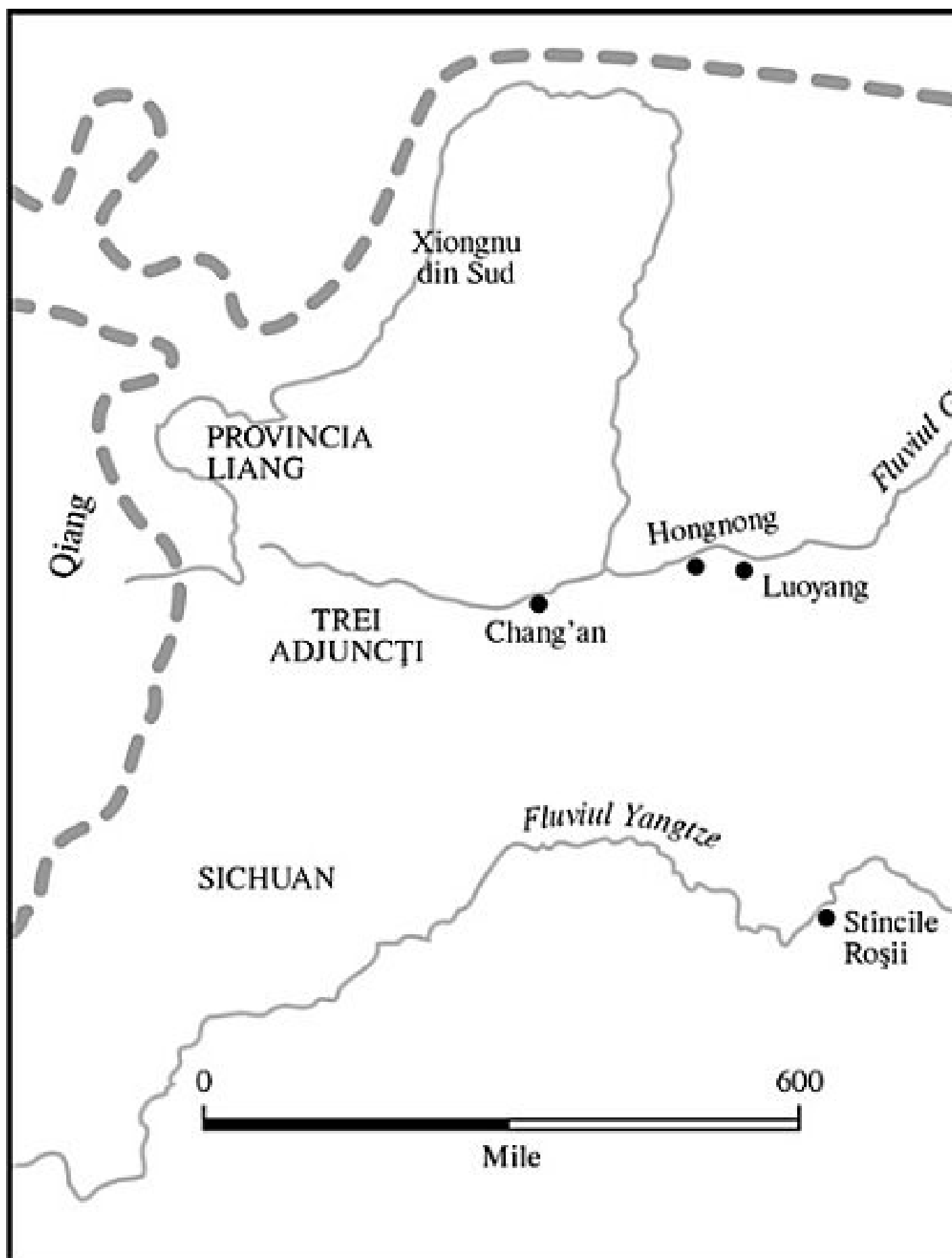

Figura 6.4. *Sfârșitul Dinastiei Han (25-220 d.Hr.): locuri menționate în text*

Nu s-au făcut mari eforturi nici pentru restructurarea armatei în fața noilor amenințări venite din partea populațiilor Qiang, denumire destul de vagă utilizată de chinezi pentru fermierii și păstorii de la frontiera vestică. Probabil datorită vremii blânde din Perioada Romană caldă, populațiile Qiang au devenit tot mai numeroase, grupuri mici mutându-se în provinciile vestice, unde ocupau terenuri atunci când puteau, iar când nu puteau, atacau și furau. Pentru a-i menține sub control, la frontieră era nevoie de trupe de garnizoană, nu de cavaleria nomadă, dar moșierii din regiunea Luoyang nu voiau să le plătească.

Unii demnitari au propus să se renunțe definitiv la provinciile vestice, iar populațiile Qiang să își poarte singure de grijă, însă alții s-au temut de efectul de domino. „Dacă pierzi provincia Liang”, a susținut unul dintre curteni, „atunci cei Trei Adjuncți se vor afla la graniță. Dacă oamenii din teritoriul celor Trei Adjuncți se mută în interior, Hongnong se va afla la graniță. Și dacă vei continua așa, vei ajunge la malul Mării de Est și aceasta îți va fi granița”¹².

Convins, guvernul a rămas pe poziții și a cheltuit o avere, dar incursiunile au continuat. În anul 94 d.Hr. și apoi în 108, grupurile Qiang au preluat porțiuni mari din provinciile vestice. În 110 a avut loc o insurgență generală a populațiilor Qiang și până în anul 150 au scăpat de sub controlul autorităților de la Luoyang, la fel ca triburile Xiongnu. Atât la frontiera vestică, cât și la cea nordică, moșierii locali se vedeau nevoiți să-și organizeze apărarea, transformându-i pe țăranii dependenți în miliții, iar guvernatorii, uitați de autoritățile statale care îi trimiseseră acolo, și-au creat la rândul lor propriile armate (și, pentru a le plăti, au prădat provinciile).

Trebuie să fi fost greu să nu se tragă concluzia că Dinastia Han își pierduse împluternicirea cerească, așa că, în anul 145 d.Hr., trei rebeliuni separate au cerut instaurarea unei noi dinastii. Dar pentru marea elită a moșierilor, în spatele norilor strălucea puternic soarele. Imperiul era mai mic, taxele încasate scăzuseră, iar armata fusese, într-un anumit sens,

privatizată, numai că domeniile lor erau mai productive ca oricând, percepatorii imperiali de taxe îi lăsaseră în pace, iar războiul era doar un murmur îndepărtat. De fapt, totul se îndrepta spre bine.

Versiunile chinezești ale lui Pangloss au fost trezite brutal la realitate atunci când Schimbul Vechii Lumi a intrat în scenă în anii '60 ai secolului întâi. Epidemiile pustiau nord-vestul, pe unde populațiile Qiang pătrundeau în imperiu, și se extindeau apoi în întreg teritoriul. Dar, în loc să facă față situației printr-o conducere autoritară, curtea imperială a făcut implozie.

Teoretic, sutele de birocrați ale palatului de la Luoyang trăiau doar pentru a pune în practică dorințele împăraților, dar, practic (asemenea funcționarilor din multe alte perioade), aceștia își urmăreau și propriile interese. Majoritatea acestora proveneau din familii ce dețineau pământ și reușeau remarcabil de bine să găsească motive pentru a nu face unele lucruri ce le displăceau moșierilor (ca, de exemplu, colectarea banilor pentru război). Orice împărat care avea câte o idee, trebuia să reușească să îi convingă. Unii împărații și-au instituit în funcții rude, în special de pe linia numeroaselor lor soții, pentru a se asigura de bunul mers al lucrurilor. Alții au apelat la eunuci, ce prezentau unele avantaje pe care le-am menționat în capitolul 5. Împărații abili au folosit ambele metode în mod foarte eficient, numai că și în acest caz cei implicați își aveau propriile planuri și încercau să diminueze abilitatea împăraților. Practic, aceștia au aranjat lucrurile astfel încât, începând cu anul 88 d.Hr., niciun prinț cu vârsta de peste 14 ani să nu supraviețuiască pentru a accede la tron. Politica de la curte a degenerat în intrigi de culise urzite de înalții demnitari, eunuci și rudele prin alianță ale împăraților minori.

În anul 168 d.Hr., în momentul în care China Dinastiei Han avea cea mai mare nevoie de o conducere, eunucii de la palat au regizat o lovitură împotriva rudelor prin alianță ale lui Lingdi, împăratul în vârstă de 12 ani abia instalat. Timp de aproape 20 de ani, în timp ce epidemiile făceau ravagii, iar triburile Xiongnu și populațiile Qiang lansau raiduri, la curte aveau loc epurări și contraepurări, soldate cu mii de victime și cu paralizarea guvernului. Corupția și incompetența au atins noi culmi.

Nedreptățile au declanșat revolte și, incapabili să organizeze sau să conducă armate, păpușarii lui Lingdi i-au autorizat pe potențații locali să strângă trupe și să facă tot ceea ce considerau necesar.

Oamenii și-au înălțat glasurile să ceară explicații pentru declanșarea bruscă a acestui haos, iar când nici ritualurile confucianiste, nici misticismul daoist nu le-au oferit răspunsuri, au intervenit vizionarii autoprocamați. În valea Fluviului Galben, un vraci a câștigat mulți adepți propovăduind ideea că păcatele provocau multe boli, iar spovedania aducea vindecarea. În anii '70 ai secolului I, el a mers chiar mai departe: a ajuns la concluzia că dinastia constituia sursa supremă a păcatelor și a contaminării. Așa că trebuia să dispară. „Când va începe un nou ciclu de 30 de ani”, susținea el, „lumea se va bucura de o mare prosperitate”¹³.

Dar marea prosperitate nu a venit. Dimpotrivă, când, pe 3 aprilie 184, a început noul ciclu al calendarului, lucrurile s-au înrăutățit. Deși armatele care susțineau conducerea Han i-au înfrânt pe rebeli (cunoscuți drept Turbanele Galbene, după acoperământul lor de cap, galbenul fiind simbolul noii ere), în întreaga Chină au apărut imitatori. Chiar cerurile și-au arătat nemulțumirea atunci când Fluviul Galben și-a ieșit extrem de mult din matcă, determinând 365.000 de țărani să se refugieze. Mișcarea celor „Cinci banițe de orez” (care promitea tămăduirea celor ce își mărturiseau păcatele și plăteau cinci banițe de orez) a făcut din Sichuan o teocrație daoistă independentă, populațiile Qiang au profitat din nou de haos și au prădat încă o dată vestul Chinei, comandanții însărcinați să prevină aceste amenințări și-au asumat rolul de căpetenii independente, iar când curtea a luat într-adevăr măsuri, nu a făcut decât să înrăutățească lucrurile.

În anul 189, Lingdi l-a chemat la ordine pe Dong Zhuo, căpetenia cea mai puternică, dar Dong i-a răspuns în scris: „Trupele Han și cele barbare aflate sub comanda mea au venit și mi-au spus... «Vom rămâne fără provizii, iar nevestele și copiii ne vor muri de foame». Trăgându-mi caleașca înapoi, nu voiau să mă lase să plec”¹⁴. Dar când Lingdi a insistat, Dong a recurs la o înșelătorie, revenind la Luoyang, dar aducându-și cu sine armata. Lingdi a murit la momentul oportun, când

Dong se apropia, iar curtenii din preajma primei soții a lui Lingdi, rămasă de acum văduvă (care susțineau un băiat de 13 ani ca succesor la tron) și eunucii (care susțineau un băiat de opt ani) s-au apucat să se omoare unii pe alții. Dong a năvălit în Luoyang, i-a masacrat pe eunuci, l-a ucis pe băiatul mai mare și l-a instaurat pe cel mai tânăr drept împăratul Xiandi. Apoi a incendiat Luoyangul și s-a întrebat ce ar trebui să facă mai departe.

Dinastia Han nu mai controla situația, dar nici Dong, fiindcă, deși autoritatea administrativă bazată pe strategii sofisticate a împăraților eșuase, autoritatea lor având un caracter vag divin și fiind exercitată prin strategii modeste s-a menținut. Nimeni nu a îndrăznit să se proclame împărat atât timp cât a trăit Xiandi, după cum nimeni nu a îndrăznit nici să-l omoare pe tânărul împărat. (În schimb, căpeteniile războinicilor au jucat cinstit: Dong a fost asasinat în 192.) În timp ce negociatorii de pace se hărțuiau unii pe alții, folosindu-l ca marionetă pe împăratul Xiandi, imperiul s-a dezintegrat în fiefuri, triburile Xiongnu și populațiile Qiang au preluat controlul frontierelor, iar instituțiile cu strategii sofisticate, care păruseră atât de temeinice, s-au dizolvat.

„Mi-am purtat armura atât de mult, încât a făcut păduchi”¹⁵, scria cândva, aproximativ după anul 197, căpetenia și poetul amator Cao Cao.

Dar Cao și-a stăpânit tristețea suficient de bine încât să-l înhațe pe Xiandi și să-l manipuleze pe tânărul împărat determinându-l să-l transforme în principalul factor de decizie din nordul Chinei.

Cao era un om dificil. El a încercat probabil să reinstituie Dinastia Han, preluând rolul tradițional de sfetnic înțelept. Văzând cum au subminat moșierii vechiul stat bazat pe strategii sofisticate, a încercat să rezolve problema armatei, creând colonii în care unii soldați cultivau cele necesare hranei, iar alții se antrenau pentru lupte, iar problema politică divizând mica nobilime în nouă categorii și stabilindu-le funcțiile în cadrul unei meritocrații. Așa cum făcuse Tiglath-Pileser în Asiria cu 1.000 de ani înainte, i-a eliminat pe magnați din peisaj și, până în anul 208, când flota i-a fost nimicită în bătălia de la Stâncile Roșii, Cao părea că va reface unitatea Chinei.

Dar, în ciuda acestor eforturi, Cao (mai ales din pricina unui roman de mari dimensiuni din secolul al XIV-lea, intitulat *Cronica celor Trei Regate*) este înfățișat mai mult ca un monstru ce a distrus Dinastia Han. În secolul XX, interpreții Operei din Pekin care interpretau rolul lui Cao, pictați cu alb pe față și cu ochii creionați cu negru, erau întotdeauna răufăcătorii pe care spectatorii îi detestau din tot sufletul, iar în anii '90 ai aceluiași secol Cao a intrat în domeniul tehnicii de vârf, apărând pe monitoarele calculatoarelor ca personaj negativ al unor numeroase jocuri video. Apoi a ajuns pe ecranele mai mari ca personaj negativ într-o adaptare pentru televiziune a *Cronicii* (în 84 de episoade) și pe marile ecrane în cel mai scump film realizat vreodată cu finanțare asiatică (*Bătălia de la Stâncile Roșii* costând 80 de milioane de dolari; premiera primei părți a coincis cu Jocurile Olimpice de la Beijing, din 2008).

Reputația proastă a lui Cao are legătură mai mult cu ceea ce s-a întâmplat după moartea lui, decât cu fărâdelegile comise chiar de el. După bătălia de la Stâncile Roșii, între principalele trei căpetenii s-a realizat un echilibru și, după anul 220, când fiul lui Cao i-a cerut în sfârșit împăratului Xiandi să abdice, țara s-a împărțit în trei regate. Însă regatul pe care îl întemeiasă Cao a fost întotdeauna cel mai puternic. Și-a înfrânt unul dintre rivali în anul 264, a adoptat un nou nume, de fondator al Dinastiei Jin⁷², și, în anul 280 și-a creat o armată și o flotă imense care au dus la bun sfârșit recucerirea Chinei.

În următorul deceniu, perioada de după prăbușirea statului Han părea o scurtă rătăcire, comparabilă poate cu ceea ce s-a petrecut în centrul vestic după anul 2200 sau 1750 î.Hr., când schimbarea climei, migrațiile și foametea au determinat prăbușirea statului, dar au avut un impact redus asupra dezvoltării sociale. Numai că, în scurt timp, a reieșit că prăbușirea statului Han a fost mai curând asemenea prăbușirii din jurul anului 1200 î.Hr., având consecințe semnificative și de durată.

⁷² Jin fusese numele unuia dintre cele mai mari state beligerante, începând cu secolul al VIII-lea și până în secolul al V-lea î.Hr. Majoritatea statelor create în perioada de sciziune dintre anii 220 și 589 d.Hr. au reluat nume mai vechi pentru a da conducerii lor o aparență de legitimitate, fără să le pese, după cum se vede, de faptul că, în felul acesta, îi vor deruta pe studenții din zilele noastre.

Victoriile de pe câmpul de luptă, în sine, puteau reduce dramatic numărul căpăteniilor, dar nu erau de natură să schimbe problemele esențiale ale Chinei. Aristocrația a rămas la fel de puternică, subminând în scurt timp coloniile militare ale lui Cao și meritocrația. Epidemiile continuau să facă ravagii, iar Perioada Rece a Epocii Întunecate le făcea viața și mai grea nu numai agricultorilor din valea Fluviului Galben, dar și triburilor Xiongnu și populațiilor Qiang. Între anii 265 și 287, un sfert de milion de oameni proveniți din Asia Centrală s-au stabilit în cadrul Imperiului Jin. Uneori, autoritățile statului Jin îi primeau cu bucurie, datorită forței de muncă oferite de aceștia, alteori pur și simplu nu le puteau face față.

În acest context, lucruri minore, precum viața amoroasă a împăratului, puteau deveni extrem de importante. Destul de lipsit de precauție, împăratul statului Jin a avut 27 de fii, iar după moartea sa, în anul 289, unii dintre aceștia au apelat la cei mai sălbatici nomazi pe care i-au găsit pentru a se lupta unii cu alții. Nomazii, departe de a fi naivi, și-au dat seama repede că puteau cere nu numai o soldă, ci orice și-ar fi dorit. Când, în anul 304, căpetenia triburilor Xiongnu nu a primit prețul cerut, a încins spiritele, anunțând că întemeiază un nou regat. Cum autoritățile statului Jin nu i-au dat tot ceea ce ceruse, fiul său a incendiat Luoyangul în anul 311, a profanat mormintele Dinastiei Jin și l-a luat prizonier pe împărat, punându-l să servească vin la petreceri. Cum tot nu au obținut prada ce considerau că li se cuvine, în anul 316 triburile Xiongnu au distrus și orașul Chang'an, l-au capturat pe noul împărat Jin și l-au făcut prizonierul responsabil cu spălatul cupelor și servitul vinului. După câteva luni, plictisite de jocul acesta, cei din triburile Xiongnu l-au omorât, împreună cu rudele sale.

Statul Jin s-a prăbușit. Bandele Xiongnu și Qiang prădau după bunul plac în tot nordul Chinei, iar cei de la curtea Dinastiei Jin, însoțiți de un milion de oameni, au fugit la Jiankang (actualul Nanjing), situat pe malul fluviului Yangtze. Ținuturile din nord la care renunțaseră fuseseră zona agricolă cea mai dezvoltată din lume, dar, sub dublul impact al mortalității (odată cu răspândirea epidemiilor) și al emigrației crescute,

se transformaseră acum, în mare parte, într-un pustiu, ceea ce le convenea nomazilor veniți aici din stepe, însă, pentru comunitățile agricole rămase pe loc, acest lucru însemna că foametea începea să se facă simțită. În perioadele mai bune, nobilimea locală sau statul ar fi putut interveni cu ajutoare, dar acum nu mai era nimeni care să îi salveze. Pentru a face ca nenorocirea să fie deplină, invaziile de lăcuste au devorat tot surplusul pe care sătenii mai reușeau încă să îl producă. Noi epidemii, probabil aduse de migranții din stepă, s-au adăugat nenorocirilor ce loviseră populația slăbită. În China, variola a apărut probabil pentru prima oară în 317, anul în care a fost incendiat orașul Chang'an.

Războaiele purtate de triburile Xiongnu și de populațiile Qiang pe acest teritoriu sterp păreau a fi mai mult niște imense raiduri ale sclavilor, decât confruntări între state cu strategii sofisticate. Conducătorii mânau țăranii, câte zeci de mii deodată, în teritoriile din jurul noilor capitale, unde aceștia lucrau pământul, ca iobagi, pentru a hrăni armatele de cavalerie permanente. Totodată, călăreții importau noi echipamente din stepe – șei adevărate, scări de șa și cai mai mari care puteau căra armura și călăreții îmbrăcați în armură – ce făceau ca infanteria să devină un mijloc militar perimat. Aristocrații chinezi care nu fugiseră în sud s-au retras în munți, țăranii lor șerbi îngrămădindu-se în spatele unor palisade imense ce constituiau singurul refugiu în fața cavalerilor jefuitori.

Noile state ce se formau în nordul Chinei („Cele șaisprezece regate ale celor cinci barbari”, cum le-au numit cu dispreț istoricii chinezi) erau deosebit de instabile. În anul 350, de exemplu, unul dintre state a făcut implozie într-un carnagiu de purificare etnică, băștinașii chinezi masacrându-i pe cei proveniți din interiorul Asiei. „Numărul morților era de peste 200.000”, consemnează istoria dinastică oficială. „Cadavrele se înălțau în mormane dincolo de zidurile cetății, unde erau mâncate de șacali, lupi și câini sălbatici.”¹⁶ Alte căpetenii s-au infiltrat în vidul de putere creat. În jurul anului 383, un nobil părea că va reuși să unifice întreaga Chină, dar, pe când se apropia de Jiankang, o înfrângere

aparent minoră a creat panică și s-a transformat într-o debandată generală, astfel încât, până în anul 385, statul său și-a încetat existența.

Cei ce s-au refugiat spre sud după distrugerea orașului Chang'an au întemeiat un „stat Jin estic”⁷³ la Jiankang, în anul 317. Spre deosebire de regatele bandiților din nordul Chinei, acesta avea o curte luxoasă, rafinată și respecta aparențele în privința felului în care ar fi trebuit să trăiască membrii familiei regale chineze. Și-a trimis ambasadori în Japonia și în Indochina, a creat o literatură și o artă splendide și, în mod chiar mai remarcabil, a supraviețuit timp de un secol.

Dar dincolo de aparențele strălucitoare, Regatul Jin de Est era la fel de divizat ca orice stat nordic. Foștii potentăți din nord, care se refugiaseră în sud, nu erau prea interesați să se supună poruncilor împăratului. Unii nobili refugiați s-au grupat la Jiankang, parazitând și secătând curtea regală. Alții au colonizat bazinul Fluviului Yangtze și și-au creat terenuri agricole în această nouă patrie caldă și umedă. I-au alungat pe indigeni, au tăiat pădurile, au desecat mlaștinile și i-au instalat aici pe țăranii refugiați, făcându-i șerbi.

Conflictul era prezent la toate nivelurile. Nobilii refugiați din nord se luptau cu familiile sudice mai vechi, aristocrații din toate categoriile luptau împotriva magnaților mijlocii, atât cei bogați, cât și elitele mijlocii oprimeau țăranimea, chinezii aparținând tuturor claselor sociale îi împingeau pe băștinași înapoi în munți și în păduri și toată lumea se împotriva curții de la Jiankang. În pofida poeziilor sfâșietoare despre ținuturile pierdute din nord, moșierii din sudul Chinei nu se grăbeau să plătească taxele sau să cedeze puterea, pentru a face posibilă recucerirea. Sprijinul cerului fusese pierdut.

Cumplita revoluție¹⁷

Spre deosebire de criza din secolul al XII-lea î.Hr., cea declanșată de Schimbul Vechii Lumi s-a extins în întreaga Eurasie, iar componenta sa vestică a inspirat o lucrare devenită, incontestabil, prima capodoperă a

⁷³ Numit astfel pentru a-l deosebi de „Regatul Jin din Vest”, cu capitala la Chang'an, care a dominat întreaga Chină, din anul 280 până în 316 d.Hr.

istoriografiei moderne: *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, de Edward Gibbon. Tema abordată de el, după cum declara Gibbon însuși, era o „o revoluție cumplită”, care „va fi pomenită mereu și care este încă [în anii '70 ai secolului al XVIII-lea] resimțită de națiunile de pe pământ”¹⁸. Avea dreptate: abia în timpul vieții lui dezvoltarea socială vestică a atins din nou acele puncte culminante amețitoare pe care le cunoscuse în perioada Imperiului Roman.

Împărații romani și cei Han s-au confruntat cu probleme similare, dar au apelat la soluții diferite. Îngroziți de războiul civil, conducătorii chinezi au neutralizat armata, dar după aceea nu au mai avut prea multe mijloace de luptă împotriva moșierilor puternici. În schimb, conducătorii romani au preluat armata, punându-și rudele la comanda acesteia și îngroșându-i rândurile cu cetățeni. Astfel, civililor le era mai greu să îi înfrunte pe împărați, nu însă și soldaților.

Administrarea sistemului necesita pricepere și, cum mulți dintre conducătorii Romei erau dezechilibrați, prăbușirile periodice deveneau inevitabile. Orgiile lui Caligula și hotărârea lui de a-și face calul senator erau manifestări suficient de rele, dar plăcerea lui Nero de a-și pune senatorii să cânte în public și de a ucide pe oricine îl deranja era deja prea mult. În anul 68 d.Hr., trei facțiuni diferite ale armatei și-au proclamat generalii drept împărați și a fost nevoie de un război civil violent pentru a limpezi lucrurile. „Acum a fost dezvăluit”, nota istoricul Tacit, „secretul imperiului: împărații puteau proveni din afara Romei”¹⁹. Oriunde existau soldați, putea apărea un nou împărat.

Dar soluția romană a menținut frontierele (figura 6.5). Germanicii de dincolo de Rin și de Dunăre, asemenea populațiilor Qiang aflate de-a lungul frontierei de vest a Chinei, au cunoscut o creștere a populației în primele secole d.Hr. Drept urmare, au început să se lupte unii cu alții, să facă schimburi comerciale cu orașele romane și să pătrundă în imperiu, traversând cursurile de apă. Pentru toate aceste activități era necesară o organizare în grupuri mai mari, conduse de regi mai autoritari. Asemenea statului Han, confruntându-se cu frontierele tot mai permeabile, Roma a luat măsura de a construi ziduri (cel mai vestit este

cel al lui Hadrian, din Marea Britanie), de a supraveghea comerțul și de a riposta militar.

În anul 161 d.Hr., când Marc Aureliu Antoniu a devenit împărat, Roma părea încă robustă, iar Marc era dornic să se ocupe de pasiunea sa: filosofia. Numai că el s-a văzut nevoit să facă față Schimbului Vechii Lumi. Prima epidemie puternică a izbucnit în taberele armatei staționate la frontiera nord-vestică a Chinei chiar în anul în care a urcat la tron și, în același an, o invazie partă în Siria l-a determinat pe Marc să își concentreze trupele în zonă. Taberele militare aglomerate constituiau mediul prielnic pentru răpândirea bolii și, în anul 165, o molimă (variolă? rujeolă? consemnările literare sunt, ca de obicei, vagi) le-a decimat. Epidemia a ajuns la Roma în anul 167, chiar în momentul în care mișcări ale populației din nordul și estul îndepărtat aduceau peste Dunăre federații germanice noi și puternice. Marc și-a petrecut restul vieții – 13 ani – luptând împotriva lor⁷⁴.

⁷⁴ Totuși, și-a făcut timp în fiecare seară pentru a-și scrie *Meditațiile*, una dintre lucrările clasice ale filosofiei stoice.

Figura 6.5. Criza Romei în secolul al III-lea. Zonele punctate sunt cele în care aveau loc în mod obișnuit raiduri germanice, gote și persane

Spre deosebire de China, Roma a câștigat războaiele de frontieră purtate în secolul al II-lea. Dacă nu le-ar fi câștigat, Roma – la fel ca statul Han – ar fi fost probabil afectată de criză în anii '80 ai aceluiași secol. Totuși, victoriile lui Marc au influențat doar ritmul schimbării, nu și rezultatele acesteia, ceea ce sugerează că armatele în sine nu pot opri prăbușirea. Numărul mare de victime ale epidemiilor au aruncat economia în haos. Prețul alimentelor și veniturile agricole au explodat, epidemiile devenind astfel o binefacere pentru agricultorii care au supraviețuit, aceștia având acum prilejul să își părăsească terenurile mai puțin productive, concentrându-se pe cele mai bune. Dar, în timp ce activitatea agricolă s-a contractat, iar taxele și arende au scăzut, economia, în sens larg, a ajuns în cădere liberă. Numărul de naufragii din Marea Mediterană scade brusc după anul 200, tendința fiind urmată de poluarea înregistrată în calotele glaciare, sedimentele din lacuri și din turbării, după anul 250 (figura 6.6). În acea vreme, situația dificilă era resimțită de toată lumea. În așezările de după anul 200 s-au descoperit oase de vite, porci și oi mai puține și de dimensiuni mai mici, relevând scăderea nivelului de trai, iar în jurul anului 220, locuitorii înstăriți ai orașelor construiau mai puține clădiri grandioase și gravau mai puține inscripții.

La 50 de ani după victoriile lui Marc, Roma a pierdut oricum controlul frontierelor. Tot așa cum înfrângerea triburilor Xiongnu în secolul întâi î.Hr. a făcut, în mod paradoxal, ca statul Han să își controleze mai greu frontierele, un șir de succese romane a subminat Parția atât de mult, încât regimul s-a prăbușit în urma unei răscoale din anii '20 ai secolului al III-lea d.Hr. Noua Dinastie Sasanidă care a apărut a adunat o armată mult mai puternică, iar în anul 244 a înfrânt armata romană și l-a ucis pe împăratul aflat în fruntea acesteia.

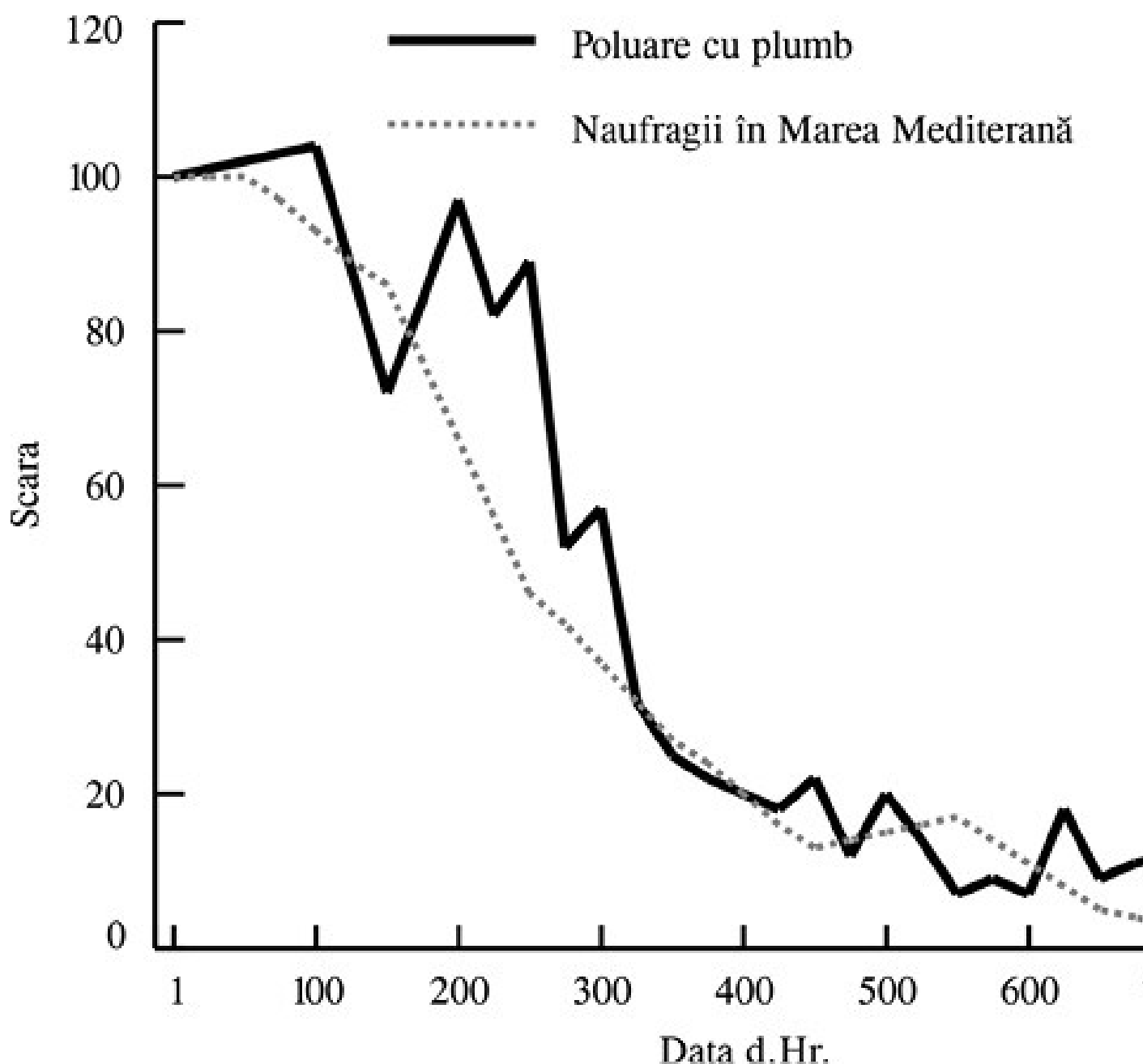

Figura 6.6. Declinul și prăbușirea: numărul vaselor naufragiate în Marea Mediterană și nivelul poluării cu plumb pe fundul lacului de la Penido Velho, din Spania, în primul mileniu d.Hr. Tendințele descendente sunt imaginea în oglindă a tendințelor ascendente din primul mileniu î.Hr. înfățișate în figura 6.2. La fel ca în figura 6.2, numărul de naufragii și cantitățile de plumb au fost ponderate, astfel încât să poată fi comparate pe aceeași scară verticală, valoarea fiecăruia în anul 1 î.Hr. fiind evaluată la 100

Influxul de trupe și de bani pentru refacerea frontului de est a lăsat Roma fără capacitatea de a-și apăra eficient frontierele de pe Rin și de pe Dunăre. De acum, războinicii nu se mai strecurau peste graniță în cete mici pentru a fura vite, ci, formând grupuri mari, de sute sau mii de oameni, avansau în teritoriile rămase fără apărare, incendiind, jefuind și luând captivi. Goții, ajunși recent în Balcani după ce migraseră de pe țărmurile Balticii, și-au extins raidurile până în Grecia, iar în anul 251 au ucis un alt împărat roman. În acea perioadă au izbucnit alte epidemii, probabil datorate acestor deplasări de populație. Când Roma și-a constituit o nouă armată pe care intenționa să o îndrepte împotriva Persiei, în anul 259 a avut un nou eșec: împăratul Valerian a fost capturat și aruncat într-o cușcă, unde a rămas timp de un an, îmbrăcat în zdrențe, ca un sclav, și supus unor torturi cumplite de ingenioase. Romanii au susținut că tăria lui Valerian i-a impresionat pe cei care îl țineau captiv, dar se pare că, în realitate, așa cum procedau triburile Xiongnu când capturau câte un împărat chinez, perșii s-au plictisit în cele din urmă. L-au jupuit pe Valerian și i-au atârnat pielea de zidurile capitalei.

Schimbul Vechii Lumi și apariția Persiei sasanide au schimbat situația Romei. Chiar în momentul în care populația era în scădere și economia în impas, împărații aveau nevoie de mai mulți bani și de trupe mai numeroase decât înainte. Prima idee (nu foarte bună), de a plăti noile armate cu o monedă devalorizată, nu a făcut decât să elimine complet valoarea banilor și să accelereze prăbușirea economiei. Speriați de eșecurile guvernului central, armatele au căutat ele însele soluții, proclamând noi împărați într-un timp extrem de scurt. Spre deosebire de împărații anteriori, aceștia nu aveau niciun aer divin. Majoritatea erau soldați duri, iar unii, persoane comune și needucate. Puțini dintre ei au domnit mai mult de doi ani și toți au murit de sabie.

Cum facțiunile din armată își petreceau mai mult timp luptându-se între ele decât apărând provinciile, potentății locali au acționat la fel ca omologii lor din China, legându-i pe țăranii de pământ și organizându-i în miliții. Orașul comercial Palmyra a reușit să îi respingă pe persani,

teoretic în numele Romei, dar Zenobia, regina războinică a acestuia (care își conducea trupele personal și participa la adunările cetății îmbrăcată, de obicei, în armură) s-a întors apoi și împotriva Romei, cucerind Egiptul și Anatolia. La celălalt capăt al imperiului, un guvernator de pe Rin a proclamat un nou stat independent, „Regatul Galilor”, punând stăpânire pe Galia (din Franța actuală), Marea Britanie și Spania.

În 270, Roma semăna cu China anului 220, împărțită în trei regate. Dar, în pofida tuturor tulburărilor, situația Romei era, de fapt, mai puțin sumbră. Preluând Persia și teritoriile germanicilor în anii '60 ai secolului al III-lea, Palmyra și Galia au ușurat situația imperiului, iar orașele din jurul Mediteranei – coloana vertebrală a imperiului din punct de vedere economic – au devenit mult mai sigure. Atât timp cât bunurile continuau să fie transportate pe mare, banii continuau să umple vistieria, iar militarii obtuzi recent urcați pe tron puteau reface și reconstrui statul. Renunțând la bărbile filosofilor și la pletele foștilor împărați în favoarea obrazilor bărbieriți și a tunsorilor cazone, aceștia au încasat taxe din regiunile pe care încă le mai controlau, au creat o forță ofensivă centrată pe cavaleria cu armură și s-au întors apoi împotriva dușmanilor. Au înfrânt Palmyra în anul 272, Galia în 274 și majoritatea grupurilor de războinici germanici în 282. În 297, Roma chiar l-a răzbunat într-o anumită măsură pe Valerian, capturând haremul persan.

Împăratul Dioclețian (a domnit între anii 284 și 305) a profitat de această turnură, realizând reforme administrative, fiscale și în capacitatea de apărare, adaptând astfel imperiul la cerințele noii lumi. Armata aproape s-a dublat. Frontierele nu au fost niciodată pacificate pe deplin, dar de acum, Roma câștiga mai multe bătălii decât pierdea, contracarând raidurile germanice cu o apărare în adâncime și epuizându-i pe perși prin asedii. Pentru desfășurarea acestor activități, Dioclețian a împărțit sarcinile în patru, un conducător și un adjunct ocupându-se de provinciile vestice, un alt conducător și un adjunct ocupându-se de cele estice. În mod previzibil, conducătorii multipli ai imperiului au purtat războaie civile bi, tri sau cvadripartite la fel de numeroase ca acelea îndreptate împotriva inamicilor externi, dar situația

putea fi considerată de-a dreptul stabilă, în comparație cu războiul civil din imperiul chinez Jin, când, în anii '90 ai secolului al III-lea, au fost implicate douăzeci și șapte de părți.

Un nou imperiu era în curs de constituire. Roma încetase să mai fie capitală, când luarea deciziilor începuse să aibă loc în provinciile vestice, pentru cantonarea bazelor militare lângă frontieră, iar pentru provinciile estice, deciziile se luau într-un nou mare oraș, Constantinopol. Însă, în cele din urmă, nicio măsură de reorganizare nu a putut rezolva problemele fundamentale ale imperiului. Integrarea economică realizată de-a lungul secolelor se clătinase. Provinciile estice și-au revenit în secolul al IV-lea, comerțul cu grâne, vin și ulei de măsline aducând din nou prosperitatea până la nivelurile inferioare ale ierarhiei, în schimb, provinciile vestice au alunecat treptat în afara acestui circuit. Marii moșieri din estul Europei și-au păstrat o mare parte din puterile dobândite în secolul al III-lea, legând de pământ țăranii care „le aparțineau” și apărându-i de plata taxelor către stat. Pe măsură ce moșiile se întrețineau tot mai mult singure, orașele din jurul lor se restrângeau, iar comerțul și meșteșugurile înregistrau un declin și mai mare. În plus, problemele cele mai grele depășeau posibilitățile oricărui împărat. Temperatura și cantitățile de ploaie au continuat să scadă, indiferent de ceea ce spuneau sau făceau domnitorii. Epidemiile continuau să facă victime și oamenii din stepe continuau să se deplaseze.

Cândva, în jurul anului 350, un grup etnic cunoscut sub numele huni s-a deplasat spre vest, prin Kazahstan, creând un efect de domino în toate direcțiile (figura 6.7). Motivul pentru care au inspirat o asemenea teamă este disputabil. Scriitorii antici o pun pe seama înfățișării lor cumplite. Cercetătorii moderni se referă cel mai frecvent la loviturile lor nimicitoare. Și de această dată, nu putem face altceva decât să observăm consecințele. Nomazii care fugeau din calea hunilor au năvălit în India și Iran ori s-ar retras spre vest, pe teritoriul Ungariei de astăzi. Această deplasare le-a îngreunat viața goșilor, stabiliți ca agricultori pe teritoriul României de astăzi, după raidurile pe care le efectuasera în

imperiul, în secolul al III-lea. După aprinse dezbateri interne, goții au cerut Romei să le ofere adăpost în interiorul imperiului.

Nu era nimic nou în această pretenție. Roma își crease o politică de „folosire a barbarilor pentru a lupta cu barbarii” oarecum asemănătoare cu aceea a Dinastiei Han, acceptând în mod obișnuit imigranți, împărțindu-i în grupuri mici, apoi înrolându-i în armată, stabilindu-i pe terenuri agricole sau vânzându-i ca sclavi. Asemenea măsuri scădeau presiunea exercitată asupra frontierelor, sporeau trupele și creșteau numărul populației impozabile. Imigranții, firește, aveau adeseori idei diferite, preferând să se stabilească în cadrul imperiului ca un singur grup și să își ducă viața ca înainte. Pentru a preveni aceasta, Roma avea nevoie mereu de trupe suficiente pentru a-i copleși pe imigranți.

Figura 6.7. *Biciuri ale lui Dumnezeu: venirea hunilor și căderea Imperiului Roman de Vest (376-476 d.Hr.). Harta prezintă trei grupuri*

majore de invadatori (hunii, cu linii continue; goții, cu linii întrerupte; vandalii, cu linii punctate) și datele principalelor lor deplasări. Au existat și nenumărate migrații mai mici

Sosirea goților în zona Dunării, în anul 376, a constituit o încercare grea pentru împăratul Valens, care conducea de la Constantinopol provinciile estice. Pe de o parte, goții erau supărător de mulți. Pe de altă parte, posibilele beneficii ale acceptării unui număr atât de mare de imigranți erau enorme și, oricum, menținerea lor în afara granițelor ar fi fost dificilă, în special din cauza faptului că trupele cele mai bune ale lui Valens se aflau departe, luptând împotriva Persiei. Valens a decis să îi primească pe goți, dar aproape imediat ce au traversat fluviul, comandanții din zonă ai împăratului, mai interesați de profituri decât să împrăștie imigranții, au scăpat situația de sub control. Aproape morți de foame, goții au năvălit, prădând teritoriul actualei Bulgarii și cerând să se stabilească în cadrul imperiului. Adoptând o tactică dură, Valens a refuzat să negocieze. Și-a retras armata de pe frontul persan și a adus-o rapid în Balcani – luând astfel o nouă decizie nepotrivită, angajându-se în luptă, în loc să își aștepte coimperatorul să-i vină în ajutor.

În august 378, la Adrianopole, aproximativ 15.000 de romani (mulți dintre ei imigranți germanici) au luptat cu aproximativ 20.000 de goți. În tumultul ce a urmat, două treimi dintre romani, printre care și Valens, și-au pierdut viața. Mai demult, în vremea lui Augustus, pierderea a 10.000 de militari abia dacă ar fi fost luată în seamă. Roma ar fi chemat mai multe legiuni și s-ar fi răzbunat cumplit. Dar în 378, imperiul avea o dimensiune atât de firavă, încât acești oameni erau de neînlocuit. Goții se aflau în imperiu și scăpaseră de sub control.

În această situație, s-a creat un echilibru deosebit. Goții nu erau nomazi, asemenea triburilor Xiongnu, care furau, apoi se retrăgeau călare în stepă, nu erau nici imperialiști ca persanii, porniți să își anexeze provincii. Voiau să își creeze propria enclavă în imperiu. Însă nedispunând de tehnică militară pentru a asedia orașele și nici de administrație pentru a le conduce, goții aveau nevoie de cooperarea cu romanii. Atunci când acest lucru nu s-a întrezărit la orizont, au bătuit

prin Balcani, încercând să șantajeze Constantinopolul, cerându-i să le ofere un regat al lor. Neavând legiuni cu ajutorul cărora să îi alunge, împăratul estic i-a mituit pe goți după ce s-a plâns că este sărac, apoi i-a tot hărțuit, până când, în anul 401, i-a convins că le-ar fi mai bine dacă ar migra spre vest, iar acolo au devenit problema coimperatorului său.

Numai că toată această diplomație abilă nu a mai contat în anul 405, când hunii și-au reluat înaintarea spre vest. Efectul de domino a fost și mai puternic, iar la frontierele Romei se aflau și mai multe triburi germanice care exercitau presiuni. Legiunile, formate acum mai ales din imigranți germanici și având în frunte un general pe jumătate germanic, i-au epuizat prin campanii sângeroase, în timp ce diplomații urzeau și mai multe planuri, dar în 406, în noaptea de Anul Nou, Roma a scăpat până la urmă situația de sub control, când mii de germanici au traversat Rinul înghețat. Nu mai existau armate care să le stea în cale. Imigranții s-ar revărsat, acaparând tot. Poetul Sidoniu, ce se număra printre cei mai bogați dintre bogați, a descris umilințele pe care a fost nevoit să le îndure când o ceată de migratori s-a mutat pe moșia sa din Galia. „De ce îmi ceri un cântec pentru Venus?” îi scria el unui corespondent de la Roma, „când mă aflu în mijlocul unei gloate de lățoși, nevoit să ascult vorbe germanice, luându-mi pe chip o expresie rigidă în timp ce laud cântecele unui burgund cu chip de porc, care-și întinde pe păr unt rânced?... Tu nu simți duhoarea de usturoi și ceapă râgâită de câte zece ori în fiecare dimineață”²⁰. Dar poate că mulți l-ar fi invidiat pe Sidoniu. Un alt martor descria situația mai direct: „Toată Galia e plină de fumul unui singur rug funerar”²¹.

Armata din Britania s-a răsculat, preluând responsabilitatea propriei apărări și, în anul 407, i s-a alăturat ceea ce mai rămăsese din armatele de pe Rin. În acele momente, totul se destrăma. Străduindu-se să atragă atenția împăratului roman de vest printre atâtea dezastre, goții au invadat Italia în 408, iar în 410 au prădat chiar Roma. Până la urmă, în 416, au obținut încheierea unui acord, împăratul acceptând să le lase goților o parte din teritoriu, dacă îl ajutau să îi alunge din Galia și din Spania pe germanici și pe alți uzurpatori asemenea lor.

Frontierele Romei, la fel ca ale Chinei, deveniseră locuri în care barbarii (așa cum îi numea fiecare imperiu pe cei din afară) se stabileau, apoi primeau o soldă imperială pentru a apăra imperiul de alți barbari care încercau să forțeze granițele. Împărații nu aveau decât de pierdut. Când, în 429, germanicii goți (luptând acum de partea Romei) i-au înfrânt, în Spania, pe germanicii vandali (ce luptau contra Romei), vandalii au înaintat spre Africa de Nord. Pare greu de crezut, dar regiunea în care astăzi se află deșertul tunisian era pe atunci grâнарul Romei, 16.000 de kilometri pătrați de câmpuri irigate ce exportau anual în Italia o jumătate de milion de tone de cereale. Fără aceste alimente, cetatea Romei ar fi murit de inaniție, fără taxele impuse pe acele terenuri, Roma nu și-ar fi putut plăti germanicii proprii care luptau împotriva germanicilor inamici.

Timp de încă zece ani, generalii și diplomații străluciți ai Romei (ei înșiși adeseori de origine germanică) au reușit să îi țină în frâu pe vandali și să își asigure loialitatea Galiei și a Spaniei, dar în anul 439, totul s-a prăbușit. Vandalii au cucerit zona agricolă a Cartaginei. Brusc, coșmarul Romei a devenit realitate.

Conducătorii de la Constantinopol erau adeseori destul de bucuroși să își vadă posibili rivali de la Roma luptându-se, dar perspectiva destrămării părților vestice ale imperiului l-a alarmat pe împăratul estic Teodosiu al II-lea suficient de mult pentru a strânge o armată care să ajute la eliberarea teritoriului pe care se află astăzi Tunisia. Dar chiar când armata era în curs de constituire, în anul 441, a avut loc o nouă lovitură. Un nou rege al hunilor, Attila – „Biciul lui Dumnezeu”, cum îl numeau autorii romani – a năvălit în Balcani, însoțit nu numai de o cavalerie feroce, ci și echipat cu mijloace moderne de asediu. (E posibil ca tehnologia să îi fi fost adusă de refugiații de la Constantinopol. Un ambasador al lui Teodosiu a relatat despre întâlnirea avută cu un asemenea exilat la curtea lui Attila, în anul 449.)

În timp ce cetățile îi erau sfărâmate de berbecii de asalt ai hunilor, Teodosiu a contramandat atacul împotriva vandalilor. El a salvat Constantinopolul – e adevărat –, dar Roma trecea printr-o perioadă

sumbră. În jurul anului 400 d.Hr., orașul avea probabil 80.000 de locuitori. Până în anul 450, trei sferturi dintre aceștia plecaseră. Încasările din taxe se diminuaseră dramatic, iar armata se evaporase și, pe măsură ce lucrurile se înrăutățeau, uzurpatorii încercau tot mai mult să acapareze tronul. Chiar în acest moment, Attila s-a gândit că a secătuit Balcanii și s-a îndreptat spre vest. Comandantul pe jumătate got al armatelor de vest ale Romei a reușit să-i convingă pe goți că Attila era și inamicul lor și, în fruntea unei forțe alcătuite exclusiv din germanici, l-a făcut pe Attila să sufere singura înfrângere din întreaga sa perioadă de domnie. Attila a murit înainte de a se putea răzbuna. După ce i s-a spart un vas de sânge la o orgie prin care își sărbătorea ultima dintre numeroasele sale căsătorii, Biciul lui Dumnezeu s-a dus să-și întâlnească creatorul.

Fără Attila, Imperiul Hun, prea puțin unit, s-a dezintegrat, permițându-le împăraților de la Constantinopol să încerce refacerea Imperiului de Apus, numai că abia în anul 467 au fost îndeplinite toate cerințele necesare (bani, corăbii și o autoritate romană care să merite sprijinul lor). Golindu-și vistieria, împăratul estic l-a trimis pe amiralul Basiliskos cu o mie de corăbii să recaptureze Africa de Nord și să tămăduiască stâlpul economic de rezistență al provinciilor de vest.

În cele din urmă, soarta imperiului s-a schimbat după cum bătea vântul. În vara anului 468, pe când Basiliskos se îndrepta spre Cartagina, vântul ar fi trebuit să bată spre vest, de-a lungul țărmului nord-african, împingând corăbiile lui Basiliskos pe lângă coastă. Dar vântul și-a schimbat direcția în ultimul moment, blocând vasele în dreptul coastei. Vandalii au trimis corăbii aprinse spre vasele romane pline de soldați, o tactică pe care o vor folosi și englezii împotriva Armadei spaniole în 1588. Vechile vase, cu odgoane uscate precum iasca, cu punți din lemn și vele din pânză se puteau transforma într-un infern în câteva secunde. Îngrămădiți unii peste alții, încercând, cuprinși de panică, să îndepărteze corăbiile aprinse împingându-le cu pari și neavând unde să fugă pentru a scăpa, romanii au pierdut orice simț al ordinii. Vandalii au urcat pe punți pentru a-i ucide și totul s-a terminat.

În capitolul 5 am vorbit despre teoria istorică a marii personalități, potrivit căreia genii unice, ca Tiglath-Pileser al Asiriei, și nu forțe mari și impersonale, cum ar fi Schimbul Vechii Lumi, sunt cele care configurează evenimentele. Reversul teoriei marii personalități este figura idiotului neinspirat: întrebarea pe care ar trebui să ne-o punem este ce s-ar fi întâmplat dacă Basiliskos ar fi avut înțelepciunea necesară încât să nu se lase prins în dreptul coastei⁷⁵? Probabil că ar fi recucerit Cartagina, dar ar fi dus această victorie la refacerea axei fiscale Italia-Africa de Nord? Poate că da. Cum vandalii s-au aflat în Africa doar 30 de ani, Imperiul Roman ar fi putut să își reconstruiască rapid structurile economice. Sau poate că nu. Odoacru, regele goților, cel mai puternic dintre puternicii din vestul Europei, era deja cu ochii pe Italia. În anul 476 îi scria lui Zeno, împăratul de la Constantinopol, că lumea deja nu mai avea nevoie de doi împărați. Măreția lui Zeno era suficientă pentru toată lumea, spunea Odoacru, făcându-i o propunere: să conducă el Italia – cu loialitate, firește – în numele lui Zeno. Împăratul de la Constantinopol a înțeles foarte bine că Odoacru anunța de fapt cucerirea Italiei, dar a știut la fel de bine că nu avea rost să intre într-o dispută pe această temă.

Și așa a venit sfârșitul Romei, nu însoțit de o mare zarvă, ci cu un scâncet. Dacă Basiliskos ar fi recuperat Cartagina, s-ar fi aflat Zeno într-o situație mai prielnică pentru a apăra Italia decât se afla în anul 476? Mă îndoiesc. În acel moment, nimeni nu mai avea capacitatea de a menține un întreg imperiu în jurul Mediteranei, iar manevrele înfrigate, intrigile politice și asasinatele secolului al V-lea nu prea puteau schimba realitățile declinului economic, ale destrămării politice și ale migrației. Lumea clasică s-a încheiat.

Lumi mai mici

Atât centrul estic, cât și cel vestic s-au separat în două. În China, Dinastia Jin de Est a condus partea sudică a vechiului imperiu, dar se

⁷⁵ Firește, asta ar presupune ca Basiliskos să fi fost într-adevăr un idiot neinspirat. Romanii au preferat teoriile conspirației, acuzându-l pe Basiliskos că a luat mită și aproape linșându-l.

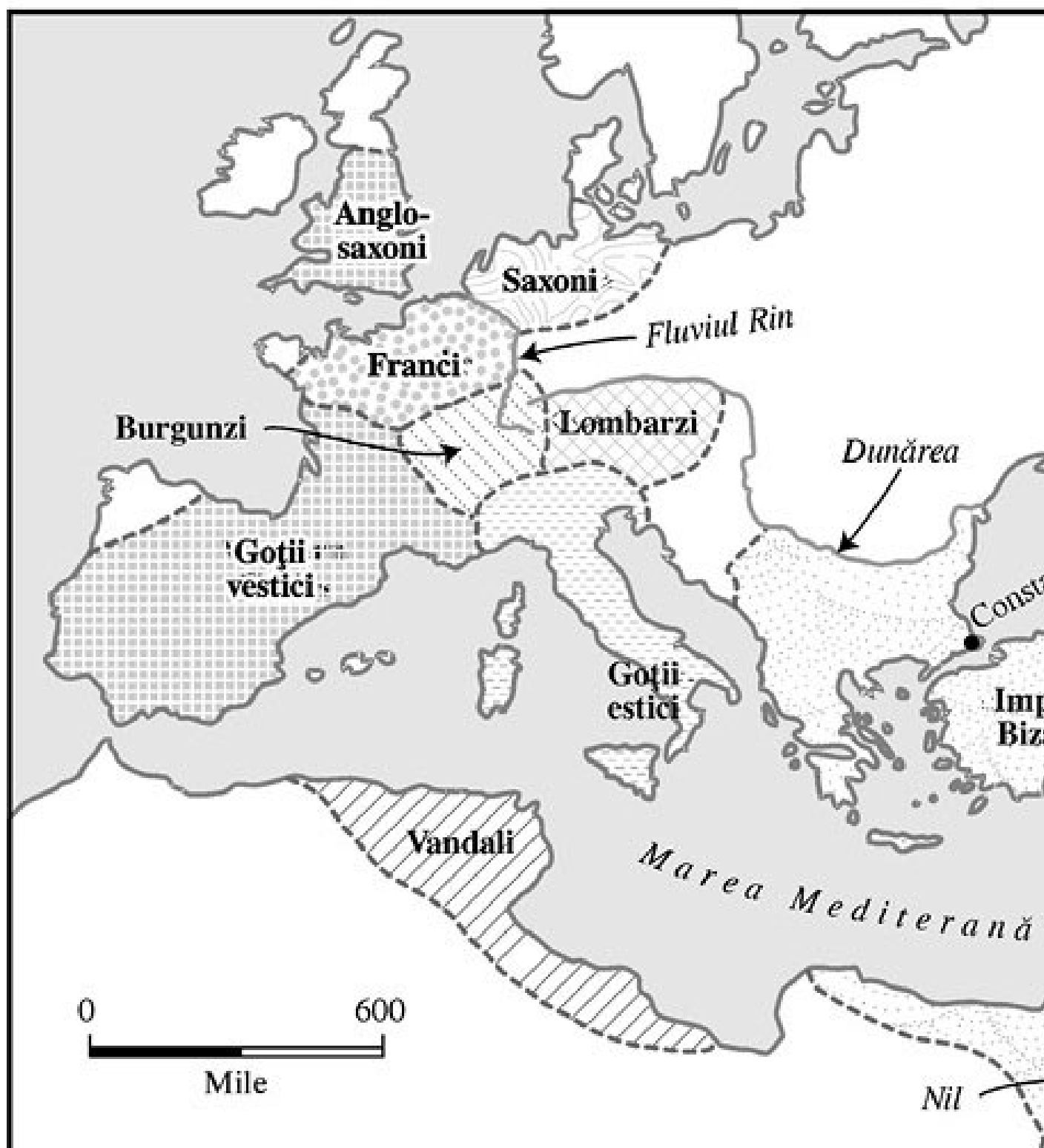
considera moștenitoare de drept a întregului stat de odinioară. La fel și în Vest, unde un Imperiu Bizantin (numit astfel, deoarece capitala sa, Constantinopol, se afla pe locul fostei cetăți grecești Bizanț) a domnit asupra părții estice a vechiului Imperiu Roman, dar avea pretenții asupra întregului stat de odinioară (figura 6.8).

Imperiul Jin de Est și Imperiul Bizantin au rămas state cu strategii sofisticate, cu birocrați, taxe și armată plătită. Fiecare avea orașe mari și cărturari, iar zonele cultivate din valea Nilului și cea a fluviului Yangtze erau mai bogate ca oricând. Dar niciunul dintre cele două state nu se compara cu Imperiul Roman sau cu cel Han în perioadele lor de apogeu. Lumea lor s-a redus odată cu ieșirea din centru a nordului Chinei și a vestului Europei.

ASIA INTERIOARĂ

a.

b.

Figura 6.8. *Estul și Vestul divizate: (a) Regatul Jin de Est și principalele regate de imigranți din China în jurul anului 400 d.Hr.; (b) Bizanțul și principalele regate de imigranți din Europa în jurul anului 500 d.Hr.*

Bolile, migrația și războaiele au distrus legăturile dintre administratori, negustori și banii care menținuseră unitatea coerentă a fiecăruia dintre cele două imperii anterioare. Noii regi ai secolului al IV-lea din nordul Chinei și ai secolului al V-lea din vestul Europei au aplicat cu râvnă strategii modeste, petrecând cu războinicii lor pletoși în sălile maiestruoase pe care le cuceriseră. Acești regi se mulțumeau să încaseze taxe de la țăranii cucerțiți, dar, neavând armate de plătit, nu aveau deloc nevoie de asemenea venituri. Erau deja bogați, erau, fără îndoială, puternici, iar încercarea de a organiza administrația și de a încasa sistematic taxe de la supușii lor turbulenți le crea adeseori probleme pentru care nu avea rost să se ostenească.

Multe dintre vechile, bogatele familii artistocrate din nordul Chinei și din Imperiul Roman de Apus au fugit la Jiankang și la Constantinopol, luându-și cu ei tezaurele, dar cei mai mulți au rămas pe ruinele vechilor imperii, probabil ținându-se de nas ca Sidoniu, încercând să încheie cât mai multe înțelegeri cu noii lor stăpâni. Au renunțat la mantiile de mătase pentru pantalonii de lână, la poezia clasică pentru vânătătoare și s-au adaptat la noile realități.

Unele dintre acele realități s-au dovedit a fi chiar bune. Aristocrații superbogați de odinioară, cu moșii presărate pe întregul teritoriu al Imperiului Han sau al Imperiului Roman, au dispărut, dar chiar și când proprietățile li s-au restrâns la un singur domeniu, unii moșieri din secolul al IV-lea și al V-lea au rămas extrem de înstăriți. Vechile elite romane și chineze s-au căsătorit cu cei care îi cuceriseră și s-au mutat din orașele aflate în ruină la țară, în conace mari.

Pe măsură ce statele se îndreptau într-un ritm accelerat spre o organizare tot mai modestă, în secolul al IV-lea, în nordul Chinei, și în al V-lea, în vestul Europei, regii le-au permis nobililor să preia de la țărani, drept arendă, surplusurile pe care aceștia le dăduseră înainte perceptorilor. Aceste surplusuri probabil că au crescut odată cu scăderea

populației și posibilitatea țăranilor de a-și concentra eforturile asupra celor mai bune terenuri. Locuitorii din mediul rural nu numai că nu își pierduseră majoritatea deprinderilor dobândite de-a lungul secolelor, ci mai învățaseră și lucruri noi. Tehnicile de drenare din valea fluviului Yangtze și cele de irigare din valea Nilului s-au îmbunătățit după anul 300, numărul plugurilor trase de boi a crescut în nordul Chinei, iar în vestul Europei s-au răspândit semănătorile, plugurile cu cormană și morile de apă.

Dar, în pofida ostentației nobililor și a inventivității țăranilor, continua subțiere a rândurilor birocraților, negustorilor și administratorilor, care prosperaseră atât de mult în Imperiul Han și în cel Roman, însemna că economia în sens mai larg făcea implozie la ambele extreme ale Eurasiei. Aceste personaje fuseseră adeseori venale și incompetente, dar aduseseră și un serviciu societății: transportând mărfurile dintr-un loc în altul, profitaseră de avantajele unor regiuni diferite, iar fără acești intermediari economiile s-au dezvoltat mai mult pe plan local și s-au orientat mai curând spre subzistență.

Traseele comerciale s-au contractat, iar orașele s-au micșorat. Călătorii din sud erau uimiți să vadă decăderea orașelor din nordul Chinei, iar în unele zone ale vechiului Imperiu Roman decăderea era atât de dramatică, încât poeții se întrebau dacă marile ruine din piatră pe care le zăreau pretutindeni în jurul lor fuseseră construite într-adevăr de oameni. „Acoperișuri crăpate, turnuri înclinate, creații ale Giganților”, spune un vers englezesc din jurul anului 700 d.Hr. „Bruma [mucegaiul] se scurge pe turnurile de pază, este brumă și pe ziduri. Rupte sunt obloanele, acoperișurile dărâmate. Anii le-au măcinat”²².

În secolul întâi d.Hr., împăratul Augustus se lăuda că transformase Roma dintr-un oraș de cărămidă într-un oraș de marmură, dar în secolul al V-lea, Europa redevenise o lume din lemn, cu colibe simple risipite printre ruinele caselor din vechile orașe romane. Astăzi știm destul de multe despre aceste locuințe modeste, dar, în anii '70, când am început să particip la săpături în Anglia, arheologii făceau încă mari eforturi să

pună la punct tehnici suficient de delicate pentru a scoate la lumină toate vestigiile.

În această lume mai modestă, monedele, socotitul și scrisul și-au pierdut utilitatea. Cum nimeni nu mai scotea cupru din mine pentru a le aproviziona monetăriile, regii din nordul Chinei au încercat la început să reducă cantitatea de metal din monede (până într-atât încât, după cum spuneau unii, monedele erau atât de ușoare încât pluteau²³), apoi au încetat să mai emită monede. Înregistrările contabile și documentele rămase de la recensăminte s-au deteriorat, iar bibliotecile au putrezit. Procesul nu a fost continuu și a durat secole la rând, dar în cea mai mare parte a nordului Chinei și a vestului Europei, populația a scăzut, scaieții și pădurile au invadat ogoarele, iar viața a devenit mai scurtă și mai grea.

Răbdare și umilință

Cum a fost posibil așa ceva? Pentru majoritatea esticilor și a vesticilor, răspunsul era clar: vechiul mod de viață și vechii zei dăduseră greș.

În China, îndată ce frontierele s-au destrămat, criticii au început să-i acuze pe membrii dinstiei Han că au pierdut înputernicirea cerească, ținutul a fost zguduit de culte milenariste tămăduitoare, iar mințile cele mai creatoare din cadrul elitei educate au pus treptat la îndoială convingerile confucianiste. „Cei Șapte Înțelepți din Crângul cu Bambuși”, un grup de liber-cugetători din secolul al III-lea, au devenit reprezentanți ai noii sensibilități, petrecându-și timpul, după cum se spune, cu diverse conversații, poezie, muzică, băutură și droguri, în loc să studieze textele clasice și să servească statul. Potrivit unei povestiri, înțeleptul Ruan Ji, surprins că a încălcat eticheta în mod scandalos (plimbându-se singur cu cumnata sa), a pufnit în râs: „Doar nu vrei să zici că // – tradiția ce reprezintă baza confucianismului – mi se aplică și mie?” Apoi a dezvoltat ideea:

Ai văzut vreodată păduchii care-mi locuiesc în pantaloni? Sar până în adâncul cusăturii, ascunzându-se în căptușeala din bumbac și crezând că și-au găsit un loc plăcut în care să trăiască. Când merg, nu riscă să ajungă dincolo de cusătură. Când se mișcă, au grijă să nu iasă din cracul pantalonului. Și au impresia că respectă regulile etichetei. Dar când pantalonii sunt călcați, flăcările cuprind lumea lor... și atunci păduchii care-mi locuiesc în pantaloni nu mai au scăpare.

Ce diferență este între un domn bine crescut ce trăiește într-o lume mărginită și păduchii care locuiesc în cracii pantalonilor mei²⁴?

Seriozitatea morală a poezilor de la curtea Dinastiei Han părea acum ridicolă. Era mai bine, spunea noua generație, să se retragă în mediul pastoral, în descrieri lirice ale grădinilor și pădurilor sau chiar în viața de pustnic. Esteții care erau prea preocupați să se retragă în munții îndepărtați se puteau juca de-a pustnicii în grădinile propriilor vile sau – ca Wang Dao, prim-ministru la curtea din Jiankang în jurul anului 300 – puteau tocmai oameni să fie pustnici în numele lui. Pictorii au început să preamărească munții nelocuiți, iar în secolul al IV-lea, marele Gu Kaizhi a făcut din peisagistică o artă. Cei Șapte Înțelepți și alți teoreticieni au dat prioritate formei față de conținut, studiind mai curând tehnicile picturii și ale scrisului, decât mesajul moral al acestora.

Această revoltă împotriva tradiției care a avut loc în secolul al III-lea a fost în principal negativă, ironizând și respingând convențiile, fără a oferi alternative pozitive, dar, spre sfârșitul secolului, această tendință s-a schimbat. În urmă cu 800 de ani, când confucianismul și daoismul abia apăruseră în China, budismul se răspândea la rândul său în Asia de Sud. Schimbul Vechii Lumi a adus budismul în sfera de interes a chinezilor, probabil în urma întâlnirilor avute în oaze de negustorii din estul și sudul Asiei, și este menționat pentru prima oară într-un text chinez din anul 65 d.Hr. Deși câțiva intelectuali cosmopoliți au adoptat budismul, acesta a rămas mult timp doar una dintre numeroasele filosofii exotice provenite din stepe.

Lucrurile s-au schimbat la sfârșitul secolului al III-lea, în mare măsură datorită călugărului-translator Dharmaraksa din Asia Centrală. Călătorind frecvent între Chang'an și marea oază de la Dunhuang, el i-a atras pe intelectualii chinezi cu traduceri noi din textele budiste, folosind pentru conceptele budiste un limbaj ușor de înțeles în China. Ca majoritatea înțelepților axiali, Buddha nu a scris nimic, ceea ce a lăsat cale liberă unor dezbateri nesfârșite despre sensul mesajului său. Cele mai vechi forme de budism insistau asupra meditației riguroase și a conștiinței de sine, dar interpretarea promovată de Dharmaraksa, cunoscută drept budismul Mahayana, făcea mântuirea mai puțin oneroasă. Dharmaraksa îl prezenta pe Buddha nu ca fiind în căutarea spiritualității, ci ca încarnarea principiului etern al iluminării. Adevăratul Buddha, insistă Dharmaraksa, a fost doar unul dintr-o serie de Buddha din această lume și din cea de dincolo. Acești Buddha erau înconjurați de alte personaje cerești, în special Bodhisattva, muritori aflați pe calea iluminării, dar care au amânat atingerea stadiului de nirvana pentru a-i ajuta pe muritorii dintr-un stadiu inferior să se perfecționeze și să scape de ciclul renașterii și al suferinței.

Budismul Mahayana putea căpăta forme extreme. Majoritatea sectelor budiste credeau că un Buddha Maitreya („Viitor”) va conduce într-o zi masele spre eliberare, dar, începând cu anul 401, un val de adepți chinezi radicali s-au identificat cu Buddha și, alăturându-se unor bandiți, țărani rebeli și/sau demnitari nemulțumiți, au pornit furioși să le aducă tuturor mântuirea pe loc. Lucrurile s-au încheiat sângeros.

Însă cea mai importantă contribuție a budismului Mahayana a constat în simplificarea cerințelor împovărătoare ale budismului tradițional și în posibilitatea tuturor de a fi mântuiți. În secolul al VI-lea, ceea ce cerea „Învățătura Omului Ceresc” era ca adepții să se plimbe în jurul statuilor unor Buddha și ale unor Bodhisattva, să venereze relicvele (în special dinții, oasele și vasele de cerșit despre care se spunea că i-au aparținut lui Buddha), să psalmodieze, să fie miloși, să se sacrifice pe sine și să urmeze cele Cinci Precepte (să nu ucizi, să nu furi, să nu comiți adulter, să nu bei și să nu minți). Învățătorii budiști recunoșteau că toate acestea

nu vor duce la nirvana, dar vor aduce în schimb sănătate, prosperitate și o reîncarnare de calitate superioară. „Școala Ținutului Pur” mergea chiar mai departe, susținând că, atunci când credincioșii mureau, Bodhisattva cel Milos, acționând împreună cu Amitabha Buddha, le va întrerupe ciclul reîncarnărilor și îi va conduce spre un Paradis al Apusului, unde își vor putea urma calea spre nirvana, departe de grijile acestei lumi.

În general, indienii aflați în căutarea nirvanei plecau la drum, și, între timp, cerșeau. Pribegii sacri (spre deosebire de poeții-pustnici înstăriți) erau străini tradițiilor chineze, astfel încât tendința nu a fost preluată, dar o a doua cale indiană spre iluminare – viața monahală – a fost adoptată de chinezi. În jurul anului 365, Dao'an – un chinez budist educat în spiritul confucianismului și nu un imigrant din Asia Centrală – a creat un cod monahal adecvat societății chineze. Călugării vor purta tonsură și atât călugării, cât și călugărițele vor depune jurământ de castitate și supunere, câștigându-și pâinea prin muncă și căutându-și mântuirea prin rugăciune, meditație și studiu. Orientarea monahală putea căpăta tendințe extreme, precum budismul milenarist: mulți călugări și multe călugărițe își provocau răni, imitând – la scară mică – sacrificiul de sine al unor Bodhisattva, câțiva își dădeau chiar foc, uneori în fața unui public de mii de oameni, pentru a-i mântui pe alții de păcate. Dar marea contribuție a lui Dao'an a fost aceea de a face din viața monahală o instituție religioasă care să poată umple parțial vidul creat în China de destrămarea instituțiilor statului în secolul al IV-lea. Mănăstirile au construit mori de apă, au strâns bani și chiar au organizat apărarea. Pe lângă lăcașuri de cult, acestea au devenit și oaze de stabilitate și chiar insule de prosperitate, pe măsură ce practicanții religiei își donau terenurile, cu tot cu arendași, iar țăranii pauperi își găseau refugiul aici. În secolul al V-lea au fost ridicate mii de mănăstiri. „Astăzi”, scria un demnitar în anul 509, „nu mai există vreun loc fără o mănăstire”.

Răspândirea budismului în China a fost remarcabilă. În anul 65 d.Hr., existau probabil doar vreo câteva sute de budiști. Până în secolul al VI-lea, majoritatea chinezilor – probabil 30 de milioane de oameni – erau credincioși. Dar, oricât de uimitor ar fi acest fenomen, la celălalt capăt al

Eurasiei, o nouă religie, creștinismul, se extindea într-un ritm chiar mai rapid.

În Vest, tradițiile clasice nu s-au năruit atât de timpuriu ca în Est, poate fiindcă frontierele Romei s-au menținut mai mult timp și, chiar dacă în Vest au apărut cultele tămăduitoare după marile epidemii din anii '60 ai secolului al II-lea, acestea nu au încurajat acele tipuri de revoluții violente atât de populare în China. Totuși, haosul din secolul al III-lea a perturbat vechea ordine din Vest. Statuile sculptate de pe întreg teritoriul imperiului stau mărturie unei noi stări de spirit, a renunțării la principiile instituite ale artei clasice în favoarea unor forme cu proporții ciudate, cu ochi ținuiți în sus, parcă privind spre o altă lume, o lume mai bună. Noi religii apărute la limitele estice ale imperiului – a lui Isis în Egipt, a Soarelui Neînfrânt în Siria, a lui Mithras (ai cărui adepți se bălăceau în sânge de taur în încăperi subterane) provenind probabil de fapt din Iran, creștinismul în Palestina – promiteau viața eternă. Oamenii cereau să fie salvați din această lume neliniștită, nu doreau o explicație rațională a ei.

Unii filosofi au reacționat la această criză a valorilor prin încercarea de a arăta că gândirea secolelor trecute avea încă relevanță. La vremea lor, cărturari ca Porfir și Plotin (acesta din urmă fiind probabil cel mai mare gânditor de după Aristotel), care au reinterpretat tradiția lui Platon în lumina vremurilor moderne, s-au numărat printre cele mai mari personalități ale Vestului, dar tot mai mulți gânditori căutau răspunsuri complet noi.

În această epocă neliniștită, creștinismul a oferit câte ceva pentru toți. La fel ca budismul Mahayana, creștinismul constituia o nouă abordare a unei idei mai vechi, din Era Axială, oferind o variantă a gândirii axiale mai bine adaptată la necesitățile acelor vremuri. Creștinismul a preluat cărțile sacre ale iudaismului, proclamând că întemeietorul său, Iisus, era Mesia a cărui venire era anunțată de acestea. Am putea considera atât budismul Mahayana, cât și creștinismul drept religii axiale ale „celui de al doilea val”, care ofereau noi tipuri de mântuire mai multor oameni decât religiile anterioare din

primul val, înlesnind calea spre mântuire. Un alt aspect la fel de important era ecumenismul ambelor religii. Nici Iisus, nici Buddha nu aparțineau poporului ales. Veniseră să îi mântuiască pe toți.

La fel ca Buddha, Iisus nu a scris texte sacre și, încă din anii '50 ai primului secol d.Hr., apostolul Pavel (care nu l-a întâlnit niciodată pe Iisus) se străduia să îi convingă pe creștini asupra unor puncte fundamentale privind esența creștinismului. Majoritatea adeptilor au acceptat că ar trebui să se boteze, să se roage la Dumnezeu, să se dezică de alți zei, să mănânce împreună duminica și să realizeze fapte bune, dar dincolo de aceste premise esențiale, aproape orice era posibil. Unii susțineau că Dumnezeu din Biblia ebraică nu era decât ultimul (și cel mai modest) dintr-o serie de zei anteriori. Alții credeau că lumea era rea, așa că și Dumnezeu Creatorul trebuia să fie tot rău. Sau poate existau doi dumnezei, unul iudaic răuvoitor și tatăl plin de bunătate (dar incognoscibil) al lui Iisus. Sau doi Iesuși, unul spiritual, care a scăpat de răstignire, și unul trupesc, care a murit pe cruce. Poate că Iisus a fost femeie, considerau unii, și poate că femeile erau egale cu bărbații. Poate că noi revelații le anulau pe cele vechi. Poate că a doua venire a lui Iisus era iminentă, iar în această situație creștinii n-ar trebui să aibă relații sexuale. Poate că această iminență însemna că creștinii ar trebui să practice amorul liber. Sau poate că doar cei supuși martiriului în chipuri cumplite ajungeau în rai, iar în acest caz relațiile sexuale erau irelevante.

Despre Buddha se credea, în general, că fusese pragmatic în privința transcendenței, recomandându-le oamenilor să recurgă la orice idee a lui care le era de folos și să le ignore pe celelalte. Existența mai multor căi spre nirvana nu constituia o problemă. Însă pentru creștini, calea spre rai depindea de cunoașterea lui Dumnezeu și a lui Iisus și de înfăptuirea lucrurilor voite de aceștia, astfel încât, haosul interpretărilor i-a condus pe credincioși spre o frenezie a autodefinirii. La sfârșitul secolului al II-lea, majoritatea oamenilor au acceptat ideea că ar trebui să existe episcopi care să fie considerați ca descendenți ai apostolilor inițiali, având autoritatea de a aprecia semnificația mesajului lui Iisus.

Propovăduitorii cu idei mai nesăbuite au fost dați uitării, Noul Testament s-a cristalizat, iar fereastra spre revelații s-a închis. Nimeni nu mai putea întoarce pe față și pe dos Noul Testament și nimeni nu mai putea auzi mesaje ale Duhului Sfânt, decât dacă așa decideau episcopii. Și nimeni nu trebuia să renunțe la relațiile sexuale maritale sau să fie supus martiriului, decât dacă voiau neapărat.

Multe aspecte au rămas în dispută, dar până în anul 200, creștinismul devenise o credință reglementată, cu reguli (destul de) clare privind mântuirea. La fel ca budismul Mahayana, avea trăsături suficient de distincte pentru a se face remarcat, oferind mijloace practice pentru mântuire în condițiile unor vremuri neliniștite, și, totodată, suficient de familiare pentru a putea fi înțeles. Grecii educați erau de părere că, în definitiv, creștinismul celui de al doilea val axial nici nu era atât de diferit de filosofia primului val axial: Platon (un Moise atenian, cum îi spuneau unii) găsisese calea rațională spre adevăr, iar creștinii avuseseră revelația adevărului, dar adevărul era același.

Când instituțiile statului cu strategii sofisticate au început să se destrame, episcopii erau îndeajuns de bine plasați pentru a umple golul, mobilizându-și adepții să reconstruiască zidurile cetăților, să repare drumurile și să negocieze cu invadatorii germanici. În mediul rural, oameni cu evidența sacralității, care renunțaseră la cele lumești în mod la fel de drastic precum orice budist, au devenit lideri locali. Un ascet a devenit faimos în întregul imperiu trăind într-un mormânt din deșertul egiptean, postind, luptându-se cu Satana și îmbrăcându-se doar într-o cămașă modestă. Cel mai mare susținător al lui spunea: „Nici nu-și îmbăia trupul în apă ca să se curețe de murdărie, nici nu-și spăla vreodată picioarele”²⁵. Un al om sfânt din Siria a stat 40 de ani pe un stâlp înalt de 15 metri, în timp ce alții, care renunțaseră la cele lumești, purtau piei de animale și mâncau doar ierburi, trăind (probabil o perioadă scurtă) ca „nebuni întru Hristos”.

Toate acestea i-au surprins pe mofturoșii romani bine educați ca fiind lucruri bizare și chiar creștinii erau îngrijorați de oamenii din pustii care inspirau adepți fanatici și care nu răspundeau decât în fața lui

Dumnezeu. În anul 320, un sfânt egiptean numit Pahomie, a găsit o soluție, adunându-i pe pustnicii locali în prima mănăstire creștină, unde aceștia au urmat calea mântuirii prin muncă și rugăciune efectuate sub stricta lui îndrumare. Cu siguranță că Pahomie și chinezul Dao'an nu știau nimic unul despre celălalt, dar mănăstirile lor semănau în mod frapant și aveau consecințe sociale similare. În secolul al V-lea, mănăstirile și schiturile creștine susțineau adeseori economiile locale, când structurile mai mari se destabilizaseră, deveneau centre de educație, când învățătura clasică decăzuse, și contribuiau la menținerea păcii cu ajutorul milițiilor monahale.

Creștinismul s-a răspândit chiar mai rapid decât budismul. Când a murit, în jurul anului 32 d.Hr., Iisus avea câteva sute de adepți. În 391, când împăratul Teodosie a declarat creștinismul singura religie legală, peste 30 de milioane de romani se convertiseră, deși cuvântul „convertire” este deosebit de imprecis. În timp ce unii bărbați și unele femei erau frământați de îndoieli, analizând implicațiile doctrinei foarte rațional și riguros înainte de a accepta noua credință, toți cei din jurul lor, mulțimi de mii de oameni puteau fi convinși într-o singură după-amiază de către făptuitori de miracole creștini sau budiști. Drept urmare, toate statisticile rămân aproximative. Din nou, ceea ce facem nu este decât o sculptură cu ferăstrăul electric. Pur și simplu nu știm și probabil nu vom ști niciodată când și unde anume ritmul convertirilor s-a accelerat, când și unde anume a încetinit, dar atât timp cât știm că atât creștinismul, cât și budismul au început cu câteva sute de adepți, ajungând apoi la peste 30 de milioane, figura 6.9 înfățișează rata *medie* de creștere pe care trebuie să o fi înregistrat fiecare religie pe parcursul acestor secole, cuprinzând în întregime China și Imperiul Roman. În medie, budismul chinez a crescut cu 2,3% anual, ceea ce înseamnă că numărul de adepți s-a dublat la fiecare 30 de ani, în timp ce creștinismul a crescut cu 3,4%, numărul de adepți dublându-se la fiecare 20 de ani.

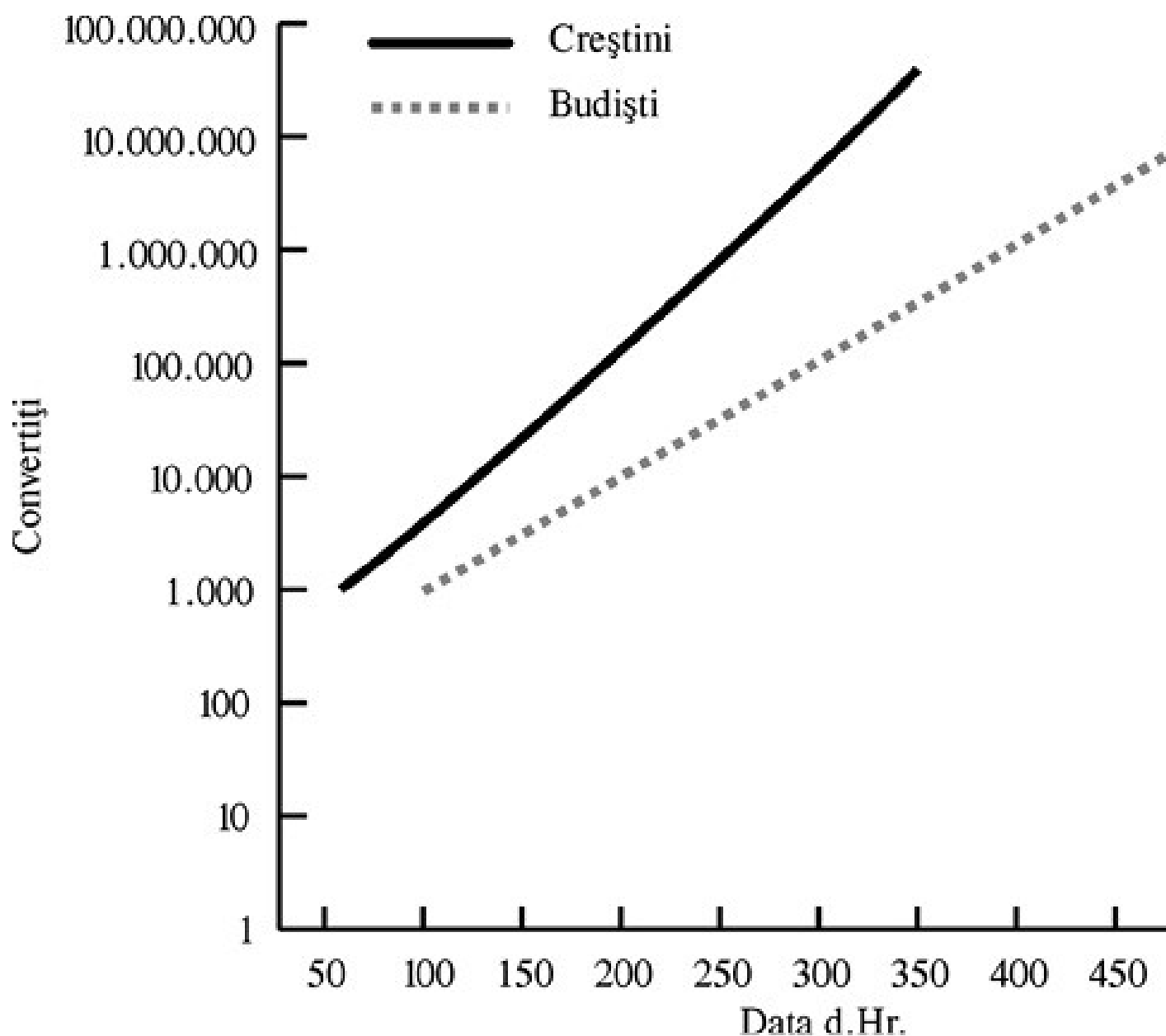

Figura 6.9. Numărarea sufletelor: creșterea numărului de adepți ai creștinismului și ai budismului chinez, care ar presupune o rată constantă a schimbării. Scala verticală este logaritmică, ca în figurile 3.6 și 3.7, astfel încât ratele medii ale creșterii constante (3,4% pe an pentru creștinism, 2,3% pentru budism) creează linii drepte

Liniile din figura 6.9 au o tendință ascendentă puternică, în timp ce dezvoltarea socială reprezentată în figura 6.1 coboară constant. Întrebarea care apare în mod evident – există oare vreo legătură? – fusese deja ridicată de Edward Gibbon încă din anul 1781. „Am putea

auzi, fără să fim surprinși sau scandalizați”, remarcă el, „că apariția... creștinismului a avut o anumită influență asupra declinului și a prăbușirii Imperiului Roman”. Dar influența, susținea Gibbon, nu a fost așa cum le plăcea creștinilor să o considere. Mai curând, sugera el, creștinismul a vlăguit imperiul:

Clerul a propovăduit cu succes doctrinele răbdării și lipsei de curaj. Virtuțile active ale societății erau descurajate, iar ultimele rămășițe ale spiritului militar erau închise în chilii. O mare parte a averii publice și a celei private a fost consacrată cerințelor amăgitoare ale carității și cucerniciei, iar soldele militarilor au fost risipite pe mulțimea de bărbați și femei ce nu se puteau lăuda decât cu meritele abstenenței și ale castității²⁶.

Răbdarea și umilința erau, în egală măsură, virtuți budiste și creștine. Atunci, am putea dezvolta ideile lui Gibbon pentru a ajunge la concluzia că toate acestea – triumful sacerdotalului asupra politicii, a revelației asupra rațiunii – au pus capăt lumii clasice, imprimând dezvoltării sociale un curs descendent, secol după secol, reducând totodată decalajul dintre Est și Vest?

Întrebarea nu poate fi tratată cu ușurință, dar cred că răspunsul este nu. Asemenea gândirii axiale a primului val, religiile celui de al doilea val axial au constituit mai mult consecința decât cauza schimbărilor înregistrate de dezvoltarea socială. Iudaismul, filosofia greacă, confucianismul, daoismul, budismul și jainismul au apărut între anii 600 și 300 î.Hr., când dezvoltarea socială depășise nivelul (de aproximativ 24 de puncte) la care se prăbușise dezvoltarea socială vestică în jurul anului 1200 î.Hr. Acestea au constituit reacții față de reorganizarea statelor cu strategii sofisticate și față de deziluziile acestei lumi. Religia celui de-al doilea val axial a fost asemenea unei imagini în oglindă: pe măsură ce Schimbul Vechii Lumi destabiliza statele cu strategii sofisticate, oamenii considerau gândirea primului val deficientă, iar religiile mântuirii au umplut golul.

Dacă ritmurile de creștere din figura 6.9 nu se află foarte departe de realitate, creștinismul și budismul chinez erau marginale înainte de Schimbul Vechii Lumi. Dar în jurul anului 250 existau aproape un milion de creștini (aproximativ un roman din patruzeci), ceea ce părea a fi un punct culminant. Creștinismul începea de acum să îi deranjeze pe împărați. Nu numai că, în anii cei mai întunecați ai Romei, concura pentru obținerea veniturilor, dar Dumnezeuul său gelos excludea compromisul „sunt zeu după ce mor”, care îi ajutase pe împărați să își justifice atât de mult timp puterea. În anul 250, împăratul Decius a început o campanie de mari persecuții, chiar înainte de a fi ucis de goți. În anul 257 Valerian a început un alt pogrom, dar persanii l-au omorât și pe el.

În pofida acestor exemple descurajatoare și a dovezilor evidente că utilizarea forței pentru a intimida oameni ce aveau drept țel suprem moartea în condiții la fel de cumplite ca Iisus era oricum sortită eșecului, timp de încă 50 de ani, împărații au încercat în fel și chip să anihileze creștinismul. Dar, cum congregațiile creșteau, în medie, cu 3,4 procente pe an, miracolul intereselor comune a făcut ca, în primul deceniu al secolului al IV-lea, comunitatea Bisericii să ajungă la zece milioane de membri. Acesta părea să fie un al doilea punct culminant: în anul 312, în plin război civil, împăratul Constantin l-a găsit pe Dumnezeu. În loc să încerce să zdrobească creștinismul, Constantin a realizat un nou compromis, tot așa cum predecesorii săi ajunseseră, în urmă cu un mileniu, la compromisuri cu la fel de subversiva gândire a primului val axial. Constantin a făcut donații substanțiale Bisericii, a scutit-o de taxe, i-a recunoscut ierarhia, iar Biserica, în schimb, l-a recunoscut pe Constantin.

În următorii 80 de ani, restul populației a devenit creștină, aristocrații s-au infiltrat în conducerea Bisericii, iar Biserica și statul, împreună, au jefuit templele păgâne ale imperiului – probabil cea mai mare redistribuire a averii cunoscută până acum în lume. Creștinismul era o concepție căreia îi venise momentul propice. Regele Armeniei a devenit creștin în primul deceniu al secolului al IV-lea, iar conducătorul Ethiopiei

în anii '40 ai aceluiași secol. Regii Persiei nu au trecut la creștinism, dar asta probabil fiindcă zoroastrismul iranian evolua oricum în mod similar creștinismului.

Se pare că budismul chinez a înregistrat puncte culminante asemănătoare. În figura 6.9 atinge nivelul de un milion de membri în jurul anului 400, dar, condițiile fiind foarte diferite în nordul și în sudul Chinei, creșterea numărului de adepți a avut consecințe diferite în fiecare regiune. În nordul turbulent, budiștii tindeau să își caute siguranța izolându-se în capitale, ceea ce le crea o vulnerabilitate față de presiunile regale. În anul 400, Regatul Wei din Nord, cel mai puternic dintre state, a înființat un departament guvernamental menit să îi supravegheze pe budiști, iar în 446 a început să îi persecute. În schimb, în sudul Chinei, budiștii nu erau concentrați în capitala Jiankang, și trăiau dispersați pe valea fluviului Yangtze, unde puteau beneficia de protecția unor aristocrați puternici împotriva curții și de unde îi puteau constrânge pe împărați să ajungă la concesii. În anul 402 un împărat a acceptat chiar ca, în prezența sa, călugării să nu mai fie obligați să facă plecaciuni.

Din figura 6.9 reiese că în China anului 500 existau probabil 10 milioane de budiști, iar când noua religie a atins acest al doilea punct culminant, suveranii (atât din nordul, cât și din sudul Chinei) au luat o decizie asemănătoare cu cea a lui Constantin, copleșindu-i cu donații, scutindu-i de taxe și acordându-le onoruri conducătorilor turmei. În sud, împăratul Wudi, pios cu sinceritate, a finanțat sărbători budiste de amploare, a interzis sacrificarea animalelor (oamenii trebuind să mănânce, în schimb, replici ale animalelor făcute din aluat) și și-a trimis soli în India să aducă texte sacre. În schimb, ierarhia budistă l-a recunoscut pe Wudi drept Bodhisattva, mântuitorul poporului său. Suveranii Regatului Wei din Nord au ajuns la o înțelegere și mai bună, având dreptul de a-și alege proprii călugări superiori și fiind declarați apoi de către călugări drept reîncarnări ale lui Buddha. Constantin ar fi fost invidios.

Răbdarea și lipsa de curaj nu au provocat declinul și prăbușirea Estului sau a Vestului. Acestea au fost provocate de paradoxul dezvoltării sociale. Într-o anumită măsură, declinurile și prăbușirile au urmat scenariul scris în Vest în jurul anului 1200 î.Hr., când centrul, aflat într-un proces de expansiune, a declanșat un șir de evenimente incontroleabile, după cum într-o anumită măsură chiar amploarea dezvoltării sociale din anul 160 d.Hr. a rescris scenariul, conectând Estul de Vest, prin Asia Centrală, transformând astfel geografia și generând un Schimb al Vechii Lumi în privința microbilor și a migranților.

În anul 160 d.Hr., imperiile lumii clasice erau mult mai mari și mai puternice decât fuseseră regatele din centrul vestic în anul 1200 î.Hr., dar la fel erau și tulburările determinate de versiunea lor primitivă a globalizării. Imperiile clasice nu au putut face față forțelor pe care le-au declanșat. Un secol după altul, dezvoltarea socială a alunecat tot mai jos. Scrisul, orașele, taxele și birocrații și-au pierdut valoarea, iar când vechile certitudini nu au mai avut niciun sens, o sută de milioane de oameni și-au căutat eliberarea dintr-o lume aflată pe o cale greșită în noile interpretări pe care le-au dat înțelepciunii antice. La fel ca gândirea primului val axial, ideile celui de al doilea val erau periculoase, contestând autoritatea soților asupra soțiilor, a celor bogați asupra săracilor, a regilor asupra supușilor, dar, încă o dată, cei puternici au pacificat elementele subversive și, pe parcurs, au redistribuit puterea și bogăția. În anul 500 d.Hr., statele erau mai slabe, iar bisericile mai puternice, dar viața mergea înainte.

Dacă aș fi scris această carte în anul 500 d.Hr., aș fi putut fi foarte bine un adept al teoriei predestinării pe termen lung. Aș fi observat că aproape la fiecare mileniu dezvoltarea socială s-a autosubminat și la fiecare doi sau trei pași înainte avea loc un pas înapoi. Tulburările deveneau mai mari, afectând acum atât Estul, cât și Vestul, dar scenariul era clar. Când făcea pași înainte, Vestul se îndepărta de Est. Când făcea pași înapoi, decalajul se reducea. Și așa avea să meargă înainte, în valuri succesive, fiecare înălțându-se mai mult decât cel anterior, supremația

Vestului variind, dar menținându-se mereu într-o superioritate predestinată.

Dar dacă aş fi scris această carte cu un secol mai târziu, lucrurile mi s-ar fi părut complet diferite.

7

Epoca Estului

Estul preia conducerea

Conform figurii 7.1, anul 541 ar trebui să fie unul dintre cei mai importanți din istoria omenirii. În acel an (sau, în orice caz, undeva la mijlocul secolului al VI-lea, permițând o marjă de eroare), Orientul a depășit Occidentul ca dezvoltare socială, punând astfel capăt unui tipar vechi de 14.000 de ani și dovedind dintr-o lovitură că teoriile simpliste ce susțin supremația neîntreruptă a Occidentului sunt neîntemeiate. În anul 700 punctajul Orientului era cu o treime mai mare decât cel al Occidentului, iar până în 1100 diferența – de aproape 40% – a devenit mai mare decât fusese vreodată în ultimii 2.500 de ani (atunci când avantajul fusese de partea Occidentului).

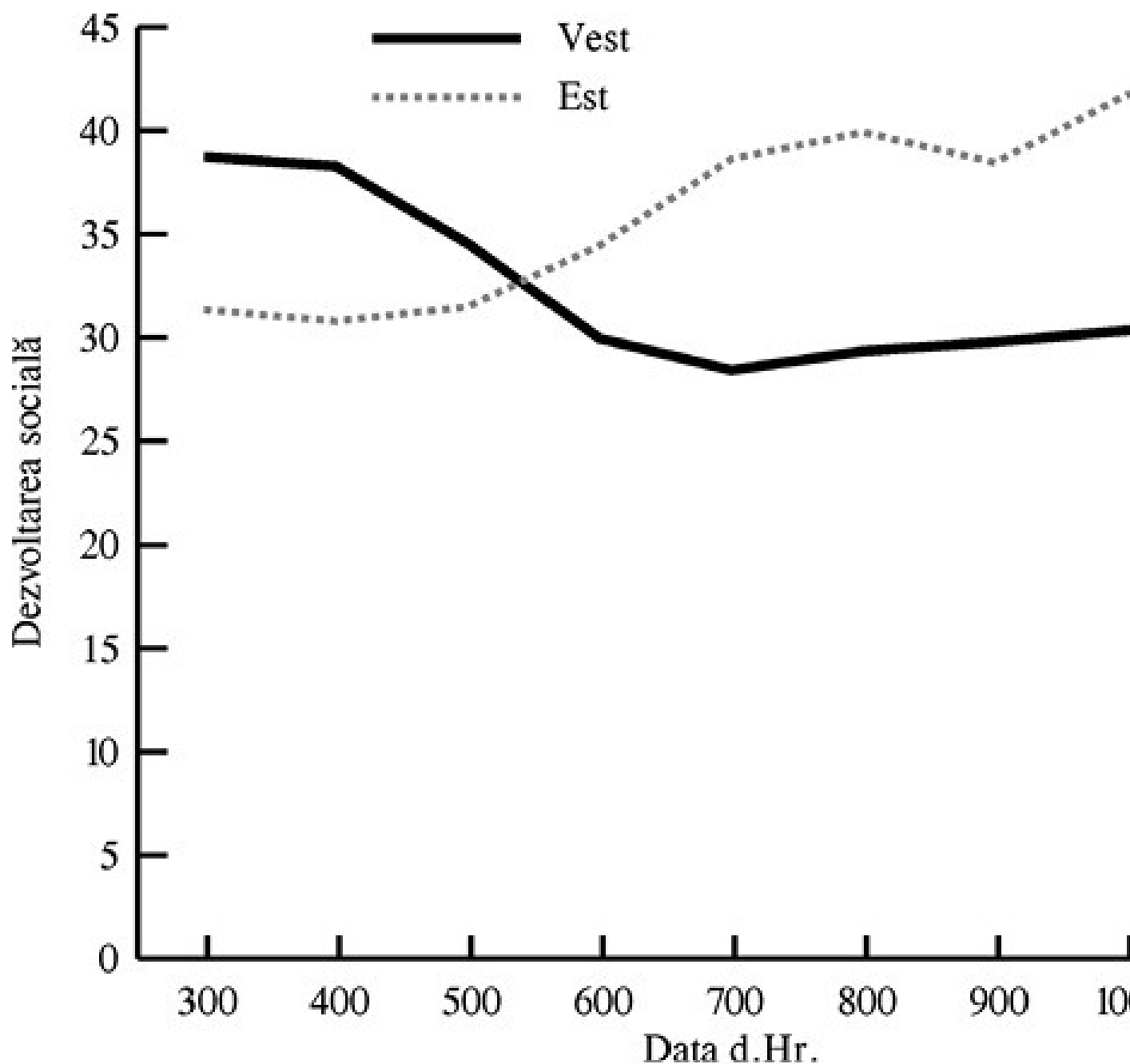

Figura 7.1. *Marea răsturnare: Orientul înregistrează nu doar o încetare a declinului, ci și un avans față de Occident pentru prima dată în istoria lumii*

Cum de a reușit Orientul să treacă în față în secolul al VI-lea? Și cum de i-a crescut atât de mult punctajul pe scara dezvoltării sociale în următoarea jumătate de mileniu, în timp ce Occidentul a rămas treptat în urmă? Aceste întrebări au o importanță crucială dacă dorim să explicăm de ce Vestul deține acum supremația și, pe măsură ce vom încerca să răspundem la aceste întrebări pe parcursul capitolului, vom

întâlni o mulțime de eroi și ticăloși, genii și nătângi. Cu toate acestea, în spatele întregii povești, vom găsi același fapt simplu care a stat la baza diferenței Orient-Occident de-a lungul istoriei: geografia.

Război și orez

Decăderea socială a Orientului a început înainte de anul 100 d.Hr. și a continuat până în anul 400, la apogeul său atingând un nivel mai scăzut decât avusese vreodată în cinci secole. Fuseseră distruse state, arseseră orașe și migrațiile – din Asia continentală către nordul Chinei și din nordul Chinei către sud – răvășiseră întregul centru. Aceste migrații au fost însă cele ce au stat la baza renașterii Orientului.

În capitolele 4-6 am văzut cum creșterea gradului de dezvoltare socială a reconfigurat geografia, evidențiind avantajele înapoierii culturale și sociale și deschizând noi drumuri peste oceane și stepe. Însă, începând cu secolul al III-lea, se dovedise că această relație funcționa și în sens invers: și scăderea gradului de dezvoltare socială reconfigura geografia. Pe măsură ce orașele Imperiului Roman și ale celui Chinez se diminuau, gradul de instruire scădea, armatele deveneau mai slabe și nivelul de trai scădea de asemenea, și centrele imperiilor se contractau la nivel geografic, diferențele dintre aceste contractări explicând în mare măsură de ce Orientul și-a revenit din punctul de vedere al dezvoltării sociale, în timp ce Occidentul a continuat să decadă până în secolul al VIII-lea.

Tot în capitolul 6 am văzut că, după anul 300, vechiul centru continental al Orientului, pe Valea Fluviului Galben, s-a fragmentat în numeroase state care s-au războit între ele, milioane de nordici fugind înspre sud. Exodul a transformat teritoriul de la sud de fluviul Yangtze, dintr-o periferie subdezvoltată, cum fusese în epoca Han, într-o nouă frontieră. Refugiații au pătruns într-un teritoriu străin, cu un climat umed și cald, unde grâul și meiul creșteau greu, dar unde orezul dădea rod din belșug. Mare parte din acest pământ era aproape nelocuit, puținii locuitori fiind oameni ale căror obiceiuri și graiuri erau foarte diferite de

cele ale populațiilor venite din nordul Chinei. În contextul violent și dur ce caracterizează majoritatea zonelor acaparate de coloniști, numărul mare de imigranți și organizarea lor mai bună au împins constant înapoi populațiile autohtone.

Între anii 280 și 464 numărul persoanelor care apăreau ca plătitori de taxe la sud de Yangtze a crescut de cinci ori. Dar fenomenul migrației nu a adus doar mai mulți oameni către sud, a adus și tehnici noi. Conform unui manual de agricultură intitulat *Metodele esențiale ale oamenilor obișnuiți*, în anii 530 erau cunoscute nu mai puțin de 37 de soiuri de orez, iar transplantarea (cultivarea semințelor în straturi speciale timp de șase săptămâni, cu mutarea ulterioară a acestora în terenurile inundate) devenise norma. Era o muncă istovitoare, dar care garanta recolte bogate. Manualul explică în ce mod folosirea îngrășămintelor le permitea fermierilor să lucreze continuu terenurile, fără a le mai lăsa necultivate, și cum morile de apă – în special cele ale mănăstirilor budiste, care erau adesea construite pe pâraiele repezi de munte și care aveau, de multe ori, capital pentru investiții mari – au dus la ieftinirea procesului de măcinare a grânelor, a orezului și de obținere a uleiului din semințe. Rezultatul a fost dezvoltarea treptată a unor noi oportunități agricole, asemănătoare celor create de romani atunci când au cucerit Europa Occidentală, în secolul I î.Hr. Treptat, de-a lungul secolelor, înapoierea rurală a sudului a fost transformată într-un avantaj.

a.

b.

Figura 7.2. Orientul își revine, 400-700. Figura 7.2.a reprezintă statele conduse de Dinastia Wei de Vest, Dinastia Wei de Est și Dinastia Liang din sudul Chinei în anul 541. Dinastia Sui le-a unificat pe toate trei în 589. Figura 7.2.b înfățișează cea mai mare întindere a Imperiului Tang, în jurul anului 700.

Transportul ieftin s-a adăugat alimentele ieftine. Râurile și fluviile Chinei nu puteau substitui încă rutele maritime ale Mediteranei folosite de Roma, dar încetul cu încetul ingeniozitatea umană a compensat acest neajuns. Arheologii nu au reușit încă să ofere statistici ca pentru epavele romane, dar există documente scrise care sugerează că navele deveneau mai mari și mai rapide. Bărcile cu vâsle au apărut pe fluviul Yangtze în anii 490, iar orezul reprezenta principala sursă de hrană pentru populațiile din zona cuprinsă între Chengdu și Jiankang, unde piețele de desfacere din orașe încurajau recoltele care aduceau profit, cum ar fi ceaiul (menționat prima dată în izvoare scrise ce datează din jurul anului 270, devenit un lux răspândit pe scară largă în anul 500). Persoanele cu ranguri înalte, neguțătorii și mânăstirile s-au îmbogățit din chirii, transport și morărit pe valea fluviului Yangtze.

Cu toate acestea, curtea care conducea Jiankang nu s-a îmbogățit. Din acest punct de vedere situația sa semăna mai puțin cu cea a Imperiului Roman și mai mult cu cea a Asiriei în secolul al XVIII-lea î.Hr., unde nu statul, ci guvernatorii și proprietarii de terenuri au cules roadele unei populații în creștere și ale dezvoltării comerțului – desigur, până în momentul în care Tiglath-Pileser a schimbat lucrurile. Sudul Chinei nu a avut însă niciodată parte de un conducător ca Tiglath-Pileser. Din când în când, câte un împărat reușea să țină în frâu aristocrația și chiar încerca să recucerească nordul, dar aceste eforturi degenerau mereu în război civil. Între anii 317 și 589, în Jiankang au stăpânit (într-un fel) cinci dinastii succesive.

Manualul *Metode esențiale* sugerează că o agricultură sofisticată a supraviețuit în partea de nord până în anii 530, dar comerțul pe distanțe lungi și chiar baterea de monedă dispăruseră cu mult înainte, din cauza numărului tot mai mare de hoți călare ce prădau pretutindeni. La început acest colaps a generat chiar mai mult haos politic decât în sud, dar treptat noii conducători au impus ordinea în nord. Dintre aceștia cei mai importanți erau cei din populația Xianbei, care veneau de undeva de la marginile stepelor din Mancuriia. Ca și parții, care cuceriseră Iranul cu șase secole mai devreme, populația Xianbei îmbina tradițiile nomade cu

cele agrare, având renume de luptători călare și luând bani de la țărani pentru protecție.

Pe ruinele Chinei de Nord, în anii 380 populația Xianbei și-a întemeiat propriul stat, numit Wei de Nord⁷⁶. În loc să jefuiască nobilimea chineză, ei încheiau diferite înțelegeri cu aceștia, păstrând cel puțin o parte dintre burocrații salariați și taxele ce stăteau la baza statelor sofisticate. Acest lucru a oferit noului stat un avantaj asupra hoardelor dezorganizate și războinice care conduceau celelalte state din nordul Chinei; un avantaj suficient de însemnat, de fapt, încât statul Wei să reușească să unifice întreaga regiune în anul 439.

Acestea fiind spuse, înțelegerile pe care le-a făcut Dinastia Wei de Nord cu supraviețuitorii vechii aristocrații chineze erau destul de șubrede. Majoritatea luptătorilor Xianbei prefereau să mâne cirezi, nu să socializeze cu literații și, chiar și atunci când călăreții se așezau într-un loc, își construiau, în general, propriile castele, evitând să aibă de-a face prea mult cu fermierii chinezi. Statul lor a rămas clar inferior. Atât timp cât se limitau la a se război cu alte state din nord, totul mergea bine, dar, atunci când niște călăreți Xianbei s-au apropiat de suburbiile orașului Jiankang, în anul 450, au descoperit că, deși puteau să câștige bătălii și să fure tot ce nu era bătut în cuie, nu puteau amenința orașe adevărate. Doar un stat sofisticat, cu nave, arme de asediu, echipamente și provizii putea face acest lucru.

Neavând o armată destul de sofisticată pentru a putea jefui sudul Chinei și nemaivând ce să prade în nordul Chinei întrucât deja o conduceau, regii din Dinastia Wei de Nord și-au văzut resursele cu care cumpărau loialitatea supușilor împuținându-se – o slăbiciune fatală pentru un stat inferior. În anii 480 împăratul Xiaowen a realizat că nu rămânea decât o singură soluție: să evolueze. Și a făcut acest lucru cu vârf și îndesat. A naționalizat toate pământurile, le-a redistribuit tuturor celor care se înregistrau ca plătitori de impozite și în serviciul public și – pentru a-i face pe cei din tribul Xianbei să înceapă să gândească și să se

⁷⁶ Încă o dată, terminologia este confuză. Populația Xianbei și-a luat numele de la vechiul regat Wei (445-225 î.Hr.) menționat în capitolul 5. Pentru a diferenția statul Xianbei de regatul anterior, unii istorici îl numesc Tuoba Wei (după numele clanului Xianbei care conducea statul); alții preferă Dinastia Wei de Nord, iar eu voi face la fel.

comporte ca niște supuși ai unui stat sofisticat – a lansat un atac direct asupra tradiției. Xiaowen a interzis costumul populației Xianbei, le-a înlocuit numele de familie cu unele de origine chineză, le-a solicitat tuturor curtenilor sub 30 de ani să vorbească chineza și a mutat sute de mii de oameni într-un oraș nou, într-o zonă sacră a regiunii Luoyang.

O parte din membrii tribului Xianbei au renunțat la străvechile lor obiceiuri, începând să trăiască precum aristocrații chinezi, dar alții au refuzat să se supună noilor reguli. Războaiele culturale au escaladat în războaie civile și în anul 534 statul Wei de Nord s-a împărțit între est (statul care se moderniza) și vest (statul tradiționalist). Tradiționaliștii, urmând stilurile de viață nomade, au reușit să atragă în continuare călăreți din stepe, puterea lor militară părând că va nimici în scurt timp revoluția începută de Xiaowen. Însă disperarea a servit drept sursă de inovații. Dacă Xiaowen încercase să-i transforme pe luptătorii Xianbei în aristocrați chinezi, succesorii săi au făcut exact opusul, oferindu-le soldaților chinezi reduceri de impozite, numind nobili chinezi în posturi de generali și permițându-le luptătorilor chinezi să își ia nume Xianbei. Țăranii și literații au învățat să lupte și în anul 577 au răsturnat opoziția. După un proces îndelungat și complicat, o versiune a viziunii lui Xiaowen a triumfat în final.

Rezultatul a fost o puternică polarizare a Chinei. În partea de nord un stat superior (redenumit Dinastia Sui după o lovitură militară în anul 581), cu o armată puternică avea o economie fragmentată și aflată în declin; în partea de sud, un stat fragmentat, cu instituții slăbite încerca, fără să reușească, să exploateze o economie înfloritoare.

Toate acestea par complet disfuncționale, dar de fapt au reprezentat startul perfect pentru dezvoltarea socială. În anul 589 Wendi, primul împărat din Dinastia Sui, a construit o flotă, a cucerit valea fluviului Yangtze și a trimis o mare armată spre Jiankang (probabil jumătate de milion de soldați). Din cauza dezechilibrului militar extrem dintre nord și sud, orașul a căzut în doar câteva săptămâni. Dându-și seama că Wendi chiar avea de gând să le impună impozite, nobilii din sudul Chinei s-au revoltat în masă și se spune că i-au eviscerat – și chiar i-au mâncat – pe

guvernatorii din Dinastia Sui, fiind însă înfrânți în același an. Wendi cucerise sudul Chinei fără războaie istovitoare care să-i secătuiască economia, dând startul renașterii Orientului.

Lumea lui Wu

Unificând teritoriul Chinei într-un singur mare imperiu, Dinastia Sui a împușcat doi iepuri dintr-o lovitură. În primul rând, a permis puternicului stat din nordul Chinei să ajungă până la noua frontieră economică din sud; iar în al doilea rând, a permis avântului economic din sud să se extindă în întreaga Chină.

Acest lucru nu a fost întotdeauna deliberat. Atunci când împărații din Dinastia Sui au înfăptuit cea mai mare realizare a perioadei, Marele Canal, lung de 1.776 de kilometri și lat de 40 de metri, care lega Yangtze de nordul Chinei, și-au dorit o super-rută pentru deplasarea armatelor. În decursul unei generații, acesta devenise însă artera economică a Chinei, pe aici făcându-se transportul orezului din sud pentru a hrăni orașele din nord. „Tăind Munții Taihang”, așa se lamentau istoricii din secolul al VII-lea, „Dinastia Sui le-a pricinuit suferințe inimaginabile oamenilor”; cu toate acestea, au recunoscut istoricii, canalul „a fost izvor de beneficii nesfârșite pentru oameni... Beneficiile oferite sunt, într-adevăr, imense!”¹.

Marele Canal a funcționat ca o Mare Mediterană făcută de mâna omului, schimbând geografia Orientului și oferindu-i Chinei o rută navigabilă similară cu cea de care se bucurase și Roma antică. Orezul ieftin din sud a hrănit explozia demografică din orașele nordului. „Sute de case, mii de case – ca o imensă tablă de șah”, scria poetul Bai Juyi despre Chang’an, care a devenit încă o dată capitala Chinei. Se întindea pe 77 de kilometri pătrați, „ca un uriaș câmp plantat cu rânduri de varză”². Un milion de locuitori se înghesuiau pe bulevarde străjuite de copaci de cinci ori mai late decât Fifth Avenue din New York. Dar Chang’an nu era unic; Luoyang era probabil de două ori mai mic, iar vreo zece alte orașe aveau populații de o sută de mii de locuitori.

Redresarea Chinei a fost însă, într-un fel, o lamă cu două tăișuri, pentru că fuziunea dintre puterea statului din nord și orezul provenit din sud avea un dublu efect. Pe de-o parte, o birocrăție burgheză în plină dezvoltare organiza și administra piețele urbane care îi îmbogățeau pe fermieri și pe comercianți, stimulând dezvoltarea socială; pe de altă parte, administrația excesivă frâna evoluția, stânjenindu-i pe fermieri și pe negustori, reglementând fiecare detaliu al comerțului. Autoritățile fixau prețurile, le spuneau oamenilor când să cumpere și să vândă și chiar le impuneau comercianților modul de viață (de exemplu, aceștia nu aveau voie să călărească; această activitate era prea demnă pentru niște simpli negustori).

Funcționarii puneau în mod sistematic politica înaintea economiei. În loc să le permită oamenilor să vândă și să cumpere proprietăți imobiliare, ei au menținut sistemul lui Xiaowen, revendicând toate terenurile pentru stat și doar arendându-le fermierilor. Acest lucru i-a forțat pe țărani să se înregistreze ca plătitori de impozite și i-a ținut pe proprietarii bogați sub control, dar a îngreunat teribil sistemul birocratic. Mulți ani istoricii au bănuț că aceste legi privitoare la terenuri ne spuneau mai multe despre ideologie decât despre realitate; cu siguranță, au gândit savanții, niciun stat premodern nu putea face față unei asemenea cantități de hârțoage⁷⁷. Cu toate acestea, documentele păstrate datorită climei aride de la marginea deșertului Gobi, în Dunhuang, arată că administratorii din secolul al VIII-lea chiar respectau aceste reguli.

Desigur că fermierii, proprietarii de terenuri și speculanții găseau metode să ocolească regulile, dar și funcțiile publice s-au tot înmulțit, completând munți de documente și trecând printr-o revoluție proprie. Teoretic, începând cu Dinastia Han, examenele de admitere asiguraseră administrației Chinei statutul de resursă de oameni inteligenți și capabili, dar practic familiile aristocrate reușeau mereu să facă din funcțiile administrative înalte un beneficiu din naștere. Însă, în secolul al VII-lea, notele de la examene au devenit cu adevărat singurul criteriu de

⁷⁷ *Hârțoage* este în acest caz cuvântul corect. Hârtia, inventată în China pe vremea Dinastiei Han, a devenit foarte răspândită în secolul al VII-lea.

admitere. Dacă pornim de la premisa (așa cum au făcut mulți) că a compune poezii și a da citate din literatura clasică sunt cele mai bune indicii ale talentului administrativ, se poate spune că într-adevăr China a pus bazele celui mai rațional proces de selecție pentru serviciul public cunoscut vreodată⁷⁸.

Pe măsură ce slăbea supremația vechii aristocrații asupra funcțiilor înalte, numirile administrative au devenit cea mai sigură cale de acces a nobilimii la bogăție și influență, iar competiția pentru a intra în serviciul administrativ s-a înțesat. În unii ani, mai puțin de un candidat din o sută trecea examenele, circulând povești în același timp triste și amuzante despre cei care au dat examenul zeci de ani la rând. Familiile cu ambiții angajau meditati, așa cum fac și astăzi, pentru a-i ajuta pe tineri să facă față examenelor ce fac selecție dintre candidații la cele mai căutate universități, în timp ce nou-inventatul tipar scotea pe bandă rulantă sute de cărți cu întrebări pentru examene. Unii candidați purtau „cămăși pentru copiat” cu eseuri-model scrise pe căptușeală. Întrucât notele depindeau atât de mult de compozițiile literare, orice tânăr devenea tam-nesam poet; și cu atâtea minți luminate creând versuri, aceasta a devenit epoca de aur a literaturii chineze.

Examenele au creat o mobilitate socială fără precedent în cadrul elitei educate, unii istorici vorbind chiar de apariția unui fel de „protofeminism” ca urmare a extinderii deschiderii la relațiile dintre sexe. Nu ar trebui să exagerăm acest curent; sfaturile date femeilor în *Instrucțiunile bunicului către familie*, una dintre cele mai populare cărți datând din secolul al VIII-lea, nu ar fi șocat pe nimeni nici cu o mie de ani mai devreme:

O soție își slujește soțul

Așa cum și-a slujit tatăl.

⁷⁸ Atunci când Marea Britanie și-a reorganizat serviciul administrativ, în anii 1880, a introdus cu bună știință examene asemănătoare, testându-i pe tinerii înzestrați la cunoștințele despre clasicii greci și latini înainte de a-i trimite să guverneze India și chiar și astăzi funcționarii britanici sunt cunoscuți ca mandarini. Conservatorii din secolul al XIX-lea au considerat aceste examene ca făcând parte dintr-un plan sinistru de a „chinezifica” Anglia.

Vocea ei nu se va face auzită
Nici corpul ei nu va fi văzut.
Cu tatăl și cu frații mai în vârstă ai soțului ei
Ea nu va vorbi³.

În același timp, noile reguli privind zestrea și atitudinile budiste liberale (cel puțin în comparație cu ideile confucianiste) față de capacitățile femeilor le-au oferit celor mai bogate dintre acestea spațiu de manevră pentru a ignora sfaturile bunicului. De exemplu, Wu Zetian, care întâi a fost călugăriță într-un templu budist, după care (la vârsta de 13 ani) a servit drept concubină în haremul împăratului, sfârșind prin a se căsători cu fiul acestuia, ca soție secundară. Wu îl depășea în istețime pe bărbatul său delăsător, zvonindu-se că ea ar fi condus de fapt din spatele perdelei de bambus. Și, atunci când soțul ei a murit, în mod convenabil, în anul 683, se zice că Wu l-ar fi otrăvit pe moștenitorul de drept și apoi i-ar fi detronat pe doi dintre fiii ei (unul după șase săptămâni, celălalt după șase ani). În anul 690 a tras cortina de bambus și a devenit singura femeie care a stat vreodată pe tronul Chinei, prin forțe proprii.

În anumite privințe Wu a fost o protofeministă extremă. Ea a fondat un institut de cercetare care să scrie o *Colecție de biografii ale femeilor celebre* și i-a scandalizat pe conservatori conducând o procesiune a femeilor la Muntele Tai, în cadrul celui mai sacru ritual chinez, Sacrificiul Cerului. Solidaritatea între femei avea însă limitele ei – atunci când soția principală și concubina favorită a soțului ei a devenit o amenințare reală, Wu, care își croia drum spre vârf (din nou, conform zvonurilor), și-ar fi sufocat propriul copil și le-ar fi înscenat rivalelor sale această crimă, pedepsindu-le apoi prin tăierea brațelor și picioarelor și înecându-le într-un cazan cu vin.

Budismul lui Wu a fost la fel de contradictoriu ca și protofeminismul ei. Era cu siguranță evlavioasă: la un moment dat a scos în afara legii măcelăriile și altă dată a mers personal în afara orașului Chang'an pentru a se întâlni cu un călugăr ce se întorcea dintr-o călătorie în care

adunase texte sacre în India; cu toate acestea, ea a exploatat în mod flagrant religia în scopuri politice. În anul 685 iubitul ei – alt călugăr – „a găsit” un text numit *Marea sutră a norilor*, care prezicea ascensiunea unei femei care, prin propriile merite, va deveni conducătorul întregii lumi. Wu și-a luat titlul de Maitreya (viitorul Buddha) cea fără de seamăn, iar legenda spune că fața frumoasei statui de la Longmen ce o înfățișează pe Maitreya Buddha este o reprezentare a lui Wu.

Wu a avut o relație la fel de complicată și cu serviciul administrativ. A promovat examenele de admitere în detrimentul legăturilor de familie, dar cărturarii confucianiști a căror poziție era garantată prin această metodă își urau profund conducătoarea, sentimentul fiind reciproc. Wu i-a înlăturat pe cărturari, care s-au răzbunat scriind istorii oficiale care o reprezentau ca fiind arhetipul declinului cauzat de conducerea statului de către o femeie.

Dar nici măcar ei nu puteau ascunde măreția domniei sale. Ea conducea o armată puternică, de un milion de soldați, având resursele necesare să îi trimită departe în stepe. Semănând mai degrabă cu armata romană decât cu cea a Dinastiei Han, armata lui Wu recruta oameni mai ales din imperiu și numea ofițeri din cadrul nobilimii. Îi putea intimida pe rivalii interni, dar precauții elaborate mențineau loialitatea comandaților. Orice ofițer care muta chiar și zece soldați fără permisiune putea fi pedepsit cu un an de închisoare; orice ofițer care muta un regiment risca pedeapsa cu moartea prin strangulare.

Armata a extins dominația chineză în Asia de Nord-Est, Sud-Est și Centrală, mai departe decât oricând, intervenind chiar și în nordul Indiei în anul 648, iar puterea „de influență” a Chinei a ajuns chiar mai departe. Între secolele al II-lea și al V-lea, India eclipsase China în calitate de centru de gravitație cultural, misionarii și comercianții săi răspândind budismul peste tot, iar elitele din nou-formatele state din sud-estul Asiei adoptând nu doar religia, ci și portul și textele indiene. Însă, în secolul al VII-lea, se simțea influența Chinei. În sud-estul Asiei s-a dezvoltat o civilizație indochineză distinctă, școlile chineze de budism influențând gândirea și în India, în timp ce clasele conducătoare din noile

state Coreea și Japonia învățau budismul exclusiv de la chinezi. Ele au imitat hainele, arhitectura, codurile de legi și scrierea chinezilor, consolidându-și puterea susținând că au atârnat aprobarea Chinei, cât și descendența din împărății chinezi.

O parte din atracția culturii chineze venea din deschiderea acesteia față de ideile străine și din capacitatea de a le îngloba în ceva nou. Mulți dintre oamenii cei mai influenți din lumea lui Wu erau descendenții nomazilor din stepe care migraseră către China și și-au menținut legăturile cu drumurile din stepă ce legau estul și vestul. Dansatorii din Asia Centrală și lăutele acestora făceau furori în Chang'an, unde pasionații de modă purtau veșminte persane cu corsaje din dantelă, cămăși plisate și o grămadă de văluri. Adevărații inovatori foloseau doar „diavoli-sclavi” din estul Africii ca paznici la uși. „Dacă nu mor”, afirma cinic un stăpân de sclavi, „îi poți ține, iar după mult timp încep să înțeleagă limba oamenilor, deși ei nu o pot vorbi”⁴.

Odraslele marilor familii din China își rupeau oasele jucând polo, sportul preferat al nomazilor; toate lumea învăța să stea pe scaun, mai degrabă decât pe rogojini, așa cum se practica în Asia Centrală; iar doamne elegante își pierdeau vremea la altarele religiilor exotice precum zoroastrismul sau creștinismul, care au fost introduse în Orient de comercianții din Asia Centrală, iranieni, indieni și arabi ce au ajuns în orașele chineze. Un studiu ADN efectuat în 2007 sugerează că un anume Yu Hong, îngropat la Taiyuan, în nordul Chinei, în anul 592, era de fapt european (deși nu este foarte clar dacă el însuși a migrat din lumea occidentală înspre marginea estică a stepelor sau dacă strămoșii săi fuseseră cei care au făcut călătoria).

Lumea lui Wu a fost produsul unificării Chinei din anul 589, care a impus un stat puternic în sud și a deschis un teritoriu vast pentru dezvoltarea economică din sud. Acest lucru explică de ce dezvoltarea socială a Orientului a avut o evoluție fulminantă; dar este doar o parte a argumentului ce explică de ce Orientul și Occidentul au ajuns cam la același nivel în jurul anului 541. Pentru un răspuns complet trebuie să

aflăm și de ce gradul de dezvoltare socială a Occidentului a continuat să scadă.

Ultimii din seminția lor

La prima vedere, redresarea Occidentului părea cel puțin la fel de probabilă ca și cea a Orientului din secolul al VI-lea. În fiecare centru un imens imperiu antic se fărâmițase, lăsând în urmă un imperiu mai mic care își revendica legitimitatea supremației peste întreaga regiune și un pâlăc de regate „barbare” ce ignorau astfel de revendicări (figura 7.3). După calamitățile din secolul al V-lea, Imperiul Bizantin își consolidase frontierele, bucurându-se de un calm relativ, și până în anul 527, când un nou împărat, Iustinian, a urcat pe tron, toate semnele erau pozitive.

Figura 7.3. *Ultimii din semințiile lor? Mai întâi Iustinian al Bizanțului (533-565), apoi Chosroes al Persiei (603-627) încearcă să unifice centrul Occidentului; Heracliu al Bizanțului pornește contraofensiva împotriva lui Chosroes (624-628)*

Istoricii îl numesc adesea pe Iustinian ultimul împărat roman. Acesta a guvernat cu o energie incredibilă, revizuiind administrația, impunând taxe și reconstruind Constantinopolul (impresionanta biserică Sfânta Sofia face parte din moștenirea lăsată de el). A muncit ca un posedat. Unii critici au insistat că ar fi fost el însuși un demon – ca un fel de vampir hollywoodian, spuneau ei, nu mânca, nu bea și nu dormea niciodată, deși avea un apetit sexual vorace. Unii spuneau chiar că i-ar fi văzut capul separat de trup, plutind pe coridoarele palatului noaptea.

Conform zvonurilor, forța principală din spatele lui Iustinian a fost soția acestuia, Teodora, care a avut parte de o reputație mai proastă chiar și decât Wu Zetian. Teodora fusese actriță (în Antichitate, adesea un eufemism pentru prostituată) înainte de a se căsători cu Iustinian. Gurile rele spuneau că pofta ei sexuală o întrecea chiar și pe a lui; că o dată s-a culcat cu toți invitații de la o petrecere și apoi, când aceștia erau extenuați, a trecut la cei 30 de servitori ai lor; și că obișnuia să se plângă că Dumnezeu nu i-a dat decât trei orificii. Orice s-ar spune, a fost o împărăteasă adevărată. De exemplu, atunci când aristocrații care se opuneau impozitelor impuse de Iustinian au încercat să-l detroneze cu ajutorul unor suporteri sportivi turbulenți, în 532, Teodora a fost cea care l-a împiedicat să fugă. „Toți cei care se nasc trebuie să moară”, a spus ea „dar eu nu vreau să apuc ziua în care oamenii nu mi se vor adresa cu «Maiestatea Voastră». Dacă siguranță este ceea ce cauți, soțul meu, e ușor... eu însă prefer vechea zicală: violetul [culoarea regilor] este cea mai bună culoare pentru giulgiu”⁵. Iustinian și-a revenit, a trimis armata și nu s-a mai uitat înapoi.

Chiar în următorul an Iustinian l-a detașat pe generalul Belizarie să smulgă nordul Africii din mâinile vandalilor. Cu 65 de ani mai înainte, vasele de război spulberaseră speranțele Bizanțului de a recaptura Cartagina, dar acum era rândul vandalilor să se supună. Belizarie a măturat Nordul Africii, apoi a traversat Mediterana până în Sicilia. Acolo au fost înfrânți și goții, iar generalul lui Iustinian a sărbătorit Crăciunul din anul 536 la Roma. Totul mergea perfect. Cu toate acestea, la momentul morții lui Iustinian, în 565, campaniile de recucerire

încetiniseră, imperiul era falimentar și dezvoltarea socială a Occidentului era sub nivelul celei a Orientului. Unde s-a greșit?

Conform secretarului lui Belizarie, Procopiu, care a lăsat o descriere numită *Istoria secretă*, a fost vina femeilor. Procopiu a oferit ca explicație o teorie a conspirației încâlcită demnă de funcționarii confucianiști din administrația împărătesei Wu. Procopiu scria că soția lui Belizarie, Antonina, era cea mai bună prietenă a împărătesei Teodora și partenera acesteia de isprăvi sexuale. Pentru a-i distrage lui Iustinian atenția de la bârfele, reale de altfel, despre Antonina (și despre ea însăși), Teodora l-ar fi săpat pe Belizarie în fața lui Iustinian. Convins că Belizarie uneltea împotriva sa, Iustinian l-a revocat din funcție – astfel că armata bizantină, rămasă fără general, a fost învinsă. Iustinian l-a trimis pe Belizarie înapoi să salveze situația; apoi, cuprins din nou de paranoia, a reluat acest du-te-vino nebunesc (de mai multe ori).

Nimeni nu poate spune cu exactitate cât adevăr este în povestea lui Procopiu, dar explicația reală pentru eșecul campaniilor de recucerire pare să fie că, în ciuda similitudinilor dintre centrele Orientului și Occidentului în secolul al VI-lea, diferențele au cântărit mai mult. Din punct de vedere strategic, poziția lui Iustinian era aproape opusă celei a lui Wendi atunci când acesta din urmă a unificat China. În China, toate regatele „barbare” din nord formau un singur conglomerat în anul 577, pe care Wendi l-a folosit pentru a învinge un sud bogat, dar slab. În schimb, Iustinian încerca să cucerească o mulțime de regate „barbare” sărace, dar puternice din bogatul Imperiu Bizantin. Să reunifice centrul într-o singură campanie, asemănătoare celei a lui Wendi din 589, era imposibil.

Iustinian s-a confruntat și cu perșii. Timp de un secol Persia a stat liniștită din punct de vedere militar, datorită seriei de războaie cu hunii, conflictelor legate de impozite și revoltelor religioase, dar perspectiva renașterii din cenușă a Imperiului Roman a trebuia contracarată. În anul 540 o armată persană a trecut de fortificațiile slăbite ale Bizanțului și a jefuit Siria, forțându-l pe Iustinian să lupte pe două fronturi (probabil

aceasta fiind mai degrabă adevărata cauză a rechemării lui Belizarie din Italia, și nu intrigile țesute de Antonina).

Ca și cum toate acestea nu ar fi fost de ajuns, o nouă boală a apărut în Egipt în 541. Oamenii aveau febră și prezentau umflături în zona inghinală și la subsuori. În doar câteva zile zonele umflate se înnegreau și bolnavii intrau în comă în chinuri groaznice. După încă o zi sau două, victimele mureau sau începeau să delireze.

Era ciuma bubonică. Această boală a ajuns la Constantinopol un an mai târziu, ucigând probabil o sută de mii de oameni. Riscul de deces era atât de mare, susținea episcopul Ioan din Efes, încât „nimeni nu ieșea din casă fără să poarte legată de gât o plăcuță cu numele său”⁶.

Locuitorii orașului Constantinopol au spus că ciuma a venit din Etiopia și majoritatea istoricilor sunt de acord. Bacilul evoluase probabil cu mult timp înainte de 541 în zona din jurul marilor lacuri africane și devenise endemică în rândul puricilor de pe șobolanii ce trăiau pe platourile etiopiene. Negustorii care făceau comerț pe Marea Roșie au transportat cu siguranță mulți astfel de șobolani în Egipt de-a lungul anilor, dar, întrucât puricii purtători ai bolii devin activi doar la temperaturi cuprinse între 15 și 20° C, căldura Egiptului a creat, din câte se pare, o barieră epidemiologică până la sfârșitul anilor 530.

Ce s-a petrecut atunci e discutabil. Cercurile de pe trunchiurile copacilor indică mai mulți ani cu temperaturi neobișnuit de scăzute, iar astronomii bizantini și anglo-saxoni au înregistrat apariția unei mari comete. Unii istorici cred că coada acesteia a creat un nor de praf ce a determinat scăderea temperaturilor și a permis ciumei să iasă „din cutie”. Alții consideră că cenușa vulcanică a fost factorul care a determinat scăderea temperaturilor. Iar alții cred că norii de praf și vulcanii nu au avut nicio contribuție.

Însă, în final, nici cometele, nici strategia și nici măcar moravurile ușoare nu au dus, singure, la declinul dezvoltării sociale a Occidentului în secolul al VI-lea. Contrastul fundamental dintre Orient și Occident, hotărâtor pentru felul în care șocurile războiului și bolii au afectat dezvoltarea, a ținut mai degrabă de geografie decât de oameni.

Economia lui Iustinian mergea bine – fermierii egipteni și sirieni erau mai productivi ca niciodată, iar comercianții încă transportau grâne și ulei de măsline la Constantinopol –, dar Occidentul nu a avut nimic asemănător cu înfloritoarea frontieră a orezăriilor din Orient. Atunci când Wendi a cucerit sudul Chinei, a trimis cel puțin 200.000 de soldați; în punctul culminant al războiului italian din 551, Iustinian nu a putut face rost decât de 20.000. Victoriile lui Wendi au dus la cucerirea marilor bogății din sudul Chinei, în timp ce Iustinian nu a câștigat decât teritorii mai sărace și adesea răvășite de războaie. Dacă ar fi avut la dispoziție câteva generații, un Imperiu Roman reunificat ar fi putut, teoretic, să transforme din nou Marea Mediterană într-o super-rută comercială, să deschidă noi frontiere economice și să determine revenirea dezvoltării sociale; dar Iustinian nu își permitea acest lux.

Geografia a condamnat eroica și mândra campanie de recucerire a lui Iustinian încă înainte ca aceasta să înceapă, iar eforturile sale nu au făcut probabil decât să înrăutățească lucrurile. Trupele sale au transformat Italia într-un pământ pustiit, iar comercianții care le furnizau alimente duceau cu ei șobolani, purici și moarte peste tot în zona Mediteranei⁷⁹. Efectele ciumei s-au diminuat după anul 546, dar bacilul se instalase, astfel încât până prin 750 nu trecea an fără o nouă epidemie. Populația a scăzut cam cu o treime. Așa cum se întâmplase și cu patru secole în urmă, când schimburile în cadrul Lumii Vechi au dus la izbucnirea unor epidemii, mortalitatea în masă a fost inițial în avantajul unora; existând mai puțini muncitori, salariile celor rămași în viață au crescut. Desigur, aceasta nu a făcut decât să înrăutățească lucrurile pentru cei bogați (într-un comentariu extrem de neortodox, episcopul Ioan din Efes se plângea în 544 că din cauza morților spălătoresele și-au scumpit serviciile îngrozitor de mult), iar Iustinian a reacționat stabilind salariile la nivelul de dinaintea epidemiei de ciumă. În aparență această măsură nu a avut niciun efect. Pământurile continuau să fie abandonate,

⁷⁹ Oamenii, și nu șobolanii au răspândit ciuma. Pe jos, un șobolan nu se deplasează în medie pe o rază mai mare de 400 de metri în timpul vieții sale de doi ani; dacă ar fi fost răspândită de șobolani, ciuma nu ar fi avansat cu mai mult de 19 kilometri într-un secol.

orașele să se micșoreze, taxele să se diminueze și instituțiile să devină disfuncționale. În scurt timp lucrurile s-au înrăutățit pentru toată lumea.

Pe parcursul următoarelor două generații Bizanțul a făcut implozie. Britania și mare parte din Galia nu mai făceau parte din centrul Occidentului în secolul al V-lea; Italia, devastată de războaie, și părți din Spania le-au urmat în secolul al VI-lea; și apoi ultimul val al colapsului, venind încet dinspre nord-vest către sud-est, a înghițit și inima Bizanțului. Populația Constantinopolului a scăzut cu trei sferturi, agricultura, comerțul și veniturile sale s-au prăbușit, iar sfârșitul părea aproape. Până în anul 600 un singur om mai visa să refacă centrul Occidentului: regele Chosroes al II-lea al Persiei.

Până la urmă, Roma nu era singurul imperiu occidental care putea fi recreat. Cu mult timp înainte, în jurul anului 500 î.Hr., când Roma încă nu devenise imperiu, Persia unificase cea mai mare parte a centrului occidental. Acum, cu Bizanțul îngenunchat, părea că venise din nou vremea Persiei. În anul 609 Chosroes a trecut de fortărețele slăbite de la frontieră și armata Bizanțului a fost învinsă ușor. A cucerit Ierusalimul în 614 și odată cu acesta și cele mai prețioase relicve ale creștinismului: fragmente din crucea pe care fusese răstignit Iisus, lancea cu care fusese împuns și buretele sfânt. După alți cinci ani Chosroes a cucerit Egiptul și în anul 626, la 99 de ani de la venirea la putere a lui Iustinian, armatele lui Chosroes priveau peste Bosfor către Constantinopol. Avarii, aliații nomazi pe care acesta îi recrutase din stepele vestice, au măturat Balcanii și urmau să atace de pe malul celălalt.

Dar visele lui Chosroes s-au spulberat chiar mai repede decât ale lui Iustinian. În anul 628 murea, iar imperiul său se năruia. Ignorând armatele de la porțile Constantinopolului, împăratul bizantin Heracliu „împrumutase” aur și argint de la Biserică și plecase spre Caucaz, unde a folosit prada pentru a-și angaja propria cavalerie nomadă din rândul triburilor turcice⁸⁰ din stepe. Călăreții, credea el, vor constitui avantajul hotărâtor; și, cum în Bizanț nu prea mai erau, avea să îi închirieze.

⁸⁰ Istoricii folosesc termenul „turcic” pentru a descrie triburile nomade din stepe din vechime și până la turcii moderni care au migrat către zona Turciei de astăzi abia în secolul al XI-lea.

Triburile turcice tocmite de el i-au învins pe perșii trimiși să-i oprească și au devastat Mesopotamia.

A fost de ajuns ca unda de șoc a colapsului să se propage și în Persia. Clasa domnitoare a fost distrusă. Însuși fiul lui Chosroes I-a închis pe acesta, înfometându-l, și apoi a cedat pământurile cucerite de Chosroes, a trimis înapoi relicvele creștine capturate de el și chiar a acceptat creștinismul ca religie. Persia s-a dizolvat în război civil, schimbând opt regi în cinci ani, în timp ce Heracliu a fost aclamat drept cel mai mare dintre toți marii conducători. „Întregul univers a fost cuprins de o bucurie imensă și de o fericire de nedescris”⁷, a izbucnit un contemporan. „Să ne unim vocile într-un cânt angelic de laudă”, scria altul: „Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu și pe pământ pace, între oameni bunăvoire”⁸.

Schimbările majore din secolul de după 533 au reprezentat agonia vechilor imperii occidentale. În lipsa unei frontiere economice, precum cea a Chinei, Chosroes nu a putut face mai multe pentru dezvoltarea socială a Occidentului decât Iustinian și aceștia, cu cât încercau mai mult, cu atât lucrurile se înrăutățeau. Ultimul împărat roman și ultimul împărat persan au pustiit centrul Occidentului la capătul unui secol de violență, ciumă și declin economic. La doar un deceniu după ce Heracliu a intrat călare în Ierusalim, în anul 630, pentru a repune Sfânta Cruce la locul ei de drept, toate tragediile și succesele lor nu mai contau.

Cuvântul profetului

Fără să știe, Iustinian și Chosroes au urmat modele foarte vechi. Eforturile lor de a controla centrul l-au destabilizat și au atras încă o dată oameni de la marginile imperiului. Chosroes i-a adus pe avari la Constantinopol, Heracliu i-a condus pe turci în Mesopotamia și ambele imperii au angajat triburi arabe să le păzească frontierele din deșert, pentru că era mai ieftin decât să plătească oameni din propriile garnizoane. Aceeași gândire care germanizase granițele Romei și o xiongnuizase pe cea a Chinei arabiza acum granița comună dintre Bizanț și Persia, iar în secolul al VI-lea legătura ambelor imperii cu Arabia a

devenit din ce în ce mai strânsă. Fiecare și-a constituit regate arabe vasale, Persia a absorbit sudul Arabiei, iar aliații etiopieni ai Bizanțului au invadat Yemenul pentru a echilibra balanța. Arabia era atrasă către centru și arabii își creau propriile regate în deșert, construiau orașe în oaze de-a lungul rutelor comerciale și se converteau la creștinism.

Marile războaie dintre Persia și Bizanț au zguduit această periferie arabă și, atunci când imperiile s-au dezintegrat, arabii s-au luptat pentru a pune stăpânire pe ruinele acestora. În vestul Arabiei, Mecca și Medina (figura 7.4) s-au luptat în anii 620 pentru rutele comerciale, trupele lor răspândindu-se în deșert pentru a căuta aliați și a-și ataca reciproc caravanele. Vechile frontiere imperiale contau prea puțin în această confruntare și, în momentul în care conducătorul Medinei a cucerit Mecca, în anul 630, oamenii lui luptau deja în Palestina. Acolo arabii loiali Medinei s-au confruntat cu arabii loiali Meccăi în timp ce alți arabi, plătiți de Constantinopol, se luptau cu ambele grupuri.

Toate acestea le-ar fi părut familiare, să spunem, membrilor unui trib aramean care acționa în aceleași periferii deșertice după anul 1200 î.Hr., atunci când imperiul egiptean și cel babilonian se prăbușiseră: pur și simplu asta se întâmpla la frontierele lor atunci când statele se prăbușeau. Un singur lucru nu li s-ar fi părut cunoscut arameenilor, respectiv conducătorul Medinei, un anume Muhammad ibn Abdullah.

În jurul anului 610, pe când Persia își începea atacul năucitor asupra Bizanțului, acest Muhammad a avut o viziune cu arhanghelul Gavriil, care îi poruncise: „Citește!”⁹. Muhammad, evident tulburat, insistase că el nu știe citi, dar Gavriil a mai repetat de două ori porunca. Apoi cuvintele i-au venit lui Muhammad, nestăvilite:

Citește! În numele Domnului tău, care a făcut,
A făcut pe om din sânge închegat,
Citește! Căci Domnul tău este prea bun,
El este cel care ne-a învățat cu condeiul,
L-a învățat pe om ceea ce n-a știut.

Figura 7.4. *Jihad: arabii aproape reunifică centrul Occidentului, 632-732.*
Săgețile indică rutele principale ale invaziei arabe

Muhammad a crezut că l-a cuprins nebunia sau că este posedat de duhuri necurate, dar soția lui l-a liniștit. Timp de 22 de ani arhanghelul Gavriil a tot revenit, inducându-i lui Muhammad stări febrile și chiar comă și punând vorbele Domnului pe buzele tremurătoare ale profetului. Și ce cuvinte erau acestea: tradiția spune că frumusețea lor îi convertea pe oameni într-o clipă. „Inima mea s-a înmuiat și am plâns”, zicea ‘Umar, unul dintre cei mai importanți convertiți. „Islamul a intrat în mine.”¹⁰

Islamul – supunerea față de voia lui Dumnezeu – a fost în multe privințe o religie clasică din al doilea val de gândire axială. Fondatorul ei provenea de la periferia elitei (un personaj minor dintr-un clan de negustori proaspăt îmbogățiți) și de la marginile imperiului; nu a scris nimic (Coranul sau „Recitățile” au fost adunate abia după moartea lui); el credea că Dumnezeu nu poate fi cunoscut; și și-a construit religia pe principii axiale mai vechi. Predica dreptatea, egalitatea în fața lui Dumnezeu și compasiunea față de cei slabi. Toate acestea îl apropiau de vechii gânditori axiali. Dar, din alt punct de vedere, aparținea unei categorii cu totul noi: era un războinic axial.

Spre deosebire de budism, confucianism sau creștinism, islamul s-a născut în pragul colapsului imperiilor și s-a maturizat într-o perioadă marcată de războaie. Islamul nu era o religie a violenței (Coranul este mult mai puțin sângeros decât Biblia ebraică), dar musulmanii nu s-au putut ține departe de luptă. „Luptați-vă pe calea lui Dumnezeu împotriva celor care se luptă cu voi”, a spus Muhammad, „dar nu începeți voi lupta, căci Dumnezeu nu-i iubește pe cei care încep lupte”¹¹sau, cum spunea musulmanul american Malcolm X, în secolul XX: „Fii pașnic, fii politicos, respectă legea, respectă-i pe toți; dar, dacă cineva te lovește, trimite-l la cimitir”¹². Constrângerile nu își aveau locul în propovăduirea religiei, dar musulmanii („cei care se predau” lui Dumnezeu) erau obligați să își apere credința atunci când aceasta era amenințată – ceea ce avea șanse să se întâmple destul de des, din moment ce ei își croiau

drum spre centrul imperiilor în declin războindu-se și jefuind, în paralel cu răspândirea cuvântul sfânt.

Așa au descoperit migranții arabi avantajele propriei înapoieri: combinația dintre mântuire și militarism le conferea disciplină și un rost într-o lume aproape lipsită de amândouă.

Ca multe alte popoare de la periferie ce își căutau un loc în centru, arabii au pretins că aveau acest drept prin naștere, ca descendenți ai fiului lui Avraam, Ismael. Ei spuneau că Avraam și Ismael construiseră cu propriile mâini Ka'ba, cel mai important sanctuar de la Mecca, islamul fiind, de fapt, religia inițială a lui Avraam, de la care deviase iudaismul. Coranul prezenta iudaismul ca fiind pur și simplu strămoșul islamului; „Și cine s-ar lepăda de religia lui Avraam, afară de acela care se nesocotește pe sine însuși?”¹³. Toți profeții, de la Avraam la Iisus, au fost acceptați (deși Iisus nu era Mesia), Muhammad fiind pur și simplu profetul ultim, care a pus sigiliul pe mesajul lui Dumnezeu și a îndeplinit promisiunea iudaismului și a creștinismului. „Dumnezeul nostru și Dumnezeul vostru sunt unul singur”¹⁴, a insistat Muhammad. Nu exista neapărat un conflict între religiile scripturii: de fapt, Occidentul avea nevoie de islam.

Muhammad le-a trimis scrisori lui Chosroes și Heracliu în care le explica toate acestea, dar fără să primească vreodată răspuns. Nu conta; arabii își continuau oricum drumul spre Palestina și Mesopotamia. Veneau mai degrabă în grupuri de războinici decât în armate, rareori mai mult de cinci mii și probabil niciodată mai mult de 15.000, lovind și retrăgându-se mai degrabă decât purtând lupte înverșunate; dar nici cei ce reușeau uneori să le reziste nu erau cu mult mai numeroși. Imperiile deceniului al treilea din secolul al VII-lea erau falite, dezbinat și incapabile să țină piept acestei noi amenințări.

De fapt, majoritatea popoarelor din sud-vestul Asiei nu păreau să fie prea interesate dacă conducătorii arabi îi înlocuiau pe cei bizantini și persani. Timp de mai multe secole ambele imperii îi persecutaseră pe mulți dintre supușii lor creștini din cauza unor detalii de doctrină. De exemplu, începând cu anul 451 poziția oficială în Imperiul Bizantin era că Iisus avea două naturi, una umană și una divină, contopite în același

corp. Unii gânditori egipteni au replicat că Iisus a avut doar o singură natură (pur divină) și până în anii 630 muriseră atâția oameni din cauza acestei chestiuni, încât numeroși creștini din Siria și Egipt, adepți ai acestei credințe a naturii unice a lui Iisus⁸¹, i-au primit cu brațele deschise pe musulmani. Mai bine să aibă stăpâni păgâni pentru care această problemă este lipsită de importanță decât frați de aceeași religie care să dezlănțuie urgia sfântă din cauza ei.

Doar patru mii de musulmani au invadat Egiptul în anul 639, dar Alexandria s-a predat fără luptă. Puternicul Imperiu Persan, încă slăbit după un deceniu de războaie civile, s-a prăbușit ca un castel din cărți de joc, bizantinii retrăgându-se în Anatolia și cedând trei sferturi din sursele de taxe ale imperiului. În următorii 50 de ani instituțiile sofisticate ale Bizanțului au dispărut. Imperiul a supraviețuit doar pentru că a găsit soluții rapide, bazându-se pe persoanele de vază de la nivel local pentru a strânge armate și pe soldați pentru a-și cultiva propria hrană în loc să primească solde. Până în anul 700 în Constantinopol locuiau doar 50.000 de oameni, arând zonele de la periferie pentru a le cultiva, rezistând fără importuri și făcând troc în loc să folosească monedă.

Într-un singur secol arabii au înghițit cele mai bogate părți ale centrului occidental. În 674 armatele lor și-au așezat tabăra sub zidurile Constantinopolului. 40 de ani mai târziu erau pe malul Indului în Pakistan și ajungeau în Spania, iar în 732 un grup războinic sosea la Poitiers, în Franța. Apoi migrațiile din deșert către inima imperiilor au încetinit. Un mileniu mai târziu Gibbon cugeta:

Marșul victorios se prelungise pe mai bine de o mie de mile de la stânca Gibraltarului până pe malurile Loarei; repetarea unei distanțe egale i-ar fi adus pe sarazini [musulmani din nordul Africii] la granițele Poloniei și în ținuturile muntoase din Scoția: Rinul nu este mai greu de trecut decât Nilul sau Eufratul, iar flota arabă ar fi navigat fără luptă până la gurile Tamisei. Poate că la Oxford s-ar fi predat acum

⁸¹ Termenul tehnic este *monofizit*, care provine din limba greacă și înseamnă „o singură natură”.

interpretarea Coranului, iar din amvoanele sale s-ar fi predicat unui popor circumcis adevărul și sfințenia revelației lui Muhammad¹⁵.

„De astfel de calamități a fost apărat creștinismul”, a adăugat Gibbon, nu fără sarcasm. În Anglia secolului al XVIII-lea, ca și în Constantinopolul secolului al VII-lea, oamenii considerau în general creștinismul valoarea definitorie a Occidentului, iar islamul antiteza acestuia. Cel mai probabil, conducătorii centrelor îi consideră barbari pe cei care vin de la periferii, dar Gibbon a înțeles foarte bine că arabii făceau de fapt parte din al doilea val mai mare de schimbări axiale care începuse în centrul occidental odată cu triumful creștinismului. Putem, de altfel, să mergem chiar mai departe decât Gibbon, plasându-i pe arabi într-o tradiție și mai lungă, care datează de la amoriții din Mesopotamia, în 2200 î.Hr., și văzându-i așa cum se vedeau ei: ca pe niște oameni care deja fuseseră atrași către centru de conflictele sale și care acum își cereau locul de drept în fruntea acestuia. Ei au venit nu ca să îngroape Occidentul, ci ca să îl perfecționeze; nu ca să contracareze ambițiile lui Iustinian și Chosroes, ci ca să le îndeplinească.

Multor politologi din secolul nostru le convine, așa cum s-a întâmplat și cu criticii lui Gibbon în secolul al XVIII-lea, să considere civilizația islamică una exterioară și opusă civilizației „occidentale” (prin care înțelegeau în general nord-vestul Europei și coloniile aferente). Dar aceasta înseamnă ignorarea realității istorice. Până în anul 700 lumea islamică *era*, mai mult sau mai puțin, centrul Occidentului, în timp ce lumea creștină nu era decât o periferie de-a lungul graniței nordice a acesteia. Arabii uniseră într-un singur stat o parte aproape la fel de mare din centrul occidental ca și Roma.

Cuceririle arabe au durat mai mult decât cele ale lui Wendi în Orient, dar, întrucât armatele arabe erau așa de mici, iar rezistența pe care o întâmpinau era atât de redusă, foarte rar devastau pământurile pe care le cucereau, iar în secolul al VIII-lea dezvoltarea socială a Occidentului a încetat în sfârșit să mai decadă. Poate că, acum, centrul în mare parte reunit al Occidentului ar fi putut să își revină, așa cum se întâmplase și

cu centrul Orientului în secolul al VI-lea, și diferența dintre Est și Vest să se micșoreze din nou.

Centrele nu rezistă

Dar acest lucru nu s-a întâmplat, așa cum se poate vedea foarte clar în figura 7.1. Deși ambele centre erau în mare parte reunite în anul 700 și au avut de câștigat sau de suferit după aproximativ aceleași evenimente politice între secolele al VIII-lea și al X-lea, dezvoltarea socială a Orientului a continuat să crească mai repede decât cea a Occidentului.

Ambele centre s-au dovedit destul de instabile din punct de vedere politic. Conducătorii lor trebuiau să reînvete o lecție bine știută de cei din Dinastia Han și de romani, și anume că imperiile sunt conduse prin manipulare și compromis, dar nici Dinastia chineză Sui și nici arabii nu se pricepeau prea bine la astfel de lucruri. La fel ca Dinastia Han, Dinastia Sui avea bătaie de cap cu nomazii (acum turci⁸², și nu cei din tribul Xiongnu), dar, odată cu dezvoltarea centrului european, aveau probleme și din cauza amenințărilor venite dinspre unele state nou-formate. Atunci când regatul Koguryo, pe teritoriul de azi al Coreei, a inițiat negocieri secrete cu turcii pentru a coopera la jefuirea Chinei, împăratul Sui a decis că este momentul să ia atitudine. În anul 612 a trimis o armată uriașă în Koguryo, dar, din cauza vremii nefavorabile, a logisticii deficitare și a conducerii proaste, aceasta a fost distrusă. În 613 el a trimis o a doua armată, apoi o a treia, în anul 614. Iar în timp ce strângea o a patra armată, revoltele provocate de cerințele lui au sfâșiat imperiul.

O vreme cei patru cavaleri ai Apocalipsei au părut să se dezlănțuie din nou. Conducători războinici au divizat China, căpeteniile turcice îi asmuțeau unul împotriva celuilalt și jefuiau în voie, iar foametea și bolile se răspândeau. O epidemie a pornit din stepe și alta, probabil ciuma bubonică, a venit de peste mare. Dar, așa cum prostia crasă fusese de ajuns pentru a declanșa criza, conducerea potrivită a fost de ajuns

⁸² Rude îndepărtate ale turcilor de la celălalt capăt al stepei pe care Heracliu i-a tocmit să invadeze Mesopotamia în anii 620.

pentru a-i pune capăt. Ducele de Tang, un despot războinic chinez, le-a convins pe căpeteniile turcice să îl susțină împotriva celorlalți lideri războinici chinezi și, până să își dea turcii seama de greșeală, acesta se proclamase deja conducătorul unei noi Dinastii Tang. În anul 630 fiul său a profitat de un război civil turcic pentru a extinde supremația chineză înspre stepe mai departe decât oricând până atunci (figura 7.2b). Controlul statului a fost restabilit; mișcările de populație, foametea și epidemiile s-au estompat; iar valul de dezvoltare socială care a creat lumea lui Wu a intrat în sfârșit pe făgașul normal.

Chiar mai mult decât pe vremea Dinastiei Han, a fost nevoie de un conducător puternic pentru a menține centrul unit, dar oamenii sunt cum sunt și astfel de conducători nu apar mereu. De fapt, cel mai uman dintre sentimente, iubirea, a fost cel care a dezmembrat imperiul Tang. Conform marelui poet Bai Juyi, împăratul Xuanzong – „dorindu-și o frumusețe care ar putea zdruncina un imperiu” – s-a îndrăgostit nebunește de soția fiului său, Yang Guifei⁸³, în anul 740 făcând-o concubina lui. Povestea seamănă suspect de mult cu cea dintre regele You și femeia-șarpe Bao Si, care se zice că ar fi distrus Dinastia Zhou cu un mileniu și jumătate înainte, dar, oricum ar fi fost, se spune că Xuanzong ar fi făcut orice să o mulțumească pe Yang Guifei. Una dintre ideile lui strălucite a fost să îi umple de onoruri pe favoriții ei, inclusiv pe un anume general turcic, An Lushan, care lupta de partea chinezilor. Ignorând măsurile de securitate când vine vorba de puterea militară, Xuanzong i-a permis lui An să preia controlul asupra unor armate extrem de numeroase.

Având în vedere complexitatea intrigilor de la palat, căderea din grații a lui An era inevitabilă, mai devreme sau mai târziu; și când acest lucru s-a întâmplat, în 755, An și-a întors, evident, imensele armate împotriva orașului Chang'an. Xuanzong și Yang au fugit, dar soldații care îi escortau, dând vina pe Yang pentru izbucnirea războiului civil, i-au cerut moartea. Xuanzong – plângând, disperat să își țină iubita departe de

⁸³ Guifei înseamnă de fapt „consoartă”; numele real al lui Yang era Yuhuan, dar titlul Guifei este cel care a rămas.

furia soldaților săi – l-a pus pe șeful eunucilor lui să o sugrume. Poetul Bai Juyi scria:

Ace de păr înflorate au căzut, fără ca nimeni să le ridice.
Împăratul nu a putut să o salveze, ci doar să-și acopere ochii.
Și mai apoi, când și-a întors privirea, locul de sânge și de lacrimi
Era ascuns de praf galben, purtat de un vânt rece.

Legenda spune că Xuanzong a angajat un clarvăzător care a găsit spiritul lui Yang pe o insulă fermecată. „Sufletele noastre sunt menite să fie împreună”, zice ea, în poemul lui Bai, „undeva, cândva, pe pământ sau în cer, ne vom întâlni cu siguranță”¹⁶.

Între timp, fiul lui Xuanzong a înăbușit totuși revolta, dar felul în care a făcut acest lucru – oferindu-le altor guvernatori militari puteri la fel de mari, precum cele oferite în trecut lui An și chemându-i pe turcii din stepe – a fost calea sigură spre dezastru. Granițele s-au prăbușit, veniturile din taxe s-au micșorat și timp de mai multe generații imperiul a fost prins într-un continuu du-te-vino între restabilirea ordinii și noi revolte, invazii și rebeliuni. În anul 907 un conducător războinic a pus în sfârșit capăt Dinastiei Tang ucigându-l pe împăratul adolescent al acesteia, iar timp de 50 de ani un uriaș regat a dominat nordul Chinei, în timp ce opt sau zece regate mai mici stăpâneau în sud.

Xuanzong scosese la lumină problema politică fundamentală a Chinei: împărații aveau prea multă putere și puteau să treacă peste alte instituții. Când pe tron erau împărați înțelepți, aceasta nu era o problemă, dar distribuirea aleatorie a talentului și multitudinea de provocări care apăreau au dus, inevitabil, mai devreme sau mai târziu, la dezastru.

Centrul Occidentului se confrunta, într-un fel, cu o problemă exact opusă: conducerea era prea slabă. Uriașul imperiu arab nu avea împărat. Muhammad fusese profet, nu rege și oamenii l-au urmat deoarece credeau că el știe care este voia lui Dumnezeu. Atunci când a murit, în 632, nu era nimeni altcineva demn de urmat, astfel că alianța arabă a lui

Muhammad aproape că s-a dizolvat. Pentru a preveni dispariția ei, mai mulți dintre prietenii lui s-au adunat și l-au ales pe unul dintre ei *khalifa* (calif), cuvânt destul de ambiguu care înseamnă și „locțiitor” (al lui Dumnezeu), și „succesor” (al lui Muhammad). Cu toate acestea, singurul lucru care îi dădea califului dreptul să conducă era apropierea lui de răposatul profet.

Luând în considerare iritabilitatea căpeteniilor arabe (unele voiau să jefuiască imperiile bizantin și persan, altele să împartă imperiile în bucăți și să se stabilească acolo în calitate de proprietari, iar altele să ungă noi profeți), primii câțiva califi s-au descurcat remarcabil de bine. Ei i-au convins pe majoritatea arabilor să lase în pace, pe cât posibil, Imperiul Bizantin și cel Persan, ținându-i pe țăranii din teritoriile cucerite pe câmpuri, pe proprietari pe domeniile lor și pe birocrăți în instituții. Principala schimbare făcută de ei a fost să încaseze ei înșiși banii din taxele plătite de locuitorii imperiilor, plătindu-i efectiv pe arabi ca să fie războinici ai lui Dumnezeu, trăind în orașe-garnizoană exclusiv arabe în puncte strategice din regiunile cucerite.

Cu toate acestea, califii nu putea rezolva ambiguitatea privind ce anume înseamnă de fapt a fi calif. Erau ei regi, centralizând veniturile și dând porunci, sau lideri religioși, oferindu-le doar sfaturi șeicilor din nou-cuceritele provincii? Ar fi trebuit ei să reprezinte elitele triburilor preislamice? Sau să reprezinte un ales musulman dintre primii adepți ai lui Muhammad? Sau să conducă o comunitate egalitaristă de credincioși? Niciun calif nu a putut să îi mulțumească tot timpul pe toți musulmanii și în anul 656, atunci când al treilea calif a fost ucis, dificultățile au devenit dramatice. Puțini dintre prietenii inițiali ai lui Muhammad mai erau în viață, astfel încât a fost ales ‘Ali , mult mai tânărul văr (și ginere) al lui Muhammad.

‘Ali dorea să restaureze ceea ce el considera spiritul original al islamului, dar strategia lui de a lupta pentru cei săraci, lăsând pe mâinile soldaților veniturile din impozite și împărțind prada în mod egal, i-a înfuriat pe cei ce fuseseră privilegiați până în acel moment. Războiul civil mocnea, dar musulmanii (în acest punct) nu erau deloc dispuși să se

omoare între ei. În anul 661 au făcut un pas înapoi: în loc să lase întreaga lume arabă pradă războiului, susținătorii deziluzionați ai lui 'Ali l-au ucis. Califatul i-a revenit acum conducătorului celui mai mare contingent de luptători arabi, care a construit o capitală la Damasc și s-a străduit, fără prea mare succes, să creeze un imperiu convențional, cu un sistem centralizat de taxe și funcționari.

În China, dragostea lui Xuanzong declanșase o catastrofă politică; în Occident, dragostea frățească – sau, mai degrabă, lipsa acesteia – a fost cea care a adus dezastrul. O nouă dinastie de califi a mutat capitala la Bagdad în 750 și a continuat cu mai multă eficiență procesul de centralizare, dar în 809 o dispută legată de succesiune între frați l-a lăsat pe califul al-Ma'mūn fără putere, chiar și după standardele arabe. Cu mare îndrăzneală, acesta a decis să atace direct esența problemei: Dumnezeu. Spre deosebire de creștini sau budiști, musulmanii nu aveau o ierarhie bisericească instituționalizată și, deși califii aveau o putere laică foarte mare, nu puteau pretinde că știu mai multe decât alții cu privire la ce voiește Dumnezeu. Califul al-Ma'mūn s-a hotărât să schimbe această stare de lucruri redeschizând o veche rană a islamului.

Cu ceva timp în urmă, în 680, la nici 20 de ani de când 'Ali, vărul/ginerele lui Muhammad, fusese ucis, chiar fiul lui 'Ali, Husayn, a pus la cale o revoltă împotriva califilor. Puțini musulmani au reacționat la înfrângerea și uciderea lui Husayn, dar în următorii o sută de ani o grupare (*shi'a*) s-a autoconvins de lipsa de legitimitate a califilor, întrucât aceștia nu luaseră nicio măsură atunci când 'Ali fusese ucis. Această grupare – șiiții – spunea că sângele lui Husayn, 'Ali și Muhammad deschidea într-adevăr calea către cunoașterea lui Dumnezeu și că doar imamii, descendenții direcți ai acestora, puteau conduce așadar islamul. Majoritatea musulmanilor (denumiți sunniți pentru că urmau tradiția, *sunnā*) au considerat ridicolă această teorie, dar șiiții au continuat să își elaboreze teologia. În secolul al IX-lea, unii dintre șiiți considerau că linia de imami ducea la un mahdi, un Mesia care avea să aducă împărăția lui Dumnezeu pe pământ.

Ideea strălucită a lui al-Ma'mūn a fost să îl accepte pe imamul din acel moment (stră-stră-stră-nepotul lui Husayn) ca moștenitor, făcând astfel din šiiti facțiunea lui personală. Deși era manipulare în toată puterea cuvântului, acesta a fost un plan ingenios, dar care s-a năruit când imamul a murit în același an și fiul acestuia nu s-a arătat deloc interesat de manevrele lui al-Ma'mūn. Neobosit, al-Ma'mūn a venit cu un plan de rezervă. Unii dintre teologii pe care i-a tocmnit în Bagdad, influențați de filosofia greacă, erau dispuși să spună că Coranul era o carte mai degrabă scrisă de un om, decât de esență divină (așa cum credeau majoritatea musulmanilor). Astfel, Coranul – și toți clericii care îl interpretau – intra sub autoritatea reprezentantului lui Dumnezeu pe pământ, califul. Al-Ma'mūn a pus bazele unei Inchiziții irakiene⁸⁴ care să îi facă pe alți cărturari să fie de acord cu noua ordine, dar câțiva clerici înverșunați au ignorat amenințările și au insistat pe ideea conform căreia Coranul, cuvântul lui Dumnezeu, era mai presus de orice – inclusiv de al-Ma'mūn. Lupta a trăgănat până în 848, când califii au acceptat, în cele din urmă, înfrângerea.

Cinismului planurilor A și B ale lui al-Ma'mūn știrbiseră autoritatea califatului, dar planul C a distrus-o complet. Întrucât autoritatea religioasă încă îi scăpa printre degete, al-Ma'mūn a decis să fie mai puțin subtil și să apeleze la forța militară – cumpărând efectiv călăreți turcici și transformându-i într-o armată de sclavi. Ca și alți conducători înaintea lui, al-Ma'mūn și succesorii acestuia au aflat totuși că nomazii sunt, practic, de necontrolat. Până în anul 860 califii au devenit efectiv ostatici proprii armate de sclavi. Fără putere militară sau sprijin religios nu mai puteau impune taxe și au ajuns să le vândă unele provincii emirilor: guvernatori militari, care plăteau o anumită sumă și apoi își păstrau taxele pe care le puteau obține. În anul 945 un emir a pus stăpânire pe Bagdad și astfel califatul s-a sfârșit în zeci de emirate independente⁸⁵.

⁸⁴ După cum am menționat mai sus, istoricii trec de obicei de la numele grecesc Mesopotamia la cel arab Irak când vorbesc despre zona cuprinsă între fluviile Tigru și Eufrat, în perioada cuceririlor arabe din secolul al VII-lea.

⁸⁵ Califii au continuat să domnească în Bagdad până în 1258 (iar „califii-umbră” au continuat și mai târziu la Cairo), dar, asemenea regilor chinezi din Dinastia Zhou după

Până în acel moment centrul oriental și cel occidental se fragmentaseră în zeci de state, dar, în ciuda asemănărilor dintre problemele care măcinau cele două centre, dezvoltarea socială a Orientului continua să crească mai repede decât cea a Occidentului. Explicația pare să fie, încă o dată, că nu împărații și intelectualii au făcut istoria, ci milioane de oameni leneși, lacomi și speriați care căutau moduri mai ușoare, mai profitabile și mai sigure de a se descurca. Indiferent de haosul în care îi împingeau conducătorii pe oamenii de rând, aceștia continuau să meargă înainte la întâmplare, încercând să valorifice orice situație; și, având în vedere că realitățile geografice ale orientalilor și cele ale occidentalilor erau extrem de diferite, crizele politice din fiecare centru au avut consecințe foarte diferite.

În Orient, migrațiile interne care creaseră o nouă frontieră dincolo de Yangtze încă din secolul al V-lea au reprezentat adevăratul motor al dezvoltării sociale. Renașterea unui imperiu unit în secolul al VI-lea a accelerat dezvoltarea și, până în secolul al VIII-lea, tendința ascendentă era atât de puternică, încât nu a fost afectată de dezastrul cauzat de viața amoroasă a lui Xuanzong. Desigur, haosul politic a avut consecințe negative; de exemplu, scăderea bruscă a punctajului Orientului în anul 900 (figura 7.1) a fost, în mare, rezultatul faptului că armatele rivale au nimicit armata de un milion de oameni a orașului Chang'an. Însă majoritatea luptelor s-au purtat departe de orezăriile, canalele și orașele esențiale vieții și poate că, eliminându-i pe micii administratori ai statului care îngreunaseră în trecut comerțul, luptele au fost benefice dezvoltării. Incapabili să supravegheze terenurile deținute de stat în vremuri atât de tulburi, funcționarii administrativi au început să strângă bani din monopoluri și impozite legate de schimburile comerciale, renunțând să le mai impună comercianților cum să facă afaceri. A avut loc un transfer de putere dinspre centrul politic din nordul Chinei către comercianții din sud, iar aceștia, nemaifiind îngrădiți, au găsit și mai multe metode de a face comerțul mai prosper.

anul 771 î.Hr., nu erau decât niște marionete. Emirii îi menționau pe califi în rugăciunile lor de vineri, dar îi ignorau în rest.

Mare parte din comerțul maritim al Chinei de Nord fusese reglementat de stat, având loc între curtea imperială și conducătorii Japoniei și Coreei, iar colapsul puterii politice a Dinastiei Tang a dizolvat aceste legături după 755. Acest lucru a avut și rezultate pozitive; desprinsă de modelele chineze, cultura japoneză de elită a evoluat în direcții remarcabile și originale, cu o serie de femei care au scris capodopere precum *Povestea lui Genji* și *Cartea de căpătâi*. Însă majoritatea consecințelor au fost negative. Încetinirea economică din nordul Chinei, Coreea și Japonia și dezbinarea statelor au mers mână în mână până în secolul al IX-lea.

În sudul Chinei, comercianții independenți însă au profitat de noua lor libertate față de stat. Epave găsite în Marea Java începând din anii '90, datând din secolul al X-lea, conțineau nu doar bunuri de lux chinezești, ci și obiecte de ceramică și sticlă din Asia de Sud și din lumea musulmană, ceea ce indică extinderea piețelor și în această regiune; și, datorită taxelor impuse de elitele locale comercianților prosperi, au apărut primele state puternice din sud-estul Asiei, pe teritoriul actual al Sumatrei și în rândul khmerilor din Cambodgia.

Geografia foarte diferită a vestului eurasiatic, care nu includea un echivalent al frontierei de orezării a Orientului, a însemnat și consecințe diferite ale eșecului său politic. În secolul al VII-lea cuceririle arabe au șters vechea frontieră care separase lumea romană de cea persană (figura 7.5), declanșând o înflorire economică în centrul musulman. Califii au extins sistemul de irigații în Irak și Egipt, iar călătorii au dus recoltele și tehnicile de la fluviul Ind la Atlantic. Orezul, zahărul și bumbacul s-au răspândit în lumea musulmană din jurul Mediteranei și, prin alternarea culturilor, fermierii obțineau două sau trei recolte de pe pământurile lor. Musulmanii care au colonizat Sicilia au inventat chiar și mâncăruri occidentale precum paste și înghețata.

Figura 7.5. *Linia de demarcație se schimbă: linia punctată reprezintă fractura economico-politico-culturală între anii 100 î.Hr. și 600 d.Hr., care separa Roma de Persia; linia continuă indică starea de lucruri după anul 600 d.Hr., separând lumea islamică de cea creștină. În partea din stânga sus se află imperiul franc în perioada sa de glorie, în jurul anului 800; în partea de jos lumea musulmană, fiind indicate diviziunile politice din jurul anului 945*

Cu toate acestea, câștigurile aduse de depășirea vechii bariere dintre Roma și Persia au fost din ce în ce mai mult devansate de pierderile rezultate din apariția unei noi bariere peste Marea Mediterană, care separa islamul de creștinism. Pe măsură ce teritoriile de la sud și est de Marea Mediterană deveneau tot mai marcat musulmane (până în anul 750, doar unul din zece oameni aflați sub stăpânire arabă era musulman; până în anul 950, vorbim mai degrabă despre nouă din zece oameni) și araba devenea *lingua franca*, contactul cu creștinătatea scădea; și apoi, pe măsură ce califatul s-a fragmentat, după anul 800, emirii au ridicat bariere și în interiorul lumii islamice. Unele dintre regiunile din centrul musulman, cum ar fi Spania, Egiptul și Iranul, erau destul de mari pentru a se descurca doar cu propriile resurse, dar alte zone au intrat în declin. Iar în timp ce războaiele din China secolului al IX-lea nu afectaseră în general centrele economice, rețeaua fragilă de irigații a Irakului a fost devastată de armatele de sclavi turcici și de revolta de 14 ani a sclavilor de pe plantațiile africane conduși de un lider care a pretins în mai multe rânduri că este poet, profet și descendent al lui 'Ali.

În Est, Coreea și Japonia au intrat în colaps politic atunci când centrul Chinei de Nord a intrat în criză; la fel, periferia creștină din Vest s-a fragmentat și mai mult pe măsură ce centrul musulman se dezbină. Bizantinii s-au măcelărit între ei cu miile și s-au desprins de Biserica Latină din cauza unor noi chestiuni de doctrină (în special dacă Dumnezeu permite reprezentarea imaginii lui Iisus, a Mariei și a sfinților), în timp ce regatele germanice, în general izolate de Marea Mediterană, au început să își creeze o lume proprie.

Unii s-au așteptat ca aceste periferii occidentale îndepărtate să devină ele însele un centru de sine stătător. Din secolul al VI-lea francii deveniseră o putere regională și mici târguri apăruseră în zona Mării Nordului pentru a satisface cererea nestăvilită a aristocrației france pentru produse de lux. Acest stat rămânea însă unul precar, cu un sistem de taxe slab și administrație șubredă. Regii care se pricepeau să își mobilizeze nobilii mereu puși pe ceartă puteau să strângă rapid laolaltă teritorii mari, dar dezbinat care acopereau mare parte din Europa de Vest, însă acestea se fărâmițau la fel de repede sub conducerea unor regi slabi. Regii cu prea mulți moștenitori ajungeau în final să își împartă teritoriile între aceștia – ceea ce ducea de multe ori la războaie, în încercarea de a reuni moștenirea.

Ultima parte a secolul al VIII-lea a fost o perioadă deosebit de favorabilă pentru franci. În anii 750 papa de la Roma le-a cerut protecția împotriva tiranilor locali și în dimineața de Crăciun a anului 800, regele Carol cel Mare⁸⁶ al francilor a reușit chiar să îl facă pe papa Leon al III-lea să îngenuncheze în fața sa și să îl încoroneze împărat roman, în catedrala Sfântul Petru.

Carol cel Mare a încercat din răspuț să întemeieze un regat demn de titlul pe care îl purta. Armatele lui au adus focul, sabia și creștinismul în Europa de Est și i-au împins pe musulmani înapoi în Spania, în timp ce funcționarii săi învățați au strâns taxe, i-au adunat pe literați și cărturari la Aachen („o viitoare Romă”¹⁷, așa cum o numea unul dintre poeții săi de la curte), au creat o monedă stabilă și au supravegheat o relansare a comerțului. Este tentant să îl comparăm pe Carol cu Xiaowen care, cu trei secole mai devreme, dusesse regatul Wei de Nord de la frontiera Chinei pe primul loc, dând startul procesului care a dus la unificarea centrului oriental. Încoronarea lui Carol cel Mare la Roma dovedește cu siguranță ambiții comparabile cu cele ale lui Xiaowen, ca și soliile pe care le-a trimis pentru a câștiga prietenia Bagdadului. Califul a fost atât de impresionat afirmă cronicile france, încât i-a trimis lui Carol cel Mare un elefant.

⁸⁶ În franceză Charlemagne, din latinescul Carolus Magnus, „Carol cel Mare”.

Însă sursele arabe nu îi menționează nici pe franci și nici vreun elefant. Carol cel Mare nu era Xiaowen și se pare că nu prea conta în divanele califului. Nici adoptarea de către Carol cel Mare a titlului de împărat roman nu a făcut-o pe împărăteasa Irina⁸⁷ a Bizanțului să abdice în favoarea lui. Realitatea era că regatul francilor nu a ajuns niciodată prea sus. În ciuda tuturor pretențiilor sale, Carol cel Mare nu avea nicio șansă să reunifice centrul sau măcar să transforme periferia creștină într-un singur stat.

Unul dintre lucrurile pe care Carol a reușit totuși să le înfăptuiască, din păcate, a fost să ridice nivelul dezvoltării sociale suficient cât să atragă în imperiul său jefuitori din teritoriile și mai sălbatice de dincolo de periferia creștină. Până la moartea acestuia, în anul 814, drakkarele vikingilor din Scandinavia urcau pe râuri până în inima imperiului, maghiarii, pe călușii puternici de stepă, jefuiau Germania, în timp ce pirații sarazini din nordul Africii erau pe cale să jefuiască însăși Roma. Aachenul nu deținea mijloacele necesare pentru a răspunde acestor atacuri; atunci când vikingii au ajuns pe uscat și au incendiat sate, armatele regale au ajuns prea târziu sau chiar deloc. Tot mai mult, țăranii au apelat la mai-marii satului ca să îi apere, în timp ce orășenii s-au întors către episcopi și primari. La momentul la care cei trei nepoți ai lui Carol cel Mare și-au împărțit imperiul, în anul 843, regii nu prea mai însemnau mare lucru pentru supușii lor.

Sub presiune

Ca și cum aceste probleme nu ar fi fost de ajuns, după anul 900 Eurasia s-a confruntat cu un nou tip de presiune – literalmente; pe măsură ce orbita Pământului continua să se schimbe, presiunea atmosferică creștea, slăbind vânturile ce băteau dinspre Atlantic spre Europa și musonul ce sufla dinspre Oceanul Indian către sudul Asiei. Probabil că temperaturile medii din Eurasia au crescut cu o jumătate de grad Celsius între anii 900 și 1300, iar ploile au scăzut cu aproximativ 10%.

⁸⁷ Irina semăna cu Teodora și Wu; ea a urcat pe tron în anul 797, după ce i-a scos ochii fiului ei pentru a-l face incapabil să domnească.

Ca de obicei, schimbările climatice i-au forțat pe oameni să se adapteze, dar cu posibilitatea de a alege cum să facă aceasta. În nordul rece și umed al Europei această așa-numită Perioadă Medievală Caldă a fost adesea bine-venită și populația probabil că s-a dublat între anii 1000 și 1300. În centrul islamic mai fierbinte și mai uscat, s-ar putea totuși să fi fost mai puțin bine-venită. Populația globală din lumea musulmană a scăzut probabil cu 10%, dar unele zone, în special în nordul Africii, au înflorit. În anul 908 Ifriqiya⁸⁸, aproximativ teritoriul Tunisiei de azi (figura 7.6), s-a desprins de califii din Bagdad. Șiiții radicali⁸⁹ au înființat o linie de califi-imami infailibili, cunoscuți drept fatimizi, fiindcă își revendicau descendența (și imamatul) pe linia fiicei lui Muhammad, Fatima. În anul 969 aceștia au cucerit Egiptul, unde au construit un mare oraș, Cairo, și au investit în sistemul de irigații. Până în anul 1000 Egiptul avea cel mai înalt grad de dezvoltare socială din Occident, iar comerțianții egipteni se răspândeau în întregul bazin al Mediteranei.

Am știu foarte puține lucruri semnificative despre acești negustori dacă în anul 1890 comunitatea evreiască de la Cairo nu ar fi decis să își renoveze sinagoga veche de 900 de ani. Ca multe sinagogi, aceasta avea o încăpere unde credincioșii puteau depozita documente nedorite pentru a evita riscul de a fi acuzați de blasfemie în cazul în care ar fi distrus documente cu numele lui Dumnezeu pe ele. În mod normal aceste magazii erau golite periodic, dar în aceasta, secole la rând, s-au tot strâns deșeuri de hârtie. Când a început reconstrucția, documentele vechi au început să apară în piețele de antichități ale orașului Cairo și în primăvara anului 1896 două surori din Marea Britanie au luat cu ele câteva astfel de documente când s-au întors la Cambridge. Acolo ele i-au arătat două texte lui Solomon Schechter, lector universitar în literatură talmudică. Inițial sceptic, Schechter a avut ulterior un moment de revelație: unul din documente era un fragment în ebraică din Eccleziastul, cunoscut până atunci doar prin intermediul traducerii

⁸⁸ Ifriqiya este o versiune arabizată a toponimului Africa, numele dat de romani Tunisiei.

⁸⁹ Radicali în sensul că aparțineau sectei šiite a ismailiților, care făceau adesea uz de violență pentru a se opune regimurilor sunnite, pe care le considerau nelegitime, și nu šiitilor „douădecimani”, ce așteptau mai pașnici întoarcerea celui de-al doisprezecelea imam.

grecești. Savantul s-a dus la Cairo în decembrie și a adus înapoi alte 140.000 de documente.

Figura 7.6. Venind dinspre zonele reci: migrațiile turcilor selgiucizi (săgețile continue) și vikingii/normanzii (săgețile punctate) înspre centrul vestic în secolul al XI-lea

Printre ele se numărau și sute de scrisori către case comerciale din Cairo, expediate între anii 1025 și aproximativ 1250 chiar și din Spania și India. Diviziunile ideologice care se formaseră la finalul campaniilor de cucerire ale arabilor se disipau pe măsură ce creșterea populației ducea la extinderea piețelor și la sporirea profiturilor, și însemnau prea puțin pentru acești corespondenți mai preocupați de starea vremii, de familiile lor și de înavuțire decât de religie și politică. Aceasta se poate să fi fost o trăsătură tipică pentru negustorii din bazinul Mediteranei; deși există mai puține documente în această privință, aparent comerțul era la fel de internaționalizat și de profitabil în Ifriqiya ca și în Sicilia, unde Palermo (majoritar musulman) a devenit un centru înfloritor pentru comerțul cu nordul Italiei (majoritar creștin).

Chiar și Monte Polizzo, satul sicilian unde am făcut săpături în ultimii câțiva ani, a intrat în această schemă. Așa cum am menționat în capitolul 5, am mers acolo pentru a studia efectele colonizării feniciene și grecești în secolele al VII-lea și al VI-lea î.Hr., dar, când am început săpăturile, în anul 2000, am găsit un al doilea sat, deasupra caselor antice. Acest al doilea sat fusese înființat în jurul anului 1000 d.Hr., probabil de niște imigranți musulmani din Ifriqiya, și a ars în jurul anului 1125. Atunci când botanistul nostru a analizat semințele carbonizate găsite printre ruine, a descoperit – spre surprinderea tuturor – că una dintre clădiri fusese o magazie plină de grâu care nu conținea niciun fel de impurități⁹⁰. Acest lucru era în opoziție evidentă cu cerealele găsite care datau din secolul al VI-lea î.Hr., mereu amestecate cu o grămadă de buruieni și pleavă. Din astfel de grâu s-ar fi obținut o pâine de calitate destul de proastă, nimic neobișnuit într-un sat unde oamenii cultivau pentru consum propriu, fără să îi deranjeze dacă ceva mai scrâșnea între dinți. Vânturarea obsesivă a grâului în secolul al XII-lea d.Hr. pentru a elimina toate impuritățile este totuși exact ce ne-am putea aștepta de la

⁹⁰ Aș vrea să îi mulțumesc dr. Hans-Peter Stika pentru analiza sa.

niște fermieri-neguțători care își vindeau recoltele unor orășeni mult mai pretențioși în ce privește calitatea hranei.

Economia mediteraneană înflorea, fără îndoială, dacă până și micul sat Monte Polizzo era legat la rețelele internaționale. Dar cea mai veche parte a centrului musulman, în sud-vestul Asiei, nu o ducea la fel de bine. Dificultățile au început odată cu anii 860, de când sclavii turcici cumpărați de califii irakieni au început să organizeze lovituri de stat, numindu-se ei înșiși sultani, dar adevăratele probleme abia începeau. Din secolul al VII-lea comercianții și misionarii musulmani predicaseră veștile cele bune primite de la Muhammad în rândul triburilor turcice din stepe și în anul 960 clanul Karluk din Uzbekistanul de azi – aproximativ 200.000 de familii – s-a convertit în masă la islamism. A fost o victorie pentru religie, dar aceasta s-a transformat rapid într-un coșmar pentru politicieni. Cei din clanul Karluk și-au creat propriul Imperiu Karakhanid, după care au urmat convertirea și migrația altui trib turcic, selgiucizii. Aceștia au prădat tot în drumul lor prin Iran și au ocupat Bagdadul în anul 1055⁹¹. Până în anul 1079 îi goniseră pe bizantini din Anatolia și pe fatimizi din Siria.

Sud-estul musulman al Asiei s-a distanțat rapid de regiunea înfloritoare a bazinului mediteranean dominată de musulmani. Turcii selgiucizi au fondat un imperiu imens, dar încă mai disfuncțional decât fusese califatul. Când aprigul său conducător a murit, în anul 1092, fiii acestuia au urmat tradițiile stepei și au împărțit imperiul în nouă părți, luptându-se între ei. Avantajul decisiv în aceste războaie era cavaleria, astfel că regii selgiucizi le ofereau domenii însemnate conducătorilor războinici care le puteau aduce luptători călare. Așa cum era de așteptat, aceste căpetenii nomade au dus administrația și comerțul la ruină și chiar au încetat să mai bată monedă. Orașele s-au micșorat, canalele de irigații au secat și așezările de la periferie au fost abandonate. Din cauza vremii uscate și călduroase din Perioada Medievală Caldă fermierii au fost nevoiți să se lupte continuu ca terenurile lor să nu se transforme iar în stepă și deșert, dar politicile

⁹¹ Există mai multe moduri de a transcrie numele turcești; unii istorici preferă Qarluq în loc de Karluk, qarakhanid, în loc de karakhanid și Saljuq în loc de selgiucizi.

selgiucizilor îngreunau și mai mult lucrurile. Mulți dintre cuceritori, preferând stilul de viață nomad celui urban, au întâmpinat cu bucurie decăderea agriculturii și, în secolul al XII-lea, tot mai mulți arabi și-au părăsit pământurile și s-au alăturat triburilor de turci.

Alarmați de răspândirea teoriilor šiite radicale în acești ani tulburi, cărturarii din estul Iranului au înființat școli pentru a dezvolta și a preda un răspuns sunnit coerent, pe care conducătorii selgiucizi l-au promovat cu înfrigurare în secolul al XII-lea. Operele de căpătâi ale acestei perioade – cum ar fi *Reînvierea științelor religiei* a lui al-Ghazali, care, pornind de la logica greacă, reconcilia jurisprudența islamică, misticismul sufit și revelațiile lui Muhammad – rămân pietrele de temelie ale gândirii sunnite până astăzi. Această renaștere sunnită a avut un succes atât de mare, de fapt, încât unii šiiti au considerat că uciderea liderilor sunniți este singurul răspuns practic. Aceștia s-au retras în munții Iranului, unde au format o societate secretă cunoscută de dușmanii ei sub numele „Asasinii” (legenda spune că numele venea de la faptul că membrii acesteia fumaș hașiș pentru a-și crea o stare de spirit potrivită pentru comiterea crimelor).

Asasinatele nu au putut opri renașterea sunnită, la fel cum nicio mișcare intelectuală – în ciuda succesului său – nu a putut menține coeziunea statului selgiucid, care, lipsit de organizarea politică pe care o aveau regatele fatimide în nordul Africii, a început să se destrame în urma problemelor cauzate de Perioada Medievală Caldă. A fost o coincidență nefericită, pentru că aceeași vreme care a adus atâtea necazuri în sud-estul Asiei a creat oportunități pentru tâlharii, comercianții și invadatorii nelegiuiți ce au atacat periferia europeană a centrului musulman. La fel de important, vremea mai caldă a adus în nordul Europei perioade de vegetație mai lungi și recolte mai bogate, crescând valoarea pământurilor până atunci nefolosite. Până la sfârșitul Perioadei Medievale Calde, fermierii transformaseră în terenuri agricole zone altădată împădurite, tăind cam jumătate din arborii pădurilor vest-europene.

Ca în cazul tuturor episoadelor de expansiune începând cu răspândirea agriculturii dinspre Coastele Muntoase, două procese s-au combinat pentru a duce tehnologii agricole avansate din vestul în estul Europei. Primul a fost colonizarea, condusă adesea de Biserică, în mod normal singura instituție bine organizată de la frontieră. „Dați-le acestor călugări un maur gol sau o pădure sălbatică, apoi lăsați să treacă câțiva ani și veți găsi nu doar biserici frumoase, ci și locuințe construite de om în jurul lor”¹⁸, scria Giraud Galezul. Expansiunea era lucrarea Domnului: conform unui regulament de recrutare din anul 1108, „păgânii sunt cei mai răi oameni, dar pământul lor este cel mai bun, cu carne, miere și făină... aici vei putea și să-ți salvezi sufletul [forțându-i pe păgâni să se convertească], și, dacă vrei, să obții pământ foarte bun pe care să îți așezi casa”¹⁹.

Uneori păgânii fugeau; alteori se supuneau, sfârșind adesea aproape ca niște sclavi. Dar uneori se organizau și își înfruntau adversarii, precum făcuseră vânătorii-culegători cu agricultorii sau sicilienii cu grecii colonizatori în urmă cu mii de ani. Pe măsură ce agricultorii franci și germanici se mutau spre est, tăind copaci și arând pășuni, unii țărani din Boemia, Polonia, Ungaria și chiar și din îndepărtata Rusie le copiau tehnicile, exploatând vremea mai bună pentru a-și cultiva mai intensiv pământurile. Conducătorii lor, convertindu-se la creștinism, i-au convins sau i-au forțat pe locuitori să devină supuși plătitori de taxe și să se lupte cu coloniștii (și unii împotriva celorlalți).

Răspândirea statelor, a bisericilor și a agriculturii intensive din întreaga Europă a avut mai multe în comun cu frontiera agricolă care se dezvoltase la sud de regiunea Yangtze începând din secolul al V-lea, dar s-a diferențiat într-un aspect crucial: nu a creat fluxuri comerciale importante între noua frontieră rurală și un centru urban mai vechi. În absența unui echivalent european pentru Marele Canal chinezesc, pur și simplu nu exista niciun mijloc ieftin de a transporta cereale din Polonia în orașe mari precum Palermo și Cairo. Orașele Europei de Vest erau mai aproape de frontieră și creșteau din ce în ce mai mult, dar rămâneau prea puține și prea mici pentru a oferi piețe adecvate. Mai degrabă decât

să importe alimente din estul Europei, aceste târguri occidentale se dezvoltau mai ales prin intensificarea producției locale și prin exploatarea unor noi surse de energie.

Morile de apă, deja ceva obișnuit în centrul musulman, se răspândeau acum și în periferia creștină. Numărul morilor din valea Robecului din Franța, de exemplu, a crescut de cinci ori între secolele al X-lea și al XIII-lea, iar *Domesday Book*, un recensământ efectuat în anul 1086, ne spune că Anglia deținea un număr remarcabil de 5.624 de mori. Agricultorii învățau de asemenea să utilizeze caii de tracțiune, care mănâncă mai mult decât boii, dar pot să tragă la plug mai repede și să muncească mai mult. Balanța a început încet să se încline în favoarea cailor după anul 1000, când – din motive asupra cărora voi reveni în capitolul 8 – europenii au adoptat de la musulmani potcovirea cailor, reducând astfel tocirea copitelor, și au înlocuit vechile guri de ham incomode, care sugrumau calul, cu unele noi, cu jug, care au crescut de patru ori puterea de tracțiune a cailor. În anul 1086, pe domeniile baronilor din Anglia doar un animal de tracțiune din 20 era cal; în anul 1300, vorbim despre unul din cinci. Cu ajutorul acestor cai-putere în plus (ca să nu mai vorbim de gunoiul de grajd suplimentar) fermierii puteau reduce suprafața de teren necultivat în fiecare an, câștigând tot mai mult de pe proprietățile lor.

Fermele Europei nu erau la fel de productive ca ale Egiptului sau Chinei, dar produceau din ce în ce mai mult surplus pe care îl vindeau la oraș, iar orașele în dezvoltare preluau noi roluri. Mulți europeni din regiunile nord-vestice erau iobagi, obligați prin lege să muncească pământurile unor nobili care în schimb le ofereau protecție împotriva invadatorilor (și a altor nobili). Teoretic, cel puțin, nobilii erau la rândul lor vasali ai regilor, luptând pentru aceștia ca trupe de cavalerie, iar regii își datorau poziția Bisericii, care împărțea aprobarea divină. Dar nobilii, regii și Biserica doreau cu toții să aibă acces la bogăția care se acumula acum în orașe, iar orășenii își puteau negocia adesea libertatea față de obligațiile feudale oferind în schimb o parte din aceste bogății.

În calitate de conducători rudimentari ai unor state începând cu Asiria și Dinastia Zhou, regii europeni erau de fapt în fruntea unei afaceri de protecție, dar versiunea lor era chiar mai complicată decât cea a celor mai mulți dintre predecesorii lor. Orașele, nobilii, monarhii și clericii se amestecau mereu unii în treburile celorlalți și, în absența unor autorități centrale adevărate, conflictul era practic garantat. De exemplu, în anul 1075, papa Grigore al VII-lea și-a revendicat dreptul de a numi toți episcopii din Germania. Scopul lui era să îndrepte moravurile capilor Bisericii, dar, din moment ce episcopiile controlau teritorii vaste din Germania, mișcarea a avut plăcutul efect secundar de a-i oferi papei Grigore control asupra unei părți însemnate a resurselor Germaniei. Îngrozit, împăratul german Henric al IV-lea i-a răspuns susținând că, în calitate de apărător al credinței, avea dreptul de a-l destitui pe Grigore – „acum nu papă, ci fals călugăr... Eu, Henric, prin voia Domnului, împreună cu toți episcopii, îți cer: Abdică! Abdică!”²⁰, insista Henric.

În loc să abdice, Grigore l-a excomunicat pe Henric, scoțându-l pe împăratul german în afara credinței creștine. Practic, acest lucru însemna că nobilii feudali germani puteau, în mod legal, să își ignore conducătorul. Incapabil acum să mai facă ceva în propria țară, în mai puțin de un an Henric s-a văzut nevoit să îngenuncheze desculț în zăpadă timp de trei zile, în fața unei mănăstiri din Alpi, implorând iertarea papei. A primit-o, dar apoi a pornit oricum la luptă împotriva papei. Nimeni nu a câștigat. Papa Grigore a pierdut sprijinul tuturor după ce mercenarii săi au prădat Roma pentru că nu îi plătise; împăratul și-a găsit sfârșitul fugind de propriul fiu; și disputa teologică nu a fost niciodată cu adevărat soluționată.

Europa secolului al XI-lea mustea de astfel de lupte încurcate, dar încet-încet rezolvarea lor a întărit instituțiile, clarificând sferele de responsabilitate ale acestora. Regii reușeau tot mai mult să îi organizeze, să îi mobilizeze și să îi impoziteze pe oamenii de pe teritoriile lor. Un istoric a denumit acest proces „formarea unei societăți a persecuției”²¹: oficialii regali îi convingeau pe oameni să se considere parte a unei națiuni (englezii, francezii și așa mai departe), definită în

opозиție cu ceea ce nu erau – parii ca evreii, homosexualii, leproșii și ereticii, care, pentru prima dată, erau sistematic lipsiți de protecție și terorizați. State tot mai eficiente au apărut în urma acestui proces neplăcut.

Alți istorici vorbesc mai optimist despre o „epocă a catedralelor”²², deoarece monumente ce inspirau evlavie au apărut peste tot în Europa. Numai în Franța, s-au construit 80 de catedrale, 500 de abații și zeci de mii de biserici între 1180 și 1270. Peste 40 de milioane de metri cubi de piatră au fost exploatați, mai mult decât pentru Marea Piramidă din Egipt.

Educația intrase în declin în Europa Occidentală odată cu decăderea Imperiului Roman și și-a revenit doar parțial în Franța lui Carol cel Mare, dar după anul 1000 profesorii au început să se adune în jurul noilor catedrale, înființând școli care semănau mai degrabă cu ale muftiilor independenți din lumea islamică. Creștinii care s-au dus la studii în Spania musulmană au adus cu ei traduceri ale scrierilor lui Aristotel despre logică, păstrate secole de-a rândul de învățații arabi de la curte. Toate acestea au dus la îmbogățirea vieții intelectuale creștine, ajutându-i pe teologi să se gândească la Dumnezeu în același mod sofisticat ca și teoreticienii lui al-Ma'mûn în secolul IX-lea, în Bagdad, dar totodată au generat noi conflicte în sânul elitei educate.

Nimeni nu a ilustrat mai bine ca Pierre Abélard toate aceste schimbări. Un tânăr foarte inteligent care asimilase noile învățături, Abélard a ajuns la Paris în jurul anului 1100. Umblând de la o școală la alta, și-a umilit public profesorii pedanți, prinzându-i în capcana logicii lui aristoteliene. Profesori onești, dar care munceau din greu și-au văzut carierele ducându-se pe apa Sâmbetei atunci când Abélard, care nu avea decât vreo 20 și ceva de ani, și-a folosit abilitățile pentru a răsturna convențiile (și poate și soarta tuturor) și a-i arunca pe toți în confuzie. Extrem de mulțumit de sine, Abélard și-a înființat propria școală, seducându-și una dintre eleve, pe adolescenta Héloïse, care a rămas însărcinată. Dezonorată, familia ei a ripostat: „Într-o noapte, pe când

dormeam dus”, scria Abélard cu rezervă, „mi-au tăiat organele cu care comisesem abominabila faptă”²³.

Héloïse și Abélard s-au retras fiecare la mănăstire, acoperiți de rușine, și au corespondat timp de 20 de ani, el justificându-se, ea arzând de iubire. În timpul acestei retrageri forțate Abélard a scris *Sic et non*, „Da și nu”, un fel de manual pentru aplicarea logicii la contradicțiile creștine; și, dacă numele lui Abélard a ajuns să întruchipeze pericolele noilor învățături, el i-a forțat totuși pe teoreticienii creștini să împace autoritatea scripturii cu raționalismul aristotelian. Până în anul 1270, când Toma din Aquino desăvârșea aceasta în *Summa theologica*, învățătura creștină devenise la fel de sofisticată ca și cea a renașterii sunnite.

Alți europeni au făcut exact opusul a ceea ce a făcut Abélard: în loc să aducă idei și instituții din centrul musulman către periferia creștină, s-au mutat ei în centrul musulman. Neguțătorii din Veneția, Genova și Pisa concureau cu cei din Cairo și Palermo pentru comerțul profitabil din zona Mediteranei, cumpărând și vânzând sau furând și luptând. În Spania, migranți din nord-vestul Europei, din ce în ce mai aglomerat, i-au ajutat pe creștinii din zonă să îi împingă pe musulmani înapoi, normanzii (sau nordicii) devastând și cucerind teritorii vaste în jurul Mediteranei.

Normanzii erau descendenți ai vikingilor păgâni din Scandinavia, care prosperaseră cotropind periferia îndepărtată din nord-vestul Europei în secolul al IX-lea, dar care au trecut la forme mai avansate de jaf în secolul al X-lea. Pe măsură ce Perioada Medievală Caldă dezgheța apele din Atlanticul de Nord, ei s-au imbarcat în drakkarele lor și au pornit spre Islanda, Groenlanda și chiar Vinland, în America de Nord. S-au stabilit în număr mare în Irlanda și insulele britanice, iar în nordul Franței conducătorul acestora, Rollon, a devenit rege în toată regula (în zona Normandiei de astăzi), convertindu-se la creștinism în anul 912.

Normanzii nu prea au înțeles detaliile religiei, sacrificând 100 de prizonieri la funeraliile lui Rollon, în anul 931, dar violența lor i-a făcut mercenari doriți de mulți, chiar până la Constantinopol. Tocmiți în anul 1016 să lupte în ambele tabere în interminabilele războaie pentru sudul

Italiei, hoardele normande au purces să își facă propriul stat și, înaintând spre Sicilia în 1061, au început un adevărat măcel împotriva ocupanților musulmani ai insulei. Dacă vizitați Sicilia astăzi, nu veți găsi aproape niciun monument din cele două secole de dominație islamică, timp în care insula a fost minunea Mediteranei.

Normanzii nu aveau o aversiune anume față de islam; ei îi tratau și pe frații creștini la fel de rău. Un scriitor italian i-a numit „o rasă sălbatică, barbară și oribilă, cu un caracter inuman”²⁴, iar o prințesă bizantină, Ana Comnena, a fost și mai îngrozită. „Oricând se duc lupte și izbucnește un război”, scria ea, „ei [normanzii] aud o chemare și nu se pot abține. Nu doar soldații, ci și conducătorii acestora se aruncă asupra liniilor inamice”²⁵.

Bizanțul a aflat despre normanzi într-un mod direct și brutal. În secolele al IX-lea și al X-lea Bizanțul își mai recăpătase forțele, având în vedere că musulmanii erau ocupați să se lupte între ei, și în anul 975 o armată bizantină chiar a ajuns aproape de Ierusalim (nu a reușit să cucerească orașul sfânt, dar soldații au izbutit să recupereze sandalele lui Iisus și părul lui Ioan Botezătorul). În decursul unui secol bizantinii au devenit însă periculos de dependenți de mercenarii normanzi, pe care nu te puteai baza (în ciuda ferocității lor, se întâmpla adesea să fugă de pe câmpul de bătaie), din cauza aceasta fiind zdrobiți de turci în anul 1071. 20 de ani mai târziu, Constantinopolul aflându-se sub asediu turcesc, împăratul bizantin i-a scris papei de la Roma, aparent sperând să primească ajutor pentru a tocmi mai mulți mercenari. Însă papa avea alte idei. Căutând să își întărească poziția în luptele sale cu regii Europei, el a convocat un conciliu în anul 1095, înaintând ideea unei expediții – o cruciadă – pentru a-i alunga pe turci din Ierusalim.

Ideea a fost primită cu entuziasm; de fapt, chiar cu mai mult entuziasm decât își doreau papa sau bizantinii. Zeci de mii de săteni au început să se îndrepte spre est, jefuind centrul Europei și masacrându-i pe evrei pe măsură ce înaintau. Doar câțiva au ajuns în Anatolia, unde turcii i-au măcelărit. Nimeni nu a ajuns în Țara Sfântă altfel decât ca sclav.

De mai mult ajutor au fost cele trei armate ale cavalerilor francezi și normanzi, ajutate de nogustorii genovezi, care au atacat împreună Ierusalimul în anul 1099. Sincronizarea lor a fost perfectă: selgiucizii erau prea ocupați să se lupte între ei pentru a opune rezistență și, după fapte vitejești care îți taie răsuflarea, cruciații au reușit să treacă de zidurile orașului. Timp de 12 ore, au jefuit și au ucis la o scară atât de mare că până și normanzii din rândurile lor au fost șocați, arzându-i de vii pe evrei și măcelărindu-i pe musulmani (deși, cel puțin, după cum povestește o evreică, creștinii nu aveau obiceiul să își violeze victimele înainte de a le omorî, așa cum făceau turcii). În final, la apusul soarelui, cuceritorii și-au croit drum prin sângele care le ajungea până la glezne pentru a-i aduce mulțumire lui Dumnezeu în biserica Sfântului Mormânt.

Oricât de spectaculos ar fi fost, acest asalt direct asupra centrului nu a amenințat totuși cu adevărat islamul. Regatul creștin al Ierusalimului a pierdut constant teren până când orașul a fost recapturat de musulmani, în anul 1187. Au urmat mai multe cruciade, majoritatea eșuând; în 1204 luptătorii celei de-a patra cruciade nu și-au permis năvală, astfel că s-au pus în slujba unor venețieni bogați și au ajuns să jefuiască Constantinopolul, nu Ierusalimul. Nici cruciadele, nici Imperiul Bizantin nu și-au revenit după această rușine.

Occidentul se transforma sub presiunile Perioadei Medievale Calde. Teritoriile musulmane rămâneau în continuare centrul, dar, pe măsură ce dezvoltarea socială stagnea în sud-vestul Asiei, centrul de greutate al islamului se deplasa înspre Marea Mediterană, dar chiar și acolo existau învinși și învingători. Egiptul a devenit bijuteria coroanei musulmane; Bizanțul, ultima relicvă a Romei, a intrat în fază terminală; iar frontiera înapoiată din nord-vest s-a extins cel mai repede dintre toate.

Uzinele iadului

În centrul oriental lucrurile stăteau cam la fel. Imperiul Tang se dizolvase în anul 907, dar în 960 China fusese deja reunificată. Taizu, primul împărat din noua Dinastie Song, a fost un soldat neînfricat, dar a înțeles

că dezvoltarea unor legături economice și culturale între regiunile din China în ultimele câteva secole îi făcuse pe mulți dintre reprezentanții elitei să simtă că într-adevăr China *trebuia* să fie un singur imperiu. În niște condiții avantajoase, s-a gândit el, aceștia i s-ar fi alăturat mai degrabă decât să i se opună. Atunci când a fost nevoie de forță, nu s-a sfiit să o folosească, dar, spre deosebire de eforturile precedente de a unifica centrul, majoritatea statelor s-au supus pașnic și au acceptat dominația Dinastiei Song.

Taizu a înțeles și că generalii armatelor au fost cei ce răsturnaseră majoritatea dinastiilor precedente, așa că pur și simplu s-a descotorosit de ei. I-a invitat pe generalii care îl ajutaseră să ajungă pe tron la un ospăț, unde „a dizolvat puterea militariștilor cu o cupă de vin”²⁶, așa cum se afirma în istoria oficială. Împăratul i-a concediat, ținând un toast public în onoarea retragerii lor (care era o noutate pentru generali). Surprinzător, Taizu a scăpat basma curată după această lovitură de stat fără vărsare de sânge, iar de atunci înainte, de fiecare dată când a mobilizat, a condus-o chiar el.

Trecerea de la un guvern militar la unul civil a fost o metodă genială de a profita de dorința generală de pace și unitate. Singura problemă era că China avea în continuare inamici, în special două grupuri seminomade, populațiile Khitan și Tangut, care construiseră imperii dincolo de frontiera de nord a Chinei (figura 7.7). Pe aceștia nu i-a putut dizolva cu o cupă de vin și, după ce a pierdut o armată și aproape că i-a fost capturat un împărat, Dinastia Song a revenit la vechea politică de a cumpăra pacea cu daruri.

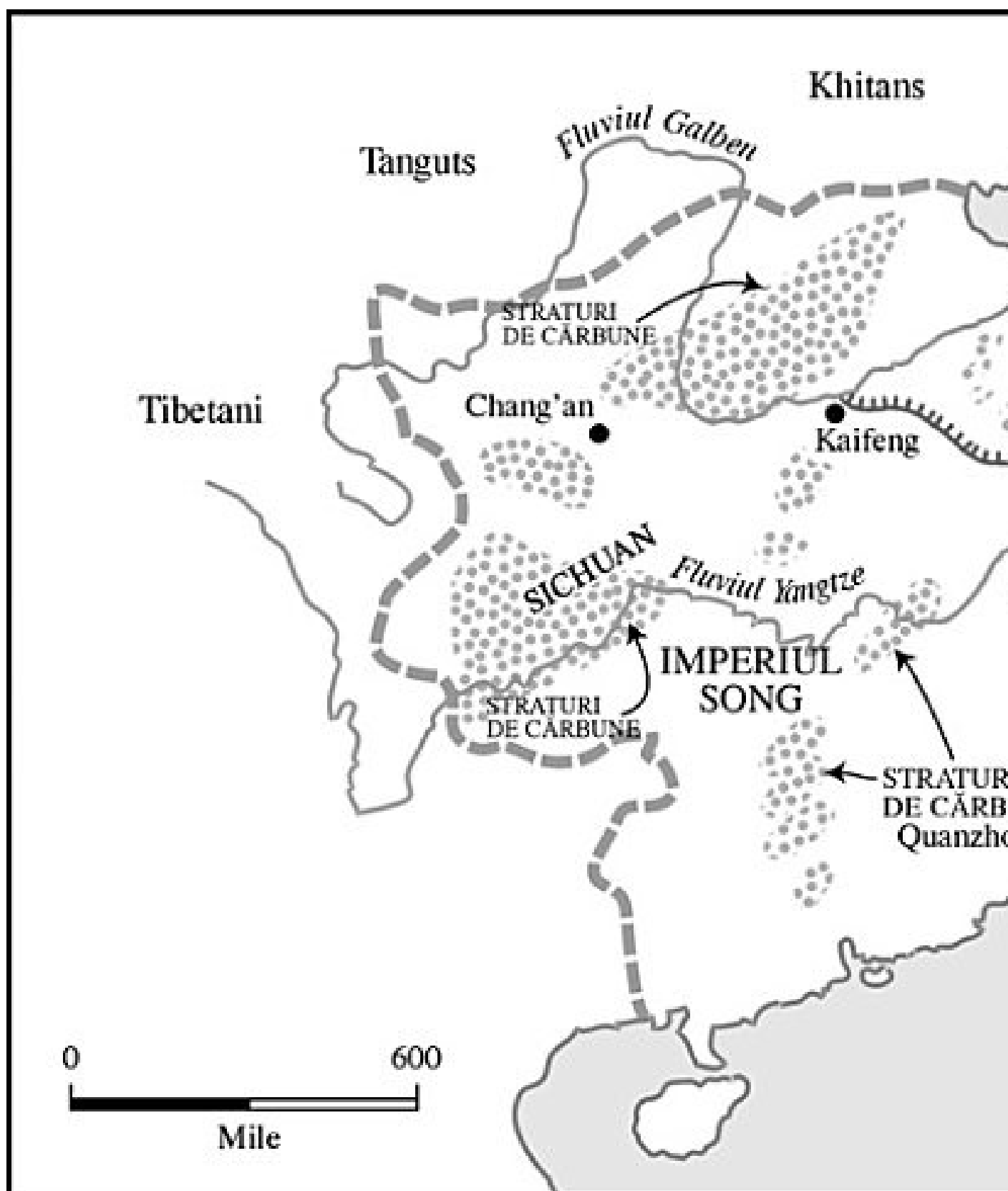

Figura 7.7. *Imperiul antimilitarist: împărțirea Chinei în jurul anului 1000 între statele Song, Khitan și Tangut. Principalele bazine carbonifere ale Chinei sunt redată prin suprafețe punctate*

Până la un punct, această tactică a funcționat și nici tribul Khitan, nici cel Tangut nu au mai invadat centrul estic așa cum s-a întâmplat cu selgiucizii în Occident. Neajunsul a fost că membrii Dinastiei Song, ca și dinastiile anterioare, se ruinau în scurt timp plătind pentru daruri și garnizoane care nu mențineau cu adevărat pacea. În anii 1040 întrețineau o armată de un milion de soldați, cumpărând mii de armuri și milioane de vârfuri de săgeți în fiecare lună – nici pe departe ceea ce intenționase Taizu.

Unii generali au sperat că niște arme-minune ar putea salva China de la un nou conflict cu locuitorii stepelor. Alchimiștii daoști descoperiseră un fel de praf de pușcă în jurul anului 850 (paradoxal, căutând elixirul vieții veșnice); picturi din anul 950 arată oameni stropindu-se cu praf de pușcă arzând, prin tuburi de bambus; iar în 1044 un manual militar descria „un drog de foc”, împachetat în hârtie sau bambus și aruncat cu catapulta. Dar reputația prafului de pușcă îi depășea cu mult performanțele reale și, cu toate că speria caili, nu prea rănea pe nimeni – încă.

În lipsa unor descoperiri tehnologice, armata Dinastiei Song avea nevoie pur și simplu de mai mulți bani. Ajutorul a venit de unde nu se aștepta nimeni. De exemplu, din partea intelectualilor chinezi. După ce revolta condusă de An Lushan a împins țara în haos în 755, mulți cărturari puseseră la îndoială entuziasmul față de tot ce era străin care, după cum considerau ei, nu aduseseră Chinei decât generali turcici și dezorganizare. Mulți nobili deziluzionați începuseră să considere cele cinci secole ce trecuseră de la prăbușirea Dinastiei Han un interludiu barbar care degradase tradițiile chineze. Budismul, spuneau ei, era principalul vinovat dintre toate aceste importuri străine corozive.

În anul 819 nobilul învățat Han Yu i-a trimis împăratului un „Memoriu despre osul lui Buddha” în care își exprima consternarea față de isteria în masă care a izbucnit atunci când o mănăstire a mutat unul dintre (multele) oase despre care se credea că fusese al lui Buddha. „Budismul”, insista Han, „nu este nici mai mult, nici mai puțin decât un cult de barbari”. În trecut, când budismul sedusese China, spunea el,

„funcționarii, neimportanți și needucați, nu erau capabili să înțeleagă întru totul căile vechilor regi și exigențele trecutului și ale prezentului și deci nu au avut înțelepciunea împăratului și nu au putut salva țara de corupție”. Acum instituțiile de învățământ însă erau superioare. Intelectualii învățau să gândească, să picteze și în special să scrie precum cei din vechime, reușind astfel să recâștige virtuțile antice și să salveze națiunea. „Scrierea de proză ar trebui să servească drept vehicul pentru Cale”²⁷, a spus Han, care a creat un nou stil de scriere pentru a reproduce tonul moral și rigiditatea Antichității.

Reacția violentă împotriva budismului a fost controversată, dar convenabilă. Mănăstirile budiste acumulasera bogății enorme și, când împăratul Wuzong a luat măsuri drastice împotriva budismului, în anii 840 – caterisind călugări, închizând mănăstiri, luându-le averile –, s-ar putea să fi fost influențat mai degrabă de presiuni fiscale decât de criticile intelectualilor. Persecuția oficială a făcut ca opinii precum cea a lui Han să fie respectate. Milioane de budiști au rămas credincioși religiei, dar multe alte milioane de chinezi, cuprinși de îndoială cu privire la această religie de import, au fost încurajați de posibilitatea ca răspunsurile la întrebările fundamentale ale lui Buddha – Cine sunt eu cu adevărat? Care este locul meu în univers? – să fie ascunse la vedere în scrierile clasicilor confucianiști.

În rândul nobilimii s-a născut o mișcare „neoconfucianistă” și, pe timp de restriște, cu triburile Khitan și Tangut suflându-le în ceafă, cele mai luminate minți ale imperiului l-au imitat pe Confucius și au început să îi ofere sfaturi împăratului. Uită de reîncarnare și nemurire, au insistat ei; doar „aici și acum” contează și acțiunea înseamnă desăvârșire. „Adevăratul cărturar ar trebui să fie primul care să se gândească la problemele lumii și ultimul care să se bucure de plăcerile ei”²⁸, conchidea unul dintre ei.

Neoconfucienii au transformat studiile clasice într-un program pentru perfecționarea societății. Ei spuneau că aceia care aveau abilitățile filologice și artistice necesare pentru a înțelege cum trebuie cultura clasică puteau folosi virtuțile Antichității pentru a salva lumea modernă.

De exemplu, Ouyang Xiu, care descoperise scrierile lui Han Yu încă din copilărie, a inventat un stil propriu de „proză antică” și a devenit renumit ca poet, istoric și colecționar de obiecte de bronz de 2.000 de ani, apoi a intrat în serviciul împăratului, unde a promovat reforme fiscale și militare.

Zeci de bărbați la fel de talentați s-au oferit să ajute statul, dar cel mai remarcabil a fost Wang Anshi, un anticar de frunte, un prozator excelent și prim-ministru. Numeroși dușmani ai lor Wang (printre care și Ouyang) l-au numit corupt și scârbavnic și, în final, l-au exilat, aducându-l în dizgrație, dar noile lui politici radicale – o combinație de secol XI între programul „New Deal” al lui Roosevelt și politicile economice ale lui Reagan – au produs adevărate transformări. Îmbunătățind colectarea taxelor, Wang a scăzut impozitele, dar a crescut veniturile. A finanțat lucrări publice masive și a stimulat creșterea cu „credite de relansare economică” pentru agricultori și mici negustori. A echilibrat bugetul trecând de la soldați profesioniști, bine plătiți, la oameni cu mai puțină pregătire militară, dar mai ieftini. Atunci când unii administratori conservatori au obiectat, a găsit noi administratori. A făcut economia, geografia și dreptul materii obligatorii pentru examenele de admitere în serviciul administrativ, a înființat noi școli pentru funcționari și a crescut salariile celor ce reușeau să absolutească.

Oricât de extraordinare ar fi fost reușitele neoconfucianismului, ele păleau totuși în comparație cu un al doilea curent de dezvoltare ce evolua concomitent, o explozie economică rivalizând cu cea a Romei antice. Perioada Medievală Caldă a reprezentat o binefacere aproape peste tot în China: sedimentele din lacuri, compoziția chimică a stalagmitelor și documentele sugerează că în nordul semiarid a plouat mai mult, exact ce își doreau agricultorii din această regiune, în timp ce în sudul umed au căzut mai puține precipitații, lucru ce era și aici în favoarea agricultorilor. Populația Chinei a crescut, probabil, la 100 de milioane de locuitori până în anul 1100.

Până în 1100, toate cele 37 de soiuri de orez menționate în secolul al VI-lea în manualul *Metode esențiale ale oamenilor obișnuiți* fuseseră

înlocuite cu soiuri și mai productive, agricultorii reușind să obțină chiar și trei recolte pe an de pe pământurile lor irigate și fertilizate cu gunoi de grajd, alternând orezul cu grâul. O rețea tot mai mare de drumuri – adesea pavate cu piatră în orașe și uneori cu cărămidă chiar și la sate – a facilitat transportul recoltelor către porturi, în timp ce transportul pe apă se îmbunătățea și mai mult. Constructorii chinezi de nave au preluat ce era mai bun de la vasele persane, arabe și cele din sud-estul Asiei, construind jonci care puteau traversa oceanele, cu compartimente etanșe, patru sau chiar șase catarge și echipaje de până la 1.000 de oameni. Costurile de transport au scăzut simțitor, astfel că negustorii s-au organizat pentru comerț la scară largă. Conform unui scriitor din secolul al XII-lea:

Râurile și lacurile sunt legate între ele, astfel încât pe apă poți ajunge oriunde. Atunci când o navă părăsește portul, nu există obstacole în călătoria ei de zece mii de *li* [aproximativ 4.800 de kilometri). În fiecare an oameni obișnuiți folosesc pentru comerț toate cerealele care le prisosesc, peste necesarul de hrană și sămânță. Comercianții mari adună ce au în plus gospodăriile mai mici. Vasele mici devin dependente de cele mai mari și dezvoltă afaceri comune, călătorind înainte și înapoi pentru a obține un profit bun²⁹.

Aproape la fel de important ca și navele erau nevlositorii, intermediari care cumpărau și depozitau încărcături, ofereau împrumuturi și stabileau rutele vaselor. Totuși, toate acestea necesitau bani și, pe măsură ce economia creștea, statul se străduia să bată suficiente monede de bronz. Datorită eforturilor eroice de a găsi noi surse de cupru (și celor mai puțin eroice de a devaloriza monedele cu plumb), numărul de monede a crescut de la 300 de milioane în anul 983 la 1,83 miliarde în 1007, dar cererea depășea în continuare oferta.

Lăcomia și lenea au salvat situația. În secolul al IX-lea, când comerțul cu ceai a început să înflorească și controlul exercitat de stat asupra comerțului a mai slăbit, negustorii din provincia Sichuan au început să își

înființeze filiale în Chang'an, unde puteau schimba monedele primite în schimbul ceaiului pe „bani zburători”, adică bilete de credit. Atunci când se întorceau în Sichuan, comercianții puteau schimba aceste bilete în monede, la sediul companiei. Dat fiind că un buzunar plin cu astfel de bilete valora cât 40 de buzunare pline cu monede de bronz, avantajele erau evidente și curând comercianții au început să folosească bancnotele în loc de monede. Ei inventaseră moneda fiduciară, a cărei valoare ținea mai mult de încredere decât de conținutul de metal. În anul 1024 statul a făcut următorul pas logic, imprimând bancnote, și nu a durat mult până când emitea mai mulți bani de hârtie decât de metal⁹².

Pe măsură ce bancnotele și creditele ajungeau și în mediul rural, ușurând procesul de vânzare-cumpărare, mai mulți țărani au început să cultive ce se preta cel mai bine la terenurile lor și să vândă produsele pe bani, cumpărând apoi ce nu puteau produce ei înșiși. Un călugăr budist a descris mica piață pe care a întâlnit-o într-un sat îndepărtat:

Soarele dimineții nu a răsărit încă deasupra lacului,
Rugii de mure par pentru un moment porți de pin.
Copaci bătrâni umbresc pantele abrupte;
Țipetele maimuțelor sunt purtate de vânt.

Poteca șerpuiește și o vale se deschide,
Cu un sat abia zărit în depărare.
De-a lungul drumului, strigând și râzând,
Vin țăranii unul după altul,
Să se târguiască la piață câteva ceasuri.

Tarabele și prăvăliile sunt nenumărate, ca norii.
Aduc țesături și hârtie – washi –
Sau mână găinușe și purcei de lapte.
Perii și fărâșe sunt îngrămădite peste tot –

⁹² În cei mai mulți ani, Dinastia Song a bătut aproximativ un milion de monede de bronz, plus bancnote evaluate la echivalentul a 1,25 milioane de monede. Bancnotele puteau fi ușor preschimbate înapoi în monede, garantate de o rezervă de 360 de milioane de monede.

Prea multe fleacuri din gospodărie ca să le înșirui pe toate.
Un bătrân îi îndrumă pe toți
Și toată lumea îl ascultă smirnă.
Meticulos și atent, el compară
Ocalele, una câte una,
Și le întoarce încet în mână³⁰.

Piețele urbane erau, bineînțeles, mult mai mari și puteau atrage furnizori de pe jumătate de continent. Comercianții din sud-estul Asiei au legat portul Quanzhou de Insulele Moluce și de bogățiile Oceanului Indian, importurile ajungând în fiecare oraș al imperiului. Pentru a plăti pentru ele, atelierile de familie fabricau mătăsuri, porțelan, lac și hârtie și cele care au avut mai mult succes s-au transformat în fabricuțe. Chiar și sătenii puteau cumpăra produse considerate până atunci de lux, cum ar fi cărțile. Până în anii 1040, milioane de cărți relativ ieftine ieșeau din tiparnițele de lemn și ajungeau chiar și în mâinile celor mai modești cumpărători. Rata de alfabetizare rivaliza probabil cu cea din Roma antică cu un mileniu mai devreme.

Însă cele mai impresionante schimbări dintre toate s-au produs în domeniul textilelor și cărbunelui, exact sferele de activitate care aveau să conducă Marea Britanie la înfăptuirea revoluției industriale în secolul al XVIII-lea. Lucrătorii din domeniu din secolul al XI-lea au inventat o mașină cu pedale de depănat mătasea și în anul 1313 cărturarul Wang Zhen a descris, în *Tratat de agricultură*, o versiune mai mare pentru toarcerea firelor de cânepă, acționată fie cu animale, fie prin puterea apei. Aceasta era, conform spuselor lui Wang, „de câteva ori mai ieftină decât femeile pe care le înlocuia” și era „folosită în toate zonele din nordul Chinei unde se producea cânepă”³¹. Atât de impresionat a fost Wang de această minune, încât și-a întrerupt relatarea tehnică cu un pasaj de poezie:

*Unei torcătoare îi ia multe zile să toarcă 100 de kati,
Dar cu puterea apei aceasta se poate face cu o viteză nemaivăzută!...*

*Are o curea pentru roți mari și mici;
Când se rotește una, și celelalte se rotesc la fel!
Semitorturile trec întregi de pe bobine
Și firul se înfășoară singur pe scul!*⁹³

Comparând planurile pentru o mașină de filat inul din Franța secolului al XVIII-lea cu mașinăria descrisă de Wang în secolul al XIV-lea, istoricul economic Mark Elvin s-a simțit obligat să conchidă că „asemănarea cu mașinăria lui Wang Zhen este atât de izbitoare, încât suspiciunile legate de originea chineză a acesteia... nu pot fi ignorate”. Mașina lui Wang era mai puțin eficientă decât cea franceză, „dar, dacă linia progresului pe care îl reprezenta ar fi fost urmată mai departe, atunci China medievală ar fi avut o adevărată revoluție industrială în producerea textilelor cu peste 400 de ani înaintea Occidentului”, conchide Elvin³².

Nu există statistici referitoare la prețurile și producția de textile din perioada Dinastiei Song, așa că nu prea putem testa această teorie, dar avem informații despre alte domenii. Declarațiile de venit sugerează că producția de fier a crescut de șase ori între anii 800 și 1078, ajungând la aproximativ 125.000 de tone – aproape la fel de mult ca producția întregii Europe la 1700⁹⁴.

Atelierele de fierărie grupându-se în jurul pieței lor principale, orașul Kaifeng, cu cei un milion de locuitori ai săi, unde fierul se folosea (printre altele) la fabricarea numărului mare de arme necesare armatei. Ales drept capitală datorită amplasării sale lângă Marele Canal, Kaifeng era un oraș funcțional. Îi lipseau istoria, bulevardele străjuite de copaci și palatele elegante ale vechilor capitale și nu inspira versuri, dar în secolul al XI-lea a devenit o metropolă aglomerată, haotică și tumultuoasă. În barurile sale gălăgioase se servea vin până în zori⁹⁵, 50 de teatre atrăgeau mii de spectatori fiecare și erau prăvălii până și pe singura

⁹³ 100 de kati sunt echivalente cu aproximativ 60 de kilograme; semitorturile sunt fire răsucite.

⁹⁴ Registrele fiscale din secolul al XI-lea sunt foarte dificil de interpretat și unii istorici cred că această creștere a fost mai mică. Niciunul nu neagă însă că într-adevăr producția a crescut semnificativ și nu contestă consecințele asupra consumului de energie.

⁹⁵ După ce a fost ridicată o interdicție privind viața de noapte, în anul 1063.

arteră mare pentru procesiuni a orașului. Și dincolo de ziduri, topitoriile funcționau zi și noapte, uzine întunecate ale iadului care scuipau flăcări și fum, înghițind zeci de mii de copaci pentru a topi minereurile ca să extragă fierul – atâția copaci, de fapt, încât s-au cumpărat și s-au tăiat munți întregi, ceea ce a dus la creșterea prețului cărbunelui mult peste puterea de cumpărare a oamenilor de rând. Sute de locuitori înghețați ai orașului Kaifeng au fost călcați în picioare în revoltele stârnite de criza combustibilului din 1013.

Kaifeng intra, se pare, într-un impas ecologic. Pur și simplu nu era destul lemn în nordul Chinei care să hrănească și să încălzească un milion de oameni, alimentând totodată topitoriile pentru a produce mii de tone de fier. Rămâneau doar două opțiuni: oamenii și/sau industriile își puteau schimba locul sau se inova și se găsea o nouă sursă de combustibil.

Homo sapiens reușise întotdeauna să supraviețuiască exploatând plante și animale pentru hrană, îmbrăcăminte, combustibil și adăpost. De-a lungul timpului oamenii deveniseră niște paraziți mult mai eficienți; de exemplu, supușii Imperiului Roman și ai Dinastiei Han, în primele secole ale erei noastre, consumau de șapte sau de opt ori mai multă energie pe cap de locuitor decât strămoșii lor din Era Glaciară, cu 14.000 de ani mai devreme⁹⁶. Ei învățaseră, de asemenea, să folosească forța vântului și a valurilor pentru a naviga, depășind ceea ce puteau face pentru ele plantele și animalele, și puterea apei pentru a acționa morile. Cu toate acestea, locuitorii orașului Kaifeng care se revoltau în anul 1013 trăiau tot pe spinarea altor organisme, plasându-se nu cu mult mai sus pe scara energiei față de vânătorii-culegători din Epoca de Piatră.

Câteva decenii mai târziu acest lucru începuse să se schimbe, transformându-i pe producătorii de fier din Kaifeng în adevărați revoluționari. Cu o mie de ani mai devreme, pe vremea Dinastiei Han, unii chinezi cochetaseră cu cărbunele și gazul, dar aceste surse de

⁹⁶ Cantitatea de energie extrasă pe cap de locuitor a crescut în Orient de la aproximativ 4.000 kcal/persoană/zi (pentru toate utilizările), în medie, în jurul anului 14000 î.Hr. (4,29 puncte ale indicelui dezvoltării sociale) la 27.000 de kilocalorii în anul 1 d.Hr. (29,35 puncte). În Occident aceasta a crescut de la aproximativ același nivel în 14000 î.Hr. la 31.000 (33,7 puncte) în anul 1 d.Hr.

energie se dovediseră a avea puține aplicații evidente. Abia acum, mânați de concurența pentru combustibil dintre uriașele topitorii și vetrele oamenilor, industriașii au închis ușa în urma vechii lumi a combustibililor organici și au deschis porțile larg noii lumi a combustibililor fosili. Kaifeng se afla în apropierea celor mai mari două zăcămintele de cărbune din China (figura 7.7), la care se putea ajunge ușor pe Fluviul Galben, așa că nu a fost nevoie de geniu – doar de lăcomie, disperare, încercare și eroare – pentru a pune la punct un plan de utilizare a cărbunelui pentru a topi minereul de fier, în locul lemnului. Era nevoie și de bani și mână de lucru pentru a găsi, a extrage și a transporta cărbunele, ceea ce probabil explică de ce afaceriștii (care aveau resurse), și nu gospodarii (care nu aveau) au deschis calea.

Un poem scris în jurul anului 1080 ne dă o idee despre această transformare. Prima strofă descrie o femeie, atât de disperată să facă rost de combustibil, încât își vinde trupul pentru lemne de foc; a doua vorbește despre o mină de cărbune care vine în ajutor; a treia, despre un mare cuptor de topit; a patra descrie ușurarea pe care o simt oamenii acum pentru că pot prelucra fierul pentru săbii, dar pădurile vor supraviețui.

Nu ați văzut-o,

larna trecută, când călătorii erau opriți de ploaie și omăt

Și vântul împrăștia oasele locuitorilor orașelor?

Cu jumătate de legătură de lemne de foc, „lepădându-și așternutul în zori”⁹⁷,

La amurg ea bătea la poartă, dar nimeni nu a vrut ce vindea ea.

Cine ar fi crezut că acei munți ascundeau o comoară,

Stând în grămezi de negre giuvaiere, zece mii de căruțe de cărbune.

Aducând favoruri și binecuvântare, necunoscută însă de nimeni.

Explozia puturoasă – *zhenzhen*⁹⁸ – se împrăștie;

⁹⁷ Eufemism pentru prostituție.

Odată începută, [producția] curge fără limite.
Zece mii de oameni muncesc, o mie supraveghează.
Minereul zvârlit în lichidul tulburat devine și mai strălucitor,
Revărsare de jad topit și aur, potența-i viguroasă.

În Munții din Sud, păduri de castani respiră ușurate;
În Munții din Nord, nu mai e nevoie să bați minereul tare.
Îți vor turna o sabie de o mie de ori mai pură,
Pentru a-ți face dușmanul cât o balenă mii de bucăți³³.

Cărbunele și fierul au prins elan deodată. O topitorie de la Qicunzhen, despre care avem documente, avea trei mii de angajați care aruncau în cuptoare 35.000 de tone de minereu și 42.000 de tone de cărbune în fiecare an, scoțând 14.000 de tone de fontă. Până în anul 1050 se exploata atât de mult cărbune încât era folosit și în gospodării, iar atunci când guvernul a revizuit sistemul de ajutoare pentru săraci, în anul 1098, cărbunele a fost singurul combustibil menționat de autorități. 20 de noi piețe de cărbune s-au deschis în Kaifeng între anii 1102 și 1106.

Până în acel moment gradul de dezvoltare socială a Orientului crescuse până la nivelul atins de Roma antică un mileniu mai devreme. Occidentul, împărțit între un centru musulman și o periferie creștină, rămăsese acum mult în urmă, urmând să atingă un nivel de dezvoltare similar abia în secolul al XVIII-lea, în ajunul revoluției industriale din Marea Britanie. Toate indiciile păreau să arate că de fapt o revoluție industrială chineză se urzea între zidurile negre de funingine ale orașului Kaifeng, transformând avantajul Orientului în supremație în ceea ce privește dezvoltarea socială. Istoria părea să urmeze mai degrabă calea care l-ar fi dus pe Albert la Beijing, și nu pe Looty la Balmoral.

⁹⁸ Cuvânt care, în opinia poetului, imită sunetul foalelor.

Trei lucruri importante

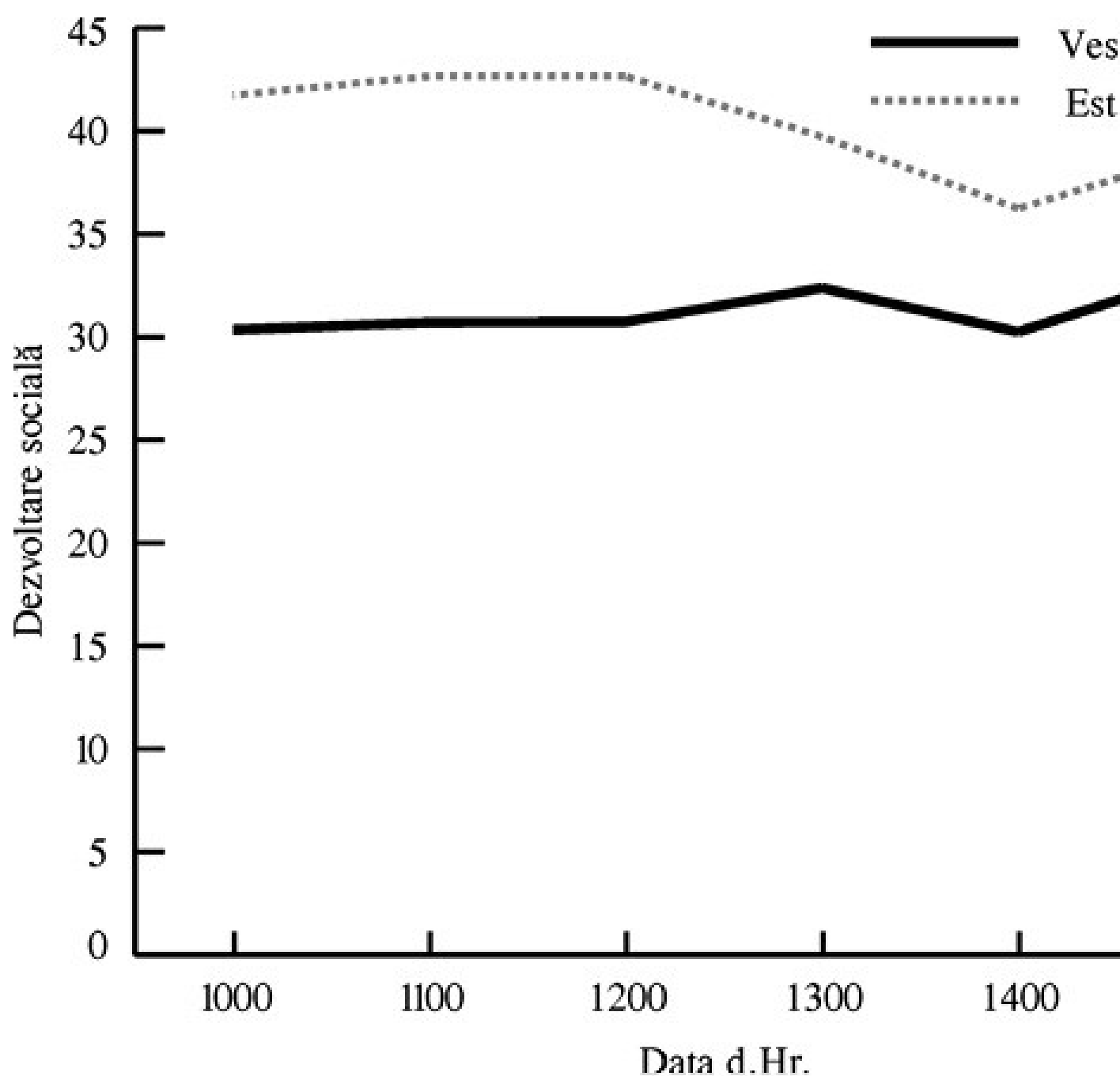
Marco Polo a fost complet fascinat de China. Avea cele mai impresionante palate din lume, iar conducătorii chinezi erau cei mai bogați. Pe râurile de aici pluteau mai multe vase decât pe toate apele lumii creștine la un loc, transportând mai multe alimente în orașe decât și-ar fi putut imagina europenii că poate mânca cineva. Și ce mâncăruri! Atât de ciudate, încât europenilor nu le venea să creadă. Fecioarele chineze excelau în modestie și bună-cuviință; soțiile chineze erau de-a dreptul angelice; iar străinii care se bucurau de ospitalitatea curtezanelor din Hangzhou nu le uitau niciodată. Cel mai surprinzător dintre toate era însă comerțul din China. „Vă pot spune cu toată sinceritatea că afacerile... se fac la o scară atât de uimitoare, încât nu îți vine să crezi că este adevărat până nu vezi cu propriii ochi”¹, spunea Marco.

Acest lucru era, după cum s-a dovedit, o problemă. Atunci când Marco Polo s-a întors în Veneția, în 1295, mulți dintre cei cărora le-a istorisit aventurile sale nu l-au crezut⁹⁹. Dar, în ciuda unor evidente exagerări, precum perele care cântăreau patru kilograme, povestirea lui Marco este destul de asemănătoare cu ce putem vedea în figura 8.1. Atunci când el a ajuns în China, gradul de dezvoltare socială al țării era mult peste cel din Occident.

Existau totuși trei lucruri importante pe care Marco nu le știa în timp ce se minuna de splendoarea Orientului. În primul rând, avantajul său era în scădere, de la aproximativ 12 puncte în indicele dezvoltării sociale în anul 1100 la mai puțin de șase puncte în 1500. În al doilea rând, scenariul anticipat la finalul capitolului 7 – că proprietarii de topitorii și fabricuțe din Orient aveau să inițieze o revoluție industrială, dezlănțuind puterea combustibililor fosili – nu se materializase. Marco a admirat „piatra neagră” care ardea în vetrele chinezilor, dar a admirat la fel de mult și peștele gras și porțelanul transparent din China. Teritoriile descrise de el, cu toate minunățiile lor, reprezentau totuși o economie

⁹⁹ Chiar și astăzi, câțiva istorici încă se întreabă dacă Marco a ajuns într-adevăr în China.

tradițională. Iar în al treilea rând, simpla prezență a lui Marco era acolo un semn ce prevestea inevitabilul. Europeanii erau pe val. În 1492 alt italian, Cristofor Columb, avea să debarce în Americi, chiar dacă a rămas convins până la moarte că ajunsese în China, iar în 1513 vărul lui Columb, Rafael Perestrello, avea să corecteze confuzia familiei devenind primul european care a navigat într-adevăr până în China.

*Figura 8.1. O diferență tot mai mică într-o lume tot mai mică:
schimburile comerciale, călătoriile și vremurile tulburi aduc Estul și
Vestul din nou împreună*

De la debarcarea lui Columb aveau să mai treacă trei secole până ce Vestul avea să-și recâștige avansul față de Est în privința dezvoltării sociale. Lunga perioadă prezentată în acest capitol nu a constituit sfârșitul supremației estice. Nu a fost nici măcar începutul sfârșitului. Dar a fost, fără îndoială, sfârșitul începutului.

Rasa lui Satan

Kaifeng, 9 ianuarie 1127. Zidurile cetății se cutremurau sub izbiturile berbecilor și exploziile ghiulelelor. Nimeni nu putea vedea cu adevărat ce se petrecea în furtuna de zăpadă, dar apărătorii chinezi de pe metereze lansau săgeți mari de fier din arbaletele lor uriașe și împrăștiu praf de pușcă aprins în întuneric, sperând să nimerească tunurile de asediu care se apropiau scârțâind. Trei mii de soldați ai Imperiului Jurchen, cea mai nouă amenințare la granițele de nord ale Chinei, fuseseră uciși în primul atac asupra zidurilor cetății – unii arși de vii, alții zdrobiți de pietre, alții străpunși de săgeți –, dar atacatorii și-au adunat morții și s-au regrupat. Erau căliți în luptă.

Înăuntru, dincolo de ziduri, nu căzuseră mai mult de o sută de oameni, dar chiar și acest număr i-a speriat pe apărători. Ofițerii băteau în retragere și zvonurile se răspândeau și curând, ascunse de zăpadă, turnurile de asediu au revenit, șuierul mortal al săgeților s-a dezlănțuit. Nu știm exact cum s-a stârnit panica, dar dintr-odată zeci de mii de oameni au fugit de pe parapete, disperați să se salveze. Inamicul era înăuntru, jefuind, incendiind, violând și ucigând. Multe dintre femeile de la palat s-au înecat de teama a ceea ce ar fi urmat, dar împăratul a așteptat să fie capturat.

Căderea orașului Kaifeng a fost o rană autoprovocată. În ciuda avântului economic din secolul al XI-lea, războiul nesfârșit purtat de Dinastia Song împotriva tribului Khitan la frontiera de nord a reprezentat

o risipă constantă de bani, iar împărații încercau mereu să găsească noi și noi resurse financiare. În consecință, atunci când, în anul 1115, „sălbaticii jurcheni” din Manciuria s-au oferit să ajute în lupta împotriva khitanilor, împăratul Huizong a acceptat bucuros (figura 8.2). Ar fi trebuit să îl neliniștească faptul că acești jurcheni se transformaseră în doar 20 de ani din niște agricultori înapoiați în niște luptători călare feroce, dar se pare că nu a fost cazul. Huizong era un pasionat de muzică, cu veleități de pictor și un caligraf de geniu, dar nu era un adevărat om de stat, iar sfetnicii lui preferau să facă politică de birou mai degrabă decât să dea piept cu realitatea dură. Oferindu-le susținere jurchenilor, Huizong a creat un monstru care i-a devorat mai întâi pe cei din tribul Khitan și apoi chiar pe Huizong. I-ar fi înghițit și pe ultimii supraviețuitori disperați de la curtea Dinastiei Song dacă aceștia nu și-ar fi găsit scăparea fugind cu navele. Abia în anul 1141 s-a stabilit o frontieră între jurcheni, care stăpâneau acum partea de nord a Chinei, și statul Song, mult redus, cu capitala la Hangzhou¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Istoricii împart de obicei perioada Song în etapa Song de Nord (960-1127), când dinastia conducea mare parte din China, având capitala la Kaifeng, și faza Song de Sud (1127-1279), când aceasta conducea doar sudul Chinei, iar capitala s-a mutat la Hangzhou.

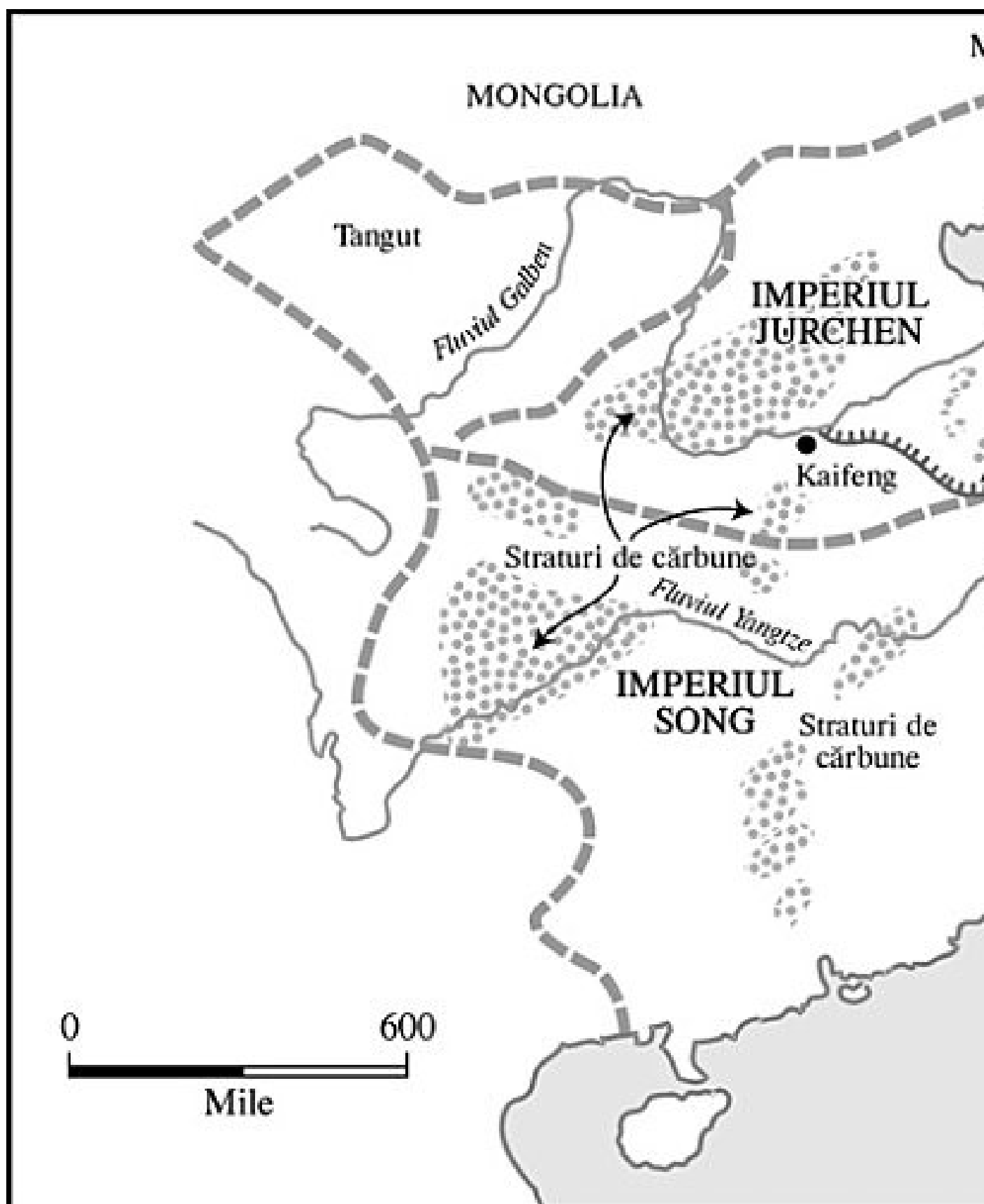

Figura 8.2. Crearea unui monstru: Imperiile Jurchen și Song în anul 1141.
Zonele punctate reprezintă principalele bazine carbonifere ale Chinei

Distrugerea orașului Kaifeng și întreruperea ulterioară a comerțului între nord și sud au însemnat o stagnare a dezvoltării sociale în secolul al XII-lea. Însă, deși a stagnat, dezvoltarea nu s-a prăbușit; Kaifengul și-a revenit relativ repede după atac, devenind chiar, la un moment dat, capitala noului Imperiu Jurchen, în timp ce Hangzhou s-a dezvoltat devenind metropola care l-a impresionat atât de mult pe Marco Polo. Bazinele carbonifere din sudul Chinei nu erau la fel de bogate precum cele din nord, dar nu erau deloc de lepădat și industriașii din secolul al XII-lea au învățat cum să folosească și cărbune mai murdar și mai ieftin pentru a produce fier și chiar cum să extragă cupru din produsele secundare poluate ale prelucrării fierului. Comerțul, bancnotele, combustibilii fosili și producerea de bunuri de larg consum au continuat să se dezvolte și în anul 1200 o creștere industrială în China încă părea la fel de posibilă precum fusese cu un secol mai devreme.

Cel care a schimbat toate acestea a fost un tânăr din stepă, numit Temugin. Născut în înghețata Mongolie în anul 1162, Temugin provenea dintr-o familie cât se poate de destrămată. Tatăl lui, Yesugei, o răpise pe mama lui Temugin, Hoelun, de la mirele ei, a lăsat-o însărcinată și și-a numit copilul după un bărbat pe care îl ucisese. Părinții lui Temugin erau atât de reci, încât odată, când își mutau tabăra, l-au uitat pe copil acolo, întorcându-se abia după un an pentru a-l căuta. După ce l-au căsătorit pe Temugin, la vârsta de 8 ani, Yesugei a fost ucis (probabil nu înainte de vreme), apoi membrii tribului au alungat-o pe Heolun, i-au furat animalele și au lăsat-o să moară de foame. Temugin s-a întors acasă și și-a ajutat mama să supraviețuiască vânând șobolani. Și-a ucis și fratele vitreg mai mare, ce, conform legilor tribului, avea dreptul să se căsătorească cu Heolun. Temugin a fost apoi vândut ca sclav, iar până să se elibereze, logodnica lui fusese răpită și probabil purta deja în pânțece copilul altui bărbat. Temugin i-a ucis pe răpitorii ei și a luat-o înapoi.

Temugin era un om dur, dar, dacă nu ar fi fost așa, mongolii nu i-ar fi dat titlul de Ginghis-Han¹⁰¹ – „Conducător neînfricat” – și nu ar fi devenit

¹⁰¹ Istoricii îl numesc uneori Chingis-Han. Această variantă este mai aproape de pronunția mongolă decât Ginghis, numele folosit de istoricii persani, dar Ginghis a devenit

cel mai mare cuceritor din istoria lumii. Nu este nevoie să fii psihoterapeut pentru a înțelege că drumul său spre putere (inclusiv vânarea și uciderea fratelui său de sânge Jamuka¹⁰², transformarea tradițiilor războinice mongole ignorând legăturile de rudenie și luptele nesfârșite împotriva fiilor lui scandalagii și bețivi) s-a datorat într-o anumită măsură și experiențelor sale familiale din copilărie.

Dintr-un anumit punct de vedere, în două mii de ani lucrurile nu se schimbaseră prea mult în stepe. Ca multe căpetenii înaintea lui, Gînghis-Han era mînat, pe de-o parte, de frică (de China) și, pe de alta, de lăcomie (pentru bogățiile ei). Aceste motive l-au făcut să atace regatul jurchen din nordul Chinei și să folosească prada obținută pentru a-i convinge și pe alți șefi de trib mongoli să îl urmeze. În alte sensuri, se schimbaseră totuși foarte multe lucruri și nici chiar hanul nu putea fi deasupra zicalei: niciun om nu calcă în același pârâu de două ori. Timp de jumătate de mileniu chinezii, musulmanii și creștinii pătrunseseră cu orașele, sistemele de irigații și plugurile lor în stepe. Agricultorii luau pămîntul nomazilor, în timp ce aceștia învățau despre armele și tradițiile agricultorilor.

Nomazii, după cum s-a văzut, erau avantajați. Încă o dată avantajele înapoierii au intrat în joc și Gînghis-Han – cel mai strălucit dintre toate căpeteniile nomade – a învățat să integreze ingineri de la orașe în armatele sale călare atît de bine, încât putea ataca orice fortificație la fel de ușor precum putea învinge orice armată. Pînă la moartea sa, în 1227, și-a croit drum de la Pacific pînă la Volga (figura 8.3), jefuind și doborînd obstacolele „la fel de ușor cum ștergi un rînd de pe hîrtie”, după cum spune un martor persan. După trecerea mongolilor, „locuințele rămîneau în seama bufnițelor și a corbilor; în aceste locuri țipetele strigilor răsună în nopte și în aceste încăperi se aud doar vînturile gemînd”².

denumirea convențională.

¹⁰² Legenda spune totuși că acest lucru s-a întîmplat doar după ce Jamuka îl trădase pe Temugin și, fiind prins, îi ceruse acestuia să îl ucidă.

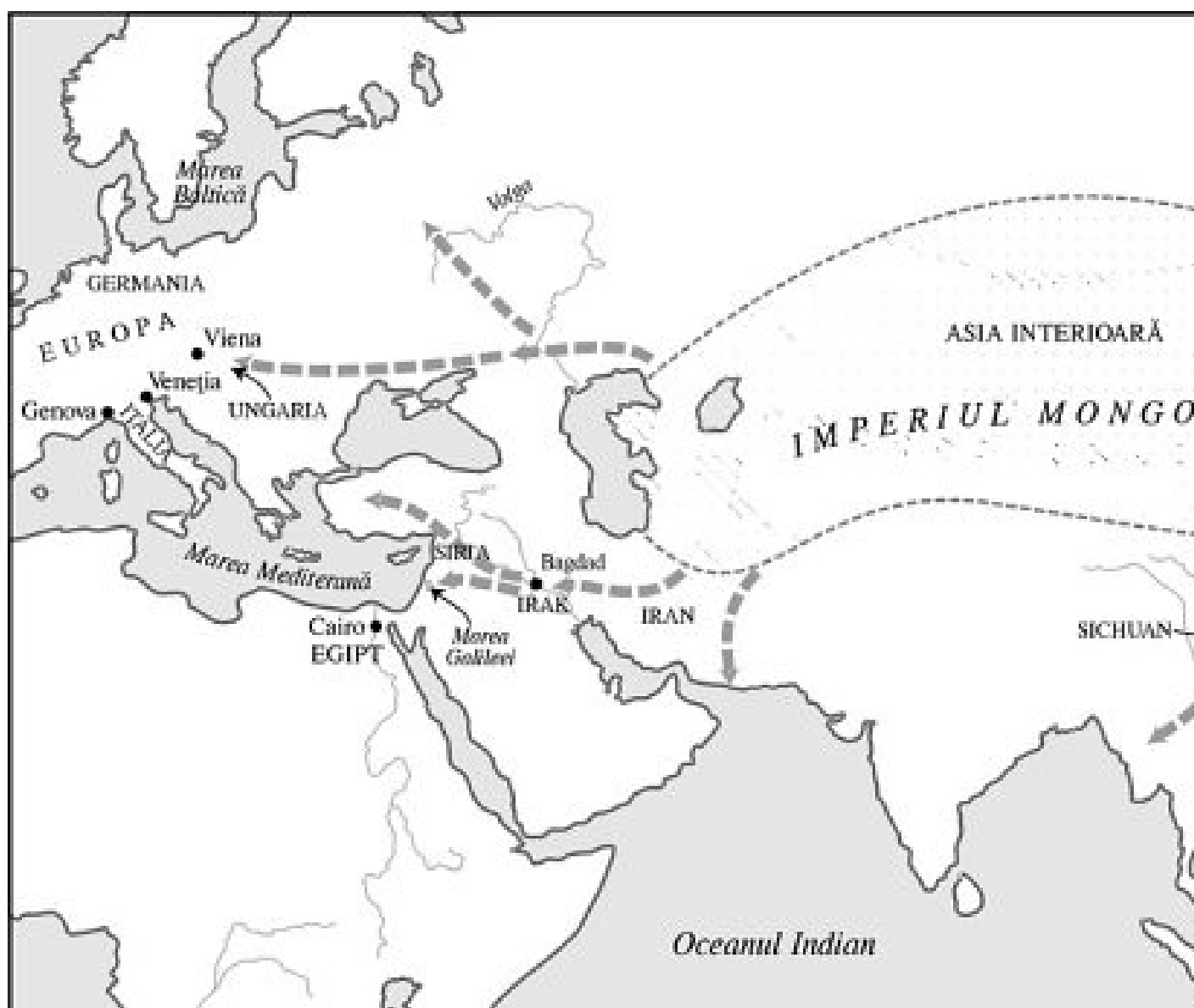

Figura 8.3. Unde au ajuns nomazii: granițele Imperiului Mongol la moartea lui Genghis-Han, în 1227, și (liniile punctate mai groase) războaiele duse de fiii și nepoții lui de atunci și până în 1294

Genghis-Han nu avea nevoie de vreun indice al dezvoltării sociale care să îi spună că paradisul jefuitorilor era China. Din câte ne putem da seama, el a intenționat să fure totul, să îi alunge pe țărani de pe pământurile lor și să transforme întreaga Chină de Nord în pășuni pentru călușii lui de stepă. În anul 1215 el a distrus mai mult de 90 de orașe, lăsând Beijingul să ardă o lună întreagă. Însă, după moartea sa, în 1227, niște consilieri (chinezi) mai înțelepți s-au impus, insistând că ar fi fost mai avantajos ca țăranii să fie lăsați în pace, dar să li se ia biruri.

Șansa de a testa noua politică nu s-a lăsat așteptată. Netulburat de faptul că alianța încheiată de Huizong cu jurchenii împotriva khitanilor dusesese la distrugerea orașului Kaifeng și răpirea împăratului, un nou conducător din Dinastia Song a propus o alianță similară cu mongolii împotriva jurchenilor, în anul 1234. Rezultatul a fost și mai dezastruos: mongolii au înghițit Imperiul Jurchen și au adus armatele chineze în pragul colapsului.

Doar ciudățeniile politicii mongole au salvat Imperiul Song de la dispariție în anii 1230. Atunci când Ginghis-Han a murit, în 1227, fiul lui, Ogodai, devenise Mare Han, dar nepoții lui Ginghis-Han începuseră imediat să uneltească pentru a stabili cine avea să îi urmeze la conducere lui Ogodai. Unii dintre ei, îngrijorați că Ogodai ar dobândi prea multă putere dacă ar cuceri China și l-ar susține pe fiul său în lupta pentru succesiune, i-au constrâns pe șefii triburilor mongole mai mici să îi susțină într-un raid masiv asupra vestului îndepărtat. În anul 1237 planul le-a reușit și hoardele mongole au pornit spre vest.

Europeenii pur și simplu nu au știut ce i-a lovit. Pentru Matthew Paris, un cronicar englez, invadatorii erau un mister total. „Niciodată nu a existat cale de acces către ei și nici ei nu s-au mai arătat până acum, ca să le putem cunoaște obiceiurile și felul de a fi în schimburile cu alți oameni”, spunea el. Interpretând greșit numele „tătari” (unul dintre termenii folosiți pentru mongoli) ca o referință la Tartar, vechea denumire grecească a iadului, Matthew s-a întrebat dacă nu cumva erau „o imensă hoardă a detestabilei rase a lui Satan”. Sau poate, specula el, erau triburile pierdute ale lui Israel, care se întorceau în sfârșit acasă. În ciuda faptului că și-a dat seama că mongolii nu vorbeau ebraica și păreau să nu cunoască legea lui Moise, Matthew a decis că aceasta trebuie să fie explicația: întrucât ei se rătăciseră înainte ca Moise să primească Cele zece Porunci, aceștia erau evrei care:

...credeau în zei ciudați și aveau obiceiuri necunoscute, așa încât acum, prin răzbunarea lui Dumnezeu, ei erau necunoscuți tuturor

celorlalte nații, iar inima și limba lor erau amestecate, viața schimbându-li-se în cea a bestiiilor crude și iraționale³.

Unii creștini au ajuns la concluzia că, pentru a se apăra împotriva triburilor pierdute ale lui Israel, trebuiau să îi masacreze pe evreii din zonă, dar, după cum era de așteptat, această acțiune nu prea a dus la niciun rezultat. Mongolii i-au copleșit pe cavalerii Germaniei și Ungariei și au ajuns până la Viena. Dar atunci – la fel de brusc precum abandonaseră China – au plecat, întorcându-se în Asia Centrală cu tot cu prizonierii lor. Singurul scop al raidului european fusese de a influența succesiunea în hanat, așa încât la moartea lui Ogodai, pe 11 decembrie 1241, Europa nu a mai prezentat interes pentru mongoli.

Când mongolii și-au întors din nou privirile către vest, au ales în mod înțelept o țintă mai bogată, centrul musulman. Le-a luat doar două săptămâni să distrugă zidurile Bagdadului în 1258. L-au lăsat pe ultimul dintre califi fără hrană și apă timp de trei zile, apoi l-au aruncat pe o grămadă de aur și i-au poruncit să o mănânce. Când a refuzat, el și moștenitorii lui au fost înfășurați în covoare și călcați în picioare¹⁰³.

O armată egipteană a reușit într-un final să îi oprească pe mongoli pe țărmurile Mării Galileei în anul 1260, dar la momentul acela asediul mongolilor pecetluse două secole de declin economic în vechile teritorii musulmane din Iran, Irak și Siria. Cel mai mare impact al mongolilor asupra Vestului l-a avut însă ceea ce ei *nu* au făcut. Pentru că ei nu au distrus Cairo, acesta a rămas cel mai mare și mai bogat oraș și pentru că nu au invadat Europa Occidentală, Veneția și Genova au rămas cele mai importante centre comerciale din Occident. Dezvoltarea a stagnat în vechiul centru musulman, dar a continuat în Egipt și Italia și în anii 1270, când Marco Polo și-a început călătoria spre China, centrul Vestului se deplasase în mod hotărâtor în zonele mediteraneene pe care mongolii le cruțaseră.

Mongolii au încetat definitiv războaiele din Vest atunci când alt han a murit, iar succesorul acestuia, Kubilai, imortalizat de poetul englez

¹⁰³ Pentru mongoli acesta era un mod onorabil de a muri pentru că nu exista vărsare de sânge.

Coleridge în narcotica sa viziune despre palatul acestuia de la Xanadu¹⁰⁴ („Domul însorit!/ Peșterile de cleștar”⁴), s-a hotărât în cele din urmă să pună capăt o dată pentru totdeauna Chinei. Acesta a fost cel mai dificil război purtat vreodată de mongoli, și cel mai distructiv. A fost nevoie de cinci ani de asediu al mării fortărețe Xiangyang pentru a zdrobi rezistența chinezilor și în anul 1279, când Kubilai l-a alungat pe ultimul împărat din Dinastia Song către mare, infrastructura complexă ce adusese China în pragul revoluției industriale se dezmembra. Dezvoltarea socială a Estului a intrat în cădere liberă.

Calamitățile naturale au contribuit și ele în mod sigur la acest declin. Abia refăcut după ce fusese prădat de jurcheni, adevăratul declin al orașului Kaifeng a început în anul 1194, atunci când Fluviul Galben a rupt digurile și a distrus canalele care alimentau orașul, pe care se transportau cărbune și produse. Dar nu era prima dată când Fluviul Galben producea inundații; de data aceasta distrugerile provocate de mongoli și-au spus cuvântul, mărinind impactul calamităților naturale. În anii 1230 foametea și epidemiile au urmat invaziei mongole, ucigând un milion de oameni în zona Kaifengului și poate și mai mulți în Sichuan, în anii 1270 numărul victimelor fiind chiar mai mare. Per ansamblu, cei patru cavaleri ai Apocalipsei care au dat târcoale Chinei în secolul al XIII-lea – migrațiile, colapsul statului, foametea și bolile – au redus populația cu aproximativ un sfert. În anul 1290, în ciuda admirației exprimate de Marco Polo, China ratase ocazia unei revoluții industriale. De fapt, decalajul dintre Est și Vest începea să dispară.

Arme, microbi și fontă

Fiecare declin anterior al dezvoltării sociale din Est, începând cu secolul I și până în secolul al IV-lea d.Hr., fusese parte a unui paradox care afecta întregul spațiu eurasiatic. Creșterea bruscă a gradului de dezvoltare din primul mileniu î.Hr. a micșorat efectiv distanța dintre centre, o mână de călători, comercianți și năvălitori creând zone de contact care se

¹⁰⁴ Numele rămas faimos este de fapt o denaturare a numelui chinez al orașului, transcris în mod normal ca Shangdu. Se fac săpături în prezent în situl palatului hanului Kubilai.

suprapuneau între stepe și Oceanul Indian. Aceste schimburi în cadrul Lumii Vechi au fost consecință a tendinței crescătoare a dezvoltării, dar au generat și forțele care urmau să submineze dezvoltarea, iar atunci când centrul vestic nu a reușit să treacă de pragul de 43 de puncte, cavalerii Apocalipsei au tras în jos ambele centre.

Până în secolul al IX-lea Estul își revenise suficient din punctul de vedere al dezvoltării pentru a da startul unui al doilea val de schimburi în cadrul Lumii Vechi. Negustori, misionari și migranți au traversat din nou stepele și Oceanul Indian, formând încă o dată zone de contact care se suprapuneau (figura 8.4). Pe când Gînghis-Han era un băiețandru, comercianții transportau deja dincolo de Oceanul Indian nu doar bunuri de lux precum mirodenii și mătase, ci și alimente în cantități care ar fi stîrnit chiar și invidia romanilor, iar orașele comerciale cosmopolite înfloreau, de la Hormuz, în Golful Persic, și până la Majapahit, în Marea Java.

Figura 8.4. Al doilea val de schimburi în Lumea Veche: opt zone intersectate de comerț și călătorii de-a lungul cărora s-au propagat progresul și dezastrul de la un capăt la celălalt al Eurasiei

Cucerirea stepelor de către mongoli a însemnat stabilitate pentru o a doua arteră Est-Vest și se spune că hanul Ogodai, dornic să transforme noua capitală pe care o construisese la Karakorum într-o metropolă imperială demnă de laudă, i-a ademenit pe negustori acolo plătindu-le 10% peste prețul pe care aceștia îl cereau pentru produsele lor. Cărturarul persan Rashid ad-Din scria că „în fiecare zi, după ce lua masa, se așeza pe un scaun în afara curții, unde se găseau toate mărfurile lumii, în grămezi mari”⁵.

Nu doar negustori, ci și unii clerici au venit aici, atrași de atitudinile relaxate ale mongolilor față de religie. „Așa cum Dumnezeu a dat omului degete diferite la mână, tot așa El i-a dat și tradiții diferite”⁶, i-ar fi spus succesorul lui Ogodai unui creștin. În anul 1254, curios cu privire la aceste tradiții, hanul a hotărât să organizeze o dezbatere publică între budiști, musulmani și creștini. Acest lucru nu s-ar fi putut întâmpla decât în Karakorum.

O mulțime mare s-a strâns să îi privească pe acei învățați, dar experimentul nu a avut succes. Conform tradițiilor mongole, între rundele de discuții participanților la dezbatere li se servea lapte de iapă fermentat și, pe măsură ce ziua trecea, argumentele lor își pierdeau claritatea. Abilitățile lor dialectice fiind îngreunate de alcool, creștinii au început să cânte imnuri de slavă. Musulmanii au răspuns incantând versete din Coran, iar budiștii s-au retras în meditație. În cele din urmă, prea beți pentru a continua, creștinii și musulmanii le-au urmat și ei exemplul.

În ciuda eșecului acestui dialog interreligios, occidentalii au continuat să vină. Negustori musulmani transportau bunuri din Orient la Caffa, în Crimeea, vânzându-le aici unor italieni, care, la rândul lor, nu s-au mulțumit să le vândă europenilor din nord (mătasea chinezească a apărut prima dată în piețele franceze în anul 1257), au vrut să ajungă la sursele produselor. Unchii lui Marco Polo au plecat din Caffa în anul 1260 și nu s-au oprit până nu au ajuns la Beijing, apoi au făcut o a doua călătorie, însoțiți de tânărul Marco, în 1274. Au urmat misionarii și, în anul 1305, un călugăr creștin care tocmai ajunsese la Beijing a putut să

spună că drumul prin stepă era mai rapid și mai sigur decât călătoria pe mare.

Primul val de schimburi în interiorul Lumii Vechi unise cu câteva fire subțiri cele două extremități ale Eurasiei, însă al doilea a creat o adevărată rețea, destui oameni călătorind de-a lungul ei încât să transforme secolele de după anul 1100 în prima epocă adevărată a transferurilor tehnologice. Aceasta a funcționat aproape în totalitate în favoarea Vestului înapoiat. Ceva atât de evident precum roaba, inventată în China în jurul primului secol d.Hr., a ajuns în Europa abia în preajma anului 1250, iar hamurile cu jug pentru cai, utilizate în China încă din secolul al V-lea d.Hr., tot cam în aceeași perioadă.

Dar de departe cel mai important transfer tehnologic l-au reprezentat uneltele ieftine din fontă. Acestea au apărut în China în secolul al VI-lea î.Hr. și erau un lucru obișnuit în secolul I î.Hr. Arabii au aflat despre fontă în secolul al XI-lea d.Hr., dar europenii abia în anul 1380. Dacă ați încercat vreodată să munciți pământul fără sape și lopeți din fier, veți înțelege ce a însemnat această noutate. Pe când eram masterand și lucram la un șantier arheologic din Grecia, cheia de la magazia noastră s-a pierdut, așa că am fost nevoiți să începem să săpăm fără colecția noastră de unelte din fier. Solul pare incredibil de tare și de greu atunci când îl abordezi cu tehnicile folosite de europeni înainte de 1380. Pot să garantez că acest al doilea tur de schimburi în cadrul Lumii Vechi a revoluționat Vestul.

Același impact l-a avut și tehnologia informației. Artizanii chinezi au făcut prima dată hârtie din coajă de dud în anul 105 d.Hr., iar în 700 hârtia din pastă de lemn devenise un bun de larg consum. Arabii au aflat de hârtie în jurul anului 705 (se zice că acest lucru s-a întâmplat prin capturarea unor fabricanți chinezi de hârtie din Asia Centrală), dar italienii au început să o cumpere de la ei abia după 1150, fabricându-și propria hârtie în anul 1276. La momentul respectiv editorii chinezi utilizau deja de cinci secole plăci de lemn gravate pentru a tipări cărți pe hârtie și foloseau literele mobile de două secole; europenii doar au împrumutat sau au reinventat plăcile de lemn abia în jurul anului 1375,

iar în 1430 literele mobile. Inovațiile aduse de chinezi și indieni în domeniul navigației, la nivel de velatură și schimbarea direcției de mers, au ajuns la rândul lor în Vest prin intermediul arabilor, care le-au adus în bazinul Mediteranei la finalul secolului al XII-lea.

Laolaltă cu tehnologiile antice, precum roaba, occidentalii au preluat și tehnologiile cele mai noi. Busola magnetică, menționată prima dată într-un text chinez datând din anul 1119, ajunsese în mâinile arabilor și europenilor în 1180, iar armele chiar mai curând. În timpul invaziei mongole în China din secolul al XIII-lea, meșteșugarii orientali au învățat cum să facă praful de pușcă să se oxideze îndeajuns de repede încât să producă o explozie, nu doar să ardă și au început să folosească această descoperire formidabilă pentru a propulsa săgețile prin tuburi de bambus. Cea mai veche armă de foc cunoscută – un tub de bronz lung de 30 de centimetri care putea trage cu gloanțe de plumb găsit în Manciuria – probabil datează din anul 1288. În anul 1326, doar o generație mai târziu, un manuscris din Florența descria o armă din alamă, iar un manuscris ilustrat de la Oxford datând din anul următor prezintă două tunuri rudimentare. Arabii au început să utilizeze arme de foc la scurt timp după aceea, într-un război în Spania, în anul 1331. Cel mai probabil europenii au aflat despre aceste arme direct de la mongolii din stepe, instruindu-i apoi și pe musulmanii din Spania. După încă o generație, în 1360, aceste noi arme zgomotoase s-au întors în Egipt.

De-a lungul următoarelor câteva secole armele aveau să se schimbe mult în Vest, dar, chiar și așa, cele mai importante „mărfuri” care au fost transportate dintr-o parte în alta în al doilea schimb al Lumii Vechi, ca și în primul, au rămas microbii. „Atât în Est, cât și în Vest civilizația a fost pusă la încercare de o epidemie nimicitoare care a devastat națiuni și a dus la dispariția unor întregi populații”, scria istoricul arab Ibn Khaldun. „Aceasta a spulberat multe dintre beneficiile civilizației, ștergându-le de pe fața pământului.”⁷ Moartea neagră¹⁰⁵ își făcuse apariția.

¹⁰⁵ Acest nume a fost inventat abia în 1832; europenii din secolul al XIV-lea vorbeau despre „marea mortalitate”, în timp ce surse chineze și arabe folosesc mai multe denumiri.

Ciuma probabil s-a dezvoltat în Asia Centrală și s-a răspândit de-a lungul Drumurilor Mătăsii. Un cărturar arab (el însuși doborât de această boală cumplită) scria că totul a început în stepe în jurul anului 1331, în același an epidemia răspândindu-se pe cursul mijlociu al fluviului Yangtze, omorând nouă oameni din zece. Nu putem ști dacă a fost același bacil care a devastat Eurasia în următoarele două decenii, dar aproape sigur este vorba despre ciuma menționată și pe unele pietre de mormânt mongole datând din anii 1338 și 1339. În 1340 aceasta se pierde din izvoarele scrise timp de câțiva ani; apoi – brusc – a apărut peste tot în același timp. Boala a cuprins coasta de est a Chinei în 1345, iar în următorul an o armată mongolă a adus epidemia în Crimeea, la Caffa¹⁰⁶, chiar în orașul din care, cu un secol mai devreme, unchiul lui Marco Polo porniseră spre Beijing. Al doilea val de schimburi în Lumea Veche ajunsese de unde pornise.

În anul 1347 negustorii au dus cu ei molima în fiecare port de la Marea Mediterană. Simptomele clasice ale cumei bubonice apăreau peste tot, din Anglia până în Irak – „Apăreau brusc umflături la subsuori sau în zona inghinală, de multe ori în ambele locuri, semne aducătoare de moarte”⁸, scrie un cronicar francez în anul 1348. O mutație pulmonară, care se răspândește prin tuse, era și mai ucigătoare. „Oamenii scuipau sânge, se umpleau de pete și mureau”⁹, descria fără ocolișuri un poet din Damasc. Acesta a murit de ciumă în anul 1363.

Numeroși autori descriu cimitire prea pline ca să mai încapă în ele alte cadavre, preoți care cad secerați în timp ce citesc slujba de înmormântare și sate întregi pustiite. „Sufletele oamenilor au devenit foarte ieftine”, observa alt poet din Damasc. „Fiecare suflet nu valorează mai mult de un grăunte”¹⁰ – un groaznic joc cuvinte, *habbah* înseamnă totodată „grăunte” și „pustulă”, primul semn al cumei bubonice.

Până în anul 1351 ciuma ucisese o treime sau chiar o jumătate din populația Vestului răspândindu-se de la Marea Mediterană spre periferiile Marelui Cnezat al Moscovei, apoi înapoi în China. În acel an

¹⁰⁶ Cronicarul Gabriele de' Mussi (care era în Italia la acea vreme) a insistat că mongolii au folosit catapulte pentru a arunca cadavrele celor uciși de ciumă în Caffa. Majoritatea istoricilor bănuiesc – mai prozaic – că aceia care au transmis bacilul ucigaș au fost puricii aduși de șobolani din tabăra asediatorilor în oraș.

„creștinii cu ochi verzi”¹¹ pe care împăratul i-a recrutat din Asia Centrală pentru a lupta împotriva rebelilor au adus cu ei și ciuma. Aceasta a omorât jumătate din armată și apoi a devastat China în fiecare an până în 1360. Nu putem calcula numărul victimelor, dar cu siguranță a fost înfiorător de mare.

Nu există moment potrivit pentru ceva atât de oribil precum moartea neagră, dar este greu de crezut că ar fi putut exista un moment mai prost decât anii 1340. Plăcuta Perioadă Medievală Caldă se apropiase de sfârșit, fiind înlocuită de ceea ce specialiștii în climatologie numesc Mica Eră Glaciară. Din Norvegia până în China, ghețarii se măreau. Strâmtoarea Danemarcei, care separă Groenlanda de Islanda, îngheța în mod regulat după anul 1350. Nordicii și-au abandonat așezările din Groenlanda, iar urșii polari au trecut peste podul de gheață în Islanda, care era acum destul de rece și pentru ei. Marea Baltică a înghețat în anul 1303 și din nou în 1306-1307; în 1309-1310 Tamisa a înghețat și ea în Anglia, care avea o climă temperată. Între anii 1315 și 1317 a plouat atât de mult în nord-vestul Europei, încât semințele au putrezit în pământ și – un detaliu cu adevărat bulversant – era atât de mult noroi încât cavalerii nu se puteau lupta.

Cu recoltele la pământ și cei dragi în pragul morții, era greu să nu te gândești că Dumnezeu transmitea un mesaj. În China banditismul endemic s-a transformat în revoltă religioasă, îndreptată în principal împotriva ocupanților mongoli. În timp ce împăratul străin se distra pe vase de agrement și la orgii, liderii unor culte mesianice anunțau că Buddha revenea pe Pământ pentru a îndrepta nelegiuirile din lume și a-i conduce pe toți oamenii în Paradis. Până în anul 1350 imperiul se dezintegra.

Știm relativ puține lucruri despre ce se petrecea în vechiul centru occidental din Irak, ai cărui conducători mongoli erau la fel de incompetenți ca și cei din China, dar este posibil ca în Egipt și Siria ciuma să fi întărit islamul. Bineînțeles, nu toată lumea credea explicația oficială conform căreia ciuma ar fi fost menită să îi pedepsească doar pe necredincioși (pentru credincioși, moartea survenită în urma ciumei era

un semn al binecuvântării divine și al martiriului) – de exemplu, cronicarul al-Wardi scria: „Îi cerem iertare lui Dumnezeu pentru abaterile sufletului nostru; ciuma este cu siguranță o parte din pedeapsa Lui”¹², lucru ce îi ținea ocupați pe vânzătorii de leacuri magice – dar cele mai populare reacții erau, de departe, rugăciunile în masă, procesiunile la mormintele unor sfinți și legile mai dure împotriva alcoolului și a moralității îndoielnice.

Situația părea mult mai sumbră pentru mulți creștini. Nu numai că Dumnezeu părea să îi pedepsească – „Mintea mi se învârtăște pregătindu-mă să scriu despre sentința pe care dreptatea lui Dumnezeu, în infinita Sa milostivire, a împărțit-o oamenilor”¹³, se lamenta un italian –, ci însăși Biserica părea să se destrame. În 1303 un rege francez pusese ca papa însuși să fie bătut și aruncat în temniță, iar la scurt timp după aceea curtea papală s-a mutat la Avignon, în Franța, devenind sinonimă cu corupția și decadența. Un papă chiar a declarat ilegal să spui că Iisus fusese sărac. În cele din urmă o parte din cardinali s-au întors la Roma și au ales un antipapă, care s-a ciorovăit cu papa de la Avignon pentru tot felul de lucruri; iar timp de câțiva ani istovitori după 1409 erau nici mai mult, nici mai puțin de trei papi rivali, toți revendicând statutul de reprezentant al lui Dumnezeu pe Pământ.

Întrucât Biserica îi dezamăgise, oamenii și-au luat soarta în propriile mâini. Cei mai creativi au fost flagelanții:

Dezbrăcați până la brâu, aceștia se adunau în grupuri mari și mășăluiau în procesiune pe la răspântii și în piețele din orașe și târguri. Aici se așezau în cercuri și se băteau pe spate cu bice, bucurându-se și cântând imnuri... Trebuie menționat că multe femei onorabile și soții devotate făcuseră penitență cu biciul, mășăluind și cântând prin orașe și biserici, la fel ca bărbații¹⁴.

Alții alegeau remedii mai tradiționale, cum ar fi masacrarea evreilor, chiar dacă (așa cum a evidențiat un papă în anul 1348) evreii mureau pe capete, ca și creștinii. Însă nimic nu părea să funcționeze și gradul de

dezvoltare socială din centrul vestic din bazinul Mediteranei scădea la fel de vertiginos în timpul mării ciume aduse de al doilea val de schimburi în Lumea Veche ca și în timpul epidemiilor din primul schimb. Nu e de mirare că sfârșitul părea aproape.

Râuri diferite

Istoria părea că se repetă. În primul secol d.Hr. dezvoltarea socială a Vestului crescuse până la 43 de puncte, lovindu-se de acest prag și dând naștere în întreaga Lume Veche unei crize ce a durat secole de-a rândul. După 1.100 de ani, gradul de dezvoltare socială a Estului a atins același nivel, urmat de dezastre asemănătoare. Dacă extraterestrii lui von Däniken ar fi dat iar târcoale Pământului în anul 1350, ar fi putut conchide că istoria omenirii era prinsă într-un ciclu fluctuant marcat de fluctuații extreme, lovindu-se mereu de un prag critic de netrecut.

Dar, ca toți extraterestrii pe care i-am imaginat până acum, și aceștia s-ar fi înșelat, pentru că mai funcționa o lege istorică. Spuneam mai sus că nici măcar Gînghis-Han nu putea intra de două ori în același râu; și nici cavalerii Apocalipsei nu puteau face acest lucru. Centrele pe care le-au străbătut aceștia în timpul celui de-al doilea val de schimburi în Lumea Veche erau altele decât cele pe care le devastaseră în timpul primului val, ceea ce înseamnă că al doilea val a avut consecințe foarte diferite față de primul.

Fără nicio îndoială, ambele centre ocupau o suprafață mai mare când al doilea val s-a intensificat, în jurul anului 1200, față de primul val (figura 8.5), iar mărimea contează. Pe de-o parte, cu cât erau mai mari centrele, cu atât ravagiile erau mai nimicitoare: este greu de cuantificat dezastrul, dar epidemiile, foametea și migrațiile care au început în secolul al XIII-lea par într-adevăr să fi fost mult mai grave decât cele ce au debutat în secolul al II-lea. Pe de altă parte, centrele mai mari presupuneau totuși și o rezistență mai mare la șoc, și o revenire mai rapidă datorită rezervelor mai mari. Japonia, sud-estul Asiei, bazinul Mediteranei și mare parte din Europa au scăpat de devastarea

mongolilor în secolul al XIII-lea; Japonia și sud-estul Asiei au scăpat și de ciumă în secolul al XIV-lea; iar în inima Chinei regiunea deltei fluviului Yangtze pare să își fi revenit remarcabil după dezastre.

Figura 8.5. Mărimea contează: liniile orizontale marchează zonele din centrele Estului și ale Vestului în jurul anului 100 d.Hr., în pragul primei crize a Lumii Vechi, iar liniile diagonale până unde se întinseseră statele în 1200, chiar înainte de a doua criză

Geografia economică se schimbase și ea. Dacă în jurul anului 100 d.Hr., centrul vestic era mai bogat și mai dezvoltat decât cel al Orientului, la 1200 era invers. Centrul Estului era acum acela care atingea pragul superior, și nu cel occidental, iar rețelele comerciale orientale (mai ales cele ce legau sudul Chinei, sud-estul Asiei și Oceanul Indian) erau cu mult superioare celor din Vest.

Schimbările de natură geopolitică au adus economia în prim-plan. În anul 100 d.Hr. cea mai mare parte a comerțului se desfășurase în interiorul unui singur mare imperiu; în 1200 acest lucru nu mai era de actualitate. Ambele centre erau într-o situație politică mai complicată decât în Antichitate și chiar și atunci când marile imperii și-au consolidat din nou vechile teritorii după „moartea neagră”, relațiile politice erau foarte diferite. Orice mare imperiu trebuia acum să aibă de-a face cu o serie de state mai mici aflate la periferia sa. În Est relațiile erau în special comerciale și diplomatice; în Vest erau majoritar violente.

Împreună, aceste schimbări dovedesc nu doar că centrele și-au revenit mai repede după al doilea val de schimburi al Lumii Vechi, ci și că revenirea s-a petrecut diferit.

În Vest turcii otomani au reconstruit rapid un imperiu pe vechiul teritoriu, în secolul al XIV-lea. Otomanii erau doar unul dintre zecile de clanuri turcești care s-au stabilit în Anatolia în jurul anului 1300, după ce mongolii distruseseră vechile regate musulmane (figura 8.6), dar în câțiva ani de la „moartea neagră” își învinseseră deja rivalii și începuseră să se îndrepte spre Europa. În anii 1380 terorizau rămășițele Imperiului Bizantin și în 1396 au speriat lumea creștină în așa măsură, încât papii de la Roma și Avignon, aflați în conflict, au căzut de acord pentru scurt timp să își unească forțele și să trimită o cruciadă împotriva otomanilor.

Figura 8.6. *Renașterea Vestului, 1350-1500. Zona hașurată reprezintă teritoriile ocupate de imperiul turcilor otomani în 1500 – dată la care centrul Vestului se deplasa definitiv spre nord și spre vest.*

A fost un dezastru, dar speranțele creștinilor au renăscut pentru scurt timp atunci când o căpetenie mongolă, Tamerlan, pe lângă care Gînghis-Han părea om normal, a condus noi atacuri asupra lumii musulmane. În anul 1400 mongolii au anihilat Damascul și în 1401 au jefuit Bagdadul, folosind, se zice, craniile a 90 de mii de locuitori drept cărămizi pentru câteva turnuri pe care le-au construit în jurul ruinelor. În 1402 Tamerlan i-a învins pe otomani și l-a expus pe sultan într-o cușcă, acesta murind de rușine. Dar speranțele creștinilor s-au dovedit deșarte. În loc să treacă prin foc și sabie și celelalte teritorii musulmane, Tamerlan, considerând că împăratul îndepărtatei Chine l-a insultat, a făcut cale-ntoarsă. A murit în 1405, călărind spre soare-răsare să se răzbune pentru nesocotința împăratului.

Salvați de clopoțel, otomanii și-au revenit în douăzeci de ani, dar, pe măsură ce avansau prin Balcani, au avut parte de niște lecții dure. Atunci când mongolii îi învinseseră, în anul 1402, ambele armate luptaseră așa cum făceau războinicii din stepe de două mii de ani, cu grupuri mari de arcași călare care îi înconjurau și îi săgetau pe inamicii pedestrași. Armatele europene nu puteau rezista în fața acestor roiuri de războinici călare, dar își îmbunătățiseră noile arme atât de mult, încât o armată ungară le-a oferit otomanilor o surpriză pe cinste în anul 1444. Cu ajutorul unor tunuri de mici dimensiuni montate pe căruțe legate cu frînghii pentru a forma forturi mobile, ungurii au reușit să oprească armata călare a turcilor. Dacă regele ungar nu ar fi ținut morțiș să meargă în fruntea armatei, fiind astfel ucis, probabil ar fi fost omul zilei.

Turcii, învățând din mers, au găsit cea mai bună soluție: să cumpere arme de foc de la europeni. Această nouă tehnologie era scumpă, însă chiar și statele europene cele mai bogate, precum Veneția și Genova, puteau fi considerate sărace în comparație cu sultanii. Angajând italieni ca amirali și constructori de mașini de război, instruind băieți creștini ținuți în robie ca să formeze un corp de infanterie de elită și recrutând

artilieriști europeni, otomanii au reușit curând să se pună din nou în mișcare. În 1453, atunci când și-au început atacul asupra Constantinopolului, care continua să fie cea mai mare fortăreață din lume și principalul obstacol în calea lor, turcii l-au angajat pe cel mai priceput artilerist bizantin, un ungur. Acesta a construit pentru otomani un tun de fier destul de mare ca să tragă cu o ghiulea din piatră de 450 de kilograme, și atât de zgomotos, încât le putea produce avort spontan femeilor însărcinate (spun cronicarii). După cum s-a dovedit, tunul s-a stricat chiar a doua zi, nemaiputând fi folosit în a patra sau a cincea zi, dar ungurul a construit și tunuri mai mici, mai practice, care au avut mai mult succes decât gigantul.

Pentru prima și singura dată în istoria sa, zidurile Constantinopolului au cedat. Mii de bizantini panicați s-au înghesuit în biserica Sfânta Sofia – „Raiul pe Pământ, al doilea firmament, caleașca heruvimilor, tronul gloriei lui Dumnezeu”¹⁵, așa cum o denumea Gibbon –, încrezători într-o profeție ce spunea că, atunci când păgânii vor ataca biserica, un înger se va pogorî, cu sabia în mână, pentru a reinstaura Imperiul Roman. Dar nu s-a arătat nici un înger; Constantinopolul a căzut; și odată cu el și Imperiul Roman, așa cum a conchis Gibbon¹⁰⁷.

Pe măsură ce turcii avansau, regii europeni luptau cu și mai multă îndârjire atât unii împotriva celorlalți, cât și împotriva păgânilor, pornindu-se o adevărată cursă a înarmărilor. Franța și Burgundia au deschis drumul în anii 1470, construind tunuri cu țevi mai groase, făcând praf de pușcă ce se aprindea mai repede și folosind ghiulele din fier în locul celor din piatră. Astfel s-au creat tunuri portabile, mai mici, dar mai rezistente, care au scos din uz armele mai vechi. Noile tunuri erau îndeajuns de ușoare pentru a fi încărcate pe noi vase de război costisitoare, cu pânze, nu cu vâsle, și cu deschizături pentru tunuri la un nivel atât de jos în cocă, încât ghiulelele de fier puteau găuri corăbiile inamice chiar pe linia de plutire.

¹⁰⁷ Cei care caută nod în papură ar putea argumenta că nu acesta a fost de fapt sfârșitul Imperiului Roman: ultimul avanpost bizantin, cel de la Trabzon, a rezistat până în 1461, iar Sfântul Imperiu Roman creat de Carol cel Mare a continuat, cel puțin teoretic, până când Napoleon l-a dizolvat, în 1806. Majoritatea istoricilor sunt însă de acord cu Gibbon, trăgând linie sub Imperiul Roman în 1453.

Doar regii își puteau permite să achiziționeze acest tip de tehnologie și, încet, dar sigur, monarhii Europei Occidentale au cumpărat destule arme noi pentru a intimida nobilii, orașele independente și episcopii ale căror jurisdicții haotice, care se suprapuneau, slăbiseră atât de mult statele europene anterioare. De-a lungul litoralului Atlanticului, regii au creat state mai mari și mai puternice – Franța, Spania, Anglia – unde domnea puterea regală și unde națiunea, și nu clanurile aristocratice sau papii de la Roma, avea drept de preempțiune asupra loialității oamenilor. Odată ce au reușit să-i forțeze pe nobili să se dea la o parte, regii au putut să formeze sisteme birocratice, să îi impoziteze direct pe oameni și să cumpere mai multe arme – ceea ce desigur i-a forțat pe regii din teritoriile învecinate să achiziționeze și ei mai multe arme și i-a forțat pe toți să strângă și mai multe resurse financiare.

Acum, când luptele trăgeau încet centrul vestic înspre Atlantic, putem vorbi încă o dată de avantajele înapoierii. Orașele din nordul Italiei erau de mult timp cea mai dezvoltată parte a Europei, dar acum descopereau un dezavantaj al acestei poziții: orașe-state mărețe precum Milano și Veneția erau prea bogate și puternice pentru a putea fi forțate să facă parte dintr-un stat național italian, dar nu erau destul de bogate sau de puternice pentru a face față singure unor state naționale reale, precum Franța și Spania. Scriitori precum Machiavelli s-au bucurat de această libertate, dar prețul său a devenit cât se poate de clar când o armată franceză a invadat Italia, în 1494. Artă războiului în Italia ajunsese, după cum a recunoscut chiar Machiavelli, „într-un asemenea stadiu de degradare, încât războaiele erau pornite fără teamă, continuate fără pericol și încheiate fără pierderi”¹⁶. Câteva zeci de tunuri franceze de ultimă generație spulberau acum totul în cale. Le-a luat doar opt ore să facă bucăți mărețul castel de piatră Monte San Giovanni, ucigând șapte sute de italieni și pierzând doar zece oameni. Orașele italiene nici nu puteau concepe să concureze cu veniturile pe care statele mari, ca Franța, le adunau din impozite. Până în anul 1500 centrul Occidentului era reorganizat de periferia sa de pe malul Atlanticului, războiul fiind deschizătorul de drumuri.

Spre deosebire de Vest, reorganizarea centrului estic se făcea dinspre centrul său antic, China, deschizătorii de drumuri fiind comerțul și diplomația, chiar dacă noile imperii se născuseră și aici prin vărsări de sânge la fel de brutale ca în Vest. Zhu Yuanzhang, fondatorul Dinastiei Ming, care a reunificat China, se născuse sărac în anul 1328, într-o vreme în care puterea mongolă se destrăma. Părinții lui – muncitori migranți care fugeau de portărei – i-au vândut pe patru dintre frații și surorile sale deoarece nu își permiteau să îi hrănească și l-au abandonat pe Yuanzhang, cel mai mic dintre copii, în grija unui bunic budist. Bătrânul i-a umplut capul băiatului cu viziuni mesianice despre Turbanelle Roșii, una dintre numeroasele mișcări de rezistență ce luptau împotriva stăpânirii mongole. Sfârșitul era aproape, insista bătrânul, și Buddha urma să se întoarcă din Paradis pentru a-i ucide pe cei răi. În loc de aceasta, în vara secetoasă și infestată de lăcuste a anului 1344, boala – cel mai probabil „moartea neagră” – a omorât întreaga familie a lui Yuanzhang.

Adolescentul s-a aciuat pe lângă o mănăstire budistă ca servitor, dar călugării abia puteau să se hrănească ei înșiși, așa că l-au trimis să cerșească sau să fure pentru a supraviețui. După ce a bătut drumurile dosnice din sudul Chinei timp de trei sau patru ani, băiatul s-a întors la mănăstire doar ca s-o vadă arzând din temelii în urma marilor războaie civile care au însoțit prăbușirea dominației mongole. Nemaivând unde să se ducă, el s-a alăturat celorlalți călugări, rătăcind printre ruinele fumegânde, mort de foame.

Yuanzhang era un tânăr cu un fizic ingrât, înalt, urât, cu obraji scofâlciți și ciupit de vărsat. Dar era și foarte inteligent, dur și (datorită călugărilor) știa să citească; pe scurt, acel tip de om pe care orice bandit l-ar vrea în banda lui. Recrutat de o bandă de Turbane Roșii aflată în trecere prin zonă, i-a impresionat pe ceilalți bătauși și pe vizionari deopotrivă, s-a căsătorit cu fata căpeteniei lor și în cele din urmă a preluat conducerea grupului.

În 12 ani de război chinuitor, Yuanzhang și-a transformat grupul de asasini într-o armată disciplinată și i-a alungat pe ceilalți rebeli din valea

fluviului Yangtze. La fel de important, el s-a distanțat de profețiile mai fanteziste ale Turbanelor Roșii și a organizat o birocrație care putea conduce un imperiu. În ianuarie 1368, puțin înainte să împlinească 40 de ani, el și-a luat numele de Hongwu („Putere militară nesfârșită”), proclamându-se întemeietorul Dinastiei Ming („Genial”).

Declarațiile oficiale ale lui Hongwu sugerează că întreaga sa viață de adult a fost o reacție la copilăria violentă și crudă de care avusese parte. A promovat o imagine a Chinei ca paradis bucolic, cu sate liniștite și stabile, unde bătrâni virtuoși supravegheau agricultori independenți, negustorii aduceau doar bunuri care nu puteau fi produse la nivel local și – spre deosebire de familia lui Hongwu – nimeni nu se muta dintr-un loc în altul. Hongwu susținea că aproape nimeni nu are nevoie să călătorească la o depărtare mai mare de 12 kilometri de casă și că aceia care fac un drum mai mare de 56 de kilometri fără permisiune ar trebui biciuiți. Temându-se că negoțul și fabricarea de monede ar putea strica relațiile stabile, în trei rânduri el a dat legi ce restricționau comerțul cu străinii la negustorii care primeau aprobarea statului și chiar a interzis parfumurile străine de teamă că acestea îi vor face pe chinezi să facă schimburi ilicite. Până în anul 1452 succesorii lui reînnoiseră aceste legi de încă trei ori și interziseseră monedele de argint de patru ori, ca nu cumva acestea să faciliteze prea mult comerțul considerat de ei inutil.

„Timp de 31 de ani am muncit pentru a împlini porunca divină, hăituit de îngrijorări și de temeri, fără să mă odihnesc nici măcar o zi”¹⁷, a scris Hongwu în testamentul său. Trebuie să ne întrebăm totuși dacă nu cumva mare parte din această luptă a fost doar rodul imaginației sale. Hongwu era dornic să pară – în contrast cu predecesorii lui mongoli – un conducător confucianist ideal, dar nu a interzis niciodată cu adevărat comerțul exterior. Fiul său Yongle chiar l-a extins, importând intens virgine coreene pentru sex (pentru că, spunea el, îi făceau bine la sănătate). Dar monarhii din Dinastia Ming au insistat să mențină comerțul în mâinile funcționarilor. Ei au repetat de nenumărate ori că acest lucru proteja ordinea socială (teoretic) stabilă și le permitea străinilor să arate respectul cuvenit. „Nu îmi pasă de lucrurile străine”,

explica unul dintre conducători. „Le accept pentru că vin de departe și arată sinceritatea unor popoare de pe meleaguri îndepărtate.”¹⁸ Faptul că „tributul” (așa cum numea curtea comerțul ce se făcea dincolo de granițele țării) umplea visteriile imperiale nu era un lucru demn de menționat.

În ciuda tuturor discuțiilor, comerțul înflorea. În anul 1488 un coreean naufragiat observa că „navele străine sunt la fel de dese ca dinții unui pieptene”¹⁹ în portul orașului Hangzhou. Arheologii au descoperit că navele comerciale deveneau din ce în ce mai mari, iar faptul că împărații s-au simțit obligați să își reînnoiască legile privind comerțul ilicit atât de des pe cât au făcut-o sugerează clar că oamenii le ignorau.

Urmările înfloririi comerciale au fost vaste. Veniturile țăranilor au crescut încă o dată, familiile s-au mărit, iar agricultorii au plecat din sate pentru a lucra noi pământuri sau pentru a munci la oraș. La nivel local se reparau drumuri, poduri și canale care fuseseră distruse de violența secolelor precedente, negustorii transportau alimente pe ele și oamenii de pretutindeni se grăbeau către piață, vânzând ceea ce puteau produce ieftin și cumpărând orice altceva. În anul 1487 un funcționar considera un lucru absolut normal faptul că oamenii „preschimbă cereale în bani, apoi banii în haine, hrană și alte bunuri necesare vieții de zi cu zi... nu există oameni pe întinsul țării care să nu facă acest lucru”²⁰.

Comerțul lega centrul extins al Vestului la fel de mult cum războiul lega statele din Occident. Populația, agricultura și finanțele – toate au crescut rapid în Japonia secolului al XIV-lea și, în ciuda restricțiilor impuse de Dinastia Ming, comerțul cu China s-a dezvoltat constant. Afacerile cu sud-estul Asiei erau și mai importante: câștigurile din comerț erau folosite pentru a finanța crearea unor noi state precum Majapahit din Java, care a dominat negoțul cu mirodenii. Mulți conducători locali au ajuns să depindă de susținerea chineză pentru a-și păstra tronul.

Nimic din toate acestea nu a necesitat genul de violență neconținută care a biciuit Occidentul și, în afară de o încercare dezastruoasă de a sprijini un regim favorabil în Vietnam, primii monarhi din Dinastia Ming și-au limitat războaiele la cele de la frontiera cu stepa. Mongolii au

rămas singura amenințare reală pentru dinastie. Dacă Tamerlan nu ar fi murit în 1405, poate că i-ar fi detronat pe reprezentanții Dinastiei Ming, în 1449 alt clan mongol reușind chiar să îl captureze pe un împărat. Pentru a purta totuși aceste războaie, cei din Dinastia Ming au simțit că nu au nevoie de arme de foc avansate, ci de armate tradiționale, urmate de enorme caravane cu provizii. De exemplu, atunci când Yongle a invadat stepele, în anul 1422, a luat cu el 340.000 de măgari, 117.000 de care și 235.000 de oameni care să transporte cele 20.000 de tone de cereale care urmau să îi hrănească armata.

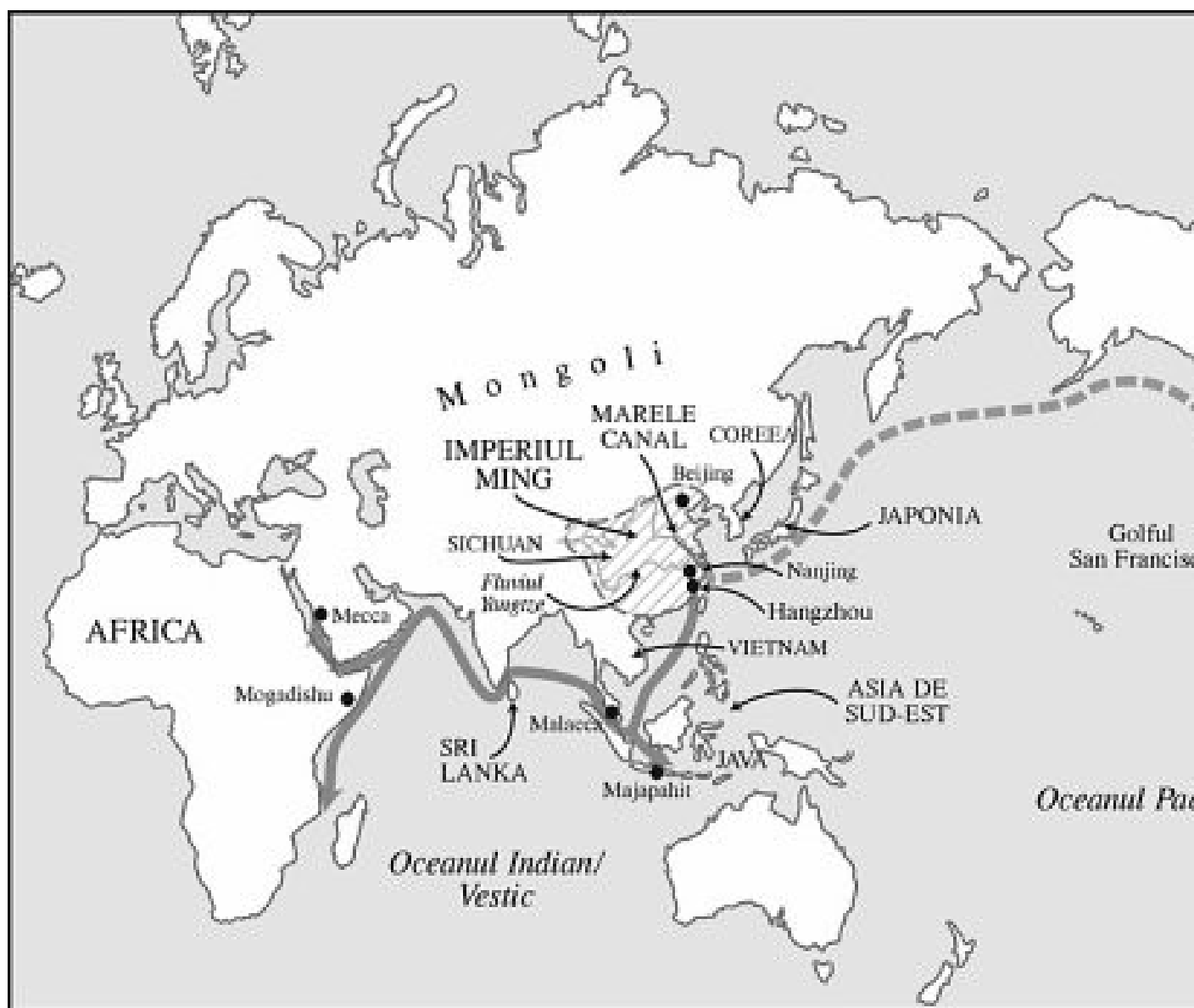
Yongle pășea cu grijă, dar avea la el un băț mare¹⁰⁸. În anul 1405 el a anunțat că urma să trimită ambasadori „în diferitele țări străine din Oceanul de Vest [Indian] care să citească poruncile imperiale și să ofere recompense”²¹, îmbinând astfel abil comerțul cu diplomația, dar împreună cu ei a trimis și cea mai mare flotă văzută vreodată. Pentru a o construi, a chemat 25.000 de meșteșugari care au înființat noi docuri imense în portul capitalei sale, la Nanjing. Tăietori de lemne din Sichuan au ales cei mai buni brazi pentru catarge, ulmi și cedri pentru cocă și stejar pentru cârmă, apoi au tăiat păduri întregi și le-au transportat pe fluviul Yangtze până la constructorii de nave. Muncitorii au construit uriașe docuri uscate, lungi de sute de metri, pentru a lucra la imensele nave. Niciun detaliu nu a fost trecut cu vederea; chiar și cuiele de fier au fost acoperite cu un strat rezistent la apă.

Aceasta nu era o flotă de război, ci una menită să șocheze și să îngrozească. Includea cele mai mari nave de lemn din lume, lungi de aproximativ 75 de metri, dislocând două mii de tone de apă din ocean; iar conducătorul ei era cel mai mare amiral din istorie, eunucul musulman Zheng He, care se zice că avea doi metri în înălțime și 1,5 metri în talie (unele izvoare spun că avea 2,7 metri înălțime și doi metri la cingătoare)¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Expresie folosită de președintele Theodore Roosevelt pentru a-și descrie politica externă: o combinație de negocieri pașnice și amenințarea cu forța militară (bățul mare) (n. trad.).

¹⁰⁹ Zheng venea din zonele îndepărtate din sud-vestul Chinei, unde negustorii arabi îi convertiseră pe mulți locuitori la islamism. Copil fiind, în anul 1381 el a fost capturat în timpul războaielor duse de Dinastia Ming în zonă pentru a pacifica regiunea. Ulterior, a

Mai mult de trei sute de nave au ridicat pânzele, având la bord 27.870 de oameni. Planul era să ancoreze în orașele bogate din jurul Oceanului Indian, iar prinții care domneau peste ele, văzând mările pline de corăbii chineze chiar sub ferestrele palatului, să plătească „tributuri” consistente, făcând astfel comerț pe căi oficiale. Dar era și o aventură mare: aparent marinarii simțeau că se îndreptau spre o zonă crepusculară, unde totul era posibil. În Sri Lanka (figura 8.7) locuitorii musulmani le-au arătat urmele pașilor biblicului Adam, în timp ce în Vietnam marinarii au crezut că vor trebui să îl ocolească pe „barbarul cap de mort”, un fel de creatură prevestitoare de moarte care era:

intrat în serviciul împăratului, fiind castrat.

Figura 8.7. Lumea în secolul al XV-lea văzută din China, indicând ofensiva diplomatică a Dinastiei Ming în Oceanul Indian (linia continuă) și ruta pe care navele chineze ar fi putut-o urma pentru a ajunge în America (linia punctată)

...de fapt o femeie ce aparține unei familii de oameni, singura ciudățenie fiind că ochii ei nu au pupile; noaptea, atunci când doarme, capul i se desprinde de trup, își ia zborul și mănâncă fecalele pruncilor; copilul, afectat de răul care îi invadează abdomenul, moare, inevitabil; apoi capul zburător se întoarce și se lipește iar de corp, la fel ca înainte. Dacă oamenii știu acest lucru și așteaptă până când capul se desprinde de corp, apoi mută corpul în altă parte, capul nu se mai poate uni cu corpul, iar femeia moare²².

În afară de amenințările din propria imaginație, marinarii au întâmpinat însă puține primejdii. Cele șapte Flote ale Tezaurului care au ridicat ancora între 1405 și 1433 au fost cea mai măreață reflectare a puterii statului pe care o văzuse lumea. Ele au fost nevoite să lupte de trei ori pentru a apăra Strâmtoarea Malacca, atunci, ca și acum, cea mai aglomerată rută maritimă a lumii, atunci, ca și acum, plină de pirați, dar în rest nu au folosit forța decât atunci când au fost păcălite pentru a lua partea cuiva într-un război civil în Sri Lanka. Marinari chinezi au umblat pe străzile din Mogadishu, care nu i-au impresionat („Cât vezi în jur, doar priviri triste și posomorâte”, scria unul dintre ofițerii lui Zheng; „Dezolare! O țară întreagă numai dealuri!”²³), și din Mecca, ce i-a fascinat (deși, în mod inexplicabil, un alt ofițer a afirmat că sanctuarul cel mai sfânt al islamului semăna cu o pagodă).

Flotele Tezaurului navigaseră înspre sud și vest mai mult de 9.000 de mile, dar unii cercetători cred că acesta nu a fost decât începutul. Cu busolele și hărțile lor, cu butoaie pline cu apă potabilă și magazii uriașe cu alimente, navele lui Zheng puteau merge oriunde; ceea ce fostul căpitan de submarin Gavin Menzies pretinde că s-a și întâmplat, în cartea sa *1421: The Year China Discovered America*. Menzies afirmă că,

aventurându-se în Oceanul Pacific, neexplorat încă, locotenentul lui Zheng, Zhou Man, a debarcat în Oregon în vara anului 1423, apoi a navigat în josul coastei de vest a Americii. Menzies sugerează că, deși a pierdut o navă în Golful San Francisco, Zhou a mers mai departe, ajungând pe coasta Mexicului și în Perú înainte de a prinde vânt bun pentru a traversa înapoi Pacificul. În octombrie 1423, după un ocol de patru luni, Zhou s-a întors în siguranță în portul Nanjing.

Menzies sugerează că istoricii convenționali au trecut cu vederea isprăvile lui Zhou (precum și alte călătorii și mai fascinante întreprinse de subordonații lui Zheng în Oceanul Atlantic, la Polul Nord, în Antarctica, Australia și Italia) pentru că însemnările oficiale ale lui Zheng au dispărut în secolul al XV-lea; și, întrucât puțini istorici au cunoștințele practice de navigație ale lui Menzies, ei nu au reușit să înțeleagă indiciile ascunse în hărțile din secolele al XV-lea și al XVI-lea.

Cu toate acestea, istoricii nu se lasă convinși. Ei recunosc că Menzies are dreptate când afirmă că jurnalele de bord ale lui Zheng s-au pierdut; dar, întreabă istoricii, cum se face că în enorma literatură care s-a păstrat din timpul Dinastiei Ming –, printre care se află nu una, ci două mărturii legate de călătoriile lui Zheng –, nu se menționează *nimic* despre niciuna dintre aceste descoperiri? Cum au reușit, se întreabă ei, navele din secolul al XV-lea să păstreze vitezele necesare pentru a explica teoria lui Menzies? Cum au întocmit marinarii lui Zengh hărți ale coastelor lumii așa cum pretinde Menzies că au făcut? Și cum se face că dovezile adunate de Menzies referitoare la aceste călătorii ale chinezilor în lungul și în latul lumii nu sunt validate de cercetările amănunțite ale istoricilor?

Trebuie să recunosc faptul că și eu mă număr printre sceptici; din punctul meu de vedere, cartea lui Menzies *1421* se înscrie în aceeași tradiție ca și *Amintiri despre viitor* a lui von Däniken. Dar, ca și speculațiile lui von Däniken – sau ca și scenariul „Albert în Beijing” din introducerea acestei cărți –, *1421* are meritul de a ne forța să ne întrebăm *de ce* lucrurile nu s-au întâmplat așa. Este o întrebare

esențială, pentru că, dacă s-ar fi întâmplat așa cum spune Menzies, poate că Vestul nu ar fi deținut supremația acum.

Zheng în Tenochtitlán

Tenochtitlán, 13 august 1431. Pe Zheng He îl dureau capul. Era prea bătrân pentru asta. Și prea mare. Toată ziua trimisese mesageri în orașul în flăcări, cerând ca aliații lui să oprească masacrarea aztecilor, dar se lăsase păgubaș când soarele asfințea în norii de fum. Până la urmă, a încercat el să își spună, nu putea fi învinuit pentru măcel. Oamenii ăștia erau sălbatici, indecenți și habar n-aveau de Cale sau de Dumnezeu. Abia dacă știau ce este bronzul. Părea că nu îi interesează altceva decât să le taie pieptul dușmanilor cu niște pietre negre, sticloase și să le smulgă inimile încă pulsând.

Zheng și oamenii lui auziseră, desigur, poveștile despre Dinastia Shang din China antică, ai cărei conducători nedrepti, cu mii de ani înainte, sacrificaseră oameni, și circulau speculații că aici, dincolo de Oceanul Orientului, ar fi fost o lume paralelă – mai ciudată chiar decât cea a barbarilor cap de mort – unde timpul se oprise în loc și unde mai domnea Dinastia Shang. Oamenii lui Zheng își imaginau că le-a fost scris să pornească în această expediție cu aceeași menire ca virtușilor membri ai Dinastiei Zhou din Antichitate; Zheng era un nou rege Wu, care venise să salveze lumea din mâinile acestor regi cruzi și să deschidă drumul către o epocă de aur.

Zheng nu anticipase nimic din toate acestea atunci când împăratul îi ordonase să pornească în expediția în Oceanul de Est. *Navighează dincolo de Ocean, către insulele Penglai*, spusese Fiul Cerului. *Încă de pe vremea primului împărat din Dinastia Qin, oamenii au căutat aceste insule, unde trăiesc ființe nemuritoare, în palate de aur și argint, unde păsările și animalele sunt de un alb strălucitor și unde cresc plante magice. Acum zece ani amiralul nostru Zhou Man a ajuns în acest loc fermecat și acum îți poruncesc ție să ne aduci plantele nemuririi.*

Zheng călătorise în toată lumea, mai mult decât oricine înaintea sa. Nimic nu îl mai surprindea și, chiar dacă ar fi întâlnit dragoni și rechini uriași, așa cum spuneau legendele, pur și simplu s-ar fi luptat cu ei. Se aștepta totuși să găsească exact ceea ce a și găsit la început – nimic. După ce a navigat în susul coastei Japoniei, oferindu-le titluri conducătorilor războinici de aici și primind tributul lor, flota sa se lăsase dusă de vânturi timp de două luni, urmărind la nesfârșit linia albastră a orizontului, unde se contopeau marea și cerul. Și, când, într-un final, oamenii săi au zărit pământ, au dat doar peste copaci, ploaie și munți, situație mai rea, într-o anumită măsură, chiar și decât în Africa.

A mai durat alte câteva săptămâni de navigat în josul coastei până să dea peste băștinași care să nu fugă – localnici care, de altfel, le-au ieșit în întâmpinare cu bărcile, aducând mâncăruri minunate, din care ei nu mai gustaseră niciodată. Acești barbari ospitalieri, pe jumătate goi, nu aveau nicio plantă a nemuririi, deși aveau ierburi care te amețeau plăcut când le fumai. Și nici palate de aur și argint nu aveau, deși păreau să spună că acestea s-ar ascunde în inima uscatului. Și așa, cu doar câteva sute de oameni, câteva zeci de cai și rupând două-trei cuvinte pe limba băștinașilor, Zheng a pornit să îi caute pe nemuritori.

Uneori a fost nevoit să lupte, dar de obicei bombele incendiare îi puneau pe fugă pe sălbatici. Chiar și atunci când praful de pușcă s-a împutinat, caii și săbiile de oțel s-au dovedit aproape la fel de eficiente. Cele mai bune arme ale sale erau însă chiar localnicii. Aceștia îi tratau pe oamenii lui ca pe zei, cărându-le proviziile și luptând pentru ei. Astfel, Zheng a apelat la înțeleapta tradiție de a-i folosi pe barbari pentru a lupta împotriva barbarilor, ajutându-i pur și simplu pe barbarii „lui”, care își spuneau Purépecha, în lupta cu vecinii lor barbari – aztecii. Zheng nu a reușit să înțeleagă ce aveau de împărțit cele două triburi, dar nu conta; încet-încet, războiul civil al barbarilor îl ducea mai aproape de nemuritori.

Abia când s-a întâlnit cu aliații săi lângă capitala aztecilor, Tenochtitlán, Zheng a înțeles că nemuritorii nu existau. Tenochtitlán era destul de mare, cu străzi late, drepte și piramide în trepte, dar nici vorbă

de animale de un alb imaculat, palate de aur și argint și, cu siguranță, nici urmă de plante aducătoare de viață veșnică. De fapt, era moarte pretutindeni. Pustule oribile începuseră să îi decimeze pe barbari cu miile, trupurile lor duhnind încă înainte de a muri. Zhen mai văzuse ciumă, dar nimic atât de îngrozitor. Dintre oamenii lui doar unul din o sută s-a îmbolnăvit, acesta fiind cu siguranță un semn divin.

Până în ultimul moment nu a fost clar care vor fi consecințele acestei epidemii – fie barbarii lui Zheng vor fi prea slăbiți ca să mai atace orașul Tenochtitlán, fie barbarii inamici vor fi prea slăbiți ca să se mai apere. Dar încă o dată Cerul a decis în favoarea lui Zheng, iar călăreții lui conduseseră atacul asupra orașului Tenochtitlán, folosind ultimele bombe incendiare și săgeți trase cu arbaletale. După o luptă crâncenă pe străzile orașului, nedreaptă însă – săbiile din piatră și scuturile din bumbac ale aztecilor contra săbiilor de oțel și zalelor chinezilor – rezistența a slăbit, iar tribul Purépecha s-a pornit să îi tortureze pe azteci, să violeze femeile și să fure. Pe Itzcoatl, ultimul rege aztec, l-au ciuruit cu săgeți pe când se lupta la poarta palatului, apoi l-au aruncat în foc, scoțându-i inima din piept înainte să moară și – oroarea ororilor – tăind și mâncând bucăți din carnea lui.

Zheng găsisese în sfârșit răspunsul la întrebările sale. Acești oameni nu erau nemuritori. Și nici el nu era regele Wu, deschizător de drum către o nouă epocă de aur. Singura întrebare ce mai rămânea, de fapt, era cum să ducă toată prada înapoi la Nanjing.

Mari personalități și idioți neinspirați

În realitate, desigur, lucrurile nu au stat chiar așa, la fel cum nici scenariul de la 1848 prezentat în introducere nu a fost real. Într-adevăr, orașul Tenochtitlán a fost jefuit, vecinii săi mesoamericani au dus lupte grele și bolile aduse din afară au omorât cea mai mare parte din locuitorii Lumii Noi. Dar jefuirea a avut loc în 1521, nu în 1431; cel care a condus-o a fost Hernán Cortéz, nu Zheng He; iar microbiile ucigași au venit din Europa, nu din Asia. Dacă Zhou Man ar fi descoperit într-adevăr

Americile, așa cum insistă Menzies, și dacă povestea s-ar fi desfășurat așa cum am spus-o eu, Mexicul devenind parte a Imperiului Ming, nu a celui spaniol, lumea modernă ar fi putut arăta foarte diferit. Cele două Americi ar fi putut fi incluse într-o economie a Pacificului și nu a Atlanticului; resursele lor ar fi putut alimenta o revoluție industrială în Orient, nu în Occident; Albert ar fi ajuns la Beijing, nu Looty la Balmoral; și poate că Vestul nu ar fi deținut supremația.

Atunci cum de s-au întâmplat lucrurile așa cum s-au întâmplat?

Navele Dinastiei Ming ar fi putut cu siguranță să navigheze spre America dacă asta și-ar fi dorit căpitaniii lor. O replică a unei jonci din epoca lui Zheng chiar a reușit să întreprindă călătoria China-California în anul 1955 (deși nu a reușit să se și întoarcă), în timp ce altă navă, *Princess Taiping*, a fost la doar 20 de mile de a finaliza o călătorie dus-întors pe ruta Taiwan – San Francisco în 2009, dacă nu ar fi fost tăiată în două de un cargobot¹¹⁰. Dacă era posibil, atunci de ce nu a făcut-o Zheng?

Cel mai răspândit răspuns este că împărații chinezi din secolul al XV-lea și-au pierdut interesul pentru călătoriile peste ocean, în timp de regii europeni (cel puțin unii dintre ei) au devenit foarte interesați de ele. Și, până la un punct, această deducție este corectă. În anul 1424, la moartea lui Yongle, prima lege dată de succesorul lui a fost de a interzice călătoriile pe distanțe lungi. În mod previzibil, prinții din Oceanul Indian au încetat să mai plătească tribut, astfel că următorul împărat l-a trimis pe Zheng înapoi în Golful Persic în anul 1431, urmând ca politica privind călătoriile să fie din nou schimbată de succesorul lui, Zhengtong. În 1436 curtea a refuzat cererile repetate pentru suplimentarea numărului de meșteșugari venite din partea șefilor de pe șantierele navale din Nanjing, astfel că în următorii zece-douăzeci de ani uriașa flotă a putrezit. La 1500 niciun împărat nu ar mai fi putut repeta călătoriile organizate de Yongle nici dacă ar fi dorit.

La celălalt capăt al Eurasiei, regii aveau un comportament total opus. Prințul Henric al Portugaliei, supranumit „Navigatorul”, a finanțat intens

¹¹⁰ Echipajul a supraviețuit, deși a avut nevoie de spitalizare din cauza hipotermiei după ce a stat mai multe ore în apă.

călătoriile de explorare. Unele dintre motivele sale erau bine gândite (cum ar fi dorința de a pune mâna pe aurul Africii), altele erau spirituale (cum ar fi convingerea că undeva în Africa exista un rege creștin nemuritor, numit Preotul Ioan, care păzea porțile Paradisului și care urma să salveze Europa de islam). Indiferent de motive, Henric a finanțat expedițiile, a angajat cartografi și a susținut proiectarea unor noi nave perfecte pentru explorarea coastei de vest a Africii.

Explorările portugheze nu au fost nici pe departe lipsite de peripeții. În 1420, atunci când au descoperit Insulele Madeira (figura 8.8), care erau nelocuite, căpitanul (viitorul socru al lui Cristofor Columb) a eliberat o iepuroaică și pe puii acesteia în Porto Santo, cea mai promițătoare zonă din punct de vedere imobiliar. Având în vedere rapiditatea cu care se înmulțesc iepurii, aceștia au mâncat tot, forțându-i pe oameni să se mute în zonele împădurite de pe insula principală, Madeira („lemn” în portugheză). Coloniștii au dat foc insulei, ne spune un cronicar, obligându-i pe „toți bărbații, femeile și copiii să fugă din calea focului și să se refugieze în mare, unde au rămas până la gât în apă, fără să aibă ce să mănânce ori să bea, două zile și două nopți”²⁴.

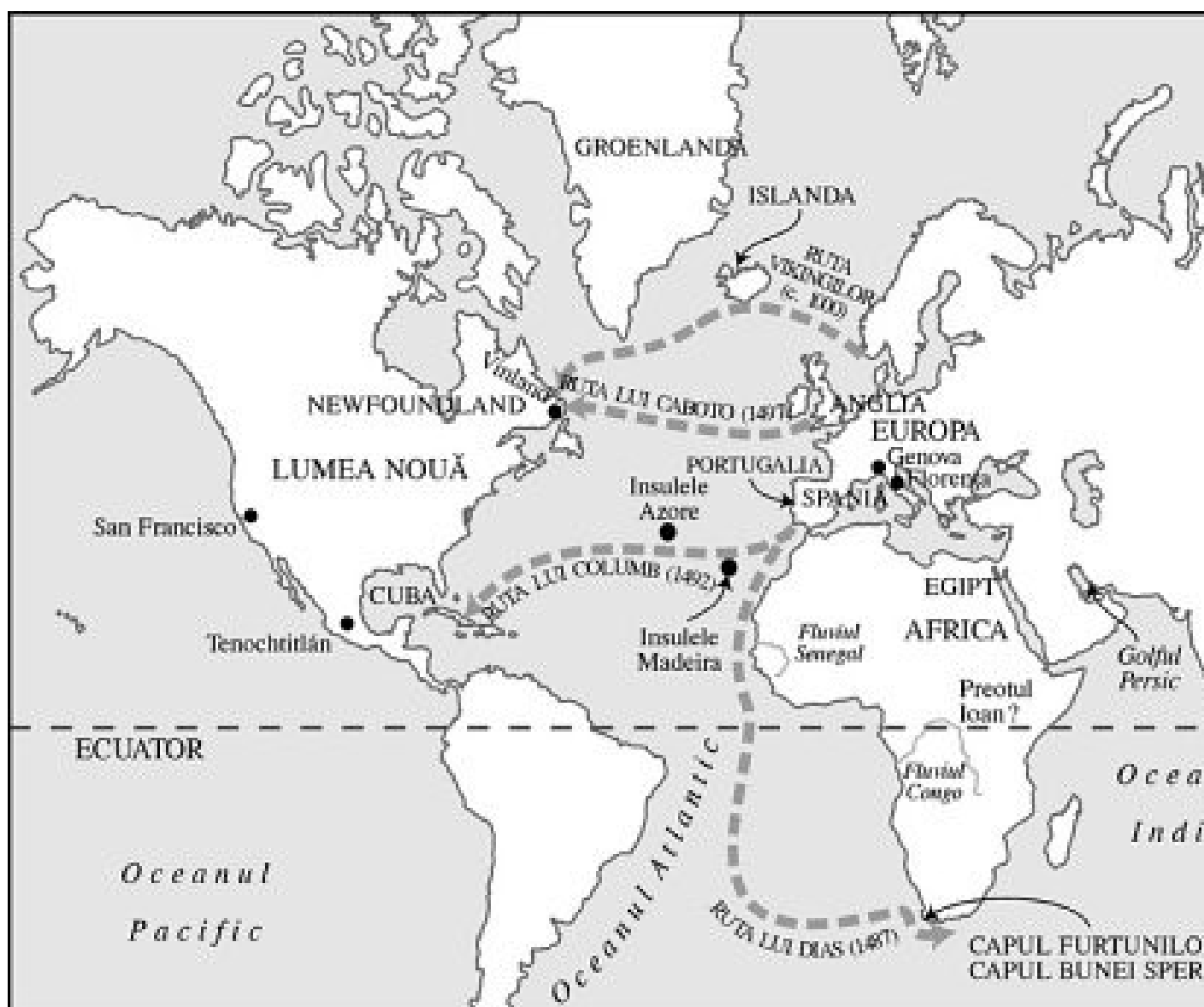

Figura 8.8. Lumea văzută din Europa și rutele urmate de exploratorii europeni în secolul al XV-lea

Dar, după ce au distrus ecosistemul din zonă, europenii au descoperit că trestia-de-zahăr creștea foarte bine în noua lume carbonizată pe care o creaseră, iar prințul Henric a finanțat construirea unei fabricuțe. Peste doar o generație, portughezii importau africani ca să muncească pe plantații și până la finalul secolului al XV-lea coloniștii exportau mai mult de șase sute de tone de zahăr în fiecare an.

Aventurându-se mai departe pe Atlantic, marinarii portughezi au descoperit Insulele Azore și, apropiindu-se de coasta africană, au ajuns la fluviul Senegal în 1444. În 1473 prima lor corabie a traversat

ecuatorul, iar în 1482 au ajuns la fluviul Congo. Un timp nu au mai putut înainta spre sud din cauza vânturilor potrivnice, dar în 1487 lui Bartolomeu Diaz i-a venit ideea unei „întoarceri pe mare” (*volta do mar*). Aventurându-se departe în Atlantic, el a fost purtat de vânturi până la Capul Furtunilor (cunoscut astăzi sub o denumire mai optimistă, Capul Bunei Speranțe), la extremitatea sudică a Africii, unde marinarii săi înspăimântați s-au revoltat și l-au obligat să se întoarcă acasă. Dias nu îl găsisese pe Preotul Ioan, dar arătase că exista o rută maritimă către Orient.

Conform standardelor lui Yongle, expedițiile portugheze erau ridicol de mici (implicând doar zeci de oameni, nu zeci de mii) și lipsite de demnitate (implicând iepuri, zahăr și sclavi, nu daruri de la mari prinți), dar, privind retrospectiv, este tentant să considerăm anii 1430 un moment decisiv în istoria lumii, punctul în care supremația Vestului a devenit posibilă. Chiar în momentul în care tehnologia maritimă a început să transforme oceanele în rute ce conectau întreaga planetă, prințul Henric a profitat de aceste posibilități, în timp ce împăratul Zhengtong le-a respins. Aici se aplică mai mult ca oriunde altundeva teoria mare personalitate/idiot neinspirat: soarta planetei a depins de deciziile luate de acești doi oameni.

Însă chiar așa să fi fost? Capacitatea de previziune a lui Henric a fost impresionantă, dar cu siguranță nu a fost singulară. Și alți monarhi europeni îl ajungeau din urmă și inițiativele individuale ale nenumăraților marinari italieni au influențat acest proces la fel de mult ca și capriciile conducătorilor. Dacă Henric s-ar fi apucat de colecționat monede în loc de navigație, alți conducători i-ar fi luat locul în istorie. Atunci când regele Portugaliei, Ioan, a respins planul nebunesc al genovezului Cristofor Columb de a ajunge în India navigând spre vest, regina Isabela a Castiliei a profitat de ocazie (chiar dacă el a trebuit să îi prezinte ideea de trei ori pentru a o convinge să accepte). Într-un an, Columb se și întorcea, anunțând – foarte confuz – că ajunsese pe teritoriul marelui han (prima sa greșeală fiind că ajunsese de fapt în Cuba; a doua că hanii mongoli fuseseră alungați din China cu un secol mai devreme).

Impacientat de veștile referitoare la descoperirea de către castilieni a unei noi rute către Asia, Henric al VII-lea al Angliei l-a trimis pe negustorul Giovanni Caboto¹¹¹, din Florența, să găsească o rută alternativă prin nordul Atlanticului în 1497. Caboto a ajuns pe pământurile înghețate din Newfoundland și – la fel de orbit de entuziasm ca și Columb – a insistat și el că acesta era teritoriul marelui han.

În același timp, oricât de uimitoare ni se pare acum eroarea lui Zhengtong, ar trebui să ținem cont de faptul că, atunci când „a hotărât” să nu trimită constructori de nave în Nanjing, în 1436, avea doar 9 ani. Sfetnicii lui au fost cei care au luat decizia, iar succesorii lor au menținut-o pe parcursul întregului secol al XV-lea. O poveste spune că, atunci când cei de la curte au repus în discuție ideea unor noi Flote ale Tezaurului, în 1477, o clică a funcționarilor a distrus documentele despre călătoriile lui Zheng. Capul răutăților, Liu Daxia, se pare că i-ar fi explicat ministrului de Război:

Expedițiile lui Zheng în Oceanul din Vest au irosit milioane de monede și tone de cereale și au dus la moartea a zeci de mii de oameni... Iată o acțiune pe care doar o guvernare fără judecată a întreprins-o, iar ministrii ar trebui să o dezaprobe. Chiar dacă vechile arhive s-ar păstra încă, acestea ar trebui distruse²⁵.

Înțelegând aluzia – că Liu „pierduse” intenționat documentele –, ministrul s-a ridicat din scaun. „Virtutea ta ascunsă, nobile, nu este mică. În mod desigur, acest scaun va fi curând al tău!”, a exclamat el.

Dacă Henric și Zhengtong ar fi fost altfel de oameni și ar fi luat alte decizii, istoria tot nu ar fi luat o întorsătură prea diferită. Poate că, în loc să ne întrebăm de ce anumiți prinți și împărați au luat o decizie sau alta, ar trebui să ne întrebăm de ce vest-europenii au acceptat să își asume riscuri în timp ce China a fost cuprinsă de un val de conservatorism orientat spre interior. Poate că nu marile personalități sau idioții

¹¹¹ Cunoscut în Marea Britanie sub numele John Cabot.

neinspirați, ci cultura a făcut ca Hernán Cortés să fie cel care pus primul piciorul în Tenochtitlán, și nu Zheng.

Renăscuți

„Acum aproape că mi-aș dori să fiu din nou tânăr”, îi scria cărturarul olandez Erasm unui prieten în anul 1517¹¹², „fără alt motiv în afară de acela că prevăd începutul unei epoci de aur”²⁶. Astăzi cunoaștem această „epocă de aur” sub numele dat de francezi, *la renaissance*, „Renașterea”: și, după unii, această renaștere a reprezentat exact forța culturală ce i-a delimitat pe europeni, brusc și ireversibil, de restul lumii, oferindu-le unor oameni precum Columb și Caboto imboldul de care aveau nevoie ca să acționeze așa cum au făcut-o. Geniul creativ al unei elite culturale preponderent italiene – „primii născuți dintre fiii Europei moderne”²⁷, așa cum i-a numit un istoric faimos din secolul al XIX-lea – a fost cel care l-a mânat pe Cortés către Tenochtitlán.

În general istoricii consideră că punctul de plecare al acestei renașteri a fost secolul al XII-lea, atunci când orașele din nordul Italiei au scăpat de dominația germană și a papei și au devenit puternice centre economice. Respingând istoria lor recentă de supunere față de domnii străini, conducătorii acestor orașe au început să se gândească cum să se autoguverneze ca republici independente și au ajuns din ce în ce mai mult la concluzia că pot găsi răspunsuri în literatura romană clasică. În secolul al XIV-lea, când schimbările climatice, foametea și boala au spulberat atâtea dintre certitudinile ce domniseră până atunci, o parte dintre intelectuali și-au extins interpretarea clasicilor literaturii antice, transformând-o într-o viziune generală asupra renașterii sociale.

Antichitatea, au început să susțină acești cărturari, era o țară străină. Roma antică fusese un loc cu oameni extraordinar de înțelepți și virtuoși, dar barbarul „Ev Mediu” se interpusese între acele vremuri și cele moderne, corupând totul. Intelectualii sugerau că singura cale de a se dezvolta pentru proaspăt eliberatele orașe-state din Italia era să

¹¹² Erasm avea atunci 51 de ani, o vârstă înaintată pentru secolul al XVI-lea.

privească înapoi: trebuia construită o punte spre trecut, astfel încât filosofia anticilor să poată renaște, pentru ca umanitatea să se perfecționeze.

Educația și arta aveau să reprezinte această punte. Scotocind după manuscrise prin mănăstiri și învățând latina la fel de bine ca romanii înșiși, cărturarii puteau să gândească precum romanii și să vorbească precum aceștia; după aceea adevărații umaniști (cei renăscuți, așa cum le plăcea să se numească) aveau să regăsească înțelepciunea anticilor. În același mod, căutând printre ruinele romane, arhitecții au putut învăța să recreeze lumea fizică a Antichității, construind biserici și palate care să promoveze cele mai înalte virtuți. Pictorii și muzicienii, ce nu aveau relicve romane pe care să le studieze, au făcut presupuneri legate de modelele antice, iar cârmuitorii, dornici să fie văzuți că perfecționează lumea, i-au angajat pe umaniști drept sfetnici, i-au plătit pe artiști să îi immortalizeze și au colecționat antichități romane.

Un lucru ciudat legat de epoca Renașterii a fost că acest efort aparent reacționar de a recrea Antichitatea a produs de fapt o cultură extrem de netradițională, una a invențiilor și a deschiderii. Existau, desigur, și conservatori care îi trimiteau în exil pe unii dintre gânditorii mai radicali (ca Machiavelli) și îi intimidau pe alții (ca Galilei), reducându-i la tăcere, dar care nu au reușit să oprească avântul noilor idei.

Câștigul a fost fenomenal. Interconectând toate ramurile erudiției, artelor și meșteșugurilor și evaluându-le pe toate în lumina Antichității, „bărbații Renașterii”¹¹³, cum a fost Michelangelo, le-au revoluționat pe toate odată. Unii dintre acești oameni extraordinari, precum Leon Batista Alberti, s-au remarcat atât în teorie, cât și în practică, iar cei mai remarcabili, precum Leonardo da Vinci, au excelat în toate, de la portretistică la matematică. Mințile lor creative se mișcau fără efort între studiouri și holurile palatelor, lăsând de-o parte teoretizarea pentru a conduce armate, a deține funcții și a-i sfătui pe regi. (Pe lângă *Principele*, Machiavelli a scris și cele mai bune comedii ale vremii.) Vizitatorii și emigranții răspândeau noile idei din Florența, leagănul Renașterii, până

¹¹³ Au existat și câteva femei renașcentiste, dar foarte puține.

în Portugalia, Polonia și Anglia, unde s-au format curente renascentiste locale distincte.

Acesta a fost, fără îndoială, unul dintre cele mai uimitoare episoade ale istoriei. Renașterea italiană nu a recreat Roma – chiar și în 1500, dezvoltarea socială a Occidentului încă era cu zece puncte sub cea pe care o avea Imperiul Roman la apogeu, cu un mileniu și jumătate înainte. Numărul italienilor care știau să citească era mai mare acum decât al persoanelor educate din zilele de glorie ale Imperiului Roman, dar cel mai mare oraș al Europei era de zece ori mai mic decât fusese Roma antică; soldații Europei, în ciuda faptului că aveau arme de foc, ar fi avut mult de furcă dacă ar fi luptat împotriva legiunilor lui Cezar; iar cele mai bogate țări ale Europei rămâneau mai puțin productive decât cele mai bogate provincii ale Romei. Dar niciuna dintre aceste diferențe cantitative nu contează cu adevărat pentru că renașcentiștii italieni au fost cei care au reușit într-adevăr să revoluționeze cultura occidentală în așa măsură, încât au delimitat Europa de restul lumii, inspirându-i pe aventurierii occidentali să cucerească Americile, în timp ce conservatorii orientali au rămas acasă.

Eu bănuiesc că intelectualii chinezi ar fi fost bulversați să audă această idee. Îi și văd punându-și jos călimările și pensulele și explicându-le răbdător istoricilor europeni din secolul al XIX-lea care au formulat această teorie că italienii din secolul al XII-lea nu au fost primii oameni dezamăgiți de istoria recentă care au căutat în Antichitate soluții de a îmbunătăți lumea modernă. Gânditorii chinezi – așa cum am văzut în capitolul 7 – făcuseră ceva foarte asemănător cu patru sute de ani mai devreme, căutând o înțelepciune superioară înainte de budism, în literatura și pictura din timpul Dinastiei Han. Italienii au preschimbant Antichitatea într-un program pentru renașterea socială în secolul al XV-lea, dar chinezii făcuseră deja acest lucru în secolul al XI-lea. Florența anului 1500 mustea de genii care se descurcau la fel de bine în artă, literatură și politică, dar la fel se întâmpla și în Kaifengul anului 1100. Era inteligența lui Leonardo mai uimitoare decât cea a lui Shen Kuo, care a scris despre agricultură, arheologie, cartografie, schimbările climatice,

clasici, etnografie, geologie, matematică, medicină, metalurgie, meteorologie, muzică, pictură și zoologie? La fel de priceput în artele mecanice ca oricare inventator florentin, Shen a explicat cum funcționează ecluzele de canal și tiparul cu litere mobile, a inventat un tip de ceas cu apă și a construit pompe capabile să asaneze patruzeci de mii de hectare de teren mlăștinos. La fel de versatil ca și Machiavelli, el a lucrat ca director al Biroului de Astronomie al statului și a negociat tratate cu nomazii. Leonardo însuși ar fi fost impresionat.

Teoria din secolul al XIX-lea conform căreia Renașterea a lansat Europa pe un drum unic pare mai puțin convingătoare dacă ne gândim că și China a avut parte de o renaștere foarte asemănătoare, cu patru secole mai devreme. Este poate mai logic să conchidem că atât China, cât și Europa au avut Renașteri din același motiv, că amândouă au avut parte de o primă și o a doua perioadă axială de gândire: pentru că fiecare epocă are parte de ideile de care are nevoie. Oamenii inteligenți și educați analizează problemele cu care se confruntă și, dacă întâlnesc probleme similare, vor veni cu soluții similare, indiferent de locul și perioada în care trăiesc¹¹⁴.

Chinezii din secolul al XI-lea și europenii din secolul al XV-lea au întâmpinat într-adevăr probleme foarte similare. Ambele grupuri trăiau vremuri de dezvoltare socială. Amândouă simțeau că al doilea val de gândire axială sfârșise prost (colapsul Dinastiei Tang și respingerea budismului în Orient; schimbările climatice, epidemia de ciumă și criza Bisericii în Occident). Amândouă și-au întors privirile spre trecut, înaintea istoriei lor recente „barbare”, către Antichitatea glorioasă din primul val de gândire axială (Confucius și Dinastia Han în Orient; Cicero și Imperiul

¹¹⁴ Nu toată lumea este de acord cu această teorie. În cea mai recentă carte a sa, *1434: The Year Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance*, Gavin Menzies afirmă că o parte din flota lui Zheng He a vizitat Veneția în anul 1434, aprinzând scânteia Renașterii prin faptul că i-au învățat pe Alberti și pe alții secretele Renașterii chineze, care avusese deja loc. Menzies argumentează că motivul pentru care inventivitatea lui Leonardo pare să fie atât de asemănătoare cu cea a lui Shen Kuo este că italienii lucrau după prototipuri chineze, în special după *Tratatul despre agricultură* al lui Wang Zhen menționat în capitolul 7 – ceea ce ar explica și de ce mașinile de tors din Europa secolului al XVIII-lea semănau atât de mult cu cele chineze mai vechi! Cartea lui Menzies *1434* atrage și mai multe suspiciuni și neîncredere decât *1421* (trebuie să ne întrebăm mai ales cum se face că niciunul dintre numeroasele izvoare italiene din secolul al XV-lea nu menționează nimic despre magnifica flotă chineză) și încă o dată trebuie să mărturisesc că sunt prea multe goluri cu care nu pot fi de acord.

Roman în Occident). Și ambele grupuri au reacționat în mod asemănător, aplicând teoriile cele mai avansate la literatura și arta antice și folosind rezultatele pentru a interpreta lumea în noi moduri.

A ne întreba cum de cultura renașcentistă a Europei i-a dus pe temerari tocmai în Tenochtitlán în timp ce conservatorii Chinei au rămas acasă pare să fie la fel de inutil ca a încerca să descoperim cum de conducătorii occidentali au fost niște mari personalități, iar conducătorii Chinei niște idioți neinspirați. Este clar că trebuie să reformulăm din nou întrebarea. Dacă în secolul al XV-lea Renașterea din Europa i-a inspirat într-adevăr pe exploratori, ar trebui să ne întrebăm de ce nu s-a întâmplat același lucru în timpul Renașterii ce a avut loc în China în secolul al XI-lea. De ce nu au descoperit exploratorii chinezi Americile în vremea Dinastiei Song, chiar mai devreme decât anul în care Menzies își imaginează acest lucru?

Cel mai la îndemână răspuns este că, indiferent de entuziasmul stârnit de Renaștere, niciun aventurier din timpul Dinastiei Song nu ar fi putut ajunge în Americi fără nave destul de puternice pentru a face această călătorie, iar navele chineze din secolul al XI-lea cel mai probabil nu puteau face acest lucru. Unii istorici nu sunt de acord; vikingii, spun ei, au ajuns în America în jurul anului 1000 la bordul drakkarelor lor, care erau mult mai simple decât joncile chineze. Dar, dacă aruncăm o privire asupra globului (sau la figura 8.10), putem vedea o diferență însemnată. Vikingii au trecut prin Insulele Feroe, Islanda și Groenlanda și nu au avut de traversat mai mult de 500 de mile de mare pentru a debarca în America. Oricât de terifiant trebuie să fi fost, nu se compara cu cele 5.000 de mile pe care ar fi trebuit să le traverseze exploratorii chinezi, obligați să o ia prin Japonia, purtați de Curentul Kuroshivo, să treacă de Insulele Aleutine și să debarce în nordul Californiei (dacă ar fi urmat Contracurentul Ecuatorial din Filipine spre Nicaragua, ar fi avut de traversat o suprafață de mare deschisă de două ori mai mare).

Geografia fizică – și, așa cum vom vedea în acest capitol, și alte tipuri de geografie – le-au ușurat europenilor traversarea Atlanticului, spre deosebire de dificultatea întâmpinată de cei din Orient de a traversa

Pacificul. Și, cu toate că furtunile ar fi putut să împingă navele chineze spre America¹¹⁵ – iar, teoretic, Curentul Ecuatorial de Nord le-ar fi putut aduce înapoi –, era foarte puțin probabil ca exploratorii din secolul al XI-lea, oricât de motivați ar fi fost de spiritul Renașterii, să descopere America și să se și întoarcă pentru a povesti despre asta.

Abia în secolul al XII-lea construcția de nave și navigația s-au îmbunătățit suficient pentru ca navele chineze să fi putut face călătoria dus-întors de 12 mii de mile, din Nanjing până în California; dar acest lucru s-ar fi întâmplat, desigur, tot cu patru sute de ani înainte de Columb și Cortés. Deci de ce nu au existat conchistadori chinezi în secolul al XII-lea?

Se poate să fie din cauză că spiritul renescentist chinez, orice ar însemna acest termen, începuse să se diminueze în secolul al XII-lea. Dezvoltarea socială a stagnat și apoi s-a prăbușit în secolele al XIII-lea și al XIV-lea și, pe măsură ce condițiile care duseseră la cultura Renașterii dispăreau, gândirea elitei devenea într-adevăr tot mai conservatoare. Unii istorici cred că eșecul Noilor Politici ale lui Wang Anshi din anii 1070 i-a întors pe intelectualii neoconfucianiști împotriva relațiilor internaționale; alții dau vina pe căderea Kaifengului în 1127; alții văd cauzele în cu totul altă parte. Cert este că aproape toți sunt de acord că, în timp ce intelectualii continuau să gândească într-adevăr foarte global, au început să acționeze local. În loc să își riște viața în conflictele politice interne din capitală, majoritatea au rămas acasă. Unii au înființat academii locale, ținând prelegeri și grupuri de lectură, dar refuzând să îi pregătească pe învățăcei pentru examenele de admitere în aparatul de stat. Alții au creat reguli pentru sate bine organizate și ritualuri de familie; iar alții s-au concentrat asupra lor înșiși, atingând perfecțiunea

¹¹⁵ Unii istorici cred că Xu Fu, emisarul trimis de primul împărat din Dinastia Qin să caute plantele nemuririi, a ajuns pe coasta Americii în anii 210 î.Hr. Nu există însă dovezi și încercarea curajoasă a lui Tim Severin de a repeta călătoria lui Xu în 1993 nu a fost prea încurajatoare – în ciuda faptului că avea multe avantaje moderne, a fost nevoit să abandoneze nava cu o mie de mile înainte de a ajunge în America. Nici faimoasa plută din lemn de balsa a lui Thor Heyerdahl, *Kon-Tiki*, nu inspiră încredere. Heyerdahl a traversat numai jumătate din Pacific, din Perú până în Polinezia, și doar într-o singură direcție, purtat de Curentul Ecuatorial. Călătoria din Asia în Perú este mult mai îndelungată și mai primejdioasă.

de-a lungul vieții prin contemplare și mediație. Zhu Xi, un teoretician din secolul al XII-lea, spune:

Dacă încercăm să ne eliberăm mintea de îndoială, progresul nostru va fi mai rapid, ca împins de puterea unui mare fluviu... Așa că haideți să ne punem mințile la lucru pentru a ne onora natura virtuoasă și pentru a ne apleca asupra studiilor. Haideți să vedem în fiecare zi dacă am fost nepăsători față de ceva în studiile noastre și dacă am fost sau nu neglijenți cu natura noastră virtuoasă... Dacă stăruim astfel un an, cum să nu evoluăm²⁸?

Zhu era un om al timpului său. A refuzat orice funcție la curtea imperială și a trăit modest, clădindu-și o reputație ca profesor la o academie locală, scriind cărți și scrisori în care își explica ideile. Singura lui implicare în politica națională a dus la excluderea sa din peisajul social și la condamnarea operelor sale drept „învățăături false”. Dar, pe măsură ce amenințările externe ale secolului al XIII-lea se înmulțeau și funcționarii Dinastiei Song căutau metode de a-i atrage pe nobili de partea lor, ideile confucianiste ale lui Zhu, fără cusur din punct de vedere filosofic, dar inofensive din punct de vedere politic, au început să pară foarte folositoare. Teoriile lui au fost în prima fază reabilite, apoi incluse în examenele oficiale și, în final, au devenit baza exclusivă pentru promovare în domeniul administrativ. Gândirea lui Zhu Xi a devenit normă. „Din vremea lui Zhu Xi Calea a devenit clară”, scria un cărturar în jurul anului 1400. „Nu mai este nevoie de scrieri; ceea ce rămâne de făcut este punerea în practică.”²⁹

Zhu este adesea numit al doilea cel mai influent filosof din istoria Chinei (după Confucius, dar înaintea lui Mao), responsabil în funcție de perspectiva celui care face afirmația, fie de perfecționarea clasicilor, fie de condamnarea Chinei la stagnare, complacere și opresiune. Dar aceste laude sau acuze sunt prea mult în ceea ce îl privește pe Zhu. Ca mai toți teoreticienii valoroși, a dat pur și simplu vremii sale ideile de care

aceasta avea nevoie, iar oamenii le-au folosit după cum au crezut că e mai bine.

Acest lucru reiese cel mai clar din scrierile lui Zhu despre valorile familiei. Până în secolul al XII-lea budismul, protofeminismul și creșterea economică transfiguraseră rolurile de gen. Adesea familiile bogate își educă acum fiicele și le dădeau o zestre mai mare atunci când se căsătoreau, ceea ce însemna o influență mai mare pentru soții; și, pe măsură ce capacitatea financiară a femeilor se îmbunătățea, ele au stabilit că și fiicele ar trebui să moștenească proprietăți, ca și fiii. Chiar și în rândul familiilor mai sărace, producția de textile în scopuri comerciale le asigura femeilor un venit mai mare, ce s-a tradus prin consolidarea drepturilor de proprietate.

În secolul al XII-lea a început o contraofensivă masculină, pe vremea când Zhu era încă tânăr. Aceasta promova castitatea femeilor, dependența soțiilor și necesitatea ca femeile să nu iasă din casă (sau, dacă trebuiau într-adevăr să plece undeva, să poarte văluri sau să fie transportate într-o lectică cu perdele). Criticii au atacat în special văduvele care se recăsătoreau și care își luau cu ele proprietățile în alte familii. Până în momentul în care lucrările lui Zhu Xi au fost reabilitate, în secolul al XIII-lea, idealul lui pios de a recrea familia confucianistă perfectă ajunsese să pară un instrument util pentru a da o formă filosofică acestor idei și, atunci când birocrații au început să retragă legile privind proprietatea favorabile femeilor, în secolul al XIV-lea, au pretins că totul se făcea în numele gândirii lui Zhu Xi.

Nu scrierile lui Zhu au dus la aceste schimbări în viața femeilor. Ele au fost pur și simplu o mică parte a unei atitudini reacționare mai largi care i-a cuprins nu doar pe funcționarii educați, ci și pe oameni care cel mai probabil nici nu l-au citit pe Zhu. De exemplu, reprezentările frumuseții feminine realizate de artizani s-au schimbat dramatic în acești ani. În secolul al VIII-lea, în anii de glorie ai budismului și protofeminismului, unul dintre cele mai răspândite stiluri de figurine de ceramică era ceea ce istoricii de artă ar numi, în mod deloc galant, „femei grase”. Se zice că acesta a fost inspirat de Yang Guifei, curtezana

ale cărei farmece au stârnit revolta condusă de An Lushan în anul 755, reprezentările înfățișând femei de-a dreptul rubensiene în situații foarte diverse, de la dans la jocul de polo. Spre deosebire de această perioadă, atunci când artiștii din secolul al XII-lea portretizau femei, ele erau în general ființe palide, firave, servindu-i pe bărbați sau pur și simplu șezând apatice, așteptându-și soții să se întoarcă acasă.

Aceste frumuseți suple probabil stăteau jos pentru că le dureau picioarele. Celebrul obicei de a deforma picioarele fetițelor legându-le strâns cu fâșii de pânză, răsucindu-le și rupându-le degetele pentru ca labele picioarelor să fie cât mai elegante, a început probabil în jurul anului 1100, cu 30 de ani înainte de nașterea lui Zhu. Două poeme par să facă referire la acest obicei în acea perioadă, iar curând după 1148 un cărturar a observat să „legarea picioarelor femeilor a început recent; aceasta nu a fost menționată în nicio carte din vremurile mai vechi”³⁰.

Cele mai vechi dovezi arheologice despre acest obicei provin din mormintele lui Huang Sheng și Madame Zhou, femei care au scăpat de aceste fâșii mortale în anul 1243, respectiv 1274. Fiecare a fost îngropată cu picioarele legate în feșe lungi de doi metri, împreună cu pantofi și șosete de mătase cu vârfurile întoarse mult în sus (figura 8.9). Scheletul lui Madame Zhou s-a păstrat destul de bine, putându-se observa că picioarele ei deformate se potriveau cu șosetele și sandalele: cele opt degete mici de la picioare fuseseră îndoite sub talpă, iar degetele mari erau întoarse în sus, astfel încât laba piciorului era destul de mică pentru a încăpea în papucii ei înguști, ascuțiți.

Figura 8.9. *Piciorul mic*: papuci și șosete de mătase din mormântul lui Huang Sheng, o fată de 17 ani înmormântată în anul 1243, prima femeie din istorie despre care există o atestare certă a legării picioarelor

Obiceiul de a modifica picioarele femeilor nu a fost inventat în China secolului al XII-lea. Îmbunătățirea mersului femeilor pare să fie o obsesie aproape universală (printre bărbați, cel puțin). Chinurile îndurate de Huang și Zhou au fost însă mult mai mari decât cele din alte culturi. Pantofii cu toc-cui îți fac monturi; legarea picioarelor te aduce într-un scaun cu roțile. Durerea pricinuită de această practică – zi după zi, din leagăn până în mormânt – este greu de imaginat. Chiar în anul în care a fost înmormântată Madame Zhou, un cărturar a publicat prima critică adusă obiceiului de legare a picioarelor: „Fetițe care nu au împlinit încă 4 sau 5 ani, care nu au greșit cu nimic, sunt supuse totuși unor dureri interminabile cauzate de legarea picioarelor în scopul de a le face să devină mai mici. La ce bun toate acestea?”³¹.

La ce bun, într-adevăr? Cu toate acestea, legarea picioarelor a devenit și mai răspândită, și mai îngrozitoare. Procedul din secolul al XIII-lea făcea laba piciorului mai subțire; în secolul al XVII-lea, laba piciorului devenea și mai scurtă, forțând degetele să se încovoie până sub călcâi, un ghem chinuit de ligamente rupte și tendoane răsucite, cunoscute sub denumirea de „lotusul de aur”. Fotografii ce înfățișează picioarele mutilate ale ultimelor victime din secolul XX sunt greu de privit¹¹⁶.

Să dăm vina pe Zhu Xi pentru toate acestea ar fi prea mult. Nu filosofia lui a făcut elita chineză să devină tot mai conservatoare, ci, mai degrabă, conservatorismul cultural a transformat ideile lui într-un succes. Gândirea lui Zhu Xi a fost doar cel mai vizibil element al unei reacții mai ample la înfrângerea militară, restricțiile și dezvoltarea socială în scădere. Pe când lumea era în declin, în secolul al XII-lea, Antichitatea a devenit mai mult un refugiu și mai puțin o soluție, iar la moartea lui Madame Zhu, în 1274, genul de spirit renescentist care ar fi putut stimula explorarea globală lipsea cu desăvârșire.

Se poate deci ca stagnarea și declinul dezvoltării sociale de după anul 1100 să explice de ce Cortés, și nu Zheng a ajuns în Tenochtitlán? Parțial. Probabil că așa se explică, într-adevăr, de ce nu au avut loc

¹¹⁶ Deși i se pot reproșa multe greșeli, Mao Zedong a interzis legarea picioarelor imediat după ce a preluat puterea, în anul 1949.

călătorii de explorare în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Dar în anul 1405, când prima Flotă a Tezaurului comandată de Zheng a ridicat ancora în Nanjing, dezvoltarea socială a Orientului era din nou în creștere rapidă. Însuși faptul că Yongle îl tot trimitea pe Zheng să traverseze Oceanul Indian indică o mentalitate neîngrădită. Pe măsură ce gradul de dezvoltare creștea din nou, intelectualii din secolul al XV-lea au început să caute alternative la gândirea lui Zhu Xi.

Extraordinarul Wang Yangming, de exemplu, a încercat din răsputeri să respecte regulile lui Zhu. În anii 1490 Wang a petrecut o săptămână contemplând o tulpină de bambus, așa cum recomandase Zhu, dar, în loc să aibă o revelație, s-a îmbolnăvit. Atunci Wang a avut parte de acel tip de epifanie potrivită pentru o societate de succes, aflată în dezvoltare: și-a dat seama că toată lumea cunoaște în mod intuitiv adevărul, fără a fi nevoie de ani de meditație și studiu al comentariilor despre Confucius. Cu toții putem deveni înțelepți dacă ieșim din casă și facem ceva. Urmându-și propriul îndemn, Wang a devenit un nou om al Renașterii, numărându-se printre cei mai buni generali, administratori, editori de texte antice și poeți ai vremii. Adepții lui, devenind și mai înverșunați împotriva gândirii lui Zhu Xi, au spus că străzile sunt pline de înțelepți, că oricine poate face singur diferența între bine și rău și că îmbogățirea este un lucru bun. Ei chiar au susținut egalitatea femeilor.

Decizia de a pune capăt călătoriilor lui Zheng nu a fost luată de fapt pe fondul unor restricții conservatoare, ci mai degrabă pe fondul expansiunii, inovației și provocărilor ce fuseseră întâlnite și depășite. Nu prea sunt dovezi care să sugereze că o mentalitate rigidă, obtuză a oprit expedițiile chineze în secolul al XV-lea, în timp ce o cultură renascentistă dinamică i-a mânat pe europeni dincolo de mări. Deci care este explicația?

Avantajele izolării

Am aflat deja răspunsul: încă o dată geografia – și nu oamenii – a fost cea care a dus Orientul și Occidentul pe căi diferite. Geografia a făcut ca

occidentalii, și nu orientalii să ajungă pe țărmurile Americilor (figura 8.10).

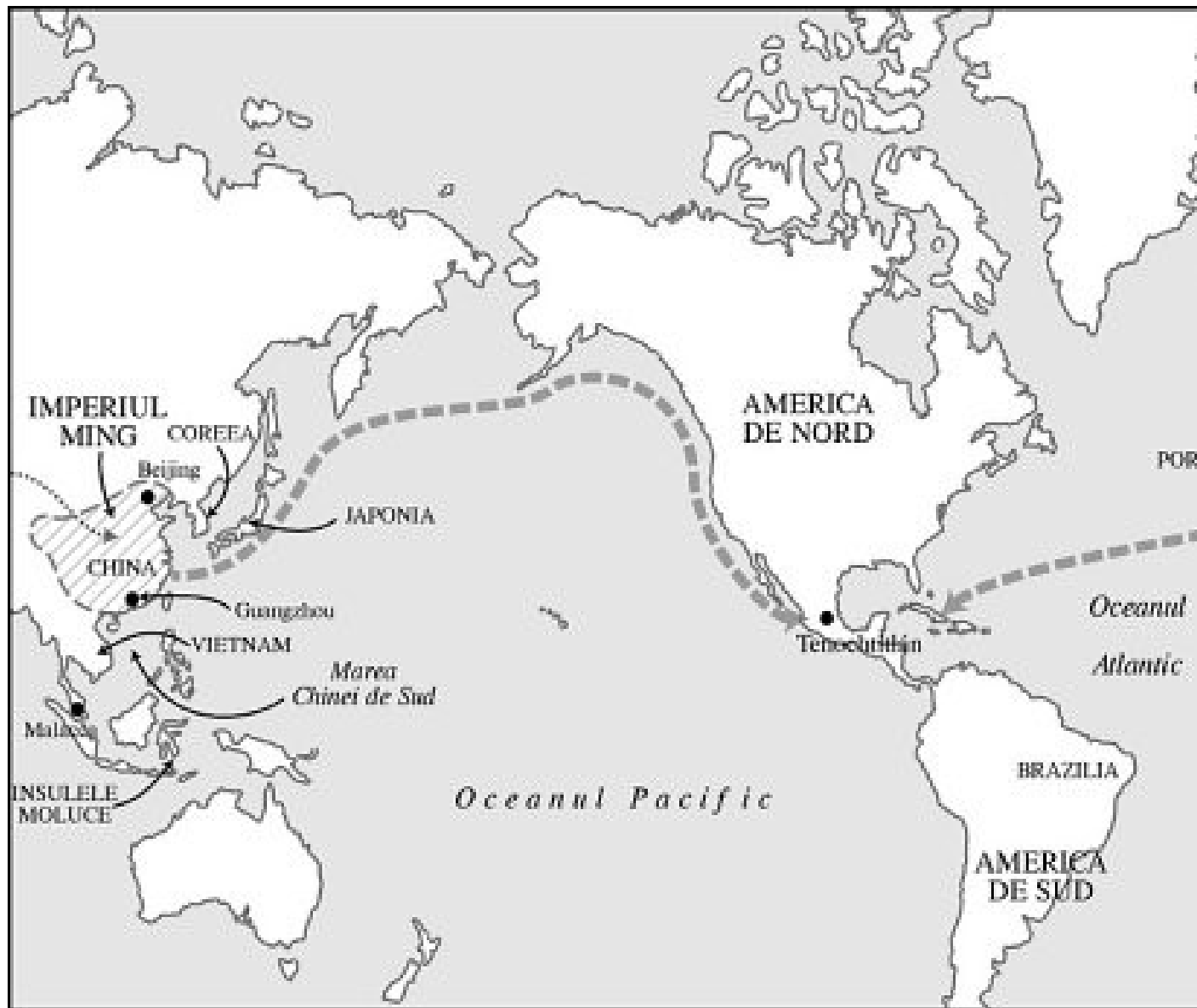

Figura 8.10. Un al treilea punct de vedere asupra lumii: cum a înclinat geografia fizică balanța în favoarea Europei Occidentale, punând doar 5.000 de kilometri între ea și America, în timp ce China a avut nenorocul să se afle la o distanță dublă față de Lumea Nouă

Cel mai evident avantaj european a fost fizic: vânturile predominante, amplasarea insulelor și dimensiunile oceanelor Atlantic și Pacific simplificând lucrurile. Dacă ar fi avut mai mult timp la dispoziție, exploratorii est-asiatici cu siguranță ar fi traversat și ei Pacificul până la

urmă, dar, dacă și alte lucruri rămâneau neschimbate, tot marinarilor vikingi sau portughezi le-a fost întotdeauna mai ușor să ajungă în Lumea Nouă decât chinezilor sau japonezilor.

Dar cum în realitate, evident, întotdeauna intervine ceva, în secolul al XV-lea geografia economică și cea politică au conspirat, multiplicând avantajele conferite deja Europei Occidentale de geografia fizică. Nivelul de dezvoltare socială a Orientului era mult mai ridicat decât cel al Occidentului și, prin intermediul unor oameni precum Marco Polo, o știau și occidentalii. Acest lucru le-a oferit occidentalilor stimulente economice pentru a ajunge în Orient și a exploata cele mai bogate piețe de pe pământ. Orientalii, în schimb, nu prea erau stimulați să ajungă în Vest. Ei puteau fi siguri că toți ceilalți vor veni la ei.

Arabii erau amplasați foarte convenabil, astfel încât să domine porțiunile vestice ale Drumului Mătăsii și rutele comerciale din Oceanul Indian și timp de multe secole europenii, care se aflau la cel mai îndepărtat capăt al ambelor artere Orient-Occident, au stat mai mult acasă, încercând să se descurce cu firimiturile adunate de venețieni de la mesele arabilor. Cruciadele și cuceririle mongolilor au început să schimbe totuși harta politică, facilitând accesul europenilor către Orient. Lăcomia a început să învingă lenea și teama, atrăgându-i pe comercianți (în special venețieni) prin Marea Roșie spre Oceanul Indian sau dincolo de stepe, ca familia Polo.

Atunci când statele vest-europene au început să se dezvolte și să își intensifice războaiele, după epidemia de ciumă, geografia politică a dat un imbold economiei. Conducătorii de la țărmul Atlanticului erau disperați să cumpere mai multe tunuri și își epuizau metodele obișnuite de îmbogățire (punându-și funcționarii să le impoziteze supușii, jefuindu-i pe evrei și pe vecini și așa mai departe). Erau dispuși să stea de vorbă cu oricine le-ar fi putut oferi noi surse de venit, chiar și cu personajele dubioase și lacome care se învâртеau prin porturi.

Regatele de pe țărmul Atlanticului erau cel mai departe de rutele din Marea Roșie și Drumul Mătăsii, dar căpitani de tot felul, încrezători în noile lor nave extraordinare, s-au oferit – în schimbul unor daruri,

împrumuturi și monopoluri comerciale – să transforme în avantaj ceea ce până atunci fusese izolare geografică. Urmau să găsească o rută către Orient prin Atlantic. Unii au promis că vor naviga pe lângă extremitatea sudică a Africii până în Oceanul Indian, evitând astfel să aibă de-a face cu venețienii și musulmanii. Alții au insistat că vor naviga pur și simplu spre vest, înconjurând globul și ajungând în Orient¹¹⁷. (O a treia abordare, expedițiile la Polul Nord, era, din motive evidente, mult mai puțin atrăgătoare.)

Majoritatea europenilor au optat să se îndrepte spre sud, și nu prin vest pentru că au calculat – corect – că ar fi trebuit să navigheze foarte mult spre vest pentru a ajunge în Orient. Dacă vrem să căutăm un idiot neinspirat în toată această poveste, cu siguranță acesta este Columb, care a deschis drumul către Tenochtitlán subestimând cu mult distanța în jurul globului și refuzând să admită că a calculat greșit. În schimb, dacă vorbim despre mari personalități, această distincție ar trebui acordată sfetnicilor căpoși ai împăraților din Dinastia Ming care, după ce au calculat costurile și beneficiile, au pus capăt expedițiilor donquijotești ale lui Zheng din anii 1430 și „i-au pierdut” jurnalele în anii 1470.

Uneori un pic de nebunie e bună, dar în realitate nici nebunia, nici bunul-simț nu au contat prea mult, deoarece hărțile nu le-au lăsat oamenilor libertate de mișcare să facă mai mult decât au reușit de fapt să facă. Atunci când Yongle a urcat pe tronul Chinei, la 1403, a fost nevoit să restabilească statutul țării sale în sudul Asiei. Trimiterea Flotei Tezaurului comandată de Zheng la Calicut și Hormuz a fost o modalitate costisitoare de a face acest lucru, dar a funcționat; dar nici nu se puneau problema ca Zheng să fie trimis către est, pe un ocean pustiu, indiferent câte plante ale nemuririi s-ar fi putut găsi acolo. Exista probabilitatea ca administratorii chinezi din secolul al XV-lea să oprească în cele din urmă călătoriile costisitoare în Oceanul Indian și era puțin probabil ca ei să trimită flote în Pacific. Geografia economică a făcut ca explorările să fie iraționale.

¹¹⁷ Chiar și în înapoiata Europă, oamenii învățați recunoscuseră încă din secolul al XII-lea că Pământul e rotund. (Grecii antici știau deja acest lucru.).

De asemenea, nu este greu de înțeles că era doar o chestiune de timp până când marinarii europeni aveau să ajungă în Americi odată ce s-au aventurat peste Atlantic în căutarea unei rute către bogățiile Orientului. Columb și oamenii săi au avut nevoie de inimi de oțel și stomacuri de fier pentru a se aventura în necunoscut, cu vântul în pânze, fără nicio garanție că vor găsi și un vânt bun ca să se întoarcă acasă, dar, dacă ar fi renunțat, erau mulți alți oameni curajoși în porturile Europei dornici să încerce din nou. Și, dacă regina Isabela ar fi respins a treia propunere a lui Columb, în 1492, europenii tot nu ar fi renunțat la ideea navigării spre vest. Fie Columb ar fi găsit alt sponsor, fie am fi amintit acum alt marinar – Caboto, poate, sau portughezul Pedro Alvares Cabral, care a descoperit Brazilia încercând să ajungă în India în 1500 – ca fiind cel mai mare explorator.

În mod inevitabil – la fel de inevitabil ca, să spunem, trecerea de la condiția de vânători și culegători la cea de agricultori sau de la sate la state –, hărțile au făcut ca marinarii aventurieri de pe țărmul Atlanticului să descopere Americile mai devreme, nu mai târziu și cu siguranță mai devreme decât marinarii la fel de curajoși din Marea Chinei de Sud.

Și, odată ce s-a întâmplat acest lucru, consecințele au fost și ele în mare parte predeterminate. Microbii, armele și instituțiile europene au fost mult mai puternice decât cele ale băștinașilor din America, astfel încât populațiile și statele indigene pur și simplu s-au năruit. Dacă Montezuma sau Cortés ar fi luat alte decizii, conchistadorii ar fi murit probabil pe altarele însângerate din Tenochtitlán, cu inimile smulse din piept și oferite zeilor, dar ar fi venit alți și alți conchistadori în urma lor, care ar fi adus cu ei variolă, tunuri și plantații. Băștinașii nu le-au putut rezista imperialiștilor europeni așa cum nici vânătorii-culegători din Europa nu le-au putut rezista agricultorilor cu șapte sau opt milenii în urmă.

Geografia a contat la fel de mult atunci când europenii au înconjurat Africa de Sud și au navigat în Oceanul Indian, dar în alte moduri. Aici europenii intrau într-o lume cu o dezvoltare socială superioară, cu imperii străvechi, case de comerț cu experiență și propriile boli

devastatoare. Distanța și costurile – geografia fizică și economică – au făcut ca expedițiile europenilor să fie la fel de mici ca și cele către Americi. Prima misiune portugheză care a navigat în jurul Africii către India în anul 1498 a implicat doar patru nave. Comandantul acesteia, Vasco da Gama, era un necunoscut, despre care se credea că va da greș.

Vasco da Gama a fost un căpitan de excepție, care a străbătut șase mii de mile pe mare pentru a ocoli Africa, dar nu a fost un politician. A făcut aproape tot ce i-a stat în putință pentru a justifica lipsa de încredere în el a oamenilor. Obiceiul său de a răpi și a tortura călăuze locale aproape că a dus la dezastru chiar înainte să părăsească Africa și, atunci când ghizii lui maltratați l-au adus în cele din urmă în India, el i-a jignit pe conducătorii hinduși din Calicut presupunând că erau creștini. I-a insultat încă o dată oferindu-le daruri meschine și, după ce a reușit în sfârșit să facă rost de o încărcătură de mirodenii și pietre prețioase, a ignorat toate sfaturile și a pornit înapoi contra vântului. Aproape jumătate din echipajul său a murit în Oceanul Indian și scorbutul i-a schilodit pe supraviețuitori.

Dar, întrucât profitul obținut din mirodeniile asiatice depășea 100%, da Gama tot a făcut avere, atât pentru el, cât și pentru rege, în ciuda tuturor gafelor. Zeci de nave portugheze i-au urmat lui da Gama, folosindu-se de singurul avantaj pe care îl aveau: armele de foc. Făcând comerț, folosind forța și armele, după cum o cerea situația, portughezii și-au dat seama că nimic nu te ajută mai mult să închei o afacere decât o armă. Au capturat porturi de-a lungul coastei Indiei, transformându-le în enclave comerciale (sau bârloguri ale piraților, în funcție de punctul de vedere) și au transportat piper înapoi în Portugalia.

Numărul lor mic făcea ca navele portugheze să semene mai degrabă cu niște țânțari care bâzâiau în jurul marilor regate ale Oceanului Indian decât cu niște conchistadori, dar după aproape un deceniu de „pișcături”, sultanii și regii din Turcia, Egipt, Gujarat și Calicut – ațâțați de Veneția – au decis că ce e prea mult strică. Adunând mai mult de o sută de nave în 1509, ei au blocat 18 nave de război portugheze în

apropierea coastei indiene și s-au apropiat, încercând să le abordeze. Portughezii însă i-au făcut praf cu ajutorul armelor.

Ca și otomanii atunci când au pătruns în Balcani, cu un secol înainte, conducătorii din jurul Oceanului Indian s-au grăbit să copieze armele europene, dar au aflat că era nevoie de mai mult decât turnuri pentru a-i dovedi pe portughezi. Trebuiau să importe un întreg sistem militar și să transforme ordinea socială pentru a face loc unor noi tipuri de războinici, ceea ce se dovedea la fel de dificil în Asia de Sud în secolul al XVI-lea cum fusese și cu trei sute de ani mai devreme, atunci când regii din centrul occidental se străduiseră să își adapteze armatele la carele de luptă. Conducătorii care s-au mișcat prea încet au fost nevoiți să le predea intrușilor port după port și în 1510 portughezii l-au făcut pe sultanul din Malacca, cel care controla strâmtoarea prin care se ajungea chiar în Insulele Moluce, să le acorde drepturi comerciale. Atunci când sultanul și-a adus aminte că avea coloană vertebrală și i-a gonit, portughezii au cucerit întregul oraș. „Cel care este stăpân în Malacca ține în mână Veneția”, a spus Tomé Pires, primul său guvernator portughez.

1521

Și nu doar Veneția. Pires scria:

China este o țară importantă și foarte bogată, iar guvernatorul din Malacca nu ar avea nevoie de atâta forță precum se spune pentru a o supune, pentru că oamenii ei sunt foarte slabi și ușor de învins. Și cei care au fost adesea acolo afirmă că doar cu zece nave guvernatorul Indiei care a cucerit Malacca ar putea cuceri toate teritoriile Chinei de-a lungul coastei³².

În amănunțorii ani de după 1500, nimic nu li se părea imposibil aventurierilor care traversaseră Atlanticul și ocoliseră Africa. De ce să nu cucerească pur și simplu Orientul, dacă tot ajunseseră acolo? Așa că în

1517 regele portughez a decis să testeze teoria lui Pires, trimițându-l la Guangzhou pentru a-i propune un tratat de pace și comerț cu Regatul Cerului. Din păcate, Pires era cam la fel de priceput la diplomație ca și da Gama, ceea ce a dus la tratative care au durat trei ani, în care Pires cerea audiență la împărat, iar funcționarii locali trăgeau de timp. În cele din urmă, în 1521, planul lui Pires a reușit, chiar în același an în care Cortés intra în Tenochtitlán.

Totuși, povestea lui Pires s-a încheiat foarte diferit de cea a lui Cortés. Atunci când a ajuns la Beijing, Pires a trebuit să aștepte mai multe săptămâni pentru a fi primit în audiență, pentru ca în final aceasta să se dovedească dezastruoasă. În timp ce Pires negocia, a sosit o scrisoare de la sultanul din Malacca în care solul portughez era denunțat că i-au furat tronul. Au sosit și alte scrisori de la funcționarii pe care Pires îi insultase în Guangzhou, acuzându-l de canibalism și spionaj. Apoi, în cel mai prost moment, împăratul Chinei a murit. Într-un vârtej de acuzații și contraacuzații, grupul lui Pires a fost aruncat în închisoare.

Nu este clar ce s-a petrecut cu Pires. O scrisoare de la un marinăr încarcerat împreună cu el afirmă că acesta a murit în închisoare, dar altă istorisire spune că a fost exilat într-un sat, unde, 20 de ani mai târziu, un preot portughez a întâlnit-o pe fiica lui. Clericul a insistat că fata și-a dovedit identitatea recitând *Tatăl nostru* în portugheză și i-a spus că Pires se căsătorise cu o chinezoaică bogată și că murise recent, la o vârstă înaintată. Este însă mai probabil ca soarta lui Pires să fi fost aceeași cu a celorlalți membri ai soliei. După ce au fost puși la stâlpul infamiei și batjocoriți public, au fost executați și li s-au tăiat membrele. Bărbaților li s-a tăiat penisul, băgându-li-se în gură, înainte ca bucăți din corpurile lor să fie înfipite în țepe și expuse în tot orașul Guangzhou.

Oricare ar fi fost soarta sa, Pires a aflat pe pielea lui că, în ciuda armelor, europenii nu prea contau aici, în adevăratul centru al lumii. Ei îi distruseseră pe azteci și ajunseseră cu ajutorul armelor la marile piețe ale Orientului, dar era nevoie de mai mult de atât pentru a-i impresiona pe paznicii „Regatului a tot ce este sub cer”. Dezvoltarea socială a Orientului continua să fie cu mult înaintea celei din Occident și, în ciuda

Renașterii, marinarilor și armelor europene în 1521 nimic nu prea sugera că Occidentul urma să micșoreze semnificativ acest decalaj. A fost nevoie de încă trei secole pentru a se vedea clar adevărata semnificație a faptului că nu Zheng, ci Cortés incendiase Tenochtitlán.

9

Vestul recuperează decalajul

Fluxul

„Fluxul ridică toate vapoarele”¹¹⁸, spunea președintele John F. Kennedy. Niciodată aceste vorbe nu s-au dovedit mai adevărate ca între anii 1500 și 1800, când dezvoltarea socială atât a Orientului, cât și a Occidentului a crescut timp de trei secole (figura 9.1). La 1700 amândouă atingeau pragul de 43 de puncte; în 1750 amândouă îl depășiseră.

¹¹⁸ Ideea desprinsă printre rânduri este că îmbunătățirile macroeconomice vor avea un impact pozitiv asupra tuturor actorilor economici și că, prin urmare, politicile economice de stat trebuie să vizeze în primul rând stabilizarea macroeconomică. Expresia este folosită pentru a justifica reducerea taxelor care îi avantajează în primul rând pe cei cu venituri mari (n. trad.).

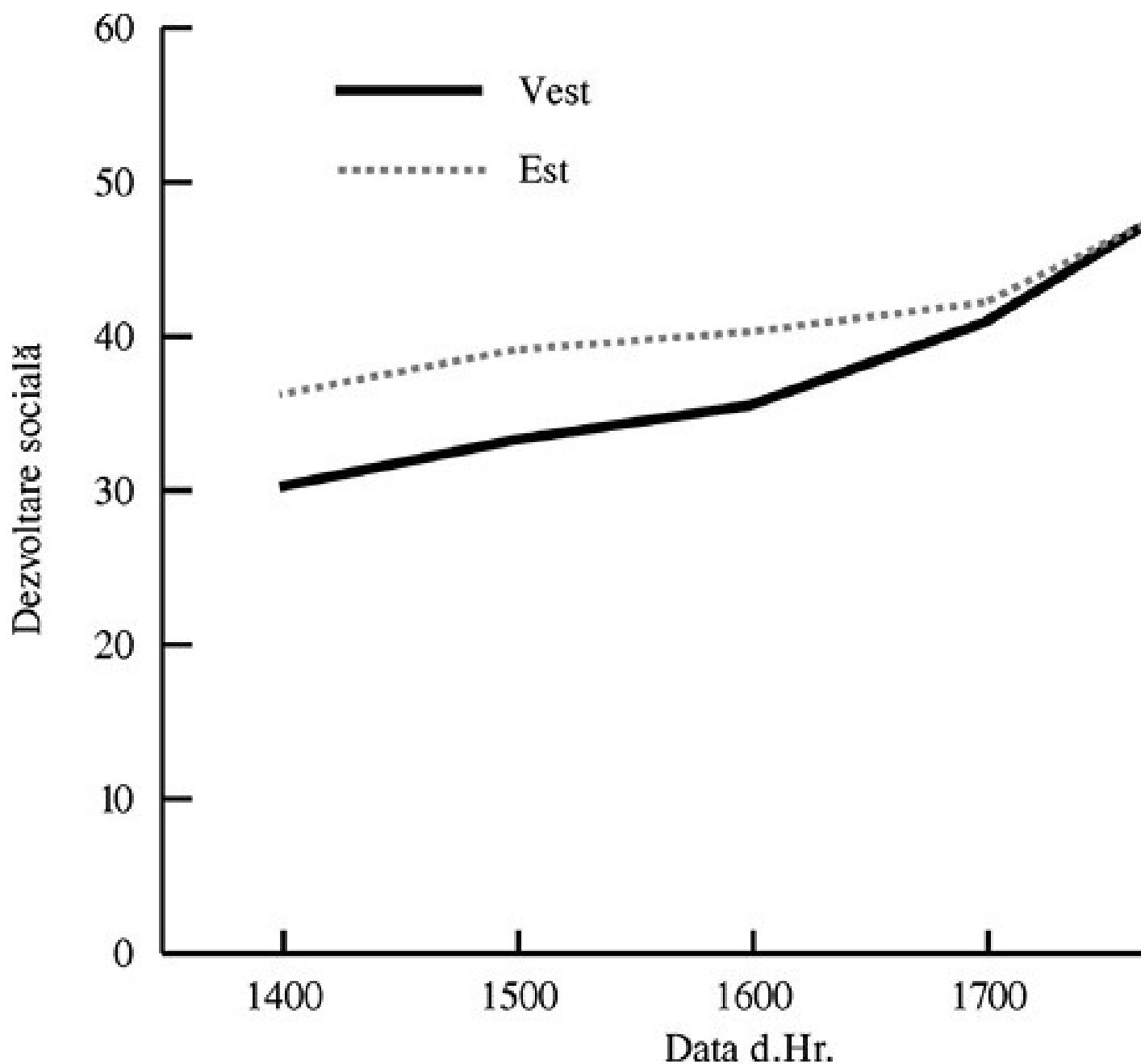

Figura 9.1. *Unele vapoare plutesc mai bine ca altele: în secolul al XVIII-lea cursul ascendent al dezvoltării sociale a împins Orientul și Occidentul peste pragul care limitase întotdeauna economiile organice, dar Occidentul a luat avânt mai mult și mai repede. În 1773, conform indicelui, Occidentul preluase încă o dată conducerea*

Kennedy a rostit această frază celebră în Heber Springs, Arkansas, în cadrul unui discurs cu ocazia inaugurării unui nou baraj. Proiectul a fost considerat de criticii săi un clientelism de cea mai joasă speță: sigur că fluxul ridică toate vapoarele, dar pe unele le ridică mai repede ca pe

alte. Și exact așa s-a întâmplat între 1500 și 1800. Dezvoltarea socială a Orientului a crescut cu un sfert, dar cea a Occidentului a crescut de două ori mai repede. În 1773 (sau, cu o marjă de eroare rezonabilă, undeva între 1750 și 1800) gradul de dezvoltare socială a Occidentului l-a depășit pe cel al Orientului, punând capăt supremației de o mie două sute de ani a Orientului.

Istoricii discută aprins despre motivul pentru care fluxul global a crescut atât de mult după 1500 și de ce vaporul occidental s-a ridicat mai bine. În acest capitol sugerez că aceste două întrebări sunt legate între ele și că, odată ce le punem în contextul potrivit, în cel al epopeii dezvoltării sociale, răspunsurile nu mai sunt așa de greu de deslușit.

Șoareci în hambar

A fost nevoie de ceva timp ca faptele lui Tomé Pires să fie date uitării. Abia în 1557 funcționarii chinezi au început să îi accepte pe negustorii portughezi care se stabileau la Macao (figura 9.2) și, cu toate că în 1570 alți negustori portughezi se instalaseră chiar și în Nagasaki, în Japonia, numărul lor rămânea în continuare destul de mic. Pentru majoritatea occidentalilor, teritoriile din Orient rămâneau doar niște denumiri magice; pentru majoritatea orientalilor, Portugalia nu reprezenta nici măcar atât.

Principalul impact pe care l-au avut acești aventurieri europeni asupra vieții orientalilor de rând în secolul al XVI-lea a fost introducerea unor plante extraordinare – porumb, cartofi, cartofi dulci, arahide – pe care ei le-au adus din Lumea Nouă. Acestea creșteau acolo unde nu creștea nimic altceva, supraviețuiau vremii potrivnice și îi îngrășau de minune pe agricultori și animalele lor. În secolul al XVI-lea milioane de hectare, din Irlanda până la Fluviul Galben, au fost cultivate cu astfel de plante.

Acestea au venit, poate, exact la momentul potrivit. Secolul al XVI-lea a fost o epocă de aur atât pentru cultura orientală, cât și pentru cea occidentală. În anii 1590 (un deceniu deosebit de bun, trebuie să recunoaștem) londonezii puteau vedea noi piese de teatru precum cele

ale lui Shakespeare, *Henric al V-lea*, *Iuliu Cezar* și Hamlet sau citeau broșuri religioase cumpărate la prețuri mici, precum *Cartea martirilor* a lui John Foxe, tipărite cu miile folosind noile tiparnițe și pline de xilografuri reprezentând credincioși adevărați arși pe rug. La celălalt capăt al Eurasiei, locuitorii Beijingului urmăreau *Pavilionul bujorilor*, opera de 20 de ore a lui Tang Xianzu, care rămâne cea mai vizionată operă tradițională chineză, sau citeau *Călătoria spre Vest* (povestea în o sută de capitole a Regelui maimuță, Porcului și căpcăunului pe nume Călugărul Nisipurilor, care, în secolul al VII-lea, l-au urmat în India pe un călugăr aflat în căutarea sutrelor budiste, salvându-l de nenumărate pericole).

Dar în spatele aparențelor strălucitoare lucrurile nu mergeau chiar atât de bine. Epidemia de ciumă omorâse o treime sau chiar mai mult din întreaga populație din centrul occidental și oriental și timp de aproape un secol după anul 1350 numărul populației a rămas la un nivel scăzut din cauza altor izbucniri ale „morții negre”. Între anii 1450 și 1600, numărul de guri flămânde s-a dublat totuși în ambele regiuni. „Populația a crescut nemaivăzut de mult”², se menționa în însemnările unui cărturar chinez în anul 1608. În îndepărtata Franță lucrurile stăteau la fel; oamenii se înmulțeau „precum șoarecii într-un hambar”, vorba proverbului³.

Figura 9.2. *O lume aglomerată: Orientul într-o perioadă de flux, 1500-1700*

Frica a fost mereu un motor al dezvoltării sociale. Un număr mai mare de copii însemna că pământurile urmau să fie împărțite între mai mulți moștenitori sau că unii rămâneau cu mâna goală, iar acest lucru ducea întotdeauna la mai multe probleme. Agricultorii pliveau buruienile și foloseau gunoi de grajd mai des, construiau baraje pe râuri și săpau fântâni sau țeseau și vindeau mai multe haine. Unii s-au așezat pe terenuri marginale, trăind de pe o zi pe alta, lucrând pământuri pietroase și nisipoase pe coastele dealurilor pe care părinții lor nu s-ar fi gândit niciodată să le lucreze. Alții au abandonat cu totul centrele aglomerate în favoarea frontierelor sălbatice și slab populate. Totuși, nici atunci când au început să planteze culturile minune aduse din Lumea Nouă, se părea hrana nu era de ajuns pentru toată lumea.

Secolul al XV-lea, cu forță de muncă puțină și pământuri din belșug, a devenit treptat doar o amintire: zile fericite, carne de vită și bere, carne de porc și vin. Pe atunci, așa cum zicea prefectul dintr-un ținut din apropiere de Nanjing în 1609, totul fusese mai bine: „Fiecare familie se descurca având o locuință, un teren pe care să îl cultive, dealuri de unde să taie lemne pentru foc, grădini în care să crească legume”. Acum însă „nouă din zece oameni au sărăcit [...]. Lăcomia e fără limite, oameni își fac rău... Vai!”⁴. În jurul anului 1550 un călător german era și mai direct: „În trecut, se mânca altfel în casele țăranilor. Atunci, carnea și alimentele erau din belșug”. Astăzi însă „totul s-a schimbat cu adevărat... chiar și mâncarea celor mai înstăriți țărani este mai rea decât cea a zilierilor și a valeților din zilele de demult”⁵.

În basmul englezesc al lui Dick Whittington (care, ca multe asemenea basme, se petrece în secolul al XVI-lea), un băiat sărac și pisica lui pleacă de la sat la Londra unde au parte de un trai mai bun, dar în realitate mulți dintre milioanele de oameni înfometați care au fugit la oraș au căzut din lac în puț. În figura 9.3 puteți vedea cum salariile reale din mediul urban (cu alte cuvinte, capacitatea consumatorilor de a cumpăra bunuri de bază, indexată cu inflația) s-au schimbat după anul

1350. Graficul se bazează pe ani de muncă laborioasă întreprinsă de istorici ai economiei, care au încercat să descifreze documente vechi într-o multitudine de limbi și cu un număr și mai aiuritor de unități de calcul diferite. Abia în secolul al XIV-lea arhivele europene încep să conțină date suficiente pentru a calcula veniturile cu precizie, în timp ce în China a trebuit să așteptăm până după 1700. Dar, în ciuda lipsei datelor și a zigzagurilor din grafice, tendința Occidentului, cel puțin, este clară. În principiu, salariile s-au dublat peste tot după epidemia de ciumă, așa cum arată dovezile, apoi, pe măsură ce populația își revenea, salariile au scăzut în general la nivelurile de dinainte de epidemie. Florentinii care au târât blocuri de piatră și au construit impozantul dom al catedralei lui Brunelleschi în anii 1420 se ospătau cu carne, brânză și măslina; aceia care l-au pus pe David al lui Michelangelo pe soclu în 1504 trebuiau să se mulțumească doar cu pâine. Un secol mai târziu stră-strănepoții lor erau fericiți dacă aveau chiar și asta.

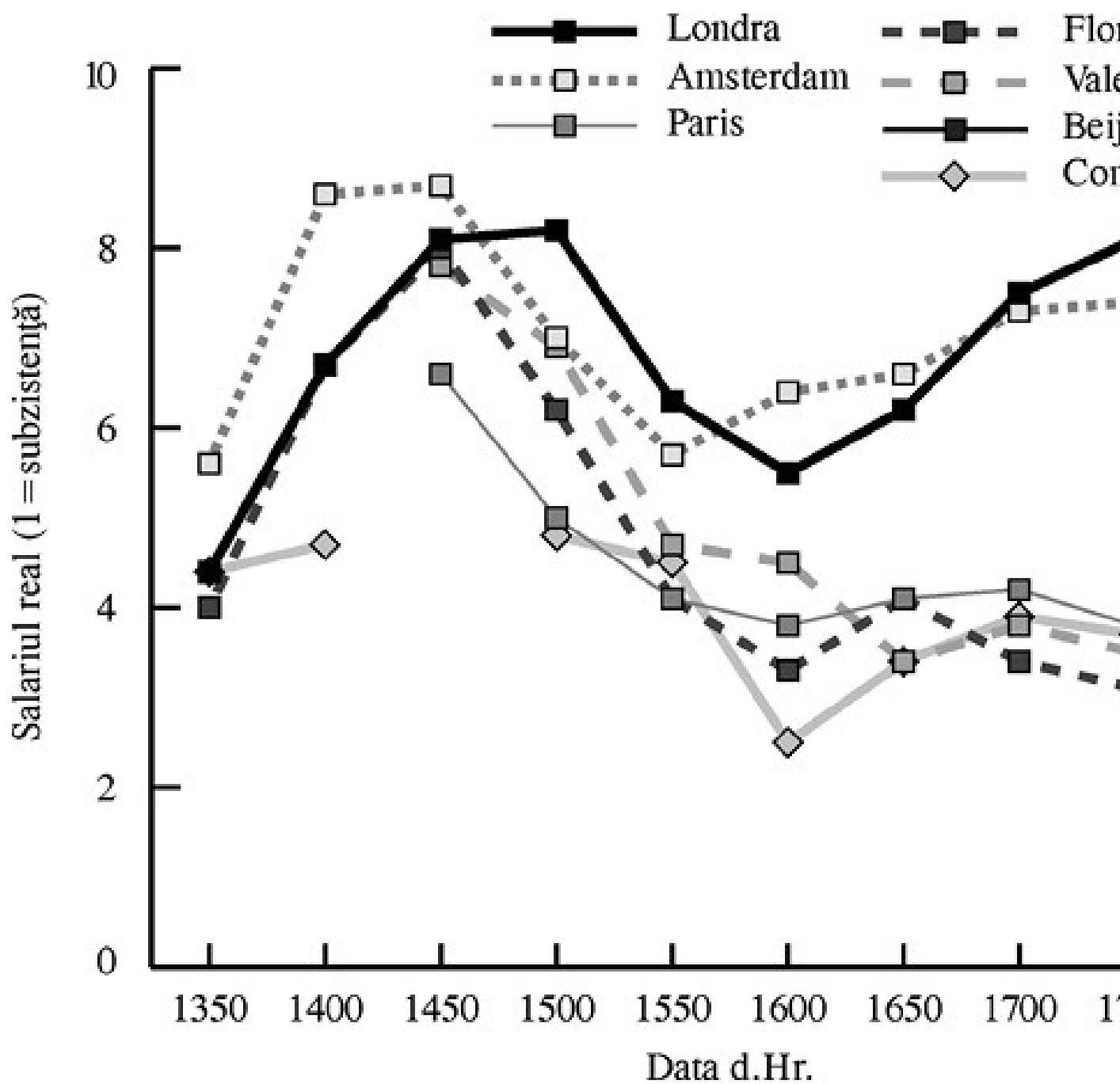

Figura 9.3. *La bine și la greu: salariile reale ale muncitorilor necalificați din mediul urban în șase orașe occidentale plus Beijing, 1350-1800.*

Fiecare oraș și fiecare domeniu avea propria poveste, dar aproape peste tot o putem exprima în cifre; după ce s-a dublat, între 1350 și 1450, puterea de cumpărare a muncitorilor a scăzut din nou la nivelurile de dinainte de 1350 până la 1550 sau 1600. Din motive pe care le vom explica în acest capitol, după 1600 orașele din nord-vestul Europei s-au detașat din ce în ce mai mult de restul. (Există date din Paris și Valencia

abia de la 1450, iar din Beijing de pe la 1750 și – după cum era de așteptat – pentru Constantinopol cifrele lipsesc în jurul anului 1453, atunci când otomanii au jefuit orașul.) Date preluate din Allen, 2006, figura 2

La acea vremea foametea făcea ravagii în Eurasia de la un capăt la altul. O recoltă proastă, o decizie neinspirată sau pur și simplu ghinionul puteau împinge familiile sărace să caute mâncare prin gunoaie (în China pleavă și păstăi de fasole, scoarță de copac și buruieni, în Europa cotoare de varză, buruieni și iarbă). Un șir de dezastre puteau scoate mii de oameni pe drumuri în căutare de hrană, iar cei mai slabi mureau de foame. Probabil nu este o coincidență că în versiunile originale ale celor mai vechi povești din folclorul european (precum *Dick Wittington*) povestitorii visau de fapt la ouă și fasole adevărate, și nu la ouă de aur și vrejuri de fasole magice. Tot ce le cereau zânelor bune era să aibă burta plină.

În Orient la fel ca în Occident, păturile de mijloc își împietreau încet-încet inimile, înghesuindu-i pe vagabonzi și cerșetori în azile de săraci și închisori, trimițându-i la frontiere sau vânzându-i ca sclavi. Oricât de cumplit ar fi fost, aceia care se descurcau puțin mai bine considerau, se pare, că au destule necazuri ca să își mai bată capul și cu alții. Așa cum observa un nobil din delta fluviului Yangtze în 1545, când vremurile erau grele, „cei bătuți de soartă [cei mai săraci] erau scutiți de impozite”, dar „presiunile asupra celor bogați erau atât de mari, încât deveneau și ei, la rândul lor, săraci”⁶. Copiii celor cândva respectabili se confruntau cu mobilitatea socială descendentă.

Fiii nobililor au găsit noi căi de a concura pentru bogăție și putere în această lume mai dură, oripilându-i pe conservatori cu disprețul lor pentru tradiție. „Încep să poarte haine și pălării neasemuite și unii chiar devin negustori!”⁷, nota un funcționar chinez alarmat. Chiar mai rău de atât, unul dintre colegii lui scria că până și familii altădată respectabile:

...sunt înnebunite după bogăție și ranguri... Se delectează aruncând acuzații, își folosesc puterea pentru a influența justiția, astfel că nu

mai poți face diferența între cei corupți și cei dreapți. Iubind opulența și luxul, își plimbă hainele de mătase albă de colo colo, de nu mai poți ține socoteala care este onorabil și care josnic⁸.

În China serviciul administrativ a devenit un punct nevralgic. Numărul nobililor s-a mărit, dar funcțiile administrative au rămas la fel de puține și, pe măsură ce accesul la educație devenea mai dificil, cei bogați au făcut astfel încât averea să conteze mai mult decât educația. Un funcționar districtual se plângea: „Cărturarii săraci care au sperat să obțină un loc [la examenul de admitere] au fost respinși de funcționari de parcă ar fi fost cerșetori”⁹.

Chiar și regii, aflați la vârful piramidei, trăiau vremuri grele. Teoretic populația în creștere era un lucru bun pentru regi – un număr mai mare de oameni care să fie impozitați, mai mulți soldați în armată –, dar practic lucrurile nu erau chiar așa de simple. Strânși cu ușa, țăranii înfometați mai degrabă se puteau revolta decât să plătească dări, iar nobilii certăreți și învrăjbiți tindeau să le dea dreptate. (În special candidații chinezi respinși la examenul de admitere în serviciul administrativ se evidențiau printre rebeli.)

Problema era la fel de veche ca însăși instituția monarhică și majoritatea regilor din secolul al XVI-lea au ales soluții vechi: centralizarea și expansiunea. Japonia a reprezentat probabil cazul extrem. Aici autoritatea politică se prăbușise cu totul în secolul al XV-lea, satele, templele budiste și chiar și anumite cartiere creându-și propriile guverne și angajând bandiți ca să le protejeze sau să îi jefuiască pe vecini¹¹⁹. În secolul al XVI-lea creșterea populației a declanșat o competiție acerbă pentru resurse și din numărul mare de mici nobili s-au ridicat câțiva mai puternici. Primele arme portugheze au ajuns în Japonia în 1543 (cu o generație înaintea portughezilor înșiși) și până în anii 1560 meșteșugarii japonezi își fabricau singuri muschete excepționale, tocmai la timp ca să îi ajute pe nobilii care își permiteau să îi înarmeze pe

¹¹⁹ Acesta este fundalul istoric al filmului clasic al lui Akira Kurosawa *Cei șapte samurai* (1954) și – cu o mică licență istorică și geografică – al adaptării aproape la fel de clasice a lui John Sturges, *Cei șapte magnifici* (1960).

susținătorii lor să devină și mai puternici. În 1582 un singur nobil, Toyotomi Hideyoshi, a preluat practic conducerea întregului arhipelag, devenind shogun.

Hideyoshi și-a convins conaționalii puși mereu pe ceartă să își predea armele, promițându-le că le va topi și le va transforma în cuie și piroane pentru construirea celei mai mari statui a lui Buddha, de două ori mai înaltă decât Statuia Libertății. El a explicat că acest lucru avea să „îi ajute pe oameni nu doar în viața aceasta, ci și în viața următoare”¹⁰. (Un misionar creștin nu a fost deloc impresionat; Hideyoshi era „viclean peste măsură”, spunea el, și îi „priva pe oameni de arme sub pretextul devoțiunii față de religie”¹¹.)

Indiferent care ar fi fost intenția spirituală a lui Hideyoshi, dezarmarea oamenilor a fost cu siguranță un pas uriaș înspre centralizarea statului, ușurând foarte mult sarcini precum recensămintele, cadastrul și alocarea obligațiilor financiare și militare. În 1587, conform unei scrisori trimise soției sale, Hideyoshi considera că expansiunea este soluția tuturor problemelor sale, decizând astfel să cucerească China. Cinci ani mai târziu armata sa – care număra aproximativ un sfert de milion de soldați, înarmați cu muschete de ultimă generație – a debarcat în Coreea și a măturat totul în calea sa.

S-a confruntat cu un Imperiu Chinez puternic divizat în privința beneficiilor expansiunii. Unii dintre împărații din Dinastia Ming, ca și Hideyoshi în Japonia, au încercat să remedieze situația financiară precară a imperiului și să se extindă. Au ordonat noi recensăminte, au încercat să stabilească cine trebuia să plătească dări și pentru ce și au transformat plățile complicate în muncă și cereale în plăți în argint. Majoritatea funcționarilor au evitat însă fără drept de apel toată această agitație. Secole de tradiție au dovedit, spuneau ei, că ocârmuitorii ideali stăteau liniștiți (și fără atâtea cheltuieli) în centru, conducând prin exemplul de moralitate. Ei nu purtau războaie și cu siguranță nu încercau să stoarcă bani de la nobilime, chiar familiile birocraților. Recensămintele și registrele fiscale, mândria lui Hideyoshi, puteau fi foarte bine ignorate. Și ce dacă o prefectură din valea fluviului Yangtze a

raportat în 1492 exact același număr de locuitori ca și cu 80 de ani mai devreme? Cărturarii insistau că dinastia avea să reziste zece mii de ani, indiferent dacă oamenii erau numărați sau nu.

Împărații adepți ai măsurilor energice se zbăteau într-o mlaștină birocratică. Uneori rezultatele erau comice, ca atunci când împăratul Zhendge a insistat să conducă o armată împotriva mongolilor, în 1517, doar pentru ca funcționarul responsabil de Marele Zid să refuze să deschidă porțile pentru a-l lăsa să treacă, spunând că locul împăraților este la Beijing. Alteori lucrurile erau mai puțin amuzante, ca atunci când Zhengde a pus ca administratorii săi să fie biciuiți pentru insubordonare, mai mulți dintre ei murind din cauza rănilor.

Puțini împărați au avut energia lui Zhengde, majoritatea lăsând sistemul de impozitare să se destrame, în loc să se lupte cu interesele birocrațiilor și ale proprietarilor funciari. Neavând bani, nu au mai plătit armata (în 1569 ministrul adjunct de Război a recunoscut că doar un sfert dintre soldați mai erau în registre). Era mai ieftin să îi mituiască pe mongoli decât să se lupte cu ei.

Împărații nu au mai plătit nici soldații din marină, deși se presupunea că aceștia trebuiau să eradicaze imensa piață neagră care apăruse de când Hongwu interzisese comerțul maritim privat, în secolul al XIV-lea. Contrabandiștii chinezi, japonezi și portughezi făceau afaceri profitabile de-a lungul coastei, cumpărând cele mai noi muschete, devenind pirați și învingând cu ușurință paza de coastă subfinanțată care îi intercepta. E adevărat că nu toți din paza de coastă încercau să îi oprească; mitele primite de la contrabandiști nu erau deloc de lepădat.

Coasta Chinei se asemana tot mai mult cu serialele TV cu polițiști precum *The Wire* (*Cartelul crimelor*), cu bani murdari care șterg granița între criminali violenți, eroi locali și politicieni dubioși. Un guvernator corect, dar naiv a învățat asta pe propria piele atunci când chiar a respectat regulile, executând o bandă de contrabandiști deși unul dintre ei era unchiul unui judecător. S-au tras sfori. Guvernatorul a fost dat afară din funcție și s-a sinucis atunci când împăratul a emis un mandat de arestare pe numele lui.

Statul a pierdut efectiv controlul coastei în anii 1550. Contrabandiștii s-au transformat în regi ai piraților, controlând 20 de orașe și chiar amenințând să jefuiască mormintele regale de la Nanjing. În final a fost nevoie de o întreagă echipă de funcționari competenți și incoruptibili pentru a-i înfrânge. Cu ajutorul unei armate secrete de trei sute de muschetari (cunoscută ca „Armata lui Qi”, după numele lui Qi Jiguang, cel mai celebru dintre acești incoruptibili), reformatorii au luptat un război ascuns, uneori cu sprijinul funcționarilor, alteori fără, finanțat de un prefect din Yangzhou care le dădea bani pe sub mână, obținuți din impozite suplimentare stoarse de la elita locală. Armata lui Qi a dovedit că, dacă există voință, imperiul îi poate învinge pe provocatori și succesul acesteia a inspirat o (scurtă) epocă a reformelor. Transferat în nord, Qi a revoluționat sistemul de apărare al Marelui Zid, construind turnuri de piatră¹²⁰, amplasând aici muschetari și montând tunuri pe care, după modelul celor folosite de unguri împotriva otomanilor cu un secol mai devreme.

În anii 1570 marele secretar Zhang Zhuzheng, probabil cel mai capabil administrator din istoria Chinei, a actualizat codul impozitelor, a colectat impozitele restante și a modernizat armata. A promovat tineri străluciți precum Qi și a supervizat personal educația tânărului împărat Wanli. Visteria s-a umplut din nou și armata a renăscut, dar, când Zhang a murit, în 1582, birocrății au pornit contraofensiva. Zhang a fost aruncat în dizgrație post-mortem, iar acoliții lui au fost dați afară din funcții. Destoinicul Qi a murit singur și sărac, abandonat chiar și de propria soție.

Împăratul Wanli, tot mai frustrat că marele lui ministru nu mai era, și-a pierdut răbdarea și în 1589 a intrat în grevă. Retrăgându-se într-o lume a plăcerilor, a cheltuit o avere pe haine și s-a îngrășat atât de mult, încât nu mai putea nici să stea singur în picioare. Timp de 25 de ani a refuzat să participe la audiențele imperiale, lăsându-i pe miniștri și ambasadori să se prosterne în fața unui tron gol. Nu se mai făcea nimic. Nu se mai

¹²⁰ Dacă faceți față mulțimilor și vânzătorilor ambulanți și vizitați astăzi Marele Zid Chinezesc, masiva carapace de piatră pe care o veți vedea șerpuind prin munții din apropierea Beijingului este în mare parte realizarea lui Qi și a contemporanilor săi.

angajau funcționari, nimeni nu era promovat. Până în 1612 jumătate dintre posturile din imperiu erau vacante, iar în tribunale cazurile așteptau o soluționare de ani de zile.

Nu e de mirare că Hideyoshi s-a așteptat la o victorie ușoară în 1592. Dar, fie pentru că Hideyoshi a făcut greșeli, fie din cauza inovațiilor navale ale coreenilor, fie pentru că armata chineză (în special artileria înființată de Qi) s-a descurcat surprinzător de bine, atacul japonez s-a împotmolit. Unii istorici cred că Hideyoshi ar fi cucerit totuși China dacă nu ar fi murit în 1598, dar generalii lui Hideyoshi au regândit imediat ideea expansiunii. Abandonând Coreea, s-au întors grăbiți acasă pentru a relua activitatea mult mai importantă de a se război între ei, în timp ce Wanli și birocrații săi s-au întors la activitatea la fel de importantă de a nu face mare lucru.

După 1600, marile puteri ale centrului estic au căzut de acord în mod tacit că birocrații aveau dreptate: centralizarea și expansiunea nu erau soluțiile la problemele lor. Granița cu stepele rămânea o problemă pentru China, iar pirații/comercianții europeni creau încă dificultăți în sud-estul Asiei, dar Japonia se confrunta cu atât de puține amenințări, încât – singura în istoria lumii – a renunțat complet la folosirea armelor de foc, iar pricepuții săi armurieri s-au întors la fabricarea săbiilor (din păcate, nu la fabricarea plugurilor). În Occident, nimeni nu își permitea însă acest lux.

Coroana imperială

Într-un fel, centrele Estului și Vestului arătau destul de asemănător în secolul al XVI-lea. În fiecare, un mare imperiu a dominat centrul tradițional (China Dinastiei Ming pe văile fluviilor Galben și Yangtze în Orient, Turcia otomană în estul Mediteranei în Occident) în timp ce state mai mici, active din punct de vedere comercial, au înflorit la marginile sale (în Japonia și sud-estul Asiei în Orient, în vestul Europei în Occident). Dar asemănările se opreau aici. Spre deosebire de certurile din China Dinastiei Ming, nici sultanii otomani, nici birocrații acestora nu s-au îndoit

vreodată de faptul că expansiunea era răspunsul la problemele lor. Constantinopolul fusese redus la 50 de mii de locuitori în urma atacului otoman din 1453, dar și-a revenit după ce a devenit încă o dată capitala unui mare imperiu. Patru sute de mii de oameni locuiau acolo la 1600 și – ca și Roma cu atâtea secole înainte – aveau nevoie de produsele întregii Mediterane pentru a se hrăni. Și, la fel ca senatorii din Roma antică, sultanii turci au hotărât că modalitatea cea mai bună de a garanta aceste ospete o reprezentau cuceririle.

Sultanii executau un dans complicat, cu un picior în centrul occidental și unul în stepe. Acesta era secretul succesului lor. În 1527 sultanul Suleiman se lăuda că armata sa număra 75.000 de călăreți, majoritatea arcași aristocrați asemănători celor din grupurile nomade tradiționale, și 28.000 de ieniceri, sclavi creștini instruiți ca muschetari și susținuți de artilerie. Pentru a-i menține pe călăreți mulțumiți, sultanii le ofereau împărțite în fiefuri teritoriile cucerite; pentru a-i menține pe ieniceri mulțumiți – adică plătiți integral și la timp – au cartografiat teritoriul în moduri care l-ar fi impresionat chiar și pe Hideyoshi, gestionând fluxurile de lichidități până la ultimul bănuț.

Toate acestea cereau o bună administrare, iar serviciul birocratic tot mai extins a atras încet-încet cei mai buni și mai inteligenți oameni din imperiu în timp ce sultanii asmuțeau cu abilitate grupurile de interese concurente unele împotriva altora. În secolul al XV-lea aceștia îi favorizau adesea pe ieniceri, centralizând guvernarea și ocrotind cultura cosmopolită; în secolul al XVI-lea au luat partea aristocrației, delegând puterea și încurajând islamul. Chiar mai importante decât aceste ajustări agile erau totuși jafurile care alimentau totul. Otomanii aveau nevoie de război și de obicei câștigau.

Puterile lor au fost încercate mai ales pe frontul de est. De mai mulți ani se confruntaseră cu insurgențe minore în Anatolia (figura 9.4), unde militanții șiiți „Capete Roșii”¹²¹ îi acuzau că erau despoți sunniți corupți, dar buba s-a spart atunci când, în 1501, șahul Persiei s-a declarat descendentul lui ‘Ali. Provocarea șiiță le-a oferit un dușman comun

¹²¹ Denumiți astfel din cauza turbanelor roșii înalte înfășurate de 12 ori, simbolizând cei 12 imami ale căror domnii aveau să ajungă la apogeu în acel mileniu.

flămânzilor, săracilor și obidiților din imperiu, a căror furie violentă i-a șocat chiar și pe soldații greu încercați în luptă: „Au ucis tot – bărbați, femei și copii”, spunea un sergent despre rebeli. „Au ucis chiar și pisici și găini.”¹² Sultanul turc i-a presat pe cărturarii religioși să îi declare pe șiiți eretici și jihadurile s-au rărit abia în secolul al XVI-lea.

Figura 9.4. *Imperiile occidentale: Imperiul Habsburgic, Otoman, Rus și Sfântul Imperiu Roman, în jurul anului 1550*

Armele de foc superioare le-au oferit otomanilor un avantaj și, cu toate că nu au învins niciodată definitiv Persia, au reușit să o aducă într-un impas și apoi au pornit spre sud-vest în căutarea marelui premiu, Egiptul, în 1517. Pentru prima dată de la cuceririle arabe ce avuseseră loc cu nouă secole mai devreme, locuitorii înfometați ai Constantinopolului aveau acum acces garantat la alimentele de pe valea Nilului.

Dar, ca orice putere expansionistă de la asirieni încoace, otomanii au aflat că victoria într-un război duce inevitabil la alt război. Pentru a restabili comerțul cu cereale între Egipt și Constantinopol au fost nevoiți să construiască o flotă pentru a-și proteja navele comerciale, dar victoriile lor împotriva piraților feroce din Mediterana (atât musulmani, cât și creștini) nu au făcut decât să atragă flota tot mai departe spre vest. În anii 1560 turcii controlau întreaga coastă a Africii de Nord și se luptau cu flotele vest-europene. Armatele turcești au pătruns tot mai mult și în Europa, copleșindu-i pe aprigii unguri în 1526 și ucigându-le regele și mare parte din aristocrație.

În 1529 sultanul Suleiman ridicase tabăra la marginea Vienei. Nu a reușit să cucerească orașul, dar asediul i-a făcut pe creștini să se teamă că otomanii vor înghiți curând toată Europa. Un ambasador la Constantinopol scria într-o scrisoare pe care a trimis-o acasă:

Mă cutremur gândindu-mă la rezultatele [unui război]. Ei au de partea lor uriașa bogăție a imperiului lor, resurse interminabile, experiență și practică în folosirea armelor, soldați căliți în luptă, o serie neîntreruptă de victorii... Noi avem o visterie goală, obiceiuri risipitoare, resurse epuizate, spirite frânte... și, cel mai rău dintre toate, dușmanii sunt obișnuiți cu victoria, noi cu înfrângerea. Ne mai putem îndoi care va fi rezultatul?¹³

Dar unii europeni nu erau de acord, mai ales Carol Quintul. El a fost patriarhul Habsburgilor, unul dintre cele mai bogate clanuri care se luptaseră pentru a domina centrul Europei după epidemia de ciumă. Mulțumită căsătoriilor strategice și sincronizării aproape supranaturale a morții socrilor, Habsburgii au urcat pe tronuri de la Dunăre până la Atlantic și în 1516 întreaga moștenire – Austria, părți din Germania și teritoriul de astăzi al Republicii Ceha, sudul Italiei, Spania, Belgia și Olanda de astăzi – i-a revenit lui Carol. Numeroasele lui coroane i-au oferit acces la cei mai buni soldați, cele mai bogate orașe și principalii bancheri din Europa și în 1518 principii Germaniei l-au ales și împărat al Sfântului Imperiu Roman. Acest titlu mai ales, o rămășiță ciudată a haoticului Ev Mediu, era cu dus-întors; așa cum observa Voltaire în anii 1750, Sfântul Imperiu Roman „nu era nici sfânt, nici roman și nici imperiu”¹⁴. Ținerea sub control a principilor gâlcevitori costa de obicei mai mult decât făcea tronul, dar, indiferent de acest lucru, cel care stătea pe tronul imperial era, în principiu, moștenitorul lui Carol cel Mare – un lucru deloc de lepădat când era vorba să raliezi întreaga Europă pentru a lupta împotriva turcilor.

Mulți observatori au prevăzut doar două alternative pentru Europa de Vest: fie era cucerită de islam, fie subjugată de Habsburgi, singurii destul de puternici pentru a-i opri pe turci. Cancelarul lui Carol a rezumat această idee într-o scrisoare către împărat în 1519: „Dumnezeu a fost foarte milostiv cu Majestatea Ta. Te-a ridicat deasupra tuturor regilor și principilor din lumea creștină și ți-a dat o putere atât de mare, cum nu a avut niciun alt suveran de la strămoșul Majestății Tale, Carol cel Mare. Ți-a deschis calea către o monarhie mondială, către unificarea lumii creștine sub conducerea unui singur păstor”¹⁵.

Dacă ambasadorul sau cancelarul ar fi avut dreptate, vestul Europei ar fi început să semene mai mult cu celelalte centre ale lumii, dominate de un singur mare imperiu terestru. Dar ideea de a fi conduși i-a speriat atât de tare pe regii și principii creștini, încât unii dintre ei au pornit războaie împotriva lui Carol. Franța a încheiat chiar un tratat cu otomanii împotriva Habsburgilor și o flotă franco-otomană a bombardat în 1542

Riviera franceză (care se afla atunci sub controlul lui Carol) – ceea ce, desigur, l-a forțat pe Carol să încerce și mai mult să păstorească lumea creștină.

Carol și fiul său Filip al II-lea și-au petrecut mare parte din îndelungatele lor domnii¹²² luptându-se cu alți creștini, nu cu musulmanii, dar, în loc să transforme Europa de Vest într-un imperiu terestru, războaiele purtate de ei au distrămat Europa, adâncind vechile diviziuni și creând unele noi. Atunci când călugărul german Martin Luther a bătut în cuie de ușa bisericii de la Castelul Wittenberg cele 95 de proteste împotriva practicilor creștine, în 1517, de exemplu, nu a făcut nimic extraordinar; aceasta era o metodă tradițională de a face publice dezbaterile teologice (și, în comparație cu mulți critici ai Bisericii de după „moartea neagră”, Luther era destul de moderat). Dar atmosfera încărcată a transformat protestul său religios într-un cutremur politic și social pe care contemporanii săi l-au comparat de obicei cu ruptura sunniți-șiiți din Turcia.

Luther sperase să aibă susținerea lui Carol, dar acesta considera că păstorirea lumii creștine necesita o singură Biserică, unită. „Un singur călugăr sigur greșește dacă stă împotriva întregii creștinătăți”, i-a spus el lui Luther. „Sunt hotărât să pun totul la bătaie: regatele mele, domeniile, prietenii, trupul meu, sângele meu, întreaga mea viață, chiar și sufletul meu”¹⁶. Și așa a făcut; dar, cu întreaga Europă înarmată, fie împotriva, fie de partea Habsburgilor, negarea diferențelor din sânul creștinătății s-a dovedit a fi dezastruoasă. Uneori din motive de principiu, uneori datorită unor mici avantaje, iar alteori din pură confuzie, milioane de creștini au renunțat la Biserica Catolică. Protestanții și catolicii s-au omorât între ei; protestanții au omorât alți protestanți; iar interpretările protestelor s-au înmulțit. Unii protestanți au vestit a doua venire a lui Iisus, dragostea liberă sau comunismul. Mulți au avut un sfârșit sângeros. Și toți, indiferent dacă protestele lor erau violente sau sublime, au îngreunat misiunea Habsburgilor – și au făcut-o mai costisitoare.

¹²² Sărind peste alte subtilități, ei au domnit între anii 1516 și 1598.

Oamenii care cred că inamicii lor sunt trimiși ai Anticristului nu prea doresc să facă niciun compromis, așa încât și cele mai mici conflicte luau proporții, conflictele majore nu se mai opreau și costurile creșteau. În final, factorul decisiv pentru Habsburgi a fost cu adevărat decisiv: pur și simplu ei nu și-au mai permis să unifice vestul Europei.

Carol, împovărat de aceste lupte, s-a retras în 1555-1556 de pe tronurile pe care le ocupa și le-a împărțit între un văr al său, ce a primit Austria și Sfântul Imperiu Roman, și fiul său Filip, care a primit Spania și celelalte teritorii vestice. Aceasta a fost o mișcare inteligentă: punând semnul egal între dominionul habsburgic și cel spaniol, Filip putea să raționalizeze administrația și să se concentreze asupra adevăratei probleme, banii.

Timp de 40 de ani Filip a muncit precum Hercule pentru a reforma finanțele Habsburgilor. Era un om ciudat, care lucra ore în șir în birourile lui făcute la comandă de lângă Madrid, dar era mereu prea ocupat ca să își viziteze posesiunile. Dar, deși și-a numărat și și-a impozitat supușii la fel de îndârjit precum Hideyoshi, a crescut veniturile și i-a învins pe francezi și pe turci, victoria finală care ar fi unificat vestul Europei nu s-a produs. Cu cât perceptorii de taxe făceau presiuni mai mari, cu atât apăreau mai multe probleme. Supușii lui Filip – care se înmulțeau ca șoarecii în hambar, prinși la mijloc între înfometare și stat, și își vedeau banii cheltuiți pe războaie în țări îndepărtate împotriva unor popoare despre care ei nu știau nimic – au început să riposteze.

În anii 1560 Filip a reușit chiar să îi aducă pe Dumnezeu și pe Mamona în aceeași tabără. Orășenii olandezi, în genere pașnici, persecutați de Habsburgi din cauza protestantismului lor și împovărați cu impozite din ce în ce mai grele, au izbucnit, distrugând altare și profanând biserici. Pierderea Olandei în favoarea unui cuib de calviniști era de neimaginat, astfel că Filip a trimis armata, însă olandezii și-au format și ei o armată. Filip a continuat să câștige bătălii, dar nu a reușit să câștige războiul. Olandezii nu mai voiau să le plătească alte dări Habsburgilor, dar, atunci când și-au văzut credința în pericol, au fost gata să cheltuiască orice sumă de bani și să piardă câte vieți era nevoie

pentru a o apăra. Până în anii 1580 războiul îl costa pe Filip mai mult decât întregul venit al imperiului și, nemaiputându-și permite să continue, el s-a împrumutat masiv de la finanțatori italieni. Când a atins punctul în care nu își mai putea plăti nici trupele, nici creditorii, a declarat faliment; apoi a făcut acest lucru iar și iar. Armatele sale neplătite s-au revoltat, jefuind ca să se întrețină, iar creditul s-a prăbușit. Spania a fost înfrântă definitiv abia în 1639 (pe mare) și în 1643 (pe uscat), dar la moartea lui Filip, în 1598, imperiul era deja ruinat, datoriile sale depășind de 15 ori veniturile anuale.

Două secole aveau să treacă înainte ca ideea unui imperiu terestru în vestul Europei să pară din nou posibilă, iar până la acel moment alți vest-europeni începuseră o revoluție industrială care transforma lumea. Dacă Habsburgii sau turcii ar fi unit Europa în secolul al XVI-lea, poate că această revoluție industrială nu ar fi avut loc; poate Carol și Filip, care nu au reușit să unifice vestul Europei, sau sultanul otoman Suleiman, care nu a reușit să cucerească vestul Europei, au fost idioții ce au schimbat cursul istoriei.

Încă o dată trebuie spus că această acuză nu poate fi totuși adusă unui singur om. Ambasadorul european atât de îngrijorat de o eventuală supremație turcă notase că „singurul obstacol este Persia, a cărei poziție îi forțează pe turci să fie atenți”¹⁷; era pur și simplu peste puterile turcilor să învingă și Persia, și pe șiiți, și pe europeni. De asemenea, Carol și Filip nu au reușit să devină păstorii creștinătății, nu pentru că au pierdut vreo bătălie importantă (de fapt, au câștigat aproape toate bătăliile până în anii 1580) sau le-a lipsit o anumită resursă decisivă (de fapt, au avut cu mult mai multe în comparație cu norocul, talentul și creditul lor), ci pentru că organizarea și bogăția lor nu erau suficiente ca să îi învingă și pe turci, și pe creștinii schismatici, și pe celelalte state din Europa. Și, dacă nici Habsburgii, cu toate avantajele lor, nu au reușit să unifice vestul Europei, nimeni nu ar fi reușit. Europa de Vest era menită să aibă o soartă diferită de a imperiilor care se întindeau din Turcia până în China.

Pragul critic

În ciuda tuturor acestor experiențe, dezvoltarea socială și-a continuat tendința ascendentă în ambele centre, iar în deceniile ce au urmat morții lui Hideyoshi și Filip, în 1598, existau toate semnele care indicau că paradoxul dezvoltării se făcea simțit din nou. Așa cum s-a întâmplat de multe ori și până atunci, condițiile meteorologice au contribuit la criza tot mai accentuată. Vremea mai rece încă de la 1300 acum se răcea și mai mult. Unii climatologi pun această răcire pe seama erupției unui vulcan din Perú în 1600; alții dau vina pe activitatea mai slabă a petelor solare. Dar majoritatea sunt de acord că anii 1645-1715 au fost foarte friguroși în marea parte a Lumii Vechi. De la Londra la Guangdong, autorii de jurnale și cronicarii se plâneau de ninsoare, gheață și veri răcoroase.

Orășenii înfrigurați și agricultorii ahtiați după pământ au contribuit la transformarea secolului al XVII-lea într-un dezastru pentru orice era fără apărare, fie că a fost vorba despre păduri, mlaștini, animale sălbatice sau popoare colonizate. Uneori, muștrările de conștiință i-au împins pe guvernanți să dea legi care să protejeze aceste victime, dar coloniștii care lărgeau granițele centrelor nu prea le luau în seamă. În China așa-numiții oameni ai colibelor au invadat munții și pădurile, devastând ecosistemele fragile plantând batate și porumb. Ei au adus grupurile indigene precum Miao în pragul foametei, dar, atunci când populația Miao s-a revoltat, statul chinez a trimis armate să îi zdrobească. Populația Ainu din nordul Japoniei, irlandezii din cea mai veche colonie britanică și amerindienii din estul Americii de Nord au avut parte de istorii asemănătoare.

Coloniștii au venit în noile teritorii întrucât centrele își epuizau resursele. „Un venit cât de mic va fi obținut de pe fiecare metru sau centimetru pătrat de teren”¹⁸, spunea un funcționar chinez, și la ambele capete ale Eurasiei administrațiile lucrau cu dezvoltatorii pentru a transforma desișurile și mlaștinile în pășuni și terenuri arabile. Un alt funcționar chinez expunea motivele în anii 1620:

Opriți profitul minor al locuitorilor din zonele cu stufăriș și pășuni!... unii oameni leneși, care nu se gândesc la viitorul lor, se mulțumesc cu un profit minor și resping adevărata bogăție care vine din cultivarea pământului. Nu numai că ei nu îmbunătățesc pământurile, ci îi urăsc pe alții care o fac... piețele sunt din ce în ce mai pustii pe zi ce trece, veniturile statului se împuținează. Cum putem permite toate acestea?

19

Întreprinzătorii olandezi și englezi au atacat zonele mlăștinoase cu la fel de mult entuziasm. Programe masive de asanare a mlaștinilor, finanțate de stat, au dus la recuperarea unor suprafețe mari de sol fertil, dar oamenii care locuiau deja în acele zone au protestat în tribunale și pe străzi. Cântecele lor de protest (majoritatea anonime) sunt sfâșietoare:

Priviți mărețul plan, pe care [cei care fac asanări] îl subminează acum,
Ei vor să ne uscăm de dor, să ne lase pradă corbilor și paraziților;
Ei vor să sece mlaștinile și să stăpânească apele;
Totul trebuie să fie uscăciune și noi să murim,
căci vacilor din Essex le trebuie pășune.
Păsările au aripi și zboară în alte țări,
Dar noi nu avem asemenea mijloace.
Trebuie să facem loc (o, ce durere!) vitelor cornute
Dacă nu ne unim să-i alungăm prin luptă²⁰.

Niște intruși, aducând plante și animale la fel de invazive, au înlocuit speciile locale sau le-au vânat până în pragul extincției, arându-le habitatele și doborând la pământ păduri întregi. Un cărturar se plângea în anii 1660 că patru cincimi din munții Japoniei fuseseră despăduriți. Doar 10% din Anglia și Scoția mai erau împădurite în jurul anului 1550 și până în anii 1750 mai mult de jumătate din acești copaci fuseseră tăiați

și ei. În schimb, Irlanda mai avea 12% din suprafață împădurită la 1600, dar coloniștii au tăiat cinci din șase copaci până la 1700.

În jurul marilor orașe prețul lemnului a crescut vertiginos și oamenii au început să caute alternative. În apropiere de Edo, producătorii de sare și zahăr, olarii și apoi și localnicii japonezi au început să pună pe foc cărbuni, iar acei europeni care au avut posibilitatea au înlocuit turba și cărbunele de lemn cu mangal. Așa cum făcuseră și locuitorii din Kaifeng cu cinci sute de ani mai devreme, londonezii au primit cu brațele deschise combustibilii fosili întrucât aceștia erau mai ieftini decât lemnul. Majoritatea gospodăriile engleze din afara capitalei mai foloseau lemne de foc, dar până la 1500, londonezii de rând foloseau în medie un sfert de tonă de cărbuni pe an pe cap de locuitor. Până la 1610 această cantitate se triplase și până la 1650 mai mult de jumătate din energia pe bază de combustibili a Marii Britanii provenea din cărbuni. La 1659 un locuitor se plângea că „Londra era învăluită de un nor de praf de cărbune, iar dacă iadul ar exista pe pământ, atunci ar fi aici, în acest vulcan, într-o zi cețoasă”²¹.

Din păcate, se înșela, pentru că alți euroasiatici își creau iaduri mult mai îngrozitoare. Schimbările climatice au fost doar primul cavaler al Apocalipsei care s-a dezlănțuit; presiunea tot mai mare asupra resurselor a declanșat eșecuri statale pe măsură ce regimurile se destrămau. Atunci când monarhii au redus costurile, i-au nemulțumit pe funcționari și pe soldați; atunci când au stors mai mulți bani de la plătitorii de impozite, i-au înfuriat pe negustori și pe fermieri. Protestele violente din partea săracilor fuseseră o realitate încă de la inventarea statelor, dar acum s-au intensificat pe măsură ce nobilimea depusă, comercianții falimentari, trupele neplătite și funcționarii concediați li se alăturau.

Pe măsură ce vremurile deveneau tot mai agitate, conducătorii occidentali au încercat să amplifice costurile revoltei accentuând faptul că ei reprezentau încarnarea voinței lui Dumnezeu pe pământ. Sultanii otomani i-au curtat pe teologi mai agresiv, iar intelectualii occidentali au dezvoltat teorii ale „absolutismului”. Autoritatea regilor, spuneau ei, venea numai și numai de la Dumnezeu și nici parlamentele, nici clericii,

nici voința poporului nu o puteau știrbi. O formulă franțuzească spunea că există *un roi, une foi, une loi*: un rege, o credință, o lege. Punerea la îndoială a uneia dintre aceste coordonate însemna punerea la îndoială a tot ceea ce este bun și pur.

Dar nenumărați supuși nemulțumiți erau gata să facă tocmai acest lucru. În 1622 Osman al II-lea, care, în calitate de sultan al Turciei și calif, era atât succesorul lui Muhammad, cât și reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, a încercat să mai reducă numărul ienicerilor săi, care erau tot mai costisitori; drept răspuns l-au târât cu forța afară din palat, l-au sugrumat și i-au tăiat corpul divin în bucăți. Fratele lui Osman a încercat să salveze situația aliindu-se cu clericii dogmatici, interzicând cafeaua și instaurând pedeapsa cu moartea pentru fumat, ca să le facă pe plac, dar în anii 1640 legitimitatea sultanului s-a prăbușit complet. În 1648 ienicerii, acum aliați cu clericii, l-au executat pe sultanul Ibrahim Nebunul (poate nu îndeajuns de repede; își merita pe deplin această poreclă), ceea ce a dus la războaie civile care aveau să dureze 50 de ani.

Anii 1640 au fost un coșmar pentru regi aproape pretutindeni. Rebeliuni antiabsolutiste au paralizat Franța, iar parlamentul englez s-a răsculat împotriva arogantului rege și l-a decapitat. Aceasta a fost scânteia care a aprins totul; dacă un rege divin putea fi judecat și executat, mai era ceva imposibil? Poate pentru prima dată în istorie de la Atena antică, ideile democratice au izbucnit. „Chiar și cel mai sărac om din Anglia are dreptul să trăiască, la fel ca și cel mai bogat”, spunea un colonel din armata parlamentului; „fiecare om care trăiește sub o cârmuire are dreptul de a alege să fie sub acea cârmuire”²².

Acestea erau chestiuni greu de acceptat pentru secolul al XVII-lea, dar unele grupuri disidente de radicali englezi erau și mai îndrăznețe. Levellerii, după cum se intitula una dintre grupări, respingea toate distincțiile sociale. „Nimeni nu vine pe lume cu o șa în spate și, la fel, nimeni nu vine încălțat cu cizme și piteni gata de a-l călări pe celălalt”²³, subliniau ei. Și, dacă ierarhiile erau împotriva naturii, la fel era, cu siguranță, și proprietatea. Într-un an de la executarea regelui, un grup care se autointitula Adevărații Levelleri se desprinsese și fondase

zece comune. Un alt grup disident, Ranterii, spuneau că Dumnezeu este „marele Nivelator” și predicau revoluția permanentă – „Răsturnați, răsturnați, răsturnați... Împărțiți toate lucrurile, altfel furia Domnului va distruge tot ce aveți”²⁴.

Era timpul ideilor egalitariste. Să examinăm, de exemplu, un raport din 1644 despre nivelatori, care:

...și-au ascuțit sapele și le-au transformat în săbii și s-au numit „Regi Nivelatori”, declarând că ei nivelează distincția dintre stăpâni și servitori, nobili și oameni de rând, bogați și săraci. Servitorii au pus mâna pe cele mai bune haine ale stăpânilor lor... le-au poruncit stăpânilor să îngenuncheze în fața lor și să le toarne vinul în pahare. I-au palmuit pe obraji și le-au zis: „Suntem toți egali. Cu ce drept ne numeați voi servitori?”²⁵.

Acești războinici nivelatori nu erau însă englezi; ei făceau, de fapt, ravagii în zona coastei de est a Chinei. Atât în Orient, cât și în Occident, contestările radicale ale ierarhiei instituite – precum contestarea de către Wang Yangming a gândirii lui Zhu Xi în China în anii 1490 și contestarea de către Martin Luther a catolicismului în Europa în anii 1510 – s-au combinat cu eșecul statului de a naște idei noi despre egalitatea dintre oameni. După cum vom vedea, aceste idei au avut însă destine foarte diferite în secolul al XVIII-lea.

În China, Dinastia Ming era paralizată de faliment și scizionism și, atunci când foametea – al treilea cavaler al Apocalipsei – s-a dezlănțuit, în 1628, împărații păreau să își fi pierdut împlinirea divină. Rebelii simțeau din ce în ce mai mult că nicio acțiune nu era extremă. Țara s-a umplut de astfel de conducători rebeli în anii 1630; în 1644 Beijingul a căzut. Ultimul împărat din Dinastia Ming s-a spânzurat de un copac singuratic din spatele palatului. El și-a scris pe haină: „Eu, slab și fără virtuți, am dezamăgit Cerul. Mor plin de rușine să dau ochii cu strămoșii mei. Scoțându-mi pălăria imperială și cu părul răvășit, las trupul meu în

mâna rebelilor, să îl sfâșie în bucăți. Dar nu îi lăsați să facă rău poporului!”²⁶.

Își irosea ultimele cuvinte. Rebelii nu mai aveau bani să își plătească armatele tot mai numeroase, așa cum se întâmplase și cu regii Europei, sultanii turci sau însuși împăratul din Dinastia Ming, așa că i-au lăsat pe soldați să își ia singuri plata de la civili. Armatele i-au jefuit pe oamenii nevinovați încă de la începutul războiului și probabil au epuizat toate variantele de brutalitate destul de rapid, repetându-le apoi în alte perioade pline de orori. Dar peste tot în Eurasia soldați furioși, lacomi și speriați par să fi atins noi culmi ale cruzimii în cumplitul secol al XVII-lea. Tortura, execuțiile în masă și violurile în grup se regăsesc în toate sursele noastre. Când a căzut Beijingul, civilii:

...au fost supuși unor bătăi crunte pentru a li se fura puținul argint pe care îl puteau avea. Unii au fost torturați, strivindu-li-se degetele și membrele de cel puțin trei-patru ori. Iar unii îi denunțau și pe alți indivizi, așa că au fost afectate mii de familii ale oamenilor simpli... oamenii începeau să nu își mai dorească să trăiască²⁷.

În Occident, violențele cauzate de eșecul statului au fost și mai feroce. Războaiele religioase ale Europei au atins punctul culminant în Germania între 1618 și 1648. Din fiecare colț al lumii creștine veneau armate imense; plătite rar sau deloc, trăiau din ce obțineau de pe pământuri extorcând tot ce puteau. Izvoarele ce datează din acea vreme sunt pline de brutalitate și crime odioase. Orășelul Beelitz, care a avut nenorocul să se afle în calea armatei Sfântului Imperiu Roman în 1637, este un exemplu la fel de bun (sau de rău). Un vameș a scris că, după ce i-au adunat pe localnici,

...hoții și ucigașii au luat bucăți de lemn și le-au înfipt pe gâtul victimelor, turnând apoi apă, nisip și chiar fecale umane, și i-au torturat pe bieții oameni pentru a le spune unde țin banii, așa cum a

povestit un locuitor al orașului Beelitz, David Örtel, care a murit și el la scurt timp tot din această cauză.

O altă bandă de soldați l-au atârnat pe un locuitor al aceluiași oraș deasupra unui foc și l-au perpelit până când acesta le-a spus unde își ținea banii; alți soldați, auzind că tovarășii lor de arme au scos banii de la bietul om, l-au dus înapoi și l-au ținut cu fața în foc „atât de mult, că omul a murit și pielea i s-a desprins precum cea a unei găște tăiate”²⁸.

Istoricii au presupus mult timp că astfel de povești erau de fapt propagandă religioasă, mult prea oribile ca să fie adevărate, dar cercetări recente sugerează altceva. Mai mult de două milioane de oameni au avut o moarte violentă (abia în războaiele mondiale din secolul XX a mai existat un număr așa mare de victime) și poate de zece ori mai mulți au murit de foame și din cauza bolilor – ultimii doi cavaleri ai Apocalipsei – care au urmat războaielor. Numărul locuitorilor atât din China, cât și din Europa Centrală a scăzut cu aproximativ o treime, ca și cum populația ar fi fost lovită de o „moarte neagră” făurită chiar de oameni.

Ciuma însăși, care a apărut din nou sub forme mai grave, a jucat și ea un rol. Opera ficțională a lui Daniel Defoe *Jurnal din Anul Ciumei*, scrisă la 50 de ani de la evenimente, a descris în culori foarte vii zvonurile, panica și suferințele care au măturat Londra în 1665, în timp ce relatările unor doctori chinezi sunt la fel de plastice. „Uneori toți au umflate glandele de la gât și alteori fețele și capetele tuturor se umflă”, nota un medic în anul 1642 în valea fluviului Yangtze; sau „uneori toată lumea suferă de diaree și febră intermitentă. Sau pot fi crampe, pustule ori urticarii, mâncărimi sau furuncule”²⁹.

Patru dintre cei cinci cavaleri ai Apocalipsei goneau prin lume, dar, așa cum se poate vedea în figura 9.1, nu putem vorbi despre un colaps în secolul al XVII-lea. Dezvoltarea socială și-a continuat cursul ascendent, trecând de 43 de puncte, nivelul la care se opriseră și Roma antică, și Imperiul Song, în Est în anul 1701 (plus/minus 25 de ani, în funcție de acuratețea indicelui), iar în Occident în 1723 (din nou, cu o marjă de

eroare). Până la 1800 atât Orientul, cât și Occidentul se apropiau de 50 de puncte. În aceste condiții trebuie să ne întrebăm de ce dezvoltarea socială a învins tendința istorică?

Închiderea stepelor

Nercinsk, 22 august 1689. Scurtele veri din Siberia pot fi ciudat de frumoase. În fiecare an, când pământul se dezgheață, iarba de un verde-închis acoperă dealurile, presărată cu flori sălbatice, roșii, galbene și albastre, iar fluturii zboară de colo colo. Dar această vară a fost diferită: de-a lungul malurilor râului Șilka (figura 9.5) s-a ridicat un oraș de corturi și sute de negociatori chinezi, ajutați de misionari creștini care traduceau cerințele lor în latină, s-au așezat pentru a negocia cu rușii o frontieră comună¹²³.

¹²³ Au făcut o treabă bună; granița este astăzi tot acolo unde au stabilit-o ei, pe fluviul Amur. Ultimele negocieri, din iulie 2008, au mutat frontiera cu doar aproximativ doi kilometri, tăind o insulă din mijlocul râului.

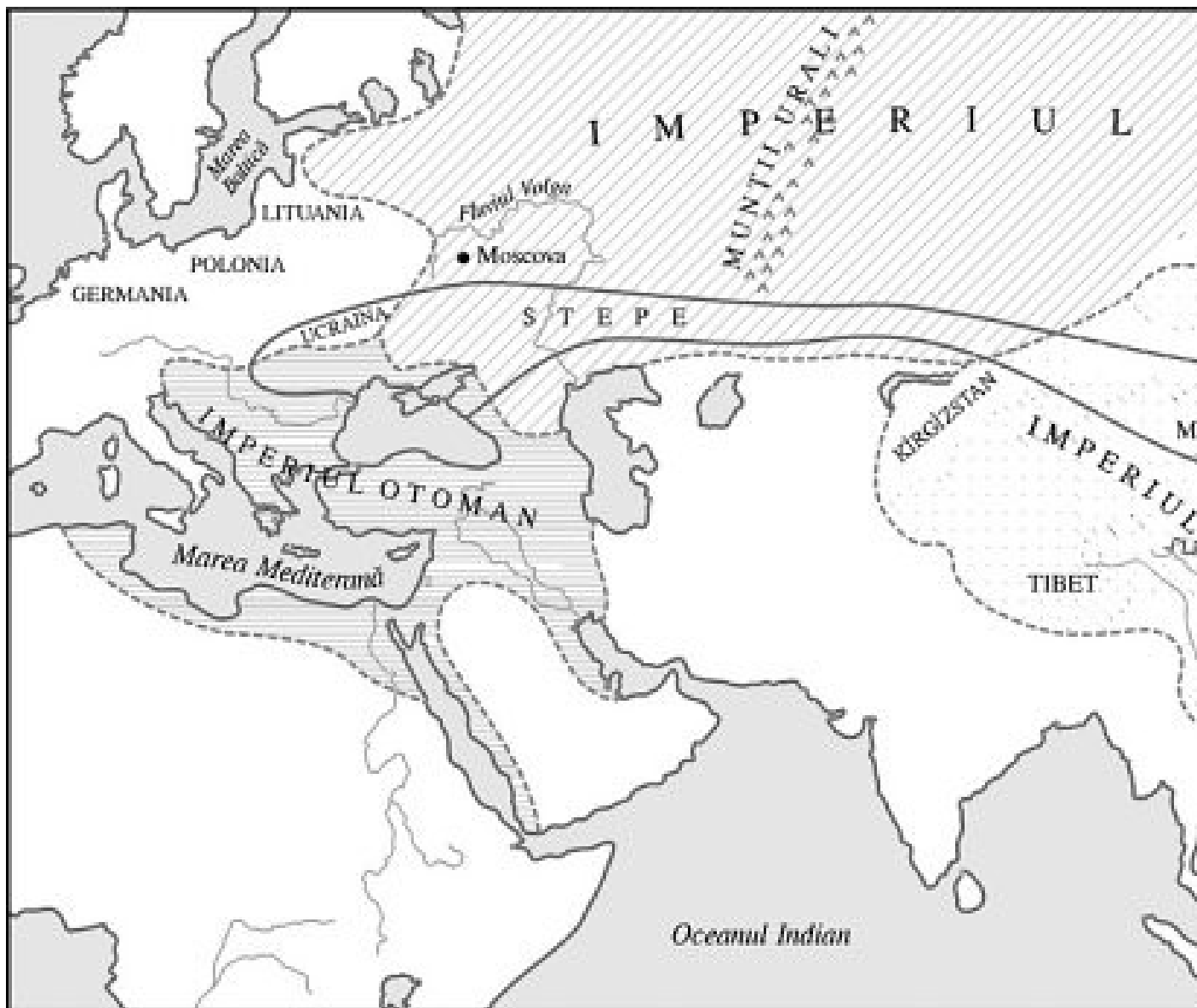

Figura 9.5. Sfârșitul stepelor: imperiile contraatacă. În 1750 Rusia și China închiseseră ruta prin stepă

Rușii erau la mare depărtare de casă. La 1500 Moscova fusese doar un principat printre multe altele din estul sălbatic al Europei, luptând să își facă loc între mongolii care veneau călare dinspre stepe și cavalerii care înaintau dinspre Germania, Polonia și Lituania.

Prinții lor brutali și analfabeți se numeau țari (adică cezari), indicând ambiții bizantine și chiar romane, deși adesea nici chiar ei nu păreau siguri dacă doreau să conducă asemenea regilor din Europa sau hanilor mongoli. Abia în anii 1550, în timpul lui Ivan cel Groaznic – un sadic chiar și după standardele feroșilor conducători ruși –, Moscova a început să

conteze, dar Ivan a recuperat rapid timpul pierdut. Aventurieri înarmați cu muschete au trecut Munții Ural și în 1598 l-au învins pe hanul mongol, deschizând drumul către Siberia.

Siberia este cunoscută astăzi mai ales drept decorul înghețat al gulagului descris de Soljenițan, dar atunci ea reprezenta pentru ruși un teritoriu unde se puteau îmbogăți. Ei au fost cuprinși de nebunia comerțului cu blănuri: pentru că deja europenii vânaseră până la extincție jderii, samurii și herminele, aceștia aveau acum să plătească bani grei pentru hainele de blană. În 40 de ani, străbătând tundra pentru a alimenta această piață profitabilă, rușii au ajuns la țărmurile Pacificului. Ei construiseră o serie de îngrădituri la marginea pădurilor înghețate ale Siberiei și de aici se aventurau să prindă nurci sau pentru a lua cu forța blănuri de la vânătorii primitivi locali; iar deși aceste vaste teritorii sălbatice nu prea se potriveau cu ideea de imperiu conform standardelor lui Suleiman sau Hideyoshi, taxele obținute din comerțul cu blănuri au salvat mulți țari de la dezastru.

Vânătorii ruși și trupele chineze s-au ciocnit curând de-a lungul fluviului Amur, dar în anii 1680 cele două tabere au fost de acord să negocieze. Fiecare se temea că cealaltă, așa cum se întâmplase cu mulți alți monarhi nechibzuiți înaintea lor, îi va lua pe mongoli drept aliați și va elibera astfel al cincilea cavaler al Apocalipsei, migratorii, așa că au hotărât să se întâlnească la Nercinsk.

Înțelegerea lor din acea vară siberiană a oficializat una dintre cele mai mari schimbări din istoria lumii. Timp de două mii de ani stepele reprezentaseră marea rută Orient-Occident care nu fusese sub controlul niciunui imperiu agrar. Migratorii, microbii, ideile și invențiile circulasera de-a lungul ei, legând Orientul și Occidentul în ritmuri interconectate ale dezvoltării și colapsului. Doar în circumstanțe cu totul deosebite și cu cheltuieli excesive, regi cuceritori precum Darius al Persiei, împăratul Wudi din Dinastia Han sau împăratul Taizong din Dinastia Tang au reușit să controleze stepele, dar acestea au fost doar excepții. Regula era că imperiile agrare plăteau oricât cereau nomazii și sperau ca lucrurile să nu ia o întorsătură neplăcută.

Armele de foc au schimbat toate acestea. Nomazii foloseau și ei arme de foc (cea mai veche armă cunoscută, datând din 1288, a fost găsită într-un teritoriu al nomazilor, în Mancuria¹²⁴) și probabil mongolii au fost cei care au adus arme din China în Occident. Dar, pe măsură ce armele deveneau mai performante (trăgând mai departe și mai repede) și imperiile deveneau mai organizate, generali care își permiteu să recruteze sute de mii de infanteriști, să îi înarmeze cu muschete și tunuri și să îi instruiască să tragă salvă după salvă, au început să îi învingă pe călăreții nomazi. În jurul anului 1500, arcași călare din stepe încă îi mai înfrângeau pe infanteriștii din regatele agrare. La 1600, acest lucru se întâmpla mai rar. Dar la 1700 nu se mai întâmpla deloc.

Rușii au preluat conducerea. În anii 1550 artileria lui Ivan cel Groaznic nimicise hanatele mongole din bazinul Volgăi și în următorii o sută de ani rușii, turcii și polonezii au împrejmuit treptat stepele uscate ale Ucrainei cu garnizoane, șanțuri și palisade. Sătenii înarmați cu muschete mai întâi au deviat migrațiile nomazilor, pentru ca în cele din urmă să le oprească de tot, iar la Nercinsk, Rusia și China au căzut de acord ca nimeni – nici refugiații, nici negustorii, nici dezertorii și mai ales nomazii migratori – să nu se deplaseze pe teritoriul stepelor fără acordul lor. Acum toți aveau să fie supuși ai imperiilor agrare.

Ultima ispravă a locuitorilor Asiei Centrale în 1644, dezvăluie cât de mult se schimbase situația. Dinastia Ming s-a prăbușit în acel an, când un conducător războinic a cucerit Beijingul, și, cum războiul civil părea să scape de sub control, un fost general din Dinastia Ming a decis că a-i invita pe mancuienii – seminomazi din Mancuria – să traverseze Marele Zid și să restabilească ordinea ar fi răul cel mai mic dintre mai multe rele. Conducătorii chinezi aveau o lungă tradiție de a implica locuitori ai Asiei Centrale în războaiele civile ale imperiului, în general cu rezultate dezastruoase. Dar, spre deosebire de invadatorii de altădată, mancuienii au venit nu ca niște călăreți nomazi, ci cu o armată care nu putea fi deosebită de cea a Chinei, cu mase de infanteriști înarmați cu muschete și tunuri copiate după modele portugheze.

¹²⁴ Vezi mai sus p. 303.

Manciurienii au ocupat Beijingul fără să întâmpine rezistență, s-au proclamat noua dinastie Qing și în următorii 40 de ani au luptat pentru a-și consolida puterea. Aceste lupte au fost și ele diferite de consecințele invaziilor anterioare ale populațiilor din stepă. Ele nu au deschis calea pentru alte popoare nomade din zonele mai reci, ci au creat o armată care să poată ataca Asia Centrală. În 1697 Dinastia Qing a distrus o mare armată nomadă în Mongolia și în 1720 China și-a extins supremația în zona muntoasă a Tibetului, pentru prima dată în istorie. În anii 1750 conducătorii Dinastiei Qing au impus o soluție finală pentru problema nomadă, cărându-și tunurile, praful de pușcă și proiectilele la granițele Kârgâzstanului de astăzi, unde i-au zdrobit complet.

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea imperiile agrare – în special, Rusia Romanovilor și China Dinastiei Qing – au ucis efectiv unul dintre cavalerii Apocalipsei. Astfel, presiunea cauzată de depășirea pragului critic al dezvoltării sociale nu a dus la noi valuri de migrații, așa cum se întâmplase în secolele al II-lea și al XII-lea, și tot din această cauză, se pare că nici chiar combinația dintre eșecul unor state, foamete, boli și schimbările climatice nu a fost de ajuns pentru a produce prăbușirea centrelor. Ruta prin stepă fusese închisă și odată cu ea s-a încheiat un întreg capitol din istoria Lumii Vechi.

Pentru nomazi acesta a fost un dezastru ireparabil. Cei care au supraviețuit războaielor erau împresurați. Libertatea de mișcare, baza modului lor de viață, a ajuns să depindă de capriciile unor împărați aflați la mare distanță, iar începând cu secolul al XVIII-lea războinicii altădată mândri ai stepelor au fost reduși din ce în ce mai mult la niște mercenari, niște brute precum cazacii, trimiși să îi țină sub control pe țărani recalcitranți.

Pentru imperii, închiderea rutei din stepe a fost însă o victorie. Asia Centrală, care a reprezentat atâta timp o sursă de pericol, a devenit o nouă frontieră. Pe măsură ce raidurile nomazilor se răreau, un milion sau două de ruși și cinci sau zece milioane de chinezi s-au mutat din centrele aglomerate către noile teritorii de la frontiera din stepe. Odată ajunși acolo, cei care s-au dovedit destul de puternici pentru a supraviețui au

transformat peisajul în terenuri agricole, zone miniere și de prelucrare a lemnului, trimițând materii prime și impozite la centrele imperiilor. Închiderea rutei din stepe a ajutat nu doar la evitarea colapsului, ci a dus și la prospectarea stepelor, gradul de dezvoltare socială depășind pragul care se menținuse timp de mii de ani sub nivelul de 45 de puncte.

Deschiderea oceanelor

Pe măsură ce rușii și chinezii închideau vechea rută prin stepe, europenii deschideau o nouă rută oceanică ce avea să schimbe istoria lumii într-un mod și mai spectaculos.

Timp de un secol după ce primii europeni au traversat pentru prima dată Atlanticul și au pătruns în Oceanul Indian, imperiile lor maritime nu au părut atât de ieșite din comun. Venețienii se îmbogățiseră datorită comerțului din Oceanul Indian încă din secolul al XIII-lea; alegând să ocolească extremitatea sudică a Africii în loc să își croiască drum prin Imperiul Turc, marinarii portughezi au ajuns la același rezultat, dar cu mai puține costuri și mai rapid. În cele două Americi spaniolii pătrunseseră într-o Lume Nouă, dar ce au făcut ei de fapt a semănat foarte mult cu ce aveau să facă mai târziu rușii în Siberia.

Atât spaniolii, cât și rușii au externalizat tot ce se putea. Ivan cel Groaznic a oferit familiei Stroganov monopolul asupra a tot ceea ce se producea la est de Munții Ural în schimbul unei cote din profit; regii spanioli au acordat aproape oricui dreptul de a-și însuși orice găsea în Americi, cu condiția ca Habsburgii să primească 20%. Atât în Siberia, cât și în America au apărut mici bande de *desperados*, care au construit estacade pe propria cheltuială și au acoperit întinderi uluitoare de mari necartografiate încă, cerând constant mai mulți bani și mai multe femei europene în scrisorile pe care le trimiteau acasă.

Rușii erau mânați de febra blănurilor, spaniolii de lăcomia pentru lingourile de aur. Cortés a deschis calea Spaniei în acest sens, atunci când a jefuit orașul Tenochtitlán, în 1521, iar Francisco Pizarro a accelerat ritmul. În 1533 el l-a răpit pe regele incaș Atahualpa și drept

răscumpărare le-a cerut supușilor lui să umple cu bogății o încăpere lungă de aproape șapte metri, lată de cinci și înaltă de aproape trei metri. Pizzaro a topit acele opere de artă ale civilizației din Anzi și le-a transformat în lingouri – 6.084 de kilograme de aur și 11.000 de kilograme de argint – și apoi l-a strangulat pe Atahualpa.

Jafurile relativ facile s-au încheiat în 1535, dar dorința de a ajunge în El Dorado, Regatul de Aur unde comorile zăceau peste tot, a adus un nou val de criminali. „Zi de zi nu se gândeau decât la aur și argint și la bogățiile din Indiile din Perú”, se plângea un cronicar. „Parcă erau disperați, nebuni, își pierduseră mințile din lăcomie pentru aur și argint.”³⁰

Această nebunie a găsit un nou debușeu în 1555, când tehnicile mai avansate de extragere a argintului au transformat brusc Lumea Nouă într-un paradis minier. Producția a fost spectaculoasă: aproximativ 50.000 de tone de argint american au ajuns în Europa între anii 1540 și 1700, două treimi venind din Potosí, un munte care se află pe teritoriul actual al Boliviei și care s-a dovedit a fi constituit practic din minereu. Până în anii 1580 cantitatea de argint deținută de Europa se dublase și partea Habsburgilor crescuse de zece ori – chiar dacă, așa cum spunea un spaniol care a vizitat Potosí în 1638, „fiecare peso bătut din argintul de la Potosí a costat viața a zece indieni”³¹. Făcând o altă comparație cu Rusia, Habsburgii au ajuns să privească cucerirea periferiei sălbatice mai ales ca o metodă de finanțare a războaielor pentru crearea unui imperiu terestru european. „Potosí trăiește doar pentru a servi la îndeplinirea aspirațiilor Spaniei”, scria un vizitator. „Servește la pedepsirea turcilor, umilirea maurilor, înspăimântarea flamanzilor și înfricoșarea Angliei”³².

Habsburgii foloseau cea mai mare parte din argintul din Lumea Nouă pentru a-și plăti datoriile către finanțatori italieni, din mâinile cărora, într-o proporție semnificativă, argintul ajungea în China, unde economia în creștere avea nevoie de toate monedele de argint de care putea face rost. „Regele Chinei ar putea construi un palat cu lingourile de argint din Perú care au ajuns în țara lui”³³, credea un neguțător. Dar, exceptând faptul că Imperiul Habsburgic exporta argint și Imperiul Ming îl importa,

În rest ele aveau foarte multe lucruri în comun, gândindu-se mai mult cum își pot mări propria economie și mai puțin la cum pot duce la creșterea economiei mondiale. Ambele imperii au restricționat comerțul peste ocean, oferindu-le acest drept doar câtorva care dețineau monopoluri sprijinite de stat, ce erau ușor de impozitat.

Teoretic, Spania permitea doar unui singur galion încărcat cu argint să traverseze Atlanticul în fiecare an și (din nou teoretic) reglementa la fel de strict și comerțul cu alte bunuri. Practic, rezultatul a fost asemănător celui de pe coastele Chinei: cei excluși din afacerile oficiale au creat o uriașă piață neagră. Acești „interlopi”, precum pirații contrabandiști din China, vindeau la prețuri mai mici decât comercianții oficiali deoarece ignorau plata impozitelor și împușcau pe oricine îndrăzne să le stea în cale.

Francezii, care au dus greul în războaiele europene ale Habsburgilor din anii 1520-1530, au fost primii ce au intrat în această afacere. Cel mai vechi atac al piraților a fost înregistrat în anii 1536; în anii 1550 ele erau la ordinea zilei. „De-a lungul întregii coaste [a insulei Haiti] nu există nici măcar un singur sat care să nu fi fost prădat de francezi”³⁴, se plângea un funcționar în 1555. În anii 1560 contrabandiștii englezi au început și ei să vândă sclavi pe piața neagră sau să acosteze și să jefuiască caravanele de măgari care transportau argint. Câștigurile erau bune, astfel că în 20 de ani bărbații (și câteva femei) din vestul Europei care își pierduseră orice altă speranță nu pierdeau ocazia să li se alăture.

Spania, ca și China, a reacționat încet și ezitant. Ambele imperii considerau că era mai ieftin să îi ignore pe pirați decât să se lupte cu ei și abia în anii 1560 Spania, ca și China, a pornit un adevărat contraatac. Din China până în Cuba s-a dezlănțuit un război mondial contra pirateriei care a durat mai multe decenii și care s-a purtat cu tunuri și hangere (otomanii au pornit și ei un astfel de război în Marea Mediterană). În 1575 corăbiile spaniole și chineze chiar au colaborat împotriva unor pirați din Filipine.

La acea vreme Imperiul Ming și cel Otoman câștigaseră, mai mult sau mai puțin, războaiele împotriva piraților, dar Spania încă se lupta cu o

formă mult mai periculoasă de piraterie: aceea sponsorizată de stat. Corsarii erau căpitani cărora suveranii lor le oferiseră dreptul și uneori chiar și nave pentru a-i jefui pe spanioli, iar curajul lor nu cunoștea limite. În anii 1550, fiorosul corsar francez Le Clerc (cel cu un picior de lemn) a jefuit principalele orașe ale Cubei, iar în 1575 englezul John Oxenham a ajuns în Caraibe, a ancorat în apropiere de Panama și a transportat două dintre tunurile sale peste istm. Când a ajuns la malul Pacificului, a tăiat copaci, a construit o nouă navă, și-a făcut un echipaj din sclavi fugiți și timp de câteva săptămâni a terorizat coasta Perú.

Oxenham a sfârșit atârănând într-un ștreang la Lima, dar patru ani mai târziu vechiul lui camarad Francis Drake – în același timp un mincinos, un hoț și un vizionar; pe scurt, piratul perfect – s-a întors cu planul și mai nebunesc de a înconjura America de Sud pentru a jefui cum trebuie Perúul. Doar una dintre cele șase corăbii ale sale a ocolit Capul Horn, dar aceasta era înarmată atât de bine, încât a instaurat imediat supremația navală a englezilor în Pacific. Drake a reușit cea mai mare captură de aur și argint (peste 25 de tone) luată vreodată de pe o navă spaniolă și apoi, realizând că nu se mai putea întoarce pe același drum pe care venise, a înconjurat calm globul cu pradă cu tot. Pirateria a meritat: sponsorii lui Drake au făcut un profit de 4.700% față de investiția inițială și, folosind doar trei sferturi din partea care i se cuvenea, regina Elisabeta a plătit întreaga datorie externă a Angliei.

Încurajați de acest succes, rivalii Spaniei și-au trimis propriii conchistadori aspiranți în Lumea Nouă. Lucrurile nu au mers însă la fel de bine. Obținând o victorie extraordinară mai mult datorită speranței decât de experienței, Franța a reușit să întemeieze o colonie în Québec în 1541, așteptându-se să găsească aur și mirodenii. Dar, cum în Québec nu prea se găseau niciuna, nici alta, colonia a fost un eșec. Nici următorul efort al Franței nu a avut sorți de izbândă: copiindu-i și mai mult pe spanioli, coloniștii francezi s-au stabilit chiar lângă un fort spaniol din Florida și au fost imediat masacrați.

Primele inițiative ale englezilor au fost la fel de nerealiste. După ce a terorizat Perú în 1579, Francis Drake a navigat de-a lungul coastei

vestice a Americii și a debarcat în California (probabil chiar în pitorescul golf din apropiere de San Francisco ce poartă astăzi numele Drake's Bay). Ajuns acolo, el i-a informat pe locuitorii care i-au ieșit în întâmpinare pe plajă că teritoriul lor se numea acum Nova Albion – Noua Anglie – și că îi aparținea reginei Elisabeta; apoi a plecat din nou, fără să se mai întoarcă vreodată.

În 1585 principalul rival al lui Drake, Walter Raleigh (sau Walter Marele Mincinos¹²⁵, așa cum le plăceau rivalilor lui să îi spună) și-a fondat propria colonie, Roanoke, în Carolina de Nord de astăzi. Raleigh era mai realist ca Drake și măcar a debarcat și coloniști, dar planul lui de a folosi Roanoke ca bârlog de pirați pentru a jefui navele spaniole a fost un dezastru. Roanoke era amplasat prost și atunci când Drake a trecut pe acolo, un an mai târziu, coloniștii înfometați s-au întors acasă cu el. Unul dintre locotenenții lui Raleigh a lăsat un al doilea grup la Roanoke (ar fi trebuit să îi ducă într-o zonă mai bună, în Golful Chesapeake, dar s-a rătăcit). Nimeni nu știe ce s-a întâmplat cu ei; atunci când guvernatorul lor s-a întors, în 1590, nu a mai găsit pe nimeni, ci doar un nume scrijelit pe scoarța unui copac – Croatan, numele pe care îl dăduseră ei coloniei Roanoke.

La această nouă frontieră nu se punea prea mare preț pe viața oamenilor și mai ales a amerindienilor. Spaniolilor le plăcea să glumească spunând că suveranii lor imperiali de la Madrid erau atât de ineficienți, încât „dacă moartea ar veni din Spania, cu toții am trăi veșnic”³⁵, dar amerindienii nu prea au gustat gluma probabil. Pentru ei moartea *chiar venea* din Spania. Apărați de oceanele Atlantic și Pacific, ei nu își dezvoltaseră un sistem imunologic care să lupte împotriva microbilor aduși din Lumea Veche și în doar câteva generații de la debarcarea lui Columb numărul lor a scăzut cu cel puțin trei sferturi. Acesta a fost „schimbul columbian” despre care vorbeam în capitolul 6: europenii s-au ales cu un nou continent, amerindienii s-au ales cu variolă. Deși coloniștii europeni nu s-au dat în lături de la acte de cruzime împotriva oamenilor peste care dădeau, moartea s-a abătut

¹²⁵ Joc de cuvinte în limba engleză între numele lui Raw Lie și Raleigh (care se citesc aproximativ la fel) (n. trad.).

asupra băștinașilor mai ales pe nesimțite, sub formă de microbi transmiși prin respirație sau prin fluidele corporale. Le-a și luat-o înainte europenilor, răspândindu-se pe continent de fiecare dată când un localnic purtător al microbilor mortali de care se contaminase de la coloniști se întâlnea cu unul sănătos. În consecință, atunci când apăreau albi nu prea aveau dificultăți în a deposea populațiile băștinașe deja decimate.

Oriunde pământul era propice, coloniștii au creat ceea ce istoricul și geograful Al Crosby numește „neo-Europe” – versiuni transplantate ale locurilor lor de baștină, cu culturi, plante și animale care le erau cunoscute. Iar acolo unde coloniștii nu voiau pământul – cum ar fi în New Mexico, unde nu era nimic în afară de „oameni goi, bucăți false de coral și patru pietricele”, așa cum spunea un vicerege spaniol³⁶ –, imperialismul lor ecologic (o altă formulă memorabilă a lui Crosby) a transformat oricum întregul peisaj. Din Argentina până în Texas, vite, porci și oi scăpate din țarcuri s-au sălbăticit, s-au înmulțit până la milioane de capete și au pus stăpânire pe câmpii.

Chiar mai mult de atât, coloniștii au creat niște Europe *îmbunătățite*, unde nu țăranii erau storși de bani, ci băștinașii care supraviețuiau erau transformați în sclavi sau – dacă nu existau băștinași – erau aduși sclavi din Africa (prima atestare în acest sens datează din 1510; la 1650 numărul lor era mai mare decât cel al europenilor din America spaniolă). „Chiar dacă ești sărac, e mai bine aici decât în Spania, pentru că aici ești mereu șef, nu trebuie să muncești tu și stai mereu în șa”, scria acasă un colonist din Mexic³⁷.

Construind Europe îmbunătățite, coloniștii au început încă o revoluție în sens geografic. În secolul al XVI-lea, când imperialiștii tradiționaliști ai Europei trataseră Lumea Nouă în primul rând drept o sursă de jaf pentru a finanța eforturile de a crea un imperiu terestru în Europa, oceanele ce separau America de Lumea Veche reprezentaseră doar un motiv constant de frustrare. În secolul al XVII-lea, separarea geografică a început să pară un avantaj. Coloniștii au putut exploata diferențele ecologice dintre Lumea Veche și cea Nouă pentru a produce bunuri care

nu existau în Europa sau care se comportau mai bine în Americi decât acasă, vânzându-le apoi pe piețele europene. În loc să fie un obstacol, Atlanticul începea să se transforme într-o rută comercială ce le permitea comercianților să integreze lumi diferite.

În anul 1608 coloniștii francezi s-au întors în Québec, de data aceasta pentru a face comerț cu blănuri, nu pentru a căuta comori. Au prosperat. Coloniștii englezi din Jamestown aproape au murit de foame până în 1612, când au descoperit că tutunul crește foarte bine în Virginia. Tutunul crescut aici nu avea frunzele la fel de fine ca acela pe care îl creșteau spaniolii în Caraibe, dar era ieftin și în curând ei au început să se îmbogățească. În 1613, negustorii olandezi de blănuri s-au stabilit în Manhattan, apoi au cumpărat întreaga insulă. În anii 1620, niște refugiați pe motive religioase care fugiseră din Anglia și au ajuns în Massachusetts au intrat și ei în joc, trimițând bușteni în Europa pentru catarge. Până în anii 1650 ei trimiteau vite și pește uscat în Caraibe, unde zahărul – aurul alb – stârnea o nouă frenezie. Coloniștii și sclavii, la început puțini, apoi în număr din ce în ce mai mare, au ajuns în vest, dincolo de Atlantic, mărfurile exotice și taxele începând să curgă spre est.

Până la un punct, coloniștii de la noile frontiere făcuseră mereu ceva asemănător. Grecii antici trimiteau acasă grâu din vestul Mediteranei; coloniștii chinezi de pe valea fluviului Yangtze expediau orez în amonte pe Marele Canal; iar coloniștii de la marginea stepelor exportau acum lemn, blănuri și minerale către Moscova și Beijing. Dar varietatea uluitoare a nișelor ecologice din jurul Atlanticului și dimensiunea oceanului – mare, dar nu de netrecut, datorită progreselor din navigația modernă – le-a permis vest-europenilor să creeze ceva nou: o economie intercontinentală interdependentă, legată prin intermediul unor rețele comerciale triumphiulare ce se suprapuneau (figura 9.6).

Figura 9.6. *Imperiile oceanice, 1500-1750. Săgețile indică principalele rute ale „comerțului triunghiular” cu sclavi, zahăr, rom, alimente și produse manufacturate pe coastele Atlanticului*

În loc să se mulțumească să transporte mărfuri din punctul A în punctul B, negustorii puteau duce bunuri manufacturate în vestul Europei (textile, arme și așa mai departe) în Africa de Vest, unde le schimbau pe sclavi, obținând profit. Apoi trimiteau sclavii în Caraibe, unde îi schimbau pe zahăr (obținând din nou profit). În cele din urmă, zahărul ajungea înapoi în Europa, unde ei îl vindeau pentru ca profitul să fie reinvestit în cumpărarea unui nou lot de bunuri nemanufacturate care luau calea Africii. Ca alternativă, europenii care s-au stabilit în America de Nord transportau în Africa rom, pe care îl schimbau pe sclavi; apoi îi duceau în Caraibe și îi schimbau pe melasă; melasa o aduceau înapoi în America de Nord și făceau din nou rom. Alții transportau alimente din America de Nord în Caraibe (unde terenurile producătoare de zahăr erau prea prețioase pentru a fi irosite pentru a cultiva plante alimentare pentru sclavi), de unde cumpărau zahăr, pe care îl duceau în Europa de Vest, pentru ca în final să se întoarcă încărcăți cu produse finite în America de Nord.

Avantajele înapoierii și-au adus și ele contribuția. Spania, marea putere imperială a Europei în secolul al XVI-lea, avea monarhia absolutistă cea mai dezvoltată, care în general îi trata pe negustori ca pe niște mașini de făcut bani ce plăteau sub amenințare, iar coloniile erau surse de pradă. Dacă Habsburgii ar fi reușit să îi forțeze pe rivalii lor europeni să accepte un imperiu terestru, economia atlantică ar fi continuat în mod sigur pe aceeași linie și în secolul al XVII-lea. În schimb, negustorii de la marginea nord-vestică relativ înapoiată a Europei, unde regii erau mai slabi, au îndreptat însă lucrurile într-o nouă direcție.

Primii dintre ei au fost olandezii. În secolul al XIV-lea, Olanda fusese o periferie plină de apă, divizată între mai multe orașe-state mici. Teoretic olandezii le erau loiali Habsburgilor, dar de fapt acești conducători Habsburgi, aflați la mare distanță, și-au dat seama că încercările de a-și impune voința asupra nord-vestului îndepărtat aduceau mai multe

neajunsuri decât câștiguri, așa că au lăsat autoritățile urbane locale să preia conducerea. Pentru a supraviețui, orașele olandeze au fost nevoite să inoveze. Întrucât nu aveau lemn, au început să folosească turba ca sursă de energie; cum nici alimente nu aveau, au început să pescuiască în Marea Nordului și să comercializeze peștele în schimbul cerealelor din zona Mării Baltice; iar pentru că nu existau regi și nobili care să se amestece în treburile lor, târgoveții bogați au menținut orașele ca zone propice afacerilor. Politicile serioase și banii au atras alți bani, până când Olanda cea săracă s-a transformat, în secolul al XVI-lea, în centrul bancar al Europei. Având posibilitatea de a împrumuta la rate ale dobânzii scăzute, olandezii au putut finanța îndelungatul și obositorul război care a dus treptat la distrugerea puterii spaniole.

Anglia s-a îndreptat și ea treptat în aceeași direcție ca și olandezii. Înainte de marea epidemie de ciumă, Anglia era deja un regat adevărat, dar înfloritorul său comerț cu lână le-a dat negustorilor de aici o putere mai mare decât celor din alte părți, cu excepția Olandei. Comercianții au preluat conducerea în secolul al XVII-lea și s-au opus suveranului lor destul de slab, pe care au reușit să îl decapiteze, forțând apoi guvernul să construiască flote uriașe de ultimă generație. Atunci când o lovitură de stat/invazie fără vărsare de sânge l-a adus pe un prinț olandez pe tronul Angliei, în 1688, comercianții s-au numărat printre principalii beneficiari.

Puterea Spaniei a slăbit după 1600 și negustorii olandezi și englezi au înaintat în mod agresiv în Atlantic. Așa cum puteți vedea în figura 9.3, la 1350 salariile oamenilor obișnuiți fuseseră ceva mai mari la periferia nord-vestică anglo-olandeză decât în orașele mai bogate, dar mai aglomerate ale Italiei. După 1600, această diferență s-a mărit însă din ce în ce mai mult. În alte părți, numărul mare de guri flămânde a cauzat o scădere a salariilor la nivelurile de dinaintea epidemiei de ciumă, dar în nord-vest salariile păreau să revină la nivelul din epoca de aur a secolului al XV-lea.

Acesta nu a fost doar rezultatul bogățiilor aduse din Americi spre Europa, așa cum făcuse Spania. Deși experții nu se pun de acord cu

privire la cât de mult din noua bogăție a nord-vestului provenea direct din colonizare și comerț, chiar și cele mai optimiste estimări nu se ridică la mai mult de 15% (și cele mai pesimiste la doar 5%). Economia atlantică a fost revoluționară prin faptul că a schimbat felul în care oamenii munceau.

Am sugerat de mai multe ori în această carte că motoarele istoriei sunt frica, lenea și lăcomia. Teroarea tinde să îi facă pe oameni să își învingă comoditatea, astfel că, atunci când numărul populației a crescut, după 1450, oamenii au devenit activi peste tot în Eurasia de frică să nu își piardă statutul, să nu flămânzească sau chiar să nu moară de foame. După 1600, și lăcomia a început însă să fie mai puternică decât lenea pe măsură ce varietatea ecologică a economiei atlantice, transportul ieftin și piețele deschise au permis accesul la o lume de mici extravagante pentru oamenii de rând din nord-vestul Europei. În secolul al XVIII-lea, un om care avea chiar și o sumă mică de bani în plus putea să facă mai mult decât să cumpere încă o pâine; putea să cumpere produse de import precum ceai, cafea, tutun și zahăr sau mici minunății lucrate manual, precum pipe de argilă, umbrele și ziare. Și aceeași economie atlantică ce genera toate aceste beneficii a dat naștere și unor oameni dispuși să îi dea omului respectiv banii de care avea nevoie, pentru că negustorii cumpărau orice pălărie, armă sau pătură pe care o putea duce în Africa sau America, iar manufacturierii îi plăteau pe oameni pentru a fabrica toate aceste produse. Unii fermieri și-au pus membrii familiei să toarcă și să țeară; alții s-au angajat în ateliere. Unii au renunțat complet la agricultură; alții au descoperit că piețele pentru alimentele necesare pentru a-i hrăni pe toți acești muncitori sunt destul de stabile pentru a justifica împrejmuirea, asanarea și fertilizarea mai intensive ale pământului și cumpărarea unui număr mai mare de animale.

Detaliile variau, dar europenii din nord-vest au început din ce în ce mai mult să lucreze contra unei sume de bani și să muncească mai mult. Și, cu cât făceau mai mult acest lucru, cu atât puteau cumpăra mai mult ceai, zahăr și ziare – ceea ce însemna mai mulți sclavi duși peste Atlantic, mai multe hectare de teren defrișate pentru plantații și mai

multe fabrici și ateliere deschise. Vânzările au crescut, s-au creat economii de secară și prețurile au scăzut, deschizând această lume a bunurilor de consum unui număr și mai mare de europeni.

Cu bune și rele, prima cultură de consum a lumii se formase pe malurile Atlanticului de Nord în 1750, schimbând milioane de vieți. Bărbații care nu îndrăzneau să intre într-o cafenea fără pantofi de piele și ceas de buzunar – ori să le spună soțiilor lor că nu au zahăr pentru ceaiul oferit musafirilor – erau mai puțin înclinați să își ia zeci de zile libere pentru a sărbători tot felul de sfinți ori să respecte tradiții precum cea a „sfintei luni”, dormind pentru a-și reveni din mahmureala de după bețiile de duminică. Timpul însemna bani când erau atât de multe lucruri de cumpărat; așa cum se plângea și scriitorul Thomas Hardy: „pentru a împărți ziua, oamenii [nu] se [mai] mulțumeau cu orologiile cu o singură limbă”³⁸.

Precizie de ceasornic

Ceasurile cu două limbi au reprezentat de fapt cea mai mică necesitate a acestei noi ere. Occidentalii doreau să afle mai multe despre semănători și pluguri triunghiulare, aspiratoare și boilere și ceasuri care nu numai că aveau două limbi, ci puteau arăta ora chiar și atunci când erau duse la celălalt capăt al lumii, permițându-le căpitanilor de corăbii să calculeze longitudinea. Timp de două mii de ani – de fapt, de la momentul când gradul de dezvoltare socială atinsese ultima dată pragul critic de puțin peste 40 de puncte –, înțelepciunea anticilor a fost cea care oferise îndrumare în majoritatea întrebărilor arzătoare ale vieții. Dar acum devenea clar că răspunsurile la întrebările actuale nu se mai găseau la clasici.

Titlul cărții din 1620 a lui Francis Bacon *Novum organum* („Noul organon”) spunea tot. *Organum* era denumirea pe care o foloseau filosofi pentru cele șase cărți ale lui Aristotel despre logică; Bacon și-a propus să le înlocuiască. „Onoarea și respectul ce li se cuvin anticilor rămân neatinse și nediminuate”, insista Bacon; scopul lui, spunea el, nu

era decât „să servească de călăuză care arată drumul”. Cu toate acestea, odată porniți pe acest drum, nota Bacon, vom descoperi că nu există „altă cale decât să pornim o reconstrucție totală a artelor, a științelor și a întregii cunoașteri umane, pe fundamente corespunzătoare”³⁹.

Dar cine să ofere astfel de fundamente? Simplu, spune Bacon (și tot mai mulți dintre colegii săi): observația. Filosofii ar trebui să își scoată nasul din cărți și să observe lucrurile din jurul lor – stelele și insectele, tunurile și vâslele, merele care cad și candelabrele ce se clatină. Și ar trebui să stea de vorbă cu fierarii, ceasornicarii și mecanicii, cu oamenii care știu cum funcționează lucrurile.

Bacon, ca și Galilei, filosoful francez René Descartes și mulți alți gânditori mai puțin cunoscuți considerau că, atunci când vor face acest lucru, filosofii vor ajunge cu toții la aceeași concluzie: că, spre deosebire de ce credeau anticii, natura nu este un organism viu, cu intenții și dorințe. De fapt, ea este mecanică. Se aseamănă foarte mult cu un ceas. Dumnezeu este ceasornicarul care a declanșat mecanismele ce au făcut lumea să se învârtă și apoi s-a retras. Și, dacă lucrurile stau așa, atunci oamenii ar trebui să poată să deslușească lucrările naturii la fel de ușor cum fac cu orice alt mecanism. Până la urmă, așa cum spunea Descartes, „nu este mai puțin natural pentru un ceas făcut dintr-un număr fix de roți să indice orele decât pentru un copac care a răsarit dintr-o sămânță sau alta să producă un anumit fruct”⁴⁰.

Acest model mecanic al naturii – plus o serie de experimente și raționamente complicate și inteligente – a avut rezultate extraordinare. Secrete ascunse de la începutul vremurilor au fost brusc dezvăluite. S-a dovedit că aerul este o substanță, nu un gol; că inima pompează sânge în tot corpul, la fel ca o suflantă hidraulică; și, cea mai uluitoare descoperire dintre toate, că Pământul nu este centrul universului.

Toate aceste descoperiri, ce contraziceau filosofia antică și chiar scriptura, au produs valuri de critici. Recompensa lui Galilei pentru faptul că a privit cerul a fost să fie târât în fața unui tribunal papal în 1633 și forțat să își retragă cuvintele, deși știa că acestea erau adevărate. Însă

toate aceste violențe au dus la un singur lucru: au accelerat transferul acestor idei din vechiul centru mediteranean către nord-vest, unde dezvoltarea socială creștea cel mai rapid, neajunsurile gândirii antice păreau mai evidente și teama de a pune la îndoială autoritatea era mai mică.

Nordicii au răsturnat Renașterea pe dos, respingând Antichitatea în loc să caute răspunsuri în ea, iar în anii 1690, când gradul de dezvoltare socială se apropia la mustață de nivelul maxim pe care îl atinsese în timpul Imperiului Roman, gentilomi educați din Paris țineau dezbateri oficiale despre superioritatea oamenilor moderni față de antici. La acea dată răspunsul era clar pentru oricine avea ochi să vadă. Opera lui Isaac Newton, *Principia mathematica*, apăruse în 1687, folosind noul instrument de calcul inventat chiar de el pentru a exprima matematic modelul mecanic al cerului¹²⁶. Era la fel de neinteligibilă (chiar și pentru cititorii educați) cum avea să fie și teoria relativității a lui Einstein atunci când a publicat-o, în 1905, dar în același timp toată lumea era de acord că marca o nouă epocă (așa s-a întâmplat și cu teoria relativității).

Hiperbola părea inadecvată pentru astfel de minți monumentale. Atunci când a fost rugat să îl immortalizeze pe Newton, poetul cel mai de seamă al Angliei, Alexandre Pope, a exclamat:

Natura și legile sale stau ascunse în noapte,
Dumnezeu a spus: *Să se facă Newton!* Și totul s-a făcut *Lumină*⁴¹.

În realitate, trecerea de la noapte la zi a fost mai puțin abruptă. Cartea lui Newton a apărut la doar cinci ani după ultima vânătoare de vrăjitoare din Anglia și cu cinci ani înainte de a începe procesele vrăjitoarelor din Salem, Massachusetts. Newton însuși, așa cum s-a dovedit când mii de documente personale ale sale au fost vândute la licitație, în 1936, era la fel de entuziasmat de alchimie ca și de

¹²⁶ Aceasta în cazul în care filosoful german Gottfried Leibniz, care lucra la metode matematice asemănătoare în anii 1670, nu cumva a inventat analiza matematică înaintea lui Newton, acesta din urmă însușindu-și doar laudele. Cel mai probabil, cei doi filosofi au inventat-o în mod independent, dar acuzațiile reciproce de plagiat le-au stricat până la urmă prietenia.

gravitație, rămânând convins până la sfârșit că va putea transforma plumbul în aur. De altfel, el nu era nici pe departe singurul om de știință din secolul al XVII-lea care avea păreri ce astăzi ar putea părea bizare. Dar treptat occidentalii dezvrăjeau lumea, împrăștiindu-i spiritele și diavolii cu ajutorul matematicii. Numerele au devenit măsura realității.

Galilei spunea:

Filosofia stă scrisă în această carte imensă, universul, care ni se deschide mereu înaintea ochilor... Este scrisă în limbajul matematicii, iar semnele ei sunt triunghiuri, cercuri și alte figuri geometrice fără de care nu este posibil să înțelegem nici măcar un cuvânt din ea; fără acestea, omul rătăcește într-un labirint întunecat⁴².

Iar unii oameni de știință speculau că ce era adevărat cu privire la natură putea fi adevărat și cu privire la societate. Până la un punct, funcționarii guvernamentali – mai ales cei din domeniul financiar – au primit cu brațele deschise aceste idei. Și statul putea fi considerat o mașinărie; statisticienii îi puteau calcula fluxurile de venituri, iar miniștrii puteau ajusta complicatele sale mecanisme de acționare. Dar noile moduri de gândire erau într-o anumită măsură și îngrijorătoare. Științele naturale luaseră o nouă direcție atunci când au expus autoritatea anticilor ca fiind arbitrară; oare științele sociale aveau să facă același lucru cu regii și cu Biserica?

Dacă oamenii de știință aveau dreptate, iar observația și logica erau într-adevăr cele mai bune metode de a înțelege voința divină, acest lucru însemna că tot ele erau cele mai potrivite și pentru a conduce guverne. Teoreticianul John Locke argumenta că era la fel de întemeiat să se creadă că Dumnezeu a înzestrat de la început ființele umane cu anumite drepturi naturale; „Omul”, a dedus el, „are prin natura sa o anumită putere... de a-și păstra proprietatea – adică viața, libertatea și averea – împotriva prejudiciilor și tentativelor altor oameni”. Așadar, conchidea Locke, „scopul măreț și ultim... al oamenilor care se unesc în commonwealth-uri și se plasează sub o guvernare este păstrarea

proprietății”. Și, dacă acest lucru era adevărat și omul era „liber de la natură, egal și independent, [atunci] nimeni nu poate fi privat de avere și supus puterii politice a altuia fără consimțământul său”⁴³.

Aceste idei ar fi fost destul de tulburătoare chiar dacă s-ar fi limitat la intelectualii care discutau în latină în colegiile de prestigiu. Dar nu s-a întâmplat așa. Mai întâi în Paris, apoi și în alte zone, doamnele înstărite sponsorizau saloane unde intelectualii se întâlneau cu oameni influenți, noile idei circulând peste tot. Amatorii înființau cercuri de discuții și invitau lectori să le explice idei noi și să demonstreze experimente. Costurile mai mici de tipărire, distribuția mai bună și gradul mai mare de alfabetizare au facilitat apariția unor noi publicații, care au combinat reportajele cu critica socială și cu scrisorile primite de la cititori, pentru a transmite acest entuziasm miilor de cititori. Cu trei secole înainte de Starbucks, unii proprietari de cafenele întreprinzători și-au dat seama că, dacă ar pune la dispoziția clienților ziare gratis și scaune confortabile, aceștia ar sta acolo – citind, discutând și cumpărând cafea – întreaga zi. Se năștea ceva nou: opinia publică.

Liderilor de opinie le plăcea să spună că iluminarea se răspândea în toată Europa, ajungând chiar și în cele mai întunecate colțuri, neexplorate până atunci din cauza a secole de superstiții. Dar ce era această iluminare? Filosoful german Immanuel Kant a fost foarte direct în această privință: „Îndrăzniți să cunoașteți! Aveți curajul de a vă folosi rațiunea!”⁴⁴.

Provocarea la adresa autorității instituite era evidentă, dar, în loc să lupte împotriva ei, majoritatea monarhilor din secolul al XVIII-lea au căutat o cale de compromis. Au insistat că au fost despoți luminați încă de la început, guvernând în mod rațional pentru binele comun. „Filosofii ar trebui să fie profesorii lumii și ai principilor, ei trebuie să gândească logic și noi trebuie să acționăm logic”⁴⁵, scria regele Prusiei.

În practică, principii erau însă exasperați de raționamentul supușilor lor. În Marea Britanie¹²⁷, regii nu aveau ce să facă decât să îi suporte, iar în Spania îi puteau reduce la tăcere, însă Franța se afla destul de mult în

¹²⁷ În 1707 Actul Uniunii a unit Anglia, Țara Galilor și Scoția într-un singur Regat al Marii Britanii; printr-un act separat a fost adăugată și Irlanda în 1800.

avangardă (termenul însuși fiind francez) ca să fie plină de iluminăți, dar și suficient de absolutistă pentru a-i arunca din când în când în închisoare, interzicându-le cărțile. Era, așa cum credea istoricul Thomas Carlyle, „un despotism temperat de epigrame”⁴⁶ – ceea ce făcea ca Franța să fie o grădină perfectă, unde Iluministul putea înflori.

Dintre toate cărțile și vorbele de spirit care au pus Parisul pe jar în anii 1750, niciuna nu a avut impactul *Enciclopediei sau dicționarului rațional al științelor, artelor și meșteșugurilor*, „Omul trebuie să examineze și să scormonească totul, fără excepție și fără precauție”, a scris unul dintre editorii săi. „Trebuie să călcăm în picioare toate prostiile din trecut; să răsturnăm barierele care nu au fost clădite de rațiune; să redăm științelor și artelor prețioasa lor libertate.”⁴⁷ Toți acești rebeli cu peruci au insistat că sclavia, colonialismul și inegalitatea femeilor și a evreilor din punct de vedere juridic erau contra naturii și a rațiunii, iar cel mai mare spirit dintre toți, Voltaire, aflat în exil în Elveția în anii 1760, a contestat chiar și ceea ce a numit „lucrul infam” – privilegiile Bisericii și ale Coroanei.

Voltaire știa exact unde ar fi trebuit europenii să caute modele mai luminate: în China. Acolo, insistă el, aveau să găsească un despot cu adevărat înțelept, care domnea ajutat de un serviciu administrativ rațional, abținându-se de la războaie inutile și persecuții religioase. Tot acolo aveau să găsească și confucianismul, care (spre deosebire de creștinism) era o credință bazată pe rațiune, fără superstiții și legende nesăbuite.

Voltaire nu se înșela în totalitate, pentru că intelectualii chinezi începuseră să se opună absolutismului cu un secol înainte de nașterea sa. Tiparul permisesese un număr de cititori ai noilor idei mai mare decât în vestul Europei, iar instituțiile particulare de învățământ renăscuseră. Cea mai cunoscută dintre acestea, Academia Donglin, a contestat lucrul infam chiar mai direct decât Voltaire. În anii 1630, directorul acesteia a încurajat autonomia, îndemnându-i pe cărturari să caute răspunsuri folosindu-și propria judecată, nu în texte mai vechi¹²⁸, ceea ce a dus la

¹²⁸ Directorul, Chen Zilong, s-a inspirat din argumentele lui Wang Yangming, menționat mai sus, la p. 325.

încarcerarea, torturarea sau executarea cărturarilor de la Donglin pentru că au criticat curtea Dinastiei Ming.

Criticile intelectualilor s-au intensificat atunci când Dinastia cuceritoare Qing a preluat controlul, în anul 1644. Sute de cărturari au refuzat să muncească pentru manciurieni. Unul dintre aceștia a fost Gu Yanwu, un funcționar mărunț care nu a trecut niciodată examenul cel mai important. Gu a fugit la frontiere, departe de corupția tiranilor. Aici a întors spatele analizelor metafizice care dominaseră viața intelectuală încă din secolul al XII-lea și, ca și Francis Bacon în Anglia, a încercat în schimb să înțeleagă lumea observând lucrurile concrete pe care le făceau oamenii din jur.

Timp de aproape 40 de ani Gu a călătorit, umplând caiete întregi cu descrieri detaliate despre agricultură, minerit și activitățile bancare. A devenit faimos și alții i-au călcat pe urme, în special doctori care fuseseră îngroziți de neputința lor în fața epidemiilor din anii 1640. Adunând anamneze ale unor bolnavi, au insistat să testeze teoriile comparându-le cu rezultate reale. Până în anii 1690, chiar și împăratul vorbea despre cât de benefic este „să studiezi rădăcina unei probleme, să discuți cu oamenii obișnuiți și abia apoi să o rezolvi”⁴⁸.

Intelectualii din secolul al XVIII-lea au numit această abordare *kaozheng*, „cercetare bazată pe dovezi”. Ea pune accentul pe fapte, nu pe speculații, aducând abordări metodice, riguroase în domenii variate, precum matematica, astronomia, geografia, lingvistica și istoria și dezvoltând continuu reguli pentru evaluarea dovezilor. *Kaozheng* se aseamăna cu revoluția științifică din vestul Europei din toate punctele de vedere – mai puțin unul: nu a dezvoltat un model mecanic al naturii.

Ca și occidentalii, cărturarii Orientului erau adesea dezamăgiți de cunoștințele pe care le moșteniseră de ultima dată când dezvoltarea socială se apropiase de valoarea de 43 de puncte (în cazul lor, acest lucru se întâmplase în timpul Dinastiei Song, în secolele al XI-lea și al XII-lea). Dar, în loc să respingă premisa de bază a unui univers motivat de spirit (*qi*) și să își imagineze în schimb unul care funcționează ca o mașinărie, orientalii au ales să își îndrepte atenția spre autorități mai

venerabile din trecut, și anume textele din timpul străvechii Dinastii Han. Gu Yanwu însuși era la fel de încântat de inscripții antice ca și de minerit sau agricultură, iar mulți dintre doctorii ce adunau anamneze se delectau la fel de mult să le folosească la deslușirea unor texte medicale din timpul Dinastiei Han, ca și la vindecarea oamenilor. În loc să î ntoarcă Renașterea pe dos, intelectualii chinezi au ales o a doua Renaștere. Mulți au fost cărturari străluciți, dar din cauza acestei alegeri niciunul nu a devenit un Galilei sau un Newton.

Aici a greșit Voltaire. El considera China un model chiar în momentul în care aceasta înceta să mai ofere unul – de fapt, chiar în același moment în care unii dintre rivalii săi din saloanele Europei au început să tragă concluzii exact opuse în privința Chinei. Deși nu aveau la îndemână niciun indice care să le spună că gradul de dezvoltare socială a Occidentului spulberase supremația Orientului, aceștia au decis că nu China era modelul imperiului luminat ideal. Dimpotrivă, ea era antiteza a tot ceea ce reprezenta Europa. În timp ce europenii învățaseră de la grecii antici cum să fie dinamici, raționali și creativi, iar acum își întreceau maestrul, China era teritoriul în care timpul rămăsese pe loc.

Astfel s-a născut teoria supremației fundamentale pe termen lung a Vestului. Baronul de Montesquieu a decis că explicația fundamentală se găsea în climă: vremea rece le-a dat europenilor (mai ales francezilor) „o anumită vigoare a trupului și a minții, care îi face să fie răbdători și îndrăzneți și îi califică pentru inițiative dificile”, în timp ce „natura efeminată a popoarelor din zonele calde i-a transformat întotdeauna pe aceștia în sclavi..., în Asia domnește un spirit servil, de care ei nu au putut niciodată să se dezbrace”⁴⁹.

Alți europeni au mers și mai departe. Chinezii nu erau doar servili, spuneau ei: erau alt soi de oameni. Carolus Linnaeus, părintele geneticii, a împărțit omenirea în patru rase – europenii cu pielea albă, asiaticii cu pielea galbenă, americanii cu pielea roșie și africanii cu pielea neagră; iar în anii 1770, filosoful David Hume a hotărât că doar rasa albă era capabilă de civilizație reală. Kant chiar s-a întrebat dacă oamenii cu pielea galbenă reprezintă o rasă în adevăratul sens al cuvântului. Poate,

medita el, nu erau decât progeniturile bastarde rezultate din încrucișarea indienilor cu mongolii.

Aparent, dorința de cunoaștere era proprietatea exclusivă a europenilor.

Concursul de astronomie

În anul 1937, trei tineri oameni de știință aflați la început de drum s-au îmbarcat din capitala Chinei, Nanjing, către Anglia. Și în circumstanțe normale le-ar fi fost destul de greu să schimbe agitatul și haoticul oraș în care se născuseră (cunoscut drept unul dintre cele „patru cuptoare” ale Chinei din cauza umidității) pe arcadele tăcute, burnițele nesfârșite și vânturile tăioase din Cambridge; dar circumstanțele acelei veri erau deosebit de aspre. Cei trei nu știau dacă își vor mai revedea vreodată familiile și prietenii. O armată japoneză se apropia de Nanjing. În decembrie avea să măcelărească mii dintre concetățenii lor cu o brutalitate care l-a șocat până și pe un ofițer nazist martor la dezastru.

Mai mult, cei trei refugiați nu aveau de unde să știe dacă aveau să fie bine primiți la sosire. Astăzi laboratoarele din Cambridge sunt pline de studenți chinezi, dar în 1937 moștenirea lui Hume și Kant era încă puternică. Cei trei au provocat destulă senzație, Joseph Needham, o celebritate în devenire a Institutului de Biochimie, fiind mai incitat decât oricine. Unul dintre studenți, Lu Gwei-djen, scria: „Cu cât ajungea să ne cunoască mai bine, cu atât își dădea seama că aveam minți la fel de științifice și de pătrunzătoare intelectual ca și el; astfel că mintea sa curioasă a început să se întrebe: cum se face atunci că știința modernă se născuse doar în Occident?”⁵⁰.

Needham nu avea pregătire în limbi străine sau istorie, dar poseda una dintre cele mai ascuțite minți dintr-o universitate faimoasă pentru ambele domenii. Lu i-a devenit iubită, ajutându-l să învețe chineza și istoria Chinei; Needham s-a îndrăgostit iremediabil de țara de baștină a lui Lu, astfel că în 1942 a părăsit siguranța oferită de universitate pentru un post de funcționar la Ministerul Afacerilor Externe din Chongqing, ca

să ajute universitățile Chinei să supraviețuiască dezastruosului război cu Japonia. BBC i-a scris pentru a-l ruga să își noteze impresiile, dar Needham a făcut chiar mai mult de atât. Pe marginea scrisorii el a notat o întrebare care avea să îi schimbe viața: „Știința în general în China – de ce nu s-a dezvoltat?”⁵¹.

Această întrebare – de ce, după atâtea secole de preeminență științifică a Chinei, europenii au fost cei care au creat știința modernă în secolul al XVII-lea – este cunoscută acum drept „problema Needham”⁵². Needham încă se lupta cu ea când l-am cunoscut eu, 40 de ani mai târziu (soția mea studia antropologia la Cambridge, unde Lu Gwei-djen – care era încă iubita lui Needham – ținea cursuri, noi închiriind etajul superior al casei ei). Nu a rezolvat niciodată această problemă, dar în mare parte mulțumită deceniilor de eforturi depuse de el pentru catalogarea realizărilor științifice ale chinezilor, suntem acum mult mai aproape decât eram în anii ‘30 de a înțelege ce s-a întâmplat.

Așa cum am văzut în capitolul 7, China avansase foarte mult din punct de vedere științific și tehnologic în perioada în care gradul său de dezvoltare se apropia de pragul critic, în secolul al XI-lea, dar aceste progrese au fost stopate de declinul dezvoltării. Adevărata întrebare este de ce intelectualii chinezi nu au reușit, așa cum au făcut europenii, să creeze modele mecanice ale naturii și să îi scoată la iveală secretele atunci când gradul de dezvoltare socială s-a apropiat din nou de nivelul maxim în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea?

Încă o dată, răspunsul este că intelectualii își pun acele întrebări pe care dezvoltarea socială le cere: fiecare perioadă primește teoriile de care are nevoie. Vest-europenii, cu noua lor frontieră peste oceane, au avut nevoie de măsurători precise ale spațiului, banilor și timpului și în momentul în care ceasul cu două limbi devenise norma, europenii ar fi trebuit să fie cu totul încuiați să nu se întrebe dacă nu cumva natura însăși nu era un mecanism. De asemenea, clasele conducătoare din Occident ar fi trebuit să fie și mai obtuze să nu vadă destule avantaje în gândirea științifică și, prin urmare, să nu îi lase pe excentricii, imprevizibilii gânditori să își vadă de treabă. Ca și primele două valuri de

gândire axială și ca și Renașterea, revoluția științifică și Iluminismul au fost inițial mai degrabă consecințe, nu cauze ale creșterii dezvoltării sociale din Occident.

Orientul avea și el propria frontieră nouă în stepe, desigur, dar aceasta era un tip de frontieră mai tradițională decât Atlanticul, nevoia unei gândiri noi fiind cu atât mai puțin stringentă. Filosofii din domeniul științelor naturale și sociale și-au pus într-adevăr unele dintre aceleași întrebări ca și vest-europenii, dar nevoia de a remodela gândirea în termeni de modele mecanice ale universului nu a fost la fel de evidentă. Pentru conducătorii din Dinastia Qing, care aveau mare nevoie să îi câștige de partea noului lor regim pe intelectualii chinezi, pericolele pe care le prezenta acceptarea unei gândiri radicale erau mult mai mari decât orice avantaje le-ar fi adus.

Curtea Dinastiei Qing a făcut tot ce i-a stat în putere pentru a-i atrage pe cărturari înapoi în serviciul statului, convingându-i să își părăsească academiile particulare și tururile pe care le făceau la frontiere în scopuri de cercetare. A organizat examene speciale, a înființat posturi bine plătite și a făcut risipă de lingușeli. Tânărul împărat Kangxi s-a prezentat în mod stăruitor drept confucianist, adunând un grup special de cărturari cu care să studieze clasicii și emitând un „Edict sacru” în 1670, pentru a-și dovedi râvna. A finanțat enciclopedii uriașe (opera lui, *Colecția completă a ilustrațiilor și scrierilor din cele mai vechi timpuri până azi*, publicată la scurt timp după moartea sa, ajungea la 800.000 de pagini)¹²⁹, dar, în loc să răstoarne lumea, așa cum făceau enciclopediile franceze, aceste cărți nu își propuneau să răstoarne nimic, păstrând cu sfințenie texte antice și oferind sinecuri pentru intelectualii loiali.

Strategia a avut un succes fenomenal și, pe măsură ce intelectualii reveneau în serviciul statului, au transformat *kaozheng* într-un model de carieră. Candidații la examene trebuiau să demonstreze că fac cercetare bazată pe dovezi, însă doar cei care aveau acces la biblioteci bune o puteau face, ceea ce a dus efectiv la blocarea accesului tuturor, mai puțin a elitei foarte puțin numeroase în obținerea unor note mari.

¹²⁹ Următoarea operă, *Biblioteca completă a celor patru tezaure*, finalizată în 1782, număra nici mai mult, nici mai puțin de 36.000 de volume.

Atracția exercitată de funcțiile de stat care ofereau nișe profitabile a fost un stimulent puternic pentru o gândire convențională.

Voi lăsa pentru capitolul 10 întrebarea cea mai importantă - oare intelectualii chinezi ar fi avut și ei o revoluție științifică dacă ar fi avut mai mult timp la dispoziție? Dar în realitate occidentalii nu le-au oferit acest timp. Misionarii iezuiți din Macao se infiltraseră în China încă din anii 1570 și, cu toate că au venit să salveze suflete, nu să vândă știință, știau foarte bine că darurile potrivite le asigurau o primire călduroasă. Ceasurile occidentale erau un real succes; la fel și ochelarii.

Cel mai mare dar pe care l-au adus iezuiții a fost însă astronomia. Misionarii știau că în China calendarele erau foarte importante; sărbătorirea solstițiului de iarnă în altă zi ar fi putut arunca întregul univers în haos, la fel cum s-ar fi întâmplat și dacă în lumea creștină s-ar fi calculat greșit ziua în care cade Paștele. Funcționarii chinezi luau aceste lucruri foarte în serios, fiind dispuși chiar să angajeze și străini la Biroul de astronomie dacă aceștia - în special arabi și persani - dovedeau că știau mai multe despre stele decât chinezii.

Iezuiții au considerat că aceasta era cea mai sigură cale de a ajunge la conducătorii Chinei. Unii matematicieni iezuiți fuseseră puternic implicați în reformarea calendarului catolic în anii 1580 și, cu toate că astronomia lor era considerată învechită după standardele Europei de Nord-Vest (ei nevrând să renunțe la modelele conform cărora Pământul este centrul universului), tot era mai bună decât cea din China.

La început totul a funcționat de minune. La 1660, mai mulți funcționari importanți, impresionați de cunoștințele de matematică ale iezuiților, s-au convertit în secret la creștinism. Ei au promovat în mod deschis educația occidentală ca fiind mai bună decât cea chineză și au tradus manuale europene. Unii cărturari tradiționaliști au fost însă ofensați de această atitudine nepatriotică, așa că, în 1630, principalul susținător al iezuiților a adoptat un ton mai reținut. „După ce topim materia și substanța cunoașterii occidentale, le vom turna în matrița sistemului [astronomic tradițional chinezi] al Marii Concordanțe”⁵³, i-a

asigurat pe compatrioții săi. El a sugerat chiar că educația occidentală se desprinsese din înțelepciunea chineză mai veche.

Atunci când manciurienii au cucerit Beijingul, în 1644, iezuiții au propus – și au câștigat – un concurs public de previziune a eclipselor solare. Prestigiul lor nu fusese niciodată mai mare și timp de câteva luni în anul 1656 se părea că însuși împăratul s-ar putea converti la creștinism. Victoria părea sigură, până în momentul în care monarhul adolescent a înțeles că, dacă adopta creștinismul, nu va mai putea avea concubine. Așa că s-a făcut budist. Tradiționaliștii au pornit atunci contraatacul și l-au acuzat pe liderul iezuiților de spionaj.

În anul 1664 s-a organizat alt concurs de astronomie, la care au participat iezuiții, Biroul de astronomie și un astronom musulman, fiecare trebuind să calculeze momentul exact al unei eclipse de soare care se apropia. Ora 14.15, au spus reprezentanții Biroului de astronomie; ora 14.30 a spus musulmanul; ora 15.00, au spus iezuiții. Lentilele erau pregătite să proiecteze imaginea soarelui într-o cameră întunecată. Ora 14.15 a venit și a trecut fără să aibă loc eclipsa. 14.30, tot nimic. Dar foarte aproape de ora 15.00 o umbră a început să acopere discul incandescent.

Arbitrii au decis însă că ora nu a fost suficient de precisă și au interzis creștinismul.

Părea că acolo s-a sfârșit cariera astronomilor iezuiți în China – exceptând gândul iritant că, în continuare, calendarul chinez era greșit. Așa că, imediat ce a urcat pe tron în 1668, împăratul Kangxi a organizat un nou concurs. Iezuiții au câștigat din nou.

Convins de superioritatea iezuiților, Kangxi s-a pus pe învățat, stând ore întregi alături de preoți și deprinzând aritmetica, geometria și mecanica predate de ei. A început chiar să cânte la clavecin. „Am înțeles că matematica occidentală își are rosturile ei”, scria împăratul. „Mai târziu, în timpul inspecțiilor, am utilizat aceste metode occidentale pentru a le arăta funcționarilor mei cum să facă calcule mai precise atunci când își planifică lucrările fluviale”.

Kangxi a recunoscut că „«noile metode» de calcul fac imposibile erorile de bază” și că „principiile generale ale științei occidentale de a stabili calendarul sunt fără greșală”, dar nu a cedat în fața altor pretenții mai generale ale iezuiților legate de știința lor și de Dumnezeuul lor. „Chiar dacă unele dintre metodele occidentale sunt diferite de ale noastre și poate chiar mai bune, prea puțin din ce conțin ele este nou”, a conchis Kangxi. „Toate principiile matematice sunt derivate din *Cartea Schimbărilor*, metodele occidentale au deci origini chineze... Până la urmă”, a adăugat el, „ei știu doar o parte din ce știu eu”⁵⁴.

În 1704, papa, îngrijorat că iezuiții promovau mai mult astronomia decât creștinismul, a trimis un emisar la Beijing pentru a-i supraveghea mai îndeaproape, iar Kangxi, îngrijorat că acest lucru ar putea duce la revolte, i-a ținut la distanță pe misionari. A înființat noi academii științifice (inspirate de Academia de Științe din Paris) unde oamenii de știință chinezi puteau studia astronomia și matematica fără influențe iezuite. Matematica predată de iezuiți, adică puțină algebră combinată cu și mai puțină analiză matematică, era deja cu zeci de ani în urma matematicii predate în vestul Europei, dar, imediat ce Kangxi a tăiat această legătură cu știința occidentală, diferența între Vest și Est s-a transformat într-o prăpastie.

Este tentant să vezi în Kangxi – idiotul notoriu care ar fi putut să aducă știința chineză în secolul al XVIII-lea, dar a refuzat să o facă – răspunsul la problema lui Needham. Totuși, dintre toți bărbații (și unica femeie) care au stat pe tronul Chinei, Kangxi a fost cu siguranță printre cei care ar merita cel mai puțin această etichetă. Afirmția că iezuiții știau doar o parte din ce știa el era lipsită de modestie, dar nu într-un totuș falsă. Kangxi a fost un intelectual în adevăratul sens al cuvântului, un conducător puternic și un om de acțiune (inclusiv tatăl a 56 de copii). El i-a privit pe occidentali într-un context mai larg. Timp de două mii de ani, împărații chinezi recunoscuseră că arta războiului stăpânită de nomazi o întrecea pe a lor și consideraseră că mituirea acestor călăreți era mai puțin riscantă decât lupta împotriva lor. Când situația s-a schimbat, Kangxi a fost primul care a recunoscut-o și a condus personal campaniile

care au început să închidă ruta din stepe în anii 1690. Cu occidentalii, lucrurile au mers invers. Kangxi avea legături cu occidentalii încă din anii 1660, dar după 1704 a început să i se pară mai puțin riscant să îi ignore. Unii dintre suveranii din sud-estul Asiei ajunseseră la aceeași concluzie în secolul al XVI-lea, iar shogunii Japoniei au făcut la fel în 1613. În 1637, în Japonia, o revoltă violentă cu tentă creștină a părut să confirme înțelepciunea acestei decizii de a tăia legăturile cu Occidentul. În acest context, decizia lui Kangxi nu pare nesăbuită.

Și, în orice caz, apare altă întrebare. Chiar dacă Kangxi ar fi prevăzut unde avea să ajungă știința occidentală și ar fi promovat-o, ar fi putut el să mențină gradul de dezvoltare socială din Orient la un nivel mai ridicat cel din Occident?

Răspunsul este aproape sigur nu. Este adevărat că nord-vestul Europei și China au întâmpinat, în mare, aceleași probleme, unii dintre filosofi chinezi mergând în aceleași direcții cu cei occidentali. De exemplu, în anii 1750, Dai Zhen (ca și Gu Yanwu, un funcționar mărunț care nu a câștigat niciodată cea mai înaltă categorie) a propus o viziune asemănătoare celei occidentale despre natură ca mecanism care funcționează fără intenții și scopuri și care se pretează la analiza empirică. Dar Dai, un excelent filolog, și-a bazat întotdeauna argumentele pe texte antice; în cele din urmă, conservarea trecutului glorios părea mai importantă pentru China decât abordarea genului de întrebări pe care occidentalii le aveau în atenție ca urmare a expansiunii globale.

Provocările ridicate de frontiera atlantică i-au făcut pe occidentali să caute răspunsuri la noi tipuri de întrebări. Newtonii și Leibnizii care au răspuns au câștigat faimă și averi mult mai mari decât și-ar fi putut imagina oamenii de știință care i-au precedat, iar noi categorii de teoreticieni, ca Locke și Voltaire, au descris implicațiile sociale ale acestor progrese pentru ordinea socială. În schimb, noua frontieră din stepe a Chinei a generat schimbări mult mai moderate. Intelectualii bine plătiți din institutele științifice înființate de Kangxi nu au simțit nevoia să inventeze analiza matematică sau să își dea seama că Pământul se

învârte în jurul Soarelui. Părea să fie mult mai profitabilă transformarea matematicii – ca și a medicinei – într-o ramură a studiilor clasice.

Atât Estul, cât și Vestul au avut parte de gândirea de care aveau nevoie.

Legea de fier

În 1722, la moartea lui Kangxi, dezvoltarea socială se îndrepta spre un nivel nemaiatins vreodată până atunci. De două ori în trecut, în Imperiul Roman în jurul anului 100 d.Hr. și în China Dinastiei Song o mie de ani mai târziu, gradul de dezvoltare atinsese 43 de puncte, generând totodată dezastre care au făcut ca nivelul ei să scadă din nou. Însă, în anul 1722, ruta din stepe fusese închisă. Unul dintre cavalerii Apocalipsei murise, iar dezvoltarea socială nu a mai dat înapoi atunci când a atins pragul critic. În schimb, noua frontieră de la marginea stepelor a permis dezvoltării estice să își continue tendința ascendentă, în timp ce europenii din nord-vest, protejați împotriva migrațiilor dinspre stepe de Imperiul Chinez și cel Rus, și-au deschis propria frontieră nouă în Atlantic. În Occident, gradul de dezvoltare a crescut chiar mai rapid decât în Orient, întrecându-l în (aproximativ) 1773. O nouă eră începea la ambele extremități ale Eurasiei.

Dar să fi fost într-adevăr așa? Dacă un locuitor al Romei sau al Chinei din timpul Dinastiei Song ar fi ajuns în Londra sau Beijing în secolul al XVIII-lea, ar fi fost cu siguranță foarte surprins. De arme. Sau de America. Sau de tutun, cafea și ciocolată. Cât despre mode – peruci pudrate? Cozile împletite ale manciurienilor? Corsete? Picioare legate? *O tempora, o mores!*⁵⁵ („O, vremuri! O, moravuri!”), așa cum îi plăcea lui Cicero să spună.

Cu toate acestea, multe, chiar foarte multe lucruri i s-ar fi părut familiare. Marile armate ale lumii moderne care foloseau praf de pușcă erau cu siguranță mai puternice decât cele din Antichitate și mult mai mulți oameni știau să citească și chiar citeau, dar nici Orientul, nici Occidentul nu se puteau lăuda cu un oraș de un milion de locuitori, așa

cum fusese Roma antică sau Kaifengul medieval¹³⁰. Însă cel mai important lucru pe care vizitatorii din trecut l-ar fi observat ar fi fost că, deși dezvoltarea socială se îndrepta spre un nivel mai ridicat ca niciodată, *metodele* folosite de oameni pentru a crește gradul de dezvoltare nu prea difereau de cele folosite pe timpul romanilor sau al Dinastiei Song. Fermierii foloseau mai mult gunoi de grajd, săpau mai multe șanțuri, alternau culturile și nu mai lăsau pământurile necultivate. Meșteșugarii ardeau mai mult lemn pentru a prelucra mai mult metal și, atunci când lemnul se împutina, foloseau cărbune. Erau crescute animale mai mari și în număr mai mare pentru a învârti roți, a ridica greutate și a trage la căruțe îmbunătățite pe drumuri mai netede. Puterea vântului și a apei era folosită mai eficient pentru zdrobirea minereurilor, măcinarea cerealelor și deplasarea ambarcațiunilor pe râuri mai drepte și pe canale artificiale. Cu toate acestea, deși vizitatorii din vremea Dinastiei Song sau a Imperiului Roman ar fi recunoscut probabil că multe lucruri erau mai mari și mai bune în secolul al XVIII-lea decât în secolul al XI-lea sau în secolul I, nu ar fi fost de acord că lucrurile erau fundamental diferite.

Aici era problema. Cucerirea stepelor și a oceanelor nu a dus la depășirea pragului de dezvoltare de care se ciocniseră Imperiul Roman și Dinastia Song, acela de 43 de puncte: pragul critic fusese pur și simplu împins puțin mai sus și în anul 1750 existau semne îngrijorătoare că gradul de dezvoltare se lovea din nou de acest prag. Partea din dreapta a figurii 9.3, care arată salariile reale, nu este prea îmbucurătoare. La 1750, nivelul de trai era în scădere peste tot în lume, chiar și în dinamicele teritorii din nord-vestul Europei. Pe măsură ce centrele Orientului și Occidentului se străduiau să împingă în sus pragul critic, vremurile deveneau din ce în ce mai grele.

Ce era de făcut? Birocrații din Beijing, cei care frecventau saloanele din Paris și fiecare intelectual respectabil au elaborat diverse teorii. Unii spuneau că întreaga bogăție venea din agricultură și au încercat să îi

¹³⁰ În Orient, Beijingul avea cam 650.000 de locuitori în 1772, iar Edo (actualul Tokyo) probabil ceva mai mult; în Occident, Londra avea cam 600.000 de locuitori, iar Istanbul/Constantinopol în jur de 700.000.

convingă pe conducători să îi scutească de taxe pe agricultorii care asanau mlaștini sau terasau coastele dealurilor. Din Yunnan până în Tennessee, oamenii au construit colibe și cabane din bușteni, înaintând tot mai mult în pădurile unde vânau comunități mai puțin dezvoltate. Alți teoreticieni insistau pe faptul că toată bogăția venea din comerț, astfel încât conducătorii (adesea aceeași) au cheltuit și mai multe resurse pentru a fura comerțul vecinilor, sărăcindu-i.

Variațiile erau enorme, dar în mare suveranii occidentali (care se luptau încontinuu încă din secolul al XV-lea) credeau că războiul era răspunsul la problemele lor, în timp ce suveranii din Orient (care în general se luptau mai puțin) nu erau de aceeași părere. Japonia era cazul extrem. După ce și-au retras armatele din Coreea, în 1598, conducătorii japonezi au decis că nu se făceau profituri din cuceriri, iar până în anii 1630 au ajuns la concluzia că din cauza comerțului internațional pierdeau bunuri valoroase, precum argint și cupru. Negustorii chinezi și olandezi (singurii europeni cărora li se permitea accesul în Japonia la 1640) erau înghesuiți în mici ghetouri în Nagasaki, unde singurele femei care aveau acces erau prostituate japoneze. Așa cum era de așteptat, comerțul exterior s-a diminuat.

Înconjurată de mare, Japonia era protejată împotriva agresiunilor, ceea ce a dus la o prosperitate ce a continuat cam până în 1720. Populația ei s-a dublat, iar Edo a devenit probabil cel mai mare oraș din lume. Orezul, peștele și soia au înlocuit alimentele mai ieftine pe masa majorității oamenilor. Și peste tot domnea pacea: după ce și-au predat armele la cererea lui Hideyoshi, în 1587, japonezii de rând nu s-au mai reînarmat. Chiar și iritabilii samurai au fost de acord să își rezolve disputele doar cu sabia, ceea ce i-a uimit pe occidentalii care au năvălit în Japonia în anii 1850. „Acești oameni păreau să nu cunoască aproape deloc armele de foc”, își amintea unul dintre ei. „Un american care a văzut de când era mic arme folosite chiar și de copii este extrem de mirat, faptul că acești oameni nu cunosc armele de foc este o anomalie care dovedește o inocență primitivă și o simplitate arcadiană.⁵⁶„

Tabloul s-a întunecat însă treptat după 1720. Japonia era arhiplină. În lipsa unui progres tehnologic nu mai puteau produce hrană, combustibil, îmbrăcăminte și locuințe în acest peisaj aglomerat, iar fără comerț nu le puteau nici importa. Agricultorii japonezi au dat dovadă de o ingeniozitate incredibilă, iar funcționarii japonezi au realizat cât de rău afectase pădurile goana după combustibil, începând să le protejeze activ. Cultura elitei japoneze s-a întors către un frumos minimalism auster pentru a conserva resursele. Cu toate acestea, prețul alimentelor a crescut, foametea s-a răspândit, iar grupuri de oameni flămânzi au început să protesteze pe străzi. Nu mai semăna deloc cu Arcadia.

Singurul motiv pentru care Japonia a apucat acest drum a fost că singura amenințare credibilă la adresa securității sale, China, o luase în aceeași direcție. Frontierele largi, deschise ale Chinei au permis creșterea masivă a populației până în secolul al XVIII-lea, dar conducătorii Dinastiei Qing au blocat la rândul lor accesul lumii periculoase de dincolo de ocean. În 1760, tot comerțul exterior a fost restricționat la Guangzhou și, atunci când Compania Britanică a Indiilor de Est l-a trimis pe lordul Macartney, în 1793, să se plângă de aceste restricții, împăratul Qianlong a răspuns imperativ: „Nu am prețuit niciodată articolele ingenioase și nu avem nici cea mai mică nevoie de produsele manufacturate din țara voastră”. El a conchis că o continuare a legăturilor „nu este în armonie cu regulile Imperiului Cerului și... nu aduce niciun avantaj țării voastre”⁵⁷.

Puțini suverani occidentali împărtășeau ideile izolaționiste ale lui Qianlong. Lumea în care trăiau ei nu era dominată de un singur mare imperiu, precum China Dinastiei Qing; era mai degrabă o zonă marcată de conflicte, unde balanțele de putere se schimbau constant. Din punctul de vedere al celor mai mulți dintre suveranii occidentali, chiar dacă bogăția lumii era aceeași, o națiune putea oricând să înșface o parte mai mare. Fiecare florin, franc sau liră cheltuite pentru a finanța un război aducea profit și, atât timp cât încă existau conducători care să creadă acest lucru, toți suveranii trebuiau să fie gata de luptă. Cursa înarmărilor în Europa de Vest nu se oprea niciodată.

Negustorii de „moarte” din Europa își îmbunătățeau constant produsele (baionete mai bune, praf de pușcă preambalat, mecanisme de tragere mai rapide), dar adevăratele progrese veneau din organizarea mai științifică a violenței. Disciplina – lucruri precum uniforme, grade militare convenite și plutoane de execuție pentru ofițerii care făceau doar ce voiau (spre deosebire de soldații de rând, care fuseseră întotdeauna pedepsiți în mod brutal) – a făcut minuni, iar instrucțiile ce durau tot anul au creat mașini de luptă ce realizau manevre complexe și își mânuiau armele fără ezitare.

Astfel de armate disciplinate făceau mai multe victime în numele statului lor. Mai întâi olandezii, apoi și rivalii lor au renunțat la tradiția ieftină, dar pernicioasă de a-și externaliza războaiele către prestatori privați care angajau bande de ucigași, îi plăteau cu întârziere sau chiar deloc, lăsându-i apoi liberi să fure de la civili. Războiul rămânea un iad, dar măcar dobândise niște limite.

Același lucru era valabil și pe mare, unde apusese vremea lui Jolly Roger¹³¹, a execuțiilor de pe scândură și a comorilor îngropate. Anglia a deschis noua eră a războaielor împotriva pirateriei, care, ca și în China secolului al XVI-lea, era în aceeași măsură rezultatul corupției și al spiritului de aventură. Atunci când celebrul căpitan Morgan ignorase un tratat de pace dintre Anglia și Spania și jefuise niște colonii spaniole din Caraibe, în 1671, sponsorii lui sus-puși îl ajutaseră să obțină un titlul de cavaler și să devină guvernator în Jamaica. Însă, la 1701, la fel de cunoscutul căpitan Kidd a jefuit o corabie englezească, a fost trimis la Londra, unde a aflat că susținătorii lui bine plasați (printre aceștia numărându-se și regele) nu puteau sau nu voiau să îl ajute. Cheltuindu-și și ultimul bănuț pe rom, căpitanul Kidd a fost târât la spânzurătoare, unde se zice că a strigat: „Sunt cel mai nevinovat dintre toți!”⁵⁸ – prima dată frânghia s-a rupt. În alte vremuri aceasta l-ar fi putut salva, dar nu și acum. A doua oară ștreangul a fost destul de solid. În 1718, când flota militară s-a apropiat de Barbă Neagră (Edward Teach), nimeni nu a mai ridicat un deget să îl ajute. Barbă Neagră a fost și mai greu de ucis decât

¹³¹ *Jolly Roger* era denumirea dată steagurilor arborate de corăbiile piraților, reprezentând un craniu uman și două oase încrucișate, pe fond negru (n. trad.).

Kidd – a fost nevoie de cinci gloanțe de muschetă și 25 de lovituri de sabie –, dar în final a fost răpus de marinari. În acel an au avut loc 50 de raiduri ale piraților în Caraibe; în 1726 au avut loc doar șase. Epoca violenței se sfârșea.

Toate acestea costau bani, iar evoluția administrativă depindea de evoluția finanțelor. Niciun guvern nu își permitea de fapt să îi hrănească, să îi plătească și să îi aprovizioneze pe soldați și pe marinari tot anul, dar olandezii au găsit din nou soluția: creditul. E nevoie de bani pentru a face bani și, pentru că Olanda avea un venit atât de constant din comerț și bănci atât de solide care să îi gestioneze banii, conducătorii săi negustori puteau împrumuta sume mai mari, la rate ale dobânzii mai mici, pe care le plăteau pe perioade mai îndelungate decât rivalii lor cheltuitori.

Încă o dată Anglia a urmat exemplul Olandei. Până la 1700 ambele țări aveau bănci naționale, gestionau datoria publică prin vânzarea la bursă a unor obligațiuni pe termen lung, iar guvernele lor îi linișteau pe creditori impunând taxe speciale în scopul de a plăti dobânzile la obligațiuni. Rezultatele au fost spectaculoase. Așa cum a explicat Daniel Defoe (autorul romanului *Robinson Crusoe*, adevărată epopee a noilor rute oceanice):

Creditul face posibile războaiele și pacea deopotrivă; adună armate, echipează flote, poartă bătălii, asediază orașe; și, într-un cuvânt, acesta ar trebui mai degrabă numit forța războiului, și nu banii... Creditul îl face pe soldat să lupte fără bani, pe armate să mășăluiască fără provizii... și umple vistieria statului și băncile cu oricâte milioane, la cerere⁵⁹.

Creditul fără limite însemna războaie nesfârșite. Marea Britanie a trebuit să lupte 20 de ani pentru a-i sustrage Olandei cea mai mare parte din afacerile comerciale, dar această victorie a deschis drumul pentru o luptă și mai aprigă. Suveranii Franței păreau hotărâți să realizeze genul de imperiu terestru pe care nu reușiseră să îl creeze

Habsburgii, iar politicienii britanici se temeau că „Franța ne va învinge pe mare atunci când nu va mai avea de ce să se teamă pe uscat”⁶⁰. Premierul britanic William Pitt (Senior) a insistat că singurul răspuns la această problemă era să „cucerească America prin Germania”⁶¹, finanțând coaliții continentale pentru a-i ține pe francezi ocupați în Europa cât timp britanicii puneau mâna pe coloniile sale de peste mări.

Războaiele anglo-franceze au durat mai mult de jumătate din perioada cuprinsă între 1698, când prima tentativă a Franței de a ataca Anglia a eșuat, și în 1815, când Wellington l-a învins pe Napoleon la Waterloo. Această luptă epică a fost un război al Occidentului, dus pentru supremația asupra centrului european. Armate numeroase au tras salve de armă, au atacat în Germania și au săpat tranșee în Flandra; soldații și-au spulberat reciproc corăbiile în largul furtunoasei coaste franceze și în apele Mediteranei; iar în pădurile din Canada și Ohio, pe plantațiile din Caraibe și în junglele din vestul Africii și din Bengal, europenii și (în special) aliații lor din aceste zone purtau zeci de mici războaie care au făcut ca acest război occidental să devină prima conflagrație mondială.

Se puteau scrie cărți multe despre faptele de curaj sau de trădare petrecute acolo, dar adevărata poveste s-a spus în lire, șilingi și penny. Creditele alimentau constant armatele sau flotele britanice, în timp ce Franța nu își putea plăti facturile. „Clopotele noastre nu mai conțin să bată anunțând victorii”⁶², se lăuda un britanic sus-pus în 1759, iar în 1763 francezii, epuizați, au fost obligați să cedeze cea mai mare parte din imperiul lor de peste mări (figura 9.7).

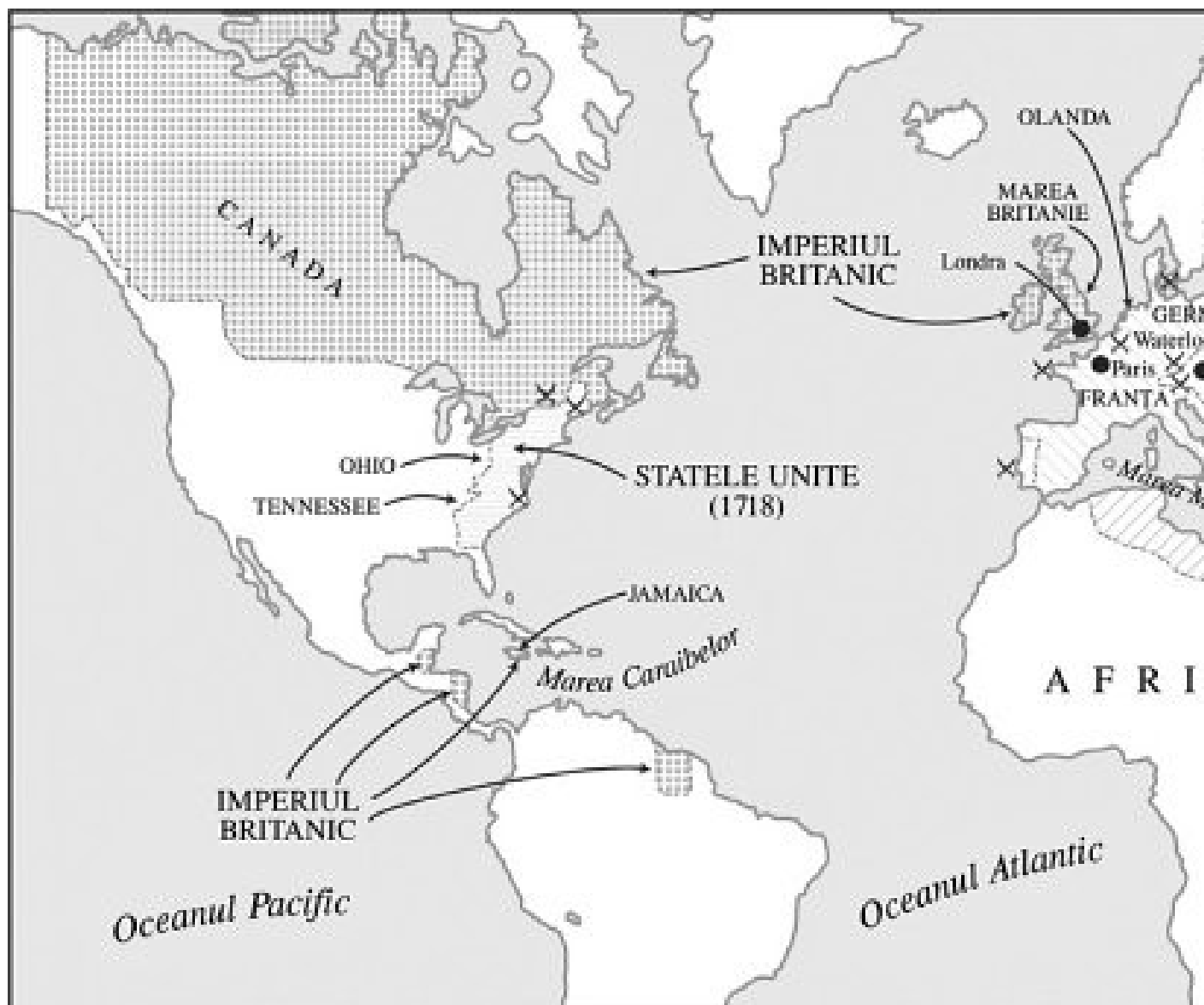

Figura 9.7. Întreaga lume este o scenă: decorul global al războiului Occidentului, purtat de Marea Britanie și aliații săi împotriva Franței între anii 1689 și 1815. Săbiile încrucișate marchează unele dintre cele mai importante bătălii; Imperiul Britanic, așa cum arăta el în 1815, este marcat prin suprafețe punctate

Războiul Occidentului nu era însă nici pe jumătate încheiat. Chiar și Marea Britanie resimțea presiunile financiare și, în 1776, atunci când un plan nechibzuit de a-i face pe coloniștii americani să preia o parte din cheltuielile războiului a stârnit o revoltă, Franța a avut și banii, și navele necesare pentru a înclina balanța în favoarea rebelilor. Nici chiar creditul

Marii Britanii nu a putut controla și rebelii hotărâți aflați la trei mii de mile depărtare, și o altă mare putere.

Finanțele au putut totuși să atenueze înfrângerea dezastruoasă. Într-o lume rezonabilă, pierderea Americii în favoarea revoluționarilor care își proclamau dreptul la căutarea fericirii folosind un limbaj inspirat de Iluminismul francez ar fi trebuit să falimenteze economia atlantică a Marii Britanii și să facă loc unui imperiu francez în Europa. De acest lucru se temea Pitt, care avertiza că, dacă Marea Britanie ar pierde, nobilii englezi ar vinde tot și ar pleca în America, dar încă o dată comerțul și creditele au salvat situația. Marea Britanie și-a plătit datoriile, și-a menținut flotele pe mare și a continuat să exporte bunuri de care aveau nevoie americanii. În 1789, comerțul anglo-american a revenit la nivelurile de dinainte de revoluție.

Pentru Franța, anul 1789 a fost însă un dezastru. Pentru a câștiga războiul american, Ludovic al XVI-lea acumulase datorii pe care nu le-a mai putut plăti, așa că i-a convocat pe nobili, clerici și membrii bogați ai comunelor pentru a-i convinge să impună noi taxe, dar acest lucru i-a făcut pe membrii comunelor să întoarcă Iluminismul și împotriva regelui. Proclamând drepturile omului (și, doi ani mai târziu, și pe cele ale femeii), aceștia s-au trezit că, pe de o parte, ei regizau totul, iar pe de altă parte, încercau să se țină deoparte din calea valului imprevizibil de revolte și război civil. „Transformați teroarea în legea zilei!”⁶³, strigau radicalii care apoi l-au executat pe rege, pe familia acestuia și pe mii dintre revoluționari.

Din nou, așteptările întemeiate pe logica lucrurilor erau spulberate. În loc să permită Marii Britanii să conducă în continuare Occidentul, revoluția a deschis calea unor noi forme de război al maselor și timp de câțiva ani se părea că Napoleon, acest general de geniu, avea să pună bazele unui imperiu terestru european. În 1805, el și-a adunat marea armată pentru o a patra tentativă de a invada Marea Britanie (prima a avut loc în 1689). „Haideți să fim stăpânii Canalului Mânecii pentru șase ore și vom fi stăpânii lumii!”⁶⁴, le-a spus el soldaților săi.

Napoleon nu a avut parte de cele șase ore și, cu toate că a blocat accesul negustorilor britanici la toate porturile din Europa, făcându-i să trăiască cel mai mare coșmar al vieții lor, nu a reușit să le distrugă puterea financiară. În 1812, Napoleon controla un sfert din populația Europei și o armată franceză se afla în Moscova; doi ani mai târziu el nu mai era la putere și o armată rusă (plătită de britanici) se afla în Paris; iar în 1815 diplomații aflați la marele Congres de la Viena au stabilit termeni care aveau să pună capăt războiului occidental pentru următorii 99 de ani.

Dar oare au contat foarte mult toate aceste războaie? Dintr-un anumit punct de vedere, da. În 1683, înainte de conflictul anglo-francez, Viena era din nou asediată de o armată turcă, dar până în 1815, când i-a găzduit pe mai-marii Europeni, războiul Occidentului perfecționase puterea de foc, disciplina și finanțele vest-europene, care nu mai aveau egal în lume, iar armatele turcești au abandonat orice gând de cucerire. Atunci când Napoleon a invadat Egiptul, în 1789, otomanii au fost nevoiți să se bazeze pe englezi pentru a-l alunga, iar în 1803 mai puțin de cinci mii de soldați britanici (jumătate dintre ei recrutați la nivel local și instruiți de europeni pentru a folosi muschete) au înfrânt o armată de zece ori mai numeroasă, la Assaye, în sudul Asiei. Balanța puterii militare se înclinase, în mod spectaculos, în favoarea Europei de Vest.

Dar, dintr-un alt punct de vedere, nu. În ciuda tuturor bătăliilor și bombardamentelor, salariile reale au continuat să scadă după 1750. Începând cu anii 1770, o nouă categorie de cărturari, care își spuneau economiști politici, au pus la bătaie toate instrumentele științei și ale Iluminismului pentru a rezolva problema. Datele obținute în urma cercetărilor făcute de ei nu erau prea îmbucurătoare: aceștia susțineau că există anumite legi de fier ce guvernează umanitatea. În primul rând, deși imperiile și cuceririle ar putea crește productivitatea și veniturile, oamenii vor transforma întotdeauna bogăția suplimentară în mai mulți copii. Gurile flămânde ale copiilor aveau apoi să consume toată bogăția suplimentară și, mai rău, când acești copii vor crește și vor avea nevoie

de slujbe, concurența dintre ei va duce la scăderea salariilor până la limita înfometării.

Nu părea să existe vreo cale de a ieși din acest cerc vicios. Dacă economiștii politici ar fi știut de indicele dezvoltării sociale, ar fi arătat probabil că, deși pragul fusese împins puțin în sus, el rămânea la fel de greu de doborât ca și până atunci. Probabil ar fi fost fascinați să afle că punctajul Occidentului îl egalase pe cel al Orientului în 1773, dar cu siguranță ar fi conchis că acest lucru nu conta prea mult, pentru că legile de fier împiedicau cele două punctaje să mai crească prea mult. Economia politică dovedise în mod științific că, de fapt, nimic nu se poate schimba vreodată.

Dar apoi ceva s-a schimbat.

10

Epoca Vestului

Ce își dorește întreaga lume

Din când în când vine câte un an ce pare că ne întoarce lumea cu susul în jos. În Occident, anul 1776 a fost un astfel de moment. În America revolta legată de o taxă s-a transformat într-o revoluție; la Glasgow, Adam Smith termina de scris *Avuția națiunilor*, prima și cea mai mare lucrare de economie politică; la Londra ajungea în librării și făcea senzație capodopera lui Edward Gibbon, *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului Roman*. Marile personalități înfăptuiau lucruri mărețe. Cu toate acestea, pe 22 martie James Boswell – al nouălea lord de Auchinleck, un om de litere ratat care se ambiționa să își petreacă timpul alături de cei bogați și faimoși – se afla nu într-un salon plin de minți luminate, ci într-o trăsură ce își croia drum pe drumurile noroioase, îndreptându-se spre Soho, o proprietate de lângă Birmingham, în centrul Angliei (figura 10.1).

Figura 10.1. *Putere de vânzare: leagănul revoluției industriale din secolul al XIX-lea*

Din depărtare, turnul cu ceas, drumul pentru trăsură și fațada paladiană făceau ca Soho să arate exact ca genul de casă de la țară pe

care Boswell și-ar fi dorit să o viziteze pentru a savura o ceașcă de ceai și a purta discuții plăcute, dar, de aproape, zarva ciocanelor, scârțâiturile strungurilor și înjurăturile muncitorilor spulberau orice astfel de iluzii. Acesta nu era decorul unui roman de Jane Austen; era o fabrică. Și Boswell, în ciuda privilegiilor și pretențiilor sale, dorea să o vadă, pentru că nu mai exista nicăieri în lume un loc ca Soho.

Tot ce se afla la Soho se ridica la înălțimea așteptărilor lui Boswell – sutele de muncitori, „complexitatea și felul cum erau concepute unele dintre mașinării” și, mai presus de toate, proprietarul fabricii, Matthew Boulton („o *căpetenie de fier*”, cum îl numea Boswell). Boswell scria în jurnalul său: „Nu voi uita niciodată vorbele pe care mi le-a spus domnul Bolton: «Eu vând aici, domnule, ceea ce toată lumea dorește să aibă – PUTERE»”¹.

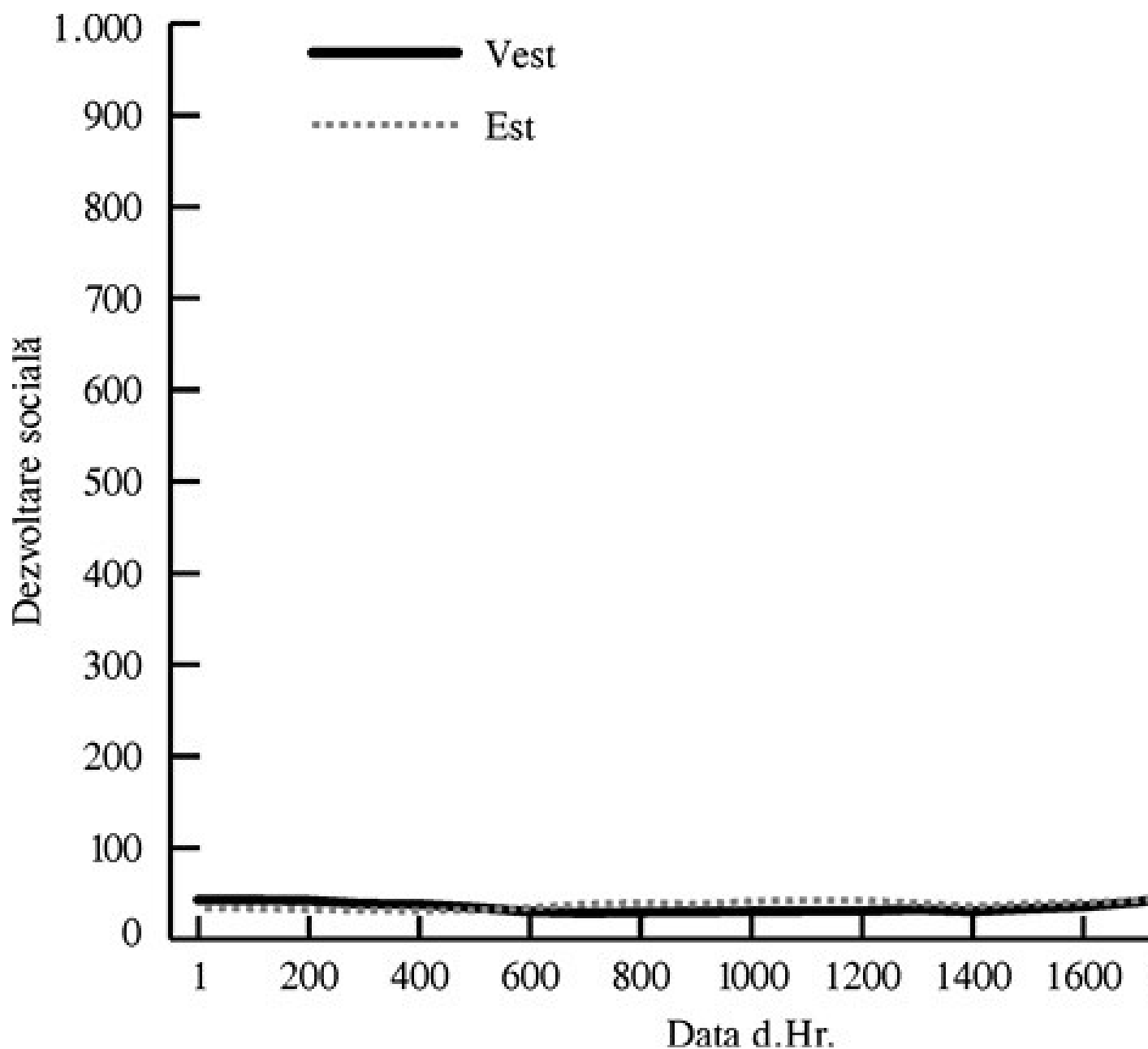

Figura 10.2. *Fierberea universală: dezvoltarea socială pe parcursul ultimilor două mii de ani, înfățișând punctul de start al supremației Vestului, în anul 1800, care face ca toate dramele istoriei anterioare a lumii să pară niște glume*

Oameni ca Boulton au dovedit că previziunile întunecate ale economiștilor politici erau eronate. Atunci când s-au întâlnit Boswell și Boulton, în 1776, dezvoltarea socială a Occidentului crescuse doar până la 45 de puncte din vremea când vânătorii-culegători ai Erei Glaciare bătuseră tundra în lung și în lat în căutarea hranei; în următoarea sută

de ani nivelul a crescut cu încă *o sută* de puncte. Transformarea a depășit cu mult așteptările. A întors lumea pe dos. În 1776, Orientul și Occidentul erau încă umăr la umăr, puțin peste fostul prag critic de 43 de puncte; un secol mai târziu, vânzarea puterii energiei transformase avantajul Occidentului în supremație. Cum spunea poetul William Wordsworth în 1805:

Cu-adevărat acela fu
Un ceas al fierberii universale;
Și cei mai blânzi se agitau;
Iar zarva, harța, patima umpleau
Odăi de case liniștite
Cu larmă învolburată.
Pământul vieții obișnuite ardea pe-atunci
Sub tălpi; și deseori spuneam
Și încă spun: „Ce-și râde istoria de ce-a fost,
Și-și râde și de ce va fi!”².

Și ce-și râdea, într-adevăr, cel puțin de trecut; dar nu și de ce avea să vină. Fierberea universală abia începuse și în următorul secol gradul de dezvoltare al Occidentului a ieșit din grafic. Orice grafic (precum cel din figura 10.2) care poate astăzi cuprinde pe axa orizontală cele 906 puncte ale Occidentului face ca toate suișurile și coborâșurile, triumfurile și tragediile care au umplut primele nouă capitole ale acestei cărți să pară neînsemnate. Și toate se datorează produsului pe care îl vindea Boulton.

Bucuria aburului

Lumea avusese energie și înainte de Boulton, desigur. Ceea ce vindea el era o energie de calitate *mai bună*. Timp de milioane de ani, aproape toată energia pentru a muta diverse lucruri fusese generată de mușchi: și, cu toate că mușchii pot fi remarcabili – ei au construit piramidele, au

săpat Marele Canal și au pictat Capela Sixtină –, au și ei limitele lor. În mod evident, mușchii sunt părți ale animalelor, iar animalele au nevoie de hrană, adăpost și adesea combustibil și îmbrăcăminte. Toate acestea sunt obținute din plante sau din alte animale, care la rândul lor au nevoie de hrană, adăpost și așa mai departe; și totul în acest lanț necesită, în final, pământ. Astfel că, pe măsură ce pământul se împutina în centrele secolului al XVIII-lea, mușchii deveneau scumpi.

Secole de-a rândul puterea vântului și a apei au suplimentat puterea mușchilor, împingând corăbii și acționând pietre de moară. Dar vântul și apa au și ele limite. Sunt disponibile doar în anumite locuri; cursurile de apă pot să înghețe iarna sau să sece vara; și, când vântul e molcom, brațele morilor de vânt se opresc.

Era nevoie de o sursă portabilă de energie, astfel încât oamenii să o poată aduce acolo unde munceau, fără a mai fi nevoiți să se mute pentru a beneficia de ea; trebuia de asemenea să fie fiabilă, deci să nu depindă de vreme; și să nu consume milioane de hectare de păduri și câmpii. Pentru fierarii din Kaifengul secolului al XI-lea, cărbunele fusese o soluție, dar și acesta avea limite. Nu putea genera energie decât sub formă de căldură.

Descoperirea – transformarea căldurii în mișcare – a avut loc în secolul al XVIII-lea și a început chiar în minele de cărbune. Inundațiile erau o problemă constantă și, cu toate că mușchii și gălețile puteau goli puțurile (un ingenuos proprietar de mină englez a înghesuit cinci sute de cai care trăgeau un lanț de care erau legate găleți), ele erau extrem de scumpe. Privind retrospectiv, soluția pare evidentă: apa trebuia scoasă cu ajutorul unor motoare alimentate cu cărbune din mină, mai degrabă decât cu animale care necesită hrană. Ușor de spus, greu de făcut.

Centrele Estului și Vestului aveau nevoie de cărbune în secolul al XVIII-lea și amândouă se confruntau cu puțuri de mină inundate, dar englezii care au construit motoare au fost cei care au găsit soluția. Așa cum am văzut în capitolul 9, aici, la cea mai îndepărtată frontieră nord-vestică a Europei, economia atlantică răsplătise în mod deosebit experimentele științifice. Au apărut exact oamenii de care era

nevoie pentru a rezolva problema, care au combinat simțul afacerilor cu experiența practică în domeniul metalelor și cu noțiuni elementare de fizică. Astfel de oameni existau și în China și Japonia, dar erau puțini și, din câte știm, niciunul dintre ei nu a încercat să improvizeze motoare alimentate cu cărbune.

Prima pompă funcțională inventată în Occident, „Prietenul Minerului”, a fost brevetată în 1689. Aceasta ardea cărbune pentru a fierbe apa, condensa apoi aburul în vid, iar când se deschidea valva, vidul absorbea apa din mină. Închizând valva, muncitorii întrețineau focul de care era nevoie pentru a fierbe apa ca să obțină aburi, repetând la nesfârșit acest proces de fierbere și condensare ce părea să sfideze gravitația.

Prietenul Minerului funcționa încet, nu avea o capacitate prea mare și prezenta tendința foarte periculoasă de a exploda, dar era (de obicei) mai ieftin decât să hrănești sute de cai. Mașinăria i-a inspirat și pe alții să experimenteze, însă chiar și motoarele îmbunătățite consumau foarte multă energie. Întrucât foloseau același cilindru și pentru fierberea apei, și pentru răcirea ei ca să creeze vidul, cilindrul trebuia reîncălzit pentru fiecare bătaie a pistonului. Chiar și cele mai bune motoare convergeau mai puțin de 1% din energia obținută din cărbuni în forță de pompare a apei.

Timp de mai multe decenii, această ineficiență a restricționat puterea aburului la o singură activitate: pomparea apei din minele de cărbune, și chiar și pentru acest lucru, „consumul enorm de combustibil al acestor motoare scade foarte mult profiturile minelor noastre... Această taxă grea e aproape o prohibiție”³, după cum se plângea un proprietar. Pentru orice afacere care trebuia să transporte cărbuni de la mine la fabrici, motoarele cu aburi erau pur și simplu prea scumpe.

Motoarele au devenit însă o sursă de amuzament pentru profesori universitari. Glasgow University a cumpărat o mașinărie în miniatură, dar, cum niciunul dintre profesori nu a reușit să o facă să funcționeze, aceasta a ajuns în 1765 în atelierul lui James Watt, creator de instrumente matematice pentru universitate. Watt a reușit să o facă să meargă, dar a fost marcat de ineficiența sa. În timp ce se ocupa de alte

lucruri, îl obseda găsirea unor metode mai eficiente de a evapora și a condensa apa, până când, așa cum povestea:

leșisem să mă plimb într-o frumoasă după-amiază de sabat... când mi-a venit ideea că, întrucât aburul este un corp elastic, el ar fi atras de vid, iar dacă ar exista o cale de comunicare între cilindrul [încălzit] și un vas de evacuare, aburul ar trece acolo, unde s-ar condensa fără a mai fi nevoie să răcim cilindrul... Nici nu trecusem de Golf-house și totul era aranjat în mintea mea⁴.

Pentru că era duminică, Watt, om cu frica lui Dumnezeu, nu a putut face nimic, dar luni dimineață el a pus la punct un nou model care separa condensatorul de cilindrul de evaporare. În loc să alterneze încălzirea și răcirea cilindrului, boilerul rămânea acum încins, iar condensatorul rece, ceea ce reducea cantitatea de cărbune folosită cu aproape patru cincimi.

Aceasta a generat alte probleme, dar Watt a continuat să caute soluții, an după an. Soția lui a murit, sponsorul lui a dat faliment, și el tot nu a reușit să facă motorul să funcționeze fără probleme. Însă în 1774, chiar când Watt se pregătea să renunțe la astfel de experimente pentru o slujbă serioasă, Matthew Boulton i-a venit în ajutor, cumpărând afacerea plină de datorii a sponsorului lui Watt și aducându-l pe acesta la Birmingham. Pe lângă banii investiți, Boulton l-a adus și pe genialul fierar, supranumit „nebunul de fier” Wilkinson. (Wilkinson credea că toate lucrurile ar trebui făcute din fier, inclusiv propriul coșciug.)

Peste doar șase luni, Watt îi scria tatălui său că motorul lui era acum „oarecum funcțional”⁵ – ceea ce, din punctul meu de vedere, frapează ca fiind a doua afirmație moderată a tuturor timpurilor (mă voi referi la prima ulterior, tot în acest capitol). Într-o mare demonstrație cu public din martie 1776, motorul lui Watt și Boulton a pompat 18 tone de apă pe metru pătrat dintr-un puț de mină în fix 60 de minute, arzând doar un sfert din cantitatea de cărbuni pe care o foloseau mașinile mai vechi.

Nu e de mirare că Boulton era într-o dispoziție atât de bună atunci când Boswell l-a vizitat în Soho, în aceeași lună. Acum, că motoarele erau eficiente și în afara minelor, nu mai existau limite. „Dacă am avea... o sută de motoare mici... și 20 de motoare mai mari, am putea să le vindem pe toate fără probleme”, i-a scris Boulton lui Watt. „Hai să batem fierul cât e cald.”⁶

Și tocmai asta au făcut, deși chiar și ei probabil au fost surprinși de unii dintre clienții care le-au bătut la ușă. Primii producători care au vrut să cumpere energia aburilor au fost producătorii de țesături de bumbac. Bumbacul nu creștea în Europa de Vest și până în secolul al XVII-lea britanicii purtaseră de obicei haine din lână, care era aspră și foarte călduroasă vara, renunțând în general cu totul la lenjerie. În mod previzibil, atunci când comercianții au început să importe din India țesături din bumbac ușoare și viu colorate, au avut un succes imens. „Bumbacul s-a furișat în casele noastre, în dulapurile și dormitoarele noastre”, își amintea Daniel Defoe în 1708. „Perdelele, pernele, scaunele și, în cele din urmă, paturile erau doar din stambă sau țesături indiene.”⁷

Importatorii au făcut avere, dar banii cheltuiți pe bumbac indian însemnau bani care nu erau cheltuiți pe lână britanică. Așa că magnații lânii au încercat să influențeze votarea în Parlament a unei legi care să interzică țesăturile de bumbac, moment în care alți britanici au importat bumbac brut (lucru încă legal), pe care l-au folosit la producerea propriilor textile. Din păcate, nu se pricepeau la fel de bine la asta precum indienii, iar la finalul anilor 1760, piața pentru bumbacul britanic reprezenta doar o treime din cea pentru lână britanică.

Bumbacul avea însă un avantaj: firele de bumbac puteau fi toarse mecanizat. Timp de zece mii de ani producerea textilelor depinsese de degetele agile ale femeilor (foarte rar și ale bărbaților) care să toarcă smocuri de lână sau fibre textile folosind fuse. Am văzut în capitolul 7 că în anul 1300 torcătoarele chineze foloseau mașinării acționate cu ajutorul apei sau al animalelor pentru a crește productivitatea. Aceste utilaje au început să fie folosite mai mult în următoarele secole,

crescând constant nivelul producției, dar trecerea la mecanizare pe care au întreprins-o britanicii a făcut brusc inutile toate abilitățile de demult. În 1700, o torcătoare care lucra cu ajutorul unei roți de tors cu pedală avea nevoie de două sute de ore pentru a produce o jumătate de kilogram de fir textil¹³²; la 1800, dispozitive extraordinare cu nume și mai extraordinare – mașina de filat „Jenny” a lui Hargreaves, mașina de filat a lui Arkwright, mașina de filat pentru tort fin a lui Crompton – făceau aceeași muncă în doar trei ore (selfactorul lui Roberts, inventat în 1824, avea nevoie doar de o oră și 20 de minute). Mișcările repetitive ale mașinilor le-au făcut ideale pentru acționarea cu puterea aburului și pentru folosirea în fabrici mari, prima filatură care utiliza exclusiv motoare cu abur (evident, furnizate de Boulton și Watt) deschizându-se în 1785.

Mașinăriile au făcut ca textilele britanice din bumbac să fie mai ieftine, mai fine, mai rezistente și mai uniforme chiar și decât cele indiene, iar exporturile britanice de pânzeturi au crescut de o sută de ori între 1760 și 1815, transformând industria bumbacului într-o afacere ce genera 12% din venitul național. O sută de mii de bărbați, femei și (mai ales) copii munceau 12 ore pe zi sau mai mult, șase zile pe săptămână, în fabrici, inundând piața cu atâta bumbac, încât prețul firelor a scăzut de la 76 de șilingi livra în 1786 la sub 7 șilingi în 1807. Însă, pe măsură ce prețurile scădeau, piețele se extindeau. Profiturile continuau să crească.

Geografia a făcut industria bumbacului să fie perfect adecvată Marii Britanii. Pentru că materia primă creștea peste ocean, britanicii nu trebuiau să se lupte pentru pământ, pe continent. În schimb, americanii, entuziasmați de banii britanicilor, au transformat milioane de hectare de pământ în plantații de bumbac și au pus sute de mii de sclavi să le muncească. Producția a crescut de la 3.000 de baloți în 1790 la 178.000 în 1810 și 4,5 milioane în 1860. Inovațiile aduse de britanici în domeniul torsului au stimulat inovațiile americanilor pe plantații, cum ar fi mașina de egrenat bumbacul inventată de Eli Whitney, care separa fibrele

¹³² Roțile de tors au ajuns în Europa în secolul al XII-lea; fără roată, o torcătoare avea nevoie de cinci sute de ore pentru a obține o jumătate de kilogram de fir textil.

bumbacului de semințele lipicioase chiar mai ieftin decât degetele sclavilor. Producția americană de bumbac a crescut pentru a acoperi cererea britanică, menținând prețurile la un nivel scăzut, îmbogățindu-i pe proprietarii de fabrici și de plantații și creând armate noi imense de muncitori pe ambele țărmuri ale Atlanticului.

În Marea Britanie, tehnologia a trecut de la o industrie la alta, stimulând și mai multă tehnologie. Cel mai important salt a fost cel făcut în industria fierului, cea care producea materialele pe care le foloseau alte noi industrii. Fierarii britanici știau cum să topească fierul cu ajutorul cocsului încă din 1709 (cu șapte secole mai târziu decât fierarii chinezi), dar aveau probleme cu menținerea cuptoarelor suficient de încinse pentru topirea cu cocs. După 1776, motoarele inventate de Boulton și Watt au rezolvat problema, generând un suflu constant de aer, iar în decurs de zece ani procesul de pudlare și rostogolire al lui Cort (o denumire la fel de ciudată ca toate celelalte din domeniul filării bumbacului) a rezolvat și celelalte dificultăți. Urmând același parcurs ca și bumbacul, industria fierului a cunoscut o scădere a costurilor forței de muncă, în timp ce locurile de muncă, productivitatea și profitul au crescut foarte mult.

Boulton și concurenții săi deschiseseră drumul industriei de extragere a energiei. Chiar dacă a durat câteva zeci de ani pentru ca revoluția pornită de ei să se extindă (la 1800, producătorii britanici încă generau de trei ori mai multă energie folosind roți hidraulice decât motoare cu abur), aceasta a fost totuși cea mai mare și mai rapidă transformare din toată istoria lumii. În trei generații, transformările tehnologice au spulberat pragul critic al dezvoltării sociale. În 1870, motoarele cu aburi ale Marii Britanii generau patru milioane de cai-putere, echivalentul muncii a 40 de milioane de bărbați, care – dacă industria ar fi depins încă de mușchi – ar fi mâncat o cantitate de grâu de trei ori mai mare decât întreaga producție a Marii Britanii. Combustibilii fosili au făcut imposibilul posibil.

Marea divergență

Localnicii numesc orașul meu natal, Stoke-on-Trent, din centrul Angliei, leagănul revoluției industriale. Acest lucru se datorează faptului că orașul a fost centrul ceramicii, unde Josiah Wedgwood a mecanizat producerea vaselor de ceramică, în anii 1760. Prelucrarea ceramicii la scară industrială a devenit principala activitate în Stoke. Chiar și primele mele experiențe arheologice din adolescență, cu aproape două secole mai târziu, au avut loc tot în umbra lui Wedgwood, exersând pe rebuturi de vase de ceramică găsite într-o grămadă uriașă de resturi din spatele fabricii Whieldon, unde Wedgwood învățase meserie.

Stoke a fost construit deasupra unor zăcămintele de cărbune, fier și argilă și când eram copil majoritatea muncitorilor încă se trezeau înainte de răsăritul soarelui și mergeau la mină, la oțelărie sau la fabrica de ceramică. Bunicul meu a fost oțelar; tatăl meu a abandonat școala pentru a munci în mină cu puțin înainte de a împlini 14 ani. La școală ni se spunea mereu cum curajul, hotărârea și ingeniozitatea strămoșilor noștri făcuseră Britania mare și schimbaseră lumea. Dar, din câte îmi amintesc, nimeni nu ne explica de ce tocmai dealurile și văile *noastre*, și nu ale altora, din alt loc, fuseseră leagănul noii industrii.

Această întrebare este însă în prima linie a discuțiilor referitoare la marea divergență dintre Occident și Orient. A fost inevitabil ca revoluția industrială să aibă loc în Marea Britanie (în Stoke-on-Trent și în împrejurimi, mai exact), și nu în altă parte în Occident? Dacă nu, a fost inevitabil ca ea să aibă loc în Occident, și nu în altă parte? Sau a fost inevitabil ca ea să aibă loc?

În introducerea acestei cărți am comentat că, deși toate aceste dileme țin mai curând de întrebarea dacă supremația Vestului a fost, încă din trecutul îndepărtat, o predestinare pe termen lung, experții ce oferă răspunsuri rareori privesc în urmă mai mult de patru sau cinci sute de ani. Sper că am demonstrat până acum că, dacă punem revoluția industrială în contextul istoric care acoperă o perioadă mai lungă,

explicat în primele nouă capitole ale acestei cărți, vom găsi răspunsuri mai bune.

Revoluția industrială a fost unică din perspectiva măsurii în care și a rapidității cu care a dus la creșterea gradului de dezvoltare socială, dar altfel s-a asemănat foarte mult cu toate celelalte perioade de înflorire din istoria de până atunci. Ca toate aceste episoade de dezvoltare (relativ) rapidă, s-a întâmplat într-o zonă care fusese până de curând o zonă destul de periferică. Încă de la începuturile agriculturii, centrele importante se extinseseră prin diferite combinații de colonizare și imitație, populațiile din periferii adoptând metodele care funcționau în centru și uneori adaptându-le la medii foarte diferite de la frontiere. Uneori acest proces a arătat avantajele înapoierii, ca în cazul agricultorilor din mileniul V î.Hr. care au descoperit că singura modalitate de a-și câștiga existența în Mesopotamia erau irigațiile, transformând astfel Mesopotamia într-un nou centru; sau ca atunci când orașele și statele s-au extins în bazinul Mediteranei în primul mileniu î.Hr., dezvoltând noi tipare de comerț pe mare; sau când agricultorii din nordul Chinei au migrat spre sud și au transformat zona de dincolo de Yangtze într-o nouă frontieră a orezului, după 400 d.Hr.

Atunci când centrul occidental s-a extins dinspre Mediterana înspre nord și vest, în mileniul II d.Hr., nord-vest-europenii au descoperit în cele din urmă că noua tehnologie maritimă putea să transforme izolarea lor geografică, ce fusese mult timp o cauză a înapoierii, într-un avantaj. Mai mult din întâmplare decât cu intenție, europenii au creat noi tipuri de imperii oceanice și, odată ce noua lor economie atlantică a dus la creșterea dezvoltării sociale, au apărut și provocări cu totul noi.

Nu exista nicio garanție că europenii vor reuși să facă față acestor provocări; nici romanii (în secolul I d.Hr.), nici chinezii în timpul Dinastiei Song (în secolul al XI-lea) nu găsiseră o cale să treacă de pragul critic. Toate semnele indicau faptul că mușchii erau sursa ultimă de putere, că niciodată nu vor exista mai mult de 10-15% din oameni care să știe să citească, orașele și armatele nu vor putea să treacă de un milion de oameni și că – în consecință – dezvoltarea socială nu va putea niciodată

să treacă de pragul critic de 40 și ceva de puncte. Dar în secolul al XVIII-lea occidentalii au sfârșit aceste limite; prin comercializarea energiei și-au răs de tot ceea ce se făcuse până atunci.

Vest-europenii au izbândit acolo unde romanii și chinezii din timpul Dinastiei Song au dat greș pentru că trei aspecte erau diferite. În primul rând, continuase acumularea descoperirilor tehnologice. Unele abilități s-au pierdut odată cu fiecare prăbușire a dezvoltării sociale, dar majoritatea s-au păstrat și de-a lungul secolelor s-au adăugat altele noi. Principiul conform căruia nu poți intra în apa aceluiași râu de două ori a funcționat astfel în continuare: fiecare societate care a atins pragul critic începând cu secolul I și până în secolul al XVIII-lea era diferită de precedentele. Fiecare știa și putea face mai multe decât înainte.

În al doilea rând, în mare parte datorită acumulării descoperirilor tehnologice, imperiile agrare aveau acum arme eficiente, ceea ce le-a permis romanilor și Dinastiei Qing să închidă ruta care traversa stepa. În consecință, atunci când dezvoltarea socială a ajuns din nou la pragul critic, în secolul al XVII-lea, al cincilea cavaler al Apocalipsei – migrațiile – nu a mai apărut. A avut loc o luptă, dar centrele au reușit să le facă față celorlalți patru cavaleri și au evitat colapsul. Fără această schimbare, secolul al XVIII-lea ar fi putut fi la fel de dezastruos ca secolele al III-lea și al XIII-lea.

În al treilea rând, în mare parte tot datorită acumulării de descoperiri tehnologice, corăbiile puteau acum să navigheze aproape oriunde doreau, permițându-le vest-europenilor să creeze o economie atlantică fără precedent. Nici romanii, nici Dinastia Song nu fuseseră în stare să creeze un astfel de motor al dezvoltării comerciale, așa că niciunul din cele două imperii nu fusese nevoit să se confrunte cu genul de probleme care i-au copleșit pe europeni în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Newton, Watt și colegii lor probabil că nu au fost mai geniali decât Cicero, Shen Kuo și ai lor; pur și simplu se gândeau la lucruri diferite.

Europa Occidentală a secolului al XVIII-lea era mai bine plasată decât orice altă societate anterioară pentru a trece de pragul critic; în Europa de Vest, nord-vestul – cu regii săi mai slabi și negustorii mai liberi – era

mai bine plasat decât sud-vestul; iar în nord-vest, Marea Britanie era cel mai bine plasată. Până în 1770, britanicii nu aveau doar salarii mai mari, mai mult cărbune, finanțe mai puternice și instituții mai deschise (cel puțin pentru bărbații din clasa mijlocie și cea superioară) decât orice alt stat, ci – mulțumită victoriilor în războaiele cu olandezii și francezii – aveau și mai multe colonii, un comerț mai performant și mai multe nave de război.

A fost mai ușor ca revoluția industrială să aibă loc în Marea Britanie decât oriunde altundeva, dar nu se poate spune că Marea Britanie fusese predestinată ca leagăn al industrializării. Dacă – așa cum s-ar fi putut întâmpla ușor – clopotele franceze ar fi anunțat victorii la rând, și nu cele britanice în 1759 și dacă Franța ar fi învins marina britanică, preluându-i coloniile și comerțul, și nu invers, bătrânii din orașul meu nu mi-ar mai fi spus povești despre cum Stoke-on-Trent moșise revoluția industrială. Poate că bătrânii din cine știe ce oraș francez, precum Lille, la fel de înnegrit de fum, ar fi spus aceste povești. Până la urmă, Franța a avut și ea mulți inventatori și întreprinzători și chiar și o schimbare mică a posesiunilor naționale sau deciziile regilor și ale generalilor ar fi putut conta foarte mult.

Faptul că revoluția industrială a avut loc în Marea Britanie, și nu în Franța, se datorează în mare parte marilor personalități, idioților neinspirați și norocului chior, deși toate aceste elemente au influențat mai puțin faptul că ea a avut loc în Occident. Pentru a explica acest lucru, trebuie să analizăm forțe mai vaste, căci, odată ce se acumulase suficientă tehnologie, se închisese ruta ce traversa stepa și se deschiseseră cele oceanice – până pe la 1650 sau 1700 –, este dificil să ne imaginăm ce ar fi putut împiedica apariția revoluției industriale *unde* în Europa de Vest. Dacă Franța sau Țările de Jos ar fi devenit atelierul lumii în locul Marii Britanii, poate că revoluția industrială ar fi demarat mai încet, poate că ar fi început în anii 1870, și nu în anii 1770. Lumea în care trăim astăzi ar fi diferită, dar Europa Occidentală tot s-ar fi putut lăuda cu începutul revoluției industriale și Vestul tot ar deține

supremația. Eu tot aș scrie această carte, dar poate că ea ar fi în limba franceză, și nu în engleză.

Asta doar dacă nu s-ar fi industrializat Orientul primul, în mod independent. Oare s-ar fi putut întâmpla acest lucru dacă industrializarea Occidentului ar fi fost mai lentă? Evident că întrebările mele conțin mulți de „dacă”, dar cred că răspunsul este în continuare destul de clar: probabil că nu. Deși punctajele dezvoltării sociale a Estului și Vestului au fost aproape la același nivel până în 1800, există puține semne că Orientul, dacă ar fi fost lăsat singur, s-ar fi îndreptat către industrializare într-un ritm suficient de rapid pentru a se detașa vizibil în secolul al XIX-lea.

Orientul avea piețe mari și un comerț intens, dar acestea nu funcționau ca economia atlantică occidentală și, cu toate că oamenii de rând din Orient nu erau atât de săraci pe cât afirma Adam Smith în *Avuția* națiunilor („Sărăcia claselor de jos în China o întrece cu mult pe cea a națiunilor celor mai mizere din Europa”⁸), figura 10.3 arată că nu erau nici prea bogați. Locuitorii Beijingului¹³³ nu o duceau mai rău decât cei din Florența, dar nu trăiau nici pe departe la fel de bine ca londonezii. Având în vedere mâna de lucru atât de ieftină din China și Japonia (și din sudul Europei), stimulentele pentru cei ca Boulton din zonele respective de a investi în mașinării erau foarte mici. Chiar și în 1880 costurile inițiale pentru a deschide o mină cu șase sute de lucrători chinezi erau estimate la 4.272 de dolari – aproximativ prețul unei pompe cu abur. Chiar și atunci când au avut această opțiune, pragmaticii investitori chinezi au preferat adesea forța ieftină a mușchilor în locul celei scumpe a aburilor.

¹³³ Muncitorii din Tokyo, Suzhou, Shanghai și Guangzhou câștigau mai puțin decât cei din Beijing în cea mai mare parte a secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea.

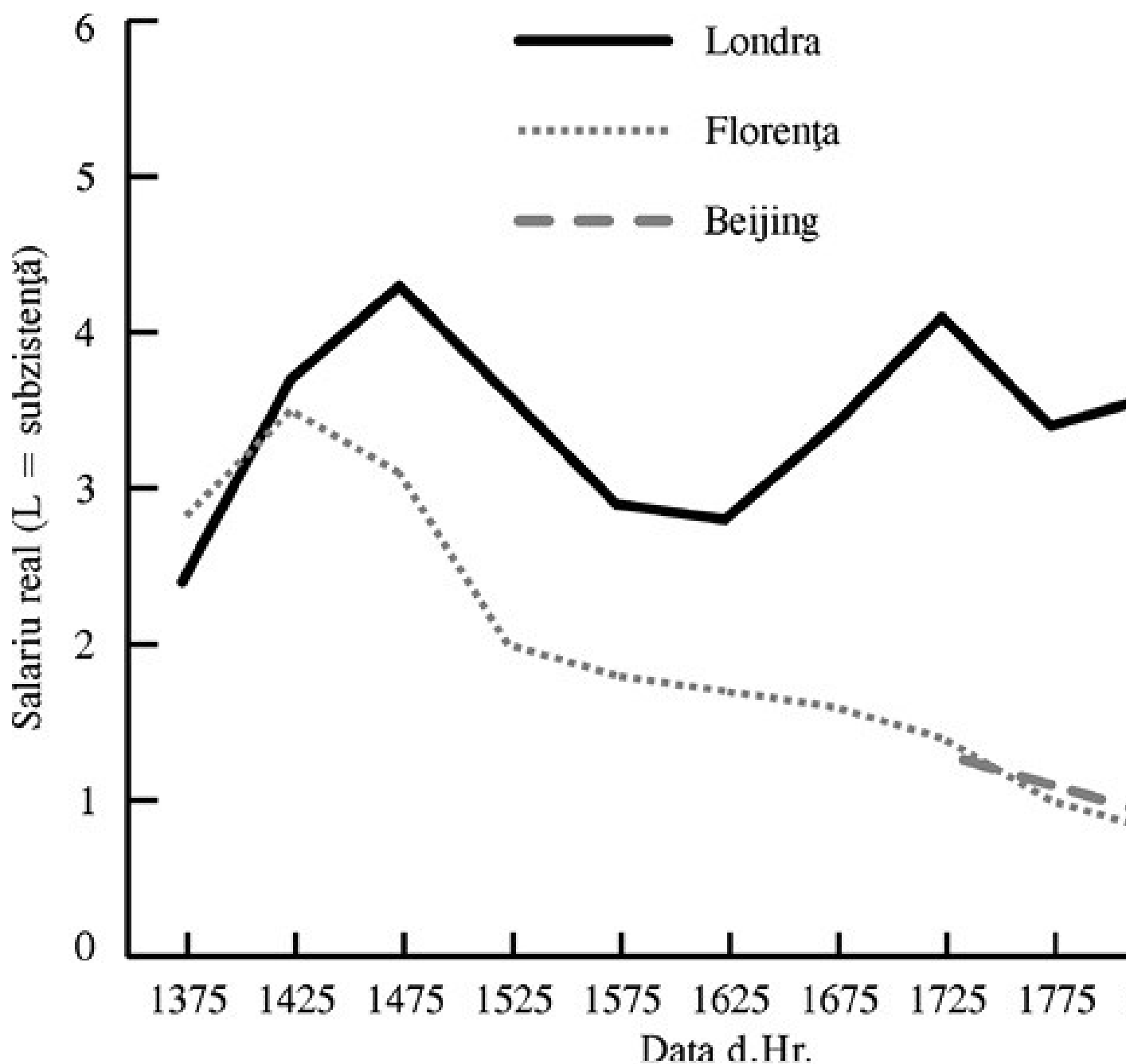

Figura 10.3. *Proletari din toate țările dezuniți-vă: în ciuda problemelor lor, muncitorii britanici câștigau cu mult mai mult decât cei din alte țări între 1780 și 1830 și chiar mai mult după 1830. Graficul compară salariile reale ale muncitorilor necalificați din Londra, Florența (destul de tipice pentru salariile mici din Europa de Sud) și Beijing (ilustrative pentru salariile chinezilor și japonezilor)*

Având atât de puțin de câștigat din experimente, nici întreprinzătorii orientali, nici cărturarii din academiile imperiale nu s-au arătat prea

interesați de boilere și de condensatoare, ca să nu mai vorbim de roți de tors, mașini de filat și pudlare. Pentru ca Orientul să fi avut propria revoluție industrială, ar fi fost nevoie să creeze o economie echivalentă cu cea atlantică, aptă să genereze salarii mai mari și noi provocări, stimulând gândirea științifică, improvizațiile mecanice și energia ieftină.

Din nou, dacă ar fi avut mai mult timp, poate că s-ar fi întâmplat. În secolul al XVIII-lea exista deja o diasporă chineză prosperă în sud-estul Asiei; dacă alte lucruri ar fi fost echivalente, poate că în secolul al XIX-lea ar fi apărut și aici tipul de interdependență geografică proprie economiei atlantice. Dar alte lucruri nu erau echivalente. Occidentalii au avut nevoie de două sute de ani pentru a trece de la Jamestown la James Watt. *Dacă* Orientul ar fi fost lăsat în splendida sa izolare, *dacă* în secolele al XIX-lea și XX ar fi apucat același drum ca și Occidentul către crearea unei economii diversificate din punct de vedere geografic și *dacă* ar fi evoluat în aproximativ același ritm ca Occidentul, poate că exact în acest moment un Watt chinez sau un Boulton japonez și-ar prezenta primul motor cu abur în Shanghai sau Tokyo. Dar niciunul dintre acești *dacă* nu s-a întâmplat, pentru că, odată pornită, revoluția industrială occidentală a înghițit întreaga lume.

Oamenii faptelor și ai calculelor

Chiar și în anul 1750, asemănările dintre centrul estic și cel vestic continuau să fie izbitoare. Amândouă erau economii agrare avansate, cu diviziuni complexe ale muncii, rețele comerciale extinse și sectoare de producție în dezvoltare. La ambele capete ale Eurasiei elite bogate care dețineau pământuri, încrezătoare în tradițiile și valoarea modului de organizare al lumii lor, stăpâneau tot ce cuprindeau cu privirea. În ambele centre, elitele își apărau poziția prin reguli de deferență și etichetă complicate, consumând și producând cultură de un înalt grad de subtilitate și rafinament. În ciuda tuturor diferențelor de stil și narațiune, nu poți să nu observi o anumită înrudire între tot mai numeroasele

romane de moravuri din secolul al XVIII-lea, cum ar fi *Clarissa* lui Samuel Richardson și *Visul din pavilionul roșu* al lui Cao Xueqin.

Până în 1850 toate aceste asemănări erau anulate de o diferență uriașă: apariția în Occident a unei noi clase de căpetenii de fier, propulsată de puterea aburului, care, conform celor mai faimoși critici ai ei, „a rupt fără milă pestrițele legături feudale care-l legau pe om de «superiorul său firesc»”. Această nouă clasă, continuau Marx și Engels, „a înecat fiorul sfânt al extazului pios, al entuziasmului cavaleresc, al sentimentalismului micului burghez în apa înghețată a calculului egoist”⁹.

Părerile despre ce făcea această nouă clasă erau împărțite – în mod violent –, dar majoritatea era de acord că, în orice caz, schimba totul. Pentru unii, milionarii care canalizau și vindeau energie erau eroi ale căror „energie și perseverență, ghidate de o judecată clară, [nu făceau decât] să își primească răsplata obișnuită”. Astfel scria Samuel Smiles, autor al lucrării victoriene clasice *Self-Help*. „Pe vremuri”, explica Smiles, „produsele de manufactură erau în cea mai mare parte obiecte de lux accesibile doar celor puțini, pe când acum” – datorită magnaților industriei – „cele mai noi și mai bune unelte și motoare sunt folosite în producerea unor articole de larg consum pentru marea masă a comunității”¹⁰.

Pentru alții, industriașii nu erau însă decât niște brute încrâncenate, îmbrăcate în redingotă, precum domnul Gradgrind din romanul lui Charles Dickens *Timpuri grele*. „În viață n-ai nevoie decât de fapte”, insista Gradgrind. „Să nu sădești nimic altceva și celelalte smulge-le!”¹¹. Dickens simțise pe propria piele ce înseamnă revoluția industrială, lucrând într-o fabrică de cremă de ghetă, în timp ce tatăl său suferea în închisoarea datornicilor, și avea păreri foarte tranșante despre cei ca Gradgrind. În viziunea sa, aceștia sugeau ca lipitorile frumusețea vieții, forțându-i pe muncitori să trăiască înghesuiți ca animalele în orașe care le distrugau sufletele, asemenea orașului său imaginar, Coketown, „un triumf al faptului... un oraș al mașinărilor și coșurilor înalte, din care

izvorau fără încetare șerpi nesfârșiți de fum, ce nu mai ajungeau niciodată să se descolăcească”¹².

Existau cu siguranță o sumedenie de personaje reale asemenea lui Gradgrind. Tânărul Friedrich Engels a descris un astfel de personaj întâlnit în anii 1840 în Mancheste, căruia i-ar fi ținut o predică despre situația disperată a muncitorilor din Coketown. „M-a ascultat răbdător”, spunea Engels, „și la colțul străzii unde ne-am despărțit a menționat: «Și totuși se fac o groază de bani aici. O zi bună, domnule!»”¹³.

Omul de afaceri avea dreptate: valorificând energia din combustibilii fosili, motoarele lui Boulton și Watt dezlănțuiseră o mașinărie de făcut bani. Dar și Engels avea dreptate: muncitorii care produceau banii nu vedeau decât o parte infimă din ei. Între 1780 și 1830 producția pe muncitor a crescut cu mai mult de 25%, pe când salariile abia cu 5%. Caimacul îl luau patronii sub formă de profituri. Mahalalele au început să fiarbă de nemulțumire. Muncitorii au organizat sindicate și au cerut o Cartă a Poporului; radicalii complotau să dea jos guvernul. Muncitorii agricoli, văzându-și modul de câștigare a existenței amenințat de treierătoarele mecanice, în 1830 au distrus utilaje și au incendiat câpițe de fân, trimițând scrisori de amenințare nobilimii semnate cu un nume cu rezonanțe piraterești, „Căpitanul Swing”. Peste tot magistrații și clericii au început să simtă izul iacobinismului, termenul lor global pentru orice insurecție de tip francez, iar deținătorii de proprietăți l-au înăbușit cu toată forța statului. Cavaleria a călcat în picioare demonstrații, sindicalistii au fost aruncați în pușcării; cei care distruseseră utilaje au fost expediați în colonii penitenciare din cele mai îndepărtate periferii ale Imperiului Britanic.

Pentru Marx și Engels, procesul părea limpede ca bună ziua. Industrializarea occidentală accelera mai mult ca oricând dezvoltarea socială, dar în același timp adâncea enorm paradoxul dezvoltării¹³⁴. Transformând oamenii în „mână de lucru”, rotițe din carne și sânge în fabricile și uzinele țării, capitaliștii le ofereau și o cauză comună și îi

¹³⁴ Terminologia lui Marx și Engels era, desigur, diferită, respectiv: trecerea de la un mod feudal la un mod capitalist de producție creștea extracția surplusului de forță de muncă, dar accentua contradicțiile dintre bază și suprastructură.

transformau în revoluționari. „Burghezia creează, înainte de toate”, conchideau Marx și Engels, „pe propriii săi gropari... Să tremure clasele dominante în fața unei Revoluții Comuniste. Proletarii n-au de pierdut în această revoluție decât lanțurile. Ei au o lume de câștigat. Proletari din toate țările, uniți-vă!”¹⁴.

Marx și Engels credeau că, îngrădind zona rurală și împingându-i pe oamenii expropriați spre orașe să devină sclavi salariați, capitaliștii își semnaseră propria condamnare la moarte, dar se înșelau asupra faptelor. Nu proprietarii bogați i-au alungat pe țăranii de pe pământurile lor, ci sexul. Agricultură intensivă a secolului al XIX-lea necesita, de fapt, mai multă mână de lucru pe câmp, nu mai puțină, adevăratul motiv pentru care oamenii au dat fermele pe orașe fiind reproducerea. Speranța de viață a crescut cu aproximativ trei ani între 1750 și 1850 și, cu toate că istoricii nu se pun de acord asupra explicației (Mai puține epidemii de ciumă? Alimente mai nutritive? O aprovizionare cu apă și un sistem de canalizare de mai bună calitate? Practici mai înțelepte de educare a copiilor? Lenjerie intimă de bumbac? Sau cu totul altceva?), acei câțiva ani în plus în care puteau avea copii au însemnat că, dacă femeile nu se căsătoreau mai târziu, nu își schimbau practicile sexuale sau nu avortau/își înfometau copiii, urmau să crească mai mulți copii. Femeile și-au schimbat într-adevăr comportamentul, dar nu suficient ca să anuleze efectele vieții lor mai lungi, iar populația Marii Britanii s-a dublat, în linii mari (ajungând la aproximativ 14 milioane) între 1780 și 1830. În jur de un milion dintre acești oameni au rămas la sate, dar aproximativ șase milioane și-au căutat de lucru la oraș.

Aceste fapte concrete legate de reproducere fac ca paharul revoluției industriale să apară mai degrabă pe jumătate plin decât pe jumătate gol: industrializarea a fost traumatizantă, dar alternativele erau mai rele. În secolul al XVI-lea salariile au scăzut peste tot în Occident odată cu creșterea demografică, pe când salariile britanice chiar au crescut după 1775, detașându-se clar de cele din alte țări (figura 10.3). Atunci când britanicii au suferit de foamă în masă, în anii 1840, cu foametea din

Irlanda, a fost mai degrabă vina proprietarilor lacomi și a politicienilor inepti decât a industriei (care în Irlanda aproape nici nu exista).

Ironia face ca lucrurile să se schimbe în favoarea muncitorilor chiar în anii în care Marx și Engels își formulau doctrinele. Începând cu anii 1780, capitaliștii își cheltuiau mare parte din profituri pe case la țară, pe titluri nobiliare și pe alte lucruri râvnite de ariviști, investind însă în același timp și mai mult în mașini și fabrici. Până în jurul anului 1830, aceste investiții făceau munca fiecărei „mâini de lucru” murdare, prost hrănite și needucate atât de profitabilă, încât patronii de multe ori preferau să ajungă la o înțelegere cu greviștii în loc să îi dea afară și să fie nevoiți să concureze cu alți patroni pentru a găsi înlocuitori. În următorii 50 de ani salariile au crescut la fel de repede ca și profiturile, iar în 1848, când Marx și Engels au publicat *Manifestul Partidului Comunist*, muncitorii britanici ajunseseră în sfârșit să câștige la fel de bine cum se întâmplase imediat după marea epidemie de ciumă.

Ca fiecare epocă, și anii 1830 au beneficiat de ideile de care aveau nevoie, iar pe măsură ce muncitorii deveneau mai valoroși, clasele de mijloc își descopereau un soi de compasiune față de cei oprimați. Pe de o parte, șomajul a început să fie perceput drept ceva foarte rău, săracii fiind înghesuiți (pentru binele lor, spuneau cei din clasa de mijloc) în azile; pe de alta, descrierea acelorași azile de săraci pe care o face Dickens a transformat *Oliver Twist* într-un bestseller și *reformă* a devenit mottoul zilei. Comisii oficiale denunțau mizeria urbană, Parlamentul a interzis exploatarea muncii copiilor sub 9 ani în fabrici și a redus săptămâna de lucru a celor sub 13 ani la 48 de ore și s-au luat primele măsuri ezitante privind învățământul de masă.

Acești primi reformatori victorienii pot părea ipocriți azi, dar ideea în sine de a lua măsuri concrete pentru îmbunătățirea vieții săracilor a fost revoluționară. Contrastul cu centrul oriental este foarte clar: în China, unde oamenii ca Gradgrind, orașele precum Coketown și lucrătorii în fabrici rămâneau extrem de rare, nobilii învățați continuau tradiția veche de secole de a le trimite birocraților imperiali suluri de hârtie pe care scriseseră cu pensula proiecte utopice de reformă, aceștia din urmă

menținând la rândul lor tradiția la fel de veche de a le ignora. Reformiști aspiranți continuau să apară mai ales de la periferia elitei. Hong Liangji (condamnat la moarte pentru „indecență crasă” după ce a criticat pasivitatea guvernului față de problemele sociale) și Gong Zizhen (un excentric care se îmbrăca straniu, folosea o caligrafie neobișnuită și paria la jocuri de noroc), de departe cei mai constructivi critici sociali, au picat amândoi de mai multe ori examenul cel mai important și niciunul nu a avut prea mult impact. Chiar și ideile foarte practice, cum ar fi un program din anii 1820 privind transportul orezului către Beijing pe mare pentru a evita decadența și corupția de-a lungul Marelui Canal, au murit în proiect.

În Occident, dar nicăieri altundeva, se năștea o minunată lume nouă din cărbune și fier, iar pentru prima dată în istorie posibilitățile păreau într-adevăr nelimitate. „Ne considerăm fericiți și privilegiați să fim martori ai primilor 50 de ani ai acestui secol”, scria entuziast ziarul britanic *The Economist* în 1851; „în ultimii 50 de ani... s-a înregistrat un progres mai rapid și mai uimitor decât în *toate* secolele precedente. În mai multe puncte esențiale diferența dintre secolul al XVIII-lea și secolul al XIX-lea este mai mare decât cea dintre secolul I și secolul al XVIII-lea, cel puțin în Europa civilizată.”¹⁵ Timpul își grăbea curgerea în Occident, lăsând restul lumii în urmă.

O singură lume

Londra, 2 octombrie 1872, ora 7.45 p.m. O scenă faimoasă: „Iată-mă, domnilor!”¹⁶, anunță Phileas Fogg intrând cu pași mari în clubul al cărui membru este. În ciuda faptului că fusese luat drept jefuitor de bănci în Egipt, atacat de tribul Sioux în Nebraska și salvase o frumoasă văduvă de la sinucidere forțată în India (figura 10.4), Fogg se ținuse de cuvânt. Călătorise în jurul lumii în 80 de zile, nici mai mult, nici mai puțin.

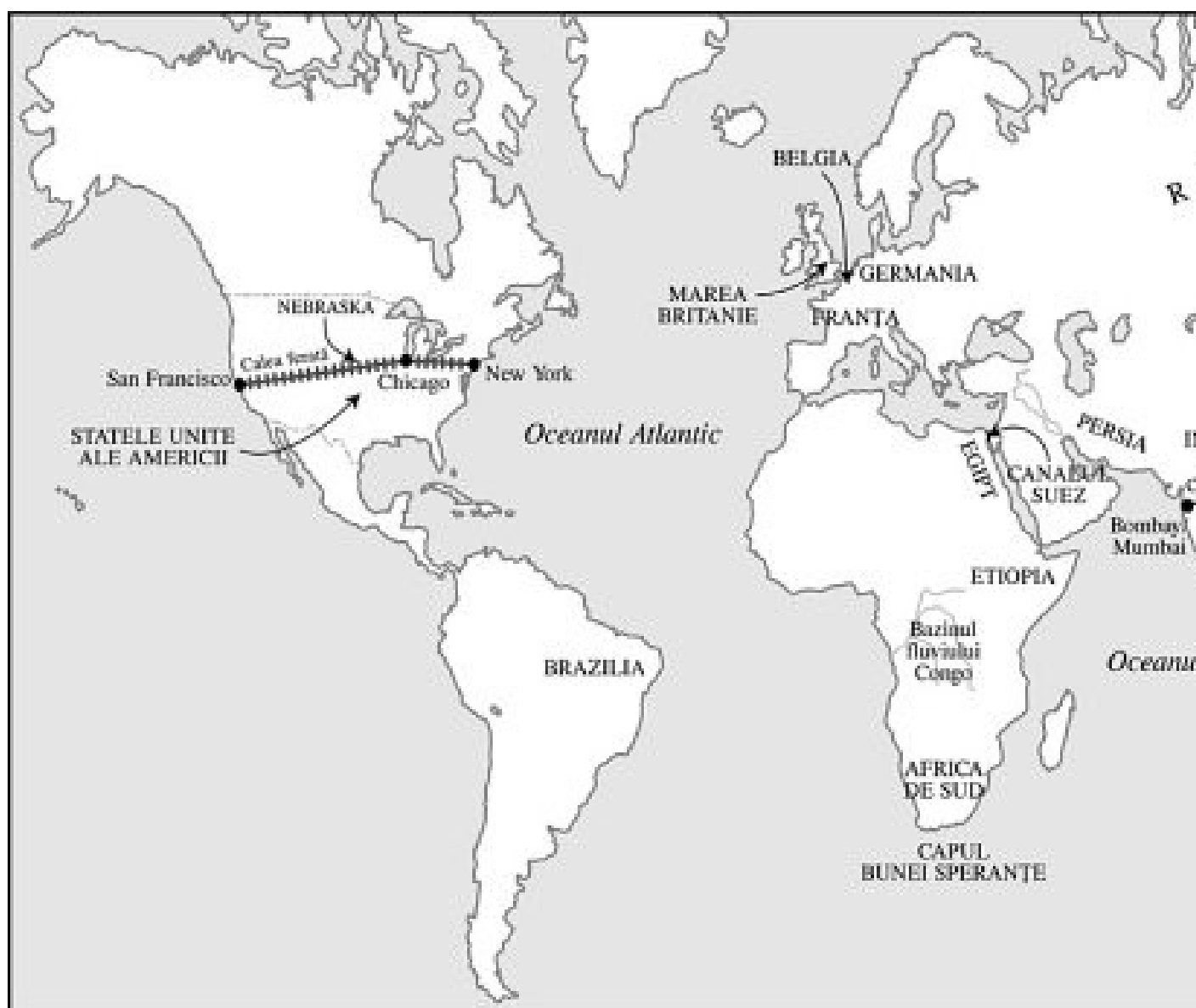

Figura 10.4. În jurul lumii: supremația Vestului micșorează globul

Deși o scenă de roman, ca în cazul tuturor povestirilor lui Jules Verne, *Ocolul pământului în 80 de zile* era bine ancorat în realitate. În 1870, George Train, cu un nume pe măsură, chiar a călătorit în jurul lumii în 80 de zile, iar deși personajul fictiv Fogg a trebuit să recurgă la elefanți, sănii și bărci cu pânze¹³⁵ când tehnologia l-a trădat, nici el, nici Train nu ar fi reușit isprava fără ajutorul celor mai noi triumfuri ale ingineriei – Canalul Suez (deschis în 1869), calea ferată San Francisco – New York

¹³⁵ Nu însă și la baloane. Acest detaliu a fost adăugat abia în 1956, pentru superba ecranizare cu David Niven în rolul principal.

(terminată în același an) și calea ferată Bombay-Calcutta¹³⁶ (terminată în 1870). Lumea, cum remarca Fogg înainte de a porni în călătorie, nu mai era la fel de mare ca în trecut.

Dezvoltarea socială ascendentă și expansiunea centrelor au mers dintotdeauna mână în mână, coloniștii aducând cu ei noi stiluri de viață, iar oamenii din periferii copiindu-le, rezistându-le sau fugind de ele. Secolul al XIX-lea s-a diferențiat doar prin viteza și scara la care s-au petrecut aceste fenomene, dar diferențele au schimbat cursul istoriei. Înainte de secolul al XIX-lea, mari imperii dominaseră o parte sau alta a lumii, impunându-și voința asupra ei, pe când noile tehnologii au eliminat toate limitele. Pentru prima dată, cel care deținea avantajul pe planul dezvoltării sociale putea câștiga supremația la nivel global.

Transformarea energiei combustibililor fosili în mișcare anihilase distanțele. Încă din 1804 un inginer britanic a demonstrat că motoarele ușoare, cu presiune înaltă, pot împinge cărucioare de-a lungul unor șine de fier, iar în anii 1810 motoare similare puneau în mișcare vapoare cu zbat-uri. O generație mai târziu, faimoasa *Rocket* a lui George Stephenson pufăia de-a lungul căii ferate Liverpool-Manchester cu o viteză de aproximativ 46 de kilometri pe oră¹³⁷, iar vapoarele cu zbat-uri traversau Atlanticul. Dezvoltarea socială transforma geografia mai rapid ca niciodată: nemaidepinzând de vânt și valuri, vasele nu doar puteau ajunge oriunde, ci și oricând, iar atât timp cât cineva instala șinele, bunurile puteau fi transportate pe uscat la fel de ieftin ca pe apă.

Tehnologia a schimbat fața colonizării. Mai mult de cinci milioane de britanici (dintr-o populație de 27 de milioane) au emigrat între 1851 și 1880, mai ales spre ultima nouă frontieră, America de Nord. Între 1850 și 1900, această „ciumă albă”¹⁷, cum o numește istoricul Niall Ferguson, a tăiat în jur de 70 de milioane de hectare de pădure americană, o suprafață de peste zece ori mai mare decât suprafața arabilă a Marii Britanii. Deja în 1799 un călător notase că pionierii americani „prezintă o aversiune de neostoit față de copaci... îi taie fără milă... cu toții au

¹³⁶ Astăzi Mumbai și Kolkata.

¹³⁷ Fără încărcătură, după câte se pare; cu o încărcătură completă de 13 tone nu atingea decât uimitoarea viteză de 12 metri pe oră.

aceeași soartă, căzând pradă topoarelor dezlănțuite”¹⁸. O sută de ani mai târziu, aversiunea lor devenise și mai mare, alimentată de mașini care îndepărtează cioturile, aruncătoare de flăcări și dinamită.

O dezvoltare fără precedent a agriculturii hrănea orașe la fel de uimitoare. În 1800, în New York locuiau 79.000 de oameni; în 1890, 2,5 milioane. Între timp, Chicago a devenit o minune a lumii. Un oraș de prerie cu 30.000 de locuitori în 1850 era în 1890 al șaselea oraș ca mărime din lume, având peste un milion de locuitori. Prin comparație, Coketown părea un vis. Un critic scria uimit:

Pentru el, toate statele din centru și întregul Mare Nord-Vest vuiau din cauza traficului și a industriei; gaterile țipau; fabricile, al căror fum înnegrea cerul, duduiau și scoteau flăcări; roțile se învârtteau, pistoanele săltau în cilindri; rotițele se îmbucă una cu alta; curelele se fixau cu zgomot de roți tambur uriașe; iar convertorii forjelor își scuiopau spre cerul înnorat răsuflarea furtunoasă de oțet topit.

Acesta era Imperiul¹⁹.

Emulația a fost mai eficientă în răspândirea industrializării către est în Europa decât colonizarea. În 1860, Marea Britanie era încă singura economie cu adevărat industrială, producând jumătate din fierul și textilele lumii, dar mai întâi în Belgia (unde se găseau din plin cărbune și fier), apoi de-a lungul unui arc întinzându-se din nordul Franței, prin Germania și Austria, epoca aburului și a cărbunelui a prins avânt. Până în 1910, fostele periferii Germania și Statele Unite au descoperit avantajele înapoierii și și-au depășit maestrul.

Germanii, mai puțin binecuvântați cu cărbune decât britanicii, au învățat să folosească combustibilul mai eficient și, ca să compenseze lipsa muncitorilor dotați cu acel al șaselea simț – dezvoltat de generații de muncitori instruiți la locul de muncă – care le spune când să închidă o valvă sau să strângă o bobină, au introdus învățământul tehnic. Americanii, care nu aveau vechi afaceri de familie cu capital acumulat, au descoperit un alt fel de avantaj. Vânzarea de acțiuni pentru a aduna

banii necesari creării unor firme moderne imense a separat efectiv patronii de administratorii angajați, aceștia din urmă având astfel libertatea să probeze teorii despre timp și mișcare, linii de asamblare și noua știință a managementului. Britanicilor li s-a părut mai degrabă ridicolă toată învățătura asta din cărți, dar în domenii noi, implicând tehnologie avansată, cum ar fi optica și chimia, cunoștințele științifice și teoria gestionării au dat rezultate mai bune decât intuiția. În 1900, Marea Britanie, cu încrederea ei în improvizație, bâjbâială și amatori inspirați, era cea care începea să pară ridicolă.

Germania și Statele Unite au preluat conducerea în ceea ce istoricii numesc adesea a doua revoluție industrială, aplicând știința la tehnologie într-un mod mai sistematic. În scurt timp isprăvile lui Phileas Fogg au ajuns să pară arhaice, transformând secolul XX într-o epocă a petrolului, automobilelor și avioanelor. În 1885, Gottlieb Daimler și Karl Benz au descoperit cum să ardă benzina (până atunci un produs secundar ieftin al petrolului lampant) în mod eficient într-un motor cu combustie internă, iar în același an mecanicii britanici au pus la punct bicicleta. Combinând noile motoare ușoare cu noi șasiuri solide, s-au obținut mașini și avioane. În 1896 automobilele erau încă atât de lente, încât răuvoitorii strigau „la-ți un cal!”²⁰ la prima cursă de mașini din America, însă în 1913 fabricile americane au produs un milion de vehicule. Frații Wright, doi mecanici de biciclete din Carolina de Nord, atașaseră deja două aripi unui motor pe benzină și îl făcuseră să zboare.

Petrolul transforma geografia. „Dezvoltarea motorului cu combustie internă este cea mai mare realizare a lumii”, se entuziasma un petrolist chiar în 1911; „îl va depăși pe cel cu abur și chiar cu o viteză aproape tragică pentru cel din urmă”²¹. Dat fiind că petrolul era mai ușor decât cărbunele, genera energie mai multă și făcea lucrurile să meargă cu viteză mai mare, cei care au pariat pe aburi au pierdut inevitabil în fața celor ce au investit în noile motoare. „Cea mai mare nevoie dintre toate”, insista principalul consilier naval al Marii Britanii în 1911, „este VITEZA”²² și, cedând în fața inevitabilului, tânărul prim lord al amiralității britanice – Winston Churchill – a trecut toate vasele Marinei

Regale de pe cărbune pe petrol. Rezervele infinite de cărbune ale Marii Britanii începeau să conteze mai puțin decât accesul la câmpurile petrolifere din Rusia, Persia, Asia de Sud-Est și în primul rând America.

Comunicațiile treceau prin transformări la fel de rapide. În 1800, cel mai rapid mod de a trimite un mesaj dintr-o parte în alta a lumii era o scrisoare trimisă cu vaporul, dar în 1851 britanicii și francezii puteau schimba deja mesaje pe bază de semnale electrice transmise printr-un cablu subacvatic. În 1858, regina Marii Britanii și președintele american și-au telegrafiat peste Atlantic, iar în *Ocolul Pământului în 80 de zile* nu o dată totul a depins de o telegramă sosită la țanc. Între 1866 și 1911, costul telegramelor transatlantice a scăzut cu 99,5%, dar la momentul acela astfel de economii deveniseră deja banale. Primele telefoane au început să sune în 1876, la doar trei ani după publicarea cărții lui Verne; în 1895 a apărut telegrafia fără fir; în 1906, radioul.

Transportul și comunicațiile mai rapide au dus la o creștere explozivă a piețelor. În anii 1770 Adam Smith înțelesese că bogăția depinde de mărimea piețelor și de diviziunea muncii. Dacă piețele sunt mari, toată lumea poate să își producă mărfurile predilecte ieftin și bine, apoi să le vândă, folosind profiturile pentru a cumpăra ce îi lipsește. Astfel, explica Smith, toți oamenii se vor îmbogăți mai mult decât dacă ar încerca să producă singuri tot ce au nevoie. Cheia, susținea Smith, este liberalizarea: logica economică necesita dărâmarea zidurilor care îi despărțeau pe oameni, lăsându-i să își urmeze liberi „înclinația spre troc, schimb și negoț”²³.

Ușor de spus, greu de făcut. Cei care produceau cele mai ieftine bunuri din lume, precum industriașii britanici, își doreau cu toții piețe libere, dar cei ce produceau mărfuri necompetitive și foarte scumpe – ca fermierii britanici – preferau să facă lobby pe lângă parlamentari pentru a le impune tarife rivalilor mai eficienți în loc să își schimbe domeniul de activitate. A fost nevoie de vărsare de sânge, căderea unui guvern și spectrul foametei pentru a-i convinge pe conducătorii britanici să renunțe la protecționism, dar, când au făcut acest lucru (iar taxa la

importuri a scăzut de la peste 50% în jurul anului 1825 la 10% 50 de ani mai târziu), piețele globale au luat avânt.

Unora goana după piețe libere li s-a părut o nebunie. Producătorii britanici exportau trenuri, vapoare și utilaje, iar finanțistii britanici le împrumutau străinilor banii cu care să le cumpere. În realitate, Marea Britanie ajuta la construirea industriilor străine care urmau să îi conteste poziția de lider economic. Pentru adepții comerțului liber, exista însă o metodă în toată această nebunie. Vânzând și împrumutând în cele patru zări, chiar și rivalilor, britanicii au creat o piață atât de mare, încât se puteau concentra asupra acelor aptitudini industriale (și, din ce în ce mai mult, financiare) care le aduceau profiturile cele mai substanțiale. Și nu doar atât; utilajele britanice îi ajutau pe americani și pe europeni să producă alimentele pe care britanicii aveau nevoie să le cumpere, iar profiturile pe care le făceau străinii vânzându-le britanicilor produse alimentare le permiteau să achiziționeze și mai multe produse britanice.

Adepții comerțului liber considerau că toată lumea – toată lumea care era dispusă să înghită logica dură și utilitaristă a liberalizării, oricum – avea de câștigat. Puține țări erau la fel de entuziaste ca britanicii (Germania și Statele Unite mai ales își protejau industriile tinere de concurența britanică), dar în anii 1870 centrul occidental era deja integrat într-un singur sistem financiar. Diversele sale valute erau cotate la rate fixe în funcție de etalonul aur, făcând comerțul mult mai previzibil și obligând guvernele să joace după regulile pieței.

Dar acesta era doar începutul. Liberalizarea nu avea să se oprească la granițe, măturând barierele dintre națiuni fără să le afecteze pe cele interne. Liberalizarea era o ofertă la pachet, după cum au înțeles foarte bine Marx și Engels:

Revoluționarea neîncetată a producției, zdruncinarea neîntreruptă a tuturor relațiilor sociale, veșnica nesiguranță și agitație deosebesc epoca burgheză de toate epocile anterioare. Toate relațiile înțepenite, ruginite, cu cortegiul lor de reprezentări și concepții, venerate din moși-strămoși, se destramă, iar cele nou-create se învechesc înainte

de a avea timpul să se osifice. Tot ce e feudal și static se risipește ca fumul, tot ce e sfânt este profanat și oamenii sunt în sfârșit siliți să privească cu luciditate poziția lor în viață, relațiile lor reciproce²⁴.

Dacă regulile și normele tradiționale care stabileau cum să se îmbrace oamenii, pe cine să venereze și ce meserii să aibă interferau cu productivitatea și dezvoltarea pieței, aceste tradiții trebuiau să dispară. „Unicul scop care îi îndreptățește pe oameni, individual sau colectiv, la ingerințe în sfera libertății de acțiune a oricărui dintre ei este autoapărarea”, conchidea teoreticianul liberal John Stuart Mill. „Asupra lui însuși, a propriului trup și spirit, individul este suveran.”²⁵ Restul putea fi revendicat de oricine.

Iobăgia, ghildele și alte restricții juridice asupra mobilității și ocupației profesionale au dispărut. În America a fost nevoie de un război pentru a pune capăt sclaviei, în 1865, dar o generație mai târziu celelalte state occidentale în care existau sclavi au emis legi pașnice (și de multe ori profitabile), prin care eliminau această instituție străveche. Angajatorii făceau din ce în ce mai multe compromisuri cu muncitorii, iar după 1870 majoritatea țărilor au legalizat sindicatele și partidele socialiste, au acordat votul universal pentru bărbați și au instituit învățământ primar obligatoriu și gratuit. Pe măsură ce salariile creșteau, unele guverne ofereau planuri de pensii, programe pentru sănătate publică și asigurare în caz de șomaj. În schimb, muncitorii au fost de acord cu serviciul național în armată și marină; în definitiv, când ai atâtea de apărat, cum să nu fii dispus să lupti?

Liberalizarea a erodat chiar și cele mai vechi prejudecăți. Timp de aproape două mii de ani creștinii îi persecutaseră pe evrei și pe toți cei care urmaseră altfel decât ei învățăturile lui Iisus, dar dintr-odată credința altora părea o chestiune privată și în niciun caz nu a mai constituit un motiv pentru a le interzice dreptul de proprietate sau de vot. De fapt, pentru din ce în ce mai mulți oameni, credința a început să nu mai conteze deloc, iar noi crezuri, precum socialismul, evoluționismul și naționalismul au ocupat poziția pe care religia o deținuse atât timp. Și,

de parcă detronarea lui Dumnezeu nu ar fi fost de-ajuns, până și cea mai puternică prejudecată dintre toate, inferioritatea femeii, a fost atacată. „Principiul ce reglementează relațiile sociale actuale dintre cele două sexe – subordonarea juridică a unuia dintre sexe față de celălalt – este greșit în sine și în acest moment unul dintre obstacolele principale în calea dezvoltării omenirii”, scria Mill. „Nu există sclav în aceeași măsură sau mai deplin decât nevasta.”²⁶

Filmele și romanele prezintă deseori epoca victoriană ca pe o lume confortabilă, cu lumânări, foc în șemineu și oameni care își știu locul, dar contemporanii au văzut-o foarte diferit. Occidentul secolului al XIX-lea era, după Marx și Engels, „precum vrăjitorul care nu mai poate stăpâni puterile întunericului pe care le-a dezlănțuit”²⁷. Artiștii și intelectualii se bucurau de situație; conservatorii opuneau rezistență. Bisericele au luat atitudine (uneori cu cruzime, alteori cu șiretenie) împotriva socialismului, materialismului și științei; nobilii feudali își apărau privilegiile propriilor clase; iar antisemitismul și sclavia scoteau din nou capul la iveală, uneori în spatele unor măști noi. Confruntările puteau fi și violente; Marx și Engels și-au adunat ideile în *Manifestul Partidului Comunist*, în 1848, pentru că aproape fiecare capitală europeană era zguduită de revoluții în acel an, iar Apocalipsa părea inevitabilă.

Societatea occidentală își lepăda rapid trăsăturile care nu mai devreme de 1750 o apropiaseră atât de mult de Orient. Ca în atâtea cazuri, literatura este cea mai bună oglindă. Oricât ai scruta paginile literaturii chineze de la începutul secolului al XIX-lea, nu vei găsi eroinele hotărâte de care sunt pline romanele europene. Cea mai apropiată de un protest împotriva subjugării femeii poate fi satira bizară a lui Li Ruzhen *Florile din oglindă*, în care un negustor este feminizat cu forța, până într-atât încât i se leagă picioarele. („Picioarele lui și-au pierdut forma inițială”, scria Li. „Sângele și carnea erau strivite într-o masă diformă... nu mai rămăsese prea mult din picioarele lui, doar piele și oase uscate, într-adevăr minuscule.”²⁸) Eroii parveniți ai lui Dickens sunt la fel de rari, iar acei *self-made men* ai lui Samuel Smiles încă și mai rari. Atmosfera sfâșietoare din *Șase însemnări despre o viață plutitoare*, de

Shen Fu – romantic și emoționant, dar strivit de o ierarhie rigidă – este mult mai tipică.

Noutatea absolută era că Occidentul, cu cât prindea viteză gonind pe căi complet diferite de cele pe care le adopta restul lumii, cu atât forța restul lumii să îl urmeze în aceeași direcție și în același ritm frenetic. Piața nu are somn; trebuie să se extindă, înglobând tot mai multe activități, dacă nu, fiara înfometată a industriei piere. Acidul coroziv, liberal al Occidentului topea barierele interioare ale societăților și pe cele dintre ele și, indiferent de numărul de obiceiuri, tradiții sau edicte imperiale, ordinea veche, atât de apăsătoare pentru Shen Fu, nu putea fi păstrată. Că era gata sau nu, lumea devenise una singură.

Nemesis

Globalizarea a dezvăluit secretul epocii – că în această lume nouă a spune că Occidentul doar *conduce* lumea la capitolul dezvoltare socială era o aiureală. De milenii întregi centrele agricole inițiale se dezvoltaseră în mare parte independent unul de celălalt în mai multe zone ale lumii, dar mișcarea ascendentă a dezvoltării sociale a transformat treptat geografia, conectând centrele lumii.

Deja în secolul al XVI-lea noi tipuri de vase le-au permis europenilor să îi cotopească pe azteci și pe incași, transformând centrele cândva independente ale Lumii Noi într-o periferie îndepărtată a unui Occident mult expandat. În secolul al XVIII-lea, europenii au început să transforme și centrul sud-asiatic într-o asemenea periferie, iar în secolul al XIX-lea, vapoarele cu abur, căile ferate și telegraful au oferit Occidentului acces în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii, transformând încă o dată geografia. Marea Britanie, marea putere occidentală, își putea proiecta voința oriunde în lume și, pe măsură ce occidentalii extrăgeau mai multă energie din mediu, proporția pe care o investeau în războaie a crescut enorm. Între 1800 și 1900, cantitatea de energie extrasă de Occident a crescut de două ori și jumătate, dar capacitatea militară a acestuia – de

zece ori. Revoluția industrială a transformat avantajul Occidentului în privința dezvoltării sociale în supremație a Vestului.

Drept urmare, era o mare ofensă faptul că marile puteri orientale au ales să ignore acest lucru, limitând comerțul cu occidentalii la niște enclave minuscule de la Guangzhou și Nagasaki. După cum am menționat în capitolul 9, atunci când lordul Macartney a călătorit la Beijing în 1793 să ceară deschiderea piețelor, împăratul Qianlong l-a refuzat ferm – deși, după cum nota acid Macartney în jurnalul său, chinezii de rând „sunt cu toții interesați de negoț, iar în porturile în care ne-am oprit părea că nimic nu le-ar fi fost mai pe plac decât să ne vadă vapoarele ajungând des aici”²⁹.

În anii 1830 lucrurile s-au agravat. De trei secole negustori occidentali ajungeau până la Guangzhou schimbând argint, singura marfă occidentală care părea să îi intereseze pe funcționarii chinezi, pe ceai și mătase. În anii 1870 aproape șapte sute de tone de argint occidental ajungeau la Guangzhou în fiecare an. Compania Britanică a Indiilor de Est descoperise însă că, indiferent ce ar spune birocrății, mulți chinezi erau interesați și de opiu, drogul-minune cultivat în India. Insistențele negustorilor occidentali (mai ales britanici) au impus drogul pe piața chineză; în 1831, în Guangzhou ajungea suficient opiu – aproape 12 tone – cât să asigure doza zilnică pentru două sau trei milioane de dependenți timp de un an întreg (figura 10.5). Banii din droguri au transformat influxul de argint către China într-un flux net de aproape patru sute de tone. O grămadă de bani pentru o grămadă de droguri.

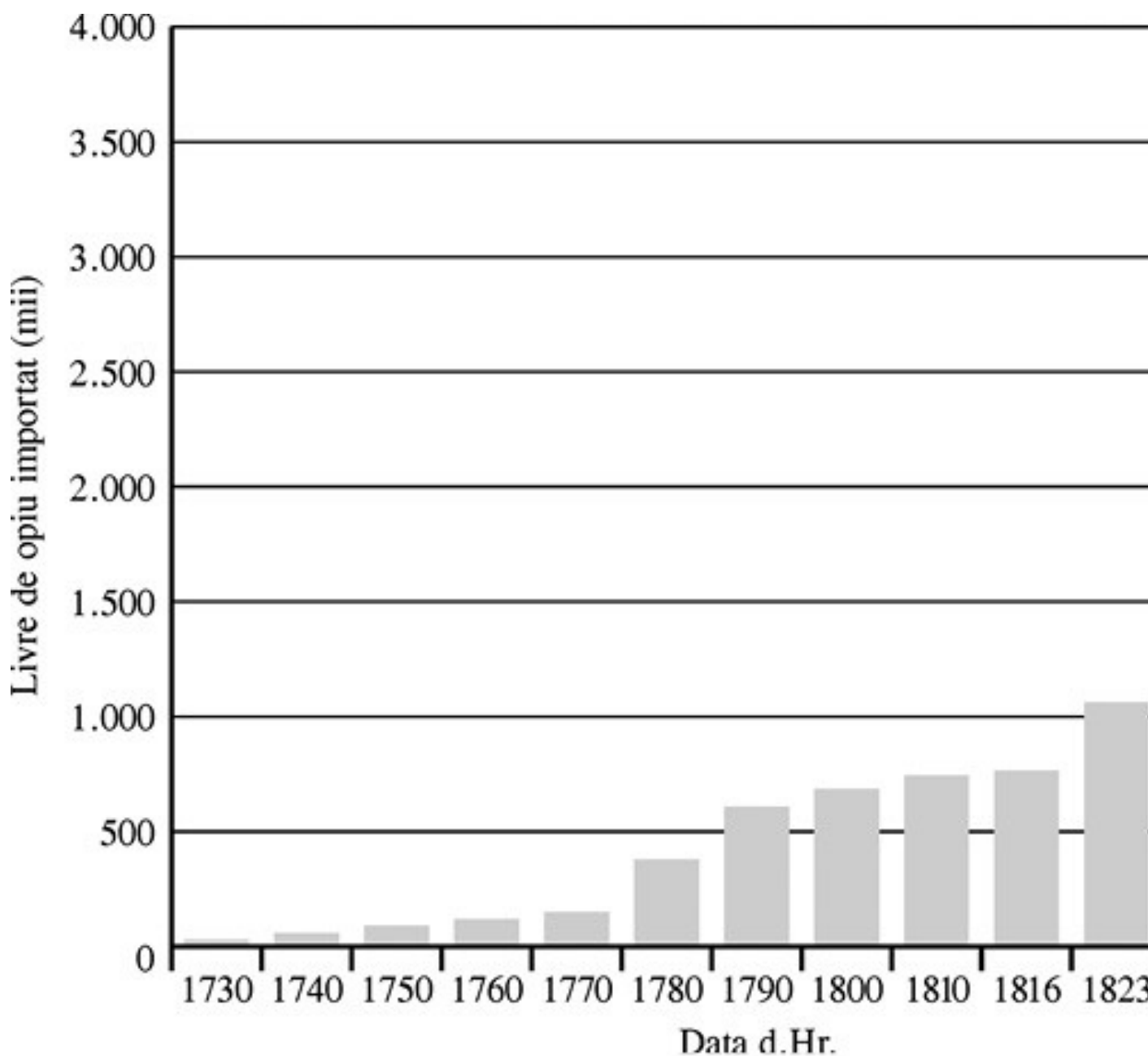

Figura 10.5. *Spune da: nivelul ascendent al vânzărilor de opiu ale Companiei Britanice a Indiilor de Est, 1730-1832*

Traficanții insistau că opiuul „era pentru clasele superioare ale societății chineze ce erau coniacul și șampania pentru aceleași clase din Anglia”³⁰, ceea ce era o minciună, iar ei o știau. Opiul lăsa în urmă vieți distruse, situație foarte asemănătoare cu cea din ghetourile de astăzi. În același timp îi afecta și pe țăranii care nu văzuseră o pipă de opiu în viața lor, deoarece fluxul de argint către traficanții de droguri făcea să crească valoarea metalului, obligându-i pe fermieri să vândă mai mult ca

să obțină argintul necesar pentru plata impozitelor. În 1832, impozitele se dublaseră față de 1782.

Unii dintre consilierii împăratului Daoguang au recomandat o soluție cinică de piață: legalizarea opiului, astfel încât macii crescuți în țară să submineze importurile britanice, oprind scurgerea de argint și crescând veniturile fiscale. Dar Daoguang era un bun confucianist și, în loc să cedeze în fața patimilor josnice ale supușilor săi, s-a hotărât să îi salveze împotriva voinței lor. În 1839 a declarat război drogurilor.

Am pomenit despre acest prim război împotriva drogurilor în introducere. La început totul a mers bine. Coordonatorul acțiunii antidrog ordonată de Daoguang a confiscat tone de opiu, i-a dat foc și l-a aruncat în ocean (după ce în prealabil a scris un poem după canonul clasic în care îi cerea iertare zeului mării că îi poluează regatul). Dar apoi nu a mai mers bine. Comisarul britanic pentru comerț, înțelegând că, acolo unde magia pieței nu funcționează, cea a armelor ar putea avea șanse mai mari de reușită, și-a târât țara împotriva voinței sale într-un război cu China.

Urmarea acestui gest a fost o demonstrație șocantă a puterii de luptă în era industrială. Arma secretă britanică se numea *Nemesis*, un vapor cu aburi nou-nouț, din fier. Până și Marina Regală avea rețineri vizavi de o armă atât de radicală; după cum recunoștea căpitanul său, la fel „cum proprietatea de *a pluti* a lemnului, fără vreo legătură cu forma sau felul acestuia, l-a recomandat drept cel mai firesc material pentru construcția navelor, la fel proprietatea de *a se scufunda* a fierului nu îl recomanda deloc, la prima vedere, în același scop”³¹.

Aceste motive de îngrijorare păreau justificate. Coca de fier deregla busola; *Nemesis* s-a izbit de o stâncă chiar înainte să părăsească Anglia; și aproape s-a rupt în două în largul Capului Bunei Speranțe. Nava nu s-a scufundat doar datorită căpitanului ce a stat agățat în afara corabiei, în timpul unei furtuni cumplite, și a bătut în cuie bucăți de lemn și fier care să o țină pe linia de plutire. Dar, odată ajunși la Guangzhou, totul a fost dat uitării. *Nemesis* s-a ridicat la înălțimea numelui ei, reușind, datorită

energiei aburilor, să parcurgă porțiuni cu apă puțin adâncă, cărora nicio corabie de lemn nu le-ar fi făcut față, și făcând praf orice rezistență.

În 1842 navele britanice au închis Marele Canal, aducând Beijingul în pragul foametei. Guvernatorul general Qiying, însărcinat cu negocierile de pace, l-a asigurat pe împărat că încă „putem să trecem peste aceste chestiuni mărunte și să ne îndeplinim planul mai mare”³², dar de fapt le-a oferit britanicilor – apoi americanilor, francezilor și altor occidentali – accesul în porturile chineze pe care îl ceruseră. Și, când ostilitatea chinezilor față de acești diavoli străini a diminuat profitabilitatea anticipată a concesiunilor, occidentalii au cerut mai multe.

Occidentalii s-au luptat și între ei, îngroziți că un rival comercial ar putea obține o concesiune care să blocheze accesul propriilor negustori la noile piețe. În 1853, rivalitatea lor s-a transferat în Japonia. Comodorul Matthew Perry a intrat în golful Edo cerându-le japonezilor drept de alimentare pentru vapoarele cu aburi americane cu destinația China. Nu a venit decât cu patru nave moderne, dar la bordul lor se găseau mai multe arme de foc decât în toată Japonia. Vapoarele sale erau „castele care se mișcau în voie pe ape”, cum le descria un martor uimit. „Ce luaserăm drept război pe mare s-a dovedit a fi fumul negru care ieșea din coșurile lor.”³³ Japonia le-a dat americanilor dreptul să facă comerț în două porturi; britanicii și rușii au înaintat prompt aceeași cerere – și le-a și fost îndeplinită.

Lupta pentru poziția de lider nu s-a oprit aici. Într-o anexă la tratatul lor cu China din 1842, avocații britanici inventaseră un nou statut, „națiunea cea mai favorizată”, ceea ce însemna că orice concesiune făcea China altei puteri occidentale li se aplica și britanicilor automat. Tratatul cu Statele Unite semnat de China în 1843 includea o clauză care permitea renegocierea acestuia după 12 ani, astfel că în 1854 diplomații britanici au pretins același drept. Dinastia Qing a târăgănat aplicarea, iar Marea Britanie a reînceput războiul.

Până și Parlamentului britanic i s-a părut o măsură cam exagerată. Acesta l-a cenzurat pe prim-ministrul Palmerston, guvernul său a căzut, dar alegătorii l-au reales cu o majoritate covârșitoare. În 1860, britanicii

și francezii ocupau Beijingul, dând foc Palatului de vară și trimițându-l pe Looty înapoi la Balmoral. Ca nu cumva să fie întrecuți la renegocieri, consulul general american a amenințat Japonia că, dacă nu semnează un nou tratat cu ei, vasele britanice vor deschide Japonia pentru negoțul cu opiu.

În 1860 Occidentul domina lumea precum un colos, părând să ajungă peste tot. Vechiul centru oriental, care cu doar un secol în urmă se lăuda cu cel mai ridicat nivel de dezvoltare socială din lume, devenise o nouă periferie a centrului occidental, aidoma fostelor centre din Asia de Sud și cele două Americi; iar America de Nord, acum colonizată masiv de europeni, își consolida acum poziția de centru. În urma acestei reorganizări masive a geografiei, europenii au deschis alte noi frontiere. Vapoarele lor cu aburi au dus ciuma albă a coloniștilor în Africa de Sud, Australia și Noua Zeelandă, întorcându-se cu calele pline cu cereale și oi. Africa, în mare parte un teritoriu încă necunoscut pe hărțile occidentale chiar și în 1870, a fost aproape în întregime cucerită de europeni până în 1900. În 1919, economistul John Maynard Keynes scria despre acești ani ca despre o epocă de aur, când

pentru... clasele de mijloc și superioare [occidentale], viața oferea, cu costuri mici și aproape fără efort, înlesniri, plăceri și alte bucurii mult peste puterile celor mai bogați și mai puternici monarhi din alte vremuri. Un londonez putea să comande prin telefon, în timp ce își sorbea ceaiul de dimineață, în pat, orice produs din lume... și să se aștepte să îi fie livrat în scurt timp la ușă; în același timp și în același mod își putea investi averea în resurse naturale și noi afaceri în orice colț al lumii... După placul inimii, putea să găsească imediat transport ieftin și confortabil către orice țară sau climă, fără a avea trebuință de pașaport sau altă formalitate... și apoi se putea preumbla prin locuri străine, fără a avea cunoștințe despre religia, limba sau obiceiurile lor, doar cu monede asupra sa, iar dacă cineva îndrăznește să îl deranjeze în vreun fel, s-ar fi arătat tare mâhnit și foarte surprins³⁴.

Lucrurile stăteau însă cu totul altfel din punctul de vedere al scriitorului Joseph Conrad, după ce acesta își petrecuse mare parte a anilor 1890 în bazinul fluviului Congo. „Cucerirea pământului, care înseamnă, în general, răpirea de la cei cu pielea diferit colorată și cu nasul ceva mai plat decât al nostru, nu e un lucru prea frumos când îl privești mai de-a-proape”³⁵, observa el în romanul său anticolonialist clasic, *Inima întunericului*.

Congo era cu siguranță cazul extrem: regele Leopold al Belgiei pusese mâna pe el declarându-l proprietate personală și devenise miliardar torturând, mutilând și omorând cel puțin cinci milioane de congolezi ca să îi facă pe ceilalți să îi furnizeze cauciuc și fildeș. Dar acesta nu era nici pe departe un caz unic. În America și Australia coloniștii albi aproape i-au exterminat pe băștinași, unii istorici dând vina pe imperialismul european pentru transformarea musonilor slabi din anii 1876-1879 și 1896-1902 în adevărate catastrofe. Deși recoltele erau la pământ, proprietarii de terenuri au continuat exporturile de alimente către piețele occidentale, iar din China până în India și din Etiopia până în Brazilia foamea s-a transformat în foamete. Dizenteria, variola, holera și chiar „moartea neagră” au urmat foametei, ucigând aproximativ 50 de milioane de oameni slăbiți. Unii occidentali au adunat ajutoare pentru cei înfometați; alții s-au prefăcut că nu se întâmplă nimic; iar alții, cum ar fi revista *The Economist*, au mârâit nemulțumiți că ajutorul pentru cei înfometați nu făcea decât să îi învețe pe aceștia că „este datoria statului să îi țină în viață”³⁶. În aceste condiții nici nu e de mirare că ultimele cuvinte ale domnului Kurtz, geniul malefic pe care Conrad ni l-a înfățișat construindu-și un regat al său în junglă, au devenit epitaful imperialismului european: „Oroare! Oroare!”³⁷¹³⁸.

Orientul a evitat catastrofa, dar tot a trebuit să îndure înfrângere, umilință și exploatare din partea Occidentului. China și Japonia s-au fărâmițat pe măsură ce grupuri pestrițe de patrioți, disidenți și infractori care își învinuiau guvernele pentru tot au pus mâna pe arme. Fanatici

¹³⁸ Mai cunoscut probabil acum în interpretarea lui Marlon Brando în filmul *Apocalypse Now!* (*Apocalipsul acum*), regizat de Francis Ford Coppola, adaptare a romanului *Inima întunericului* la anii '60, în Vietnam.

religioși și diverse miliții îi ucideau pe occidentalii care ieșeau din incintele lor fortificate și pe funcționarii ce le făceau pe plac acestor intruși; flote occidentale s-au răzbunat bombardând orașe de pe coastă; facțiuni rivale i-au învrăjbit pe occidentali unii împotriva celorlalți. Japonia s-a umplut de arme europene, unde o facțiune sprijinită de britanici a răsturnat guvernul legitim în 1868. În China războiul civil i-a costat 20 de milioane de vieți, până când finanțistii occidentali au decis că o schimbare de regim le-ar afecta profiturile, după care o „mereu victorioasă armată” condusă de ofițeri americani și britanici și dotată cu canoniere a ajutat la salvarea Dinastiei Qing.

Occidentalii le-au spus guvernelor orientale ce să facă, le-au confiscat bunurile și le-au umplut camerele de consiliu cu oamenii lor. Aceștia, în mod deloc surprinzător, au menținut tarifele mici pentru importurile de produse occidentale și prețurile la produsele pe care vesticii voiau să le cumpere. Uneori acest proces îi făcea până și pe occidentali să se simtă stânjeniți. „Am văzut lucruri care mi-au făcut sângele să îmi clocotească de furie față de modul în care puterile europene încearcă să umilească națiile asiatice”³⁸, îi spunea Ulysses S. Grant împăratului japonez în 1879.

Cei mai mulți occidentali au conchis însă că lucrurile erau așa cum trebuiau să fie, iar pe fondul colapsului Orientului, teoriile despre supremația fundamentală pe termen lung a Occidentului se consolidau. După toate aparențele, Orientului, cu împărații săi corupți, confucianiștii servili și cei un miliard de hamali muritori de foame, îi fusese dintotdeauna hărăzit să se supună Occidentul dinamic. Lumea părea să își atingă forma finală, predestinată.

Războiul Estului

Adepții aroganți ai teoriilor predestinării pe termen lung a Occidentului din secolul al XIX-lea ignorau un aspect important – logica propriului imperialism orientat către piață. La fel cum piața îi determinase pe capitaliștii britanici să construiască infrastructura industrială a celor mai

înverșunați rivali ai lor, Germania și Statele Unite, acum îi răsplătea pe occidentalii care investeau capital, invenții și know-how în Orient. Occidentalii trăgeau spuza pe turta lor de câte ori puteau, dar tendința capitalului de a căuta neobosit noi profituri le crea oportunități și orientalilor care erau pregătiți să le valorifice.

Viteza cu care orientalii s-au mișcat a fost uimitoare. În anii 1860, mișcările de „autoîntărire” în China și „civilizație și iluminism” în Japonia au început să copieze tot ce considerau că este mai bun în Occident, traducând cărți occidentale despre știință, guvernare, drept și medicină în chineză și japoneză și trimițând delegații în Occident care să vadă cu ochii lor. Occidentalii s-au grăbit să le vândă orientalilor ultimele lor dispozitive, iar utilitariștii Chinei și Japoniei au maculat peisajul rural cu fabrici.

Într-un fel, toate acestea nu aveau de ce să surprindă. Când s-au aruncat asupra instrumentelor care crescuseră atât de mult nivelul de dezvoltare socială a Occidentului, orientalii făceau exact ce făcuseră și occidentalii cu șase secole mai devreme, când adoptaseră instrumente orientale precum busolele, fonta și armele de foc. Dar, din altă perspectivă, era foarte surprinzător. Reacția Orientului la supremația Occidentului a fost foarte diferită de reacțiile fostelor centre din Lumea Nouă și Asia de Sud, încorporate ca periferii ale Occidentului de-a lungul celor trei secole precedente.

Amerindienii nu și-au creat industrii indigene, iar locuitorii Asiei de Sud erau mult mai lenți la acest capitol decât cei ai Asiei de Est. Unii istorici dau o explicație culturală, susținând (mai mult sau mai puțin explicit) că, în timp ce cultura occidentală promovează puternic munca grea și raționalitatea, cultura orientală le promovează mai puțin, cea din Asia de Sud și mai puțin, iar alte culturi deloc. Dar această moștenire a mentalităților colonialiste nu are cum să fie corectă.

Dacă analizăm reacțiile la supremația Occidentului pe o perioadă mai lungă, vedem de fapt două corelații izbitoare. Prima este că acele regiuni care au cunoscut un nivel de dezvoltare socială relativ ridicat înainte de a intra sub dominația Occidentului, cum ar fi centrul estic, tindeau să se

industrializeze mai rapid decât cele cu scoruri relativ mici pe scara dezvoltării sociale; a doua, că regiunile care au evitat colonizarea directă de către europeni tindeau să se industrializeze mai repede decât cele ce au devenit colonii. Japonia a avut un nivel de dezvoltare ridicat înainte de 1853 și nu a fost colonizată; modernizarea sa a luat avânt în anii 1870. China a avut un grad înalt de dezvoltare și a fost colonizată parțial; modernizarea sa a luat avânt în anii '50 ai secolului XX. India a avut un nivel de dezvoltare moderat și a fost colonizată în întregime; modernizarea sa nu a luat avânt decât în anii '90 ai aceluiași secol. Africa subsahariană a avut un nivel scăzut de dezvoltare socială, devenind colonie în întregime, drept urmare abia acum începe să prindă celelalte regiuni din urmă.

Dat fiind că Orientul secolului al XIX-lea era (conform standardelor preindustriale) o lume cu o agricultură avansată, orașe mari, un grad mare de alfabetizare și armate puternice, mulți dintre locuitorii săi au găsit moduri de a adapta metode occidentale la un context nou. Orientalii au adoptat chiar și dezbaterile occidentalilor despre industrialism. Fiecare capitalist oriental era dublat de un samurai în vârstă care mormăia în barbă: „Frumusețea inutilă avea un loc în lumea veche, pe când lumea cea nouă nu are nevoie decât de urâtenie utilă”³⁹ și, cu toate că în 1900 salariile reale creșteau ușor în orașe, disidenții chinezi și japonezi au format cu înflăcărare partide socialiste. În 1920, printre membrii lor se număra și tânărul Mao Zedong.

Dezbaterile din Orient despre industrializare difereau de la țară la țară. La fel ca în Occident, prea puțin ar fi putut face marile personalități, idioții neinspirați, cultura sau norocul chior ca să împiedice elanul industrializării odată ce apărea posibilitatea, dar – tot ca în cazul Occidentului – aceste forțe decideau care țară conduce.

În Londra anului 1885, atunci când W.S. Gilbert și Arthur Sullivan și-au prezentat opera comică *Mikado*, ei au luat Japonia drept exemplu de țară orientală exotică, un loc în care păsărelele mor din dragoste, iar călăii regali trebuie să își taie propriile capete. În realitate, Japonia se industrializa însă deja mai repede decât orice altă societate din istorie.

Manipulându-l cu abilitate pe tânărul împărat proaspăt instalat pe tron în 1868, în urma războiului civil, administratorii inteligenți din Tokyo au reușit să evite războaie cu puteri occidentale, să finanțeze industrializarea în mare parte cu capital local și să îi convingă pe cei furioși să nu îi provoace pe străini. Administratorii stângaci din Beijing, în schimb, tolerau și chiar încurajau violența împotriva misionarilor, s-au apucat să se războiască cu Franța în 1884 (pierzându-și în cea mai mare parte flota lor cea nouă și scumpă într-o oră) și au împrumutat – și au delapidat – sume enorme de bani.

Elita Japoniei a făcut față faptului că liberalizarea venea la pachet cu alte lucruri. Au început să poarte jobene și crinoline; unii chiar vorbeau de adoptarea scrierii latine; alții își doreau ca în Japonia să se vorbească engleza. Erau gata să adopte orice ar fi putut fi în avantajul lor. Conducătorii din Dinastia Qing a Chinei nu reușeau însă deloc să se pună de acord. Timp de 46 de ani, împărăteasa văduvă Cixi a condus din spatele perdelei de bambus, opunându-se oricărei modernizări care ar fi putut pune în pericol dinastia. Singura dată când a cochetat cu ideile occidentale a fost când a deturnat banii necesari reconstrucției flotei, folosindu-i pentru o copie din marmură a unui vapor cu zbatouri de pe Mississippi pentru palatul ei de vară (care încă există și merită văzută). Când, în anul 1898, nepotul său Guangxu a încercat să impună o reformă-fulger în o sută de zile (reducerea administrației publice, aducerea la zi a sistemului de examinare, crearea unor școli și licee moderne, coordonarea producției de ceai și mătase pentru export, promovarea mineritului și a căilor ferate și occidentalizarea armatei și marinei), Cixi a anunțat că Guangxu îi ceruse să revină ca regentă, apoi l-a încuiat în palat, iar pe miniștrii lui modernizatori i-a executat. Guangxu a rămas un reformator până la capăt, murind otrăvit cu arsenic, în timp ce Cixi însăși se afla pe patul de moarte, în 1908.

În timp ce China înainta cu pași nesiguri către modernitate, Japonia gonia. În 1889, Japonia a publicat o constituție care le acorda bărbatilor bogați drept de vot, permitea partide politice de tip occidental și crea ministere moderne. China a aprobat o constituție abia în ultimele zile ale

lui Cixi, acordând drept de vot limitat bărbaților în 1909, dar Japonia și-a asumat educația în masă drept prioritate. În 1890, două treimi din băieții japonezi și o treime din fete beneficiau de educație primară, pe când China nu a făcut practic nimic pentru a educa masele. Ambele țări au construit căi ferate în 1876, dar guvernatorul Shanghaiului a distrus șinele Chinei în 1877, de teamă să nu le folosească rebelii. În 1896, Japonia avea 3.700 de kilometri de cale ferată, iar China doar 595. Cam la fel stăteau lucrurile și în domeniul fierului, cărbunelui, aburului sau liniilor de telegraf.

De-a lungul istoriei, expansiunea centrelor a declanșat deseori războaie feroce la periferii, menite să decidă care parte a periferiei va conduce rezistența (sau asimilarea) față de marile puteri. În primul mileniu î.Hr., de exemplu, Atena, Sparta și Macedon s-au războit timp de un secol și jumătate la marginile Imperiului Persan; la fel, în sudul Chinei, regatele Chu, Wu și Yue pe măsură ce se dezvolta centrul din valea Fluviului Galben. În secolul al XIX-lea, procesul s-a repetat când Orientul a devenit o periferie a Occidentului.

După tentativa eșuată a Japoniei de a cuceri China în anii 1590, conducătorii din centrul estic presupuseseră că costurile unui război între state ar fi mai mari decât beneficiile, dar sosirea occidentalilor a contrazis această ipoteză. Nu numai că națiunea orientală care se industrializa, se reorganiza și se reînarma cel mai repede urma să îi poată ține pe imperialiștii occidentali la distanță, dar și să domine restul Orientului.

În cele din urmă industrializarea Japoniei, și nu vasele de război britanice au fost nemesul Chinei. Japoniei îi lipseau resursele; China avea din plin. Japoniei îi trebuiau piețe; China era plină de ele. La Tokyo aveau loc dezbateri furioase și uneori chiar sângeroase în legătură cu ceea ce trebuia făcut, dar pe parcursul a două generații japonezii și-au asumat treptat o preluare cu forța a materiilor prime și piețelor chineze. În anii 1930 cei mai militanți ofițeri japonezi hotărâseră să cucerească întregul centru oriental, să transforme China și Asia de Sud-Est în colonii

și să îi alunge pe imperialiștii occidentali. Începuse un război al Orientului.

Marea diferență dintre acest război al Orientului și războiul Occidentului din secolul al XVIII-lea era totuși că războiul Orientului s-a purtat într-o lume deja condusă de Occident. Aceasta complica totul! Astfel, în 1895, când Japonia a spulberat rezistența chineză din calea înaintării sale în Coreea, kaizerul german Wilhelm al II-lea a reacționat trimițându-i vărului său, țarul Nicolae al II-lea al Rusiei, un desen oarecum de prost-gust intitulat „Pericolul galben”, îndemnându-l „să cultive continentul asiatic și să apere Europa de invaziile Marii Rase Galbene”⁴⁰. Nicolae a răspuns confiscând mare parte din teritoriul smuls de japonezi chinezilor.

Alți occidentali au înțeles însă avantajele cooperării cu Japonia, folosindu-se de puterea incipientă a acesteia ca să țină sub control Orientul. Prima ocazie s-a arătat în 1900, când o societate secretă chineză, numită „Boxerii Uniți în Slujba Dreptății”, s-a revoltat împotriva imperialismului occidental (pretinzând, printre altele, că un antrenament în arte marțiale de o sută de zile i-ar face pe membrii săi invulnerabili față de gloanțe). A fost nevoie de 20 de mii de soldați străini pentru a-i reprima; iar majoritatea soldaților – lucru puțin știut din relatările occidentale (mai ales judecând după filmul hollywoodian de succes din 1963 intitulat *55 Days at Peking* [*55 de zile la Peking*]) – au fost japonezi. Britanicii au fost atât de încântați de rezultat, încât în 1902 au încheiat o alianță navală prin care îi recunoșteau Japoniei statutul de mare putere în Orient. Încrezătoare în neutralitatea britanicilor, Japonia s-a răzburat în 1904 pe Rusia, scufundându-i flota din Extremul Orient și decimându-i armata în cea mai mare bătălie terestră din istorie. Când țarul Nicolae și-a trimis flota principală într-o călătorie de 20.000 de mile, făcând înconjurul Lumii Vechi, ca să îi pună la punct pe japonezi, navele de luptă ale acestora i-au scufundat-o din nou.

Trecuseră mai puțin de 50 de ani de când Loopty se mutase la Londra, dar reacția vechiului centru estic fusese atât de dinamică, încât ar fi fost de-ajuns ca să învingă un imperiu occidental. „Ce s-a întâmplat... în

1904-1905”, conchidea comandantul rus căzut în dizgrație Aleksei Nikolaevici Kuropatkin, „nu a fost decât o ceartă cu avangarda... Doar recunoscând cu toții că menținerea păcii în Asia este o chestiune importantă pentru întreaga Europă... putem ține «pericolul galben» la distanță”⁴¹. Europa i-a ignorat însă sfatul.

Războaiele mondiale

Între 1914 și 1991, centrul vestic a purtat războaiele cele mai mari din istorie: Primul Război Mondial, între 1914 și 1918, menit să hotărască dacă Germania va crea un imperiu terestru european; al Doilea Război Mondial, între 1939 și 1945, pe aceeași temă; și Războiul Rece, între 1947 și 1991, prin care să se decidă cum își vor împărți Statele Unite și Uniunea Sovietică prada de război (figura 10.6). Împreună, aceste războaie au constituit un nou război al Occidentului, care îl făcea pe cel din secolul al XVIII-lea să pălească. Acesta l-a înglobat pe cel oriental, a lăsat în urmă o sută de milioane de morți și a pus în pericol însăși supraviețuirea omenirii. În 1991, Vestul încă deținea supremația, dar mulți credeau că temerile lui Kuropatkin se concretizau în sfârșit: Estul era pregătit să preia conducerea.

Figura 10.6. Lumea cuprinsă de război, 1914-1991. Suprafețele gri reprezintă Statele Unite și aliații săi principali în jurul anului 1980; Uniunea Sovietică și aliații săi sunt reprezentați prin hașură diagonală

Noul război al Occidentului a început așa cum se povestește adesea – îndelungatul declin al Imperiului Otoman a umplut Balcanii de teroriști/luptători pentru libertate; dintr-o prostie dublată de ghinion, o bandă numită Mâna Neagră l-a ucis pe moștenitorul la tronul habsburgic al Austriei în iunie 1914 (prima bombă aruncată de atentator a ricoșat din mașina arhiducelui austriac, dar șoferul a virat greșit, a dat înapoi și a oprit fix în fața unui al doilea asasin, care și-a nimerit ținta); și hățișul

de tratate menite să mențină pacea în Europa i-a tras pe toți în prăpastie.

Ce a urmat este la fel de bine-cunoscut: statele modernizate ale Europei și-au mobilizat tinerii într-un număr nemaivăzut, i-au înarmat cu arme nemaivăzute și au direcționat vastele lor energii într-un măcel nemaivăzut. Înainte de 1914, unii intelectuali susținuseră că o conflagrație între marile puteri devenise imposibilă, deoarece economiile lumii erau atât de interconectate, că, în momentul în care ar fi izbucnit războiul, toate s-ar fi prăbușit, punând capăt conflictului. În 1918, lecția părea să fie însă că doar acele state capabile să își valorifice eficient economiile mari și complexe puteau supraviețui încercărilor unui război total de secol XX.

Războiul părea să fi demonstrat că avantajul îl dețineau statele liberale, democratice, ai căror cetățeni erau cei mai devotați luptei. În primul mileniu î.Hr., și orientalii, și occidentalii învățaseră că imperiile dinastice constituiau cea mai eficientă formă de organizare în caz de război; acum, într-un singur deceniu, au învățat că aceste imperii dinastice – cea mai rezistentă formă de guvernare din istorie, moștenită pe o linie neîntreruptă din Asiria, Persia și Qin – nu mai erau compatibile cu războiul.

Prima care a căzut a fost Dinastia Qing a Chinei. Înglodați în datorii, îngenuncheați de înfrângeri și tulburări sociale, miniștrii împăratului copil Puyi au pierdut controlul armatei încă din 1911, dar, când generalul rebel Yuan Shikai s-a proclamat împărat, în 1916 – așa cum au tot făcut timp de două mii de ani generalii rebeli –, a descoperit că nici el nu putea ține țara unită. O altă clică militară l-a readus pe tron pe Puyi în 1917, fără mai mult succes. Istoria imperială a Chinei s-a încheiat câțiva ani mai târziu, dacă nu cu un scâncet, atunci cu un bubuit foarte discret: un avion a aruncat o bombă asupra Orașului Interzis din Beijing, Puyi a fost detronat din nou, iar țara a fost cuprinsă de anarhie.

Următoarea a fost Dinastia Romanov a Rusiei. Înfrângerea suferită în fața Japoniei aproape că dusesese la detronarea țarului Nicolae în 1905, sfârșitul acestuia aducându-l Primul Război Mondial. În 1917, liberalii i-au

îndepărtat familia de la putere, iar în 1918 bolșevicii i-au împușcat. La scurt timp au urmat Hohenzollernii germani și Habsburgii austrieci, care au scăpat de soarta Romanovilor doar fugind din țară. În Turcia, otomanii au continuat să se țină firav de putere, însă doar până în 1922.

În ciuda distrugerilor, Primul Război Mondial a consolidat supremația Vestului, măturând imperiile dinastice arhaice ale Europei și slăbind China mai mult ca oricând. Marii câștigători păreau să fie francezii și mai ales britanicii, care nu doar au înghițit coloniile germanilor și și-au extins imperiile oceanice și mai departe în Africa, Pacific și câmpurile petrolifere ale fostului Imperiu Otoman, ci și-au strâns cu ușa aliatul oriental, Japonia, ca să le cedeze cea mai mare parte a coloniilor germane pe care le cucerise. În 1919, mai mult de o treime din suprafața lumii și aproape o treime din populația sa erau conduse fie de la Londra, fie de la Paris.

Cu toate acestea, petele mari de culoare prin care erau reprezentate aceste imperii în atlasele mai vechi din copilăria mea erau înșelătoare. Războiul, pe de-o parte, a consolidat puterea Occidentului, iar pe de alta, a redistribuit-o. Europa cheltuiuse în război mai mult decât avea, iar facturile erau prea mari până și pentru posibilitățile britanicilor. Inflația a ajuns la 22% în 1920; în anul următor șomajul a depășit 11%. Din cauza grevelor s-au pierdut 86 de milioane de zile lucrătoare. Soarele continua să nu apună niciodată în Imperiul Britanic, dar acesta se chinuia să nu tragă obloanele economiei.

Pentru a-și plăti datoriile, Marea Britanie pierdea capital, cea mai mare parte din el scurgându-se dincolo de Atlantic. Războiul fusese un coșmar, dar Statele Unite ieșiseră foarte bine din el, în postura de atelier și bancher al lumii. În secolul al XV-lea centrul vestic se deplasase din bazinul Mediteranei spre Europa de Vest, iar în secolul al XVII-lea se deplasase din nou către imperiile oceanice din nord-vest. Acum, în secolul XX, s-a mai mutat o dată, pe măsură ce imperiile oceanice falimentare din nord-vestul Europei pierdeau teren în fața unui imperiu nord-american.

Statele Unite se transformaseră într-un nou tip de organizație, pe care am putea-o numi imperiu subcontinental. Spre deosebire de imperiile dinastice tradiționale, nu avea o aristocrație veche care să îi oprească pe țărani; spre deosebire de imperiile oceanice ale Europei, nu avea un centru național de mici dimensiuni, liberal și industrializat, care să aibă dominioane cu palmieri și pini. Dimpotrivă, după ce aproape au exterminat populația băștinașă, s-au luptat într-un război civil sângeros și au împins milioane de foști sclavi înapoi într-un soi de iobăgie, euroamericani răspândiseră cetățenia democratică de la un ocean la altul, fermieri prosperi hrănind un interior continental de mari dimensiuni și industrializat în nord-est și partea de nord a Midwestului și cumpărându-le produsele. În 1914 acest imperiu american subcontinental rivaliza deja cu imperiile oceanice ale Europei, iar începând cu 1918 a început să facă afaceri la nivel global.

Sunetul puternic de sucțiune care a însoțit transferul bogățiilor dinspre Europa către Statele Unite i-a uimit pe contemporani. Un secretar de stat american remarcă: „Centrul financiar al lumii, căruia i-a luat mii de ani ca să ajungă de pe malurile Eufratului pe cele ale Tamisei și Senei, pare să se mute pe malurile Hudsonului în mai puțin de o zi”⁴². În 1929 americanii dețineau investiții străine în valoare de peste 15 miliarde de dolari, aproape la fel de mult ca britanicii în 1913, iar valoarea comerțului lor mondial era cu aproape 50% mai mare.

Epoca de aur a capitalismului global părea să renască sub conducerea Americii, dar cu o diferență crucială. Înainte de 1914, Keynes considera că „influența Londrei asupra condițiilor de credit din lumea întreagă era atât de predominantă, încât Banca Angliei aproape ar fi putut revendica rolul de dirijor al orchestrei internaționale”⁴³, dar după 1918 Statele Unite nu erau dispuse să își asume acest rol. Fugind de rivalitățile și războaiele contagioase ale Europei, politicienii americani au lăsat pupitrul dirijorului gol, retrăgându-se într-o izolare politică demnă de China sau Japonia secolului al XVIII-lea. Cât timp lucrurile au mers bine, orchestra a improvizat și s-a descurcat, dar, când situația s-a înrăutățit, muzica sa a devenit cacofonie.

În octombrie 1929 nu a fost nevoie decât de câteva gafe, mult ghinion, lipsa unui dirijor, și „bula” bursei americane s-a spart, dând naștere unui dezastru financiar internațional. Contagiunea a cuprins întreaga lume capitalistă: bănci au dat faliment, credite s-au evaporat, iar monede s-au prăbușit. Puțini au suferit de foame, dar până la Crăciunul din 1932 un muncitor american din patru era șomer. În Germania aproape unul din doi. Erau cozi lungi de șomeri cu fețe cenușii, „care își priveau destinul cu același soi de uimire tâmpă ca a animalelor prinse în capcană”, scria jurnalistul englez George Orwell. „Pur și simplu nu înțelegeau ce li se întâmpla”⁴⁴.

Cel puțin până la mijlocul anilor '30 toate măsurile luate de democrațiile liberale nu au făcut decât să înrăutățească situația. Nu numai că paradoxul dezvoltării sociale părea să fi lovit în plin centrul occidental; părea și că avantajele înapoierii dădeau roade în altă parte. Rusia, care timp de secole fusese o periferie mai degrabă înapoiată, se reorganizase ca Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice. La fel ca Statele Unite, combinase un centru industrial în plină dezvoltare și un vast teritoriu agricol, însă, spre deosebire de Statele Unite, promova proprietatea de stat, agricultura colectivă și planificarea centralizată. Uniunea Sovietică își mobiliza oamenii mai degrabă ca un stat occidental modern decât ca un vechi imperiu dinastic, însă autocrații săi, Lenin și Stalin, conduceau mai mult ca niște țari decât ca niște președinți democrați.

Uniunea Sovietică era un fel de anti-America – un imperiu subcontinental, dar în mod evident intolerant. Stalin predica egalitatea, dar construia o economie centralizată, mutând cu forța milioane de tovarăși pe tot cuprinsul imperiului și închizând încă un milion în gulaguri. Grupurile etnice suspecte din punct de vedere ideologic și dușmanii de clasă (deseori cele două confundându-se) erau eliminați. Iar spre deosebire de economiile capitaliste aflate pe butuci, prospera Uniunea Sovietică și-a lăsat zece milioane de cetățeni să moară de foame. Și totuși, trebuie că Stalin a luat niște măsuri bune, din moment ce industria capitalistă s-a prăbușit între 1928 și 1937, pe când producția

sovietică a crescut de patru ori. „Am văzut viitorul și funcționează”⁴⁵, le-a spus ziaristul Lincoln Steffens compatrioților săi americani după o vizită în Uniunea Sovietică¹³⁹.

În 1930 mulți înțeleseră că adevărata lecție a Primului Război Mondial nu era că viitorul lumii este democrația liberală, ci că alianța anglo-franco-americană câștigase în ciuda, și nu datorită liberalismului său. Adevăratul răspuns părea să fie un imperiu subcontinental, cu cât mai neliberal, cu atât mai bine. Japonia, care profitase atât de mult de pe urma modelelor liberale, le-a abandonat când piețele globale și economia sa orientată spre comerț au intrat în cădere liberă. Cu un nivel al șomajului din ce în ce mai mare, o democrație cuprinsă de convulsii și din ce în ce mai mulți agitatori comuniști, militariștii au intervenit, vociferând în favoarea imperiului. Armata – mai ales ofițerii tineri radicali – a luat-o razna, folosindu-se de debandada din democrațiile occidentale și de războaiele civile din China pentru a anexa Manciuria, apropiindu-se de Beijing. „Doar cu ajutorul cooperării dintre Japonia și Manciuria și al prieteniei chino-japoneze”, explica un locotenent-colonel, „poporul japonez va putea să devină cârmuitorul Asiei și să se pregătească de un război final și decisiv împotriva diferitelor rase albe”⁴⁶.

Până la un punct, militarismul a dat roade. Economia Japoniei a crescut cu 72% în anii '30; producția de oțel a crescut de 18 ori. Dar încă o dată costurile au fost mari. „Cooperare” și „prietenie” însemnau deseori sclavie și măcel, iar până și conform standardelor joase și josnice ale anilor '30 brutalitatea japoneză era șocantă. Mai mult, în 1940 era clar că cuceririle nu rezolvaseră problemele Japoniei, din moment ce războiul consuma resurse mai rapid decât le captura. La fiecare 18 litri de petrol consumați de navele de război și bombardiere, 15 trebuiau cumpărați de la occidentali. Planul armatei – continuarea cuceririlor – nu îmbunătățea situația cu nimic, iar cum China devenea o fundătură, se profila un plan naval și mai alarmant: să atace Asia de Sud-Est și să pună

¹³⁹ Steffens a vizitat Uniunea Sovietică în 1919, dar se pare că își pregătise această constatare înainte de călătorie. Ignorând aceste detalii, comuniștii anilor '30 din Europa și America au adoptat-o ca slogan.

mâna pe petrolul și cauciucul exploatate de imperialiștii occidentali, chiar dacă aceasta ar fi însemnat să intre în război cu America.

Cel mai alarmant plan dintre toate venea din Germania. Înfrângerea, șomajul și colapsul financiar i-a marcat pe urmașii lui Goethe și Kant atât de tare, încât erau dispuși să plece urechea chiar la un nebun care dădea vina pe evrei și le vindea invazia militară ca pe un panaceu. „Cea dintâi cauză a stabilității monedei noastre este lagărul de concentrare”⁴⁷, își asigura Hitler ministrul de Finanțe în timp ce brutaliza și gonia în exil o întreagă clasă a afaceriștilor evrei și îi arunca în închisori pe sindicaliști. În toată nebunia lui Hitler exista însă metodă: cheltuielile finanțate prin deficit, proprietatea statului și reînarmarea au eliminat șomajul și au dublat producția industrială în anii '30.

Hitler și-a trâmbițat deschis planul de a asigura flancul de vest al Germaniei învingând imperiile oceanice și apoi de a-i înlocui pe slavii și evreii Europei de Est cu fermieri arieni viguroși. Viziunea sa despre un imperiu subcontinental cu Germania în centru a trecut de la intoleranță la genocid; și puțini occidentali au crezut că vorbea serios. Refuzul lor de a vedea realitatea a dus la ceea ce doreau cel mai mult să evite, și anume încă un război total. Timp de câteva luni negre – pentru prima dată din 1812 – se părea că Europa va fi unită într-un imperiu terestru până la urmă, dar, ca un ecou straniu la ceea ce i se întâmplase lui Napoleon, Hitler a fost oprit de Canalul Mânecii, zăpezile de la Moscova și deșerturile din Egipt. Întinzându-se mai mult decât îi era plapuma, a încercat să înglobeze războiul Orientului dus de Japonia în propriul război occidental, dar, în loc să îi scoată pe britanici din joc, nu a făcut decât să îi implice și pe americani în război. Războiul a făcut ca imperiul american liberal să se alieze cu cel sovietic intolerant și, în ciuda faptului că au jefuit mineralele și forța de muncă a Europei și Orientului, Germania și Japonia nu au putut face față banilor, mâinii de lucru și manufacturilor acestor imperii la un loc.

În aprilie 1945, trupele sovietice și americane și-au strâns mâinile în Germania, îmbrățișându-se, toastând și dansând împreună; câteva zile mai târziu Hitler se împușca și Germania se preda. În august, în timp ce

din cer ploua cu foc, iar bombele atomice transformau Hiroshima și Nagasaki în cenușă, împăratul-zeu al Japoniei a încălcat tradiția, adresându-se direct poporului său. Într-o declarație care primește votul meu pentru cea mai moderată afirmație din istorie, acesta i-a informat pe japonezi: „Evoluția războiului s-a dovedit nu tocmai favorabilă Japoniei”⁴⁸. Chiar și în aceste condiții unii generali ultratradiționaliști au încercat o lovitură de stat, sperând să continue lupta, dar pe 2 septembrie Japonia a capitulat și ea.

1945 a marcat în același timp sfârșitul tentativei Japoniei de a câștiga războiul Orientului și de a-i alunga pe imperialiștii occidentali și al tentativei Germaniei de a crea un imperiu subcontinental în Europa, dar acest an a însemnat totodată și prăbușirea imperiilor oceanice vest-europene. Prea epuizate de războiul total pentru a mai face față revoltelor naționaliste, acestea s-au dizolvat în mai puțin de o generație. Europa era distrusă. Un ofițer american rumina în 1945: „Colapsul economic, social și politic [al Europei]” părea „fără precedent în istorie, exceptând prăbușirea Imperiului Roman”⁴⁹.

Dezvoltarea socială a Vestului nu s-a prăbușit însă în 1945, deoarece centrul era acum atât de mare, încât nici cel mai mare război din câte au existat nu îl putea distruge în totalitate. Sovieticii își reconstruiseră industriile departe de germani, iar bombele abia dacă atinseseră Statele Unite¹⁴⁰. În schimb, devastarea produsă de Japonia în China și de Statele Unite în Japonia distrusese centrul estic, consecința celui de-al Doilea Război Mondial fiind – ca și în cazul Primului – consolidarea supremației Vestului. Nimeni nu se mai îndoia de soliditatea dominației occidentale; întrebarea era cine va conduce: sovieticii sau americanii?

Aceste două imperii împărțeau între ele vechiul centru european, divizând Germania în două. Finanțiștii americani au pus la punct un nou sistem financiar internațional pentru capitalism și au conceput Planul Marshall, poate cel mai luminat exemplu de proiect bazat pe interese proprii cunoscut nouă. Dacă europenii aveau bani în buzunare, s-au

¹⁴⁰ În afară de atacul de la Pearl Harbor, singura pagubă suferită de americani la ei în țară a fost făcută de un singur avion japonez (lansat de pe un submarin) care a bombardat Brookings, Oregon, în 1942.

gândit americanii, puteau să cumpere alimente americane, să importe utilaje americane ca să își refacă propria industrie și – cel mai important – să nu îi voteze pe comuniști; prin urmare, America le-a dat pur și simplu 13,5 miliarde de dolari, a douăzecea parte din întreaga sa producție pe 1948.

Majoritatea vest-europenilor au luat banii americanilor, au acceptat conducerea lor militară și s-au alăturat ori s-au îndreptat către o uniune europeană democratică și procomerț¹⁴¹. (Ironia faptului că Statele Unite i-au împins pe europeni către o variantă diluată de imperiu terestru sub dominația industrială a Germaniei de Vest nu a scăpat nimănui.) Europa de Est a acceptat conducerea militară a sovieticilor și un Consiliu comunist de Ajutor Economic Reciproc. În loc să pompeze resurse în Europa de Est și să promoveze democrația, sovieticii le-au acaparat resursele și i-au băgat la pușcărie ori i-au împușcat pe opozanți, dar, chiar și în aceste condiții, până în 1949 producția Europei de Est a ajuns la nivelurile de dinainte de război. În sfera de influență americană lucrurile mergeau și mai bine, astfel încât, cu remarcabil mai puține încarcerări și execuții, producția s-a dublat între 1948 și 1964.

Imperiul american și cel sovietic nu erau primele care împărțeau centrul occidental, dar armele atomice le diferențiau de toți predecesorii lor. Sovieticii au testat o bombă în 1949, iar în 1954 ambele tabere aveau deja bombe cu hidrogen de o mie de ori mai puternice decât cea care eviscerase Hiroshima – la fel de diferită de aceasta, scria Churchill în jurnalul său, precum „bomba atomică față de arc și săgeată”⁵⁰. Un raport de la Kremlin conchidea că războiul ar putea „produce pe întregul glob condiții imposibile pentru viață”⁵¹.

Cu toate acestea, se întrezărea o rază de speranță dincolo de norul în formă de ciupercă: „Oricât ar părea de ciudat”, afirma Churchill în Parlamentul britanic, „tocmai universalitatea potențialei distrugerii este o sursă de speranță și chiar încredere”⁵². Doctrina distrugerii reciproce asigurate se născuse și, în ciuda unei serii de greșeli groaznice care au

¹⁴¹ Aceasta a început cu Organizația pentru Cooperare Economică Europeană, fondată în 1948, urmată în 1952 de Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului. Acestea au fost transformate în 1958 în Comunitatea Economică Europeană, transformată la rândul ei în Uniunea Europeană în 1993, prin Tratatul de la Maastricht.

adus lumea de câteva ori în pragul Armaghedonului, până la urmă Occidentul a evitat un al treilea război mondial.

În schimb, a dus la un război în Lumea a treia pe ruinele imperiilor vest-european și japonez, în mare parte prin mandatarî (pentru sovietici revoluționari din zona rurală, iar pentru americani dictatori brutali). La prima vedere, ar fi trebuit să fie o victorie ușoară pentru Statele Unite, care dominau globul la o scară și mai colosală decât Marea Britanie cu un secol în urmă. Mai ales în Orient, Washingtonul părea să aibă toate atuurile. Pompând jumătate de miliard de dolari în Japonia, și-a creat un aliat loial și prosper, iar cu ajutor american generos, o armată a naționaliştilor părea hotărâtă să îi înfrângă pe comuniştii lui Mao Zedong și să pună capăt războiului civil din China.

Eșecul neașteptat al naționaliştilor în 1949 a schimbat totul, transformând Orientul în punctul cel mai fierbinte al războiului occidental acum rece. Stalin a încurajat Coreea de Nord să invadeze Coreea de Sud, stat clientelar al Americii, iar când lucrurile au luat o turnură proastă, i s-a alăturat și Mao. Până în 1953, când luptele au luat sfârșit, muriseră patru milioane de oameni (inclusiv un fiu al lui Mao), iar Filipinele, Malaysia și Indochina erau răvășite de războaie de gherilă. Mandatarîii americanilor le-au câștigat pe primele două, la fel și o luptă în Indonezia, dar în 1968 jumătate de milion de americani luptau în Vietnam – și pierdeau.

Aceste lupte au constituit simultan fronturi ale războiului occidental dintre americani și sovietici și războaie de eliberare națională, dar în niciun caz nu reprezentau un nou război al Orientului. China și Japonia, marile puteri orientale, nu aveau nimic de câștigat prin expansiune după 1945. China avea suficiente probleme acasă, în timp ce Japonia – o ironie la fel de bizară ca succesele Germaniei de Vest în Europa – obținea în mod pașnic multe dintre lucrurile pe care încercase să le câștige prin violență în 1941. Valorificând în mod strălucit sprijinul american, Japonia a profitat de distrugerea industriilor sale vechi pentru a se reorganiza, a se mecaniza și a găsi nișe profitabile. În 1969, economia Japoniei a

depășit-o pe cea a Germaniei de Vest, iar în anii '70 a ajuns din urmă Statele Unite.

La momentul acela Statele Unite se resimțeau din cauza Războiului Rece pe care îl purtau pe mai multe fronturi. În ciuda faptului că îi bombardaseră pe vietnamezi mai mult decât pe germani, americanii au suferit o înfrângere umilitoare, împărțind în două tabere opinia publică acasă și slăbindu-i influența dincolo de granițe. Mandatarii Uniunii Sovietice au început să câștige războaie în Africa, Asia și America Latină, anulând chiar și succesele americanilor. Statele clientelare din Asia pe care Statele Unite le sprijiniseră asiduu se descurcau acum așa de bine, că invadau piețele americane, în timp ce aliații europeni pe care îi apărau cu atâta cheltuială vorbeau despre dezarmare și nealinieră. Atrăgând Israelul de partea sa, Washingtonul a determinat guvernele arabe să se alieze cu sovieticii; iar când Israelul a respins invaziile arabe, în 1973, embargourile și creșterile prețurilor la petrolul arab au dezlănțuit un nou monstru: stagflația - o combinație de stagnare și inflație.

În anii '70 eram un adolescent britanic și discutam cu prietenii mei cu mare ușurință despre iminenta prăbușire a Americii în timp ce purtam toți blugi americani, ne uitam la filme americane și cântam la chitare americane. Din câte îmi amintesc, niciunul dintre noi nu vedea vreo contradicție în asta și mai sunt destul de sigur că nu ne-a trecut niciodată prin minte că nu eram nici pe departe martorii sfârșitului imperiului american, ci contribuam noi înșine la câștigarea războiului occidental de către Washington. Frontul decisiv, după cum urma să se dovedească în curând, nu era nici în Vietnam, nici în Angola. Ci în malluri.

Epoca abundenței

„Hai să fim cinstiți”, le-a spus prim-ministrul britanic alegerilor în 1957. „Majoritatea oamenilor de la noi n-au dus-o niciodată așa de bine.”⁵³ E adevărat că britanicii pierduseră un imperiu și nu reușiseră să își

găsească un rost, dar, la fel ca tot mai mulți oameni peste tot în lume, măcar aveau o mulțime de lucruri. În anii '60 obiecte de lux care nici nu existaseră cu un secol înainte - radiouri, televizoare, picupuri, mașini, frigidere, telefoane, becuri (și, ce îmi amintesc eu cel mai bine, jucăriile de plastic) - erau parte din viața de zi cu zi în centrul vestic (figura 10.7).

Figura 10.7. *N-am dus-o niciodată mai bine: autorul și jucăriile sale, ziua de Crăciun, 1964*

Pentru unii a fost o epocă a vulgarității.

Suburbii și orașe-satelit se întindeau în jurul fiecărei rampe de ieșire de pe autostradă sau șosele de centură, din Levittownul american până în Telfordul britanic, vexându-i pe esteți cu monotonia și formele lor pătrătoase; dar le ofereau oamenilor ceea ce voiau – un pic de spațiu, apă curentă și garaje pentru Fordurile lucitoare.

Secolul XX a fost epoca abundenței, a abundenței materiale care depășea orice imaginație. Cărbunele și petrolul ieftine generau electricitate pentru toți, punând în funcțiune motoare și luminând casele printr-o apăsare de buton. Cu mai bine de două mii de ani înainte, Aristotel notase că vom avea mereu nevoie de sclavi, în cazul în care nu ne facem *automata* – mașini automate – care să facă munca în locul nostru. Acum fantezia lui Aristotel se împlinise, electricitatea oferindu-i și celui mai sărac om echivalentul a zeci de sclavi care să îi îndeplinească fiecare dorință de divertisment, căldură și – mai ales – mâncare.

Această revoluție a energiei a transformat în realitate poveștile secolului al XVI-lea despre festine fără sfârșit. Între 1500 și 1900, producția de grâu se dublase în centrul vestic, datorită agriculturii mai bine organizate, numărului mai mare de animale de tracțiune și cantității mai mari de gunoi de grajd, dar în anii 1890 fermierii își atingeau limitele ingeniozității. Mai multe animale nu aveau cum să crească mai mult producția, iar în 1900 un sfert din terenul agricol al Statelor Unite era folosit pentru a hrăni cai. Apoi a apărut benzina salvatoare. Prima fabrică de tractoare americană s-a deschis în 1905, iar în 1927 tractoarele furnizau la fel de multă energie în fermele americane ca și caii.

Dar ceva se pierde când altceva se câștigă. În 1875 jumătate din americani lucrau în agricultură, dar un secol mai târziu doar unul din 50 mai făcea asta. Mașinile i-au înghițit pe oameni, tractoarele alungând întregi comunități de pe terenuri care puteau fi lucrate mai profitabil cu o mână de angajați și motoare pe motorină. „Niște monștri cârni”, numea scriitorul John Steinbeck tractoarele, „care ridicau praful și-și

înfigeau râturile în țărână, pornind de-a dreptul peste câmpuri, luându-le în curmeziș și trecând prin garduri, prin ogrăzi, intrând și ieșind pe urmă din râpe, mereu în linie dreaptă”⁵⁴.

Steinbeck a anticipat revolta celor obidiți, dar, după retragerea valurilor uriașe de exproprieri ce i-au purtat pe zilieri spre vest, iar pe culegătorii de bumbac negri spre nord, majoritatea migranților și-au găsit locuri de muncă la oraș, mai bine plătite decât truda pământului de care fugiseră. Oamenii de afaceri din agricultură care îi dezrădăcinaseră le vindeau acum alimente ieftine și investeau profiturile în îngrășăminte chimice și erbicide, motoare electrice cu care să pompeze apa pentru a iriga câmpuri uscate și într-un final culturi modificate genetic rezistente la aproape orice. În anul 2000, fiecare acru de teren agricol din America absorbea de 80 de ori mai multă energie decât în 1900 și producea de patru ori mai multe alimente.

După America a urmat și restul lumii. Între anii 1950 și 2000 a avut loc o „revoluție verde” care a crescut de patru ori producția alimentară globală. Prețurile au continuat să scadă, carnea a înlocuit cerealele în regimul alimentar, iar – cu excepția dezastrelor, stupidității și brutalității umane – înfometarea a fost eliminată treptat.

Ca toate organismele vii, oamenii au investit energia suplimentară în reproducere, astfel că populația lumii aproape s-a cvadruplat odată cu aprovizionarea cu alimente în secolul XX. Dar din alte puncte de vedere oamenii s-au îndepărtat de la normă. În loc să transforme tot surplusul lor de energie în trupuri noi, au depozitat o parte în propriile trupuri. În medie, adulții din anul 2000 erau cu 50% mai mari decât cei din 1900. Creșteau cu zece centimetri mai înalți, erau mai solizi și aveau mai multă energie de investit în muncă. Echipați cu organe mai puternice și fiind mai grași (în țările bogate, excesiv de grași), acești oameni mai mari au devenit mai rezistenți la boli și traume. Americanii și vest-europenii moderni trăiesc de obicei cu 30 de ani mai mult decât străbunii lor, bucurându-se de un deceniu sau două în plus înainte să le slăbească vederea, auzul și alte organe și până să le înțepenească artrita articulațiile. În mare parte a restului lumii, inclusiv China și Japonia,

speranța de viață a crescut cu aproape 40 de ani. Până și în Africa, răvășită de SIDA și malarie, speranța de viață medie era cu 20 ani mai mare în 2009 față de 1900.

Corpul uman s-a schimbat mai mult în ultimul secol decât în precedenții 50.000 de ani, oamenii – mai ales în țările bogate – învățând să intervină pentru a-i corecta defectele. Europeanii foloseau ochelari încă din 1300, dar aceștia s-au răspândit acum pe întreg globul. Doctorii au inventat noi tehnici pentru salvarea auzului, menținerea ritmului inimii, reatașarea membrelor și chiar pentru intervenții asupra celulelor. Programe pentru sănătate publică au eradicat variola și pojarul, care înainte făceau victime în masă; colectarea deșeurilor și apa curată de băut au contribuit și mai mult în acest sens.

Figura 10.8, care prezintă tipurile de afecțiuni cronice ale veteranilor armatei Statelor Unite, ne dă o idee despre cât de mult s-a îmbunătățit sănătatea. Poate că veteranii nu sunt subsetul ideal de populație umană pentru studiu, dată fiind violența ocupației lor, dar, datorită obsesiei militarilor pentru păstrarea evidenței, ei sunt cel mai bun subset disponibil, iar ameliorările sunt uimitoare.

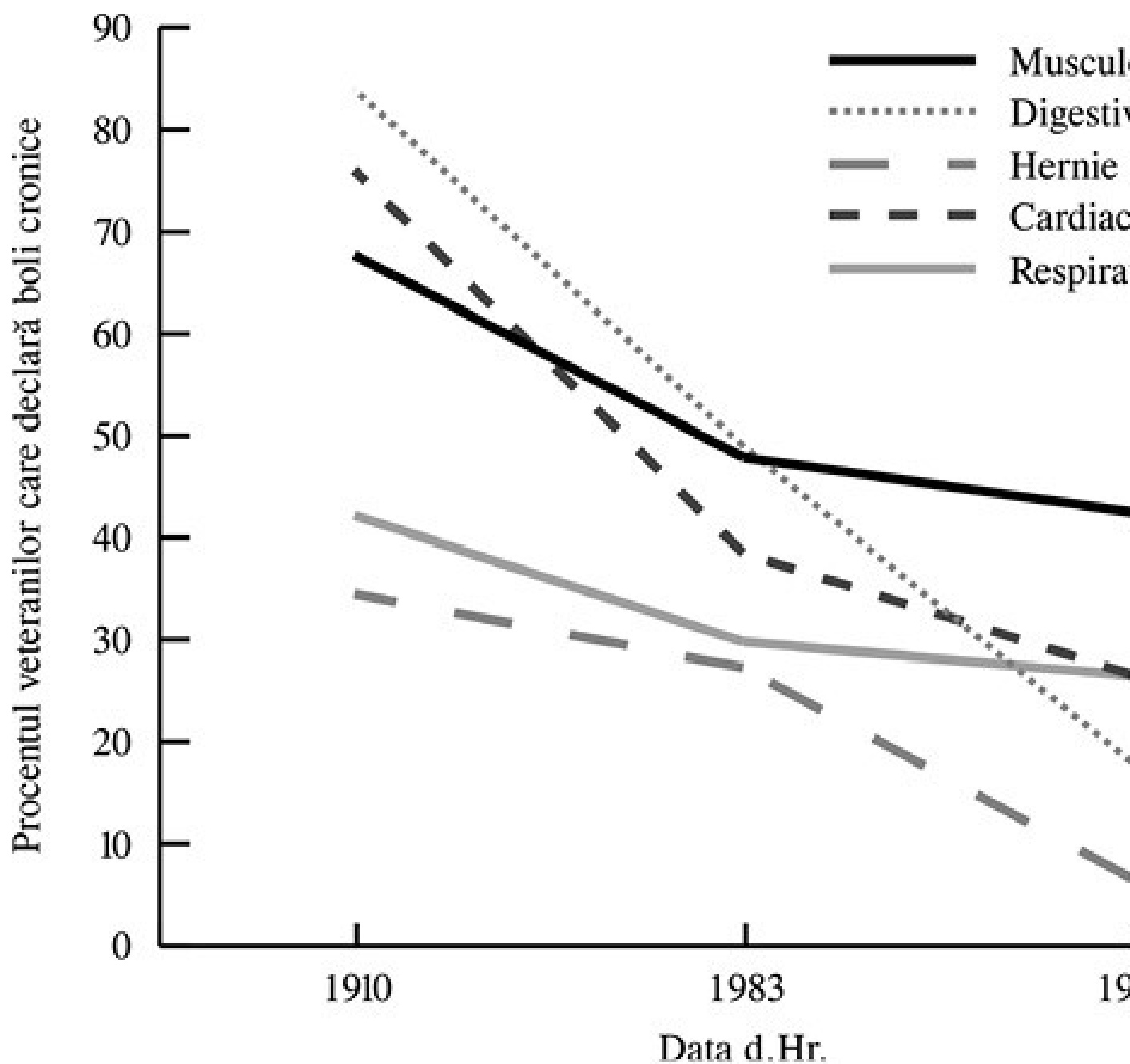

Figura 10.8. *Dă tot ce ai: sănătatea veteranilor armatei Statelor Unite, 1910-1988*

Acești veterani erau în majoritate bărbați, dar viața femeilor s-a schimbat și mai mult. De-a lungul istoriei, femeile fuseseră mașini de făcut copii. Din cauză că jumătate dintre copiii pe care îi nășteau mureau în primul an de viață (majoritatea, de fapt, în prima săptămână) și doar jumătate dintre supraviețuitori ajungeau la 40 de ani, menținerea unei populații stabile (creșterea a doi copii până la maturitate pentru a-i

înlocui pe mamă și pe tată) însemna ca femeia să nască în jur de cinci copii, petrecându-și cea mai mare parte a vieții adulte însărcinată și/sau alăptând. Dar în secolul XX, această lume cu o mortalitate ridicată și cu un nivel tehnologic scăzut s-a prăbușit.

Și înainte de 1900 femeii mai puternice și mai bine hrănite dădeau naștere unor copii mai robuști, îi hrăneau mai bine și aveau grijă să îi țină curăț. Mureau mai puțini copii, populația crescând exploziv – până când femeile au început să își controleze fertilitatea. Oamenii folosiseră dintotdeauna metode contraceptive (legenda spune că amoresul secolului al XVIII-lea, Casanova, folosea jumătăți de lămâi pe post de prezervative), iar în țările cele mai bogate ratele natalității scădeau deja în 1900, dar în secolul XX, tehnologia americană și-a asumat și această provocare. În 1920 au apărut prezervativele de latex; în 1960, pilula contraceptivă; iar în țările bogate rata natalității a scăzut sub nivelul de înlocuire de doi copii pe cuplu.

Pe măsură ce copiii mai sănătoși și pilula le eliberau pe femei de povara reproducerii, rezistențele electrice ieftine pentru fiare de călcat și prăjitore de pâine și micile motoare pentru mașini de spălat și aspiratoare le eliberau și de corvoada menajului. Printr-o apăsare de buton se achitau de corvezi care înainte necesitau ore întregi de muncă obositoare. Cu toate acestea, treaba femeii nu se termina niciodată, dar în 1960 putea să se urce în mașină (aproape fiecare familie americană avea una), să meargă la supermarket (unde se vindeau două treimi din alimentele țării), să își depoziteze cumpărăturile în frigider (98% din gospodării aveau câte unul) și să pună rufele la spălat înainte ca cei doi sau trei copii să se întoarcă de la școală și să se așeze în fața televizorului.

Schimbările le-au permis femeilor să muncească în afara căminului într-o economie care se deplasa rapid dinspre producție către servicii, dispensându-se de efortul muncitorilor, dar având mare nevoie de muncitoare. În cele mai bogate țări, proporția femeilor cu slujbe plătite și studii superioare a crescut constant după 1960 și, la fel ca în toate epocile anterioare, și această epocă a beneficiat de gândirea de care

avea nevoie. Cărți precum *Sexual Politics* și *Feminine Mystique* le-au îndemnat pe americanele din clasa de mijloc să își caute împlinirea în afara rolurilor lor tradiționale. În 1968, o sută de protestatari au întrerupt concursul Miss America din Atlantic City. În anii '90, bărbații participau la treburile casnice și la creșterea copiilor (chiar dacă partea soțiilor și iubitelor lor rămânea în continuare mai mare).

Încă din 1951 un sociolog american pe nume David Riesman a înțeles încotro se îndreaptă lucrurile. Într-o povestire intitulată „The Nylon Wars”, atât o laudă, cât și o critică a societății americane de consum, și-a imaginat strategii sfătuindu-l pe președinte: „Dacă i se va permite să guste din bogățiile Americii, poporul rus nu își va mai tolera mult timp stăpânii care, în loc de aspiratoare, i-au dat tancuri și spioni”⁵⁵. Statele Unite parașutează ciorapi și țigări în Uniunea Sovietică, iar comunismul se prăbușește pe loc.

Realitatea era aproape la fel de ciudată ca ficțiunea. În 1958, Uniunea Sovietică și Statele Unite, fiecare încrezătoare că o va intimidă pe cealaltă cu puterea sa industrială, au fost de acord să organizeze expoziții industriale fiecare în țara cealaltă. La prima, în New York, sovieticii au trimis tractoare, camioane și rachete în miniatură care să îi convingă pe capitaliști că orice rezistență e inutilă. În 1959, Statele Unite au dat o replică genială, trimițându-l pe Richard Nixon (pe atunci vicepreședinte) la Moscova să supravegheze o expoziție de 4.500 de metri pătrați, plină de aparate electrocasnice americane, inclusiv o copie exactă a unei case prefabricate din Long Island. În timp ce moscoviții vizitau expoziția uimiți, Nixon și Hrușciov se pregăteau de dispută peste o mașină de spălat Westinghouse.

„Orice ușurează munca femeilor este bun”, a început Nixon, dar Hrușciov avea replica pregătită. „Voi vreți să le țineți pe femei în bucătărie”, a ripostat el. „Noi nu ne gândim la femei așa. Avem o părere mai bună despre ele.” Posibil; în Uniunea Sovietică numărul casnicilor era mai mic decât în Statele Unite. Dar vor mai trece zece ani până când măcar jumătate din casele sovietice vor avea o mașină de spălat. După ce se întorcea acasă cu autobuzul de la fabrică, soția sovietică tipică mai

făcea 28 de ore de menaj pe săptămână. Doar un apartament din opt avea aspirator, deși poate că, buni comuniști fiind, tovarășii le foloseau la comun.

Nixon i-a răspuns cu o apologie a liberei inițiative. „La noi nu se iau decizii unice de către un singur organism de la vârful guvernului”, a explicat el. „Avem diverși producători și multe feluri de mașini de spălat, astfel încât femeile casnice pot alege... Nu ar fi mai bine să ne întrecem la capitolul cine face mașini de spălat mai bune decât în rachete?... Noi nu vă forțăm să adoptați stilul nostru de viață”, a conchis el, „dar nepoții voștri vor înțelege singuri”⁵⁶.

Nixon a avut dreptate. În 1959, Hrușciiov a negat pur și simplu că muncitorii americani locuiau în asemenea case, dar în anii '80 nepoții lui au înțeles că erau mințiți. Într-un fel, tot paradoxul dezvoltării a fost de vină: cei mai mulți cetățeni sovietici aveau la acel moment mașini de spălat și aspiratoare, dar aveau și radiouri, televizoare și discuri cu muzică rock cumpărate pe piața neagră. Vedeau cu ochii lor că americanii le-o luau cu mult înainte. Așa s-a născut următoarea anecdotă. Foștii lideri sovietici traversează stepa cu trenul. Dintr-odată trenul se oprește. Conform firii sale, Stalin sare în picioare și strigă: „Să fie bătut mecanicul locomotivei!”. Mecanicul este bătut, dar trenul nu mișcă. Atunci Hrușciiov ordonă: „Să fie reabilitat mecanicul!”. Se face și asta, dar trenul rămâne tot nemișcat. Îi vine rândul lui Brejnev, care zâmbește și sugerează: „Haideți mai bine să ne prefacem că trenul merge”⁵⁷.

Și, cum nu era destul de rău că supușii imperiului sovietic puteau să deschidă televizoarele și să vadă oameni ca mine, în blugi și cu chitară, mai vedeau și că începea o fază cu totul nouă a revoluției industriale, propulsată de tehnologia informației, care îi îmbogățea și mai mult pe cei de partea bună a Cortinei de Fier. Primul computer american, ENIAC (Electronic Numerical Integrator and Calculator), fusese prezentat publicului în 1946. Cântărea 30 de tone și folosea atât de multă electricitate, că, atunci când îl porneau, becurile își reduceau intensitatea în toată Philadelphia. În următorii 30 de ani, International

Business Machins (IBM) a vândut mașinării mai mici, însă tot monstruoase, firmelor din Occident, dar adevărata transformare a venit în 1971, odată cu inventarea microprocesorului.

Ca în atâtea cazuri, inovatorii au venit de la periferiile elitei – de data aceasta, nu de la firme ultrarespectabile precum IBM, ci, cum a fost cazul lui Steve Wozniak, din garaje din zone ca suburbia Menlo Park din California. Având inițial un capital de doar 91.000 de dolari și câțiva prieteni pasionați de calculatoare, Wozniak și partenerul său de afaceri Steve Jobs au lansat microcomputerul Apple I în 1976. În 1982, vânzările Apple atinseseră valoarea de 583 de milioane de dolari, iar IBM inventase computerul personal (PC-ul), care să îi facă concurență. Tot atunci, Bill Gates și Paul Allen, care își abandonaseră studiile la Harvard, puseseră bazele companiei Microsoft și se mutaseră pe coasta de vest. Calculatoarele au ajuns în birourile și casele tuturor, devenind din ce în ce mai ieftine și mai simplu de folosit an după an. Ba chiar au devenit o sursă de distracție.

Computerele au schimbat modul în care centrul occidental se distra, făcea afaceri și lupta în război. În 1985, computerele pătrunseseră în toate sectoarele vieții occidentale, cu excepția imperiului sovietic. Devenise imposibil să te mai prefaci că trenul merge.

Paradisul poporului

La fel și în Orient, unde statele clientelare ale Americii se detașau rapid de China comunistă. Japonia, urmată de Taiwan și Coreea de Sud, a urcat discret de-a lungul lanțului trofic economic de la producția de jucării de plastic, bucuria mea în anii '60, la industria grea și electronice, alte națiuni orientale (Singapore, Malaysia, Thailanda) luându-le locul pe treptele inferioare ale scării. Peste tot în Orient salariile au crescut. Speranța de viață a crescut; bebelușii s-au îngrășat; apartamentele mai spațioase s-au umplut de aparate electrice. Deși China avea mult mai puține televizoare decât Uniunea Sovietică, decidenții de la Beijing înțelegeau foarte bine amenințarea pe care o constituiau avanposturile

prosperității din zona coastei de est. Acești Tigri Asiatici, cum li s-a spus, constituiau un afront. Toate aceste țări erau conduse mai mult sau mai puțin de un partid unic, având același fundal confucianist și budist ca și China. Așadar, dacă piedica în calea ascensiunii meteorice nu era nici autoritarismul și nici tradițiile culturale ale Orientului, care putea să fi fost problema dacă nu comunismul însuși?

Prinsă în război civil și lupte între facțiuni timp de un secol, între anii 1840 și ani 1940, China nu putuse păși pe urmele Japoniei, industrializându-se rapid, dar, după victoria sa din 1949, Mao Zedong a adoptat rapid exemplul lui Lenin și și-a reorganizat țara într-un imperiu subcontinental. Pacea a adus beneficii enorme și, la fel ca atunci când Dinastia Sui a reunificat China, în secolul al VI-lea, Dinastia Song în secolul al X-lea și Dinastia Ming în secolul al XIV-lea, economia a renăscut. Planul cincinal după model sovietic lansat de Mao la sfârșitul Războiului din Coreea a fost mult mai puțin eficient decât capitalismul Tigrilor Asiatici, dar tot a dublat producția industrială și a majorat salariile reale cu o treime. Speranța de viață la naștere a crescut de la 36 de ani în 1950 la 57 în 1957.

Avem motive să credem că economia chineză ar fi continuat să crească puternic în anii '60 și '70 dacă Mao i-ar fi permis, însă, la fel ca atâția alți împărați ai Chinei din trecut, Mao nu avea încredere în birocrați. Înșelătoarele legi ale economiei, insista el, trebuie să se supună legilor marxismului, cele adevărate, dar planificatorii săi – cu riglele de calcul și graficele lor – păreau suspect de burghezi. Doar în momentul în care se va dezlănțui voința de nestăpânit a poporului, insista Mao, se va instaura paradisul poporului.

Mao se maturizase intelectual în anii 1910, citindu-l pe Marx (și pe Spencer); era adeptul teoriei predestinării pe termen lung a Occidentului, convins că inferioritatea Orientului se stabilise cu secole în urmă. Soluția, hotărâse el, consta în înlăturarea celor „patru vechi rele” – vechile obiceiuri, vechile cutume, vechea cultură și vechea gândire. Până și familia trebuia să dispară: „Cei mai dragi oameni din lume ne sunt părinții”, explica *Ziarul tineretului chinez*, „și totuși nu se pot compara cu

conducătorul Mao și Partidul Comunist... care ne-a dat totul”⁵⁸. Proclamând un „Mare Salt Înainte” prin care China va ajunge Occidentul din urmă, Mao a înghesuit 99% din populație în ferme colective cu mii de membri. În unele locuri, utopismul făcea ravagii:

Secretarul de partid din orașul Paoma a anunțat în octombrie 1958 că socialismul va lua sfârșit pe 7 noiembrie, iar comunismul va începe pe 8 noiembrie. După întâlnire, toată lumea a ieșit imediat în stradă și a început să ia produse de prin magazine. După ce au golit rafturile, au intrat în casele oamenilor și le-au luat găinile și legumele ca să le mănânce. Nu mai conta nici care copii ai cui erau. Doar nevestele nu au fost împărțite, pentru că secretarul de partid nu a fost sigur în această privință⁵⁹.

În alte locuri a prevalat cinismul. Unii au numit această perioadă „mănâncă tot ce prinzi”: cum nu mai exista niciun stimulent pentru a munci și a face economii, mulți oameni nu au făcut niciuna, nici alta.

Presăți de sus să raporteze recolte mai mari deși acestea erau tot mai mici, membrii de partid se conformau și apoi confiscau proporții din ce în ce mai mari din producție pentru a-și susține cifrele. „Nu e vorba că nu e mâncare”, insista un comisar. „Cerealele sunt din plin, dar 90% din oameni au probleme ideologice.”⁶⁰

Colac peste pupăză, Mao s-a certat cu Hrușciov. Lipsit de sprijinul sovietic, a încercat să egaleze producția occidentală de oțel mobilizând 40 de milioane de țărani care, în loc să muncească pământul, au fost obligați să își facă topitorii în curte, topind orice minereu le pica în mână și chiar propriile cratițe și tigăi ca să facă oțel. Prea puțin din ce produceau era utilizabil, dar nimeni nu a îndrăznit să o spună.

Regiunile rurale au devenit din ce în ce mai suprarrealiste. „Văzduhul”, spunea un reporter, „răsună de cântece ascuțite din opere locale care se revarsă dintr-un difuzor de undeva de sus, acompaniate de zumzetul suflantelor, de găfâitul motoarelor pe benzină, de claxoanele

camioanelor încărcate și de mugetele boilor ce cară minereu și cărbune”⁶¹.

„Comunismul este paradisul”, ar fi trebuit țăranii să cânte; „Comunele Poporului sunt puntea către el”⁶². Dar nu mergea totul bine în paradis. Când nu cântau, oamenii mureau de foame. Următoarele amintiri sunt neobișnuite doar prin tonul lipsit de emoție:

Nimeni din familia noastră nu a murit. În februarie 1960, picioarele bunicului se umflaseră complet. I-a căzut părul, avea trupul plin de bube și era prea slăbit ca să deschidă gura. A venit un prieten și i-a lăsat sânge și asta l-a ajutat. Mai aveam încă trei capre mici, iar o mătușă a omorât două pe ascuns ca să îl ajute. Din păcate, cadrele au aflat și ne-au luat carnea⁶³.

Chiar și așa, bunicul a avut noroc. Conform altui martor:

Cel mai rău lucru care s-a întâmplat în timpul foametei a fost următorul: părinții hotărau să îi lase pe bătrâni și pe cei mici să moară primii... mama îi spunea fiicei: „Trebuie să mergi să o vezi pe bunica în ceruri”. Fetița nu mai primea mâncare. Îi dădeau doar apă... O femeie a fost denunțată și arestată de Biroul de securitate publică. Nimeni din sat nu a criticat-o când s-a întors dintr-un lagăr de muncă, câțiva ani mai târziu⁶⁴.

Între 1958 și 1962 foametea a făcut în jur de 20 de milioane de victime. După moartea lui Mao, Comitetul Central al Partidului Comunist Chinez a conchis în mod oficial că Marele Cărmaci avusese dreptate în 70% din cazuri și greșise în 30%, dar în jurul anului 1960 partidul nu prea mai credea asta. O clică tehnocrată l-a marginalizat pe Mao și a reintrodus într-o anumită măsură proprietatea privată. În 1965, recoltele ajunseseră din nou la nivelurile din 1957.

Mao nu era însă înfrânt. Ca și Occidentul, China avusese parte de o explozie demografică după război, iar numeroșii copii ajunseseră acum

adolescenți. Tinerii cu bani din centrul occidental liberal și-au exploatat puterea de cumpărare canalizând gusturile spre muzica, îmbrăcămintea și moravurile lor sexuale, dar în China Mao a canalizat gusturile tinerilor furioși înspre el însuși. Propovăduind o „mare revoluție culturală proletară” permanentă, în 1966 i-a incitat pe tineri să pornească un atac generalizat.

Milioane de adolescenți au părăsit școlile și universitățile ca să devină Gărzi Roșii, bătându-și și umilindu-și întâi profesorii, apoi pe toți cei care păreau reacționari. În timp ce tineretul occidental cânta despre revoluție, tinerii chinezi o trăiau. „Ura de clasă m-a făcut să o denunț pe [colega de clasă] Li Jianping”, scria mândru un student la literatură pe un afiș,

și masele au fost cuprinse de furie populară. Au omorât-o în bătaie – un element contrarevoluționar adăpostit de vechiul comitet de partid orășenesc timp de atâția ani – cu bâtele. Am simțit o satisfacție deosebită, să răzbun poporul revoluționar, să răzbun moartea martirilor. În continuare îmi voi regla conturile cu nenorociții care îi adăpostesc pe trădători⁶⁵.

Mao a încercat să direcționeze această furie către rivalii săi, dar de fapt nu a controlat-o niciodată. Cu toții riscând să fie denunțați drept contrarevoluționari, oamenii s-au grăbit să își facă primii autocritici. Pentru mulți, ce se întâmpla era pur și simplu halucinant: un om de serviciu povestea nemulțumit că și-a pierdut slujba din cauză că prea mulți profesori erau puși să curețe WC-urile ca parte din programul de reeducare. Cu toate acestea, pentru mulți a fost o perioadă a entuziasmului. Tineri muncitori se grăbeau să se alăture studenților, iar fabricile se opreau. Gărzile Roșii invitau echipe de filmare să îi înregistreze distrugând statui budiste, temple confucianiste și relicve ale Dinastiei Han. O bandă a ocupat chiar Ministerul Afacerilor Externe, numindu-și propriii diplomați proletari.

În 1969, când lucrurile păreau să se îndrepte spre un dezastru de magnitudinea Marelui Salt Înainte, până și Mao și-a pierdut curajul. Mii

de oameni muriseră. Viețile a milioane de oameni fuseseră distruse. Tigrii Asiatici se îndepărtau tot mai mult de Republica Populară. Relațiile cu sovieticii erau atât de proaste, încât opt sute de chinezi fuseseră uciși în ciocniri la graniță. Mao s-a distanțat tardiv de radicali și a căutat un colac de salvare.

Acesta i-a fost aruncat din cea mai neașteptată direcție – președintele Statelor Unite, Richard Nixon, un anticomunist virulent. Nixon a considerat că un acord cu China îi va oferi un avantaj asupra sovieticilor în Războiul Rece și în 1972, după multă diplomatie de culise, s-a deplasat la Beijing și a bătut palma cu Mao. „Această săptămână a schimbat lumea”⁶⁶, s-a lăudat Nixon, și în anumite sensuri a avut dreptate. Perspectiva unei axe Washington-Beijing l-a îngrozit pe Brejnev atât de tare, încât la nici trei luni de la vizita în China Nixon era la Moscova încheind acorduri.

Mao a avut aproape la fel de mult de câștigat. Întâlnirea sa cu Nixon a fost un semnal că îi susține pe pragmaticii însetați de tehnologie occidentală și că se opune radicalilor care distruseseră clasele educate ale Chinei. Într-un caz celebru, un student obținuse un râvnit loc la facultate predând o foaie de examen goală, dar însoțită de o notă în care susținea că puritatea revoluționară era mai valoroasă decât „șoarecii de bibliotecă ce huzuresc de mulți ani, fără să facă ceva util”⁶⁷. Povestea spune că marii ștabi radicali ar fi susținut că „un tren socialist întârziat este mai bun decât un tren revizionist care ajunge la timp”⁶⁸, întorsătură de frază pe care ar fi apreciat-o și amatorii sovietici de bancuri.

După 1972, pragmaticii au ripostat, deși doar după moartea lui Mao, în 1976, s-a întors cu adevărat roata în favoarea lor. Deng Xiaoping, de două ori exclus ca deviaționist de dreapta sub Mao și de două ori reabilitat, și-a dat acum rivalii la o parte și și-a arătat adevărata față. Preluând vechea mantră a lui Mao „Caută adevărul în fapte” ca motto, Deng a înfruntat adevărul cel mai neplăcut din China: că populația creștea mai repede decât economia. Pentru a hrăni toate burțile goale care intrau pe piața muncii în fiecare an, economia Chinei trebuia să

crească cu 7% pe an timp de cel puțin o generație. Alternativa putea fi foametea care ar fi pus în pericol „Marele Salt Înainte”.

Totul sugera că în condițiile păcii și ale unui guvern unit – Chinei lipsindu-i în mare parte amândouă încă din anii 1840 – și China putea prospera în cadrul economiei globale dominate de Occident, dar Deng a mers și mai departe, împingând în mod activ China către integrare. Pentru a reduce presiunea asupra resurselor, a promovat celebra politică a copilului unic, care (teoretic) cerea ca femeile care aveau doi copii să fie sterilizate¹⁴², iar pentru a spori resursele disponibile a îmbrățișat economia globală. China s-a alăturat Băncii Mondiale și Fondului Monetar Internațional, a deschis zone economice speciale pentru a atrage capitaliști din Macao, Hong Kong și Taiwan și a permis chiar deschiderea unei fabrici Coca-Cola în Shanghai.

Până în 1983, Deng distrusese efectiv comunele lui Mao. Țăranii desfășurau activități „secundare” în beneficiul personal, iar oamenii de afaceri păstrau o parte din profituri. Terenul agricol încă aparținea colective, dar familiile puteau să ia în arendă loturi pe 30 de ani și să le lucreze pentru câștig propriu. Proprietățile urbane, concesionate pe termen mai lung, puteau fi chiar ipotecate. Producția a crescut enorm și, cu toate că liberalizarea îi îngrozea pe conservatori, nu mai era cale de întoarcere. Deng declara:

În timpul „Revoluției Culturale” se credea că mai bine ești un comunist sărac decât un capitalist bogat... Pentru că eu am respins acest punct de vedere, am fost exclus... [dar] principala îndatorire a socialismului este să dezvolte forțele de producție, să îmbunătățească viața oamenilor constant și să sporească în continuare bogăția materială a societății... A deveni bogat nu e un păcat⁶⁹.

Gânduri similare îi frământau și pe comuniștii de la 6.000 de kilometri depărtare, de la Moscova. După șocul vizitei lui Nixon în China, anii '70

¹⁴² Nu este clar cât impact a avut în realitate această politică. În 1974, rata medie a natalității fusese de 4,2 copii pe femeie. În 1980, când politica a fost instituită, scăzuse la 2,2. Scăderea a încetinit apoi, trecând încă 15 ani până să ajungă la un copil pe femeie. Populația Chinei va atinge vârful probabil în jurul anului 2015.

fuseseră destul de buni pentru Uniunea Sovietică. Când statele arabe au crescut prețul petrolului, Uniunea Sovietică, un exportator masiv, a beneficiat și ea, iar cu vistieria plină, Moscova a finanțat și a câștigat o serie de războaie prin procură și a depășit America în ceea ce privește armele nucleare în anul 1978. Dar acesta a fost apogeul comunismului. O intervenție în sprijinul unui regim clientelar în Afghanistan s-a transformat într-un război epuizant, care s-a prelungit pe tot parcursul anilor '80. Prețurile petrolului au scăzut cu două treimi, iar Statele Unite și-au crescut brusc cheltuielile militare, mai ales pentru arme high-tech.

Biroul Politic era deja îngrijorat că rușii de rând ar putea observa că trenul lor nu se mișcă. Economia planificată de stat putea produce în viteză tancuri și kalașnikovuri, dar nu computere și mașini (o altă anecdotă sovietică: „Cum dublezi valoarea unei Lada¹⁴³?”. Răspunsul: „Îi faci plinul”⁷⁰). Nemulțumirea fierbea mocnit peste tot. Gândul unei noi curse a înarmării îi îngrozea pe conducătorii imperiului sovietic.

„Nu mai putem trăi așa”⁷¹, i-a mărturisit Mihail Gorbaciov soției sale, Raisa, în timp ce se plimbau prin grădina lor, în 1985. În câteva ore, Gorbaciov urma să fie numit premier al Uniunii Sovietice și, cu toate acestea, grădina era singurul loc în care putea vorbi la adăpost de propriii spioni băgăreți. Ca și Deng, Gorbaciov știa că trebuie să înfrunte realitatea. Explozia unui reactor nuclear vechi de la Cernobîl din 1986 a arătat că Uniunea Sovietică nu doar rămânea în urmă, ci mai mult, se dezintegra, prin urmare Gorbaciov a accelerat reconstrucția (perestroika) și transparența (glasnost) – doar ca să redescopere ceea ce Marx și Engels realizaseră cu un secol și jumătate înaintea lui: liberalizarea spulberă toate relațiile înțepenite, ruginite, nu numai pe cele care nu ne plac.

Tot ceea ce era solid s-a topit instantaneu, iar Deng și Gorbaciov au aflat amândoi că libertățile economice nu fac decât să deschidă pofta și pentru libertăți politice. Uneori Deng s-a folosit de protestatari ca aliați împotriva comuniștilor intransigenți, alteori a luat măsuri drastice împotriva lor. Lui Gorbaciov i-a fost însă teamă că încercarea de a face

¹⁴³ O mașină sovietică.

uz de forță ar putea cauza prăbușirea întregului regim. Când a permis organizarea unor alegeri deschise pentru Congresul Deputaților Poporului, în primăvara anului 1989, iar deputații l-au răsplătit bătându-și joc de el la televizor în direct, a refuzat să suspende Congresul. În schimb, s-a deplasat la Beijing, unde cei care protestau împotriva partidului unic l-au ovaționat. „În Uniunea Sovietică îl au pe Gorbaciov”, scria pe pancarta unui student. „În China, pe cine avem?”⁷².

Deng, deloc amuzat, a instituit legea marțială a doua zi după plecarea lui Gorbaciov. La începutul lunii iunie a anului 1989 un milion de protestatari se înghesuiseră în jurul pieței Tiananmen, unii dansând și cântând, alții murind în greva foamei. Deng i-a catalogat drept „scursori ale societății”, oameni hotărâți „să instaureze o republică burgheză total dependentă de Occident”⁷³ și a trimis trupele peste ei. Fotografii cu trupuri mutilate, biciclete strivite și un protestatar singuratic, necunoscut așinând calea tancurilor au făcut înconjurul lumii.

Represiunea a învins în China, dar nici chiar atunci când Ungaria și Polonia au anunțat alegeri libere, Gorbaciov tot nu a urmat exemplul lui Deng. Aplicând o doctrină numită de un ministru doctrina Sinatra, Gorbaciov a lăsat statele-satelit ale Uniunii Sovietice să facă cum vor. Șocul a fost atât de mare pentru prim-ministrul polonez proaspăt ales, încât acesta a leșinat în timpul ceremoniei de învestire. Punând la încercare limitele, niște soldați unguri care păzeau granița cu Austria au îndepărtat gardul de sârmă ghimpată. Mii de est-germani „aflați în vacanță” în Ungaria și-au abandonat mașinile și au trecut granița pe jos, spre libertate.

Și Gorbaciov tot nu a făcut nimic. Când a vizitat Berlinul, în octombrie, mulțimile l-au aclamat și i-au cerut să rămână. În următoarele câteva săptămâni, est-germanii au început să danseze pe Zidul Berlinului și să îl facă fărâme cu ciocane și dălți. Văzând că nu îi împușcă nimeni, au trecut cu miile în Berlinul de Vest. Confuz și incompetent, regimul est-german s-a dezintegrat. În următoarele câteva luni, dictatorii comuniști din toată Europa de Est au avut aceeași soartă, iar națiunile înghesuite în Uniunea Sovietică au început să își declare independența. Când până

și președintele noii Federații Ruse și-a anunțat intenția de a părăsi uniunea, Gorbaciov a rămas secretar general al unui imperiu care nu mai exista. În ziua de Crăciun a anului 1991, a cedat presiunilor de a semna un decret prin care îl dizolva oficial. Sfârșitul a fost aproape prea perfect: stiloul sovietic al lui Gorbaciov nu scria și el a trebuit să împrumute unul de la un cameraman al postului CNN.

Statele Unite câștigaseră războiul Occidentului.

Vântul de est, vântul de vest

Când imperiile dinastice s-au dovedit incapabile să facă față războiului total, aproape dispărând de pe fața pământului între anii 1917 și 1922, Statele Unite demonstraseră că sunt un leviatan foarte recalcitrant, dar, când comunismul s-a dovedit la fel de inadecvat, între 1989 și 1991, americanii erau pregătiți să umple golul. La fiecare doi ani, Departamentul Apărării își revizuieste strategia de ansamblu într-un raport numit „Defense Planning Guidance”. Prima versiune a raportului predat în martie 1992, cu doar trei luni după prăbușirea Uniunii Sovietice, propunea o viziune nouă și ambițioasă:

Obiectivul nostru principal este să împiedicăm reapariția unui nou rival, fie pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice, fie în altă parte, care să reprezinte o amenințare la fel de mare ca aceea reprezentată în trecut de Uniunea Sovietică. În acest scop... trebuie să depunem eforturi pentru a împiedica cucerirea de către o putere ostilă a unei regiuni ale cărei resurse ar fi suficiente, sub un control consolidat, să genereze putere globală. Aceste regiuni includ Europa de Vest, Asia de Est, teritoriul fostei Uniuni Sovietice și Asia de Sud-Est⁷⁴.

Când „un oficial care consideră că această strategie post-Război Rece ar trebui dezbătută public”⁷⁵ (cum a scris *The New York Times*) a făcut publică această versiune, guvernul și-a îndulcit imediat tonul, dar

versiunea finală a documentului nu a fost departe de viziunea inițială despre o lume în care Statele Unite sunt singura superputere.

Bătrâna Uniune Sovietică a făcut implozie, toți înghesuindu-se să pună mâna pe ceva. În comparație cu războiul civil care a urmat după căderea Romanovilor, nu a fost chiar așa de rău, dar Rusia, principalul stat succesor, tot a cunoscut în anii '90 o scădere cu 40% a producției și cu 45% a salariilor reale. În 1970 un cetățean sovietic mediu murea la vârsta de 68 de ani, cu doar patru ani mai târziu decât un vest-european mediu; în 2000 rusul mediu murea la 66 de ani, cu 12 ani mai devreme decât locuitorii Uniunii Europene. Rusia rămânea uriașă ca teritoriu, bogată în resurse și cea mai mare putere nucleară a lumii, iar în 2008 întoarcerea unui guvern autoritar și creșterea prețurilor la energie i-au dat curaj să intimideze fostele republici sovietice și să șantajeze Uniunea Europeană. Dar Rusia nu prezenta un pericol asemănător fostei Uniuni Sovietice, cum sperase „Defense Planning Guidance”.

Și nici Uniunea Europeană nu a contestat dominația americană asupra centrului occidental. Pe unii observatori pașii împleticiți ai Europei în direcția integrării economice și politice (și ulterior în direcția opusă) i-au făcut să creadă că se îndrepta spre realizarea pe cale pașnică a unui puternic imperiu subcontinental pe care Habsburgii, Bourbonii, Napoleon și Hitler nu reușiseră să îl realizeze prin violență; în realitate diferențele permanente din interiorul Europei, creșterea economică tot mai lentă, îmbătrânirea populației și lipsa puterii militare o îndepărtau însă mult de statutul de superputere.

Asia de Sud-Est era luată în calcul de strategii din 1992 în primul rând pentru că le era teamă că un stat ostil ar putea pune mâna pe câmpurile petrolifere din regiune, cum a încercat Irakul în 1990. Ei au ignorat extremismul islamist care se accentuase începând din anii '70 și (la fel ca aproape oricine altcineva), au fost luați pe neașteptate de atacurile din 11 septembrie 2001 asupra Statelor Unite. Dar regiunea asupra căreia strategii s-au înșelat cel mai tare a fost Orientul. La câteva săptămâni după ce „Defense Planning Guidance” a ajuns în mâinile

presei, aliatul asiatic principal al Statelor Unite, Japonia, a intrat în recesiune, iar rivalul lor asiatic principal, China, s-a relansat.

Trecuseră 150 de ani de când Vestul începuse să transforme vechiul centru estic într-o periferie, iar învățămintele erau clare pentru toți cei ce aveau ochi să vadă. În condiții de pace, cu guverne responsabile și dând dovadă de disponibilitate de a se pleca în fața puterii Occidentului, orientalii au putut folosi economia capitalistă în propriile scopuri, transformând populațiile imense și elitele educate conservatoare care pentru occidentalii secolului al XIX-lea constituiseră dovezi ale înapoierii Orientului în motoare ale creșterii economice. Începând cu anii 1840, China nu se prea bucurase de pace, responsabilitate sau flexibilitate, dar în anii 1990 a început să se apropie de locul său de drept în ordinea mondială.

De la tribuna improvizată dintr-o mașină de golf în mijlocul unui parc de distracții, Deng anunța că reforma economică nu va mai „înainta încet ca o femeie cu picioarele legate, ci... va deschide o cale largă pe care va înainta cu îndrăzneală”⁷⁶. Obstacolele din calea capitalismului roșu se prăbușeau. Când Mao și Nixon s-au întâlnit, la începutul anilor '70, muncitorul american tipic era de aproape 20 de ori mai productiv decât un muncitor chinez tipic a cărui muncă era subcapitalizată, iar Statele Unite produceau 22% din bunurile lumii în comparație cu 5%, cât producea China. În următorii 30 de ani productivitatea Americii a continuat să crească, dar investițiile au determinat o creștere de trei ori mai rapidă a celei chineze. În 2000, muncitorii americani erau de aproape șapte ori mai productivi decât chinezii. Cota Statelor Unite din producția mondială rămăsese aproape aceeași, 21%, dar a Chinei aproape se triplase, ajungând la 14%.

China a plătit scump pentru această creștere. Fabriци practic neglementate au deversat reziduuri după bunul plac, otrăvind principalele râuri. Procentajele cancerului în rândul populației ce locuia de-a lungul acestor căi navigabile erau adesea duble față de media națională. Alte râuri, folosite în activități agricole la fel de neglementate, au secat cu totul. Exploatarea lemnului a fost scăpată

de sub control, iar deșerturile s-au extins de două ori mai rapid decât în anii '70. Protestele împotriva incompetenței guvernului și corupției atotputernice au devenit din ce în ce mai violente; începând din 2000 poliția a înregistrat în jur de 25.000 de „incidente de masă” și mult mai multe revolte de amploare mai mică.

În schimb, programul lui Deng a eradicat foametea și a adus venituri mari. Oamenilor de la țară, ce reprezintă în continuare două treimi din populația Chinei, le-au crescut salariile reale cu aproximativ 6% pe an. Cu toate acestea, creșterile s-au concentrat de-a lungul coastei de est, iar în satele foarte sărace din interiorul țării ele au fost adesea anulate de declinul programelor rudimentare, dar gratuite, de asistență medicală și educație introduse de Mao. O consecință a fost cea mai mare migrație din istorie: începând cu anii '90 150 de milioane de oameni s-au mutat la oraș, creând echivalentul unui nou Chicago în fiecare an. Mutarea la oraș însemna o creștere de 50% a veniturilor unui țăran și în același timp le asigura producătorilor mână de lucru la o fracțiune din costurile sale în țări bogate.

Între 1992 și 2007 exporturile Chinei au crescut de 12 ori, iar excedentul comercial cu Statele Unite a crescut de la 18 miliarde de dolari la 233 de miliarde. Până în 2008, marfa de pe rafturile magazinelor americane de solduri, cum ar fi Wal-Mart era de obicei în proporție de 90% de proveniență chineză; puțini erau americanii care nu îmbrăcau în fiecare dimineață măcar un articol vestimentar fabricat în China. Revista *Business Week* observa că „prețul chinezesc” deveniseră „cele mai înfricoșătoare cuvinte pentru industria americană”⁷⁷. Societățile care nu îl puteau egala dădeau faliment.

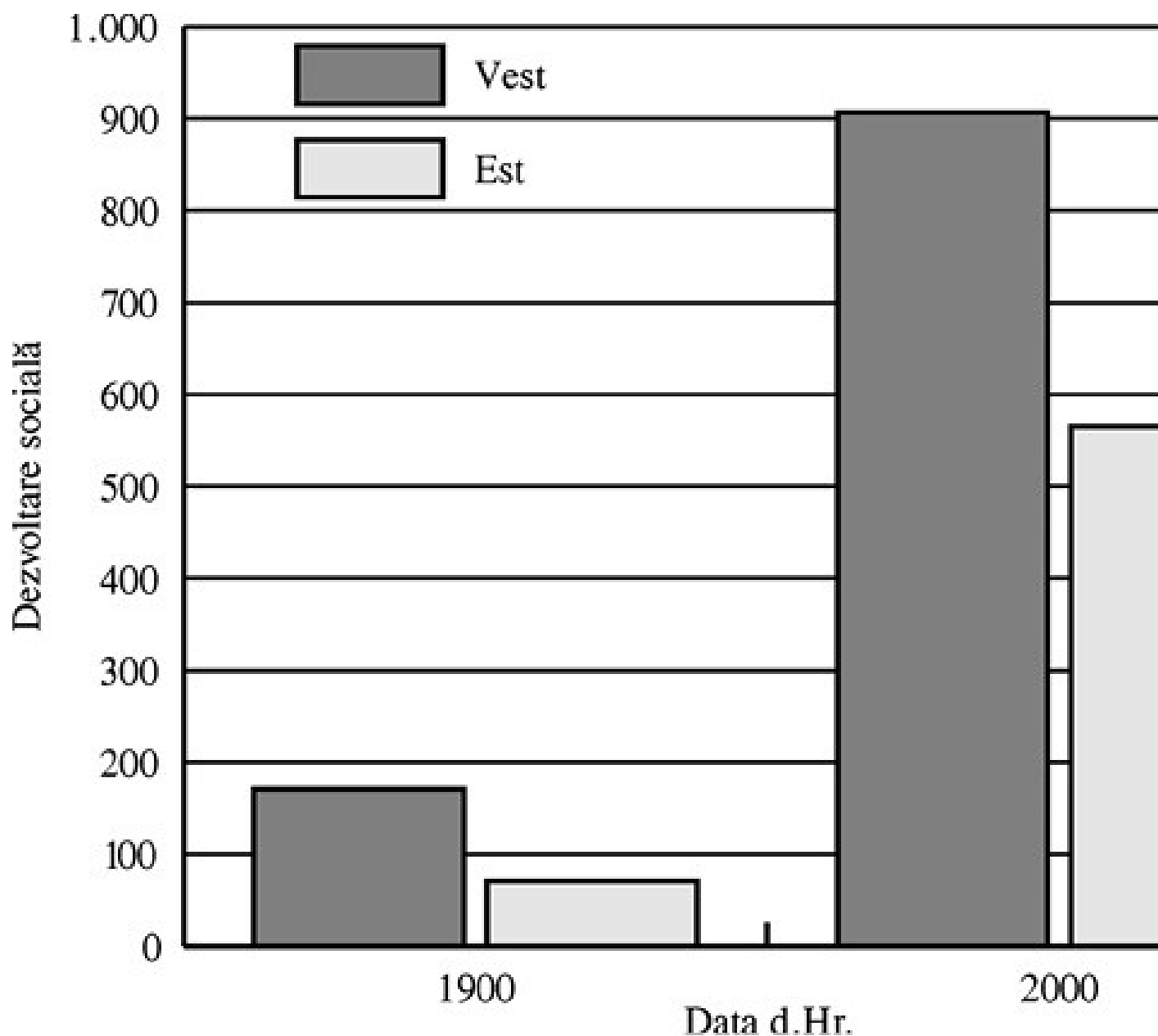

Figura 10.9. *Din ce parte bate vântul: a fost secolul XX atât apogeul, cât și sfârșitul supremației occidentale? Diferența de punctaj pe scara dezvoltării sociale în favoarea Occidentului a crescut de la 101 puncte în 1900 la 336 în 2000, dar raportul dintre punctajul occidental și cel oriental s-a diminuat cu o treime, de la 2,4:1 în 1900 la 1,6:1 în 2000*

La fel ca Marea Britanie în secolul al XIX-lea și America în secolul XX, China a devenit atelierul lumii. Ziaristul financiar James Kynge descrie o discuție auzită într-un tren în Italia între doi oameni de afaceri chinezi, care semănau bucătică ruptă cu personajul dickensian Gradgrind:

Şeful observă că mergeau cu trenul de o oră şi jumătate şi nu văzuseră nicio singură fabrică. „Străinilor le place să admire peisajul”, avansă o explicaţie tânărul. Şeful se gândi puţin şi apoi întrebă: „Ce e mai important, peisajul sau producţia?”... Şefului îi stârneau curiozitatea o grămadă de lucruri... De ce sunt străinii aşa de leneşi? Ce se va face Europa când va rămâne fără industrie? Oare chiar se poate construi o industrie doar pe servicii? Oare vacile europene chiar consumă doi dolari pe zi din subvenţii agricole?⁷⁸.

Cu jumătate de secol mai devreme, Mao susţinuse: „Direcţia din care bate vântul în lume s-a schimbat... Acum vântul de vest nu mai domină vântul de est, ci invers”⁷⁹. La momentul acela, se păcălea singur; Orientul anilor '50 se găsea în mare parte sub aripa Occidentului, împărţit între sfera de influenţă sovietică şi cea americană. Dar în anul 2000 vorbele lui Mao se adevăreau, deşi nu în sensurile la care se gândise el. Dezvoltarea socială occidentală luase un avans mai mare ca oricând asupra celei orientale – peste 300 de puncte; în 1900 raportul dintre scorul occidental şi cel oriental fusese de aproape 2,4 la 1, iar în 2000 abia depăşea 1,6 la 1. Secolul XX a constituit atât apogeul epocii occidentale, cât şi începutul sfârşitului ei.

PARTEA A III-A

11

De ce Vestul deţine supremaţia...

De ce Vestul deţine supremaţia

Vestul deţine supremaţia datorită geografiei. Biologia ne explică de ce oamenii împing dezvoltarea socială în sus; sociologia ne spune cum o fac (mai puţin când nu o fac); iar geografia ne explică de ce Occidentul, şi nu altă regiune domină globul de 200 de ani. Biologia şi sociologia oferă legi

universale, aplicabile tuturor oamenilor din toate timpurile și locurile; geografia explică diferențele.

Biologia ne spune că suntem animale și, la fel ca toate ființele vii, existăm doar pentru că extragem energie din mediul înconjurător. Când rămânem fără energie, ne încetăm activitatea și pierim; când avem energie din plin, ne înmulțim și ne răspândim. La fel ca alte animale, suntem curioși, dar și lacomi, leneși și fricoși; ne deosebim de alte animale doar prin uneltele pe care le avem la dispoziție și pe care le-am pus în slujba acestor predispoziții – creierul mai rapid, gâtul mai flexibil și degetul opozabil pe care ni le-au dăruit evoluția. Cu ajutorul acestora, noi, oamenii, ne-am impus voința asupra mediului înconjurător în moduri foarte diferite de alte animale, extrăgând și gestionând tot mai multă energie, împânzind planeta cu sate, orașe, state și imperii.

În secolul al XIX-lea și la începutul secolului XX mulți occidentali considerau că explicația supremației Vestului este exclusiv biologică. Rasa europeană albă, insistau ei, evoluase mai mult decât oricare alta. Se înșelau. În primul rând, dovezile genetice și fiziologice pe care le-am discutat în capitolul 1 sunt neechivoce: nu există decât un tip de om, care a evoluat treptat în Africa acum aproximativ 100.000 de ani și apoi s-a răspândit pe tot globul, ducând la dispariția tipurilor mai vechi de oameni. Diferențele genetice dintre oamenii moderni care trăiesc în diverse părți ale lumii sunt insignifiante.

În al doilea rând, dacă occidentalii ar fi fost într-adevăr superiori genetic tuturor celorlalți, graficele dezvoltării sociale din capitolele 4-10 ar arăta cu totul altfel. Occidentul ar fi luat-o din start înainte și ar fi ținut-o tot așa. Dar, bineînțeles, lucrurile nu au stat astfel (figura 11.1). Occidentul a luat-o într-adevăr înainte la sfârșitul Ereii Glaciare, dar avantajul său a oscilat de-a lungul timpului. În jurul anului 550 d.Hr., a dispărut cu totul, Estul preluând conducerea în privința dezvoltării sociale în următorii 1.200 de ani.

Foarte puțini autori mai susțin astăzi teorii rasiste despre superioritatea genetică a occidentalilor, dar oricine vrea să adopte această linie va trebui să arate că forța occidentalilor a fost eliminată din

moștenirea lor genetică în secolul al VI-lea d.Hr., apoi reintrodusă în secolul al XVIII-lea; sau că orientalii și-au câștigat superioritatea genetică în secolul al VI-lea, apoi au pierdut-o în secolul al XVIII-lea. Ca să mă exprim eufemistic, aceasta se anunță a fi o sarcină dificilă. După toate informațiile, oriunde ne-am uita, oamenii - în grupuri mari - sunt cu toții asemănători, în linii mari.

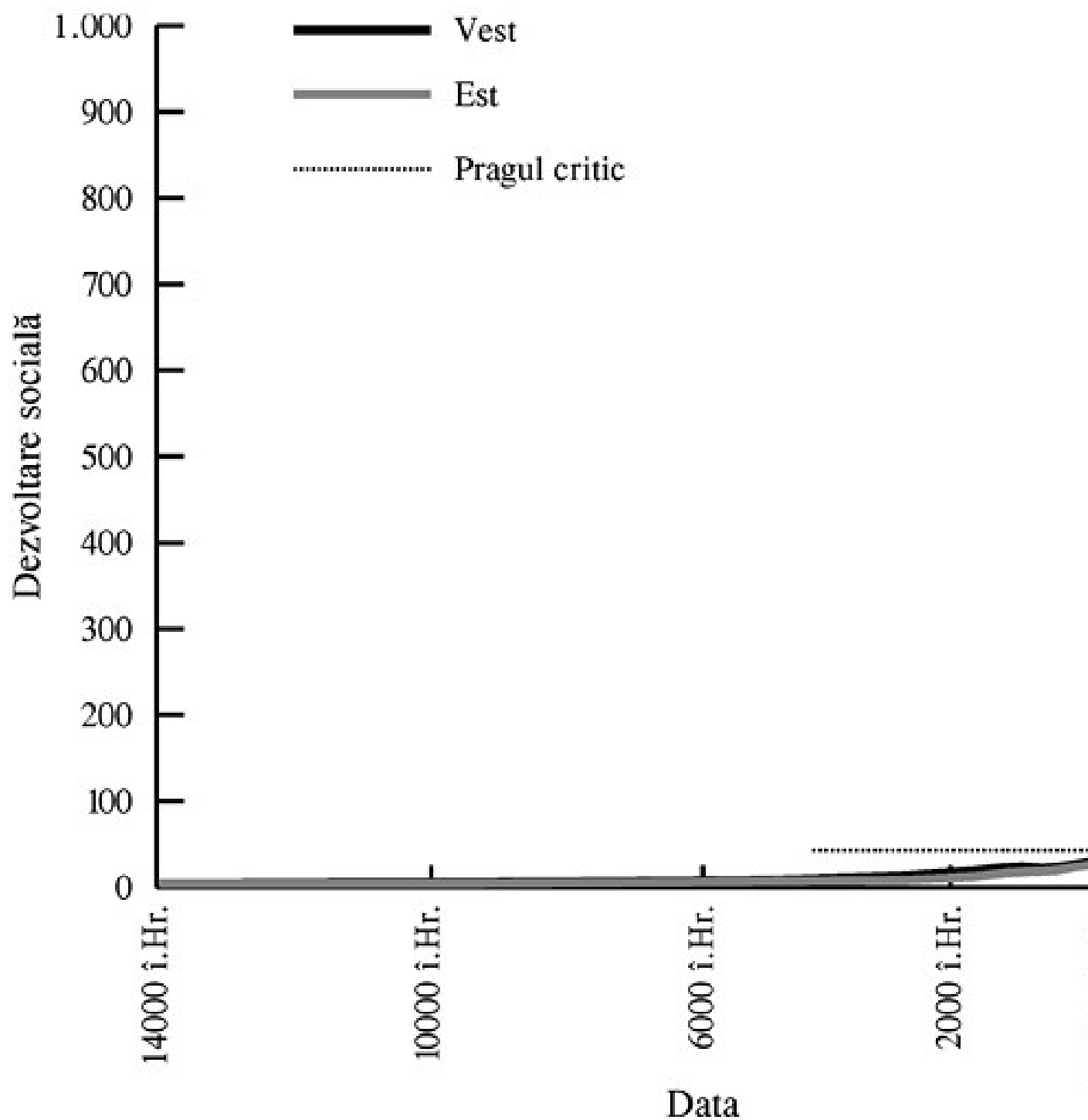

Figura 11.1. *Reconsiderarea istoriei: dezvoltarea socială a Estului și a Vestului și pragul critic, 14000 î.Hr.-2000 d.Hr.*

Nu putem explica de ce Vestul deține supremația fără a porni de la biologie, din moment ce biologia explică de ce dezvoltarea socială a avut o evoluție ascendentă; dar o explicație biologică nu este suficientă. Următorul pas este să ne aplecăm asupra sociologiei, care ne explică în ce mod a crescut dezvoltarea socială atât de mult.

După cum se vede în figura 11.1, acesta nu a fost un proces lin. În introducere, propuneam o „teoremă Morris” (dezvoltând o idee a marelui autor de SF Robert Heinlein) pentru a explica întregul curs al istoriei – că schimbarea este cauzată de oameni leneși, lacomi, speriați (care de cele mai multe ori habar nu au ce fac) aflați în căutarea unor moduri mai ușoare, mai avantajoase și mai sigure de a realiza diverse lucruri. Sper că dovezile prezentate în capitolele 2-10 au demonstrat că această teorie este adevărată.

Am văzut că oamenii meșteresc neobosiți, ușurându-și viețile, îmbogățindu-se sau luptându-se să păstreze ce au deja atunci când situația se schimbă și, în același timp, generând dezvoltare socială ascendentă de cele mai multe ori. Cu toate acestea, niciuna dintre marile transformări la nivelul dezvoltării sociale – originile agriculturii, întemeierea orașelor și statelor, a imperiilor de tot felul; revoluția industrială – nu a fost doar rezultatul meșteritului neobosit; fiecare a apărut în vremuri disperate care necesitau măsuri disperate. La sfârșitul Ereii Glaciare, vânătorii-culegătorii au devenit atât de performanți, încât au împrăștiat resursele din care trăiau. Obligați să facă eforturi suplimentare pentru a găsi hrană, unii dintre ei s-au transformat din vânători-culegători în agricultori, începând să cultive o parte dintre plantele și domesticind unele dintre animalele cu care se hrăneau. Unii agricultori au devenit atât de performanți, încât au împrăștiat din nou resursele și, ca să supraviețuiască – mai ales în condiții climatice potrivnice –, și-au transformat satele în orașe și state. Unele orașe și state au fost la rândul lor atât de performante, încât s-au lovit la rândul lor de probleme legate de resurse și s-au transformat în imperii (întâi

terestre, apoi înglobând și stepe și oceane). Unele dintre aceste imperii au reluat același ciclu, împruținându-și resursele și transformându-se în economii industriale.

Istoria nu este doar o înșiruire de evenimente. De fapt, istoria este aceeași veche poveste, un neconținut proces grandios de adaptări la lume, care generează mereu noi probleme ce necesită alte adaptări. Pe parcursul cărții de față, am numit acest proces paradoxul dezvoltării: creșterea nivelului de dezvoltare socială generează chiar forțele care o subminează.

Oamenii se confruntă cu astfel de paradoxuri și le rezolvă zi de zi, dar din când în când paradoxul creează praguri care nu se lasă depășite decât printr-o schimbare cu adevărat transformatoare. Rareori este evident ce trebuie făcut și cu atât mai puțin modul în care trebuie făcut, iar pe măsură ce o societate se apropie de aceste praguri, începe un fel de întrecere între dezvoltare și colaps. Rareori – sau poate niciodată – societățile se lovesc pur și simplu de un prag și stagnează, dezvoltarea lor socială rămânând pe loc timp de secole. Dimpotrivă, dacă nu reușesc să depășească pragul, problemele lor scapă de sub control. Câțiva sau toți cei cinci cavaleri ai Apocalipsei, așa cum i-am numit eu, se dezlănțuie, iar foametea, bolile, migrația și colapsul statului – mai ales dacă se suprapun cu un episod de schimbări climatice – vor trage în jos dezvoltarea, uneori timp de secole, ajungându-se uneori chiar la o epocă întunecată.

Astfel de praguri apar când se ating în jur de 24 de puncte în indicele dezvoltării sociale. La acest nivel s-a împotmolit dezvoltarea socială a Occidentului, după care s-a prăbușit, după anul 1200 î.Hr. Cel mai important prag, pe care l-am numit pragul critic, apare însă pe la 43 de puncte. Dezvoltarea occidentală a atins acest prag în secolul I d.Hr., și apoi s-a prăbușit; dezvoltarea orientală a evoluat la fel cam cum o mie de ani mai târziu. Acest prag critic constituie o limită rigidă pentru dezvoltarea imperiilor agricole. Singurul mod de a-l spulbera este valorificarea energiei stocate în combustibilii fosili, cum au făcut occidentalii după 1750.

Adăugarea unei explicații sociologice la cea biologică ne ajută să înțelegem mai bine istoria, spunându-ne cum au împins oamenii dezvoltarea socială în sus, de ce în anumite momente aceasta crește vertiginos, iar în altele lent, și de ce uneori se prăbușește. Totuși, nici chiar o astfel de explicație combinată – biologică și sociologică – nu ne spune de ce Vestul deține supremația. În acest scop, avem nevoie de geografie.

Am subliniat că între geografie și dezvoltarea socială există o relație cu două sensuri: mediul fizic modelează evoluția dezvoltării sociale, dar evoluția dezvoltării sociale modelează semnificația mediului fizic. Acum două mii de ani nu însemna nimic să locuiești deasupra unor zăcămintele de cărbune, dar acum două sute de ani a început să însemne foarte mult. Exploatarea cărbunelui a împins dezvoltarea socială ascendentă mai repede ca oricând – atât de repede, de fapt, încât curând după anul 1900 noi combustibili au început să ia locul cărbunelui. Totul se schimbă, inclusiv semnificația geografiei.

Atât despre teza mea. Doresc să folosesc cea mai mare parte a acestui capitol pentru a discuta unele dintre cele mai evidente obiecții pe care le ridică teza mea, dar înainte de aceasta, consider necesară o recapitulare a celor mai importante detalii ale poveștii din capitolele 2-10.

La sfârșitul Erei Glaciare, cu aproximativ 15.000 de ani în urmă, încălzirea globală a făcut să se distingă o fâșie de latitudini prielnice (în jur de 20-35° latitudine nordică în Lumea Veche și între 15° latitudine sudică și 20° latitudine nordică în Lumea Nouă) unde se găseau din abundență plante și animale mari care puteau fi domesticite. În cadrul acestei fâșii late, o singură regiune, așa-numitele Coaste Muntoase din sud-vestul Asiei, a fost cea mai prielnică dintre toate. Deoarece avea densitatea cea mai mare de animale și plante ce puteau fi domesticite, a fost mai ușor pentru oamenii care locuiau aici să devină agricultori. Astfel, dat fiind că oamenii (organizați în grupuri mari), sunt în linii mari la fel, locuitorii Coastelor Muntoase au fost primii care au întemeiat sate și au domesticit plante și animale, încă înainte de 9000 î.Hr. Din acești

primi agricultori se trag societățile occidentale. Dar cu două mii de ani mai târziu, oamenii care trăiau în China de astăzi – unde existau de asemenea din plin animale și plante ce puteau fi domesticate, dar nu chiar atât de multe ca pe Coastele Muntoase – au evoluat în aceeași direcție; din ei se trag societățile orientale. În următoarele câteva mii de ani oamenii au început să cultive plante și/sau să domesticească animale în mod independent în alte șase locuri din lume, fiecare punând bazele altei tradiții regionale.

Din cauză că occidentalii au fost primii agricultori și pentru că oamenii (organizați în grupuri mari) sunt aproximativ la fel, occidentalii au fost tot primii care au resimțit în mod serios paradoxul dezvoltării și primii care au învățat despre avantajele înapoierii, cum le-am numit eu. Creșterea dezvoltării sociale însemna populații mai numeroase, stiluri de viață mai elaborate, precum și o bogăție și o putere militară mai mari. Combinând în diverse moduri colonizarea și emulația, societățile cu un grad relativ mare de dezvoltare socială s-au dezvoltat în detrimentul celor cu un grad mai mic de dezvoltare, iar agricultura s-a răspândit în lung și în lat. Pentru a practica agricultura cu succes în regiuni noi, cum ar fi luncile foarte călduroase din Mesopotamia, agricultorii au fost nevoiți practic să o reinventeze, iar odată cu agricultura pe bază de irigații fermierii au descoperit avantaje care au transformat această frontieră mai degrabă înapoiată într-o zonă chiar mai mănoasă decât centrul agricol original (Coastele Muntoase). Iar la un moment dat după 4000 î.Hr., când cele mai mari sate aglomerate din regiunea Coastelor Muntoase se zbăteau să se descurce, mesopotamienii au fost cei care au înțeles cum să se organizeze în orașe și state. Cam cu două mii de ani mai târziu același proces a avut loc și în Orient, paradoxul dezvoltării evidențiind avantaje oarecum similare ale înapoierii pe văile afluenților Fluviului Galben.

Statele noi au fost nevoite să stabilească noi tipuri de interacțiuni cu vecinii lor, ceea ce a creat paradoxuri și mai perturbatoare de-a lungul frontierelor. Ele au fost nevoite să învețe să le gestioneze; când lucrurile le scăpau de sub control – cum s-a întâmplat poate în Uruk

(Mesopotamia) pe la 3100 î.Hr. și în Taosi (China) 2300 și cum s-a întâmplat cu siguranță în Occident după 2200 și 1750 î.Hr. –, se prăbușeau în haos. Fiecare colaps a coincis cu o perioadă de schimbări climatice, care, am sugerat eu, a adăugat un al cincilea cavaler al Apocalipsei pe lângă cei patru creați de om.

Creșterea dezvoltării sociale a produs perturbări și colapsuri mai mari, dar a generat și o rezistență și forță de regenerare sporite. După 1500 î.Hr. unele orașe și state occidentale și-au revenit după dezastre și s-au extins de-a lungul țărmurilor estice ale Mediteranei. Apoi un al doilea mare contrast geografic între Orient și Occident și-a spus cuvântul; Orientul nu avea nimic asemănător acestei mări interioare extraordinare, oferind transport ieftin și facil. Dar, ca atâtea alte lucruri, Mediterana s-a dovedit un paradox, cu plusuri și cu minusuri în același timp. Când dezvoltarea socială a atins cam 24 de puncte, forțele distrugătoare au scăpat de sub control de-a lungul acestei frontiere larg deschise, iar în jurul anului 1200 î.Hr. cavalerii Apocalipsei au apărut din nou călare (sau, ca să folosesc o metaforă diferită, au venit pe mare). Centrul occidental s-a prăbușit și mai spectaculos decât înainte, urmând o epocă întunecată ce a durat câteva secole.

Datorită paradoxului dezvoltării, avantajul pe care geografia îl oferise Occidentului în ceea ce privește dezvoltarea socială la sfârșitul Erei Glaciare a fost pe termen lung, dar nu predestinat. Colapsurile sunt imprevizibile. Uneori sunt de-ajuns câteva decizii diferite sau un pic de noroc pentru a amâna, a reduce sau chiar a evita dezastrul; alegerile noastre contează. Ca să depășească plafonul de 24 de puncte, statele trebuiau să se reorganizeze și să dezvolte un mod de gândire complet nou cu privire la lume, creând ceea ce am putea numi primul val de gândire axială. Dat fiind că occidentalii nu au reușit să se reorganizeze și să își schimbe modul de gândire în jurul anului 1200 î.Hr., avantajul pe care îl aveau asupra Orientului la capitolul dezvoltare socială s-a micșorat; iar pentru că și occidentalii, și orientalii au reușit să facă adaptările necesare pe măsură ce a crescut dezvoltarea socială în primul mileniu î.Hr., au rămas umăr la umăr timp de o mie de ani.

Și occidentalii, și orientalii au creat state mai centralizate și apoi imperii în toată regula, iar după 200 î.Hr. au atins o scară care începea să schimbe din nou semnificațiile geografiei. În Occident, Imperiul Roman a reușit să țină sub control zona Mediteranei, iar dezvoltarea socială a depășit rapid 40 de puncte. În secolul I d.Hr. ajunsese la pragul critic. În același timp, ascensiunea imperiilor Roman și Han a schimbat însă și semnificația spațiilor vaste care separau Orientul și Occidentul. Cu atâtea bogății la cele două capete ale Eurasiei, negustorii și nomazii din stepă au avut noi motive să se deplaseze, creând o punte fragilă între centre și dând startul primului schimb din cadrul Lumii Vechi. Aceste contacte au stimulat și mai mult dezvoltarea Orientului și Occidentului, dar au generat și perturbări fără precedent. Pentru prima dată, cei cinci cavaleri ai Apocalipsei au legat centrele, ducând dintr-o parte în alta mărfuri și idei, dar și microbi. În loc să depășească pragul, și Imperiul Roman și Imperiul Han s-au fărâmițat după 150 d.Hr.

Și Occidentul, și Orientul au intrat într-o epocă întunecată în care al doilea val de gândire axială (creștinismul, islamul și noi forme de budism) au înlocuit idei mai vechi din primul val de gândire axială, dar din alte puncte de vedere colapsurile lor au fost foarte diferite. În Occident, invadatorii germanici au distrus partea mai puțin dezvoltată a Imperiului Roman din vestul Mediteranei, iar centrul s-a retras în inima sa veche și mai dezvoltată din vestul Mediteranei. În Orient, invadatori din Asia Centrală au distrus partea mai veche și mai dezvoltată a fostului Imperiu Han din jurul Fluviului Galben, iar centrul s-a retras în teritoriile mai puțin dezvoltate de dincolo de fluviul Yangtze.

Acest contrast geografic a contat enorm. În 450 d.Hr., o nouă frontieră a cultivării orezului începuse să prospere în jurul fluviului Yangtze; în anul 600 China fusese reunificată; iar în secolul următor Marele Canal, care lega fluviul Yangtze de Fluviul Galben, a oferit Chinei un sistem intern de căi navigabile cu un rol asemănător Mediteranei în Imperiul Roman. În Occident, unde invadatorii arabi erau suficient de puternici ca să fărâmițeze vechiul centru mediteranean, dar nu destul de

puternici încât să îl refacă, nivelul dezvoltării sociale a continuat să scadă însă până în anul 700.

În jurul anului 541 dezvoltarea Orientului a întrecut-o pe cea occidentală (dovedind fără tăgadă că supremația Vestului nu a fost niciodată predestinată), iar în 1100 atingea pragul critic. Pe măsură ce dezvoltarea economică secătuia resursele, metalurgiștii au început să valorifice combustibilii fosili, inventatorii au creat mașini noi, iar intelectualii Dinastiei Song au produs o adevărată Renaștere chineză. Dar, la fel ca și Roma cu o mie de ani înainte, chinezii Dinastiei Song nu au putut depăși pragul critic.

Într-o anumită măsură, evenimentele de la începutul celui de-al doilea mileniu î.Hr. au semănat cu cele din primul, dar cu Orientul în locul Occidentului. Nivelul dezvoltării sociale în creștere a dus la un al doilea schimb în cadrul Lumii Vechi, dezlănțuindu-i din nou pe cei cinci cavaleri ai Apocalipsei. Dezvoltarea socială s-a risipit în ambele centre, dar cu pagubele cele mai mari și mai de durată pentru Orient. În Occident, cea mai afectată a fost partea continentală musulmană, mai dezvoltată, de la est de Mediterana, iar în 1400 se forma în vestul Europei un nou centru, cu propria Renaștere.

Aceste teritorii europene fragmentate, cândva periferice, au descoperit acum avantajele propriei înapoieri. Construcția de nave și de tunuri, tehnologii pe care vest-europenii le învățaseră de la orientali în timpul celui de-al doilea schimb în cadrul Lumii Vechi, le-au permis să transforme Oceanul Atlantic într-o mare rută de transport, dând încă o dată o nouă semnificație geografiei. Dornici să valorifice bogățiile Orientului, navigatorii occidentali s-au împrăștiat și – spre surpriza lor – au descoperit cele două Americi.

Orientalii *ar fi putut* descoperi America în secolul al XV-lea (unii cred că au și făcut-o), dar geografia a fost mereu de partea occidentalilor în acest sens. Orientalii aveau mult mai mult de câștigat navigând spre bogățiile din Oceanul Indian decât în Pacificul pustiu și pătrunzând spre interiorul continentului, în stepe, care constituiseră timp de aproape două mii de ani cea mai mare amenințare pentru securitatea lor.

În secolul al XVII-lea, expansiunea centrelor a schimbat semnificațiile geografiei mai radical ca oricând. Imperii centralizate, dotate cu tunuri și muschete, au închis ruta care lega Occidentul de Orient de-a lungul stepelor din centrul Asiei, punând capăt migrației nomazilor și ucigându-l efectiv pe unul dintre cavalerii Apocalipsei. În schimb, ruta din Oceanul Atlantic pe care o deschiseseră neguțătorii vest-europeni a alimentat apariția unor noi tipuri de piețe și a ridicat probleme complet noi legate de funcționarea lumii naturale. În anul 1700 dezvoltarea socială ajunsese din nou la pragul critic, dar de data aceasta, deoarece cavalerii Apocalipsei nu s-au mai arătat, dezastrul a fost ținut la distanță suficient de mult încât întreprinzătorii vest-europeni să reacționeze la stimulii rutei oceanice, dezlănțuind puterile nemaivăzute ale cărbunelui și aburilor.

Dacă ar fi avut destul timp, orientalii ar fi făcut probabil aceleași descoperiri și ar fi avut și ei o revoluție industrială, dar geografia a fost de partea occidentalilor – ceea ce însemna că, deoarece oamenii (organizați în grupuri mari) sunt aproximativ la fel, occidentalii au înfăptuit revoluția industrială primii. Geografia a fost cea care l-a adus pe Looty la Balmoral, și nu pe Albert la Beijing.

Nu de ce Vestul deține supremația

Dar cum rămâne cu oamenii, v-ați putea întreba? Paginile acestei cărți au fost pline de mari personalități (de ambele sexe), idioți neinspirati, credințele pe care le-au susținut și conflictele lor neobosite; oare toți aceștia să nu fi contat deloc în final?

Da și nu. Cu toții avem liber-arbitru și, după cum am tot subliniat, alegerile noastre chiar schimbă lumea. Doar că majoritatea alegerilor noastre nu schimbă lumea prea tare. De exemplu, aș putea să hotărăsc chiar acum să nu mai scriu această carte, să îmi dau demisia și să mă fac vânător-culegător. Această decizie ar avea cu siguranță un impact important. Mi-aș pierde casa și, dat fiind că nu știu mare lucru despre vânătoare și cules, probabil m-aș otrăvi sau aș muri de foame. Câțiva

oameni din jurul meu ar fi afectați cu adevărat și ceva mai mulți ar fi mai puțin afectați. Dumneavoastră, de exemplu, ar trebui să vă găsiți altceva de citit. Dar altfel lumea ar merge înainte. Nicio decizie pe care aș putea eu să o iau nu ar schimba faptul că Vestul deține sau nu supremația.

Bineînțeles, dacă milioane de alți americani ar hotărî și ei să își părăsească slujbele și să se apuce de cules și vânat, decizia mea individuală bizară s-ar transforma dintr-o aberație personală într-un element al unei mișcări de masă (nu mai puțin bizară) care ar schimba cu adevărat lucrurile. Sunt multe exemple de astfel de decizii luate în masă. De exemplu, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, jumătate de miliard de femei s-au hotărât să se mărite mai devreme decât mamele lor și să facă mai mulți copii. Populația a crescut vertiginos. Apoi, 30 de ani mai târziu, un miliard dintre fiicele lor au hotărât să facă exact opusul, încetinind creșterea demografică. Cumulate, aceste alegeri au schimbat cursul istoriei moderne.

Acestea nu erau însă doar mofturi. Karl Marx mergea drept la țintă acum un secol și jumătate când scria: „Oamenii [inclusiv femeile] își făuresc ei înșiși istoria”, a insistat el, „dar nu și-o făuresc după bunul lor plac și în împrejurări alese de ei”¹. Femeile secolului XX au avut motive atât de serioase să decidă să facă mai mulți (iar apoi mai puțini) copii, încât deseori au simțit că de fapt chiar nu aveau de ales – la fel trebuie să fi simțit și oamenii care s-au hotărât să se apuce de agricultură acum zece mii de ani sau să se mute în orașe acum cinci mii de ani sau să se angajeze în fabrici acum două sute de ani.

Cu toții suntem supuși unor presiuni puternice pentru a face alegeri în acord cu realitatea. Cu toții cunoaștem oameni care ignoră aceste presiuni și fac alegeri excentrice. De multe ori îi admirăm pe acești radicali, rebeli și romantici, dar rareori îi urmăm. Cei mai mulți dintre noi știu prea bine că conformiștii ce au un comportament previzibil tind să o ducă mai bine (în sensul accesului la hrană, adăpost și parteneri sexuali) decât personajele de tip Anna Karenina. Selecția naturală are drept criteriu ceea ce numim bun-simț.

Acestea fiind spuse, unele alegeri excentrice pot avea consecințe extraordinare, fără îndoială. Să îl luăm ca exemplu pe Muhammad, poate cazul extrem. Acest negustor arab mai degrabă mediocru ar fi putut face alegerea de bun-simț de a pune întâlnirea cu arhanghelul Gavriil din jurul anului 610 d.Hr. pe seama stomacului deranjat sau a altor o mie de cauze plauzibile. În schimb, a hotărât să își asculte nevasta, care insista că viziunea fusese reală. Mulți ani Muhammad a părut că va împărtăși soarta celor mai mulți profeți, căzând în ridicol, dispreț și uitare, dar în final i-a unit pe arabi. Califii care i-au urmat au distrus Persia, au zdruncinat Bizanțul și au împărțit Occidentul în două.

Toată lumea recunoaște că Muhammad a fost un mare om. Puțini oameni au avut un impact mai mare asupra istoriei. Însă, chiar și așa, transformarea centrului vestic începând cu secolul al VII-lea nu pot fi puse exclusiv pe seama idiosincraziei sale. Arabii inventau noi versiuni de monoteism și își întemeiau propriile state în deșert cu ceva timp înainte ca arhanghelul Gavriil să-l viziteze pe Muhammad. Bizanțul și Persia erau într-un impas major încă înainte de expedițiile războinice musulmane pe teritoriile lor, iar dezintegrarea regiunii Mediteranei începuse încă din secolul al III-lea.

Dacă Muhammad ar fi făcut alte alegeri, creștinii secolului al VII-lea ar fi fost poate nevoiți să se războiască doar între ei, și nu cu invadatorii musulmani. Poate că fără Muhammad dezvoltarea socială în Occident și-ar fi revenit mai repede după anul 750 sau poate că nu, dar oricum ar fi durat secole până să ajungă Orientul din urmă. Centrul occidental ar fi rămas în regiunea de est a Mediteranei indiferent ce ar fi făcut Muhammad; turcii tot l-ar fi copleșit în secolul al XI-lea și mongolii în al XIII-lea (și din nou pe la 1400); iar în secolul al XV-lea și după aceea centrul tot s-ar fi deplasat spre vest, către Italia și apoi către Atlantic. Dacă Muhammad ar fi fost un om mai obișnuit, crucea și nu semiluna i-ar inspira poate acum pe credincioșii din Maroc până în Malaysia – ceea ce nu-i puțin lucru; dar nu există motive să credem că occidentalii nu ar fi descoperit Americile sau că Vestul nu ar deține acum supremația.

Ce este adevărat în cazul lui Muhammad e probabil și mai adevărat în cazul celorlalte mari personalități pe care le-am pomenit. Tiglat Pileser al III-lea în Asiria și primul împărat Qin au creat amândoi imperii antice evolute, centralizate și redutabile; Habsburgii în Europa și Hideyoshi în Japonia au încercat în zadar să creeze mari imperii terestre în secolul al XVI-lea; Revoluția Glorioasă engleză din 1688 și moartea lui Mao în 1976 au adus la putere clici reformiste. Și totuși, toți acești mari oameni sau idioți neinspirați nu au făcut decât să grăbească ori să încetinească procese care se puseseră deja în mișcare. Niciunul dintre ei nu a deturnat cu adevărat cursul istoriei. Chiar și Mao, poate cel mai megaloman dintre ei, nu a reușit decât să amâne avântul industrial al Chinei, oferindu-i lui Deng Xiaoping șansa să rămână în istorie ca acela care a schimbat soarta Chinei. Dacă am putea să facem un experiment și să re trăim trecutul, lăsând totul la locul lui, dar înlocuind idioții neinspirați cu mari personalități (și invers), lucrurile ar arăta cam la fel, chiar dacă ritmul ar fi putut fi puțin diferit. Marilor personalități le place să creadă că prin forța voinței schimbă lumea, dar se înșală.

Acest lucru e valabil și în politică, și în afara ei. Matthew Boulton și James Watt, de exemplu, au fost cu siguranță mari personalități, ultimul ca inventator și primul ca negustor de mașini care au revoluționat lumea. Dar nu au fost niște mari personalități *unice*, cum nu a fost nici Alexander Graham Bell când a depus un brevet pentru proaspăta sa invenție, telefonul, la data de 14 februarie 1876 – în aceeași zi în care Elisha Grayfield depunea un brevet pentru proaspăta *lui* invenție, telefonul. Boulton și Watt nu au fost mai unici nici decât cunoștința lor, Joseph Priestley, care a descoperit oxigenul în 1774, la un an după ce îl descoperise și un chimist suedez. Sau decât cei patru europeni care au descoperit independent unii de alții petele solare în 1611.

Istoricii se minunează deseori descoperind această tendință a invențiilor de a apărea simultan, becul aprinzându-se în creierele mai multor oameni aproape exact în același timp. Ideile mărețe par să fie nu atât rezultatul genialității, cât consecința firească a faptului că mai mulți gânditori își pun aceleași întrebări și folosesc aceleași metode. Așa s-a

întâmplat cu oamenii de litere ai Europei de la începutul secolului al XVII-lea; după inventarea telescopului (pe care au pretins că l-au inventat nouă persoane diferite) ar fi fost într-adevăr ciudat dacă petele solare *nu* ar fi fost descoperite imediat de mai mulți astronomi deodată.

Un număr extraordinar de invenții moderne au fost create de mai multe ori, iar statisticianul Stephen Stigler chiar a propus o lege conform căreia nicio descoperire să nu poarte numele adevăratului său descoperitor (legea lui Stigler, remarca el, fusese de fapt descoperită cu 25 de ani mai devreme de sociologul Robert Merton). Boulton și Watt au fost liderii grupului, dar grupul chiar a existat, iar dacă Boulton și Watt nu ar fi lansat pe piață în anii 1770 un motor cu abur cu consum relativ redus de combustibil, ar fi făcut-o cu siguranță unul dintre rivalii lor puțin mai târziu. În realitate, grupul ar fi ajuns mai devreme dacă Watt nu ar fi concoctat un brevet nemaivăzut care îi excludea pe toți concurenții din domeniu.

Marile personalități și idioții neinspirați sunt emanații ale vremurilor lor. Să fie atunci concluzia că un soi de spirit al vremurilor, și nu anumiți indivizi, a determinat cursul istoriei, creând uneori o atmosferă propice faptelor mărețe și alteori generând o cultură a idioțeniei? Unii istorici așa cred, sugerând că, de exemplu, adevărata cauză a supremației occidentale este faptul că cultura chineza s-a închis în secolul al XIV-lea, renunțând la lume, pe când cultura europeană s-a deschis, trimițându-și exploratorii peste oceane, până au ajuns pe țărmurile celor două Americi.

În capitolul 8 m-am aplecat asupra acestei idei, sugerând că nu prea explică faptele. Cultura este nu atât o voce în capul nostru care ne spune ce să facem, cât o piață publică în care ne argumentăm opțiunile. Fiecare epocă beneficiază de gândirea de care are nevoie, dictată de tipul de probleme de geografie și dezvoltarea socială.

Astfel s-ar putea explica de ce istoria gândirii occidentale și cea a gândirii orientale au fost destul de asemănătoare în ultimii cinci mii de ani. În ambele centre, întemeierea primelor state, în jurul anului 3500 î.Hr. în Occident și după 2000 î.Hr. în Orient, au stârnit dezbateri despre

natura și limitele monarhiei divine. În timp ce statele din ambele centre deveneau mai birocratice, după 750 î.Hr. în Occident și 500 î.Hr. în Orient, aceste discuții au generat primul val de gândire axială, cu o dezbatere despre transcendența personală și relația acesteia cu autoritatea seculară. În jurul anului 200 d.Hr., pe când se dezintegrau imperiile Roman și Han, aceste întrebări au făcut loc la rândul lor celui de-al doilea val de gândire axială, a cărui preocupare centrală a fost modul în care bisericile organizate ar putea să asigure mântuirea credinciosului într-o lume haotică și periculoasă. Iar când dezvoltarea socială și-a revenit, în anul 1000 în China și în 1400 în Italia, întrebările Renașterii – cum să ignori trecutul recent dezamăgitor și să recâștigi înțelepciunea pierdută a primei epoci axiale – au devenit și mai interesante.

Gândirea orientală și cea occidentală au avut o evoluție atât de similară atât de mult timp, deoarece, bănuiesc eu, ca să aibă o dezvoltare socială în continuă creștere, nu puteau apuca decât o singură cale. Ca să treacă de pragul critic de 24 de puncte, și occidentalii, și orientalii au fost nevoiți să își centralizeze statele, ceea ce i-a condus inevitabil pe intelectuali către primul val de gândire axială. Declinul acestor state i-a împins pe oameni spre al doilea val de gândire axială; revenirea lor a dus aproape inevitabil la renașteri. Fiecare mare schimbare i-a împins pe oameni să producă gândirea de care avea nevoie epoca respectivă.

Dar cum rămâne cu marea divergență din jurul anului 1600, când vest-europenii s-au îndreptat către gândirea științifică, în timp ce orientalii (plus occidentalii care trăiau în afara centrului format din statele de pe țărmurile Atlanticului) nu au făcut-o? Reflectă această deplasare epocală la nivelul gândirii diferențele culturale profunde între orientali și occidentali, și nu principiul că fiecare epocă dă naștere gândirii de care are nevoie?

Unii sociologi (occidentali) cred asta. Aceștia arată că, în timpul experimentelor psihologice, când subiecților li se face RMN în timp ce rezolvă probleme, la occidentali se observă o activitate mai intensă în

zonele frontală și parietală (indicând că se concentrează mai mult să fie atenți) dacă e nevoie să plaseze informații într-un context mai larg, decât dacă li se cere să izoleze anumite fapte din contextul lor și să le trateze separat. La orientali este invers.

Ce înseamnă această diferență? Izolarea faptelor și tratarea lor independent de context sunt mărci ale științei moderne (ca în faimosul avertisment „celelalte lucruri rămânând neschimbate...”); poate, spune o teorie, diferența la nivelul funcționării creierului înseamnă că occidentalii sunt pur și simplu mai logici și mai științifici decât orientalii.

Sau poate că nu. Experimentele nu dovedesc că orientalii *nu pot* separa faptele de context sau că occidentalii *nu pot* pune lucrurile în perspectivă; nu dovedesc decât că fiecare grup este mai puțin obișnuit cu respectivul mod de gândire și că trebuie să se căzneasă mai mult pentru a gândi așa. Ambele grupuri sunt capabile să îndeplinească ambele tipuri de sarcini și o și fac în mod regulat.

În fiecare epocă și în fiecare colț al lumii găsim și raționaliști, și mistici, cei care abstractizează pornind de la detalii și cei ce se bucură de complexități și chiar și din cei care le fac pe amândouă odată. Diferite sunt provocările cu care se confruntă aceștia. Când europenii au început să creeze economia atlantică, în jurul anului 1600, și-au creat și noi probleme, pe care le-au rezolvat cel mai bine cu ajutorul modelelor mecanice și științifice. În următorii patru sute de ani aceste moduri de gândire s-au confundat cu învățământul occidental, devenind tot mai mult un mod de gândire de la sine înțeles. În Orient, unde provocările de genul celor generate de economia atlantică au părut mai puțin presante până în secolul al XIX-lea, procesul acesta nu a ajuns încă la fel de departe.

În anii '60 unii sociologi occidentali susțineau că cultura orientală – mai ales confucianismul – i-ar fi împiedicat pe cei care creșteau în ea să dezvolte spiritul întreprinzător de concurență și inovație esențial succesului economic. În anii '80, confrunțați cu succesul economic evident al Japoniei, o nouă generație de sociologi a ajuns la concluzia că valorile confucianiste ale respectului față de autoritate și sacrificiului de

sine în beneficiul grupului nu inhibă capitalismul; dimpotrivă, ele ar explica succesul japonez. O concluzie mai echilibrată ar fi că oamenii își adaptează cultura la nevoile dezvoltării sociale care, la sfârșitul secolului XX, au produs deopotrivă capitaliști confucianiști, comuniști și liberali.

Concluzia că producem gândirea de care avem nevoie ar putea explica și alt fenomen ciudat, numit de psihologi efectul Flynn. De când au început să se administreze teste de inteligență, scorurile medii au urmat o linie ascendentă (cam trei puncte pe deceniu). Ar fi reconfortant să credem că devenim cu toții mai deștepți, dar cel mai probabil doar ne pricepem din ce în ce mai bine să gândim în modurile moderne, analitice pe care le măsoară aceste teste. Lectura cărților ne-a făcut mai moderni decât istorisirea poveștilor, iar (spre groaza multor profesori) jocurile pe calculator se pare că ne fac încă și mai moderni.

E adevărat că nu toate culturile sunt la fel de receptive la circumstanțe schimbătoare. Regiunile islamice, de exemplu, au produs foarte puține democrații, oameni de știință laureați ai Premiului Nobel sau economii moderne diversificate. Unii nemusulmani conchid că islamul trebuie considerat un crez care ține milioane de oameni în ignoranță și superstiție. Dar, dacă ar fi așa, atunci cum se explică faptul că acum o mie de ani mulți dintre cei mai buni oameni de știință, filosofi și ingineri ai lumii erau musulmani? Sau de ce astronomii musulmani au fost cei mai buni până în secolul al XVI-lea?

Adevărat explicație, bănuiesc, este că începând cu 1700 mulți musulmani s-au închis, ca reacție la înfrângerea militară și politică, la fel cum au făcut și mulți confucianiști chinezi în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Islamul include elemente foarte variate. La una dintre extreme se găsește Turcia, care s-a modernizat atât de eficient, încât este un candidat plauzibil pentru aderarea la Uniunea Europeană; la cealaltă extremă se află oameni precum unii dintre talibani, care ucid femeile pentru că își descoperă chipul în public. În general, pe măsură ce lumea musulmană a încetat să mai fie centrul Vestului, devenind treptat o periferie exploatată, dezvoltarea sa socială a stagnat însă sub forma victimizării. Marea sarcină a islamului modern este să pună capăt acestei

situații; și cine știe ce avantaje ar putea descoperi apoi lumea musulmană în propria înapoiere.

Cultura și liberul-arbitru sunt atuuri care complică teorema lui Morris conform căreia la originea schimbării se află oameni leneși, lacomi și speriați (care de multe ori habar nu au ce fac), aflați în căutarea unor moduri mai ușoare, mai avantajoase și mai sigure de a face lucrurile. Cultura și liberul-arbitru ne accelerează sau ne încetinesc reacțiile la circumstanțele schimbătoare. Ele deviază și bruiază orice teorie simplă. Dar – după cum arată clar povestea din capitolele 1-10 –, cultura și liberul-arbitru nu vor fi niciodată atuuri care să taie cărțile biologiei, sociologiei și geografiei pentru mult timp.

Înapoi în viitor

Cauzele supremației Vestului sunt atât de lungă durată, cât și de scurtă durată, având la bază interacțiunea mereu schimbătoare a geografiei și dezvoltării sociale, dar supremația Vestului ca atare nu a fost nici predestinată, nici accidentală. Mai logic ar fi să o numim probabilă, cel mai probabil rezultat al unui joc în care, de-a lungul celei mai mari părți a istoriei, avantajele geografice au fost de partea Occidentului. Supremația Vestului, am putea spune, a fost de multe ori un pariu câștigat.

Ca să explic aceste comentarii mai degrabă criptice, voi împrumuta o metodă din comedia lui Robert Zemeckis *Înapoi în viitor*, din anul 1985. Filmul începe cu un profesor nebun care combină un amplificator gigantic pentru o chitară electrică, niște plutoniu furat și o mașină DeLorean pentru a crea o mașină a timpului. Atunci când niște teroriști îl ucid pe profesor, adolescentul Marty McFly (jucat de Michael J. Fox) îi urmărește, iar mașina timpului îl catapultează înapoi în timp, în 1955. Acolo își cunoaște viitorii părinți când erau de vârsta lui. Din nefericire, în loc să se îndrăgostească de viitorul lui tată, mama lui Marty se îndrăgostește chiar de Marty. Am putea spune că este doar pierderea

unui mic ochi din tricotul istoriei, dar pentru Marty contează foarte mult: dacă nu repară lucrurile înainte de sfârșitul filmului, nu se va mai naște.

În loc să folosesc metoda obișnuită a istoricului de a începe cu începutul și de a duce povestea până în zilele noastre, mi se pare că ar putea fi util să fac un salt în trecut precum McFly și apoi, exact la fel ca în film, să mă opresc și să mă întreb ce s-ar fi putut întâmpla – să zicem, în anul 2000 – încât viitorul să fie modificat.

Voi începe povestea acum două secole, în 1800. Aterizând în vremea lui Jane Austen, vom descoperi că semnele viitoarei supremații a Vestului din anul 2000 erau deja foarte vizibile. Revoluția industrială britanică se pusese deja în mișcare, știința prospera, iar orice altă putere militară pălea pe lângă cea europeană. Desigur, nimic nu era bătut în cuie; cu ceva mai mult noroc Napoleon ar fi putut câștiga totuși războaiele sau cu ceva mai puțin noroc conducătorii britanici ar fi putut să nu facă față provocărilor industrializării. În ambele cazuri, avântul britanic ar fi fost încetinit sau – cum sugeram în capitolul 10 – revoluția industrială s-ar fi putut muta în nordul Franței. Există tot felul de posibilități. Este însă foarte greu să îți imaginezi un eveniment după 1800 care să fi împiedicat o revoluție industrială occidentală cu totul. Odată pusă pe roate industrializarea, este la fel de greu de imaginat ce ar fi putut opri globalizarea piețelor nesătule. „În van”, a izbucnit lordul Macartney când guvernul chinez i-a respins propunerile comerciale, în 1793, „se încearcă împiedicarea progresului cunoașterii umane”² – o formulare pompoasă, poate, dar avea dreptate.

Indiferent câte bețe în roate am pune Occidentului, cum ar fi o întârziere imaginară de o sută de ani a industrializării și o expansiune imperială europeană redusă înainte de secolul XX, tot nu avem motive evidente să credem că s-ar fi putut produce o revoluție industrială orientală independentă înainte de celei occidentale. Un astfel de avânt oriental ar fi necesitat probabil apariția unei economii regionale diversificate ca a Occidentului pe țărmurile Atlanticului, iar aceasta ar fi durat mai multe secole. Supremația Vestului în anul 2000 nu era

inevitabilă în 1800, adică 100% sigură, dar bănuiesc că era cel puțin 95% probabilă.

Dacă ne întoarcem din nou în timp cu 150 de ani, în 1650, pe când Newton era doar un copil, supremația Vestului în anul 2000 ar părea mai puțin sigură, dar încă probabilă. Armele de foc închideau ruta prin stepă, iar navele creau economia atlantică. Industrializarea era de neconceput, dar precondițiile sale se instalau în Europa de Vest. Dacă olandezii ar fi câștigat războaiele împotriva Angliei în anii 1650, dacă lovitura de stat sprijinită de olandezi din Anglia ar fi eșuat în 1688 sau dacă francezii ar fi reușit să invadeze Anglia în 1689, instituțiile specifice care i-au finanțat pe Boulton și Watt poate nu ar fi apărut niciodată; iar în acest caz revoluția industrială ar fi putut avea loc, cum am sugerat mai sus, câteva decenii mai târziu sau în altă parte a Europei Occidentale. Dar, încă o dată, este greu de imaginat ce ar fi putut-o împiedica după 1650. Poate că, dacă industrializarea occidentală ar fi încetinit, iar conducătorii Qing s-ar fi comportat altfel, China secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea ar fi ajuns din urmă mai repede știința europeană, dar, după cum am văzut în capitolul 9, tot nu ar fi fost suficient pentru ca Orientul să se industrializeze mai întâi. Supremația Vestului din anul 2000 era mai puțin predestinată în 1650 decât avea să fie în 1800, dar tot era cel mai plauzibil rezultat – poate o probabilitate de 80%?

Cu încă 150 de ani mai devreme, în 1500, prognoza era și mai tulbure. Vest-europenii aveau corăbii capabile să navigheze până în Lumea Nouă, dar primul lor instinct a fost să o jefuiască pur și simplu. Dacă Habsburgii ar fi avut mai mult noroc (poate dacă Luther nu s-ar fi născut niciodată sau Carol Quintul l-ar fi cooptat ori dacă Armada ar fi învins Anglia în 1588, iar revolta olandeză ar fi fost apoi înăbușită), poate că ar fi devenit cu adevărat păstorii creștinătății – iar în acest caz Inchiziția spaniolă ar fi redus la tăcere voci radicale precum cele ale lui Newton și Descartes, iar impozitele impuse arbitrar ar fi distrus comerțul olandez, englez și francez, la fel cum l-a distrus pe cel spaniol în realitatea istorică. O mulțime de „dacă”, plus că, din câte ne dăm seama, un Imperiu Habsburg ar fi putut avea exact efectul opus,

trimitând și mai mulți puritani dincolo de Atlantic care să construiască orașe pe dealuri, dând naștere unei economii atlantice și revoluției științifice de cealaltă parte a oceanului.

Sau Habsburgilor le-ar fi putut merge chiar mult mai prost decât le-a mers de fapt. Dacă otomanii ar fi învins mai temeinic Persia șiită, poate că turcii ar fi cucerit Viena în 1529; minarete și muezini s-ar fi profilat acum pe cerul Angliei, iar, după cum spunea Gibbon, interpretarea Coranului s-ar fi predat acum în școlile de la Oxford. O victorie a turcilor ar fi menținut probabil centrul de gravitație al Occidentului în Marea Mediterană, lăsând economia atlantică să se usuce pe vrej – însă, la fel ca și o potențială victorie a Habsburgilor, ar fi putut stimula dezvoltarea unei lumi atlantice și mai puternice. O altă posibilitate: dacă otomanii și rușii s-ar fi luptat mai înverșunat unii cu alții în secolul al XVII-lea, ar fi putut fi prea slăbiți ca să le țină piept nomazilor, închizându-le drumul prin vestul stepelor. În acest caz victoriile Dinastiei Qing din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea i-ar fi putut goni pe mongoli în Europa, transformând criza Occidentului din secolul al XVII-lea în una la fel de neagră ca ultimele zile ale Romei. Dacă în Occident s-ar fi instaurat o nouă epocă întunecată, China, după mai multe secole, ar fi putut avea propria revoluție științifică și industrială în momentul în care nivelul dezvoltării sale sociale ar fi atins pragul critic. Cine știe? Un lucru e sigur însă: în 1500 șansele ca Vestul să dețină supremația în anul 2000 erau mult mai mici decât aveau să fie în 1650, poate nu mai mult de 50%.

Încă 150 de ani și ne întoarcem în 1350, în zilele crunte ale „morții negre”, iar din acest punct perspectivele supremației Vestului în anul 2000 probabil că nu arătau prea bine. Elementul cel mai neprevăzut în viitorul apropiat a fost Tamerlan, cuceritorul mongol care a venit din Asia Centrală pentru a devasta India și Persia și a zgudui apoi Imperiul Otoman, în 1402. În acel moment Tamerlan a hotărât să se întoarcă în est ca să răzbune o insultă imaginară din partea împăratului chinez, dar a murit înainte să își atingă scopul. Dacă ar fi continuat în schimb să înainteze către Vest după 1402, ar fi putut devasta Italia, sufocând în fașă Renașterea și dând dezvoltarea Occidentului înapoi cu secole

întregi. De asemenea, dacă nu ar fi murit în 1405 în drum spre China și ar mai fi rezistat câțiva ani, ar fi putut repeta cucerirea brutală a Chinei de către hanul Kublai, oprind dezvoltarea orientală, și nu pe cea occidentală.

Lucrurile ar fi putut evolua în multe alte moduri. Fondatorul Dinastiei Ming, Hongwu, ar fi putut eșua în încercarea de a reunifica China după războaiele sale civile, rămânând astfel o adunătură de regate războinice, și nu un mare imperiu în centrul oriental al secolului al XV-lea. Cine poate spune care ar fi fost consecințele? Ar fi urmat poate haosul sau, în absența mâinii de fier a autocrației Ming, comerțul pe mare s-ar fi intensificat. Am sugerat în capitolul 8 că, sub Dinastia Ming, China nu ar fi avut șanse să creeze o versiune orientală a economiei atlantice pe care urma să o dezvolte Occidentul – condițiile geografice nefiind nicicum favorabile –, dar, în absența Dinastiei Ming, coloniștii și negustorii orientali ar fi putut pune pe picioare o economie mai mică similară celei atlantice mai aproape de ei, în Asia de Sud-Vest și Insulele Mirodeniilor. Ideea este însă că existau mai multe opțiuni în 1350 decât în 1500. Supremația Vestului în anul 2000 era doar una din mai multe posibilități, cu șanse de reușită poate nu mai mari de 25%.

Aș putea continua acest joc; dar cred că am dovedit ceea ce era de dovedit. Supremația Vestului în anul 2000 a fost o chestiune de probabilități, nu de predestinare sau accidente, iar cu cât ne întoarcem mai mult în timp, cu atât se îndesesc elementele neprevăzute. În 1800 șansele erau minime ca niște decizii sau curente culturale diferite ori chiar accidente să întârzie supremația Vestului până după anul 2000; în 1350 acest rezultat era perfect plauzibil. Cu toate acestea, e greu de imaginat ce s-ar fi putut întâmpla după 1350 încât să conducă la industrializarea Orientului înaintea Occidentului sau să împiedice industrializarea cu totul.

Pentru a găsi un trecut care *să fi putut* conduce în mod plauzibil la supremația Orientului în 2000, trebuie să ne întoarcem cu nouă secole în urmă, în anul 1100. Dacă atunci împăratul Huizong din Dinastia Song s-ar fi descurcat mai bine cu jurchenii, salvând Kaifengul în 1127, sau dacă

părinții micului Temugin l-ar fi uitat cu totul în stepă, iar el ar fi murit în loc să crească și să devină Gînghis-Han, cine știe ce s-ar fi întîmplat? Distanța și tehnologia maritimă probabil elimina posibilitatea apariției în Pacific a unui parcurs spre industrializare similar celui urmat de Europa secolului al XVIII-lea, prin intermediul unei economii atlantice, dar nu era posibilă crearea unei economii asemănătoare și cu alte mijloace. În cazul în care China ar fi scăpat de devastarea jurchenilor și mongolilor, cultura sa renascentistă ar fi putut da naștere unei revoluții științifice, în loc să degenereze în acceptare a situației date și legarea picioarelor. Cererea internă a o sută de milioane de supuși chinezi, comerțul dintre sudul agricol și nordul industrial și colonizarea sud-vestului Asiei s-ar fi putut dovedi apoi suficiente încât să încline balanța. Sau poate că nu; până să aibă tipurile de arme și armate care puteau închide stepele, China rămânea vulnerabilă la migrațiile devastatoare. Ar fi optimist din partea noastră să credem că mandarinii ar fi putut jongla la infinit cu atâtea mingi deodată. Presupun că șansele ca Orientul să ia avînt în secolul al XII-lea erau foarte mici.

Dacă facem o ultimă călătorie cu mașina timpului, care să ne arunce cu încă o mie de ani înaintea Dinastiei Song, marea întrebare se schimbă. Acum nu ne mai interesează dacă Orientul ar fi putut ajunge să dețină supremația în anul 2000, ci dacă Imperiul Roman ar fi reușit să străpungă pragul critic cu 1.700 de ani mai devreme decât a reușit să o facă Occidentul. Sincer să fiu, eu nu văd cum s-ar fi putut întîmpla acest lucru. Ca și Dinastia Song, Roma trebuia nu doar să găsească un mod de a depăși pragul fără beneficiile unei economii atlantice, ci să aibă și norocul imens de a scăpa de cei cinci cavaleri ai Apocalipsei. Când Imperiul Han al Chinei cădea, în secolul al III-lea, Roma a mai continuat într-un stat slăbit, doar ca să se dezmembreze în secolul al V-lea. Sigur s-ar fi găsit soluții pentru problema goșilor și a celorlalți migratori, Roma continuând să mai supraviețuiască o vreme, dar ar fi putut oare imperiul să facă față crizei din secolul al VII-lea? Și, chiar dacă ar fi supraviețuit un Imperiu Roman mai mare, cum ar fi scăpat el de lungul declin al dezvoltării sociale în Occident? O revoluție industrială romană după anul

100 pare și mai puțin probabilă decât un progres major în cazul Dinastiei Song după 1100.

Concluzia tuturor acestor scenarii este că supremația Vestului în anul 2000 nu a fost nici predestinată pe termen lung și nici accidentală pe termen scurt. A fost mai degrabă o probabilitate pe termen lung. Niciodată, nici chiar în 1100, Orientul nu a fost pe punctul de a se industrializa primul, de a dobândi capacitatea să își proiecteze puterea la nivel mondial și de a transforma avantajul la capitolul dezvoltării sociale în supremație, așa cum avea să o facă Occidentul mai târziu. Cu toate acestea, a existat dintotdeauna marea probabilitate ca cineva să creeze *până la urmă* arme de foc și imperii capabile să închidă ruta prin stepă și nave și piețe capabile să deschidă oceanele. Iar odată îndeplinite aceste lucrări, avea să devină din ce în ce în mai probabil că noile avantaje geografice îi vor conduce pe occidentali către o revoluție industrială înaintea orientalilor. Singurul lucru care i-ar fi putut împiedica, bănuiesc eu, era un dezastru de tipul celui din povestirea lui Isaac Asimov, *Căderea nopții*, despre care am vorbit în capitolul 2: un cataclism care face imposibilă orice reacție, distrugând civilizația și aruncând omenirea înapoi în punctul zero.

Căderea nopții

Dar nici acest scenariu nu s-a dovedit plauzibil. Cel mai aproape de scenariul din *Căderea nopții* s-a aflat lumea înaintea erei supremației Vestului în jurul anului 10800 î.Hr., când un mare lac înghețat s-a vărsat în Oceanul Atlantic și i-a coborât temperatura suficient cât să oprească Curentul Golfului. Mica eră glaciară de 1.200 ani care a urmat, cunoscută drept Dryasul Recent, a pus capăt dezvoltării sociale și primelor experimente de întemeiere a unor așezări rurale și agricultură incipientă pe Coastele Muntoase. Orice episod de răcire globală care i-a urmat pare, prin comparație, o bagatelă.

Consecințele unui eveniment de magnitudinea Dryasului Recent care s-ar fi petrecut oricând în ultimele câteva mii de ani sunt prea groaznice

pentru a le contempla îndelung. Recoltele s-ar fi prăpădit peste tot în lume, an după an după an. Sute de milioane de oameni ar fi murit de foame. Migrațiile în masă ar fi lăsat pustie o mare parte din Europa, America de Nord și Asia Centrală. Amploarea războaielor, eșecurilor statelor și epidemiilor ar fi depășit cu mult orice cunoaștem. Ar fi fost ca și cum cei cinci cavaleri ai Apocalipsei și-ar fi dat armăsarii la schimb pe tancuri. O populație mult micșorată și înfrigurată s-ar fi înghesuit în sate din zona latitudinilor norocoase, rugându-se să plouă și abia supraviețuind de pe urma pământului arid. Mii de ani de dezvoltare socială ar fi dispărut din grafic.

Ne putem imagina și alte scenarii de tipul celui din *Căderea nopții*. Astronomi cu înclinații morbide au calculat că, dacă un asteroid cu diametrul de aproape doi kilometri ar lovi Pământul, explozia rezultată ar fi echivalentă cu 100 de miliarde de tone de TNT detonate în același timp. Părerile sunt împărțite în legătură cu consecințele sinistre ale unui asemenea eveniment. Cu siguranță ar umple partea superioară a atmosferei de praf, blocând lumina soarelui și cauzând moartea prin înfometare a milioane de oameni. S-ar produce suficient oxid de nitrogen cât să distrugă stratul de ozon, expunându-i pe supraviețuitori la radiații solare ucigașe. În cazul impactului cu un asteroid cu un diametru de aproape patru kilometri, consecințele sunt însă mai ușor de prevăzut. Ar fi ca și cum ai detona două miliarde de tone de TNT, ceea ce ar omorî cel mai probabil pe toată lumea.

Vestea bună este, desigur, că nu ne așteaptă niciun astfel de obstacol, deci nu are rost să ne deprimăm gândindu-ne cum ar fi dacă... Coliziunile cu asteroizii și erele glaciare nu sunt ca războaiele sau cultura: ele nu se află (sau poate ar fi mai bine să spun nu se aflau până de curând) sub controlul omului. Niciun idiot neinspirat, curent cultural sau accident nu ar putea produce o cantitate suficientă de apă înghețată care să oprească Curentul Golfului, ceea ce înseamnă că o nouă perioadă a Dryasului Recent este imposibilă și până și cei mai pesimiști astronomi consideră că nu este posibil să ne ciocnim cu asteroizi cu un diametru de câțiva kilometri decât o dată la câteva sute de mii de ani.

De fapt, nimic din ce ar fi putut face niște idioți neinspirați etc., în orice punct al istoriei omenirii, nu ar fi produs un moment de tipul celui din *Căderea nopții*. Chiar și cele mai sângeroase războaie pe care le-am purtat vreodată, cele două războaie mondiale din secolul XX, nu au făcut decât să confirme tendințe deja existente. În 1900, Statele Unite, un nou tip de imperiu subcontinental cu un centru industrial, începuseră să conteste supremația imperiilor oceanice vest-europene. Războaiele mondiale nu au fost decât lupte care să stabilească noul conducător al lumii în locul vest-europenilor. Statele Unite? Uniunea Sovietică, aflată într-o cursă nebună a industrializării în anii '30? Germania, care încerca să își cucerească propriul imperiu subcontinental în anii '40? În Orient, Japonia a încercat să cucerească și să industrializeze un imperiu subcontinental și să îi alunge pe occidentali în anii '30-'40; când a eșuat, China și-a industrializat imperiul subcontinental pe care îl deținea deja, cu consecințe dezastruoase în anii '50-'60 și spectaculoase în anii '80. Este greu de imaginat cum imperiile oceanice ale Europei ar fi putut face față unei asemenea concurențe, mai ales când adăugăm la toate acestea valul tot mai mare de naționalism din Africa până în Indochina și declinul constant al populației și industriei europene în raport cu ale rivalilor săi.

Dacă marile puteri ale Europei nu s-ar fi aruncat în prăpastie în 1914 și 1939, imperiile lor oceanice sigur ar fi rezistat mai mult; dacă Statele Unite nu și-ar fi abandonat responsabilitățile globale în 1919, imperiile oceanice ar fi falimentat și mai repede. Dacă Hitler i-ar fi învins pe Churchill și pe Stalin, lucrurile ar fi stat poate altfel; sau poate că nu. Romanul lui Robert Harris *Fatherland* ilustrează foarte bine această ipoteză. Este o carte polițistă despre o crimă în Germania anului 1964, dar – după cum îți dai seama foarte repede – este o Germanie care a câștigat al Doilea Război Mondial. Totul pare straniu de diferit. Hitler a ucis toți evreii din Europa, nu doar pe majoritatea. Arhitectul său, Albert Speer, a pus în practică fanteziile șefului său, reconstruind Berlinul cu un Bulevard al Victoriei pe mijloc, de două ori mai lung decât Champs Elysées, care duce la cea mai mare clădire din lume, unde Führerul își

ține discursurile sub un dom atât de înalt, încât înăuntru se formează nori de ploaie. Dar, pe măsură ce povestea înaintează, peisajul începe să devină straniu de familiar. Statele Unite sunt prinse într-un război rece cu un imperiu imens, totalitarist și instabil din Europa de Est. Cele două imperii se pândesc de după garduri făcute din rachete nucleare, duc războaie prin procură și manipulează state clientelare din Lumea a Treia, făcând pași mărunți către o destindere. În unele privințe, nu sună chiar atât de diferit de realitate.

Singurul caz în care războaiele mondiale ale secolului XX ar fi putut produce un rezultat total diferit ar fi fost degenerarea în război nuclear total. Dacă Hitler ar fi făcut bombe atomice, sigur le-ar fi folosit, dar cum practic și-a desființat programul nuclear în 1942, acest lucru nu a fost niciodată posibil. Astfel, Statele Unite au avut cale liberă să lanseze două bombe asupra Japoniei fără să fie pedepsite pentru aceasta. Dar, odată cu primele teste nucleare ale Uniunii Sovietice, în 1949, *Căderea nopții* a devenit din ce în ce mai posibilă. Chiar la apogeul înarmării nucleare, în 1986, toate armele nucleare din lume la un loc aveau doar o optime din puterea de distrugere a unui asteroid cu diametrul de patru kilometri, dar tot ar fi fost de-ajuns să anihileze civilizația modernă.

Sunt greu de înțeles cei care – asemenea președintelui Mao – sunt capabili să abordeze tema războiului nuclear cu atâta calm. Într-o cuvântare ținută în fața liderilor comuniști din 1957, acesta spunea:

Să ne imaginăm că ar izbucni războiul, câți oameni ar muri? Sunt 2,7 miliarde de oameni în lume... În cel mai rău caz, poate ar muri jumătate. Dar tot ar mai rămâne jumătate; imperialismul ar fi ras de pe fața pământului, iar întreaga lume ar deveni socialistă. După un număr de ani, populația lumii ar atinge din nou 2,7 miliarde și cu siguranță chiar mai mult³.

Din fericire pentru noi toți, cei care au luat deciziile în Statele Unite și Uniunea Sovietică în anii '50 și-au dat seama că singurul mod de a gestiona armele nucleare era „distrugerea reciprocă asigurată”, o

doctrină care nu recunoștea o cale de mijloc: o mișcare greșită și se ajungea la anihilare. Detaliile jocului au rămas îngrijorător de tulburi și a fost cât pe ce de câteva ori, mai ales când John F. Kennedy și Nikita Hrușciov au încercat să înțeleagă regulile jocului, în toamna anului 1962. Alarmat de zăngănitul săbiilor americane, Hrușciov a instalat rachete sovietice în Cuba, iar Kennedy, îngrijorat, a ordonat blocada insulei. Nave de război sovietice au navigat la câțiva kilometri de apele teritoriale americane; Kennedy a trimis un portavion care să le taie calea. La momentul respectiv, Kennedy bănuia că era o șansă din trei, dacă nu chiar una din două, să se dezlănțuie dezastrul. Și apoi, pe la ora 10 dimineața, în ziua de 24 octombrie, lucrurile au devenit mult mai grave. În timp ce Kennedy și consilierii săi cei mai apropiați stăteau într-o tăcere mormântală, au primit știrea că un submarin sovietic a tăiat calea portavionului american. Care putea fi intenția lui, dacă nu să atace? Kennedy „și-a dus mâna la față și și-a acoperit gura”, își amintește fratele lui. „Își deschidea și închidea pumnul. Era tras la față, i se citea suferința în ochi, aproape cenușii.”⁴ Următoarea mișcare trebuia să fie lansarea a patru mii de focoase. Dar submarinul sovietic nu a tras. Ceasul a ticăit în continuare, iar la 10.25, vasele sovietice au încetinit și au făcut cale înapoi. Nu s-a lăsat noaptea.

Timp de 30 de ani balansul pe marginea prăpastiei și gafele au generat o serie de momente îngrozitoare în care sfârșitul părea iminent, dar s-a reușit evitarea unei catastrofe. Din 1986, numărul de focoase din lume a scăzut cu două treimi și acum, când scriu, la începutul anului 2010, se pare că numărul va scădea și mai mult. Miile de arme pe care rușii și americanii încă le dețin ar putea omorî toată populația planetei și tot le-ar mai rămâne niște megatone nedetonate, dar scenariul din *Căderea nopții* pare mult mai îndepărtat decât în cei 40 de ani de „distrugere reciprocă asigurată”. Biologia, sociologia și geografia continuă să își țeară plasele, istoria merge înainte.

Fundația

Povestea lui Asimov *Căderea nopții* nu ne-a oferit, cel puțin până acum, un model prea bun pentru a anticipa cursul viitor al istoriei, dar poate romanele din seria *Fundația* se descurcă mai bine. Undeva în viitorul foarte îndepărtat, spune Asimov, un tânăr matematician pe nume Hari Seldon urcă într-o navă spațială și ajunge în Trantor, capitala unui mare Imperiu Galactic care există de 12 mii de ani. Acolo ține o conferință în cadrul Convenției decenale de matematică, explicând bazele teoretice ale unei științe noi numite psihoistorie. În principiu, Seldon susține că, dacă îmbinăm istoria obișnuită cu psihologia maselor și studii statistice avansate, putem să identificăm forțele care pun în mișcare omenirea și apoi să le proiectăm pentru a prevedea viitorul.

Propulsat de pe planeta sa natală provincială într-o facultate de la cea mai mare universitate de pe Trantor, Seldon pune la punct metodele psihoistoriei. Concluzia sa principală este că Imperiul Galactic e pe cale să se prăbușească, urmând o epocă întunecată care va dura 30 de mii de ani înainte ca un al doilea Imperiu să se nască. Împăratul îl face pe Seldon prim-ministru, iar din această poziție înaltă acesta creează Fundația, o colonie de oameni de știință. În timp ce adună cunoștințe într-o Enciclopedie Galactică, savanții Fundației pun la cale un plan secret care să asigure restaurarea imperiului după doar o mie de ani.

Romanele *Fundației* i-au încântat pe fanii literaturii SF timp de jumătate de secol, dar Hari Seldon este subiect de bancuri în cercurile de istorici care au auzit de el. Doar în imaginația febrilă a lui Asimov, susțin aceștia, dacă știi ce s-a întâmplat, poți prevedea ce se va întâmpla. Mulți istorici neagă că ar exista niște mari tipare identificabile în trecut, în timp ce istoricii care cred în existența lor consideră că identificarea acestora le depășește puterile. Geoffrey Elton, de exemplu, care avea postul de șef al Catedrei de istorie modernă de la Cambridge, dar și păreri foarte categorice despre toate problemele istorice, a vorbit probabil în numele multora afirmând: „Istoria scrisă”, insista el, „nu cuprinde decât două sute de generații. Chiar dacă istoria ar avea un țel

superior, trebuie spus că nu ne putem aștepta în acest moment să îl extragem din puțina istorie pe care o avem”5.

Am încercat să arăt în această carte că istoricii se vând ieftin. Nu trebuie să ne limităm la cele două sute de generații în care oamenii au ținut documente scrise. Dacă ne lărgim perspectiva, îmbrățișând arheologia, genetica și lingvistica – tipurile de dovezi care au dominat primele mele capitole – obținem mult mai multă istorie. Suficientă, de fapt, cât să mergem cu cinci sute de generații în urmă. Dintr-o perioadă atât de lungă, am afirmat eu, chiar putem deduce niște tipare; și acum, asemenea lui Seldon, vreau să sugerez că, odată ce am făcut aceasta, putem folosi trecutul pentru a vedea viitorul.

1. „Oamenii își făuresc”: Marx, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, (1852) [ed. rom.: Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere alese în două volume*, ediția a III-a, vol. 1, Editura Politică, București, 1966, pp. 203-295].
2. „În van”: lordul Macartney (1793), din Cranmer-Byng, 1963, p. 191.
3. „Să ne imaginăm”: Mao, discurs la Moscova, 18 noiembrie 1957, citat din Short, 1999, p. 489.
4. „Și-a dus mâna”: R.F. Kennedy, 1969, p. 71.
5. „Istoria scrisă”: Elton, 1967, p. 62.

...Deocamdată

În cimitirul istoriei

La sfârșitul capitolului 3, l-am lăsat pe Ebenezer Scrooge privindu-și îngrozit propriul mormânt neîngrijit. Agățându-se de Fantoma

Crăciunului Ce Va Veni, a strigat: „Sunt acestea umbrele celor ce vor fi sau umbrele celor ce doar ar putea fi?”¹⁴⁴.

Am sugerat că întrebarea aceasta se potrivește și figurii 12.1, care arată că, dacă Occidentul și Orientul își mențin ritmul de creștere a dezvoltării sociale din secolul XX, Orientul va prelua din nou conducerea în 2103. Dar, dat fiind că ritmul creșterii nivelului de dezvoltare socială s-a accelerat începând cu secolul al XVII-lea, figura 12.1 este de fapt o estimare prudentă¹; cea mai corectă interpretare a graficului ar putea fi că în anul 2103 *cel mai târziu* se va încheia epoca Occidentului.

¹⁴⁴ Ed.rom.: Charles Dickens, *Un colind de Crăciun*, traducere de Sanda Aronescu, Editura RAO, București, 1995 (n. trad.).

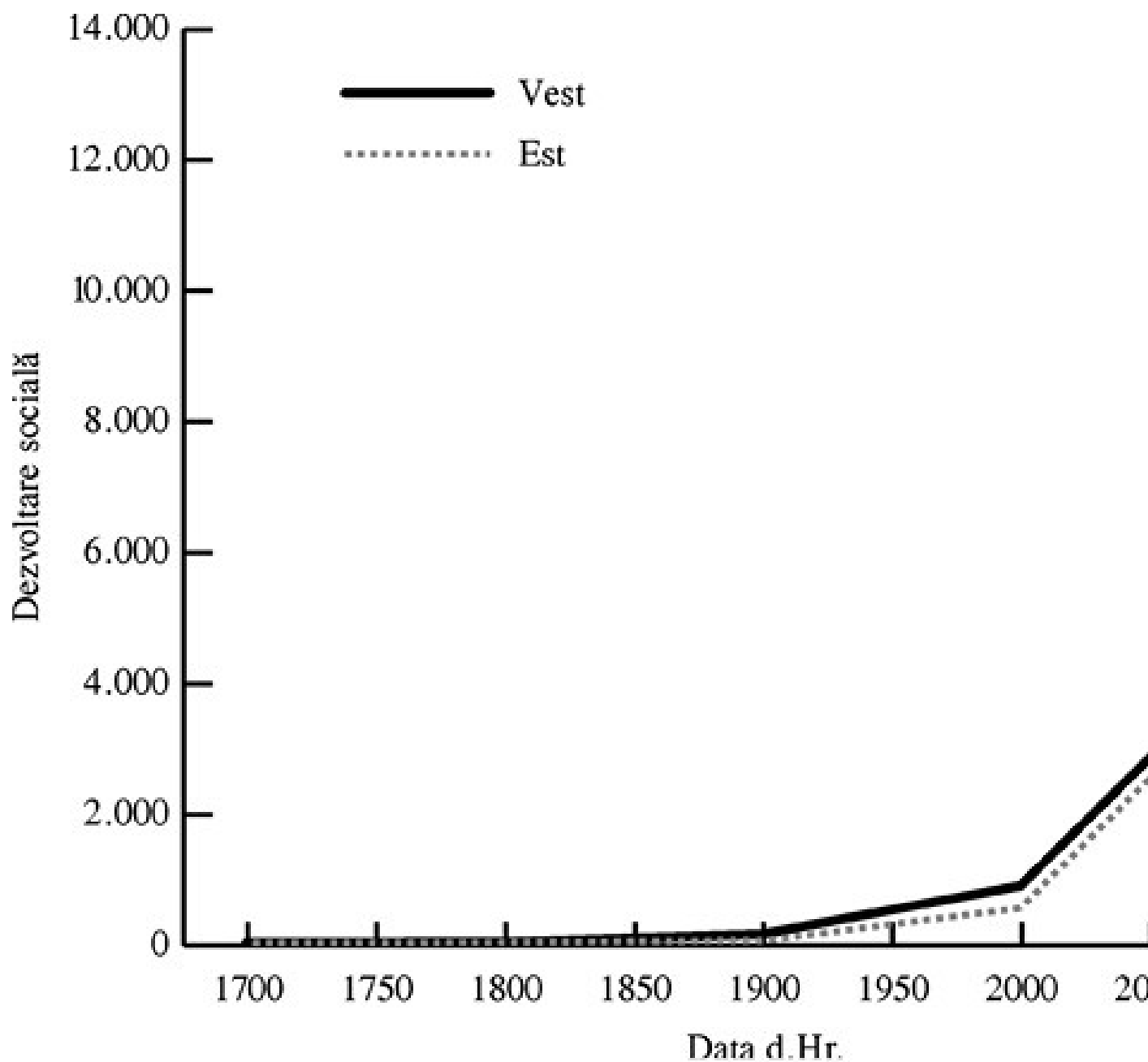

Figura 12.1. *Bătut în cuie? Dacă Occidentul și Orientul își mențin ritmul de creștere a dezvoltării sociale din secolul XX, supremația Vestului se va sfârși în 2103*

Orașele orientale sunt deja la fel de mari ca și cele occidentale, iar diferența dintre producția chineză și cea a Statelor Unite (poate variabila cel mai ușor de prezis) se micșorează rapid. Strategii din cadrul National Intelligence Council al Statelor Unite cred că producția Chinei o va ajunge pe cea americană din urmă în 2036. Bancherii de la Goldman

Sachs cred că acest lucru se va întâmpla în 2027; contabilii de la PricewaterhouseCoopers, în 2025; iar unii economiști, cum ar fi Angus Maddison de la Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică și laureatul Premiului Nobel Robert Fogel, optează pentru date și mai apropiate (2020 și, respectiv, 2016). Va dura mai mult ca Orientul să depășească Occidentul în ceea ce privește capacitatea militară, tehnologia informației și energia pe cap de locuitor, dar pare rezonabil să bănuim că după 2050 nivelul dezvoltării sociale în Orient îl va ajunge rapid din urmă pe cel occidental.

Cu toate acestea, rămân oarece dubii. Toate predicțiile experților menționate mai sus au fost formulate în 2006-2007, în ajunul unei crize financiare pe care aceiași bancheri, contabili și economiști au fost incapabili să o prevadă; și nu ar trebui să uităm că întreaga morală a *Colindului de Crăciun* este că soarta lui Scrooge *nu* este bătută în cuie. „Purtarea oamenilor anunță un sfârșit anume, spre care ea îi conduce dacă și-o mențin... Dar dacă ei se leapădă de ea, atunci sfârșitul va fi altul”, o asigură Scrooge pe fantomă și, niciuna nici două, Scrooge sare din pat în dimineața de Crăciun alt om. „A devenit un prieten atât de bun, un stăpân atât de bun și un om atât de bun, cum nu se mai văzuse în bunul și bătrânul oraș, în niciun alt bun și bătrân oraș, orășel sau târg, și nici în toată buna și bătrâna lume.”²

Oare va reuși Occidentul, la fel ca Scrooge, să se reinventeze în secolul XXI și să se mențină pe primul loc? În acest ultim capitol, doresc să propun un răspuns destul de surprinzător la această întrebare.

Am susținut pe tot parcursul cărții că marea slăbiciune a celor mai multe încercări de a explica de ce Vestul deține supremația și de a prezice ce urmează să se întâmple în continuare este că prezicătorii se raportează de obicei la o perioadă atât de scurtă, de doar câteva sute de ani (sau chiar și mai puțin) pentru a ne desluși sensul istoriei. E ca și cum Scrooge ar încerca să tragă învățăminte doar din discuția cu Fantoma Crăciunului Present.

Noi vom aplica însă metoda reală a lui Scrooge, ghidându-ne după spusele Fantomei Crăciunului Trecut, sau îl vom imita pe Hari Seldon,

cercetând milenii de istorie înainte de a scruta viitorul Imperiului Galactic. La fel ca Scrooge și Seldon, trebuie să stabilim nu doar unde ne duc tendințele actuale, ci și dacă aceste tendințe generează forțe care le vor submina. Trebuie să introducem în ecuație și paradoxul dezvoltării, să identificăm avantajele înapoierii și să prevedem nu doar cum va modela geografia dezvoltarea socială, ci și cum va modifica dezvoltarea socială semnificațiile geografiei. Și, după ce vom face toate acestea, vom descoperi că povestea mai are o întorsătură neașteptată.

După Chimerica

Am fost blestemați să trăim vremuri interesante.

Începând cam cu anul 2000 între centrul occidental și periferia sa orientală s-a dezvoltat o relație foarte ciudată. În anii 1840 centrul occidental s-a globalizat, proiectându-și puterea în fiecare colțișor al lumii și transformând ceea ce fusese un centru oriental independent într-o nouă periferie a Occidentului. Relația dintre centru și periferie care a urmat s-a desfășurat foarte asemănător cu alte relații între centre și periferii din întreaga istorie (deși la o scară mai mare), orientalii exploatându-și mâna de lucru ieftină și resursele naturale pentru a face comerț cu centrul occidental mai bogat. Cum se întâmplă deseori în periferii, unii oameni au descoperit avantaje ale înapoierii și Japonia s-a reinventat. În anii '60 mai multe țări est-asiatice au urmat-o pe piața globală dominată de Statele Unite și au prosperat, iar după 1978, când și-a găsit în sfârșit pacea, responsabilitatea și flexibilitatea, la fel a făcut China. Populațiile numeroase și sărace ale Orientului și intelighențiile locale catalogate anterior drept forțe ale înapoierii de către observatori occidentali începeau acum să semene a avantaje uriașe. Revoluția industrială se răspândea în sfârșit de-a lungul și de-a latul Orientului, iar întreprinzătorii orientali construiau fabrici și vindeau produse cu cost scăzut Occidentului (mai ales Statelor Unite).

Până aici scenariul nu aducea nimic nou, iar timp de un deceniu sau mai mult totul a mers bine (mai puțin pentru occidentalii care încercau

să concureze cu produsele ieftine din Asia de Est). În anii '90, producătorii chinezi descopereau însă – la fel ca atâția alți locuitori ai periferiilor înaintea lor – că nici măcar cel mai bogat centru nu își permite să cumpere tot ce ar putea exporta o periferie.

Ciudățenia relației Orient-Occident constă în soluția la această problemă după 2000. Deși americanul mediu câștiga aproape de zece ori mai mult decât un muncitor chinez mediu, China le-a împrumutat efectiv bani occidentalilor ca să continue să cumpere produse orientale. A făcut acest lucru investind o parte dintre uriașul excedent al contului său curent în titluri exprimate în dolari cum ar fi obligațiuni de tezaur americane. Cumpărând sute de miliarde de dolari, China și-a menținut artificial și moneda relativ ieftină față de cea a Statelor Unite, astfel încât produsele chinezești au devenit și mai ieftine pentru occidentali.

Relația, au înțeles economiștii, era ca o căsnicie în care un soț economisește și investește, celălalt doar cheltuiește și niciunul dintre parteneri nu își permite să divorțeze. În cazul în care China nu ar mai cumpăra dolari, moneda americană s-ar putea deprecia, iar cei 800 de miliarde de dolari americani pe care China îi deține deja și-ar pierde valoarea. Dacă, în schimb, americanii nu ar mai cumpăra produse chinezești, nivelul lor de trai ar scădea și ei și-ar pierde creditarea facilă. Un boicot american ar putea azvârli China în haos industrial, dar China s-ar putea răzbuna folosind dolarii pe care îi are ca să falimenteze economia americană.

Istoricul Niall Ferguson și economistul Moritz Schularick au botezat acest cuplu bizar „Chimerica”³, o fuziune a Chinei și Americii care ar produce o creștere economică spectaculoasă fiind în același timp o himeră – un vis din care lumea trebuia să se trezească în cele din urmă. Americanii nu ar putea împrumuta la infinit bani de la chinezi ca să cumpere produse chinezești. Oceanul de credite ieftine al Chimericii a umflat prețurile tuturor tipurilor de bunuri, de la cai de curse la proprietăți imobiliare, iar în 2007 „baloanele speculative” au început să se spargă. În 2008 economiile occidentale au intrat în cădere liberă,

trăgând tot restul lumii după ele. În 2009, consumatorii pierduseră 13 trilioane de dolari. Chimerica se prăbușise.

La începutul anului 2010, intervențiile prompte ale guvernelor evitaseră o criză de amploarea depresiunii din anii '30, dar consecințele prăbușirii Chimericii rămâneau totuși enorme. În Orient șomajul a crescut vertiginos, bursele s-au clătinat, iar economia Chinei s-a extins de două ori mai lent în 2009 față de 2007. Acestea fiind însă spuse, creșterea de 7,5% a Chinei din 2009 a rămas cu mult peste nivelul la care puteau spera economiile occidentale chiar și în cei mai buni ani⁴. Beijingul a trebuit să găsească 586 de miliarde de dolari pentru un pachet de stimulare, dar măcar avea rezervele din care să îl acopere.

În Occident, lucrurile stăteau însă mult mai rău. Statele Unite au adăugat un stimul de 787 de miliarde de dolari la datoria uriașă pe care o aveau deja și economia lor tot s-a contractat cu mai bine de 2% în 2009. Fondul Monetar Internațional a anunțat în acea vară că se așteaptă ca creșterea economică a Chinei să revină la 8,5% în 2010, în timp ce Statele Unite nu vor reuși mai mult de 0,8%. Cea mai îngrijorătoare veste a venit însă de la Congressional Budget Office, care a preconizat că SUA nu își vor plăti datoria pentru pachetul de stimulare înainte de 2019, moment în care programele sociale guvernamentale pentru populația sa îmbătrânită vor trage economia și mai mult în jos⁵.

În aprilie 2009, când liderii celor mai mari 20 de economii ale lumii s-au întâlnit să își pună la punct răspunsul la criză, a început să circule o nouă vorbă de duh: „După [Piața Tienanmen în] 1989, capitalismul a salvat China. După 2009 China a salvat capitalismul”⁶. Această formulare conține o doză mare de adevăr, dar și mai potrivită ar fi o analogie între 2009 și 1918. În acel an a devenit evident sunetul de sucțiune care a însoțit transferul puterii și bogăției dinspre bătrânul centru european falimentar din Europa către noul centru prosper din Statele Unite, dincolo de Atlantic. S-ar putea ca 2009 să fi fost anul în care s-a auzit același sunet, dar dinspre America falimentară către China prosperă, dincolo de Pacific. Chimerica e posibil să fi fost doar un popas pe drumul către supremația Orientului.

Inutil să mai spun că nu toată lumea e de acord cu această prognoză. Unii comentatori atrag atenția că Statele Unite s-au reinventat deja, la fel de complet ca și Scrooge, de nenumărate ori. Foarte mulți critici pariaseră că America va pieri în Marea Depresiune din anii '30 și din cauza stagflației din anii '70, dar aceasta și-a revenit, învingându-i pe naziști în anii '40 și pe sovietici în anii '80. Întreprinzătorii și oamenii de știință americani, insistă optimiștii, vor găsi o soluție și, chiar dacă SUA intră în criză în anii 2010, își vor lua revanșa față de China în anii 2020.

Alții subliniază că și China are probleme. Cea mai evidentă este că, pe măsură ce succesul economic duce la creșterea salariilor, China își pierde o parte din avantajele înapoierii. În anii '90 locurile de muncă necalificate din producție au început să migreze dinspre zonele de coastă ale Chinei către interiorul continentului, iar acum părăsesc cu totul China în favoarea țărilor cu salarii și mai mici cum este Vietnamul. Cei mai mulți economiști consideră că acesta e cursul firesc al integrării Chinei în economia globală, dar pentru câțiva este primul semn că China pierde din avantaj.

Alți critici ai Chinei consideră că demografia este o provocare mai mare. Datorită ratelor scăzute ale natalității și imigrației, vârsta medie crește mai rapid în China decât în America, iar în 2040 programele sociale guvernamentale pentru bătrâni vor apăsa mai greu asupra economiei chineze decât asupra celei americane. Criza resurselor naturale din China poate încetini la rândul său creșterea economică, iar tensiunile dintre orașele înfloritoare și zona rurală săracă se pot accentua mult. În oricare dintre aceste situații, mișcările populare de protest (aflate deja în creștere) ar putea scăpa de sub control. Revoltele etnice și protestele împotriva corupției și a catastrofelor ecologice au contribuit la căderea multor dinastii chineze în trecut; poate că istoria se va repeta în viitorul apropiat. Iar dacă Partidul Comunist cade, țara s-ar putea fărâmița, cum s-a întâmplat la sfârșitul dinastiilor Han, Tang, Yuan și Qing. Așadar, analogia cu Statele Unite în anul 1920, care absorbeau bogăția vechiului centru, s-ar putea să nu fie cea mai bună pentru China

anului 2020, mai nimerită fiind o comparație cu China însăși în 1920, cuprinsă de război civil.

Și apoi mai există și un grup influent de occidentali care seamănă cu personajul voltairian Panglosse și care insistă că niciuna dintre aceste previziuni nu contează de fapt, pentru că oricum totul va fi bine. Deși a văzut că bogăția și puterea s-au scurs peste Atlantic în secolul XX, vest-europeanul mediu din anul 2000 este mai bogat decât strămoșul său ce a apucat apogeul măreției imperiale a Europei, deoarece fluxul capitalismului a ridicat toate vapoarele. În secolul XXI fluxul ce se îndreaptă dincolo de Pacific poate ridica toate vapoarele și mai sus. Angus Maddison, cel care estima că produsul intern brut al Chinei îl va depăși pe cel al Statelor Unite în 2020, preconizează o triplare a veniturilor chinezilor (până la o medie de 18.991 de dolari pe cap de locuitor) între 2003 și 2030. El estimează că veniturile americanilor vor crește cu doar 50%, dar, din cauză că au pornit de la un nivel atât de înalt, americanul tipic va câștiga 58.722 de dolari în 2030, de peste trei ori mai mult decât chinezul tipic. Robert Fogel, care consideră că economia chineză o va depăși pe cea americană în 2016, este și mai îndrăzneț. Până în 2040, spune el, veniturile chinezilor vor ajunge la valoarea uimitoare de 85.000 de dolari – moment în care americanul mediu va câștiga 107.000 de dolari¹⁴⁵ 7.

Cel mai panglossian dintre toate este scenariul pe care jurnalistul James Mann îl numește „scenariul mângâietor”⁸, respectiv afirmația că, orice s-ar întâmpla, prosperitatea va occidentaliza Orientul. Întrebarea dacă Vestul deține încă supremația va deveni apoi superfluă, deoarece întreaga lume se va fi occidentalizat. „Faceți comerț liber cu China”, îndemna George W. Bush în 1999, „și timpul va fi de partea noastră”⁹.

Argumentul este că singura cale de a prospera în economia globală modernă este să fii liberal și democratic – adică mai asemănător cu centrul occidental. Japonia, Taiwanul, Coreea de Sud și Singapore au trecut toate de la partidul unic la o conducere oarecum mai democratică pe măsură ce s-au îmbogățit la sfârșitul secolului XX, iar dacă Partidul

¹⁴⁵ Toate cifrele sunt în dolari americani la valorile din 2000, ajustate să reflecte paritatea puterii de cumpărare.

Comunist chinez poate îmbrățișa capitalismul, de ce nu ar îmbrățișa și democrația? Regiunile cele mai implicate în comerțul global par să o facă deja. În provinciile Guangdong și Fujian, de exemplu, mulți funcționari de la nivel local sunt aleși direct astăzi. Politica națională rămâne autoritară, fără îndoială, dar conducătorii de la Beijing au devenit mult mai receptivi la preocupările cetățenilor legate de dezastrele naturale, crizele de sănătate publică și corupție.

Mulți occidentali care au petrecut un timp în Orient sunt însă mai puțin impresionați de ideea că Orientul se va occidentaliza la nivel cultural chiar în momentul în care va dobândi puterea de a domina globul. Americanii, în definitiv, nu au început să se comporte ca niște europeni după ce au detronat Europa ca regiune dominantă în cadrul centrului occidental; dimpotrivă, europenii au început să se plângă de americanizarea propriei culturi.

Elitele urbane chineze au găsit multe lucruri pe placul lor în cultura occidentală când s-au alăturat economiei globale dominate de americani, în anii '80. Au renunțat la uniforme maoiste, au deschis școli în limba engleză și chiar (pentru scurt timp) au savurat *café latte* într-un Starbucks deschis în Orașul Interzis. Barurile scumpe din cartierul lacurilor sunt la fel de pline de tineri hiperactivi de 20 și ceva de ani care verifică cotațiile bursiere pe telefoanele mobile ca și cele din New York și Londra. Întrebarea este însă dacă occidentalizarea va continua în cazul în care nu încetează transferul de bogăție și putere dincolo de Pacific.

Jurnalistul Martin Jacques sugerează că nu. Suntem deja, susține el, martorii apariției a ceea ce el numește „modernități contestate”¹⁰ pe măsură ce orientalii și sud-asiaticii adaptează la nevoile proprii industrialismul, capitalismul și liberalismul inventate în centrul occidental. În prima jumătate a secolului XXI, speculează Jacques, supremația occidentală va fi înlocuită de o ordine mondială fragmentată, cu multiple zone monetare (dolar, euro, renminbi) și sfere de influență militară/economică (o sferă americană în Europa, Asia de Sud-Vest și poate Asia de Sud și o sferă chineză în Asia de Est și Africa), fiecare dominată de propriile tradiții culturale (euroamericane, confucianiste

etc.). În a doua jumătate a veacului, prezice însă el, cei mai numeroși vor prevala; China va deține supremația, iar lumea se va orientaliza.

Extrapolând felul în care China și-a folosit puterea începând cu anii '90, Jacques susține că lumea sinocentrică de la sfârșitul secolului XXI va fi foarte diferită de lumea occidentală din secolele al XIX-lea și XX. Va fi și mai ierarhică, vechea idee chineză că străinii ar trebui să vină către Regatul de Mijloc ca niște purtători de tribut supuși înlocuind teoriile occidentale despre egalitatea nominală a statelor și instituțiilor. Va mai fi și neliberală, abandonând retorica vestică despre valori umane universale; și etatistă, netolerând niciun fel de opoziție față de puterile conducătorilor politici. Peste tot în lume, oamenii vor da uitării gloriile trecutului euroamerican. Vor învăța mandarina, nu engleza, îl vor sărbători pe Zheng He, și nu pe Columb, îl vor citi pe Confucius în loc de Platon și se vor minuna de renașcențiști chinezi, cum ar fi Shen Kuo, și nu de italieni, precum Leonardo.

Unii strategii cred că dominația globală chineză va urma tradițiile confucianiste ale guvernării pașnice și va fi mai puțin agresivă militar decât cea a Occidentului; alții îi contrazic. Istoria Chinei nu e suficient de clară în această privință. Cu siguranță au existat lideri chinezi care nu au folosit războiul ca mijloc al acțiunii politice (mai ales în rândurile nobilimii și birocrăției), dar au existat și mulți ce au făcut uz de forță fără să stea pe gânduri, inclusiv primii împărați ai practic fiecărei dinastii cu excepția Dinastiei Song. Teoreticieni ai relațiilor internaționale care se descriu drept „realiști” susțin în general că precauția Chinei după Războiul din Coreea se datorează mai mult slăbiciunii decât lui Confucius. Cheltuielile militare ale Beijingului au crescut cu mai mult de 16% în fiecare an începând din 2006 încoace, estimându-se că le va egala pe cele americane în anii 2020. În funcție de deciziile viitorilor lideri, preluarea supremației de către Est în secolul XXI poate fi chiar mai sângeroasă decât preluarea supremației de către Vest în secolele al XIX-lea și XX.

Deci cam așa stă treaba. Poate vor veni marile personalități în ajutorul Americii, menținând supremația Vestului încă vreo câteva generații; poate că niște idioți neinspirați vor întrerupe ascensiunea

Chinei o vreme. Poate că Orientul se va occidentaliza sau poate că Occidentul se va orientaliza. Poate ne vom uni cu toții într-un sat global sau poate ne vom dizolva într-o ciocnire a civilizațiilor. Poate că toată lumea se va îmbogăți sau poate vom arde cu toții în al treilea război mondial.

Acest amalgam de prognoze contradictorii seamănă foarte mult cu povestea din capitolul 4 cu orbii și elefantul, fiecare imaginându-și că atinge ceva total diferit. Singurul mod de a explica de ce Vestul deține supremația, sugeram în acel punct al cărții, este cu ajutorul indicelui dezvoltării sociale, capabil să arunce puțină lumină asupra situației. Ce sugerez acum este că aceeași abordare ne va ajuta să vedem cum va arăta elefantul peste o sută de ani.

2103

Să ne mai uităm deci o dată la figura 12.1, mai ales la punctul în care liniile Occidentului și Orientului se întâlnesc, în 2103. Axa verticală arată că dezvoltarea socială va fi atins la acel moment mai mult de 5.000 de puncte.

Este o cifră năucitoare. În cei 14 mii de ani care s-au scurs între sfârșitul Erei Glaciare și anul 2000 d.Hr., dezvoltarea socială a crescut cu 900 de puncte. În următorii o sută de ani, conform figurii 12.1, va crește cu *încă 4.000 de puncte*. 900 de puncte ne-au dus de la picturile rupestre de la Altamira la epoca atomică; unde ne vor duce alte 4.000 de puncte? Aceasta este, după părerea mea, adevărata întrebare. Nu putem înțelege ce va urma după Chimerica dacă nu înțelegem întâi cum va arăta lumea la scorul de 5.000 de puncte.

Într-un interviu din 2000 economistul Jeremy Rifkin sugera: „Modul nostru de viață va cunoaște probabil o transformare mai profundă în următorul deceniu decât în mileniul precedent”¹¹. Pare o declarație radicală, dar, dacă figura 12.1 ilustrează într-adevăr cum va arăta viitorul, previziunea lui Rifkin este mult sub realitate. Între 2000 și 2050, conform graficului, dezvoltarea socială va crește de două ori mai mult

decât în cei 15.000 de ani precedenți; iar în 2103 se va fi dublat din nou. Ce-și mai râde istoria!

Aici se împotmolesc toate pronosticurile invocate de mine în secțiunea anterioară. Toate pornesc de la prezent și merg până în viitorul apropiat și toate conchid – deloc surprinzător – că viitorul va semăna mult cu prezentul, doar cu o Chină mai bogată. Dacă în schimb punem aceeași întrebare, dar din perspectiva întregii istorii a omenirii – adică dacă vorbim cu Fantoma Crăciunurilor Trecute – suntem forțați să recunoaștem cât de nemaivăzută va fi creșterea indicelui dezvoltării sociale.

Implicațiile unor scoruri de 5.000 de puncte pe scara dezvoltării sunt amețitoare. Dacă, de dragul discuției, presupunem că cele patru caracteristici, extragerea energiei, urbanizarea, tehnologia informației și capacitatea militară, vor reprezenta cam aceleași proporții din scorul total al dezvoltării sociale din 2103 ca și în 2000¹⁴⁶, atunci peste un secol vor exista orașe de 140 de milioane de locuitori (imaginați-vă Tokyo, Mexico City, New York, São Paulo, Mumbai, Delhi și Shanghai puse la un loc) în care o persoană consumă în medie 1,3 milioane de kilocalorii de energie pe zi.

Creșterea de cinci ori a capacității militare este încă mai greu de vizualizat. Avem deja suficiente arme ca să distrugem lumea întreagă de mai multe ori și, în loc să înmulțească pur și simplu focurile nucleare, bombele și armele de foc, secolul XXI va aduce probabil tehnologii care fac armele de secol XX să pară la fel de desuete precum muscheta în comparație cu mitraliera. Ceva precum scutul antirachetă „Războiul stelelor” la care oamenii de știință americani lucrează din anii ‘80 va deveni cu siguranță realitate. Roboții se vor lupta în locul nostru. Războiul cibernetic va domina. Nanotehnologia va transforma materiale obișnuite în armuri impenetrabile sau arme ucigașe. Iar fiecare nouă formă de ofensivă va atrage mijloace defensive cel puțin la fel de sofisticate.

Cele mai halucinante sunt însă schimbările din domeniul tehnologiei informației, conform figurii 12.1. Secolul XX ne-a dus de la radiouri și telefoane rudimentare la internet; prin urmare, nu e atât de

¹⁴⁶ Dacă presupunem în schimb că balanța se va modifica, postularea unor schimbări mai puțin dramatice în unul dintre cele patru domenii nu înseamnă decât să ne imaginăm schimbări și mai uluitoare în altul.

fantasmagoric să sugerăm că secolul XXI le va oferi tuturor locuitorilor centrelor dezvoltate acces instant și capacitatea de a-și aminti cu lux de amănunte toate informațiile din lume, cu creierele conectate într-o rețea asemănătoare – sau chiar efectiv – unui computer gigantic, cu o putere de calcul de trilioane de ori mai mare decât suma tuturor creierelor și mașinilor existente azi.

Toate aceste lucruri, desigur, par imposibile. Orașe cu 140 de milioane de locuitori sigur nu ar putea funcționa. Nu există cantități suficiente de petrol, cărbune, gaze naturale și uraniu în lume pentru a asigura 1,3 milioane de kilocalorii pe zi pentru miliarde de oameni. Războaie care ar folosi nanotehnologii, tehnologii cibernetice și roboți ne-ar anihila pe toți. Cât despre fuzionarea creierelor umane cu mașinile – ei bine, am înceta să mai fim umani.

Iată, după părerea mea, cea mai importantă și mai îngrijorătoare implicație a figurii 12.1.

Am făcut două afirmații generale în această carte. Prima a fost că biologia, sociologia și geografia împreună explică istoria dezvoltării sociale, biologia stimulând dezvoltarea, sociologia modelând evoluția (sau involuția) dezvoltării, iar geografia determinând unde crește (sau scade) dezvoltarea cel mai repede; iar a doua a fost că, deși geografia determină locurile în care apar urcușuri sau coborâșuri ale dezvoltării sociale, aceasta din urmă determină semnificația geografiei. Doresc acum să dezvolt aceste două argumente. În secolul XXI dezvoltarea socială promite – sau amenință – să crească atât de mult, încât să modifice și semnificația biologiei și sociologiei. Ne apropiem de cea mai mare discontinuitate din istorie.

Inventatorul și futurologul Ray Kurzweil numește acest lucru Singularitatea – „o perioadă viitoare în care ritmul schimbărilor tehnologice va fi atât de rapid, impactul lor atât de profund... încât tehnologia va părea că se extinde cu o viteză infinită”¹². Acest argument se bazează, printre altele, pe legea lui Moore, faimoasa observație a inginerului Gordon Moore (viitor director al Intel) din 1965 conform căreia în fiecare an micșorarea cipurilor le-a dublat viteza și le-a

înjumătățit costul. Acum 40 de ani servere centrale uriașe făceau în medie câteva sute de mii de calcule pe secundă și costau mai multe milioane de dolari, dar micul laptop de o mie de dolari la care scriu eu acum este în stare să facă vreo două miliarde pe secundă – un raport preț-performanță de zece milioane de ori mai bun sau de două ori mai bun la fiecare 18 luni, cam cum a prezis și Moore.

Dacă această tendință se menține, spune Kurzweil, cam în 2030 calculatoarele vor fi suficient de puternice încât să ruleze programe capabile să reproducă cele 10.000 de trilioane de semnale electrice care pâlpâie în fiecare secundă conectând cei 22 de miliarde de neuroni din creierul uman. Vor avea și memoria necesară pentru a stoca cele zece trilioane de amintiri pe care le găzduiește un creier în medie. Până la acea dată tehnologia de scanare va fi suficient de precisă ca să cartografieze creierul uman neuron cu neuron – implicația fiind, conform entuziaștilor tehnologiei, că vom putea „încărca” minți umane în calculatoare. În jurul anului 2045, crede Kurzweil, computerele vor fi capabile să găzduiască toate mințile din lume, ajungându-se astfel la fuzionarea efectivă a inteligenței biologice și a celei nebiologice, obținându-se o singură conștiință globală. Aceasta va fi Singularitatea. Vom transcende biologia, devenind o ființă nouă fuzionată la fel de diferită de *Homo sapiens* ca omul contemporan față de celulele individuale care fuzionează pentru a-i alcătui trupul.

Viziunea entuziastă a lui Kurzweil produce deopotrivă râsete și admirație („extazul computeriștilor”¹³, cum îi spun unii), iar șansele ca acesta să se înșele sunt mai mari decât să aibă dreptate – ca toți profeții dinaintea lui. Dar într-o privință Kurzweil are sigur dreptate: ceea ce el numește „critica incredulității”¹⁴, simpla neputință de a crede că așa ceva este posibil, nu constituie un contraargument. Cum îi place să spună chimistului laureat al Premiului Nobel Richard Smalley: „Când un om de știință spune că ceva este posibil, probabil subestimează cât va dura. Dar, dacă spune că e imposibil, atunci probabil se înșală”¹⁵. Oamenii fac deja pași mărunți către ceva asemănător Singularității, iar

guvernele și militarii iau în serios perspectiva Singularității, pregătindu-se pentru ea.

Putem vedea deja cam ce au adus unii dintre acești pași mărunți. Am arătat în capitolul 10 că revoluția industrială a schimbat mult mai mult ce înseamnă a fi om decât revoluția agricolă. În multe locuri din lume, dietele mai nutritive le permit acum oamenilor să trăiască de două ori mai mult și să crească cu 15 centimetri mai înalți decât stră-stră-bunicii lor. Puține femei își mai petrec mai mult de o mică parte din viață născând și crescând copii, iar în comparație cu oricare dintre epocile precedente, mortalitatea infantilă a scăzut mult. În cele mai bogate țări doctorii par capabili să facă minuni – ne pot ajuta să arătăm tineri (în 2008, în Statele Unite s-au realizat cinci milioane de intervenții cu Botox), să ne controlăm schimbările de dispoziție (unul din zece americani a luat Prozac) și să ne întărim totul, de la cartilaje la erecții (în 2005 doctorii americani au completat 17 milioane de rețete pentru Viagra, Cialis și Levitra). Împărații bătrâni din Antichitate, bănuiesc, ar fi considerat aceste pastiluțe albastre la fel de minunate ca și Singularitatea lui Kurzweil.

În secolul XXI cercetările din domeniul geneticii promet să transforme umanitatea și mai mult, corectând erorile de copiere din celulele noastre și crescând organe noi când cele cu care ne-am născut nu mai funcționează. Unii oameni de știință cred că ne apropiem de o „nemurire parțială”: precum celebrul topor al lui Abraham Lincoln (cel căruia i s-a înlocuit mânerul de trei ori și lama de două ori), fiecare bucată din trupul nostru ar putea fi reînnoită în timp ce noi vom continua să trăim un timp nedeterminat.

Și de ce ne-am limita la a repara doar ce e stricat? Poate vă amintiți serialul de televiziune *The Six Million Dollar Man* din anii '70, care începea cu un accident de avion în care un pilot pe nume Steve Austin (jucat de Lee Majors) își pierde un braț, un ochi și ambele picioare. „Îl putem reconstrui – avem tehnologia necesară”¹⁶, vocea naratorului, iar Austin reapare rapid ca un bărbat bionic care fuge mai repede decât

mașinile, are un contor Geiger integrat în braț, un transfocator în ochi și, în final, și o iubită bionică (Lindsay Wagner).

30 de ani mai târziu, atleții au devenit deja bionici. Când jucătorul de golf Tiger Woods a avut nevoie de o intervenție chirurgicală oftalmologică, în 2005, a profitat de ocazie îmbunătățindu-și vederea cât de mult s-a putut (20/15), iar în 2008 Federația Internațională de Atletism i-a interzis temporar atletului Oscar Pistorius să participe la Olimpiadă pe motiv că protezele păreau să îl avantajeze față de alergătorii care se căzneau pe picioarele proprii¹⁴⁷.

În anii 2020 oamenii de vârstă mijlocie din centrele dezvoltate ar putea să vadă mai bine, să alerge mai repede și să arate mai bine decât atunci când erau tineri. Dar tot nu se vor putea compara cu următoarea generație, care va avea ochi de vultur, viteză și frumusețe din plin. Testarea genetică le permite deja părinților să renunțe la fetele predispuși la boli nedorite, iar pe măsură ce învățăm să activăm și să dezactivăm anumite gene, așa-numiții copii „la comandă”, dotați cu caracteristici pe gustul părinților, pot deveni o opțiune. De ce să riști la loteria genetică a naturii, se întreabă unii, când e de-ajuns să meșterești un pic și să ai copilul dorit?

Deoarece, răspund alții, eugenia – fie că e dictată de maniaci rasiști precum Hitler, fie de alegerile consumatorilor – este imorală. Poate fi și periculoasă: biologilor le place să spună că „evoluția știe mai bine decât omul”, iar noi am putea plăti într-o zi un preț pentru că am încercat să păcălim natura curățându-ne bagajul genetic de trăsături precum prostia, urâtenia, obezitatea și lenea. Toate aceste discuții despre transcenderea biologiei, atacă criticii, sunt doar o joacă de-a Dumnezeu – la care Craig Venter, unul dintre primii oameni de știință care au decodat secvența genomului uman, ar fi replicat: „Nu ne jucăm aici”¹⁷.

Controversa continuă, dar bănuiesc că epoca noastră, la fel ca atâtea înaintea ei, va produce în final gândirea de care are nevoie. Poate că și acum zece mii de ani au existat oameni îngrijorați că grâul și oile domestice sunt nenaturale; acum două sute de ani sigur au fost unii care

¹⁴⁷ În final, Pistorius a ratat calificarea cu șapte zecimi de secundă.

spuneau la fel despre motoarele cu abur. Cei care și-au stăpânit îndoielile, au prosperat, spre deosebire de cei ce nu au făcut-o. Încercarea de a scoate în afara legii clonarea în scopuri terapeutice, frumusețea pentru toți și prelungirea speranței de viață nu pare foarte plauzibilă, iar interzicerea ajustării naturii în scopuri militare pare și mai puțin plauzibilă.

Defense Advanced Research Project Agency din Statele Unite (DARPA) este unul dintre cei mai importanți sponsori ai cercetării privind modificarea corpului uman. DARPA ne-a dat internetul (numit atunci Arpanet) în anii '70, iar Brain Interface Project lucrează acum la perfecționarea unor calculatoare la scară moleculară, alcătuite din enzime și molecule ADN în loc de silicon, care să poată fi implantate în capetele soldaților. Primele computere moleculare au fost făcute publice în 2002, iar în 2004 variante îmbunătățite ale acestora ajutau la lupta împotriva cancerului. DARPA speră însă că modele mai avansate le vor oferi soldaților unele dintre avantajele mașinilor îmbunătățindu-le conexiunile sinaptice, memoria și chiar furnizându-le acces wireless la internet. În mod similar, proiectul DARPA Silent Talk lucrează pentru dezvoltarea unor implanturi care să decodeze semnalele electrice preverbale din creier și să le transmită pe internet, astfel încât trupele să poată comunica fără radio sau e-mail. Un raport al National Science Foundation sugerează că acest tip de „telepatie pe bază de rețea”¹⁸ ar putea deveni realitate în anii 2020.

Ultima componentă a Singularității lui Kurzweil, computerele care pot reproduce funcționarea creierelor biologice, avansează și mai rapid. În aprilie 2007 cercetătorii de la IBM au transformat un supercomputer Blue Gene/L într-un simulator cortical capabil să ruleze un program care imită funcțiile cerebrale ale șoarecelui. Complexitatea programului se situa la un nivel de două ori mai mic decât cea a creierului de șoarece, având doar o zecime din viteza creierului de rozător, în noiembrie același an același laborator ajunsese să simuleze creiere de șobolan mai mari și mai complexe.

De la un creier de șobolan care funcționează de două ori mai încet e cale lungă până la unul uman ce funcționează la viteză maximă, iar echipa de cercetători a estimat de fapt că pentru o simulare a creierului uman ar avea nevoie de un calculator de patru sute de ori mai puternic, ceea ce raportat la tehnologia din 2007 nu ar fi fost posibil în termeni de consum de energie, răcire și spațiu de depozitare. În 2008 deja costurile scădeau însă drastic, iar IBM anticipa că supercomputerul Blue Gene/Q, care trebuia să fie funcțional în 2011, va micșora măcar cu un sfert distanța. Și mai ambițiosul proiect Kittyhawk, care își propune să conecteze mii de supercomputere Blue Gene, ar trebui să reducă distanța și mai mult în anii 2020.

Afirmația că toate acestea vor duce la realizarea Singularității lui Kurzweil până în 2045 ar fi pripită. Ar putea fi însă și mai nesăbuit să negăm faptul că ne apropiem de o discontinuitate masivă. Pretutindeni, oamenii de știință iau cu asalt limitele biologiei. Mediatizata ambiție a lui Craig Venter de a sintetiza viața i-a creat porecla de „Dr. Frankencell”, dar în 2010 echipa sa a reușit să producă genomul unei bacterii simple folosind doar substanțe chimice și l-au transplatat în membranele unor celule pentru a crea primul organism sintetic autoreproducător de pe Pământ, jcv-syn.1.0. Și genetica are o versiune a legii lui Moore, curba lui Carlson¹⁴⁸: între 1995 și 2009 costul sintetizării ADN-ului au scăzut de la un dolar pe perechea de baze la 0,1 cenți. În 2020, cred unii geneticieni, construirea unor organisme cu totul noi va fi la ordinea zilei. Oricât de greu ne-ar fi să ne obișnuim cu ideea, tendințele ultimelor două veacuri se îndreaptă către o schimbare a noțiunii de om, făcând posibile orașele imense, niveluri uimitoare de energie, arme apocaliptice și o tehnologie a informației demnă de cărțile SF pe care le implică un scor de 5.000 de puncte pe scara dezvoltării sociale.

Prezenta carte a fost plină de revoluții care au dus dezvoltarea socială pe culmi, aruncând în desuetudine probleme care dominaseră viața generațiilor anterioare. Evoluția lui *Homo sapiens* i-a spulberat pe toți oamenii-maimuță de dinaintea lui; inventarea agriculturii a făcut multe

¹⁴⁸ Care poartă numele geneticianului Robert Carlson.

dintre problemele arzătoare ale vieții de vânător-culegător să pară neimportante; iar întemeierea orașelor și a statelor a avut același efect asupra preocupărilor sătenilor preistorici. Închiderea rutei prin stepă și deschiderea oceanelor a pus capăt unor realități care limitaseră dezvoltarea Lumii Vechi timp de două mii de ani, iar odată cu revoluția industrială, desigur, tot ce fusese înainte a părut o glumă.

Aceste revoluții s-au tot accelerat, acumulându-se și împingând dezvoltarea socială mai sus și mai repede de fiecare dată. Dacă dezvoltarea face un salt de 4.000 de puncte în secolul XXI, cum sugerează figura 12.1, această revoluție în desfășurare va fi cea mai mare și mai rapidă dintre toate. Inima revoluției, după cum sunt de acord mulți futurologi, este alcătuită din transformările interconectate din domeniile geneticii, roboticii, nanotehnologiei și informaticii, iar consecințele sale vor da peste cap multe dintre cele cunoscute de om.

Dar, deși figura 12.1 arată clar că scorul dezvoltării Orientului ajunge din urmă pe cel al Occidentului, poate ați observat că toate exemplele citate de mine în această secțiune – DARPA, IBM, *The Six Million Dollar Man* – au fost americane. Oamenii de știință orientali au contribuit din plin la dezvoltarea noilor tehnologii (robotica, spre exemplu, este la fel de avansată în Japonia și Coreea de Sud ca oriunde în altă parte), dar până acum revoluția a fost preponderent occidentală. Aceasta ar putea însemna că analiștii care anunță declinul Americii și instaurarea unei epoci chineze nu vor avea dreptate până la urmă: dacă Statele Unite domină noile tehnologii la fel cum britanicii le dominau pe cele industriale acum două secole, revoluția genético-nano-robotică ar putea transfera bogăția și puterea către vest și mai dramatic decât a făcut-o revoluția industrială.

În același timp, transferul de bogăție dinspre Occident spre Orient ar putea însemna că actuala dominație a Americii este doar o rămășiță din secolul XX și că până în anii 2020 în laboratoarele orientale se vor face progresele importante. China se folosește deja de sponsorizări generoase pentru a-și ademeni înapoi cei mai buni oameni de știință plecați în America; poate că Lenovo, și nu IBM va pune la dispoziție

serverele centrale care vor găzdui conștiința globală în anii 2040, iar figura 12.1 se va dovedi mai mult sau mai puțin corectă până la urmă.

Sau poate că Singularitatea va face categorii vechi de zece mii de ani precum „Orient” și „Occident” complet irelevante. În loc să transforme geografia, ar putea-o anula cu totul. Fuziunea muritorilor cu mașinile va însemna noi moduri de a capta și a folosi energia, noi moduri de a trăi împreună, noi moduri de a lupta și noi moduri de a comunica. Va însemna noi moduri de a munci, a gândi, a iubi și a râde; noi moduri de a te naște, de a îmbătrâni și de a muri. Ar putea însemna chiar sfârșitul tuturor acestor lucruri și crearea unei lumi care depășește orice imaginație a bietelor noastre creiere biologice neîmbunătățite.

Oricare sau chiar toate aceste lucruri se pot adevăra.

Cu condiția, desigur, să nu să le împiedice ceva.

Scenariul cel mai negru

La sfârșitul anului 2006, eu și soția mea am fost invitați la o conferință la Stanford University intitulată „O lume în pericol”. Acest eveniment la care au participat multe personalități, inclusiv unii dintre cei mai importanți decidenți ai lumii, a avut loc într-o zi însorită de iarnă. Soarele strălucea blând pe un cer albastru senin în timp ce noi ne îndreptam spre locul conferinței. Bursa, prețurile locuințelor, piața forței de muncă și încrederea consumatorilor stăteau aproape mai bine ca niciodată. În America era dimineață.

La micul dejun i-am ascultat pe foști secretari de stat și ai Apărării vorbind despre amenințările nucleare, biologice și teroriste cu care ne confruntăm. Înainte de prânz am aflat despre amploarea șocantă a fenomenului de degradare a mediului și riscul ridicat de prăbușire a securității internaționale, iar în timpul mesei ni s-a spus că o epidemie globală este practic inevitabilă. Și de aici lucrurile au mers tot mai rău. Între o prezentare și alta, deveneam din ce în ce mai sumbri, copleșiți de rapoarte ale experților despre valul tot mai mare de catastrofe care ne paște. Conferința fusese un tur de forță, dar, în momentul în care

vorbitorul de după cină ne-a anunțat că eram pe cale să pierdem războiul împotriva terorismului, nimeni din public nu mai putea reacționa.

Această zi a disperării m-a pus pe gânduri (ca să folosesc un eufemism). În secolul I d.Hr. și apoi cu o mie de ani mai târziu, dezvoltarea socială s-a lovit de un prag critic, iar forțele haosului pe care dezvoltarea însăși le crease au provocat colapsuri peste tot în Lumea Veche. Oare nu cumva descoperim din nou de un astfel de prag critic, de aproximativ 1.000 de puncte în indicele dezvoltării sociale? Oare zgomotul de copite al cavalerilor Apocalipsei copleșește pașii mărunți pe care îi facem către Singularitate chiar în timp ce citiți aceste cuvinte?

Toate cele cinci personaje familiare – schimbarea climei, foametea, eșecul statului, migrația și boala – par să se fi întors. Primul dintre ele, încălzirea globală, ilustrează probabil cel mai bine paradoxul dezvoltării, deoarece aceiași combustibili fosili care au stimulat saltul la nivelul dezvoltării sociale după 1800 au umplut atmosfera cu dioxid de carbon, închizând căldura. Jucăriile noastre de plastic și frigidererele au transformat lumea într-o seră. Temperaturile au crescut cu 1°F din 1850, creșterea cea mai importantă înregistrându-se în ultimii 30 de ani; iar mercurul din termometre continuă să urce.

În trecut, temperaturile mai ridicate însemnau deseori recolte agricole mai bune și creșterea nivelului dezvoltării (ca în perioadele calde medievală și romană), dar de data aceasta poate fi diferit. Comitetul Internațional privind Încălzirea Globală al ONU (IPCC) sugera în 2007 că „se așteaptă ca episoadele neobișnuit de frecvente și de intense de condiții meteo extreme, precum și creșterea nivelului mărilor să aibă efecte în mare parte negative asupra sistemelor naturale și umane... încălzirea ar putea duce la unele efecte bruște și ireversibile”¹⁹. Și aceasta poate fi partea blândă a raportului; ce scrie cu caractere mici este și mai alarmant.

Bulele de aer din calotele glaciare arată că nivelurile de dioxid de carbon au fluctuat în ultimii 650.000 ani, de la doar 180 de molecule de dioxid de carbon la un milion de molecule de aer în timpul erelor glaciare

la 290 de particule la milion în perioade calde dintre erele glaciare. Dioxidul de carbon a atins pentru prima data nivelul de 300 în 1958. În mai 2010, măsurătorile indicau 393, iar IPCC estimează că, dacă actualele tendințe nu sunt ținute sub control, nivelurile de dioxid de carbon vor atinge valoarea de 550 în 2050 – mai mari ca oricând în ultimele 24 de milioane de ani –, iar temperaturile medii vor crește cu încă aproximativ 5°F. Iar dacă nivelul de extragere a energiei continuă să crească așa cum implică figura 12.1, lumea s-ar putea încinge mult mai tare și mult mai repede.

Chiar dacă am înceta să pompăm gaze cu efect de seră mâine, există deja atât de mult carbon în aer, încât încălzirea va continua. Am schimbat compoziția chimică a atmosferei. Orice am face acum, Polul Nord tot se va topi. Estimările prudente, ca acelea ale IPCC, sugerează că gheața va dispărea în 2100; cei mai radicali cred că verile polare vor fi fără gheață în 2013. Cei mai mulți oameni de știință avansează anul 2040.

Pe măsură ce polii se vor topi, nivelul mărilor va crește. Nivelul apelor este deja cu mai bine de 12 centimetri mai ridicat decât în 1900, iar IPCC se așteaptă ca acesta să crească cu încă jumătate de metru până în 2100. Cele mai pesimiste prognoze legate de topirea polilor cresc nivelul mării cu 15 metri, ceea ce înseamnă că milioane de kilometri pătrați de terenuri agricole fertile și orașe bogate ale planetei vor fi înghițite de ape. Lumea se micșorează și altfel decât ne imaginăm noi.

Dar, în ciuda topirilor ghețarilor, mările vor continua să încălzească pe măsură ce vor absorbi căldura din atmosferă și, din cauză că oceanele nu se mai răcesc suficient iarna, vom avea parte de perioade cu uragane și cicloni mai lungi și mai violente. Locurile umede de pe planetă vor fi și mai umede, cu mai multe furtuni violente și inundații; locurile uscate vor deveni și mai uscate, înmulțindu-se numărul incendiilor de vegetație și al furtunilor de praf.

Mulți dintre noi au avut deja parte de propria trezire la realitate vizavi de încălzirea globală. În cazul meu s-a întâmplat în 2008. Cu mult înainte să înceapă anotimpul normal al incendiilor în California, aerul s-a umplut

de cenușa pădurilor care ardeau în jurul casei noastre. Cerul a căpătat o culoare portocalie nepământească, iar rotoarele elicopterelor de pompieri ne acopereau vocile. Am defrișat o zonă lată în jurul casei noastre, care să ne protejeze pe viitor de incendii și până la urmă am scăpat la mustață odată cu venirea ploilor. Mai bine zis, odată cu venirea *întârziată* a ploilor: anotimpul incendiilor active în vestul Statelor Unite durează acum cu 78 de zile mai mult decât în anii '70. Un incendiu tipic are acum de cinci ori mai mult timp decât cu 30 de ani în urmă. Iar pompierii se așteaptă la o înrăutățire.

Toate acestea se încadrează foarte bine în categoria pe care ziaristul Thomas L. Friedman a numit-o „lucrurile îngrozitoare pe care le știm deja”. Cu mult mai rele sunt cele din categoria „lucrurile și mai îngrozitoare pe care nu le știm”. Problema este, explică Friedman, că nu ne confruntăm cu o încălzire globală, ci cu o „înciudățire globală”²⁰ (*global weirding*). Schimbarea climei nu este liniară: totul este interconectat, producând un feedback de o complexitate imposibil de reprodus. Vor apărea puncte de vârf când mediul se va schimba brusc și ireversibil, dar nu știm nici când vor fi și nici ce se va întâmpla odată ajunși în acele puncte.

Cel mai îngrozitor lucru pe care nu îl știm este cum vor reacționa oamenii. Ca toate episoadele de schimbări climatice din trecut, nici acesta nu va produce direct colapsul. În 2006, *Stern Review*, un studiu britanic, estima că, dacă ne continuăm activitățile ca în prezent, în 2100 producția economiei globale va scădea cu 20% față de nivelurile actuale din cauza schimbării climei – o perspectivă sumbră, dar nu sfârșitul lumii așa cum o cunoaștem; și, chiar dacă și cele mai pesimiste predicții se vor adeveri, temperaturile crescând cu 10°F, omenirea tot se va descurca. Cel mai îngrijorător nu e vremea în sine, ci faptul că, mult înainte de 2100, reacțiile oamenilor la schimbările climatice vor dezlănțui și mai mulți cavaleri ai Apocalipsei.

Cel mai evident este foametea. Revoluția verde a fost poate cea mai mare realizare a secolului XX, producția de alimente crescând chiar mai repede decât populația. În 2000 părea posibil să eliminăm moartea prin

înfometare în lume, cu condiția să se pună capăt răutății și prostiei unor dictatori și despoți războinici. Dar zece ani mai târziu acest lucru pare mai puțin probabil. Încă o dată ne confruntăm cu consecințele paradoxului dezvoltării. Pe măsură ce bogăția sporește, fermierii hrănesc animale cu cerealele din ce în ce mai ieftine pentru ca noi să mâncăm carne scumpă sau transformă terenurile în culturi de combustibili organici pentru ca noi să putem conduce mașini fără să ardem benzină. Rezultatul: prețul alimentelor de bază s-a dublat ori s-a triplat între 2006 și 2008, iar mulțimi de oameni înfometați s-au răsculat în Africa și Asia. Cea mai mare recoltă de cereale din istorie (2,3 miliarde de tone) împreună cu criza financiară a coborât prețurile în 2009, dar cu o populație mondială de nouă miliarde preconizată pentru 2050, Organizația pentru Alimentație și Agricultură a ONU se așteaptă la o accentuare a volatilității prețurilor și a crizelor de alimente.

Geografia va continua să fie nedreaptă în secolul XXI. Încălzirea globală va aduce recolte bogate țărilor reci și bogate cum ar fi Rusia și Canada, dar va avea efectul opus asupra a ceea ce National Intelligence Council din SUA numește „arcul instabilității”²¹, care se întinde din Africa până în Asia (figura 12.2). Cei mai mulți dintre cei mai săraci oameni din lume locuiesc în acest arc, iar recoltele slabe ar putea dezlănțui ultimii trei cavaleri ai Apocalipsei.

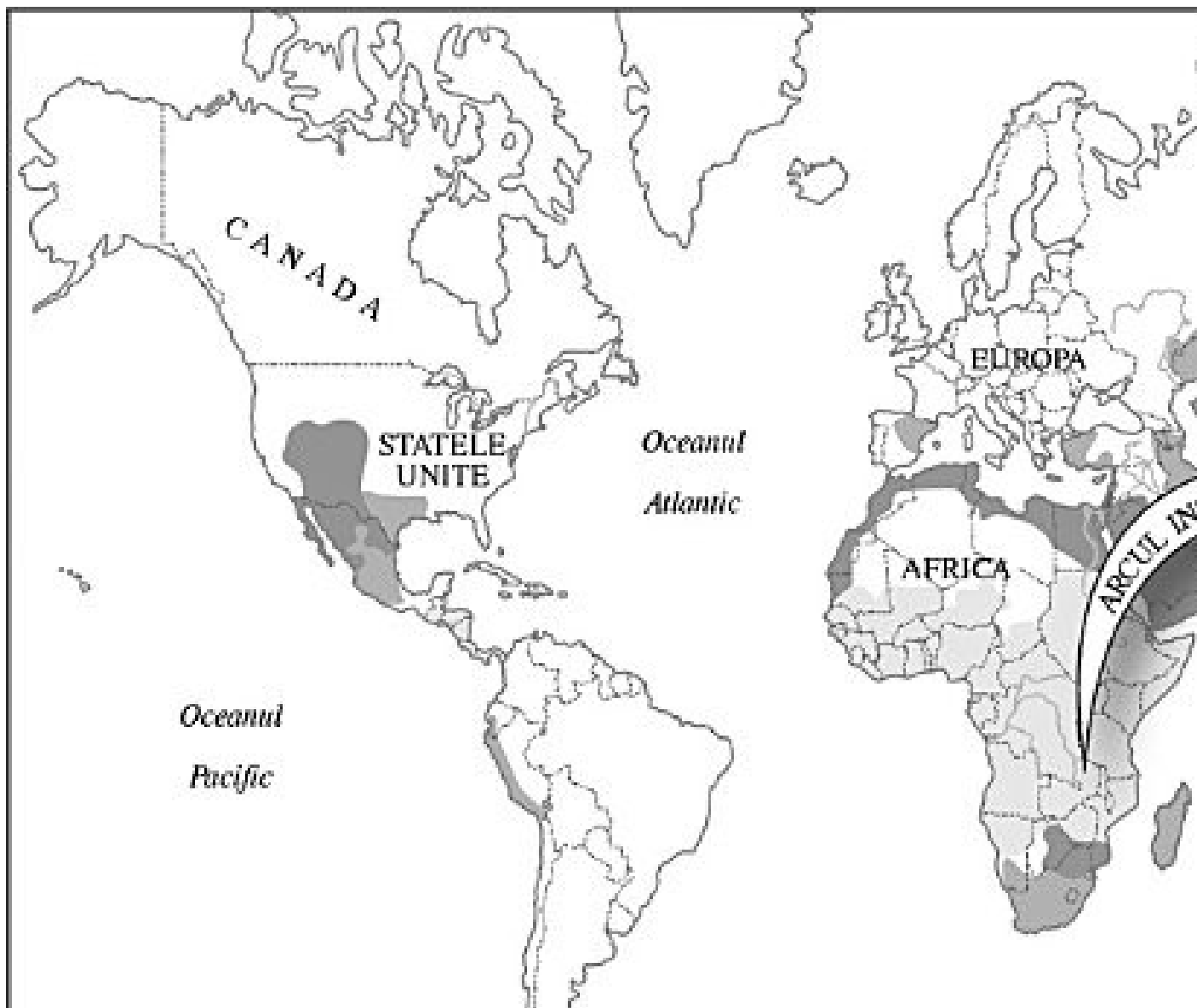

Figura 12.2. Setea cea mare: „arcul instabilității” (care se întinde din Africa până în Asia) conform National Intelligence Council în comparație cu regiuni care vor suferi probabil din cauza lipsei apei până în 2025. Zonele marcate cu culoarea cea mai închisă se vor confrunta cu „lipsă fizică”, adică peste 75% din apă va fi alocată agriculturii, industriei și/sau consumului în gospodărie. Zonele mai puțin închise la culoare se vor „apropia de lipsa fizică”, adică 60% din apă va fi folosită în aceste scopuri, iar zonele cele mai deschise la culoare se vor confrunta cu o „lipsă economică”, mai mult de 25% din apă fiind utilizată astfel. Țările bogate ca SUA, Australia și China pot transporta apa prin conducte din zonele cu precipitații în cele aride; cele sărace nu își permit

National Intelligence Council estimează că între 2008 și 2025 numărul oamenilor confrunțați cu criza de alimente și de apă va crește spectaculos de la 600 de milioane la 1,4 miliarde, majoritatea locuitori ai arcului; nici *Stern Review* nu se lasă mai prejos cu predicțiile apocaliptice, conchizând că până în 2050 foametea și seceta vor pune în mișcare 200 de milioane de „migranți climatici”²² – de cinci ori mai mare decât întreaga populație de refugiați a lumii în 2008.

Mulți oameni din centrul occidental consideră deja migrația o amenințare, deși după închiderea rutei prin stepe, acum trei veacuri, migrația de cele mai multe ori a fost un motor al dezvoltării și nu un pericol la adresa ei¹⁴⁹. În 2006 un sondaj Gallup a arătat că americanii consideră imigrația a doua cea mai mare problemă a țării (după războiul din Irak)²³. Pentru mulți americani, pericolul reprezentat de mexicanii care fac contrabandă cu droguri și le iau slujbele depășește orice beneficii; pentru mulți europeni, teama de terorismul islamist este la fel de mare. În ambele regiuni, activiștii antiimigrație susțin că nou-veniții sunt deosebit de greu de asimilat.

Încălzirea globală amenință să transforme în realitate chiar și cele mai groaznice temeri ale activiștilor antiimigrație până în anii 2020. Zeci de milioane dintre cei mai înfometați, mai furioși și mai disperați oameni din lume ar putea fugi din lumea musulmană în Europa și din America Centrală în Statele Unite. Migrațiile din trecut vor părea o glumă față de mișcările de populație care ne așteaptă, readucând în actualitate genul de probleme pe care le punea cândva ruta prin stepe.

Boala, al patrulea cavaler al Apocalipsei, ar putea fi una dintre aceste probleme. Migrațiile prin stepă răspândeau ciuma în secolele al II-lea și al XIV-lea, iar cea mai mare pandemie a secolului XX, gripa H1N1 din 1918, a fost răspândită de valurile de tineri mobilizați care au circulat între America și Europa. H1N1 a ucis mai mulți oameni într-un an – aproximativ 50 de milioane – decât „moartea neagră” într-un secol și de două sau trei ori mai mulți decât SIDA în ultimii 30 de ani.

¹⁴⁹ Exemplul evident este ascensiunea la putere a Statelor Unite, datorită migrației a milioane de europeni și sclavi africani dincolo de Atlantic și a unui număr mai mic, dar considerabil de chinezi și japonezi peste Pacific.

Călătoriile cu avionul au făcut bolile și mai greu de izolat. După ce a stat în incubație în Africa cel puțin din 1959, SIDA s-a răspândit fulgerător pe patru continente în anii '80, iar sindromul respirator acut sever (SARS) a ajuns în 37 de țări în 2003 la câteva săptămâni după ce s-a dezvoltat în sudul Chinei. Geneticienii au decodat ADN-ul sindromului în 31 de zile (în comparație cu 15 ani în cazul HIV), iar măsurile internaționale agresive l-au stârpit din fașă. Până să identifice epidemiologii așa-numita gripă porcină (numită și „noua H1N1” pentru a o diferenția de gripa din 1918) din 2009, aceasta se răspândise însă deja prea mult pentru a mai putea fi izolată.

În cazul în care gripa porcină sau una dintre tulpinile de gripă aviară la fel alarmante începe să se comporte ca virusul H2N2 care a omorât 1-2 milioane de oameni în 1957, Organizația Mondială a Sănătății estimează că va ucide 2-7,4 milioane de oameni; dacă se comportă ca gripa din 1918, va face 200 de milioane de victime. Lumea este mai bine pregătită decât era în 1918, dar o rată a mortalității chiar de o zecime din acest număr ar putea cauza o criză economică pe termen scurt în comparație cu care criza financiară din 2007-2009 ar părea o bagatelă. Banca Mondială estimează că o pandemie ar reduce cu 5% producția economică mondială, iar unele dintre cele „zece lucruri pe care trebuie să le știți despre pandemia de gripă” de pe site-ul Organizației Mondiale a Sănătății sunt și mai alarmante:

- Lumea s-ar putea afla în pragul unei noi pandemii.
- Toate țările vor fi afectate.
- Echipamentele medicale și medicamentele vor fi insuficiente.
- Se vor înregistra foarte multe decese.
- Se vor înregistra mari perturbări sociale și economice²⁴.

La fel ca în trecut, schimbările climatice, foametea, migrația și boala se vor alimenta probabil una pe cealaltă, dezlănțuind al cincilea cavaler al Apocalipsei, prăbușirea statului. Arcul instabilității include unele dintre cele mai șubrede regimuri din lume, iar pe măsură ce presiunea crește, mai multe dintre ele se pot prăbuși complet la fel ca Afghanistanul sau

Somalia, accentuând suferințe și înmulțind paradisurile teroriștilor. Iar dacă instabilitatea atrage și centrele lumii, ale căror economii sunt strâns legate de resursele arcului, ne-am putea confrunta cu cel mai negru scenariu dintre toate scenariile imaginabile.

Încă din 1943 o misiune americană în Golful Persic a identificat problema principală. „Petrolul din această regiune”, scria în raport, „este cel mai mare premiu din istorie”²⁵. Națiunile bogate din centrul occidental și-au reorientat rapid marile strategii în jurul petrolului din Golf. Odată cu apusul puterilor vest-europene, în anii '50, Statele Unite le-au luat locul, intervenind în mod deschis sau în secret ca să își ajute aliații, să le facă rău dușmanilor și să mențină accesul în arc. Deși mai puțin dependentă de petrolul din Golf, Uniunea Sovietică a intervenit la fel de puternic pentru a le bloca americanilor accesul la el, iar când Rusia s-a retras, în anii '90, dependența chinezilor de petrol (ce reprezintă 40% din creșterea cererii de petrol la nivel mondial după anul 2000) i-a forțat să intre și ei în horă.

Foamea de resurse a chinezilor (soia, fier, cupru, cobalt, cherestea și gaze naturale, precum și petrol) anunță pentru anii 2010 ciocniri constante cu interesele occidentale în cadrul arcului de instabilitate. Diplomații chinezi subliniază „ascensiunea pașnică” a țării lor (unii exprimându-se chiar mai blând: „dezvoltare pașnică”²⁶), dar neliniștea Vestului a crescut constant începând cu anii '90. În 2004, de exemplu, cererea de fier din China a declanșat ceea ce ziarurile s-au grăbit să numească „marele jaf de capace de canal”²⁷, hoți din lumea întreagă furând capace de canal și expediindu-le în Orient ca să fie topite. Doar în Chicago s-au furat 150 într-o singură lună. Unde vom ajunge? – s-au întrebat occidentalii. Azi capace de canal, mâine lumea întreagă. Conform unui sondaj din 2005, 54% din americani au fost de acord că ascensiunea Chinei constituia „o amenințare la adresa păcii mondiale”²⁸; într-un sondaj din 2007 americanii intervievați au declarat China a doua mare amenințare la adresa stabilității mondiale după Iran²⁹.

China le întoarce complimentul. Când niște avioane NATO au bombardat Ambasada Chineză din Belgrad, în 1999, omorând trei ziariști, mulțimi furioase au aruncat cu pietre în ambasadele occidentale de la Beijing și cu bombe incendiare într-un consulat de la Chengdu. „OAMENI ÎNFURIAȚI DE ACTUL CRIMINAL”³⁰, titra *China Daily*. În 2004 Partidul Comunist sublinia încă existența unei „conspirații strategice a forțelor ostile cu scopul de a occidentaliza și a dezintegra China”³¹.

În 1914, când marile puteri europene s-au confruntat pe ruinele Imperiului Otoman din Balcani, banda de teroriști sârbi „Mâna Neagră” nu a avut nevoie decât de un pistol ca să declanșeze Primul Război Mondial. În 2008, o comisie a Statelor Unite a conchis că „șansele ca până la sfârșitul anului 2013 într-un atac terorist să se folosească o armă de distrugere în masă sunt mai mari decât șansele ca acest lucru să nu se întâmple”³². Acum, când marile puteri se confruntă pe ruinele imperiilor europene din arcul instabilității, haosul pe care Al-Qaeda sau Hezbollah l-ar putea produce cu astfel de arme este inimaginabil.

Complicațiile cu țările din cadrul arcului sunt mult mai înspăimântătoare decât cele din Balcani de acum un secol deoarece s-ar putea transforma ușor în război nuclear. Israelul și-a construit un arsenal impresionant începând cam din anul 1970; în 1998, și India, și Pakistanul au testat bombe atomice; iar începând cu 2005 Uniunea Europeană și Statele Unite acuză Iranul că vrea să facă la fel. Cei mai mulți observatori se așteaptă ca Iranul să intre în posesia armei nucleare în anii 2010, ceea ce ar putea determina vreo șase state musulmane¹⁵⁰ să amenințe cu măsuri militare. Israelul anticipează că Iranul va deține arma nucleară în 2011, dar s-ar putea să nu aștepte până atunci. Avioane militare israeliene au distrus deja niște reactoare nucleare din Irak și Siria, iar noi atacuri pot urma dacă Iranul își continuă programul.

Nicio administrație americană nu ar putea rămâne neutră în cazul unui conflict nuclear în arcul instabilității între cel mai bun prieten și cel mai mare dușman al său. Și, poate, nici Rusia sau China. Amândouă s-au opus ambițiilor nucleare ale Iranului, dar i-au permis să se alăture

¹⁵⁰ Cel mai probabil Egiptul, Libia, Arabia Saudită, Siria, Turcia și Emiratele Arabe Unite.

Organizației pentru Cooperare de la Shanghai¹⁵¹, un organism ambiguu al cărui scop principal este să contracareze interesele americane în Asia Centrală.

Un război total între Est și Vest ar avea, desigur, consecințe catastrofale. Pentru China ar fi sinucidere curată: raportul între Statele Unite și China la capitolul focoase nucleare este de 20 la 1 și probabil de 100 la 1 în ceea ce privește focoasele care pot atinge teritoriul inamic. China a testat o rachetă antirachetă în ianuarie 2010, dar se află mult în urmă americanilor. Statele Unite dețin 11 grupuri de luptă, iar China niciunul (deși China a început construcția primului său portavion în 2009) și un avans insurmontabil în domeniul tehnologiei militare. Statele Unite nu ar putea, și nici nu ar vrea, să cucerească și ocupe China, dar aproape orice război imaginabil s-ar termina cu o înfrângere umilitoare a Chinei, căderea Partidului Comunist și poate fărâmițarea țării.

Acestea fiind spuse, câștigarea unui război ar putea fi aproape la fel de dezastruoasă pentru Statele Unite ca și pierderea lui pentru China. Chiar și un conflict de intensitate mică ar presupune costuri enorme. O despărțire bruscă și violentă ar aduce un dezastru financiar pentru ambii parteneri ai cuplului Chimerica. Un conflict nuclear ar fi și mai rău, transformând coasta de vest a Americii de Nord și mare parte din China în ruine radioactive, omorând sute de milioane de oameni și provocând o cădere liberă a economiei mondiale. Cel mai grav, un război chino-american ar implica și Rusia, care încă deține cel mai mare arsenal nuclear din lume¹⁵².

Oricum am privi, războiul total este o nebunie. Din fericire, nenumărate lucrări de specialitate ne asigură că o asemenea nebunie este imposibilă într-o lume globalizată. „Nicio forță fizică nu poate anula forța creditului”³³, spune o autoritate în domeniu. Conform alteia, „circulația internațională a capitalului este cel mai mare garant al păcii

¹⁵¹ Formată din China, Kazahstan, Kârgâzstan, Rusia, Tadjikistan și Uzbekistan în 2001 pe bazele Grupului de la Shanghai, din care nu făcea parte și Uzbekistanul. Pakistanul s-a arătat și el interesat să li se alăture.

¹⁵² Cu condiția, desigur, ca rachetele rusești să fie încă funcționale. Comandantul forței responsabile cu rachetele nucleare strategice a fost demis în 2009 după ce mai multe rachete nu au funcționat.

mondiale”³⁴. O a treia adaugă că războiul „trebuie să implice cheltuirea unei sume atât de mari și să interfereze atât de mult cu comerțul, încât ar fi însoțit sau urmat de un colaps total al... creditelor și industriei”³⁵; ar însemna „epuizare și sărăcire totale, industria și comerțul ar fi distruse, iar puterea capitalului anihilată”³⁶.

Toate aceste cuvinte ne liniștesc – atâta doar că experții de mai sus nu vorbeau despre riscul unui conflict chino-american în anii 2010. Toți scriau între 1910 și 1914, insistând că rețeaua comercială și financiară complicată a lumii moderne face imposibilă declanșarea unui război între marile puteri din Europa. Cu toții știm cum s-a terminat povestea.

Poate că oamenii de stat ai lumii ne vor ajuta să evităm prăpastie după prăpastie. Poate vom evita o versiune nucleară a Primului Război Mondial încă o generație; poate încă 50 de ani. Dar este realist să credem că îi putem împiedica la nesfârșit pe teroriști și statele-paria să pună mâna pe bombă? Sau să descurajăm fiecare șef de stat, indiferent de interesele naționale, să decidă la un moment dat că războiul nuclear este alegerea cea mai bună? Chiar dacă limităm proliferarea la ritmul actual, în 2060 vor exista aproape 20 de puteri nucleare, mai multe dintre ele aflate în arcul instabilității.

Cu fiecare an în care evităm un Armaghedon, amenințările cavalerilor apocaliptici se tot adună. Presiunile asupra resurselor se vor accentua, vor apărea noi boli, armele nucleare vor prolifera și – cea mai insidioasă dintre toate – „înciudățirea globală” va schimba socotelile în moduri nebănuite. Trebuie să fii nebun de optimist ca să crezi că putem jongla cu toate aceste pericole la nesfârșit.

Se pare că ne apropiem de un nou prag critic. Când s-au izbit de primul prag critic în secolul I d.Hr., romanii aveau două opțiuni: fie îl depășesc și continuă creșterea dezvoltării sociale, fie nu îl depășesc, caz în care cavalerii îi trag în jos. Eșecul lor a avut drept consecință șase secole de declin, reducând dezvoltarea socială a Occidentului cu mai bine de o treime. În secolul al XI-lea, când China sub Dinastia Song atinge același prag, nici ea nu au reușit să depășească pragul, dezvoltarea Orientului scăzând cu aproape o șesime între 1200 și 1400.

Pe măsură ce ne apropiem de un nou prag critic în secolul XXI, ne confruntăm cu aceleași opțiuni, de data aceasta cu consecințe mult mai grave. Când romanii și Dinastia Song nu au reușit să găsească soluții, au avut luxul relativ al câtorva secole de declin lent, dar noi nu vom fi la fel de norocoși. Viitorul nostru o poate apuca în mai multe direcții, dar, oricât de sinuoase ar fi ele, majoritatea par să ducă până la urmă în același loc: căderea nopții.

Implicațiile Singularității pentru supremația Vestului sunt discutabile, dar cele ale unui scenariu ca acela din *Căderea nopții* par mult mai clare. În 1949, Einstein i-a spus unui ziarist: „Nu știu ce arme se vor folosi în al Treilea Război Mondial, dar știu exact ce vor folosi în al Patrulea – pietre”³⁷. După Căderea nopții, nimeni nu va mai deține supremația.

Marea cursă

Discuția cu Fantoma Crăciunurilor Trecute ne conduce către o concluzie alarmantă: secolul XXI va fi o întrecere. Pe un culoar aleargă ceva de tipul Singularității; pe celălalt, Căderea nopții. Una va câștiga, cealaltă va pierde. Nu va exista o medalie de argint. Fie vom începe în curând (poate înainte de 2050) o transformare și mai profundă decât revoluția industrială, care poate face ca majoritatea problemelor noastre curente să devină irelevante, fie ne vom împletici până vom pica într-un colaps cum nu a mai fost altul. E greu de imaginat un rezultat intermediar – un compromis, să spunem, în care toată lumea se îmbogățește puțin, China depășește treptat Occidentul, iar în rest lucrurile continuă cam ca și înainte – care să funcționeze.

Aceasta înseamnă că următorii 40 de ani vor fi cei mai importanți din istorie.

Ce trebuie să facă lumea pentru a împiedica o Cădere a nopții nu e un mare mister. Prioritatea principală este să evite un război nuclear total, iar în acest scop marile puteri trebuie să își reducă arsenalele nucleare. În mod paradoxal, o dezarmare totală ar fi mai riscantă, dat fiind că armele nucleare nu pot fi dezinventate. Marile puteri pot construi oricând

bombe în grabă, iar adevăratele personaje negative – teroriștii și conducătorii statelor-paria – vor ignora oricum orice acorduri. Proliferarea va crește riscul ca războaiele să se transforme în războaie nucleare în următorii 30-40 de ani, dar cea mai stabilă situație va fi una în care marile puteri vor avea suficiente arme ca să descurajeze agresiunile, însă nu destule ca să ne omoare pe toți.

Vechile puteri nucleare – Statele Unite, Rusia, Marea Britanie, Franța, China – au apucat acest drum încă din anii '80. În timpul Războiului Rece matematicianul, pacifistul și meteorologul (până când a abandonat cercetarea în domeniul meteorologiei, înțelegând cât de folositor le este forțelor aeriene) Lewis Fry Richardson a făcut niște calcule celebre conform cărora existau 15-20% șanse să se declanșeze un război nuclear înainte de anul 2000. În 2008, specialistul în domeniul energiei Vaclav Smil ne-a oferit însă o estimare de-a dreptul optimistă conform căreia șansele unui conflict măcar de dimensiunea celui de-al Doilea Război Mondial (50 de milioane de victime) înainte de 2050 reprezentau sub 1%, iar în ianuarie 2010 *Bulletin of the Atomic Scientists* a mutat acul celebrului Ceas al Apocalipsei – care arată cât de aproape ne aflăm de Căderea nopții – de la ora 23:55 la 23:5438.

A doua prioritate este încetinirea „înciudăririi globale”. Aici lucrurile stau mai prost. În 1997 mai-marii lumii s-au adunat la Kyoto să găsească o soluție și au căzut de acord ca până în 2012 să reducă emisiile de gaze cu efect de seră cu 5,2% sub nivelurile lor din 1990. Reducerile propuse cădeau însă mai ales pe umerii națiunilor bogate occidentale, iar Statele Unite – cel mai mare poluator al lumii în anii '90 – a refuzat să ratifice protocolul. Mulți critici au considerat că e ca și cum (exprimarea îi aparține unui oficial indian) „unii care suferă de obezitate morbidă le-ar spune unora care tocmai își revin după o perioadă de emaciare că trebuie să țină un regim strict”³⁹; decidenții americani au replicat însă că emisiile nu pot fi controlate dacă India și China (care în 2006 au devenit cei mai mari poluatori ai lumii, depășind Statele Unite) nu și le reduc și ele.

În 2008 și Statele Unite, și China erau mai interesate să facă o schimbare, dar voința politică necesară pentru semnarea unor acorduri cuprinzătoare pare să lipsească. Autorii *Stern Review* estimează că tipul de tehnologii cu emisii reduse de carbon, conservarea pădurilor și eficiența energetică necesare pentru a evita dezastrul menținând nivelurile de dioxid de carbon la 450 ppm până în 2050 va costa în jur de un trilion de dolari. Față de prețul pe care l-am plăti dacă nu luăm nicio măsură, e o nimica toată, dar, cu finanțele ruinate după criza economică din 2007-2009, multe guverne au dat înapoi în fața planurilor costisitoare de reducere a emisiilor, iar summitul de la Copenhaga din decembrie 2009 nu a produs niciun acord obligatoriu.

În ciuda diferențele evidente, războiul nuclear și „înciudățirea globală” pun amândouă cam aceeași problemă. De cinci mii de ani, statele și imperiile au fost cele mai eficiente forme de organizare de pe pământ, dar, pe măsură ce dezvoltarea socială a schimbat înțelesul geografiei, aceste organizații au devenit mai puțin eficiente. Thomas Friedman a exprimat foarte bine și concis. „Prima epocă a globalizării [cam 1870-1914] a micșorat lumea de la măsura L (*large*) la măsura M (*medium*)”, nota el în 1999, în schimb „prezenta epocă a globalizării [începând cu 1989] micșorează lumea de la măsura M (*medium*) la măsura S (*small*)”⁴⁰. Șase ani mai târziu micșorarea evoluase atât de mult, încât Friedman identifica o nouă fază, „Globalizarea 3.0”. Aceasta, sugera el, „micșorează lumea de la măsura S la măsura XS, dublată de o aplatizare a terenului de joc”⁴¹.

Pe acest pământ minuscul, plat, nu mai ai unde să te ascunzi. Armele nucleare și schimbările climatice (ca să nu mai punem la socoteală terorismul, bolile, migrația, finanțele și resursele de hrană și apă) sunt probleme globale care necesită soluții globale. Statele și imperiile, a căror suveranitate se termină la granițele lor, nu le pot aborda eficient.

Einstein a oferit soluția evidentă la mai puțin de o lună după ce bombele atomice au distrus Nagasaki și Hiroshima, în 1945. „Singura salvare pentru civilizația și rasa umană”, a declarat pentru *The New York Times*, „este crearea unui guvern mondial”⁴². După ce s-a răs de

afirmația lui în mod public, pe motiv că nu ar fi decât un savant naiv care își bagă nasul în chestiuni pe care nu le înțelege, Einstein s-a exprimat și mai direct: „Dacă ideea unui guvern mondial nu este realistă, atunci singura perspectivă realistă asupra viitorului nostru este distrugerea în masă a omului de către om”⁴³.

Analizând ultimii 15.000 de ani, Einstein pare să fi estimat corect direcția în care se îndreaptă istoria. Începând cu satele din epoca de piatră, trecând prin statele timpurii ca Uruk și Shang, apoi primele imperii, ca Asiria și Qin, urmate de imperiile oceanice, precum cel Britanic, s-a evidențiat clar o tendință către unitățile politice din ce în ce mai mare. Consecința logică a acestei tendințe pare să fie apariția unui imperiu global american la începutul secolului XXI – sau, dat fiind că balanța economică pare să nu se încline în favoarea Occidentului, un imperiu global chinez la mijlocul sau la finele secolului XXI.

Problema în acest caz este că astfel de unități politice mai mari au fost create aproape întotdeauna prin război, exact lucrul pe care guvernul mondial al lui Einstein ar trebui să îl împiedice. Dacă singurul mod de a evita războiul nuclear este un guvern mondial și dacă singurul mod de a crea un guvern mondial este printr-un război sino-american, atunci perspectivele sunt sumbre.

De fapt, niciuna dintre aceste propoziții nu este însă perfect adevărată. Începând cu 1945, organizațiile nonguvernamentale au preluat din ce în ce mai multe funcții. Aceste organizații variază de la fundații caritabile la corporații multinaționale care operează sub umbrela unor state și federații cum ar fi Uniunea Europeană, Națiunile Unite și Organizația Mondială a Comerțului, care încalcă suveranitatea statului. Statele rămân, desigur, garanții securității (Națiunile Unite nu au fost cu mult mai eficiente decât Liga Națiunilor în încercarea de a opri războaiele) și ai finanțelor (în 2008-2009 a fost nevoie de planuri de salvare guvernamentale pentru a salva capitalismul), iar acestea nu vor dispărea prea curând; dar cel mai eficient mod de a mai amâna Căderea nopții încă 40 de ani poate fi o implicare mai profundă a statelor cu organizațiile nonguvernamentale, însemnând ca guvernele să renunțe la

o parte din suveranitate, primind la schimb soluții pe care ele nu le-ar putea găsi pe cont propriu.

Va fi o treabă complicată și, ca de atâtea ori în trecut, noile provocări vor necesita o gândire nouă. Însă, chiar dacă reușim în următoarea jumătate de secol să creăm instituții care să găsească soluții globale la probleme globale, aceasta va rămâne totuși o condiție necesară, dar nu și suficientă pentru ca Singularitatea să câștige întrecerea.

Putem compara situația noastră cu ceea ce s-a întâmplat în secolele I, al XI-lea și al XVII-lea când dezvoltarea socială s-a lovit de pragul critic de 43 de puncte. Am sugerat în capitolul 11 că singurul mod în care romanii sau Dinastia Song ar fi putut sparge pragul critic în secolele I, respectiv al XI-lea ar fi fost făcând ce au făcut Europa și China în secolul al XVII-lea și anume: să restructureze geografia prin închiderea rutei prin stepă și creând o rută oceanică. Doar astfel s-ar fi putut pune la adăpost de migrații, ar fi pus întrebările potrivite pentru a declanșa o revoluție științifică și ar fi început să creeze tipurile de stimuli necesari lansării unei revoluții industriale. Nici romanii, nici Dinastia Song nu au fost în stare să facă acest lucru, bineînțeles, iar în câteva generații migrația, bolile, foametea și eșecul statal s-au combinat cu schimbările climatice, declanșând colapsuri în toată Eurasia.

Când europenii și chinezii au reușit să restructureze geografia, în secolul al XVII-lea, au împins pragul critic în sus, deși, după cum am văzut în capitolul 9, nu l-au spulberat. În 1750 iar se acumulau probleme, dar întreprinzătorii britanici folosiseră timpul pe care restructurarea geografiei li-l oferise ca să înceapă o revoluție în domeniul energiei.

În secolul XXI trebuie să urmăm o cale similară. Întâi trebuie să restructurăm geografia politică pentru a face loc tipurilor de instituții globale capabile să încetinească războiul și „înciudățirea globală”; apoi trebuie să folosim timpul astfel câștigat ca să înfăptuim o nouă revoluție în domeniul energiei, spulberând pragul combustibililor fosili. Continuând să ardem petrol și cărbune cum am făcut în secolul XX, am putea să provocăm Căderea nopții chiar înainte să rămânem fără hidrocarburi.

Unii ecologiști recomandă o abordare diferită, cerându-ne să ne întoarcem la stiluri de viață mai simple care să diminueze consumul de energie suficient pentru a opri „încălzirea globală”, dar este greu de imaginat că aceasta va fi o soluție viabilă. Populația lumii va crește probabil cu încă trei miliarde de oameni și va atinge pragul de nouă miliarde în jurul anului 2050, iar sute de milioane dintre acești oameni vor scăpa probabil de sărăcie extremă, folosind deci și mai multă energie. David Douglas, responsabilul cu dezvoltarea la Sun Microsystems, arată că, dacă fiecare dintre acești oameni deține un bec incandescent de 600 de wați, iar fiecare dintre ei îl folosește zilnic timp de doar patru ore, tot va fi nevoie de încă vreo 60 de centrale electrice de 500 de megawați la nivel mondial. Agenția Internațională pentru Energie anticipează că cererea mondială de petrol va crește de la 86 de milioane de barili pe zi în 2007 la 116 milioane în 2030; și chiar și atunci, estimează ea, 1,4 miliarde de oameni tot nu vor beneficia de electricitate⁴⁴.

Dublul efect negativ al faptului că săracii lumii se înmulțesc și în același timp devin mai bogați face și mai puțin plauzibilă eventualitatea ca extragerea de energie să scadă în următorii 50 de ani. Dacă vom folosi mai puțină energie pentru îngrășăminte sau pentru combustibil cu care să se transporte alimentele dintr-un loc în altul, sute de milioane de săraci vor muri de foame, ceea ce va provoca probabil Căderea nopții mai repede ca orice altceva. Dar, dacă oamenii nu vor muri de foame, vor cere din ce în ce mai multă energie. Doar în China, 14.000 de mașini noi intră pe șosele în fiecare zi; 400 de milioane de oameni (mai mult decât întreaga populație a Statelor Unite) vor părăsi cel mai probabil fermele consumatoare de puțină energie, refugiindu-se în orașe consumatoare de multă energie, între 2000 și 2030; iar numărul de călători care își vor face vacanțele în străinătate, consumând combustibili ca să zboare cu avionul și cazându-se la hoteluri, va crește probabil de la 34 de milioane în 2006 la 115 milioane în 2020.

Nu vom reduce extragerea de energie decât dacă o catastrofă ne va forța să o facem – ceea ce înseamnă că singura modalitate de a evita

epuizarea resurselor, otrăvirea planetei sau amândouă va fi să folosim energie curată, regenerabilă.

Energia atomică va avea probabil un rol important. Temerile privind radiațiile au stânjenit programele nucleare încă din anii '70, dar ar putea dispărea odată cu apariția unor noi idei pentru o epocă nouă. Sau poate energia solară va fi mai importantă: doar jumătate dintr-o miliardime din energia emisă de Soare ajunge pe Pământ, iar numai aproximativ o treime din aceasta este reflectată înapoi. Chiar și așa, în fiecare oră primim suficientă energie solară ca să ne acopere toate nevoile curente timp de un an – dacă am putea-o valorifica eficient. Ca alternativă, nanotehnologia și genetica pot oferi surse de energie complet noi. Sigur că o mare parte din toate acestea sună a SF și va fi nevoie de salturi tehnologice enorme pentru a inaugura o astfel de epocă a energiei curate. Dar, dacă nu facem astfel de salturi – și încă repede – Căderea nopții va câștiga întrecerea.

Dacă vrem ca Singularitatea să câștige, trebuie să ținem războinicii în lesă, să controlăm „înciudățirea globală” și să punem pe picioare o revoluție în domeniul energiei. Totul trebuie să meargă ca uns. E de ajuns ca un singur lucru să meargă prost și Căderea nopții câștigă întrecerea. Șansele nu par prea bune.

Cum arată viitorul

Unii oameni de știință cred că știu deja cine va câștiga întrecerea din cauză că rezultatul e scris în stele. Într-o zi, cam prin 1950 (nimeni nu își mai amintește exact când), fizicianul Enrico Fermi și trei colegi ai săi s-au întâlnit la prânz la Los Alamos National Laboratory, în New Mexico. După ce s-au amuzat pe seama unei caricaturi din *New Yorker* reprezentând o farfurie zburătoare, au atins subiectul extraterestri în general înainte să treacă la subiecte științifice mai serioase. Dintr-odată Fermi a izbucnit: „Dar unde sunt?”⁴⁵.

Colegilor lui Fermi le-a trebuit puțin să își dea seama că el încă se gândea la extraterestri. Făcând câteva calcule mentale în timp ce

mânca, îi venise ideea că, dacă și numai o proporție minusculă din cele 250 de miliarde de stele din galaxia noastră ar avea planete locuibile¹⁵³, spațiul tot ar trebui să colcăie de extraterestri. Pământul e relativ tânăr, având mai puțin de cinci miliarde de ani, deci unele dintre aceste specii ar trebui să fie mult mai vechi și mai avansate decât noi. Chiar dacă navele lor spațiale ar fi la fel de lente ca ale noastre, n-ar fi trebuit să le ia mai mult de 50 de milioane de ani ca să exploreze galaxia. Așadar, unde erau? De ce nu stabiliseră contactul cu noi?

În 1967 astronomii Iosif Șklovski și Carl Sagan au oferit o soluție la paradoxul lui Fermi care a adus pe toată lumea cu picioarele pe pământ. Dacă în jurul și numai al unei stele din fiecare sfert de milion de stele se învâрте o planetă locuibilă, au calculat ei, ar fi un milion de potențiale civilizații extraterestre în Calea Lactee. Faptul că nu ne-a contact nici una¹⁵⁴, au conchis Șklovski și Sagan, înseamnă, fără îndoială, că civilizațiile avansate sfârșesc întotdeauna prin a se autodistrage. Astronomii au sugerat chiar că probabil fac acest lucru cam la un secol după inventarea armelor nucleare, altfel extraterestrii ar avea timp berechet să umple cosmosul cu semnale pe care noi le-am recepționa. Toate dovezile (sau, mai exact, lipsa lor) indică, prin urmare, că ne așteaptă Căderea nopții până în anul 2045, centenarul bombelor de la Hiroshima și Nagasaki. (Printr-o coincidență ușor neliniștitoare, Kurzweil afirma că Singularitatea se va materializa tot în 2045.)

Este un argument inteligent, dar, ca de obicei, există mai multe moduri de a face calculele. Un milion de civilizații precipitându-se spre Căderea nopții este o simplă presupunere, iar majoritatea soluțiilor la ecuația lui Drake¹⁵⁵ (născocită de astronomul Frank Drake în 1961 ca o

¹⁵³ Uniunea Astronomică Internațională a raportat în august 2009 că de la prima descoperire din 1995 am găsit până acum 360 de planete în afara sistemului nostru solar. Niciuna nu pare să fie propice vieții, dar directorul programului Agenției Spațiale Franceze care vânează planete le-a spus celor din Uniune: „Sunt foarte încrezător că vom găsi o planetă asemănătoare Pământului în următorii doi ani”.

¹⁵⁴ Paradoxul lui Fermi pornește, desigur, de la premisa că nici extraterestrii lui von Däniken, nici relatările despre OZN-uri văzute, nici răpirile de către extraterestri etc. care umplu paginile anumitor ziare nu sunt reale.

¹⁵⁵ $N = R^* \times f_p \times n_e \times f_l \times f_i \times f_c \times L$, unde:

– N este numărul de civilizații din galaxie cu care comunicarea ar fi posibilă;

modalitate aproximativă de a calcula numărul de civilizații din galaxie) de fapt generează numere mult mai mici. Drake însuși a calculat că galaxia noastră a produs doar zece civilizații avansate în întreaga sa istorie, ceea ce înseamnă că ET ar putea fi undeva acolo fără ca noi să o știm.

Până la urmă, paradoxul lui Fermi nu ne e de mare ajutor, din cauză că răspunsul la întrebarea cine va câștiga marea întrecere nu este scris în stele, ci în trecutul nostru. Chiar dacă istoria nu ne poate oferi instrumentele precise de predicție pe care Asimov le-a imaginat în *Fundația*, cu siguranță ne oferă niște indicații foarte clare. Acestea sunt, după părerea mea, singura fundație solidă pe care ne putem face speranțe.

Pe termen scurt, tiparele stabilite în trecut sugerează că transferul de bogăție și putere dinspre Occident către Orient este inexorabil. Transformarea vechiului centru oriental într-o periferie occidentală în secolul al XIX-lea a permis Orientului să descopere avantajele propriei înapoieri, iar ultimul dintre acestea – încorporarea forței de muncă enorme și ieftine a Chinei în economia capitalistă globală – încă produce efecte. Deciziile proaste, dezacordurile interne și războaiele externe ar putea ține China pe loc, cum s-a mai întâmplat atât de des și între anii 1840 și anii 1970, dar mai devreme sau mai târziu – probabil până în 2030 și aproape sigur până în 2040 – produsul intern brut al Chinei îl va depăși pe cel al Statelor Unite. La un moment dat în secolul XXI China își va epuiza avantajele înapoierii, dar, când se va întâmpla acest lucru, centrul economic de gravitație al lumii va rămâne probabil tot în Orient, extinzându-se pentru a include Asia de Sud și de Sud-Vest. Transferul de putere și bogăție dinspre Occident către Orient este probabil la fel de

- R^* este rata medie de apariție a stelelor în galaxie;
- f_p este numărul stelelor care au planete;
- n_e este numărul mediu de planete locuibile pentru fiecare stea cu planete;
- f_i este numărul de stele pe care chiar se dezvoltă viața;
- f_i este numărul planetelor pe care a apărut viață ce a evoluat la inteligență;
- f_c este numărul de civilizații care dezvoltă tehnologii ce produc semne detectabile ale propriei existențe;
- L este timpul în care astfel de civilizații emit semnale detectabile în spațiu.

inevitabil ca și transferul dinspre Orient spre Occident care a avut loc în secolul al XIX-lea.

Deplasarea dinspre Occident către Orient va fi cu siguranță mai rapidă decât oricare dintre cele anterioare, dar vechiul centru occidental are în prezent un avans enorm la capitolele energie pe cap de locuitor, tehnologie și capacitate militară și aproape sigur își va menține un soi de supremație în prima jumătate a secolului acestuia. Atât timp cât Statele Unite sunt suficient de puternice ca să joace rolul de polițist al lumii, războaiele mari ar trebui să fie la fel de rare ca în secolul al XIX-lea, când Marea Britanie juca acest rol. Dar începând undeva între 2025 și 2050 avansul Americii față de restul lumii se va diminua, la fel cum s-a întâmplat și cu Marea Britanie după 1870, iar riscurile unui nou război mondial vor crește.

Viteza schimbărilor tehnologice ar putea contribui la instabilitate facilitând accesul la arme *high-tech*. După spusele lui Steven Metz, profesor la United States Army War College, „vom fi martorii dezvoltării unor tehnologii, dacă nu identice, cel puțin paralele [în afara Statelor Unite], mai ales datorită caracterului autonom al tuturor elementelor necesare. Am ajuns în punctul în care răufăcătorii nu mai trebuie să le dezvolte ei înșiși; le pot cumpăra pur și simplu”⁴⁶. Un raport al RAND Corporation sugera chiar în 2001 că „Statele Unite și armata lor trebuie să includă în planificarea în caz de conflict militar posibilitatea ca China să fie superioară tehnologic și militar până în anul 2020”⁴⁷.

Statele Unite vor fi probabil prima națiune care va dezvolta un scut antirachetă funcțional, precum și roboți și nanoarme care vor arunca în desuetudine luptătorii umani, cybertehnologie care să neutralizeze computerele și roboții inamici sau să preia controlul asupra lor și sateliți care să militarizeze spațiul. Unul dintre riscuri este – din câte se pare – că, dacă Statele Unite desfășoară unele sau toate aceste arme-minune înainte de 2040, liderii lor ar putea fi tentați să exploateze un avans temporar, dar uriaș ca să răstoarne declinul lor strategic pe termen lung. Cu toate acestea, eu nu cred că se va întâmpla așa. Chiar și în atmosfera febrilă de la începutul anilor '50 Statele Unite au rezistat tentației de a

ataca Uniunea Sovietică înainte ca aceasta să aibă timp să își construiască un arsenal nuclear. Riscul real este probabil ca alte națiuni, temându-se de progresele militare americane din următoarele decenii, să prefere să atace primele ca să nu rămână și mai mult în urmă. Tipul acesta de gândire a jucat un rol important în intrarea Germaniei în război în 1914.

Va fi nevoie de oameni de stat foarte responsabili pentru a menține pacea în uimitorul secol XXI. De-a lungul acestei cărți am susținut că marile personalități și idioții neinspirati nu au jucat niciodată un rol atât de important pe cât au crezut în modelarea istoriei. Ei nu au schimbat atât cursul istoriei, sugeram eu, cât au accelerat ori au încetinit procesele mai profunde puse în mișcare de hărți. Până și cele mai dezastruoase decizii, cum au fost războaiele pornite de Iustinian al Bizanțului și Chosroes al Persiei între 530 și 630 d.Hr., nu au făcut decât să accelereze un colaps care era deja iminent. Fără războaiele lui Iustinian și Chosroes, dezvoltarea socială poate ar fi început să își revină mai devreme în Occident, însă chiar și cu ele dezvoltarea tot și-a revenit până la urmă.

Din 1945, liderii chiar au avut însă capacitatea de a schimba istoria. Hrușciov și Kennedy aproape au rescris istoria în 1962. Armele nucleare nu ne lasă nicio marjă de eroare, nicio a doua șansă. Greșelile duceau înainte la decădere și prăbușire; acum duc la Căderea nopții. Pentru prima dată în istorie, conducătorii chiar au ultimul cuvânt de spus. Nu putem decât să sperăm că epoca noastră, la fel ca majoritatea celor dinainte, dă naștere gândirii de care are nevoie.

În capitolul 11 conchideam că explicațiile pentru supremația Vestului trebuie formulate în termeni de probabilități, și nu de certitudini, iar acest lucru este și mai adevărat pentru marea întrecere din secolul XXI. Acum șansele par să fie împotriva noastră, dar eu consider că, dacă epoca noastră creează gândirea de care are nevoie, șansele se vor orienta treptat în favoarea Singularității.

Dacă în următorii 50 de ani reușim să înlocuim hidrocarburile cu surse de energie curată, regenerabilă, ele ar trebui să reducă (deși nu va fi

eliminat) riscul ca marile puteri să se războiască pentru resurse ori să fie atrase în gâlceava unor state din arcul instabilității. Ar trebui să încetinească și procesul de „înciudățire globală”, reducând presiunile din arcul instabilității, și pot impulsiona producția de alimente chiar mai mult decât revoluția industrială. Dacă robotica va avansa așa cum se așteaptă mulți oameni de știință, mașinile inteligente pot salva Europa și Japonia de un dezastru demografic, furnizând mână de lucru ieftină și îngrijirile medicale de care au nevoie populațiile lor îmbătrânite. Dacă nanotehnologia dă și ea roadele așteptate, în anii 2040 am putea începe chiar să curățăm aerul și oceanele.

Până la urmă, nu există totuși decât o predicție pe care ne putem baza: nici Căderea nopții, nici Singularitatea nu vor câștiga marea întrecere căci cursa nu va avea o linie de sosire. Când vom ajunge în anul 2045 (anul în care Kurzweil estima nașterea Singularității, iar Șklovski și Sagan data cea mai târzie pentru Căderea nopții, la un veac după Hiroshima și Nagasaki), nu vom declara sfârșitul istoriei, anunțând un câștigător. În cazul în care, cum cred eu că se va întâmpla, vom ține Căderea nopții la distanță la mijlocul secolului XXI, iar dezvoltarea socială va depăși 2.000 de puncte, Singularitatea care se va naște nu va însemna neapărat sfârșitul întrecerii, ci o va transforma – și, întâi de toate, va transforma rasa umană.

Privite într-o perspectivă cu bătaie foarte lungă, amenințările care ne sperie astăzi atât de mult par să aibă multe în comun cu tipurile de forțe care în repetate rânduri, în trecut, au accelerat evoluția. Iar și iar, schimbări relativ bruște ale mediului au creat condiții propice mutațiilor, transformând capitalul genetic. Acum în jur de 1,8 milioane de ani uscarea pădurilor din Africa de Est se pare că le-a permis ciudaților cu creiere mari să se descurce mai bine decât *Homo habilis*. O fază violentă a Ereii Glaciare în urmă cu aproximativ o sută de mii de ani se poate să îi fi oferit lui *Homo sapiens* o ocazie similară de a străluci. Iar acum, în secolul XXI, s-ar putea întâmpla ceva asemănător.

Specii dispar deja în masă, în condițiile în care la fiecare 20 de minute dispare o specie de plantă sau animal terestru. Un studiu din 2004

estima că în cel mai bun caz până în 2050 vor dispărea doar 9% din cele zece milioane de specii de plante și animale terestre, iar mulți biologi se așteaptă ca biodiversitatea să se reducă cu o treime sau chiar cu jumătate. Unii chiar vorbesc de o a șasea extincție în masă¹⁵⁶, două treimi din speciile de pe Pământ dispărând până în 2100. Oamenii s-ar putea număra printre ele; dar, în loc să îl șteargă pe *Homo* complet de pe fața planetei, condițiile dificile din secolul XXI ar putea acționa la fel ca acelea de acum 1,8 milioane sau o sută de mii de ani, dând ocazia unor organisme cu tipuri noi de creiere – în acest caz, creiere ce îmbină omul și mașina – să le înlocuiască pe cele vechi. Departe de a ne călca în picioare, galopul cavalerilor Apocalipsei ne-ar putea ajuta să transformăm pașii mărunți către Singularitate într-un nou salt uriaș.

Singularitatea ar putea însă la fel de înspăimântătoare ca și Căderea nopții. În viziunea lui Kurzweil, Singularitatea culminează cu fuzionarea inteligenței umane cu cea a mașinilor, în anii 2040, iar aceia dintre noi care vor apuca acest moment au toate șansele să trăiască veșnic; dar unii dintre oamenii cu cea mai multă experiență în domeniu – specialiștii în tehnologie ai armatei Statelor Unite – se îndoiesc că lucrurile se vor opri acolo. Colonelul în rezervă Thomas Adams, de exemplu, bănuiește că războiul e deja pe cale să depășească „spațiul uman” pe măsură ce armele devin „prea rapide, prea mici, prea numeroase și... dau naștere unui mediu prea complex pentru a fi controlat de oameni”. Tehnologia, sugerează el, „ne duce rapid către un punct în care s-ar putea să nu ne dorim să ajungem, dar pe care probabil nu îl putem evita”⁴⁸. Fuzionarea oamenilor cu computerele poate fi doar o scurtă fază înainte ca ceea ce noi numim cu condescendență inteligență „artificială” să îl înlocuiască pe *Homo sapiens* la fel de complet cum i-a înlocuit și *Homo sapiens* pe toți oamenii-maimuță.

Dacă într-acolo ne va duce Singularitatea la sfârșitul secolului XXI, acesta va fi sfârșitul biologiei cum o cunoaștem astăzi și odată cu ea

¹⁵⁶ Urmând celor cinci extincții în masă – extincțiile de la sfârșitul Ordovicianului (acum în jur de 440 de milioane de ani), din Devonianul târziu (acum 365 de milioane de ani), de la sfârșitul Permianului (acum 225 de milioane de ani), de la sfârșitul Triasicului (acum 210 milioane de ani) și de la sfârșitul Cretacicului (acum 65 de milioane de ani). Fiecare dintre acestea a dus la dispariția a 65% din speciile de pe Pământ.

sfârșitul lenei, fricii și lăcomiei ca motoare ale istoriei. În acest caz teorema lui Morris pe care am enunțat-o eu – cauzele schimbării sunt lenea, lăcomia și frica oamenilor (care rareori știu ce fac) în căutare de moduri mai ușoare, mai profitabile și mai sigure de a face lucrurile – se va dovedi falsă.

Sociologia cum o știm azi va avea aceeași soartă, deși oricine poate ghici ce fel de reguli vor guverna o societate robotică; iar Singularitatea sigur va abolii vechea geografie. Vechile distincții dintre Orient și Occident vor fi irelevante pentru roboți.

Când istoricii din 2103 (dacă va mai exista așa ceva) vor privi retrospectiv la trecerea de la inteligența pe bază de carbon la cea pe bază de siliciu, s-ar putea să li se pară inevitabilă – la fel de inevitabilă, de fapt, cum am susținut eu că au fost trecerile timpurii de la căutarea hranei la agricultură, de la sate la orașe și de la agricultură la industrie. S-ar putea să pară la fel de evident că tradițiile regionale dezvoltate din centrele agricole inițiale de la sfârșitul Erei Glaciare erau menite să se contopească într-o singură civilizație mondială postumană. Dilemele începutului de secol XXI legate de explicația supremației Vestului și longevitatea acestei supremații vor părea cumva ridicole.

Cele două se întâlnesc

Există o oarecare ironie în toate acestea. Am început această carte cu un scenariu despre cum ar fi fost dacă Imperiul Chinez l-ar fi luat pe prințul Albert prizonier în 1848 și l-ar fi dus la Beijing, iar în următoarele 11 capitole am explicat de ce nu s-a întâmplat acest lucru. Răspunsul la întrebarea principală a cărții, am conchis eu, este geografia; hărțile, și nu oamenii l-au trimis pe cățelușul Looty la Balmoral în loc să îl trimită pe Albert la Beijing.

În acest capitol am dezvoltat argumentul, sugerând că explicația supremației Vestului ne dă și o idee despre ce ne așteaptă. La fel cum geografia a dictat cândva că Vestul va deține supremația, acum dictează că Orientul îl va ajunge din urmă, exploatându-și avantajele înapoierii

până când dezvoltarea lui socială o va depăși pe cea occidentală. Dar aici ne lovim de încă o ironie. Creșterea nivelului de dezvoltare socială a schimbat mereu înțelesul geografiei, iar în secolul XXI, dezvoltarea socială va ajunge atât de sus încât geografia își va pierde orice înțeles. Singurul lucru care va mai conta va fi întrecerea dintre Singularitate și Căderea nopții. Pentru a evita Căderea nopții, va trebuie să ne globalizăm tot mai mult preocupările, iar disputele despre care parte a lumii înregistrează cel mai înalt nivel de dezvoltare socială vor conta din ce în ce mai puțin.

De aici ironia cea mai profundă: răspunsul la prima întrebare a cărții (de ce deține Vestul supremația) acoperă în mare parte și răspunsul la a doua întrebare (ce ne așteaptă), dar, răspunzând la a doua întrebare, prima rămâne fără obiect. Încercând să aflăm ce ne așteaptă, ni se revelează ceea ce ar fi trebuit, poate, să fie evident în tot acest timp: faptul că istoria care contează cu adevărat nu privește Orientul, Occidentul sau orice altă subdiviziune a umanității. Istoria care contează este cea globală și evoluționistă povestind cum am ajuns de la organisme unicelulare la Singularitate.

Am susținut de-a lungul cărții că nici teoriile despre supremația fundamentală pe termen lung și nici cele despre accidente pe termen scurt nu explică foarte bine istoria, dar acum, din nou, vreau să merg mai departe. Pe termen *foarte* lung, pe scara temporală a istoriei evoluției, nici teoriile despre supremația fundamentală pe termen lung și nici cele despre accidente pe termen lung nu contează prea mult. Cu 15.000 de ani în urmă, înainte de sfârșitul Erei Glaciare, Orientul și Occidentul nu însemnau nimic. Peste un secol nu vor mai însemna nimic din nou. Importanța lor în epoca intermediară a fost doar un efect secundar al semnificației geografiei între epoca în care primii agricultori au împins nivelul dezvoltării sociale peste șase puncte și cea în care primele creaturi postbiologice, îmbunătățite cu ajutorul mașinilor vor împinge dezvoltarea socială peste 5.000 de puncte. Când acest lucru se va întâmpla – la un moment dat între 2045 și 2103, cred eu –, geografia

nu va mai conta prea mult nici ea. Orientul și Occidentul se vor dovedi doar o fază pe care am depășit-o.

Și dacă totul în această fază s-ar fi petrecut altfel – dacă, să zicem, Zheng He ar fi ajuns cu adevărat la Tenochtitlán, dacă ar fi existat un nou tip de economie pacifică, nu atlantică, dacă revoluția industrială ar fi avut loc în China, nu în Marea Britanie și dacă, în loc să ajungă Looty la Balmoral, ar fi ajuns Albert la Beijing –, forțele profunde ale biologiei, sociologiei și geografiei tot ar fi împins istoria cam în aceeași direcție. America (sau Zhengland, cum i s-ar fi spus) ar fi făcut parte din centrul Orientului, și nu din al Occidentului, iar acum Occidentul ar fi încercat să ajungă din urmă Orientul, și nu invers, dar lumea tot s-ar fi micșorat de la măsura L la măsura S și acum ar tinde către măsura XS. Începutul secolului XXI ar fi fost dominat tot de Chimerica și, indiferent dacă s-ar fi prăbușit sau nu, întrecerea dintre Căderea nopții și Singularitate tot ar exista. Iar Orientul și Occidentul tot și-ar pierde importanța.

Această concluzie nu ar trebui să șocheze. În 1889, pe când lumea se micșora de la măsura L la măsura M, un tânăr poet pe nume Rudyard Kipling înțelegea deja o parte din același adevăr. Proaspăt întors în Londra de pe un front îndepărtat, Kipling și-a câștigat faima cu un șir de isprăvi curajoase cu iz imperial povestite într-un poem intitulat „Balada Orientului și a Occidentului”¹⁵⁷. Este povestea lui Kamal, un luptător care făcea incursiuni dincolo de graniță și care îi fură iapa unui colonel englez. Fiul colonelului sare în șa și pornește în urmărirea lui Kamal prin deșert într-o urmărire de proporții epice („Au călărit până când luna a dispărut de pe cer, sunetul copitelor vestind zorii,/ Murgul gonea ca un taur rănit, iar iapa precum un cerb tânăr”). Până la urmă, englezul cade însă de pe cal. Kamal îl atacă, ochindu-l cu pușca. Dar totul se termină cu bine: cei doi bărbați „s-au privit în ochi și nu și-au găsit vreo vină,/ Fac jurământul fraților de sânge, cu pâine dospită și sare”.

O scenă cât se poate de emoționantă, dar partea care atrage atenția este primul vers – „Oh, Orientul este Orientul și Occidentul este Occident și cele două nu se vor întâlni niciodată”. Acesta este citat de cele mai

¹⁵⁷ „Orientul” din poezia lui Kipling era de fapt India; el nu făcea distincții clare între Asia de Sud și Asia de Est. Toate erau la est de Anglia.

multe ori ca reprezentativ pentru îngâmfarea insuportabilă a Occidentului în secolul al XIX-lea. Cu siguranță, nu acesta a fost însă efectul scontat de Kipling. El a scris după cum urmează:

Oh, Orientul este Orientul și Occidentul este Occident și cele două nu
se vor întâlni niciodată,
Până ce Pământul și Cerul nu vor sta înaintea tronului judecății
Domnului;
Dar nu există nici Orient, nici Occident, nici Graniță, nici Rasă, nici
Seminție,
În înfruntarea a doi bărbați puternici,
chiar de vin ei de la capetele pământului!⁴⁹.

După părerea lui Kipling, oamenii (sau cel puțin oamenii adevărați) sunt toți cam la fel; doar geografia ascunde adevărul, făcându-ne să mergem până la capătul pământului ca să înțelegem anumite lucruri. Dar în secolul XXI, creșterea dezvoltării sociale și o lume tot mai mică ne scutesc de astfel de călătorii. Nu vor mai exista nici Orient, nici Occident, nici granițe, rase sau seminții atunci când vom transcende biologia. Cele două se vor întâlni în sfârșit dacă reușim să amânăm Căderea nopții suficient de mult timp.

Suntem în stare de asta? Cred că răspunsul e da. Marea diferență dintre provocările cu care ne confruntăm astăzi și cele care au învins când China, în vremea Dinastiei Song, s-a lovit de pragul critic, acum o mie de ani, și Imperiul Roman cu încă o mie de ani înainte este că noi acum știm atât de multe în plus. Spre deosebire de romani și Dinastia Song, epoca noastră poate da încă naștere gândirii de care are nevoie.

Pe ultima pagină a cărții sale, *Collapse*, biologul și geograful Jared Diamond sugerează că există două forțe care ar putea salva lumea de dezastru: arheologii (care descoperă detalii despre greșelile unor societăți anterioare) și televiziunea (care face publice descoperirile arheologice)⁵⁰. În postura mea de arheolog care se uită mult la televizor, sunt de acord cu el, dar aș vrea să adaug un al treilea salvator,

istoria. Doar istoricii pot țese marea poveste a dezvoltării sociale; doar istoricii pot explica diferențele care divizează umanitatea și modul cum să le împiedicăm să ne distrugă.

Nutresc speranța că și cartea de față va contribui la acest proces.

Anexă. Despre dezvoltarea socială

Indicele dezvoltării sociale reprezintă coloana vertebrală a acestei cărți, care unifică toate informațiile și dovezile acumulate de arheologi și istorici. Indicele, în sine, nu explică de ce Vestul deține supremația, dar ne prezintă cum arată istoria ce trebuie explicată. Pentru cei interesați de metodologia și informațiile detaliate care stau la baza calculelor, există o descriere comprehensivă a indicelui pe site-ul www.ianmorris.org; această anexă are doar scopul de a trece în revistă principalele provocări tehnice și rezultate.

Patru obiecții

Întrevăd patru obiecții în ceea ce privește indicele dezvoltării sociale:

1. cuantificarea și compararea gradelor de dezvoltare socială în perioade și zone diferite dezumanizează oamenii, astfel că ar trebui abandonate;
2. cuantificarea și compararea societăților este o procedură rezonabilă, dar nu dezvoltarea socială în sensul definit de mine (ca abilitățile societăților de a întreprinde lucruri) trebuie măsurată;
3. dezvoltarea socială în sensul definit de mine reprezintă o modalitate utilă de a compara Orientul și Occidentul, dar cele patru coordonate pe care le-am folosi pentru a o măsura (extragerea energiei, organizarea/urbanizarea, arta războiului și tehnologia informației) nu sunt cele mai potrivite;
4. folosirea acestor patru coordonate este o metodă bună de a măsura dezvoltarea socială, dar am făcut o serie de erori de fapt și am greșit măsurătorile.

Obiecția numărul 1 este discutată în capitolul 3. Există numeroase întrebări arheologice și antropologice la care răspunsurile nu pot fi găsite cu ajutorul cuantificării și comparării nivelurilor de dezvoltare socială, dar întrebarea de ce Vestul deține supremația este prin natura ei comparativă și cantitativă. Dacă dorim să răspundem la această întrebare, trebuie să cuantificăm și să comparăm.

De asemenea, am spus în capitolul 3 câteva lucruri și cu privire la obiecția numărul 2. Poate că sunt și alte lucruri mai potrivite decât dezvoltarea socială pe care să le măsurăm și să le comparăm, dar eu nu știu care sunt. Las în seama altor istorici și antropologi sarcina de a identifica alte aspecte pe care să le măsoare și să demonstreze că dau rezultate mai bune.

Obiecția numărul 3 poate lua trei forme – că ar trebui fie să adăugăm mai multe coordonate celor patru menționate de mine; că ar trebui să folosim alte coordonate; că ar trebui să analizăm mai puține coordonate. Lucrând la această carte, am analizat și alte coordonate (de exemplu, suprafața celei mai mari unități politice, nivelurile de trai [măsurate în funcție de statura adulților], viteza mijloacelor de transport sau dimensiunea celor mai mari monumente), dar niciuna nu a trecut testul independenței sau a prezentat neajunsuri serioase în ceea ce privește dovezile. În orice caz, majoritatea coordonatelor au grade înalte de repetitivitate în decursul istoriei și orice combinație plauzibilă de coordonate va tinde să producă în mare același rezultat final.

Există numeroase excepții minore și două excepții majore la această regulă a repetitivității. Prima excepție majoră este ceea ce am putea numi „anomalia nomadă” – faptul că societățile din stepe au de obicei punctaje mici la extragerea energiei, organizare și tehnologia informației, dar foarte mari la arta războiului. Această anomalie ajută la explicarea faptului că adevăratele societăți nomade au reușit atât de bine să învingă imperii, dar nu și să le conducă¹⁵⁸ și merită să fie studiată

¹⁵⁸ Cuceritori seminomazi cum ar fi parții, tribul Xianbei, turcii otomani și manciurienii au prosperat în calitate de conducători de imperii, dar populații cu adevărat nomade, precum tribul Xiongnu, hunii și turcii selgiucizi nu au reușit. Mongolii nomazi se apropie de statutul de excepție de la acest paradox, însă chiar și istoria lor în calitate de conducători

mai amănunțit, dar nu afectează în mod direct comparațiile între centrele agrare, locuite ale Orientului și Occidentului din această carte.

O altă versiune a obiecției numărul 3 ar scoate complet din analiză organizarea, arta războiului și tehnologia informației și s-ar concentra numai pe extragerea energiei, pe baza argumentului că organizarea, arta războiului și tehnologia informației sunt doar căi de *utilizare* a energiei. Figura A.1 reprezintă un indice bazat doar pe coordonata energetică. Este diferit de indicele complex reprezentat în figura 3.3, dar nu complet diferit. În graficul bazat exclusiv pe energie, ca și în cel ce reprezintă toate coordonatele dezvoltării sociale, Occidentul întrece Orientul 90% din timp, Orientul preia conducerea cam între anii 550 și 1750 d.Hr., există de asemenea un prag critic care blochează dezvoltarea în jurul anilor 100 și 1100 d.Hr. (la doar puțin peste 30.000 de kilocalorii de persoană pe zi), cifrele de după revoluția industrială spulberă orice nivel precedent și în anul 2000 tot Vestul deține supremația.

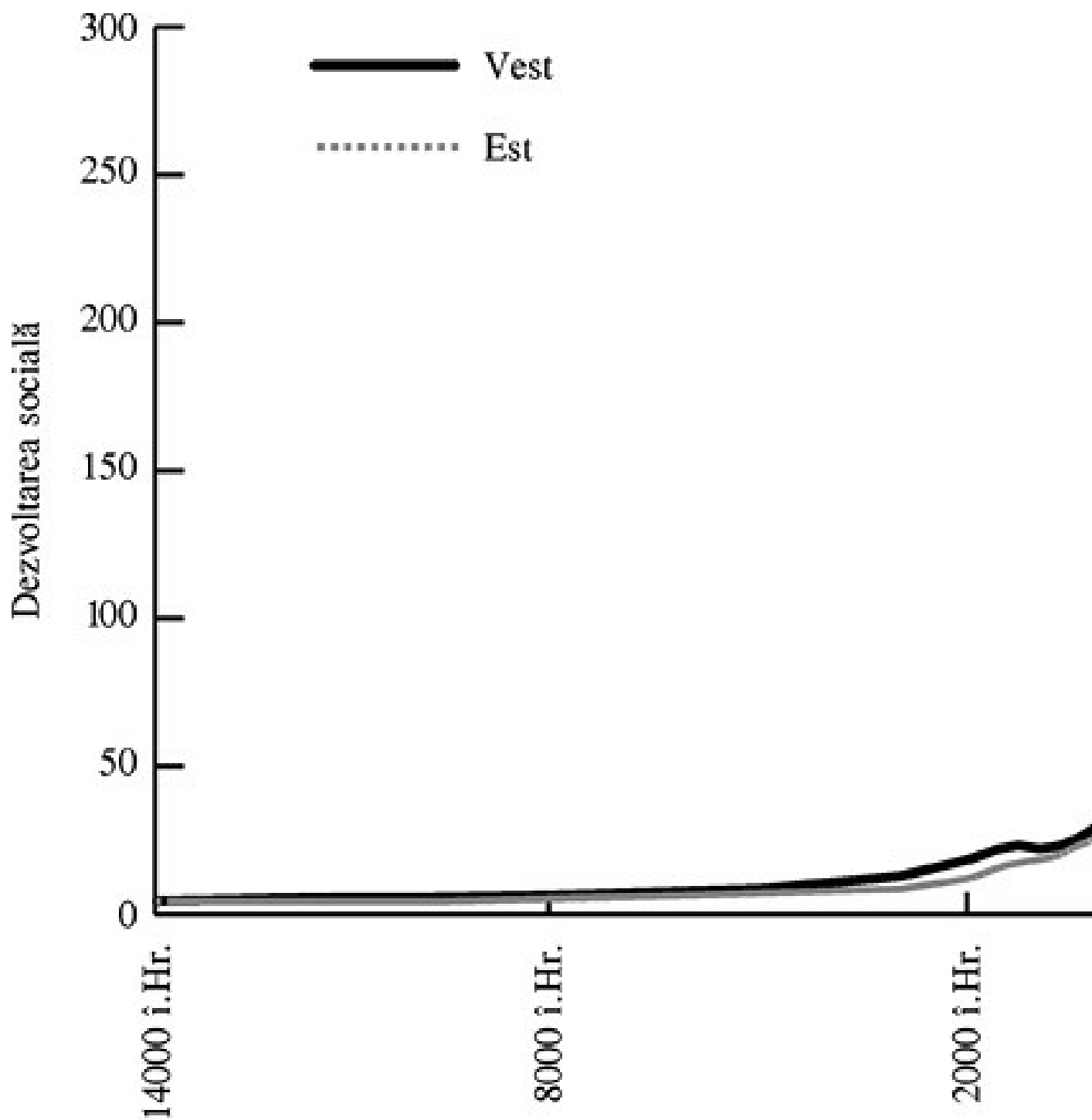

Figura A.1 *Grafic bazat doar pe coordonata energetică: cum se compară Orientul și Occidentul dacă analizăm doar nivelul de extragere a energiei pe cap de locuitor*

Axarea doar pe coordonata energetică are avantajul de a fi mai concisă decât abordarea dezvoltării sociale bazată pe patru coordonate, dar are și un mare dezavantaj. Aceasta este a doua excepție majoră la

regula repetitivității: faptul că începând cu revoluția industrială relația dintre coordonate a devenit nonliniară. Mulțumită noilor tehnologii, dimensiunile orașelor s-au mărit de patru ori în secolul XX, capacitatea de a purta războaie a crescut de cinci ori, iar tehnologia informațiilor de opt ori, în timp ce capacitatea de extragere a energie pe cap de locuitor a crescut doar de două ori. Dacă analizăm doar coordonata energetică, lucrurile se simplifică *prea mult*, iar istoria apare distorsionată.

Obiecția numărul 4 ridică probleme foarte diferite, pentru că singura modalitate de a verifica dacă am înțeles greșit datele sau dacă am folosit metode neadecvate este să reexaminăm toate sursele de informare folosite pentru a calcula punctajele Orientului și Occidentului în ultimii 1600 de ani. Să fac acest lucru în anexa de față ar fi destul de dificil și ar adăuga multe pagini unei cărți și așa destul de voluminoase, așa că am pus aceste informații pe site-ul menționat mai sus. Cititorii care vor dori și vor avea timp pot afla de acolo care au fost exact sursele pe care le-am folosit, precum și opiniile mele cu privire la ambiguitățile dovezilor.

În această anexă voi rezuma datele, voi explica pe scurt cum am calculat punctajele și voi spune câteva cuvinte despre marjele de eroare.

Captarea energiei

Voi discuta mai întâi despre captarea energiei mai în detaliu pentru că este cea mai importantă dintre cele patru coordonate din punct de vedere cantitativ. Dacă privim destul de mult înapoi în timp, urbanizarea, arta războiului și tehnologia informației ajung la nivelul zero pentru că activitățile umane se făceau la o scară atât de redusă, încât generează valori sub 0,01 în cadrul indicelui. În schimb punctajul obținut de captarea energiei nu se apropie niciodată de zero, pentru că oamenii au nevoie de energie pentru a trăi. Pentru ca un om să își poată menține trupul și mintea alerte, are nevoie de aproximativ 2.000 de kilocalorii pe zi și, întrucât în lumea occidentală modernă cota de energie extrasă este de aproximativ 228.000 kcal/persoană/zi (= 250 de puncte), teoretic cel

mai mic punctaj posibil ar fi 2,19; iar în realitate captarea energiei a obținut mereu peste patru puncte după sfârșitul Ereii Glaciare, pentru că mare parte din energia utilizată de oameni este sub formă nealimentară (haine, adăpost, obiecte, combustibil și așa mai departe). Până la revoluția industrială, cota de energie extrasă reprezintă de obicei 75-90% din totalul punctajelor dezvoltării sociale. În anul 2000 încă mai reprezenta 28% din nivelul total al dezvoltării occidentale și 20% din totalul Orientului.

Dovezile privitoare la captarea energiei variază de la compendii statistice moderne la descrieri literare despre agricultură, industrie și stiluri de viață, la descoperiri arheologice privind regimul alimentar, meșteșugurile și calitatea vieții. Combinarea unor materiale atât de variate este o provocare, dar și aici, ca și în alte cazuri, m-am bazat pe contribuțiile altor cercetători. Așa cum am explicat în capitolul 3, studiul lui Earl Cook din 1971 cu privire la fluxurile de energie, oferă un punct de pornire convenabil care poate fi verificat constant în funcție de alte estimări. Toate acestea converg în perioada modernă în cazul centrului occidental la cota de aproximativ 230.000 kcal/persoană/zi, pe care Cook o împarte în categorii largi: hrană (atât pentru animalele domestice, cât și pentru oameni), casă/comerț, industrie/agricultură și transport.

Vaclav Smil (1991, 1994) împarte în mod util consumul de produse nealimentare în biomasă și combustibili fosili și reprezintă prin grafice evoluția lor în centrul occidental de-a lungul timpului. Este nevoie de mai mulți pași pentru a transforma aceste date în punctaje care să reflecte capacitatea de captare a energiei, dar rezultatele ating o cotă de aproximativ 93.000 kcal/persoană/zi la 1900 și 38.000 la 1800, ceea ce este în linie cu aproximația făcută de Cook de 77.000 kcal pentru Europa industrializată la 1860.

Cu cât ne îndepărtăm mai mult de 1800, cu atât avem la dispoziție mai puține statistici oficiale, dar, cu cât economiile se bazează mai mult pe combustibili fosili, cu atât este mai ușor să substituim documentele oficiale cu informațiile comparative adunate de istorici ai economiei și antropologi. În anul 1700 o persoană obișnuită din centrul occidental

consuma probabil între 30.000 și 35.000 kcal/zi. Dovezile de care dispunem privind societățile occidentale indică faptul că această cifră scade pe măsură ce ne îndepărtăm în timp în cei o mie de ani anteriori¹⁵⁹, deși dovezile comparative arată clar că în Occident consumul de energie nu avea cum să fi scăzut niciodată cu mult sub pragul de 30.000 kcal/persoană/zi. Există loc de discuții, dar mă îndoiesc că nivelul energiei extrase a scăzut vreodată sub 25.000 kcal/persoană/zi, chiar în secolul al VIII-lea d.Hr. Din motive asupra cărora voi reveni mai jos, nu văd cum aceste estimări aproximative pot depăși o marjă de eroare mai mare de 5-10%.

Tabelul A.1. Captarea energiei kcal/persoană/zi (date selectate) (mii)

Data	Occident	Orient
2000 d.Hr.	230	104
1900	92	49
1800	38	36
1700	32	33
1600	29	31
1500	27	30
1400	26	29
1200	26	30,5
1000	26	29,5
800	25	28
600	26	27
400	28	26

¹⁵⁹ Medieviștii pot fi surprinși să observe că nivelul Occidentului prezentat în tabelul A.1 se menține la valoarea de 26.000 kcal/persoană/zi între anii 1000 și 1400, perioadă în care (după cum bine se știe) societatea din vestul Europei se extindea rapid; dar scorurile Occidentului în această perioadă reprezintă centrul musulman din estul bazinului Mediteranei, care a trecut printr-o perioadă de stagnare (descrisă în capitolul 7). Cota de energie extrasă în cazul europenilor din Vest a rămas sub 25.000 kcal/persoană/zi în aceste secole, ajungând la nivelul lumii mediteraneene abia în secolul al XV-lea.

200 d.Hr.	30	26
1 î.Hr./d.H r,	31	27
200 d.Hr.	27	24
400	24	22
600	22	20
800	21	18
1000	20	17
1200	21	17
1500	20,5	15
2000	17	11
2500	14	9,5
3000	12	8
3500	11	7,5
4000	10	7
5000	8	6,5
6000	7	6
8000	6	5
10000	5,5	4
12000	4,5	4
14000 î.Hr.	4	4

Impresionantele ruine ale caselor și monumentelor din perioada romană, numărul epavelor, volumul de bunuri produse în această perioadă, nivelul poluării industriale din mostre forate din gheață și numărul impresionant de oase de animale găsite în așezări umane dovedesc faptul că nivelul de captare a energiei în Occident era mai mare în secolul I d.Hr. decât în secolul al VIII-lea sau chiar al XIII-lea, dar cu cât mai mare? Calculele ingenioase făcute de unii istorici ai economiei

indică un răspuns. Robert Allen (2007a) a arătat că în anul 300 d.Hr. salariile reale (care, pentru majoritatea săracilor din perioada premodernă, oglindeau îndeaproape consumul de energie) din centrul Occidentului erau comparabile cu cele din sudul Europei în secolul al XVIII-lea d.Hr., iar Walter Scheidel (2008) a sugerat că salariile din epoca romană erau semnificativ mai mari decât cele din mare parte a Europei medievale. Datele culese de Geof Kron (2005), precum și de Nikola Koepke și Joerg Baten (2005, 2008) semnaleză faptul că statura oamenilor a suferit foarte mici modificări între secolul I și secolul al XVIII-lea, iar Kron (în curs de apariție) sugerează că locuințele antice erau mai bune decât în cele mai bogate regiuni ale Europei secolului al XVIII-lea. Am estimat o captare a energiei de aproximativ 31.000 kcal/persoană/zi în anii 1 î.Hr./d.Hr., scăzând treptat până în 500 d.Hr. și apoi într-un ritm mai accelerat până în anul 700.

Captarea energiei trebuie să fi fost mai scăzută în centrul occidental în jurul anului 1000 î.Hr. nu doar față de perioada romană, ci și față de secolul al VIII-lea d.Hr. Perioada maximă de creștere a venit după anul 300 î.Hr., pe măsură ce Mediterana era integrată în unități politice și economice mai mari și Perioada Romană Caldă creștea producția, dar majoritatea informațiilor arheologice arată și că a existat o perioadă de accelerare începând cu anul 600 î.Hr. Am încercat să sugerez că în anul 1000 î.Hr. captarea energiei era probabil la un nivel destul de scăzut, de aproximativ 20.000 kcal/persoană/zi, în ușoară scădere față de nivelurile din ultimele secole ale mileniului II î.Hr., dar mai ridicat decât cele din mileniul III î.Hr.

Scorurile din perioadele preistorice mai îndepărtate erau chiar mai mici. În cazul culegătorilor de la finalul Dryasului Recent vorbim probabil de o cotă de aproximativ 5.000 kcal/persoană/zi, dar aceasta trebuie să fi crescut foarte mult (comparativ cu nivelul precedent) pe măsură ce clima s-a încălzit și oamenii au început să cultive plante și să domesticească animale pentru hrană și tracțiune. Până în anul 3000 î.Hr. oamenii din satele întemeiate pe Coastele Muntoase consumau probabil în jur de 12.000 kcal/persoană/zi pentru haine, combustibil, animale

domestice, locuințe, bunuri de uz casnic și monumente, chiar dacă regimurile lor alimentare nu erau cu mult mai bune decât fuseseră cu patru milenii mai devreme.

Calcularea scorurilor pentru Orient este și mai dificilă, în parte din cauză că specialiștii precum Cook și Smil au fost interesați doar de regiunea cu cea mai mare cotă de energie extrasă, și nu de comparații între regiuni. Putem porni totuși de la estimarea dată de Organizația Națiunilor Unite (2006) conform căreia în anul 2000 d.Hr., un japonez obișnuit consuma 104.000 de kilocalorii pe zi (mai puțin de jumătate din nivelul din Occident). În anul 1900 centrul oriental era încă în mare parte agricol, în Japonia utilizarea petrolului și chiar industria care folosea drept combustibil cărbunele fiind încă în fază incipientă. Energia captată în Japonia se ridica poate cam la 49.000 kcal/persoană/zi (din nou, mai puțin de jumătate din consumul din Occident). În cele cinci secole precedente utilizarea cărbunelui și producția agricolă crescuseră constant. În anul 1600 productivitatea era mai mare în delta fluviului Yangtze decât oriunde în Occident, dar în 1750 agricultura din Olanda și Anglia atinsese nivelul celei din Orient, iar salariile reale ale orientalilor erau mai degrabă comparabile cu cele din sudul Europei, nu cu cele din țările bogate din nordul Europei. Estimez că în centrul oriental captarea energiei era de 29.000 kcal/persoană/zi în anul 1400 și de 36.000 în 1800, creșterea cea mai semnificativă având loc în secolul al XVIII-lea.

Există discuții și cu privire la impactul pe care l-a avut criza din anul 1200 asupra consumului de energie în China, dar probabil că a existat măcar o mică descreștere față de perioada de vârf a Dinastiei Song, când consumul de energie trebuie să fi depășit valoarea de 30.000 kcal/persoană/zi.

Ca și în Occident, dovezile arheologice arată clar că a existat o scădere a captării energiei în primul mileniul d.Hr., dar și în acest caz este dificil de precizat cât de puternic a fost acest declin. Dovezile pe care le-am trecut în revistă în capitolul 5 sugerează că în timpul Dinastiei Han consumul de energie era mai mare decât oricând în istoria Orientului, dar mai scăzut decât nivelul contemporan din Imperiul

Roman sau decât cel care avea să fie atins în timpul Dinastiei Song; estimez că în anul 1 î.Hr./d.Hr. nivelul consumului de energie era de 27.000 kcal/persoană/zi, revenind la acest nivel în anul 700 d.Hr., după o ușoară scădere.

Făcând din nou comparație cu Occidentul, și în Orient captarea energiei a crescut constant în primul mileniu î.Hr., accelerând cam după anul 500 î.Hr. și încă mai mult după 300 î.Hr., odată cu răspândirea rețelelor de canale, a comerțului și a uneltelor de metal. În anul 1000 î.Hr. captarea energiei se situa poate în jurul valorii de 17.000 kcal/persoană/zi; în timpul domniei primului împărat din Dinastia Qin, acesta era probabil de aproximativ 26.000.

În epoca preistorică în Orient captarea energiei pare să fi cunoscut aceeași evoluție ca și în Occident, dar a început să crească mai târziu, înregistrând, de obicei, un decalaj de un mileniu sau două față de Occident.

Organizarea

În istoria preindustrială organizarea a fost mereu a doua mare componentă a scorurilor dezvoltării sociale. Am folosit această coordonată ca principal exemplu în capitolul 3, explicând de ce am folosit dimensiunea celui mai mare oraș ca indicator al organizării sociale. Există un grad relativ mare de ambiguitate a datelor și o flexibilitate a definițiilor, astfel încât experții încă nu au căzut de acord cu privire la dimensiunile orașelor în fiecare perioadă, iar explicația mea o puteți găsi pe site. În tabelul A.2 doar voi rezuma câteva dintre principalele mele calcule.

Tabelul A.2. Populația celei mai mari așezări din fiecare centru, în mii de locuitori (date selectate)

Data	Occident	Orient
2000 d.Hr.	16.700 (New York)	26.700 (Tokyo)

1900	6.600 (Londra)	1.750 (Tokyo)
1800	900 (Londra)	1.100 (Beijing)
1700	600 (Londra, Constantinopol)	650 (Beijing)
1600	400 (Constantinopol)	700 (Beijing)
1500	100 (Constantinopol)	600 (Beijing)
1400	125 (Cairo)	500 (Nanjing)
1200	250 (Bagdad, Cairo, Constantinopol)	800 (Hangzhou)
1000	200 (Cordoba)	1.000 (Kaifeng)
800	175 (Damasc)	1.000 (Chang'an)
600	125 (Constantinopol)	250 (Daxingcheng ^a)
400	500 (Roma)	150 (Luoyang)
200 d.Hr.	800 (Roma)	120 (Luoyang)
1 î.Hr./d.H r.	1.000 (Roma)	500 (Chang'an)
200 î.Hr.	300 (Alexandria)	125 (Linzi)
500	150 (Babilon)	80 (Linzi, Luoyang)
1000	25 (Susa)	35 (Qi)
1200	80 (Babilon, Teba)	50 (Anyang)
1500	75 (Uruk, Teba)	35 (Zhengzhou, Yanshi)
2000	60 (Memfis)	15 (Erlitou)
3000	45+ (Uruk)	2 (Dadiwan)
4000	5 (Uruk, Tell Brak)	<1 (Xipo? Dadiwan?)
6500	3 (Çatalhöyük)	
7500 î.Hr.	1 (Beidha, Basta, Çatalhöyük)	

^a Redenumit Chang'an în secolul al VII-lea.

Arta războiului

Încă de la inventarea scrisului, oamenii au ținut însemnări privind războaiele și încă din preistorie și-au îngropat adesea morții alături de armele lor. Astfel că există o cantitate surprinzătoare de informații privind modurile în care se purtau războaiele chiar și în perioada premodernă. Principala provocare în evaluarea capacității de luptă nu este de ordin empiric, ci de ordin conceptual – cum putem compara sisteme de luptă radical diferite care sunt adesea incomparabile cu sisteme anterioare. Cel mai faimos exemplu este cel al navei britanice *Dreadnought*, lansată la apă în 1906, cu ale cărei tunuri enorme și blindaj rezistent nu s-ar fi putut pune toate navele din anii 1890 la un loc.

În realitate, lucrurile nu sunt însă chiar așa de simple. Dispozitivele explozibile improvizate pot, în anumite circumstanțe, să pună pe fugă chiar și cea mai tehnologizată armată. În principiu, putem folosi același indice pentru a calcula punctajele unor sisteme militare extrem de diferite, chiar dacă experții s-ar contrazice cu privire la valoarea acestor punctaje.

În anul 2000 d.Hr., puterea militară fără precedent a Occidentului înregistrează 250 de puncte, cu siguranță mult mai mult decât punctajul Orientului. Unele armate din Orient sunt mari, dar sistemele de arme contează mai mult decât numărul de soldați. Statele Unite cheltuiesc de zece ori mai mult decât China pentru armată, are grupuri aeronavale, spre deosebire de China, care nu are niciunul, și un raport de 26:1 la focurile nucleare. Diferențele calitative dintre tancurile de luptă M1 și armele americane de înaltă precizie, pe de o parte, și sistemele învechite ale Chinei, pe de altă parte, sunt și mai mari. Stabilirea unui raport de punctaj Occident:Orient la un minim de 10:1 sau la un maxim de 50:1 pare o alegere extremă, așa că eu am optat pentru 20:1, ceea

ce înseamnă că în anul 2000 punctajul Orientului era de 12,5 puncte, față de 250 a Occidentului.

Este chiar mai dificil să facem comparație între punctajele din anul 2000 și cele din perioadele precedente, dar, dacă analizăm schimbările legate de dimensiunea forțelor armate, viteza lor de mișcare, capacitățile logisticii, bătaia și puterea de distrugere al forței de atac, armurile și fortificațiile de care dispuneau, putem face anumite estimări generale. Conform unor calcule, eficacitatea artileriei a crescut de 20 de ori între anii 1900 și 2000, iar cea a rachetelor antitanc de 60 de ori; luând în considerare toate celelalte schimbări ce au avut loc în secolul XX, am stabilit un raport între capacitatea armată occidentală din anul 2000 și cea din 1900 la 50:1, ceea ce înseamnă că Occidentul înregistrează cinci puncte în anul 1900 față de 250 de puncte în 2000.

Puterea militară occidentală în anul 1900 era mult mai mare decât cea a Orientului, deși diferența cu siguranță nu era la fel de mare ca în 2000. În 1902 marina britanică avea un tonaj de aproape șase ori mai mare decât cea japoneză și oricare dintre marile puteri ale Europei avea mai mulți soldați decât Japonia; am stabilit raportul Occident:Orient la 5:1 în 1900, ceea ce înseamnă că punctajul Orientului este de un singur punct în 1900 (comparat cu cele cinci puncte ale Occidentului în 1900 și cu cele 12,5 puncte ale Orientului în 2000).

Nu toată lumea va fi de acord cu nivelul de subiectivitate al unor calcule precum acestea, dar important de reținut este că în anul 2000 capacitatea militară a Occidentului era atât de mare încât toate celelalte punctaje – inclusiv cel al Occidentului în 1900 sau chiar și cel al Orientului în 2000 – par incredibil de mici; iar în consecință, erorile care ar putea apărea în cadrul acestor estimări sunt insignifiante. Am putea să dublăm ori să înjumătățim valorile referitoare la capacitatea armată pentru toate epocile de până la 1900 fără ca acest lucru să aibă un impact notabil asupra scorurile totale ale dezvoltării.

Războaiele se purtau la 1900 față de 1800 mai puțin diferit decât se purtau la 2000 față de 1900, totuși diferența între 1800 și 1900 era enormă, trecându-se de la epoca vaselor cu pânze, a șarjelor trupelor de

cavalerie și a muschetelor încărcate prin gura țeii la cea a obuzelor, a navelor de război blindate, pe petrol și a mitralierelor, inventarea tancurilor și avioanelor fiind iminentă. Secolul al XIX-lea a fost cel decisiv în acest domeniu în Occident din punctul de vedere al magnitudinii, astfel că am stabilit capacitatea de război a Occidentului la doar 0,5 în anul 1800. La acel moment Occidentul era mult mai eficient în domeniul militar decât Orientul, care probabil avea un punctaj de doar 0,1 în anul 1800.

Între anii 1500 și 1800 Europa a trecut prin ceea ce istoricii numesc o „revoluție militară”, care probabil a făcut ca eficiența înarmării să îi crească de patru ori. În schimb, în Orient, aceasta chiar a scăzut între anii 1700 (atunci când Kangxi a început să cucerească stepele) și 1800. Întrucât nu se mai confruntau cu amenințări serioase, conducătorii chinezi au încercat să profite de beneficiile păcii reducându-și forțele armate și ignorând progresele tehnologice costisitoare. Arta războiului în Orient nu era cu mult mai eficientă în anul 1800 față de anul 1500, fiind în schimb cu mult *mai puțin* eficientă decât fusese în 1700 – ceea ce explică în mare măsură de ce forțele britanice le-au învins cu atâta ușurință pe cele chineze în anii 1840.

Descoperirea armelor cu praf de pușcă în secolul al XIV-lea au crescut capacitatea de război atât în Orient, cât și în Occident, deși mult mai puțin decât aveau să o facă invențiile din secolele al XIX-lea și XX. În anul 1500 cele mai bune armate din Europa (mai ales otomanii) erau probabil de două ori mai eficiente decât cu cinci secole înainte, deși acest lucru era legat în egală măsură de dimensiune și logistică și de puterea de foc.

Este mult mai greu de calculat raportul dintre capacitatea de război din Occident cam prin anul 1500 și cea a forțelor de mari dimensiuni, foarte bine organizate ale Imperiului Roman, dar lipsite de arme cu praf de pușcă. Un studiu estimează că un singur bombardier¹ din anul 2000 d.Hr. are o capacitate de distrugere de un milion de ori mai mare decât cea a unui soldat dintr-o legiune romană, ceea ce ar putea însemna un punctaj de 0,0005 puncte pentru Occident în 1 î.Hr./d.Hr.; dar, desigur,

Roma avea mult mai mulți soldați în legiuni decât numărul de bombardiere ale Statelor Unite, așa că am estimat un raport de 2000:1 între capacitatea de război a Occidentului în epoca modernă și cea a Romei antice, ceea ce înseamnă că punctajul Occidentului în 1 î.Hr./d.Hr. este de 0,12 puncte. Așa cum se poate observa din aceste calcule, mașinăria de război a Romei antice la apogeul său ar fi putut fi un rival serios pentru armatele și flotele din Europa secolului la XV-lea, în ciuda armelor și tunurilor acestora din urmă, dar nu și pentru forțele din epoca „revoluției militare”. Aceasta înseamnă și că arta războiului în Roma antică la apogeul ei ar fi putut rivaliza cu cea a mongolilor și era superioară celei din China în timpul Dinastiei Tang.

În Orient, unde încă se foloseau mai ales armele de bronz chiar și în anul 200 î.Hr., forțele armate ale Dinastiei Han (200 î.Hr. – 200 d.Hr.) par să fi fost mai puțin eficiente decât cele romane, deși puterea militară chineză a scăzut mult mai puțin decât cea occidentală în urma schimbului în cadrul Lumii Vechi. Armatele și flotele pe care Dinastia Sui le-a folosit ca să reunifice China în secolul al VI-lea erau mult mai puternice decât cele ale Occidentului, iar în vremea împărătesei Wu, în jurul anul 700, diferența era enormă.

Militarii din secolele dinaintea erei noastre erau mult mai slabi decât cei din Imperiul Roman sau din Imperiul Han. Presupun că nicio forță din Orient înainte de Erlitou, în anul 1900 î.Hr., nu a fost destul de eficientă pentru a acumula 0,01 puncte; în Occident, armatele din Egipt și Mesopotamia probabil că aveau un scor de 0,01 puncte în jurul anului 3000 î.Hr.

Tabelul A.3. Capacitatea de război, exprimată în puncte ale indicelui dezvoltării sociale (date selecționate)

Data	Occident	Orient
2000 d.Hr.	250,0	12,5
1900	5,0	1,0

1800	0,50	0,10
1700	0,35	0,15
1600	0,18	0,12
1500	0,13	0,10
1400	0,11	0,11
1200	0,08	0,09
1000	0,06	0,08
800	0,04	0,07
600	0,04	0,09
400	0,09	0,07
200 d.Hr.	0,11	0,07
1 î.Hr./d.H r.	0,12	0,08
200 î.Hr.	0,10	0,07
400	0,09	0,05
600	0,07	0,03
800	0,05	0,02
1000	0,03	0,03
1200	0,04	0,02
1500	0,02	0,01
2000	0,01	0
2500	0,01	0
3000 î.Hr.	0,01	0

Tehnologia informației

Izvoarele arheologice și cele scrise ne arată ce tip de tehnologie a informației exista în anumite perioade și nu este prea dificil de estimat cât de multe informații puteau comunica aceste mijloace, cu ce viteză și la ce distanță. Adevărata problemă constă în a estima măsura în care

diferitele tehnologii erau utilizate, ceea ce înseamnă de-a lungul celei mai mari părți a istoriei numărul de oameni care știau să citească și să scrie și la ce niveluri de competență.

Legea lui Moore – care spune că eficacitatea costurilor în domeniul tehnologiei informației s-a dublat cam o dată la 18 luni începând cu aproximativ 1950 – pare să implice că punctajul în anul 2000 ar trebui să fie de un miliard de ori mai mare decât cel de la 1900, ceea ce ar duce la un scor de 0,00000025 pentru Occident în anul 1900. Dar aceasta, desigur, ar însemna să trecem cu vederea atât flexibilitatea unor forme mai vechi de stocare a informațiilor cum ar fi cărțile tipărite (pe care formatele digitale abia acum încep să le conteste) și schimbările care au avut loc de-a lungul timpului în ceea ce privește accesul la tehnicile cele mai avansate.

Raportul corect între nivelul modern și cel mai vechi al tehnologiei informației este mult mai mic de un miliard la unu, deși e clar că diferența este enormă, cu consecința că punctajele de dinainte de 1900 (și chiar și marjele de eroare de dinainte de 1900) sunt chiar mai mici decât în cazul puterii armate. În același timp, dovezile referitoare la numărul exact de oameni care puteau să citească, să scrie și să socotească la diferite niveluri de competență, sunt mult mai vagi decât cele referitoare la război, iar estimările mele aproximative sunt și mai îndrăznețe.

În tabelul A.4 am adoptat o abordare în etape pentru a cuantifica tehnologia informației. În primul rând, urmând practica obișnuită în rândul istoricilor, am împărțit abilitățile în categorii: maxim, mediu și minim. Limitele pentru fiecare categorie sunt stabilite destul de jos – din punctul de vedere al alfabetizării, nivelul minim înseamnă capacitatea de a citi și a scrie un nume; nivelul mediu înseamnă capacitatea de a citi și a scrie o propoziție simplă; iar nivelul maxim înseamnă capacitatea de a citi și a scrie un text coerent. Partidul Comunist Chinez, în cadrul programului său de stimulare a alfabetizării din 1950, folosea definiții asemănătoare (nivel maxim: capacitatea de recunoaștere peste 1.000

de caractere; nivel mediu: recunoașterea a 500-1.000 de caractere; nivel minim: 300-500 de caractere).

Tabelul A.4. Punctajele pentru tehnologia informației

Centrul vestic	Categorii bărbați (procente)							
Data	Maxim (aprox. 0,5 puncte)	Mediu (aprox. 0,25 puncte)	Minim (aprox. 0,15 puncte)	Puncte bărbați	Puncte femei (%M)	Puncte alfabetizare	Coeficient	Total puncte
2000 d.Hr.	100(50)	0	0	50	100% = 50	100	×2,5	250
1900	40(20)	50(12,5)	7(1,05)	33,6	90% = 30,2	63,8	×0,05	3,19
1800	20(10)	25(6,25)	20(3)	19,3	50% = 9,65	28,95	×0,01	0,29
1700	10(5)	15(3,75)	25(3,75)	12,5	10% = 1,25	13,75	×0,01	0,14
1600	5(2,5)	10(2,5)	10(1,5)	6,5	2% = 0,13	6,63	×0,01	0,07
1500	4(2)	8(2)	6(0,9)	4,9	2% = 0,10	5,0	×0,01	0,05
1400	3(1,5)	6(1,5)	4(0,6)	3,6	1% = 0,04	3,64	×0,01	0,04
1300	3(1,5)	6(1,5)	4(0,6)	3,6	1% = 0,04	3,64	×0,01	0,04
1200	3(1,5)	6(1,5)	4(0,6)	3,6	1% = 0,04	3,64	×0,01	0,04

1100	2(1)	4(1)	2(0,3)	2,3	1% = 0,02	2,32	×0,01	0,02
1000	2(1)	4(1)	2(0,3)	2,3	1% = 0,02	2,32	×0,01	0,02
600- 900	2(1)	2(0,5)	1(0,15)	1,65	1% = 0,02	1,67	×0,01	0,02
300- 500 d.Hr.	3(1,5)	4(1)	3(0,45)	2,95	1% = 0,03	2,98	×0,01	0,03
100 î.Hr. – 200 d.Hr.	4(2)	6(1,5)	5(0,75)	4,25	1% = 0,04	4,29	×0,01	0,04
500- 200 î.Hr.	2(1)	3(0,75)	2(0,3)	2,05	1% = 0,02	2,07	×0,01	0,02
900- 600 î.Hr.	1(1)	2(0,5)	1(0,15)	1,65	1% = 0,02	1,67	×0,01	0,02
1100- 1000 î.Hr.	1(1)	1(0,25)	1(0,15)	1,4	1% = 0,01	1,41	×0,01	0,01
2200- 1200 î.Hr.	1(1)	2(0,5)	1(0,15)	1,65	1% = 0,02	1,67	×0,01	0,02
2700- 2300 î.Hr.	1(1)	1(0,25)	1(0,15)	1,4	1% = 0,01	1,41	×0,01	0,01
3300- 2800 î.Hr.	0(1)	1(0,25)	2(0,3)	0,55	1% = 0,01	0,56	×0,01	0,01
6000- 3400	0	0	1(0,15)	0,15	1% = 0	0,15	×0,01	0

Î.Hr.								
9000-6100 Î.Hr.	0	0	0	0	0	0	$\times 0,01$	0
9300-9000 Î.Hr.	0	0	1(0,15)	0,15	1% = 0	0,15	$\times 0,01$	0
Centrul estic	Categorii bărbați (procente)							
Data	Maxim (aprox. 0,5 puncte)	Mediu (aprox. 0,25 puncte)	Minim (aprox. 0,15 puncte)	Puncte bărbați	Puncte femei (%M)	Puncte alfabetizare	Coeficient	Total puncte
2000	100(50)	0	0	50	100% = 50	100	$\times 1,89$	189
1900	15(7,5)	60(15)	10(1,5)	24	25% = 6	30	$\times 0,01$	0,3
1800	5(2,5)	35(8,75)	10(1,5)	12,75	5% = 0,64	13,39	$\times 0,01$	0,13
1700	5(2,5)	20(5)	10(1,5)	9	2% = 0,18	9,18	$\times 0,01$	0,09
1600	4(2)	15(3,75)	10(1,5)	7,25	2% = 0,15	7,4	$\times 0,01$	0,07
1500	3(1,5)	10(2,5)	10(1,5)	5,5	2% = 0,11	5,61	$\times 0,01$	0,06
1400	3(1,5)	10(2,5)	10(1,5)	5,5	2% = 0,11	5,61	$\times 0,01$	0,06
1300	3(1,5)	5(1,25)	5(0,75)	3,5	1% = 0,04	3,54	$\times 0,01$	0,04
1200	3(1,5)	5(1,25)	5(0,75)	3,5	1% =	3,54	$\times 0,01$	0,04

)	5)		0,04			
1100	2(1)	2(0,5)	3(0,4 5)	1,95	1% = 0,02	1,97	×0,01	0,02
600 î.Hr.- 1000 d.Hr.	2(1)	2(0,5)	2(0,3)	1,8	1% = 0,02	1,82	×0,01	0,02
1000- 700 î.Hr.	2(1)	1(0,25)	1(0,1 5)	1,4	1% = 0,01	1,41	×0,01	0,01
1300- 1100 î.Hr.	1(0,5)	1(0,25)	1(0,1 5)	0,9	1% = 0,01	0,91	×0,01	0,01
7000- 1400 î.Hr.	0	0	1(0,1 5)	0,15	1% = 0	0,15	×0,01	0

În al doilea rând, bazându-mă pe cercetările existente, am împărțit populația masculină adultă din diferite perioade în aceste trei categorii. Pentru fiecare procent de bărbați din grupul cu nivel maxim de alfabetizare am acordam 0,5 puncte; pentru fiecare procent din grupul cu nivel mediu am acordam 0,25 puncte; iar pentru fiecare procent din grupul cu nivel minim, 0,15 puncte. Am făcut același lucru și cu populația feminină. Dovezile privitoare la gradul de alfabetizare al femeilor sunt mai puține decât cele referitoare la bărbați, deși este clar că până în secolul XX mai puține (de obicei mult mai puține) femei știau să citească și să scrie în comparație bărbați. Deși pentru perioadele mai îndepărtate pur și simplu am făcut anumite deducții, am estimat utilizarea tehnologiei informațiilor de către femei ca procent din utilizarea de către bărbați. Apoi am alocat puncte fiecărei perioade pe baza cantității și nivelului de utilizare a tehnologiei informației.

În anul 2000, 100% bărbați și femei aparțin grupului cu grad maxim de alfabetizare atât în centrul occidental, cât și în cel oriental¹⁶⁰, ambele

¹⁶⁰ Ar trebui să subliniez din nou că standardele pentru cele trei categorii: nivel maxim, mediu și minim sunt mult mai joase decât cerințele în materie ale secolului XXI. Orice

regiuni având un scor de 100 de puncte la capitolul tehnologia informației. În anul 1900, aproape toată populația masculină din centrul occidental știa într-o mai mică sau mai mare măsură să scrie și să citească (50% nivel maxim, 40% nivel mediu și 7% nivel minim), iar femeile erau aproape la fel de bine educate, generând un scor de 63,8 puncte pentru tehnologia informației. În Orient gradul de alfabetizare era de asemenea destul de ridicat în rândul populației masculine, deși nu la niveluri atât de ridicate (după estimările mele, 15% nivel maxim, 60% nivel mediu și 10% nivel minim), deși numărul femeilor care știau să citească era aproximativ un sfert din cel al bărbaților. Rezultatul este un scor de 13,4 puncte pentru Orient la capitolul tehnologia informației. Pe măsură ce am refăcut aceste calcule pentru perioade din ce în ce mai îndepărtate, posibila marjă de eroare a estimărilor făcute de mine a crescut, deși numărul mic de oameni alfabetizați face ca impactul acestor erori să fie la fel de mic.

În a treia etapă am aplicat un coeficient pentru viteza și gradul de schimbare ale tehnologiilor de comunicare. Am împărțit cele mai avansate unelte pentru gestionarea informațiilor în trei categorii largi: electronice (care se utilizează atât în Occident, cât și în Orient din anul 2000), electrice (folosite începând cu anul 1900 în Occident) și preelectrice (folosite în Occident probabil încă de aproximativ 11.000 de ani, iar în Orient cam de 9.000 de ani).

Spre deosebire de majoritatea istoricilor, eu nu fac o distincție clară între perioada tiparului și cele anterioare; principala contribuție a tiparului a fost de a produce mai multe materiale la costuri mai mici mai degrabă decât să transforme comunicațiile așa cum avea să o facă telegraful sau internetul, iar aceste schimbări de ordin cantitativ au fost deja luate în considerare. Pentru tehnologiile electronice, folosesc un coeficient de 2,5 pentru Occident și 1,89 pentru Orient, reflectând accesul relativ la comunicarea cu ajutorul calculatoarelor și al benzilor largi în Occident și în Orient după 2000. Pentru tehnologiile electrice, care au avut un oarecare impact în Occident până în anul 1900, folosesc

persoană capabilă să completeze o cerere sau o declarație de venit s-ar încadra după standardele de aici în partea superioară a nivelului maxim de alfabetizare.

un coeficient de 0,05; iar pentru tehnologiile preelectrice, care au fost folosite în toate celelalte perioade, folosesc un coeficient de 0,01 și pentru Orient, și pentru Occident. În consecință, în anul 2000 scorul Occidentului este cel maxim, de 250 de puncte pentru dezvoltarea socială (100 de puncte pentru tehnologia informației \times 2,5), în timp ce Orientul primește 189 de puncte (100 de puncte pentru tehnologia informației \times 1,89); în anul 1900, Occidentul avea 3,19 puncte ($63,8 \times 0,05$), iar Orientul 0,3 puncte ($30 \times 0,01$). Punctajul Occidentului atinge nivelul minim necesar pentru a putea fi înregistrat în indexul dezvoltării sociale (adică 0,01 puncte) abia în anul 3300 î.Hr.; Orientul în jurul anului 1300 î.Hr.

Marjele de eroare

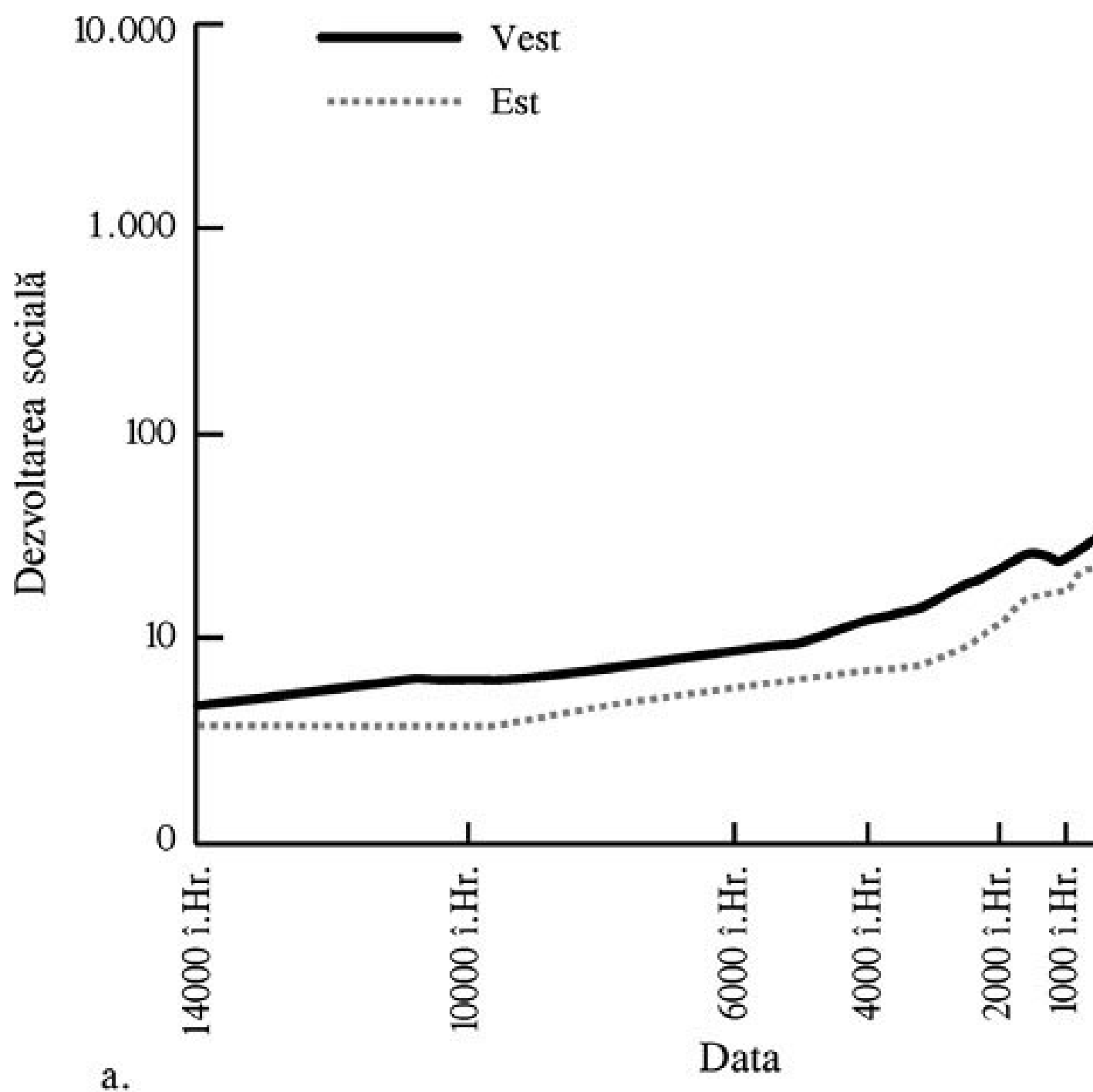
În secțiunea precedentă am vorbit în repetate rânduri de estimări și aproximări, pentru că nu se poate construi un indice al dezvoltării sociale fără ele. O consecință a acestui fapt este că niciun indice nu va fi niciodată „corect”, indiferent dacă luăm acest cuvânt cu sensul său puternic, considerând că fiecare detaliu în parte este de acuratețe maximă, sau dacă optăm pentru premisa că toți experții vor face aceleași estimări. Rezultatul este că nu are rost să ne întrebăm dacă scorurile dezvoltării sociale pe care le-am calculat sunt greșite. Sigur că sunt. Întrebarea reală este: *cât* de greșite sunt? Sunt atât de greșite, încât imaginea dezvoltării sociale reprezentate în graficele din capitolele 4-10 este înșelătoare, ceea ce înseamnă că această carte este în totalitate eronată? Sau erorile sunt de fapt relativ neînsemnate?

În principiu, răspunsul la aceste întrebări este relativ ușor de găsit; trebuie doar să ne întrebăm (1) cât de mult ar trebui schimbate punctajele pentru ca trecutul să arate suficient de diferit încât argumentele din această carte să își piardă validitatea și (2) dacă astfel de schimbări sunt plauzibile.

În cele din urmă, singura modalitatea de a face acest lucru este examinând dovezile menționate pe site (www.ianmorris.org) pentru

fiecare calcul făcut de mine, dar aici aş dori să discut pe scurt posibilitatea ca anumite erori sistematice să submineze imaginea generală a istoriei creată de mine. Conform indicelui meu (prezentat pe o scală log-liniară în figura 3.7), Occidentul a preluat conducerea după anul 14000 î.Hr. Încet-încet Orientul l-a ajuns din urmă, ceea ce a dus la o diferenţă relativ mică între punctajele celor două în cea mai mare parte a primului mileniu î.Hr. În jurul anului 100 î.Hr., Occidentul a luat avânt, dar în anul 541 d.Hr., Orientul a trecut în faţă. Şi a rămas pe această poziţie până în anul 1773. Atunci Occidentul şi-a recâştigat poziţia fruntaşă şi, dacă tendinţele din secolul XX continuă, va rămâne în această poziţie până în anul 2103. Dezvoltarea Occidentului a fost mai mare decât cea al Orientului 92,5% de la sfârşitul Erei Glaciare.

În capitolul 3 am sugerat că în general scorurile mele pot avea o marjă de eroare de cel mult 10%, fără să afecteze în mod semnificativ acest tipar. Figura A.2a ilustrează cum ar arăta lucrurile dacă aş fi subestimat constant scorurile dezvoltării sociale ale Occidentului cu 10% şi le-aş fi supraestimat pe cele ale Orientului cu aceeaşi valoare; figura A.2b arată rezultatul obţinut dacă aş fi subestimat scorurile dezvoltării sociale a Orientului cu 10% şi le-aş fi supraestimat pe cele al Occidentului cu aceeaşi valoare.

a.

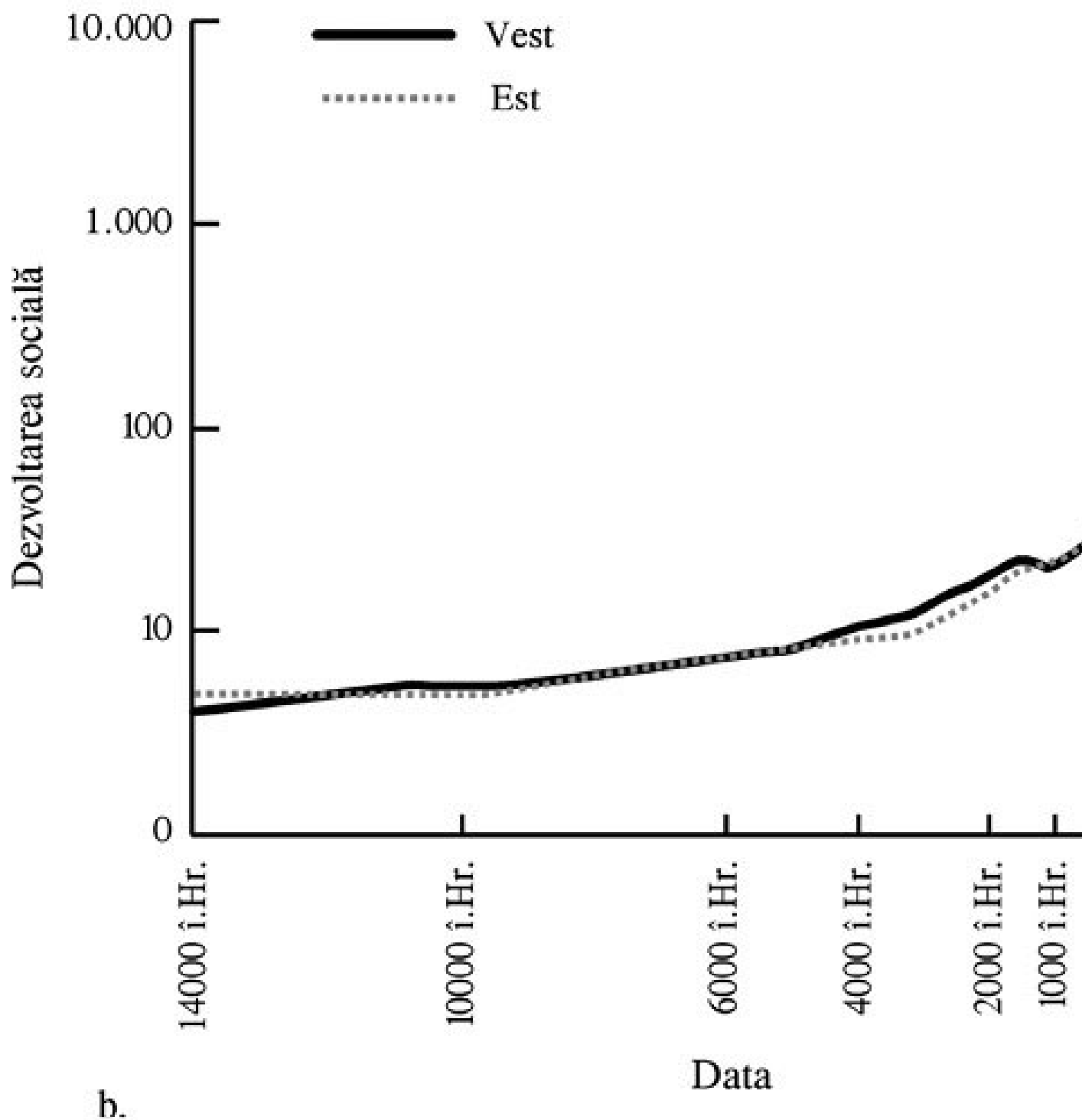

Figura A.2. Dezvăluirea erorii: implicațiile unor erori sistematice în punctajele dezvoltării sociale: (a) toate punctajele Occidentului cresc cu 10%, iar toate punctajele Orientului scad cu 10%; (b) toate punctajele Orientului cresc cu 10%, în timp ce ale Occidentului scad cu 10%

Primul lucru pe care trebuie să îl observăm este că aceste punctaje nu sunt credibile. Conform figurii A.2a, care crește scorurile Occidentului și Orientului cu 10%, ar trebui să acceptăm că Occidentul era mai dezvoltat decât Orientul în anul 1400 d.Hr., chiar înainte ca Zheng He să navigheze pe Oceanul Indian; înseamnă de asemenea că, atunci când Hannibal a ajuns cu elefanții la porțile Romei, în anul 218 î.Hr., dezvoltarea socială a Occidentului era deja mai mare decât avea să fie cea a Orientului în timpul lui Zheng. Și, ca și când toate acestea nu ar fi destul de ciudate, graficul ne mai spune că Occidentul era mai dezvoltat atunci când Iuliu Cezar a fost ucis, în anul 44 î.Hr., decât era Orientul atunci când împăratul Chinei Qianlong a respins solia comercială a lordului Macartney, în 1793.

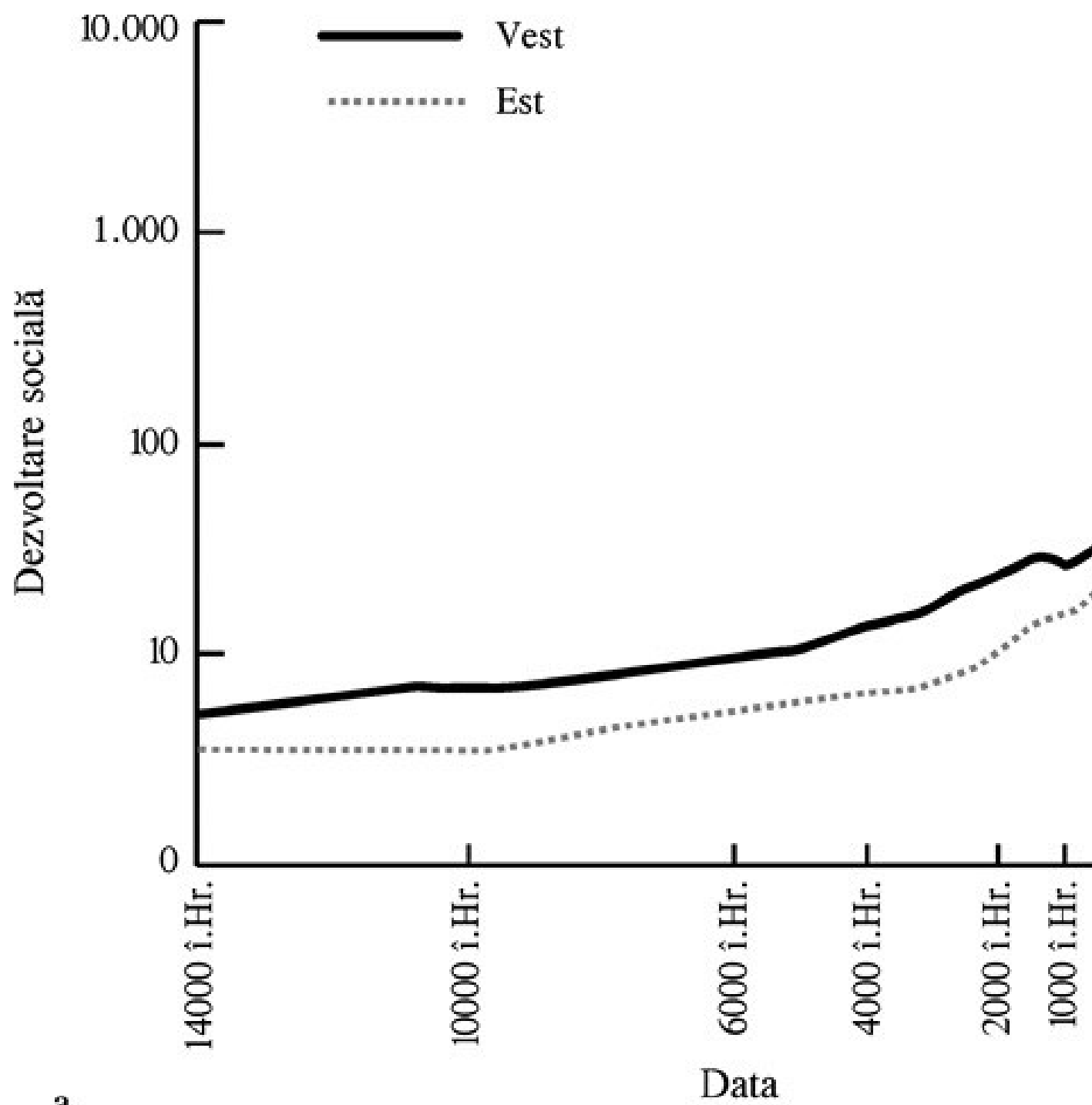
Figura A.2b este probabil și mai bizară. De exemplu, conform acesteia, scorul dezvoltării sociale a Occidentului în anul 700 d.Hr., atunci când arabii conduceau un enorm califat cu capitala la Damasc, este mai mic decât cel al Orientului în vremea lui Confucius, ceea ce nu poate fi adevărat; acest lucru ar însemna și că punctajul Occidentului în 1800, atunci când revoluția industrială luase deja avânt, era mai mic decât cel al Orientului în timpul Dinastiei Song, în anii 1000-1200, ceea ce pare și mai incredibil.

Cu toate acestea, chiar dacă istoricii ar putea accepta astfel de concluzii ciudate, istoria așa cum reiese din figura A.2, tot nu ar fi suficient de diferită de cea din figura 3.7 pentru a schimba tiparul de bază ce trebuie explicat. Teoriile privind accidentele pe termen scurt rămân inadecvate pentru că până și în figura A.2b punctajul Occidentului este mai mare în majoritatea timpului (deși „majoritatea” înseamnă acum 56%, nu 92,5%); la fel și teoriile despre supremația fundamentală pe termen lung, pentru că, și în figura A.2a, Orientul preia conducerea timp de șapte secole. Biologia și sociologia rămân cele mai plauzibile explicații pentru ascensiunea – deși întreruptă – a dezvoltării, în timp ce geografia rămâne cea mai plauzibilă explicație pentru supremația Vestului.

Pentru a schimba tiparele de bază, estimările mele ar trebuie să fie greșite cu cel puțin 20%. Figura A.3a ilustrează cum ar arăta istoria dacă aş fi subestimat tot timpul scorurile dezvoltării Occidentului cu 20% și le-aş fi supraestimat pe cele ale Orientului cu tot atât; figura A.3b arată rezultatul dacă aş fi supraestimat scorurile dezvoltării Occidentului cu 20% și le-aş fi subestimat pe cele ale Orientului cu aceeași valoare.

De data aceasta tiparele sunt foarte diferite. În figura A.3a punctajul Occidentului este întotdeauna mai mare decât cel al Orientului, argumentând în favoarea teoriilor privitoare la supremația fundamentală pe termen lung și invalidând afirmația mea legată de faptul că dezvoltarea socială schimbă înțelesul geografiei. În schimb, figura A.3b răstoarnă efectiv concluziile indicelui meu actual, arătând că Orientul a deținut conducerea 90% din timp începând cu Era Glaciară.

Dacă fie figura A.3a, fie figura A.3b ar fi corectă, tot ce tocmai ați citit în această carte ar fi greșit. Putem fi însă siguri că ele nu sunt corecte. Din figura A.3a, în care scorurile Occidentului cresc și cele ale Orientului scad cu 20%, reiese că dezvoltarea socială a Romei imperiale în 1 î.Hr./d.Hr. era cu doar cinci puncte mai mică decât punctajul obținut de Japonia industrială la 1900, ceea ce nu are cum să fie adevărat; iar din figura A.3b, care crește scorurile Orientului și le scade pe cele ale Occidentului cu 20%, reiese că dezvoltarea Orientului era mai mare înainte de Dinastia Shang decât cea a Occidentului în timpul Imperiului Persan; că Occidentul a ajuns din urmă Orientul abia în anul 1828, înainte de Războiul Opiului; și că supremația Vestului s-a încheiat deja (în 2003). Niciuna dintre aceste teorii nu pare credibilă.

a.

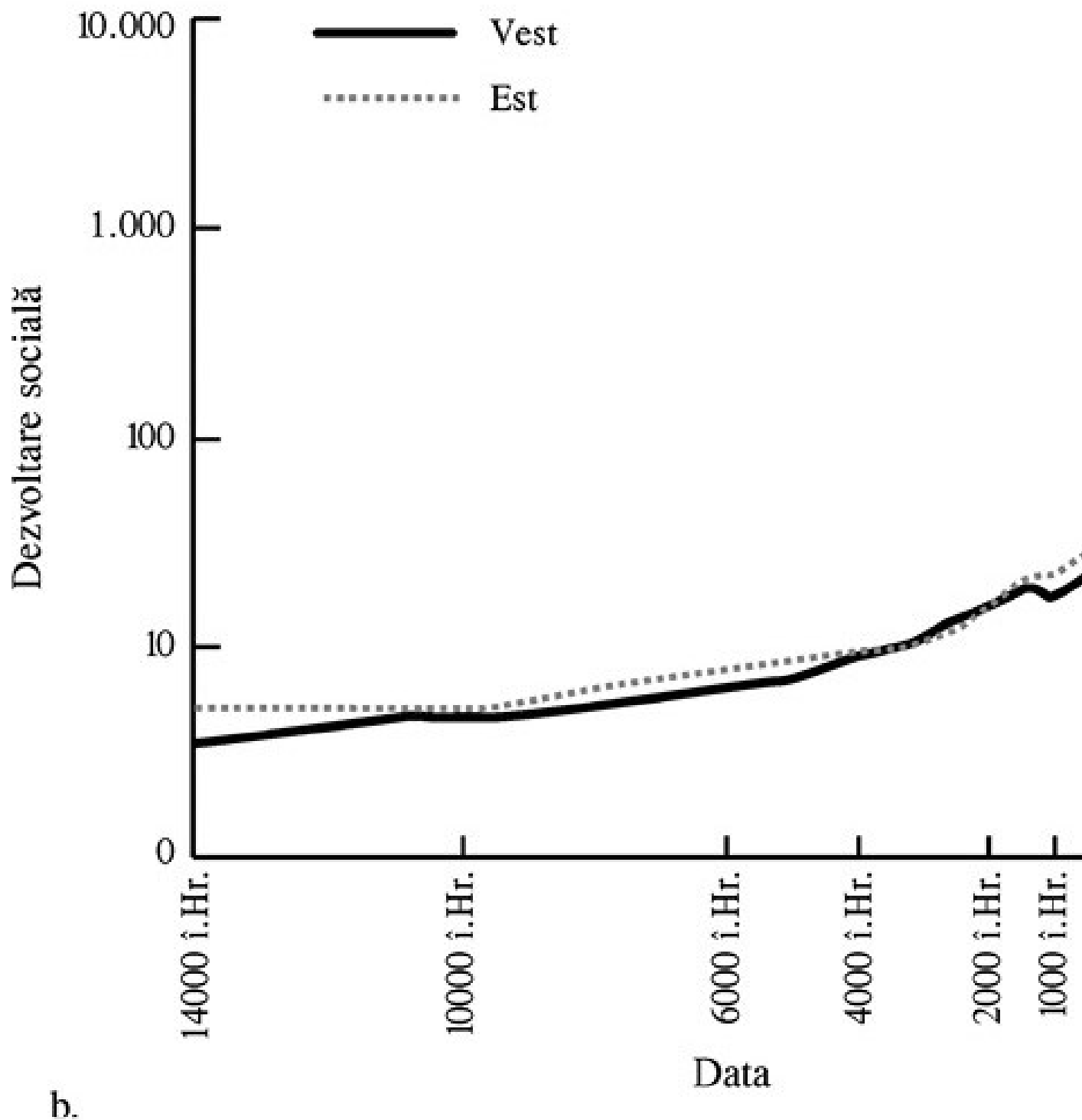

Figura A.3. O eroare și mai mare: (a) toate punctajele Occidentului cresc cu 20% și toate punctajele Orientului scad cu 20%, (b) toate punctajele Orientului cresc cu 20%, și toate punctajele Occidentului scad cu 20%

Așadar, sugestiile înaintate de mine în capitolul 3 că (a) marja de eroare din estimările mele este probabil mai mică de 10% și cu siguranță

mult mai mică de 20% și (b) și dacă această marjă de eroare ar fi de 10%, tiparele de bază ale istoriei pe care încerc să le explic sunt încă valabile.

Concluzii

Am remarcat de câteva ori în capitolul 3 că elaborarea unui indice al dezvoltării sociale este precum arta făcută cu drujba. Cel mai bun lucru pe care îl poate face un indice este să ne dea o aproximare care să explice presupunerile celui ce a conceput indicele. Am argumentat că principalul motiv pentru care atâta timp nu am reușit să explicăm de ce Vestul deține supremația este că protagoniștii și-au definit termenii în moduri diferite și s-au axat pe diferite aspecte ale problemei. Simplul act de a stabili un indice ar trebui așadar să contribuie la progresul dezbaterii. Criticii acestei cărți ce ridică obiecția numărul 1 pe care am menționat-o la începutul acestei anexe – că nu este indicat să faci comparații cantitative pentru că acestea ne dezumanizează – vor fi forțați fie să găsească altă modalitate de a explica de ce Vestul deține supremația, fie să arate de ce nu ar trebui să punem deloc astfel de întrebări, în timp ce criticii ce ridică obiecțiile 2-4 – că am definit în mod eronat dezvoltarea socială, că am folosit coordonate nepotrivite sau că nu am înțeles dovezile istorice – vor fi obligați să vină cu propriii indici, mai buni. Și poate că atunci vom face un progres real.

Note

Acest capitol oferă referințele pentru citatele și titlurile lucrărilor menționate în corpul principal al textului. Voi prezenta sursele după numele autorilor sau ale editorilor și data publicării. Detalii complete se regăsesc în bibliografia de la sfârșit. Pentru lucrările cu o vechime de aproximativ 100 de ani am precizat și numărul paginii, după virgulă. În cazul lucrărilor mai vechi sau al celor care au fost republicate în mai multe versiuni cu un număr diferit de pagini, voi da titlul complet al

sursei și voi trimite la capitolul sau la subdiviziunea din care am preluat citatul. Dacă nu există o altă precizare, traduceriile îmi aparțin. Capitolul „Lucrări pe aceeași temă” propune cărți și articole pe care le-am considerat deosebit de utile când am scris această carte.

Introducere

1. „Vă port hainele”: Shad Kafuri (august 1994), citat în Jacques, 2009, p. 113.
2. „Orice s-ar întâmpla”: Hilaire Belloc, *The Modern Traveler* (1898), partea a șasea.
3. „Cu cât poți privi mai departe în urmă”: Winston Churchill, citat de pe <http://quotationsbook.com/quote/40770/>.
4. „O Peninsulă marginală și îndepărtată”, „ordine mondială sinocentrică” și „un bilet la clasa a treia”: Frank, 1998, pp. 2, 116, 37.
5. Bine că”: William III al Angliei (1690), citat din Goldstone, 2006, p. 171.
6. „Între acea perioadă”: Crosby, 2004, p. 42; sublinierea în original.
7. „ISTORIE, *subst.*”: Bierce, 1911, p. 51.
8. „Progresul este realizat”: Heinlein, 1973, p. 53.
9. „Arta biografiei”: Bentley, 1905, p. 1.
10. „Țările blânde”: Herodot, *History* 9.122.
11. „Stimulând prea uniform” și „Californienii”: E. Huntington, 1915, p. 134.
12. „nimeni nu și-a dorit vreodată”: Samuel Johnson, *Lives of the Most Eminent English Poets* (1780), subcapitolul despre Milton.
13. „Avantajele înapoierii”: Gerschrenkon, 1962.

Înainte de Est și Vest

1. „Când cineva s-a plictisit la Londra”: Samuel Johnson, în James Boswell, *Life of Johnson* (1791), vol. 3, articolul pentru 20 septembrie, 1777.

2. „O necesitate”: Arthur Young (1761), citat în Briggs, 1994, p. 196.
3. „Mult timp una” etc.: Adam Smith, *The Wealth of Nations* (1776), cartea I, capitolul 8.
4. „Geografie elastică” etc.: Davies, 1994, p. 25.
5. „Echilibru întrerupt”: Gould, 2007. Expresia își are originea într-un eseu de Gould publicat la Niles Eldredge în 1972.
6. „Ce minunată lucrare”: William Shakespeare, *Hamlet*, actul 2, scena 2.
7. „Tentaculele inchizitive” și „atomii creierului”: A.C. Clarke, 1968, pp. 16, 17, trad. rom. 2001. *O odisee spațială*, traducere de Adrian Șerban Dobrin, Editura Multistar, București, 1993.
8. „O mamă fericită”: Cann *et al.*, 1987.
9. „Omul chinez modern”: „Stirring Find in Xuchang”, *China Daily*, 28 ianuarie 2008 (http://www.chinadaily.com/cn/opinion/2008-01/28/content_6424452.htm).
10. „Datele”: Ke *et al.*, 2001, p. 1151.
11. „Deodată, am deslușit”: Herbert Kühn, 1923, interviu cu Maria Sanz de Sautuola, în Kühn, 1955, pp. 45-46.
12. „S-a entuziasmat atât de mult”: Kühn, 1955, p. 46.

Vestul preia conducerea

1. „Cursa înarmării cognitive”: Pinker, 1997, p. 193 (Pinker însuși nu subscrie acestei teorii).
2. „Cultivării”: Fuller, 2007.
3. „Nu poți intra”: nu s-a păstrat niciuna dintre lucrările originale ale lui Heraclit (cca 500 î.Hr.); Platon a citat acest pasaj în *Cratylus* 402A, la începutul secolului al IV-lea î.Hr.
4. „Un mic oraș universitar”: Sahlins, 2005, p. 209.
5. „Deschideți porțile”, „mulțumită profesorilor” și „fii realist”: citat în Quattrocchi și Nairn, 1968, pp. 17, 30.
6. „Un sanctuar” și „cei mai primitivi oameni ai lumii”: Marshall Sahlins, „The Original Affluent Society”, publicat prima oară în franceză, în

1968. Citatele sunt dintr-o versiune în limba engleză publicate în Sahlins, 1972, pp. 39 și 37 și republicate în Sahlins, 2005, pp. 134 și 133.

7. „În moduri diferite”: Barker, 2006, p. 414.
8. „Pentru istorie, liberul arbitru”: Lev Tolstoi, *War and Peace* (1869), Epilog, partea a II-a, capitolul 11. Traducerea ușor modificată după <http://www.gutenberg.org>. [trad. rom. *Război și pace*, vol. IV, traducere de Ion Frunzetti, Editura Univers, București, 1985, p. 398].

Măsurarea trecutului

1. „Din trecutul cel mai îndepărtat”: Spencer, 1857, p. 465.
2. „Vanitatea autorilor”: Max Weber, citat în Gerth și Mills, 1946, p. 66, notă.
3. „Viețuia într-o stare”: Charles Darwin, *The Voyage of the Beagle* (1882), capitolul 10.
4. „Simpatia și chiar admirația”: Sahlins, 2005, pp. 22-23.
5. „Teoriile evoluționiste”: Shanks și Tilley, 1987, p. 164.
6. „Nici nu ne [mai] insultăm”: Ortner, 1984, p. 126.
7. „Navele”: Lord Robert Jocelyn, citat după Waley, 1958, p. 109.
8. „Ca și cum personajele”: Armine Mountain, citat după Fay, 1997, p. 222.
9. „În știință”: de obicei, aceste cuvinte sau unele asemănătoare îi sunt atribuite lui Einstein, dar nimeni nu poate cita o sursă. Cea mai categorică afirmație pe care am întâlnit-o se află pe site-ul One Degree (<http://www.onedegree.ca/2005/04/08/making-einstein-simple>), unde se sugerează că această frază provine dintr-un sumar al teoriei generale a relativității, publicat într-un număr al *Reader's Digest*. Poate că este vorba despre cel mai important lucru pe care Einstein nu l-a spus niciodată (dar ar fi trebuit să îl spună).
10. Punctajele pentru Norvegia și Sierra Leone: Programul de Dezvoltare al Națiunilor Unite, 2009, tabelul H, pp. 171, 174 (disponibil la <http://hdr.undp.org/en/>).

11. „ $E \times T \rightarrow C$ ”: L. White, 1949, p. 368.
12. „Orice comunist”: preluat din eseuul lui Mao Zedong „Despre războiul prelungit”, scris în mai 1937, citat în Short, 1999, p. 368.
13. „Nu a existat niciun motiv”: Naroll, 1956, p. 691.
14. Acordul indicilor: Carneiro, 2003, pp. 167-68.
15. „Ipoteze și negări”: Popper, 1963, p. 43.
16. „O teorie nu poate”: Albert Einstein, citat în *ibidem*, p. 42.
17. „Există trei tipuri”: atribuit lui Benjamin Disraeli de Mark Twain (Twain, 1924, p. 246).
18. „Acestea sunt umbrele” etc.: Charles Dickens, *A Christmas Carol in Prose* (1843), partea a IV-a.

Estul recuperează decalajul

1. „Cum poate un om”: Plutarh, *Life of Alexander*, 64.
2. „Și l-a moștenit”: Genesis 47.27, după traducerea din *The New Oxford Annotated Bible* (1994), p. 63 OT. Pentru versiunea în limba română: Facerea, 47,27, în *Biblia*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994 (n. trad.)
3. „Cine era pe atunci”: *Sumerian King List*, trad. în Kramer, 1963, p. 330.
4. „Foametea a inundat”: *The Lamentation over Ur*, versurile 390-394, trad. în Michalowski, 1989.
5. „Regii care sunt egali”: tratat între hitiți și Amurru, sfârșitul secolului al XIII-lea î.Hr., trad. în Beckman, 1999, p. 107.
6. „Maiestatea sa [Ramses] a răpus”: inscripția despre victoria lui Ramses al II-lea, trad. în Lichtheim, 1973-1980, vol. 2, p. 62.
7. „Calea Cerului”: Lü Buwei, *Springs and Autumns of Mr. Lü* 3.5, trad. în de Bary și Bloom, 1999, p. 239.
8. „De nu ar fi fost Yu”: *Zuozhuan Commentary*, Ducele Zhao, anul 1, trad. în Legge, 1872, p. 578.
9. „Epoca Cong-ului de jad”: Chang, 1989, p. 42.

10. „În timpul stăpânirii”: Lü Buwei, *The Springs and Autumns of Mr. Lü*, p. 239.
11. „Loveau pământul”: *Classic of Odes*, trad. în Waley, 1937, nr. 240.
12. „Crăpătură”: *Jiaguwen heji* 6,664 față, trad. de Bary și Bloom, 1999, p. 12.
13. „Paznicii”: tăbliță de la Pylos, an 657, trad. în Chadwick, 1987, pp. 40-42.
14. „E o problemă” și „corăbiile dușmanului”: tăblițele de la Ugarit, RS 20.212 și 18.147, trad. în Astour, 1965, p. 255.
15. „Țările străine” etc.: Ramses III, inscripție de la Medinet Habu, trad. în Pritchard, 1969, pp. 262-263.
16. „Ținuturile”: Mursili II, rugăciune către Zeița Soarelui (CTH 376), trad. în Pritchard, 1969, p. 396.
17. „Pustiit, sterp”: Merneptah, inscripție în piatră, trad. în Lichtheim, 1973-80, vol. 2, p. 77.
18. „În zilele acelea”: Judecători 21,25.
19. „Carele de război”: „Great brightness”, *Classic of Odes*, tradus în Waley, 1937, nr. 246.
20. „Copiii soarelui”: G.E. Smith, 1915.

Umăr la umăr

1. „Am venit”: *Mencius* 7B/4, tradus în Lau, 2003, p. 158.
2. „Seara”: *Mai zun*, inscripție, tradus în Shaughnessy, 1991, p. 207.
3. „Cerul”: *Bamboo Annals* 4.4.5, tradus în Legge, 1865, Prolegomena, p. 149.
4. „Fierul ieftin”: Childe, 1942, p. 183.
5. „Am adus înapoi”: Ashur-Dan II, tradus în Grayson, 1991, pp. 134-135.
6. „Am construit un turn”: Ashurnasirpal II, tradus în Luckenbill, 1926, paragrafele 433, 445, 455, 472.
7. „Dacă o asemenea tulburare”: Bradley, 1999, p. 15.
8. „Bărbații fenicieni”: Homer, *Odyssey* 15.415-16.

9. „Regele You”: Sima Qian, *Basic Annals* 4.148, după traducerea în Nienhauser, 1994, p. 74.
10. „Ca lupul”: parafrizat după Lord Byron, „The Destruction of Sennacherib”, 1815, strofa 1.
11. „Păstorul meu”: Isaia 44,28 – 45,1.
12. „Perșilor”: Herodot 3.89.
13. „Ducele Ling”: *Zuozhuan*, Duke Xuan, anul 2, tradus în Watson, 1989, p. 76.
14. „Aș fi vrut”: Hesiod, *Works and Days*, versurile 174-176, 197-201.
15. „A apărut omul așa cum îl știm”, Jaspers, 1953, p. 1
16. „Cu cât aspir”, Confucius, *Analecte* 9.11 și 12.3, tradus în R. Dawson, 1993, pp. 32, 44.
17. „Mă depășeste”, Platon, *Republica*, 506e.
18. „Calea”: Laozi, *Daodejing* 1, tradus în Bary și Bloom, 1999, pp. 79-80.
19. „Eu transmit” și „a te supune”: Confucius, *Analecte* 7.1, 12.1, 7.30, tradus în Dawson, 1993, pp. 24, 44, 26.
20. „Se poartă ca niște cerșetori” și „priviți statul altora”: Mozi 39.2 și 15.11-15, tradus în Bloodworth și Bloodworth, 2004, p. 31.
21. „Timp de trei ani”, „nu poți suporta” și „unul dintre cei buni” etc., Zhuangzi 7, 26, 33, tradus în Palmer *et al.*, 2006, pp. 63-64, 239, 299-300.
22. „Îmbogățirea”, „în acțiunile tale” și „într-un stat”, *Cartea lui Shang* 8.8 și 20, tradusă în Duyvendak, 1928.
23. „Cei din Quin au aceleași obiceiuri” și „au inimi de tigru”: *Stratagems of the Warring States* (Zhanguoce), cap. 24, p. 869, tradus în M. Lewis, 2007, p. 40.
24. „Cine ar putea fi”, Polibius, 1.1.
25. „[Nobilul Shang] a poruncit”: Sima Qian, *Shi ji* 68, p. 2230, tradus în M. Lewis, 2007, p. 30.
26. „Vorba cu vorbă”: Winston Churchill, discurs la Casa Albă, 26 iunie 1954, publicat în *New York Times*, 27 iunie 1954, p. 1.

27. „Qin este inamicul”: *Stratagemele statelor aflate în război* (Zhangguoce), capitolul 24, p. 869, tradus în M. Lewis, 2007, p. 40.
28. „Noi suntem”, citat în Paludan, 1998, p. 17.
29. „Amintește-ți că ești muritor”: Tertulian, *Apologetica* 33; Ieronim, Epistolele 39.2.8 (discutat în Beard, 2007, pp. 85-92).
30. „Romanii aveau obiceiul”, Polibiu, 10.15.
31. „Și-a trimis aghiotantul”, Fan Ye, *History of the Later Han*, citat în Leslie și Gardiner, 1996, p. 43.
32. „Într-un dulap”, „Într-o încăpere” și „am găsit întâmplător”: Wheeler, 1955, pp. 170-173.
33. „Sunt îndesați”, Ammianus Marcellinus, *Istории*, 31.2.
34. „Violența și disprețul”: Herodot, 1.106.
35. „Ești însetat de sânge”: Herodot, 1.212.

Declinul și prăbușirea

1. „Totul este spre”: Voltaire, *Candide*, 1759, capitolul 1 și *passim*.
2. „Când împăratul”: poet al Dinastiei Han, citat din Lovell, 2006, p. 83.
3. „Întreaga lume civilizată”: Aelius Aristides, *To Rome*, pp. 29, 109.
4. „După cum stau lucrurile”: Sima Qian, *Shi ji* 48, tradus în Watson, 1993, pp. 2-3.
5. „Toate familiile fericite”: Lev Tolstoi, *Anna Karenina*, 1875, partea I, capitolul 1, traducere disponibilă pe site-ul <http://www.gutenberg.org> [ed.rom.: Lev Tolstoi, *Anna Karenina*, ediția a II-a, trad. și note de Emil Iordache, Editura Polirom, Iași, 2007, p. 5]
6. „Cred că încep”: Suetonius, *Life of Vespasian*, p. 23.
7. „Păi bine”: *Monty Python's Life of Brian*, 1979.
8. „Salioanele cu piatră lustruită, etc.”: Chuci, citat din Paludan, 1998, p. 49.
9. „Schimbul columbian”: Crosby, 1972.
10. „Se vede clar”: citat în Crosby, 2004, p. 215.
11. „De curând au fost”: He Gong, citat în McNeill, 1976, p. 118.

12. „Dacă pierzi”: Wang Fu, *Discourses of a Hidden Man*, p. 258, tradus în M. Lewis, 2007, p. 259.
13. „Când va începe”: Fan Ye, *History of the Later Han*, 71, p. 2299, citat în Twitchett și Loewe, 1986, p. 338.
14. „Trupele Han”: Fan Ye, *History of the Later Han*, 72, p. 2322, citat din M. Lewis, 2007, p. 262.
15. „Mi-am purtat armura”: Cao Cao, citat din M. Lewis, 2007, p. 28.
16. „Numărul morților”: *History of the Jin Dynasty*, capitolul 107, pp. 2791-2792, tradus în Graff, 2002, p. 63.
17. „Cumplita revoluție”: Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, volumul 3, 1781, subcapitolul „General Observations on the Fall of the Roman Empire in the West.”
18. „va fi pomenită”: Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, volumul 1, 1776, cap. 1.
19. „Acum a fost dezvăluit”: Tacitus, *Histories*, 1.4.
20. „De ce îmi ceri un cântec”: Sidonius Apollinaris, *Poems*, 12.
21. „Toată Galia”: Orientus, *Commonitorium*, 2.184.
22. „Acoperișuri crăpate”: *The Ruin* (autor anonim), citat din Dixon, 1992, p. 146.
23. atât de ușoare încât pluteau: citat din Dien, 2007, p. 217.
24. „Doar nu vrei să zici că” și „ai văzut vreodată”: Ruan Ji, „Biography of Mr. Greatman”, tradus în Balazs, 1964, p. 238.
25. „Nici nu-și îmbăia”: Athanasius, *Life of Saint Antony* 27.
26. „Am putea auzi” și „Clerul”: Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, volumul 3 (1781), subcapitolul „General Observations on the Fall of the Roman Empire in the West”.

Epoca Estului

1. „Tăind prin”: Pi Rixiu, *Quan Tang wen*, 797.8363b, tradus în Xiong, 2006, p. 93.
2. „Sute de case”: Bai Juyi, tradus în Waley, 1961, p. 161. Poemul datează de la 827.

3. „O soție își slujește”: *Instrucțiunile bunicului către familie*, tradus în Ebrey, 1996, p. 127.
4. „Dacă nu mor”: Zhu Yu, *Conversații în Pingzhou*, 1,119, tradus în Duyvendak, 1949, p. 24.
5. „Toți cei care se nasc”: Procopiu, *Războiul*, 1.24. Bârfele despre demonii lui Iustinian și orificiile Theodorei provin dintr-o carte de același autor, *Istoria secretă*, 12.20 și 9.18.
6. „Nimeni nu ieșea”: Ioan al Efesului, Pseudo-Dionisie, *Cronica de la Zugnin*, tradus în Witakowski, 1996, p. 93.
7. „Întregul univers”: tratat anonim, *Întoarcerea moaștelor Sfântului Martir Anastasius Persanul din Persia la mănăstirea sa*, 1.99, tradus în Kaegi, 2003, p. 206.
8. „Să ne unim”: Sebeos Armeanul, *Istorie*, 36, tradus în Thomson, 1999, p. 73.
9. „Citește!”: Coranul, Sutra 96.1-5. Câțiva cărturari consideră că primul vers[et] recitat a fost de fapt versetul 74; traducere în limba română a Coranului publicată de Liga Islamică și Culturală din România, consultată la <http://www.islam.ro/coran.pdf> – n. trad.
10. „Inima mea”: ‘Umar, citat în Ibn Ishaq, *Sira* 228, tradus în Guillaume 1971, p. 158.
11. „Luptați-vă pe calea”: Coranul 2.190.
12. „Fii pașnic”: Malcolm X, „Message to the Grassroots”, noiembrie 1963, citat în DeGroot 2008, p. 117.
13. „Și cine” și „Dumnezeul nostru”: Coranul 2.130 și 29.46.
14. „Și cine” și „Dumnezeul nostru”: Coranul 2.130 și 29.46.
15. „Marșul victorios”: Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 5 (1788), capitolul 52.
16. „Dorindu-și o frumusețe”, „Ace de păr înflorate” și „sufletele noastre”: Bai Juyi, *Everlasting Wrong*, traducere de Witter Bynner, în Birch, 1965, pp. 266, 269.
17. „O viitoare Romă”: anonim, *Karolus Magnus et Leo Papa*, rândul 97, tradus în Godman, 1985, p. 202.

18. „Dați-le acestor călugări”: Gerald of Wales, citat din Fagan, 2008, p. 36.
19. „Păgânii sunt cei mai răi”: document anonim, citat în Bartlett, 1993, pp. 136-137.
20. „Acum nu papă”: Henric al IV-lea, scrisoare către Grigore al VII-lea, 24 ianuarie 1076. Tradusă în Mommsen și Morrison, 1962, pp. 151-152.
21. „Formarea unei societăți”: R. Moore, 1987.
22. „Epocă a catedralelor”: Duby, 1981.
23. „Într-o noapte”: Peter Abélard, *Story of My Misfortunes*, tradus în Muckle, 1964, p. 38.
24. „O rasă sălbatică”: Guillaume din Apulia, *La geste de Robert Guiscard*, II.427-428, tradus în Bartlett, 1993, p. 86.
25. „Oricând se duc lupte”: Anna Comnena, *Alexiad*, 11.6.3, tradus în Bartlett, 1993, p. 86.
26. „A dizolvat puterea militariștilor”: Bi Yuan, *Continuation of the Comprehensive Mirror for Aid in Government* (1797), anul 2, tradus în Mote, 1999, p. 103.
27. „Budismul nu este”: Han Yu, „Memorial on the Bone of the Buddha” (819), tradus în de Bary și Bloom, 1999, pp. 583-584.
28. „Adevăratul cărturar”: Fan Zhongyan, *On Yueyang Tower*, tradus în Hucker, 1975, p. 364.
29. „Râurile și lacurile”: Ye Shi, tradus în Shiba și Elvin, 1970, p. 76.
30. „Soarele dimineții”: Daoqian, „On the Way to Guizong Monastery”, tradus în Shiba și Elvin, 1970, p. 357.
31. „De câteva ori mai ieftină”: Wang Zhen, *Treatise on Agriculture*, 19.13a, 22.4a, tradus în Elvin, 1973, pp. 195, 198.
32. „Asemănarea” și „Dar, dacă linia progresului”: Elvin, 1973, p. 198.
33. „Nu ați văzut-o”: Su Shi, „Stone Coal” (c. 1080), tradus în Wagner, 2001b, pp. 51-52. Aș dori să le mulțumesc profesorilor Wagner și Nathan Sivin, cu care am discutat textul.

Globalizarea

1. „Vă pot spune”: Marco Polo, *The Travels*, tradus în Latham, 1958, p. 223. Pentru palate, vezi pp. 125-126; bogății, p. 149; Yangze, p. 209; poduri, p. 163; mâncare, p. 215; tinere, p. 196; neveste, p. 217; curtezane, p. 216; pere, p. 215; piatra neagră, p. 156; pește gras, p. 215; porțelan, p. 238.
2. „La fel de ușor”: Yaqut al-Hamawi, tradus în Browne, 1902, vol. 2, p. 437.
3. „Niciodată nu a existat”, „O imensă hoardă” și „Credeau în zei ciudați”: Matthew Paris, *English History*, tradus în Giles, 1852, vol. 1, p. 314.
4. „Domul însorit!”: Samuel Taylor Coleridge, *Kubla Khan* (1797), versul 47.
5. „În fiecare zi”: Rashid al-Din, *Assembly of Histories*, tradus în Boyle, 1971, p. 84.
6. „Așa cum Dumnezeu”: hanul Möngke, întrevedere cu Guillaume de Rubruc (1254), tradus în C. Dawson, 1955, p. 195.
7. „Atât în Est, cât și în Vest civilizația”: Ibn Khaldun, *The Muqaddimah*, vol. 1, p. 64, citat din Dols, 1976, p. 67.
8. „Apăreau brusc umflături”: Jean de Venette, *Chronicle*, 1348, tradus în Kirchner și Morrison, 1986, p. 455.
9. „Oamenii scui-pau”: as-Safadi, citat în Dols, 1976, p. 80.
10. „Sufletele oamenilor”: Ibn Nubatah, citat de al-Maqrizi, *as-Suluk li-ma'rifat duwal al-muluk*, partea a II-a, vol. 3, p. 790, citat din Dols, 1976, p. 174.
11. „Creștinii cu ochi verzi”: Chuan Heng, *Unofficial History of the Last Yuan Emperor*, 23a-b, citat în Dardess, 1973, p. 105.
12. „Îi cerem iertare lui Dumnezeu”: Ibn al-Wardi, *Risalat an'naba'*, citat din Dols, 1976, p. 114.
13. „Mintea mi se învâртеjește”: Matteo Villani, *Chronicles*, 1348, tradus în Kirchner și Morrison, 1986, pp. 448-449.

14. „Dezbrăcați până la brâu”: Jean de Venette, *Chronicle*, 1349, tradus în Kirchner și Morrison, 1986, pp. 457-458.
15. „Raiul pe pământ”: Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 6 (1788), capitolul 68.
16. „Într-un asemenea stadiu”: Niccolò Machiavelli, *Florentine Histories* (1520-1525), cartea 5, capitolul 1, traducere disponibilă pe <http://www.gutenberg.org>.
17. „Timp de 31 de ani”: Hongwu, tradus în Carrington-Goodrich, 1976, p. 390.
18. „Nu îmi pasă”: împăratul Xuande, *Xuanzong shi lu* (1438), 105, citat în Levathes, 1994, p. 173.
19. „Navele străine”: Ch’oe Pu, *Diary*, tradus în Meskill, 1965, p. 135.
20. „Preschimbă cereale în bani”: Qiu Jun, *Supplement to „Expositions on the Great Learning”* (1487), 25.19b, citat din Brook, 1998, p. 103.
21. „În diferitele”: proclamația lui Yongle, 1405, citată de Ma Huan, *Overall Survey of the Ocean’s Shores* (1416), cuvânt înainte, tradus în Mills, 1970, p. 69.
22. „Barbarul cap de mort”: Ma Huan, *Overall Survey*, pp. 5-6, tradus în Mills, 1970, p. 84. Fei Xin, care a însoțit flota începând cu 1409, spune o poveste asemănătoare (tradus în Mills și Ptak, 1996, pp. 35-36).
23. „Cât vezi”: Fei Xin, *Overall Survey of the Star Raft* (1436), citat din Duyvendak, 1949, p. 31. Pentru kaaba, vezi Mills și Ptak, 1996, p. 105.
24. „Toți bărbații, femeile și copiii”: Gomes Eannes de Azurara, *The Chronicle of the Discovery and Conquest of Guinea*, II.99, citat din Crosby, 2004, p. 76.
25. „Expedițiile”: Gu Qiyuan, *Idle Talk with Guests* (1617), p. 1, citat din Levathes, 1994, pp. 179-180.
26. „Acum”: Erasmus, Scrisoarea 522, tradus în Nichols, 1904, p. 506.
27. „Primii născuți”: Burckhardt, 1958 [1860], p. 143.
28. „Dacă încercăm”: Zhu Xi, *Reflections on Things at Hand* (1176), citat din Hucker, 1975, p. 371.
29. „Din vremea”: Xuexuan, tradus în Hucker, 1975, p. 373.

30. „Legarea picioarelor femeilor”: Zhang Bangji, *Mozhuang manlu*, 8.5a-b, citat din Ko, 2007, p. 111.
31. „Fetițe”: Che Ruoshui, *Jiaoqi ji*, 1.221, citat din Ebrey, 1993, p. 40.
32. „Cel care este stăpân” și „China este o țară importantă”: Tomé Pires, *Suma Oriental*, tradus în Cortesão, 1944, pp. lxxvii, 123.

Vestul recuperează decalajul

1. „Fluxul ridică”: John F. Kennedy, discurs ținut la Heber Springs, Arkansas, 3 octombrie 1963 (disponibil pe <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=9455>).
2. „Populația a crescut”: Xie Zhaozhe, *Wuza zu*, 4.34a (1608), citat din Ho, 1959, p. 262.
3. „Precum șoarecii”: expresie din Languedoc, citat din Le Roy Ladurie, 1972, p. 53.
4. „Fiecare familie”: Zhang Tao, *Gazetteer of She County* (1609), 6.10b-12a, citat din Brook, 1998, pp. 1, 4.
5. „În trecut”: Heinrich Müller (1560), citat în Braudel, 1981-1984, vol. 1, pp. 194-195.
6. „Cei bătuți de soartă”: Wang Wenlu, „Letter to Master Wei of Chengsong” (1545), citat din Brook, 1998, p. 106.
7. „Încep să poarte”: *Gazetteer of Shaowu Prefecture* (1543), 2.43b, citat din Brook, 1998, p. 144.
8. „Sunt înnebunite după”: *Gazetteer of Chongwusuo Citadel* (1542), pp. 39-40, citat din Brook, 1998, p. 149.
9. „Cărturarii săraci”: Zhang Tao, *Gazetteer of She County* (1609), 3.9a, citat din Brook, 1998, p. 258.
10. „Îi ajute pe oameni”: Toyotomi Hideyoshi, „Sword Collection Edict” (1588), 2, tradus în Tsunoda *et al.*, 1964, p. 320.
11. „Viclean peste măsură”: *Jesuit Annual Letter* (1588), citat din Perrin, 1979, p. 27.
12. „Au ucis tot”: sergentul Iskender (1511), citat din Finkel, 2005, p. 99.

13. „Mă cutremur”: Ogier Ghiselin de Busbecq, Scrisoarea 3 (1560), citat din Ross și McLaughlin, 1953, p. 255.
14. „Nu era nici sfânt”: Voltaire, *Eseu asupra moravurilor și spiritului națiunilor* (1756), capitolul 70.
15. „Dumnezeu a fost”: Mercurino Gattinara, scrisoare către Carol Quintul, 12 iulie 1519, citat din Brandi, 1939, p. 112.
16. „Un singur călugăr”: Carol Quintul, Edictul de la Worms, 19 aprilie 1521, citat din Brandi, 1939, p. 132.
17. „Singurul obstacol”: Ogier Ghiselin de Busbecq, Scrisoarea 3 (1560), citat din Ross și McLaughlin, 1953, p. 255.
18. „Un venit cât de mic”: Chang Ying, „Remarks on Real Estate” (publicat în jurul anului 1697), citat din John Richards, 2003, p. 119.
19. „Opriți profitul minor”: proclamație oficială, secolul al XVII-lea, citat din John Richards, 2003, p. 120.
20. „Priviți mărețul plan”: cântec anonim (publicat în 1661), citat din Wiesner-Hanks, 2006, p. 409.
21. „Londra era învăluită”: John Evelyn, *A Character of England* (1659), citat din John Richards, 2003, p. 235.
22. „Chiar și cel mai sărac”: colonelul Thomas Rainsborough, cuvântare ținută la biserica Putney, pe 29 octombrie 1647, citat din Woodhouse, 1938 (disponibil pe http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=2183).
23. „Nimeni nu vine”: Richard Rumbold, cuvinte rostite la propria execuție, Londra, 1685, citat din Hill, 1984, p. 37.
24. „Mare Nivelator” și „Răsturnați”: Abiezer Coppe, *A Fiery Flying Roll*, I (1649), pp. 1-5, citat din Hill, 1984, p. 43.
25. „Și-au ascuțit sapele”: citat din Elvin, 1973, p. 246.
26. „Eu, slab și”: împăratul Chongzhen, scrisoare de adio (1644), citat din Paludan, 1998, p. 187.
27. „Au fost supuși”: Liu Shangyou, *A Short Record to Settle My Thoughts* (1644 sau 1645), tradus în Struve, 1993, p. 15.
28. „Hoții și ucigașii” și „atât de mult”: Peter Thiele, *Account of the Town of Beelitz in the Thirty Years' War*, citat din C. Clark, 2006, pp. 32-34.

29. „Uneori toți”: citat din Spence, 1990, pp. 23-24.
30. „Zi de zi”: Felipe Guaman Poma, *New Chronicle and Good Government* (1614), citat din Kamen, 2003, p. 117.
31. „Fiecare peso”: Antonio de la Calancha (1638), citat din Hemming, 2004, p. 356.
32. „Potosí trăiește”: citat din Kamen, 2003, p. 286.
33. „Regele Chinei”: *ibid.*, p. 292.
34. „De-a lungul întregii coaste”: citat din Lane, 1998, p. 18.
35. „Dacă moartea ar veni”: expresia a fost atribuită mai multor surse, dar cardinalul Antoine Perrenot de Granvelle scria ceva foarte asemănător într-o scrisoare din 11 mai 1573, citat în Kamen, 1999, p. 252.
36. „Oameni goi”: scrisoare către Juan de Oñate (1605), citat din Kamen, 2003, p. 253.
37. „Chiar dacă ești sărac”: scrisoare trimisă de un colonist acasă, în Spania, citat din Kamen, 2003, p. 131.
38. „Pentru a împărți”: Thomas Hardy, *Tess of the D'Urbervilles* (1891), capitolul 3 [ed. rom.: *Tess d'Urbeville*, traducere de Eugenia Cincea și Catinca Ralea, Editura Minerva, București, 1972].
39. „Onoarea și respectul” etc.: Francis Bacon, *Novum organum* (1620), prefață.
40. „Nu este mai puțin natural”: René Descartes, *Principiile filosofiei* (1644), capitolul 203.
41. „Natura și legile sale”: Alexander Pope, *Epitaph: Intended for Sir Isaac Newton* (1730). Un glumeț avea să adauge mai târziu încă două versuri:

Nu a ținut însă prea mult; Diavolul a zis „Hei!

Să fie Einstein!” și s-a refăcut statu quo-ul. (J.C. Squire, „In Continuation of Pope on Newton” [1926])

42. „Filosofia stă scrisă”: Galileo Galilei (1605), tradus în Drake, 1957, pp. 237-238.
43. „Omul are prin natura sa”, „scopul măreț și ultim” și „liber de la natură”: John Locke, *Second Treatise of Civil Government* (1690),

capitolul 7, secțiunea 87; capitolul 9, secțiunea 124; și capitolul 8, secțiunea 95.

44. „Îndrăzniți să cunoașteți!": Immanuel Kant, „An Answer to the Question: What Is Enlightenment?" (1784), (disponibil pe <http://www.english.upenn.edu/~mgamer/Etexts/kant.html>).
45. „Filosofii ar trebui": Frederic al II-lea, scrisoare către Christian Wolff (1740), citat din Upton, 2001, p. 307.
46. „Un despotism": Thomas Carlyle, *History of the French Revolution* (1837), vol. 3, cartea 7, capitolul 7.
47. „Omul trebuie să examineze": Denis Diderot, „Encyclopedia [Philosophy]" (1751), tradus de Philip Stewart pe <http://www.hti.umich.edu/d/did>.
48. „Să studiezi rădăcina": împăratul Kangxi, *Kangxi's Conversations with His Sons*, 71b-72 (publicat 1730), tradus în Spence, 1974, p. 72.
49. „O anumită vigoare" etc.: baronul de Montesquieu, *The Spirit of the Laws* (1748), cartea 17, tradus pe http://www.constitution.org/cm/sol_11_17.htm#002.
50. „Cu cât ajungea": Lu Gwei-djen, citat din Winchester, 2008, p. 37.
51. „Știința în general": Joseph Needham (1942), citat din Winchester, 2008, p. 57.
52. „Problema Needham": Boulding, 1976, p. 9.
53. „După ce topim materia": Xu Guangqi (1631), citat din Elman, 2006, p. 30.
54. „Am înțeles" etc.: împăratul Kangxi, diferite texte, tradus în Spence, 1974, pp. 72-75.
55. „*O tempora, o mores!*": Cicero, *Catilinarele* (63 î.Hr.), 1.1.
56. „Acești oameni păreau": comandantul John Rodgers, raport către secretarul Marinei (1865), citat din Perrin, 1979, p. 4.
57. „Nu am prețuit": împăratul Qianlong, scrisoare către George al III-lea al Marii Britanii (1793), citat din Cranmer-Byng, 1963, p. 340.
58. „Sunt cel mai nevinovat": William Kidd (1701), citat din Herman, 2004, p. 247.

59. „Creditul face posibil”: Daniel Defoe, *The Complete English Tradesman* (1725), vol. 1, capitolul 27.
60. „Franța ne va învinge”: ducele de Newcastle (1742), citat din P. Kennedy, 1987, p. 98.
61. „Cucerească America”: William Pitt Senior (1757), citat din Herman, 2004, p. 279.
62. „Clopotele noastre nu mai conțin”: Horace Walpole, scrisoare către George Montagu, 21 octombrie 1759, citat din W.S. Lewis, 1941, pp. 250-251.
63. „Transformați țeroarea”: M. Barère, cuvântare în fața Adunării Naționale, 5 septembrie 1793, tradus în Baker, 1987, p. 351.
64. „Haideți să fim stăpânii”: Napoleon Bonaparte, cuvântare la Boulogne (1805), citat din J.R. Green, 1879, p. 171.

Epoca Vestului

1. „Complexitatea” etc.: James Boswell, *Life of Samuel Johnson* (1791), vol. 2, notă din ziua de 22 martie 1776, subliniere în original.
2. „Cu-adevărat”: William Wordsworth, *The Prelude* (1805), cartea 9, versurile 161-169. Wordsworth se referea în mod special la Revoluția Franceză.
3. „Consumul enorm”: *Mineralogia Cornubiensis* (1778), citat din Landes, 2003, pp. 99-100.
4. „Ieșisem să mă plimb”: James Watt, povestit lui Robert Hart, 1817 (plimbarea a avut loc în 1765), citat din Uglow, 2002, p. 101.
5. „Oarecum funcțional”: James Watt, scrisoare către James Watt, Sr., 11 decembrie 1774 (James Watt Papers, Birmingham City Archives, 4/60), citat din Uglow, 2002, p. 248.
6. „Dacă am avea”: Matthew Boulton, scrisoare către James Watt, vara anului 1776, citat din Uglow, 2002, p. 256.
7. „Bumbacul s-a furișat”: Daniel Defoe, *Weekly Review*, 31 ianuarie 1708, citat din Ferguson, 2003, p. 17.
8. „Sărăcia”: Adam Smith, *Avuția națiunilor* (1776), cartea 1, capitolul 8.

9. „A rupt fără milă”: Karl Marx și Friedrich Engels, *Manifestul Partidului Comunist* (1848), capitolul 1 [ed. rom.: *Opere alese în două volume*, ediția a III-a, vol. 1, Editura Politică, București, 1966, pp. 5-42].
10. „Energie și perseverență”: Samuel Smiles, *Industrial Biography* (1863), pp. 325, 332.
11. „În viață”: Charles Dickens, *Timpuri grele* (1854), capitolul 1 [ed. rom.: traducere de Valeria și Teodora Sadoveanu, Editura pentru Literatură Universală, 1964].
12. „Un triumf al faptului”: *ibid.*, capitolul 5.
13. „M-a ascultat răbdător”: Friedrich Engels, *Situația clasei muncitoare din Anglia* (1844), capitolul 12.
14. „Burghezia creează” și „să tremure clasele dominante”: Marx și Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, capitolele 1, 4.
15. „Ne considerăm”: anonim, „The First Half of the Nineteenth Century”, *The Economist*, 9 (1851), p. 57.
16. „Iată-mă, domnilor!”, Jules Verne, *Ocolul Pământului în 80 de zile* (1873), capitolul 37.
17. „Ciumă albă”: Ferguson, 2003, p. 59.
18. „Prezintă o aversiune de neostoit”: Isaac Weld, *Travels Through the States of North America and Provinces of Upper and Lower Canada During the Years 1795, 1796 and 1797*, vol. 1 (1799), pp. 232-233, citat din Williams, 2003, p. 310.
19. „Pentru el”: Frank Norris, *The Pit* (1903), p. 57.
20. „Ia-ți un cal!”: citat din Yergin, 1992, p. 79.
21. „Dezvoltarea”: Marcus Samuel, scrisoare către amiralul John Fisher, noiembrie 1911, citat din Yergin 1992, pp. 154-155.
22. „Cea mai mare”: amiralul John Fisher, scrisoare către Winston Churchill, 1911, citat din Yergin, 1992, p. 155.
23. „Înclinația spre troc”: Smith, *Avuția națiunilor* (1776), capitolul 2.
24. „Revoluționarea neîncetată”: Marx și Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, capitolul 1.

25. „Unicul scop” și „asupra lui însuși”: John Stuart Mill, *On Liberty* (1859), capitolul 1 [ed. rom.: *Despre libertate*, traducere de Adrian-Paul Iliescu, Editura Humanitas, București, 2001].
26. „Principiul”: John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (1869), capitolul 1.
27. „Precum vrăjitorul”: Marx și Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, capitolul 1.
28. „Picioarele lui și-au pierdut”: Li Ruzhen, *Flowers in the Mirror* (publicat în anii 1810), tradus în T. Lin, 1965, p. 113.
29. „Sunt cu toții”: lordul Macartney (1793), din Cranmer-Byng, 1963, p. 153.
30. „Era pentru clasele superioare”: parafrază după o scrisoare a lui James Matheson către J.A. Smith (24 septembrie 1839), citat din Fay, 1997, p. 191.
31. „Cum proprietatea de *a plută*”: Bernard și Hall, 1844, p. 6.
32. „Putem să trecem”: guvernatorul general Qiyong (1842), citat din Spence, 1990, p. 164.
33. „Castele care se mișcau”: observatori japonezi (1853), citat din Feifer, 2006, p. 5.
34. „Pentru... clasele de mijloc”: John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (1919), capitolul 1.
35. „Cucerirea”: Joseph Conrad, *Inima întunericului* (1902), capitolul 1 [ed. rom.: trad. de Ticu Archip, Editura Paralela, 45, Pitești, 2005].
36. „Este datoria”: *The Economist*, 32 (iulie 1874), p. 802, citat din Davis, 2001, p. 37.
37. „Oroare! Oroare!”: Conrad, *Inima întunericului*, capitolul 3.
38. „Am văzut lucruri”: președintele Ulysses S. Grant (1879), citat din Feifer, 2006, p. 322.
39. „Frumusețea inutilă”: Sugimoto Etsu Inagaki, amintindu-și o conversație din anii 1870, citat din Feifer, 2006, p. 310.
40. „Să cultive”: kaizerul Wilhelm al II-lea (1895), citat din Ferguson, 2007, p. 44.

41. „Ce s-a întâmplat”: comandantul Aleksei Nikolaevici Kuropatkin (1905), citat din Ferguson, 2007, p. 53.
42. „Centrul financiar”: secretarul de stat John Hay, citat din Frieden, 2006, p. 141.
43. „Influența”: Keynes, 1930, vol. 2, pp. 306-307.
44. „Care își priveau destinul”: George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (1937), pp. 85-86.
45. „Am văzut”: Lincoln Steffens (1919), citat din Steffens, 1938, p. 463.
46. „Doar cu ajutorul”: locotenent-colonelul Ishiwara Kanji (1932), citat din Totman, 2000, p. 424.
47. „Cea dintâi cauză”: Adolf Hitler către Hjalmar Schacht (1936), citat din Frieden, 2006, p. 204.
48. „Evoluția războiului”: împăratul Hirohito (15 august 1954), citat din R. Frank, 1999, p. 320.
49. „Colapsul economic, social și politic”: John J. McCloy (1945), citat din Judt, 2005, p. 39.
50. „Bomba atomică”: Churchill, citat din Reynolds, 2000, p. 36.
51. „Produce pe întregul glob”: raportul intern la Kremlin (1953), citat din Holloway, 1994, p. 337.
52. „Oricât ar”: Churchill, discurs în fața Camerei Comunelor (1955), citat din Gaddis, 2005, p. 65.
53. „Hai să fim cinstiți”: prim-ministrul Harold Macmillan, discurs la Bedford (20 iulie 1957), citat din Sandbrook, 2005, p. 80.
54. „Niște monștri cârni”: John Steinbeck, *Fructele mâniei* (1939), capitolul 5 [ed. rom.: traducere de Dumitru Mazilu, Editura RAO, București, 2005].
55. „Dacă i se va permite”: Riesman, 1964 (publicată prima dată în 1951), p. 64.
56. „Orice ușurează” etc.: Richard Nixon și Nikita Hrușciiov, „Dezbaterea din bucătărie” (Moscova, 24 iulie 1959), citat de pe <http://teachingamericanhistory.org/library/index.asp?document=176>.
57. „Să fie biciuit mecanicul locomotivei!” etc.: banc citat din Reynolds, 2000, p. 541n.

58. „Cei mai dragi oameni”: *Ziarul tineretului chinez* (27 septembrie 1958), citat din Becker, 1996, p. 106.
59. „Secretarul de partid”: Bo Yibo, *Retrospective of Several Big Decisions and Incidents* (1993), citat din Becker 1996, pp. 107-108.
60. „Nu e vorba”: Lu Xianwen (toamna anului 1959), citat din Becker, 1996, p. 113.
61. „Văzduhul răsună”: relatare de la Jiangxi (toamna anului 1958), citat din Spence, 1990, p. 580.
62. „Comunismul este paradisul”: cântec de Kang Sheng (1958), citat din Becker, 1996, p. 104.
63. „Nimeni din familia noastră”: interviu, citat din Becker, 1996, p. 136.
64. „Cel mai rău lucru”: interviu, citat din Becker, 1996, p. 138.
65. „Ura de clasă”: „Li XX”, afiş expus în Beijing (2 septembrie 1966), citat din MacFarquhar și Schoenhals, 2006, p. 127.
66. „Această săptămână”: preşedintele Richard Nixon, toast la un dineu în Shanghai (27 februarie 1972), citat din Reynolds, 2000, p. 329.
67. „Şoarecii de bibliotecă”: Zhang Tiesheng (1973), citat din Spence, 1990, p. 638. În 1976 „Gaşca celor patru” (o clică ultrastângistă din care făcea parte şi văduva lui Mao Zedong) a fost acuzată că a inventat întregul episod.
68. „Un tren socialist”: slogan atribuit „Găştii celor patru” (1976), citat din Spence, 1990, p. 651.
69. „În timpul «Revoluţiei Culturale»”: Deng Xiaoping, discurs (2 septembrie 1986), citat din Gittings, 2005, p. 103.
70. „Cum dublezi”: citat din „Soviet Cars: Spluttering to a Halt”, *The Economist*, 10 iulie 2008.
71. „Nu mai putem”: Mihail Gorbaciov, conversaţie privată (1985), citat din Gorbaciov, 1995, p. 165.
72. „În Uniunea Sovietică”: Gorbaciov, 1995, p. 490.
73. „Scursuri ale societăţii”: Deng, discurs în faţa liderilor de partid şi ofiţerilor din armată (9 iunie 1989), citat din Spence, 1990, p. 744.

74. „Obiectivul nostru principal”: Zalmay Khalilzad, *Defense Planning Guidance, FY 1994-1999*, secțiunea IB, citat de pe <http://www/gwu.edu/~nsarchiv/nukevault/ebb245/index.htm> (accesat la 17 octombrie 2008).
75. „Un oficial care consideră”: Patrick Tyler, *The New York Times* (8 martie 1992), p. I1, citat din J. Mann, 2004, p. 210.
76. „Înainta încet”: Deng, discurs în Muzeul Satului din Shenzhen (1992), citat din Gittings, 2005, p. 252.
77. „Prețul chinezesc”: *Business Week* (6 decembrie 2004), p. 104.
78. „Șeful observă”: Kynge, 2006, pp. 89-90.
79. „Direcția din care bate vântul”: Mao, discurs la Moscova (noiembrie 1957), citat din Schram, 1969, p. 409.

De ce Vestul deține supremația...

1. „Oamenii își făuresc”: Marx, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, (1852) [ed. rom.: Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere alese în două volume*, ediția a III-a, vol. 1, Editura Politică, București, 1966, pp. 203-295].
2. „În van”: lordul Macartney (1793), din Cranmer-Byng, 1963, p. 191.
3. „Să ne imaginăm”: Mao, discurs la Moscova, 18 noiembrie 1957, citat din Short, 1999, p. 489.
4. „Și-a dus mâna”: R.F. Kennedy, 1969, p. 71.
5. „Istoria scrisă”: Elton, 1967, p. 62.

...Deocamdată

1. Estimări ale producției economice: National Intelligence Council, 2008, p. 6; Wilson și Stupnytska, 2007; Hawksworth și Cookson, 2008; Maddison, 2006; Fogel, 2007.
2. „Purtarea oamenilor” și „A devenit”: Dickens, *Un colind de Crăciun*, stanțele 4 și 5.
3. „Chimerica”: Ferguson și Shularick, 2007; Ferguson, 2009.

4. Prognozele de creștere pentru 2010: Fondul Monetar Internațional, 2009, tabelul 1.1.
5. Congressional Budget Office: Douglas Elmendorf, citat din „Falls the Shadow: The Deficit and Health Care”, *The Economist*, 25 iulie 2009, p. 25 (disponibil la <http://www.economist.com>).
6. „După... 1989”: citat din „May the Good China Preserve Us”, *The Economist*, 23 mai 2009, p. 47 (disponibil la <http://www.economist.com>).
7. Veniturile calculate pentru 2030 și 2040 din Maddison, 2006, tabelul 5, și Fogel, 2007, tabelele 1-2. Maddison exprimă produsul intern brut în dolari americani la valoarea din 1990; eu i-am convertit la valoarea din 2000 cu ajutorul valorilor puse la dispoziție de Bureau of Labor Statistics (<http://stats.bls.gov/>).
8. „Scenariul mângâietor”: J. Mann, 2007, p. 1.
9. „Faceți comerț liber”: George W. Bush, discurs la Biblioteca Ronald Reagan, Simi Valley, California (19 noiembrie 1999), citat în Dietrich, 2005, p. 29.
10. „Modernități contestate”: Jacques, 2009, p. 100.
11. „Modul nostru de viață”: Jeremy Rifkin, dintr-un interviu din 2000, citat din Singer, 2009, p. 105.
12. „O perioadă viitoare”: Kurzweil, 2005, pp. 5, 24.
13. „Extazul computeriștilor” (*rapture for nerds*): expresie creată de autorul SF Ken MacLeod în romanul său *The Cassini Division* (1998).
14. „critica incredulității”: Kurzweil, 2005, p. 432.
15. „Când un om de știință”: Richard Smalley, citat din Nicholas Thompson, „Downsizing: Nanotechnology – Why You Should Sweat the Small Stuff”, *Washington Monthly*, octombrie 2000 (disponibil la <http://washingtonmonthly.com/features/2000/0010.thompson.html>).
16. „Îl putem reconstrui”: *The Six Million Dollar Man*, ABC Television, 1974-1978.
17. „Nu ne jucăm”: Craig Venter, citat din Carr, 2008.
18. „Telepatie pe bază de rețea”: Roco și Bainbridge, 2002, p. 19.

19. „Se așteaptă”: Comitetul Internațional privind Încălzirea Globală, 2007, pp. 12-13.
20. „Lucrurile îngrozitoare”, „lucrurile și mai îngrozitoare” și „înciudățirea globală”: T. Friedman, 2008, pp. 117, 122, 133. Friedman îi atribuie a treia expresie lui Hunter Lovins, cofondator al Rocky Mountain Institute.
21. „Arcul instabilității”: National Intelligence Council, 2008, p. 61.
22. „Migranți climatici”: Stern, 2006.
23. Sondaj Gallup, 2006: „Don’t Drink the Water and Don’t Breathe the Air”, *The Economist*, 26 ianuarie 2008, pp. 41-42 (disponibil la <http://www.economist.com>).
24. „Lumea s-ar putea”: Organizația Mondială a Sănătății, „Ten Things You Need to Know about Pandemic Influenza”, <http://www.who.int/csr/disease/influenza/pandemic10things/en/index.html> (accesat la 29 noiembrie 2008).
25. „Petrolul”: *Summary of Report on Near Eastern Oil*, 800.6363/1511-1512 (Arhivele Naționale, Departmentul de Stat, Washington, DC), 3 februarie 1943, citat din Yergin, 1992, p. 393.
26. „Ascensiunea pașnică” și „dezvoltare pașnică”: B. Zheng, 2005.
27. „Marele jaf de capace de canal”: citat din Kynge, 2006, p. xiii.
28. „Amenințare la adresa păcii mondiale”: sondaj Ipsos-Reid (aprilie 2005), citat din „Balancing Act: A Survey of China”, *The Economist*, Raport special, 25 martie 2006, p. 20 (disponibil pe <http://www.economist.com/specialreports>).
29. „Amenințare la adresa stabilității globale”: sondaj Gallup (octombrie 2007), citat din „After Bush: A Special Report on America and the World”, *The Economist*, 29 martie 2008, p. 9 (disponibil pe <http://www.economist.com/specialreports>).
30. „OAMENI ÎNFURIAȚI”: titlu din *China Daily* (mai 1999), citat din Hessler, 2006, p. 20.
31. „Conspirații strategice”: decizie a Partidului Comunist Chinez (2004), citat din „Balancing Act: A Survey of China”, *The Economist*, Raport

special, 25 martie 2006, p. 15 (disponibil pe <http://www.economist.com/specialreports>).

32. „Șansele ca”: Graham și Talent, 2008, p. xv.
33. „Nicio forță fizică”: Norman Angell, *The Great Illusion* (1910), citat din Ferguson, 1998, p. 190.
34. „Circulația internațională a capitalului”: Jean Jaurès, citat din Ferguson, 1998, p. 190.
35. „Trebuie să implice cheltuirea”: prim-ministrul Edward Grey într-o discuție cu ambasadorul austriac în Marea Britanie, iulie 1914, citat din Ferguson, 1998, p. 191.
36. „Epuizare și sărăcire totale”: Grey, scrisoare către ambasadorul german în Marea Britanie, 24 iulie 1914, citat din Ferguson, 1998, p. 191.
37. „Nu știu”: Albert Einstein, interviu cu Alfred Werner, *Liberal Judaism* (aprilie-mai 1949), citat din Isaacson, 2007, p. 494.
38. Estimări: Richardson, 1960; Smil, 2008, p. 245, <http://www.thebulletin.org/content/doomsday-clock/overview>.
39. „Unii care suferă”: funcționar anonim din cadrul Ministerului Indian al Afacerilor Externe, citat din „Melting Asia”, *The Economist*, 7 iunie 2008, p. 30 (disponibil pe <http://www.economist.com>).
40. „Prima epocă”: T. Friedman, 1999, p. xix.
41. „Globalizarea 3.0”: T. Friedman, 2005, p. 10.
42. „Singura salvare”: Albert Einstein, *The New York Times*, 15 septembrie 1945, citat din Isaacson, 2007, pp. 487-88.
43. „Dacă ideea”: Albert Einstein, comentariu despre filmul *Where Will You Hide?* (mai 1948), Arhivele Albert Einstein (Hebrew University, Ierusalim), 28-817, citat din Isaacson, 2007, p. 494.
44. David Douglas, International Energy Agency (Agenția Internațională a Energiei): statistici în paragraful curent și în următorul citate din T. Friedman, 2008, pp. 31, 73, 59-60.
45. „Dar unde sunt?”, Enrico Fermi, Los Alamos, circa 1950, citat din Jones, 1985, p. 3.

46. „Vom fi martorii”: Steven Metz, interviu cu Peter Singer, 19 septembrie 2006, citat din Singer, 2009, p. 240.
47. „Statele Unite”: Roger Cliff , *The Military Potential of China's Commercial Technology* (2001), citat în Singer, 2009, p. 246.
48. „Spațiul uman” etc.: Adams, 2001.
49. „Au călărit” etc.: Rudyard Kipling, „The Ballad of East and West”, *MacMillan's Magazine*, decembrie 1889.
50. Arheologii și televiziunea: Diamond, 2005, p. 525.

Anexă. Despre dezvoltarea socială

1. Un bombardier și o legiune romană: Sean Edwards, „Swarming and the Future of Warfare”, teză de doctorat nepublicată, Pardee Rand Graduate School, 2005, p. 136, citat din Singer, 2009, p. 100.

Lecturi recomandate

Ca să scriu această carte, m-am bazat pe lucrările minuțioase ale unor generații întregi de savanți care au adunat, au analizat și au interpretat munți de date. Literatura de specialitate despre istoria Orientului și Occidentului nu este doar practic infinită, ci și foarte combativă, ceea ce înseamnă că este aproape imposibil să faci o afirmație despre un subiect important fără ca ea să fie contestată cel puțin de unii specialiști. Spațiul nu îmi permite să ofer bibliografii exhaustive pentru toate controversile; dar în această secțiune enumăr lucrările care mi-au influențat cel mai mult gândirea.

Lucrările citate combină studiile introductive destinate publicului larg, studii mai academice și cercetări detaliate pe care le consider foarte utile. De câte ori este posibil, menționez lucrări recente care includ la rândul lor bibliografii amănunțite. Cele mai recente cărți se găsesc în librării, iar multe articole de revistă sunt disponibile online, dar deocamdată majoritatea acestor studii pot fi găsite doar în biblioteci de

cercetare. Mi-am limitat referințele, pe cât posibil, la lucrări în limba engleză.

Cu excepția câtorva articole scurte din publicații informative, fac trimitere la lucrări menționând numele de familie ale autorilor sau editorilor și data publicării. Detaliile complete se găsesc în bibliografia de mai jos.

Ca nenumărați alți istorici înaintea mea, m-am bazat mult pe istoriile în mai multe volume publicate de Cambridge University Press despre diverse regiuni ale lumii. Acestea sunt de multe ori cele mai folositoare pentru noțiuni de bază și, în loc să le tot menționez, includ lista cu cele pe care le-am folosit în primul rând:

The Cambridge Ancient History (ediția a II-a, 14 vol., 1975-2001).

The Cambridge History of China (10 vol., 1979-).

The Cambridge History of Egypt (2 vol., 1980-1999).

The Cambridge History of Iran (8 vol., 1968-1991).

The Cambridge History of Islam (2 vol., 1970).

The Cambridge History of Japan (6 vol., 1988-1999).

The New Cambridge Medieval History (7 vol., 1995-2006).

The New Cambridge Modern History (12 vol., 1957-1990).

The Cambridge History of Southeast Asia (2 vol., 1993).

Pe lângă aceste serii, există mai multe cărți de istorie neprețuite, publicate într-un singur volum, tot de Cambridge, pe care le voi cita mai jos, după numele editorilor și data publicării.

Introducere

Sursa noastră principală privind sosirea vasului *Qiyīng* în Anglia este „The Chinese Junk, «Keying»”, *Illustrated London News*, 12, nr. 340, 1 aprilie 1848, pp. 220, 222. Relațiile anglo-chineze în anii 1830-1840: Fay, 1997; Waley, 1958. Hong Xiuquan: Spence, 1996.

Caracteristicile supremației Vestului: Mandelbaum, 2005. Avântul economic al Chinei: Jacques, 2009.

Relațiile sino-europene în secolul al XVI-lea: Spence, 1983. Teoriile orientale despre supremația Vestului: Fukuzawa, 1966 (publicată prima dată în 1899); Y. Lin, 1979.

Occidentalii au formulat sute de teorii despre predestinarea pe termen lung a Vestului începând cu secolul al XVIII-lea. Diamond, 1997, S. Huntington, 1996, și Landes, 1998, sunt exemple excelente de abordări moderne.

Torr, 1951, conține lucrările lui Karl Marx despre China.

Pentru Zheng și Columb, vezi capitolul 8. Menzies, 2002, prezintă călătoriile pe mare ale lui Zheng. Chiasson, 2006, susține (în mod și mai remarcabil) că ar fi descoperit o colonie chineză la Cape Breton, Noua Scoție. Pentru harta 1763/1418, vezi http://news.nationalgeographic.com/news/2006/01/0123_060123_chinese_map.html. Hărțile Chinei din secolul al XV-lea: R. Smith, 1996.

Goldstone, 2009, Lee și Wang, 1999, Pomeranz, 2000, și Wong, 1997, sunt cărțile clasice despre Orange County/teoriile accidentelor pe termen scurt; Arrighi, 2007, explorează implicațiile argumentelor lor. A.G. Frank, 1998, prezintă cea mai influentă dintre teoriile radicale; Goody, 2004, și Hobson, 2004, sunt, poate, cele mai extreme. Allen *et al.*, 2005, și Bengtsson *et al.*, 2005, oferă dovezi cantitative.

Controversele privind Școala din California: eseurile reunite în *Journal of Asian Studies*, 61, 2002, pp. 501-662, și *Canadian Journal of Sociology*, 33, 2008, pp. 119-167, oferă exemple bune.

Biologie, sociologie și geografie: printre studiile care mi-au modelat cel mai mult gândirea se numără Conway Morris, 2003, Coyne, 2009, Dawkins, 2009, Ehrlich și Ehrlich, 2008, și Maynard-Smith și Dawkins, 2008 (biologie); Boserup, 1965, Gerring, 2001, North *et al.*, 2009, Smelser și Swedberg, 2005, și J. Wood, 1998 (științe sociale/sociologie); Konner, 2002, Vermeij, 2004, și E.O. Wilson, 1975 (interfața științelor biologice și sociale); și Castree *et al.*, 2005, de Blij, 2005, Martin, 2005, și Matthews și Herbert, 2004 (geografie). Acemoglu *et al.*, 2002, contestă cel mai puternic geografia ca

explicație pentru supremația Vestului. Aș dori să îi mulțumesc lui Jim Robinson, cu care am discutat aceste chestiuni.

1. Înainte de Est și Vest

Definiția Occidentului: Pomeranz, 2000, pp. 3-10. Istoria universului: Steinhardt și Turok, 2007. Locul umanității în univers: Christian, 2004; Morowitz, 2002.

Klein, 2009, oferă cea mai bună privire de ansamblu asupra evoluției umane, acoperind toate subiectele din acest capitol, iar Wrangham, 2009, conține cea mai accesibilă sinteză. Principiile evoluției în general: Coyne, 2009.

Funcționarea creierului: Zeman, 2008. Repetiția și gena FOXP2: P. Lieberman, 2007.

Linia Movius: Norton și Bae, 2008; Petraglia și Shipton, 2008. Dmanisi: Lordkipanidze *et al.*, 2007.

Zhoukoudian: Boaz și Ciochon, 2004. Unelte din Flores: Morwood și van Oostersee, 2007; Tocheri *et al.*, 2007. Inteligența cimpanzeilor: Savage-Rumbaugh și Lewin, 1994. „Yeti” din Asia Centrală: Krause *et al.*, 2010.

Neanderthalieni: Mithen, 2005. Răspândire: Krause *et al.*, 2007a. Fracturi și călăreții de rodeo: Berger și Trinkaus, 1995. Gena FOXP2: Krause *et al.*, 2007b. *Clan of the Cave Bear*: Auel, 1980. Gibraltar: Finlayson *et al.*, 2006. Viața spirituală: Renfrew și Morley, 2009.

Homo sapiens: Mithen, 1996; Fleagle și Gilbert, 2008. Eva africană: Cann *et al.*, 1987; Ingman *et al.*, 2000. Adam african: P. Underhill *et al.*, 2001.

Păduchii de corp: Kittler *et al.*, 2003. Un studiu mai nou despre ADN (Kitchen *et al.*, 2010) sugerează totuși că păduchii au evoluat acum 190.000 de ani, odată cu neanderthalienii.

Pașii mărunți înainte: McBrearty și Brooks, 2000, cu dovezi noi în Bouzougar *et al.*, 2007, Moreau *et al.*, 2007, Morgan și Renne, 2008, și Vanaeren *et al.*, 2006. Demografie și cultura modernă: Powell *et al.*, 2009.

Contra încrucișării lui *Homo sapiens* cu neanderthalieni: Krings *et al.*, 1997; Caramelli *et al.*, 2003. Pentru: Zilhao, 2006. Dovezile despre genom: R. Green *et al.*, 2010. Evoluția umană continuă: Cochran și Harpending, 2009; Jakobsson *et al.*, 2008; Voight *et al.*, 2006; E. Wang *et al.*, 2007. Migrația din Africa: Gunz *et al.*, 2009. Datele migrației: Endicott *et al.*, 2009; O'Connell și Allen, 2004. Primii oameni moderni în China: Shen *et al.*, 2002, 2007; Shang *et al.*, 2007. Modelul multiregional: Wolpoff, 1996; Wolpoff și Caspari, 2002; Cochran și Harpending, 2009. Noile descoperiri de la Zhoukoudian: Shang *et al.*, 2007. Noile descoperiri de la Xuchang: http://www.chinadaily.com/cn/opinion/2008-01/28/content_6424452.htm, cu comentarii <http://afp.google.com/article/ALeqM5inq53Ltnn7sNiN7mspQ6tDxCqQOA>. Analiza statistică a oaselor: Manica *et al.*, 2007. Primii oameni în America: Dillehay *et al.*, 2008; Gilbert *et al.*, 2008; Goebel *et al.*, 2008. Clima în vremurile străvechi: N. Roberts, 1998. Datele culese din ghețari și banchize: EPICA 2004. Lewis-Williams, 2002, oferă o interpretare interesantă a picturilor rupestre din Era Glaciară, iar Bahn și Vertut, 1997, oferă dovezi frumos ilustrate. Datele referitoare la Altamira: http://www.timesonline.co.uk/tol/travel/specials/artistic_spain/article5904206.ece. Figurina de la Hohle Fels: Conrad, 2009. Pasărea de la Xuchang: http://news.xinhuanet.com/english/2009-04/28/content_11274877.htm.

2. Vestul preia conducerea

Există o literatură vastă despre originile agriculturii. Vestea bună este că niște arheologi au publicat de curând mai multe studii globale excelente (mai ales Mithen, 2003; Bellwood, 2005; Barker, 2006; Fuller, 2007; Cohen *et al.*, 2009), ce tratează majoritatea siturilor pe care le menționez în acest capitol. Vestea proastă (cel puțin într-o privință) este că domeniul evoluează atât de rapid, încât aceste

lucrări sunt deja depășite. Mai jos citez alte lucrări care privesc anumite detalii sau ca să actualizez studiile.

Revărsarea Mării Negre: Major *et al.*, 2006; Yanko-Hombach *et al.*, 2007.

Energie și istorie: Smil, 1994, rămâne textul clasic. Plantele și fotosinteza: Morton, 2007.

Civilizațiile pierdute: Hancock, 2003.

Cele mai vechi obiecte de ceramică: Boaretto *et al.*, 2009; Kuzmin, 2006.

Comete și Dryasul Recent: Kennett *et al.*, 2009.

Căderea nopții: Asimov, 1941.

Coastele Muntoase: pe lângă studiile deja menționate, vezi Cappers și Bottema (eds.), 2002; Akkermans și Schwartz, 2003; Bar-Yosef, 2004.

Domesticirea câinilor: Savolainen *et al.*, 2002. Gunoii și sedentarism: Hardy-Smith și Edwards, 2004. Sedentarismul în Orient: Liu, 2010.

Abu Hureyra: A. Moore *et al.*, 2000; secară și Dryasul Recent: Hillman *et al.*, 2001; Willcox *et al.*, 2008.

Arheologia religiei: Renfrew, 1985. Psihologia evoluționistă a religiei: Boyer, 1999; Dennett, 2007.

Siturile religioase vechi de pe Coastele Muntoase: Baumgarten, 2005. Longwangcan: X. Wang, 2008.

Smochini: Kislev *et al.*, 2006. Primele grânare: Kuijt și Finlayson, 2009.

Agricultură și intervalul dintre nașterea copiilor: Bocquet-Appel și Bar Yosef, 2008.

Çatalhöyük: Hodder, 2006; <http://www.catalhoyuk.com>. Autodomesticirea oamenilor: Hodder, 1990.

Căsătorie, moștenire și agricultură: Goody, 1976, rămâne textul clasic.

Violența în preistorie: LeBlanc și Register, 2003; Otterbein, 2004. Fortificațiile Ierihonului: McClellan, 2006. Dubiile privind societatea prosperă inițială: D. Kaplan, 2000.

Răspândirea agriculturii pe teritoriul Europei: accentuarea colonizării, Renfrew, 1987; Cavalli-Sforza *et al.*, 1994; Bellwood, 2005. O parte dintre eseurile din Renfrew și Boyle, 2000, și din Bellwood și Renfrew, 2003, se apropie de un consens.

Inevitabilitatea agriculturii: Richerson *et al.*, 2001.

Domesticire: Diamond, 1997, este relatarea clasică, iar Fuller, 2007, cea mai actuală. Perú: Dillehay *et al.*, 2007. Oaxaca: Pohl *et al.*, 2007. Valea Indusului: Fuller, 2006. Noua Guinee: Denham *et al.*, 2005. Sahara: Marshall și Hildebrand, 2002. Tărtăcuțe: Erickson *et al.*, 2005.

Asia de Est: pe lângă studiile globale, vezi L. Liu, 2004; Chang și Xu, 2005, pp. 27-83; Stark, 2006, pp. 77-148. Lucrarea lui Chang *Archaeology of Ancient China* (1986) a fost mult timp singura lucrare detaliată, dar Liu și Chen, 2010, i-a luat locul. Japonia: Habu, 2004. Coreea: Nelson, 1993. Barnes, 1999, acoperă China, Coreea și Japonia. Bryan Gordon de la Carleton College administrează un site despre originile orezului (http://http-server.carleton.ca/~bgordon/Rice/paper_database.htm).

Siturile din delta fluviului Yangtze: Jiang și Liu, 2006; Jiang, 2008. Porci: Yuan și Flad, 2002; Yuan, 2008. Uneltele agricole de pe valea râului Wei: Chang și Xu, 2005, pp. 60-64. Sunt în mare de acord cu Fuller, 2007, și Fuller *et al.*, 2007, privind domesticirea în China, deși G. Lee *et al.*, 2007, și Liu *et al.*, 2007, contestă aceste argumente (dezbateră a continuat în ediția online din 2008 a publicației *Antiquity*).

Orezării: Zong *et al.*, 2007.

Jiahu: J. Zhang *et al.*, 2004; X. Li *et al.*, 2003. Primele scrieri chineze: Keightley, 2006. 'Ain Ghazal: Schmandt-Besserat, 1998. Șamani: Chang, 1983. Mumiile din bazinul Tarim: Barber, 1999. Cultul strămoșilor: Liu, 2000.

Extinderea agricolă în Asia de Est: Bellwood, 2005, pp. 128-145; Barker, 2006, pp. 199-230; Stark, 2006, pp. 77-118; Sanchez-Mazan, 2008.

Scheletele primilor agricultori: C. Larsen, 1995, 2006; Armelagos și Harper, 2005. Bucătăriile elitelor: Goody, 1982.

A Diary in the Strict Sense of the Term (1976) al lui Malinowski descrie experiențele sale în insulele Trobriand; Kuper, 1983, explică locul lui în istoria antropologiei.

3. Măsurarea trecutului

Herbert Spencer: Francis, 2007. Trigger, 1995, este cea mai bună prezentare a istoriei arheologiei. Pentru arheologie și evoluția socială mai general: Sanderson, 2007; Trigger, 1998. Pluciennek, 2005, prezintă perspectiva antievoluționistă.

Lucrarea lui Talcott Parsons, *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives* (1966), este cel mai important studiu neoevoluționist, dar arheologii citează mai des Service, 1962, și Fried, 1967. Indicii dezvoltării sociale: Naroll, 1956, și Carneiro, 1962, 1968 și 1970.

Experimentele lui Eddington: Isaacson, 2007, pp. 256-262.

Criteriile de evaluare a caracteristicilor și indicilor: Naroll, 1956; Gerring, 2001.

Rapoartele anuale ale Programului pentru Dezvoltare Umană al Organizației Națiunilor Unite pot fi descărcate de pe <http://hdr.undp.org/>. Ray, 1998, pp. 27-29, oferă un rezumat bun al criticilor.

Statisticile contemporane: Organizația Națiunilor Unite, 2006; Organizația pentru Alimentație și Agricultură, 2006; Institutul pentru Studii Strategice Internaționale, 2009. Statisticile anterioare în domeniul energiei se bazează pe date foarte disparate, dar Maddison, 2003, Allen, 2006b, și Allen *et al.*, 2005 și 2007, sunt lucrări valoroase. Pentru agricultură, Perkins, 1969, și Slicher van Bath, 1963, sunt lucrări indispensabile. Industria timpurie: Crafts, 1985; Mokyr, 1999; Morris-Suzuki, 1994. Smil, 1991 și 1994, sunt lucrări generale excepționale. În general, vezi <http://www.ianmorris.org>.

Poluarea în vremea romanilor: de Callatay, 2005, rezumă dovezile disponibile la momentul respectiv; printre studiile mai recente se numără Boutron *et al.*, 2004, Kylander *et al.*, 2005, și Schettler și Romer, 2006, acoperind diversele surse de dovezi.

Lucrările lui Robert Hartwell din anii '60 rămân referințele standard pentru fier și cărbune în China, mai ales Hartwell, 1967. Donald Wagner (2001a, 2001b, 2008) critică ipotezele lui Hartwell și felul în care utilizează dovezile, dar în general îi acceptă rezultatele. Aș vrea

să îi mulțumesc profesorului Wagner, cu care am discutat aceste subiecte.

Consumul în vremea romanilor: Jongman, 2007a.

4. Estul recuperează decalajul

Există unele lucrări recente excelente. Pentru Mesopotamia: van de Mierop, 2007; Snell, 2007. Egipt: Kemp, 2005. Kuhrt, 1995, discută ambele centre. China: Liu, 2004, Chang, 1986, și Chang și Xu, 2005, sunt neprețuite.

Studii mai concise:

Occident – Mesopotamia timpurie: Postgate, 1993. Susa și Eridu: Potts, 1999; Pollock, 1999. Uruk: Liverani, 2006; Rothman, 2001. Tell Brak: Ur *et al.*, 2007. Egiptul timpuriu: Wilkinson, 2003; Wengrow, 2006. Piramide: Lehner, 1997. Akkad: Liverani, 1993. Siria: Akkermans și Schwartz, 2003. Hitiți: Bryce, 1998, 2002. Marea Egee: Shelmerdine, 2008. Războiul troian: Latacz, 2004; Strauss, 2006. Era internațională: Liverani, 2001. Periferia europeană: Kristiansen și Larsson, 2005.

Orient – Proiectul cronologiei celor trei dinastii: Y.K. Lee, 2002; X. Zhang *et al.*, 2008. Studiul asupra provinciei Shandong: A. Underhill *et al.*, 2002. Muzica chineză: von Falkenhausen, 1993a. Șamanism: Chang, 1983, 1989, 1994. Monumentul de la Taosi: He, 2005. Dezbateri privind Dinastia Xia: von Falkenhausen, 1993b; Liu și Xu, 2007. Erlitou și începutul Dinastiei Shang: Liu și Chen, 2003. Schimbările de mediu: Qiao, 2007; A. Rosen, 2007. Shang: Thorp, 2006. Topitoria de bronz de la Anyang: echipa Yinxu, 2008. Oasele oraculare: Keightley, 2000 (cu referințe la numeroasele studii importante ale acestui autor); Flad, 2008; A. Smith, 2008. Cartea lui Peter Hessler *Oracle Bones* (2006) este o minunată relatare personală despre China, împletind analiza istorică (în special a oaselor oraculare) cu relatarea incisivă. Cărmuirea Dinastiei Shang: Puett, 2002, capitolul 1, analizând teorii rivale. În legătură cu care există o controversă aprinsă; în general sunt de acord cu Shaughnessy, 1988.

Chariots of the Gods?: von Däniken, 1968.

Domesticirea calului: A. Outram *et al.*, 2009.

Perturbări în general: Diamond, 2005. McAnany și Yoffee, 2010, oferă păreri opuse. G. Schwartz, 2006, trece în revistă mai multe dintre perturbările din 2200-1200 î.Hr. Sing, 2007, susține că toate perturbările din Occident au avut cauze ecologice.

Perturbările în Occident au fost studiate mai mult decât cele din Orient. Liu, 2004, capitolul 2, trece în revistă temperaturile înregistrate în China, iar capitolele 6 și 7 analizează studii de caz. Pentru perturbările din Occident în 2200-2000 î.Hr., vezi Dalfes *et al.*, 1997. Weiss *et al.*, 1993, discută despre Tell Leilan; Cooper, 2006, minimizează importanța schimbărilor climatice. 1750-1550 î.Hr.: Drews, 1988. Hurieni: Wilhelm, 1989. Hicsoși: Redford, 1992. 1200-1000 î.Hr.: Drews, 1993, pentru factorii militari; Nur și Cline, 2000, pentru cutremure; Fagan, 2004a, capitolul 9, și Sing, 2007, pp. 84-89, pentru referințe privind numeroasele discuții despre climă.

5. Umăr la umăr

Există o literatură vastă despre primele state. Mă bazez în special pe North, 1981; Tilly, 1992; Turchin, 2009; Scheidel, în curs de apariție.

Lucrări generale despre Orient: M. Lewis, 2007; F. Li, 2006, 2009; Nylan și Loewe, 2010; von Falkenhausen, 2006; Zhao, în curs de apariție. Lucrare generală despre Occident: *Cambridge Ancient History*, vol. III-IX, conțin foarte multe detalii, alături de vol. 2 din Kuhrt, 1995, pentru Asia de Vest.

Și următoarele studii mai concise sunt valoroase:

Orient – Hsu și Linduff, 1988, X. Li, 1985, și Z. Wang, 1982, sunt lucrări minuțioase, dar depășite; X. Yang, 2004, este o actualizare parțială. Bronzuri din timpul Dinastiei Zhou: Rawson, 1990; J. So, 1995. Organizarea socială în timpul Dinastiei Zhou: F. Li, 2003; Chu, Cook și Major, 1999. *Zuozhuan*: Pines, 2002. Fier: Wagner, 1993, 2001c, 2008. Război: Kiser și Cai, 2003, 2004; M. Lewis, 1990; Yates *et al.*, 2009; Zhao, 2004. Scrisul: M. Lewis, 1999. Legile în timpul Dinastiei Qin: Hulsewé, 1985. Monumente: Wu, 1995. Qin și Han: M. Lewis,

2007; Loewe, 2006; Portal, 2007. Hui, 2005, este o comparație fascinantă între Qin și formarea primelor state europene moderne.

Occident – pentru fier: Wertime și Muhly, 1980, nu a fost încă întrecută.

Orice are de-a face cu începuturile lui Israel este subiect de controverse aprinse; Provan *et al.*, 2003, susțin în general relatarea biblică, în timp ce Finkelstein și Silberman, 2001, 2006, și Liverani, 2005, sunt mai critici. Asiria nu este bine reprezentată prin studii generale, dar vezi Yamada, 2000, pentru secolul al IX-lea, Mattila, 2000, pentru aristocrație, Oded, 1979, pentru deportări, și Bedford, 2009, M. Larsen, 1979, Liverani, 1995, și Parpola, 1997, pentru imperiu. Urartu: Zimansky, 1985. Fenicieni: Aubet, 2001. Grecia: Morris și Powell, 2009. Colonizarea bazinului Mediteranei: Hodos, 2006; Dietler, 2010. Monte Polizzo: Morris și Tusa, 2004; Mühlenbock, 2008. Persia: Bedford, 2007; Briant, 2002. Alexandru: Bosworth, 1988. Roma: Eich și Eich, 2005; Eckstein, 2007. Știința de carte: W. Harris, 1989. Primele scrieri în general: B. Powell, 2009. Imperiile occidentale comparate: Morris și Scheidel, 2009.

Legitimitatea ca diferență între mafii și state: Gambetta, 1994.

Schimbările climatice: Bao *et al.*, 2004; Garcia *et al.*, 2007; Issar, 2003; Issar și Zahor, 2005; Kvavadze și Connor, 2005; P. Zheng *et al.*, 2008.

Mortalitatea sezonieră: Shaw, 1996; Scheidel, 2001.

Ascensiunea și decăderea marilor puteri: P. Kennedy, 1987.

Epoca axială: Jaspers, 1949, este studiul fondator. B. Schwartz, 1975, este cea mai limpede introducere și Armstrong, 2006, cel mai accesibil studiu, dar Bellah, 2005, e cel mai pertinent studiu comparativ. Unii specialiști, cum ar fi Hall și Ames (1995a, 1995b), pun accentul pe deosebirile pe termen lung dintre gândirea chineză și cea occidentală mai degrabă decât pe asemănări; alții, precum B. Schwartz, 1985, și Roetz, 1993, consideră că există mai multă unitate. A doua abordare (mai ales așa cum este dezvoltată de Puett, 2002) mi se pare mult mai convingătoare. Contextul pentru Confucius: Shaughnessy, 1997; von Falkenhausen, 2006. Legalisti: Fu, 1996. Legăturile dintre școlile de gândire chineze: K. Holloway, 2009.

Începuturile filosofiei grecești: Graham, 2006. Democrația greacă și criticii săi: Ober, 1998. Există mai multe comparații excelente între gândirea greacă și cea chineză (de exemplu, Lloyd, 2002; Lloyd și Sivin, 2002; T. Martin, 2009, Shankman și Durant, 2000; Sim, 2007). Akhenaton și Moise: Freud, 1955; Assmann, 2008.

Contactele Roma-China: Leslie și Gardiner, 1996, Mair, 2006. ADN-ul de la Vagnari: <http://eee.independent.co.uk/news/science/archaeology/news/ambassador-or-slave-east-asian-skeleton-discovered-in-vagnari-roman-cemetery-1879551.html>, *The Independent*, 26 ianuarie 2010. Descoperirile din Egipt: Cappers, 1999. Descoperirile de la Arikamedu: Begley, 1996. *Voyage on the Red Sea*: Casson, 1989. Drumurile mătăsii: F. Wood, 2002. Bactria: Holt, 1999. Drumul prin stepă: Beckwith, 2009; Christian, 1998; Kohl, 2007; Koryakova și Epimakhov, 2007. Parți: Curtis și Stewart, 2007. Nomazi și China: Barfield, 1989; Di Cosmo, 2002; Lovell, 2006, pp. 66-116.

6. Declinul și prăbușirea

Studii generale despre Orient: M. Lewis, 2007, 2009a. Occident: Garnsey și Saller, 1987, rămâne cel mai bun studiu al perioadei de început a Imperiului Roman, iar Cameron, 1993a, 1993b, al perioadei târzii a imperiului. Începând din anii '60, mulți istorici au respins teoriile despre „decădere și cădere” în ultima parte a istoriei Imperiului Roman (vezi mai ales Brown, 1971, 1978), dar mai recent unii istorici și arheologi (de exemplu, Goldsworthy, 2009; Heather, 2005; Jongman, 2007b; McCormick, 2001; Ward-Perkins, 2005) au insistat – la fel cum fac și eu aici – asupra prăbușirii dezvoltării sociale după 200 d.Hr.

Regalitatea divină la Dinastia Han și la romani: Puett, 2002; Price, 1984. Victoriile romane: Beard, 2007. Cultivarea morală confucianistă: Ivanhoe, 2000.

Adshead, 2000, pp. 4-21, face comparații interesante între Imperiul Han și cel Roman. Mutschler și Mittag, 2009, și Scheidel, 2009a, sunt primele studii sistematice în limba engleză.

Creșterea economică în Orient: Bray, 1984; Hsu, 1980; Peng, 1999; Wagner, 2001c. Creșterea în Occident: Bowman și Wilson, 2009; de Callatay, 2005; Manning și Morris, 2005; Scheidel *et al.*, 2007; Scheidel, 2009; A. Wilson, 2009; și proiectul în desfășurare la Oxford despre economia romană (<http://oxrep.classics.ox.ac.uk/index.php>). Comparația între creșterea economică romană și cea din timpul Dinastiei Han: Scheidel, 2009b. Nivelurile de trai grecești și romane: Morris, 2004; Saller, 2002. Locuințele din statul Han: Guo, 2010. Comparația între locuințele romane și cele din timpul Dinastiei Han: Razeto, 2008.

Surse pentru figurile 6.2 și 6.6: A. Parker, 1992; Kylander *et al.*, 2005.

Monte Testaccio: http://ceipac.gh.ub.es/MOSTRA/u_expo.htm (accesat la 4 decembrie 2007). Epoca de aur occidentală: Scheidel, 2007; Jongman, 2007a.

Schimbul columbian: Crosby, 1972. Cea mai bună carte despre istoria bolilor rămâne McNeill, 1976. Epidemiile în Imperiul Roman: Scheidel, 2002; Sallares, 2007. Ciurma din Atena din 430 î.Hr.: Papagrigrorakis *et al.*, 2006.

Schimbările climatice: vezi lucrările citate în capitolul 5, plus Bao *et al.*, 2004, Garcia *et al.*, 2007, Ge *et al.*, 2003, și B. Yang *et al.*, 2002.

Qiang: M. Wang, 1999. Frontierele chineze: Lattimore, 1940, rămâne o lucrare clasică. Frontierele romane: Whittaker, 1994.

China după Dinastia Han: De Crespigny, 1984; A. Dien, 1990, 2007; Eberhard, 1965; M. Lewis, 2009a; S. Pearce *et al.*, 2001; L. Yang, 1961. Scările de șa: A. Dien, 1986.

Oase de animale din epoca romană: Jongman, 2007b; Ikeguchi, 2007. Declinul economic occidental general: McCormick, 2001, pp. 25-119; MacMullen, 1988, pp. 1-57.

Persia sasanidă: Daryaee, 2009. Roma și Persia: Dignas și Winter, 2007. Războaiele Romei cu goții: Kulikowski, 2006. Galia în secolul al V-lea:

Drinkwater și Elton, 1992. Prăbușirea Imperiului Roman de Apus: Goldsworthy, 2009; Heather, 2005; Kelly, 2009; Ward-Perkins, 2005. Europa Occidentală după epoca romană: Cameron, 1993b; McCormick, 2001; McKitterick, 2001; Wickham, 2005.

Cultura chineză în secolul al III-lea: Balazs, 1964, pp. 173-254; Holcombe, 1994. Budismul chinez: Gernet, 1995; X. Liu, 1988; Zürcher, 2007. Apariția creștinismului: Brown, 1971, 1978; Lane Fox, 1986. Johnson și Johnson, 2007, tratează comparativ budismul și creștinismul (plus islamul). Arta romană târzie: Elsner, 1999; Trimble, 2009. Monasticismul: Bechert și Gombrich, 1984; Dunn, 2000. Convertire: MacMullen, 1984; Morrison, 1992. Figura 6.9 are la bază abordarea din Hopkins, 1998. Adaptările imperiale la creștinism: Brown, 1992; Fowden, 1993.

7. Epoca Estului

Studii generale despre Est înainte de Dinastia Sui: A. Dien, 1990, 2007; Eisenberg, 2008; Gernet, 1995; Graff, 2002; M. Lewis, 2009a; Pearce *et al.*, 2001. Dinastia Sui: Wright, 1978; Xiong, 2006. Dinastia Tang: Adshead, 2004; M. Lewis, 2009b; Perry și Smith, 1976; Rozman, 1973; Wright și Twitchett, 1973; Xiong, 2000. Perioada „celor cinci dinastii”: G. Wang, 2007. Dinastia Song de Nord: Haeger, 1975; Hymes și Schirokauer, 1993; D. Kuhn, 2009. Pentru întreaga perioadă 900-1100: Mote, 1999.

Metodele esențiale: Bray, 2001. Orezul în istoria orientală în general: Bray, 1984, 1986.

Wu Zetian: Guisso, 1978; D. Dien, 2003; Barrett, 2008.

Studiul ADN-ului lui Yu Hong: Xie *et al.*, 2007.

Corăbiile chineze: Needham, 1971; McGrail, 2001, pp. 346-393.

Examene și serviciul civil: Chaffee, 1985; Kracke, 1968; McMullen, 1988.

Expansiunea Estului: Abramson, 2007; Holcombe, 2001; Piggott, 1997; von Glahn, 1987; von Verschuer, 2006.

Epidemiile în secolul al VII-lea în China: Twitchett, 1979.

Corăbiile naufragiate în Marea Java: Flecker, 2002; V. Lieberman, 2003.

Elvin, 1973, Hartwell, 1967 și 1982, și Shiba și Elvin, 1970, susțin ipoteza unei creșteri economice rapide în China secolului al XI-lea. Golas, 1988, P. Smith, 1994, și Smith și von Glahn, 2003, pun sub semnul întrebării unele aspecte ale acestei poziții. Finanțe: von Glahn, 1996, 2004. Cărbuni și fier: Golas, 1999; Wagner 2001a, 2008. Comerț: P. Smith, 1991. Textile: Bray, 1997; Chao, 1977; Mokyr, 1990, pp. 209-238. Neoconfucianismul din secolul al XI-lea: Bol, 1992, 2009; X. Ji, 2005; D. Kuhn, 2009; T. Lee, 2004.

Tendențele sociale și economice în Occident până în anul 900: McCormick, 2001; Wickham, 2005, 2009.

Iustinian: Maas, 2005; O'Donnell, 2008. Economia bizantină (mai ales Egipt): Banaji, 2001; Hickey, 2007; Laiou și Morrison, 2007; Sarris, 2006. Romanul lui Robert Graves din 1938 *Comitele Belizarie* încă merită citit. Ciumă: Keys, 2000; Little, 2007; S. Rosen, 2007; Sarris, 2002; Stathakopoulos, 2004. Chosroes și Heracliu: Dignas și Winter, 2007; Haldon, 1997; Kaegi, 2003; Whittow, 1996.

Relatări generale despre istoria arabă: Hourani, 2003; Lapidus, 2002. Arabia preislamică: Hoyland, 2001. Muhammad: M. Cook, 1983; Mattson, 2007; Peters, 1994. Cuceririle musulmane: Donner, 1981; Kaegi, 1992; Pourshariati, 2008. Califat: Crone și Hinds, 1986; H. Kennedy, 2004a, 2004b, 2007; Madelung, 1997; Walmsley, 2007. Al-Ma'mun: Cooperson, 2005.

Egipt: Walker, 2002. Documentele comerciale din Cairo: Goitein, 1967-1988. Ghosh, 1992, oferă o încântătoare relatare personală.

Armatele de sclavi turci din secolul al IX-lea: M. Gordon, 2001. Selgiucizi: D. Morgan, 1988.

Economiile islamice: A. Watson, 1982.

Carol cel Mare: Barbero, 2004; Hodges și Whitehouse, 1983; Verhulst, 2002. Sypeck, 2006, este o prezentare comparativă amuzantă. Occident în secolul al VIII-lea în general: Hansen și Wickham, 2000.

Expansiunea Europei: Bartlett, 1993; Jordan, 2001; McKitterick, 2001; R. Moore, 2000. Henric al IV-lea și Grigore al VII-lea: Blumenthal, 1988. Societatea persecuției: R. Moore, 1987. Perioada catedralelor: Duby,

1981. Erudiția creștină: Colish, 1997. Vikingi: Christiansen, 2006. Normanzii în Italia: Matthew, 1992; Loud, 2000; și descrierea sugestivă din Norwich, 1992. Orașele-state italiene: D. Waley, 1988. Cruciade: Maalouf, 1984; Tyerman, 2006. Migrații în cadrul Lumii Vechi în general: A. Lewis, 1988.

Perioada Medievală Caldă: Fagan, 2008, este o relatare accesibilă; Kerr *et al.*, 2005, tratează cauzele. Temperaturi: Oppo *et al.*, 2009. China: Chu *et al.*, 2002; J. Ji *et al.*, 2005, Qian și Zhu, 2002; D. Zhang, 1994; P. Zheng *et al.*, 2008.

8. Globalizarea

Marco Polo: Haw, 2006; Jackson, 1998. Căderea Kaifengului: Lorge, 2005, pp. 51-54. Iurcheni: Tillman și West, 1995. Huizong: Ebrey și Bickford, 2006.

Mongoli: Allsen, 2004; Amitai-Rice și Morgan, 2001; di Cosmo *et al.*, 2009; Rossabi, 1988. China sub mongoli: Langlois, 1981; Smith și von Glahn, 2003; Brook, 2010. Unele lucrări recente despre mongoli tind să sublinieze rezultatele pozitive ale faptului că au deschis o cale de comunicare între Occident și Orient mai degrabă decât rezultatele negative ale faptului că au devastat zone mari din Asia.

Deplasările de-a lungul Drumurilor Mătăsii și în Oceanul Indian: Abu-Lughod, 1989, Chaudhuri, 1985, 1990; Wood, 2002. S. Gordon, 2006, descrie câțiva călători individuali.

Lucrarea *Science and Civilisation in China* de Joseph Needham și colaboratorii săi, care a început să fie publicată în 1954 și continuă încă, este un compendiu imens (de fapt, copleșitor) despre știința și tehnologia chineze, cu discuții punctuale despre împrumuturile dintre Occident și Orient. Hobson, 2004, descrie transferurile majore mai pe scurt și exagerează poate datoria Occidentului față de Orient. Tehnologia islamică: Hassan și Hill, 1986. Arme și corăbii: Lorge, 2005; McNeill, 1982; Needham *et al.*, 1986.

Există o bibliografie vastă despre „moartea neagră” în Europa. Benedictow, 2004, discută despre ratele mortalității, Herlihy, 1997,

are în vedere consecințele, iar Ziegler, 1969, și Hatcher, 2008, oferă prezentări accesibile. Există mult mai puține texte despre lumea musulmană (Dols, 1976, este lucrarea clasică) sau despre Orient. McNeill, 1976, rămâne cea mai bună analiză comparativă.

Începutul miciei ere glaciare: Bond *et al.*, 2001; X. Liu *et al.*, 2007; Mangini *et al.*, 2005, 2007; Qian și Zhu, 2002; E. Zhang *et al.*, 2004; P. Zheng *et al.*, 2008. Fagan, 2004b, oferă o prezentare generală; Jordan, 1996, se concentrează asupra Europei Occidentale.

Criza Bisericii creștine: Oakley, 1979. Tuchmann, 1978, descrie în mod impresionant Europa secolului al XIV-lea.

Tamerlan: Manz, 1989.

Începuturile Imperiului Otoman: Barkey, 1997; Finkel, 2005; Imber, 2004; Inalcik și Quataert, 1994. Căderea Constantinopolului: Nicolle *et al.*, 2007; Runciman, 1990.

Dezvoltarea Asiei de Sud-Est: Christie, 1998; V. Lieberman, 2003.

Ascensiunea Dinastiei Ming: Dreyer, 1982. Zheng He: Levathes, 1994; Dreyer, 2006. Pentru corăbii: McGrail, 2002, pp. 380-381, 390-392.

Mexicul în secolul al XV-lea: Pollard, 1993; M. Smith, 2003.

Mai multe renașteri: Goody, 2010.

Argumentele lui Gavin Menzies: Menzies, 2002, 2008, și www.1421.tv și www.gavinmenzies.net. Răspunsul istoricilor: Finlay, 2004. O mare parte din discuții se pot găsi online (de exemplu, http://en.wikipedia.org/wiki/1421_hypothesis și <http://www.dightonrock.com/commentsandbuttalsconcerning142.htm>).

Prințesa Taiping: <http://www.chinesevoyage.com>. Pentru naufragiu: <http://www.chinapost.com.tw/taiwan/national/national-news/2009/04/27/205767/Princess-Taiping.htm>.

Henric Navigatorul: Russell, 2000.

Hongwu: Farmer, 1995. Yongle: Tsai, 2001.

Cultura neoconfucianistă: Bol, 1992; Hymes și Schirokauer, 1993; Ivanhoe, 2009; Mote, 1999; T. Lee, 2004.

Relațiile de gen și legarea picioarelor în China: Birge, 2002; Ebrey, 1993; Ko, 2007. Fotografiile cu picioare legate: al-Akl, 1932.

Expedițiile portugheze: Fernandez-Armesto, 2006. Există multe controverse cu privire la impactul Portugaliei asupra Oceanului Indian la începutul secolului al XVI-lea; compară relatările din Bethencourt și Curto, 2007, cu Subrahmanyam, 2007.

9. Vestul recuperează decalajul

Contextul general: Brook, 1998 și 2010, Mote, 1999, Rowe, 2009, primele capitole din Spence, 1990, și Struve, 2004, pentru China; V. Lieberman, 2003, pentru Asia de Sud-Est; Cullen, 2003, și Totman, 1993, pentru Japonia. Braudel, 1972 și 1981-1984, și Wiesner-Hanks, 2006, oferă prezentări accesibile ale Europei. Barkey, 2008, și Finkel, 2006, analizează Imperiul Otoman. Istoricii acestei perioade au publicat unele studii comparative Orient-Occident rafinate (de exemplu, Brook, 2008; Darwin, 2008; A.G. Frank, 1998; Goldstone, 2009; V. Lieberman, 1999; Maddison, 2005; Pomeranz, 2000; Robinson, 2010; Wong, 1997). Wills, 2002, oferă un încântător tur al lumii în anul 1688.

Salariile reale: Allen, 2001, 2003a; Angeles, 2008; Broadberry și Gupta, 2006; Pamuk, 2007.

Creșterea populației: Ho, 1959; Le Roy Ladurie, 1972.

Basme populare europene: Darnton, 1984, pp. 9-72.

Hideyoshi: Berry, 1989; Swope, 2005.

Wanli și Zhang Zhuzheng: R. Huang, 1981.

Războiul global împotriva pirateriei: Earle, 2003; Lane, 1998; K. So, 1975.

Habsburgi: Ingrau, 2000; Kamen, 1999; Kann, 1980; G. Parker, 2001.

Reforma protestantă: Fasolt, 2008; MacCullagh, 2003. Elton, 1963, rămâne cea mai accesibilă prezentare pe scurt.

Republica Olandeză: Israel, 1995; Tracy, 2008; van Bavel și van Zanden, 2004; van Zanden, 2002.

Ecologie: Allen, 2003b; Marks, 1998; John Richards, 2003.

Criza din secolul al XVII-lea: G. Parker, 2009. Levelleri: Hill, 1984; Mendle, 2001. Războiul de 30 de ani: G. Parker, 1997; P. Wilson, 2009.

Tranziția Ming/Qing: Struve, 1993.

Închiderea stepelor: Perdue, 2005; Stevens, 1995. Ivan cel Groaznic: de Madriaga, 2008.

America spaniolă: Elliott, 2006; Kamen, 2003. Argint: D. Flynn, 1996; Flynn *et al.*, 2003; von Glahn, 1996. Schimbul columbian: Crosby, 1972. Imperialismul ecologic: Crosby, 2004. Jamestown și începuturile sclaviei: E. Morgan, 1975, este o lucrare remarcabilă. Sclavia atlantică în general: Blackburn, 1997; Inikori, 2002, 2007; Mintz, 1985.

Revoluția industriasă: de Vries, 2008; Mazumdar, 1998; Voth, 2001. Consum: Brewer și Porter, 1993; Clunas, 1991.

Ceasuri: Landes, 1983.

Revoluția științifică: Dear, 2001, și Shapin, 1994 și 1996, sunt studii excelente. Kuhn, 1962, rămâne o lucrare clasică. Saliba, 2007, aduce argumente în sprijinul influențelor științei musulmane asupra Europei; Crosby, 1997, și Huff, 2003, subliniază progresele europene începând cu secolul al XII-lea. Cafenele și știință: Stewart, 1992.

Iluminism: D. Outram, 2005, și Youlton, 1992, sunt introduceri clare și serioase; Gay, 1966-1969 este o lucrare clasică.

Academia Donglin: Dardess, 2002. Știința și erudiția în timpul Dinastiei Qing: Elman, 2001, 2006; Sivin, 1982.

Joseph Needham și Lu Gwei-djen: Winchester, 2008.

Iezuiți: Brockey, 2007.

Kangxi: Spence, 1974. Societatea chineză în secolul al XVIII-lea: Naquin și Rawski, 1987. Izolarea Chinei: Johnston, 1995. Qianlong: Elliott și Stearns, 2009.

Revoluția militară europeană: Black, 2006; P. Kennedy, 1987; McNeill, 1982; G. Parker, 1996; Rogers, 1995. Războiul otomanilor: Murphey, 1999. Războiul chinezilor: Lorge, 2005; Yates *et al.*, 2009. Japonia și arme: Perrin, 1979.

Crizele financiare și revoluțiile fiscale: Bonney, 1999; Goldstone, 1991.

Comerțul și instituțiile britanice și olandeze: Brenner, 2003; H. Cook, 2008; de Vries și van der Woude, 1997; Jardine, 2008; Pincus, 2009.

Comerțul și războiul anglo-francez: Findlay și O'Rourke, 2007; Simms, 2008. Mercantilism: Tracy, 1990, 1991.

Economia politică: textele clasice sunt *Avuția națiunilor* de Adam Smith (1776), *Eseu asupra legii populației* de Robert Malthus (ediția I, 1798) și *Despre principiile economiei politice și ale impunerii* de David Ricardo (1817), toate republicate în repetate rânduri.

10. Epoca Vestului

Bayly, 2004, și Darwin, 2008 și 2009, sunt studii recente excepționale la scară globală, dar lucrarea în patru volume a lui Eric Hobsbawm (1964, 1975, 1987, 1994) rămâne favorita mea. Estimările creșterii economice: Maddison, 1995, 2001. Tendințele militare și fiscale occidentale: P. Kennedy, 1987. China în general: Rowe, 2009; Spence, 1990. Japonia: Cullen, 2003; Jansen, 2000. Asia de Sud-Est: Owen *et al.*, 2005.

Știința și industria în secolul al XVIII-lea: Jacob, 1997; Jacob și Stewart, 2004; Mokyr, 2002; R. Porter 2003. Tehnologie: Mokyr, 1990; Smil, 2005, 2006. Uglow, 2002, este o prezentare foarte accesibilă despre Boulton, Watt și personajele din jurul lor.

Revoluția industrială occidentală rămâne controversată; compară Acemoglu *et al.*, 2005, Landes, 2003 [1969], Mokyr, 1999, și Allen, 2009. Floud și McCloskey, 1994, este cea mai bună lucrare de referință. Perspectivele gradualiste: Wrigley, 2000; Bayly, 2004.

Salariile reale: Allen, 2001, 2007b, 2007c; Allen *et al.*, 2007.

Prețurile bumbacului: Harley, 1998.

Rezistența la industrializare: lucrările clasice sunt Thompson, 1963, 1993, și (pentru căpitanul Swing) Hobsbawm și Rudé, 1969, deși ar trebui citite împreună cu lucrările mai recente citate mai sus.

Cultură și avantajele înapoierii: Weber, 1905, este teoria clasică; Landes, 1998, și G. Clark, 2007, oferă versiuni mai sofisticate. Acemoglu *et al.*, 2002, subliniază rolul instituțiilor.

Pentru posibilitatea ca Orientul să fi fost aproape de o revoluție industrială independentă în jurul anului 1800, vezi diferitele argumente din Goldstone, 2009, Maddison, 2005, Pomeranz, 2000, Sivin, 1982, Tetlock *et al.*, 2006, și Wong, 1997. Inevitabilitatea recuperării decalajului de către Orient: Sugihara, 2003.

Costurile unei mine în China în anul 1880: Golas, 1999, p. 170.

Expansiunea americană în secolul al XIX-lea: Howe, 2007; R. White, 1993. Impactul asupra mediului: Williams, 2003.

Petrol: Yergin, 1992. Comerțul liber: Irwin, 1996. Modernism și accelerarea lumii: Kern, 1983; Gay, 2008.

Teoriile despre imperialismul de la sfârșitul secolului al XIX-lea diferă foarte mult. Cain și Hopkins, 2000; Darwin, 2009; Davis, 2001; Ferguson, 2003, și A. Porter, 2001, conturează o imagine a diversității. Hochschild, 1998, este o prezentare șocantă despre Congo. Foametea din 1876-1879 și 1896-1902: Davis, 2001; Cane, 2010.

Războiul Opiului: vezi cărțile enumerate pentru introducere.

Deschiderea Japoniei: Feifer, 2006, este o relatare accesibilă. Transformarea Japoniei în secolul al XIX-lea: Duus, 1976; Jansen, 2000. Împăratul Meiji: Keene, 2002. Imperialismul japonez: Beasley, 1987. Războiul sino-japonez: Paine, 2003. Moartea lui Guangxu: <http://www.cnn.com/2008/WORLD/asiapcf/11/04/china.emperor/index.html>.

Răscoala Boxerilor: Preston, 1999, este o relatare accesibilă.

Gruparea conflictelor din 1914-1991: Ferguson, 2007. Economia secolului XX în general: Frieden, 2006. Primul Război Mondial: Ferguson, 1998; Stevenson, 2004; Strachan, 2005. Înțelegerea de după război: MacMillan, 2002. Marea Depresiune: Eichengreen, 1992; Shlaes, 2007. Reacția sovieticilor: Conquest, 1986; Figes, 1996; Fitzpatrick, 1999; Applebaum, 2003. Japonia: Harries și Harries, 1991; Iriye, 1987. Germania nazistă: R. Evans, 2005; Tooze, 2006. Al Doilea Război Mondial: Dower, 1986; Ferguson, 2007; Overly, 1995; A. Roberts, 2009; Weinberg, 2005. Războiul Rece: Behrman, 2008;

Eichengreen, 2007; Gaddis, 2005; Judt, 2005; Reynolds, 2000; Sheehan, 2008; Westad, 2005. Distrugerea Reciprocă Asigurată: Krepon, 2008. Decolonizare: Abernethy, 2000; Brendon, 2008; P. Clarke, 2008, și Darwin, 2009. Uniunea Europeană: Gillingham, 1991, 2003. Abundența materială: de Grazia, 2005; Fogel, 2004; Grigg, 1992, Sandbrook 2005. Creșterea speranței de viață: Riley, 2001. *Feminine Mystique*: Friedan, 1963. *Sexual Politics*: Millett, 1970. Suburbiile americane: Hayden, 2002. Renașterea economică din anii '80: Yergin și Stanislaw, 2002.

Seria *Oxford History of the United States* (D. Kennedy, 1999; Patterson, 1997, 2005) este un studiu rafinat al istoriei americane în secolul XX. Avantajele geografice ale Americii: Cummings, 2009.

Computere și centrul occidental în anii '70-'80: Castells, 1996-1998; Saxenian, 1994; și relatarea captivantă a lui Wozniak și Smith, 2007.

Japonia după război: Dower, 2000; D. Smith, 1995. China maoistă: Becker, 1996; P. Clark, 2008; MacFarquhar și Schoenhals, 2006; Short, 1999. China după Mao: Gittings, 1995; Greenhalgh, 2008; Y. Huang, 2008; Naughton, 1995; L. Zhang, 2008. Nixon și China: Nixon, 1967; MacMillan, 2008.

Prăbușirea Uniunii Sovietice și Rusia postsovietică: Gaidar, 2008; Goldman, 2008. Japonia în anii '90: Amyx, 2004; Hutchison și Westermann, 2006. Defense Planning Guidance din 1992 și politica americană ulterioară: J. Mann, 2004.

Costurile boomului economic al Chinei începând cu anii '90: Chen și Wu, 2006; Chen, 2009; Economy, 2004; Goldman, 2005; Shapiro, 2001. Dintre numeroasele cărți despre ascensiunea Chinei până la statutul de superputere comercială, Kynge, 2006, și Fishman, 2006, sunt printre cele mai bune.

11. De ce Vestul deține supremația...

Superioritatea genetică: unii economiști chiar sugerează că revoluția industrială europeană a fost un rezultat al selecției naturale. Galor și

Moav, 2002, sunt cei mai expliciti; G. Clark, 2007, aproape sugerează același lucru pentru Anglia.

Invențiile științifice: Merton, 1957; Stigler, 1980; și articolul foarte accesibil al lui Malcolm Gladwell „In the Air”, *The New Yorker*, 12 mai 2008, pp. 50-60 (disponibil pe <http://www.newyorker.com/archive>).

Diferențele psihologice Orient-Occident: Hedden *et al.*, 2008. Lipsa de logică a orientalilor: compară Nisbett, 2003, Ho și Yan, 2007, și McGilchrist, 2009. Lloyd, 2007, este o discuție echilibrată despre variația cognitivă. Aș vrea să îi mulțumesc profesorului Nisbett pentru că a discutat cu mine acest subiect.

Efectul Flynn: Neisser, 1998; J. Flynn, 2007; și Malcolm Gladwell, „None of the Above: What IQ Doesn't Tell You About Race”, *The New Yorker*, 17 decembrie 2007 (disponibil pe <http://www.newyorker.com/archive>).

Confucianism și eșecurile Japoniei: J. Hall, 1966. Confucianism și succesele Japoniei: Morishima, 1982.

Ce ar fi dacă: Tetlock *et al.*, 2006, mai ales capitolele semnate de Goldstone, Pestana, Pomeranz și Mokyr. Principiile analizei contrafactice: Ferguson, 1997; Tetlock și Belkin, 1996. Îmi explic propria abordare mai pe larg în Morris, 2005.

Greșelile notorii: Tuchmann, 1984, este o lectură obligatorie.

Căderea nopții: pentru Dryasul Recent, vezi capitolul 2. Asteroizi: Brown *et al.*, 2002; Toon *et al.*, 1997; Ward și Asphaug, 2000. Dezastre în general: Smil, 2008. Focoase în 1980: Sakharov, 1983.

Hitler ca învingător în al Doilea Război Mondial: Rosenfeld, 2005. *Fatherland*: R. Harris, 1992. Armele nucleare: Gaddis *et al.*, 1999. Cuba: Fursenko și Naftali, 1997.

Fundația: Asimov a publicat opt povestiri în *Astounding Magazine* între mai 1942 și ianuarie 1950, apoi le-a adunat în trei cărți publicate între 1951 și 1953. În anii '80-'90 a scris două continuări și două povești anterioare cronologic. Cele mai complete comentarii ale sale despre psihoistorie se găsesc în *Fundația* (1951) și *Preludiu la Fundație* (1988).

12. ...Deocamdată

Puterea Chinei secolul XXI: Jacques, 2009; Halper, 2010.

Chimerica: Ferguson și Schularick, 2007; Ferguson, 2009; „A Wary Respect: A Special Report on China and America”, *The Economist*, 24 octombrie 2009 (disponibil pe <http://www.economist.com/specialreports>).

America reinventându-se: Jack Welch, „Who Will Rule the 21st Century?”, *Business Week*, 2 iulie 2007 (<http://www.kurzweilai.net/meme/frame.html?main=memelist.html?m=7%23713>).

Problemele Chinei: Goldman, 2005; Shirk, 2007.

Fluxul care ridică toate vapoarele: Fogel, 2007; Maddison, 2006, 2007.

„Scenariul mângâietor”: J. Mann, 2007. China și democrație: Y. Zheng, 2004.

Orientalizarea Occidentului: Kurlantzick, 2007.

Realistii din domeniul relațiilor internaționale: Johnston, 1995.

Energie: Smil, 2006.

Singularitate: Kurzweil, 2005, alături de <http://www.singularity.com>, <http://www.kurzweilAI.net> și <http://www.singularitysummit.com>. Critici: Lanier, 2000; Richards *et al.*, 2002; McKibben, 2003. Legea lui Moore: G. Moore, 1965, 1999, 2003. Cartografierea creierului: <http://www.loni.ucla.edu/ICBM/> și <http://www.brainmapping.org>, actualizate constant.

Tiger Woods și Oscar Pistorius: <http://www.slate.com/id/2116858/>; <http://www.slate.com/id/2191801/>.

Dezbaterile pe marginea eugeniei: textele despre trupuri și creiere îmbunătățite tind să fie sau foarte optimiste (de exemplu, Naam, 2005; R. Green, 2007), sau foarte îngrijorate în legătura cu păstrarea identității (de exemplu, Fukuyama, 2002; S. Rose, 2006). Rifkin, 1998, deși acum e puțin depășit, este mai echilibrat.

Brain *Interface* *Project*:
<http://www.wired.com/dangerroom/2009/05/pentagonpreps-soldier->

telepathy-push; Singer, 2009, pp. 72-74. Computerizarea moleculară: Benenson *et al.*, 2004.

Computerele IBM Blue Gene: <http://www.research.ibm.com/journal/rd49-23.html>. Simulările șobolanilor și șoarecilor: Frye *et al.*, 2007; Ananthanarayanan și Modha 2007; http://p9.hostingprod.com/~modha.org/blog/2007/11/faq_anatomy_of_a_cortical_simu.html. Energie și cerințele de răcire: *The Economist Technology Quarterly*, 6 decembrie 2008, pp. 6-8 (disponibil pe <http://www.economist.com/specialreports>). Proiectul Kittyhawk: Appavoo *et al.*, 2008.

Viața sintetică: Gibson *et al.*, 2010 (<http://www.sciencemag.org/cgi/content/abstract/science.1190719>).

Curba lui Carlson: Robert Carlson, „Open Source Biology and its Impact on Industry”, *IEEE Spectrum*, mai 2001 (consultat la http://synthesis.cc/Biol_Tech_2050.pdf); Carlson, 2010.

Conferința „World at Risk” organizată de Institutul Freeman-Spogli: http://fsi.stanford.edu/events/2006_fsi_international_conference_a_world_at_risk/.

Cele mai negre scenarii în general: Diamond, 2005; Smil, 2008; Sunstein, 2007.

Schimbările climatice: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007; Smil, 2008. Estimări privind topirea calotelor polare: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/7139797.stm>. „Înciudățirea globală”: T. Friedman, 2008. Schimbările bruște: Pearce, 2008. *Stern Review*: Stern, 2006.

Climă și hrană: Easterling, 2007; Battisti și Naylor, 2009; Lobell și Burke, 2010. Hrană: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/en/>, <http://www.fao.org/docrep/011/ai474e/ai474e13.htm> și http://en.wikipedia.org/wiki/Food_crisis. Impactul regional: Bättig *et al.*, 2007. Apă: Pearce, 2007.

Există o imensă literatură pe tema migrației în Statele Unite și Europa de Vest, în mare măsură foarte părtinitoare. Swain, 2007, ancheta asupra migrației realizată pentru *The Economist* („Open Up: A Special

Report on Immigration”, *The Economist*, 5 ianuarie 2008; disponibil pe <http://www.economist.com/specialreports>), Caldwell, 2009, și R. Hsu, 2010, se străduiesc să acopere toate aspectele problemei. Tendințele după 2008: Papademetriou și Terrazas, 2009.

Migrație și boli: <http://www.cdc.gov/ncidod/dq/>. Gripă: Barry, 2005; MacKellar, 2007; Davis, 2006; <http://www.flutrackers.com/forum/index.php> și <http://www.who.int/en/>.

Intervenția marilor puteri în arcul instabilității: G. Friedman, 2004; Oren, 2007. China și resurse: Zweig și Bi, 2005. Ascensiunea pașnică: B. Zheng, 2005. Riscurile de terorism: Graham și Talent, 2008. Israel și Iran: „The Gathering Storm”, *The Economist*, 7 ianuarie 2010 (disponibil pe <http://www.economist.com>). Conflictele în secolul XXI: G. Friedman, 2009; Fukuyama, 2008; Khanna, 2008; Krepinevich, 2009; Zakaria, 2008. Forța militară a Chinei și cea a Americii: R. Kaplan, 2005. Testul cu rachete al Chinei: http://news.xinhuanet.com/english/2010-01/11/content_12792329.htm. Portavionul chinez: http://www.cbsnews.com/stories/2009/04/22/world/main4960774.shtml?source=RSSattr=HOME_4960774.

Reducerea armamentelor strategice: George Schultz *et al.*, „A World Free of Nuclear Weapons”, *The Wall Street Journal*, 4 ianuarie 2007, p. A15 (disponibil pe http://www.fcnl.org/issues/item.php?item_id=2252&issue_id=54; „Toward a Nuclear-Free World”, *The Wall Street Journal*, 15 ianuarie 2008 (disponibil pe http://online.wsj.com/public/article_print/SB120036422673589947.html); Perkovich și Zaum, 2008; Sagan și Miller, 2009-2010. Declinul arsenalelor: Norris și Kristensen, 2008, 2009a, 2009b, 2010. Contorul Apocalipsei: <http://www.thebulletin.org/content/media-center/announcements/2010/01/14/it-6-minutes-to-midnight>.

Reducerea consumului: McKibben, 2010; Wells, 2010.

Protocolul de la Kyoto: textul pe <http://unfccc.int/kyoto-protocol/items/2830.php>. Datele despre emisii începând cu 1990: http://unfccc.int/files/inc/graphics/image/gif/total_excluding_2008.gif; <http://co2now.org/>. Estimarea costurilor: Juliette Jowit și Patrick Wintour, „Cost of Tackling Global Climate Change Has Doubled, Warns Stern”, *The Guardian*, 26 iunie 2008 (<http://www.guardian.co.uk/environment/2008/jun/26/climatechange.scienceofclimatechange>). Unii economiști (de exemplu, Nordhaus, 2007) sunt critici, dar un raport australian (Garnaut, 2008) a ajuns la concluzii asemănătoare celor ale lui Stern.

Organizații nonguvernamentale: T. Friedman, 1999; van Creveld, 1999.

Problemele de energie: Smil, 2006.

Paradoxul lui Fermi: E. Jones, 1985; Webb, 2002. Căutarea extraterestrilor: Impey, 2007; P. Davies, 2010.

Un milion de civilizații: Șklovski și Sagan, 1968, p. 448. Ecuația lui Drake: http://en.wikipedia.org/wiki/Drake_equation.

Armele *high-tech*: Adams, 2008; Singer, 2009.

Extincții: Thomas *et al.*, 2004. A șasea mare extincție: Leakey și Lewin, 1995.

Bibliografie

- Abernethy, David, 2000, *The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires, 1415-1980*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Abramson, Marc, 2007, *Ethnic Identity in Tang China*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Abu-Lughod, Janet, 1989, *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, Oxford University Press, New York.
- Acemoglu, Daron, Johnson, Simon, Robinson, James, 2002, „Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution”, *Quarterly Journal of Economics*, 118, pp. 1231-1294.

- Acemoglu, Daron, Johnson, Simon, Robinson, James, 2005, „The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth”, *American Economic Review*, 95, pp. 546-579.
- Adams, Thomas, 2001, „Future Warfare and the Decline of Human Decisionmaking”, *Parameters: Journal of the US Army War College*, 31.4, p. 57 (15).
- Adams, Thomas, 2008, *The Army After Next: The First Postindustrial Army*, Stanford University Press, Stanford.
- Adshead, Samuel, 2000, *China in World History*, ediția a III-a, Longmans, Londra.
- Adshead, Samuel, 2004, *Tang China*, Longmans, Londra.
- Akkermans, Peter, Schwartz, Glenn, 2003, *The Archaeology of Syria*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- al-Akl, F.M., 1932, „Bound Feet in China”, *American Journal of Surgery*, 18, pp. 545-550.
- Allen, Robert, 2001, „The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War”, *Explorations in Economic History*, 38, pp. 411-448.
- Allen, Robert, 2003a, „Poverty and Progress in Early Modern Europe”, *Economic History Review*, 56, pp. 403-443.
- Allen, Robert, 2003b, „Was There a Timber Crisis in Early Modern Europe?”, în *Economia e energia secc. xiii-xviii, Serie II – Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni*, pp. 469-482, 34 Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini”, Prato.
- Allen, Robert, 2006a, „The British Industrial Revolution in Global Perspective: How Commerce Created the Industrial Revolution and Modern Economic Growth”, <http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx>.
- Allen, Robert, 2006b, „Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, c. 1620 – c. 1820”, <http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx>.
- Allen, Robert, 2007a, „How Prosperous Were the Romans? The Evidence of Diocletian’s Price Edict (301 AD)”, Oxford University Department of

- Economics Working Papers 363,
<http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx>.
- Allen, Robert, 2007b, „Pessimism Preserved: Real Wages in the British Industrial Revolution”, Oxford University Department of Economics Working Papers 314,
<http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx>.
- Allen, Robert, 2007c, „Engels’ Pause: A Pessimist’s Guide to the British Industrial Revolution”, Oxford University Department of Economics Working Papers 315,
<http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx>.
- Allen, Robert, 2009, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Allen, Robert C., Bassino, Jean-Pascal, Ma, Debin, Moll-Murata, Christine, van Zanden, Jan Luiten, 2007, „Wages, Prices, and Living Standards in China, Japan, and Europe, 1738-1925”,
<http://www.nuffield.ox.ac.uk/General/Members/allen.aspx>.
- Allen, Robert, Bengtsson, Tommy, Dribe, Martin, eds., 2005, *Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Allsen, Thomas, 2004, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Amitai-Rice, Reuven, Morgan, David, 2001, *The Mongol Empire and Its Legacy*, E.J. Brill, Leiden.
- Amyx, Jennifer, 2004, *Japan’s Financial Crisis*, Princeton University Press, Princeton.
- Ananthanarayanan, Rajagopal, Modha, Dharmendra, 2007, „Anatomy of a Cortical Simulator”, lucrare prezentată la International Conference for High Performance Computing, Networking, Storage, and Analysis, Reno, NV (11 noiembrie), disponibil pe
http://sc07.supercomp.org/schedule/event_detail.php?evid=11063.
- Angeles, Luis, 2008, „GDP Per Capita or Real Wages? Making Sense of Conflicting Views on Pre-Industrial Europe”, *Explorations in Economic History*, 45, pp. 147-163.

- Appavoo, Jonathan, Uhlig, Volkmar, Waterland, Amos, 2008, „Project Kittyhawk: Building a Global-Scale Computer. Blue Gene/P as a Generic Computing Platform”, *ACM Sigops Operating System Review*, ianuarie, disponibil pe http://domino.research.ibm.com/comm/research_projects.nsf/pages/kittyhawk.index.html.
- Applebaum, Anne, 2003, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Penguin, New York.
- Armelagos, George, Harper, Kristin, 2005, „Genomics at the Origins of Agriculture”, *Evolutionary Anthropology*, 14, pp. 68-77, 109-121.
- Armstrong, Karen, 2006, *The Great Transformation: The Beginning of Our Religious Traditions*, Knopf, New York.
- Arrighi, Giovanni, 2007, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*, Verso, Londra.
- Asimov, Isaac, 1941, „Nightfall”, *Astounding Science Fiction*, septembrie 1941, citat din Isaac Asimov, *The Complete Short Stories*, I, Bantam, New York, pp. 330-362.
- Asimov, Isaac, 1951, *Foundation*, Bantam, New York.
- Asimov, Isaac, 1988, *Prelude to Foundation*, Bantam, New York.
- Assmann, Jan, 2008, *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Astour, Michael, 1965, „New Evidence on the Last Days of Ugarit”, *American Journal of Archaeology*, 69, pp. 253-258.
- Aubet, Maria Eugenia, 2001, *The Phoenicians in the West*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Auel, Jean, 1980, *The Clan of the Cave Bear*, Crown, New York.
- Bagnall, Roger, 1933, *Egypt in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley.
- Bahn, Paul, Vertut, Jean, 1997, *Journey Through the Ice Age*, University of California Press, Berkeley.
- Baker, Keith, ed., 1987, *The Old Regime and the French Revolution*, University of Chicago Press, Chicago.

- Balazs, Etienne, 1964, *Chinese Civilization and Bureaucracy*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Banaji, Jairus, 2001, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour, and Aristocratic Dominance*, Oxford University Press, Oxford.
- Bao, Yang, *et al.*, 2004, „Evidence for a Late Holocene Warm and Humid Climate Period and Environmental Characteristics in the Arid Zones of Northwest China During 2.2 ~ 1.8 kyr BP”, *Journal of Geophysical Research*, 109, 10.1029/2003JD003787.
- Barber, Elizabeth, 1999, *The Mummies of Ürümchi*, Norton, New York.
- Barbero, Alessandro, 2004, *Charlemagne: Father of a Continent*, University of California Press, Berkeley.
- Barfield, Thomas, 1989, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC-AD 1757*, Blackwell, Oxford.
- Barker, Graeme, 2006, *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?*, Oxford University Press, Oxford.
- Barkey, Karen, 1997, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Barkey, Karen, 2008, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Barnes, Gina, 1999, *The Rise of Civilization in East Asia*, Thames and Hudson, Londra.
- Barrett, T.H., 2008, *The Woman Who Discovered Printing*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Barry, John, 2005, *The Great Influenza*, New York, Penguin.
- Bartlett, Robert, 1993, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Princeton University Press, Princeton.
- Bar-Yosef, Ofer, ed., 2004, *East to West - Agricultural Origins and Dispersal into Europe*, secțiune specială din *Current Anthropology*, vol. 45.
- Bättig, Michèle, Wild, Martin, Imboden, Dieter M., 2007, „A Climate Change Index: Where Climate Change May Be Most Prominent in the 21st Century”, *Geophysical Research Letters*, 34, 201705.

- Battisti, David, Naylor, Rosamund, 2009, „Historical Warnings of Future Food Insecurity with Unprecedented Seasonal Heat”, *Science*, 32, pp. 240-244.
- Baumgarten, Jürgen, ed., 2005, *The Early Neolithic Origin of Ritual Centers*, număr special al *Neo-Lithics* 2/05.
- Bayly, Christopher, 2004, *The Birth of the Modern World 1780-1914*, Blackwell, Oxford.
- Beard, Mary, 2007, *The Roman Triumph*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Beasley, William, 1987, *Japanese Imperialism, 1894-1945*, Oxford University Press, Oxford.
- Bechert, Heinz, Gombrich, Richard, eds., 1984, *The World of Buddhism: Buddhist Monks and Nuns in Society and Culture*, Facts on File, New York.
- Becker, Jasper, 1996, *Hungry Ghosts: Mao's Secret Famine*, Owl Books, New York.
- Beckman, Gary, 1999, *Hittite Diplomatic Texts*, ediția a II-a, Scholars Press, Atlanta.
- Beckwith, Christopher, 2009, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton.
- Bedford, Peter, 2007, „The Persian Near East”, în Walter Scheidel, Ian Morris și Richard P. Saller, eds., *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (pp. 302-329) Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Bedford, Peter, 2009, „The Neo-Assyrian Empire”, în Ian Morris și Walter Scheidel, eds., *The Dynamics of Ancient Empires* (pp. 30-65), Oxford University Press, New York.
- Begley, Vimala, 1996, *The Ancient Ports of Arikamedu*, École française de l'extrême orient, Pondicherry/Arikamedu.
- Behrman, Greg, 2008, *The Most Noble Adventure: The Marshall Plan and How America Helped Rebuild Europe*, Free Press, New York.

- Bellah, Robert, 2005, „What Is Axial About the Axial Age?”, *Archives européennes de sociologie*, 46, pp. 69-87.
- Bellwood, Peter, 2005, *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*, Blackwell, Oxford.
- Bellwood, Peter, Renfrew, Colin, eds., 2003, *Examining the Farming/Language Dispersal Hypothesis*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Benedictow, Ole, 2004, *The Black Death 1346-1353: The Complete History*, Boydell Press, Rochester, NY.
- Benenson, Yaakov, Gil, Binyamin, Ben-Dor, Uri, Adar, Rivka, Shapiro, Ehud, 2004, „An Autonomous Molecular Computer for Logical Control of Gene Expression”, *Nature*, 429, pp. 423-429.
- Bengtsson, Tommy, Campbell, C., Lee, James, eds., 2005, *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bentley, Edmund, 1905, *Biography for Beginners*, T.W. Laurie, Londra.
- Berger, Thomas, Trinkaus, Erik, 1995, „Patterns of Trauma Among the Neandertals”, *Journal of Archaeological Science*, 22, pp. 841-852.
- Bernard, W.D., Hall, W.H., 1844, *Narrative of the Voyages and Services of the Nemesis, 1840 to 1843*, vol. 1, H. Colburn, Londra.
- Berry, Mary, 1989, *Hideyoshi*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bethencourt, Francisco, Curto, Diogo Ramada, eds., 2007, *Portuguese Oceanic Expansion, 1400-1800*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Bierce, Ambrose, 1991, *The Devil's Dictionary*, Neale Publishing, New York; republicată de Dover, 1993.
- Birch, Cyril, ed., 1965, *Anthology of Chinese Literature, I: From Early Times to the Fourteenth Century*, Columbia University Press, New York.
- Birge, Bettina, 2002, *Women, Property, and Confucian Reaction in Sung and Yüan China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Black, Jeremy, 2006, *Warfare in the Eighteenth Century*, Cassell, Londra.

- Blackburn, Robin, 1997, *The Making of New World Slavery, from the Baroque to the Modern, 1492-1800*, Verso, Londra.
- Bloodworth, Dennis, Bloodworth, Ching Ping, 2004, *The Chinese Machiavelli: 3000 Years of Chinese Statecraft*, ediția a II-a, Transaction Books, New Brunswick, NJ.
- Blumenthal, Uta-Renate, 1988, *The Investiture Conflict: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Boaretto, Elisabetta, Xiaohong Wu, Jiarong Yuan, Bar-Yosef, Ofer, Chu, Vikki, Yan Pan, Kexin Liu, Cohen, David, Tianlong Jiao, Shuicheng Li, Haibin Gu, Goldberg, Paul, Weiner, Steve, 2009, „Radiocarbon Dating of Charcoal and Bone Collagen Associated with Early Pottery at Yuchanyan Cave, Hunan Province, China”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, doi: 10.1073/pnas.0900539106.
- Boaz, Noel, Ciochon, Russell, 2004, *Dragon Bone Hill: An Ice-Age Saga of Homo erectus*, Oxford University Press, New York.
- Bocquet-Appel, Jean-Pierre, Bar-Yosef, Ofer, eds., 2008, *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*, Springer, Amsterdam.
- Bol, Peter, 1992, *„This Culture of Ours”: Intellectual Transitions in T’ang and Sung China*, Stanford University Press, Stanford.
- Bol, Peter, 2009, *Neo-Confucianism in History*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bond, Gerard, Kromer, Bernd, Beer, Juerg, Muscheler, Raimund, Evans, Michael N., Showers, William, Hoffmann, Sharon, Lotti-Bond, Rusty, Hajdas, Irka, Bonani, Georges, 2001, „Persistent Solar Influence on North Atlantic Climate during the Holocene”, *Science*, (2001), pp. 2130-2136.
- Bonney, Richard, 1999, *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200-1815*, Oxford University Press, Oxford.
- Boserup, Esther, 1965, *Conditions of Agricultural Growth*, Aldine, Chicago.
- Bosworth, Alan, 1988, *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Boulding, Kenneth, 1976, „Great Laws of Change”, în Anthony Tang, Fred Westfield și James Worley, eds., *Evolution, Welfare, and Time in Economics*, Lexington Books, Lexington, MA.
- Boutron, C., Rosman, K., Barbante, C., Bolshov, M., Adams, F., Hong, S.M., Ferrari, C., 2004, „Anthropogenic Lead in Polar Snow and Ice Archives”, *Comptes Rendus Geoscience*, 336, pp. 847-867.
- Bouzouggar, Abdeljalil, Barton, Nick, Vanhaeren, Marian, d’Errico, Francesco, Colcutt, Simon, Higham, Tom, Hodge, Edward, Parfitt, Simon, Rhodes, Edward, Schwenninger, Jean-Luc, Stringer, Chris, Turner, Elaine, Ward, Steven, Moutmir, Abdelkrim, Stambouli, Abdelhamid, 2007, „82,000-Year-Old Shell Beads from North Africa”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, pp. 9964-9969.
- Bowman, Alan, Wilson, Andrew eds., 2009, *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*. Oxford University Press, Oxford.
- Boyer, Pascal, 1999, *Religion Explained*, Basic Books, New York.
- Boyle, John, trad., 1971, *The Successors of Genghis Khan*, Columbia University Press, New York.
- Bradley, Raymond, 1999, *Paleoclimatology*, Academic Press, New York 1999.
- Brandi, Karl, 1939, *The Emperor Charles V*, traducere de C.V. Wedgwood, Knopf, New York.
- Braudel, Fernand, 1972, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vol., traducere de Siân Reynolds, Fontana, Londra.
- Braudel, Fernand, 1981-1984, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, 3 vol., traducere de Siân Reynolds, Harper and Row, New York.
- Bray, Francesca, 1984, *Science and Civilisation in China*, VI: *Biology and Biological Technology*, partea a II-a: *Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Bray, Francesca, 1986, *The Rice Economies: Technology and Development in Asian Societies*, Oxford University Press, Oxford.

- Bray, Francesca, 1997, *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China*, University of California Press, Berkeley.
- Bray, Francesca, 2001, „The *Qimin yaoshu* (Essential Techniques for the Common People)”, lucrare nepublicată.
- Brendon, Piers, 2008, *The Decline and Fall of the British Empire*, Vintage, New York.
- Brenner, Robert, 2003, *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders, 1550-1653*, Verso, Londra.
- Brewer, John, Porter, Roy, eds., 1993, *Consumption and the World of Goods*, Routledge, Londra.
- Briant, Pierre, 2002, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns, Winona Lake, IN.
- Briggs, Asa, 1994, *A Social History of England*, Penguin, Londra.
- Broadberry, Stephen, Gupta, Bishnupriya, 2006, „The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Development in Europe and Asia, 1500-1800”, *Economic History Review*, 59, pp. 2-31.
- Brockey, Liam, 2007, *Journey to the East: The Jesuit Mission to China, 1579-1724*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Brook, Timothy, 1998, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, University of California Press, Berkeley.
- Brook, Timothy, 2008, *Vermeer's Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*, Vintage, New York.
- Brook, Timothy, 2010, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Brown, P., Spalding, R.A., ReVelle, D.O., Tagliaferri, E., Worden, S.P., 2002, „The Flux of Small Near-Earth Objects Colliding with the Earth”, *Nature*, 420, pp. 294-296.
- Brown, Peter, 1971, *The World of Late Antiquity*, Thames and Hudson, Londra.
- Brown, Peter, 1978, *The Making of Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley.

- Brown, Peter, 1992, *Power and Persuasion in Late Antiquity*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Browne, Edward, 1902, *The Literary History of Persia*, 2 vol., Unwin, Londra.
- Brumm, Adam, Jensen, Gitte M., van der Bergh, Gert D., Morwood, Michael J., Kurniawan, Iwan, Aziz, Fachroel, Storey, Michael, 2010, „Hominins on Flores, Indonesia, by One Million Years Ago”, *Nature*, 464, pp. 748-752.
- Bryce, Trevor, 1998, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford.
- Bryce, Trevor, 2002, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford.
- Burckhardt, Jacob, 1958, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, 2 vol., New York; prima ediție în limba germană, 1852.
- Cain, P.J., Hopkins, A.G., 2002, *British Imperialism, 1688-2000*, Longmans, New York.
- Caldwell, Christopher, 2009, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam, and the West*, Doubleday, New York.
- Cameron, Averil, 1993a, *The Later Roman Empire*, Routledge, Londra.
- Cameron, Averil, 1993b, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, Routledge, Londra.
- Cane, Mark, 2010, „Climate in the Currents of History”, în James Robinson, ed., *The Emergence of the Modern World: Comparative History and Science*, Cambridge University Press, New York.
- Cann, Rebecca L., Stoneking, Mark, Wilson, Allan C., 1987, „Mitochondrial DNA and Human Evolution”, *Nature*, 325, pp. 31-36.
- Cappers, René, 1999, „Archaeobotanical Evidence of Roman Trade with India”, în Himanshu Prabha Ray, ed., *Archaeology of Seafaring* (pp. 51-69), Pragati Publications, New Delhi.
- Cappers, René, Bottema, Sytze, eds., 2002, *The Dawn of Farming in the Near East*, Brill, Leiden.
- Caramelli, David, Lalueza-Fox, Carles, Vernesi, Cristiano, Lari, Martina, Casoli, Antonella, Mallegni, Francesca, Chiarelli, Brunetto, Dupanloup,

- Isabelle, Bertranpetit, Jaume, Barbujani, Guido, Bertorelle, Giorgio, 2003, „Evidence for a Genetic Discontinuity between Neanderthals and 24,000-Year-Old Anatomically Modern Humans”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100, pp. 6593-6597.
- Carlson, Robert, 2010, *Biology Is Technology: The Promise, Peril, and Business of Engineering Life*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Carneiro, Robert, 1962, „Scale Analysis as an Instrument for the Study of Cultural Evolution”, *Southwestern Journal of Anthropology*, 18, pp. 149-169.
- Carneiro, Robert, 1968, „Ascertaining, Testing, and Interpreting Sequences of Cultural Development”, *Southwestern Journal of Anthropology*, 24, pp. 354-374.
- Carneiro, Robert, 1970, „Scale Analysis, Evolutionary Sequences, and the Rating of Cultures”, în Raoul Naroll și Ronald Cohen, eds., *A Handbook of Method in Cultural Anthropology* (pp. 834-871), Natural History Press, New York.
- Carneiro, Robert, 2003, *Evolutionism in Cultural Anthropology*, Westview Press, Boulder, CO.
- Carr, Geoffrey, 2008, „Shocking Science”, în *The World in 2009* (p. 26), *The Economist* special publication, Londra.
- Carrington-Goodrich, L., ed., 1976, *Dictionary of Ming Biography*, I, Columbia University Press, New York.
- Casson, Lionel, 1989, *The Periplus Maris Erythraei*, Princeton University Press, Princeton.
- Castells, Manuel, 1996-1998, *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, 3 vol., Blackwell, Oxford.
- Castree, N., Rogers, A., Sherman, D., eds., 2005, *Questioning Geography: Fundamental Debates*. Blackwell, Oxford.
- Cavalli-Sforza, Luigi, Menozzi, Paolo, Piazza, Alberto, 1994, *History and Geography of Human Genes*. Princeton University Press, Princeton.
- Chadwick, John, 1987, *Linear B and Related Scripts*, British Museum, Londra.

- Chaffee, John, 1995, *The Thorny Gates of Learning in Sung China: A Social History of Examinations*, ediția a II-a, State University of New York Press, Albany.
- Chang, Kwang-chih, 1983, *Art, Myth, and Ritual*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Chang, Kwang-chih, 1986, *The Archaeology of Ancient China*, ediția a IV-a, Yale University Press, New Haven, CT.
- Chang, Kwang-chih, 1989, „An Essay on *Cong*”, *Orientations*, 20, pp. 37-43.
- Chang, Kwang-chih, 1994, „Shang Shamans”, în Willard Peterson, Kao Yu-kung și Andrew Plaks, *The Power of Culture* (pp. 10-36), Chinese University Press, Hong Kong.
- Chang, Kwang-chih, Xu Pingfang, eds., 2005, *The Formation of Chinese Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Chao, Kang, 1977, *The Development of Cotton Textile Production in China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Chaudhuri, K.N., 1985, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Chaudhuri, K.N., 1990, *Asia Before Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Chen, Gang, 2009, *Politics of China's Environmental Protection: Problems and Progress*, World Scientific Publishing Company, Beijing.
- Chen, Guidi, Wu Chuntao, 2006, *Will the Boat Sink the Water? The Life of China's Peasants*, PublicAffairs, New York.
- Chiasson, Paul, 2006, *The Island of Seven Cities: Where the Chinese Settled When They Discovered America*, St. Martin's Press, New York.
- Childe, V. Gordon, 1942, *What Happened in History*, Penguin, Londra.
- Christian, David, 1998, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia, I: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, Blackwell, Oxford.
- Christian, David, 2004, *Maps of Time: An Introduction to Big History*, University of California Press, Berkeley.
- Christiansen, Eric, 2006, *Norsemen in the Viking Age*, Blackwell, Oxford.

- Christie, Jan, 1998, „Javanese Markets and the Asian Sea Trade Boom of the 10th to 13th Centuries AD”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 41, pp. 344-381.
- Chu, Guoqing, *et al.*, 2002, „The «Medieval Warm Period» Drought Recorded in Lake Huguagyan, Tropical South China”, *The Holocene*, 15, pp. 511-516.
- Clark, Christopher, 2006, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Clark, Gregory, 2007, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*, Princeton University Press, Princeton.
- Clark, Paul, 2008, *The Chinese Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Clarke, Arthur C., 1968, *2001: A Space Odyssey*, New American Library, New York.
- Clarke, Peter, 2008, *The Last Thousand Days of the British Empire: The Demise of a Superpower, 1944-47*, Allen Lane, New York.
- Clunas, Craig, 1991, *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Cochran, Gregory, Harpending, Henry, 2009, *The 10,000 Year Explosion: How Civilization Accelerated Human Evolution*, Basic Books, New York.
- Cohen, Mark Nathan, ed., 2009, *Rethinking the Origins of Agriculture*, secțiune specială din *Current Anthropology*, vol. 50.
- Colish, Marcia, 1997, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400-1400*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Conquest, Robert, 1986, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford University Press, New York.
- Conrad, Nicholas, 2009, „A New Figurine from the Basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in Southwestern Germany”, *Nature*, 459, pp. 248-252 (doi: 10.1038/nature07995).
- Conway Morris, Simon, 2003, *Life's Solution: Inevitable Humans in a Lonely Universe*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Cook, Constance, Major, John, eds., 1999, *Defining Chu: Image and Reality in Ancient China*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Cook, Earl, 1971, „The Flow of Energy in an Industrial Society”, *Scientific American*, 225, pp. 135-144.
- Cook, Harold, 2007, *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Cook, Michael, 1983, *Muhammad*, Oxford University Press, Oxford.
- Cooper, Lisa, 2006, *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*, Routledge, Londra.
- Cooperson, Michael, 2005, *Al Ma'mun*, Oneworld, Oxford.
- Cortese, Armando, 1944, *The Suma Oriental of Tomé Pires*, 2 vol., Hakluyt Society, Londra.
- Coyne, Jerry, 2009, *Why Evolution Is True*, Viking, New York.
- Crafts, Nicholas, 1985, *British Economic Growth During the Industrial Revolution*, Clarendon Press, Londra.
- Cranmer-Byng, J.L., ed. *An Embassy to China: Lord Macartney's Journal, 1793-1794*, Longmans, Londra.
- Crone, Patricia, Hinds, G., 1986, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Crosby, Alfred, 1972, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westview Press, Westport, CT.
- Crosby, Alfred, 1997, *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Crosby, Alfred, 2004, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Cullen, L.M., 2003, *A History of Japan, 1582-1941: Internal and External Worlds*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Cumings, Bruce, 2009, *Dominion from Sea to Sea: Pacific Ascendancy and American Power*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Curtis, Vesta Sarkhosh, Stewart, Sarah, eds., 2007, *The Age of the Parthians*, I.B. Tauris, Londra.

- Dalfes, Nüzhet, Kukla, George, Weiss, Harvey, eds., 1997, *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*, Springer, Berlin și New York.
- Dardess, John, 1973, *Conquerors and Confucians: Aspects of Political Change in Late Yüan China*, Columbia University Press, New York.
- Dardess, John, 2002, *Blood and History in China: The Donglin Faction and its Repression, 1620-1627*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Darnton, Robert, 1984, *The Great Cat Massacre and Other Essays in Cultural History*, Vintage, New York [ed. rom.: *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturii franceze*, traducere de Raluca Ciocoiu, Polirom, Iași, 2000].
- Darwin, John, 2008, *After Tamerlane: The Global History of Empire Since 1405*, Allen Lane, New York.
- Darwin, John, 2009, *The Empire Project: The Rise and Fall of the British World-System, 1830-1970*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Daryaee, Touraj, 2009, *Sasanian Persia*, I.B. Tauris, Londra.
- Davies, Norman, 1994, *Europe: A History*, Oxford University Press, Oxford.
- Davies, Paul, 2010, *The Eerie Silence: Reviewing Our Search for Alien Intelligence*, Houghton Mifflin Harcourt, New York.
- Davis, Mike, 2001, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*, Verso, New York 2001.
- Davis, Mike, 2006, *The Monster at Our Door: The Global Threat of Avian Flu*, New Press, New York.
- Dawkins, Richard, 2009, *The Greatest Show on Earth: The Evidence for Evolution*, Simon and Schuster, New York.
- Dawson, Christopher, 1955, *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Sheed and Ward, New York.
- Dawson, Raymond, 1993, *Confucius: The Analects*, Penguin, Harmondsworth, UK.

- Dear, Peter, 2001, *Revolutionizing the Sciences: European Knowledge and Its Ambitions, 1500-1700*, Princeton University Press, Princeton.
- de Bary, Theodore, Bloom, Irene, eds., 1999, *Sources of Chinese Tradition*, I, ediția a II-a, Columbia University Press, New York.
- de Blij, Harm, 2005, *Why Geography Matters*, Oxford University Press, New York.
- de Callataÿ, Francois, 2005, „The Graeco-Roman Economy in the Super-Long Run: Lead, Copper, and Shipwrecks”, *Journal of Roman Archaeology*, 18, pp. 361-372.
- de Crespigny, Rafe, 1984, *Northern Frontier: The Policies and Strategy of the Later Han Empire*, Australian National University, Canberra.
- de Grazia, Victoria, 2005, *Irresistible Empire: America's Advance through 20th-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- DeGroot, Gerard, 2008, *The Sixties Unplugged: A Kaleidoscopic History of a Disorderly Decade*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- de Madriaga, Isabel, 2005, *Ivan the Terrible*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Denham, Tim, Haberle, Simon, Lentfer, Carol, 2005, „New Evidence and Revised Interpretations of Early Agriculture in Highland New Guinea”, *Antiquity*, 79, pp. 839-857.
- Dennett, Daniel, 2007, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, Penguin, New York.
- de Vries, Jan, 2008, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- de Vries, Jan, van der Woude, Ad, 1997, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance in the Dutch Economy, 1500-1815*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Diamond, Jared, 1997, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, Norton, New York.
- Di Cosmo, Nicola, 2002, *Ancient China and Its Enemies*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Di Cosmo, Nicola, Frank, Allen, Golden, Peter, eds., 2009, *The Cambridge History of Inner Asia: The Chingissid Age*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Di Cosmo, Nicola, Frank, Allen, Golden, Peter, 2005, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Viking, New York.
- Dien, Albert, 1986, „The Stirrup and its Effect on Chinese History”, *Ars Orientalia*, 16, pp. 33-56.
- Dien, Albert, ed., 1990, *State and Society in Early Medieval China*, Stanford University Press, Stanford.
- Dien, Albert, 2007, *Six Dynasties Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Dien, Dora, 2003, *Empress Wu Zetian in Fiction and in History: Female Defiance in Confucian China*, Nova Science, Hauppauge, NY.
- Dietler, Michael, 2010, *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*, University of California Press, Berkeley.
- Dietrich, John, ed., 2005, *The George W. Bush Foreign Policy Reader*, Michael Sharpe, New York.
- Dignas, Beate, Winter, Engelbert, 2007, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Dillehay, Tom D., Rossen, Jack, Andres, Thomas C., Williams, David E., 2007, „Preceramic Adoption of Peanut, Squash, and Cotton in Northern Peru”, *Science*, 316, pp. 1890-1893.
- Dillehay, Tom D., Rossen, Jack, Andres, Thomas C., Williams, David E., 2008, „Monte Verde: Seaweed, Food, Medicine, and the Peopling of North America”, *Science*, 320, pp. 784-786.
- Dixon, Philip, 1992, „«The Cities Are Not Populated as Once They Were»”, in John Rich, ed., *The City in Late Antiquity* (pp. 145-160), Routledge, Londra.
- Dols, Michael, 1976, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton.
- Donner, Fred, 1981, *The Early Islamic Conquests*, Princeton University Press, Princeton.

- Dower, John, 1986, *War Without Mercy*, Pantheon, New York.
- Dower, John, 2000, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II*, Norton, New York.
- Drake, Stillman, 1957, *Discoveries and Opinions of Galileo*, Doubleday, New York.
- Drews, Robert, 1988, *The Coming of the Greeks*, Princeton University Press, Princeton.
- Drews, Robert, 1992, *The End of the Bronze Age*, Princeton University Press, Princeton.
- Dreyer, Edward, 1982, *Early Ming China*, Stanford University Press, Stanford.
- Dreyer, Edward, 2006, *Zheng He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405-1433*, Pearson Longman, New York.
- Drinkwater, John, Elton, Hugh, eds., 1992, *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity?*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Duby, Georges, 1981, *The Age of Cathedrals: Art and Society, 980-1420*, University of Chicago Press, Chicago.
- Dunn, Marilyn, 2000, *Emergence of Monasticism from the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Blackwell, Oxford.
- Duus, Peter, 1976, *The Rise of Modern Japan*, Houghton Mifflin, Boston.
- Duyvendak, J.J.L., 1928, *The Book of Lord Shang*, A. Probsthain, Londra.
- Duyvendak, J.J.L., 1949, *China's Discovery of Africa*, A. Probsthain, Londra.
- Earle, Peter, 2003, *The Pirate Wars*, St. Martin's, New York.
- Easterling, William, ed., 2007, „Climate Change and Food Security“, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, pp. 19679-19714.
- Eberhard, Wolfram, 1965, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, E.J. Brill, Leiden.
- Ebrey, Patricia, 1993, *The Inner Quarters: Marriage and the Lives of Chinese Women in the Sung Period*, University of California Press, Berkeley.

- Ebrey, Patricia, 1996, *The Cambridge Illustrated History of China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Ebrey, Patricia, Bickford, Maggie, eds., 2006, *Emperor Huizong and Late Northern Song China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Eckstein, Arthur, 2007, *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*, University of California Press, Berkeley.
- Economy, Elizabeth, 2004, *The River Runs Black: The Environmental Challenge to China's Future*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Ehrlich, Paul, Ehrlich, Anne, 2008, *The Dominant Animal: Human Evolution and the Environment*, Island Press, New York.
- Eich, Armin, Eich, Peter, 2005, „War and State-Building in Roman Republican Times”, *Scripta Classica Israelica*, 24, pp. 1-33.
- Eichengreen, Barry, 1992, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, Oxford University Press, New York.
- Eichengreen, Barry, 2007, *The European Economy Since 1945*, Princeton University Press, Princeton.
- Eisenberg, Andrew, 2008, *Kingship in Early Medieval China*, E.J. Brill, Leiden.
- Elliott, J.H., 2006, *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America, 1492-1830*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Elliott, Mark, Stearns, Peter, 2009, *Emperor Qianlong: Son of Heaven, Man of the World*, Longman, Londra.
- Elman, Benjamin, 2001, *From Philosophy to Philology: Intellectual and Social Aspects of Change in Late Imperial China*, ediția a II-a, University of California Asian Pacific Monograph Series, Los Angeles.
- Elman, Benjamin, 2006, *A Cultural History of Modern Science in China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Elsner, Jas, 1999, *Imperial Rome and Christian Triumph: The Art of the Roman Empire AD 100-450*, Oxford University Press, Oxford.
- Elton, Geoffrey, 1963, *Reformation Europe*, Fontana, Londra.
- Elton, Geoffrey, 1967, *The Practice of History*, Fontana, Londra.
- Elvin, Mark, 1973, *The Pattern of the Chinese Past*, Stanford University Press, Stanford.

- Endicott, Phillip, Ho, Simon Y.W., Metspalu, Mait, Stringer, Chris, 2009, „Evaluating the Mitochondrial Timescale of Human Evolution”, *Trends in Ecology and Evolution*, 24, pp. 515-521.
- EPICA Community Members, 2004, „Eight Glacial Cycles from an Antarctic Ice Core”, *Nature*, 429, pp. 623-628.
- Erickson, David, *et al.*, 2005, „An Asian Origin for a 10,000-Year-Old Domesticated Plant from the Americas”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 102, pp. 18315-18320.
- Evans, Richard, 2005, *The Third Reich in Power*, Penguin, New York.
- Fagan, Brian, 2004a, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization*, Basic Books, New York.
- Fagan, Brian, 2004b, *The Little Ice Age*, Basic Books, New York.
- Fagan, Brian, 2008, *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations*, Bloomsbury Press, New York.
- Farmer, Edward, 1995, *Zhu Yuanzhang and Early Ming Legislation: The Reordering of Chinese Society Following the Eras of Mongol Rule*, E.J. Brill, Leiden.
- Fasolt, Constantin, 2008, „Hegel’s Ghost: Europe, the Reformation, and the Middle Ages”, *Viator*, 39, pp. 345-386.
- Fay, Peter Ward, 1997, *The Opium War, 1840-1842*, ediția a II-a, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Feifer, George, 2006, *Breaking Open Japan: Commodore Perry, Lord Abe, and American Imperialism in 1853*, Smithsonian Books, New York.
- Ferguson, Niall, ed., 1997, *Virtual History*, Basic Books, New York.
- Ferguson, Niall, 1998, *The Pity of War: Explaining World War I*, Basic Books, New York.
- Ferguson, Niall, 2003, *Empire*, Basic Books, New York.
- Ferguson, Niall, 2007, *The War of the World: Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*, Penguin, New York.
- Ferguson, Niall, 2009, „What «Chimerica» Hath Wrought”, *The American Interest*, ianuarie-februarie, <http://www.the-american-interest.com/article.cfm?piece=533>.

- Ferguson, Niall, Schularick, Moritz, 2007, „«Chimerica» and the Global Asset Market Boom”, *International Finance*, 10.3, pp. 215-239.
- Fernandez-Armesto, Felipe, 2006, *Pathfinders: A Global History of Exploration*, Norton, New York.
- Figes, Orlando, 1996, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Penguin, New York.
- Findlay, Robert, O'Rourke, Kevin, 2007, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton University Press, Princeton.
- Finkel, Caroline, 2005, *The History of the Ottoman Empire: Osman's Dream*, Basic Books, New York.
- Finkelstein, Israel, Silberman, Neil, 2001, *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, Free Press, New York.
- Finkelstein, Israel, Silberman, Neil, 2006, *David and Solomon*, Free Press, New York.
- Finlay, Robert, 2004, „How Not to (Re)Write World History: Gavin Menzies and the Chinese Discovery of America”, *Journal of World History*, 15, pp. 299-242.
- Finlayson, Clive, Pacheco, Francisco Giles, Rodríguez-Vidal, Joaquín, Fa, Darren A., Gutierrez López, José María, Pérez, Antonio Santiago, Finlayson, Geraldine, Allue, Ethel, Preysler, Javier Baena, Cáceres, Isabel, Carrión, José S., Fernández Jalvo, Yolanda, Gleed-Owen, Christopher P., Jimenez Espejo, Francisco J., López, Pilar, López Sáez, José Antonio, Riquelme Cantal, José Antonio, Marco, Antonio Sánchez, Guzman, Francisco Giles, Brown, Kimberly, Fuentes, Noemí, Valarino, Claire A., Villalpando, Antonio, Stringer, Christopher B., Martinez Ruiz, Francisca, Tatsuhiko Sakamoto, 2006, „Late Survival of Neanderthals at the Southernmost Extreme of Europe”, *Nature*, 443, pp. 850-853.
- Fishman, Ted, 2005, *China, Inc.*, Scribner, New York.
- Fitzpatrick, Sheila, 1999, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times – Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, Oxford.

- Flad, Rowan, 2008, „Divination and Power: A Multiregional View of the Development of Oracle Bone Divination in Early China”, *Current Anthropology*, 32, pp. 403-437.
- Fleagle, John, Gilbert, Christopher, eds., 2008, „Modern Human Origins in Africa”, *Evolutionary Anthropology*, 17.1, pp. 1-80.
- Flecker, Michael, 2002, *The Archaeological Excavation of the Tenth-Century Intan Shipwreck*, British Archaeological Reports, Oxford.
- Floud, Roderick, McCloskey, Donald, eds., 1994, *The Economic History of Britain Since 1700*, 2 vol., ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Flynn, Dennis, 1996, *World Silver and Monetary History in the 16th and 17th Centuries*, Variorum, Aldershot, UK.
- Flynn, Dennis, Giráldez, Arturo, von Glahn, Richard, eds., 2003, *Global Connections and Monetary History, 1470-1800*, Ashgate, Aldershot, UK.
- Flynn, James, 2007, *What Is Intelligence? Beyond the Flynn Effect*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Fogel, Robert, 2004, *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700-2100: Europe, America, and the Third World*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Fogel, Robert, 2007, „Capitalism and Democracy in 2040: Forecasts and Speculations”, National Bureau of Economic Research Working Paper 13,184.
- Food and Agriculture Organization, 2006, *Statistical Yearbook*, vol. 2, partea I, Organizația pentru Alimentație și Agricultură a Națiunilor Unite, Roma.
- Fowden, Garth, 1993, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton University Press, Princeton.
- Francis, Mark, 2007, *Herbert Spencer and the Invention of Modern Life*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Frank, Andre Gunder, 1998, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, Berkeley.

- Freud, Sigmund, 1955, *Moses and Monotheism*, Vintage, New York; prima ediție în limba germană, 1939.
- Fried, Morton, 1967, *The Evolution of Political Society*, Random House, New York.
- Friedan, Betty, 1963, *The Feminine Mystique*, Dell, New York.
- Frieden, Jeffrey, 2006, *Global Capitalism: Its Fall and Rise*, Norton, New York.
- Friedman, George, 2004, *America's Secret War: Inside the Hidden Worldwide Struggle Between America and Its Enemies*, Doubleday, New York.
- Friedman, George, 2009, *The Next Hundred Years: A Forecast for the Twenty-First Century*, Doubleday, New York.
- Friedman, Thomas L., 1999, *The Lexus and the Olive Tree*, Anchor, New York [ed. rom.: *Lexus și măslinul*, traducere de Adela Motoc, Polirom, Iași, 2008].
- Friedman, Thomas L., 2005, *The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century*, Farrar, Straus and Giroux, New York [ed. rom.: *Pământul este plat. Scurtă istorie a secolului XXI*, traducere de Dan Nicolae Popescu, Dorin Nistor, Mirela Mircea, Raluca Marincean, prefață de Daniel Dăianu, Polirom, Iași, 2007].
- Farrar, Straus and Giroux, 2008, *Hot, Flat, and Crowded: Why We Need a Green Revolution*, Farrar, Straus and Giroux, New York [ed. rom.: *Cald, plat și aglomerat. De ce avem nevoie de o revoluție verde și cum putem schimba viitorul într-o lume globalizată*, traducere de Iulia Guțu și Miruna Andriescu, Polirom, Iași, 2010].
- Frye, James, Ananthanarayanan, Rajagopal, Modha, Dharmendra, 2007, „Towards Real-Time, Mouse-Scale Cortical Simulations”, IBM Research Report RJ10404 (A0702-001), disponibil pe <http://www.modha.org/papers/rj10404.pdf>.
- Fu, Zhengyuan, 1996, *China's Legalists: The Earliest Totalitarians and Their Art of Ruling*, Michael Sharpe, Armonk, NY.
- Fukuyama, Francis, 2002, *Our Posthuman Future*, Picador, New York.

- Fukuyama, Francis, ed., 2008, *Blindside: How to Anticipate Forcing Events and Wild Cards in Global Politics*, Brookings Institution, Washington, DC.
- Fukuzawa, Yukichi, 1966, *The Autobiography of Yukichi Fukuzawa*, Columbia University Press, New York; prima ediție în limba japoneză, 1899.
- Fuller, Dorian, 2006, „Agricultural Origins in South Asia”, *Journal of World Prehistory*, 20, pp. 1-86.
- Fuller, Dorian, 2007, „Contrasting Patterns in Crop Domestication and Domestication Rates”, *Annals of Botany*, pp. 1-22.
- Fuller, Dorian, Harvey, Emma, Ling Qin, 2007, „Presumed Domestication? Evidence for Wild Rice Cultivation and Domestication in the 5th Millennium BC of the Lower Yangtze Region”, *Antiquity*, 81, pp. 316-31.
- Fursenko, Aleksandr, Naftali, Timothy, 1997, *„One Hell of a Gamble”: Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964*, Norton, New York.
- Gaddis, John Lewis, 2005, *The Cold War: A New History*, Penguin, New York.
- Gaddis, John Lewis, Gordon, Philip, May, Ernest, Rosenberg, Jonathan, 1999, eds. *Cold War Statesmen Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy Since 1945*, Oxford University Press, New York.
- Gaidar, Oleg, 2008, *Collapse of an Empire*, University of California Press, Berkeley.
- Galor, Oded, Moav, Omer, 2002, „Natural Selection and the Origin of Economic Growth”, *Quarterly Journal of Economics*, 117, pp. 1133-1191.
- Gíl García, María José, Ruiz Zapata, María Blanca, Santisteban, Juan Ignacio, Mediavilla, rosa, López-Pamo, Enrique, Dabrio, Cristino José, 2007, „Late Holocene Environments in Las Tablas de Daimiel (South Central Iberian Peninsula, Spain)”, *Vegetation History and Archaeobotany*, 16, pp. 241-250.
- Garnaut, Ross, 2008, *Garnaut Climate Change Review: Final Report*, disponibil pe <http://www.garnautreview.org.au>.

- Garnsey, Peter, Saller, Richard, 1987, *The Roman Empire*, Duckworth, Londra.
- Gay, Peter, 1966-1969, *The Enlightenment: An Interpretation*, 2 vol., Knopf, New York.
- Gay, Peter, 2008, *Modernism: The Lure of Heresy*, Norton, New York.
- Ge, Quansheng, Jingyun Zheng, Xiuqi Fang, Xueqin Zhang, Piyuan Zhang, 2003, „Winter Half-Year Temperature Reconstruction for the Middle and Lower Reaches of the Yellow River and Yangtze River, China, During the Past 2000 Years”, *The Holocene*, 13, pp. 933-940.
- Gernet, Jacques, 1995, *Buddhism in Chinese Society: An Economic History from the Fifth to the Tenth Centuries*, Columbia University Press, New York.
- Gerring, John, 2001, *Social Science Methodology*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Gerschrenkon, Alexander, 1962, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Gerth, H.H., Wright Mills, C., eds., 1946, *From Max Weber*. Oxford University Press, New York.
- Ghosh, Amitav, 1992, *In an Antique Land: History in the Guise of a Traveler's Tale*, Vintage, New York.
- Gibson, Daniel G., Glass, John I., Lartigue, Carole, Noskov, Vladimir N., Ray-Yuan Chuang, Algire, Mikkel A., Benders, Gwynedd A., Montague, Michael G., Li Ma, Moodie, Monzia M., Merryman, Chuck, Vashee, Sanjay, Krishnakumar, Radha, Assad-Garcia, Nacyra, Andrews-Pfannkoch, Cynthia, Denisova, Evgenyia A., Lei Young, Zhi-Qing Qi, Segall-Shapiro, Thomas H., Calvey, Christopher H., Parmar, Prashanth P., Hutchinson III, Clyde A., Smith, Hamilton O., Venter, Craig J., 2010, „Creation of a Bacterial Cell Controlled by a Chemically Synthesized Genome”, *Science*, 328 (20 mai), doi: 10.1126/science.1190719.
- Giles, J.A., ed., 1852, *Matthew Paris's English History from the Year 1235 to 1273*, H.G. Bohn, Londra.
- Gilbert, M. Thomas P., Jenkins, Dennis L., Götherstrom, Anders, Naveran, Nuria, Sanchez, Juan J., Hofreiter, Michael, Thomsen, Philip Francis,

- Binladen, Jonas, Higham, Thomas F.G., Yohe II, Robert M., Parr, Robert, Scott Cummings, Linda, Willerslev, Eske, 2008, „DNA from Pre-Clovis Human Coprolites in Oregon, North America”, *Science*, 320, ediția online edition, 120b.
- Gillingham, John, 1991, *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945-1955*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Gillingham, John, 2003, *European Integration, 1950-2003: Superstate or New Market Economy?*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Gittings, John, 2005, *The Changing Face of China: From Mao to Market*, Oxford University Press, Oxford.
- Godman, Peter, 1985, *Poetry of the Carolingian Renaissance*, University of Oklahoma Press, Norman.
- Goebel, Ted, Waters, Michael R., O'Rourke, Dennis H., 2008, „The Late Pleistocene Dispersal of Modern Humans in the Americas”, *Science*, 319, pp. 1497-1502.
- Goitein, Shlomo, 1967-1988, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 5 vol., University of California Press, Berkeley.
- Golas, Peter, 1988, „The Sung Economy: How Big?”, *Bulletin of Sung-Yuan Studies*, 20, pp. 90-94.
- Golas, Peter, 1999, *Science and Civilization in China, V: Chemistry and Chemical Technology*, partea a XIII-a: *Mining*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Goldman, Marshall, 2008, *Petrostate: Putin, Power, and the New Russia*, Oxford University Press, New York.
- Goldman, Merle, 2005, *From Comrade to Citizen: The Struggle for Political Rights in China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Goldstone, Jack, 1991, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, University of California Press, Berkeley.
- Goldstone, Jack, 2006, „Europe's Peculiar Path: Would the World be 'Modern' if William III's Invasion of England in 1688 Had Failed?”, în Philip Tetlock, Richard Ned Lebow și Geoffrey Parker, eds., *Unmaking*

- the West: „What-If“ Scenarios That Rewrite World History* (pp. 168-196), University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Goldstone, Jack, 2009, *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500-1850*, McGraw-Hill, Boston.
- Goldsworthy, Adrian, 2009, *How Rome Fell: Death of a Superpower*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Goody, Jack, 1976, *Production and Reproduction: A Comparative Study of the Domestic Domain*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Goody, Jack, 1982, *Cooking, Cuisine, and Class*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Goody, Jack, 2004, *Capitalism and Modernity: The Great Debate*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Goody, Jack, 2010, *Renaissances: The One or the Many?*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Gorbaciov, Mihail, 1995, *Memoirs*, Doubleday, New York.
- Gordon, Matthew, 2001, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (AH 200-275/815-889 CE)*, State University of New York Press, Albany.
- Gordon, Stuart, 2008, *When Asia Was the World*, Da Capo, New York.
- Gould, Stephen Jay, 2007, *Punctuated Equilibrium*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Graff, David, 2002, *Medieval Chinese Warfare, 300-900*, Routledge, Londra.
- Graham, Bob, Talent, Jim, 2008, *World at Risk: The Report of the Commission on the Prevention of Weapons of Mass Destruction Proliferation and Terrorism*, Vintage, New York, disponibile su <http://documents.scribd.com/ocs/2avb51ejtouadzxm2wpt.pdf>.
- Graham, Daniel, 2006, *Explaining the Cosmos: The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*, Princeton University Press, Princeton.
- Graves, Robert, 1938, *Count Belisarius*, Literary Guild, Londra.
- Grayson, Kirk, 1991, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, I*, University of Toronto Press, Toronto.

Green, John Richard, 1879, *A History of the English People*, vol. 8, Macmillan, Londra.

Green, Richard E., Krause, Johannes, Briggs, Adrian W., Maricic, Tomislav, Stenzel, Udo, Kircher, Martin, Patterson, Nick, Heng Li, Weiwei Yhai, Fritz, Marcus Hsi-Yang, Hansen, Nancy F., Durand, Eric Y., Malaspinas, Anna-Sapho, Jensen, Jeffrey D., Marques-BVonet, Tomas, Alkan, Can, Prüfer, Kay, Meyer, Matthias, Burbano, Hernán A., Good, Jeffrey M., Schultz, Rigo, Aximu-Petri, Ayinuer, Butthof, Anne, Höber, Barbara, Höffner, Barbara, Siegemund, Madlen, Weihmann, Antje, Nusbaum, Chad, Lander, Eric S., Russ, Carsten, Novod, Nathaniel, Affourtit, Jason, Egholm, Michael, Verna, Christine, Rudan, Pavao, Brajkovic, Dejana, Kucan, Ĺ"eljko, GuĹ"ic, Ivan, Doronichev, Vladimir B., Golovanova, Liubov V., Lalueza-Fox, Carles, Rasilla, Marco de la, Fortea, Javier, Rosas, Antonio, Schmitz, Ralf W., Johnson, Philip L.F., Eichler, Evan E., Falush, Daniel, Birney, Ewan, Mullikin, James C., Slatkin, Montgomery, Nielsen, Rasmus, Kelso, Janet, Lachmann, Michael, Reich, David, Pääbo, Svante, 2010, „A Draft Sequence of the Neandertal Genome”, *Science*, 328 (7 mai), pp. 710-722.

Green, Ronald, 2007, *Babies by Design: The Ethics of Genetic Choice*, Yale University Press, New Haven, CT.

Greenhalgh, Susan, 2008, *Just One Child: Science and Policy in Deng's China*, University of California Press, Berkeley.

Grigg, David, 1992, *The Transformation of Agriculture in the West*, Blackwell, Oxford.

Guillaume, Alfred, 1969, *The Life of Muhammad*, Oxford University Press, Lahore.

Guisso, R., 1978, *Wu Tse't'ien and the Politics of Legitimation in T'ang China*, University of Western Washington Press, Bellingham.

Gunz, Philipp, Bookstein, Fred L., Mitteroecker, Philipp, Stadlmayr, Andrea, Seidler, Horst, Weber, Gerhard W., 2009, „Early Modern Human Diversity Suggests Subdivided Population Structure and a Complex Out-of-Africa Scenario”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, doi: 10.1073/pnas.0901515106.

- Guo, Qinghua, 2010, *The Mingqi Pottery Buildings of Han Dynasty China, 206 BC-AD 220*, Sussex Academic Press, Eastbourne, UK.
- Habu, Junko, 2004, *Ancient Jomon of Japan*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Haeger, John, ed., 1975, *Crisis and Prosperity in Sung China*, University of Arizona Press, Tucson.
- Haldon, John, 1997, *Byzantium in the Seventh Century*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Hall, David, Ames, Roger, 1995a, *Anticipating China: Thinking Through the Narrative of Chinese and Western Culture*, State University of New York Press, Albany.
- Hall, David, Ames, Roger, 1995b, *Thinking from the Han: Self, Truth, and Transcendence in Chinese and Western Culture*, State University of New York Press, Albany.
- Hall, John, 1966, „Changing Conceptions of the Modernization of Japan”, în Marius Jansen, ed., *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization*, Princeton University Press, Princeton.
- Halper, Stefan, 2010, *The Beijing Consensus: How China's Authoritarian Model Will Dominate the Twenty-first Century*, Basic Books, New York.
- Hancock, Graham, 2003, *Underworld: The Mysterious Origins of Civilization*, Three Rivers Press, Londra.
- Hansen, Ilse, Wickham, Chris, eds., 2000, *The Long Eighth Century*, E.J. Brill, Leiden.
- Hardy-Smith, Tania, Edwards, Phillip, 2004, „The Garbage Crisis in Prehistory”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 23, pp. 253-289.
- Harley, Knick, 1998, „Cotton Textile Prices and the Industrial Revolution”, *Economic History Review*, serie nouă, 51, pp. 49-83.
- Harries, Meirion, Harries, Susie, 1991, *Soldiers of the Sun: The Rise and Fall of the Imperial Japanese Army, 1868-1945*, Heinemann, Londra.
- Harris, Robert, 1992, *Fatherland*, Book Club Associates, New York.
- Harris, William, 1989, *Ancient Literacy*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

- Hartwell, Robert, 1967, „A Cycle of Economic Change in Imperial China: Coal and Iron in Northeast China, 750-1350”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 10, pp. 102-159.
- Hartwell, Robert, 1982, „Demographic, Political, and Social Transformation of China, 750-1550”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 42, pp. 365-442.
- Hassan, Ahmad, Hill, Donald, 1986, *Islamic Technology*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Hatcher, John, 2008, *The Black Death: A Personal History*, Doubleday, New York.
- Haw, Stephen, 2006, *Marco Polo's China: A Venetian in the Realm of Khubilai Khan*, Routledge, Londra.
- Hawksworth, John, Cookson, Gordon, 2008, *The World in 2050: Beyond the BRICs*, PricewaterhouseCoopers, Londra, martie, disponibil pe www.pwc.co.uk/economics.
- Hayden, Dolores, 2002, *Building Suburbia: Green Fields and Urban Growth*, Pantheon, New York.
- He, Nu, 2005, „Monumental Structure from Ceremonial Precinct at Taosi Walled Town”, *Chinese Archaeology*, 5, pp. 51-58.
- Headrick, Daniel, 2010, *Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*, Princeton University Press, Princeton.
- Heather, Peter, 2005, *The Fall of the Roman Empire*, Oxford University Press, Oxford.
- Hedden, Trey, Ketay, S., Aron, A., Marcus, H.R., Gabrieli, J.D., 2008, „Cultural Influences on Neural Substrates of Attentional Control”, *Psychological Science*, 19, pp. 12-17.
- Heinlein, Robert, 1973, *Time Enough for Love*, Ace Books, New York.
- Hemming, John, 1970, *The Conquest of the Incas*, Penguin, New York.
- Herlihy, David, 1997, *The Black Death and the Transformation of the West*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Herman, Arthur, 2004, *To Rule the Waves: How the British Navy Shaped the Modern World*, Harper, New York.

- Hessler, Peter, 2006, *Oracle Bones*, Harper, New York.
- Hickey, Todd, 2007, „Aristocratic Landholding and the Economy of Byzantine Egypt”, in Roger Bagnall, ed., *Egypt in the Byzantine World* (pp. 288-308), Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Hill, Christopher, 1984, *The Experience of Defeat: Milton and Some Contemporaries*, Penguin, New York.
- Hillman, Gordon, Hedges, Robert, Moore, Andrew, Colledge, Susan, Pettitt, Paul, 2001, „New Evidence of Lateglacial Cereal Cultivation at Abu Hureyra on the Euphrates”, *The Holocene*, 11, pp. 383-393.
- Ho, Mun Chan, Yan, Hektor, 2007, „Is There a Geography of Thought for East-West Differences? Why or Why Not?”, *Educational Philosophy and Theory*, 39, pp. 383-403.
- Ho, Ping-ti, 1959, *Studies on the Population of China, 1368-1953*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Hobsbawm, Eric, 1964, *The Age of Revolution, 1789-1848*, Vintage, New York.
- Hobsbawm, Eric, 1975, *The Age of Capital, 1848-1875*, Vintage, New York.
- Hobsbawm, Eric, 1987, *The Age of Empire, 1875-1914*, Vintage, New York.
- Hobsbawm, Eric, 1994, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991*, Vintage, New York.
- Hobsbawm, Eric, Rudé, George, 1969, *Captain Swing*, Penguin, Londra.
- Hobson, John, 2004, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Hochschild, Adam, 1998, *King Leopold's Ghost*, Mariner, New York.
- Hodder, Ian, 1990, *The Domestication of Europe*, Blackwell, Oxford.
- Hodder, Ian, 2006, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*, Thames and Hudson, Londra.
- Hodges, Richard, Whitehouse, David, 1983, *Mohammad, Charlemagne, and the Origins of Europe*, Routledge, Londra.
- Hodos, Tamar, 2006, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, Routledge, Londra.

- Holcombe, Charles, 1994, *In the Shadow of the Han: Literati Thought and Society at the Beginning of the Southern Dynasties*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Holcombe, Charles, 2001, *The Genesis of East Asia*, 221 BG-AD 907, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Holloway, David, 1994, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Holloway, Kenneth, 2009, *Guodian: The Newly Discovered Seeds of Chinese Religious and Political Philosophy*, Oxford University Press, Oxford.
- Holt, Frank, 1999, *Thundering Zeus: The Making of Hellenistic Bactria*, University of California Press, Berkeley.
- Hopkins, Keith, 1998, „Christian Number and its Implications”, *Journal of Early Christian Studies*, 6, pp. 185-226.
- Hourani, Albert, 2003, *A History of the Arab Peoples*, ediția a II-a, Warner, New York [ed. rom.: *Istoria popoarelor arabe*, traducere de Irina Vainovski-Mihai, Polirom, Iași, 2010].
- Howe, Daniel, 2007, *What Hath God Wrought: The Transformation of America, 1815-1848*, Oxford University Press, New York.
- Hoyland, Robert, 2001, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, Routledge, Londra.
- Hsu, Cho-yun, 1980, *Han Agriculture. The Formation of Early Chinese Agrarian Economy (206 BC-AD 220)*, University of Washington Press, Seattle.
- Hsu, Cho-yun, Linduff, Kathryn, 1988, *Western Chou Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Hsu, Roland, 2010, *Ethnic Europe: Mobility, Identity, and Conflict in a Globalized World*, Stanford University Press, Stanford.
- Huang, Ray, 1981, *1587, a Year of No Significance: The Ming Dynasty in Decline*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Huang, Yasheng, 2008, *Capitalism with Chinese Characteristics: Entrepreneurship and the State*, 2008, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Hucker, Charles, 1975, *China's Imperial Past*, Stanford University Press, Stanford.
- Huff, Toby, 2005, *The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Hui, Victoria, 2005, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Hulsewé, A., 1985, *Remnants of Ch'in Law*, E.J. Brill, Leiden.
- Huntington, Ellsworth, 1915, *Civilization and Climate*, ediția I, Yale University Press, New Haven, CT.
- Huntington, Samuel, 1996, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York.
- Hutchison, Michael, Westermann, Frank, eds., 2006, *Japan's Great Stagnation*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Hymes, Robert, Schirokauer, Conrad, eds., 1993, *Ordering the World: Approaches to State and Society in Sung Dynasty China*, University of California Press, Berkeley.
- Ikeguchi, Mamoru, 2007, „The Dynamics of Agricultural Locations in Italy”, teză de doctorat nepublicată, King's College, Londra.
- Imber, Colin, 2002, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Palgrave, Londra.
- Impey, Chris, 2007, *The Living Cosmos: Our Search for Life in the Universe*, Random House, New York.
- Inalcik, Halil, Quataert, Donald, eds., 1994, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Ingman, Max, Kaessmann, Henrik, Pääbo, Svante, Gyllensten, Ulf, 2000, „Mitochondrial Genome Variation and the Origin of Modern Humans”, *Nature*, 408, pp. 708-713.
- Ingrau, Charles, 2000, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Inikori, Joseph, 2002, *Africans and the Industrial Revolution in England*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Inikori, Joseph, 2007, „Africa and the Globalization Process: Western Africa, 1450-1850”, *Journal of Global History*, 2, pp. 63-86.
- Institute for International Strategic Studies, 2009, *The Military Balance 2009*, Institute for International Strategic Studies, Londra.
- Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007, *Fourth Assessment Report*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, [http://www/ipcc.ch/](http://www.ipcc.ch/).
- International Monetary Fund, 2009, *World Economic Outlook Update*, 8 iulie (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/update/02>).
- Iriye, Akira, 1987, *The Origins of the Second World War in Asia and the Pacific*, Longman, Londra.
- Irwin, Douglas, 1996, *Against the Tide: An Intellectual History of Free Trade*, Princeton University Press, Princeton.
- Isaacson, Walter, 2007, *Einstein: His Life and Universe*, Simon and Schuster, New York.
- Israel, Jonathan, 1995, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*, Oxford University Press, Oxford.
- Issar, Arie, 2003, *Climate Changes During the Holocene and Their Impact on Hydrological Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Issar, Arie, Zahor, Mattanyah, 2005, *Climate Change: Environment and Civilization in the Middle East*, Springer, New York.
- Ivanhoe, Philip, 2000, *Confucian Moral Cultivation*, ediția a II-a, Hackett, Amsterdam.
- Ivanhoe, Philip, ed., 2009, *Readings from the Lu-Wang School of Neo-Confucianism*, Hackett, Amsterdam.
- Jackson, Peter, 1998, „Marco Polo and his «Travels»”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 61, pp. 82-101.
- Jacob, Margaret, 1997, *Scientific Culture and the Making of the Industrial West*, Oxford University Press, New York.
- Jacob, Margaret, Stewart, Larry, 2004, *Practical Matter: Newton's Science in the Service of Industry and Empire*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

- Jacques, Martin, 2009, *When China Rules the World: The Rise of the Middle Kingdom and the End of the Western World*, Allen Lane, Londra 2009.
- Jakobsson, Mattias, Scholz, Sonja W., Scheet, Paul, Gibbs, J. Raphael, VanLiere, Jenna M., Hon-Chung Fung, Szpiech, Zachary A., Degnan, James H., Kai Wang, Guerreiro, Rita, Bras, Jose M., Schymick, Jennifer C., Hernandez, Dena G., Traynor, Bryan J., Simon-Sanchez, Javier, Matarin, Mar, Britton, Angela, van de Leemput, Joyce, Rafferty, Ian, Bucan, Maja, Cann, Howard M., Hardy, John A., Rosenberg, Noah A., Singleton, Andrew B., 2008, „Genotype, Haplotype and Copy-Number Variation in Worldwide Human Populations”, *Nature*, 451, pp. 998-1003.
- Jansen, Marius, 2000, *The Making of Modern Japan*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Jardine, Lisa, 2008, *Going Dutch: How England Plundered Holland's Glory*, Harper, New York.
- Jaspers, Karl, 1949, *The Origin and Goal of History*, Yale University Press, New Haven, CT 1953; prima ediție în limba germană, 1949.
- Ji, Junfeng, Shen, Ji, Balsam, William, Chen, Jun, Liu, Lianwen, Liu, Xingqi, 2005, „Asian Monsoon Oscillations in the Northeastern Qinghai-Tibet Plateau Since the Late Glacial as Interpreted from Visible Reflectance of Qinghai Lake Sediments”, *Earth and Planetary Science Letters*, 233, pp. 61-70.
- Ji, Xiao-bin, 2005, *Politics and Conservatism in Northern Song China: The Career and Thought of Sima Guang (AD1019-1086)*, Chinese University Press, Hong Kong.
- Jiang, Leping, 2008, „The Shangshan Site, Pujiang County, Zhejiang”, *Chinese Archaeology*, 8, pp. 37-43.
- Jiang, Leping, Li Liu, 2006, „New Evidence for the Origins of Sedentism and Rice Domestication in the Lower Yangzi River, China”, *Antiquity*, 80, pp. 355-361.

- Johnson, Donald, Johnson, Jean, 2007, *Universal Religions in World History: The Spread of Buddhism, Christianity, and Islam to 1500*, McGraw-Hill, New York.
- Johnston, Alastair, 1995, *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Ming China*, Princeton University Press, Princeton.
- Jones, Eric, 1985, „«Where is Everybody?» An Account of Fermi's Question", Los Alamos Technical Report LA-10311-MS, disponibil pe <http://library.lanl.gov/infores/reports/>.
- Jongman, Willem, 2007a, „The Early Roman Empire: Consumption”, în Walter Scheidel, Ian Morris și Richard P. Saller, eds., *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (pp. 592-618), Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Jongman, Willem, 2007b, „Gibbon Was Right: The Decline and Fall of the Roman Economy”, în Olivier Hekster, Gerda de Kleijn și Danielle Slootjes, eds., *Crises and the Roman Empire* (pp. 183-199), E.J. Brill, Leiden.
- Jordan, William Chester, 1996, *The Great Famine*, Princeton University Press, Princeton.
- Jordan, William Chester, 2001, *Europe in the High Middle Ages*, Penguin, Londra.
- Judt, Tony, 2005, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, Penguin Press, New York [ed. rom.: *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945*, traducere de Georgiana Perlea, postfață de Mircea Mihăieș, Polirom, Iași, 2008].
- Jungers, William, Farke, A., Sutikna, T., Ruff, C., Shackelford, L., Stock, J., Carlson, K., Pearson, O., Grine, F.K., Morwood, M., 2010, „Long-Bone Geometry and Skeletal Biomechanics in *Homo floresiensis*”, lucrare prezentată la a 79a întâlnire anuală a American Association of Physical Anthropologists, aprilie, *Abstracts of AAPA Poster and Podium Presentations*, pp. 143-144, <http://physanth.org/annual-meeting/2010/79th-annual-meeting-2010/2010%20AAPA%20Abstracts.pdf>.

- Kaegi, Walter, 1992, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Kaegi, Walter, 2003, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Kamen, Stanley, 1999, *Philip of Spain*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Kamen, Stanley, 2003, *Empire: How Spain Became a World Power, 1492-1763*, Harper, New York.
- Kann, Robert, 1980, *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918*, University of California Press, Berkeley.
- Kaplan, David, 2000, „The Darker Side of the «Original Affluent Society»”, *Journal of Anthropological Research*, 56, pp. 301-324.
- Kaplan, Robert, 2005, „How We Would Fight China”, *The Atlantic*, 295.5 (iunie), pp. 49-64.
- Ke, Yuehai, Bing Su, Xiufeng Song, Daru Lu, Lifeng Chen, Hongyu Li, Chunjian Qi, Marzuki, Sangkot, Dekka, Ranjan, Underhill, Peter, Chunjie Xiao, Shriver, Mark, Lell, Jeff, Wallace, Douglas, Wells, R. Spencer, Seielstad, Mark, Oefner, Peter, Dingliang Zhu, Jianzhong Jin, Wei Huang, Chakraborty, Ranajit, Zhu Chen, Li Jin, 2001, „African Origin of Modern Humans in East Asia: A Tale of 12,000 Y Chromosomes”, *Science*, 292, pp. 1151-1153.
- Keene, Donald, 2002, *Emperor of Japan: Meiji and His World, 1852-1912*, Columbia University Press, New York.
- Keightley, David, 2000, *The Ancestral Landscape: Time, Space, and Community in Late Shang China (ca. 1200-1045 BC)*, University of California Press, Berkeley.
- Keightley, David, 2005, „Marks and Labels: Early Writing in Neolithic and Shang China”, în Miriam Stark, ed. *Archaeology of Asia* (pp. 177-201), Blackwell, Oxford.
- Kelly, Christopher, 2009, *The End of Empire: Attila the Hun and the Fall of Rome*, Norton, New York.
- Kennedy, David, 1999, *Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929-1945*, Oxford University Press, New York.

- Kennedy, Hugh, 2004a, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, ediția a II-a, Longmans, Londra.
- Kennedy, Hugh, 2004b, *When Baghdad Ruled the Muslim World: The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty*, Da Capo, New York.
- Kennedy, Hugh, 2007, *The Great Arab Conquests*, Da Capo, Londra 2007.
- Kennedy, Paul, 1976, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, Allen Lane, Londra.
- Kennedy, Paul, 1987, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Vintage, New York [ed. rom.: *Ascensiunea și decăderea marilor puteri. Transformări economice și conflicte militare din 1500 până în 2000*, traducere de Laurențiu Ursu, Teodora Moldovanu, Lucia Dos și Ramona Lupu, postfață de Andrei Miroiu, Polirom, Iași, 2011].
- Kennedy, Robert F., 1969, *Thirteen Days: The Cuban Missile Crisis*, Norton, New York.
- Kennett, Douglas J., Kennett, J.P., West, A., Mercer, C., Que Hee, S.S., Bement, L., Bunch, T.E., Sellers, M., Wolbach, W.S., 2009, „Nanodiamonds in the Younger Dryas Boundary Sediment Layer”, *Science*, 323, p. 94.
- Kerr, Richard A., 2005, „Atlantic Climate Pacemaker for Millennia Past, Decades Hence?”, *Science*, 309, pp. 41-42.
- Keynes, John Maynard, 1930, *A Treatise on Money*, Macmillan, Londra.
- Keys, David, 2000, *Catastrophe: An Investigation into the Origins of Modern Civilization*, Ballantine, New York.
- Khanna, Parag, 2008, *The Second World: Empires and Influence in the New Global Order*, Random House, New York [ed. rom.: *Lumea a doua. Imperii și influență în noua ordine globală*, traducere de Doris Mironescu, Polirom, Iași, 2008].
- Kirchner, Julius, Morrison, Karl, eds., 1986, *Medieval Europe*, University of Chicago Press, Chicago.
- Kiser, Edgar, Yong Cai, 2003, „War and Bureaucratization in Qin China”, *American Sociological Review*, 68, pp. 511-539.

- Kiser, Edgar, Yong Cai, 2004, „Early Chinese Bureaucratization in Comparative Perspective: Reply to Zhao”, *American Sociological Review*, 69, pp. 608-612.
- Kislev, Mordechai E., Hartmann, Anat, Bar-Yosef, Ofer, 2006, „Early Domesticated Fig in the Jordan Valley”, *Science*, 312, pp. 1372-1374.
- Kitchen, Andrew, 2010, „Genetic Analysis of Human Head and Clothing Lice Indicates an Early Origin of Clothing Use in Archaic Hominins”, lucrare prezentată la a 79-a întâlnire anuală a American Association of Physical Anthropologists, aprilie, *Abstracts of AAPA Poster and Podium Presentations*, p. 154, <http://physanth.org/annual-meeting/2010/79th-annual-meeting-2010/2010%20AAPA%20Abstracts.pdf>.
- Kittler, Ralf, Kayser, Manfred, Stoneking, Mark, 2003, „Molecular Evolution of *Pediculus Humanus* and the Origin of Clothing”, *Current Biology*, 13, pp. 1414-1417.
- Klein, Richard, 2009, *The Human Career*, ediția a III-a, University of Chicago Press, Chicago.
- Ko, Dorothy, 2007, *Cinderella's Sisters: A Revisionist History of Footbinding*, University of California Press, Berkeley.
- Koepke, Nikola, Baten, Joerg, 2005, „The Biological Standard of Living in Europe During the Last Two Millennia”, *European Review of Economic History*, 9, pp. 61-95.
- Koepke, Nikola, Baten, Joerg, 2008, „Agricultural Specialization and Height in Ancient and Medieval Europe”, *Explorations in Economic History*, 45, pp. 127-146.
- Kohl, Philip, 2007, *The Making of Bronze Age Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Konner, Melvin, 2002, *The Tangled Wing: Biological Constraints on the Human Spirit*, ediția a II-a, Holt, Reinhart, and Winston, New York.
- Koryakova, Ludmila, Epimakhov, Andrej, 2007, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Kracke, Edward, 1968, *Civil Service in Sung China: 960-1076*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Kramer, Samuel Noah, 1963, *The Sumerians*, University of Chicago Press, Chicago.
- Krause, Johannes, Orlando, Ludovic, Serre, David, Viola, Bence, Prüfer, Kay, Richards, Michael P., Hublin, Jean-Jacques, Hänni, Catherine, Derevianko, Anatoly P., Pääbo, Svante, 2007a, „Neanderthals in Central Asia and Siberia”, *Nature*, 449, pp. 902-904.
- Krause, Johannes, Orlando, Ludovic, Serre, David, Viola, Bence, Prüfer, Kay, Richards, Michael P., Hublin, Jean-Jacques, Hänni, Catherine, Derevianko, Anatoly P., Pääbo, Svante, 2007b, „The Derived FOXP2 Variant of Modern Humans Was Shared with Neanderthals”, *Current Biology*, 17, pp. 1908-1912.
- Krause, Johannes, Orlando, Ludovic, Serre, David, Viola, Bence, Prüfer, Kay, Richards, Michael P., Hublin, Jean-Jacques, Hänni, Catherine, Derevianko, Anatoly P., Pääbo, Svante, 2010, „The Complete Mitochondrial DNA Genome of an Unknown Hominin from Southern Siberia”, *Nature*, 464, pp. 894-897.
- Krepinevich, Andrew, 2009, *7 Deadly Scenarios: A Military Futurist Explores War in the 21st Century*, Bantam, New York.
- Krepon, Michael, 2008, *Better Safe Than Sorry: The Ironies of Living with the Bomb*, Stanford University Press, Stanford.
- Krings, Matthias, Stone, A., Schmitz, R.W., Krainitzky, H., Stoneking, M., Pääbo, S., 1997, „Neanderthal DNA Sequences and the Origin of Modern Humans”, *Cell*, 90, pp. 19-30.
- Kristiansen, Kristian, Larsson, Thomas, 2005, *The Rise of Bronze Age Society*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Kron, Geof, 2005, „Anthropometry, Physical Anthropology, and the Reconstruction of Ancient Health, Nutrition, and Living Standards”, *Historia*, 54, pp. 68-83.
- Kron, Geof, în curs de apariție, „The Use of Housing Evidence as a Possible Index of Social Equality and Prosperity in Classical Greece and Early Industrial England”.

- Kuhn, Dieter, 2009, *The Age of Confucian Rule: The Song Transformation of China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Kühn, Herbert, 1955, *On the Track of Prehistoric Man*, Random House, New York.
- Kuhn, Thomas, 1962, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago.
- Kuhrt, Amelie, 1995, *The Ancient Near East*, 2 vol., Routledge, Londra.
- Kuijt, Ian, Finlayson, Bill, 2009, „Evidence for Food Storage and Predomestication Granaries 11,000 Years Ago in the Jordan Valley”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, doi: 10.1073/pnas.0812764106.
- Kulikowski, Michael, 2006, *Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Kuper, Adam, 1983, *Anthropology and Anthropologists*, ediția a II-a, Routledge, Londra.
- Kurlantzick, Joshua, 2007, *Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Kurzweil, Ray, 2005, *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*, Vintage, New York.
- Kuzmin, Yaroslav, 2006, „Chronology of the Earliest Pottery in East Asia”, *Antiquity*, 80, pp. 362-371.
- Kvavadze, Eliso, Connor, Kvavadze, 2005, „*Zelkova Carpinifolia* (Pallas) K. Koch in Holocene Sediments of Georgia: An Indicator of Climatic Optima”, *Review of Palaeobotany and Palynology*, 133, pp. 69-89.
- Kylander, M.E., Weiss, D.J., Martínez Cortizas, A., Spiro, B., Garcia-Sanchez, R., Coles, B.J., 2005, „Refining the Pre-Industrial Atmospheric Pb Isotope Evolution Curve in Europe Using an 8000-Year-Old Peat Core from NW Spain”, *Earth and Planetary Science Letters*, 240, pp. 467-485.
- Kynge, James, 2006, *China Shakes the World: A Titan's Rise and Troubled Future*, Houghton Mifflin, New York.
- Laiou, Angeliki, Morrisson, Cécile, eds., 2007, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Landes, David, 1983, *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Landes, David, 1998, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some Are So Poor*, Norton, New York.
- Landes, David, 2003, *The Unbound Prometheus: Technological Change 1750 to the Present*, ediție revăzută, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Lane, Kris, 1998, *Pillaging the Empire: Piracy in the Americas, 1500-1750*, M.E. Sharpe, Armonk, NY.
- Lane Fox, Robin, 1986, *Pagans and Christians*, Harper and Row, New York.
- Langlois, John, ed., 1981, *China Under Mongol Rule*, Princeton University Press, Princeton.
- Lanier, Jaron, 2000, „One Half of a Manifesto”, *The Edge* (http://www.edge.org/3rd_culture/lanier/lanier_index.html).
- Lapidus, Ira, 2002, *A History of Islamic Societies*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Larkin, Philip, 2004, *Collected Poems*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Larsen, Clark, 1995, „Biological Changes in Human Populations with Agriculture”, *Annual Review of Anthropology*, 24, pp. 185-213.
- Larsen, Clark, 2006, „The Agricultural Revolution as Environmental Catastrophe”, *Quaternary International*, 150, pp. 12-20.
- Larsen, Mogens, ed., 1979, *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, Akademisk Forlag, Copenhagen.
- Latacz, Joachim, 2004, *Troy and Homer*, Oxford University Press, Oxford.
- Latham, Ronald, trad., 1955 *Marco Polo: The Travels*, Penguin, Harmondsworth, UK.
- Lattimore, Owen, 1940, *Inner Asian Frontiers of China*, American Geographical Society, New York 1940.
- Lau, D.C., 2003, *Mencius*, ediția a II-a, Penguin, Harmondsworth, UK.
- Leakey, Richard, Lewin, Roger, 1995, *The Sixth Extinction: Patterns of Life and the Future of Mankind*, Doubleday, New York.

- LeBlanc, Steven, Register, Katherine, 2003, *Constant Battles: Why We Fight*, St. Martin's Press, New York.
- Lee, Gyoung-ah, Crawford, Gary W., Li Liu, Xingcan Chen, 2007, „Plants and People from the Early Neolithic to Shang Periods in North China”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, pp. 1087-1092.
- Lee, James, Wang Feng, 1999, *One Quarter of Humanity: Malthusian Mythology and Chinese Realities*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Lee, Thomas, ed., 2004, *The New and the Multiple: Sung Senses of the Past*, Chinese University Press, Hong Kong.
- Lee, Yun Kuan, 2002, „Special Section: The Xia-Shang-Zhou Chronology Project”, *Journal of East Asian Archaeology*, 4, pp. 321-386.
- Legge, James, ed., 1865, *The Chinese Classics*, III: *The Shoo King*, Trübner, Londra; republicată de Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960.
- Legge, James, 1872, *The Chinese Classics V: The Ch'un Ts'ew and the Tso Chuen*, Trübner, Londra 1872; republicată de Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960.
- Lehner, Mark, 1997, *The Complete Pyramids*, Thames and Hudson, Londra.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, 1972, *The Peasants of Languedoc*, traducere de John Day, University of Illinois Press, Urbana.
- Leslie, D.D., Gardiner, K.J.H., 1996, *The Roman Empire in Chinese Sources*, Roma, Bardi.
- Levathes, Louise, 1994, *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405-1433*, Oxford University Press, New York.
- Lewis, Archibald, 1988, *Nomads and Crusaders, A.D. 1000-1368*, Indiana University Press, Bloomington.
- Lewis, Mark, 1990, *Sanctioned Violence in Early China*, State University of New York Press, Albany.
- Lewis, Mark, 1999, *Writing and Authority in Early China*, State University of New York Press, Albany.

- Lewis, Mark, 2007, *The Early Chinese Empires: Qin and Han*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Lewis, Mark, 2009a, *China Between Empires: The Northern and Southern Dynasties*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Lewis, Mark, 2009b, *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Lewis, W.S., ed., 1941, *Horace Walpole's Correspondence*, I, Yale University Press, New Haven, CT.
- Lewis-Williams, David, 2002, *The Mind in the Cave*, Thames & Hudson, Londra.
- Li, Feng, 2003, „Feudalism and the Western Zhou”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 63, pp. 115-144.
- Li, Feng, 2006, *Landscape and Power in Early China: The Crisis and Fall of the Western Zhou, 1045-771 BC*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Li, Feng, 2009, *Bureaucracy and the State in Early China: Governing the Western Zhou*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Li, Xueqin, 1985, *Eastern Zhou and Qin Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Li, Xueqin, Harbottle, G., Zhang, J., Wang, C., 2003, „The Earliest Writing?”, *Antiquity*, 77, pp. 31-44.
- Lichtheim, Miriam, ed., 1973-1980, *Ancient Egyptian Literature*, 3 vol., University of California Press, Berkeley.
- Lieberman, Philip, 2007, „The Evolution of Human Speech”, *Current Anthropology*, 48, pp. 39-66.
- Lieberman, Victor, 1999, *Beyond Binary Histories: Re-imagining Eurasia to c. 1830*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Lieberman, Victor, 2003, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, c. 800-1830*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Lin, Tai-yi, trad., 1965, *Li Ju-chen, Flowers in the Mirror*, University of California Press, Berkeley.

- Lin, Yusheng, 1979, *The Crisis of Chinese Consciousness: Radical Antitraditionalism in the May Fourth Era*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Little, Lester, ed., 2007, *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Liu, Li, 2000, „Ancestor Worship: An Archaeological Investigation of Ritual Activities in Neolithic North China”, *Journal of East Asian Archaeology*, 2, pp. 129-164.
- Liu, Li, 2004, *The Chinese Neolithic*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Liu, Li, 2010, „The Emergence of Sedentism in China”, în Markus Reindel, Norbert Benecke, Friedrich Lüth și Klaus Schmidt, eds., *Sedentism: Worldwide Research Perspectives for the Shift of Human Societies from Mobile to Settled Ways of Life*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Liu, Li, Xingcan Chen, 2003, *State Formation in Early China*, Routledge, Londra.
- Liu, Li, Xingcan Chen, 2010, *The Archaeology of China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Liu, Li, Hong Xu, 2007, „Rethinking Erlitou: Legend, History, and Chinese Archaeology”, *Antiquity*, 81, pp. 886-891.
- Liu, Li, Gyoung-Ah Lee, Leping Jiang, Juzhong Zhang, 2007, „Evidence for the Early Beginning (c. 9000 cal. BP) of Rice Domestication in China”, *The Holocene*, 17, pp. 1059-1068.
- Liu, Xiaohong, Xuemei Shao, Liangju Zhao, Dahe Qin, Tuo Chen, Jiawen Ren, 2007, „Dendroclimatic Temperature Record Derived from Tree-Ring Width and Stable Carbon Isotope Chronologies in the Middle Qilian Mountains, China”, *Arctic, Antarctic, and Alpine Research*, 39, pp. 651-657.
- Liu, Xinru, 1988, *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges 100-600*, Oxford University Press, Oxford.
- Liverani, Mario, ed., 1993, *Akkad, the First World Empire*, Sargon, Padova.
- Liverani, Mario, ed., 1995, *Neo-Assyrian Geography*, Eisenbrauns, Roma.

- Liverani, Mario, 2001, *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 BC*, Palgrave, New York.
- Liverani, Mario, 2005, *Israel's History and the History of Israel*, Equinox, Londra.
- Liverani, Mario, 2006, *Uruk: The First City*, Equinox, Londra.
- Lloyd, Geoffrey, 2002, *The Ambitions of Curiosity: Understanding the World in Ancient Greece and China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Lloyd, Geoffrey, 2007, *Cognitive Variations: Reflections on the Unity and Diversity of the Human Mind*, Oxford University Press, New York.
- Lloyd, Geoffrey, Sivin, Nathan, 2002, *The Way and the Word: Science and Medicine in Early China and Greece*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Lobell, David, Burke, Marshall, eds., 2010, *Climate Change and Food Security: Adapting Agriculture to a Warmer World*, Springer, Amsterdam.
- Loewe, Michael, 2006, *The Government of the Qin and Han Empires, 221 BCE – 220 CE*, Hackett, Indianapolis.
- Lordkipanidze, David, Jashashvili, Tea, Vekua, Abesalom, Ponce de León, Marcia S., Zollikofer, Christoph P.E., Rightmire, G. Philip, Pontzer, Herman, Ferring, Reid, Oms, Oriol, Tappen, Martha, Bukhsianidze, Maia, Agustí, Jordi, Kahlke, Ralf, Kiladze, Gocha, Martínez-Navarro, Bienvenido, Mouskhelishvili, Alexander, Nioradze, Medea, Rook, Lorenzo, 2007, „Postcranial Evidence from Early *Homo* from Dmanisi, Georgia”, *Nature*, 449, pp. 305-310.
- Lorge, Peter, 2005, *War, Politics and Society in Early Modern China, 900-1795*, Routledge, Londra.
- Loud, G., 2000, *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*, Longman, Londra.
- Lovell, Julia, 2006, *The Great Wall: China Against the World, 1000 BC – AD 2000*, Atlantic Books, Londra.
- Luckenbill, D.D., 1926, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I, University of Chicago Press, Chicago.

- Maalouf, Amin, 1984, *The Crusades Through Arab Eyes*, Shocken, New York 1984.
- Maas, Michael, ed., 2005, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- MacCullagh, Diarmaid, 2003, *The Reformation: A History*, Penguin, New York.
- MacFarquhar, Roderick, Schoenhals, Michael, 2006, *Mao's Last Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- MacKellar, Landis, 2007, „Pandemic Influenza: A Review”, *Population and Development Review*, 33, pp. 429-451.
- MacMillan, Margaret, 2002, *Paris 1919: Six Months That Changed the World*, Random House, New York.
- MacMillan, Margaret, 2008, *Nixon and Mao: The Week That Changed the World*, Random House, New York.
- MacMullen, Ramsay, 1984, *Christianizing the Roman Empire*, Yale University Press, New Haven, CT.
- MacMullen, Ramsay, 1988, *Corruption and the Decline of Rome*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Maddison, Angus, 2003, *The World Economy: Historical Statistics*, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.
- Maddison, Angus, 2005, *Growth and Interaction in the World Economy: The Roots of Modernity*, American Enterprise Institute Press, Washington, DC.
- Maddison, Angus, 2006, *Asia in the World Economy 1500-2030*, Australian National University Press, Canberra.
- Maddison, Angus, 2007, *Chinese Economic Performance in the Long Run: 960-2030*, ediția a II-a, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.
- Madelung, Wilferd, 1997, *The Succession to Muhammad: A Study in the Early Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Mair, Victor, ed., 2006, *Contact and Exchange in the Ancient World*, University of Hawaii Press, Honolulu.

- Major, Candace, Goldstein, Steven L., Ryan, William B.F., Lericolais, Gilles, Piotrowski, Alexander M., Hajdas, Irka, 2006, „The Co-Evolution of Black Sea Level and Composition Through the Last Glaciation and Its Paleoclimatic Significance”, *Quaternary Science Reviews*, 25, pp. 2031-2047.
- Malinowski, Bronislaw, 1967, *A Diary in the Strict Sense of the Term*, Harcourt, Brace, and World, New York.
- Mandelbaum, Michael, 2005, *The Case for Goliath: How America Acts as the World's Government* in the 21st Century, Public Affairs, New York.
- Mangini, A., Spotl, C., Verdes, P., 2005, „Reconstruction of Temperature in the Central Alps During the Past 2000 yr from a 180 Stalagmite Record”, *Earth and Planetary Science Letters*, 235, pp. 741-751.
- Mangini, A., Spotl, C., Verdes, P., 2007, „Persistent Influence of the North Atlantic Hydrography on Central European Winter Temperature During the Last 9000 Years”, *Geophysical Research Letters*, 34, pp. 10, 1029/2006GL028600.
- Manica, Andrea, Amos, William, Balloux, François, Tsunehiko Hanihara, 2007, „The Effect of Ancient Population Bottlenecks on Human Phenotypic Variation”, *Nature*, 448, pp. 346-348.
- Mann, James, 2004, *Rise of the Vulcans: The History of Bush's War Cabinet*, Penguin, New York.
- Mann, James, 2008, *The China Fantasy*. Penguin, New York.
- Manning, J.G., Morris, Ian, eds., 2005, *The Ancient Economy: Evidence and Models*, Stanford University Press, Stanford.
- Manz, Beatrice Forbe, 1989, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Marks, Robert, 1998, *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Marshall, Fiona, Hildebrand, Elisabeth, 2002, „Cattle Before Crops”, *Journal of World Prehistory*, 16, pp. 99-143.
- Martin, Geoffrey, 2005, *All Possible Worlds: A History of Geographical Thought*, ediția a IV-a, Oxford University Press, New York.

- Martin, Thomas, 2009, *Herodotus and Sima Qian: The First Great Historians of Greece and China*, Bedford/St. Martin's, New York.
- Matthew, Donald, 1992, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Matthews, John, Herbert, David, eds., 2004, *Unifying Geography*, Routledge, Londra.
- Mattila, Raiji, 2000, *The King's Magnates: A Study of the Highest Officials of the Neo-Assyrian Empire*, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 2000.
- Mattson, Ingrid, 2007, *The Story of the Qur'an*, Blackwell, Oxford.
- Maynard-Smith, John, Dawkins, Richard, 2008, *The Theory of Evolution*, ediția a III-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Mazumdar, Sucheta, 1998, *Sugar and Society in China: Peasants, Technology, and the World Market*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- McAnany, Patricia, Yoffee, Norman, eds., 2010, *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- McBrearty, Sally, Brooks, Alison, 2000, „The Revolution That Wasn't: New Interpretation of the Origin of Modern Human Behavior”, *Journal of Human Evolution*, 39, pp. 453-563.
- McClellan, Thomas, 2006, „Early Fortifications: The Missing Walls of Jericho”, *Baghdader Mitteilungen*, 18, pp. 593-610.
- McCormick, Michael, 2001, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- McGilchrist, Iain, 2009, *The Master and His Emissary: The Divided Brain and the Making of the Western World*, Yale University Press, New Haven.
- McGrail, Séan, 2004, *Boats of the World from the Stone Age to Medieval Times*, Oxford University Press, Oxford.
- McKibben, Bill, 2003, *Enough: Staying Human in an Engineered Age*, Times Books, New York.

- McKibben, Bill, 2010, *Earth: Making Life on a Tough New Planet*, Times Books, New York.
- McKitterick, Rosamund, 2001, *The Early Middle Ages: Europe, 400-1000*, Oxford University Press, Oxford.
- McMullen, David, 1988, *State and Scholars in T'ang China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- McNeill, William, 1976, *Plagues and Peoples*, Viking, New York.
- McNeill, William, 1982, *The Pursuit of Power*, University of Chicago Press, Chicago.
- Mendle, Michael, 2001, *The Putney Debates of 1647: The Army, the Levellers and the English State*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Menzies, Gavin, 2002, *1421: The Year China Discovered the World*, Bantam, New York.
- Menzies, Gavin, 2008, *1434: The Year a Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance*, Bantam, New York.
- Merton, Robert, 1957, „Priorities in Scientific Discovery: A Chapter in the Sociology of Science“, *American Sociological Review*, 22, pp. 635-659.
- Meskill, John, ed., 1965, *Ch'oe Pu's Diary: A Record of Drifting Across the Sea*, University of Arizona Press, Tucson.
- Michalowski, Piotr, 1989, *The Lamentation Over the Destruction of Sumer and Ur*, Eisenbrauns, Winona Lake, IN.
- Millett, Kate, 1970, *Sexual Politics*, Abacus, New York.
- Mills, J.V.G., ed., 1970, *Ma Huan, „Overall Survey of the Ocean's Shores“ [1433]*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Mills, J.V.G., Ptak, Roderich, eds., 1996, *Hsing-Ch'a Sheng-Lan, The Overall Survey of the Star Raft by Fei Hsin*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Mintz, Sidney, 1985, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, Viking, New York.
- Mithen, Steven, 1996, *The Prehistory of the Mind: The Cognitive Origins of Art and Science*, Thames & Hudson, Londra.

- Mithen, Steven, 2003, *After the Ice: A Global Human History, 20000-5000 BC*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Mithen, Steven, 2005, *The Singing Neanderthals: The Origin of Music, Language, Mind and Body*, Weidenfeld and Nicholson, Londra.
- Mokyr, Joel, 1990, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford University Press, New York.
- Mokyr, Joel, 1999, „Editor’s Introduction: The New Economic History and the Industrial Revolution”, în Joel Mokyr, ed., *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective* (pp. 1-127), Westview Press, Boulder, CO.
- Mokyr, Joel, 2002, *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press, Princeton.
- Mokyr, Joel, 2010, *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain, 1700-1850*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Mommsen, Theodor, and Karl Morrison. *Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century*. Columbia University Press, New York 1962.
- Moore, Andrew, Hillman, Gordon Legge, A.J., 2000, *Village on the Euphrates*, Oxford University Press, New York.
- Moore, Gordon, 1965, „Cramming More Components onto Integrated Circuits”, *Electronics*, 38.8 (19 aprilie), pp. 114-17, disponibil pe <ftp://download.intel.com/research/silicon/moorespaper.pdf>.
- Moore, Gordon, 1999, „Our Revolution”, 1999, disponibil pe <http://www.sia-online.org/downloads/Moore.pdf>.
- Moore, Gordon, 2003, „No Exponential Is Forever... But We Can Delay «Forever»”, lucrare prezentată la International Solid State Circuits Conference, 10 februarie, disponibilă pe ftp://download.intel.com/research/silicon/Gordon_Moore_ISSCC_021003.pdf.
- Moore, Robert, 1987, *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950-1250*, Blackwell, Oxford.
- Moore, Robert, 2000, *The First European Revolution, c. 970-1215*, Blackwell, Oxford [ed. rom.: *Prima revoluție europeană (cca 970-1215)*, traducere de Cristina Gyurcsik, Polirom, Iași, 2004].

- Morean, Curtis, Bar-Matthews, Miryam, Bernatchez, Jocelyn, Fisher, Erich, Goldberg, Paul, Herries, Andy I.R., Jacobs, Zenobia, Jerardino, Antonieta, Karkanas, Panagiotis, Minichillo, Tom, Nilssen, Peter J., Thompson, Erin, Watts, Ian, Williams, Hope M., 2007, „Early Human Use of Marine Resources and Pigment in South Africa During the Middle Pleistocene”, *Nature*, 449, pp. 905-908.
- Morgan, David, 1988, *Medieval Persia 1040-1797*, Longman, Londra.
- Morgan, Edmund, 1975, *American Slavery, American Freedom*, Norton, New York.
- Morgan, Leah, Renne, Paul, 2008, „Diachronous Dawn of Africa’s Middle Stone Age: New $^{40}\text{Ar}/^{39}\text{Ar}$ Ages from the Ethiopian Rift”, *Geology*, 36, pp. 967-970.
- Morishima, Michio, 1982, *Why Has Japan „Succeeded”?*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Morowitz, Harold, 2004, *The Emergence of Everything: How the World Became Complex*, Oxford University Press, New York.
- Morris, Ian, 2004, „Economic Growth in Ancient Greece”, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 160, pp. 709-748.
- Morris, Ian, 2005, „The Athenian Empire (478-404 BC)”, Princeton/Stanford Working Papers in Classics no. 120508, <http://www.princeton.edu/~pswpc/index.html>.
- Morris, Ian, Powell, Barry, 2009, *The Greeks: History, Culture, and Society*, ediția a II-a, Prentice-Hall, Upper Saddle River, NJ.
- Morris, Ian, and Walter Scheidel, eds. *The Dynamics of Ancient Empires*. Oxford University Press, New York 2009.
- Morris, Ian, Tusa, Sebastiano, 2004, „Scavi sull’acropoli di Monte Polizzo, 2000-2003”, *Sicilia Archeologica*, 38, pp. 35-90.
- Morrison, Karl, 1992, *Understanding Conversion*, University of Virginia Press, Charlottesville.
- Morris-Suzuki, Tessa, 1994, *The Technological Transformation of Japan: From the Seventeenth to the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, New York.

- Morton, Oliver, 2007, *Eating the Sun: How Plants Power the Planet*, Harper, New York.
- Morwood, Mike, van Oostersee, Penny, 2007, *A New Human: The Startling Discovery and Strange Story of the „Hobbits“ of Flores*, Indonesia, Left Coast, New York.
- Mote, Frederick, 1999, *Imperial China, 900-1800*, University of California Press, Berkeley.
- Muckle, Peter, trad., 1964, *The Story of Abelard's Adversities*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto.
- Mühlenbock, Christian, 2008, *Fragments from a Mountain Society: Tradition, Innovation, and Interaction at Archaic Monte Polizzo, Sicily*, University of Gothenburg Press, Gothenburg.
- Murphey, Rhoads, 1999, *Ottoman Warfare*, Routledge, Londra.
- Mutschler, Fritz-Heiner, Mittag, Achim, eds., 2009, *Conceiving the Empire: China and Rome Compared*, Oxford University Press, New York.
- Naam, Ramez, 2005, *More Than Human: Embracing the Promise of Biological Enhancement*, Broadway, New York.
- Naquin, Susan, Rawski, Evelyn, 1987, *Chinese Society in the Eighteenth Century*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Naroll, Raoul, 1956, „A Preliminary Index of Social Development“, *American Anthropologist*, 58, pp. 687-715.
- National Intelligence Council, 2004, *Mapping the Global Future*, Government Printing Office, Washington, DC, disponibil pe <http://www.foia.cia.gov/2020/2020.pdf>.
- National Intelligence Council, 2008, *Global Trends 2025: A Transformed World*, Government Printing Office, Washington, DC, disponibil pe http://www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html.
- Naughton, Barry, 1995, *Growing Out of the Plan: Chinese Economic Reform, 1978-1993*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Needham, Joseph, 1971, *Science and Civilisation in China*, IV: *Physics and Physical Technology*, partea a III-a: *Civil Engineering and Nautics*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Needham, Joseph, Ho Ping-yü, Lu Gwei-djen, Wang Ling, 1986, *Science and Civilisation in China, V: Chemistry and Chemical Technology*, partea a VII-a: *Military Technology: The Gunpowder Epic*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Neisser, Ulric, ed., 1998, *The Rising Curve: Long-Term Gains in IQ and Related Measures*, American Psychological Association, New York.
- Nelson, Sarah, 1993, *The Archaeology of Korea*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Nichols, F.M., 1904, *The Epistles of Erasmus*, II, Longmans, Londra, Green.
- Nicolle, David, Turnbull, Stephen, Haldon, John, 2007, *The Fall of Constantinople: The Ottoman Conquest of Byzantium*, Osprey, Londra.
- Nienhauser, William, 1994, *The Grand Scribe's Records*, I, Indiana University Press, Bloomington.
- Nisbett, Richard, 2003, *The Geography of Thought: How Asians and Westerners Think Differently... and Why*, Free Press, New York.
- Nixon, Richard, 1967, „Asia After Viet Nam”, *Foreign Affairs*, 46, pp. 111-145.
- Nordhaus, William, 2007, „A Review of the *Stern Review* on the Economics of Climate”, *Journal of Economic Literature*, 45, pp. 686-702.
- Norris, Robert, Kristensen, Hans, 2008, „Chinese Nuclear Forces, 2008”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 64.2, pp. 42-45.
- Norris, Robert, Kristensen, Hans, 2009a, „Worldwide Deployments of Nuclear Weapons, 2009”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 65.6, pp. 74-81.
- Norris, Robert, Kristensen, Hans, 2009b, „US Nuclear Warheads, 1945-2009”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 65.4, pp. 72-81.
- Norris, Robert, Kristensen, Hans, 2010, „Russian Nuclear Forces, 2010”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 66.1, pp. 74-81.
- North, Douglass, 1981, *Structure and Change in Economic History*, Norton, New York.

- North, Douglass, Wallis, John, Weingast, Barry, 2009, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Norton, Christopher, Kidong Bae, 2008, „The Movius Line Sensu Lato (Norton et al., 2006) Further Assessed and Defined”, *Journal of Human Evolution*, 55, pp. 1148-1150.
- Norwich, John Julius, 1992, *The Normans in Sicily*, Penguin, Londra.
- Nur, Amos, Cline, Eric, 2000, „Poseidon’s Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean”, *Journal of Archaeological Science*, 27, pp. 43-63.
- Nylan, Michael, Loewe, Michael, eds., 2010, *China’s Early Empires: A Re-Appraisal*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Ober, Josiah, 1998, *Political Dissent in Democratic Athens*, Princeton University Press, Princeton.
- O’Connell, J., Allen, F., 2004, „Dating the Colonization of Sahul (Pleistocene Australia-New Guinea): A Review of Recent Research”, *Journal of Archaeological Science*, 31, pp. 835-853.
- Oded, B., 1979, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- O’Donnell, James, 2008, *The Ruin of the Roman Empire*, Ecco, New York.
- Oppo, Delia, Rosenthal, Yair, Linsley, Braddock K., 2009, „2,000-Year-Long Temperature and Hydrology Reconstructions from the Indo-Pacific Warm Pool”, *Nature*, 460, pp. 1113-16 (doi: 10.1038/nature08233).
- Oren, Michael, 2007, *Power, Faith, and Fantasy: America in the Middle East, 1776 to the Present*, Norton, New York.
- Ortner, Sherry, 1984, „Theory in Anthropology Since the Sixties”, *Comparative Studies in Society and History*, 26, pp. 126-166.
- Otterbein, Keith, 2004, *How War Began*, Texas A&M University Press, College Station.
- Outram, Alan, Stear, Natalie A., Bendrey, Robin, Olsen, Sandra, Kasparov, Alexei, Zaibert, Victor, Thorpe, Nick, Evershed, Richard P.,

- 2009, „The Earliest Horse Harnessing and Milking”, *Science*, 323, pp. 1332-1335.
- Outram, Dorinda, 2005, *The Enlightenment*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Overy, Richard, 1995, *Why the Allies Won*, Norton, New York.
- Owen, Norman, Roff, William R., Chandler, David G., 2005, *The Emergence of Modern Southeast Asia*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Paine, S.C.M., 2003, *The Sino-Japanese War of 1894-1895*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Palmer, Martin, Breuilly, Elizabeth, Chang Wei Ming, Ramsay, Jay, 2006, *The Book of Chuang Tzu*. Penguin, Harmondsworth, UK.
- Paludan, Ann, 1998, *Chronicle of the Chinese Emperors*, Thames & Hudson, Londra.
- Pamuk, Sevket, 2007, „The Black Death and the Origins of the «Great Divergence» Across Europe, 1300-1600”, *European Review of Economic History*, 11, pp. 289-317.
- Papademetriou, Demetrios, Terrazas, Aaron, 2009, *Immigrants and the Current Economic Crisis: Research Evidence, Policy Challenges, and Implications*, Migration Policy Institute, Washington, DC, disponibil pe www.migrationpolicy.org.
- Papagrigorakis, Manolis, Yapijakis, C., Synodinos, P.N., Baziotopoulou-Valavani, E., 2006, „DNA Examination of Ancient Dental Pulp Incriminates Typhoid Fever as a Probable Cause of the Plague of Athens”, *International Journal of Infectious Diseases*, 10, pp. 206-214.
- Parker, A.J., 1992, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and Roman Provinces*, British Archaeological Reports, Oxford.
- Parker, Geoffrey, 1996, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Parker, Geoffrey, 1997, *The Thirty Years' War*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Parker, Geoffrey, 2001, *The World Is Not Enough: The Imperial Vision of Philip II of Spain*, Baylor University Press, Waco, TX.
- Parker, Geoffrey, 2009, *The World Crisis, 1635-1665*, Basic Books, New York.
- Parpola, Simo, ed., 1997, *Assyria 1995: Proceedings of the Tenth Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- Parsons, Talcott, 1966, *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Patterson, James, 1997, *Grand Expectations: The United States, 1945-1974*, Oxford University Press, New York.
- Patterson, James, 2005, *Restless Giant: The United States from Watergate to Bush vs. Gore*, Oxford University Press, New York.
- Pearce, Fred, 2007, *When the Rivers Run Dry: Water – the Defining Crisis of the 21st Century*, Beacon Press, Boston.
- Pearce, Fred, 2008, *With Speed and Violence: Why Scientists Fear Tipping Points in Climate Change*, Beacon Press, Boston.
- Pearce, Scott, Spiro, Audrey, Ebrey, Patricia, eds., 2001, *Culture and Power in the Reconstitution of the Chinese Realm, 200-600*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Peng, Ke, 1999, „Coinage and Commercial Development in Classical China, 550-221 BC”, teză de doctorat nepublicată, University of Chicago.
- Perdue, Peter, 2005, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Perkins, Dwight, 1969, *Agricultural Development in China 1368-1968*, Aldine, Chicago.
- Perkovich, George, Zaum, Dominick, 2008, *Abolishing Nuclear Weapons*, International Institute for Strategic Studies, Adelphi Paper 396, Londra.
- Perrin, Noel, 1979, *Giving Up the Gun: Japan's Reversion to the Sword, 1543-1879*, Godine, Boston.

- Perry, John, Smith, Bardwell, eds., 1976, *Essays on T'ang Society*, E.J. Brill, Leiden.
- Peters, Francis, 1994, *Muhammad and the Origins of Islam*, State University of New York Press, Albany.
- Petraglia, Michael, Shipton, Ceri, 2008, „Large Cutting Tool Variation West and East of the Movius Line”, *Journal of Human Evolution*, 55, pp. 962-966.
- Piggott, Joan, 1997, *The Emergence of Japanese Kingship*, Stanford University Press, Stanford.
- Pincus, Steve, 2009, *1688: The First Modern Revolution*, Yale University Press, New Haven.
- Pines, Yuri, 2002, *Foundations of Confucian Thought: Intellectual Life in the Chunqiu Period, 722-453 BCE*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- Pinker, Steven, 1997, *How the Mind Works*, Norton, New York.
- Pluciennik, Mark, 2005, *Social Evolution*, Duckworth, Londra.
- Pohl, Mary, Piperno, Dolores R., Pope, Kevin O., Jones, John G., 2007, „Microfossil Evidence for Pre-Columbian Maize Dispersals in the Neotropics from San Andrés, Tabasco, Mexico”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, pp. 6870-6875.
- Pollard, Helen, 1993, *Tariacuri's Legacy: The Prehispanic Tarascan State*, University of Oklahoma Press, Norman.
- Pollock, Susan, 1999, *Ancient Mesopotamia*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Pomeranz, Kenneth, 2000, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton University Press, Princeton [ed. rom.: *Marea divergență. China, Europa și nașterea economiei mondiale moderne*, traducere de Gabriela Petrilă și Paul Aneci, Polirom, Iași, 2012].
- Popper, Karl, 1963, *Conjectures and Refutations*, Routledge, Londra.
- Portal, Jane, ed., 2007, *The First Emperor: China's Terracotta Army*, British Museum, Londra.

- Porter, Andrew, ed., 2001, *The Oxford History of the British Empire*, III: *The Nineteenth Century*, Oxford University Press, Oxford.
- Porter, Roy, ed., 2003, *The Cambridge History of Science*, IV: *The Eighteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Postgate, Nicholas. *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. Cambridge University Press, Cambridge, UK 1993.
- Potts, Dan, 1999, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation in an Ancient Iranian State*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Pourshariati, Parvaneh, 2008, *The Decline and Fall of the Sasanian Empire*. I.B. Tauris, Londra.
- Powell, Adam, Shennan, Stephen, Thomas, Mark, 2009, „Late Pleistocene Demography and the Appearance of Modern Human Behavior”, *Science*, 324, p. 1298 (doi: 10.1126/science.1170165).
- Powell, Barry, 2009, *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*, Blackwell, Oxford.
- Preston, Diana, 1999, *The Boxer Rebellion*, Berkley Books, New York.
- Price, Simon, 1984, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Pritchard, James B., ed., 1969, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ediția a III-a, Princeton University Press, Princeton.
- Provan, Iain, Long, V. Philips, Longman, Tremper, 2003, *A Biblical History of Israel*, Westminster John Knox Press, Louisville, KY.
- Puett, Michael, 2002, *To Become a God: Cosmology, Sacrifice, and Self-Divinization in Early China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Qian, Weihong, Zhu, Yafen, 2002, „Little Ice Age Climate Near Beijing, China, Inferred from Historical and Stalagmite Records”, *Quaternary Research*, 57, pp. 109-119.
- Qiao, Yu, 2007, „Development of Complex Societies in the Yiluo Region: A GIS-Based Population and Agricultural Area Analysis”, *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 27, pp. 61-75.
- Quattrocchi, Angelo, Nairn, Tom, 1968, *The Beginning of the End: France, May 1968*, Penguin, Londra.

- Rawson, Jessica, 1990, *Western Zhou Ritual Bronzes from the Arthur M. Sackler Collections*, 2 vol., Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Ray, Debraj, 1998, *Development Economics*, Princeton University Press, Princeton.
- Razeto, Anna, 2008, „Life in the Ghetto: Urban Living in Han China and the Roman Mediterranean”, lucrare nepublicată prezentată la conferința „State Power and Social Control in Ancient China and Rome”, Stanford University, 19 martie.
- Redford, Donald, 1992, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, Princeton.
- Renfrew, Colin, 1985, *The Archaeology of Cult*, British School at Athens, Londra.
- Renfrew, Colin, 1987, *Archaeology and Language*, Pelican, Londra.
- Renfrew, Colin, Boyle, Katie, eds., 2000, *Archaeogenetics*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Renfrew, Colin, Morley, Iain, eds., 2009, *Becoming Human: Innovation in Prehistoric Material and Spiritual Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Reynolds, David, 2000, *One World Divisible: A Global History Since 1945*, Norton, New York.
- Richards, Jay, 2002, *Are We Spiritual Machines? Ray Kurzweil vs. the Critics of Strong A.I.*, Discovery Institute, Seattle.
- Richards, John, 2003, *Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World*, University of California Press, Berkeley.
- Richardson, Lewis Fry, 1960, *Statistics of Deadly Quarrels*, Boxwood Press, Pacific Grove, CA.
- Richerson, Peter, Boyd, Robert, Bettinger, Robert, 2001, „Was Agriculture Impossible During the Pleistocene but Mandatory During the Holocene?”, *American Antiquity*, 66, pp. 387-411.
- Riesman, David, 1964, *Abundance for What?*, Doubleday, Garden City, NY.
- Rifkin, Jeremy, 1998, *The Biotech Century: Harnessing the Gene and Remaking the World*, Tarcher, New York.

- Riley, James, 2001, *Rising Life Expectancy: A Global History*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Roberts, Andrew, 2009, *The Storm of War: A New History of the Second World War*, Allen Lane, Londra.
- Roberts, Neil, 1998, *The Holocene*, Blackwell, Oxford.
- Robinson, James, ed., 2010, *The Emergence of the Modern World: Comparative History and Science*, Cambridge University Press, New York.
- Roco, Mihail, Bainbridge, William, 2002, „Converging Technologies for Improving Human Health: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology, and Cognitive Science”, National Science Foundation, Washington, DC (http://www.wtec.org/ConvergingTechnologies/1/NBIC_report.pdf).
- Roetz, Heiner, 1993, *Confucian Ethics of the Axial Age*, State University of New York Press, Albany.
- Rogers, Clifford, ed., 1995, *The Military Revolution Debate*, Westview Press, Boulder, CO.
- Rose, Steven, 2006, *The Future of the Brain: The Promise and Perils of Tomorrow's Neuroscience*, Oxford University Press, Oxford.
- Rosen, Arlene, 2007, „The Role of Environmental Change in the Development of Complex Societies in Early China”, *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 27, pp. 39-48.
- Rosen, Stanley, 2007, *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe*, Viking, New York.
- Rosenfeld, Gavriel, 2005, *The World Hitler Never Made*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Ross, Bruce James, Martin McLaughlin, Mary, eds., 1953, *The Portable Renaissance Reader*, Penguin, New York.
- Rossabi, Morris, 1988, *Khubilai Khan: His Life and Times*, University of California Press, Berkeley.
- Rothman, Mitchell, ed., 2001, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors*, School of American Research, Santa Fe, NM.

- Rowe, William, 2001, *Saving the World: Chen Hongmou and Elite Consciousness in Eighteenth-Century China*, Stanford University Press, Stanford.
- Rowe, William, 2009, *China's Last Empire: The Great Qing*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Rozman, Gilbert, 1973, *Urban Networks in Ching China and Tokugawa Japan*, Princeton University Press, Princeton.
- Runciman, Steven, 1990, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Russell, Peter, 2000, *Prince Henry „The Navigator”: A Life*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Ryan, William, Pitman, Walter, 1999, *Noah's Flood*, Simon and Schuster, New York.
- Sagan, Scott, Miller, Steven, eds., 2010, *The Global Nuclear Future: Daedalus*, 138.4 (2009), pp. 7-171 și 139.1, 7-140, MIT Press, Cambridge, MA.
- Sahlins, Marshall, 1968, „La première société d'abondance”, *Les temps modernes*, 268, pp. 641-680.
- Sahlins, Marshall, 1972, *Stone Age Economics*, Aldine, Chicago.
- Sahlins, Marshall, 2005, *Culture in Practice*, Zone Books, New York.
- Sakharov, Andrei, 1983, „The Danger of Thermonuclear War”, *Foreign Affairs*, 61, pp. 1001-1016.
- Saliba, George, 2007, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Sallares, Robert, 2007, „Ecology”, în Walter Scheidel, Ian Morris și Richard p. Saller, eds., *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (pp. 15-37), Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Saller, Richard, 2005, „Framing the Debate on the Ancient Economy”, în J.G. Manning și Ian Morris, eds., *The Ancient Economy* (pp. 223-238), Stanford University Press, Stanford.
- Sanchez-Mazas, Alicia, ed., 2008, *Past Human Migrations in East Asia: Matching Archaeology, Linguistics, and Genetics*, Routledge, Londra.

- Sandbrook, Dominic, 2005, *Never Had It So Good: A History of Britain from Suez to the Beatles*, Abacus, Londra.
- Sanderson, Stephen, 2007, *Evolutionism and Its Critics*, Westview Press, Boulder, CO.
- Sarris, Peter, 2002, „The Justinianic Plague: Origins and Effects”, *Continuity and Change*, 17, pp. 169-182.
- Sarris, Peter, 2006, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Savage-Rumbaugh, Sue, Lewin, Roger, 1994, *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind*, Wiley, New York.
- Savolainen, Peter, Ya-ping Zhang, Jing Luo², Lundeberg, Joakim, Leitner, Thomas, 2002, „Genetic Evidence for an East Asian Origin of Domestic Dogs”, *Science*, 298, pp. 1610-1613.
- Saxenian, AnnaLee, 1994, *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Scheidel, Walter, 2001, *Death on the Nile: Disease and the Demography of Roman Egypt*, E.J. Brill, Leiden.
- Scheidel, Walter, 2002, „A Model of Demographic and Economic Change in Roman Egypt After the Antonine Plague”, *Journal of Roman Archaeology*, 15, pp. 97-114.
- Scheidel, Walter, 2007, „A Model of Real Income Growth in Roman Italy”, *Historia*, 56, pp. 322-346.
- Scheidel, Walter, 2008, „Real Wages in Ancient and Medieval Economies: Evidence for Living Standards from 2000 BCE to 1300 CE to CE”, <http://www.princeton.edu/~pswpc/index.html>.
- Scheidel, Walter, 2009a, ed. *Rome and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, Oxford University Press, New York.
- Scheidel, Walter, 2009b, „The Monetary Systems of the Han and Roman Empires”, in Walter Scheidel, ed., *Rome and China* (pp. 137-207), Oxford University Press, New York.
- Scheidel, Walter, 2009c, „In Search of Roman Economic Growth”, *Journal of Roman Archaeology*, 22, pp. 46-70.

- Scheidel, Walter, în curs de apariție, „Studying the State”, în Peter Bang și Walter Scheidel, eds., *The Oxford Handbook to the Ancient State*, Oxford University Press, Oxford.
- Scheidel, Walter, Morris, Ian, Saller, Richard, eds., 2007, *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Schettler, G., Romer, R., 2006, „Atmospheric Pb-Pollution by Pre-Medieval Mining Detected in the Sediments of the Brackish Karst Lake An Loch Mor, Western Ireland”, *Applied Geochemistry*, 21, pp. 58-82.
- Schmandt-Besserat, Denise, 1998, „‘Ain Ghazal «Monumental» Figures”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 310, pp. 1-17.
- Scholz, Christopher A., Johnson, Thomas C., Cohen, Andrew S., King, John W., Peck, John A., Overpeck, Jonathan T., Talbot, Michael R., Brown, Erik T., Kalindekafe, Leonard, Amoako, Philip Y.O., Lyons, Robert P., Shanahan, Timothy M., Castañeda, Isla S., Heil, Clifford W., Forman, Steven L., McHargue, Lanny R., Beuning, Kristina R., Gomez, Jeanette, Pierson, James, 2007, „East African Megadroughts Between 135 and 75 Thousand Years Ago and Bearing on Early-Modern Human Origins”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, pp. 16416-16421.
- Schram, Stuart, 1969, *The Political Thought of Mao Tse-Tung*, Praeger, New York.
- Schwartz, Benjamin, ed., 1975, *Wisdom, Revelation, and Doubt: Perspectives on the First Millennium BC.*, ediție specială a publicației *Daedalus*, primăvara.
- Schwartz, Benjamin, 1985, *The World of Thought in Ancient China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Schwartz, Glenn, ed., 2006, *After Collapse*, University of Arizona Press, Tucson.
- Service, Elman, 1962, *Primitive Social Organization*, ediția I, Random House, New York.
- Shang, Hong, Haowen Tong, Shuangquan Zhang, Fuyou Chen, Trinkaus, Erik, 2007, „An Early Modern Human Tooth from Tianyuan Cave,

- Zhoukoudian, China", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, pp. 6573-6578.
- Shankman, Steven, Durant, Stephen, eds., 2000, *The Siren and the Sage: Knowledge and Wisdom in Ancient Greece and China*, Cassell, Londra.
- Shanks, Michael, Tilley Christopher, 1987, *Social Theory and Archaeology*, Polity Press, Cambridge.
- Shapin, Steve, 1994, *A Social History of Truth: Credibility and Science in Seventeenth-Century England*, University of Chicago Press, Chicago.
- Shapin, Steve, 1996, *The Scientific Revolution*, University of Chicago Press, Chicago.
- Shapiro, Judith, 2001, *Mao's War Against Nature: Politics and the Environment in Revolutionary China*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Shaughnessy, Edward, 1988, „Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 48, pp. 189-237.
- Shaughnessy, Edward, 1991, *Sources of Western Zhou History: Inscribed Bronze Vessels*, University of California Press, Berkeley.
- Shaughnessy, Edward, 1997, *Before Confucius: Studies in the Creation of the Chinese Classics*, State University of New York Press, Albany.
- Shaw, Brent, 1996, „Seasons of Death: Aspects of Mortality in Imperial Rome", *Journal of Roman Studies*, 86, pp. 100-138.
- Sheehan, James, 2008, *Where Have All the Soldiers Gone?*, Houghton Mifflin, Boston.
- Shelmerdine, Cynthia, ed., 2008, *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Shen, Guanjen, Wei Wang, Qian Wang, Jianxin Zhao, Kenneth Collerson, Chunlin Zhou, Tobias, Phillip V., 2002, „U-Series Dating of Liujiang Hominid Site in Guangxi, Southern China", *Journal of Human Evolution*, 43, pp. 817-829.
- Shen, Guanjen, Wei Wang, Qian Wang, Jianxin Zhao, Kenneth Collerson, Chunlin Zhou, Tobias, Phillip V., 2007, „Mass Spectrometric U-Series

- Dating of Liabin Hominid Site in Guangxi, Southern China", *Journal of Archaeological Science*, 34, pp. 2109-2114.
- Shiba, Yoshinobu, Elvin, Mark, 1970, *Commerce and Society in Sung China*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Shklovskii, Iosif, Sagan, Carl, 1966, *Intelligent Life in the Universe*, Holden-Day, San Francisco.
- Shlaes, Amity, 2007, *The Forgotten Man: A New History of the Great Depression*, HarperCollins, New York.
- Short, Philip, 1999, *Mao: A Life*, Owl Books, New York.
- Sim, May, 2007, *Remastering Morals with Aristotle and Confucius*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Simms, Brendan, 2008, *Three Victories and a Defeat: The Rise and Fall of the First British Empire*, Basic Books, New York.
- Sing, Chew, *The Recurring Dark Ages*, AltaMira Press, Walnut Creek, CA.
- Singer, P.W., 2009, *Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century*, Penguin, New York.
- Sivin, Nathan, 1982, „Why the Scientific Revolution Did Not Take Place in China: Or Didn't It?", *Chinese Science*, 5, pp. 45-66.
- Slicher van Bath, B.H., 1963, *The Agrarian History of Western Europe, AD 500-1850*, Arnold, Londra.
- Smelser, Neil, Swedberg, Richard, eds., 2005, *The Handbook of Economic Sociology*, ediția a II-a, Russell Sage Foundation, New York.
- Smil, Vaclav, 1991, *General Energetics: Energy in the Biosphere and Civilization*, Wiley, New York.
- Smil, Vaclav, 1994, *Energy in World History*, Westview Press, Boulder, CO.
- Smil, Vaclav, 2005, *Creating the Twentieth Century: Technical Innovations of 1867-1914 and Their Lasting Impact*, Oxford University Press, New York.
- Smil, Vaclav, 2006, *Transforming the Twentieth Century: Technical Innovations and Their Consequences*, Oxford University Press, New York.

- Smil, Vaclav, 2008, *Global Catastrophes and Trends: The Next Fifty Years*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Smil, Vaclav, 2010, *Why America Is Not a New Rome*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Smith, Adam, 2008, „Writing at Anyang”, teză de doctorat nepublicată, University of California-Los Angeles.
- Smith, Dennis, 1995, *Japan Since 1945: The Rise of an Economic Superpower*, St. Martin's Press, Londra.
- Smith, Grafton Elliot, 1915, *The Migrations of Early Culture*, Manchester University Press, Manchester, UK.
- Smith, Michael, 2003, *The Aztecs*, ediția a II-a, Blackwell, Oxford.
- Smith, Paul, 1991, *Taxing Heaven's Storehouse: Bureaucratic Entrepreneurship and the Sichuan Tea and Horse Trade, 1074-1224*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Smith, Paul, 1994, „Do We Know as Much as We Need to About the Song Economy? Observations on the Economic Crisis of the Twelfth and Thirteenth Centuries”, *Journal of Sung-Yuan Studies*, 24, pp. 327-333.
- Smith, Paul, von Glahn, Richard, eds., 2003, *The Song-Yuan-Ming Transition in Chinese History*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Smith, Richard, 1996, *Chinese Maps: Images of „All Under Heaven”*, Oxford University Press, New York.
- Snell, Daniel, ed., 2007, *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell, Oxford.
- So, Jenny, 1995, *Eastern Zhou Ritual Bronzes from the Arthur M. Sackler Collections*, Smithsonian Institution, Washington, DC.
- So, Kwan-wai, 1975, *Japanese Piracy in Ming China During the 16th Century*, Michigan State University Press, East Lansing.
- Spence, Jonathan, 1974, *Emperor of China: Self-Portrait of K'ang-hsi*, Vintage, New York.
- Spence, Jonathan, 1983, *The Memory Palace of Matteo Ricci*, Penguin, New York.

- Spence, Jonathan, 1990, *The Search for Modern China*, Norton, New York.
- Spence, Jonathan, 1996, *God's Chinese Son*, Norton, New York.
- Spencer, Herbert, 1857, „Progress: Its Law and Cause”, *Westminster Review*, 67, pp. 445-485.
- Stark, Miriam, ed., 2006, *Archaeology of Asia*, Blackwell, Oxford.
- Stathakopoulos, Dionysios, 2004, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire*, Ashgate, Burlington, VT.
- Steffens, Lincoln, 1938, *The Letters of Lincoln Steffens*, I, Harcourt, Brace, & Co., New York.
- Steinhardt, Paul, Turok, Neil, 2007, *Endless Universe: Beyond the Big Bang*, Broadway Books, New York.
- Stern, Nicholas, 2006, *The Economics of Climate Change: The Stern Review*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, disponibil pe <http://www.occ.gov.uk/activities/stern.htm>.
- Stevens, Carol, 1995, *Soldiers on the Steppe: Army Reform and Social Change in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, DeKalb.
- Stevenson, David, 2004, *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy*, Basic Books, New York.
- Stewart, Larry, 1992, *The Rise of Public Science*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Stigler, Stephen, 1980, „Stigler's Law of Eponymy”, în Thomas Gieryn, ed., *Science and Social Structure* (pp. 147-157), New York Academy of Sciences, New York.
- Strachan, Hew, 2005, *The First World War*, Penguin, New York.
- Strassberg, Richard, 1997, „Trying On Glasses”, în Ronald Pittis și Susan Henders, eds., *Macao: Mysterious Decay and Romance* (pp. 204-205), Oxford University Press, Hong Kong.
- Strauss, Barry, 2006, *The Trojan War*, Simon and Schuster, New York.
- Struve, Lynn, 1993, *Voices from the Ming-Qing Cataclysm*, Yale University Press, New Haven, CT.

- Struve, Lynn, ed., 2004, *The Qing Formation in World-Historical Time*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Subrahmanyam, Sanjay, 2007, „The Birth-Pangs of Portuguese Asia: Revisiting the Fateful «Long Decade», 1498-1509”, *Journal of Global History*, 2, pp. 261-280.
- Sugihara, Kaoru, 2003, „The East Asian Path of Economic Development: A Long-Term Perspective”, în Giovanni Arrighi, Takeshi Hamashita și Mark Selden, eds., *The Resurgence of East Asia: 500, 150, and 50 Year Perspectives* (pp. 78-123), Routledge, New York.
- Sunstein, Cass, 2007, *Worst-Case Scenarios*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Swain, Carol, ed., 2007, *Debating Immigration*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Swope, Kenneth, 2005, „Crouching Tigers, Secret Weapons: Military Technology Employed During the Sino-Japanese-Korean War, 1592-1598”, *Journal of Military History*, 69, pp. 11-42.
- Swope, Kenneth, 2009, *A Dragon's Head and a Serpent's Tail: Ming China and the First Great East Asian War, 1592-1598*, University of Oklahoma Press, Norman.
- Sypeck, Jeff, 2006, *Becoming Charlemagne: Europe, Baghdad, and the Empires of A.D. 800*, Harper, New York.
- Tetlock, Philip, Belkin, Aaron, eds., 1996, *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, Princeton University Press, Princeton.
- Tetlock, Philip, Lebow, Richard Ned, Parker, Geoffrey, eds., 2006, *Unmaking the West: „What-If” Scenarios That Rewrite World History*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Thomas, Chris, Cameron, Alison, Green, Rhys E., Bakkenes, Michel, Beaumont, Linda J., Collingham, Yvonne C., Erasmus, Barend F.N., Ferreira de Siqueira, Martinez, Grainger, Alan, Hannah, Lee, Hughes, Lesley, Huntley, Brian, van Jaarsveld, Albert S., Midgley, Guy F., Miles, Lera, Ortega-Huerta, Miguel A., Peterson, A. Townsend, Phillips, Oliver L., Williams, Stephen E., 2004, „Extinction Risk from Climate Change”, *Nature*, 427, pp. 145-148.

- Thompson, E.P., 1963, *The Making of the English Working Class*, Penguin, Londra.
- Thompson, E.P., 1991, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, Merlin, Londra 1991.
- Thomson, R.W., 1999, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Liverpool University Press, Liverpool, UK.
- Thorp, Robert, 2006, *China in the Early Bronze Age*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Tillman, Hoyt, West Stephen, eds., 1995, *China Under Jurchen Rule*, State University of New York Press, Albany.
- Tilly, Charles, 1992, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Blackwell, Oxford.
- Tocheri, Matthew, Orr, Caley M., Larson, Susan G., Sutikna, Thomas, Jatmiko, Wahyu Saptomo, Rokus Awe Due, Djubiantono, Tony, Morwood, Michael J., Jungers, William L., 2007, „The Primitive Wrist of *Homo floresiensis* and Its Implications for Hominin Evolution”, *Science*, 317, pp. 1743-1745.
- Toon, O.B., Turco, R.P., Covey, C., 1997, „Environmental Perturbations Caused by the Impact of Asteroids and Comets”, *Review of Geophysics*, 35, pp. 41-78.
- Tooze, Adam, 2006, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin, New York.
- Torr, Dona, ed., 1951, *Marx on China, 1855-1860: Articles from the „New York Daily Tribune”*, Lawrence & Wishart, Londra.
- Totman, Conrad, 1993, *Early Modern Japan*, University of California Press, Berkeley.
- Totman, Conrad, 2000, *A History of Japan*, Blackwell, Oxford.
- Tracy, James, ed., 1990, *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Tracy, James, ed., 1991, *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Tracy, James, 2008, *The Founding of the Dutch Republic: War, Finance, and Politics in Holland, 1572-1588*, Oxford University Press, Oxford.
- Trigger, Bruce, 1995, *A History of Archaeological Thought*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Trigger, Bruce, 1998, *Sociocultural Evolution*, Blackwell, Oxford.
- Trimble, Jennifer, 2009, *Replicating Women in the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Tsai, Shih-shan, 2001, *Perpetual Happiness: The Ming Emperor Yongle*, University of Washington Press, Seattle.
- Tsunoda, Ryusaku, de Bary, William, Keene, Donald, trad., 1964, *Sources of Japanese Tradition*, 2 vol., Columbia University Press, New York.
- Tuchmann, Barbara, 1962, *The Guns of August*, Macmillan, Londra.
- Tuchmann, Barbara, 1978, *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century*, Ballantine, New York.
- Tuchmann, Barbara, 1984, *The March of Folly: From Troy to Vietnam*, Ballantine, New York.
- Turchin, Peter, 2009, „A Theory for Formation of Large Empires”, *Journal of Global History*, 4, pp. 191-217.
- Twain, Mark, 1924, *Autobiography*, I, Harper, New York.
- Twitchett, Denis, 1979, „Population and Pestilence in T'ang China”, în Wolfgang Bauer, ed., *Studia Sino-Mongolica: Festschrift für Herbert Franke* (pp. 35-68), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Twitchett, Denis, Loewe, Michael, eds., 1986, *The Cambridge History of China*, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Tyerman, Christopher, 2006, *God's War: A New History of the Crusades*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Uglow, Jenny, 2002, *The Lunar Men*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Underhill, Anne, Feinman, Gary M., Nicholas, Linda M., Bennett, Gwen, Hui Fang, Fengshi Luan, Haiguang Yu, Fengshu Cai, 2002, „Regional Survey and the Development of Complex Societies in Southeast Shandong, China”, *Antiquity*, 76, pp. 745-755.
- Underhill, Peter, Passarino, G., Lin, A.A., Shen, P., Mirazón Lahr, M., Foley, R.A., Oefner, P.J., Cavalli-Sforza, L.L., 2001, „The

Phylogeography of Y Chromosome Binary Haplotypes and the Origins of Modern Human Populations", *American Journal of Human Genetics*, 65, pp. 43-62.

United Nations Human Development Programme, 2009, *Human Development Report 2009. Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*, United Nations Development Programme, New York, <http://hdr.undp.org/en/>.

United Nations Organization, 2006, *2003 Energy Statistics Yearbook*, United Nations Organization, New York.

Upton, Anthony, 2001, *Europe, 1600-1789*, Arnold, Londra.

Ur, Jason, Karsgaard, Philip, Oates, Joan, 2007, „Early Urban Development in the Near East”, *Science*, 317, pp. 1188-1189.

Vanaeren, Marian, d’Errico, Francesco, Stringer, Chris, James, Sarah L., Todd, Jonathan A., Mienis, Henk K., 2006, „Middle Paleolithic Shell Beads in Israel and Algeria”, *Science*, 312, pp. 1785-1788.

van Bavel, Bas, van Zanden, Jan Luiten, 2004, „The Jump-Start of the Holland Economy During the Late-Medieval Crisis, c. 1350-c. 1500”, *Economic History Review*, 57, pp. 502-532.

van Crevelde, Martin, 1999, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 1999.

van de Mieroop, Marc, 2007, *A History of the Ancient Near East*, ediția a II-a, Blackwell, Oxford.

van Zanden, Jan Luiten, 2002, „The «Revolt of the Early Modernists» and the «First Modern Economy»: An Assessment”, *Economic History Review*, 55, pp. 619-641.

Verhulst, Adriaan, 202, *The Carolingian Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Vermeij, Geert, 2004, *Nature: An Economic History*, Princeton University Press, Princeton.

Voight, Benjamin, Kudaravalli, Sridhar, Xiaoquan Wen, Pritchard, Jonathan K., 2006, „A Map of Recent Positive Selection in the Human Genome”, *Public Library of Science Biology*, 4, e72.

- von Däniken, Erich, 1968, *Chariots of the Gods? Was God an Astronaut?*, Putnam's, New York.
- von Falkenhausen, Lothar, 1993a, *Suspended Music: Chime Bells in the Culture of Bronze Age China*, University of California Press, Berkeley.
- von Falkenhausen, Lothar, 1993b, „On the Historiographical Orientation of Chinese Archaeology”, *Antiquity*, 67, pp. 839-849.
- von Falkenhausen, Lothar, 2006, *Chinese Society in the Age of Confucius (1000-250 BC): The Archaeological Evidence*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles.
- von Glahn, Richard, 1987, *The Country of Streams and Grottoes: Expansion, Settlement, and the Civilizing of the Sichuan Frontier in Song Times*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- von Glahn, Richard, 1996, *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China, 1000-1700*, University of California Press, Berkeley.
- von Glahn, Richard, 2004, „Revisiting the Song Monetary Revolution”, *International Journal of Asian Studies*, 1, pp. 159-178.
- von Verschuer, Charlotte, 2006, *Across the Perilous Sea: Japanese Trade with China and Korea from the Seventh to the Sixteenth Centuries*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Voth, Hans-Joachim, 2001, „The Longest Years: New Estimates of Labor Inputs in England, 1760-1830”, *Journal of Economic History*, 61, pp. 1065-1082.
- Wagner, Donald, 1993, *Iron and Steel in Ancient China*, E.J. Brill, Leiden.
- Wagner, Donald, 2001a, „The Administration of the Iron Industry in Eleventh-Century China”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44, pp. 175-197.
- Wagner, Donald, 2001b, „Blast Furnaces in Song-Yuan China”, *East Asian Science, Technology, and Medicine*, 18, pp. 41-74.
- Wagner, Donald, 2001c, *The State and the Iron Industry in Han China*, Nordic Institute of Asian Studies, Copenhagen.
- Wagner, Donald, 2008, *Science and Civilisation in China*, V: *Chemistry and Chemical Technology*, partea a XI-a: *Ferrous Metallurgy*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Walder, Andrew, 2009, *Fractured Rebellion: The Beijing Red Guard Movement*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Waley, Arthur, 1937, *The Book of Songs*, Houghton Mifflin, New York.
- Waley, Arthur, 1951, „The Fall of Lo-yang”, *History Today*, 1, pp. 7-10.
- Waley, Arthur, 1958, *The Opium War Through Chinese Eyes*, George Allen & Unwin, Londra.
- Waley, Arthur, 1961, *Chinese Poems*, Unwin, Londra.
- Waley, Daniel, 1988, *The Italian City-Republics*, ediția a III-a, Weidenfeld and Nicolson, Londra.
- Walker, Paul, 2002, *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources*, I.B. Tauris, Londra.
- Walmsley, Alan, 2007, *Early Islamic Syria*, Routledge, Londra.
- Wang, Eric, *et al.*, 2007, „Recent Acceleration of Human Adaptive Evolution”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, pp. 20753-20758.
- Wang, Gungwu, 2007, *Divided China: Preparing for Reunification*, 883-947, National University of Singapore University, Singapore.
- Wang, Mingke, 1999, „From the Qiang Barbarians to the Qiang Nationality: The Making of a New Chinese Boundary”, în Shu-min Huang și Cheng-kuang Hsu, eds., *Imagining China: Regional Division and National Unity* (pp. 43-80), Academica Sinica, Taipei.
- Wang, Xiaoqing, 2008, „The Upper Paleolithic Longwangcan Site at Yichuan in Shaanxi”, *Chinese Archaeology*, 8, pp. 32-36.
- Wang, Zhongshu, 1982, *Han Civilization*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Ward, Steven, Asphaug, Erik, 2000, „Asteroid Impact Tsunami: A Probabilistic Hazard Assessment”, *Icarus*, 145, pp. 64-78.
- Ward-Perkins, Bryan, 2005, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford University Press, Oxford.
- Watson, Andrew, 1982, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Watson, Burton, 1989, *The Tso Chuan*, Columbia University Press, New York.

- Watson, Burton, 1993, *Records of the Grand Historian: Han Dynasty*, I, ediție revăzută, Columbia University Press, New York.
- Webb, Stephen, 2002, *If the Universe Is Teeming with Aliens... Where is Everybody? Fifty Solutions to Fermi's Paradox and the Problem of Extraterrestrial Life*, Springer, New York.
- Weber, Max, 1958, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Scribner's, New York; prima ediție în limba germană, 1905.
- Weinberg, Gerhard, 2005, *A World at Arms: A Global History of World War II*, ediția a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Weiss, Harvey, Courty, M.A., Wetterstrom, W., Guichard, F., Senior, L., Meadow, R., Curnow, A., 1993, „The Genesis and Collapse of Third Millennium North Mesopotamian Civilization”, *Science*, 261, pp. 995-1004.
- Wells, Spencer, 2010, *Pandora's Seed: The Unforeseen Cost of Civilization*, Random House, New York.
- Wengrow, David, 2006, *The Archaeology of Early Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Wertime, Theodore, Muhly, James, eds., 1980, *The Coming of the Age of Iron*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Westad, Odd Arne, 2005, *The Global Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Wheeler, Mortimer, 1955, *Still Digging: Adventures in Archaeology*, Pan, Londra.
- White, Leslie, 1949, *The Science of Culture*, Straus, New York.
- White, Richard, 1993, „It's Your Misfortune and None of My Own”: A New History of the American West, ediția a II-a, University of Oklahoma Press, Norman.
- Whittaker, C.R., 1994, *Frontiers of the Roman Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Whittow, Mark, 1996, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley.
- Wickham, Chris, 2005, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford University Press, Oxford.

- Wickham, Chris, *The Inheritance of Rome: Illuminating the Dark Ages, 400-1000*, Viking, New York.
- Wiesner-Hanks, Merry, 2006, *Early Modern Europe 1450-1789*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Wilhelm, Gernot, 1989, *The Hurrians*, Aris and Philips, Warminster, UK.
- Wilkinson, Toby, 2003, *Genesis of the Pharaohs*, Routledge, Londra.
- Willcox, George, Fornite, Sandra, Herveux, Linda, 2008, „Early Holocene Cultivation Before Domestication in Northern Syria”, *Vegetation History and Archaeobotany*, 17, pp. 313-325.
- Williams, Michael, 2003, *Deforesting the Earth*, University of Chicago Press, Chicago.
- Wills, John, 2002, *1688: A Global History*, Norton, New York.
- Wilson, Andrew, 2009, „Indicators for Roman Economic Growth”, *Journal of Roman Archaeology*, 22, pp. 46-61.
- Wilson, Dominic, Stupnytska, Anna, 2007, *The N-11: More Than an Acronym*, Goldman Sachs Global Economics Paper no. 153, 28 martie, disponibil pe <https://portal.gs.com>.
- Wilson, Edward O. 2000, *Sociobiology: The New Synthesis*, Harvard University Press, Cambridge MA.
- Wilson, Peter, 2009, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Winchester, Simon, 2008, *The Man Who Loved China*, Harper, New York.
- Witakowski, Witold, 1996, *Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Wolpoff, Milford. *Human Evolution*. McGraw-Hill, New York 1996.
- Wolpoff, Milford, Caspari, Rachel, 2002, *Race and Human Evolution: A Fatal Attraction*, Simon and Schuster, New York.
- Wong, Bin, 1997, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Wood, Frances, 2002, *The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia*, University of California Press, Berkeley.
- Wood, James, 1998, „A Theory of Preindustrial Population Dynamics”, *Current Anthropology*, 39, pp. 99-135.

- Woodhouse, A.S.P., ed., 1938, *Puritanism and Liberty*, University of Chicago Press, Chicago.
- Wozniak, Steve, Smith, Gina, 2007, *iWoz: Computer Geek to Cult Icon*, Norton, New York.
- Wrangham, Richard, 2009, *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*, Basic Books, New York.
- Wright, Arthur, 1978, *The Sui Dynasty: The Unification of China, AD 581-617*, Knopf, New York.
- Wright, Arthur, Twitchett, Denis, eds., 1973, *Perspectives on the T'ang*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Wrigley, E.A., 2000, *Continuity, Chance, and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Wu, Hung, 1995, *Monumentality in Early Chinese Art and Architecture*, Stanford University Press, Stanford.
- Xie, C.Z., C.X. Li, Y.Q Cui, Q.C Zhang, Y.Q Fu, H Zhu, H Zhou, 2007, „Evidence of Ancient DNA Reveals the First European Lineage in Iron Age Central China”, *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 274, pp. 1597-1601.
- Xiong, Victor, 2000, *Sui-Tang Chang'an: A Study in the Urban History of Medieval China*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Xiong, Victor, 2006, *Emperor Yang of the Sui Dynasty*, State University of New York Press, Albany.
- Yamada, Shigeo, 2000, *The Construction of the Assyrian Empire*, E.J. Brill, Leiden.
- Yang, B., Braeuning, Achim, Johnson, Kathleen R., Shi Yafeng, 2002, „General Characteristics of Temperature Variation in China During the Last Two Millennia”, *Geophysical Research Letters*, 29, 10.1029/2001GL014485.
- Yang, Liensheng, 1961, „Notes on the Economic History of the Chin [Jin] Dynasty”, in Liensheng Yang, *Studies in Chinese Institutional History* (pp. 119-197), Harvard University Press, Cambridge, MA.

- Yang, Xiaoneng, ed., 2004, *New Perspectives on China's Past: Chinese Archaeology in the Twentieth Century*, 2 vol., Yale University Press, New Haven, CT.
- Yanko-Hombach, Virginia, Gilbert, Allan S., Panin, Nicolas, Dolukhanov, Pavel M., eds., 2007, *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*, E.J. Brill, Leiden.
- Yates, Robin, Yates, Robin D.S., Sawyer, Ralph D., Loewe, Michael, Crespigny, Rafe de, Dreyer, Edward L., Graff, David A., Skaff, Jonathan Karam, Wyatt, Don J., Ryor, Kathleen, Gilbert, S.R., Fong, Grace S., Waley-Cohen, Joanna, Yingcong Dai, Perdue, Peter C., 2009, *Military Culture in Imperial China*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Yergin, Daniel, 1992, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, Free Press, New York.
- Yergin, Daniel, Stanislaw, Joseph, 2002, *The Commanding Heights: The Battle for the World Economy*, ediție revăzută, Free Press, New York.
- Yinxu Archaeological Team, 2008, „The Shang Bronze Foundry-Site at Xiaomintun in Anyang City”, *Chinese Archaeology*, 8, pp. 16-21.
- Youlton, John, ed., 1992, *The Blackwell Companion to the Enlightenment*, Blackwell, Oxford.
- Yuan, Jing, 2008, „The Origins and Development of Animal Domestication in China”, *Chinese Archaeology*, 8, pp. 1-7.
- Yuan, Jing, Flad, Rowan, 2002, „Pig Domestication in Ancient China”, *Antiquity*, 76, pp. 724-732.
- Zakaria, Fareed, 2008, *The Post-American World*, Norton, New York [ed. rom.: *Lumea postamericană*, traducere de Crisia miroiu, Polirom, Iași, 2009].
- Zeman, Adam, 2008, *A Portrait of the Brain*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Zhang, De'er, 1994, „Evidence for the Existence of the Medieval Warm Period in China”, *Climatic Change*, 26, pp. 289-297.
- Zhang, E., Shen Ji, Wang Sumin, Yin Yu, Zhu Yuxin, Xia Weilan, 2004, „Quantitative Reconstruction of the Paleosalinity at Qinghai Lake in the Past 900 Years”, *Chinese Science Bulletin*, 49, pp. 730-734.

- Zhang, Juzhong, Xinghua Xiao, Yun Kuen Lee, 2004, „The Early Development of Music. Analysis of the Jiahu Bone Flutes”, *Antiquity*, 78, pp. 769-778.
- Zhang, Lijia, 2008, „*Socialism Is Great!*” A Worker’s Memoir of the New China, Anchor, New York.
- Zhang, Xuelian, *et al.*, 2008, „Establishing and Refining the Archaeological Chronologies of Xinzhai, Erlitou and Erligang Cultures”, *Chinese Archaeology*, 8, pp. 197-211.
- Zhao, Dingxin, 2004, „Spurious Causation in a Historical Process: War and Bureaucratization in Early China”, *American Sociological Review*, 69, pp. 603-607.
- Zhao, Dingxin, în curs de apariție, *The Rise of the Qin Empire and Patterns of Chinese History*.
- Zheng, Bijian, 2005, „China’s «Peaceful Rise» to Great-Power Status”, *Foreign Affairs*, 84.5, pp. 18-24.
- Zheng, Pingzhong, Hai Cheng, Edwards, R. Lawrence, Fahu Chen, Yongjin Wang, Xunlin Yang, Jian Liu, Ming Tan, Xianfeng Wang, Jinghua Liu, Chunlei An, Zhibo Dai, Jing Zhou, Dezhong Zhang, Jihong Jia, Liya Jin, Johnson, Kathleen R., 2008, „A Test of Climate, Sun, and Culture Relationships from an 1810-Year Chinese Cave Record”, *Science*, 322, pp. 940-942.
- Zheng, Yongnian, 2004, *Will China Become Democratic? Elite, Class and Regime Transition*, East Asian Institute, Singapore.
- Zheng, Yongnian, 2010, *The Chinese Communist Party as Organizational Emperor: Culture, Reproduction, and Transformation*, Routledge, Londra.
- Ziegler, Philip, 1969, *The Black Death*, Harper, New York.
- Zilhao, João, 2006, „Neandertals and Modern Humans Mixed, and It Matters”, *Evolutionary Anthropology*, 15, pp. 183-195.
- Zimansky, Paul, 1985, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, University of Chicago Press, Chicago.

- Zong, Yeng, Z. Chen, Innes, J.B., C.Chen, Z., Wang, H. Wang, 2007, „Fire and Flood Management of Coastal Swamp Enabled First Rice Paddy Cultivation in East China”, *Nature*, 449, pp. 459-463.
- Zürcher, Erik, 2007, *The Buddhist Conquest of China: The Spread and Adoption of Buddhism in Early Medieval China*, ediția a III-a, E.J. Brill, Leiden.
- Zweig, David, Bi Jianhai, 2005, „China’s Global Hunt for Energy”, *Foreign Affairs*, 84.5, pp. 25-38.

Index¹⁶¹

A

- Abélard, Pierre 285
- Abu Hureyra (Siria) 82, 84, 86, 91, 105
- acheuleane, topoare de mână 49-51
- acid dezoxiribonucleic, *vezi* ADN
- Actul Uniunii (Marea Britanie, 1707) 358n
- Adam african 67
- Adams, Thomas 461
- Adevărații Levelleri 344
- ADN 57, 59n, 66-68, 87, 96-97, 102n, 232, 266, 445, 451
- Adrianopol, bătălia de la ~ 245
- Aeneas 194, 196
- Afghanistan 199, 216, 451
- invazia sovietică din ~ 411
- Africa de Sud 49, 60-61, 328, 391
- afroamericani 67
- Agassiz, Lacul (America de Nord) 82-84
- Agassiz, Louis 82
- Agenția de supraveghere a drogurilor 19
- Agenția Internațională pentru Energie 456

¹⁶¹ Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții și la ediția digitală în format PDF.

agricultură 109-112, 155, 160, 188, 190-192, 214, 364-365, 393, 413, 421-423, 449, 461-462
consumul de energie în ~ 128, 130, 455
culturile din Lumea Nouă 332-334
~ în China 35, 99, 101, 103-105, 109, 164, 169, 179, 187, 191, 210, 226, 230, 234, 239, 247, 259, 261-263, 284, 289-290, 309-310, 377, 389, 394, 408
~ în Egipt 163, 200, 225, 249, 268, 278, 280, 292
~ în Europa 283-284, 355, 381-382, 414
~ în Imperiul Roman 225-228, 241, 244, 246
~ în Irak 278-279
~ în Japonia 109-110, 365
~ în Mesopotamia 147, 149-152, 154-155, 157, 163, 200, 377, 422
~ în Statele Unite 385, 398, 404
~ în stepe 230-231, 299, 349
~ în Uniunea Sovietică 399
originile ~ 28, 37, 88-92, 100-105, 139, 422, 425, 432
schimbările climatice și ~ 282-283,
tranziția de la cules la ~ 93-99, 101, 105, 109-110, 112, 152, 283, 328, 420, 446
Ahhiyawa 162, 175
ahmenizi 199
Ahuramazda 199, 213
Ai, marchiz 185
'Ain Ghazal (Iordania) 89-90, 107
'Ain Mallaha (Israel) 78, 80, 82, 84, 86, 89
Ainu 342
Akaiwasha, poporul 176
Akhenaton, faraon 207-208
Akkadian, Imperiul (Mesopotamia) 155, 157-159, 170
al Doilea Război Mondial 203, 216-217, 400-401, 425, 433, 454
Albert, prinț 15-20, 22, 25-26, 35, 38
Alberti, Leon Battista 320, 321n

Aleutine, Insulele 321
Alexandria (Egipt) 272
Alexandru Macedon (cel Mare) 153-154, 213-214, 216, 229
'Ali 275-276, 279, 338
Allen, Paul 407
Al-Qaeda 452
Altamira (Spania) 69-70, 72-73, 442
Alvares Cabral, Pedro 328
Amarna (Egipt) 162, 174
America 133, 364, 367, 391, 424
agricultura în ~ 102-103
băştinaşii 26, 95, 103, 328, 342, 352, 393
bolile în ~ 232
colonizarea europeană 26, 349-355
Era Glaciară în ~ 62-63, 65, 70, 74, 82
petrolul 386
~ preistorică 73, 77
vikingii în ~ 285, 321
vezi şi Statele Unite
American Journal of Human Genetics 97
Amintiri despre viitor (von Däniken) 151
amoriţi 157, 159, 170, 273
An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (Smith)
43
An Lushan 274, 288, 323
Analecte (Confucius) 204
Analele de bambus 187
Anatolia 161, 181, 243, 272, 282, 286, 306, 338
Anban (China) 107-109
Andun, rege 216
Anglia, *vezi* Marea Britanie
anglo-saxoni 268
Angola 402

antisemitism 388
Antonina 267-268
Antoni 223-224
Anyang (China) 171-174, 178-179, 185
Apocalipsul acum! (film) 392n
Apollo 11 150
Apollo 11, peșteră (Namibia) 71
Aquino, Toma din 285
arabi 270-272, 278-279, 289, 326
~ în China 266, 311, 362
~ moderni 402, 410
tehnologiile ~ 303
teritoriile cucerite de ~ 36n, 271, 273-275, 281-282, 285, 339, 423
Arabia 24, 64, 217, 270, 425
Arabia Saudită 452n
arameeni 176-177
Archaeology (revistă) 108
Argentina 352
argint 18, 26, 155, 212, 218, 269, 310, 314-315, 336, 350-351, 365, 389-390, 454
extragerea și prelucrarea 130, 213, 227, 350
Arikamedu (India) 217
Aristide 222
Aristotel 207, 213, 252, 285, 356, 403
Arkwright, Richard 375
Armada spaniolă 247, 430
Armata de Teracotă 222, 224
Armata Statelor Unite 404-405, 461
War College 459
arme 73, 120, 149, 163, 168, 175-176, 231, 303, 308-309, 311, 320, 328-330, 335, 338-339, 353, 365-366, 390, 397, 429, 434, 471, 473
~ de asediu 261
~ de distrugere în masă 442, 446, 454

~ din fier și bronz 149, 152, 157, 161, 169, 188, 218, 473
~ în China 23, 288, 291, 297, 311, 348, 378, 431, 473
~ în Primul Război Mondial 396
~ nucleare, *vezi* arme nucleare
tehnica de vârf și ~ 411, 459
vezi și arme de foc
arme de foc 120, 311, 364, 377, 393, 429-430, 432, 442
~ europene 120, 132, 308-309, 320, 328-330, 353, 366,
~ în China 23, 303, 311, 346, 348-349, 431
~ în Japonia 335-336, 365, 390, 392
arme nucleare 21, 411, 434, 442, 452, 454-455, 458-459
Armenia 256
Arzawa 162
asasini 283
Ascensiunea și decăderea marilor puteri (Paul Kennedy) 198
Ashoka 208
Ashur-Dan al II-lea, rege 189-190
Asimov, Isaac 83-84, 432, 435, 458
Asiria 177, 192, 195, 199, 208, 218-220, 261, 284, 339, 397, 455
hitiții și ~ 161-163
limba 116, 174
prăbușirea ~ 177
renașterea statului banditesc al ~ 189-190
Tiglath-Pileser al III-lea, domnia lui ~ 196-198, 237, 247, 425
Assad, Lacul (Siria) 81, 84, 86, 89
Assaye, bătălia de la ~369
Astounding Science Fiction (revistă) 83
Asurbanipal al II-lea, rege 190
Atahualpa, rege 349-350
Atapuerca (Spania) 54-55
Atena 29, 193, 207, 212, 232, 344, 394
atenism 208
Attila 246

Auel, Jean 56, 66

Augustus, împărat 223-225, 245, 249

aur 152, 155-156, 163, 167, 171, 218-219, 225, 231, 269, 299, 314-415,
349-351

Austen, Jane 372

Australia 24, 64-66, 70-71, 102-103, 132, 313, 391, 450

Austria 340-341, 385, 397, 412

autori de science fiction din America 83

avantaje ale înapoierii 37-38, 147, 159-160, 176, 193, 259, 309, 422,
424, 437, 462

Habsburgii și ~ 354

~ în China 168, 210, 259, 422, 438, 458-459

~ în Japonia 438

~ în Mesopotamia 422

~ în Statele Unite 385

~ în Uniunea Sovietică 399

~ pentru lumea musulmană 428

~ pentru macedoneni 213

~ pentru migranții arabi 272

~ pentru mongoli 297

~ pentru romani 210

avari 269

Avignon (Franța) 305, 307

Avraam 272

Avuția și sărăcia națiunilor (Landes) 24

axială, gândire ~ 224, 251

al doilea val 252-256, 272-273, 423, 427

dezvoltarea socială și ~ 214

primul val 202-204, 206-209, 256, 423, 427

Renașterea în comparație cu ~ 321, 361

azteci 118, 173, 314-315, 330, 388

B

Babilon 116, 161-163, 174, 177-178, 197-200, 219
Bacon, Francis 356, 359
Bactria 216, 218
Bagdad 155, 276-277, 279-280, 282, 285, 299, 307
Bai Juyi 263, 273-374
„Balada Orientului și Occidentului” (Kipling) 462-463
Balcani 242, 245-246, 269, 307, 329, 397, 452
Baltică, regiunea ~ 98-99, 109-110, 242, 304, 354
Banca Angliei 398
Banca Mondială 410, 451
Bao Si 194, 274
Barbegal (Franța) 226
Barker, Graeme 94
Basiliskos 246-247
Bazinul Tarim, mumiile de la ~ 108-109
Băiatul de la Turkana 48, 53, 56
băștinași americani 232, 328, 352, 391
Bătălia de la Stâncile Roșii (film) 237
Beijing 164, 210n, 330, 336, 348, 364-365, 394, 438, 440-441, 452
Academia Imperială din ~ 171
căderea ~ 344-345
cultura în ~ 332
Gorbaciov în ~ 411
incendierea ~ de către mongoli 299
Marea Britanie și ~ 382, 389-391
Nixon la ~ 410
Orașul Interzis din ~ 167, 397
populația din ~ 127, 364n
Răscoala Boxerilor din ~ 171
salariile din ~ 334, 379
Belgia 133, 340, 385
Belgrad, bombardarea ambasadei chineze din ~ 452
Belizarie 267-268

Belize 105
Bell, Alexander Graham 426
Belloc, Hilaire 21
Benedict al XIII-lea, papă 307
Bentley, Edmund 33
Benz, Karl 385
Biblia 74
Noul Testament 22, 203, 253
Vechiul Testament, *vezi* Biblia ebraică
Biblia ebraică 116, 151, 157, 188-189, 198-199, 203, 208, 218, 252, 271
Eccleziastul 281
Judecători 177
Psalmi 208
Bierce, Ambrose 31
Bin Wong 26
Biserica Sfântului Mormânt (Ierusalim) 286
Blue Gene, supercomputere 445
boală 19, 23, 180, 236, 249, 268, 319, 349, 421, 447, 450, 455-456
agricultura și ~ 95
răspândirea ~ 79, 240, 449 (*vezi* și ciuma bubonică; epidemii)
rezistența la ~ 404
scăderea populației și ~ 300, 303, 345
Bocetul Urului (poem sumerian) 159
Bodhisattva 251-252, 256
Boemia 283
Bolivia 350
bolșevici 397
bombă atomică, *vezi* arme nucleare
Bonifaciu al IX-lea, papă 307
Bonifaciu al VIII-lea, papă 305
Borneo 109
Boswell, James 371-372, 375
botox 444

Boulton, Matthew 372-376, 379-381, 426, 430
Bourboni 413
Boxeri, Răscoala ~ 171, 395
Boyne, bătălia de la 27
Brain Interface Project 445
Brando, Marlon 392n
Brazilia 328, 391
Brejnev, Leonid 407, 410
British Broadcasting Company (BBC) 360
bronz 169-173, 179, 186-188, 314
~ pentru arme 110, 150, 157, 163, 169, 188, 303
~ pentru monede 201, 290
~ pentru vase rituale 169, 171-172, 179, 186-187, 195
~ pentru unelte 150, 188
Brunelleschi, Filippo 334
Buddha 203-204, 208, 217, 251-253, 256, 265, 288, 304, 309, 336
Budget Office 439
budism 203-204, 208, 271, 290, 320, 323, 362, 423
creștinismul comparat cu ~ 254-255
~ în Bactria 216
~ în China 251-256, 259, 264-265, 288, 309, 321, 332, 407, 409
~ în Japonia 335
~ Mahayana 251-252
Bulgaria 245
Bulletin of the Atomic Scientists 454
Bush, George W. 440
Business Week 414

C

Caboto, Giovanni (John Cabot) 318-319, 328
Caffa (Crimeea) 302-303
Cairo (Egipt) 179, 277n, 280-281, 283, 285, 300
Calcutta (India) 383

calea ferată Bombay-Calcutta 217
calea ferată Liverpool-Manchester
calea ferată San Francisco – New York 383
California Institute of Technology 26n
California, University of ~
Daves 25-26
Irvine 26
Los Angeles 26n
Caligula, împărat 240
calvinism 341
Cambodgia 278
Cambridge University 29, 94, 281, 360, 435
Cambyses, rege 199
Canada 367, 449
Canalul Suez 200, 383
Candid (Voltaire) 221
Cann, Rebecca 67
Cao Cao 237-238
Cao Xueqin 380
Capela Sixtină
captare a energiei 212, 226, 302, 376, 456-457, 459
dezvoltarea socială și ~ 123-124, 127-131, 220, 292n, 388-389, 437,
442, 447-448, 456
Carlson, Robert 445n
Carlyle, Thomas 358
Carol cel Mare 179-180, 285, 308n, 340
Carol Quintul 340-342, 430
Carpenter's Gap (Australia) 71
Cartagina 194, 200, 212, 214, 246-247, 267
Cartea de căpătâi 277
Cartea Domnului Shang 204
Cartea martirilor (Fox) 332
Cartea schimbărilor 363

Cartelul crimelor (serial de televiziune) 337
Casanova, Giovanni Giacomo 405
Çatalhöyük (Turcia) 89-90, 92-93, 106-107
Catedrala din Köln 154
catolicism 27, 341, 344, 362
Cavalli-Sforza, Luca 96-98
Çayönü (Turcia) 90, 92, 107
cazaci 349
„Căderea nopții” (Isaac Asimov) 83
căi ferate 21, 115, 383, 388, 394
Călătoria spre Vest 332
Călătorie pe Marea Roșie 216, 218
cărbune 226, 343, 364, 378, 383, 385-386, 403, 408, 421, 442, 456
~ în China 130, 226, 292-293, 297, 300, 373-374, 394
industrializarea și ~ 19, 21, 27, 88, 375-376, 470
transportul și ~ 123, 291, 386, 424
vezi și încălzire globală
Cehă, Republica 340
„Cele șaisprezece regate ale celor cinci barbari” 239
Cei Șapte Înțelepți din Crângul cu Bambuși 250
Cei șapte magnifici (film) 335n
Cei șapte samurai (film) 335n
cererea mondială 403, 442, 451, 456, 470
Cernobâl, dezastrul de la 411
Cezar, Iuliu 184, 223, 320, 480
Chang, Kwang-Chih 107-108, 166-167, 169
Chang'an (China) 127, 227, 230, 234, 238-239, 251, 263, 265, 274, 277, 290
Chauvet, peșteră (Franța) 69-72
Chen Zilong 359n
Cheng, rege 185-186
Chengdu (China) 261, 452
Chennai (India) 217

Chicago 19, 385, 414
Chicago, University of ~ 29
Childe, Gordon 188
China 24-26, 29-30, 268, 342, 382, 397, 404, 426, 451, 454-457
agricultura în ~ 35, 99, 101, 103-105, 109, 164, 169, 179, 187, 191, 210,
226, 230, 234, 239, 247, 259, 261-263, 284, 289-290, 309-310, 377,
389, 394, 408
~ antică 37, 105-108, 116, 164-174, 178-180, 184-196, 200-202, 207,
220, 243, 245-246, 248, 422 (*vezi* și Qin)
budismul în ~ 251, 254-256, 259, 263-266, 288, 290, 320, 323, 362,
407, 409
călătoriile pe ocean 24, 311-313, 315-316, 318, 325-326, 328
căpeteniile în ~ 52, 172, 223-224, 236-238, 273-275, 345, 348
comerțul european cu ~ 36, 217, 294-295, 303, 329-330, 332, 350, 366,
392-393 (*vezi* și Drumul Mătăsii)
~ comunistă 60n, 125, 172, 401-402, 407-412, 440, 453
confucianismul în ~, *vezi* Confucius; confucianism
consumul de energie în ~ 280-282, 373, 451, 457
creștinii în ~ 19, 266, 304, 362
cucerirea mongolă 297-299, 303-304, 306, 308-311, 318, 430-431
dezvoltarea socială 37, 131-132, 138-140, 208, 259-266, 277, 293-294,
325, 364-366, 394, 427, 446
economia ~ 277-279, 289-291, 295-297, 308, 334-336, 342, 378-379,
410-415, 426, 432, 437-442, 459
emisiile de carbon în ~ 25, 130, 455
epidemiile în ~ 232-233, 236, 238-240, 274, 300, 303-304, 359, 451
funcționarii în ~ 335-336
gândirea renașcentistă în ~ 320-322, 325
Han, *vezi* Dinastia Han
incursiunile nomazilor 230-231, 234-242, 268, 274
intelectualii iluminiști în ~ 358-362
Japonia și ~ 23, 53, 172, 239, 277, 279, 314, 336-338, 360, 398-399
legarea picioarelor în ~ 324-325

Marea Britanie și ~ 18-23, 30, 43-44, 120, 122-124, 171, 366, 382, 389-392, 395, 429-430

Marele Canal 17, 263, 283, 291, 353, 373, 382, 390, 423

Ming, *vezi* Dinastia Ming

modernizarea ~ 394-395

pirateria de coastă 337, 366

populația 24, 26, 164, 168, 190-191, 193-194, 225, 227, 234, 274, 300, 335, 408, 410, 438

~ preistorică 50-56, 68, 72, 78, 86

Qing, *vezi* Dinastia Qing

Răscoala Boxerilor din ~ 395

reunificarea ~ 261-262, 268-269, 279, 287

romanii și ~ 216-217

Rusia și ~ 346-349, 364

Song, *vezi* Dinastia Song

Statele Unite și ~ 391, 410, 438-440, 451-453

știința în ~ 360-364

tehnologia în ~ 302-303, 375-376

urbanizarea în ~ 127 (*vezi și denumirea orașelor*)

vezi și Beijing

China Daily 68, 452

Chosroes al II-lea, rege 266, 269, 270, 272-273, 459

Chu (China) 187, 195-196, 200, 202, 208, 210n, 394

Chuci 230n

Churchill, Winston 21, 211, 386, 401, 433

Cialis 444

Cicero 322, 364, 378

cimerieni 219

„Cinci banițe de orez”, mișcarea celor 236

Cinci lucrări clasice chinezești, cele 116

cincinale, planuri 407

55 de zile la Peking (film) 395

Cipru 93, 175-176, 188, 192

Cirus, rege 199-200, 230
Cishan (China) 105
ciumă 268-270, 274, 303-306, 315, 321, 326, 332, 334, 340, 345, 354, 381-385, 391, 449
 vezi și ciumă bubonică; epidemii
ciumă bubonică („moartea neagră”) 303-305, 315, 354, 381, 391, 449
 ~ în Bizanț 268-270
 ~ în China 274, 303-304, 306
 ~ în Europa 304-305, 321, 326, 332, 334, 340, 345, 354, 382
 ~ în statele islamice 303
Cixi, împărăteasa văduvă 394
Clan of the Cave Bear, The (Auel) 56-58, 66
Clarissa (Richardson) 380
Clarke, Arthur C. 61, 125, 151, 159
Cleese, John 225
Clement al XI-lea, papă 363
Cleopatra 223-224
Coastele Muntoase 78, 81, 86-92, 98, 105, 132, 147, 149-151, 155, 163, 422, 470
agricultura în ~ 35, 37, 87-89, 93, 98, 101-103, 283, 432
ceramica din ~ 105
cultura ~ 104, 111
grupuri familiale din ~ 89-91, 132
limbile din ~ 96
migrația din ~ 97, 101
perioada Dryasului Recent în ~ 83-84, 86
religia în ~ 90, 106, 108-109
situri arheologice în ~ 81, 87, 90-92, 108
Coca-Cola Corporation 410
Cohn-Bendit, Daniel 93
Colecția completă a ilustrațiilor și scrierilor din cele mai vechi timpuri până azi (Kangxi) 361
Colecție de biografii ale femeilor celebre (Wu Zetian) 264

Coleridge, Samuel Taylor 300
Colind de Crăciun (Dickens) 140
Collaps (Diamond) 463
Collège de France 93
Columb, Cristofor 24-26, 28, 184, 294-295, 316, 318-319, 322, 328, 352, 441
combustibili fosili 37, 138, 175, 292, 294, 297, 343, 376, 381, 383, 421, 423, 447, 456, 468 *vezi* și cărbune; petrol
Comnena, Anna 286
Compania Britanică a Indiilor de Est 18, 366, 389
computere Apple 407
comunism 23, 29, 341, 381, 388, 406, 428, 434
căderea ~ 411-413
~ chinez 52, 125, 172, 399, 401, 407-411, 434, 452, 479
Comunitatea Economică Europeană 401n
Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului 401n
confucianism 16, 19, 203-204, 207-209, 223n, 251, 267, 310, 361, 390, 392, 409, 441
dezvoltarea socială și ~ 255
femeile și ~ 264-265, 428
Iluminismul francez și ~ 356
~ la Tigrii Asiatici 407
legalismul și ~ 206
neo~ 288
provocările pentru liberi-cugetători ~ 250-251
ritualurile 166, 236
universul ierarhic al ~ 224
Confucius 20, 22, 107, 123, 203-206, 208, 288, 321, 323, 325, 441, 480
Congo 391
Congresul Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică (Lisabona, 1880) 69
Congresul Statelor Unite 19
Conrad, Joseph 391-392

Constantin, împărat 255-256
Constantinopol 243, 247, 267, 270, 272, 285, 364n
atacul otoman 308, 338-339
ciuma la ~ 268-269
~ și căderea Imperiului Roman 245-246, 249
Cook, Earl 128-130
Coppola, Francis Ford 392n
Coran 203, 271-273, 276, 302, 430
Coreea 21, 24, 132, 229, 265, 274, 277, 279, 336-337, 365, 395
~ preistorică 109-110
Războiul din ~ 402, 408, 441
Coreea de Nord 21, 24, 402
Coreea de Sud 402, 407, 440, 446
Cort, Henry 376
Cortés, Hernán 25, 319, 322, 325, 328, 330, 349
Crassus 230
creștinism 22, 44, 276, 329, 339, 345-346, 362, 387, 423, 425, 430
arabii convertiți la ~ 270
cruciadele și ~ 26, 286,
islamul și ~ 271-273, 278-279, 287
~ în Africa, mitul 316
~ în China 19, 266, 304, 362
~ în Europa medievală 74, 279-281, 283-287, 293
~ în gândirea axială 204, 252-253
~ în Imperiul Roman 208, 252-255
mongolii și ~ 299, 302, 304, 307
otomanii și ~ 307-308, 338
relicvele sfinte ale ~ 269
schisma în ~ 340-342
~ și „moartea neagră” 304-305
Creta 156, 160-161, 192
Crimeea 56, 74, 302-303
Crompton, Samuel 375

Cronica celor Trei Regate 237
Cronica împăraților chinezi (Paludan) 223n
Crosby, Alfred 28, 232, 352
cruciade 26, 286, 307, 326
Cuba 318, 350-351
criza rachetelor 434
cultul strămoșilor 90, 186
Curba lui Carlson 445

D

Dai Zhen 362
Daimler, Gottlieb 385
Damasc 197-198, 276, 304, 307
Dao'an 251-252
Daoguang, împărat 15-20, 390
daoism 20, 203-207, 236, 251, 255, 288
Darius, rege 199-200, 211-212, 220, 229-231, 348
Darwin, Charles 46, 69, 115, 117
David, regele 188-189
Davies, Norman 44, 101
Day after Tomorrow, The (film) 83
de Gaulle, Charles 93
Decius, împărat 255
Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA), US 445-446
Defileul Olduvai (Tanzania) 45, 49
Defoe, Daniel 345, 367, 375
Deng Xiaoping 410-414, 426
Departamentul Apărării 412
Descartes, René 356, 430
Dharmaraksa 251
Di, poporul 195, 209
Di Xin, rege 172-173, 179
Diamond, Jared 25, 28, 102, 463

Diaotonghuan, peșteră (China) 105
Dias, Bartolomeu 316
Dickens, Charles 140, 380-382, 388
Din, Rashid al- 302
Dinggong (China) 166
Dioclețian, împărat 243
Discover (revistă) 108
Disraeli, Benjamin 136
distrugere reciprocă asigurată 401, 434
Djoser, rege 154
Dmanisi (Georgia) 49-50
Dolní Vestonice (Republica Cehă) 72
Domesday Book 283
Dong Zhuo 237
Donglin, Academia 358-359
Dongxiafeng (China) 170
Dosarele Zonale ale Relațiilor Umane 117
2001: Odișeea spațială (Arthur C. Clarke) 61, 125, 151
Douglas, David 456
Drake, Francis 351
Drumul Mătășii 108, 215, 218, 233, 303, 326
Dryasul Arctic 83
Dryasul Recent 83-85, 99, 105, 146, 432
Dunhuang (China) 251, 263

E

Economist, The (revistă) 115, 383, 392
ecuația lui Drake 458
Eddington, Arthur 121-122, 125
Edo (Japonia) 343, 364n
vezi și Tokyo
educație 122-123, 254, 285
~ a maselor 394, 414

Egipt 36, 133, 151, 188-189, 216, 252-253, 269, 280, 329, 452n
agricultura în ~ 94, 200, 284
Asiria și ~ 198
China Shang comparată cu ~ 172-174, 178
creștinismul în ~ 272
cucerirea otomană ~ 339
destrămarea statului antic 192, 195
epidemiile în ~ 232, 268, 304
~ faraonic 152-164, 175-178, 184, 207-208
impactul schimbării climei 152, 168, 261
Imperiul Roman și ~ 216, 223-225, 243
invazia hicsosilor în ~ 161-162
invazia mongolă în ~ 299
~ în al Doilea Război Mondial 400
Marea Piramidă 285
~ musulman 286
Napoleon în ~ 369
Persia și ~ 199, 268
~ preistoric 60, 64
siturile arheologice în ~ 164-165, 179, 217, 222, 227
textele hieroglifice 116, 152, 154, 175, 192,
Einstein, Albert 121-123, 125, 131, 357, 454-455
Elam 198
Electronic Numerical Integrator and Calculator (ENIAC) 407
elimieni 193-194
Eliot, George 115
Elisabeta I, regină 351
Elliot, Charles, căpitan 18, 21
Elton, Geoffrey 435
Elvin, Mark 291
embargoul statelor arabe 402
Emiratele Arabe Unite 452n
Empedocle 207

Engels, Friedrich 380-382, 387-388, 411

epidemii 27, 33, 95, 232-236, 269, 432

~ globale 447

~ în China 232-233, 236, 238-240, 274, 300, 303-304, 359, 451

~ în Egipt 176, 232

~ în Imperiul Roman 233, 241-242, 252

Epoca *Cong*-ului de Jad 167

Epoca de piatră 46-49

Epopeea lui Ghilgameș 155

Era Glaciară 34-35, 38, 72-73, 89, 124, 214, 460, 480

adaptarea neanderthalienilor la ~ 56

efectele încălzirii ca urmare a ~ 63, 74-78, 80, 82

strategii umane de supraviețuire în timpul ~ 62-63, 83, 113, 292, 372

sfârșitul ~ 22, 33-34, 81, 101, 118, 128, 131, 133, 138, 209, 214, 419-

421, 442, 461-462, 467, 478

Era Internațională 161-162, 188-189

Erasm din Rotterdam 319

Eridu (Mesopotamia) 147

Erlitou (China) 169-171, 173, 180

Etica (Aristotel) 207

Etiopia 256, 268, 270, 391

Etruria 192

etrusci 194

Eva africană 67

evrei 358, 400

~ antici 199, 204, 208, 299 (*vezi și* israeliții)

persecutarea și masacrarea ~ 284, 286, 305, 326, 384, 400, 433

Evul Mediu 22, 121

Eynan, *vezi* 'Ain Mallaha

Ezechia, regele 198

Fan Kuan 123
Fatherland (Harris) 433
fatimizi 280, 282
Federația Internațională de Atletism 444
Feminine Mystique, The (Friedan) 406
Fenicia 192
Ferguson, Niall 385, 438
Fermi, Enrico 457-458
fier 187-188, 291-293, 297, 390
industrializarea și ~ 376, 383, 385, 390
~ pentru arme 110, 218, 292, 295, 308
~ pentru unelte 187, 200, 302
Fii ai Cerurilor 189-190, 192, 195-196
Fiica vindecătorului de oase (Tan) 52
Filip al II-lea, rege al Macedoniei 213
Filip al II-lea, rege al Spaniei 340-342
Filipine 109, 322, 351, 402
filisteni 175-176
flagelare 305
Florența 303, 318, 320, 334, 379
Flores 53-54, 55n, 59n
Florile din oglindă (Li Ruzhen) 388
Flota Tezaurului 313, 318, 325, 328
„Fluxul energiei într-o societate industrială” (Cook) 128
Flynn, efectul 428
foamete 33, 37, 233, 305, 319, 386, 391, 421
~ în Asiria 177, 189
~ în China 168, 238, 274, 300, 335, 342, 390, 409-410, 414
~ în Europa 319, 335
~ în Irlanda 382
~ în Japonia 366
~ în Mesopotamia 159
schimbările climatice și ~ 149, 447, 451

Fogel, Robert 437-440
Fondul Monetar Internațional (FMI) 410, 439
Fuxe, John 332
FOXP2, genă 57-58
France, Anatole 55
Frank, Andre Gunder 26-28
Franța 27, 273, 308-309, 332, 344, 454
~ antică 36, 133, 226, 228 (*vezi și* Galia)
Biserica Catolică în ~ 285, 305
China și ~ 19-20, 391
coloniile americane ale ~ 351
Habsburgii și ~ 340-341
industrializarea 378, 385, 429
Iluminismul în ~ 358, 369
~ în Primul Război Mondial 397
~ medievală 279-280, 285
~ preistorică 56, 65, 69, 71
războaiele britanicilor împotriva ~ 367-369, 378
vezi și Revoluția franceză
Freud, Sigmund 208,
Friedman, Thomas L. 448, 455
Frigia 219
Fuchai, viconte 196
Fujian (China) 440
Fundația, serie de romane (Asimov) 435, 455, 458

G

Galia 243, 245-246, 269
Galilei, Galileo 320, 356-357, 359
Gallup, sondaje 449
Gama, Vasco da 328-329
Gan Ying 216
Gaodi, împăratul 223-224, 230

Gates, Bill 407
Gavriil, arhanghelul 270-271, 425
Gaza 175
Gărzile Roșii 409
Genova 285, 300, 308
Germania 133, 154, 333-334, 346, 367, 395, 398
Habsburgii în ~ 340
industrializarea în ~ 385, 387, 392
invazia mongolă 299
în Primul Război Mondial ~ 395, 459
~ medievală 280, 283-284
~ nazistă 395, 398-400, 433, 439
~ preistorică 54, 57, 72
războaiele religioase în ~ 345
Germania de Est 401
Germania de Vest 401-402
germanice, popoare 240, 243, 245, 279
Ghazali, al- 282
Gherardi, Giovanni 363
Ghilgameș, rege 155
Gibbon, Edward 240, 254-255, 273, 308, 371, 430
Gilbert, W.S. 393
Ginghis-Han 297-300, 305, 307, 431
Giraud Galezul 283
Glasgow University 374
Göbekli Tepe (Turcia) 86
Goethe, Johann Wolfgang von 400
Goldman Sachs 437
Goldstone, Jack 26-27
Gong Zizhen 382
Gorbaciov, Mihail 411-412
Gorbaciov, Raisa 411
goți 242, 244-247, 255, 267, 432

Gould, Stephen Jay 46
Grant, Ulysses S. 392
Gray, Elisha 426
greci antici 29, 116, 158, 161-162, 175-178, 326n, 359
agricultura 94
coloniile 188, 192-194, 281, 283, 353
comerțul 163, 192
dezvoltarea socială 181
filosofia 22, 84, 206, 255
gândirea axială 206-209
~ în Anatolia 163
~ în Bactria 216
~ în China 218
Macedonia și ~ 213
metalurgia 188
mitologia 193, 219
orașele 29, 119, 212, 227, 247
nivelul de trai 200
romanii și ~ 213-214, 222, 225, 227
textele istorice 34, 199
Grecia 133, 242, 282
~ clasică, *vezi* greci antici
creștinismul în ~ 253
siturile arheologice în ~ 177, 229, 302
Grigore al VII-lea, papă 284
Groenlanda 285, 304, 321
Grotă Renilor (Franța) 65-66
Grupul Interguvernamental pentru Evoluția Climei (IPCC) 447-448
Gu Kaizhi 250
Gu Yanwu 359, 363
Guangdong (China) 342, 440
Guangwu, împărat 234
Guangxu, împărat 394

Guangzhou (China) 17-19, 124, 329-330, 366, 379, 389-390
gui, poporul ~ 178
Gujarat 329
Guns, Germs and Steel (Diamond) 25, 102
gutieni 157

H

Habsburgi 339-342, 349-350, 354, 367, 397, 414, 426, 430
Habuba Kabira (Siria) 152
Hadrian 240
Haiti 37, 350
Hamlet (Shakespeare) 332
Han Yu 288-289
Han, Dinastia 224, 244, 259, 263, 274, 292, 320
confucianism în timpul ~ 208, 250, 321
consumul de energie în timpul ~ 292, 470
Imperiul Roman comparat cu ~ 224-225, 227, 233, 240, 247
întemeierea ~ 223
prăbușirea ~ 235-238, 409, 423, 427, 432, 439
Xiongnu și ~ 230-231, 234, 241
Hangzhou (China) 127, 294, 296
Hann (China) 210n
Hannibal 480
Hardy, Thomas 355
Hargreaves, James 375
Harris, Robert 433
Heidelberg, Omul din 54-56
Heinlein, Robert 32, 81, 420
Héloïse 285
Hemudu (China) 105-106
Henric al IV-lea, împăratul 284
Henric al VII-lea, regele 318
Henric al V-lea (Shakespeare) 332

Henric, prințul („Navigatorul”) 316, 318
Heraclit 84
Heraclius, împăratul 266, 269-270, 272, 274n
Herodot 34, 36, 199-200, 212, 219-220
Heyerdahl, Thor 322n
Hezbollah 452
Hideyoshi, Toyotomi 336-338, 341-342, 346, 365, 426
hiksoși 161-162
Hinduși 329
Hiroshima (Japonia) 400-401, 455, 458, 460
hitiți 161-163, 174-176, 178-179, 181
Hitler, Adolf 400, 413, 433-434, 444
Hitlerist, Tineretul 93
Hobbes, Thomas 113
Hoelun 297
Hohenzollern, Dinastia 397
Hohle Fels (Germania) 72,
Hokkaido (Japonia) 110,
Homer 116, 163, 175, 192, 225
Homo antecessor 54-55
Homo erectus 51-54, 58-59, 64, 66-68, 73, 128
Homo ergaster 51-52, 54n, 64
Homo habilis 46, 48-49, 54n, 61, 460
Homo sapiens 59-61, 63-68, 73, 80, 99, 151, 292, 443, 446, 460-461
Hong Kong 17, 109, 410
Hong Liangji 382
Hong Xiuquan 19
Hongwu, împăratul 309-310, 336, 431
Honshu (Japonia) 110
Hormuz (Iran) 302, 328
Hoshea, regele 197
Hrușciiov, Nikita 406-408, 434, 459
Huan, marchizul 195

Huang Sheng 324
Huizong, împăratul 296, 299, 431
Hume, David 360
huni 244-246, 267, 466n
Huntington, Ellsworth 34
hurieni 161, 178-179
Husayn 276
Hussein, Saddam 81, 149

I

Iacob 157, 163, 218
Iacobinism 381
Ibrahim, Sultan (Nebunul) 344
Ieniceri 338, 344
Ierihon (Palestina) 90, 92, 111
Ierusalim 188, 198-199, 269-270, 286
Regatul Creștin al ~ 286
Iezuiți 362-363
Iliada (Homer) 163
Iluminism 23, 361, 369-370, 393
Imperiul Bizantin 247, 266-270, 282, 308, 346, 425, 459
arabii și ~ 272, 275,
atacurile turcice împotriva ~ 286, 307-308
conflictele religioase în ~ 272, 279-280
Imperiul Roman 229, 232-233, 240, 242, 244, 247, 249, 261, 268, 320,
341, 345, 356, 364-365, 400, 423, 432, 463, 470
China și ~ 139, 222, 254, 259, 321
creștinismul în ~ 208, 254-255
Dinastia Han comparată cu ~ 227-228, 244, 292, 423, 427, 473
dezvoltarea socială în ~ 138-139, 240, 259, 293, 346, 356, 364, 453
economia 227-229, 241-242, 259, 302, 377-378, 423
educația în ~ 291
Egiptul și ~ 223-224, 227, 232

epidemiile în ~ 240-242, 252
fascinația Renașterii pentru ~ 319-320
grecii în ~ 221-222, 225
impactul ~ asupra mediului 226-228
Iustinian și ~ 266-269
întemeierea 224-225
Persia și ~ 239, 241-245, 255, 268, 270
prăbușirea 22, 244, 255, 285, 308
războaiele de frontieră 227, 231-233, 241-242, 245-246, 269
renunțarea la democrație 207
utilizarea energiei în ~ 130, 225, 292
incași 388
Inchiziția spaniolă 430
India 24, 29, 35, 233, 281, 318, 452
~ antică 213, 229
Marea Britanie și ~ 18, 216-217, 264n, 375, 391, 462n
budismul în ~ 208, 265, 332
dezvoltarea industrială în ~ 393
impacturi ale mediului în ~ 455
invazia mongolă în ~ 430
opiu în ~ 18, 289
Portugalia și ~ 328-329
~ preistorică 50-51, 87
romanii în ~ 216-218
Indicele pentru Dezvoltarea Umană 122, 125
Indochina 35, 239, 402, 433
Indonezia 52, 56, 402
Inima întunericului (Conrad) 391, 392n
Institutul Internațional pentru Studii Strategice 126
Instrucțiunile bunicului către familie 264
Insulele Feroe 321
Intel 443
International Business Machines (IBM) 407, 445-446

Internet 125, 442, 445
Ioan, regele Portugaliei 318
Ioan Botezătorul 286
Ioan din Efes 268-269
Iordania 161
situri arheologice în ~ 107
Iosif 157-158, 181
IQ, teste de 428
Irak 82, 116, 133, 147, 278-279, 299, 304, 413, 449, 452
antic ~ 84, 94 (*vezi și* Mesopotamia)
ciuma în ~ 304
Inchiziția în ~ 276
invazia Kuweitului 149
Iran 29, 64, 116, 244, 252, 261, 279, 282, 299, 452
antic ~ 147, 152, 156, 160-161, 165, 181, 199, 203n, 229
Revoluția islamică în ~ 149,
irigație 91, 130, 147, 149, 157, 160, 163, 200, 225, 278-280, 282, 297,
377, 422
Irina, împărăteasa 279
Irlanda 285, 332, 343, 358n
foametea în ~ 382
Isabela, regina 318, 328
Isis 252
islam 273, 279, 316, 423
atacurile creștine asupra ~ 279, 286
ciuma și ~ 304
~ extremist 149, 413, 449
gândirea ~ 285, 428
locurile cele mai sfinte ale ~ 313
originea ~ 270-272, 275
vezi și musulmani
Islanda 123, 285, 304, 321
Ismael 272

ismailiți, șiiți 280n

Israel 82, 87, 161, 163, 402, 452

~ antic 188-189, 197-198, 208

~ situri arheologice în 78, 80, 193

Triburile Pierdute ale ~ 299

israeliții 176-177, 189, 197

Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman (Gibbon) 240, 308, 371

Istoria secretă (Procopiu) 267

Istoria universală (Polibiu) 210

Isus 203-204

Italia 133, 174, 181, 214, 268-269, 285, 300, 309, 313, 354, 425

comerțul ~ 217, 246, 281

dezvoltarea socială în ~ 212

educația în ~ 291

Habsburgii și ~ 340, 350

invazia goților în ~ 245, 247

Renașterea ~ 318-321, 427, 431, 441

situri arheologice în ~ 58, 161, 163, 227-228

triburi ale ~ 192

iudaism 255, 271

vezi și Biblia ebraică

Iuliu Cezar (William Shakespeare) 332

Iustinian, împărat 266-270, 273, 459

Ivan, țar (cel Groaznic) 346, 348-349

Î

Înapoi în viitor (film) 429

încălzire globală 85, 103, 228, 447-449

~ la sfârșitul Erei Glaciare 74-77, 421

vezi și Perioada Medievală Caldă; Perioada Romană Caldă

„Învățătura Omului Ceresc” 251

J

Jackson, Peter 53
Jacques, Martin 20, 440-441
Jainism 203n, 255
Jamaica 366
Jamestown, colonia 352, 380
Jamuka 297
Japonia 21-22, 35, 127, 131, 133, 277, 306, 310, 321, 335, 338, 365, 374, 399, 428
~ antică 109-110
budismul în ~ 265, 335
China și ~ 23, 52, 239, 279, 360, 366, 392, 395, 400, 402
costul forței de muncă în ~ 379
deschiderea spre Vest ~ 392-394
despăduririle în ~ 343
dezvoltarea socială în ~ 393-394
economia ~ 460, 470, 480
închiderea ~ 363
~ în al Doilea Război Mondial 25, 52, 400
~ în timpul Războiului Rece 402
Portugalia și ~ 332
~ preistorică 65
războiul Rusiei cu ~ 25, 395
sănătatea în ~ 404
tehnologia în ~ 121, 407, 446, 460
Jaspers, Karl 203
Java 49, 53, 59n, 310
Jerf al-Ahmar (Siria) 86, 89, 106
Jiahu (China) 105-107, 111, 166, 172
Jiangzhai (China) 106
Jiankang (China) 238-239, 249-250, 256, 261-262 *vezi și* Nanjing
Jin (China) 195-196, 200-202, 208, 210n, 220, 238-239, 243
Jin, Dinastia 238, 247
Jingdi, împăratul 224

Jinsha (China) 174
Jobs, Steve 407
Jocelyn, lordul Robert 120
Jocurile Olimpice 21, 237
Johnson, Lyndon Baines 119
Johnson, Samuel 36, 43
Jurchen, Imperiul 295-296, 299
Jurnal din anul ciumei (Daniel Defoe) 345

K

Ka'ba (Mecca) 272
Kadesh (Siria) 162, 173
Kaifeng (China) 127, 130, 291-293, 295-296, 299-300, 320, 322, 343, 364, 373, 431, 471
Kangxi, împărat 361-364, 473
Kant, Immanuel 358, 360, 400
kaozheng (cercetare bazată pe dovezi) 359, 361
Karakhanid, Imperiul 282
Karakorum (Mongolia) 302
kasiți 161
Katanda (Congo) 62
Kazakhstan 160, 178, 199, 219, 244, 452n
Keightley, David 172-173
Kennedy, John F. 331-332, 434, 459
Kennedy, Paul 198
Kenyon, Kathleen 90, 92
Kepler, Johannes 99
Keynes, John Maynard 391, 398
Khaldun, Ibn 303
Khitan, populație 287-288, 295-296, 299
khmeri 278
Kidd, William, căpitan 366-367
Kim Jong Il 158

Kipling, Rudyard 462-463
Kissinger, Henry 211
Kizzuwatna 161
Kârgâzstan 348, 452n
Klein, Richard 58n
Koguryo 274
Kon-Tiki (Thor Heyerdahl) 322n
Koukounaries (Grecia) 177
Kubilai Han 300
Kubrick, Stanley 61
Kuropatkin, Aleksei Nikolaevici 395
Kurosawa, Akira 335n
Kurzweil, Ray 443-445, 458, 460-461
Kuweit, invazia Irakului în 149
Kynge, James
Kyôto, Protocolul de la ~ 454
Kyushu (Japonia) 110

L

Lagos (Nigeria) 124
Landes, David 24
Latitudinile Norocoase 77-78, 99
Le Clerc (cel cu picior de lemn) 351
Leakey, Louis 45
Leakey, Mary 45
Lee, James 26
Legalistă, Tradiția 206
legare a picioarelor 324-325
Legea mozaică 299
Legile (Platon) 207
Leibniz, Gottfried 356n
Lenin, V.I. 23, 399, 407
leniniști 23

Lenovo 446
Leon al III-lea, papă 279
Leonardo da Vinci 320, 321n, 441
Leopold, rege 391
Levant 156, 199
Levelleri 344
Levitra 444
Li Jianping 409
Li Ruzhen 388
Li, rege 187
Liang, Dinastia 223n, 260
Liban (antic) 155, 163
Libia 452n
Liezi 205
Liga Națiunilor 456
Lin Xin, rege 173
Lin Zexu 18
Lincoln, Abraham 444
Ling, duce 210-202
Lingdi, împărat 236-237
Linia lui Movius 49-52, 58, 69
Linnaeus, Carolus 360
Linzi (China) 201, 471
Lituania 346
Liu Bang 223
Liu Daxia 318
Liujiang (China) 65
Locke, John 357, 364
Londra 15, 17-19, 24n, 26, 43, 83, 114, 122n, 124, 334, 342-343, 364,
366, 371, 379, 383, 393, 397-398, 440, 462
ciuma în ~ 345
populația ~ 127, 364n, 471
Longmen (China) 265

Longwangcan (China) 86
Los Alamos National Laboratory 457
Lu (China) 195, 200-201, 208
Lü Buwei 167
Lu Gwei-djen 360
Ludovic al XVI-lea, rege 369
Luoyang (China) 216, 234-238, 262-263, 471
Luoyi (China) 195, 201
Luther, Martin 340, 344, 430
Lydia (Anatolia) 200

M

Ma'mun, al-, calif 276-277, 285
Macao 322, 362, 410
Macartney, lord 366, 389, 429, 480
Macedonia 153, 212-213
Machiavelli, Niccolò 306, 309, 320
MacNeish, Richard 105
Maddison, Angus 437, 440
Madeira, Insulele 316
Mafia 186
Magadha (India) 203n
maghiari 280
Mahavira 203n
Majapahit (Java) 302, 310
Majors, Lee 444
Malacca 329-330
Malaya Síya (Siberia) 72
Malaysia 402, 407, 425
Malaysiană, Peninsula 51, 109
Malcolm X 271
Malinowski, Bronislaw 114, 116
Malta 156

Man, populațiile ~ 195-196
Manciuria 108, 229, 261, 296, 303, 348, 399
manciurieni, poporul ~ 348, 359, 362
Manhattan 172, 352
Manifestul Partidului Comunist (Marx și Engels) 382, 388
Mann, James 440
Mao Zedong 60n
Maodun 230-231
Marc Aureliu Antoniu, împărat 216, 240
Marea Britanie 36-37, 43-44, 132, 269, 304, 308, 343, 354-358, 392, 394, 401-403, 414, 454-456, 459
agricultura în ~ 229, 283-284
China și ~ 18-23, 30, 43-44, 120, 122-124, 171, 366, 382, 389-392, 395, 429-430
ciuma în ~ 304
coloniile din America 351-352
comerțul ~ 354, 366
creștinismul în ~ 273
dezvoltarea socială a ~ 123-124, 130, 133, 136, 138
emigrația spre America de Nord din ~ 385
explorările și ~ 318
Flota Regală a ~ 124, 386, 390
funcționarii în ~ 264n
gândirea iluministă în ~ 355-358
Habsburgii și ~ 350
India și ~ 18, 216-217, 264n, 375
Irlanda și ~ 342-343, 382
~ medievală 159
pirații din ~ 351
~ preistorică 73, 156
războaiele francezilor împotriva ~ 367-370, 378
războaiele mondiale și ~ 397-398
războiul civil în ~ 344

Renașterea în ~ 320

revoluția industrială în ~ 22, 26-28, 30, 43, 291, 293, 373-383, 385-387, 429, 446, 462

~ romană 217, 229, 240, 243, 245, 249-250

~ victoriană 116, 382,

vikingii în ~ 285

Marea divergență (Pomeranz) 27, 43, 138

Marea Piramidă 154, 285

„marea revoluție culturală proletară” 409

Marea sutră a norului 265

Marele Canal Chinezesc 17, 263, 283, 291, 353, 373, 382, 390, 423

Marele Lanț al Energiei 75-78, 94, 120-121

Marele Lanț al Existenței 73

„Marele Salt Înainte” 60n, 408-410

Marele Zid 220, 336-337, 348

Marshall, Planul 401

Marx, Karl 23, 28, 380-382, 387-388, 408, 411, 425

Massachusetts, colonie 352, 357

Maurian, Imperiul 224

Mecca 93, 270, 272, 313

Medina 270

Meditații (Marc Aureliu) 240n

Mehrgarh 92, 101

Melbourne, lord 18, 21, 124

Memfis (Egipt) 154

Mencius 186

Menes 153-154

Menzies, Gavin 313, 315, 321

Merneptah, faraon 176-177

Merton, Robert 426

mesageți 219

Mesopotamia 36-37, 153, 160, 162, 166, 177, 181, 276n

agricultura în ~ 147-149, 163-164, 174, 200, 377

arabii în ~ 272
arameenii în ~ 176
comerțul 157, 162-164, 170
economia redistributivă a ~ 155, 160, 181
impactul schimbărilor climatice în ~ 149-150, 168
Imperiul Akkadian din ~ 170
Imperiul Roman și ~ 231
orașele din ~ 151-154 (*vezi și* Uruk)
prăbușirea ~ 152, 159, 168, 174
scrierea în ~ 106-107, 150
siturile arheologice în ~ 148, 158
turcii în ~ 269-270
vezi și Asiria
metalurgie 179, 188, 320
vezi și metalele respective
Metodele esențiale ale oamenilor obișnuiți 259
Metz, Steven 459
Mexic 19, 25-26, 35, 105, 132, 173, 313, 315, 352
~ preistoric 99, 102
mezi 198-199, 219
Miao, populația 342
Mica Eră Glaciară 304
micenieni 161
Michelangelo 320, 334
Michigan, University of ~ 93
Microsoft 407
Midas, rege 219
migrație 33, 36, 49, 180-181, 247, 249, 348-349, 378, 414, 424, 447, 451, 455
~ a triburilor turcice 281-282
~ din stepă 347, 364, 449
~ în China 259, 277, 300, 347, 431
~ în lumea antică 37, 176-177, 219, 238, 244

~ în masă 432
~ preistorică 36, 64, 70, 158
Mikado (W.S. Gilbert și Arthur Sullivan)
Milankovici, ciclurile ~ 62
Milano 309
Military Balance (anuar) 126
Mill, John Stuart 387
Milton, John 36
minerit 130, 359, 394
Ming, Dinastia ~ 309-313, 315, 328, 336, 338, 344-345, 348, 359, 408, 431
Mitanni 161-162
Mithras 252
Mâna Neagră 397, 452
„moartea neagră”, *vezi* ciuma bubonică
Mogadishu (Somalia) 313
Moise 176, 208, 253, 299
Moluce, Insulele 290, 329
Monarhia Unită 188-189
mongoli 297, 300, 348, 360, 425, 466
~ în centrul islamic 303, 306-307
~ în China 299, 311
~ în Europa 303, 346-347
Mongolia 218, 231, 297, 299, 348
Monte Circeo (Italia) 58
Monte Polizzo (Sicilia) 193, 281-282
Monte San Giovanni (Italia) 309
Monte Testaccio (Italia) 227
Monte Verde (Chile) 87
Montesquieu, baronul de 359
Montezuma 25, 328
Monty Python: Viața lui Brian (film) 225
Moore, Gordon 443

Moore, Legea lui ~ 443, 445, 447
Morgan, Henry, căpitan 366
Moscova 346, 353, 369, 400, 406, 410-411
Mountain, Armine 120
Movius, Hallam 49, 58
Mozi 205-207
Mu, rege 187
Muhammad 270-272, 275-276, 280, 282-283, 344, 425
Mumbai (India) 124, 217, 383n, 442
Mumbwa, peșteră (Zambia) 61
Mureybet (Siria) 84, 86
Mussi, Gabriele de' 303
musulmani 271-272, 275, 282, 286, 297, 302, 311, 326, 339, 425, 428
comerțul la ~ 302
conflictele dezastruoase ale ~ 276, 286 (*vezi și* sunniți; šiiti)
~ în China 302
~ în Italia 278, 286
~ în Spania 279, 285, 303
militarismul ~ 271-272
mongolii și ~ 299, 303, 306-307
vezi și islam

N

Nagasaki (Japonia) 332, 365, 389, 400, 455, 458, 460
Nanjing 24, 238, 311, 313, 315-316, 318, 322, 325, 333, 337, 360, 471
vezi și Jiankang
Napoleon, împărat 15, 116, 308n, 367, 369, 400, 413, 429
Naram-Sin, rege 155, 157
Nariokotome (Kenia) 48
Narmer, rege 152-154
Naroll, Raoul 117-118, 121, 126
National Geographic (revistă) 108
National Intelligence Council (SUA) 437, 449-450

National Science Foundation 445
naționalişti chinezi 401-402
Națiunile Unite 122, 125, 456, 470
neanderthalieni 57
Needham, Joseph 360, 363
Nefertiti, regină a Egiptului 208
Nemesis (vapor cu aburi) 390
neoconfucianiști 289, 322
Nercinsk (Siberia) 346, 348
Nero, împărat 240
Nesbit, Edith 150
New York City 19, 52-53, 83, 127, 263, 385, 406, 440, 442, 471
calea ferată de la San Francisco la ~ 383
New York Times, The 58n, 412, 455
New York Tribune 23
New Yorker (revistă) 457
Newfoundland 318
Newton, Isaac 99, 356-357, 359, 364, 378, 429-430
Nicaragua 322
Nicolae al II-lea, țar 395, 397
Ninive 140, 197-198, 219
Niuheliang (China) 108-109
Nixon, Richard M. 406, 410-411, 413
Noah's Flood (William Ryan și Walter Pitman) 74n
Nobel, Premiul 55, 428, 437, 443
Noile Politici 322
nordici 259, 285
normanzi 281, 285-286
Norvegia 122-123, 304
Noua Eră 207n
Noua Guinee 35, 65, 101-103, 114
Noua Zeelandă 391
Novum organum (Francis Bacon) 356

nubieni 198

O

1421: The Year China Discovered America (Menzies) 313, 321n

1434: The Year a Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance (Menzies) 321n

obligațiuni de stat (SUA) 438

Ocolul pământului în 80 de zile (Verne) 383-386

Octavian 223-224

vezi și Augustus

Odoacru, rege 247

Ogodai, han 299, 302

Olanda 133, 340, 354

comerțul ~ 354, 367

războaiele englezilor cu ~ 354, 367

Oliver Twist (Charles Dickens) 382

Omul din Pekin 51-56, 58, 61, 66, 105n, 172

Opera din Pekin 237

Organizația Mondială a Sănătății 451

Organizația Mondială a Comerțului 456

Organizația pentru Alimentație și Agricultură 449

Organizația pentru Cooperare de la Shanghai 452

Organizația pentru Cooperare Economică Europeană 401n

Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică 437

Organizația Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) 452

Originea speciilor (Charles Darwin) 69

Orwell, George 398

Osman al II-lea, sultan 344

otomani, 306-308, 329, 334, 337-340, 343, 351, 369, 397, 430, 466, 473

vezi și Turcia

Ouyang Xiu 289

Oxenham, John 351

Oxford University 96, 273, 303, 430

P

Pahomie 253

Pakistan 35, 101, 153, 199, 273, 452

siturile arheologice antice în ~ 92, 94

Palermo (Sicilia) 281, 283, 285

Palestina 252, 270, 272

Palmerston, Henry 391

Palmyra (Siria) 243

Paludan, Anne 223n

Panlongcheng (China) 171, 173

Paradisul pierdut (J. Milton) 36

Paris 93, 118, 285, 334, 356-358, 365, 369, 397

Academia de Științe din ~ 363

Paris, Matthew 299

Parlamentul Britanic 344, 375, 382, 391, 401

Parlamentul European 93

Parmenide 207

Partenon (Atena) 193

Partidul Ba'ath 81

Partidul Verzilor 93

Parția 230-232, 241

Pavel, Sfântul 252

Pavilionul bujorilor (Tang Xianzu) 332

Pazyryk (Siberia) 218

Părinți Fondatori 207

Pearl Harbor, bombardamentul japonez de la ~ 400n

Pearsall, Deborah 105

Pekah, rege 197

Pengtoushan (China) 104

Penido Velho (Spania) 226-227, 242

Pepi al II-lea, rege 158

Perestrello, Rafael 294

Perioada Medievală Caldă 280, 282-283, 285-286, 289, 304

Perioada Rece a Epocii Negre 233, 238
Perioada Romană Caldă 228, 233, 469
Perioada Statelor Beligerante 209
Perry, Matthew, comandor 19, 23, 390
Persia 214, 397
arabii și ~ 270, 278, 338
Bizanțul și ~ 256, 266-267, 269-270, 425, 459
câmpurile petrolifere 386
cucerirea lui Alexandru 213
dezvoltarea socială a ~ 229
Imperiul Roman și ~ 211-212, 242-243, 245
limba în ~ 116
problema nomazilor și ~ 219-220, 231
turcii otomani și ~ 342, 425, 430
Perú 26, 35, 313, 322n, 342, 350-351
~ în preistorie 78, 99, 101-103
Peștera Blombos (Africa) 62
petrol 385-386, 397, 399, 411, 413
Petru, Sfântul 279
Picasso, Pablo 68-69
Ping, rege 194-195
Pinker, Steven 77
Pinnacle Point (Africa de Sud) 61-62
pirai 280, 313, 329, 336-337, 339, 350-351, 366n, 367
Pires, Tomé 329-330, 332
Pisa 285
Pistorius, Oscar 444
Pitman, Walter 74n
Pitt, William 367, 369
Pizarro, Francisco 349
Platon 123, 204, 207, 252-253, 441
Pliniu cel Bătrân 216
Plotin 252

Poitiers (Franța) 273
Pol Pot 24
Polibiu 210, 214
Polinezia 322n
Politica (Aristotel) 207
Polo, Marco 294, 296, 300, 302-303, 326
Polonia 98, 273, 283, 320, 346, 412
Pomeranz, Kenneth 26-27, 43-44, 132, 138, 140
Pope, Alexander 357
Popper, Karl 131
populație 26-27, 48, 53, 66-67, 70, 89, 95, 97-98, 117, 123, 184, 194,
229, 274, 281, 332, 334, 377, 397, 404-405, 413, 422, 425, 432, 434,
448-449, 456, 475
agricultura și ~ 191, 249-250, 404
~ băștinașă americană 328, 342, 352, 398
epidemiile și ~ 232, 242, 269, 274, 303, 334, 345
~ greacă 177, 192
îmbătrânirea ~ 413, 439, 460
~ în Bizanț 269
~ în China 24, 164, 168, 191, 289, 300, 342, 366, 408, 410, 414
~ în Egipt 153, 157, 163-164, 232
~ în Imperiul Roman 124, 229, 242
~ în Japonia 310, 342, 365
~ în Marea Britanie 382, 385
~ în Mesopotamia 147, 164
încălzirea globală și ~ 75-80
~ musulmanilor 280
~ preistorică 193
~ urbană 124, 126-127, 471
populațiile turcice 269-270, 274-275, 277, 279, 281-282, 286, 288, 306-
308, 338-340
~ otomane, *vezi* otomani
Porfir 252

Portugalia 36, 52, 316, 318, 320, 329, 332
Potosí (Bolivia) 350
Povestea lui Genji 277
Preotul Ioan 316
PricewaterhouseCoopers 437
Priestley, Joseph 426
Primăverile și toamnele domnului Lü 166, 168
Primăverile și toamnele statului Lu 195n
Primul Împărat 211, 220, 224, 229-230
Primul Război Mondial 62, 114, 217, 395, 397, 399, 452-453
Princess Taiping (navă) 315
Principele (Machiavelli) 320
Principia mathematica (Newton) 356
Procopiu 267
„Progress: Its law and Cause” (Herbert Spencer)
Proiectul Cronologiei celor Trei Dinastii 164, 173
Proiectul Kittyhawk 445
Protagoras 207
protestantism 27, 341
Prozac 444
Puabi, regină 155
Punjab (India) 214
puritani 430
pușcași marini (SUA) 52
Puyi, împărat 397
Pylos (Grecia) 175

Q

Qermez Dere (Irak) 84, 86, 90
Qi (China) 187, 195, 200, 202, 208, 210n, 211
Qi Jiguang 337
Qiang, populațiile ~ 173, 178, 235-240
Qianlong, împărat 366, 389, 480

Qicunzhen (China) 293

Qin (China) 19, 167, 195, 200, 202, 206, 208-213, 216, 218-220, 222-224, 227, 229

Qin, Dinastia ~ 314, 322, 348-349, 359, 361, 366, 378, 391-392, 394, 397, 430, 439, 470

Qiyi (navă) 17

Qiyi, guvernator 15-17, 19, 390

Quaid, Dennis 83

Quanzhou (China) 290

Québec 351-352

R

Raleigh, Walter 351

Ramses al III-lea, faraon 175-176

Ramses al II-lea, faraon 162-163, 173-174, 176, 178

Ramses al XI-lea, faraon 177

RAND Corporation 459

Rantersii 344

Război și pace (L.N. Tolstoi) 98

Războiul Civil din SUA 19

Războiul Occidentului 367-369, 395, 397, 412

Războiul Opiului 19, 25, 120, 480

Războiul Orientului 392, 395, 400, 402

Războiul Peloponesiac 212

Războiul Rece 395, 402, 410, 412, 454

Războiul Ruso-Japonez 25, 395

„Războiul stelelor”, scut împotriva rachetelor balistice 442

Regele Scorpion 153-154

Rembrandt 123

Renaștere 319-322, 325, 330, 356, 359, 361, 427, 431

Renașterea științelor religioase (al-Ghazali) 282

Renfrew, Colin 96, 98

Republica (Platon) 204, 207

revoluția americană 207, 369, 371
Revoluția din Rusia 381
Revoluția franceză 207, 369, 381
Revoluția Glorioasă 426
revoluția industrială 21-22, 26-27, 88, 291, 315, 341, 377, 380, 385, 420, 424, 430, 438, 444, 446, 454, 456, 460
britanică ~ 22, 26-28, 30, 43, 291, 293, 373-383, 385-387, 429, 446, 462
dezvoltarea socială și ~ 36, 38, 138, 140, 184, 293-294, 297, 300, 378, 389, 407, 432, 443
Richardson, Lewis Fry 454
Richardson, Samuel 380
Riesman, David 406
Rifkin, Jeremy 442
Ritualurile lui Zhou (manual confucianist) 166
Roanoke, colonie 351
Roberts, Richard 375
Robinson Crusoe (Daniel Defoe) 367
Rollon, rege 285
Roma (serial de televiziune) 124
Roma 320
Drumul Mătăsii din China la ~ 108
~ medievală 267-268, 279
papalitatea la ~ 279, 284, 286, 305, 308
populația 246, 338, 471
romani 130, 138, 194, 196, 208, 210, 224, 230, 302, 453
armatele ~ 214, 240
căile navigabile ale ~ 263, 423
comerțul 216
minele spaniole 130
mitologia ~ 194, 196
parții și ~ 216, 230
războaiele civile ale ~ 222
vezi și Imperiul Roman

Romanov, familia ~ 349, 397, 412
România 244
Rong, populația ~ 194-195, 209, 220
Ruan Ji 250
Rusia 132, 283, 348-349, 395, 412-413, 449, 454
~ comunistă, *vezi* Uniunea Sovietică
Ryan, William 74n

S

Saba, regina din ~ 188
Sacrificiul Cerului 264
Sagan, Carl 458, 460
Sahara, Deșertul 35, 95, 101-103
Sahlins, Marshall 93, 95, 118
Sakya (India) 208
Salem, procesul vrăjitoarelor din ~ 357
Salmanasar, rege 197-198
Sandy Creek (Australia) 71
Sanxingdui (China) 173
sarazini 273, 280
Sardinia 161, 163, 178, 192
Sargon 155, 157
Sasanidă, Dinastia 241
Sautuola, Don Marcelino Sanz de 69
Sautuola, Maria Sanz de 69
Scandinavia 280, 285
Schechter, Solomon 281
schimbări climatice 86, 147, 168, 175, 191, 228, 319-321, 343, 451, 455
dezvoltarea socială și ~ 180-181, 199, 238, 349, 421-422, 456
~ preistorice 54-55n, 55, 62, 64
Schimbul columbian 232, 352
Schimbul Vechii Lumi 232-233, 236, 240, 242, 247, 251, 255-256
al doilea ~ 255-256

Schmandt-Besserat, Denise 107
Schöningen (Germania) 56
Schularick, Moritz 438
Scientific American (revistă) 108, 128
sciți 219-220, 229, 231
sclavi 225, 229, 242, 286, 335, 360
armatele turcice de ~ 277, 279, 282
~ creștini 308, 338
~ în China 210, 216, 234, 265
~ în coloniile din America 26, 350-355
~ în lumea antică 157, 159, 162-163
~ în Statele Unite 376
~ portughezilor 316, 318
~ romanilor 210, 213, 216, 223, 243-244
Scoția 273, 343, 358n
secetă 158, 168, 176, 181, 309, 449
segestani 193, 196
Self-Help (Samuel Smiles) 380
selgiucizi, turci 281-283, 286, 288, 466n
Senaherib, rege 198
Severin, Tim 322n
Sexual Politics (Millet) 406
Sfânta Sofia (Constantinopol) 267, 308
Sfântul Imperiu Roman 308n, 339-341, 345
Shakespeare, William 332
Shamshi-Adad al V-lea, rege 192
Shandong (China) 164-166, 168, 174
Shang, Dinastia 106-167, 170-174, 178-179, 185-187, 189, 224, 314, 480
Shang, nobil 206, 210
Shanghai (China) 22, 379n, 380, 394, 410, 442
Shangshan (China) 92
Shanidar, peșteră (Irak) 57-58

Shanks, Michael 118
Sharkalisharri, rege 157-158
sheklesh (sicilieni) 175
Shen 194
Shen Fu 388
Shen Kuo 320, 321n, 378, 441
sherden (sardinieni) 175
Sheshonq I, rege 189
Shihuangdi 211
Shulgi, rege 158-159
Shunzhi, împărat 362
Siberia 56, 65, 70, 72-73, 95, 101, 108, 191, 218, 3246, 348-349
Sic et non (Abélard) 285
Sicilia 178, 212, 267, 278, 281, 286
siturile arheologice în ~ 29, 85, 161, 163
SIDA 404, 449, 451
Sidonius 245, 249
Sierra Leone 122-123
Sima Qian 171, 173-174, 194, 199, 222-223
sindromul respirator acut sever (SARS) 451
Singapore 407, 440
singularitatea 443-447, 454, 456-458, 460-462
Siracuza 194
Siria 81, 282, 299, 304, 452
~ antică 56, 152, 155-156, 161-163, 175, 178, 198, 240, 252-253, 268
ciuma în ~ 232
siturile arheologice în ~ 86, 106, 149, 157, 168
sistemul Măreței Concordanțe 362
Six Million Dollar Man, The (serial de televiziune) 444, 446
Smalley, Richard 443
Smerdis 199
Smil, Vaclav 454, 468, 470
Smiles, Samuel 380, 388

Smith, Adam 43-44, 371, 379, 386
Smith, Grafton Elliot 179
Soarele Neînfrânt 252
Societatea Astronomică Regală 122n
Socrate 22, 203-204, 207-208
sofiști 207
Soljenițan, Aleksandr 346
Solomon, regele 188-189
Somalia 64, 451
Song, Dinastia 138, 288, 296, 364, 377, 423, 431-432, 441, 470
confucianismul în ~ 323
dezvoltarea socială 138-139, 359, 364
economia 287, 290n, 291, 295
prăbușirea 299-300, 453, 456
Song Jian 164
Spania 36, 65, 69, 158, 214, 246, 350, 354
~ antică 158, 174, 214, 243
coloniile din America 349-350, 352, 354, 366
~ habsburgică 430-341
~ musulmană 273, 279, 285, 303
~ preistorică 36, 69, 71, 133
romanii și ~ 130, 227, 243
siturile arheologice în ~ 54, 65, 69
triburile germanice în ~ 246, 269
Sparta 212, 394
Speer, Albert 433
Spencer, Herbert 115-119, 124, 408
Sri Lanka 216, 311, 313
Stalin, I.V. 399, 402, 406, 433
Stanford University 29, 57n, 96, 119, 193n, 447
Stargate (serial de televiziune) 153
Statele Unite 19, 25, 37, 117, 131, 207, 385, 398, 402, 433, 437, 439,
459

armele nucleare și ~ 434, 452-454
bolile în ~ 404, 444-445
cheltuielile militare în ~ 411, 459, 472
China și ~ 21, 391, 410, 413-414, 438-439, 452, 455, 459, 472
economia ~ 21, 37, 398-399, 402, 406-407, 414, 433, 436, 440, 446-447, 459
emigrația în ~ 449
emisiile de carbon din ~ 25, 454-455
impactul schimbărilor climatice în ~ 448
industrializarea în ~ 385, 387, 403, 406
~ în al Doilea Război Mondial 52, 395-396, 400-401
~ în Primul Război Mondial 395-396
~ în Războiul din Vietnam 402
Japonia și ~ 52, 400, 413
teoria neoevoluționistă în ~ 117-119, 124
Uniunea Sovietică și ~ 395-396, 399, 402, 406, 410, 412, 434, 451
tehnologia în ~ 446, 459, 461
11 septembrie 2001, atacurile teroriste din 413
Stăpânul inelelor (J.R.R. Tolkien), ecranizări după ~ 53
Steffens, Lincoln 399
Steinbeck, John 404
Stephenson, George 383
Stern Review 448-449, 455
Stigler, Stephen 426
Stâncile Roșii, bătălia de la ~ 237-238
stoici 240n
Stoke-on-Trent (Anglia) 376-378
Stonehenge 151, 156
Stratageme ale statelor aflate în război 209, 211
Stroganov, familia ~ 349
Sturges, John 335n
Sudan 163, 181, 198
Suedia 163

Sui, Dinastia ~ 260, 262-263, 274, 408, 473

Suleiman, sultan 338-339, 341, 346

Sullivan, Arthur 393

Sumatra 278

sumerieni 153-155

Summa theologia (Toma din Aquino) 285

Sun Microsystems 456

Sunniți 276, 280n, 282-283, 338, 340

Susa (Mesopotamia) 147-149, 471

Suzhou (China) 379

Sykes, Bryan 96-98

Ș

Șase însemnări despre o viață plutitoare (Shen Fu) 388

„Școala californiană” de istorie 26

„Școala Ținutului Pur” 251

șiiți 276, 280n, 283, 338, 340, 342

șiiții „Capete Roșii” 338

Șklovski, Iosif 458, 460

T

Tacit 240

Tadjikistan 452n

Taiwan 109, 172, 316, 407, 410, 440

Taiyuan (China) 266

Taizong, împărat 348

Taizu, împărat 287-288

taliban 428

Tamerlan 307, 311, 430

Tan, Amy 52

Tang Xianzu 332

Tang, Dinastia ~ 260, 274-275, 277, 287, 321, 348, 439, 473

Tang, ducele de 274

Tangut, populația ~ 287-288
Taosi (China) 166-169, 180, 422
tătari 299
Teach, Edward („Barbă Neagră”) 367
Teba (Egipt) 158-159, 174, 177
tehnologia informației ~ 124, 130, 302, 407, 437, 442, 446
tehnologie 26, 121, 123, 137, 182, 233, 283, 302-303, 361, 376, 383, 405, 410, 446
~ armamentului 378, 424, 442, 452, 459
dezvoltarea socială și ~ 121
~ informației, *vezi* tehnologia informației
~ navală 237, 226, 318, 377-378, 424, 431
~ preistorică 49-50, 73, 128
Tell Brak (Siria) 149, 152
Tell Leilan (Siria) 157-158, 168
Temps modernes, Les (revistă) 93
Temugin 297
Tenochtitlán 319, 321, 325, 328, 330, 349, 462
Teodora, împărăteasă 267, 279n
Teodosiu, împărat 246, 254
Teşik-Taş (Uzbekistan) 58
Thailanda 104, 109, 407
„The Nylon Wars” (David Riesman) 406
The Railway Children (Edith Nesbit) 150
Tiananmen, masacrul din Piața 411, 439
Tibet 348
Tiglath-Pileser al III-lea, rege 196-200, 213, 237, 247, 261, 425
Tigrii Asiatici 407-408, 410
Tilley, Christopher 118
Timpuri grele (Dickens) 380
Tinghai (China) 120, 122-124
Tokyo 364n, 380, 394, 442, 471
populația din ~ 124, 126-127, 379n

Tolkien, J.R.R. 53
Tolstoi, Lev 98-99, 224
Tomyris, regină a mesageților 219
Tongling (China) 171
Tratat despre agricultură (Wang Zhen) 291, 321n
Tratatul de la Maastricht 401n
Triburile Pierdute ale lui Israel 299
Tripitaka („Cele Trei Coșuri” ale canonului budist) 204
Trobriand, Insulele 114, 116
Troia 163, 194
Tucidide 212, 232
Tunisia 246, 280
Turbanele Galbene 236
Turbanele Roșii 309
Turcia 74, 87, 161n, 219, 329, 338, 340, 344, 452n
modernizarea ~ 428
siturile arheologice în ~ 86, 89-90, 94, 107
Turkmenistan 108, 156

Ț

Țara de Foc 119
Țara Galilor 357n
Țările de Jos, *vezi* Olanda

U

Ucraina 160, 220, 231, 348
Ugarit (Siria) 175, 178, 181
Uluburun (Anatolia) 163
'Umar 271
Ungaria 218, 244, 283, 299, 412
Academia de Științe a ~ 62
Uniunea Astronomică Internațională 457n
Uniunea Europeană 401n, 413, 428, 452, 456

Uniunea Sovietică 395-396, 399, 406-407, 411-412, 433-434, 451, 459
Universitatea din Paris 93, 98
Universitatea din Pekin 105
Universitatea Harvard 49, 57n, 58n, 107, 407
Universitatea din Birmingham 29
11 septembrie 2001, atacurile teroriste din ~ 413
Ur (Mesopotamia) 158-159
cimitirul regal din~ 155
Urartu 198
Uruk (Mesopotamia) 150-157, 159, 166-168, 171, 180, 184, 422, 455,
471
Uzbekistan 58, 282, 452n

V

Vagnari (Italia) 216
Valencia 334
Valens, împărat 245
Valerian, împărat 242-243, 255
vandali 96, 244, 246-247, 267
Vede 116
Veneția 285, 294, 300, 308-309, 321n, 329
Venter, Craig 444-445
Verne, Jules 383, 386
Vespasian, împărat 225
Viagra 444
Victoria, regină a Angliei 15-18, 20, 22, 124
Viena, Congresul de la ~ 369
Vietnam 109, 311, 392n, 439
Vietnam, Războiul din 93, 119, 402
vikingi 280-281, 285, 321, 326
Vinland 285
Virgiliu 225
Virusul H1N1 449, 451

Virusul Imunodeficienței Umane (HIV) 451
Visul din pavilionul roșu (Cao Xueqin) 380
vânători-culegători 73, 81, 89-93, 95, 102, 105, 109, 111, 157, 219, 283,
328, 446
consumul de energie al ~ 128, 292
~ în Dryasul Recent în 83, 469
Era Glaciară și ~ 77-79, 89, 371
încălzirea globală și ~ 76-77
~ moderni 70, 91, 118
trecerea la agricultură a ~ 93-99, 101, 105, 109-110, 112, 152, 283,
328, 420, 446
Voltaire 22, 221, 340, 358-359, 364
von Däniken, Erich 151, 153, 156, 159, 174, 202, 305, 313, 458n

W

Wagner, Lindsay 444
Wal-Mart 414
Wang Anshi 289, 322
Wang Feng 26
Wang Mang, împărat 234
Wang Qirong 171
Wang Yangming 325, 344, 359n
Wang Zhen 291, 321n
Wanli, împărat 337
Wardi, al- 304
Waterloo, bătălia de la 367
Watt, James 374-376, 378, 380-381, 426, 430
Wayne, John 25
Weber, Max 116
Wedgwood, Josiah 376
Wei (China) 210-211, 256, 260-262, 279
Wei de Nord, regatul ~ 256, 261, 279
Weiss, Harvey 157

Wellington, ducele de~ 367
Wendi, împărat 262, 267-268, 273
Wheeler, Mortimer, comandant de brigadă 217
White, Leslie 123
Whitney, Eli 376
Wilhelm al II-lea, împărat 395
Wilhelm de Orania 27
Wilhelm I („Cuceritorul”), rege 159
Wilkinson, John („Nebunul de fier”) 374
Woods, Tiger 444
Wordsworth, William 372
Wozniak, Steve 407
Wright, frații 386
Wu (China) 196, 201, 394
Wu Zetian 262-267, 274, 279n, 473
Wu, rege 179, 185-186, 315
Wudi, împărat (Dinastia Han) 224, 231, 348
Wudi, împărat (Dinastia Liang) 256
Wuding, rege 172-174, 178
Wuzong, împărat 288

X

Xia, Dinastia ~ 167-170, 173-174, 189, 196
Xian, marchiz 200
Xianbei 261-262
Xiandi, împărat 237-238
Xianfeng, împărat 20
Xiangyang (China) 300
Xiaowen, împăratul 262-263, 279
Xiongnu 230-231, 234-239, 241-241, 245, 274
Xishan (China) 107
Xishuipo (China) 108
Xu Fu 322n

Xuan, marchiz 200
Xuan, rege 194
Xuanzong, împărat 274-277
Xuchang (China) 68, 72
Xunzi 206

Y

Yahgan, populația ~ 117
Yale University 34, 157, 198
Yan (China) 210n
Yan Wenming 105
Yang, prinț 178
Yang Guifei 274, 274n, 275, 323
Yangzhou (China) 337
Yanshi (China) 170
Yemen 188, 270
Yesugei 297
Yih, rege 187
Yom Kippur/Ramadan, conflictul de ~ 87
Yongle, împărat 310-311, 316, 318, 325, 328
You, rege 194-195, 274
Yu, rege 167-169, 173
Yu Hong 266
Yuan, Dinastia ~ 439
Yuan Shikai 397
Yue (China) 196, 394
Yukichi, Fukuzawa 23

Z

Zemeckis, Robert 429
Zeno, împărat 247
Zenobia, regină 243
Zhang Zhuzheng 337

Zhao (China) 210-211, 220
Zhao, rege 187
Zhaodun 201-202
Zheng (China) 195
Zheng, rege 211
Zheng He 24-25, 311, 313-316, 318-319, 321n, 325, 328, 330, 441, 462, 480
Zhengde, împărat 336
Zhengtong, împărat 316, 318
Zhengzhou (China) 170-172, 471
Zhou, Dinastia ~ 173, 178-179, 185-190, 194-195, 224, 274, 277n, 284, 314
Zhou, ducele de 185-186, 204-205
Zhou, Madame 324
Zhou Man 313-315, 324
Zhoukoudian (China) 52-55, 57-58, 68, 71, 128, 171n, 172
Zhu Xi 322-323, 325, 344
Zhu Yuanzhang 309
Zhuangzi 204-206
Ziarul tineretului chinez 408
Zidul Berlinului 412
Zone economice speciale 410
zoroastrism 265
Zoroastru 203n
Zuozhuan (comentariu la documente istorice) 201-201